KĀSHI SANSKRIT SERIES
(*HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)
125.
(Vyākaraṇa Section No. 16)

THE
PRAUḌHAMANORAMĀ
OF
M. M. BHAṬṬOJI DIKṢ'ITA
(A Commentary Upon his Siddhānta Kaumudi)
WITH ITS GLOSS CALLED LAGHUS'ABDARATNA
BY
M. M. S'RĪ HARIDĪKS'ITA
WITH THREE COMMENTARIES
The Bhairavi, Bhāvaprakās'a & Saralā
BY
M. M. PANDIT S'RĪ BHAIRAVA MIS'RA, VAIDYANĀTHA
PAYAGUNDE AND GOPĀL S'ASTRI NENE.
Edited by
PANDIT GOPAL S'ĀSTRI NENE, VYĀKARAṆĀCHĀRYA.
Professor. Govt. Sanskrit College, Benares.

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
BENARES.
1939.

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.
1939.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिज़पुस्तकमालायाः

१२५

व्याकरणविभागे (१६) षोडशं पुष्पम् ।

प्रौढमनोरमा

महामहोपाध्यायश्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचिता ।

महामहोपाध्याय-भट्टोजीदीक्षितपौत्रश्रीहरिदीक्षितकृतो लघुशब्दरत्नश्च ।

महामहोपाध्यायभैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका,

पायगुण्डोपाह्ववैद्यनाथपण्डितकृतभावप्रकाश,

व्याकरणाचार्य पं० गोपालशास्त्रीनेनेकृत सरला,

टीकात्रयविभूषितः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९६

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

बनारस सिटी।

श्रीगुरुः शरणम्—

प्रास्ताविकम् २

अथेदानीं काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षायां कलिकाता-बिहार-बड़ोदाद्यनेकदेशीयपरीक्षासु च पाठ्यत्वेन निर्धारितायाः पाणिनिव्याकरणशास्त्रग्रन्थमूर्धन्यभूतायाः श्रीमत्सुगृहीतनामधेयवैयाकरणप्रवर पदवाक्यप्रमाणपारावारीण-महामहोपाध्याय श्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचितायाः तदीयमूलसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानरूपायाः प्रौढमनोरमाया ग्रन्थकर्तृभट्टोजीदीक्षितपौत्रश्रीमद्धरिदीक्षितकृतलघुशब्दरत्नव्याख्यासहिताया अपूर्वं विचित्रं सर्वाङ्गसुन्दरं चेदं नवीनं संस्करणं सम्पादयितुमारब्धम्। यद्यप्यस्य ग्रन्थस्यानेकानि संस्करणानि मुद्रितानि, परं तत्र सर्वत्रापि भावप्रकाश-सरला-टीकाद्वयाभावकृतन्यूनता वर्तते। तदुभयमपि लघुशब्दरत्नव्याख्यानं भैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका 'भैरवी' इत्यपरनाम्ना प्रसिद्धं च तृतीयं व्याख्यानमिति टीकात्रयसहितमिदं संस्करणं भवेत्।

विदितमेव श्रीमतां वैयाकरणानां तत्र भवतामध्यापकानां यत् कीदृशी अवस्थेदानीं काश्यादिष्वपि प्रचलिताध्ययनाध्यापनशैलीप्रदर्शकव्याख्यानमन्तरा परीक्षार्थिनां छात्राणां वर्तते। तत्र चास्मद्गुरुवरैः महामहोपाध्याय स्वर्गीय पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयैः लघुशब्देन्दुशेखरे दीपकं नाम टिप्पणं विरच्य विद्वज्जनाश्छात्रवर्गाश्चातीवोपकृताः। तदीयरीतिवचनकल्पना अनुसृत्य तत्प्रदर्शितपथेनैव विद्यार्थिजनसौलभ्याय लघुशब्दरत्ने सरलानामकं टिप्पणं विरच्येदानीं द्वितीयो भागोऽजन्तपुंलिङ्गप्रकरणमारभ्य स्त्रीप्रत्ययप्रकरणान्तः श्रीमतां करकमलेषु समर्प्यते। अचिरादेव तृतीयो भागः कारकाव्ययीभावप्रकरणद्वयात्मकः श्रीमद्भिः प्राप्स्यते।

नात्रातीव प्रकर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः।

दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते॥

इत्यभियुक्तोक्तिमनुसन्दधानाः श्रीमन्तोऽत्रत्यगुणास्वादनेनैतद्ग्रन्थसमादरणेन चानुग्रहीष्यन्ति मामिति वारंवारमभ्यर्थ्यते।

रथयात्रा
आषाढ शु० २ सं० १९९६
गवर्नमेण्ट संस्कृत कालिज
बनारस।

विदुषामनुचरो
नित्यानन्दोपासको
गोपाल शास्त्री नेने।

विषयानुक्रमः ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्

जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर

पोस्ट बाक्स नं० ८ बनारस सिटी ।

श्रीगणेशायनमः ।

प्रौढमनोरमा ।

ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥ १ ॥

शब्दरत्नम् ।

शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय ।
दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः ॥ १ ॥

शब्दरत्नव्याख्या भैरवी ।

ध्यात्वा देवं परं ब्रह्म जानकीपतिमव्ययम् ।
विदुषां प्रीतिदां लघ्वीमृज्वीं रत्नप्रकाशिकाम् ॥ १ ॥
नत्वा तातं जगद्वन्द्यं भवदेवाभिधं गुरुम् ।
सीताख्यां जननीं कुर्वे भैरवोऽगस्त्यसम्भवः ॥ २ ॥

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं कुर्यादिति शिष्टसमाचारानुमितस्मृत्या प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नविनाशस्यावश्यकतया समुचितेष्टदेवतास्तुतिरूपं मङ्गलमाचरन्

शब्दरत्नटीका भावप्रकाशः ।

शिवं शिवेशं शिवदं शिवान्यद, शिवाङ्ककं शैवशिवोपशोभितम् ।
शिवं शिवेज्यारतभीतिभञ्जकं, शिवोपदेष्टारमनन्तकं नुमः ॥
शेषालङ्कारकं दुर्गारमोमाकान्तया युतम् ।
गुरुं नत्वा श्रये बद्धशब्दरत्नेन्दुशेखरम् ॥
भावप्रकाशिकां व्याख्यां कर्तुं बालदयान्वितः ।
पायगुण्डेत्युपाख्यातो वैद्यनाथो यथामति ॥

तत्र तावद् "ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं चरेत्" इत्यादिस्मृतिविधितः शिष्टाचारानुमितात् "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि" इत्यादिभाष्योक्तफलकत्वाच्चादौ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं सामान्यतो मङ्गलस्याप्राप्तत्वेऽपीह शास्त्रे मुनित्रयमङ्गलस्य विद्यारम्भइत्यादिवचनबोधितावश्यकर्त्तव्यताकविघ्नाधिपदेवतामङ्गलस्य वा समुचितत्वेऽपि, बालानां स्वेष्टदेवतामङ्गलातिरिक्तमङ्गलस्य "यो वै स्वाम्" इत्यादिश्रुत्यादिसूचिततया निषिद्धतयाऽनुचितत्वमेतच्छास्त्रस्य चरममुनिप्रमाणकत्वमेतद्ग्रन्थस्य तन्मात्रानुयायित्वं देवतादिवाचकशब्दानां तत्तच्छुभफलकवर्णगणादिदोषनिवृत्तिफलकप्राथम्यबोधकशास्त्रविषयत्वेन तदशुद्धिहेतुकनिषेधशास्त्रप्राप्त्यविषयतां ध्वनयितुं शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च प्रथमतो देवता-

भैरवी ।

शिष्यशिक्षायै निबध्नाति-शेषविभूषणमिति । विशिष्टं भूषणं विभूषणं, शेषो विभूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः । यद्वा शेषश्च विश्च शेषवी, भूषयतस्ते भूषणे, यस्य तं विष्णुं, शेषशायिनं गरुडवाहनमिति फलितोऽर्थः । कस्मै प्रयोजनाय ? शेषाशेषार्थलाभाय । शेषस्य योऽशेषोऽर्थस्तल्लाभाय । आद्यपक्षे शेषयुक्तशिवस्तुत्या शिवस्य विशिष्टविभूषणयुक्तस्य हर्षावस्थापन्नस्य स्मरणेऽभीप्सितार्थस्य सिद्धिर्भविष्यत्येव । अन्त्ये शेषस्याशेषोऽर्थो महाभाष्यार्थस्तस्य । यद्वा शेषश्चाशेषश्चेति द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः । तेन महाभाष्यार्थगरुडपुराणोक्तार्थस्य लाभः । अशेषशब्दे च विरोधार्थकनञ्तत्पुरुषोऽसुरपदे यथा । गरुडपुराणोक्तोऽर्थः सदसद्विवेकस्तस्य लाभः । प्रथमवाक्ये तमित्यस्याध्याहारः । तं कम् ? यत्कृपादृष्टिः सकलमभीष्टं फलं दातुमीष्टे । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वाद् यच्छब्दः शिवस्य विष्णोर्वा बोधकः । ईष्टे इति । अनेनेश्वरत्वस्य लाभः । तथाचेश्वरस्य भूपतेः प्रसादेन तदाज्ञयैव लौकिकसकलार्थलाभो यथा दृश्यते

भावप्रकाशः ।

वाचकशेषशब्दबोध्यपतञ्जलियुक्तस्वेष्टदेवताविषयकं स्तुत्यात्मकं मङ्गलं निबध्नाति—**शेषविभूषणमिति ।**

शेष एव विविधं विशिष्टं वा भूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः । शेषश्च विश्च शेषवी, अभ्यर्हितत्वाच्छेषशब्दस्य पूर्वनिपातः, तौ; शेषयुक्तः शेषविरुद्धो वा विर्गरुडो वा भूषणं यस्य पर्यङ्कतया वाहकतया च, तं शेषशायिनं गरुडवाहनं विष्णुमित्यर्थः । यद्वा शेषव्योः शेषयुक्तादिवेर्वा भूषणमिति षष्ठीतत्पुरुषः, तयोः स्थित्या शोभाकरत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु हरिहरात्मकं श्रीलक्ष्मीनृसिंहमित्यर्थः । अत एव—

"शेषनागफणास्फीतसहस्रच्छत्रभासुरः" ।

इति ध्यानेन नारदपाञ्चरात्रे उक्तम् । तत्रैव तन्मन्त्रेऽपि "शेषभोगात्मपर्यङ्कशायिने नम इत्यथ" इत्युक्तं, "सर्वाधीशफणातपत्रलसितः"इति मन्त्रमहोदधावपि तद्ध्याने उक्तमिति बोध्यम् । तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः, वक्ष्यमाणहेतोः । अतएव विशिष्टविषयकत्वस्य लाभेन मङ्गलस्य प्रतिज्ञातार्थसिद्धिः । यद्यप्यादौ शिवादिपदोल्लेखेनापि मध्यवर्त्तिफलचतुष्टयाद्यन्तफललाभः, तथापि तन्मध्यवर्त्तिफलद्वयलाभार्थमेवं मङ्गलं कृतम्, अतएवौचित्यमपि सिद्धम् । एवञ्च कार्त्स्न्येन प्रागुक्तार्थध्वननमीदृशमङ्गलादेव, नान्यतरमात्रविषयकादिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयितुं तद्गुणसंविज्ञानस्योभयस्तुतिद्वारा फलं प्रतिपादयितुं चादौ विशेषणस्तुतेः फलमाह—**शेषाशेषेति ।** तत्राद्यन्तपक्षयोः स्पष्ट एवार्थः । केचित्पक्षे तु, शेषश्चाशेषश्च शेषाशेषौ नञो विरोधार्थत्वात्फणिगरुडौ तयोर्येऽर्थाः महाभाष्यगरुडपुराणस्थसिद्धान्तास्तल्लाभायेत्यर्थः । अन्त्ये सदसद्विवेकादिकथनद्वारा ज्ञानस्योपदिष्टत्वात्तल्लाभोप्यत्रोपयुक्तः, दुराग्रहं संत्यज्य सुष्ठु ज्ञात्वा विचार्य सदसद्विवेकेनैवात्रापि सिद्धान्तानां वक्तव्यत्वादिति भावः । इयं च चतुर्थी तादर्थ्ये इति बोध्यम् । उक्तार्थमेव विशेष्य स्तुतेः फलमाह—**दातुमिति ।** यदि तन्मध्यवर्त्तिफलद्वयमात्रमिष्टं तर्हि तावन्मात्रेणैव तल्लाभे विशेष्योक्तिरफला । यद्यप्यत्र गणदोषो नास्ति आद्यगुरुभगणस्यादौ सत्त्वेन तस्य चन्द्रदेवताकस्योज्ज्वलयशोरूपोत्तमफलजनकत्वात्, वर्णदोषोपि नास्ति, शः सुखमित्युक्तत्वात्, मित्रामित्रदोषोऽपि नास्ति, आदौ द्वयोरपि भगणत्वेन मित्रतमत्वात् । एवञ्चेदमपि फलं विशेषणस्तुतेरेव सम्भवतीति "शेषसुनामकमीडे"इत्येव पाठ्यम् । किञ्च तस्य देवतार्थकत्वेन सर्वान्त्यफलयोरपि लाभः, तथापि शेषशब्दस्यावशेषार्थबोधकतया दुष्टत्वप्रयुक्तनिषेधस्य विभूषणपदसमभिव्याहृतशेषपदस्य देवतार्थकतयैव निरास इति तदर्थं मध्यवर्त्तिफलचतुष्टयाद्यफलार्थं च तादृशं मङ्गलमावश्यकमिति तच्चतुष्टयध्वननमप्रत्यूहमेवेति भावः । सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वाद्यस्य शिवस्य विष्णोः लक्ष्मीनृसिंहस्य वा कृपायुक्ता दृष्टिः कृपैव दृष्टिर्वेत्यर्थः । नन्वेवमपीतरतदाद्यर्थध्वननालाभः "आरोग्यं भास्करात्" इत्यादिवचनजातैस्तत्तद्देवतानां विशिष्य तत्तत्कामनापूरकत्वस्योक्तत्वेन तन्तुवायेनाभूषणादिकमिवान्यकार्यमन्यैः कर्त्तुमशक्यमिति तत्तत्कामनासिद्ध्यर्थं तत्तन्मङ्गलस्यावश्यकत्वेनैकस्वेष्टदेवताया अपि साधारणत्वात् । किञ्च प्रकृतेऽन्यकामनाऽभावेऽपि निर्विघ्नताया आवश्यकत्वेन तत्करणे च गणपतेरधिकृतत्वेन तन्मङ्गलं विनेष्टार्थसिद्ध्यभावेनैतन्मङ्गलस्याकिञ्चित्करत्वादत आह—**सकलमिति ।** तथा चाज्ञामात्रस्वस्वीयान्यतरसुलभवस्तुमात्रात्पृथिवीपतेः स्वाश्रितस्यैव सकलका-

शब्दरत्नम् ।

ध्यायं ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः, णमुलन्तमेतत् । परं सर्वजगदुपादानम् । कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तये इदम् । ध्यानं चिन्तापरपर्यायं स्मृत्यनुकूलव्या-

भैरवी ।

लोके, तथा शिवस्य विष्णोश्च कृपापूर्वकदृष्ट्या सकलार्थलाभो भवत्येवेति तदन्तर्गतत्वेन प्रारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिरपि भविष्यत्येवेति ध्वनितम् ॥

ननु ध्यायमिति यदि द्वितीयान्तं तदाऽभ्यासानुपपत्तिः, अत आह—ध्यात्वा ध्यात्वेति । ध्यायशब्दो यदि घञन्तस्तदोक्तार्थालाभोऽत आह—णमुलन्तमिति । एवञ्च क्त्वाणमुलोः समानार्थत्वेनोक्तार्थस्य लाभः सुकर एव । एतेन स्मारं स्मारमित्यपि व्याख्यातम् । कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि—

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नञ्च जायते ॥

इति श्रुत्या नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्तद्व्यावृत्तये—परमिति । एवञ्च हिरण्यगर्भस्यापि जगदन्तःपातित्वेन तदुपादानत्वस्य तत्राभावात्तद्व्यावृत्तिरिति भावः । न च हिरण्यगर्भस्य चेतनरूपत्वात्तस्य च "नित्यं विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म" इति श्रुत्या नित्यत्वावगमेन कथङ्कार्यत्वमिति वाच्यम्, अपञ्चीकृतसकलभूतसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः, तदुपाधिभूततादृशशरीरस्य जन्यत्वाद् हिरण्यगर्भस्य जन्यत्वव्यवहारः । अत एव—

"हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" ।

इति श्रुतिः सङ्गच्छते । इदम् परमित्ति विशेषणम् । ध्यैस्मृधात्वोस्तुल्यार्थकत्वस्य प्रसि-

भावप्रकाशः ।

मनाया इत एव लाभे निर्विघ्नताया अपि तदन्तर्गतत्वेनैव लाभात्तत्सिद्धिस्तद्ध्वननं च सम्यगेवेति भावः । ईष्टे । ईश्वरत्वेन स्वातन्त्र्यात्समर्थो भवतीत्यर्थः । यदीयताद‍ृशदृष्टेरेवेदृशसामर्थ्यमिति तस्य महत्त्वं किं वर्णनीयमिति सर्वोत्कृष्टतमत्वं तत्रैति तात्पर्यम् । तथा च मूर्खाणामभक्तानां भेदवादिनां च तत एव सकलाभीष्टलाभासत्त्वेऽपि तदन्येषां सर्वोत्कृष्टत्वेनैकत्वेन च जानतां स उचित एवेति भावः ॥

ननु ध्यायमित्यादेर्घञाद्यन्तप्रकृतिकद्वितीयान्तत्वे अभ्यासान्वयद्वितीयानामनुपपत्तिरत आह—ध्यात्वेति, णमुलन्तमिति च । एतेन स्मारंस्मारमित्यपि व्याख्यातम् ।

ननु ब्रह्मणि किं नाम परत्वम् ? न चान्यत्वं, भेदस्यासत्त्वात् । न चोत्कृष्टत्वं, यत्किञ्चित्प्रतियोगिकोत्कर्षस्य येन केनचिद्रूपेण सर्वत्र सत्त्वात्, जगदुपादानत्वस्यापि हिरण्यगर्भादावतिप्रसक्तत्वादत आह—सर्वेति । एवं चेदृशोत्कर्षस्य तदन्यत्रासत्त्वान्नातिप्रसक्तिरिति भावः ।

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ॥

इत्यादिश्रुतिरिह प्रमाणम् । ईदृशं ब्रह्म जीवः ईश्वरो वा शुद्धं वा मतभेदेनेति स्पष्टमुत्तरमीमांसायाम् । सर्वपदव्यावर्त्यं ध्वनयितुमाह—कार्यब्रह्मेति । यद्यपि "ब्रह्मा तु तपसि ज्ञाने वेदाध्याये द्विजे विधौ । ऋत्विग्योगविदोश्च" इति विश्वादावुक्तं, तथा—

'वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।'

इत्यमरोक्तं, तथापि श्रुतौ क्लीबब्रह्मशब्दस्य कार्यकारणब्रह्मपरतया बहुशः प्रसिद्धत्वान्न दोषः । अधिदैवतं त्रिषु रूपेषु विराट्—हिरण्यगर्भ—ईश्वरेषु । अपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिः सूक्ष्मशरीरो-

सरला ।

गणेशगुरुपादाब्जसेवनाल्लब्धबुद्धिना । टिप्पणं शब्दरत्नस्य क्रियते बालबुद्धये ॥

कार्यब्रह्मेति । ननु कार्यब्रह्मरूपचतुर्मुखवाचिब्रह्मशब्दस्य "ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः" इत्याद्यमरेण पुंस्त्वानुशासनात् नपुंसकब्रह्मशब्दोपादानेनैव तद्व्यावृत्तौ सिद्धायां परं पदोपादानं निष्फलमिति चेत् ? न । चतुर्मुखवाचकब्रह्मशब्दस्यापि "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" इति श्रुतौ "ब्रह्मणा लोककर्तृणा" 'स ब्रह्म स शिवः' इत्यादिप्रयोगेषु च क्लीबतादर्शनेन तद्व्यावृत्तेः ।

शब्दरत्नम् ।

पाररूपं, स्मरणं तु तज्जन्यमिति विशेषः । गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्मादेव गुरोरिति सूचितम् । प्रौढानां मनो रमयतीत्यर्थिकां मनोरमाम् ।

भैरवी ।

द्धत्वादुभयोरुपादाने पौनरुक्त्यमत आह—ध्यानमित्यादि । व्यापाररूपमिति । स्मृत्यनुकूलभावनाख्यसंस्काररूपमित्यर्थः । तज्जन्यम्—तादृशसंस्कारजन्यस्मरणरूपम् । ननु गुरुशब्दार्थस्य पूज्यत्वेन "गुरवः समागताः"इत्यादौ बहुवचनवदत्रापि बहुवचनेनैवोपादानमुचितमत आह—गुरोरित्येकेति । एतेनैकस्मात्सर्वविद्यालाभस्तस्य सर्वविद्याश्रयतां विना नोपपद्यत इति तस्यैकस्य सर्वविद्याकुशलत्वे लब्धेऽधिकपूज्यत्वस्येश्वर इव सर्वोत्कृष्टत्वस्य लाभ इति ध्वनितम् । प्रौढानाम्मनांसि प्रौढमनांसि रमयति या सा प्रौढमनोरमा इत्यर्थश्चेत्तदा "कर्मण्यण्"इत्यण्प्रत्यये "टिड्ढा"इति ङीप् स्यादत आह-प्रौढानामित्यादिना । एवञ्चैवंविधस्तस्य फलितोऽर्थः, विग्रहस्तु गङ्गाधर इत्यत्रेव रमयतेः पचादित्वस्य मूलविभुजादित्वस्य वा कल्पनेन रमयतीति रमा प्रौढमनसां रमेति कार्यं इति सूचितमिति केचित् । वस्तुतस्तु यदि रमयतेः पचादित्वादि कल्प्यते तदा

भावप्रकाशः ।

पहितो हिरण्यगर्भः, तस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वेऽपि तदुपाधेः सूक्ष्मशरीरस्य जन्यत्वात्कार्यत्वं बोध्यम् । एतेन वस्तुतो जन्यत्वस्य कस्याप्यभावादौपाधिकजन्यत्वस्य विराडादावपि सत्त्वेन तस्यैवात्रोल्लेखः कुतो नेति परास्तम् । अशोकवनिकान्यायेन तथोल्लेखात् । किञ्च हिरण्यगर्भस्य भौतिकसृष्टिमध्ये प्रथमसृष्टित्वेन तथोक्तत्वात् । अत एव "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य" इत्यादिश्रुतिः संगच्छत इति दिक् । इदम् सर्वत्वविशिष्टजगत उपादानमाद्यकारणमित्यर्थकं परमिति विशेषणम् ।

ननु ध्यैस्मृधात्वोस्तुल्यार्थकत्वेनान्यतरवैयर्थ्यमत आह—ध्यानमित्यादि । चिन्तेति । ध्यै चिन्तायामित्युक्तेरिति भावः । स्मृत्यनुकूलेति । स्मृतिजनकभावनाख्यसंस्काररूपव्यापाररूपमित्यर्थः । प्राचां मते स्मृतावनुभवस्य करणत्वव्यापारस्य तत्त्वं विना बाधितत्वेन तस्यापि तत्त्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धेश्च । नव्यमते त्वन्यथासिद्ध्या तस्यैव करणत्वात् । एवञ्च मतद्वयसाधारणमिदम् । यद्वा पूर्वमते पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिणा स्मृतिजनकानुभवरूपमित्यर्थः । तज्जन्यमिति । उक्तरूपव्यापारजन्यमित्यर्थः। विशेष इति । ध्यानस्मरणयोरिति शेषः । तथा च भेदान्नान्यतरोक्तिरफलेति भावः ।

ननु गुरोरित्यनुचितं पूज्यतया बहुवचनस्य युक्तत्वादत आह—गुरोरितीति । एकस्मादेवेति । कृष्णपण्डिताख्यादेवेत्यर्थः । एवोऽन्यव्यवच्छेदे । सूचितमिति । तथा च तस्य सर्वविद्यानिधित्वसूचनद्वारा सर्वोत्कृष्टत्वसूचनेन सर्वपूज्यत्वप्रतिपादनद्वारा ईश्वरस्येवाद्वितीयत्वप्रतिपादनार्थमेकवचनोक्तिरिति भावः । प्रौढत्वं न मनोमनोरमयोरभेदेन विशेषणमित्याह-प्रौढानामिति । मनो रमयतीत्यर्थिकामिति । इतिशब्दार्थकशब्दप्रतिपाद्यामित्यर्थः । नन्वेवं विग्रहे कर्मण्यणि ङीबापत्तिरिति चेत् ? अत्राहुः—आवश्यकस्य पचादित्वादेर्मनोरमयतीति णिच्-कर्मोभयविशिष्टरम्धातौ कल्पनया अण एवाप्राप्तिरिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा मनसः कर्मत्वस्याविवक्षा सम्बन्धित्वस्य च विवक्षा, रमयतेरपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्य च विवक्षाऽविवक्षा चेति ज्ञानातिगौरवं स्पष्टमेव । अतो विशिष्टपाठस्यैव लघुत्वम् । एवंजातीयकेषु गंगाधरादिष्वप्येवमेव बोध्यम् । अत एव "आकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन" इति कर्मण्यणित्यत्रत्यं वार्त्तिकम्, "अलमाश्रयते अलाश्रयः सचासौ विधिः" इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यं, "स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यावित्यत्र मूलविभुजादित्वात् क" इति यूस्त्र्याख्याविति|सूत्रस्थं पक्षान्तरबोधकभाष्यं च स्वरसतः संगच्छते । एतेन मनो रमयतीत्यर्थिकामिति कुकल्पना परास्ता ।

नचैवं रमेत्यस्यासिद्धिः, येभ्यो विशिष्टेभ्य इष्यते ते स्वादौ णिज्रहितान्केवलान् तान्पठित्वा ततः कर्मोपपदेभ्यश्चेति पठित्वा ततो णिच्प्रकृतिभूतान् तादृशान् सचकारान् पठित्वा णिचश्चेति पाठ्यमित्येतत्तात्पर्येण लाघवस्य रमेत्यादिसिद्धेश्च निष्प्रत्यूहत्वात् । रामेत्यस्य तु ज्वलादित्वात्सिद्धिः । कृतपूर्वी कटमित्यादौ तु भाष्यप्रामाण्यादगत्या कर्मणो विवक्षाऽविवक्षा च । सद्वाक्यद्वयप्रदर्शनं तु-षष्ठीतत्पुरुषोत्तरमच्,

ह थ व र ट् (मा० सू०)। हकारोपदेशः अट्अश्हश्इण्ग्रहणेषु हका-

शब्दरत्नम्।

प्रौढत्वं च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम्।

इण्ग्रहणेष्विति। नन्विदं न्यूनम्, अम्ग्रहणेऽपि ग्रहणात्। फलं तु 'बहुपुम्कूह्'

भैरवी।

प्राप्तस्यापि कर्मण्यणित्यस्य पचादिभ्योऽजित्यादिना बाधे ङीबभावः सुकर एवेति। प्रौढमनांसि रमयतीत्येव विग्रह इति बोध्यम्। प्रकृतोपयोगिप्रौढपदार्थतावच्छेदकमाह-प्रौढत्वमिति। एतेन महाभाष्यगूढार्थज्ञानमितरसकलदर्शनार्थज्ञाने सत्येवेति सूचितम्। भाष्यकृतां विचारसमये सकलदर्शनार्थस्य तत्र तत्र ध्वननात्। अत एव गूढत्वविशेषणं सङ्गच्छते। एवंविधप्रौढत्वोपपादनेन तादृशज्ञानवतामेव निर्दुष्टत्वज्ञानेनेयं मनोरमा रमयति नान्येषामित्युक्तम्भवति॥

भावप्रकाशः।

अनुत्तरं वा सः, अन्त्ये नित्यसाकाङ्क्षत्वात् तस्य मनस्यन्वयः तद्द्वारकसम्बन्धेन रमायां वेति-सूचयितुं; न सहविग्रहाद्यभिप्रायं, यौगपद्यासम्भवेन बाधितत्वात्। अतएवेत्यर्थिकामित्युक्तिर्नत्वितिविग्रहिकामिति। अग्रे च मनोरमामित्येवोक्तमिति भावः॥ ननु मनोरमणे वयःकृतप्रौढत्वस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचारेणाहेतुत्वात्, अन्यस्य तस्यानिर्वाच्यत्वात्, प्रतिभादेरेव हेतुत्वाच्च प्रौढेति विशेषणं व्यर्थमत आह— **प्रौढत्वमिति**। प्रौढत्वं चेत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। दर्शनं शास्त्रम्। एतेनान्यसर्वशास्त्राध्ययनोत्तरमेव महाभाष्यगूढार्थज्ञानं, नान्यथा। तत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या सर्वज्ञेन सहस्रास्येन पतञ्जलिनाऽन्यशास्त्रविषयानपि कांश्चिद् गुरुलघुतया प्रतिपाद्य खण्डितत्वात्। अत एव गूढार्थेत्युक्तमिति। महाभाष्याध्ययनोत्तरं तु नान्यशास्त्रादौ प्रवृत्तिरपि, तत्तच्छास्त्रविषयाणां केषांचिदित एव लाभात्, अस्य सर्वशास्त्रकपाटत्वाच्च। अनेन शब्दब्रह्मनिष्ठस्यान्यत्रासारत्वान्निष्फलत्वाच्च ब्रह्मनिष्ठस्य विषयपुनर्वेदान्तश्रवणाद्योरिव वैराग्योदयादिति च सूचितम्। तदुक्तं विष्णुपुराणे—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥ इति।

एतन्मूलभूता "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च" इत्यादिश्रुतिरपि मुण्डके प्रसिद्धा। अन्यभाष्यव्यावृत्त्यर्थं **महेति**। भाष्यमात्रोल्लेखेन मूलस्यापि तन्मात्रानुयायित्वं ध्वनितम्। **गूढार्थेति**। एवं च तादृशानामेव निर्दुष्टत्वादियं मनो रमयत्येवेति खण्डनप्रवृत्त्यनुमितातादृशत्वानां खण्डनकाराणां खण्डनायात्र प्रवृत्तिरज्ञानविलसितत्वेन निष्फलैव। तथा च प्रौढत्वस्य विलक्षणबुद्धिमत्त्वरूपतया निर्वक्तुं शक्यत्वान्नोक्तदोष इति भावः।

इण्ग्रहणेष्वितीति। अत्रेदं बोध्यम्, अशित्यधिकम्। सूत्रमते "भोभगो"इति सूत्रे तत्सत्त्वेपि सिद्धान्ते 'देवाः सन्ति' 'छन्दःसु' इत्यादीनामन्यथावारणेन तस्य खण्डितत्वेन तत्र तद्ग्रहणे फलाभावात्। खरि यत्वासिद्ध्या विसर्गादिप्रवृत्त्या "लोपः शाकल्यस्य" इत्यत्र तदनुवृत्तेर्न फलम्। 'वृक्षव्करोति' इत्यादौ

सरला।

सकलदर्शनार्थेति। अत्र सकलपदं महाभाष्ये विशेषणम्। तेन दर्शनार्थज्ञानपूर्वकसकलमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वमित्यर्थः फलति। साकल्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञाने सत्येव दर्शनानामीषज्ज्ञानेऽपि इयमानन्ददायिका। साकल्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञानं च सिद्धान्तकौमुद्यध्ययनात् सिद्ध्यति। न केवलं सिद्धान्तकौमुदीमात्राध्येतारोऽत्र प्रौढत्वेन विवक्षिताः, किन्तु मुक्तावल्याद्यध्ययनेनेषद्दार्शनिकसिद्धान्तज्ञानवन्तस्तादृशा इति। तथा च सिद्धान्तमुक्तावल्याद्यध्ययनपूर्वकसकलसिद्धान्तकौमुद्यध्येतारोऽस्मिन्ग्रन्थेऽधिकारिण इति तु सांप्रदायिकाः। युक्तं चैतदिदानीन्तनविद्वज्जनेषु तथा दर्शनात्। सिद्धान्तकौमुदीगूढार्थज्ञानं प्रयोजनम्, सिद्धान्तकौमुद्यर्थो विषयः, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्ध इति अनुबन्धचतुष्टयं बोध्यम्।

भैरवी ।

हयवरडित्यत्र यः प्रथमो हकारस्तत्प्रयोजनावसरे प्रत्याहारचतुष्टय एव प्रयोजनमुपात्तं, तत्र न्यूनत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—नन्वित्यादिना । अम्ग्रहणेऽपीति । अम् गृह्यते यस्मिंस्तस्मिन "पुमः खय्यम्परे" इति सूत्रे । ग्रहणादिति । निमित्तत्वेनग्रहणस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः । एतत्प्रयोजनमाह—फलं त्विति । कल्पप्रयोजनाभावसूचनाय तुशब्दः । बह्विति । अत्र बहवः पुमांसो यस्येति बहुव्रीहौ "शेषाद्विभाषा" इत्यत्र विभाषाग्रहणात् 'उरः प्रभृतिषु' एकवचनान्तस्य पुम्स्शब्दस्य पाठान्न कप् । सकारस्य तु संयोगान्तलोपः । कूह् इति प्रत्येकमनुकरणभावप्रकाशः ।

तु "लोपःशाकल्यस्य" इति न । यसाहचर्याद्धलीत्यपवादविषयत्वाच्च । न चैवमपि तत्रैवाप्रवृत्त्यर्थं "हलि सर्वेषाम्" इत्यत्रानुवृत्तये तदावश्यकमिति कथं खण्डितत्वमिति वाच्यम् । तेषामनभिधानस्य तत्रैव कैयटादिभिरेवोक्तत्वात्। अन्यथा 'वृक्षव् हसति' इत्यादावगतेः। अत एव 'न पदान्ताः परेऽणःसन्ति' इति लण्सूत्रे भाष्यं संगच्छते। अनुनासिकप्राप्तियोग्या इति तदर्थः। तेन 'हरयिह' इत्यादिसत्त्वेऽपि न क्षतिः, भोसादिसाहचर्येण रोरित्यनुवृत्त्या च रुस्थानिकयस्यैव तेन लोपाच्च। अतएवाव्यपरइति निर्देशसंगतिः। एवं चाष्टमिकभाष्यमेकदेश्युक्तिः। अत एव मूलोक्तोत्तरहकारफलानां भाष्ये साकल्येनोल्लेखवदस्य ह्रस्य मूलोक्तानां तेषां तथाऽनुल्लेखोऽट्हशोरेव तदुल्लेखश्च संगच्छतइति। नन्वेवमिण्यपि तदुक्तिरसङ्गता, न चेष्टापत्तिः, 'लिलिहिढ्वे' इत्यादीनामसाधुतापत्तेः। यदि तु अट्हशोः फलोक्तिपरभाष्यस्योपलक्षणत्वं ब्रूषे, तर्हि अश्यपि उक्तहेतोः–कैयटेन तथैव कण्ठतस्तत्र फलोक्तेः, पुंयोगादिति सूत्रे 'मञ्चा हसन्ति' इति भाष्यप्रयोगाच्च ग्रहणापत्तावधिकमित्युक्तिरेवायुक्तेति चेत् ? अत्र केचिदाहुः—द्वितीयहकारफलोक्त्यनन्तरं 'यदि किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः' इति भाष्यादिणि सफलत्वात्तथा न त्वशि तदभावादिति फलसत्त्व एव तद्भाष्यस्योपलक्षणत्वं नान्यथा। एवञ्चाधिक्ये न भाष्यानुक्तत्वमात्रं हेतुः, किन्तु फलाभावसहितं तत्। कैयटोद्द्योतौ तु सूत्रानुसारिणौ। 'मञ्चा हसन्ति' इति प्रयोगस्य त्वत्रापि मते सिद्धिर्निर्बाधैवेति। वस्तुतस्तु इण् इत्यपि तथैव। अत एव यदि किञ्चिदिति सन्दिग्धार्थकमुक्त्वा अग्रे फलादानं भाष्ये सङ्गच्छते। अत एव वक्ष्यति अमि हकारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति। तदुक्तिस्तु स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय इति भ्रमनिवारणाय सर्वथा शास्त्रीयफलार्थतया ह्रस्य द्वेधोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्र तस्य तात्पर्यम्। एवं चाशंशे फलाभावस्योक्तरीत्या स्पष्टत्ववदत्रोक्तहेतोरेव तदनुमानात् । आधिक्ये तद्वदीदृशभाष्यानुक्तत्वमपि हेतुः। अत एव कैयटेनाप्यत्र फलं नोक्तम्। एवं च 'लिलिहिढ्वे' इत्यादीनामनभिधानमेवेति बोध्यम्।

खण्डनकर्त्रुद्भावितां न्यूनतां परिहर्तुं शङ्कते—**नन्वित्यादिना** । **इदं** फलचातुर्विध्यम्। **न्यूनमिति**। तथा च गुरुग्रन्थे न्यूनतयैवमुक्तेऽपि न साऽपगतेति भावः। **अम्ग्रहणेऽपि** अम् गृह्यते यस्मिन् तत्र पुमःखयीत्यादावपि। **ग्रहणात्** अम्वाच्यत्वेन निमित्ततया तद्ग्रहणस्यापेक्षणीयत्वात्। एतेन मूलमपि व्याख्यातम्। लोकप्रसिद्धफलव्यवच्छेदाय तुशब्दः। **बहुपुमिति**। ननु 'बहुपुम्कूह्' इति समुदितानुकार्याप्रसिद्ध्या अनुकरणत्रयकल्पनावश्यकत्वेऽपि पुंलिङ्गे शसः प्राग्वर्त्तिबहुपुम्सिति सान्तमेवानुक्रियताम्, प्रथमोपस्थितत्वात्, किं भ्यामः प्राग्वर्त्तिनः कृतसंयोगान्तलोपस्य नपुंसकस्य वा मान्तबहुपुंशब्दस्यानुकरणेन। अत एवोत्तरग्रन्थसङ्गतिः। न चैवं "पुमःखयि" इति न स्यात्तत्र मान्तग्रहणादिति वाच्यम्, तत्रापि सान्तस्यैवानुकरणेन सौत्रत्वात्सलोपेन 'पुंस्कोकिलः' इत्यादाविवैकदेशविकृतन्यायेन कृतसंयोगान्तलोपेऽत्र तत्प्राप्तेः। लोपस्य सौत्रत्वाङ्गीकारे गौरवफलाभावतथानिर्देशाफलत्वसर्वेष्टासिद्धिभ्यः सूत्रे मान्तानुकरणेऽप्यत्र तथा सति लक्ष्यवत्संयोगान्तलोपेन मान्तत्वाक्षतेश्चेति चेन्मैवम्, तन्न्यायासत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किं च तथा सति सूत्रे विकृतात्षष्ठ्युच्चारणेन विकृतिग्रहणे प्रकृतेरग्रहणादत्र 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इतिन्यायेन भत्वेन संयोगान्तलोपाप्राप्त्या कादेर्जश्त्वादिवारणायाभेदविवक्षाश्रयणाच्च तदप्राप्तेः। अत एव शसः प्राग्वर्त्तिन एव सकारं विहायानुकरणमित्यपि न, अर्थवतोऽनुकार्यत्वे संभवत्यनर्थके तत्त्वानौचित्याच्च । नन्वेवमुभयत्र मान्तानुकरणेप्युक्तरीत्याऽभेदविवक्षया पदत्वाभावेन रुत्वाप्राप्त्या

रग्रहणार्थः । अर्हेण, "अड्व्यवायेऽपि" इति णत्वम् । देवा हसन्ति, "भोभगो" (पा० सू० ८।३।१७) इति रोर्यत्वम् । देवो हसति, "हशि च" (पा०

शब्दरत्नम् ।

इत्यादौ "पुमः खय्यम्" इति रुत्वम् । गवित्ययमाहेत्यादिवद् , अपदान्तत्वात्ककारादेर्न

भैरवी ।

द्वयम् । ननु प्रत्येकानुकरणेऽनुकार्येणार्थेन ककारहकारयोरर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुबुत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्येकम्पदत्वाज्जश्त्वढत्वयोः कृतयोर्न रुत्वस्य प्राप्तिरत आह—गवित्ययमाहेत्यादीति इत्यादाविवेत्यनेन तत्र चाभेदविवक्षा सूचिता, बहुपुमित्यत्र तु सान्तप्रातिपदिकानुकरणं भेदविवक्षा च । अत एव सकारस्य संयोगान्तलोपः । ककारादेरिति । आदिना हकार-

भावप्रकाशः ।

फलाभावः । न च सूत्रे एव फलाभावात्पदस्येत्यस्यासम्बन्धः, अधिकृतस्य तस्यासम्बन्धे मानाभावात् । व्यभिचाराभावेऽप्यसम्भववारकतया चारितार्थ्यात् । "नश्छवि" इत्यादावग्रे सम्बन्धस्यावश्यकत्वेन सम्बन्धतदभावयोः कल्पने गौरवात्तदन्तविध्यर्थं तस्यावश्यकत्वाच्च । अन्यथा बहुपुमित्यनेन पदाक्षेपेऽपि तद्रूपपदस्य रुत्वमित्यर्थे केवले संभवेऽपि तदन्तेऽतत्त्वात्तदनापत्तेरिति चेत्, न, बहुपुमित्यंशेऽगत्या भेदविवक्षाङ्गीकारेण प्रकृतिवदनुकरणमित्यङ्गीकारेण वा पदत्वात्तत्प्राप्तेः फलस्य सुवचत्वात् । एवं त्वत्र सान्तानुकरणेऽप्याद्यपक्षे बाधकाभावः । उक्तरीत्या पदत्वात्संयोगान्तलोपेन लक्ष्ये मान्तत्वस्यैवावस्थितेरिति कश्चित् । वस्तुतस्तु उक्तरीत्या क् ह् इत्यनुकरणद्वयसत्त्वेऽपि कुलान्यपदार्थकबहुवचनान्तबहुव्रीहिर्नानुकरणं बहुपुमिति । तदर्थस्य च ब्रूधात्वर्थे कर्तृत्वेनान्वयः, अध्याह्रियमाणश्रवणे सम्बोध्यत्वेन वा । तत्र च सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात्संयोगान्तलोपे रुत्वप्राप्तिरविघ्नैव । अत एव स्वरसतो गवित्ययमित्युत्तरग्रन्थसङ्गतिः । अन्यथाऽत्रापि तदनुरोधेन तथाङ्गीकारेऽफलत्वमर्धजरतीयत्वं च स्यात् । एवञ्च पक्षान्तरेऽप्यगतिकगतिन्यायादरपङ्ककलङ्कलेशोऽपि न । कपु न, उरः प्रभृतिष्वेकवचनान्तपाठेन बह्वादिषु तत्त्वासम्भवेऽपि 'प्रियपुंस्कः' इत्यादौ तत्सम्भवेनात्र तदप्राप्तेः । किञ्च वैपुल्यवाचकत्वेऽपीष्टानुरोधेन बहुवचनान्तानामेवात्र समासकरणात् । अकुशमकुशलर्द्मीरितिवत् । शेषाद्विभाषेति तु पाक्षिकः । एवंचेदं फलं युक्तमिति गुरुचरणानामाकूतमिति बोध्यम् ।

रुत्वमिति । रुशब्द इत्यर्थः । अनुस्वारशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति भावः । अत्र यथा त्वप्रत्ययस्तथा मञ्जूषादौ स्पष्टम् । नन्वेवमपि भेदविवक्षायां पदत्वात्कादेर्जश्त्वादौ रुत्वाप्राप्तिस्तदवस्थैवात आह—गवीति । तत्रेवाभेदविवक्षायामित्यर्थः । भेदाभेदपक्षयोः पदत्वापदत्वयोरुपपत्तिस्त्वग्रे व्यक्तीभविष्यति । कका-

सरला ।

अपदान्तत्वादिति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामनुकरणेनानुकार्यस्य सादृश्यज्ञानेनोपस्थितेः शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधतात्पर्योच्चरितत्वरूपार्थवत्त्वस्याभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन सुबनुत्पत्त्याऽपदान्तत्वादित्यर्थः । बहुपुम् क् ह् इत्यनुकरणत्रयमेतत् । अभेदविवक्षापक्षश्च "मतौ छस्सूक्तसाम्नोः" इति सूत्रस्थेन "अस्यवामादिभ्य उपसंख्यानम्" इति वार्तिकेन ज्ञाप्यते । तद्धि अस्यवामशब्दान्मत्वर्थे छप्रत्ययं विधत्ते । अस्यवामशब्दादारभ्यमाणसूक्तघटकास्यवामशब्दानुकरणमेतत् । यदि तु भेदविवक्षापक्षः स्यात् तर्हि तस्मिन्पक्षेऽनुकार्यानुकरणयोर्भेदात् अनुकरणेनानुकार्यस्य बोधदर्शनात्तत्रानुकार्यार्थनिरूपितशक्तेरवश्यं स्वीकार्यतया अनुकार्यार्थनिरूपितशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वरूपार्थवत्त्वस्य "अस्यवाम" इत्यनुकरणे सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे ततः प्रथमैकवचनस्य सुलभतया "मतौ छः" इति सूत्रेणैव "प्रथमान्तान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि वा वाच्ये" इत्यर्थकेन छप्रत्यये "अस्यवामीयम्" इत्यस्य सिद्धौ तद्व्यर्थम् । ज्ञापिते चाभेदविवक्षापक्षे तत्रोक्तरीत्या अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावे ततः प्रथमाया अप्राप्त्या "मतौ छः" इति सूत्रस्याप्रवृत्तेस्तदर्थं वार्तिकस्य चारितार्थ्यात् । अत एव भू सत्तायामिति निर्देशः सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु भेदविवक्षापक्ष एवोचितः । स च प्रकृतवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्य-

सू० ६।१।११४) इत्युत्वम् । लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे, "विभाषेट:" (पा०

शब्दरत्नम् ।

जश्त्वमिति चेत् ? न, "सुट्तिथोः" इत्यादाविकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्स-

भैरवी ।

परिग्रहः । जश्त्वमित्युपलक्षणं ढत्वस्यापि । सुट्तिथोरिति । आदिपदद्वयेन झषस्तथोरित्यस्य तत्रत्याकारस्य च परिग्रहः । शास्त्राबोधितेत्यादि । अचाऽव्यवहितोऽजव्यवहितः, अजव्यवहितश्चासौ हल्समुदायश्चाजव्यवहितहल्समुदायः, शास्त्रेणाबोधितो योऽजव्यवहितहल्समुदायस्त-

भावप्रकाशः ।

रादेरिति । आदिना इकारपरिग्रहः । एवं च जश्त्वं ढत्वस्याप्युपलक्षणमिति भावः । एतेन पुम्क्ष्हावित्यु-दाहरन्तो मान्या मान्या एवेति सूचितम् । कस्य जश्त्वापत्तेः । अतएव तावन्मात्रोल्लेखः ।

इकारादीति । अनन्यार्थेत्यादिः । प्रकारार्थकादिभ्यां टकितौ झषस्तथोरित्यादेरकारादेश्च परिग्रहः । तदनुपादाने बीजं तु अशोकवनिकान्याय एव । एतेनाकारस्य प्राथम्यात्तथोक्तिरुचितेत्यपास्तम् । तन्न्यायानाश्रयणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा च सकलज्ञापकैरेकवाक्यतया सामान्यतोऽज्व्यहिततादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वं ज्ञाप्यते, न तु इकाररूपविशेषाज्व्यहितस्य तस्येति फलितम् । एतेन "सुट्तिथोः" इत्यादावाद्युपस्थिताकारत्यागेनेकारकरणेन विजातीयाज्व्यहिततादृशहल्समुदायस्य तुल्यन्यायत्वादसाधुत्वलाभे जबगडदशमुच्चारयेत्यस्यासाधुतापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । इकारमात्रकरणेन तुल्यन्यायत्वात्तथा लाभ इति त्वदुक्तेर्व्याहतत्वाच्च । शास्त्राबोधितेति । तत्त्वं च विधेयतासम्बन्धेन शास्त्रजधीविषयतात्वावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नाश्रयत्वस्य वा योऽभावस्तद्वत्त्वम् । शब्दानां कार्यत्वे आद्यम्, नित्यत्वे त्वन्त्यम् । अत एव शास्त्राबोधितेत्युक्तं, न तु शास्त्राविहितेति । अन्यथा तत्समूहस्याप्युद्देश्यतया तत्सूत्रबोध्यत्वेन स्वस्मिन् चारितार्थ्याभावात् ज्ञापकत्वासङ्गतिः स्पष्टैव । इदं च समूहविशेषणं विशेषणान्तरसाहचर्यात् । अत्र प्रतियोगिनस्तत्त्वं तु साक्षाद्यावदवयवद्वारा शास्त्रबोध्यतत्तत्प्रकृतिप्रत्ययादिरूपसमुदायघटकयावदवयवद्वारा वा यथाकथंचित् । अत एव 'सुध्युपास्यः'इत्यादौ ध्य्इत्यस्यद्ध्य्इत्यस्यास्तीत्यादौ स्त्इत्यादेरग्निरित्यादौग्न्इत्यादेश्चासाधुतावारणायेदं विशेषणं सफलम् । द्वितीयस्य तु उणादिव्युत्पत्तिपक्षे 'वटक्' 'मरुत्' इत्याद्यनुकरणमेव व्यावर्त्यम् । मुख्यमते एवमेव । परन्तु डित्थादौ त्थ् इत्यस्य ग्न्तुल्यत्वेऽपि ड्त्इत्यस्योभयव्यावर्त्यता बोध्या । मल्लग्रामादिवद् भूयसा व्यपदेशेन तस्याज्झलात्मकत्वेऽपि तादृशहल्समूहत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् । हल्मात्रसमूहेत्यर्थविवक्षायां तु तात्पर्यग्राहकमिदं बोध्यम् । क्च्ट्त्प् इत्याहेत्याद्यनुकरणमस्य लक्ष्यम् । एवञ्च तुल्यजातीयत्वादशास्त्रीयलौकिकतादृशानुकरणमात्रविषयमिदं ज्ञापकम् । अतएव "स्कोः"इत्यादिस्तु सौत्रः प्रयोग इत्येवाग्रे उक्तम् । न त्वग्न्यादिचर्चा कृता । एवञ्च प्रकृते तत्त्वसिद्धिरप्रत्यूहैवेति बोध्यम् । एतेन हयवरेत्याद्यानुपूर्व्याः शास्त्रबोध्यत्वमुत नेति विकल्प्य आद्ये तस्यास्तत्त्वेनात्वं विनापि स्कोरित्यादिवत्साधुत्वोपपत्तेः ज्ञापितेऽपि स्वस्मिन्नचारितार्थ्येन ज्ञापनासम्भवः । अन्त्येऽसाधुतापत्तिस्तस्याः । न च स्वस्य स्वबोध्यत्वानुपपत्तिः । शाब्दिकमते शब्दस्यापि शाब्दबोधे भानाभ्युपगमेन दीपस्येव तत्सम्भवादिति मन्दोक्तमपास्तम् । द्वितीयविशेषणेनान्त्यपक्षे तद्वारणात् । नहि तावन्मात्रेणासाधुत्वमुक्तम् । उद्देश्यतया शास्त्रबोध्यत्वेऽपि विधेयतयाऽतत्त्वेनाद्यदोषस्याप्यभावात् । "स्कोः"इत्यादीनामन्यथोपपत्तेर्दृष्टान्तासङ्गतेर्गुरुचरणैस्तस्यानुल्लेखाच्च । एतेन "लोपोव्योः" इति लोपव्यावृत्त्या चरितार्थत्वाद्यवरित्यकारयोस्तत्त्वासंभव इत्यपि तदुक्तमपास्तम् । क्वचिच्चारितार्थ्येऽपि सर्वत्राचारितार्थ्याच्च । अक्षरसमाम्नाये कार्यप्रवृत्तेरन्यथा

सरला ।

सिद्धः । तत्र हि पूर्वोक्तरीत्या अर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् ततः सूत्रेणैव छप्रत्ययं संसाध्य वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । अत एव क्षियो दीर्घादिति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा क्षिधातोरनुकरणभूतक्षिशब्दात् षष्ठ्यनुत्पत्त्यापत्तिः । यथोत्तरं मुनीनां च प्रामाण्यम् । भू सत्तायामित्यादि निर्देशास्तु सौत्रत्वादुपपादनीयाः । एवं च गवित्ययमाहेत्यत्रानुकार्यस्वरूपभङ्गभिया न वलोपः । प्रकृते च न ककारस्य जश्त्वमिति दिक् ॥

सू० ८।३।७९) इति वा ढः ॥

शब्दरत्नम् ।

मुदायस्यासाधुत्वबोधनात् । अत एव "उच्चैरुदात्तः" (पा० सू० १।२।२९) इति

भैरवी ।

स्यासाधुत्वमित्यर्थः । शास्त्राबोधितत्वञ्च—शास्त्रबोधितभिन्नत्वम् । ननु राज्ञ इत्यादौ शास्त्रबोधितत्वं लोपस्य, न तु अव्यवहितत्वस्येति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरितिचेत् ? न, शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यसाधुत्वप्रतिपत्तिकभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपत्वात्तत्प्रतिपत्तेः शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वमक्षतमेव । बोधनादिति । एवञ्चैतादृशस्यापभ्रंशवदसाधुत्वेन शास्त्रप्रवृत्तियोग्यता तेषु नास्तीत्याशयेन 'अम्' प्रत्याहारे हकारस्य ग्रहणरूपम्प्रयोजनं नोपन्यस्तमिति भावः । इदञ्च तस्य समुदायस्य सत्त्वाभिप्रायेण । वस्तुतस्तु सत्त्व-

भावप्रकाशः ।

वारणस्यान्यत्रावश्यकत्वेनात्राऽपि तथा संभवाच्चेति दिक् । असाधुत्वेति । अतएवामादिव्यवहारस्य "ञमञ्" इति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिनैवोपपत्तौ "ञमङणन" इति सूत्रे मोऽनुबन्धो न कार्यः । झकारभकारपरखयाद्यभावात् "पुमःखयि" इत्यादे र्नास्त्यतिप्रसङ्ग इति तत्सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा बहुपुम्कुञ्ज्" इत्यादौ रुत्वादिवारणाय तदावश्यकत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यत्तु तुल्ययुक्त्या ईदूदेदित्यत्रानन्यार्थतकारोच्चारणेन हलं विनाऽच्समूहस्याप्यसाधुत्वे स्कोरितिवत् 'अइउण्'इत्यादेः साधुत्वेऽपि 'अइउ अपेहि' इत्यादेरसाधुतापत्तिरिति मन्दस्तन्न, सूत्रमते व्यक्तिभेदकपक्षयोर्गुणान्तरसङ्ग्रहाय तस्यावश्यकत्वात् । सिद्धान्ते जात्यभेदकपक्षाभ्यां तत्प्रत्याख्यानात्प्रत्याख्यानस्थलेऽदृष्टार्थकताया एव सिद्धान्तितत्वात्

यदपि ग्लौम्लावित्यादीनां मन्त्रे कूटानां चासाधुतापत्तिरिति मन्दस्तदपि न, तत्रत्यहलां संज्ञाघटकतया स्वरूपबोधकतया च शास्त्रप्रवृत्तेरनिष्टत्वाद् 'अचं विना विगता अञ्जना अभिव्यक्तिर्यस्य तत् व्यञ्जनम्' इति तदन्वर्थताबोधिकायाः—

विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा ।

इत्यभियुक्तोक्तेर्न पुनरित्यादिभाष्यात् ,

अशक्तोच्चारणे मन्त्रे स्वरं दत्त्वा समुच्चरेत् ।
सन्धिं तत्र न कुर्याद्वै पञ्चदश्याः स्वभावतः ॥

इत्यस्य "तत्र पञ्चदशीमन्त्रे अचं दत्वोच्चारणं कुर्यात् सन्धिमेलनं न कुर्यात् अचं विना न पठेदिति यावत्" इत्यर्थकस्य गणेशविमर्शनीतन्त्रे उक्तत्वाद् यत्र यत्र तादृशहल्समूहोच्चारणमशक्यं तादृशमन्त्रस्थकूटादिषु स्वरं विना तदनभिव्यक्त्या सशक्तिकानां हलां प्रत्येकमुच्चारणं न्याय्यमिति तद्व्याख्यातुक्तेश्च तत्रासाधुत्वे इष्टापत्तेः । किञ्च स्कोरित्यादिवत्सौत्रत्वादिना साधुत्वोपपत्तेः । किञ्च पदात्मकसमुदाये उणादेरव्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ च साधुत्वस्य डित्थादिवदुपपत्तेः । किञ्च ज्ञापकस्यानुकरणमात्रविषयत्वस्य उक्तत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति दिक् । बोधनादिति । तथा चापभ्रंशवन्न तस्य शास्त्रविषयत्वमिति भावः । एवं सूत्रसिद्धेऽर्थे भाष्यमपि गमकमित्याह—अतएवेति । तादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनादेवेत्यर्थः ।

सरला ।

असाधुत्वबोधनादिति । अत्र केचित् तुल्यन्यायात् "ईदूदेत्"इत्यादौ तकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधित हलव्यवहिताच्समुदायस्यासाधुत्वं बोध्यते । अ, इ, उ, अपेहि इत्यसाधु । "अइउण्" इत्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः"इति वदन्ति । तन्न । तत्रत्यतकारादीनां व्यक्तिभेदपक्षयोः अनुनासिकादि संग्रहाय चारितार्थ्यात् । "निपात एकाजनाङ्"इति सूत्रे एकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । तद्धि अनेकाज्निपातव्यावृत्तये । हल्रहिताच्समुदायस्यासाधुत्वे तु न तद्व्यावर्त्यमिति । अतएव तितउ शब्दस्य नासाधुत्वम् इति "चालनी तितउः पुमानिति" कोशः सङ्गच्छते ॥

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्यम्—"न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति" इति । स्कोरित्यादिस्तु

भैरवी ।

मेव नेत्याह—अतएवेति । तादृशसमुदायस्य सत्त्वसाधुत्वयोरभावादेव । उच्चारणमपीति । एकस्याप्युच्चारणासम्भवेन तादृशसमुदायस्य सुतरां तदसम्भवेन तयोर्लाभः । यत्त्विदम्भाष्यं किं मणिमन्त्रन्यायेन तादृशोच्चारणे प्रतिबन्धकम्, उत तादृशसमुदायस्यासाधुत्वतात्पर्यकम् ? आद्ये संयोगसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य संज्ञ्यप्रसिद्ध्याऽनर्थकत्वापत्तिः, "लोपश्शेति द्विशकारको निर्देशः" इति भाष्यस्य चासङ्गतिः । नान्त्यः, एतद्भाष्यघटकोच्चारणशब्दस्य साधुत्वाबोधकत्वादिति । तन्न, वाच्यवृत्त्या साधुत्वाबोधकत्वेऽपि लक्षणया तदर्थबोधकत्वसम्भवात् । नन्वेवं शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वे "स्कोः" इत्यादौ सकारककारयोस्तादृश-

भावप्रकाशः ।

भाष्यमिति । अनेन प्राग्ध्वनितत्वेनोक्तार्थध्वननम् । एवमग्रेऽपि । उच्चारणमपीति । अक्लिष्टस्पष्टोच्चारणमपीत्यर्थः । तथा चैकस्य हलस्तत्त्वाभावेन तत्समूहस्य सुतरां तत्त्वाभावादसत्त्वेन साधुत्वस्य दूरापास्तत्वम् । यदि तु तत्त्वाभावेन तादृशप्रयोगः स्यात्तर्हि भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।

यत्त्विदं भाष्यं मणिमन्त्रादिन्यायेनोच्चारणे निरोधकमुतासाधुत्वबोधकम् ? नाद्यः, संयोगसंज्ञादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः, 'लोपश्श्चेति द्विशकारको निर्देशः' इति भाष्योक्तेश्च । नान्त्यः, उच्चारणशब्दस्यातदर्थकत्वादिति मन्दः । तन्न, सार्वजनीनतदुच्चारणाभावानुभवप्रदर्शकतया भाष्यस्य तन्निषेधकत्वाभावेन विकल्पस्यैवानवतारात् । वेदशास्त्राणां सकलव्यवहारस्य चोच्छेदापत्त्या तस्यानुकरणमात्रविषयकत्वस्योक्तत्वेन साधुत्वाक्रान्ते दृध्य्-इत्यादौ तच्चारितार्थ्यात् लोपश्चेत्यस्य स्कोरित्यादिवदुपपत्तेश्च ।

यदपि तस्मादचं विना हलां स्रंसनधर्मितया अचामेवोदात्तादिधर्मितया हलामुदात्तादिस्वरविशिष्टोच्चारणं न संभवतीत्येव भाष्यार्थो वाच्यः, प्रकरणस्य नियामकत्वात् यथाश्रुतार्थासंभवाच्चेति सः । तदपि न, पूर्वापरसन्दर्भादिना तथा भाष्यादप्रतीतेः । तथाहि, तत्र हि पूर्वसूत्रादच्पदस्यानुवृत्तिर्न वेति विकल्प्य "यदि हलामप्येते गुणास्तदाऽनुवृत्तेः फलं, यतस्तु तथा न, अतः सा न" इत्युक्त्वा "इषेत्वोर्जेत्वा इत्यादावुपलभ्यन्ते ते हलाम्" इत्युक्त्वारक्तस्फटिकधीवत् भ्रान्तैवेयं धीरित्याशयेन "नैते हल्गुणाः, किन्त्वच एव, तत्सामीप्याद्व्यञ्जनमपि तद्गुणकमुपलभ्यते" इत्युपलम्भमुपपाद्य प्रतीतेर्भ्रान्तत्वं स्पष्टयितुं प्रतीतेर्भ्रान्तत्वे बीजं किमित्याशयेन कुतोऽन्वित्यादिना कृतवैपरीत्याशङ्कानिरासायाजन्वयव्यतिरेकादिं तद्भ्रान्तत्वेबीजमिति ध्वनयितुम् "अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेण"इत्याद्युक्तम् । अत्रान्तरेणापीत्यनेन हलंशेऽन्वयव्यतिरेकनिरासः । न पुनरित्यनेनाजंशे तत्त्वसत्त्वप्रदर्शनम् । ततश्च ताभ्यामच एवैते गुणाः । युक्तं चैतत्, अन्यथा भिन्नस्वरोपलम्भापत्तिः । यतो ह्यचामेव स्वरमनुविदधति हलस्ततो न हलां स्वरोऽस्तीति । अत एव "उदात्तादिगुणैः स्वयं राजन्त इति स्वराः, अज्गुणमन्वग्भवत्यनुगच्छतीति विविधमुदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारं गच्छत्यजुपरागवशादिति वा व्यञ्जनम्"इत्यग्रे भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । उपरागश्च स्वाभाव्यात्प्रातिशाख्यादितश्च परेणाचेति बोध्यम् । एवञ्च यथा हलं विना अजुच्चारणं भवतीति तस्य ते गुणा वक्तुं शक्यास्तथा अचं विना व्यञ्जनस्य तादृशमुच्चारणमपि न, कथं पुनर्वाच्यमुदात्तादयो व्यञ्जनधर्मा भवन्तीति निराकाङ्क्षतदर्थप्रतिपत्तिः अपि-पुनः-शब्दयोः सार्थक्यं च भवति । त्वन्मते तु निर्हेतुकसाध्यप्रतिपादकस्यास्य हेतुसाकाङ्क्षत्वेनासाधकत्वेनासम्बद्धत्वापत्तिः, पूर्वापरसन्दर्भविरोधापत्तिश्च, तयोर्वैयर्थ्यापत्तिः, स्रंसनधर्मितयेत्याद्यपप्रयोगश्चेति यत्किञ्चिदेतत् । ननु निरुक्तमसाधुत्वमतिव्याप्तमत आह—स्कोरिति । आदिना व्योरित्यादिसङ्ग्रहः ।

सरला ।

न पुनरिति । अचं विना केवलहल्रूपपदस्योच्चारणं प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । हल्मात्रोच्चारणे बाधकाभावादेवमेवार्थस्यौचित्यात् । अत एव कात्स्न्र्यमित्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ।

शब्दरत्नम् ।

सौत्रः प्रयोगः । अत एवाटि हकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये "शश्छोटि" (सू० ८।४।६३।) इत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम् । हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटीति प्रसङ्गोच्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यातम् । अमि हकारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति दिक् ॥

भैरवी ।

समुदायस्याऽप्यसाधुत्वापत्तिरत आह—स्कोरिति । आदिना व्योरित्यस्य संग्रहः । सौत्र इति । एवञ्च शास्त्रबोधितत्वमेवात्रेति भावः । अतएव । तादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वादेव । हकारप्रयोजनम्—हकारग्रहणप्रयोजनम् । तदुदाहरणम्—शश्छोटीत्यस्योदाहरणम् । हकारपरेत्यत्र बहुव्रीहिः । असम्भवश्चोक्तरीत्या बोध्यः । उक्तार्थे कैयटोक्तिरपि साधिकेत्याह—हकारपरेति । इति चेति । चकारो वाक्यालङ्कारे ॥

ननु मूले प्रथमहकारस्याश्ग्रहणेन ग्रहणरूपम्प्रयोजनमुक्तं, तन्न सङ्गच्छते, 'भोभगो' इति सूत्रेऽश्ग्रहणेन यद्यपि "देवाः सन्ति" "छन्दःसु" 'पयःसु' इत्यादौ यथाश्रुतप्राचीनरीत्या लोपो वार्यते इति सम्भवति, तथापि वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽत्राश्ग्रहणस्य न प्रयोजनम् । न च 'वृक्षव् करोति' इत्यस्य साधुत्वाय 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रेऽशग्रहणानुवृत्त्यर्थमश्ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्, तादृशप्रयोगाणामनभिधानात् । अन्यथाऽशित्यस्य तत्र सम्बन्धेऽपि 'वृक्षव् हसति' इत्यत्र लोपापत्तिर्दुर्वारैव । अतएव "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति लण्सूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः । अतएव भाष्येऽश्ग्रहणेन हकारस्य ग्रहणमिति नोक्तमिति चेत् ? न, प्रथमहकारस्याट्हश्ग्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनकथनपरभाष्यस्योपलक्षणत्वात् । अतएवेण्ग्रहणेन ग्रहणस्य 'लिलिहिढ्वे' इति प्रयोजनम्भाष्यानुक्तमपि मूले उपात्तम् । अतएव भाष्यकृता द्वितीयहकारस्य प्रयोजनकथनावसरे विशिष्य तस्य प्रयोजनमुक्त्वा "यदि किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्य"इत्युक्तमित्याहुः । वस्तुतो मूलोक्तं प्राचामनुरोधेन । यदि किञ्चिदित्यादिना संदिग्धार्थकथनानन्तरमुदाहरणाप्रदर्शनेन प्रयोजनान्तराभाव एवानुमीयते । कैयटेनापि तस्य प्रयोजनन्नोपन्यस्तम् । एवञ्च भाष्याविरुद्धप्रयोजनमेवोचितमित्याशयेनाह—दिगिति ॥

भावप्रकाशः ।

सौत्र इति । एवञ्च तत्रैवायं साधुरिति भावः । **अतएवेति** । तादृशस्य तस्यासाधुत्वबोधनेनेदृशप्रयोगाणामशास्त्रविषयत्वादेवेत्यर्थः । अस्य 'व्याख्यातं' 'नोक्तम्'इत्यनयोरप्यन्वयः । **हकारेति** । हकारग्रहणेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **तदुदाहरणम्**—शश्छोटीत्युदाहरणम् । **नोपन्यस्तम्**—भाष्यकृतेति शेषः । एवमग्रेऽपि । **हकारपरेति** बहुव्रीहिः । **असम्भवेनेति** । उक्तरीत्येति भावः । चो व्याख्यातपदोत्तरं योज्यः । एवमग्रेपि । यत्तु भाष्ये तदुदाहरणादाने कैयटीयतादृशव्याख्याने च बीजं धातुपदाननुवृत्तिपक्षे भेदविवक्षायां षत्वस्य जश्त्वस्य वा प्रवृत्तिरिति मन्दः । तन्न, "एकाच"इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्याऽत्रापि तत्सम्बन्धौचित्यात् । किञ्च व्रश्चादिधातुसाहचर्येण तदवयवयोरेव छशयोः षत्वप्रवृत्तेः षत्वदृष्ट्या जश्त्वस्यासिद्धत्वेन तदुक्त्यनुपयोगाच्च । किञ्च भेदविवक्षाङ्गीकारेऽम्ग्रहणेऽपि त्वदिष्टफलसिद्ध्यभावापत्तेः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदाभेदविवक्षायां त्वदिच्छान्यदृढतरमानाभावेन वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतेन "जमङण"इति सूत्रस्थभाष्यमपि सर्वत्र जश्त्वेन तत्तत्कार्यप्राप्त्यभावाभिप्रायकं न भवदिष्टार्थसाधकमित्यपि तदुक्तमपास्तमिति दिक् । **नोक्तमितीति** । एतेनेणशोरपि फलं नास्तीति सूचितम् । तच्च प्रतिपादितं प्राक् । प्रागुक्तजमङणेति सूत्रस्थभाष्यासंगतिरप्यत्र बोध्या । तद् ध्वनयन्नाह—**दिगिति** ।

हल् (मा० सू०)॥ इदं सूत्रं वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थम्। रु-

---

शब्दरत्नम्।

इदं सूत्रमिति। वलादिप्रत्याहाराश्च रेफेणैव सन्तु। हरन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्तु "रन्त्यं हर्" इति न्यासेनावृत्त्या हर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थेन वा सुकर इति भावः। **ग्रहणार्थमिति**। शषसहरित्येत्र तु नोक्तम्। खरि हकार-

भैरवी।

द्वितीयहकाराभावे लकारस्याप्यसत्त्वमित्याशयेनाह—इदं सूत्रमिति। लकारसाध्यप्रयोजनानामन्यथासिद्धिमाह—वलादीति। आदिना हलादिसङ्ग्रहः। रेफेण-सकारोत्तरवर्त्तिरेफेण। ननु हलिति सूत्रसत्त्वे हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयपरिहारो भवति, अधुना कथमत आह—अन्योन्याश्रयेति। रन्त्यं हरिति न्यासेनेति। अत्र वाक्यद्वयम्-रन्त्यमित्येकम्, हरिति द्वितीयम्। द्वितीयेऽप्यन्त्यपदस्य सम्बन्धः। अत एव मध्ये पाठः। र इति पृथक् पदम्। अन्त्यं रइति स्वरूपमित्, अन्त्यो हर्वा इत्। न्यासभेदे गौरवमित्याशयेनाह—आवृत्त्येति। हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्येत्यर्थः। तत्र प्रथमस्यार्थमाह—हर्प्रत्याहारबोधकेति। इदं स्वरूपकथनम्, हकाररेफबोधकस्य हर्शब्दस्य स्वघटितत्वसम्बन्धेन हकारादिरेफान्तसूत्रसमुदाये लक्षणा, नातो दुर्ग्रहत्वं दोषः। द्वितीयस्य तु अन्त्यो हर् हर्प्रत्याहारबोध्य इदित्यर्थ एव। नन्विदं सूत्रमित्यादिना यत्प्रयोजनं मूलेऽभिहितं, तद् द्वितीयहकारमात्रस्यैव, तथाच स हकारस्स-

भावप्रकाशः।

हरूपाङ्गयभावेऽङ्गलवैयर्थ्ये सूत्रस्यैव तत्त्वं फलितमित्याशयेन सूत्रमाक्षिपति—**इदं सूत्रमितीति**। एतेन पूर्वतो भेदेन कथने बीजं चिन्त्यमिति खण्डनकाराद्युक्तमपास्तम्। तदनुरोधेन तमुपपादयति—**वलादीति**। आदिना रलादिसङ्ग्रहः। एवो लव्यवच्छेदे। **हरन्त्यमित्यत्रेति**। तदभावे सरेफप्रत्याहारयुक्तसूत्रपाठे प्रसक्त इत्यर्थः। **न्यासेनेति**। उक्तन्यासं विहायान्त्यरेफस्वरूपं हर्चेद्भवतीति क्रमेणोभयार्थकैकन्यासान्तराङ्गीकारेणेत्यर्थः। मध्यपाठादुभयत्रान्त्यपदसम्बन्ध इति भावः। अत्र गौरवादपाणिनीयत्वाच्चाह–**आवृत्त्येति**। हरन्त्यमित्यस्येत्यर्थः। तत्रावृत्तस्यार्थमाह–**हर्प्रत्याहारेति**। हरभिन्नप्रत्याहार बोधको यो हयेत्यादिशषसरित्यन्तसूत्रसमुदायस्तदन्त्यमित्यर्थः। तस्य तद्बोधकत्वं चादिरन्त्येनेत्येकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रत्वादणादिसंज्ञार्थानीति कौमुद्युक्तेर्लाघवेनाजादिसंज्ञाद्वारा शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानां क्रमेण निवेशस्तदर्थस्तेषां स इत्यर्थकाद् "वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः" इति भाष्याच्च स्पष्टमध्यवसीयते। एतेन हर्प्रत्याहारबोध्यसूत्रे इत्याद्युचितमित्यपास्तम्। वर्णानां तत्त्वेपि सूत्रस्य तत्समूहस्य च तत्त्वाभावाच्च। एतेन हर्प्रत्याहारः बोधको यस्येति बहुव्रीहिरित्यपास्तम्। बोधकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च। सिद्धान्ते आवृत्तसूत्रेऽज्ञातज्ञापनेत्यर्थकोपदेशपदानुवृत्त्या हलितिसूत्रान्त्यमित्यर्थलाभ इवात्रापि तदनुवृत्त्या हरात्मकोपदेशाभावादन्वयतात्पर्यानुपपत्त्या तात्पर्यग्राहकोपदेशपदाद्धर्पदस्य लक्षणयैतदर्थलाभः। सम्बन्धस्तु हर्प्रत्याहारादिनोक्तप्राय एव। एतेन हर्पदस्योक्तार्थे एव लक्षणायां गमकाभावात्कथमुक्तार्थलाभ इत्यपास्तम्। **ग्रहणार्थमितीति**। यत्तु सूत्रप्रश्ने एकदेशोत्तरमिदं लफलानुक्त्या न्यूनतापत्त्या नोचितमिति खण्डनकृदादिः, तन्न, आशयानवबोधात्। तद् ध्वनयन्व्याचष्टे–**शषसेति**। रेफात्प्रागेव हकारो न पठित

सरला।

रन्त्यं हरिति। हलिति सूत्रसत्त्वे हलन्त्यमितिसूत्रस्यावृत्त्याऽन्योन्याश्रयपरिहारो भवतीति वक्ष्यते। इदानीं हलिति सूत्राभावेन तस्य परिहारस्य वक्तुमशक्यतया प्रकारान्तरमुच्यते। अन्त्यो रेफ इदित्येकं वाक्यम्, अन्त्यं हर् इदित्यपरं वाक्यम्। एवञ्च सिद्धान्ते इवात्रापि पक्षे रेफस्येत्संज्ञायामित्पदार्थप्रसिद्धौ आदिरन्त्येनेति हर्पदार्थबोधे सञ्जाते द्वितीयवाक्यार्थबोधः। अत्र पक्षे रेफस्य प्रश्लेषे गौरवादाह—**आवृत्त्या वेति**। हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्या हर्पदस्य हयवरडिति हकारमारभ्य शषसरिति रेफपर्यन्तवर्णसमुदाये "लट् स्मे" इतिवल्लक्षणया तन्निरूपितान्त्यस्य रेफस्येत्संज्ञायामित्पदार्थप्रसिद्ध्या पूर्ववदन्योन्याश्रयपरिहारः।

दिहि, स्वपिहि, "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" (पा० सू० ७।२।७६) इति वलादिलक्षण इट् । स्निहित्वा, स्नेहित्वा, "रलो व्युपधाद्" (पा० सू० १।२।२६) इति वा कित्त्वम् । अदाग्धाम्, "झलो झलि" (पा० सू० ८।२।२६) इति सकारलोपः । अलिक्षत्, "शल इगुपधात्" (पा०सू० ३।१।४५) इति क्सः ।

हलन्त्यम् (पा० सू० १।३।३) ॥ सूत्रेऽन्त्यमिति । हलि अन्त्यमिति विग्रहे "सप्तमी" इति योगविभागात् "सुप्सुपा" (पा०सू० २।१।४) इति वा समास इति

शब्दरत्नम् ।

ग्रहणापत्तौ हरिर्हरतीत्यादौ विसर्गापत्तेः । सप्तमीति । अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः । अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह–सुप्सुपे-

भैरवी ।

कारानन्तरं पाठ्यः, तत्सूत्रं तु नारब्धव्यमत आह—शषसेति । विसर्गापत्तेरिति । न च 'प्रेष्यब्रुवोर्हविष' इत्यत्र हे परे विसर्गादर्शनेन हकारे परे विसर्गो नेति वाच्यम्, 'सुगण् हसति' 'प्रत्यङ् हसति' इत्यत्र 'ङ्णोः कुक् टुग्' इत्यस्यापत्तेः । अस्यापि 'एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इति ज्ञापकाद्धकारे परे कुक् टुक् नेति कल्पनया वारणं भविष्यतीति चेत् ? अनेकस्य ज्ञाप्यस्य वचनस्य कल्पनापेक्षया हस्य परत्र पाठे एव लाघवमिति, ज्ञापकानां सौत्रत्वेनोपपत्तौ ज्ञापकत्वे मानाभावाच्च । ननु सप्तमीति योगविभागात्समास इत्यनुपपन्नमधिकरणकारकस्य क्रियायामेवान्वयेनान्त्यपदार्थेनासामर्थ्यादत आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । यद्द्वारा यस्य क्रियाजनकत्वं तद्द्वारा क्रियान्वयस्यौचित्यादिति भावः । अस्य योगविभागस्य सप्त-

भावप्रकाशः ।

इत्यर्थः । एवो लव्यवच्छेदे । विसर्गापत्तेरिति । तथा च तथा वक्तुमशक्यतया रेफादग्रे पाठेऽपि लं विना तत्फलस्य वक्तुमशक्यतया वैयर्थ्यापत्तिः, अतः प्रत्याहारान्तर्गतत्वसिद्धये लस्याप्यावश्यकत्वस्यार्थाल्लब्धत्वेन सूत्रैकदेशप्रधानफलकथनेन तदङ्गस्याप्युक्तप्रायत्वेन फलस्य तस्याप्युक्तप्रायत्वम् । अत एव वलरलित्याद्युक्तमिति न न्यूनतेति भावः । यद्यपि "प्रेष्यब्रुवोर्हविषः" इति निर्देशेन विसर्गवारणं सुकरं तथापि तत्र सौत्रत्वेन निर्वाहे ज्ञापकत्वे मानाभावः । यद्वा, आदिपदात् "प्रत्यङ्हसति" इत्यादौ "ङ्णोः कुग्" इति कुगाद्यापत्तिसङ्ग्रहः । तथाच विसर्गपदं कुगादेरपि खर्पदं शरोऽप्युपलक्षणम् । क्वचिद्विसर्गाद्यापत्तेरित्येव पाठः । एतेन 'हरिर्हरिः' इत्यत्र तं दोषं ददत् खण्डनकारादिः परास्तः, आगमशास्त्रमनित्यमिति त्वप्रामाणिकम् । इतोऽपि तस्य तत्त्वमेव निश्चीयत इति दिक् ।

ननु हलीत्यस्य कारकविभक्त्यन्तत्वेन क्रियान्वयौचित्येन अन्त्यपदेन तदभावे सामर्थ्याभावेन कथं समास इत्यत आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । सामर्थ्यमिति । हलन्त्यपदयोरिति शेषः । एतेन सप्तमीसमासे सर्वत्र वृत्त्यन्तर्भूतास्त्यादिक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटोक्तिः परास्ता । यद्द्वारकं यस्य कारकत्वं तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वयौचित्यादिति भावः । विभागस्येति । "सप्तमी शौण्डैः" इत्यत्र सप्तमीतियोगविभागस्येत्यर्थः । सुप्सुपेतीतीति । एकयोगेनाप्यत्रेष्टसिद्धेः पुनर्योगविभागादिति नोक्तम् ।

सरला ।

हरिर्हरतीति । न च "प्रेष्यब्रुवोर्हविष" इति निर्देशेन हकारपररेफस्य विसर्गो न भवतीति कल्पनया न दोष इति वाच्यम्, प्राङ् हसतीत्यादौ कुगागमापत्तेः । न च तत्रापि "एङ्ह्रस्वादिति" निर्देशेन न दोष इति वाच्यम्, कुगागमस्य वैकल्पिकत्वेन तन्निर्देशस्य तदभावपक्षे सुसाधत्वेन तत्सामर्थ्यस्याश्रयणासम्भवादिति ।

कर्त्राद्यन्वयद्वारेति । कौमुद्यामप्याधारोऽधिकरणसूत्रव्याख्याने कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारस्यैवाधिकरणत्वमुक्तम् । नन्वेवं साक्षात्क्रियान्वयित्वं कारकत्वं परम्परया तदन्वयित्वं वा ? नाद्यः, अधिकरणकारकेऽव्याप्तेः । नान्त्यः, कर्मादिकारकेषु साक्षात्क्रियान्वयिष्वव्याप्तेरिति चेत् ? न, साक्षात्क्रियान्वयित्वमेव हि कारकलक्षणम् ।

भावः। यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयम्। स्यादेतत्, हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यत-

शब्दरत्नम्।

तीति। अनेनापि साधनस्यागतिकगतित्वादाह–यद्वेति। हलो हलिति सूत्रस्यान्त्यमिति विग्रह इति भावः। "षष्ठी स्थाने" (पा० सू० १-१-४९) इत्यस्य च"ऊदुपधाया गोहः" (पा०सू०६।४।८९) इत्यादाविव "गुणानां च परार्थत्वात्"इति

भैरवी।

मीति योगविभागस्य। अगतिकगतित्वादिति। अगतिकप्रयोगसाधकत्वादित्यर्थः। विग्रहः हलः अन्त्यमिति विग्रहः। हलिति सूत्रस्येति कथनं तु फलितार्थसूचनाय। ननु 'षष्ठी स्थाने योगा' इति परिभाषया हलः स्थाने योऽन्त्यः स इत् इत्येव सूत्रार्थः किन्न स्यात्, उदाहरणश्चैतस्य 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यनेन सुस्थाने जातोऽम् भविष्यतीत्यत आह–षष्ठी स्थाने इत्यादि। गोह इत्यादाविवेति। तत्र यथोपधापदसन्निधानेनावयवार्थकत्वं षष्ठ्या निर्णीतमिति 'षष्ठी-स्थाने' इति परिभाषाया अप्रवृत्तिस्तथात्रान्त्यपदसन्निधानेन तदप्रवृत्तिरिति भावः। इति न्यायेनेति। "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्"इति न्यायेनेत्यर्थः। अत्र गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः इत्यन्वयः। संज्ञासूत्रस्य परिभाषायाश्च विध्युपकारकत्वेन गुणत्वात्तयोः समत्वमस्त्यतः परस्परमनयोरुपकार्योपकारकभावो न भवतीति भावः।

हलन्त्यमिति संपूर्णसूत्रावृत्त्यपेक्षयैकदेशस्यैवावृत्तिरस्त्विति शङ्कते मूले—स्यादेतदित्या-

भावप्रकाशः।

"सह सुपा"इति सूत्रमर्थतो निर्दिष्टम्। यद्वा, तथानिर्देशाद्योगविभाग एवाभिमत इति तथा नोक्तमिति भावः। अनेनापि—सुप्सुपेत्यनेनापि। साधनस्य—समासकरणस्य। अगतिकेति। अगतिकप्रयोगोपायत्वादित्यर्थः। बहुव्रीहिपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषः, स्वार्थे क इति भावः। अपिना पूर्वप्रकारस्य तत्त्वं सूचितम्। विग्रह इति। हलः अन्त्यमिति विग्रहः। हलितिसूत्रस्येति तु तदर्थकथनं, तच्चोक्तरीत्या लब्धम्। अतएव तदभिन्नार्थकतां ध्वनयितुमिदमुक्तमिति भावः। अत्र सर्वपक्षेषु समासप्रवृत्तिस्तु वर्णोपदेशेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति कैयटहरदत्तकौस्तुभाद्युक्तरीत्या बोध्या। नन्वेवमपि "षष्ठी स्थाने" इतिप्रवृत्तावुक्तार्थालाभेन कथं भिन्नार्थकतेत्यत आह–षष्ठीति। गोह इति। उपधापदश्रुत्या गोह इति षष्ठ्या यथाऽवयवावयविभावार्थकत्वस्य निर्णयस्तथाऽन्त्यपदश्रुत्या हल इति षष्ठ्या अपीत्यनियमे नियमकारिण्यास्तस्या अप्रवृत्तिरिति भावः। इदं च तत्प्राप्तिमङ्गीकृत्य। वस्तुतोऽत्र सैव नेत्याह–गुणानाञ्चेति। परार्थत्वं गुणत्वे समत्वमसम्बन्धे हेतुः। परार्थत्वात्फलवत्प्रधानार्थत्वात्तादृशविध्युपकारकत्वाद् गुणानामङ्गानामफलानामप्रधानानां मिथोऽसम्बन्धः स्यात्। कुतः? समत्वात्। गुणप्रधानभावेन सर्वत्रान्वयो भवति, नतु गुणयोः प्रधानयोर्वा, गुणत्वस्य प्रधानत्वस्य चोभयत्र तुल्यत्वादाकाङ्क्षाविरहादिति तदर्थः। गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानान्वये सम्भवति गुणान्वयो

सरला।

हरिं भजतीत्यादिस्थलेषु हरेः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन भजधात्वर्थप्रीतावन्वयाल्लक्षणसमन्वयः। हरिवृत्तिप्रीत्यनुकूलैकत्वविशिष्टाश्रयवृत्तिर्व्यापार इति बोधः। कटे आस्ते इत्यादावपि कटस्याऽऽस्धात्वर्थासनक्रियायां स्ववृत्तिवृत्तित्वसम्बन्धेन साक्षादेवान्वयः कर्तव्यो,न तु कटस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन देवदत्ते, देवदत्तस्य तत्सम्बन्धेन क्रियायामिति, कारकाणां क्रियान्वयनियमात्। अत्रैवार्थे कर्तृकर्मद्वारेत्यक्षरस्वारस्यम्। अन्यथा क्रियाधारस्य कर्तुः कर्मणो वा य आधार इति वदेत्। नन्वेवं माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छतीत्यत्रापि षष्ठ्यन्तार्थस्य माणवकस्य स्वजनककर्मत्वसम्बन्धेनेच्छतिक्रियायामन्वये षष्ठ्यर्थस्य कारकत्वापत्तिरिति? अत्रोच्यते, "षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय" इतिव्युत्पत्तेः माणवकस्य तादृशपरम्पराघटितसम्बन्धेन क्रियायां साक्षादन्वयस्य कर्तुमशक्यत्वात्।

इत्यादाविवेति। तत्र हि उपधापदं समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षम्। तथाहि, समुदायविशिष्टत्वमुप-

शब्दरत्नम् ।

न्यायेन वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति ।

भैरवी ।

दिना । एकस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वे तन्त्रव्यवहारः, यथा 'अक्षान्पश्य' इत्यत्राक्षशब्दो देव नाक्षरथाक्षबिभीतकाक्षस्य बोधकस्तथाऽत्रापि हल्शब्द उभयपरोऽस्तु । 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थङ्गमयति' इति न्यायस्य 'गङ्गायाम्मीनघोषौ स्त' इत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शनादना-श्रयणमिति भावः । इदमेकशेषस्य प्रत्याख्यानपक्षे । शास्त्रीयप्रयोगनिर्वाहार्थन्तदारम्भे त्वाह-एकशेषेति । यत्र सकृदुच्चारितस्यैकस्य शब्दस्य समानानेकार्थपरता तत्र श्रुतस्यैकस्य शक्त्या

भावप्रकाशः ।

नोचित इति तद्भावः । अत्रास्य लक्ष्याणि तु भाष्यकैयटादिषु स्पष्टानि । एतेन प्रथमत्यागे मानाभाव इत्यस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्य चेवात्रास्यानाश्रयणमिति शिवरामेन्द्रसरस्वत्याद्युक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । अयं भावः—निजां त्रयाणामेका संज्ञा रीश्वरादित्यादिलिङ्गादाद्यसूत्रभाष्ये तयोरनाश्रयणस्य ध्वनितत्वाच्च तयोस्तस्य वक्तुं शक्यत्वेप्यत्रास्यानाश्रयणं वक्तुमशक्यम्, मानाभावात्फलसत्त्वाच्च । एतेन पूर्वपक्षद्वये नि-र्दिष्टपरिभाषा दुर्वारेत्यतो यद्वेति पक्ष इति वदन्तो मान्या मान्या एवेति ध्वनितम् । उक्तरूपयुक्त्यन्तरं वद-द्भिस्तैरपि तथापूर्वयुक्तेस्तत्त्वमङ्गीकृतमेव । एतेन तत्र सा दुर्वारा इति खण्डकोक्तमपास्तम् । "तद्धितश्चासर्व" इत्यत्र प्रथमत्याग इति न्यायमाश्रयन्कैयटस्तु चिन्त्य एवेति तत्रैवोद्द्योते स्पष्टम् । यद्यप्येवम् "अनभिहिते" इत्यत्र सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे स्वौजस् द्व्येकयोः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यतयाऽन्वयेन कर्मणीति सप्तम्या "द्व्येकयोः" इतिसूत्रोक्तैकत्वाद्यपेक्षत्वेनानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यादिभाष्यकाराद्यङ्गीकृतवाक्यार्था-सम्भवस्तथाप्यनित्यत्वात्तत्रास्यानाश्रयणम् । स्पष्टञ्चेदं तत्रैव कैयटादौ । तत्र चानभिहितसूत्रमपि मानमिति। ननु 'गङ्गायां मीनघोषौ' इत्यादौ युगपदेकेनानेकार्थधीवदत्रापि तथैव किं न? सकृदुच्चरित इति वृद्धोक्तन्या-यात् । तस्य चैकवारमेवोच्चारितः शब्दः एकवारमेवार्थधियं जनयतीत्यर्थः । सा चैकार्थविषयाऽनेकार्थवि-षया वेत्यन्यत् । दृष्टान्ते तथैवोपस्थितेः । अतएवार्थमिति जातावेकवचनम् । तत्र मीनघोषावितिवदत्रा-न्त्यपदं तात्पर्यग्राहकं तत्र । यत्तु एकः शब्दः एकमर्थं बोधयतीति तदर्थ इति । तन्न, क्रियाजन्मेत्याद्यर्थक-"क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यस्याधिकारेण तत्र वर्त्तमानादेकशब्दात्सुच्, तस्य सकृदादेशश्चेत्यर्थकेन "एक-स्य सकृच्च" इत्यनेन सिद्धस्य तस्यैकवारमित्यर्थकत्वेनोक्तार्थकत्वाभावात्सकृत्पदवैयर्थ्यापत्तेश्च । एवञ्च तन्त्रे-णैव सिद्धे परममूलोक्तसूत्रावृत्तिर्व्यर्था । किञ्च तस्यां दुराग्रहे एकदेशस्यैव सा युक्ता ताविव । अत एव सूत्रावृत्तिं गौरवात्संदूष्यैकदेशस्यैव तन्त्राद्यन्यतमं सिद्धान्तितवान्प्रकाशकृदिति चेत्? तदेतत् खण्डयितु-मेव क्रियमाणत्वेन भासमानमपि गुरुद्वेषं निगूहितुं च शङ्कते मूले—स्यादेतदित्यादिना । तन्त्रा-वृत्तीति । तन्त्रं द्विधा—शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च । तत्रार्थभेदाच्छब्दभेदः, तद्भेदेऽपि तदभेद इतिमतद्वयेऽपि

सरला ।

धात्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटकत्वं स्वघटकान्त्यालवधिकपूर्वत्वम् । यथा 'राजन् सु' इत्यत्र समुदायो राजन् इति, तद्वैशिष्ट्यं जकाराकारे, स्वं राजन्निति समुदायस्तद्घटकत्वं तस्मिन् अकारे । एवं स्वं राजन्निति समुदा-यस्तद्घटकोऽन्त्योऽल् नकारस्तदवधिकपूर्वत्वमपीति । तथा च नित्यसाकाङ्क्षार्थबोधकपदसमभिव्याहृतषष्ठ्या असति तात्पर्यनिश्चायकप्रमाणान्तरे आकाङ्क्ष्यमाणसम्बन्धार्थबोधकत्वमिति नियमेन "गोह" इति षष्ठ्या आकाङ्क्षयाऽवयवावयविभावसम्बन्धस्य निर्द्धारितत्वेन "षष्ठी स्थाने"इत्यस्य न प्रवृत्तिः। एवमेव हलन्त्यमि-त्यत्रापि हल इति षष्ठ्या अन्त्यपदस्य नित्यसाकाङ्क्षस्य समभिव्याहारेणाकाङ्क्ष्यमाणावयवावयविभावसम्बन्धबो-धकत्वस्याकाङ्क्षयैव निर्द्धारणेन "षष्ठी स्थाने"इत्यस्य न प्रवृत्तिः। अन्त्यपदमपि समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षं, स्व-घटकत्वं स्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्तिमत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वस्यान्त्यपदार्थ-त्वादिति । इति न्यायेन वेति। गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धस्समत्वात्स्यादिति हि जैमिनिसूत्रम् । अयञ्च न्यायो लोकसिद्धः । यथा कस्यचिद्राज्ञो द्वौ भृत्यौ नापितो दीपदर्शकश्च राज्ञ एव क्षुरसंस्कारं दीपदर्शनं वा कुरुतः, न तु परस्परस्य तत्तत्कार्यमिति । एवमेव प्रकृतेऽपि विध्यर्थत्वात्संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्र-

शब्दरत्नम् ।

यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्तन्त्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणं बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इत्येवानुभवसिद्धं; तथापि व्यवस्थितैवान्यतमसत्ताऽनेन बोध्यत इति न दोषः ।एकशेषश्च प्रत्याख्यातो

भैरवी ।

लक्षणया वाऽनेकार्थबोधकत्वसम्भवः, यत्र तु विरुद्धानेकार्थबोधकता तत्रैकानुसन्धानेनानेकार्थबोधकत्वासम्भवः । यथा 'पुण्यजनाश्रयोऽयं देशः' इत्यादौ । अत्र हि पुण्याश्रयो जन इत्यर्थविवक्षायां तात्पर्यग्राहकसत्त्वे धार्मिकबोधकत्वेन चरितार्थस्यार्थान्तराबोधकत्वम् । यदा तु रूढ्या 'यातुधानस्य बोधो जायताम्' इति तात्पर्यन्तत्र सामग्रीसत्त्वे यातुधानबोधकत्वं, न तदा धार्मिकबोधकत्वमिति तादृशस्थले आवृत्तिं विना नानेकार्थप्रतीतिरिति । प्रकृते हल्शब्दस्य विरुद्धार्थकतया तन्त्रनिर्देशस्यावृत्तेश्च समानफलकत्वाभावेनान्यतमशब्दप्रयोगानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । ईदृशे विषये विरुद्धानेकार्थविषये । व्यवस्थितैव नियतैव । एवकारेणैच्छिक्या व्यावृत्तिः । सा च व्यवस्था वक्तृश्रोत्रन्यतरपरत्वेन कल्पनीया—वक्तुस्तन्त्रेणैकशेषेण वोच्चारणम्, बोद्धुस्तूभयत्राप्यावृत्तिरेवेति । एवञ्च तन्त्रावृत्ती वा एकशेषावृत्ती वा इति बोध्यम् । न दोष इति । वक्त्रभिप्रायेण त्रितययोजने योऽनुभवविरोधरूपो दोषः स नेत्यर्थः । नन्वेकशेषस्य प्रत्याख्यानादन्यतमशब्दानुपपत्तिरित्यत आह—एकशेषश्चेति । प्रत्याख्यात

भावप्रकाशः ।

शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे शब्दान्वयव्यतिरेकसत्त्वे च आद्यम् । तत्र तस्य तत्सहत्वेऽन्त्यम् । उभयत्रापि सकृदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः । 'अक्षान्पश्य' इत्यादावाद्यम् । 'घटान्पश्य' इत्यादावन्त्यम् । 'अक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्ताम्' इत्यादौ त्वावृत्तिरिति बोध्यम् । ननु मूलमप्ययुक्तम्, सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादाविव हलमीपो लो हलरूपान्त्यं चेदितिविरुद्धार्थयोरेकानुसन्धानेन युगपद्बोधासम्भवेनात्र वक्तुस्तन्त्रैकशेषयोरन्यतरस्मिन्सत्यपि बोद्धृबोधार्थं तदावश्यकत्वेन त्रयाणामैच्छिकविकल्पपरतयाऽन्यतमोक्तेर्दुर्वचत्वाद्व्यस्तप्रकाशस्य सामस्त्येनानुवादासङ्गतेः । इयान्परं भेदः—दृष्टान्तेऽन्वयिभेदादुद्देश्यविधेयभेदाद्विरोधः, दार्ष्टान्तिके हलपदार्थाप्रसिद्ध्या स इतीत्याशयेनाह—यद्यपीति । ईदृश इति । विरुद्धार्थयोर्युगपद्बोधाजनके इत्यर्थः । तन्त्रैके ति । श्रोतुः शब्दद्वयानुसन्धानद्वयं भवत्विति तात्पर्येणैकोच्चारणमित्यर्थः । बोद्धुस्त्विति । तुः पूर्वव्यवच्छेदे । तस्यानुसन्धानद्वयेन क्रमेण बोधादिति भावः । एवो मूलायुक्तव्यवच्छेदे । अनुभवेति । एवञ्चानेनानुभवापलापस्य कर्तुमशक्यतया मूलवत्तत्सदृशाक्षयाणामैच्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ताः कैयटादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति सव्यान्यशृङ्गयोरिव युगपदेवोभयबोधाच्चिन्त्यमिदम् । अन्यथा साहित्याभावेन तन्त्रावृत्त्येकशेषेति द्वन्द्वो न स्यादिति मन्दोक्तिश्चिन्त्येति, तत्र द्वन्द्वस्यासाधुत्वमिति च ध्वनितम् । अतएव परममूले सूत्रावृत्तिरेवोक्ता । एवञ्च गङ्गायामित्याद्युक्ताद्यशङ्का समाहिता भवतीति बोध्यम् । व्यवस्थितैव—नियतैव । एवेनैच्छिक्या व्यावृत्तिः । तस्यास्तत्त्वं च वक्तृश्रोत्रन्यतराभिप्रेतात्वमेव । केवलवक्त्रार्थाभिप्रेतात्वे ह्यैच्छिकीत्वं स्यात् । तदेव न, तथाचेदृशे स्थले श्रोतुः श-

सरला ।

स्य च तयोस्तदुपकारकत्वमेव भवितुमर्हति, न तु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषोपकारकत्वम्, परिभाषाशास्त्रस्य च संज्ञाशास्त्रोपकारकत्वमिति । अत्र वाशब्देनारुचिस्सूचिता । 'संयोगे गुरुः' इति संज्ञाशास्त्रे तस्मिन्निति परिभाषाशास्त्रस्य देवदत्तेत्यत्र वकाराकारे गुरुसंज्ञावारणाय प्रवृत्तेरवश्यं वाच्यतयाऽयं न्यायो न सार्वत्रिकः किन्तु क्वचिद् गुणानामपि परस्परं सम्बन्धो भवत्येवेति । अत एव—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनुरुध्यते ।

इत्यभियुक्ताः । लोकेऽपि नापितदीपदर्शकयोः परस्परमुपकाराभावेऽपि नापितेनाऽमात्यस्य क्षुरसंस्कारो दृश्यते ।

तन्त्रेति । नानाफलकसमानाकारकानेकव्यापाराणां मध्ये नानाफलोत्पादनायैकव्यापारकरणं तन्त्रम् यथा रात्रिपाकप्रयुक्तपञ्चसूनादोषपरिहारो दिवापाकप्रयुक्ततत्परिहारश्च सकृद्वैश्वदेवानुष्ठानेनैव क्रियते

ममस्तु । हस्य ऌ इति च व्याख्यास्यते । सामीप्यं षष्ठ्यर्थः । यद्वा, मास्तु तन्त्रादि,

शब्दरत्नम् ।

ऽसहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः । **सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इति।**

भैरवी ।

इति । **लौकिकशब्दसाधकत्वेन भाष्यकृता निराकृत इत्यर्थः ।** प्रत्याख्यानञ्च सहविवक्षायां सजातीयानेकशब्दानान्द्वन्द्वादर्शनेन तन्त्रेणैकेनैव शब्देनानेकार्थस्य बोधसम्भवे तदर्थमेकशेषो नारब्धव्य इति रीत्या कृतः । नच शास्त्रीयप्रयोगसाधकत्वेन तस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यात इत्यसङ्गतमिति वाच्यम् , लौकिकप्रयोगासाधकत्वेनैतदर्थमनावश्यक इति तदर्थात् । नन्वेवं पाणिनेः सूत्रकरणासङ्गतिरत आह—असहविवक्षायामिति । तदेतदुक्तं सर्वादिसूत्रभाष्ये । तत्र हि—संज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिसमये "सर्वादीनि" इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा क्रियते पाठश्च विशेष्यते । कथम्पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह—"एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्" इति । इत्याशयेनेति । भाष्यकृत इतिशेषः । पृथगुक्त इति । मूले दीक्षितैरिति शेषः । असहविवक्षा च प्रकृतसूत्रेऽप्युक्तरीत्या अस्त्येव ।

भावप्रकाशः ।

ब्दावृत्तिरेव, वक्तुस्तु तन्त्रान्यतरदेवेति । वक्तुस्तद्विना श्रोतुस्तां विनाऽनिर्वाहेणैतदन्योपायाभावेन तयोरावृत्त्यभावस्यान्यत्राबोधनेन च उभयोस्तन्त्रावृत्ती एकशेषावृत्ती वा शुद्धावृत्तिर्वेति तत्तात्पर्यम् । अत एवावृत्तिपदं मध्ये दत्तमिति भावः । तेन तन्त्रावृत्तीत्यादिग्रन्थेन । अनेनेति पाठस्तु युक्त एव । नतु केवलवक्त्राद्यभिप्रायमात्रबोधनं क्रियत इति भावः । **न दोष इति ।** पृथगनुक्तिरूपदोषो नेत्यर्थः। अतएव तत्र द्वन्द्वोऽप्युपपन्नः । वस्तुतोऽक्षरस्वारस्येन तथार्थालाभेन यथाकथञ्चिदुक्तार्थकल्पनया मूलोपपत्तिः, नतु सिद्धान्तोक्तिरियमिति बोध्यम् । नन्वेवमप्येकशेषस्य प्रत्याख्यानात्तत्त्वं बाधितमेवात आह–**एकशेषश्चेति** । चस्त्वर्थे । **प्रत्याख्यात इति** । यद्यपि, तथापीति शेषः । भाष्यकृता लौकिकादिप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृत इत्यर्थः । सहविवक्षायां सजातीयार्थकानेकशब्दप्रयोगाभावेन द्वन्द्वाभावेन जातिव्यक्तिपक्षयोस्तन्त्रेणैव निर्वाहादिति भावः । सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशयेन समाधत्ते–**असहेति** । अत्रापि साऽस्तीति भावः । अपिर्विरोधे । उक्तरीत्या तत्सूत्रकरणाऽन्यथानुपपत्तेस्तत्र च शास्त्रघटकप्रयोगेष्वेव सः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति भावस्तदाह—**शास्त्रमात्रेति** । शास्त्रमात्रघटकशब्दसाधनोपयोगीत्यर्थः । मात्रपदेन लौकिकादिव्यवच्छेदः । अत एव "सर्वादीनि" इति सूत्रे–"अनेन संज्ञा तेषां विधीयते–ये सर्वार्थास्ते सर्वादय इति, गणपाठश्च विशिष्यते । कथं पुनरेकेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह–एकशेषनिर्देशात्" इति प्रकृतसूत्रे "द्विर्वचनेचि" इतिसूत्रे च "एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्" इति च भाष्यं सङ्गच्छते । तत्र तत्र कैयटोऽप्येवमेव । एतेन तन्त्रैकशेषयोस्तुल्यफलकत्वादन्यतरोक्तिरयुक्तेत्यपास्तम् । यद्वा, अपिः प्रत्याख्यातपदोत्तरं योज्यः । तथाचैकशेषस्तु प्रत्याख्यातोऽप्यसहविवक्षायामित्याद्येकवाक्यतयैवान्वयेन शेषपूरणमत्र वाक्यालङ्कारे वा चायमिति बोध्यम् । **इत्याशयेनेति** । मूलस्येति शेषः । नतु भाष्यादेः । तन्मते तत्रापि तन्त्रेणैव निर्वाहात् । एवञ्च सिद्धान्ते तत्र तत्रैकशेषशब्दसत्त्वे यथाश्रुतो गौणस्तदभावे तन्त्रपरः । अतएव कैयटेन तत्तद्भाष्यं तथैव व्याख्यातम् । एवञ्चार्धजरतीयतापि नेति बोध्यम् । अतएव प्रत्याख्यात इत्युक्तिरपि सम्यगेव । एतेन शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगित्वे प्रत्याख्यात इत्युक्तिरयुक्ता, दृष्टफलाभावे एव तत्त्वाङ्गीकारादिति मन्दोक्तमपास्तम् । **पृथगुक्त इति** । मूलकृता तन्त्राद्यपेक्षयेति शेषः । एवञ्च तद्रीत्याऽन्यतमोक्तिर्युक्ता न भाष्यरीत्येति भावः । **मूले–इति च व्याख्येति** । प्रागुक्तरीत्या निर्दुष्टत्वादित्येव व्याख्यात इत्यर्थः, नत्वन्यथा व्याख्यास्यते येन दोषावाप्तिरभीष्टासिद्धिश्च । तच्च पूर्वोक्तरूपं तज्जातीयं वाऽन्यथा वेति भावः । ननु "षष्ठी स्थाने" इत्यस्यात्रापि प्रवृत्तौ सामीप्यं षष्ठ्यर्थो दुर्लभोऽत

सरला ।

असहविवक्षायामपीति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः, प्रत्याख्यातोऽप्येकशेषोऽसहविवक्षायां शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोग्यावश्यक इति तस्य पृथगुक्तिः । सहविवक्षाविषयक एवैकशेषः प्रत्याख्यात इति भावः । द्विर्वचनेऽचीत्यत्र द्विर्वचने इत्यस्यैकशेषोऽस्त्येवेति तत्तात्पर्यम् ।

अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल् च ऌ् चेति। ऌकारस्य संयोगान्तलोप इति चेत् ?

शब्दरत्नम्।

"षष्ठी स्थाने" (पा०सू० १-१-४९) इत्यस्य "गुणानां च परार्थत्वात्"इति न्यायेनाप्रवृत्तिः। न च "इको गुणवृद्धी" (पा०सू०१।१।३) इति सूत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम् , "सार्वधातुकार्धधातुकयोरलोन्त्यस्येकोगुणवृद्धी" इति सूत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्ये विशेष्यविशेषणभावमादायैव तच्छेषव्यवहारो न तु गुणगुणिभावेन परस्परापेक्षत्वेन वेति कैयटेन स्पष्टमुक्तेः। एतन्मूलकतयैव तत्पक्षासम्भवस्य तेनोक्तेश्चेति भावः।

भैरवी।

ननु सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इत्यनुपपन्नम्, "षष्ठी स्थाने" इति परिभाषायाः सत्त्वादत आह– षष्ठी स्थान इत्यस्येति। ननु हस्थानिकलकाराभावात्परिभाषायाः कथम्प्रवृत्तिः, नचोपानल्लुनातीत्यस्त्येवेति वाच्यम् , उपदेशेऽतथात्वादिति चेत् ? न, लक्ष्याभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया न्यायेन तदप्रवृत्तिकल्पनं युक्तमित्याशयात्।

"गुणानाञ्च" इति न्यायस्य व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे—नचेत्यादिना। तच्छेषशब्देन तस्य शेषः, स शेषो यस्येति वेत्यर्थकतच्छेषशब्देन। परिभाषयोः–'अलोन्त्यस्य' 'इको गुणवृद्धी' इत्यनयोः परिभाषयोः। लक्ष्यसंस्कारकेति। एतेन तेषां स्वस्वप्रदेशेऽपि वाक्यार्थबोधजनकत्वमस्त्येवेति ध्वनितम्। गुणगुणिभावेन—अङ्गाङ्गिभावेन। परस्परापेक्षत्वेन–परस्परनिमित्तनिमित्तीभावेन। यथा 'चक्षिङः ख्याञ्' इत्यादेः "षष्ठी स्थाने"इति सूत्रपरामर्शं विना वाक्यार्थबोधजनकत्वं नास्तीति तयोःपरस्परनिमित्तनिमित्तीभावस्तथाऽत्र नास्तीति भावः। विशेष्यविशेषणभावमात्रेण तच्छेषत्वकल्पनमपि न युक्तमित्याह—एतन्मूलकतया। उक्तन्यायमूलकतया। तत्पक्षासम्भवस्य। परिभाषयोरेव तच्छेषत्वमितिपक्षासम्भवस्य।

भावप्रकाशः।

आह—षष्ठीति। यद्यप्युपदेशे हस्थानिकलाभावाल्लक्ष्ये साक्षात्तदभावादुपानल्लुनातीत्यादौ कथं चित्तत्सत्त्वेऽपि लोपस्याफलत्वेन फलाभावाच्च तदप्रवृत्तिरिति वक्तुं शक्यम् , तथाप्यादौ प्रवृत्तिरनन्तरं त्यागः। ततः 'प्रक्षालनाद्' इति न्यायेन प्रागेव तदप्रवृत्तिरुचिता। किञ्च वक्ष्यमाणरीत्या तत्र लित्स्वरस्य फलत्वं सुवचमित्यभीष्टासिद्धिरेव, एवञ्चात्र नान्यथा निर्वाहः। अत एव प्राग्गुणानामिति पक्षान्तरमुक्तमित्याशयेनाह—गुणानाञ्चेति। न्यायस्य व्यभिचरितत्वेनात्राप्रवृत्तिरिति ध्वनयितुमाशङ्कते–नचेति। तच्छेषशब्देनेति। तन्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यां द्व्यर्थकेनेत्यर्थः। बुद्धेः क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः। परिभाषयोः अलोन्त्यस्येकोगुणेति योगयोः। गुणगुणिभावः शेषशेषिभावः, अङ्गाङ्गिभावइति यावत्। एवञ्च ततोऽपि भाष्यात्तस्यात्रानाश्रयणादनित्यत्वाद्वाऽत्राप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्त्या तस्य तत्त्वं दुर्लभमिति भावः। त्रयस्येति। अनेन तयोः समकालं प्रवृत्तिः सूचिता। महत्त्वोल्लेखेन "विशिष्टबुद्धौ"इति रीत्या तेषां स्वस्वदेशेऽवान्तरवाक्यार्थज्ञानं लक्ष्यासाधकतया निष्फलमप्यावश्यकमिति तयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य विध्याश्रितत्वम् , न तु साक्षात्स्वत इति च सूचितम्। वाक्ये इति। प्रतिपाद्यत्वं सप्तम्यर्थः। विशेष्येति। परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावमादायेत्यर्थः। परिभाषयोरित्यनुषङ्गः। "येन विधिः" इत्यादौ विशेषणविशेष्ययोरिति भाष्यवार्त्तिकप्रयोगदर्शनात्सोऽपि साधुः। एवव्यावर्त्यं स्पष्टार्थमाह—नत्विति। न्यायमूलभूतार्थोऽपि नेत्याह—परस्परापेक्षत्वेनेति। मिथः साकाङ्क्षत्वेनेत्यर्थः। न्यायस्तु तदुभयोर्निरासको न विशेषणविशेष्यभावस्येति तद्विषयक एवेति न प्राग्वदत्रेति भावः। न्यायस्यैतद्विषयत्वेप्याह—एतन्मूलेति। उक्तन्यायमूलकतयैवेत्यर्थः। एवेन तन्मते हेत्वन्तरनिवृत्तिः। तत्पक्षेति। तच्छेषपक्षेत्यर्थः। तेन–कैयटेन। मिथोऽनपेक्षयोस्तयोः

सरला।

तच्छेषशब्देनेति। तस्य शेषः तच्छेषः, सः शेषो यस्येति वा विग्रहः।

मैवम्, आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात् । न हि "ब्राह्मणकम्बलः" इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्त्यन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते, न वा चित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणां समीपवर्त्ती

शब्दरत्नम् ।

क्लिष्टत्वादिति । 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरा सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्तत्प्रयोगे त्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति, मध्यमपदलोपिसमासे सौत्रे वा तत्र समासस्य क्लिष्टत्वमिति भावः । तदेतदाह—**नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन** । **चित्रगवीणामिति** । "कुमति च" (पा० सू० ८।४।१३) इति णत्वम् । दन्त्यपाठस्तु लेख-

भैरवी ।

प्रतीतिवदिति । यथा तत्र स्वस्वामिभावप्रतीतिर्भवति तथाऽनन्तरादिशब्दप्रयोगं विना सामीप्यं न प्रतीयत इति वैपरीत्ये दृष्टान्तः । षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति । तथाच सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावे तस्मिन्नर्थे समासोऽपि नोपपद्यत इति भावः । ननु वृत्त्या तस्यार्थस्य प्रतीत्यर्थं वाक्ये ते शब्दा उपादेया अत आह—तत्प्रयोग इति । लेखकप्रमादादिति । अत्राहुः–प्रमादाभिधा-

भावप्रकाशः ।

स्वस्वहेतुतः सन्निहितयोर्विधिषु स्वस्वकार्यबोधकतयैकत्र क्वचित्सन्निपातेऽपि न तावता मिथोऽपेक्षेति हि तेनोक्तम् । विशेष्यविशेषणभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर इति तच्छेषशब्दोऽसम्भवदुक्तिकत्वग्रस्तोऽपि । अतएव तच्छेषपक्षोक्तसर्वदूषणोद्धारेऽपि 'नायं तच्छेषः' इति भाष्यं सङ्गच्छत इति तद्भावः ।

क्लिष्टत्वादितीति । यत्तु "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य बाध एव क्लेश इति मान्याः, तत्प्राचामनुरोधेन । उक्तरीत्या तदप्राप्तेः नहीत्यादिघटितोत्तरग्रन्थास्वारस्यापत्तेश्च । अत एव 'तदेतदाह' इति वक्ष्यति ग्रन्थकारः, तद् ध्वनयन्क्लेशान्तरमाह–**ब्राह्मणस्येति** । **प्रकरणादाविति** । आदिना लिङ्गादिसंग्रहः । तस्यैवोक्तिस्तु प्रसिद्धतरत्वात् । एतेन तात्पर्यसत्त्वे तत्प्रतीताविष्टापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्यापि प्रकरणादिग्राह्यत्वेन मूलस्यैवाभावात् । उभयत्रादिभ्यां 'चैत्रस्य पुत्रः' इत्यादेर्जन्यजनकभावादेश्च संग्रहः । अग्रे आदिना समयादिपरिग्रहः । वैधर्म्ये चायं दृष्टान्त इति स्पष्टमेव । तथा च तस्य तत्र षष्ठ्यर्थत्वम् । **अन्तरेति** । विनेत्यर्थः । 'त्वामन्तरा तामरसाक्षी' इत्यादावेवं स प्रसिद्ध इति भावः । सामीप्यं साधारणमानन्तर्यमव्यवहितत्वघटितमिति तयोर्भेदोऽत्र । यत्त्वप्रतीतिर्न मानम्, अन्यथा स्वस्वामिभावान्यसंयोगादीनामपि तत्राप्रतीत्या षष्ठ्यर्थत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, "एकशतं षष्ठ्यर्थाः" इति भाष्यविरोधादिति मन्दः; तन्न, अप्रतीतस्यापि तत्त्वाङ्गीकारे बहुव्याकुलीभावापत्तेः । 'वृक्षस्य भित्तिः' इत्यादौ संयोगादिप्रतीतेश्च । अतएव भाष्यविरोधाभावाच्चेति दिक् । तस्य सामीप्यादेः । **षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति** । अस्यासामर्थ्यादित्यस्यैव समासाप्राप्तावन्वयः, तस्य चेदानीमिष्टार्थतदप्राप्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपीष्टसिद्ध्यर्थं वाक्येऽत्र तत्प्रयोज्यमत आह–**तत्प्रयोगे त्विति** । समीपादिपदप्रयोगे त्वित्यर्थः । तुर्वैलक्षण्ये, प्रागप्रतीतावपीदानीं तत्प्रतीतेरिति भावः । **असामर्थ्यादिति** । हलोरिति शेषः, अन्वयस्यैवाभावादिति भावः । एतेन किं समासविध्यभावप्रयुक्तं क्लिष्टत्वमुत तस्य तत्त्वाभावप्रयुक्तम् ? नाद्यः, षष्ठीतिसूत्रसत्त्वात् । नान्त्यः, "अस्तेर्भूः" इत्यत्र सन्दिहानेन भगवतैव तदभ्युपगमात्, समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोस्तदङ्गीकाराच्चेति मन्दखण्डनकृद्भ्यामुक्तमपास्तम्, भाष्याशयस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । इतिर्हेतौ । **समासे** स्वीक्रियमाणे सतीति शेषः । तथा च सिद्धसाध्येति न्यायेन तत्स्वीकारस्य क्लेशे निमित्तत्वं फलति । अतएव समासस्येति सफलम् । एवमग्रेऽपि । अस्य कैयटादिरीत्या प्रत्याख्यानात्तथा तदनुक्तत्वाद्वाऽऽह–**सौत्र इति** । तत्र–षष्ठीसमासे । **तदेतत्** उक्तमेव क्लिष्टत्वम् । ननु ब्राह्मणस्वामिकस्य तत्समीपत्वे इष्टापत्तिरेवेत्यत आह मूले—**अन्यदीय इति** । **कुमति चेति णत्वमिति** । नन्वस्यासिद्धत्वात् "एकाजु-

सरला ।

कुमति चेति णत्वमिति । वस्तुतस्तु एकाजुत्तरपदे ण इति णत्वं न्याय्यम् । कुमति चेत्यस्यैतत्सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वात् । न च "प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योगः" इति एकप्रकरणस्थपूर्वसूत्रदृष्ट्या

भैरवी ।

नमनवधानेन । तथाहि—चित्रशब्दगोशब्दयोः कर्मधारयसमासे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् । अयमुत्तरपदस्यावयव इति नात्रैकाजुत्तरपदकसमासत्वम्‌ समासान्तस्योत्तरपदावयवत्वादेव 'द्विपुरी' इत्यादावदन्तोत्तरपदकद्विगुत्वसत्त्वात्स्त्रीत्वमिति ङीप्सिद्धिः। 'उपशरदम्' इत्यत्राव्ययीभावस्यादन्तत्वन्त्ववयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनास्तीति "नाव्ययीभावाद्" इतिसूत्रप्रवृत्तिरिति । तन्न, 'समासान्ताः' इत्यत्र यत्समासपदन्तस्य समासार्थवाक्यलक्षणयाऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये सुबन्तसमुदायात्समासान्तस्य प्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धान्तस्य वक्ष्यमाणतया टचः समुदायावयवत्वेनैकाजुत्तरपदकसमासत्वमस्त्येवेत्याशयात् । 'द्विपुरी' इत्यादौ समुदायस्य स्त्रीत्वन्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति 'समासान्ताः' इति सूत्रभाष्योक्त्या लिङ्गानुशासनस्य लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेन प्रकृते लोकादेव सिद्धम् । अतएव "परवल्लिङ्गम्"

भावप्रकाशः ।

त्तर" इति णत्वं न्याय्यम्, चित्रापदगोपदयोः कर्मधारये "गोरतद्धित" इति टच्यप्येकाजुत्तरपदकसमासत्वस्यात्र सत्त्वात् । न चोत्तरपदावयवीभूय समासान्तस्य प्रवृत्तिरिति कैयटादिमते तत्त्वाभाव इति वाच्यम्, समासपदस्य तदर्थवाक्योत्तरपदलक्षणायां मानाभावात् । तथा सति 'पञ्चराजम्' इत्यादौ स्त्रीत्वापत्तेः । पात्रादित्वाद्वारणेपि 'अकारान्तोत्तरपद' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च । समासात्प्रागलौकिकप्रक्रियावाक्यावयवीभूय तस्य प्रवृत्तिरिति "गोस्त्रियोः" इतिसूत्रभाष्यात्तदर्थवाक्यस्य लक्षणया ग्रहणाच्च । "अन्त" इति सूत्रभाष्यविरोधेन तत्पक्षानङ्गीकाराच्च । एतेन 'उपशरदम्' 'द्विपुरी' इत्यादावदन्ताव्ययीभावप्रयुक्तामोऽदन्तद्विगुप्रयुक्तङीपश्चावयवावयवस्येति न्यायेनात्र पक्षेऽपि सिद्धिरित्यपास्तम् । मूलस्यैवाभावात्, तं न्यायं विनापि तत्राप्यन्तेव 'चित्रा अस् गो अस्' इत्यत्र वाच्यार्थानुरोधेन विभक्तेरग्रे टचि तद्धितान्तत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव जायमानायाः समाससंज्ञायाष्टचस्तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तदन्ते प्रवृत्तिरिति भाष्यरीत्येष्टसिद्धेः सत्त्वाच्च । ननु समूहावयवत्वे "स नपुंसकम्" इति 'पञ्चराजम्' इत्यादिसिद्धावपि 'द्विपुरी' इत्यादावकारान्तोत्तरपदकत्वाभावात्कथं स्त्रीत्वमिति चेत् ? न, "लिङ्गमशिष्यम्" इति भाष्येण तत्प्रकरणस्यानियामकत्वबोधनात् । अतएव त्वन्मतेऽपि "परवल्लिङ्गम्" इत्यादिसत्त्वेऽपि 'अर्धनावम्' इत्यादौ क्लीबत्वसिद्धिः । न च "येन ना" इतिन्यायेनास्य तदपवादत्वमिति वाच्यम्, स्वविषये "प्रातिपदिकान्त" इत्यस्यावश्यप्राप्तावपि तस्य 'चतुरङ्गेण' इत्यादावप्राप्तेरिति चेत् ? न, फलविशेषेण मान्यानुरोधेन वा तथोक्तेः । मूलाशयो मूलरीत्यैव सुवच इति सिद्धान्तानादरेण तथोक्तेः । अन्यार्थमावश्यकस्यास्य निरवकाशत्वाभावेन बाधकत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तिनियामकस्य विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितित्वरूपप्रतिपदविधित्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यात्र सत्त्वेन तथोक्तेश्च । तयोर्मिथो व्याप्यव्यापकभावाभावेऽपि वर्णसङ्ख्याकृतसामान्यविशेषभावसत्त्वात् । ध्वनिता चेयं रीतिः "प्रत्ययलोप"इतिसूत्रस्य फलबोधकेन "प्रयोजनमपृक्तसिलोपः" इत्यादिभाष्येण । यद्यप्यल्विध्यर्थम् 'अतृणेट्' इत्यादाविदं वार्तिकमते, तथापि विशेषविहितत्वेन प्रत्ययलोपविषये शीघ्रोपस्थितत्वेन नुमादयोप्यस्यैव लक्ष्याणीति कैयटः । 'ता ता पिण्डानाम्' 'अनड्वन्' इत्यादिलक्ष्याणि, परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टतरं चैतत् । अतएव "तद्धितार्थ" इति सूत्रपौर्वशालादिलक्ष्ये 'दक्षिणपूर्वा' इत्याद्यर्थमावश्यकस्य 'सर्वनाम्नो वृत्ति' इत्यस्योक्तिः, अन्यथा पुंवदित्यनेन सिद्धे तदसङ्गतिरेवेति दिक् ।

सरला ।

परसूत्रस्यासिद्धता वक्तुमशक्येति एकाजुत्तरपदे इति सूत्रं प्रति न कुमति चेत्यसिद्धमिति वाच्यम्, हरिवंश्छिन्धि इत्यत्र परत्वान्नश्छवीति रुत्वेऽनुस्वारानुनासिकाऽऽपत्त्या तत्पक्षस्यास्वीकारात् ।प्रतियोगमसिद्धत्वे तु "वन उपसङ्ख्यानम्" इति दृष्ट्या नश्छवीत्यस्यासिद्धत्वेन वन इत्येव रुत्वे अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति अधिकारत्वादुत्तरेणैकवाक्यतया पूर्वसूत्रस्थ"वन उपसङ्ख्यानम्" इति वार्तिकेन विहितरुत्वे तदप्रवृत्तेः ।नच चित्रगवीणामित्यत्रोत्तरपदस्यैकाच्त्वाभावेन एकाजुत्तरपदे ण इत्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, टचः समासचरमावयवत्वेनोत्तरपदानवयवत्वात् ।

भैरवी ।

इति सूत्रसत्त्वेऽपि 'द्विनावम्' 'अर्द्धखारम्' इत्यत्र नपुंसकत्वस्य सिद्धिः । समासान्तानां समुदायावयवत्वादेव 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणञ्चरितार्थम् । यत्तु टचः समुदायावयवत्वेऽपि 'कुमति च' इति सूत्रे उत्तरपदेन समासस्याक्षेपो विभक्त्या च प्रकृतेरिति प्रत्यासत्त्योभयोरेकत्वाश्रयेणैकाजुत्तरपदकसमासरूपप्रकृतिकविभक्तेर्ग्रहणमिति नात्र णत्वस्य प्राप्तिः । विभक्तिप्रकृतित्वं ङीबन्तस्य, समासत्वन्तु टजन्तस्येति भेदादिति । तन्न, स्त्रीप्रत्ययरहिते दृष्टानाम्प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशेन 'प्रातिपदिकग्रहणे' इति परिभाषया ङीबन्ते सुप्प्रकृतौ समासत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेनोभयोर्भेदाभावात् । आक्षिप्तस्यार्थस्य शाब्दबोधे मानाभावाच्च ।

नन्वेवं सति 'कुमति च' इति सूत्रभाष्ये 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकसमासे नित्यणत्वेन न भवितव्यम्, षष्ठीतत्पुरुषे तु प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन भवितव्यमिति प्रतिपादितम् । तच्च प्रत्यासत्त्याश्रयण एव सङ्गच्छते । अन्यथा वैकल्पिकणत्वापवादस्य 'कुमति च' इत्यस्योभयथापि प्राप्तिरिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम् । एतस्य भाष्यस्य यथाकथञ्चिदत्र णत्वस्य प्राप्तिरित्यत्र तात्पर्यात् । णत्वन्तु तत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधान्न भ-

भावप्रकाशः ।

नन्वेवमप्यन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः स्यात् । "उत्तरपदत्वे च" इति निषेधस्तु न, प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एव तत्प्रवृत्तेः, अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तविधावेव तत्सत्त्वाच्च । न चैवमपि "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य सामान्यत्वादनयोर्विशेषत्वात्नुम्विभक्तिविषयलक्ष्यासम्भवापत्तेश्चानयोर्विषये तदप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन नात्र दोष इति वाच्यम्, "अतद्धिते" इति वार्त्तिकस्य 'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्तलक्ष्यस्य चासङ्गत्यापत्तेः । समयडादौ तत एव तदप्राप्तया "येन ना" इति न्यायाविषयत्वात्तत्र द्वयोरपि प्रवृत्त्या तल्लक्ष्यासम्भवादनुपदवक्ष्यमाणरीत्या तदन्यतल्लक्ष्याणामपि सम्भवाच्च । यत्तु 'क्षीरपेण' इत्यादौ 'गतिकारक' इति प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे निषेधाप्रवृत्त्या तल्लक्ष्यसम्भव इति । तन्न, उक्तरीत्या 'माषकुम्भवापेन' इत्यादावपि सिद्धान्ते सप्तमीसमासेन व्याख्याने निषेधसिध्यभावापत्तेः, वैषम्ये बीजाभावाच्च । तस्मात्तद्विषये तदनित्यत्वं पदत्वं पदत्वयोग्यत्वमित्यनयोरन्यतरदेव शरणमित्यत्र स दुर्वार इति चेत्? न, उक्तवार्त्तिकस्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तद्धिताव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तिमध्यस्थपदव्यवधाने निषेधो नेति व्याख्याने "आर्द्रगोमयेण" "अर्धगोमयिणौ" इत्यादिसिद्धावपि 'रम्यविणा' 'हरिकामेण' 'चतुर्बहङ्गेण' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिरेवेति पर्युदासेनोक्तवार्त्तिकैकवाक्यतया तस्य प्रकृतिभिन्नान्याव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तिमध्यस्थपदव्यवधाने निषेध इत्यर्थस्य तत्सिध्यर्थमङ्गीकारात् । व्यवधायकपदस्याव्यवहितप्रकृतिभिन्नान्यपरकत्वे निषेध इति यावत् । तस्य प्रत्ययान्याव्यवहितपरकत्वे स इति निष्कर्षः । उक्तलक्ष्येषु तस्य प्रकृतिभिन्नपरत्वमेव न तदन्यपरत्वमिति न निषेधः । 'चतुर्बहङ्गेण' इत्यत्राप्यङ्गपदस्य व्यवधायकत्वाङ्गीकारे उक्तरीत्यैव तदभावः । बहुचस्तु प्रकृतिभिन्नान्याङ्गशब्दपरत्वेऽपि पदत्वाभावात्तदभावः । 'चित्रगवीणाम्' इत्यत्रापि व्यवधायकगोपदस्य तद्धितङीप्परत्वमेव न तदन्यपरत्वमिति तदभावः । न च "अचः परस्मिन्" इति टचो लोपस्य स्थानिवद्भावः, पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहीष्यमाणत्वात्, 'पूर्वत्रासिद्धीये' इति निषेधाच्च । "तस्य दोषः" इत्यस्य तु णत्वे प्रवृत्तिः, नतु तन्निषेधेऽपि, तावतापि क्षतिविरहाच्च । ध्वनितश्चायमर्थस्तत्रैव भाष्यकृता । तत्र ह्येवमुक्तम् "अतद्धित इति वक्तव्यम्, इह मा भूत्–'आर्द्रगोमयेण' इत्यादि । तत्तर्हि वक्तव्यम्? न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवाय इति । कथं तर्हि? पदे परतो व्यवायः पदव्यवाय इति" इति । एवञ्च प्रत्याख्यानपक्षे प्रागुक्तलक्ष्येषु णत्वासिध्या तदनुरोधेन यथा वार्त्तिकमते तद्धितत्वमविवक्षयित्वा तादृशनिष्कर्षा-

सरला ।

स्यादेतत्, द्विधुरी, द्विपुरीत्यत्र समासान्तस्य ङीप्सिद्ध्यर्थमुत्तरपदावयवत्वं वाच्यम् । अन्यथाऽकारान्तोत्तरपदत्वाभावेन "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" इति वार्तिकस्याप्रवृत्त्यापत्तेः । ततश्च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् समासान्तसूत्रस्थ-

भैरवी ।

वत्येव । किञ्च पूर्वोक्तप्रत्यासत्त्याश्रयणे बहुचतुरङ्गेणेत्यत्र "विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु" इति बहुचि विभक्तिप्रकृतित्वम्बहुज्विशिष्टस्यैकाजुत्तरपदकसमासत्वञ्चतुरङ्गशब्दस्येति भेदाण्णत्वन्न स्यात्। नन्वेवमप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या गोशब्दस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि'इति निषेधः स्यात्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्तु वक्तुमशक्यः, "अपदादिविधौ" इति पर्युदासबलेन पदान्तविधावेव तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारादिति चेत् ? न, 'अतद्धित इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकैकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नस्तत्परकपदव्यवाये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात्।

भावप्रकाशः ।

ङ्गीकारः, तथा तदनुरोधेन भाष्यमतेऽपि पदे परतो व्यवायः पदात्मक एव, विधिवाक्यैकवाक्यतया भीमसेनादिन्यायेन पदशब्देनात्रोत्तरपदमेव वा गृह्यत इति फलितम्। एवञ्च 'चतुर्बहङ्गेण' इत्यादौ नात्र पक्षेऽपि दोषः । अतएवारम्भप्रत्याख्यानयोस्समफलत्वम्, अन्यथा फलभेदापत्त्या प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

किञ्चोत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानाय विशिष्टादप्युत्पन्नेऽजादौ स्वादौ परेऽव्यवहितपूर्वसुबन्तस्य 'दधिसेचौ'इत्यादौ षत्वस्य पञ्चमीसमासेन वारणेऽप्यकुत्वाय भत्वाङ्गीकारादत्रापि 'गो'इत्यस्य तथैव तत्त्वात्तदप्राप्तेः सुवचत्वात्। अत एव "लोपः शाकल्यस्य" इति वलोपो न। अन्यथा "प्रत्ययलोप" इत्यस्य नियमार्थत्वेन विशिष्टस्य भत्ववद्वलोपेऽप्राप्तावपि "अचः पर" इति स्थानिवद्भावात्तस्य भत्ववल्लोपो दुर्वारः । तस्यानवयवत्वात् "न पदान्त" इत्यस्याप्राप्तिः। "पूर्वत्रासिद्धीये" इति सञ्चारे तु ङीपं मत्वा तदापत्तिः। एवञ्चात्र तस्य भत्वमावश्यकम्। तच्च न ङीपं मत्वा तेन स्थानिवत्त्वेन टचा व्यवधानात्किन्तु तथैव टचं मत्वा। स्वविधावित्यस्य तु स्वस्य कार्यित्वे एव प्रवृत्तिः । एकदेशविकृतन्यायेन तु न निर्वाहः, तेन टजन्तसमूहपर्याप्तस्य तस्य वान्तसमूहे प्रापणेऽपि गवित्यस्य तत्त्वालाभात् । एवञ्च भत्वात्तदप्राप्तिर्युक्तैव । यदि तु समफलत्वाय तत्प्रत्याख्यानप्रकारोऽप्युत्तरपदस्य कार्यित्वादावेवेति वलोपस्य तत्त्वानिवृत्तेरत्र सौलभ्येऽप्यत्र णत्वनिषेधे भत्वाप्राप्तिरेवेत्युच्यते, तदा प्रागुक्तनिष्कर्षेणैव तदप्राप्तिरिति केचित्।

वस्तुतस्तु स अयुक्त एव गुरुतरत्वात्। ध्वनितं चेदं प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नञ्घटितैतद्वचनं पठता भाष्यकृता। एवञ्च वलोपस्य तत्त्वाद्वार्त्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधेन निवृत्तावप्यत्र तदप्राप्तया तदप्राप्तौ निष्कर्ष एव शरणमिति तुल्यम्। भाष्यमते तु तच्छङ्कैव नेति णत्वं सम्यगेवेति बोध्यम्।

अत्र मान्याः—प्रत्यासत्त्या विभक्त्याक्षिप्तप्रकृतेः कवर्गवदुत्तरपदाक्षिप्तसमासरूपाया एव ग्रहणादत्र तत्प्रकृतित्वं ङ्यन्तस्य, समासत्वं टजन्तस्येति व्याश्रयत्वाण्णत्वस्यैवाप्राप्तिः। अतएव 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदके तस्मिन् "कुमति च" इति नित्यणत्वेन भाव्यं, तत्पूर्वपदके तत्र तु प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वेनेति "कुमति च"इति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा वाणत्वापवादकेन नित्यणत्वेनैव कल्पद्वयेऽपि भाव्यमिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति।

सरला ।

समासपदस्य क्रियमाणा लक्षणा समासार्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटके उत्तरपदे भवति । तथा च समासान्ताः इति सूत्रस्य समासार्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटकोत्तरपदावयवः समासान्तो भवतीत्यर्थः। द्विधुरी द्विपुरीत्यत्र च ऋक्पूरिति विहितः समासान्तोऽकारः उत्तरपदावयव इति तत्राकारान्तोत्तरपद इत्यस्य प्रवृत्तिः सिध्यति। अत एव "ऋक् च ऋक् च ऋचौ असारूप्यादेकशेषो न स्यात्"इति सरूपसूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा अप्रत्ययस्य समासावयवत्वेऽपि उत्तरपदानवयवत्वेनोभयोः ऋक्शब्दयोरसारूप्यं न स्यात्। यदि तु उपशरदमित्यादौ समासान्तटच उत्तरपदावयवत्वेऽपि समासावयवत्वाभावेनाव्ययीभावेऽकारान्तत्वाभावात् नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इति सूत्रस्याप्रवृत्तौ तदसिद्ध्यापत्तिरित्युच्यते, तर्हि समासान्तस्योभयावयवत्वं स्वीक्रियताम्। तथा च समासार्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटकोत्तरपदावयवीभूय समासचरमावयवो भवतीति समासान्तसूत्रस्यार्थः । उपशरदमित्यत्र च टचः समासावयवत्वेनाव्ययीभावेऽकारान्तत्वं सुलभमिति नोक्तदोष

भैरवी ।

अत एव 'रम्यविणा' 'आर्द्रगोमयेण' 'चतुर्बह्वङ्गेण' इत्यत्र णत्वस्य सिद्धिः । आद्ये आङो नाभावे पूर्वस्य विशब्दस्य पदत्वमस्त्येवेति तद्धितभिन्नं तस्मिन्परे सति निषेधाभावाय णत्वाश्रयातिरिक्तेति । द्वितीये मयटो णत्वाश्रयातिरिक्तत्वात्तस्मिन्परे यत्पदं गोशब्दस्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये तद्धितभिन्नेति । तृतीये बहुचो णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नोऽङ्गशब्दस्तत्परत्वात्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये पदेति । एवञ्च 'चित्रगवीणाम्' इत्यत्र गोशब्दस्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वाभावाण्णत्वं भवत्येव । नन्वेवमपि 'कुमति च' इति णत्वमित्यनुपपन्नम्, अस्यासिद्धत्वात् 'एकाजुत्तरपदे णः' इत्यस्य प्राप्तेः । 'कुमति च' इति सूत्रस्य 'एकाजुत्तरपदे णः' इति सूत्रापवादत्वं तु वक्तुमशक्यम्, 'चतुरङ्गेण' 'माषकुम्भाणाम्' इत्यत्रैकाजुत्तरपदकत्वाभावेऽपि कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्य सत्त्वात्तस्य प्राप्तेरिति येन नाप्राप्तिन्यायस्य विषयाभावादिति चेत् ? न, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया यत्र फले विशेषस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः स्वीकारात् । किञ्च प्रतिपदविधित्वेन 'कुमति च' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न्याय्या । प्रतिपदविधित्वन्निरवकाशत्वे एव बाधप्रयोजकमिति तु न भ्रमितव्यम्, 'अपरशाल' इत्यत्र 'दक्षिणपूर्वा' इत्यत्र चरितार्थस्यापि "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे" इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्ययलोपसूत्रे प्रवृत्त्य-

भावप्रकाशः ।

अत्र गुरुचरणाः—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्प्रकृतौ समासत्वस्य सत्त्वात्तथाश्रयणेऽपि णत्वं भवत्येवेति। इत्थं हि तदाकूतं—सामान्यतो विशेषतो वा तद्ग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य तेन ग्रहणं बोध्यम्। अपिना स्वरय चेति तदर्थः । तया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां विशिष्टेऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इति यावत् । तथा च "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" "नेन्सिद्ध" "तृजकाभ्याम्" "यञिञोश्च" "प्रमाणे द्वयसच्" इत्यादौ यथासामान्यत आक्षिप्तादिप्रातिपदिकग्रहणमेवमत्रापीति विभक्त्युत्पत्त्यर्थं "यदागमा" इति न्यायेन टजन्तस्थितसमासत्वसमानाधिकरणप्रातिपदिकत्वस्यात्र ङ्यन्ते यथातिदेशः, तथैव णत्वे कार्ये तत्स्थितसमासत्वेऽतिदिष्टे तत्त्वादेव कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्यापि लाभात्तत्प्राप्तिर्निर्बाधैव । एतेन तस्याः कथञ्चिद्विशिष्टोपादानविषयत्वादत्र तदभाव इति चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् ।

वस्तुतस्तु तन्न्यायाश्रयणं कर्तुमशक्यं "बहुचतुरङ्गेण" इत्यादौ नित्यणत्वानापत्तेः । अतएवापिः प्रयुक्तः। भाष्येऽन्त्ये वा णत्वोक्तिस्तु उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्तस्य च मध्यमपदत्वानाक्रान्तरूपस्यात्र ग्रहणात्कवर्गवदुत्तरपदकत्वाभावात्तदप्राप्तिबोधिका, न तु तन्न्यायाश्रयणबोधिका । वस्तुतस्तद्भाष्यं तत्तत्प्राप्तियोग्यतामात्रबोधकं, न तु वस्तुतस्तत्प्राप्तिबोधकं "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य जागरूकत्वादिति बोध्यम् । यत्तूक्तभाष्यान्निषेध "उपसर्गादसमासेऽपि" इत्यादेरेव 'प्रावनद्धम्' इत्यादि च लक्ष्यमिति; तन्न, तत्रत्यस्य 'अतद्धित' इति वार्त्तिकस्य 'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्तोदाहरणासङ्गत्यापत्तेरिति । विभक्ताविति विषयसप्तम्या तत्सम्बन्धि तत्परतो वा यत्कार्यं तत्र कार्ये लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्याग्रहणमित्यर्थिकायाः ह्रस्वस्वरनिषेधयुवसम्प्रसारणादिलक्ष्यिकाया 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्ट' इत्यस्यास्तु तत्रापि नायं विषयः, ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तत्परिभाषापरिगणितदोषेषु तस्याः पाठेन तल्लक्ष्येषु "युवोरनाकौ" इति भाष्योक्तेष्वेव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराड्ढटीग्रहणाल्लिङ्गात्तस्या अनित्यत्वेन तन्मूलत्वात्तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्च,तस्या अनित्यत्वेप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । अन्यथेष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्त्यापत्तौ निर्विषयतापत्तेः । किञ्च युवोरनेतिसूत्रभाष्यादौ तस्याः परिभाषात्वेन व्यवहारादवश्यमेषा परिभाषाऽनेकफलसिद्ध्यर्थं कार्येत्युक्तेश्च । अतिरिक्तत्वेऽपि यत्र विभक्तेः प्राधान्येनाश्रयणं तत्रैव तत्प्रवृत्त्याऽत्र तस्य प्राधान्यात्तदप्रवृत्तेर्निर्विघ्नत्वात् । तच्च प्रत्ययत्वविभ-

सरला ।

इति । तथा च चित्रगवीणामित्यत्रापि टचः समासचरमावयवत्वेऽपि उत्तरपदस्याप्यवयवत्वान्नैकाजुत्तरपदत्वमिति कुमति चेत्येव णत्वमिति ।

अत्रोच्यते, उभयावयवत्वे अन्तःसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि समासस्यान्तोदात्तत्वमनेन विधीयते उत्तरपदस्य वेति विकल्प्य आद्ये इदंप्रथमका इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिः अन्त्ये

शब्दरत्नम् ।

कप्रमादात् । एवं स्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्थकैयटप्रयोगेऽपि बोध्यम् । अस्तेरनन्तरे समीपे वेत्यादि भाष्यं त्वनन्तरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका, स्थान-

भैरवी ।

ङ्गीकारात् । यदि निरवकाशत्वे एवेति नियमस्तर्हि 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यस्य सूत्रस्यैव प्रवृत्तिर्वक्तव्या । नतुस्त्रीयेष्टेरिति शीघ्रोपस्थितिकत्वेन प्रतिपदविधित्वं पूर्वप्रवृत्तौ नियामकं भवत्येव ।

प्रकरणान्तस्थेति । 'त्यदादीनि' इतिसूत्रस्थेत्यर्थः । मूले अनन्तरादिष्विति । आनन्तर्यादिष्वित्यर्थः । ननु यद्यानन्तर्यन्न षष्ठ्यर्थस्तदा 'अस्तेर्भूः' इति सूत्रे षष्ठीमात्रोच्चारणे सन्देहप्रतिपादनपरम् "अस्तेरनन्तरे समीपे वा" इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—अस्तेरनन्तर इत्यादि । तन्निरूपितेति । आनन्तर्यनिरूपितो यः सम्बन्धो निरूपकत्वाश्रयत्वान्यतररूपस्तदर्थिका । अध्याहारेणैव भाष्ययोजना कार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—स्थानपदेति । न च स्थानपदं षष्ठ्यर्थ एवेति एतत्प्रतिपत्तयेऽध्याहारो नावश्यक इति वाच्यम्, 'स्थानेन योगो यस्याः' इति व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनपरभाष्यात् स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थः । अन्यथा स्थानं योगो यस्या इत्येव वदेदित्याशयात् । निपातनात्साधुत्वमिति तूभयथा वक्तव्यमेव । एवञ्च स्थाननिरूपितो यः

भावप्रकाशः ।

क्तित्वसर्वनामस्थानत्वसुप्त्वसम्बुद्धित्वाद्यन्यतमेनेत्यन्यदेतत् । तेन 'श्वयुव' इत्यादेः 'युवतीः पश्य' इत्यादौ तयावारणपरस्य युवोरनेतिसूत्रभाष्यस्यासंगतिर्न । एतेन "विभक्तौ लिङ्गविशिष्ट" इत्यस्या जागरूकत्वे कथं तत्सञ्चार इत्यपास्तम् । एवञ्च "कुमति च" इति णत्वोक्तिः समञ्जसैवेति मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यमार्यैः ।

प्रकरणान्तेति । त्यदादीनीतिसूत्रस्थेत्यर्थः । अन्तसामीप्यात्तस्यापि तत्त्वमिति भावः । एतेन क्षुभ्नादित्वकल्पनया न णत्वम्, तत्र बीजं तु कैयटप्रयोग एव । यद्वा, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया तन्नेति मन्दोक्तमपास्तम् । मूलाशुद्धेस्तत्रैव तदभावस्यानिश्चयात् । अस्य तत्त्वे स बीजमुत तस्य तत्त्वेऽयमिति विनिगमकाभावात् । अतिप्रसङ्गापत्तेः । तदन्यथानुपपत्त्या तस्य तत्त्वलाभेऽपि प्रयोगस्य भेदेन तेनैतस्य तत्त्वालाभात् । आकृतिगणत्वेऽपि समस्तानां युवादिष्वसमस्तानां क्षुभ्नादिष्विति भाष्यसिद्धान्तान्नित्यणत्वेन भाव्यमिति प्रागुक्तभाष्यविरोधापत्तेः । न हि व्यवस्थितविभाषासु नित्यत्वव्यवहारः कस्यापि सम्मतः, तासां भाष्ये परिगणनाच्चेति दिक् । खण्डनकृदाद्युक्तमन्त्यपक्षीयमाद्यदूषणमुद्धरन् भाष्याशयमाह—अस्तेरिति । एतेन "अस्तेर्भूः" "उरण् रपरः" इत्यादिभाष्यविरोधाद् व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट इति चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम् । आदिना स्थाने इत्यस्य सङ्ग्रहः । अत एवाग्रे तथोक्तिः । तन्निरूपितेति । अनन्तरादिपदार्थनिरूपितेत्यर्थः । एवमग्रेपि । स च बौद्धैकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूप इति भावः । भाष्यरीत्या चरमेऽध्याहारावश्यकतां ध्वनयितुं दृष्टान्ततया प्रसङ्गतो वा आह—स्थानेति । ननु तस्य तत्त्वाभावात्तथाऽस्तु, स्थानं तु षष्ठ्यर्थ एवेति सिद्धं "षष्ठी स्थाने" इति सूत्रादतः स किमर्थ इति चेत्? न, तृतीयान्तेन सप्तम्यन्तेन वा तेन व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रदर्शकभाष्यात्तस्यापि तत्त्वाभावस्य लाभात् । अन्यथा स्थानं योगः सम्बन्धो यस्या वाच्य इत्येव वक्तुं न्याय्यम् । आवश्यकनिपातनात्साधुत्वमिति तद्भावः । एतेन 'धान्येन धनी' इति-

सरला ।

च अनृच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरुक्ता । नहि समासान्तस्योभयावयवत्वे कपोऽन्तोदात्तत्वापादनं सङ्गच्छते, अन्त्यपक्षेऽपि कपोऽन्तोदात्तत्वस्य सुलभत्वात् । नाऽपि अन्त्यपक्षे अनृच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरापादयितुं शक्यते, अप्रत्ययस्य उत्तरपदावयवत्वेन तत्रान्तोदात्तत्वस्य सुलभत्वात् । एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्येन गोस्त्रियोरितिसूत्रस्थभाष्याक्षरस्वारस्येन च समासान्तसूत्रस्थसमासपदस्य समासार्थकल्प्यमानप्रक्रियावाक्ये एव लक्षणा न तूत्तरपदपर्यन्तमपि । द्विधुरी द्विपुरीत्यादिलक्ष्याणान्तु "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति समासान्तसूत्रस्थभाष्यात् लिङ्गस्य लौकिकत्वावगतेरकारान्तोत्तरेति शास्त्रप्रवृत्तिं विनाऽपि नासिद्धिः । सरूपसूत्रस्थभाष्यन्तु समासान्तानामुत्तरपदानवयवत्वेऽपि न विरुद्धम् । तद् भाष्यं हि कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षमुपक्रम्य प्रवृत्तम् । ततश्च समासान्तानां समासावयवत्वे तत्प्राग्भा-

शब्दरत्नम् ।

पदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका वा षष्ठीत्यभिप्रायकम् । अत एव मतुप्सूत्रे कैयटेन 'गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्यर्थे मतुप्शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे आनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्, नतु तस्य षष्ठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् । भाष्यकृता चासामर्थ्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः । षष्ठ्यर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्क्वासामर्थ्यम् ।

भैरवी ।

सम्बन्धो निवर्त्यनिवर्तकभावः स एव षष्ठ्यर्थः । कैयटेनापि स्थाननिमित्तसम्बन्ध इति वदता स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थ इति ध्वनितमेव । नन्वस्य दृष्टान्तपरतया योजनायां 'वा'शब्दप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्, अत्रत्यवाशब्दस्येवार्थकत्वात् । 'व वा यथा तथा साम्ये' इत्यमरात् । एवञ्च 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रपर्यालोचनात्प्राग्वाक्यार्थपर्यवसानायाध्याहारोऽवश्यं कार्य एवेति ध्वनितम् । इत्यभिप्रायकमिति । नतु सामीप्यादिः सम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थ इत्यभिप्रायकमिति शेषः । यद्यपि षष्ठ्यर्थसम्बन्धा बहवस्तथापि निर्णयाय 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रम् ।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—अत एवेति । सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अस्त्यर्थवदिति । यथा वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य सौत्रास्तिपदप्रतिपाद्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन प्रकृत्यर्थोपाधित्वं, तथेत्यर्थः । अत्रोपाधिशब्दो विशेषणपरः, प्रकृत्यर्थस्य गोपदार्थस्य विशेषणम् । नच वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे गोमानासीदित्यादावनन्वय इति वाच्यम्, तादृशव्यवहारविषये गोमानित्यत्र लक्षणाया अङ्गीकारात् । तत्र गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इत्यत्र । षष्ठ्यर्थत्वे त्विति । आनन्तर्यस्येत्यादिः। अनन्तरा इति बहु-

भावप्रकाशः ।

वत्तृतीयेत्यपास्तम् । गौरवात्तस्यावश्यकत्वात् सप्तमीपक्षेऽनिर्वाहाच्च । स्थाने योगेत्यस्य स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थं वदता कैयटेनापि ध्वनितमिदम् । एत्वघटितसूत्रं पठता पाणिनिनाऽपि सूचितमिदम् । मतुप्सूत्रस्थभाष्यमप्यत्र साधकमिति दिक् ।

सम्बन्धेति । निवर्त्यनिवर्तकभावादिरूपेत्यर्थः । आद्ये वा इवार्थे, अन्त्ये भाष्यीयपक्षविकल्पबोधकः । षष्ठीति । अयम्भावः—सामान्यश्रुताया अपि तस्या उक्तभाष्याद्विशिष्य शक्ततया हर्यादिवदनेकार्थत्वेऽपि तद्विषयसन्देहस्यासम्भवेन भाष्यकृदकृतत्वेऽप्येतेषामतदर्थत्वात्तथाकरणासङ्गतिरिवेत्यध्याहारावश्यकत्वेऽपि "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य प्रागनालोचनमिति तदुपपत्तिः। अत एव तत्प्राप्तया निर्णयोक्तिरग्रे इति । तदाह—त्यभीति । न तु तस्य तत्त्वबोधकमिति भावः । एतेन नानार्थस्थले सर्वत्र शक्तौ सन्देहसम्भवः, नैवमत्र; शक्यार्थस्य प्रागुपस्थित्याऽर्थबोधे निर्बीजाध्याहारेण शङ्कानौचित्यात् । अन्यथा 'घटमानय' इत्युक्तावपि तथा घटः पटो वेति सा स्यादिति मन्दोक्तिरपास्ता, उक्तयुक्तेः प्राक्शक्यार्थनिर्णयात् । अध्याहारबीजस्योक्तेः घटादिवैषम्यस्यात एव स्पष्टत्वाच्चेति दिक्। एतेन "अस्तेर्भूः" "उरण्रपरः" इत्यादिभाष्यविरोधाद्यस्तत्प्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट इति चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम्। अनन्तरादिष्विति मूलं समूलयन्नुक्तार्थे भाष्यादिसंमतिमाह—अत एवेति । तस्य तत्त्वाभावादेवेत्यर्थः । अस्याग्रिमोक्तद्वयेऽप्यन्वयः । शङ्कापरेति। पञ्चमीसमासे इत्यर्थे या मतुप्शङ्का ततः परं भाष्यं सिद्धान्तभाष्यं तद्व्याख्येत्यर्थः। इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति—भाष्यकृतेति। अस्त्यर्थो वर्त्तमानसत्ता, 'गोमानासीत्' इत्यादेस्तु तथा व्यवहारविषय आसीदित्यादिरर्थः। उपाधिरिति। तस्य विशेषणमित्यर्थः । अत एवानन्तरा इत्युक्तिः। अन्यथाऽनन्तरमित्येव वदेत् । षष्ठ्यर्थत्वेनेति । अन्यत्र स्वीक्रियमाणेनेति शेषः। तथा च स्वीकारस्य हेतुत्वं प्रकृतप्रत्ययार्थत्वे फलति । एवमग्रेऽपि । एतेनान्यतरवैयर्थ्यमित्यपास्तम् । चासामर्थ्यात्—'सापेक्षम्'इति न्यायात्। वृत्तिपदेन मतुप् ग्राह्यः। क्वेति। न क्वापीत्यर्थः। कथमपि

सरला ।

गस्य सरूपस्य न विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वम्, यच्च विभक्त्यव्यवहितपूर्वं न तत्सरूपमिति असारूप्यादित्युक्तम्।

प्रकृत्यर्थोपाधिरिति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेऽस्तिपदं प्रकृतिविशेषणम् । विभक्तिप्रतिरूपकं विद्य-

शब्दरत्नम् ।

तस्माद्यत्र षष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्यः । तत्रास्तिग्रहणाभावे तस्यान्यफलकत्वे वा सूत्रानुपात्तास्त्यर्थान्तर्भावेण मत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्च भैरवी ।

वचनान्तोपादानेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च सापेक्षमसमर्थवदिति न्यायेन तत्रासामर्थ्यम् । उपसंहरति—तस्मादिति । यत्र गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित् इत्यत्र । आनन्तर्यादिप्रतीतिः—आनन्तर्यनिरूपितसम्बन्धप्रतीतिः ।

उक्तार्थे प्रमाणान्तरमपि दर्शयितुमनन्तरादिष्विति ग्रन्थमवतारयति—तत्रेत्यादि । तत्र–मतुब्विधायकसूत्रे । यथा बहुव्रीहिसमासे वर्त्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थान्तर्भावस्तथा शब्दशक्तिस्वभावान्मतुबन्तादपि भविष्यतीति नैतत्प्रयोजनमिति भावः । नन्वनर्थकमेवास्त्वित्यत आह—अन्यफलकत्वे वेति । सूत्रकारस्याज्ञानकल्पनापेक्षयाऽन्यफलकत्वकल्पनमेव वरमिति भावः । अन्यत्फलम्-अस्तिमानिति । अत्र हि सत्ताकर्तृधनवाचकोऽस्तिशब्दोऽव्ययं, तस्यास्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुप्प्रत्ययो न प्राप्तस्तदर्थमेतदस्तिग्रहणमिति भावः । सूत्रानुपात्तेति । यथा शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्च भवति तथेति वैपरीत्ये दृष्टान्तः ।

भावप्रकाशः ।

तस्यासम्भवादिति भावः । तथा चानन्तरा इति नैव वदेदिति बोध्यम् । एतेनेदं भाष्यं समीपादिपदयुक्तवाक्याभिप्रायं न तस्य तत्त्वाभावपरमिति मन्दोक्तमपास्तम् । एवमपि तत्र पक्षे तस्य दुष्परिहरत्वेन भाष्यासङ्गतेर्दुष्परिहरत्वात् । अन्त्यपक्षे तु तदुक्तद्वितीयदूषणमुद्धरन् उपसंहरति—**तस्मादिति** । उक्तहेतोरित्यर्थः । **यत्रेति** । गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चिदित्यादिसमर्थसूत्रभाष्यादिप्रयोगे **इत्यर्थः** । मात्रशब्देन प्रकृतसमीपादिपदमात्रव्यावृत्तिः, प्रकरणाद्यभावे इति शेषः । एवेन षष्ठ्यर्थत्वनिवृत्तिः । अतो लूरेत्यत्रान्तशब्द एव तद्वाचीति भावः । एतेन "अतो ल्रा" इत्यत्र सूत्रकृता "षष्ठी शेषे" इत्यत्र त्वया चाङ्गीकृतमिति मन्दोक्तमपास्तम् , उक्तहेतोः, तदङ्गीकारस्य खपुष्पायमाणत्वाच्च । अनन्तरादिष्वित्यस्य मौलस्य निर्मूलत्वमपाकर्त्तुं तत्रैव प्रमाणानि भाष्याद्यन्तराण्याह—**तत्रेत्यादिना** । तत्र मतुप्सूत्रे बहुव्रीहाविव शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्त्तमानसत्तान्तर्भावसम्भवेन दृष्टफलाभावात्तदभाव इति भावः । सम्भवति दृष्टेतिन्यायावलम्बनेनाह—**तस्यान्येति** । अस्तीत्यस्य 'अस्तिमान्' इत्यत्र सत्ताश्रयधनाद्यर्थकास्तिशब्दस्याव्ययत्वेन प्रातिपदिकत्वेऽपि अस्तीत्यत एव सर्वप्रतीतेरव्यभिचारेणास्त्यसामानाधिकरण्यादप्राप्तमतुप्सिद्धिफलकत्वे इत्यर्थः । **अनुपात्तेति** । तथात्वेन तदनुपात्तेत्यर्थः । **मत्वर्थीयवदिति** । यथा स ततस्तदन्तर्भावेण भवतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ननु नायं दृष्टान्त उचितस्तथात्वेऽपि तस्यैका क्रियेति न्यायेन तत्पदोत्तरमनुक्तयाऽस्येत्यनन्तरमुक्तया चैतत्फलस्यापि तन्त्रेण वक्तुं शक्यत्वेनानन्तर्यादेरिव सर्वथाऽनुपादानाभावेन वैषम्यान्मतुब्विधावपि बहुव्रीहिदृष्टान्ते नैवास्तीत्यस्य खण्डनेन तद्दृष्टान्तस्यैवौचित्याच्चेत्यत आह—**बहुव्रीहिवच्चेति** । अत्र तु तदनुपादानं स्पष्टमेव। अतएव पार्थक्येन दृष्टान्तोक्तिः । अतएव च यथासङ्ख्यं नेति भावः । यत्त्वाद्ये तथात्वेन दृष्टान्तवैधर्म्येण तथा व्याख्यानेऽपि नान्त्ये तथा व्याख्यानं युक्तम् , तत्र तदन्तर्भावस्य मतुप्सूत्रभाष्यकैयटयोरुक्तत्वात् । तत्र हि तद्धितार्थद्विग्वपेक्षया 'पञ्चगुः' इत्यादौ बहुव्रीहेरन्तरङ्गत्वमुक्तम् । तत्रास्तिग्रहणेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थापेक्षा द्विगोः, षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिरिति सत्तायुक्तपञ्चगवी-

सरला ।

मानवाचकमव्ययमिदम् । विद्यमानवाचकप्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा मतुप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थ इति तद्भावः ।

अस्तिग्रहणाऽभावे इति । मतुप्सूत्रेऽस्तिग्रहणं न कार्यं, 'न पदार्थः सत्तां व्यभिचरति' इति गोशब्देन सत्ताया अपि प्रतीतेर्न तद्व्यभिचारः ।

अन्यफलकत्वे वेति । तत्सूत्रे हि यथा प्रथमान्तान्मतुप्प्रत्ययो भवति तथा अस्तिपदस्याप्रथमान्तत्वेऽपि अस्तिमानित्यादौ मतुप्प्रत्ययार्थमस्तिग्रहणमिति तद्भावः ।

वृद्धादिः प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । किं बहुना 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' 'चित्रा गावोऽस्य' इति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः ।

शब्दरत्नम् ।

तथाभूतानन्तर्याद्यर्थान्तर्भावेण 'चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्याद्यर्थे बहुव्रीहिमत्वर्थीयौ न भवतोऽनभिधानादिति मतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनन्तरादेरिदमर्थत्वे "तस्येदम्" (पा० सू० ४।३।१२०) इति शैषिकोऽप्यनभिधानान्नेति "तस्येदम्" इत्यत्र भाष्ये । तदुक्तम्—**अनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकर इति** । तत्र समासग्रहणं तद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणम् । अनन्तरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिस्तु भवत्येव । 'ग्रामकूपः' 'गङ्गातीरम्' इत्यादौ समीप एवावयवत्वारोपेण समासः । स्पष्टा चेयं रीतिः

भैरवी ।

तथाभूतेति । सूत्रानुपात्तेत्यर्थः । उक्तार्थे प्रमाणान्तरमप्याह—अनन्तरादेरिति । तदुक्तम्—तदेतत्सर्वम्मनसि निधायोक्तम् । नन्वेवमनन्तरशब्देन षष्ठीतत्पुरुषोऽपि न स्यादत आह—अनन्तरादिशब्दैरिति । असामर्थ्यस्य वृत्त्यभावप्रयोजकस्य तत्राभावादिति भावः । नन्वेवं 'ग्रामकूपः' इत्यादिव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरत आह—ग्रामकूप इत्यादि । यदा ग्रामशब्दः शालासमुदाये वर्तते तदाप्ययं व्यवहार एवमेवोपपाद्यः । आनन्तर्यस्य षष्ठ्यर्थत्वमभ्युपेत्याप्याह—

भावप्रकाशः ।

सम्बन्धेऽन्तरङ्गत्वात्स एव, न द्विगुरिति कैयटः। एवं च साधर्म्येऽयं दृष्टान्तः। अत एव पार्थक्येन दृष्टान्तोक्तिरिति, तत्र तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् । अत एव "तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति तदुत्तरभाष्यप्रतीकमादायोपाध्यनुक्तावपि स्वाभाव्यादुभयोरस्त्यर्थविषयत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहेर्बाधात्ततो मतुबादेर्निषेधो वाच्य इति सिद्धान्तरीत्या कैयटो व्याख्यत् । अत एव मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति सङ्गच्छते । वस्तुतः 'पञ्चकपालः' इत्यादौ चरितार्थसमानाश्रयद्विगोरेव बहुव्रीहिणा परत्वाद्बाध इति विशेषेत्यादिमात्रकैयटोक्तिश्चिन्त्या । भाष्यन्तु सर्वमेकदेश्युक्तिरेव । एतेनार्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । तथा दृष्टान्तोक्तेराशयोऽप्युक्त एवेति वैधर्म्ये एवायं दृष्टान्त इति गुरुचरणानामाकूतम् । **तथाभूतेति** । सर्वथा सूत्रानुपात्तेत्यर्थः। **अनभिधानादिति**। तद्वृत्तितस्तत्प्रतीत्यभावात्तौ तदन्तर्भावेण सर्वथा न भवत इत्यर्थः। आशयस्तु प्रागुक्त एव । **तदुक्तमिति** । प्रागुक्तं सर्वं मनसि निधाय स्वकल्पितवाक्येनैवमुक्तमित्यर्थः, न तु निर्मूलं न वा भाष्याद्युक्तमनुकृतमिति भावः। **अनन्तरादिषु**—आनन्तर्यादिषु । आदिना सामीप्यसङ्ग्रहः । एतेनादिपदं भवन्मते व्यर्थमिति मन्दोक्तमपास्तम् । कैयटसङ्ग्रहायाह—**आकरे इति** । उक्तभाष्यादिष्वित्यर्थः । न चास्य बहुव्रीहिमात्रविषयकत्वेन न यथाश्रुतत्वं प्रकृतसूत्रस्थैकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमिति भाष्यकैयटविरोधापत्तेश्चेति पूर्वपद्युक्तं युक्तमेवेति वाच्यम्, सङ्कोचे मानाभावादनभिधानरूपसाधकयुक्तेस्तुल्यत्वाद्भाष्यस्यान्याशयकत्वेन कैयटस्य चिन्त्यत्वाच्च। तद् ध्वनयन्नाह—**तत्रेति** । उक्तमौलवाक्ये इत्यर्थः । **वृत्तेरपीति** । तथा-चाधिकसङ्ग्राहकमपि तत्, न तु स्वस्यैव सङ्कोचकमुक्तभाष्यादेरिति भावः। **अनन्तरेति** । अनभिधानरूपयुक्तेरसत्त्वात् । अत एव स्नानानन्तरमित्यादिप्रयोगसङ्गतिरिति भावः । नन्वेवमप्युक्तयुक्त्या 'ग्रामकूपः' इत्यादि न स्यादत आह—**ग्रामेति** । 'ग्रामो लब्धः' इत्यादौ तथैव बोधात्ससीमके सारण्यके वृत्त्याऽत्र निर्वाहादाह—**गङ्गेति** । अत्रापि संयोगेनानिर्वाहादाह—**आदाविति** । तेनाक्षधुरन्तस्समासः शिदित्यादिसङ्ग्रहः । आद्ये कैयटोक्तिस्तु चिन्त्यैव । अन्त्ये "ध्वसोरेद्धा" इति सूत्रस्थं भाष्यं गमकम् । एवञ्च 'अक्षधूः'

सरला ।

समीपे एवावयवत्वारोपेणेति । वस्तुतस्तु "ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः" इति भाष्यात् ससीमकस्य सारण्यकस्य सजनस्य शालासमुदायस्य ग्रामशब्दवाच्यत्वेन ग्रामकूपे तदवयवत्वमक्षतमेवेति नारोपापेक्षा । एवं गङ्गातीरमित्यादावपि गङ्गापदस्य भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां संभावितजलाधारदेशवाचकत्वेन तदवयवत्वं तीरेऽक्षतमिति तत्रापि नारोपापेक्षा ।

शब्दरत्नम् ।

"मपर्यन्तस्य" (पा० सू० ७।२।९१) इति सूत्रे कैयटे । किं च हस्य लित्यर्थे "हल विलेखने' इति धातोर्लस्येत्त्वापत्तिः । न च फलाभावः, 'देवदत्त हल्' इत्यादौ ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपवल्लित्त्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वं भैरवी ।

किञ्चेति । आपत्तिरिति । नचेयमापत्तिर्हलन्त्यमिति सूत्रावृत्तावपि समानैवेति वाच्यम्, धात्ववयवलकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादिति भावः । इत्त्वापत्तिरिति । तथाच लोपः स्यादिति भावः । अत एव "लोपश्च बलवत्तरः" इति भाष्ये उक्तम् । अणादिसंज्ञाशब्देषु लोपस्तु न, आदिरन्त्येनेति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

नचेत्संज्ञाया लोपातिरिक्तमपि फलमनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे 'अभ्र आँ अटितः' इत्यत्रेट्प्रतिषेधरूपं दृष्टमिति वाच्यम्, अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । लोपस्य फलत्वेऽपि तदतिरिक्तं फलं नास्तीति शङ्कां निराकुरुते—नचेत्यादिना । फलाभावः-लोपातिरिक्तफलाभावः । समाधत्ते—देवदत्तेति । हलिति क्विबन्तम्, देवदत्तेति सम्बोधनम्, अस्तीति शेषः । लित्त्वसामर्थ्यादिति । व्यञ्जनस्य या इत्संज्ञा तस्य लोप एव फलमिति तु न, तथात्वे व्यञ्जनानुच्चारणस्यैव सुकरत्वात् । किन्तु फलान्तरमपि । तच्च फलं "लिति" इत्येतत्प्र-

भावप्रकाशः ।

इत्यादावगत्या तथैव भाष्यादिप्रामाण्यादिति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । एतेन शिशिरर्त्तुसमीपपौषचैत्रमासावित्याद्यर्थकः "शैशिरौ मासौ परिहाय" इत्यापस्तम्बप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । शिष्टसमाचारात् ज्यौतिषसंवादाच्चैवमेव तस्य व्याख्यानं युक्तम् । एवमेव 'उत्तमं च नैदाघम्' इत्यत्र श्रावणो विवक्षितः । अत एवोत्तमपदस्वारस्यम् । एतेन माघफाल्गुनाषाढपरं यथाश्रुतं सुदर्शनादिकृतं व्याख्यानमपास्तम् । एवञ्च तत्र समासपदं तद्धितस्याप्युपलक्षणमिति निर्दुष्टमेव । एतेन 'ग्रामस्य नदी' इत्यादौ तत्प्रतीतिः प्रसिद्धैवेति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । अनेकान्तपक्षे सर्वत्रैवैषा गतिः । यथैवं सति न दोषस्तथान्यत्र स्पष्टम् । इयं रीतिः क्व दृष्टेत्यत आह—स्पष्टेति । तत्र हि परिग्रहणं किमित्याशङ्क्य नद्यन्तं मर्यादान्तं वा चैत्रस्य क्षेत्रमित्यादावन्तशब्दस्य यथाक्रमं मर्यादाभिविध्योर्दृष्टत्वादन्त्यमात्रग्रहणार्थं तदिति उक्त्वा सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्त्तते, आद्ये तु नद्याः क्षेत्रत्वासम्भवात्प्राङ् नद्या इति गम्यत इति तद्व्यर्थमित्याद्युक्तं भाष्ये । तत्र सर्वत्रैवेति प्रतीकमादायासम्भवापेक्षतया व्याख्यायान्ये त्वाहुः—सर्वत्रैवान्तशब्दोऽवयववाची कस्यचिन्मुख्यं तत्त्वं, कस्यचित्सामीप्यादुपचरितमित्याशयेनेदं भाष्यम् । ततश्च तस्य तत्त्वान्मपर्यन्तस्यादेशलाभान्नार्थः परिणेत्याद्युक्तम् । तेन "अतो ऌरान्त" इत्यत्र मुख्यावयवे सामीप्योपचरितावयवे वेति तद्भाष्यार्थ इति न तद्विरोध इति तद्भावः ।

तदाह—कैयट इति । ननु 'ब्राह्मणकम्बलः' इत्यादितस्तथाबोधाभावमूलकेनोक्तभाष्यादिप्रतिपादितानभिधानेन तदर्थे ते प्रयोगा नेष्टाः सन्तु, ग्रामकूपादौ तु तथा प्रतीतेरस्तु तथा । अत एव शिदित्यादि—न चेदक्षधुरन्त इत्यादि-सूत्रभाष्यप्रयोगा अपि स्वरसतः सङ्गच्छन्ते । अनन्तरादिष्विति तु उक्तभाष्याद्यनुरोधेन क्वाचित्कानिष्टस्थलाशयकमिति न विरोधः । अस्तु वा तत्तथैव । उभयथापि प्रकृते इष्टसिद्धिरेवेति लाघवमेवेत्यत आह—किञ्चेति । हस्येति । हावयवल् इति हसमीपल् इति वार्थ इत्यर्थः । धातोर्लस्येत्त्वेति । न च सिद्धान्ते आवृत्तसूत्रेऽप्ययं दोष इति वाच्यम्, धातोरुपदेशेऽपि लस्य तत्रान्त्यत्वाभावात् । तथा च नान्तरीयकत्वाल्लोपःस्यात्तयोर्व्याप्यव्यापकभावात् इत्संज्ञाप्रकरणोत्तरमित्परामर्शकतत्पदयुक्त "तस्य लोपः" इति सूत्रेण तयोर्जन्यजनकभावबोधनाच्चेति भावः । नन्वत्र लोपान्यफलाभावेनेत्संज्ञायास्तन्मात्रफलत्वाभावेन लकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदभावेन च नेत्त्वापत्तिः—यत्तु लकारपरित्राणार्थाकारोच्चारणसामर्थ्यादपि नेत्संज्ञालोपाविति । तन्न, तस्योच्चारणार्थतया चारितार्थ्यात्;-इत्याशयेनाह—नच फलेति । लोपतदन्यफलयोरभाव इत्यर्थः । उक्तरीत्यैव समाधत्ते—देवदत्तेति । सम्बोधनमिदम् । हलेति । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । प्रत्ययादिति । लितः प्रत्ययत्वाभावात् । न चाफलत्वात्सैव नेति न सामर्थ्यम्,

द्वितीयेऽपि संयोगान्तलोपो दुर्लभः, यणः प्रतिषेधारम्भात्। तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि "झलो झलि" (पा०सू० ८।२।२६) इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च। किं च पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासम्भवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थाबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोऽयं यत्नः। अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः सहविवक्षाया असम्भवात्। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्।

शब्दरत्नम् ।

वक्तुं शक्यमित्यपि बोध्यम्। यद्यपि "हलसीरात्" (पा० सू० ४।३।१२४) इति निर्देशेन तस्य नेत्त्वमिति कल्पयितुं शक्यम्। तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक्।

झलो लोपेति। सौत्रलोपाश्रयणे तु मूलोक्तमेव लघु। असम्भवादिति।

भैरवी ।

वृत्तिरूपमेव लकारस्थले स्वीकार्यम्। एवञ्च प्रकृतोदाहरणे प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावान्न प्राप्नोतीति तत्सामर्थ्याद्भवतीति भावः। ननु "हलसीरात्" इति निर्देशेन लकारस्य लोपाभावे इत्त्वमपि न भविष्यति, प्रतियोगितासम्बन्धेन लोपस्येत्त्वव्यापकतया व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य न्याय्यत्वादित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति। लघीयसीति। कण्ठताल्वादिव्यापारगौरवापेक्षया मनोव्यापारगौरवमधिकमिति भावः।

मूलोक्तं—सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपम्। ननु "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे "व्यत्ययो बहुलंल्

भावप्रकाशः ।

दृष्टान्तेपि तथात्वापत्तेः। तत्रैकाङ्गवैकल्येऽपि फलमस्तीति चेदत्रापि तुल्यम्। एतदर्थमेव दृष्टान्तोक्तिरिति भावः। लित्स्वरस्यैवेति। तकाराकारस्येति भावः। फलत्वं वक्तुं शक्यत्वादित्यपि बोध्यमिति पाठः। अन्यस्तु लेखकप्रमादात्। सोऽपि योज्य इत्याग्रहे तु देवदत्तेत्यतो यत इत्यादिः। इत्यपीति फलत्वपदोत्तरं योज्यमितिरत्रापि। यद्वा हल्पदार्थाज्ञानेनार्थद्वयासमर्पकत्वेन तन्त्रैकशेषान्यतरासम्भवोऽपिना समुच्चीयते। यद्वा किञ्चेत्यस्य दोषसमुच्चायकत्वेऽप्यपिः ज्ञानसमुच्चये। एवमग्रेपि सर्वत्र। अतोऽत्र न दोषशङ्कालेशोऽपि। एवञ्च नान्तरीयकत्वाल्लोपेन 'देवदत्त ह' इत्येव प्रयोगः स्यादिति भावः। धातुनिर्देशस्योक्तरीत्या चारितार्थ्यादाह—हलेति। नेत्त्वमिति। तेन लोपाभावद्वाराभावेन फलाभावाद्व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यकत्वाच्चेत्त्वमपि नेत्यर्थः। यत्रेत्संज्ञा तत्र तद्व्यापकलोपद्वारैव कार्यमित्यन्यत्र स्पष्टम्। एवञ्च नात्रपक्षे दोष इति भावः। ज्ञापकेति। उक्तनिर्देशरूपज्ञापकेत्यर्थः। लघीयसी—अत्यन्तं लघुभूता। नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्तव्यं न ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञाऽस्ति। तथा च सम्पूर्णसूत्रतो लघुत्वत एकदेशतन्त्राद्यङ्गीकारवदादौ लस्येत्त्वापत्तिस्ततो निर्देशानुपपत्तिस्ततस्तदभावकल्पनमिति महागौरवात्ततो लघुतरत्वात्सूत्रावृत्तिरेवोचितेति भावः। एवेनोपदेशे इदन्त्यम् अच् अनुनासिक इति सूत्रत्रयं "हलन्त्यम्" इत्यत्र योगविभाग इत्यादितत्परिहारकपक्षाणां निवृत्तिः। तद् ध्वनयन्नाह—दिगिति।

झलो लोपेति। नन्वेवमपि "अमो मश्" इति सूत्रभाष्याद्वाक्यभेदावश्यकत्वेनात्रेष्टसिद्धिरेवेति चेन्न? न, तथासत्यपि तस्य यण्भिन्नविषयत्वस्य "संयोगान्तस्य" इति सूत्रोक्तभाष्यादावश्यकत्वात्। अन्यथा मिथस्तयोर्विरोधो दुष्परिहर एव। नचैवमप्यन्त्यपक्षेऽनिस्तारः। तदा भाष्यवार्त्तिकस्वारस्येनेदृशलक्ष्याणामनभिधानात्। अन्यथा फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। विसर्जनीयविधायकसूत्रे कार्यकालपक्षेऽपि तत्परिहारस्य भाष्ये दूषितत्वाच्च। एतेनान्त्यपक्षे तत्सम्भव इति जगन्नाथरत्नाकरोक्तमपास्तम्। तद् ध्वनयन्नाह—सौत्रेति। मूलोक्तमेवेति। सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपमेवेत्यर्थः। एवः पूर्ववत्। "एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम्" इतिभाष्य-

सरला ।

झलो लोपेति। "संयोगान्तस्य लोपः" इति सूत्रे "झलो झलि" इत्यतो झल इति पदमपकृष्य वा-

शब्दरत्नम् ।

नच "आद्यन्तौ टकितौ (पा०सू०१।१।४६) इत्यादौ यथासङ्ख्यमन्वयेऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्नं साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्वं तथेहापि प्रथमतो लकारो हल्पदवाच्यश्चेदिति सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वं, ततो

भैरवी ।

लिङ्याशिष्यङ्" इति संहितापाठेन द्विलकारको निर्देशः, एकस्य लकारस्य संयोगान्तलोप इति प्रतिपादितमन्यत्र, तदुपपत्तये "संयोगान्तस्य" इति सूत्रे सम्बध्यमानमपि झल्ग्रहणं वाक्यभेदेन सम्बध्यते, तेन क्वचिदझलोऽपि लोपो भविष्यति । अत एव "अमो मश्" इति सूत्रस्थशकारप्रत्याख्यानपरभाष्यस्याप्युपपत्तिः । तत्र हि—शकाराभावे मकारस्य मकारादेशे प्रयोजनं नास्तीति सर्वादेशो भविष्यतीति दूषणे दत्ते मकारस्य मकारादेशोऽनुस्वारबाधनार्थो भविष्यतीति दूषणे परेण दत्ते एवन्तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते इत्युक्तम् । अत्र द्विमकारक इति प्रतीकमुपादाय "एकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते" इति कैयटेनोक्तम् । एवञ्च न लकारस्य संयोगान्तलोपानुपपत्तिरित्यत आह मूले—किञ्चेति । अयं यत्न इति । हल् च ल् चेति द्वन्द्वकल्पनारूपो यत्न इत्यर्थः । अस्यां चावस्थायाम्—हल्पदार्थाज्ञानावस्थायाम् ।

सहविवक्षाया असम्भवाभिधानमसङ्गतमित्याशयिकामाशङ्कां निरस्यति—नचेत्यादिना । यथासंख्यमन्वयेऽपीति । अस्य लक्ष्यसंस्कारवेलायामित्यादिः । साहित्यावच्छिन्न इति । आद्यन्तसमूहे साहित्यावच्छिन्नस्य टित्कित्समूहस्य अन्वयः । समानविभक्तिकतया अभेदान्वयः । वक्ष्यमाणरीत्या इतरेतरयोगेऽपि समूहस्य विशेष्यत्वमिति भावः । हल्पदवाच्यश्चेति । यथा अज्ञं प्रति 'नागरं भक्षय' इत्युक्ते नागरपदवाच्यः कश्चन पदार्थः स्यादिति सामान्यतो बोधः प्रथमतो जायते, ततो नागरपदवाच्यः क इति विशेषजिज्ञासा भवति तथेति । कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या कल्पितमित्यर्थः । एतेन सहविवक्षासम्भवो दर्शितः । ततः—सामान्य-

भावप्रकाशः ।

स्याप्ययमेवार्थः । कैयटस्तुचिन्त्य एवेति स्पष्टमन्यत्रेति भावः । लघु—लघीयः । ननु मूले द्वन्द्वप्रयोक्तुस्तदसम्भव उक्तः, स चायुक्त इति खण्डनकृदादिराह—नचेति । आदिना "तस्थस्थमिपाम्" इत्यादिसङ्ग्रहः । अन्वयेऽपीति । लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधवेलायामिति शेषः । तथा च तथान्वयवत्तस्या अप्यभावात्कथं द्वन्द्व इति भावः । प्रथमतः—उक्तबोधात्प्राक्, एवमग्रेऽपि । इतरेतरद्वन्द्वे साहित्यं विशेषणमिति तन्मतेनाह—साहित्यावच्छिन्न इति । मुख्यमते तु साहित्ये साहित्यान्वयेति बोध्यम् । अन्वयेति । नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्या कल्पितेनाभेदान्वयमात्रेणेत्यर्थः । मात्रपदेनान्वयस्य लक्ष्यासंस्कारकस्य कल्पनेतरया न वास्तवत्वमिति ध्वनयति पूर्वपक्षी । अस्य सहविवक्षात्वे हेतुत्वेनान्वयः । एवञ्च तदानीं वक्तुः सहितबोधेच्छायाः सत्त्वं श्रोतुरपि तथव ज्ञानद्वयमिति भावः । इहापीति । हलन्त्यमित्यत्रापीत्यर्थः । यद्यपि हल् च ल् चेत्येव द्वन्द्ववाक्यप्रयोगस्तथापि पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानित्याह—लकार इति । अस्य बोधस्य द्वन्द्वसाधुत्वाद्यर्थकत्वात्तत्र चानुपयुक्तत्वान्नान्त्यत्वनिवेशः । एकत्रान्वयसूचनायेत्पदोल्लेखः । स च "संज्ञापरिभाषम्" इत्यादिवदिति भावः । सामान्य इति । हल्पदवाच्यत्वेन स कश्चिदित्यर्थः । हलिति सुबन्तश्रवणेन तत्र पदत्वग्रहे पचत इति व्युत्पत्त्या सामान्यतोऽर्थधीहेतुत्वस्य ग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यतया तद्वाच्यत्वस्याप्यर्थमात्रे ग्रह इति भावः । ननु शक्तिग्रहस्य व्यवहाराधीनत्वेनैव तदभावात्कथमेतदत आह—कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या । सहेत्यादिः, अनेनावास्तवत्वं तस्यांशे ध्वनितम् । एवञ्च हल्पदार्थज्ञानस्य प्रागुभयोरपि सत्त्वात्तादृशसहविवक्षायाः सत्त्वेनात्र द्वन्द्वः सुलभ इति भावः । द्वन्द्वसाधुत्वं तत् । आपिना इत्पदार्थसमुच्चयः । नन्वेवमस्य वैयर्थ्यापत्तिरेवांशे इति दृष्टान्तवैषम्यमत आह—तत इति । उक्तरीत्या द्वन्द्वसाधनोत्तरमित्यर्थः । विशेषेति । "नहि निर्विशेषं सामान्यं

सरला ।

क्यभेदेन संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् , झलन्तो यः संयोगः तदन्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्या-

शब्दरत्नम् ।

विशेषजिज्ञासायाम् "आदिरन्त्येन" इत्यक्तवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः । किं च, सहविवक्षा—सह वक्तुं वक्तुरिच्छा, सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादक्षतैव, बोद्धृबोधस्तु क्रमेणैवेति वाच्यम्, "आद्यन्तौ" (पा० सू० १।१।४६) इत्यादौ यथासङ्ख्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन तथा साधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्यप्रकारेण

भैरवी ।

तो बोधानन्तरम् । विशेषजिज्ञासायामिति । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावेन कारणस्य सामान्यज्ञानस्य वृत्तत्वाद्विशेषजिज्ञासा भवत्येवेति भावः । ननु पृथग्वाक्यार्थबोधे किं साधकमत आह—आदिरन्त्येनेति । विशेषतः–हल्त्वादिना विशेषरूपेण । वाक्यार्थः–वाक्यार्थबोधः । एतेन सूत्रस्य सार्थक्यं द्वन्द्वस्य चोपपत्तिः कृता । श्रोतुहल्पदार्थस्य ज्ञानाभावेऽपि वक्तुः पाणिनेस्तज्ज्ञानमस्त्येव । अन्यथा वाक्यप्रयोगमेव न कुर्यात्, यत्नं प्रति इच्छायाः कारणत्वात्तादृशी सहविवक्षा सम्भवति । ततः पूर्वम्—आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रप्रणयनात्प्राक् । हल्पदार्थज्ञानात्–हकारादिलकारान्तस्य हल्पदार्थत्वेन ज्ञानात् । क्रमेण—प्राग्लकारस्येत्त्वेन ज्ञानं ततो हल्पदार्थत्वेन ज्ञानं ततो हल्पदवाच्य इदिति ज्ञानमिति क्रमेण । समाधत्ते—आद्यन्ताविस्यादि । सूत्रारम्भसामर्थ्येनेति । यत्र न द्वन्द्वस्तत्र, यथा लोके—

"शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय" ।

भावप्रकाशः ।

भवति" इति न्यायेन सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाहेतुत्वात् । अन्यथा वयर्थ्यमेवास्य स्यादिति भावः । तत्रेष्टबोधाय गमकमाह—आदिरिति । उक्तबोधेनेत्पदार्थज्ञानस्य सत्त्वेनास्यार्थज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः । विशेषत इति । हादिहान्तवर्णानां हल्त्वेनेत्यर्थः । वाक्यार्थः–तद्बोध आंशिकः, पुनस्तस्यानुपयोगात्तावन्मात्रस्यैव श्रवणाच्च । संस्कारक इति । एवञ्च द्वन्द्वोपपत्तिर्नास्यांशे वयर्थ्यं नाप्यन्योन्याश्रय इति भावः । ननु न सहविवक्षा शब्दार्थः, किन्तु वक्तुः सहवक्तुमिच्छा तस्याश्च "आद्यन्तौ" इत्यादौ वक्तुस्तयोः प्रत्येकं ज्ञानेनोभयत्र सत्त्वेनादोषेऽप्यत्र हल्ज्ञानाभावेन तदभावाद् द्वन्द्वाप्राप्तिरिति दृष्टान्तवैषम्यमिष्टासिद्धिश्च, इत्यतः तत्साम्यं द्रढयन्निष्टसिद्धिमन्यथा प्रतिपादयति—किञ्चेति । वक्ता चास्य शास्त्रस्य पाणिनिरेवेत्याह—सा चेति । तादृगिच्छा चेत्यर्थः । सूत्रेति । "आदिरन्त्येन" इति सूत्रप्रणयनेनेत्यर्थः । यत्तु "हलन्त्यम्" इति सूत्रप्रणयनेनेति व्याचख्यौ । तन्न, तस्य यत्किञ्चिदर्थकत्वेनापि सार्थक्यापत्तेः । ततः पूर्वमपि—उक्तसूत्रार्थबोधात्प्रागपि । हल्पदार्थेति । हादिहान्तानां हल्त्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि सूत्रवैयर्थ्यं श्रोतुस्तथाज्ञानाभावेनेष्टार्थासिद्धेरत आह—बोद्धृबोध इति । तेषामुक्तसहविवक्षाभावे प्राक् लस्येत्संज्ञाबोधस्तत आदिरन्त्येनेत्यस्य ततो हलन्त्यमित्यस्येत्येवं क्रमेणेत्यर्थः । एवः सहबोधव्यवच्छेदे । एवञ्चोभयथापि तस्याः सत्त्वेनासम्भवादिति मूलमयुक्तमेवेति तस्य भावः । नन्वेवमपि दृष्टान्तवैषम्यम्, तथाहि, तत्र पाणिनेस्तयोस्तत्तद्रूपेण समुदितरूपेण च ज्ञानं तत्सूत्रार्थबोधात्प्रागस्त्येव, तज्ज्ञानस्य तच्छास्त्रासाध्यत्वात् । अतोऽन्त्यान्वयेन तत्सत्त्वाद्वक्तुर्द्वन्द्वप्रयोगः साधुरेव । श्रोतुरपि प्राक् तत एव तत्सत्त्वेन तच्छ्रवणेन तथैव बोधः । न च पाणिनेर्द्वैविध्येन बोधेऽपि श्रोतुस्तथा बोधाभावादस्य च लक्ष्यासंस्कारकत्वात्सूत्रवयर्थ्यमेवेति वाच्यम्, यथासङ्ख्यसूत्रबलात्पार्ष्णिकतथाबोधेनादोषात्, अत्र तु न तथा द्वयोरेतत्सूत्रार्थबोधात्प्राक् तदज्ञानात् तस्यतच्छास्त्रसाध्यत्वात्सामान्यतो ज्ञानकल्पनायां मानाभावाच्च, सूत्रस्य यत्किञ्चिदर्थकतया सिद्धान्तरीत्या वा सार्थक्याच्च । यत्रानुपपत्तिस्तदन्यगमकाभावाच्चेति । अतस्तद्दृष्टान्तेनात्र तत्साधुत्वोपपादनं तस्यायुक्तमेवेति गूढाशयेन समाधत्ते—आद्यन्ताविति । सूत्रारम्भेति । अत्र शास्त्रेऽसम्भवाल्लोकादौ स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेव सिद्धेस्तस्य वैयर्थ्यमिति भावः । तथा–सत्यपीति शेषः । पार्ष्णिकयथासंख्यान्वयेऽपीत्यर्थः । अङ्गीकारेऽपीति । तथान्वयेनेत्यादिः । तत्सामर्थ्यात्तथान्वयेऽपि समूहान्वयरूपेणेत्यर्थः । यद्वा, तथा तेन

सरला ।

दित्यर्थद्वयं क्रियते । अन्त्ययोगकरणसामर्थ्याच्च पूर्वस्य काचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेन इष्टस्थले एव पूर्वयोगस्य

शब्दरत्नम् ।

तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात् । किं च, श्रोतॄणां सह बोधो भवत्वितीच्छया सह वक्तुमिच्छाया एव सहविवक्षात्वेन श्रोतॄणामपि सहबोध एवोचितः । तादृशेच्छया तेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः । मुखनयनं पश्येत्यादौ तु न दोषः,

भैरवी ।

इत्यत्र स्थानाख्यलौकिकप्रमाणेनान्वयबोधो भवति, तथा शास्त्रेऽपि भविष्यतीति यथासङ्ख्यसूत्रं न तदर्थं, किन्तु द्वन्द्वार्थमेव । लोके यथा द्वन्द्वनिर्देशे यथासङ्ख्यं न प्रतीयते तथा शास्त्रेऽपि न स्यात् । अत एव "अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्यावयः" इति भाष्ये उक्तम् । अतस्तथाऽन्वयबोधार्थं पूर्वोक्तरीत्या यथासङ्ख्यसूत्रसहायेनास्तु साधुत्वमिति भावः । अन्यप्रकारेण–श्रोतुर्वक्तुश्च प्रथमतः सामान्यतः, ततः श्रोतुः प्रथमतो लत्वेन, ततो हल्पदवाच्यत्वेनेति य उक्तः प्रकारस्ततोऽन्यप्रकारेण । अयम्भावः––प्रकृते यथासंख्यसूत्रविषयताया अभावाच्छ्रोतुर्द्वन्द्वस्य साधुत्वज्ञानं, ततः प्राथमिको बोधश्चान्योन्याश्रयान्न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थोऽसम्भवदुक्तिक इत्याह–किञ्चेत्यादिना । श्रोतृसम्बन्धिसहबोधकर्तृकसत्त्वेच्छा सहविवक्षा, सा कदा सम्भवति यदा श्रोतुः सह बोधः स्यात्, तथाऽत्र तु न सम्भवत्यन्योन्याश्रयादिति सहविवक्षैव नास्तीति कल्पनीयम् । ननु पाणिनेस्तादृशी इच्छा कल्प्यतामत आह—तादृशेच्छयेति । भ्रान्तत्वापत्तिरिति । इच्छाम्प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतया श्रोतृसमवेतं सहज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानं पूर्वं पाणिनेः कल्पनीयम् । श्रोतुस्तु सहज्ञानं न भवतीति पाणिनिसमवेतस्य ज्ञानस्य सहबोधविशेष्यकत्वावच्छिन्नश्रोतृसमवेतत्वप्रकारकस्य भ्रमात्मकत्वेन पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः । तादृशबोधाजनकेति सहबोधाजनकेत्यर्थः । ननु लोके यः पुरुषोऽन्यतरविषयकज्ञानवान् नतूभयविषयकज्ञानवांस्तम्प्रति 'मुखनयनम्पश्य' इति प्रयोगो दृश्यते तथाऽत्रापि भविष्यतीत्यत आह–मुखनयनमिति ।

भावप्रकाशः ।

प्रकारेण । अयम्भावः—यद्यपि समासत उपस्थितिरेकैव तथापि तत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनात्र शास्त्रे लाघवेन द्वन्द्वनिर्देशेऽपि प्रत्येकान्वयबोधतात्पर्येण तथान्वयबोधकपृथग्वाक्यकल्पनया बोधो न ततः प्राक् । अन्यथा साहित्ये द्वन्द्वविधानात्क्रमान्वयो न स्यात् । एवं च तत्सूत्रद्वन्द्वनिर्दिष्टयोस्तथान्वयेनापि द्वन्द्वस्य साधुत्वं बोधयति स्वशास्त्रे । एवञ्च प्राक् ततः पदार्थोपस्थितावप्यतात्पर्यविषयत्वान्न समूहान्वयबोधस्तथा तत्पदात् । तेन लोके आद्यन्तौ वर्णानां विप्रशूद्रौ लोचनाधरकृताहतरागेत्यादौ न द्वन्द्वस्य साधुत्वमिति । अन्यप्रकारेणेति । एकस्य तत्पदवाच्यत्वेनान्यस्य लत्वेन ज्ञानमिति रूपेणेत्यर्थः । तस्य–द्वन्द्वस्य । एवमाद्ये दूषणमुक्त्वा त्वदुक्तद्विविधोऽपि सहविवक्षापदार्थो नेति ध्वनयितुम् "आदिरन्त्येन" इति सूत्रमेव तत्र मानमितिशङ्कां दूरीकर्त्तुं चाद्यसाधारणम् । द्वितीये तदाह—किञ्च श्रोतॄणामिति । श्रोतृसम्बन्धिसहबोधकर्तृकभवनेच्छाहेतुकवक्तृसम्बन्धिसहकथनेच्छाया इत्यर्थः । एवेनोक्तयोर्व्यावृत्तिः । सहविवक्षात्वेन–तच्छब्दार्थत्वेन । श्रोतॄणामपीति । द्वन्द्वप्रयोगेण श्रोतुः सहबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वस्य निर्णयात् । अन्यथा तान्प्रति वक्तुं द्वन्द्वप्रयोगो वृथा स्यादिति भावः । अपिर्वक्तृसमुच्चये । सहबोध इति । सहबोध एवेत्यर्थः । एवेन क्रमसामान्यबोधयोर्व्यावृत्तिः । एवञ्च दृष्टान्ते न दोषः । अत्र तु अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वाद् बाधितः स इति भावः । नन्वेवमपि श्रोतुर्हल्पदार्थाज्ञानेन तथा सहबोधासम्भवेनात्र क्रमेणैव बोधोऽस्त्वत आह—तादृशेच्छेति । उक्तरूपेच्छयेत्यर्थः । द्वन्द्वप्रयोगान्यथानुपपत्त्या तस्या आवश्यकत्वादिति भावः । तेषाम्—श्रोतणाम् । तादृशबोधेति । हल्पदार्थाज्ञानात्तथा सहबोधाजनकहलन्त्यमिति शब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः । तान्प्रतीति शेषः । भ्रान्तत्वेति । श्रोतृनिष्ठहल्पदार्थाज्ञानस्य तस्य ज्ञानेऽज्ञानेपि भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः । एतेनादौ विशेषाज्ञानात्पाणिनेः सामान्यज्ञानम् । किञ्च श्रोतुर्द्वन्द्वोपपत्त्यर्थं क्रमेण बोधात्तदावश्यकं वक्तुस्तथात्वेऽपीत्यपास्तम्,

सरला ।

प्रवृत्तिरिति तत्र वार्तिकैकवाक्यतया वर्णातिरिक्ते एव अञ्जलि तत्प्रवृत्तिरिति । अत एव "ङे प्रथमयोरम्" इत्यत्र

शब्दरत्नम् ।

उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात् । तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमा वेत्यन्यदेतत् । किं च, पाणिनेः पूर्वं हलूपदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः । अन्यथा व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या "लट् स्मे" (पा०सू० ३।२।११८) इति सूत्रस्थकैयटोक्त-

भैरवी ।

पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थमभ्युपगम्यापि दूषणमाह–किञ्च पाणिनेरिति । हलूपदार्थज्ञानेऽपि आदिरन्त्येनेति सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हलूपदार्थज्ञानेऽपि । तदभिप्रायेण—हलूपदार्थज्ञानतात्पर्येण । न प्रयोगः—न हलिति प्रयोगः । अन्यथा—तादृशतात्पर्यकल्पने । व्याख्यात्रिति । पाणिनिप्रभृतयो ये व्याख्यातारस्तेषां परम्परयाऽवगतं यत्तात्पर्यन्तदन्यथानुपपत्त्येति समुदितार्थः । लट् स्म इत्यादिलक्षणाया अनुमानस्य च हेतुसद्भावात् "लट् स्मे" सूत्रे यथा कैयटेन लक्षणोक्ता तथेहापि भविष्यति । "लट् स्मे" इति सूत्रे वार्तिककृता "स्मपुरा भूतमात्रे, न स्मपुराऽनद्यतने" इति वार्तिकं पठितम् । तत्र स्मपुरेत्याकारकसूत्राभावादन्यथानुपपत्त्या प्रथमवार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां 'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च' 'न नौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषा' 'पुरि लुङ् चास्मे' इति पञ्चसूत्री लक्ष्यत इत्युक्तम् । तत्र लक्षणायाम्मानन्तु यदि लक्षणा न स्यात्तदा प्रथमवार्तिकेन 'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च' 'पुरि लुङ्' इति सूत्रत्रयस्य भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता तस्यैवाद्यतननिषेधप्रतिपादनद्वाराऽनद्यतने विधानप्रतिपादने भूतविशेषे विधानमिति लभ्यते । ततश्च भूतमात्रे इत्यनेन सामान्येन विधानेन विरोधः प्राप्नोति । यदा तु प्रथमवार्तिके लक्षणा तदा पञ्चसूत्र्या भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता । तथा च 'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च'

भावप्रकाशः ।

भ्रान्तत्वापत्तेः । श्रोतुस्तदुपपत्तेरनावश्यकत्वाच्च, ततः कस्यापि सामान्यतोऽबोधाच्चेति दिक् । ननु द्वन्द्वप्रयोगेण श्रोतुः सह बोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वमित्ययुक्तम्, मुखनयनं पश्येत्यादावन्यतराज्ञानवतोऽन्यतरस्यैव बोधेन तादृग्वक्तृतात्पर्यविघातादिति खण्डनकारोक्तं मुख्यदूषणं खण्डयति—मुखेति । दोष इति । द्वन्द्वासाधुत्वरूप इत्यर्थः । उभयज्ञत्वप्रकारकज्ञानविषयश्रोतारं प्रत्येव 'मुखनयनम्' इत्यादिद्वन्द्वप्रयोगादिति हेत्वर्थः । एवेनान्यतरज्ञत्वेन ज्ञातव्यावृत्तिः । एवञ्च दैवादागतस्य तदज्ञानवतः कस्यचित्सहबोधासम्भवेऽपि तादृशस्योद्देश्यस्य श्रोतुः सहबोधस्यैव सत्त्वेन तस्याः सत्त्वात् न तात्पर्यविघातः । भ्रमे तु श्रोतुर्न कस्यापि बोधः । अत्र तु न कश्चिदपि इतः प्रागुभयज्ञ इति विशेषः । अत एव तुः प्रयुक्तः । एतेन पाणिनेर्हलूपदार्थप्रसिद्धेस्तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वेन वक्तुमिच्छा सहविवक्षा । वक्ता च स एवेति कुतस्तदसम्भवः । बोद्धॄणां यद्यपि द्वन्द्वघटकहलूपदार्थाज्ञानाद् द्वन्द्वार्थबोधो दुर्लभस्तथापि लॆत्संज्ञायां तेन प्रत्याहारे हलूपदार्थसिद्धया तदर्थबोधोपपत्तिः । नहि तेषामप्यादौ तज्ज्ञानमावश्यकमिति नियमोऽस्ति, यतस्तदसम्भवेन द्वन्द्वोऽनुपपन्नः स्यादिति रत्नकाराद्युक्तमपास्तम् । तत्प्रमाया हेतुत्वे कथमन्यत्र प्रयोगोऽत आह—तेनेति । उभयज्ञत्वेनेत्यर्थः । तथा च भ्रमप्रमासाधारणज्ञानत्वेन हेतुत्वं लोकसिद्धमिति भावः । एवञ्च तदसम्भवादिति उक्तिर्युक्तैवेति बोध्यम् । ननु नायं सहविवक्षापदार्थः, धातोरिति सूत्राक्षरतोऽलाभात् । अतस्तदुक्ततादृशतामभ्युपेत्याप्यन्त्ये दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति । अप्यन्तं व्याख्यातम् । तदभिप्रायेति । ज्ञातहलूपदार्थतात्पर्येण न हलिति द्वन्द्वप्रयोग इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अन्यथेत्याद्यापत्तेरित्यन्तेन । अन्यथा–तत्तात्पर्येण तत्प्रयोगाङ्गीकारे । व्याख्यात्रिति । पाणिन्यादयो ये व्याख्यातारस्तेषां या परम्परा शिष्यप्रशिष्यरूपा

सरला ।

मकारप्रश्लेषपरभाष्यं संगच्छते । एतेन वाक्यभेदात्पूर्वयोगस्याझल्यपि प्रवृत्तिरिति प्रकृतेऽपि लकारलोपस्य सुलभत्वेन चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । वस्तुतस्तु व्यत्ययो बहुलम् लिङ्याशिष्यङिति लकारप्रश्लेषपरभाष्यप्रामाण्यात् लकारातिरिक्तो यो यण् तदतिरिक्तेऽझलि प्रवृत्तिरित्यस्यावश्यं वाच्यतया लकारे संयोगान्तलोपस्य सुलभत्वेन चिन्त्यमिदम् ।

मूले सहविवक्षाया असम्भवादिति । एकरूपावच्छिन्नस्यैकरूपावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गेणान्वयः

शब्दरत्नम् ।

रीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतॄणां बोधसम्भवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावेन तदाशङ्का—लक्ष्येतिवक्तव्यमित्यादिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । न चैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवोपपत्तौ "आदिरन्त्येन"

भैरवी ।

'पुरि लुङ्' इति सूत्रत्रयस्याद्यतनभूतेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता, सा द्वितीयवार्तिकेन प्रतिषिध्यते । 'न नौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषा' इत्यनयोस्तु भूतमात्रे प्रवृत्तिरिति सिध्यति । एवञ्च तत्रत्यभाष्यप्रघट्टकबलेन प्रथमवार्तिके लक्षणा यथाऽस्ति तथेहापि हकारादिलकारान्तसूत्रसमुदायघटकतत्तत्सूत्रान्त्ये लक्षणाऽङ्गीकार्या । अन्त्यपदञ्च तादृशे तात्पर्यग्राहकं भविष्यति 'गभीरायां नद्यां घोष' इत्यत्र यथा नद्यामित्यस्य गभीरनदीतीराभिन्नाधिकरणप्रतिपादकत्वे गभीरायामिति तात्पर्यग्राहकं तद्वत् । लक्षणयेति तृतीयान्तस्य बोधसम्भवेनेत्यत्रान्वयः ।

शक्त्या निर्वाहे लक्षणाया अनौचित्यमित्यभिप्रायेणाह—तन्त्रान्तरीयेत्यादि । यथा तन्त्रान्तरे स्वौजस् इति प्रथमा, अमौट्शसिति द्वितीया, इत्यादि उक्तम्, तेनैवात्र शास्त्रे प्रथमाद्वितीयापदार्थग्रहस्तद्वत् । अनुमानादिति । हल्पदं हकारादिषु शक्तं हकारादिबोधतात्पर्येण

भावप्रकाशः ।

तयाऽवगतं ज्ञातं यद्वक्तृतात्पर्यं तदन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । इयञ्च लक्षणायां शक्त्यनुमाने वा हेतुः । ननु तथापि जघन्ये लक्षणेति मीमांसकसिद्धान्तात् तत्रैव विरोधोपस्थितेश्चान्त्यपदे एव तस्या औचित्यमत आह—लट् स्म इति । कैयटोक्तरीत्या तद्वत् । अयं भावः—तत्र हि "स्म पुरा भूतमात्रे" "न स्मपुराऽद्यतने" इति वार्त्तिकद्वयं पठितम् । तत्र कैयटः—तत्राद्ये स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां "लट् स्मे, अपरोक्षे च, ननौ पृष्टप्रतिवचने, नन्वोर्विभाषा, पुरि लुङ् चास्मे" इति पञ्चसूत्री लक्ष्यते । अन्यथा आद्ये भूतमात्रे स्मविधानात्तस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारा तद्विशेषप्रतिपादने तात्पर्येण निषेधादेकत्र "लट् स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुङ् चास्मे" इति सूत्रत्रयविषये एकस्य भूतमात्रविधि–अद्यतननिषेधयोरत्यन्तविरोधादसम्भवदुक्तिकतोपपत्तिः । तदयमर्थः—उक्तसूत्रत्रयेणानद्यतने भूते प्रत्ययः, "ननौ पृष्ट" "नन्वोर्विभाषा" इतिसूत्रद्वयेन भूतमात्रे प्रत्ययः, अन्त्ये लक्षणौचित्येऽपि लक्ष्यानुरोधादग्रिमभाष्याच्चाद्ये एव सेति । एवमत्राप्याद्यन्ताभ्यां हकारलकाराभ्यामुक्तहेतोर्लक्ष्यानुरोधादन्त्यपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या च हादयो लक्ष्यन्ते । तदवच्छेदकं च तद्वाच्यवाच्यघटितत्वं तत्सवर्णघटितत्वं तत्तद्व्यक्तित्वं वेत्यन्यदेतत् । तथा च स सिद्धान्तो न स्वीक्रियत इति । लक्षणा च शक्त्यनुमानवद्बोधसम्भवे हेतुः । क्वचिदावश्यकशक्त्यनुमित्या निर्वाहे लक्षणा न युक्तेत्याह—तन्त्रान्तरीयेति । वस्तुतः शक्त्यभावेन समुदायस्य शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाऽसम्भवः । उभयोर्लक्षणाङ्गीकारे तु गौरवमत आह—तन्त्रान्तरीयेति । शास्त्रान्तरीयेत्यर्थः । स्वौजसित्यादि प्रतित्रिकमिति भावः । ननु तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्धत्वादस्तु तया सा, शक्तिबीजत्वस्य तु कस्याप्यनभिमतत्वात्कथं तया तदनुमानमत आह—प्रथमादीति । अयम्भावः—यद्यप्येवं तथापि पूर्वव्याकरणेषु प्रतित्रिकं संज्ञायाः कृतत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोः प्रातिपदिकार्थेत्यादिषु प्रथमादिपदानां यथा तत्र शक्तिकल्पनमेवमत्रापि तेषु हादिहान्तान्स्वरूपेण पठित्वा हल्संज्ञायाः कृतत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोस्तेषु तस्य तत्कल्पनमिति । ततः—तत्तात्पर्यकहल्शब्दप्रयोगमात्रात् । तदाशङ्का—इतरेतराश्रयाशङ्का । आदिना एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमित्यस्य परिग्रहः । परेति । एतदुभयपरेत्यर्थः । एवञ्च तत्परिहारार्थं तवापि प्राक् तादृशं हल्पदार्थज्ञानमाश्रित्य कथञ्चित्सहविवक्षया द्वन्द्वसाधनप्रयासो विफल आपद्येतेति भावः । एतेन सूत्रमते वर्णवत्प्रसिद्ध एव हल्पदार्थ इति मन्दोक्तमपास्तम् । चैवं–तत्र लक्षणाद्यङ्गीकारे । लक्षणादिनेति । उक्तप्रकारलक्षणादिनेत्यर्थः ।

सरला ।

सहविवक्षा । यथा धवखदिरौ छिन्धीति । अत्र साहित्यावच्छिन्नस्य धवखदिर इत्यस्य एकरूपावच्छिन्ने छिदधात्वर्थच्छेदने कर्मत्वसंसर्गेणान्वय इति तत्र सहविवक्षा । प्रकृते तु हल्शब्दस्यार्थज्ञानाभावेन तदर्थस्यैकरूपावच्छिन्नत्वज्ञानं, तस्य चैकरूपसंसर्गेण एकरूपावच्छिन्नेऽन्वयज्ञानञ्च दुःशकमिति । कुठारेण धवं

शब्दरत्नम् ।

(पा०सू०१।१।७१) इति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्वचिल्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात्। "नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते" इति "पङ्क्तिविंशति" (पा०सू०५।१।५९) इति सूत्रे भाष्योक्तेः। तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी। ध्वनितश्चायमर्थो "नाऽऽज्झलौ" (पा० सू० १।१।१०) इति सूत्रेऽष्टादशानां ग्रहणाभावाय "वर्णानामुपदेशस्तावत्, उप-

भैरवी ।

पाणिन्युच्चरितत्वादित्यनुमानादित्यर्थः। एवम्—अनुपदोक्तरीत्या लक्षणायाः शक्त्यनुमानस्य वाऽङ्गीकारे। नियमाभावादिति। व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वसिद्धान्तस्यैवमेवोपपत्तिरिति भावः। नासूयेति। प्रकृतिप्रत्यययोरानन्त्येन शब्दानां साधुत्वज्ञानं न सम्भवति। तत्र केषाञ्चिच्छब्दानां साधुत्वमाचार्येण प्रतिपादितम् "पङ्क्तिविंशति" इत्यादिना। शब्दानामानन्त्यात्सर्वेषां तन्न सम्भवतीति तथा न कृतम्। नह्येतावताऽऽचार्यस्य दोष इति। उपसंहरति–तस्मादिति। करिष्यमाणेति। करिष्यमाणः शक्तिग्रहोपायो यस्य तादृशं यत्पदं तस्य। तदभिप्रायेण—प्रागज्ञातार्थाभिप्रायेण। आचार्यस्य—पाणिनेः। पूर्वम्—शक्तिग्रहोपायात्पूर्वम्। अस्मिन्नर्थे साधकान्तरमप्याह—ध्वनित इत्यादिना। अस्य भाष्येणापीत्यत्रान्वयः। ग्रहणाभावायेति। अच्पदेने-

भावप्रकाशः ।

आदिना शक्तिसंग्रहः। एवमग्रेऽपि। एवः स्पष्टार्थः वैयर्थ्यपदोत्तरं वा योज्यः। क्वचित्–हल्पदे। इतिर्हेतौ। सर्वत्र–अजादिपदेष्वपि। तत्र हेतुमाह—नासूयेति। भाष्यकृतो वार्त्तिककृतं प्रत्युक्तिः। तत्र हि "विंशत्यादयः सप्रकृतिप्रत्यया निपात्यन्ते" इत्युक्त्वा तत्र दोषानुक्त्वा "अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु"–इत्युक्तम्। तेन पूर्वकल्पस्य दुष्टत्वाद्वाशब्दस्तद्व्यर्थं। तत्र प्रकृतिप्रत्यययोरनुगमाभावेऽप्यर्थाभिधानात्ते यथा व्युत्पन्नाः, एवमेतेऽपि सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च स्वभावतः पृथक् प्रयुक्ता हर्यादिवदनेकार्था इति न फलं तस्येति तद्भावः। ततः सूत्रं समर्थयन्भाष्यकृत् 'सहस्रं गवां' 'सहस्रं गावः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्तेषामपि शुक्लादिवद् गुणिनि यौगिकत्वमेव। नहि संख्यानिरपेक्षं संख्येयबोधकत्वं तेषां, येन त्वदभीष्टरूढत्वं स्यादिति न तद्दृष्टान्तेन सूत्रप्रत्याख्यानसम्भवः। तर्हि तत्रापि सूत्रमावश्यकमितिशङ्कानिरासायोक्तवान् नासूयेति। प्रकृतिप्रत्यययोरनुगमं विना मन्दबुद्धीनामननुग्रहात्। अननुगमस्य दोषत्वेऽपि नाचार्यस्य सः, सर्वशब्दानुगमस्यानन्त्येन कर्त्तुमशक्यत्वाद्दिक्प्रदर्शनार्थमत्र कृतानुगमोऽपि न तस्य सः तद्विषयेषु विंशत्यादिष्वर्थविशेषानिश्चयस्य स्वप्रज्ञापराधजन्यत्वेन तस्यानपराधत्वादिति तद्भावः। तदाह—भाष्योक्तेरिति। परिष्कृतमुपसंहरति—तस्मादिति। उक्तभाष्यासङ्गतेरित्यर्थः। करिष्येति। करिष्यमाणः, नतु कृतः क्रियमाणोऽकरिष्यमाणो वा शक्तेर्ग्रहस्योपायो यस्य तस्य पदस्येत्यर्थः। तदभिप्रायेणेति। प्राक्ज्ञातार्थाभिप्रायेणेत्यर्थः। पूर्वम्—तादृशशक्तिग्रहोपायज्ञानात्पूर्वम्। एतेन वस्तुतो बोद्धॄणामपि न तदनुपपत्तिः, भाविनीं हल्पदार्थप्रसिद्धिमादाय पदार्थद्वयस्यैकबुद्ध्युपारूढत्वमात्रेण तदुपपत्तेरिति रत्नाकरमन्दाद्युक्तमपास्तम्। उक्तेऽर्थे हेत्वन्तरमप्याह—ध्वनित इत्यादिभाष्येणापीत्यन्तेन। अष्टादशानामिति। तदादीनामित्यर्थः। तेनेकारेण शग्रहणादिसंग्रहः। अत एवान्तेऽष्टादशादीनामिति वक्ष्यति। उपदेश इति।

सरला ।

छिन्धि इत्यत्र तद्वारणाय एकरूपसंसर्गेणेति। धवं खदिरं च छिन्धि इत्यत्र तद्वारणाय एकरूपावच्छिन्नस्येति। एकरूपावच्छिन्न इत्यस्य निवेशान्न धवं पश्य खदिरं छिन्धि इत्यादावतिव्याप्तिः।

करिष्यमाणशक्तिग्रहेति। यस्य पदस्य आचार्येण स्वशास्त्रीयसङ्केतोऽर्थज्ञानाय अग्रे करिष्यते तस्य पदस्य तेनाचार्येण स्वसङ्केतितार्थबोधतात्पर्येण ततः पूर्वं प्रयोगो न क्रियते। अत एव "नाज्झलौ" इति सूत्रे अच्पदेन दीर्घादीनामग्रहणात् "अकः सवर्णे" इति सूत्रे 'अचि' इत्यस्यानुवृत्तेः सार्थक्यं भवतीति भावः।

मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते; तस्य

शब्दरत्नम् ।

देशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः, प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरम् "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९)इति सवर्णग्राहकमित्येतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नापि स्वाङ्गे" इत्येवं वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि । अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथा प्रयोगे बोद्धृणामपि क्रमेण तथा बोधे उपपन्ने किं तेन कृतं स्यात, कथं वा "नाऽऽज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इत्यत्राष्टादशादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभाव्यताम् । तदाह—तस्मादिति ।

आद्यन्ताभ्यामिति । अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः । तस्येति ।

भैरवी ।

त्यादिः । न स्वस्मिन्—नाण्पदे । स्वाङ्गे—नाज्झलावित्यत्र । वाक्यापरीति । वाक्यस्य-परिष्कृतवाक्यार्थस्य अपरिसमाप्तिः—अनिश्चयः। अन्यथा—करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकस्य पदस्य स्वस्य ज्ञानसत्त्वात्तदभिप्रायेण प्रयोगाङ्गीकारे । आचार्येण—पाणिनिना । क्रमेण—उपदेशादिक्रमेण । तथा बोधे-आचार्यज्ञानवद्बोधे । सङ्गतं स्यादिति । पाणिनेः पूर्वमपि तावतां ज्ञानस्य सत्त्वेन तत्तत्सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगेणाच्पदेन सवर्णग्रहणं दुर्वारमित्यर्थः। विभाव्यतामिति । द्वन्द्ववादिनेति शेषः । तदाह—तदेतत्सर्वम्मनसि निधायाह ।

अवयवत्वेनेति। अवयवस्यावयविनम्प्रति नित्यसाकाङ्क्षत्वादाक्षेपस्य सम्भवः। तृती_

भावप्रकाशः ।

आद्यमुच्चारणमित्यर्थः। तच्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकानामिति भावः। उत्तरकालेत्संज्ञेति । ज्ञातस्य संज्ञाविधानात्, तदपि तदव्यवधानेन पदार्थोपस्थितिरपि पश्चादिति भावः। प्रत्याहारः-"आदिरन्त्येन" इति सूत्रैकवाक्यतयाऽणादिसंज्ञारूपः। सवर्णसंज्ञा—इष्टविषयैतत्संज्ञित्वग्रहः। तदुत्तरेति। सवर्णपदबोध्यनिश्चयोत्तरकालं तत्सूत्रमकारादिभिः स्वसवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयतीत्यर्थः । एतेनेति । तत्समूहयुक्तेनाणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः। समूहस्याप्युक्तरीत्या परम्परयोपयोगादिति भावः। अन्यत्र-समुदितघटकान्य "अकः सवर्णे" इत्यादौ।विधेयान्यत्रेति शेषः। स्वस्मिन्—अणुदित्सूत्रे। स्वाङ्गे—उपदेशादौ। सवर्णानां ग्रहणं भवतीत्यस्यानुषङ्गः। अङ्गत्वं चोपकारकत्वेन, तदा तद्वाक्यार्थानिष्पत्तेः। तदाह—वाक्यापरीति। स्वस्वाङ्गान्यतरजबोधकाले समुदितत‌द्वाक्यार्थापरिसमाप्तीत्यर्थः। सवर्णपदार्थनिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमिति यावत्। तथाच साकाङ्क्षतयाऽर्थवद्वाक्यस्याप्यपरिसमाप्तिरिति भावः । स्फुटीभविष्यति चैतत् । हेतुत्वं विशदयति-अन्यथेति । प्रकृते प्राग्ज्ञातार्थाशयेन प्रयोगाङ्गीकारे इत्यर्थः। "तुल्यास्य-नाऽऽज्झलौ-अणुदित्" इत्यादिशास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हल्पदार्थज्ञानवत्तत्रापि क्रमेण तत्तत्पदार्थज्ञानस्य तत्तत्सूत्रार्थबोधात्प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्य तत्तच्छास्त्रासाध्यत्वेन च पाणिनिना हल्पदप्रयोगवत् "नाऽऽज्झलौ" इत्यादौ सवर्णाशयेनोक्तन्यायस्य श्रोतॄन्प्रति प्रवृत्तत्वात्तत्प्रयोगे कृते तेषामप्युपदेशादिक्रमेण हल्पदार्थज्ञानवत्तदनुपपत्त्या लक्षणादिना बोधे जाते तन्न्यायबोधकभाष्येण किं कृतमित्यखण्डार्थः। अयम्भावः— तत्र हीकारेण शस्यापि ग्रहणादच्त्वाद्धल्त्वाच्च शयोः सवर्णसंज्ञानिषेधे 'परश्शतानि'इत्यत्र "झरो झरि" इति लोपो न स्यादित्याशङ्कां निराकर्त्तुं तन्न्यायाश्रयणम्। पाणिनेस्तथाव्यवहारे तु तयोरुक्तरीत्या निषेधप्राप्तिस्तदवस्थैव, तन्न्यायस्य श्रोतॄन्प्रति प्रवृत्तत्वेऽपि तं प्रत्यप्रवृत्तत्वात्। एवं च तदाश्रयणं व्यर्थमिति। एवमकारादिभिरष्टादशादीनां ग्रहणेऽकाराद्योरपि मिथो निषेधः स्यादित्याह—कथं वेति। वारणमिति। दीर्घप्लुताकाराभ्यां हकारेणासावर्ण्यं तु प्रश्लेषादिति स्पष्टमन्यत्र। भाष्योक्तमिति। उक्तन्यायेनेति भावः। विभाव्यताम्—द्वन्द्ववादिभिरिति शेषः। तदाहेति। तत्सर्वं हृदि निधायाहेत्यर्थः।

तयोः समीपबोधकत्वे पूर्वापरशब्दवदवधिमच्छब्दत्वे वाऽनिष्टसिद्धेरुक्तं मूले—अवयवाभ्यामिति ।

प्रसङ्गात् । तथा च "पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत । अमू, अमी इत्यादि च न सिध्येदत आह—त्रिपादीति, परं शा-

शब्दरत्नम् ।

च" (पा०सू० ६।१।११४) इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे "अचः परस्मिन्" (पा०सू०१।१।५७) इत्यत्र "षत्वतुकोः" (पा०सू०६।१।८६) इत्यत्र च भाष्ये । तथा चेति । शास्त्रस्य तद्बोध्यकार्यस्य च शास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे "रो रि" (पा०सू०८।३।१४) इत्यादेः प्रसङ्गे चेत्यर्थः । व्याकुप्येतेति । त्वया विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजबोधविषयकार्यस्य, शास्त्रस्य वाऽसिद्धता वक्तुमशक्या, किं तु लक्ष्ये जातस्य तस्य प्रवर्तमानसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वं वाच्यम् । एवं च विप्रतिषेधाभावोपपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः । न च ममापि पूर्वपरपद-

भैरवी ।

सिद्धान्तव्याकोपमुपपादयति—शास्त्रेत्यादिना । शास्त्रस्य—त्रैपादिकशास्त्रस्य । अधुना शास्त्रासिद्धत्वपक्षाभावेऽपि शास्त्रस्येत्यस्य कथनं दृष्टान्तार्थम् । शास्त्रजज्ञानवेलायाम्—त्रैपादिकशास्त्रजन्यवाक्यार्थज्ञानसमय इत्यर्थः । भवन्मते विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्यस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिविघातो निमित्तमिति वक्तव्यं, तच्च न सम्भवति, तस्याजातत्वादिति सिद्धान्तव्याकोप इति भावः । पूर्वादिपदे लक्षणाऽस्तु, तथाच लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिर्नापेक्षिता, किन्तु तात्कालिकज्ञानविषयपूर्वशास्त्रजन्यज्ञानविषयकार्थज्ञानमात्रमपेक्षितं, तच्चास्त्येवेति मनोरथस्य सिद्धिः स्यादेव। अभावादुत्तरस्येत्यत्राप्युत्तरपदमुत्तरशास्त्रबोध्यकार्यपरमिति न सिद्धान्तव्याकोप इत्याशयकशङ्कां निराचष्टे—नचेति । ममापि—कार्यासिद्धत्ववादिनो ममापीत्यर्थः । पूर्वपरपदयोः—

भावप्रकाशः ।

इति रत्नाकरोक्तिः, अत्र पक्षे परकार्याभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्राप्त्या परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तौ न्यायेन दोषापादनानौचित्यमिति मन्दोक्तिश्चापास्ता । तद्ध्वनयन्नाह—परत्वादित्यादि । तत्र—त्रैपादिके रलोपरूपकार्ये । प्रतियोगित्वारोपेऽपीति । पूर्वत्रेत्यनेनाभावारोपेण तदारोपस्य फलितत्वादिति भावः । अपिना तन्मात्रे शब्दादभावारोपो दुर्लभः, अवध्यवधिमतोः साजात्यनियमात्, पूर्वत्वस्य लाक्षणिकत्वापत्तेश्चेति बोधितम् । स्थानिभूतेति । उत्वविधौ स्थानित्वेन निर्दिष्टेत्यर्थः । एतेन स्थानिवद्भावादुत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् । न्यायेन स्थानिनोऽसिद्धत्वेनादेशस्य चाभावात् अल्विधित्वाच्च । एतेन यद्यपि रलोपे परत्वाद् "ढ्रलोपे पूर्वस्य" इति दीर्घे उत्वाप्राप्तिस्तथापि "यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्" इति न्यायेनोत्वं नित्यमेवेत्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः न्यायस्यासार्वत्रिकत्वाच्च । अप्राप्तिरिति । तथा च मनोरथासिद्धिः, तदसम्भवः पूर्वत्रेतिसूत्रवैयर्थ्यं चेति भावः, तदाह—इतिभाव इति। यदीत्यादि प्रसङ्गादित्यन्तमूलग्रन्थस्येति भावः । ननु न्यायाङ्गीकारे मानाभावोऽत आह—स्पष्टमिति ।तेषु हि न्यायाङ्गीकारेणेत्थमुक्तमिति भावः । ननूक्तमूलग्रन्थेन "हशि च" इत्यस्याप्राप्त्योत्वाभावे साधिते मुख्[illegible]न तथाचेत्यनेन तत्परामर्शे कथं तत्र सिद्धान्तव्याकोपोक्तिरत आह—शास्त्रस्येति । त्रैपादिकस्येति भावः । दृष्टान्तार्थमस्योक्तिः, तद्द्वैतस्यापीत्यर्थः । असिद्धत्वाभावे इति । तस्मिन्सतीत्यर्थः, उक्तरीत्येति भावः । प्रसङ्गे चेति । एवञ्चाव्यवहितत्वान्मुख्यहेतोः परामर्शो न तु साध्यमुख्योत्वाभावस्येति भावः । मूले-सिद्धान्त इति । सिद्धान्तोऽपीत्यर्थः । व्याकुप्येतेतीति । उक्तरीत्या तदभावोपपादकहेतवसिद्धेरिति भावः । एतेनोत्तरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्यानेऽप्यविरोध इति रत्नाकरोक्तिरपास्ता । ननु पूर्वादिपदे लक्षणैवास्त्विति मनोरथसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—न च ममापीति । कार्यासिद्धत्ववादिनोऽपीत्यर्थः । पदयोरिति । उपात्ताक्षिप्तयोरित्यर्थः । लक्षणया फलित-

सरला ।

असिद्धत्वं वाच्यमिति । ननु लोकेऽनाहार्यज्ञानेनैव प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनेन प्रकृते सिद्धेऽसिद्धत्वारो-

शब्दरत्नम् ।

योः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणया शास्त्रे एव कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम् । लक्षणायां मानाभावात्, फलाभावात्, गौरवाच्च । ननु मनोरथे दर्शनाभावरूपे लोपेऽभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन न दोषः, अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह—अमू इत्यादि । अद अ औ, अद अ अस् , इत्यवस्थायां जातस्योत्वस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि पूर्वरीत्याऽकाराभावेन पररूपाद्यनापत्तिः । मुत्वस्यासिद्धत्वनि-

भैरवी ।

अत्र पूर्वपदमुपात्तं परपदन्त्वाक्षिप्तं बोध्यम् । शास्त्र एव—विषयतासम्बन्धेन शास्त्रजन्यज्ञानविशिष्टकार्य एव । एवकारेण लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिव्यावृत्तिः । ननु "पूर्वत्रासिद्धम्" इति शास्त्रारम्भ एव मानमत आह—फलाभावादिति । ननु फलमप्युक्तमेवेत्यत आह—गौरवादिति । कार्यासिद्धत्वपक्षं परित्यज्य शास्त्रासिद्धत्वपक्षः स्वीकार्यः, तथा सत्युक्तार्थे लक्षणां विनापि प्रयोजनानामुक्तसिद्धान्तस्य च निर्वाहो भविष्यति । यद्येवं न क्रियते किन्तु कार्यासिद्धत्वमेवाश्रीयते, उक्तप्रकारोऽप्याश्रीयते, तदा गौरवं स्पष्टमेवेति भावः । कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते—ननु मनोरथ इति । दर्शने निरस्येत्यादिः । रूपत्वेनेति । अभावाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वादित्यर्थः । जातस्येति । निरधिष्ठानारोपासम्भवेनारोपार्थज्ञातस्येत्यर्थः । पूर्वरीत्या–देवदत्तहन्तृहतन्यायेन । अकाराभावेन–उकाराभावस्याकाररूपत्वाभावादिति भावः । आदिपदेन औकारस्थानिकस्योत्वस्यैकारस्थानिकेत्वस्य परिग्रहः । ननु नाभावे कर्तव्ये मुत्वासिद्धत्वनिषेध एवंसति व्यर्थः स्यात्, आङोऽकारेण व्यवधानान्नाभावाप्राप्तेरिति देवदत्तहन्तृहतन्यायोऽत्र नाश्रयणीयस्तथा

भावप्रकाशः ।

मर्थमाह—शास्त्रे एवेति । स्वजन्यबोधविषयतासम्बन्धेन कार्येऽस्यान्वयः । एवेन लक्ष्ये जातकार्यव्यावृत्तिः, एवं चेष्टसिद्धिरिति भावः । लक्षणैव दोष इत्याशयेनाह—लक्षणायामिति । ननु प्रकृतसूत्रमेव मानमत आह—फलाभावादिति । अन्यफलाभावादित्यर्थः । नन्वेवमप्युक्तरूपं फलमस्त्येवात आह—गौरवाच्चेति । एवञ्च लक्षणानाश्रयणेन शास्त्रासिद्धत्वस्यैतो लघुत्वेन नैवं कार्यासिद्धत्वमुपपाद्यम्, किन्तूक्तरीत्यैवेति मनोरथासिद्धिः, सूत्रानर्थक्यं, सिद्धान्तव्याकोपस्तदसम्भवश्च तदवस्थ एवेति शास्त्रासिद्धत्वमेव वरमिति भावः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वे फलाभाव इति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु देवदत्तेतिन्यायेऽभावप्रतियोगिकाभाव एव विषयः, देवदत्तादिपदस्वारस्यात् । प्रकृते तु न तथा । अत एव सूत्रमप्यत्र सार्थकमित्याशयेन कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते-ननु मनोरथे इति । तच्छब्दइत्यर्थः । न दोष इति । नाद्यं दोषद्वयमित्यर्थः । अन्त्यं दोषद्वयं त्वस्त्येवेति भावः । तस्य तद्रूपत्वे मानमाह–अभावेति । द्वितीयाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वादित्यर्थः । प्राचां मतेनेदं, सूत्रसामर्थ्यादत्रास्यैवाङ्गीकार इति भावः । यत्तु न्यायानङ्गीकारे दूषणमाह अमू इति । परत्वान्मुत्वे उत्वमात्रस्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्या पररूपे वृद्धावपि पूर्वं प्रवृत्तत्वेन लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायात्स्थितमस्य विकाराभावेन सन्नियोगशिष्टेति न्यायाद्दात्परत्वाभावाच्च पुनरुत्वाप्रवृत्त्याऽनिष्टं स्पष्टमेवेति मान्याः, तत्प्राचामनुरोधेन । "अदसोः" इत्यत्र समाहारद्वन्द्वनिर्देशादिना लक्ष्यलक्षणयोर्भेदस्य स्पष्टत्वेन न्यायाविषयत्वादसिद्धत्वेनोकारापहारे सन्नियोगेतिन्यायादेव मस्यापि निवृत्तौ हेतुद्वयाभावाच्च । स्पष्टं चेदं "कृन्मेजन्तः" इति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते । तदेतद् ध्वनयितुं न्यायाश्रयणेनैवासिद्धिमुपपादयति–अद अ इत्यादिना । जातेति । उक्तरीत्या परत्वान्मुत्वे कृते इत्यादिः । पूर्वरीत्येति । देवदत्तेति न्यायेनेत्यर्थः । पररूपाद्येति । आदिना वृद्ध्यादिसङ्ग्रहः । एतेन कार्यासिद्धत्वमेव सिद्धान्तः ।

सरला ।

पेण बाधज्ञानसमकालिकेच्छाजन्यज्ञानरूपाहार्य्यण कथं शास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इति चेत् ? न, शास्त्रप्रामाण्यादेवात्र शास्त्रे आहार्यारोपस्यापि शास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकत्वाङ्गीकारादिति भावः ।

पररूपाद्यनापत्तिरिति । नच मुत्वस्यासिद्धत्वे देवदत्तहन्तृहतन्यायेन तत्स्थान्यकाराभावेऽपि अदस-

शब्दरत्नम् ।

षेधसामर्थ्यादेतद्विषये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेत्? तेन शास्त्रासिद्धत्वमेव ज्ञापयितुं युक्तम् । एवं शीभावात्पूर्वम् "अदसोऽसेः" (पा०सू०८।२।८०) इति मुत्वे दात्परैकाराभावेन "एत ईत्" (पा० सू० ८।२।८१) इति सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्तु ।

भैरवी ।

सत्यकारबुद्ध्या पररूपम्भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते—मुत्वस्येति । युक्तमिति । लाघवादिति शेषः । एतच्चाभ्युपेत्यवादेन । वस्तुतस्तूक्तज्ञापकेनापि न लक्ष्यस्य सिद्धिः । उत्वेऽसिद्धत्वारोपेणाकारबुद्धौ प्रवृत्तेन "अतो गुणे" इति शास्त्रेण पररूपे सत्यकारो भविष्यति, ततो वृद्धावप्युकारस्य लक्ष्ये श्रवणन्न स्यादेव, पररूपेण तस्य निवर्तनात् । नचोकारासिद्धत्ववन्मकारोऽप्यसिद्ध इति दात्परत्वबुद्ध्या पुनर्मुत्वस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम्, लक्ष्ये लक्षणस्य पुनः प्रवृत्तेः शास्त्रविरुद्धत्वात् । यदि पुनः प्रवृत्तिरपि "नमुटादेशः" इति वार्तिकैकवाक्यतापन्न—"नमुने" इति शास्त्रारम्भसामर्थ्याद्भविष्यतीति कल्प्यते, तर्हि कार्यासिद्धत्ववादिनो महान् क्लेशः ।

एवम्—"नमुने" इति सूत्रवत् । अत्रैव—शास्त्रासिद्धत्व एव । ननु देवदत्तहन्तृहतन्याय-

भावप्रकाशः ।

तदेव हि क्रियते, न शास्त्रम् । अमुष्मा इत्यत्र परत्वान्मुत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्या स्मायादिसिद्धिः । देवदत्तादिन्यायसञ्चारस्तु वक्ष्यमाणरीत्या न । यद्वा, अस्तु सः, तथापि मुत्वेन स्थानिनोऽसिद्धत्वेन तस्य च निवर्त्तनादव्यवधानेनाद्याकारादेव स्मैभावसिद्धिः । "ऋलक्" इत्यत्र विवरणेऽपि कार्यासिद्धत्वमेव स्थितमिति कृष्णपण्डितोक्तिः परास्ता, उक्तदोषात् । मुत्वस्येति । "न मुने" इति सूत्रसामर्थ्यादित्यर्थः । 'नमुटादेश' इतिवार्त्तिकसङ्ग्रहाय तथोक्तम् । अयम्भावः, 'अद अ आ' इत्यत्रोपसञ्जनिष्यमाणेति न्यायेनेनादेशाप्रवृत्तेः सिद्धान्ते इवात्रापि सत्त्वेऽपि पररूपात्परत्वादुक्तरीत्या मुत्वे कृते तस्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्या पररूपे लक्ष्यभेदात् "नमुने" इति सूत्रसामर्थ्याद्वा पुनरपि मुत्वे कृते तस्य नाभावे कर्त्तव्ये प्राप्तासिद्धत्वनिषेधार्थं तत्सूत्रमिति वाच्यम् । तत्र तेन न्यायेनाकाराभावेन पररूपाभावे मध्येऽकारसत्त्वेन नाभावस्यैवाप्राप्तावसिद्धत्वस्य सुतरामप्राप्तौ तन्निषेधो व्यर्थः सञ्ज्ञापकः । न चोक्तरीत्या पररूपाभावेऽग्रे परादित्वेनाङ्त्वेन नाभावादेः प्राप्तिरेवेति वाच्यम्, पञ्चमीसमासेन चाचः परेति स्थानिवत्त्वेन तत्रापि व्यवधानतादवस्थ्यात् । तेन न्यायेन पररूपाप्रवृत्तावप्यसिद्धबललब्धस्यापवादविषयतया बाधकेनादेः प्राप्त्या तदप्रवृत्तेश्च इति । एतदिति । मुत्वविषये देवदत्तेति न्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः । तेन—"नमुने" इति सूत्रेण । युक्तमिति । लक्षणानाश्रयणेनापूर्ववचनाकल्पनेन च लाघवादिति भावः । अत एवैवः प्रयुक्तः । अत एव च 'अमी' इत्यत्र "एतईद्बहुवचने" इतिसामर्थ्यादीत्वप्रवृत्त्युत्तरमेव मुत्वप्रवृत्तेः सुवचत्वमिति रत्नाकरोक्तिरपि परास्ता । तद्ध्वनयन्नाह—एवमिति । उक्तज्ञापकवदित्यर्थः । पूर्वमिति । परत्वादिति भावः । परत्वात्पररूपात्पूर्वमित्यपि बोध्यम् । मुत्वे इति । एकदेशविकृतन्यायेन शीभावे आद्गुणे च मुत्वस्यासिद्धत्वेऽपीति शेषः । दात्परैकेति । तत्परैकारयोरभावेनेत्यर्थः, उक्तन्यायेनेति भावः । अत्रैव—शास्त्रासिद्धत्वे एव । अस्तु—उक्तरीत्या लाघवात् । ननु न्यायानित्यत्व-

सरला ।

शब्दाद्याकारेण त्यदाद्यत्वनिष्पन्नाकारस्य पररूपं भवत्येवेति कथं पररूपानापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टपररूपानापत्तिरिति तदर्थस्वीकारात् । दकाराकारेण त्यदाद्यत्वनिष्पन्नाकारस्येष्टं यत्पररूपं तदनापत्तिरिति भावः । यदि तु स्थानी न निवृत्तः आदेशो न जात इति सम्भावनायां यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्न भवतीत्यर्थोऽग्रे यथा "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेशसूत्रस्य करिष्यते, तथैव प्रकृतसूत्रस्यापि त्रैपादिकं शास्त्रं न प्रवृत्तं तत्कृता स्थानिनिवृत्तिरपि न जातेति सम्भावनायां यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्न भवतीत्यर्थः स्वीकरिष्यते । तथाच अमू इत्यादौ मुत्वे जातेऽपि मुत्वं न प्रवृत्तं, तत्कृता स्थानिनिवृत्तिरपि न जातेति सम्भावनया "नहि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयति" इति न्यायेन उकारे एवाकारबुद्ध्या पररूपे जाते सन्नियोगशिष्टन्यायेन मकारस्यापि निवृत्तौ वृद्धौ पुनर्मुत्वे उत्तरत्र गुणे पुनर्मीत्वे 'अमू' 'अमी'

शब्दरत्नम् ।

न च "तौ सत्" (पा०सू०३।२।२७) इत्यादिनिर्देशैदेवदत्तहन्तृहतन्यायोऽनित्य इति वाच्यम्, 'हते देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि नोन्मज्जनं, हतत्वारोपे तु सुतराम्। हन्तुमुद्यतस्य हनने तूज्जीवनमस्त्येव' इति न्यायशरीरम्। 'तौ' इत्यादौ वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसजातीयं प्रसङ्गमात्रं न तु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य न्यायस्य विषय इति तेनास्यानित्यत्वबोधनासम्भवात्। स्पष्टं चेदं "स्वादिष्वसर्वे" (पा०सू० ४।१।१७) इति सूत्रे कैयटे। प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासम्भवेन हननसजातीयं प्रयोगे

भैरवी ।

स्यानित्यत्वमन्यत्र दृष्टं तद्रीत्याऽत्रापि निर्वाहे ज्ञापकानुसरणं व्यर्थमित्याशङ्कां निराचष्टे—नचेत्यादिना। तौ सदित्यादिनिर्देशस्य न्यायानित्यत्वज्ञापकत्वं शिथिलयति—हत इत्यादिना। सुतरामिति। अस्य नोन्मज्जनं देवदत्तस्येति शेषः। तेन—"तौ सत्" इति निर्देशेन। ननु ताविति-वदत्रापि न्यायाविषयत्वमस्त्वित्यत आह—प्रकृत इति। ननु कार्यासिद्धत्वपक्षेऽपि न कार्यमसिद्धमनिष्पन्नमिति प्रकृतसूत्रेण प्रतिपाद्यते, जाते कार्ये तन्निष्पत्त्यभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्, किन्तु पूर्वत्र कर्तव्ये परं परशास्त्रबोध्यं कार्यमसिद्धं तत्कालिकाभावप्रतियोगिप्रवृत्तिकर्तृत्ववदित्यर्थोऽस्तु। एतेन—कार्ये स्वकर्तृकप्रवृत्त्यभावकत्वबोधनेन त्रैपादिकशास्त्रस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेव कल्प्यते, तथाच नामू इत्याद्यसिद्धिरिति चेत्? न, 'राजभ्याम्' इत्यत्र राजन् भ्यामित्यवस्थायाङ्कस्यापि सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्य प्राप्त्यभावेन त्रैपादिकनलोपस्य प्रवृत्त्यभावबोधनासम्भवेन नलोपे जाते ततो भवदुक्तार्थे पक्षे दीर्घस्य प्रवृत्त्यापत्तेः। एवं 'वृक्ष इह' इत्यादौ यलोपे जाते गुणापत्तेः। नचात्र सूत्रेऽसिद्धमिति न कार्यम्, अविद्यमानवदित्यनुवर्तनीयं, तावतैवेष्टसिद्धिर्भविष्यति, पूर्वत्र कर्तव्ये परं परशास्त्रबोध्यमविद्यमानवदित्यर्थोऽस्त्वित्यर्थादिति वाच्यम्, अप्रवृत्तस्याविद्यमानवद्भावविधानासम्भवेन पूर्वम्प्रवृत्तेरावश्यकतया मूलोक्तदूषणापत्तेः। नच शास्त्रासिद्धत्वस्वीकारेऽपि 'राजभ्याम्' 'वृक्ष इह' इत्यस्यासिद्धिरेव, शास्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि कार्यस्य सिद्धतया दीर्घादेः प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम्, शास्त्रस्यासिद्धत्वप्रतिपादनद्वारा कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनात्। एवञ्च यत्र सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्रस्य त्रैपादिकस्य च युगपत्प्राप्तिस्तत्र परं शास्त्रमसिद्धमप्रवृत्तमित्यनेन बोधने सति परशा-

भावप्रकाशः ।

स्यान्यार्थमावश्यकत्वेनात्र तत एवाप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—नचेति। देवदत्ततुल्यवृद्धेर्हन्तृतुल्यबाधकपूर्वसवर्णदीर्घस्य हन्तृतुल्येन "नादिचि" इत्यनेन निषेधेऽपि देवदत्तवद् वृद्धेरुन्मज्जनाभावान्निर्देशोऽनुपपन्नः सन्ननित्यत्वे ज्ञापक इति भावः। न्यायाविषयत्वेन ज्ञापकत्वं शिथिलयति–हते इत्यादि। नोन्मज्जनं–देवदत्तस्येति शेषः। क्वचित्तु तथापाठ एव। अपिसमुच्चेयमाह—हतत्वारोपे त्विति। देवदत्तहन्तरीति भावः। सुतरामिति। नोन्मज्जनं देवदत्तस्येत्यनुषज्यते, घातकस्य सत्त्वादिति भावः। अत एव तुः प्रयुक्तः। आर्थिकार्थमाह–हन्तुम्। देवदत्तमित्यादिः। उज्जीवनं–देवदत्तस्य। न्यायशरीरं–तत्स्वरूपम्, तदर्थ इति यावत्। न्यायाविषयत्वमाह—तावित्यादि। वृद्धिहन्तुरिति। तत्त्वेनाभिमतस्येत्यर्थः। तत्र–तावित्यादौ। एवं च सुखेन वृद्धिरिति न निर्देशानुपपत्तिरिति भावः। इतिर्हेतौ, एवं प्रागपि। अत एवाह–तेनेति। तावित्यादिनिर्देशेनेत्यर्थः। प्रकृते वैलक्षण्यमाह—प्रकृते त्विति। 'अमू' इत्यादौ त्वित्यर्थः।

सरला ।

इति रूपसिद्धिरिति। वृद्धेर्गुणस्य वा तद्घटकमात्रोद्देश्यकविकाराभावेन च तल्लक्ष्यत्वाभावान्न लक्ष्ये लक्षणन्यायप्रवृत्तिरित्युच्यते, तर्हि अमू अमी इत्यादिर्यस्य तादृशस्य अमूदृक् अमीभिः इति न सिद्ध्येदित्यर्थः स्वीक्रियताम्। तथाच अमूदृक् अमीभिः इति न सिद्ध्येत्, तत्र मुत्वप्रवृत्त्यनन्तरं पूर्ववत् उकारेऽकारबुद्ध्या पररूपे मकारनिवृत्तौ अद दृक् इति स्थितौ तल्लक्ष्यत्वेन पुनर्मुत्वाप्रवृत्तेरिति। एवममीभिरित्यत्रापि बोध्यम्।

स्त्रमिति च। एतेन त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादिः प्राचां ग्रन्थः परास्तः। विवृतमेतत् कण्ठमिति। विवार एषां प्रयत्न इति भावः। वर्गयमगा इति।

शब्दरत्नम्।

कार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। परास्त इति। विहितं कार्यमित्यध्याहारे गौरवाच्च। किं च, त्रिपादी शास्त्रं, तद्धि विधाने करणं न त्वधिकरणम्। त्रिपाद्यां विद्यमानेन शास्त्रेण कार्यमिति व्याख्याने त्वत्यन्तं क्लिष्टतेत्यपि बोध्यम्।

भैरवी।

स्त्रेण लक्ष्ये कार्यसंस्कारबुद्धिर्न भवति। यत्र तु न द्वयोर्युगपत्प्राप्तिस्तत्र त्रैपादिके जातेऽपि शास्त्रेऽभावारोपे तन्निष्पाद्यकार्येऽप्रवृत्तज्ञानेन प्रसक्तं सपादसप्ताध्यायीस्थं कार्यम्भवत्येव, अग्नी इतीत्यत्र प्लुतस्थानिकप्रगृह्यत्ववत्। यत्र तु शास्त्रासिद्धत्वज्ञानद्वारा कार्यानिष्पन्नत्वज्ञानेन सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकाज्ञानं, तत्र तस्याप्रवृत्तिरेव, राजभ्यामित्यादौ यथा। तथा च मूलोक्तप्रयोजनस्य प्रथमरीत्या सिद्धिरित्याशयेनाह—अन्यत्र विस्तर इति। मूले एतेनेति। उक्तरीत्या कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनासम्भवेनेत्यर्थः।

नच पूर्वोक्तप्रकारद्वयेऽपि 'ऊर्णुनविषति' इत्याद्यसिद्धिः, णत्वविधायकशास्त्रस्यानिष्पन्नत्वज्ञानद्वारा नकारबुद्ध्या द्विर्वचनेऽपि वस्तुतो णकारघटितस्यैव द्विर्वचनञ्जातमिति परभागेऽपि णकारः श्रूयेतेति वाच्यम्, "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति ज्ञापकेन सपादसप्ताध्यायीस्थकार्ययोग्ये विषये त्रैपादिकशास्त्रस्य पूर्वमप्रवृत्तिकल्पनेनादोषात्।

भावप्रकाशः।

कार्येति। मुत्वादीत्यर्थः। आवश्यकमिति। तथा चेदं दूषणं प्रागुक्तान्यदूषणवद् दुरुद्धरमेवेति भावः। ननु कार्यासिद्धत्वे नातिदेशोऽयम्, किन्तु तस्यासिद्धत्वमनिष्पन्नत्वम्, तच्च जातस्य वचनशतेनापि कर्तुमशक्यमिति प्रागप्रवृत्तत्वरूपं बोध्यत इति नोक्तदोष इति चेन्न, 'राजभ्याम्' इत्यादौ पूर्वशास्त्रकार्यस्य अस्याप्यप्राप्त्या एतदप्राप्तौ नलोपे जाते प्राप्तदीर्घस्यानेन वारणाभावापत्तेः, 'हर इह' इत्यादावुक्तरीत्या यलोपेऽस्याप्राप्त्या गुणापत्तेश्च। तद्ध्वनयन्नाह—इत्यन्यत्र विस्तर इति। इत्यादिकं शब्देन्दुशेखरादौ द्रष्टव्यमिति भावः। ननु त्रिपाद्यामित्यादिमूलोक्तप्रक्रियाग्रन्थः शास्त्राद्यसिद्धत्वाशयक एव, यतस्तत्पक्षे यत्र द्वयोः सहप्रसङ्गस्तत्र त्रैपादिकस्यादावप्रवृत्तिरेव, अभावारोपात्। यत्र तु अन्तरङ्गत्वात्त्रैपादिकमादौ प्रवृत्तं तत्रापि तच्छास्त्रे एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभावः, आदेशबुद्ध्यभावो लक्ष्ये जातत्वबुद्ध्यभावश्च। जायमानकार्यमादेशे एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्त्तते; "नहि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयति" इति न्यायात्। एतेन कार्यासिद्धत्वे नात्र न्यायः प्रवर्त्तते; बुद्धिविपरिणाममात्रपरे ह्यत्र शास्त्रे आदेशबुद्ध्या स्थानिबुद्धिरपनीयते; असिद्धत्वेन चादेशबुद्धावेव तिरस्कृतायां निरपवादा स्थानिबुद्धिरिति कथं न सा स्वकार्यं प्रवर्त्तयेदिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तमपास्तम्, उक्तदोषात्। स्थानिबुद्धावादेशबुद्ध्याऽपनीतायां तस्यां चान्यतोऽपनीतायां पुनः स्थानिबुद्धेरसम्भवाच्च। लिट्तिपृणलादिषु तथादर्शनात्। एवञ्च कार्यासिद्धत्वस्यापि फलितत्वेन द्वयोरसिद्धत्वस्य तत्तात्पर्यविषयत्वेनोभयाशयेन तेन तथोक्तम्। कार्यासिद्धत्वमात्रविवक्षायां तु परं कार्यमित्येव वदेत्, न तु त्रिपाद्यां विहितमिति। एतेन भाष्यानैक्याय कार्यशब्देन शास्त्रं लक्ष्यते, विहितमिति च पठितमिति व्याख्येयमिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तिर्निरस्ता, उक्तरीत्यैव निर्वाहे तथा व्याख्याने गौरवात्। एवं च सम्यगेव स ग्रन्थ इत्यत आह—विहितमिति। अध्याहार इति। निराकाङ्क्षाध्याहार इत्यर्थः। ननु पूर्वशब्देन पराक्षेपे तस्यैवेदमर्थकथनमत आह—किञ्चेति। शास्त्रत्वादेवाह—तद्धीति। न त्वधीति। प्रयोगस्यैव सत्त्वादिति भावः। एवं च सप्तम्यनुपपन्नेति बोध्यम्। तन्निर्वाहायाह—त्रिपाद्यामिति। क्लिष्टतेति। तदनुपपत्तिक्लेश इत्यर्थः। अपिनाऽऽकाङ्क्षामुत्थाप्य सम्बन्ध इति क्लेशसमुच्चयः। इष्टार्थस्य त्रिपाद्यसिद्धेतिव्याख्यानेनैव सिद्धया मन्मतेऽतिलघुतमत्वादिति भावः। ननु चतुर्दशसूत्र्यां कादित्वविशिष्टमावसा-

वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः । कादय इति । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्, चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात् । अर्द्धविसर्गेति । सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् ।

ऋलृवर्णयोरिति । आ च आ च रलौ, तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रहः,

शब्दरत्नम् ।

लोकप्रसिद्धेति । "त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैः" इति भाष्यपर्यालोचनया क—ख—ग—घ—ङ—इत्यादीनामप्यनादित्वमिति भावः । उच्चारणेति । पादमात्रिकाविमाविति भावः । लेखने चेति । अर्द्धवृत्तद्वयात्मकलिपित्वादिति भावः ।

रलाविति । ऋऌ औ इति स्थिते "ऋत्यकः" (पा० सू० ६।१।१२८) इति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे गुणे यणि च रलावित्यस्य सिद्धिः । उश्च उल् च ऋलोरिति

भैरवी ।

ननु लोकप्रसिद्धपाठस्याधुनिकत्वेन तदपेक्षा नोचितेत्यत आह—त्रिभिश्चेति । पादमात्रिकाविति । विसर्गस्य व्यञ्जनरूपतयाऽर्द्धमात्रिकत्वेन तदर्द्धस्यास्य पादमात्रिकत्वम् । अत एतस्य तथैवोच्चारणङ्कार्यमिति भावः । यत्तु ऋ ऌ औ इति स्थिते "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावप्रवृत्तिपक्षे 'ऋअलौ' इति स्यादिति कस्यचिदुक्तिस्तां दूषयितुमुपक्रमते—ऋलश्चावित्यादिना । नच गुणोत्तरमपि यणादेशः "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावेन 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावप्रवृत्त्या न स्यादिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्या ऋकाररूपाज्निमित्तककार्यस्यैव प्रकृतिभा-

भावप्रकाशः ।

नत्वायोगात् 'कादयो मावसाना' इत्ययुक्तमत आह—लोकप्रसिद्धेतीति । अग्रिममूलस्याप्ययमेवार्थः । ननु लोकपाठस्याधुनिकत्वेन तदपेक्षत्वमयुक्तमत आह—त्रिभिरिति । आदिना चादिसङ्ग्रहः । एवं क्रमेण पठितानामित्यर्थः । पादेति । विसर्गस्य व्यञ्जनत्वेन अर्धमात्रत्वेन तदर्धत्वात् । एवञ्चोच्चारणं तथैव कर्त्तव्यमिति भावः । अर्धवृत्तेति । पूर्णविसर्गस्य वर्तुलद्वयात्मकत्वेन तदर्धत्वमस्य । एवञ्चार्धयोर्वृत्तयोर्द्वयेत्यर्थः, नतु वृत्तद्वयस्यार्धमिति, तदा एकपूर्णवृत्तलाभापत्तेरिति भावः । यत्तु खण्डनकृज्जगन्नाथादयः—"ऋत्यकः" इतिप्रकृतिभावे 'ऋअलौ' इति भाव्यं गुणोत्तरमपि पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेन ऋत्परत्वात् । वैकल्पिकत्वादकृतपरिभाषया वा तदभावपक्षे त्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे यणि च 'रौ' इति स्यादिति 'रलौ' इति चिन्त्यमिति । अत्र मान्याः, अकृतव्यूहपरिभाषया सवर्णदीर्घो न, अग्रे यण्प्रवृत्या सवर्णाज्रूपनिमित्तविनाशात् । एवञ्च तदभावेऽग्रे गुणे यणि च सिद्धं रलावितीति । रत्नाकरस्तु वार्णपरिभाषया दीर्घं बाधित्वा गुणे यणि च तत्सिद्धिरित्याह । तत्त्रितयमपि चिन्त्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया असत्त्वाद्वार्णादाङ्गमित्यस्या धर्मिग्राहकमानात्समानकार्यित्वे इवाङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावेव उवोखेत्यादौ तथा । प्रकृते तु विभक्त्युत्पत्तेःप्रागेव सवर्णदीर्घप्राप्तिरिति स्पष्टमेव । एतेन न च ततः प्रागेवान्तरङ्गत्वाद्दीर्घः शङ्क्यः, अपवादभूतवार्णपरिभाषाविषये तदप्रवृत्तेः । नह्यन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्रवृत्तिः क्वापि सम्भवतीत्यपि रत्नाकरोक्तमपास्तम् । एवञ्च युगपत्प्राप्ताविति कल्पनाया निर्मूलत्वात्तथा खण्डनोक्तिं खण्डयन् मण्डनकारोऽपि चिन्त्यः समाननिमित्तरूपसमानाश्रये सेति वदन् जगन्नाथ इवेति बोध्यम् । अतः प्रकृतिभावाभावे इष्टासिद्धावपि तमवष्टभ्यान्यथा तत्सिद्धिमाह—ऋऌ इति । नन्वेवं स्थितिरेव दुर्लभा, औतः प्राक् दीर्घप्राप्तेः, अत आह—ऋत्यक इति । अस्य दीर्घबाधकत्वादिति भावः । एवञ्च तेन दीर्घाभावे सति तथा स्थिते गुण इत्यादियोजना बोध्या । दीर्घेत्युपलक्षणं यणोऽपि, प्रत्यासत्त्या ऋन्निमित्तकार्यमात्रस्य तेन वारणात् । अत एवाह—गुणे इति । "ऋतोङि" इत्यनेनेति भावः । यत्तु गुणे तस्य स्थानिवत्त्वेन दीर्घो न यणिति जगन्नाथादिः, तन्न, तथासति बाधकस्य जागरूकत्वात् । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वाच्च । एतेन गुणोत्तरमपीत्यादिखण्डनकृदाद्युक्तिरपास्ता । 'उत्सर्गसमानदेशाः' इति न्यायेन त-

सरला ।

मूले मावसानत्वेति । अस्य कादित्वविशिष्ट इत्यादिः । अन्यथा चतुर्दशसूत्र्यामपि अकारमारभ्य 'ञम' इत्यादिसूत्रस्थमकारान्तसमुदाये तत्संभवेन तदसङ्गतिः स्यादिति भावः । सिद्धिरिति । वस्तुतस्तु

उश्च उऌ च ऋऌौः, तयोर्वर्णयोरिति वा; प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा

शब्दरत्नम् ।

पाठः । रलोरिति पाठे आगन्तुनाऽकारेण निर्देश इति बोद्धयम् । तयोर्वर्णयोरिति । "पूरणगुण" (पा०सू० २।२।११) इति निषेधस्तु षष्ठीसमासस्य न तु कर्मधारयस्य, बहुलग्रहणेन तदभावो भाष्योदाहृतविषय एव नान्यत्रेति भावः । प्रथमान्तेनेति ।

भैरवी ।

वेन प्रतिबन्धात् । इति पाठ इति । एतेन तस्यासाम्प्रदायिकत्वं ध्वनितम् । 'आगन्तूनामन्ते सन्निवेशः' इति न्यायविरोधात् । ननु ऋऌवर्णयोरित्यनुपपन्नम्, षष्ठीसमासस्य 'समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते' इति निषेधात्, कर्मधारय इत्यपि न सम्भवति, तस्यापि प्रकृते षष्ठ्यन्तपदसम्बन्धितया तेन निषेधस्य प्राप्तेरित्याशङ्कान्निराचष्टे–पूरणेति । नतु कर्मधारयस्येति । अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः । ननु तस्य निषेधस्य विषये कर्मधारयाभावोऽप्यन्यत्र दृष्ट इत्यत आह—बहुलग्रहणेनेति । भाष्योदेति । 'यजुषः पीयमानस्य' इत्यादौ । नच समानाधिकरणमसमर्थवदित्यतिदेशात्कथङ्कर्मधारय इति वाच्यम्, समानाधिकरणाधिकारे "पूर्वकालैक" इत्यादिवचनपाठेन तस्याप्रवृत्तेर्ज्ञापनात् । नचासामर्थ्यादेव समासाप्राप्तौ "समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते" इति निषेधवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्, 'सर्पिः कालकम्' इत्यादौ "इसुसोः"इति

भावप्रकाशः ।

स्यापि पूर्वपरविधित्वात् । अस्य स्थानिवत्त्वस्य प्रकृतिभावप्रवृत्तिद्वारा पदान्तभूत–ऋकारस्थानिकयणादेशप्रतिबन्धकतया साक्षात्परम्परया वा पदचरमावयवसाधकस्तत्प्रतिबन्धकश्च निषिध्यत इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणतया निषेधाच्च । एतेन न च न पदान्तेति निषेधः, प्रकृतिभावस्य विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वेन पदचरमावयवत्वाभावादित्यपि जगन्नाथाद्युक्तमपास्तम् । तद्ध्वनयन्नाह—यणि चेति । पाठइति । मुख्यपाठ इत्यर्थः । प्रकृतिभावपरयणादेशाभ्यां रूपसिद्धेरिति भावः। इतिपाठे इति । अनेन नास्त्येव स इति ध्वनयति । यदि क्वचिदस्ति तत्राह—आगन्तुनेति । सोऽप्यसाम्प्रदायिक एवेति ध्वनयति—इतिबोध्यमिति । आगन्तूनामन्ते निवेशस्य लोके क्लृप्तत्वादिति भावः। एतेन चेयमित्यादावपि च ययमित्याद्यापत्तिरिति मन्दोक्तिः, ओसि ऋतोङीतिगुणानिमित्तत्वाद्रलोरितिचिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः, प्रकृतिभावपक्षे ऋलोरिति तदभावे रोरित्युचितमिति रलोरिति लोरिति च चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तिस्तथा साधयितुं मण्डनकृदुक्तिश्चापास्तेति दिक् । वर्णयोरिति । षष्ठीसमासे पूर्वनियमः, कर्मधारये तु व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेन व्याप्यस्यैव स इति विरोधेन परत्वात्षष्ठीसमासस्त्वत्र न, पूरणगुणेति निषेधात्, समानाधिकरणमसमर्थवदित्यसामर्थ्याच्च । समानाधिकरणाधिकारे 'समानमध्यममध्यमवीराश्च' इति पाठेन तस्य तदधिकारस्थसमासाविषयत्वेऽप्यन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । न चैवं समानाधिकरणेनेतिनिषेधो व्यर्थः, तत एव तत्र षष्ठीसमासाप्राप्तेरिति वाच्यम्, 'सर्पिः कालकम्' इत्यादाविसुसोरिति षत्वाभावाय तस्यानावश्यकत्वेऽपि 'सर्पिष्पीयते' इत्यादौ षत्वार्थमावश्यकेन धातूत्तरप्रत्ययेन कर्माद्यभिधानेनेत्यर्थकेनाधात्वभिहितमित्यनेन 'सर्पिषः पीयमानस्य' इत्यादौ सामर्थ्यसत्त्वेन निषेधावश्यकत्वात् । न चैवं 'वीरः पचन्' इत्यादौ समानमध्येत्यादेश्चारितार्थ्येनाज्ञापकत्वेऽन्यत्र कर्मधारयेऽपि तत्प्रवृत्त्यापत्तावत्र सोपि न स्यादिति वाच्यम्, तेषामनभिधानात् । अत्र च न वा वचनप्रामाण्यादिति समर्थसूत्रस्थं भाष्यं मानम् । एवञ्चात्र "विशेषणम्"इति कर्मधारयो नोत्सहते, प्रतिषिद्धेति भाष्योक्तेः । 'तौ' इत्यादाविव देवदत्तेति न्यायाविषयत्वाच्चेति दिक् । नन्वेवं तस्येवास्यापि "पूरण" इतिनिषेधः कुतो नात आह—पूरणेति । निषेधस्त्विति । समानाधिकरणहेतुक इत्यर्थः । "षष्ठी" इतिसूत्रविहितसमासस्यैवेत्यर्थः, अनन्तरस्येति न्यायादितिभावः । अत एवाह—न त्विति । एवञ्च स सुलभ इति भावः। ननु 'तक्षकस्य सर्पस्य' इत्यादाविव बहुलग्रहणात्तदभावापत्तिरत आह–बहुलेति । तदभाव इति । कर्मधारयाभाव इत्यर्थः । भाष्योदेति । भाष्यादीत्यर्थः । वृत्त्यादिपरिग्रह आदिना । नान्यत्रेतीति ।

सरला ।

"न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति भाष्यप्रामाण्येन लकारान्तानामनभिधानेन ऋ च लृवर्णश्च ऋऌवर्णौ

विग्रह इति सिद्धान्तात्। "ऋत्यकः" (पा० सू० ६।१।१२८) इति प्रकृतिभावः।

नाज्झलौ (पा० सू० १।१।१०) ॥ आकारसहित इति । अत्र च "कालसमयवेलासु" (पा० सू० ३।३।१६७) इत्यादिनिर्देशाः प्रश्लेषे लिङ्गम्। न चैवमपि यिया३सो, इत्यादौ "गुरोरनृत" (पा० सू० ८।२।८६) इति प्लुतादा-

शब्दरत्नम्।

प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः। अयं पक्षः "अनेकमन्यपदार्थे (पा०सू० २।२।२४) इति सूत्रे भाष्ये। **परिनिष्ठितेति।** अत्र च "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" (पा० सू० १।२।४४) इति ज्ञापकम्। अन्यथा मालामतिक्रान्त इति विग्रहेऽतिपदस्यापि नियतविभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तीत्यस्य व्यावर्त्यालाभः। एकस्यानियतविभक्तित्वे हि तद्वारणाय "एकविभक्ति" इति सार्थकम्, परिनिष्ठितविभक्त्या समासे त्वतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव। अत एव "तत्पुरुषे तुल्यार्थ" (पा० सू० ६।२।२)

भैरवी।

षत्वाभावार्थमावश्यकस्य तस्य वचनस्य 'सर्पिष्पीयते' इत्यत्रापि प्रवृत्तिः स्यादिति तद्वारणायाधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति कल्प्यते। एवञ्च यजुषः पीयमानस्येत्यत्र षष्ठीसमासवारणाय समानाधिकरणेति निषेधस्यावश्यकत्वात्। नचैवं 'पूर्वः पचन्' इत्यादौ "पूर्वापर" इत्यस्य सूत्रस्य चारितार्थ्येनान्यस्मिन्कर्मधारये समानाधिकरणमसमर्थवदित्यस्य प्रवृत्तौ प्रकृते कर्मधारयो न स्यादिति वाच्यम्, पूर्वः पचन्नित्यादौ "वचनप्रामाण्यात्" इति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादनभिधानेन समासाभावस्य सत्त्वात्। एवञ्च प्रकृते कर्मधारये न किञ्चिद्बाधकम्। अयम्पक्षः-प्रथमान्तेनेति पक्षः। अत एव—"परिनिष्ठितविभक्त्या समासः" इति पक्षस्वीकारादेव। यदुक्तं प्राग्भाष्योदाहृतेति, तत्र मानन्तु अस्य वर्णस्येत्यर्थकः 'सहिवहोः' इति सूत्रेऽवर्णस्येति प्रयोगः "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रस्थान्यस्य पदस्येत्यर्थकोऽन्यपदेति प्रयोगश्चेति बोध्यम्। "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इति समुदायाभिधानमेकविभक्तिग्रहणाभावेऽपूर्वनिपात इत्यस्यानर्थक्यमित्यभिप्रायेण। ज्ञापकन्त्वेकविभक्ति-

भावप्रकाशः।

अत एवान्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थकान्यपदार्थे इति, अस्य वर्णस्येत्यर्थकः अवर्णस्येति च सूत्रप्रयोगः संगच्छते।

यत्त मण्डनकारः, पदसंस्कारपक्षे आद्यम्, तत्र इतरानन्वितपदस्य व्युत्पादनात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाया एवौचित्यात्। वाक्यसंस्कारपक्षेऽन्त्यम्, तत्र तदन्वितपदस्य व्युत्पादनात्तत्तद्विभक्तीनामेव युक्तत्वात् इति। तन्न, अन्त्यपक्षेपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां प्राक् प्रवृत्तेरन्यत्र स्पष्टत्वात्। अत एव तत्र ज्ञापकं वक्ष्यति। तद्ध्वनयन्नाह—**प्रथमोपेति।** प्रागुपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। एतेन प्रथमत्याग इति न्यायस्य खण्डितत्वेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। **भाष्ये इति।** तत्र ह्युपसर्जनसंज्ञार्थमनेकग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्त्वा नवैकविभक्तित्वादित्यादिना प्रथमान्तेनैव 'चित्रगुश्चित्रगुम्' इत्यादौ विग्रहात्तत्संखण्डय 'राजकुमारी राजकुमारीम्' इत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्यैकग्रहणसामर्थ्यात्परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासइति तदावश्यकमित्युक्तम्। **परिनिष्ठितेतीति।** यत्त्वत्र पूरणेत्यत्रत्यसमानाधिकरणेनेति ज्ञापकमिति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेन। तत्प्रत्याख्यानस्य तत्रैव भाष्ये ध्वनितत्वादुक्तभाष्यविरोधाच्चात आह—**अत्र चेति।** परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे चेत्यर्थः। **इति ज्ञापकमिति।** इत्यत्रत्यमेकविभक्तिग्रहणं ज्ञापकमित्यर्थः। एकग्रहणं ज्ञापकमिति यावत्। विभक्तिपदमपि संज्ञिनिर्देशार्थमावश्यकमिति भावः। एवमग्रेऽपि। तद्ध्वनयन्नाह—**अन्यथेति।** तत्पक्षानङ्गीकारे इत्यर्थः। मालापदसमुच्चायकोऽपिः। एकपदसामर्थ्यलभ्यमर्थमाह—**नियतेति।** अनिष्टसम्पादकतयापि न चारितार्थ्यमित्याह—**एकस्येति।** अन्यतरस्येत्यर्थः। तदङ्गीकारे सार्थक्यमाह—**परिनिष्ठितेति।** तत्त्वञ्च स्फुटीभविष्यतीति। **अतिक्रान्तमित्यादि।** मालामित्यनुषज्यते। इत्यादिक्रमेण तया समासेत्वित्यन्वयः। **तस्य**—अतिशब्दस्य। **अत एव**—ज्ञापकेन तत्पक्षा-

कारात्परस्य सनः सस्य षत्वं स्यादेवेति वाच्यम्, आश्च आश्चेति द्वन्द्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुताऽपि प्रश्लिष्यत इति व्याख्यानात् । यणादकमिति ।

शब्दरत्नम् ।

इति सूत्रे भाष्ये 'परमे कारके, परमेण कारकेण' इत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितमिति भावः ।

अत्र चेति । सूत्रे इत्यर्थः । प्रश्लेषे—आकारप्रश्लेषे निर्देशा लिङ्गमित्यन्वयः । निर्देशेन आकारहकारयोः सावर्ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेषे एव तात्पर्यकल्पनं लघीय इति भावः ।

व्याख्यानादिति । एवं व्याख्याने मानं तु प्रयत्नभेदेन "नाज्झलौ" इत्येतत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—'सूत्रं मास्त्विवति भाष्ये स्थितम्'

भैरवी ।

ग्रहणमेव । अतिप्रसङ्गम्–तेन सूत्रेण पूर्वपदस्वरप्राप्तिरूपातिप्रसङ्गम् । प्रतिपदोक्तेति । तृतीयासप्तमीति पदोपादानेन यः समासो विधीयते तस्य ग्रहणं परिभाषया भवतीति भावः ।

यत्तु "कालसमयवेलासु" इति निर्देशेनाकारहकारयोर्न सावर्ण्यमित्येव कल्प्यताङ्किमस्मिन्सूत्रे आकारस्य प्रश्लेषेणेति, तन्मतं निरस्यति—अत्र चेत्यादिना । वेलास्विति निर्देशस्य ज्ञापकत्वमर्थविशेषे चेद्यत्र ज्ञापकाभिधानं तत्र तज्ज्ञाप्यं वचनमानुमानिकार्थाभिधायकमेव भवति । अनुमितिस्तु व्याप्तिज्ञानादिघटितगुरुतरसामग्रीप्रयोज्येति गौरवमिति भावः । अत्र न्यायः—आकारः हकारसावर्ण्याभाववान् षत्वाप्रयोजकत्वादिति कल्पनीयः ।

ननु "नाज्झलौ" इत्यत्र दीर्घस्य सत्त्वेन प्लुतस्य सद्भावे मानन्नास्तीत्यत आह–व्याख्यानादितीति । प्रयत्नभेदेन–ईषद्विवृतविवृतेतिप्रयत्नभेदेन । भाष्यमिति । प्रयत्नभेदे सति सावर्ण्या-

भावप्रकाशः ।

ङ्कीकारादेव । इत्यादाविति । कर्मधारयइत्यर्थः । अतिप्रसङ्गम्—पूर्वपदप्रकृतिस्वरातिप्रसङ्गम् । प्रतिपदोक्तेति । तृतीयासप्तमीतिपदोपादानविहितसमासयोरेव तया तत्र ग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा निर्मूलत्वेन तथा समासस्यैवाभावेन शङ्कोत्तरयोरसङ्गतिःस्पष्टैवेतिभावः । नन्वत्र चेत्यस्याव्यवहितत्वादाकारसहिते इत्यर्थे 'प्रश्लेषे' इत्यस्यानन्वयापत्तिरत आह—सूत्रे इति । तत्सामर्थ्याद्व्यवहितपरामर्श इति भावः । व्यवहितत्वेनार्थान्तरभ्रमवारणाय योजनामाह—प्रश्लेषइत्यादि । तस्यार्थमुपस्थितत्वादाह—आकारेति । यत्तु लाघवाद्धकारस्याकारादिना न सावर्ण्यमितिज्ञापनसम्भवात्प्रश्लेषो व्यर्थ इति रत्नाकरः । अन्यत्रापि ज्ञापनस्थले आनुमानिकं वचनमेवोरीक्रियते इति तद्भावः । तत्खण्डयति—निर्देशेनेति । 'कालसमय' इत्यादिनिर्देशेनेत्यर्थः । आप्रश्लेषे इतिच्छेदः । कल्पनम्–उक्तनिर्देशस्येति भावः । लघीय इति । अपूर्ववचनतो लघुतोऽपि तत इदं लघुतरं ज्यायः । एवञ्च यत्र लघुतरः प्रश्लेषादिप्रकारो न, तत्रागत्या तथावचनकल्पनेप्यत्र वैषम्यमितिभावः । उक्तनिर्देशस्य दीर्घत्वेनात्र मानत्वासम्भवादाह—एवं व्याख्यान इति । भेदेन ईषद्विवृतविवृतावित्येवंरूपेण । भाष्यमिति । अन्यथा प्रत्याख्याने प्लुतेन ह्रस्यासावर्ण्यम्, तत्सत्त्वे तु सावर्ण्यमिति फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।

सरला ।

तयोरित्येव विग्रह इति स्पष्टं शेखरे । समाहितमितीति । यस्मिन् सूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा सञ्चारणीया तत्सूत्रघटकपदघटितशास्त्रविधेयत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति लक्षणेन तृतीयासप्तमीपदघटितशास्त्रे "तृतीया तत्कृतार्थ" "सप्तमी शौण्डैः" इति, तद्विधेयसमासयोरेव तत्त्वं न तु "विशेषणं विशेष्येण" इति विहितसमासस्येति तदाशयः ।

इति भाव इति । स्यादेतत् । सर्वत्र हि निषेधस्थले निषेधकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन निषेध्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोच इति निषेध्यशास्त्राणामप्रामाण्याप्रसक्तये

शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः ।

शब्दरत्नम् ।

इति । शीतलशब्दे इति । शस्य ईकारे परे, दधीतीकारस्य शकारे परे चेत्यर्थः । न च शीङः शकारोच्चारणेन तच्छकारस्येकारे न दीर्घ इति वाच्यम्, शीतलशब्दे शीङो-ऽभावात् । किं तु श्याधातोः क्ते "द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः" (पा० सू० ६।१।२४) इत्यनेन सम्प्रसारणे "श्योऽस्पर्शे" (पा० सू० ८।२।४७) इत्युक्तेर्नत्वाभावे च निष्पन्नाच्छीतशब्दा-त्सिध्मादित्वाल्लचि शीतलशब्द इत्यदोषात् । शीतशब्दो हि सिध्मादिषु गणरत्ने वृत्तौ च पठ्यते । किं च तेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षया सूत्रोदाहरणत्वमेव तस्य युक्तमिति भावः ।

भैरवी ।

भावः सूत्रप्राप्त्यभावप्रयोज्य एव भवति, यदा तु न प्रयत्नभेदकल्पना तदा चेत्सावर्ण्यन्तदा फलभेदः स्पष्ट एवेति । शस्य ईकार इति । सूत्राभावे ह्रस्वेकारशकारयोः सावर्ण्याच्छकारस्या-क्त्वात्सवर्णदीर्घप्राप्तिः, ईकारस्य तु तस्याच्त्वादिति विशेषः । सिध्मादिगणे सम्प्रति शीत-शब्दपाठानुपलम्भादाह—शीतशब्दो हीति । नन्वेतादृशक्लेशेन शीतलशब्दसाधनापेक्षया ला-घवेन शीङ एव रूपमित्यस्तु, तथाचोक्तं ज्ञापकं सुस्थमेवेत्यत आह—किञ्चेति । युक्तमिति । लाघवादिति शेषः । अन्यथा शकारोऽच्कार्यानिष्पादक इति वचनान्तरकल्पनाप्रयुक्तं गौरवं स्पष्टमेव । किञ्च शीङः शकारोच्चारणं 'शिश्ये' इत्यादौ चरितार्थम्, तत्रोत्तरखण्डे "एरनेकाचो-ऽसंयोग" इति यण् शकारसत्त्व एव भवति । दीर्घस्तु पूर्वत्र प्रवर्तते, वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वात् ।

भावप्रकाशः ।

यत्तु मान्याः, शस्येकारादौ परे सवर्णदीर्घादि दधीत्यस्यैव, न शीङ्शयादिषु, शकारोच्चारणवैयर्थ्या-पत्त्याऽखण्डेऽच्कार्याप्रवृत्तिबोधनात् । अत एव तितउशब्दे गुणो न, तस्माच्छीतलशब्दे परे दधीत्यस्य सवर्ण-दीर्घ आदिशब्दार्थः । अत एव मूलं परममूलं च स्वरसतः सङ्गच्छते इति; तत्प्राचामनुरोधेन इति तद् ध्व-नयन्नाह—शस्येति । सूत्राभावे ह्रस्वेकारशकारयोः सावर्ण्याच्छस्याक्त्वेन दीर्घप्राप्तिः, सूत्रसत्त्वे तु तयो-स्तन्निषेधेन शस्यानक्त्वात्तदप्राप्तिरिति भावः । तस्याः प्राचामनुरोधितां ध्वनयितुं शङ्कते—नचेति । विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याह—तच्छकारस्येति । शीतलमिति शीङो रूपमौणादिकं तत एवानिट्त्वमिति भावः। तदाशयेनैव सिद्धान्ती समाधत्ते—शीतलेति । सम्प्रसारणमित्युपलक्षणं पूर्वरूपस्यापि । अदोषादिति । शोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः । शीङादिषु तत्सामर्थ्यात्तद्वारणेप्यत्र शीतलशब्दे श्याधातोरुप-देशस्यान्यत्र साफल्येनासामर्थ्यात्तदभावे त्वदोषापत्तिरुभयत्र युक्तैवेति भावः । सर्वत्र ग्रन्थे गणे पाठानु-पलम्भादाह—शीतेति । तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाह—किञ्चेति । धातूनामनेकार्थतया शीङ एवेदं प्रागुक्त-रीत्या रूपमिति भावः । युक्तमिति । लाघवादिति भावः । एतेन शीङादेशोच्चारणस्य सामान्यापेक्ष-ज्ञापकत्वात् श्याधातो रूपेऽपि सिद्धिः, किञ्चानुवृत्त्या "अकःसवर्ण"इत्यत्रत्याज्ग्रहणसामर्थ्येन शे परतो-ऽपि दीर्घवारणं सुशकमित्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः, तस्योत्तरार्थत्वाच्च । अत एव शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ इत्ये-

सरला ।

नियमः स्वीक्रियते । ततश्च "नाज्झलौ" इत्येतन्निषेधशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नमच्त्वं हल्त्वं च त-दवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन तुल्यास्यसूत्रे सङ्कोचे अचामज्भिर्हलां हलिभरपि सवर्णसंज्ञा न स्यात् । सूत्रं तु दीर्घा-दीनां ग्रहणकशास्त्रस्य नाज्झलौसूत्रेऽप्रवृत्त्या तत्रत्याच्पदेनाग्रहणात्तत्र चरितार्थमिति चेत् ? अत्रोच्यते, अ-च्भिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नमच्भिन्नं सवर्णं, हल्भिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नं हल्भिन्नं सवर्णं भवतीति आवृत्त्या तुल्यास्यसूत्रस्यार्थद्वयकरणेनादोषात् । नाज्झलाविति तात्पर्यग्राहकम् । अत्र प्रथमवाक्यार्थेन हलां द्विती-येन चाचां सवर्णसंज्ञा बोध्यते । अथवा तुल्यास्यसूत्रोक्तवैशिष्ट्ये स्ववृत्तियोंऽच्त्वाभावो, हल्त्वाभावो वा, तदन्यतरवत्त्वमिति तृतीयसम्बन्धो निवेश्यते । तथा च इकारस्य न शकारेण सावर्ण्यम्, इकारजनकयाव-त्स्थानप्रयत्नजन्यत्वस्य इकाराजनकस्थानप्रयत्नाजन्यत्वस्य च शकारे सत्त्वेऽपि इकारवृत्तिहल्त्वाभावस्य शकारेऽसत्त्वात् । विस्तरस्तु दीपके द्रष्टव्यः ।

अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थः । यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

अत्रैवेति । ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः । अत्र च "उर्ऋत" (पा० सू० ७।४।७) इति सूत्रे तपरत्वं मानम् । तद्धि चुरादिण्यन्तात्कृतधातोर्लुङ्यचीकृतदित्यत्र दीर्घकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्यर्थम् । पूर्वेणात्राण्ग्रहणे तूद्देश्येन विधेयेन च ऋकारेणानण्त्वा(-द्भिन्नकालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्वं न वा आदेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तत्स्यात् । न च तपरसूत्रेण ऌकारग्रहणार्थं तत् । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया ऋकारस्थाने तस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात् । न चैवं ज्ञापितेऽपि भाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम् । तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतयाऽपूर्वबोध्यत्वाभावेनाविधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाव्यमानताऽपीत्यन्यदेतत् ।

भैरवी ।

मूले सूत्रविशेषस्य प्रतीकमधृत्वा व्याख्याने सन्देहो भविष्यतीत्यतो व्याचष्टे-ग्राहकेति । अत्र च—परेणाण्ग्रहणे च । ननु तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थतया ऌकारस्य ग्रहणार्थन्तपरकरणमस्त्विति शङ्कान्निरस्यति-नच तपरेत्यादिना । विध्यर्थत्वमभ्युपेत्यैव समाधत्ते—स्थानेऽन्तरतमेति । एवं ज्ञापितेऽपि-परेणाण्ग्रहणमिति ज्ञापितेपि । वैयर्थ्यमिति । स्वविषये चारितार्थ्याभावादिति भावः । स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थेति । यद्यनेनादेशविधानन्न स्यात्तदा 'अचीकृतत्' 'अवीवृधत्' 'अमोमृजत्' इत्यादिष्विररारामप्रवृत्तिः स्यादिति दीर्घऋकारस्य स्वरूपोपलम्भो न स्यादिराद्यादेशेनापहारात् । सति त्वस्मिन्दीर्घस्वरूपोपलम्भ इति स्वरूपाभ्यनुज्ञेत्यर्थः ।

यत्त्वस्य 'ऋत' इति स्थानषष्ठ्यर्थान्वयायादेशत्वेन "भाव्यमान" इति परिभाषाप्रवृत्तिः

भावप्रकाशः ।

वोक्तं मूले, न तु शीतलशब्दे परे इति । परममूलं तूपलक्षणतया योज्यमिति भावः । मूले सूत्रानुल्लेखजभ्रमवारणायाह—ग्राहकेति ।

यत्तु रत्नाकरमन्दादयः, "उपसर्गादृति" "ऋतउत्" इति "वृद्धिरादैच्" इत्यैजर्थं च तपरकरणमत्र मानमिति । तन्न, लग्रहणेन चारितार्थ्यात्, असन्देहार्थत्वेन पूर्वार्थत्वेन चारितार्थ्यस्य भाष्य एव स्पष्टत्वाच्च ।

यदपि मन्दः, अतिदेशपक्षे आद्योभयज्ञापकत्वसम्भवइति, तदपि मन्दम्, सावर्ण्यपक्षे तदसम्भवात्, तत्पक्षस्याकरानारूढत्वाच्च, तत्पक्षेऽण्ग्रहणस्यैव सूत्रेऽसत्त्वाच्च ।

तद्ध्वनयन्ज्ञापकान्तरमाह—अत्रचेत्यादि । अत्र च-अत्रैव परेणाण्ग्रहणे । तस्य-भिन्नकालस्य । तत्-तपरत्वम् । एवमग्रेऽपि । तपरेति । अनणि विध्यर्थं तदिति पक्षे इदम्, सिद्धान्ते त्वण्ग्रहणमेव नेति भावः । तत्पक्षानुसारेणैव समाधत्ते—स्थानेन्तरेति। नियमार्थमिति सिद्धान्तपक्षे तु तथा वक्तुमेवाशक्यमिति भावः । तस्य-ऌकारस्य । एवं-परेणाण्ग्रहणे। वैयर्थ्यमिति । तथाच ज्ञापनासम्भव इति भावः । आदेशान्तरेति। उभयत्र सवर्णोपस्थितावान्तरतम्येन विधानात्सा फलितेति भावः । तदाह-स्वरूपेति । अभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसवः । लाघवेन तस्यैव युक्तत्वादिति भावः । स्पष्टञ्चेदम् "अण् कर्मणि च" इति सूत्रभाष्ये । एतेनेदमोमः सनः सनेवेत्यादाविवास्याप्यादेशत्वेन विधेयत्वमेव, अन्यथा उरितिस्थानषष्ठ्या अनन्वयापत्तिरित्यपि मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, अणुदित्सूत्रे अप्रत्ययपदस्य प्रत्ययभिन्नार्थकतया तद्बोधितपरिभाषायां भाव्यमानपदेनापूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वस्यैव ग्रहणाच, साध्वनुशासनत्वेन इकोयणित्यादाविव स्थानषष्ठ्युपपत्तेश्च । तदाह—तयाऽपूर्वेति। एतेन "ऋत उत्" इतितपरकरणाज्ज्ञापकाद्भाव्यमानस्यापि सवर्णग्राहक-

सरला ।

अविधेयत्वादिति । ज्ञापकस्थले सर्वत्र चत्वारोंऽशाः-वैयर्थ्यं, ज्ञापनं, स्वांशे चारितार्थ्यं, फलमन्यत्र चेति । तत्र अणुदित्सूत्रे अप्रत्ययशरस्य पूर्वणकारेण ग्रहणे ऋकारस्य तेनाग्रहणात्तत्र ग्राहकसूत्राप्रवृत्त्या

शब्दरत्नम् ।

अनिष्पत्तेरिति । 'वर्णानामुपदेशस्तावत्तदुत्तरकालमित्सञ्ज्ञा तदुत्तरम् "आदिरन्त्येन" (पा० सू० १।१।७१) इति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा तदुत्तरकालम् "अणुदित्" (पा० सू० १।१।६९) इति, एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणम्' इति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । अयं भावः—"आदिरन्त्येन" इति प्रत्याहारसिद्धौ "नाज्झलौ" (पा० सू० १।१।१०) इत्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोध्यत्वनिश्चये "अणुदित्" इत्यनेन तावतां ग्रहणं बोधनीयम् । अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छास्त्रजबोधानापत्तिः । न चैतद्वाक्यार्थबोधात् प्राक् तन्निश्चय इति ।

भैरवी ।

स्यादतोऽयमेव तकारो भाव्यमानोऽपि सवर्णग्राहको भवतीत्यर्थं ज्ञापक इति । तन्न, अपूर्वबोध्यत्वमेव भाव्यमानत्वमित्यर्थस्य प्रसिद्धत्वात् । अपूर्वबोध्यत्वञ्च स्थानिस्वरूपविजातीयनिष्पाद्यत्वम् । भाव्यमानोकारविषय एव सवर्णग्राहकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वाच्च । तावतैवादसोऽसेरित्यत्र सम्भवात् ।

ननु ग्राहकशास्त्रस्याचार्येण पठितत्वादनिष्पत्तेरित्ययुक्तमतो भावार्थमाह—वर्णानामित्यादिना । तावत्–आदौ । नन्वेतादृशक्रमेण वाक्यार्थनिष्पत्तावन्यत्र "अस्य च्वौ" इत्यादौ सवर्णग्रहणवत् "नाज्झलौ" इत्यत्रापि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिः कुतो नेत्यत आह–अयम्भाव इति । एतत्—नाज्झलावित्येतत् । परिहारेणेति । अपवादविषयपरिहारेणैवोत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । अन्यथा "नाज्झलौ" इत्येतद्वाक्यार्थापर्यालोचने । अनापत्तिरिति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबुद्धिहेतुत्वादिति शेषः । नचेति । नहीत्यर्थः । एतद्वाक्यार्थबोधात्–"नाज्झलौ" इतिवाक्यार्थबोधात् । तन्निश्चयः—सवर्णपदार्थनिश्चयः । तथाच तुल्यास्यसूत्रार्थबोधे

भावप्रकाशः ।

स्वमवष्टभ्येदं ज्ञापकं सुस्थमित्यपि मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, उक्तज्ञापकाद् भाव्यमानोकारस्यैव तद्ग्राहकत्वस्य स्वीकाराच्च । "भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति" इति परिभाषाप्यत एव सङ्गच्छते । तेन "अदसोः" इत्यत्र निर्वाहः । तत्रत्यपरममूलोक्तिस्तु चिन्त्यैवेति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् । ननु ग्रहणकशास्त्रस्य पाणिनिपठितत्वेनानिष्पत्तिरयुक्तेत्यत आह—वर्णानामिति । इदं च प्राग् व्याख्यातम् । नन्वेतावताऽन्यत्र केवलानां ग्रहणं न भवतीत्येव लभ्यते, किञ्च तस्य समुदायमध्ये न निवेश इति कथं "नाज्झलौ" इत्यत्राप्रवृत्तिरत आह—अयं भावइत्यादि । निश्चये इति । अनेन ततः प्राक् तस्य सामान्यतो बोधोऽस्त्येवेति सूचितम् । अन्यथा—प्राक् निषेधापर्यालोचने । तच्छास्त्रेति । अणुदित्सूत्रेत्यर्थः । अप्रामाण्यसन्देहस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । नचैतदिति । नहि नाज्झलावित्येतदित्यर्थः । तन्निश्चय इति । सवर्णपदबो-

सरला ।

"उरृत्" सूत्रे उद्देश्येन सवर्णग्रहणे ह्रस्वस्यैव स्थानितया तत्रान्तरतम्यादादेशस्यापि ह्रस्वस्यैव संभवेन दीर्घव्यावृत्त्यर्थं कृतं तपरकरणं व्यर्थं सज्ज्ञापयति परणकारेण ग्रहणमिति । एवं वैयर्थ्यांशस्य ज्ञापनांशस्य च प्रकृते सामञ्जस्येऽपि स्वांशेचारितार्थ्यांशस्य सामञ्जस्यं नायातीति । तथाहि, परणकारेणाऽण्प्रत्याहार इति ज्ञापिते उद्देश्येन सवर्णग्रहणेऽपि विधेयेन 'अप्रत्ययः' इति निषेधात्तदभावे सर्वेषामप्यृकाराणां ह्रस्वस्यैव प्रसक्त्या दीर्घादिव्यावृत्त्यर्थतया कृतं तपरत्वं पुनरपि व्यर्थमेवेति चेत् ? अत्रोच्यते, परणकारेणाण्प्रत्याहारग्रहणे ऋकारस्याणत्वात्तन सवर्णानां ग्रहणे सति उद्देश्यविधेयाभ्यामुभाभ्यामपि दीर्घादीनां बोधे ह्रस्वस्य ह्रस्वो, दीर्घस्य दीर्घ आदेश आन्तरतम्याद्भवतीति आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वमात्रं नत्वपूर्वबोध्यत्वम् "इदमो मः" इति वदिति विधेयत्वाभावेनाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तौ प्रसक्तदीर्घादिव्यावृत्त्या तपरकरणस्य चारितार्थ्यमिति । अन्यत्र फलं तु सँय्यन्तेत्यादौ अनुनासिकमकारस्य स्थानेऽनुना-

"हो ढः" (पा० सू० ८।२।३१) इत्युपलक्षणं–रमास्वित्यत्र षत्वं, वागाशीरित्यत्र "झयो हः" (पा० सू० ८।४।६२) इत्याकारस्य घकारः, दासीष्टेत्यादौ "दादेः" (पा० सू० ८।२।३२) इति घत्वं च नेति बोध्यम् । यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा "नाज्झलौ" इति सूत्रं माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम् ।

शब्दरत्नम् ।

यत्तु निषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वं विधेर्वाक्यार्थबोध एव नेति । तन्न, पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावात्, निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वेऽपि विधेस्तदपेक्षत्वे मानाभावाच्च । रमास्वित्यत्र षत्वमिति । सर्वस्याप्येकया युक्त्या वारणेनापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादरादेवमुक्तम् ॥

भाष्ये स्थितमिति । अनेनाऽऽकारप्रश्लेषे मानं दर्शितम् ।

भैरवी ।

यद्यपि प्राग् भवति तथापि निश्चितो न सम्भवतीति तस्याप्रवृत्तिः । बाधकाभावादिति । प्रतिबन्धकबाधबुद्ध्यभावादित्यर्थः । विध्यपेक्षत्वेऽपीति । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावबुद्धिकारणतायाः प्रसिद्धत्वादिति भावः । षत्वमितीति । अत्र षत्वस्यासिद्धत्वादादौ ढत्वं, ततः "षढोः कः सि" इति कत्वं, ततः षत्वस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् । ननु ढत्वादीनामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोतीत्येव कुतो नोक्तमत आह–सर्वस्येति । एकया युक्त्या–आकारप्रश्लेषरूपया युक्त्या । न्यायानादरादिति । न्यायस्य पूर्वत्रासिद्धमिति युक्तेः प्रवृत्तिविषयेऽनादरादित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

ध्यनिश्चय इत्यर्थः । तदानीं तु भवति स विषयभेदेन बाधकासम्भावनया प्रतिबन्धकाप्रामाण्यसन्देहाभावादिति भावः । तथा च तुल्यास्यसूत्रार्थबोधस्य निषेधबोधात्प्रागावश्यकत्वेऽपि तन्निश्चयाभावात्तत्र तदप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । सूचितमर्थं स्पष्टयितुमाह—यत्त्विति । बाधकाभावादिति । सप्रतिबन्धकाभावाकाङ्क्षादिसहकृतपदार्थोपस्थितिरूपकारणसत्त्वात्तदभावरूपतदभावादित्यर्थः । विध्यपेक्षत्वेऽपीति । अभावज्ञान प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वस्य सर्वलोकतन्त्रप्रसिद्धत्वादिति भावः । षत्वमितीति । अत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद् ढत्वे "षढोःकःसि"इति कत्वे च षत्वमिति प्रक्रिया बोध्या । एवं प्रागपि । वस्तुतो ढत्वादीनामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव सर्वत्र वक्तुमुचित इति रत्नाकरादयः । तदिष्टमित्याह—सर्वस्येति । षत्वादेरित्यर्थः । अपिर्ढत्वघत्वसमुच्चायकः । एकया युक्त्या—संयोगान्तेति सूत्रापेक्षासिद्धत्वरूपया । आपाद्यमानइति उभयान्वयि । तथा च तस्य तया वारणेन कृत्वा आपादनाह संयोगान्तलोपेऽपि आपादनाविषयेऽर्थे न्यायस्य "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्यानादृतत्वादित्युक्तमित्यर्थः । तत्र बीजं तु दोषमात्रप्रतिपादने तात्पर्यमिति भावः । यद्वा वारणमनादरे हेतुः; सर्वस्यापि ढत्वादेर्लोपस्य चैकयुक्त्या प्रश्लेषेण तन्निषेधरूपया युक्त्या वारणस्याविशिष्टत्वेन हेतुना आपादनीयेऽर्थे यो न्यायानादरस्तस्माढ्ढत्वादीत्युक्तमित्यर्थः । एतेन कार्यकालपक्षेऽन्तरङ्गे ढत्वादौ बहिरङ्गसंयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति, "संज्ञापूर्वको विधिरनित्य" इति वा लोपः सुकरवारण इत्याशयेनैवमुक्तमित्यपि दण्ड्युक्तिः परास्ता । विसर्जनीयविधिसूत्रभाष्यात्तत्पक्षेऽपि तत्राप्रवृत्तेः,आनुमानिकवचनतः प्रत्यक्षवचनस्य प्राबल्यात्, संज्ञापूर्वक इत्यस्य निर्मूलत्वाच्चेति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् ।आकारेति। प्लुताकारेत्यर्थः। दर्शितमिति । तच्चोक्तं प्राक् ।अयमेवास्योपयोगः ।

सरला ।

सिको यँकार इति । अन्यदेतदिति । तपरत्वे हि दीर्घादिग्रहणाभावे दीर्घादीनामपि ह्रस्वस्यैव विधानेनापूर्वबोध्यत्वेन भाव्यमानत्वाद् "अप्रत्ययः" इति निषेधाऽपि प्रसज्यते इति तेनाऽपि दीर्घादिव्यावृत्तिर्वक्तुं शक्येति, उपायस्य उपायान्तरादूषकत्वादिति भावः । मानं दर्शितमिति । आरम्भपक्षे दीर्घाकारस्य

वृद्धिरादैच् (पा० सू० १।१।१) ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्। तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तेन गङ्गोदकमित्यादौ त्रिमात्रो न ॥

भूवादयो धातवः (पा० सू० १।३।१) ॥ भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः । आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः । भूप्रभृतयो वासदृशाः । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रियावाचिन इति। क्रियावाचिनः किम्? 'याः पश्यसि' इत्यादौ धातुत्वं मा भूत्। सति हि तस्मिन् "आतो

शब्दरत्नम् ।

सादृश्यं चेति । वाधातौ वासादृश्यं च प्रयोगभेदेन बोध्यम् । आतो धातोरिति ।

भैरवी ।

ननु सादृश्यस्य भेदनिबन्धनत्वाद्वाधातौ धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यत आह-वाधाताविति ।

भावप्रकाशः ।

अत एव स्वराणामूष्मणामिति विभिन्नविभक्तिकनिर्देशः कृत इति भावः । सादृश्यं चेतीति । प्रकारार्थकत्वेऽपि तदर्थयोर्मध्ये सादृश्यवाचकत्वमन्त्यादिशब्दस्येति भावः । नन्वेवं वा इत्यस्य साधुत्वं न स्यात्सादृश्यस्य धर्मरूपत्वे भेदघटितत्वादतिरिक्तत्वेऽपि तत्रैवाङ्गीकार इत्यभिमानादत आह—वाधाताविति ।

सरला ।

हकारेण सावर्ण्यं प्रसज्यते, प्रत्याख्यानपक्षे च प्रयत्नभेदेन न तयोस्तदिति फलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गत्या तद्भाष्यप्रामाण्येनाऽऽरम्भपक्षे आकारः प्रश्लेषणीय इति । एवं प्लुताकारोऽपि प्रश्लेषणीय एतद्भाष्यप्रामाण्यात् ।

अत्रेदमवधेयम्—अण सवर्णस्य ग्राहक इति सूत्रार्थे "इको यण्" इत्यादौ ककारादिचिन्हेन वर्णसमाम्नायस्थत्वप्रत्यभिज्ञानाद् इगादिपदे सवर्णग्रहणेऽपि "अस्य च्वौ" इत्यादौ आकारस्यानण्त्वात्सवर्णग्रहणं न स्यात् । अण्बोधकं पदं सवर्णग्राहकमित्यर्थे तु अपदस्य अण्बोधकत्वादुक्तदोषवारणेऽपि "इको यणचि" इत्यादौ अण्बोधक-इक्पदसवर्णाप्रसिद्ध्या तत्र सवर्णग्रहणं न स्यात् । न चाण्बोधकं पदं स्वबोध्यसवर्णग्राहकमित्यर्थः, तेन इक्पदबोध्यैकारादिसवर्णप्रसिद्ध्या नोक्तदोष इति वाच्यम्, अशादिपदेषु स्वबोध्यदादिसवर्णतकारादीनामनशामपि ग्रहणापत्तेः । न चाण्मात्रबोधकमिति मात्रपदनिवेशः, तेन अश्पदस्य हशामपि बोधकतया तन्मात्रबोधकत्वाभावेन न दोष इति वाच्यम्, तत्रैव अकारादिसवर्णदीर्घाकारादीनामप्यग्रहणापत्तेः । न च अण्बोधकं पदं स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकमित्यर्थेन नोक्तदोष इति वाच्यम्, अर्थवदिति सूत्रे प्रत्ययपदस्यापि "स्थाम्नोऽकार" इत्यादिविधेयाकारादिबोधकत्वेनाण्बोधकत्वात् तद्बोध्यः "सनाशंसभिक्ष उः" इत्येतद्विहित उकारस्तत्सवर्णदीर्घादीनां तेन ग्रहणे 'हूहू' शब्दस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तेः । वस्तुतस्तु व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाण्वृत्तिविषयताप्रयोजकं पदं स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकमिति सूत्रार्थः । प्रत्ययपदस्याणत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकतया नोक्तापत्तिरिति । व्यासज्यवृत्तिधर्मश्च बहुत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिभूतो धर्म इति । तथा च प्रत्ययत्वस्य भ्यामादावपि सत्त्वेन तत्त्वमक्षतमेवेति दिक् ।

मूले व्यवस्थेति । आद्यार्थकसादृश्यार्थकयोरित्यर्थः । तत्र भूशब्दस्य आद्यार्थकादिशब्दे वाशब्दस्य च सादृश्यार्थकादिशब्दे यथासंख्यमन्वयः । भूनिष्ठ-आद्यवयवतानिरूपकाः वाप्रतियोगिकसादृश्यविशिष्टाः धातुसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः । तत्र भूशब्दो द्विविधः-भूम्यर्थकः सत्तार्थकश्चेति । एवं वाशब्दोऽपि विकल्पार्थको गत्याद्यर्थकश्च । तत्र द्विविधस्यापि वाशब्दस्य लिङ्गसंख्याऽनन्वय्यर्थकबोधकतया असत्त्ववाचित्वेन तत्साहचर्याद् भूशब्दोऽसत्त्ववाची सत्ताद्यर्थको गृह्यते । स च क्रियावाची । तत्साहचर्याद् वाशब्दोऽपि गत्याद्यर्थक एव गृह्यते । तत्सादृश्यं च क्रियावाचित्वेनैवेति । तदाह मूले—सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेने-

शब्दरत्नम् ।

न च स्त्र्यर्थनिमित्तकटापो बहिरङ्गासिद्धत्वम्, "नाजानन्तर्ये" (परि०) इति निषेधात्, ततोऽपि बहिर्भूतसंख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसञ्ज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहि-

भैरवी ।

अत एव "याति वाति" इति निर्देशसङ्गतिः । स्त्र्यर्थनिमित्तकेति । बह्वपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात् । नन्वत्र नाजानन्तर्य्यपरिभाषाप्रवृत्तिः, यत्राचः पञ्चम्यन्तशब्दबोध्यस्यान्यनिरूपितानन्तर्याश्रयणं तत्रैव तत्परिभाषायाः प्रवृत्तेः सम्प्रदायसिद्धत्वात् । यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अजानन्तर्यमित्यर्थस्तु न युक्तः, पचावेदमित्यादावसिद्धत्वाभावप्रसङ्गादत आह—ततोऽपीति । टापोऽपीत्यर्थः। यद्यप्यर्थापेक्षत्वमुभयत्र, तथापि लोपस्याधिकापेक्षत्वं, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायापेक्षत्वात् । किञ्च टापो लिङ्गापेक्षा, तच्च लिङ्गम्प्रथमत उपस्थितम्भवतिः सङ्ख्या तु तदुत्तरं प्रतीता भवतीति टाप एवान्तरङ्गत्वमिति भावः । ननु भत्वावच्छिन्नम्प्रति विभक्तित्वेन कारणतेत्येवं

भावप्रकाशः ।

चस्त्वर्थे, वातीतिनिर्देशश्चात्र मानम् । एतेन क्रियावाचकत्वरूपं सादृश्यमत्रोद्देश्यतावच्छेदकं, तदाक्रान्तत्वं च वाशब्देऽप्यस्तीति प्रयोगभेदाश्रयणं व्यर्थमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः । ननु यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिकेऽन्तरङ्गे पञ्चम्यन्तत्वेन सप्तम्यन्तत्वेन वाऽच आश्रयणं तत्र सा नेति एतदर्थं इति प्राञ्चः । अचोऽन्याऽनन्तर्यहेतुके तादृशेऽन्तरङ्गे कार्ये सा नेति तदर्थ इति नव्याः । अचोऽजानन्तर्यहेतुकः इत्यादिहरदत्तोक्तिस्त्वयुक्तेति तयोराकूतम् । उभयथापि 'पचावेदम्' इत्यादिवदत्र निषेधाप्राप्तिरेवात आह—ततोऽपीति । टापोऽपीत्यर्थः । लिङ्गबोधोत्तरमेव सङ्ख्योपस्थितेस्तस्यास्तत्त्वमिति भावः । एतेनोक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या हेतुसमुच्चायकत्वासङ्गतिरिति वदन्मन्दः परास्तः । हेतौ हेतुरितिभ्रमनिवारकतया तस्य साफल्यात् । ननु भसंज्ञा न विभक्तावेव, नापि प्रत्ययएव "वृषण्वस्वश्वयोः" इत्यन्यत्रापि विधानात् । न च लो-

सरला ।

त्यादि । नन्वेवं सादृश्यस्य तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमिति लक्षणेन वाभिन्नत्वं वाधातौ न स्यात् । तथा च वाधातोर्धातुसंज्ञा न स्यादत आह—वाधाताविति । प्रयोगभेदेनेति । 'वाति' 'वातः' इत्यादिषु । वातीत्येतद्घटकवाशब्दस्य यथा क्रियावाचकत्वं तथा वातः इत्येतद्घटकवाशब्दस्यापि, 'प्रत्युच्चारणं शब्दो भिद्यते' इति सिद्धान्तादिति भावः ।

स्यादेतत्, एकरूपावच्छिन्नस्यैकरूपावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गेणान्वयः सहविवक्षा, सहविवक्षायामेव च द्वन्द्वो भवतीति । अत एव धवस्य छेदनान्वये खदिरस्य दर्शनान्वये च 'धवखदिरौ छिन्धि पश्य' इति न प्रयोगः, एवं 'कुठारेण धवं छिन्धि' इत्यर्थे 'धवकुठारौ छिन्धि' इति न प्रयोगः । एवं 'धवं खदिरं च पश्य' इत्यर्थबोधतात्पर्येण 'धवखदिरौ पश्य' इति च न प्रयोगः । तथा च प्रकृते भूशब्दस्य आद्यार्थक-आदिशब्दे निष्ठत्वसम्बन्धेन, वाशब्दस्य सादृश्यार्थक-आदिशब्दे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चान्वयेन एकरूपावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गेण च अन्वयाभावेन सहविवक्षाया अभावात् द्वन्द्वोऽनुपपन्नः, किञ्च भूशब्दस्यैव आद्यार्थक-आदिशब्देऽन्वयः, वाशब्दस्यैव च सादृश्यार्थक-आदिशब्देऽन्वयः इत्यत्र विनिगमकाभावेन कदाचिद् भूशब्दस्य सादृश्यार्थक—आदिशब्देऽन्वये एधादीनां धातुत्वानापत्तिः । किञ्च एकपदोपस्थापितयोरर्थयोः परस्परमभेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नः । अत एव 'हरिं पश्य' इत्यत्र विष्ण्वादीनां परस्परं नाभेदेनान्वयः । तदुक्तं प्रकृतेऽपि एकेनैव आदिपदेन आद्यार्थस्य सादृश्यस्य च उपस्थित्या तयोः परस्परमभेदान्वयानुपपत्तिः, इति चेत् ? त्रयाणामपि दोषाणां 'भूवादयः' इति पदस्य आवृत्त्या निराकरणमिति। तथा हि—आवृत्तौ तावत् आदिपदद्वयं वर्तते । तत्र आद्यार्थे आदिपदोपस्थापिते भू-वाशब्दार्थयोरुभयोरपि निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वय इति नाद्यदोषावसरः । एवमुभयोरपि भूवाशब्दार्थयोः आद्यार्थे सादृश्यार्थे चान्वयेन न द्वितीयदोषावसरः । विभिन्नपदोपस्थापितत्वाच्च आद्यार्थस्य सादृश्यार्थस्य च न तृतीयदोषावसर इति दिक्। इति निषेधादिति । अज्निष्ठान्यनिरूपितव्यवधानाभावनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति तदर्थात् ।

शब्दरत्नम् ।

रङ्गत्वाच्च, अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्च । नाप्ययं लाक्षणिकः ।

भैरवी ।

कार्यकारणभावो न सम्भवति 'वृषण्वसुः' 'वृषणश्वः' इत्यत्र व्यभिचारात् । यदि भसंज्ञासामान्यम्प्रति विभक्तेर्निमित्तत्वाभावेऽपि लोपविधायकशास्त्रप्रवृत्तिहेतुभसंज्ञा विभक्तिनिमित्तिकैवेति विभाव्यते, तदा 'याः पश्यसि' इत्यादौ भसंज्ञानिमित्तविभक्तिनिमित्तकाररूपनिमित्तकत्वेन टापो लोपाद्बहिरङ्गत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत आह—अर्थनिमित्तकेति। अभावादिति । अयम्भावः—शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्याद् "असिद्धं बहिरङ्ग" इति परिभाषाघटकनिमित्तबोधकाङ्गशब्देन शब्दरूपं तद् गृह्यते इति नियमः । अत एव "त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधः" इति वार्त्तिकं सङ्गच्छते । अन्यथा स्त्रीत्वापेक्षतिस्रादेशापेक्षया तदनपेक्षत्रयादेशस्य पूर्वं प्रवृत्तौ ततस्तस्य स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वात्तस्य स्थाने तिस्रादेशे लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः पुनस्त्रयादेशाप्रवृत्तौ वार्तिकासङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव 'गौधेरः' 'पचेत्' इत्यस्य सिद्धिः । अन्यथा "अतो येयः" इत्यस्याङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया वलि लोपो न स्यात् । अर्थापेक्षबहिरङ्गत्वाभावे "नलोपः सुप्" इति सूत्रस्थं कृति तुग्ग्रहणं ज्ञापकमिति । अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ पदसंज्ञासापेक्षनलोपस्य बहिरङ्गत्वादेव तुगभावस्य सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च भ्याम्‌निमित्तकत्वमेव नलोपस्य न तु पदसंज्ञासापेक्षत्वमिति शब्दस्वरूपस्याङ्गशब्देन ग्रहणेऽपि दोष एवेति वाच्यम् , भ्यामः पदसंज्ञाम्प्रति निमित्तत्वेऽपि नलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् । परम्परया निमित्तत्वाश्रयणे तु मानाभाव इति ।

लाक्षणिक इति । लक्षणशब्दोऽत्र भामा इतिवदेकदेशशक्त्या लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा-

भावप्रकाशः ।

पसूत्रीयभत्वस्य तत्त्वमेवेति वाच्यम् , तथा सति प्रकृतलक्ष्याभिप्रायेण तादृशविभक्तिहेतुकादन्तत्वेहेतुकत्वं परम्परया टापोऽपीति तुल्यत्वात् । शब्दगौरवमेव गौरवं न ज्ञानगौरवमिति राजाज्ञास्ति । किञ्च परनिमित्तकसंज्ञाद्वारकबहिरङ्गत्वस्य नेह ग्रहणम् , कृतितुक्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । अन्यथा 'वृत्रहभ्याम्' इत्यादौ स्वादिष्वितिपदसंज्ञाद्वारा विभक्तिसापेक्षत्वेन नलोपस्य बहिरङ्गत्वात् असिद्धत्वात्तुगभावे सिद्धे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । भ्यामादेः पदत्वे हेतुत्वं, नहि नलोपे । नलोपे पदसंज्ञा तस्यां च विभक्तिरित्येवं परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । सन्निपातपरिभाषया तत्प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । ध्वनितं चेदं "नलोपः सुप्"इतिसूत्रे भाष्य इति तत्रै वोद्द्योते परिभाषेन्दुशेखरे च निरूपितं गुरुचरणैरत आह—अर्थनिमित्तेति। अनाश्रयणाच्चेत्यर्थः । शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्येन परिभाषायामङ्गशब्देन तद्रूपनिमित्तस्यैव ग्रहणात् । अत एव "न तिसृ" इतिनिषेधस्य सार्थक्यम् । अन्यथा स्त्र्यर्थहेतुकतिस्रपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव "त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेध" इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यादि सङ्गच्छत इति भावः ।

लाक्षणिक इति । लक्षणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । तत्रत्यैकदेशानुकरणात् सत्याभामेत्यादिवद्वा

सरला ।

अभावाच्चेति । अत एव 'त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति स्थानिवत्सूत्रस्थं वार्तिकं सङ्गच्छते । तद्धि त्रि आम् इति स्थिते त्रयादेशतिस्रादेशयोः प्राप्तयोः परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वमादाय त्रयादेशवारणाय। अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याश्रयणे तु तिस्रादेशस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं त्रयादेशे ततस्तिस्रादेशप्रवृत्तौ लक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनस्त्रयादेशाप्राप्त्या तद्व्यर्थं स्यात्। एवञ्च अन्तरङ्गपरिभाषायामङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते, शब्दशास्त्रे तस्यैव प्राधान्यात् । तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वमिति सिद्ध्यति । अत एव "न तिसृचतसृ" इति निषेधश्चरितार्थः। अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिस्रादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं दीर्घे ततस्तिस्रादेशे लक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनर्दीर्घाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

शब्दरत्नम् ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।
सकारजः शकारश्चे षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोक्तेर्भ्वादिषु लाक्षणिकानामपि दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । "आतो धातोः" (पा० सू० ६।४।१४०) इत्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यत इति तु वक्तुमप्यशक्यम् , पशुष इत्यसिद्ध्यापत्तेः । पशुं सनोतीति विट् , "विड्वनोः" (पा०

भैरवी ।

षापरस्ततोऽर्हतीत्यर्थे ठञ् , लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अविषय इत्यर्थः । तदविषयत्वे हेतुमाह—नकारजाविति । तद्विषये—धातुसंज्ञाविषये । दर्शनेनेति । एवं च येषां लक्षणप्रवृत्तिज्ञानोत्तरकालिकज्ञानविषयस्वरूपकत्वं तेषामपि धातुपाठे पाठसामर्थ्येन धातुसंज्ञाविधौ तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । नच "भूवादयः" इति सूत्रदृष्ट्या तेषामसिद्धत्वान्न लाक्षणिकानां दर्शनमिति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादेवेति वाच्यम् , यादृशानुपूर्वीकस्य धातुसंज्ञाऽभिप्रेता तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य ज्ञानं धातुसंज्ञाप्रवृत्तिप्राक्कालिकं लक्षणज्ञानपूर्वकालिकं भवति ततोऽसिद्धत्वारोपेऽधिष्ठानकारणमस्ति अधिष्ठानस्य परस्य ज्ञाने सत्त्वे हि परत्वज्ञानसापेक्षपूर्वत्वज्ञानं धातुसंज्ञाविधायकसूत्रविशेष्यकम्भवति ततोऽसिद्धत्वारोप इति "नश्चापदान्तस्य" इत्यादिसूत्रज्ञानसापेक्षत्वमस्त्येवेत्याशयात् । यत्तु वर्णग्रहणे "आदेच उपदेशे" इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति । तन्न, ओत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि—हे 'चित्रगोऽग्रम्' इत्यत्र 'ओत्' इति सूत्राप्रवृत्तिः परिभाषया साधिता । तस्मादादेच इति सूत्रस्थमुपदेशग्रहणम्परिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकम् । वर्णग्रहणेऽपि तस्याः क्वचित्प्रवृत्तिस्वीकारादेव 'पशुषः' इत्यस्य 'चिकीर्षति' 'जिहीर्षति' इत्यस्य च सिद्धिः । आद्ये पशुं सनोतीति विग्रहे "जनसन" इति विट्प्रत्यये "विड्वनोः' इत्यात्वे आकारस्य लोपो लाक्षणिकस्यापि भवति । अन्त्ययोः "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घेऽपि "इट सनि वा" इतीड्विकल्पो न, ऋकारस्य लाक्षणिकत्वात् । अनित्यत्वस्य फलान्तरन्तु 'वापयति' 'क्षापयति' इत्यादौ पुक्सिद्धिरिति । तदेवाह—आत इति । ननु 'त्वकः' 'श्नः' इत्यादिसिध्यर्थम् "आतोऽनाप" इति वार्तिककृतोक्तं तद्विरोधात्कथं 'याः पश्यसि' इत्यत्राकारलोपस्य प्राप्तिरत

भावप्रकाशः ।

वार्त्तिकादिवत्परिभाषाया अपि लक्षणत्वाद्वा । तत् अर्हतीत्यर्थे "तदर्हति" इति ठञ् तन्न्यायाविषय इत्यर्थः । यथाश्रुतं तु सर्वथा न युक्तम् , ब्रह्मणा वचनशतेनापि याशब्दस्य तत्त्वस्यानिवार्यत्वादिति भावः । ननु धातुसंज्ञासूत्रे तन्न्यायापादनमुत "आतोधातोः" इत्यत्र, तत्र तावन्नाद्य इत्याह—नकारेति । धातुषु झल्परानुस्वारपञ्चमौ नकारजौ, यथा स्रंसु, भ्रञ्ज इत्यादि । चपरः शकारः सकारजः, यथा व्रश्च इत्यादिः । रेफषकाराभ्यां परष्टवर्गस्तवर्गजः, यथोर्णुञ् ष्ठा इत्यादिः । एतेन तथा भूषणोक्तमप्यपास्तम् । अपिः प्रतिपदोक्तसमुच्चायकः । तद्विषये धातुसंज्ञाविषये । न च तेषां तत्र पाठो व्यर्थः, क्वचिद्विशेषकार्यकरणेन साफल्यात् , क्वचिददृष्टार्थत्वात् तेन तत्र तदप्रवृत्तिज्ञापनस्यैवौचित्याच्चेति दिक् । द्वितीयोऽपि नेत्याह—आतोधातोरिति । यत्तु "आदेच उपदेशे" इत्यत्रोपदेशपदेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्ज्ञापयिष्यमाणत्वेन मूलमते तत्र तदप्राप्तिरेवेति 'पशुषः' इत्याद्यसिद्धिपर्यन्तं धावनं व्यर्थमिति मान्यादयस्तत्प्राचामनुरोधेन । ओत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तत्रापि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । अत एव प्रतिपदोक्तस्यैङो ग्रहणान्नेहेत्यग्रिमं यथाश्रुतमेव मूलं सङ्गच्छते । तत्रोपदेशपदं तु 'गोभ्याम्" इत्यादिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकमिति न ज्ञापकमिति तत्रैव भाष्यादौ स्पष्टम् । तदेतद् ध्वनयन्नाह—पशुष इति । असिद्धवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगोऽयम् । इदमुपलक्षणं 'क्षीरधः पश्य, इत्यादेः । क्षीरं धयन्ति तानित्यर्थः । एतेन छान्दसत्वात्तस्य सिद्धिरित्यपास्तम् । तस्यागतिकगतित्वाच्च । यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वम् ,

धातोः" (पा० सू० ६।४।१४०) इति स्यात् । भ्वादयः किम् ? हिरुक्

शब्दरत्नम् ।

सू० ६।४।४१) इत्यात्वम् । "आतोऽनापः" इति वार्त्तिकमते तु विकल्पार्थकनिपातवाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्सुबभावे पदत्वानापत्तिर्दोषः । क्रियात्वं च साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम् । साध्यत्वं चोत्पाद्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । हिरुगित्यादि ।

भैरवी ।

आह-आतोऽनाप इति । पदत्वानापत्तिरिति । ततश्च देवदत्तः पचति वा गच्छति वेत्यत्र निघातानापत्तिः । एवं 'नृपतिस्तत्र त्वा वा मा वा प्रेषयिष्यति" इत्यत्र "त्वामौ" इति सूत्रस्य प्रवृत्त्यनापत्तिः । ननु सत्ताद्यर्थनिर्देशाद्धातुसंज्ञा न भविष्यतीति चेत् ? न, तस्यापाणिनीयत्वात् । अत एव "सेधतेर्गतौ" इति सङ्गच्छते ।

ननु क्रियावाचिन इत्युक्तावपि वातीत्यत्र विकल्पयतीत्यत्रेव च निपातवाशब्दादपि विकल्परूपा क्रिया प्रतीयत एवेत्यत आह—क्रियात्वञ्चेति । उत्पाद्यमानत्वमिति । एतत्प्रतीतिस्तु नात्र, शब्दशक्तिस्वभावात् । अत एव विकल्पो विकल्पावित्यत्रेव न लिङ्गसंख्यान्वयः । ननु हिरु-

भावप्रकाशः ।

यथा 'चिकीर्षति इत्यादौ "अज्झन"इतिजातदीर्घस्य, तेन "इट् सनि वा" इतीण् न । अत एवाकारप्रश्लेषपक्षे 'अतिखट्वाय' इत्यत्राकारस्य लाक्षणिकत्वेन याड् न 'निशायै' इत्यादिवत् । 'खट्वायै' इत्यादौ तु तस्यातत्त्वेन याट्सिद्धिः । तत्रैकादेशात्प्रागपि तद्रूपसम्भवात् । आबन्तत्वांशे तु न तत्प्रवृत्तिः । सर्वत्र तथात्वेन "याडापः" इत्यादिवैयर्थ्यापत्तेः । एवं चात्रोभयत्र यद्यपि लाक्षणिकत्वं निर्बाधम्, तद्रूपयोर्लक्षणानुसन्धानपूर्वकत्वेन विलम्बोपस्थितत्वात् । इदमेव तत्प्रवृत्तौ बीजम्, तथापि ' क्रापयति' इत्यादाविवानित्यत्वात्तदप्रवृत्तिः । अत एव 'अध्याप्य गतः' इति भाष्यप्रयोगसङ्गतिरिति तत्त्वम् । स्पष्टं चेदं 'याडापः' इत्यत्रोद्द्योते निर्जरशब्दे शब्देन्दुशेखरे च । वार्त्तिकमते मूलोक्तदोषाभावादाह—आत इति । यत्तु धातुत्वे 'वाति' इत्याद्यापत्तिरिति भूषणकृत् । तन्न, भूतादिकालसम्बन्धाभावात् । अत आह—प्रातीति । नापत्तिरिति । तथाचासाधुत्वेनाप्रयोगापत्तिरिति भावः । ननु वार्थविकल्पस्य विभक्तिप्रतिरूपकास्त्याद्यर्थवत्क्रियात्वमस्त्येवेति, तथाप्यवारगमत आह—क्रियात्वं चेति । ननु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्यरूपसाध्यत्वं तत्राप्यस्त्येवेत्यत आह—साध्यत्वमिति । त्वमेवेति । तद्रूपेणैव बोधात् । एवञ्च कालसम्बन्धेन दृष्टान्ते तत्त्वेनोपस्थित्या तत्त्वेऽप्यत्र न तथा, शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् गमकस्य तद्वदभावाच्चेति भावः । स्पष्टं चेदम् "उपपदमतिङ्" "सुट्कात्पूर्व"इत्यादौ भाष्ये । स्पष्टीकृतं चैतद् गुरुचरणैर्धात्वर्थवादे उपसर्गवादे च मञ्जूषायाम् । तदाह—अन्यत्रेति । ननूक्तरीत्या हिरुगाद्यर्थस्य क्रियात्वाभावन तस्यात-

सरला ।

वार्तिकमतेति । चिन्त्यमिदम्, क्त्वः श्नः इत्यादिषु आकारलोपार्थं वार्तिकक्ता आतो धातोः इत्यत्र आतोऽनाप इति कृतो न्यासः प्रत्याख्यातो भाष्यकृता योगविभागेन । ततश्च वार्तिकेऽनाप इति पर्युदासेन याः इत्यत्र नातो लोपस्य प्रवृत्तिः, प्रत्याख्याने तु आतः इति विभक्तसूत्रस्य क्त्वः श्नः इत्यादिष्विव याः इत्यत्रापि प्रवृत्तिरिति फलभेदः । एवं सूत्रकारमतेऽपि फलभेदस्तद्वारणाय सूत्रस्थधातुपदस्य आब्भिन्नोपलक्षणतया, भाष्यमते च धातोरिति विभक्तसूत्रारम्भसामर्थ्येन 'आतः' इति पूर्वसूत्रस्य अनाबन्त एव प्रवृत्तेः स्वीकारेण सूत्रकारभाष्यकारमतेऽपि 'याः' इत्यत्र दोषाभावात् ।

पदत्वानापत्तिरिति । ततश्च 'वा गच्छति' इत्यत्र "तिङ्ङतिङः" इति निघातस्वरानापत्तिरिति भावः । अन्यत्र विस्तर इति । क्रियात्वमुत्पाद्यमानत्वमिति चानर्थान्तरम् । ततश्च साध्यत्वज्ञाने क्रियात्वज्ञानं, तज्ज्ञाने च साध्यत्वज्ञानमिति परस्परशरीरे परस्परस्य पात इत्यन्योन्याश्रयस्तद्वारणाय साध्यत्वं कालान्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं वेत्यर्थ इति भूषणादौ निरूपितं तत्रैव सरलायां स्पष्टम् ।

पृथगित्याद्यव्ययानां, शिश्ये इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत् । स्तम्भ्वादीनां धातु-

शब्दरत्नम् ।

एषां क्रियासमानाधिकरणत्वाल्लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्च तदर्थस्य क्रियात्वमित्यभिमानः। एषामव्ययेषु पाठस्तु अप्रातिपदिकत्वेऽप्यकजर्थः स्यात् । एतेन तेषु पाठसामर्थ्याद्धातुत्वाभाव इत्यपास्तम् । नन्वेषां क्रियाकाङ्क्षादर्शनेन न क्रियावाचकत्वमत आह—शिश्ये इति । कालोऽपि धात्वर्थ एवेति न क्रियावाचकत्वहानिः । तस्य च धातुत्वे "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६।१।४९) इत्यात्वं स्यात् । तद्धि अनैमित्तिकं धातुत्वनिमित्तकं

भैरवी ।

गाद्यर्थस्योक्तरीत्या क्रियात्वाभावादेव धातुसंज्ञा न भविष्यतीत्यत आह–एषामिति । नन्वेवं धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावादेव सुबभावे सिद्धेऽव्ययेषु पाठवैयर्थ्यापत्तिरत आह—एषामव्यय इति । अभिमानपदेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति—नन्वेषामिति । ननु "शिश्ये" इति तिङन्तात्कालस्यापि प्रतीतिसत्त्वात्तस्यापि तादृशसमुदायवाच्यत्वं वाच्यं तथा च न क्रियामात्रवाचकत्वमिति कथं धातुसंज्ञाप्रसक्तिरत आह–कालोऽपीति । अपि शब्दः फलसंग्रहार्थः । पञ्चकं धात्व-

भावप्रकाशः ।

र्थात्कथं तत्त्वमत आह—एषामिति । क्रियेति । तत्रैव विशेषणत्वादित्यर्थः । तदर्थस्य वर्जनादेरेतद्द्योत्यस्य । सामर्थ्यादिति । तथा च नेदं प्रत्युदाहरणं युक्तमिति तद्भावः । अपास्तमिति । प्रधानबाधकल्पनापेक्षयाधिकृतविशेषणबाधकल्पनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । अभिमान इति सूचितामरुचिमाह—नन्वेषामिति । न क्रियेति । प्रागुक्तरीत्येति भावः । एतेन तथाभूषणोक्तमपास्तम् । शिश्ये इतीति । लकारेष्वष्टाध्याय्यां लिट एवादौ विधानात्पूर्वोपस्थितत्वरूपान्तरङ्गत्वादिति भावः । ननु तिङन्तात्कालस्यापि प्रतीत्या तन्मात्रावाचकत्वेन न दोषः; तत्त्वं च "सर्वं वाक्यं सावधारणम्" इति न्यायेन लब्धमत आह—कालोऽपीति । अपिना फलसंग्रहः । लकाराणां तु द्योतकत्वम् । एवञ्च तन्मात्रवाचकत्वमसम्भवीति यथा कथञ्चित् क्रियावाचकस्य विशिष्टवाचकत्वस्य वा ग्रहणमिति तत्प्रकृतेरिव तिङन्तस्याप्युक्तरूपस्यास्तीति भावः । ननु तस्य तत्त्वे इष्टापत्तिः, उक्तत्वात्तिङुत्पत्तेरत आह—तस्य चेति । शिश्ये इत्यस्य चेत्यर्थः । ननु 'अशिति' इति पर्युदासेनात्वस्य सनैमित्तिकत्वादत्राप्राप्तिरत आह—तद्धीति । अनैमित्तिकमिति । परनिमित्ताभाववदित्यर्थः । अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। अत एवाह—धातुत्वेति।

सरला ।

न क्रियावाचकत्वमिति । एवञ्च साध्यत्वविशिष्टत्वं क्रियावाचकत्वं, तदेव च भ्वादिगणपठितत्वसहितं धातुत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वं, स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चारितत्वं, स्वावच्छिन्नेतरनिरूपितशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरिताघटितत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । आद्यसम्बन्धदानेन भावतिङन्तस्य न क्रियावाचकत्वम् । द्वितीयसम्बन्धदानेन विकल्पार्थकवाशब्दस्य न क्रियावाचकत्वम् । तृतीयसम्बन्धदानेन दरिं द्रातीति दरिद्रा इत्यस्य न क्रियावाचकत्वमिति । क्विबन्ते तु क्विपः साध्यत्वावच्छिन्नेतरकर्तृत्वबोधकत्वेऽपि तदनुच्चारणान्निरुक्तबोधतात्पर्योच्चरिताघटितत्वस्याक्षतत्वान्न क्रियावाचकत्वहानिः । अत एव क्विबन्ता विजन्ताश्च शब्दत्वं प्राप्ता अपि धातुत्वं न जहति इत्युद्घोषः । अत्र घटितत्वमनतिदिष्टमेव ग्राह्यम् । तेन श्रुतस्य धातोरेव कर्तृवाचकत्वाङ्गीकारेण तद्घटितत्वस्य व्यपदेशिवद्भावेन तत्र सत्त्वेऽपि न दोष इति दिक् । ननु शिश्ये इत्यत्र भावार्थतिङः परोक्षभूतकालवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वमित्यस्य सर्वं वाक्यं सावधारणमिति नियमेन क्रियेतरावाचकत्वे सति क्रियावाचकत्वमित्यर्थात् कथं क्रियावाचकत्वमत आह–कालोऽपीति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेति प्रातिपदिकार्थपञ्चकवद् धात्वर्थोऽपि क्रियात्वक्रियाकालसंख्याकारकेति पञ्चकमिति कालस्यापि धात्वर्थत्वेन क्रियात्वव्यवहार इति भावः । अनैमित्तिकमिति । अशितीत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधात् धातुत्वनिमित्तकं चेति । "लिटि धातोः" इति सूत्राद्धातुपदानुवृत्तेरिति भावः ।

शब्दरत्नम्।

चेति स्पष्टमेव । अत्र न प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोध्या, तिङन्तस्य तूपदेशाभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः । ननु षष्ठे प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणासम्बन्ध उक्तो भाष्ये इति

भैरवी।

र्थः, तिङ् तु द्योतकः, अत एव तिङ्द्योत्यकालप्रकारक एव बोधः। फलस्यापि क्रियात्वव्यवहारविषयत्वमिष्टमेव। अत एव कर्मणः फलान्वयित्वेऽपि कारकाणां क्रियान्वयित्वमिति व्यवहारस्य न क्षतिः। ननु क्रियावाचकस्य समुदायस्य धातुत्वेऽपि न क्षतिः, नच तिङापत्तिः, उक्तत्वात, आत्वापत्तिरपि न, उपदेशाभावादत आह—अत्र चेति। प्रकृतसूत्रे—'आदेच उपदेशे' इति सूत्रे। उक्त इति। अत एव 'गोभ्याम्' इत्यादावुपदेशव्यावृत्तिप्रदर्शनसङ्गतिः॥

भावप्रकाशः।

धातुत्वादिनिमित्तकं चेत्यर्थः। प्रकृतत्वात्तावन्मात्रोक्तिः। 'गोभ्याम्' इत्यादिवारणाय लिटिधातोरित्यस्यानुवृत्तिः। उपदेशग्रहणं चेतेत्यादिवारणार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं वोपदेशे य एच् तस्येति तदर्थ इति वार्त्तिकाभिमानानुयायिमूलकृत्सरणिरिति बोध्यम्। तदाह—स्पष्टमेवेति। भाववचने धातौ तदर्थप्रत्ययस्याधातोरिति निषेधो वाच्यः—शिश्ये इति। किञ्च स्यात्? अशितीत्यात्वं प्रसज्येत। तद्धि धातोर्विहितमिति। शिश्ये इतीति भावाभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोतीति। नन्वशितीतिपर्युदासेनाशितः परत्वाभावादात्वाप्राप्तिरिति चेत्? सत्यम्, तद्धि अनैमित्तिकं शिति तु प्रतिषिध्यते, एकारोच्चारणं तु कर्त्रादौ ले सफलं पाठस्तु नेति च प्रकृतसूत्रस्थवार्त्तिकाभिमानिभाष्यकैयटयोः; प्रातिपदिकप्रतिषेधो वाच्यः। गोभ्यामित्यादि। न वाच्यः, यतो धात्वधिकारात्तस्याप्राप्तिः। धातोरिति वर्तते। क्व प्रकृतम्? लिटि धातोरितीति तत्रत्ये तथा भाष्यादौ चेत्यर्थः। तत्र तदन्तस्यानुपदेशाद्धातुत्वेऽप्यात्वाप्राप्त्यां प्रत्ययस्येत्युक्तम्। तदाह—अत्रेति। शिश्ये इत्यत्रेत्यर्थः। प्रत्ययेति। तथाच भावार्थकतिङ्रूपस्यान्तस्येति तदर्थकस्तिङ् यत्र समूहे तस्यान्तस्येति वा मूलार्थेन तस्याप्यत्रैव तात्पर्यं वार्त्तिकानुरोधात्। अन्यथा निष्फलत्वाच्च। एतेन तथामूलविरोधादिदं व्याख्यानं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः। ततोऽपि वार्त्तिकविरोधस्य गुरुतरत्वाच्चेति भावः। एवञ्चावर्त्यमाह—तिङन्तस्येति। भावादिति। आद्योच्चारणविषयत्वाभावादित्यर्थः। नात्वेति। धातुत्वेपीत्यादिः। तथा चाफलत्वात्तदापादनं व्यर्थमित्यस्याप्रत्युदाहरणत्वापत्तिः। उक्तरीत्या योजने तु न कोऽपि दोष इति भावस्तदाह—आहुरिति। भूवादिसूत्रस्थवार्त्तिककारादय इत्यर्थः। आहुरित्यनेन वार्त्तिकमतेऽरुचिः सूचितेति। तदभिमानिमूलकृदुक्तमयुक्तमिति ध्वनयितुं सिद्धान्तभाष्यरीत्या शङ्कते—नन्विति। षष्ठे–तदध्याये। तत्र–सूत्रे इति। "ष्यङः संप्रसारणम्"इत्यादावसम्बन्धेन विच्छिन्नत्वात्रापि सम्बन्धो नेत्याशयेनाह–अथापि निवृत्तमेवमपि न दोषः। उपदेशे इत्युच्यते "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश"इति। आत्वविधौ तदेव धातुग्रहणम्। तिष्ठतु तावत्सांन्यासिकमिति लिटिधातोरित्यत्र च भाष्ये तदसम्बन्ध उक्त इत्यर्थः। अयम्भावः, उपदेशे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदेनाद्योच्चारणविषय उच्यते, तस्यैच इति विशेषणम्, तेनैजन्तस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थः। एवञ्च 'गोभ्याम्' इत्यादौ 'गो' इति समूहस्यैजन्तोपदिश्यमानत्वाभावः स्पष्ट एव, उक्तयुक्तेः। सङ्कीर्णव्यवहारेऽपि अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य कार्योद्देश्यकस्वरूपज्ञापनायापूर्वोच्चारणरूपोपदेशत्वस्य तत्र ग्रहणेन तस्य तत्राभावात्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वादेव गो इत्यादीनां तत्त्वमित्यपि न शङ्क्यम्। एवं 'ढौकते' इत्यादौ समूहस्योपदिश्यमानत्वेनावयवस्य तदुपदेशेऽतात्पर्यात्तेषां नान्तरीयकतयोच्चारणात्। एवं चैतद्व्यावृत्त्यर्थमुपदेशग्रहणमिह कार्यम्, उद्देशश्चेत्यादिभाष्येण तदर्थतायास्तस्य बोधितत्वात्, ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च। एतेन धातुपदानुवृत्तिपक्षे उपदेशपदाभावेन शिश्ये इति तिङन्तापादकं मूलं सम्यगेव, चेतेत्यादावात्वाभावस्तु मीनाति दैयमृणे इत्यादिज्ञापकादिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तसिद्धान्तभाष्यविरोधात्। 'तन्न करिष्यत' इति भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः। किञ्च धातोरित्यनुवृत्तौ "उदीचां माङ" इत्यादावात्वानापत्तिः। अनुबन्धलोपोत्तरं तद्रहितस्यैव धातुतया "नधातुलोप" इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन ङविशिष्टे तत्त्वाभावात्। अयमेवाथापि निवृत्तमिति भाष्याशयः। एवञ्च तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायानित्यत्वज्ञाप-

शब्दरत्नम्।

न तद् धातुत्वनिमित्तकम्, किं चाशितीति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नात्रात्वप्रसक्तिः। अपि च वासादृश्यमन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषोऽत आह—चेति। सूत्रशेषभाष्योक्तेष्वाणवयति, वट्टयतीत्यादिषु च धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तिरिति तद्व्यावृत्तये तदिति भावः। उदित्करणेनेति।

भैरवी।

प्रसज्यप्रतिषेधे इति। पर्युदासे तु प्रत्यये शिद्भिन्ने एवात्वं स्यात्तथा चाकारान्ताद्विधीयमानः प्रत्यय एजन्तान्न स्यादत आह—प्रसज्यप्रतिषेधेऽपीति। शित्परत्वयोग्यस्यात्वमिति स्वीकारान्नात्रात्वप्रसक्तिरिति यदि स्वीक्रियते, तदा तिङन्तघटकतिङ्मात्रस्यापि न प्रसक्तिरित्याह—किञ्चेति। उक्तार्थे प्रमाणन्तु विप्रयोगस्यापि संयोगवत्तादृशार्थोपस्थितिजनकत्वमेव। उक्तार्थानङ्गीकारेऽप्याह—अपि चेति। यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे योग्यता यदि निमित्तं तदाऽवसाने जायमानविसर्गादेर्द्वित्वन्न स्यादतस्तथा स्वीकारो न युक्त इति यदि स्वीक्रियते, तदाप्याह-अपि चेति। वासदृश्यमिति। भ्वादाविति शेषः। वाचकत्वेनेति। स्वीक्रियत इति शेषः। आणवयतीति। आज्ञापयतीत्यर्थः। वट्टयति-वर्तयतीत्यर्थः। आदिपदेन वर्द्धयती[illegible]स्याथ प्रयुज्यमानस्य वड्ढयतीत्यस्य समुच्चयः। अपभ्रंशानामर्थबोधकता सुप्रसिद्धैव। साधुत्वापत्तिरिति। तथा च यागादिष्वपि तादृशप्रयोगापत्तिरिति शेषः। नच साधुत्वनिश्चयस्य तादृशकर्मणि तत्तच्छब्दप्रयोगे कारणताऽस्ति, स च निश्चय एतादृशशब्दविशेष्यकासाधुत्वनिश्चयेन प्रतिबध्यत इति नायं दोष इति वाच्यम्, साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपतया यद्येतेषु शास्त्रप्रवृत्तिः स्यात्तदाऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितासाधुत्वज्ञानन्न स्यात्। तथा च प्रतिबन्धकाभावात्तेषु एतेषाम्प्रयोगः स्यादेवेत्याशयात्।

ननु स्तम्भ्वादीनामुदित्करणं धातुत्वानुमापकमित्यसङ्गतम्, तेषां धातुत्वाभावे प्रातिप-

भावप्रकाशः।

कता मूलोक्ता चिन्त्येति। तदाह—न तदिति। एवञ्च 'शिश्ये' इत्यादौ तत्त्वस्य समुदायेऽभावादेकारस्य ससहायत्वेनातिदेशाप्रवृत्त्या तत्त्वस्य दौर्लभ्यान्न दोष इति मूलमयुक्तमिति भावः। नन्वेवमपि रेप्रभृतीनां तत्त्वादात्वाभावाय धातोरित्यावश्यकमिति वार्त्तिकमतप्रवेशेनोक्तरीत्या मूलं युक्तमेवात आह—किं चेति। अपिना पर्युदासे शाब्दमेव तथाभानमिति सूचितम्, परन्तु न सोऽत्र युक्तः, बहुप्रतिविधेयत्वापत्तेः। अत एव गुरुतरस्यापि तस्यवोपादानमितिभावः। शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवेति। एजन्तस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थः। कचित्तु शित्परत्वयोग्येति पाठः। नात्र शिश्ये इत्यत्र। एवञ्च रेप्रभृतीनामपि तत एव वारणेन न तन्मतप्रवेश इति मूलमयुक्तमेवेति भावः। प्रसक्तिरिति। एवञ्चाफलत्वान्न धातुत्वमेकारस्येति भावः। इदं चैतत्प्राप्तिमूरीकृत्य। वस्तुतो धातुत्वमेव नेत्याह-अपिचेति। वासादृश्यमिति। भ्वादीनामितिशेषः। न दोषइति। 'शिश्ये' इत्यादौ धातुत्वापत्तिरूपदोषो नेत्यर्थः। चसङ्ग्राह्यमाह—सूत्रेति। भूवादिसूत्रेत्यर्थः। एतेनाप्रामाण्यशङ्का निरस्ता। 'आणवयति' 'वट्टयति' इत्यनयोराज्ञापयति वर्त्तयतीत्यर्थः। आदिना "वर्धयति' इत्याद्यर्थकवड्ढयतीत्यादिपरिग्रहः। अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकत्वाङ्गीकारात् क्रियावाचित्वम्। न हि साधुत्वासाधुत्वे नियते किन्त्वन्यादृशे इति स्पष्टं मञ्जूषायाम्। एतेनासाधुत्वनि-

सरला।

न तदिति। आत्वविधायके "आदेच उपदेशे" इति सूत्रे धातुपदानुवृत्तेरभावात् "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रे तत्सम्बन्धाभावेन मध्ये विच्छेदात्। अत एव "उदीचां माङः" इति निर्देशः सङ्गच्छते। अन्यथा ङकारेत्संज्ञालोपाभ्यां प्राक् धातुत्वाभावेनात्वाप्रवृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव। नचैवं गोभ्यां नौभ्याम् इत्यादावेजन्तस्यात्वापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र उपदेशग्रहणसत्त्वेन प्रातिपदिकस्य उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः" इति भाष्येणोपदेशाभावबोधनेन तदप्रसक्तेरिति। साधुत्वापत्तिरिति। भू एधादीनां साधुत्वविधा-

दित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते। चुलुम्पादीनां तु "बहुलमेतन्निदर्शनम्" इति गणसूत्रेण संग्रहः॥

शब्दरत्नम्।

इदमुपलक्षणम्। तत्प्रकृतिकच्ल्यनुवादेनाङ्विधानेन सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वम्। "जुचङ्क्रम्य" (पा० सू० ३।२।१५०) इत्यत्र पठितजोः, "जपजभ" (पा० सू० ७।४।८६) इत्यत्र पठितपसः, ऋतिप्रभृतीनां च केषाञ्चिद्धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद् बोध्यम्। एतैश्च स्थितस्य तेषां पाठस्य भ्रंशोऽनुमीयते इति भावः। मैत्रेयाद्यन्यसम्मतं समाधिमाह—बहुलमिति।

भैरवी।

त्किसंज्ञायां ततः सर्वनामस्थाने उगिदचामित्यनेन नुम्सम्पादकत्वेनोदित्करणस्य चारितार्थ्यादत आह—इदमिति। तत्प्रकृतिकेति। स्तम्भ्वादिप्रकृतिकेत्यर्थः। ननु च्ल्यनुवादेनाङ्विधानात्स्तम्भेर्धातुत्वं भवतु स्तुन्भुप्रभृतिषु कथं तदनुमानमत आह—सार्वधातुक इति। स्तुन्भुस्कुन्भुप्रभृतिधातुभ्यः कर्त्रर्थकसार्वधातुके परे श्नाप्रत्ययस्य श्नुप्रत्ययस्य च विधानं तादृशधातुत्वानुमापकं भविष्यतीत्यर्थः। धातुत्वमिति। बोध्यमित्यस्यापकर्षः। ननु जुप्रभृतीनामुक्तरीत्या धातुसंज्ञानुमानञ्च सम्भवतीत्यत आह—जुचङ्क्रम्यइत्यादिना। ऋतिप्रभृतिग्रहणं कास्यनेकाज्ग्रहणञ्चुलुम्पाद्यर्थमिति वार्तिकपठितानां कण्ड्वादिपठितानाञ्च संग्रहाय। स्तम्भुप्रभृतीनां मूलोक्तप्रकारेण धातुत्वानुमानकरणे गौरवमनेकानुमानकल्पनाप्रयुक्तं स्यादतो लाघवायाह—एतैश्चेति। ननु बहुलमेतन्निदर्शनमित्यप्रामाणिकमत एव "पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते, सा न प्राप्नोति" इति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते। व्याख्या च तस्य भाष्यस्य 'स पाठो नोपलक्षणार्थोऽपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः' इति कैयटेन कृतेत्याशयेनाह—मैत्रेयाद्यन्येति। एतेन तदुक्तेः स्वीयभाष्यासम्मतत्वं ध्वनितम्।

भावप्रकाशः।

अयत्संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिहेतुकसाधुत्वापादानमनुचितमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः भूअतीत्यादितुल्यत्वाच्चेति दिक्। नन्वधातुत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुपि उगित्करणं नुमाद्यर्थमित्यज्ञापकमतआह—इदमुपेति। तत्प्रकृतिकेति। स्तम्भुप्रकृतिकेत्यर्थः। नन्वेवं स्तम्भेरेव तत्त्वं स्यान्न स्तम्भ्वादीनामत आह—सार्वधातुके इति। "स्तम्भुस्तुम्भु' इति सूत्रेणेति भावः। धातुत्वमिति। स्तम्भ्वादीनामिति भावः। बोध्यमित्यस्यात्रापकर्षः। अस्य च तत्रानुषङ्गः। नन्वेवमपि ज्वादीनां तत्त्वं न स्यात्, मानाभावादत आह—ज्वित्यादि। ऋतिप्रभृतीनां तत्सदृशानां तत्त्वं च क्रियावाचकत्वे सति धातुपाठापठितत्वेनेति भावः। अत एवाह—केषाञ्चिदिति। तत्रापठितानां तादृशानां सूत्रवार्त्तिकगणपठितानामित्यर्थः। तत्र सौत्रा उक्ता एव। अनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति चुलुम्पो वार्त्तिकस्थः, आदिशब्दात्तु गणस्थाः, कण्ड्वादयोऽपि गणस्था इति बोध्यम्। कार्येति। प्रत्ययरूपेत्यर्थः। ननु तत्तज्ज्ञापकेन तत्तद्वचनकल्पने गौरवमिति पाठ एव अपूर्वस्तेषामुचितोऽत आह—एतैरिति। ज्ञापकैरित्यर्थः। च एवार्थे भ्रंशपदोत्तरं योज्यः। भ्रंश इति साम्प्रदायिकपठनपाठनाभावात् स्मृतिमूलभूतकल्प्यमानश्रुतिवाक्यवदिति भावः। नन्वेवं चुलुम्पादीनामित्यग्रिममूलासङ्गतिः। किञ्च 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्यनार्षमप्रामाणिकम्। अत एव पाठेन धातुसंज्ञा इत्येतदुपपन्नं भवतीति भाष्यम्, तत्रैव स पाठो नोपलक्षणार्थोऽपित्वियत्ताप्रतिपादनार्थ इति कैयटश्च सङ्गच्छते। अत एव श्वादिसमाप्तौ वृत्करणमिति चेत्र तदेव ध्वनयन्नाह—मैत्रेयेति। तथा च न भाष्यादिसिद्धान्तः स इति भावः।

सरला।

यकत्वस्यानेकगणसूत्राणां कल्पनापेक्षया लाघवादस्यैवावृत्त्या संज्ञाविधायकत्वमपरस्य साधुत्वविधायकत्वमिति तदापत्तिरिति यज्ञादौ तेषां प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। इति संज्ञाप्रकरणम्।

चादयः (पा० सू० १।४।५७)॥ अद्रव्यार्थाः किम् ? पशुः । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव—लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः । पशु इति सम्यगर्थे ।

उपसर्गाः (पा० सू० १।४।५९) ॥ निस् दुस् इति सान्तौ, "निसस्तपतौ" (पा०सू० ८।३।१०२) इति निर्देशात् अयोगवाहानामविशेषेणेति प्रकरणे निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीयः" इति भाष्यकारोक्तेश्च । "उपसर्गस्यायतौ" (पा० सू० ८।२।१९) इति सूत्रे वामनोऽप्येवम् । "निरः कुषः" (पा० सू० ७।२।४६) "सुदुरोरधिकरणे" इति निर्देशाद्रेफान्तावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

शब्दरत्नम् ।

सम्यगर्थे इति । न च "लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः" इति निरुक्ते पशुमिति सानुस्वारपाठात् तत्र पशिवति लुप्तविभक्तिकं सत्त्ववाचीति वाच्यम् , लोधमित्यनवगतमिति तद्भाष्योक्त्या तन्मात्रनिर्णायके निरुक्ते पशुशब्दांशेऽन्यथापाठे मानाभावात् । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रन्थे दृशधातौ माधवग्रन्थे चेति दिक् ।

वामनोऽप्येवमिति । तत्र हिं दुस् सान्त इति तेनोक्तम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ।

भैरवी ।

सानुस्वारपाठादिति । केषुचित्पुस्तकेष्वित्यादिः । तद्भाष्योक्त्येति । वेदभाष्योक्त्येत्यर्थः । तन्मात्रनिर्णायके—लोधशब्दार्थमात्रनिर्णायके । यदि तस्य भाष्यस्य पशुशब्दार्थनिर्णायकताऽपि स्यात्तदा तथा भाष्यकृतोक्तं स्यादिति भावः । अन्यथा पाठे निरनुस्वारपाठाद्भिन्ने सानुस्वारपाठे । यथा लुब्धमिति विशेषणबोधकमृषिमिति विशेष्यसन्निधाने पठितं तथा तत्सन्निधान एव पशुमित्यस्यापि पाठे कर्तव्ये क्रियावाचकपदसमभिव्याहारेण पाठस्य स्वारस्यानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । किञ्चाद्युदात्तत्वदर्शनमप्यस्य निपातत्वनिर्णायकम् । लोमवल्लाङ्गूलवचनस्य तु "पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यान्" इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव दृश्यते । तदेतद्दर्शयितुमाह—दिगिति ॥

"उपसर्गस्यायतौ" इति सूत्रे वामनेन निसः सान्तत्वमनुक्तमित्येवमिति कथमत आह—तत्र हीति । उपसर्गेति सूत्रे हीत्यर्थः । इति संज्ञेति । अष्टाध्यायीस्थसूत्रविहितानां सन्धिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । तेनाङ्गप्रगृह्यलोपाम्रेडितभलोपादिसंज्ञानामस्मिन्प्रकरणे पाठाभावेऽपि न न्यूनतापत्तिः । एतेन संज्ञानामेवेदं प्रकरणं नतु संज्ञानामिदमेवेत्यत्र तात्पर्यं, पूर्वत्रासिद्धमित्यादिसूत्रार्थकथनं तु प्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

पाठादिति । क्वचित्पुस्तके तथा दृश्यमानादित्यर्थः । तत्र वेदे तदर्थनिर्णयायास्य प्रवृत्तेः । तद्भाष्योक्त्येति । वेदभाष्योक्त्येत्यर्थः । तन्मात्रेति । लोधशब्दार्थमात्रेत्यर्थः । उपक्रमादिना तथैव निर्णयादिति भावः । अन्यथा पाठे निरनुस्वारवेदपाठादन्यथा सानुस्वारपाठे । मानाभावादिति । अन्यथा तदपि तद्भाष्योक्तं स्यादिति भावः । किञ्च द्वितीयान्तसन्निधौ पशुशब्दे पठनीये क्रियासन्निधौ पाठस्यादृष्टार्थतापत्तेः । अपि च 'लोधं नयन्ति'इत्यत्र निर्विभक्त्याद्युदात्तपाठेन निपातत्वनिर्णयात् 'निपाता आद्युदात्ताः' इति फिट्सूत्रादव्ययाद्विभक्तिलुकः सत्त्वात् । चतुष्पाज्जातिविशेषवाची पशुशब्दस्त्वन्तोदात्तः पुल्लिङ्गश्च, पशूंस्तानित्यादौ तथापाठात् । तदेतद्ध्वनयन्नाह—दिगिति । वामनेन तत्र निसोऽनुक्त्या एवमित्यस्यानुपपत्तेराह—तत्रहीति । तत्सूत्रे हीत्यर्थः । एवञ्चाव्यवहितेन दुष्कृतमित्यंशेन साम्यबोधक एवंशब्द इति भावः । उभयोरावश्यकत्वमन्यतोऽवगन्तव्यम् । इतिसंज्ञेति । प्रथमाध्यायस्थसन्धिकार्योपयोगिसंज्ञानां प्रकरणमिति

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

"इको गुणवृद्धी" (पा० सू० १।१।३) ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न—"दिव औत्" (पा० सू० ७।१।८४) द्यौः, "त्यदादीनामः"

शब्दरत्नम् ।

योजनयेति । (१)यद्यपि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे सामर्थ्याच्छब्दव्यापाराश्रयणेन लभ्यते

भैरवी ।

इको गुणवृद्धी । नेदमधिकारसूत्रम् 'न धातुलोप' इति सूत्रस्थनकारस्य पृथक् पाठात् । अन्यथाऽधिकारत्वाविशेषान्नञा संयुज्यैव पठेत् । संज्ञासूत्रमपि न, विरुद्धविभक्तिनिर्देशात् । विधिसूत्रमपि न, तत्तद्विधायकसूत्रसामर्थ्यादतः परिभाषासूत्रमेवेत्याशयेन प्रकरणान्तरेऽस्य पाठः। अत्र 'पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य योजनयोक्तार्थलाभः' इति मूलीयव्याख्यानङ्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्याक्षरविरुद्धमित्याशयेनाह—यद्यपीत्यादि । तदनुवृत्त्यैव—गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव । न च तयोः सूत्रयोर्गुणवृद्धिपदे स्वरूपपरे इह तु तयोः संज्ञिपरत्वं कथमिति वाच्यम्, 'ष्णान्ताषट्' इति संख्यापदवच्छब्दाधिकारेण संज्ञिपरत्वसम्भवात् । सामर्थ्यात् । पुनरस्मिन्सूत्रे तयोः पाठसामर्थ्यात् । लभ्यत इति । लक्षणयेति शेषः । सा च गुणवृ-

भावप्रकाशः ।

समाप्तमित्यर्थः । तेनाम्रेडितप्रगृह्यभलोपसंज्ञाद्यनुक्तावपि न क्षतिः । तथा च संज्ञानामेवेदं प्रकरणं न तु तासामिदमेवेति बोध्यम् । 'अ अ' इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिकः । एतेन "अइउण्" इत्याद्युपन्यासो न युक्तः, तेषां क्रमबाधकत्वात् । तत्फलं तु यमां यमीत्यादौ यथासङ्ख्यधीरित्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः । "आदिरन्त्येन" इत्येकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

परममूले इकोगुणवृद्धी इति । परिभाषेयं व्याख्यानादिति भावः । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्याक्षरानुगुण्यमत्र पक्षे भवतीत्याशयेनाशङ्कते—यद्यपि तदेति । गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सूत्रबोध्यार्थलाभे इत्यर्थः । एवेन सौत्रतत्पदव्यवच्छेदः । संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञिपरत्वेन "नधातु" इत्यादिसाहचर्येण च तयोरर्थपरत्वादिति भावः । सामर्थ्यात्—पुनरत्र सूत्रे तद्ग्रहणसामर्थ्यात् । शब्दव्यापारेति । इत्थं

सरला ।

योजनयेतीति । अनुवृत्तगुणपदस्य वृद्धिपदस्य च तृतीयया विपरिणामः, विधीयेते इत्यध्याहारः, अनुवृत्तसंज्ञापदानां स्वरूपपरकत्वमिति च नियम इति गुणपदेन वृद्धिपदेन च यत्रादेङ आदैचो वा विधीयन्ते तत्रेकः पदं षष्ठ्यन्तमुपतिष्ठते इत्यर्थः सिध्यति । न च "बहुगण" सूत्रादनुवर्तमानस्य संख्यापदस्य "डति च" सूत्रे संज्ञिपरकत्वदर्शनेन व्यभिचार उक्तनियमस्येति वाच्यम्, संज्ञाशास्त्रातिरिक्तशास्त्रेऽनुवृत्तसंज्ञापदानां स्वरूपपरकत्वमिति नियमाश्रयणेन "डति च" सूत्रस्य संज्ञाशास्त्रत्वेन दोषाभावात् । न चैवं स्वादिष्विति संज्ञाशास्त्रे "सुप्तिङन्तं पदम्" सूत्रादनुवर्तमानपदपदस्य स्वरूपपरकत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । यस्मात्तदनुवर्तते तदीयविधेयतावच्छेदकधर्मेतरधर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकेति संज्ञाशास्त्रस्य विशेषणेन उभयोरपि "सुप्तिङन्तं" "स्वादिषु" सूत्रयोरेकसंज्ञाविधायकत्वेनादोषात् । "डति च" इत्यस्य तु भिन्नसंज्ञाविधायकत्वेन तादृशसंज्ञाशास्त्रत्वमस्त्येवेति न तत्र संख्यासंज्ञापदस्यानुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वमिति।

नवीनास्तु गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्येन शब्दव्यापारमाश्रित्य गुणवृद्धिपदयोरदेङ्निष्ठविधेयताप्रयोजकगुणपदे आदैङ्निष्ठविधेयताप्रयोजकवृद्धिपदे न लक्षणाम्, अनुवर्तमानमपि संज्ञापदं संज्ञाशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकधर्मेतरधर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजके संज्ञाशास्त्रे तदन्यत्र वा सर्वत्र संज्ञिपरमेवेति च नियममङ्गीकुर्वन्ति । तदाह—यद्यपीति ।

(पा० सू० ७।२।१०२) सः, इमम् । षष्ठ्यन्तमिति । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणा-

शब्दरत्नम् ।

मूलोक्तार्थस्तथाऽपि मन्दबुद्धिसाधारण्येन स्फुटत्वायैवमेवोक्तम् । स इति ।

भैरवी ।

द्धिशब्दकरणकविधानाधिकरणे कार्या । मन्दबुद्धीति । किञ्च यदीहोक्तार्थे गुणवृद्धिपदयोरननुवर्तमानयोर्लक्षणाऽऽश्रीयते तदा 'नधातु' इत्युत्तरसूत्रयोः पुनरर्थान्तरेऽकारादिमात्रे लक्षणाऽऽश्रयणीयेति गौरवं स्यादतो लाघवायास्मिन्सूत्रे तयोरनुवृत्त्या योजनाकल्पनमेव युक्तमिति बोध्यम् । शब्दव्यापारपरतया व्याख्यानस्य फलं द्यौरित्यादावतिव्याप्तिवारणरूपं दर्शितं यथा,

भावप्रकाशः ।

गुणवृद्धिग्रहणं शब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकम् । एवञ्चानुवृत्तिर्नेतितद्भाष्यतात्पर्यमिति भावः । एवमेवेति । योजनया लभ्यते इत्याद्येवेत्यर्थः । इत्येवमित्यध्याहृत्यात्रत्ययोरर्धपरत्वेनानुवृत्तयोरर्थाधिकारात् स्वादिष्वित्यादावनुवृत्तपदशब्दस्य संज्ञापरत्वस्यैव दृष्टत्वाददेङ्गुणोवृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोतीतिभाष्याच्च शब्दपरत्वेन च योजनालाभ इति भावः । अत एव सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शकैतत्सूत्रभाष्ये "इकोगुणवृद्धीत्युच्चार्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते" इत्युक्तम्, नत्विक इत्येतावन्मात्रमुच्चार्य । एवञ्चानुवृत्त्या योजनेत्येतद्भाष्यतात्पर्यम् । परन्त्वस्य भाष्यस्य यथान्यासाभिप्रायकतया सुयोजत्वात्तन्मतमेव भाष्याभिमतम् । अत एव कैयटोऽप्युत्तरपक्षत्वेन तन्मतमभिहितवान् । किञ्चानुवृत्तयोस्तयोरसमस्तयोरेकवचनान्तयोर्द्विवचनान्तसमस्तैकदेशभूतगुणवृद्धिविशेषणत्वासम्भवेन तत्पक्षासम्भवः । नहि भवति चैत्रमैत्रौ दण्डी स्रग्वीति । अत एव मन्दबुद्धीति फलमुक्तम् । अत एव न शब्देन्दुशेखरविरोध इति बोध्यम् । एतेन सम्बन्धानुवृत्तौ मण्डूकप्लुतौ वात्र तयोर्ग्रहणे च गौरवमिति सम्पूर्णसूत्रद्वयानुवृत्त्या तयोस्त्याग एवोचित इति कौस्तुभरत्नाकरमन्दाद्युक्तमपास्तम्, तथानुवृत्तिप्रदर्शकभाष्यविरोधापत्तेः । त्वन्मतेऽपि चतुर्षु पदेषु स्वरितत्वप्रतिज्ञायास्तथा योजनायाश्चावश्यकतया गौरवस्य स्पष्टत्वाच्च, गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक् ।

नन्वेवं व्याख्यानस्य "दिव औत्"इत्यादिष्वपि अव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयजनकातिव्याप्तेर्निरासस्य फलस्य मूलोक्तत्वेऽपि तल्लक्ष्येषु स इत्यनुचितम्, तत्रेकोऽभावादत आह—अत्रेति। तथा चान्यत्र तथासत्त्वेऽपि "त्यदादीनामः" इत्यत्राव्याप्तेस्तदुभयस्य च जनकातिव्याप्तेर्निरास एव फलमिति भावः । "अचश्च" इत्यत्र ह्रस्वादिपदानुवृत्तिफलन्तु "दिव उत्"इत्यादि। गणनिर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थ उत्तरार्थश्चेति बोध्यम्। यद्यपि "दिव(?)तस्ये"त्यर्थेन 'द्यौः' इत्यस्य सिद्धिः,"लोपो व्योः"इति वलोपः, "दिव उत्" इति तु न अभिव्यक्तेति न्यायात्, अनन्त्यग्रहणप्रत्याख्यानात् "न यासयोः" इत्यादिज्ञापकाच्च सः, 'हेस' 'सा' इत्यादिसिद्धिः। एवम् "इदमो मः""इदोऽय् पुंसि"इत्यादिज्ञापकात् 'इमम्'इत्यादिसिद्धिः। एवं 'पन्थाः'इत्यस्य मूलकृदादिमते "इतोऽत्" इत्यत्रेद्ग्रहणाज्ज्ञापकात्सिद्धिरिति नोक्तार्थाङ्गीकारफलं, तथापि ज्ञापकानादरेण तदुक्तिः। किञ्चोक्तज्ञापकैरानुमानिकवचनानां कल्पनापेक्षया शब्दव्यापाराश्रयणमेव लाघवादुचितमिति तदुक्तिः। वस्तुतो "लोपो व्योः" इत्यत्र वस्य भगवता प्रत्याख्यानात्सौत्रत्वकल्पने गौरवाच्च 'द्यौः' शब्दसिद्ध्यर्थं तथा व्याख्यानावश्यकतया 'पन्थाः' इत्यादीनामपि तत एव सिद्ध्या ज्ञापकाश्रयणे फलाभावो विपरीतगौरवञ्च । अत एव 'द्यौः' इत्यस्य मूले प्रागुक्तिः, एवञ्च मुख्यं तल्लक्ष्यम् । न च पूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरोक्तेरसर्वत्र प्रसिद्धत्वेऽपि वैपरीत्यं न क्वचिद् दृष्टमिति वाच्यम्, श्रुतिलिङ्गादौ तस्य पूर्वमीमांसायां स्पष्टत्वात् । तस्मादस्तु मध्यमः पक्ष इतीदूत्सूत्रभाष्योक्त्या तथा नियमाभावाच्च । भाष्यकृतोऽपीदमेवाकूतम्। एतेन 'इतः' इति सामान्यापेक्षज्ञापकेन स्वरूपविधावस्यानुपस्थित्या 'द्यौः' इत्यादेरपि सिद्धिः, तथा च गुणवृद्धिपदमात्रानुवृत्त्येहत्यतत्पदत्याग एवोचित इतिरत्नाकराद्युक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वे मानाभावाद् गौरवाच्च । किञ्च 'ऋभुक्षिन्' शब्दे ऋकारोकारयोरनतिप्रसङ्गाय तस्य चारितार्थ्यात्। नच 'इकः' इत्यस्य सर्वनामस्थानविशेष्यत्वात् "येन नाव्यवधानम्" इतिन्यायेन नातिप्रसङ्ग इति

च्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकात्सोर्लुगिति भावः। पदमिति । तच्च सम्भवति सामा-

शब्दरत्नम् ।

अत्र नैव स्यादिति भावः । इममिति । अत्रेकारस्यैव स्यान्न त्वन्त्यस्येति भावः । सोर्लुगिति। अत एव दीर्घो नेति भावः। तच्चेति। इक इति पदं चेत्यर्थः। अनेनात्र सूत्रे पदोपस्थितिपक्ष इति सूचयति "अचो ञ्णिति" (पा०सू०७।२।११९) "ओर्गुणः" (पा०

भैरवी ।

तथा स इत्यत्र न सम्भवतीति तदुपादानन्निष्फलमित्याशङ्कानिरासायाह—अत्र नैवेति। तथा चातिव्याप्तिवदव्याप्तिनिरासोऽप्येवं व्याख्यानस्य तस्य फलमिति ध्वनितम्। नन्विममित्यत्र पुनरतिव्याप्तिप्रदर्शनं सन्दर्भविरुद्धम्। 'द्यौः' इत्यस्यातिव्याप्त्यधिकरणस्याग्रे एतदुपन्न्यासस्यौचितत्वात्, अतो भावमाह—अत्रेकारेति । तथाचान्त्यादेशस्य विषये दोषमुद्भाव्यानन्त्यादेशप्रसक्त्यातिव्याप्तिप्रदर्शनाय पुनरेवं लेखः । अत एव। लुकः प्रवृत्तेरेव। दीर्घ इति। "अत्वसन्तस्य" इति सूत्रविहित इत्यादिः। ननु तच्चेत्यनेन सम्पूर्णसूत्रपरामर्शेऽर्थासङ्गतिरत आह—इक इति पदञ्चेति । अनेन—पदपदोपादानेन। ननु विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदोपादानं यत्र तत्रास्योपस्थानञ्चेत् "अचो ञ्णिति" इति सूत्रे "ओर्गुणः"इत्यत्र च तथा सत्त्वादत्रापीक इत्यस्योपस्थानं स्यात्, तथाच सूत्रोपात्तयोर्वैयर्थ्यमत आह—अच इति । न च निर्दिष्टस्थानिकत्वमिक इत्यस्यानुपस्थाने नियामकम्भविष्यतीति वाच्यम्, अच इत्यस्य स्थानिबो-

भावप्रकाशः।

वाच्यम्, अङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वेन तथाऽन्वयस्यैवाभावात् । एतेनाद्विधिसामर्थ्यात्तथेत्यपास्तम्। एवञ्च पन्थाः इत्यपि 'द्यौः' इतिवन्मुख्यमेवोदाहरणमिति तथा व्याख्यानं तदुक्तिश्च युक्तैवेति दिक्। यद्यपि "त्यदादीनामः" इत्यत्रेकपदोपस्थितौ 'सम्भवति' इति न्यायेन सामानाधिकरण्येनान्वय उचितस्तथाऽपि विभिन्नवचनत्वादधिकलद्दयानुरोधाच्च वैयधिकरण्येनैवान्वयः । अत एव भाष्ये इममित्युक्तिसाफल्यम् । तदेतद् हृदि निधायाह—अ`कारेति । एवञ्व्यावर्त्यमाह—नन्विति। दीर्घ इति। "अत्वसन्तस्य" इत्यनेनेति भावः। ननु तच्चेत्यनेन सूत्रपरामर्शे तस्य विधिषु तथाऽनन्वयात्सम्भवतीत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः। सूत्रानुपात्तत्वात् पदशब्दपरामर्शोऽपि न युक्त इत्यत आह—इक इति पदञ्चेति। एवञ्च 'इकः' इत्यस्यैव परममूले षष्ठ्यन्तं पदमिति स्वरूपकथनं, नत्वनुवृत्त्यादिलभ्यम्, अत एव मूले भेदविवक्षाङ्गीकारः। अन्यथा 'उपतिष्ठते' इत्यत्र तस्य कर्तृत्वेनान्वयो न स्यात्। अत एव पदशब्देन सामानाधिकरण्यमिति भावः। तत्फलितमाह—अनेनेति। इक इति षष्ठ्यन्तमित्यादिव्याख्यानेनेत्यर्थः। पक्ष इति । स एव युक्त इति स्फुटीभविष्यति। नन्वेवमपि 'ओर्गुणः, इत्यादावप्युपस्थितिः स्यात्, गुणादिपदश्रवणात्। न च निर्दिष्टस्था निकत्वान्न तथा 'ओः' इत्यादेः स्थानित्वनिर्णयस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकतया पूर्वमभावादत आह—अच इति। आदिना 'अत उपधायाः' इत्यादिसङ्ग्रहः।

"इमामगृभ्णन्" इतिमन्त्रे रशनामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गसत्त्वेऽपि "इत्यश्वाभिधानीमादत्ते"

सरला ।

दीर्घो नेतीति । षष्ठ्यन्तस्य "इको यणचि" इत्यादिसूत्रस्थस्यानुकरणतया तस्यानुकार्यार्थवाचकत्वेन शब्दस्वरूपार्थकत्वमाश्रित्य नपुंसकलिङ्गबोधकतया तत उत्पन्नाया विभक्तेः प्रथमैकवचनस्य लुकि असन्तत्वेऽपि "अत्वसन्तस्य चाधातोः" इत्यनेन न दीर्घः, सुपरकत्वाभावात्, "नलुमता" इति निषेधादिति भावः। अत्र नैव स्यादिति । इकोऽसत्त्वादित्यर्थः । पदोपस्थितिपक्ष इति । तच्छेष-तदपवाद-पदोपस्थितिपक्षाणां मध्ये इति शेषः ।

शब्दरत्नम्।

सू० ६।४।१४६) इत्यादौ तु नास्याः प्रवृत्तिः। लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमतः श्रौताच्पदार्थादिघटितवाक्यार्थबोधे वृत्ते निर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापीक्पदस्य वाक्यार्थेऽनन्वयात्। "सार्वधातुक" (पा० सू० ७।३।८४) इत्यादौ तु तदुपस्थिर्ति

भैरवी।

धकत्वनिर्णयस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वात्। लिङ्गस्य—वृद्ध्यादिपदनिष्ठस्य लिङ्गस्य इक्पदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपस्य। श्रुत्यपेक्षया—अच इत्यादिश्रुत्यपेक्षया। निरपेक्षो रवः श्रुतिः। दुर्बलत्वेनेति। "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" (जै० सू०) इति सूत्रे मीमांसायां हि तथोक्तम्। दुर्बलत्वमुपपादयति प्रथमत इति। श्रौत इति। श्रुतेरयं श्रौतः। श्रुतिश्चाच्पदादिरूपा, अत एवाह—अच्पदार्थादीति। आदिना वृद्ध्यादिपदार्थपरिग्रहः। वृत्ते—निष्पन्ने। वाक्यार्थबोधस्य या पदार्थोपस्थित्यादिसामग्री तस्या वृत्तत्वादिति शेषः। एतेन पदोपस्थितिप्रतिबन्धकसद्भावो ध्वनितः। उपस्थितस्यापीति। अपिना ऽनुपस्थितौ सम्यक्त्वं सूचितम्। लिङ्गस्य तु पदोपस्थापकत्वं, ततस्तस्य पदस्य शक्तिस्मरणं, ततस्तदर्थोपस्थितिस्ततस्तस्यार्थस्य वाक्यार्थघटकत्वसम्भावनेति विलम्बः स्पष्ट इति भावः। यथा "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य" इति मन्त्रे रशनामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गसत्त्वेन गर्दभरशनाग्रहणेऽपि प्रसक्तस्य तस्य मन्त्रस्य तदीयब्राह्मणे "अश्वाभिधानीमादत्ते" इति विधिबोधकलेडन्तशब्दोच्चारणेनाश्वरशनाग्रहणे श्रुत्या तस्य मन्त्रस्य विनियोगो बोध्यते इति। निर्दिष्टस्थानिकत्वेनेति। अनेन स्थान्यन्तराकाङ्क्षाभाव उक्तः। अनन्वयेति। अर्थद्वारेति शेषः। जनितान्वयबोधादिति च भावः॥

प्रकृतसूत्रोपयोगस्थलमाह—सार्वधातुक इत्यादिना। तदुपस्थितिम्—एतत्सूत्रस्थेक्पदोपस्थि-

भावप्रकाशः।

इति तदीयब्राह्मणे "आदत्ते" इति लेट् विधायकः, इतिर्मन्त्रस्य करणत्वबोधकः, अश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतिर्निरपेक्षरवाख्या साध्यत्वबोधिकेति तस्याः प्राबल्यादश्वरशनादाने तस्य विनियोगो नोक्तलिङ्गेन तन्मात्रादाने इति पूर्वमीमांसायां श्रुतिलिङ्गेतिसूत्रे स्पष्टम्। तदभिप्रेत्याह—लिङ्गस्येति। इक्पदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपगुणादिपदनिष्ठलिङ्गस्येत्यर्थः। श्रुतीति। "अचः" इत्यादिश्रुतीत्यर्थः। वृत्ते निष्पन्ने उक्तकारणबाधकाभावयोः सत्त्वादिति भावः। निर्दिष्टेति। तथा च स्थान्याकाङ्क्षाऽनियमप्रसक्त्योरभाव इति भावः। उपस्थितस्येति। शङ्कोक्तरीत्येति भावः। वस्तुत उक्तरीत्या अनुपस्थितिरेव। तद् ध्वनयन्नाह–अपीति। काकूक्तिरियम्। अनेन कैमुतिकन्यायसूचनद्वाराऽनुपस्थितानन्वयसूचनद्वाराऽनुपस्थितिरेव युक्तेति सूचितम्। अनन्वयेति। अर्थद्वारेतिशेषः, जातेष्टान्वयबोधेन नैराकाङ्क्ष्यात्। तथाच फलाभावादपि न तथेति भावः। नन्वेवं "सार्वधातुक" इत्यादावपि तदापत्तिः, उक्तरीत्या तत्रापि ततः प्राक् बोधनिष्पत्तेः। तथा चास्य निर्विषयतापत्तिरत आह—सार्वधातुके इति। तदुपेति। अत्रत्य

सरला।

दुर्बलत्वेनेति। यथा "ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति श्रुत्या ऐन्द्रया ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ताया इन्द्रदेवतास्वरूपप्रकाशकत्वेऽपि लिङ्गान्नेन्द्रोपस्थाने विनियोगः श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य श्रुतिमनुमाय विनियोजकतया विलम्बोपस्थापकत्वेन दुर्बलत्वात्। लिङ्गं हि श्रुतिमनुमाय यावदिन्द्रोपस्थाने ऐन्द्रीमृचं विनियोजयति, तावत्प्रत्यक्षश्रुतिः गार्हपत्यो स्थाने लिङ्गाच्छ्रुत्यनुमानकाल एव विनियोजयतीति। तदुक्तं जैमिनिना—"श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति। एवं प्रकृतेऽपि "अचो ञ्णिति" इति सूत्रस्य आदेज्विधायकानुवृत्तवृद्धिपदघटितत्वलिङ्गेन यावत् इकोगुणवृद्धीतिशास्त्रेण इक्पदोपस्थान तावदेव श्रौताच्पदार्थेन स्थान्याकाङ्क्षाया निवृत्ततया उपस्थितस्यापीक्पदस्याकाङ्क्षाया अभावाच्छाब्दबोधेऽनन्वय इति। सार्वधातुक इत्यत्र तु श्रौताङ्गपदार्थद्वारा अङ्गस्य गुणो भवतीति वाक्यार्थे वृत्तेऽपि स्थान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन तत्रोक्तलिङ्गादुपस्थितस्येक्पदस्य शाब्दबोधेऽन्वय इति भावः।

नाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते। "मिदेर्गुणः" (पा० सू०७।३।८२)

शब्दरत्नम्।

विना स्थान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन बोध एव नेति विशेषः। एवं च पदश्रुतिनिमित्तैषा पदैकवाक्यतया ऽन्वयवत्यन्तरङ्गा। स्थामषष्ठीत्वनिर्णये उपस्थिताऽलोन्त्यपरिभाषाया अनन्त्यस्य गुणव्यावृत्तये वाक्यैकवाक्यतया ऽन्वय इति बहिरङ्गा सा,

भैरवी।

तिम्। शान्त्यभावेनेति। गुणादीनामनेकाल्त्वाभावेन "अनेकाल्शित्सर्वस्य" इत्यस्यानुपस्थितेरङ्गस्येति षष्ठ्या अर्थस्य समीपादिपदाध्याहारेण "अस्तेर्भूः" इत्यत्रेवानेकस्य सम्भवेन स्थानषष्ठीत्वनिर्णयाभावाद् "अलोऽन्त्यस्य" इत्यस्याऽप्यनुपस्थितिरन्यस्य तु निर्णायकस्य स्वरूपत एवाभावादिति। अङ्गसम्बन्धिगुण इत्यर्थबोधस्तु सामान्यतो जातोऽपि न लक्ष्यसंस्कारक इति भावः। बोध एव नेति। सम्बन्धविशेषविषयकः षष्ठीजन्यबोध एव नेत्यर्थः। न चैवमस्याः परिभाषाया अप्युपस्थितिर्न स्याद्विधेयसमर्पकत्वनिर्णयाभावेन लिङ्गानिश्चयादिति वाच्यम्, असति बाधके विधिवाक्यस्थप्रथमविधेयबोधकपदावयवेति सामान्यतः सिद्धवाक्यतो गुण इति पदस्य प्रथमान्तस्य लिङ्गत्वसम्भवात्। मौलन्तच्चेत्यादिग्रन्थमवतारयति—एवञ्चेत्यादिना। एवञ्च—सामान्यतो बोधे च। पदश्रुतिनिमित्ता—विधेयबोधकत्वज्ञानविषयगुणादिपदश्रवणनिमित्ता। एषा "इको गुण" इति परिभाषा। अन्तरङ्गत्वादस्याः प्रथमतः प्रवृत्तिमाह—पदैकेति। "अलोऽन्त्यस्य" "आदेः परस्य" "अनेकाल्" इत्यस्य च यथा ऽन्यत्र व्यवस्थापकत्वं, तदाह—स्थानषष्ठीत्वेति। "पादस्य लोपः" इत्यादौ यथा। प्रकृते सार्वधातुकेत्यादिसूत्रे स्थानषष्ठीत्वस्य "क्ङिति च" इत्यस्य निर्दिष्टपरिभाषोपस्थिताव्यवहितस्य गुणनिषेधकत्वेन तत्प्रतिबध्यसूत्रस्थपदघटितवाक्यघटकषष्ठ्या निर्णय इत्यर्थः। एवञ्चालोन्त्यस्येत्यस्य बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेव। अनन्त्यस्येति। कृष्णतीत्यादावृकारादेरित्यर्थः। वाक्यैकवाक्यतेति। तस्याः परिभाषाया यत्र स्थानषष्ठी तत्रालोऽन्त्यस्येत्युपतिष्ठत इत्यर्थेन

भावप्रकाशः।

"इकः" इतिपदोपस्थितिमित्यर्थः। अभावेनेति। गुणादेर्नानेकाल्त्वेनासर्वादेशत्वात् स्थानषष्ठीत्वानिर्णयेनानन्त्यादेशत्वाच्चेति भावः। बोध एव नेति। लक्ष्यसंस्कारको नेत्यर्थः। अङ्गसम्बन्धिगुणभवनमिति सामान्यधीस्त्वस्त्येव, हेतोः सत्त्वात्। अत एव विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरिक्पदोपस्थितौ लिङ्गम्। तत्त्वेन ग्रहश्चासति बाधके विधिवाक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तत्वात्तयोस्तद्बोधो जात एव। अत एव गुणादिपदानामिक्पदोपस्थापनेन सफलानामपि वाक्यार्थान्वयिता, तदर्थस्य तदनन्वयित्वेऽविधेयत्वेनोपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः। असतीत्याद्युक्त्या "वृद्धिर्यस्य" इत्यादौ यच्छब्दादेस्तद्बाधकत्वेनातत्त्वान्नेति भावः। तस्मिन्सामान्यबोधे लक्ष्यासंस्कारकत्वात्स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धाभावेन सम्बन्धत्वेन भानात्तदनिर्णयात्स्थानषष्ठीरूपलिङ्गाभावात् "अलोन्त्यस्य" इत्यस्याप्रवृत्तिः, किन्त्वस्योक्तलिङ्गसत्त्वात्। तद्धृदि निधायेगन्ताङ्गस्येत्यादिग्रन्थमवतारयति—एवञ्चेति। लक्ष्यासंस्कारकवाक्यार्थबोधे चेत्यर्थः। तत्र स्थान्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन स्थानषष्ठीत्वनिर्णयस्य दूरापास्तत्वम्। इक्पदोपस्थितौ तु तच्छान्त्या स्थानपदाध्याहारेणेगादिपदघटितवाक्यार्थबोधे सति तन्निर्णयः। एतेनेगुपस्थितौ पदार्थोपस्थितिमात्रं निमित्तमिति पदैकवाक्यतयाऽन्वयादन्तरङ्गत्वमस्याः। विधीयेत इति त्वनुवादे प्राप्त्यभावात्फलितार्थकथनम्। "अलोन्त्यस्य" इति तु विधिवाक्येष्ववान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तदेकवाक्यतया सम्बध्यते इति बहिरङ्गत्वं तस्याः, तं विना स्थानषष्ठ्या निर्णेतुमशक्यत्वादिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। सामान्यबोधे बाधकाभावात्, तस्योक्तरीत्या आवश्यकत्वाच्च। अनुवाद इत्यस्यातिरिक्ताया असत्त्वाच्चेति दिक्। अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह—वाक्यैकवाक्येति। यत्र स्थानषष्ठी, तत्र "अलोन्त्यस्य" इत्युपतिष्ठते

सरला।

पदश्रुतिनिमित्तेति। विधेयताप्रयोजकस्य वृद्धिपदस्य गुणपदस्य वा अस्या लिङ्गत्वात् तादृशप-

"मृजेर्वृद्धिः" (पा० सू० ७।२।११४) इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवान्मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते। यत्तु इक एव स्थाने स्त इति प्राचा व्याख्यातम, यच्च तट्टीकाकृतोक्तमनियमप्रसङ्गे नियमार्थमिदमित्यादि, तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपे-

शब्दरत्नम्।

तदाह--इगन्ताङ्गस्येत्यादि। मृज्योरवयवस्येति। एवं च स्थानषष्ठीत्वाभावनिर्णयेन "अलोन्त्यस्य"(पा०सू०१।१।५२) इत्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति भावः। नियमार्थमिदमिति। तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्ध्योः "अलोऽन्त्यस्य" (पा० सू० १।१।५२) इतिवदिदमपि स्थानिनियमार्थमिति तदाशयः। तत्सर्वं भाष्येति। द्वयोर्नियमयोः "सार्वधातुक-"(पा०

भैरवी।

वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः। तदाहेति। तदेतन्मनसि निधायाहेत्यर्थः। एवञ्च—"मिदेः" इत्यादिषष्ठ्या अवयवषष्ठीत्वनिर्णये च। स्थानषष्ठीत्वेति। इक इत्यस्य तथात्वेऽपि परिभाषाया अनियमे नियमकारकत्वस्वभावादिक इत्यस्य पदस्यैकवर्णोपस्थापकतयाऽल्समुदायबोधकत्वाभावेनालोन्त्यस्येत्यस्य तत्रानुपस्थितिरिति भावः।

नन्विको गुणेत्यस्य सूत्रस्य परिभाषात्वकथनेन विधिसूत्रत्वमेव नास्ति नियमसूत्रत्वन्तु कुत इत्याकाङ्क्षानुत्थानायाह—तत्तदिति। अलोन्त्यस्येतिवदिति। यथाऽन्त्यस्यानन्त्यस्य च प्राप्तावन्त्यस्येति तेन नियमः क्रियते, तथाऽनेनापीकोऽनिकश्च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इक एवेति नियमकल्पनया परिभाषात्वमस्याः सिद्धमिति भावः। इदमपि—इको गुणेति सूत्रमपि। नियमार्थमिति। अन्यथा गुणादिविधायकवाक्यस्य निर्णयाजनकतया वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति तद्भावः। भाष्यविरोधमुपपादयति—द्वयोरित्यादिना। द्वयोः—इकोगुणालोन्त्यस्येत्यनयोः।

भावप्रकाशः।

इत्यर्थादिति भावः। तदाहेति। तदेतद्धृदि निधायोक्तक्रमेणान्वयमाहेत्यर्थः। एवञ्चेति। तथान्वयेनावयवषष्ठीत्वनिर्णये चेत्यर्थः। निर्णयेनेति। आर्थिकेनेति भावः। नन्वस्य परिभाषात्वोक्तेरविधित्वान्नियमत्वं विधित्वं दूरापास्तमत आह—तत्तदिति। "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यादिभिरित्यर्थः। अन्यथा तेषां केषाञ्चिद्वैफल्यम्। अत एवादौ परिभाषेयमित्युक्तम्। स्थानिनियमेति। अन्त्यानन्त्ययोः प्राप्तावन्त्यस्यैवेतिवदिगनिकोः प्राप्ताविक एवेति तन्नियम इत्यर्थः। तथा च नायं प्रसिद्धनियमविधिः, किन्तु परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वादस्य स्थानिनियामकतया नियमार्थत्वव्यवहारः। एवमग्रेऽपीति भावः। तदाशय इति। प्रक्रियाप्रसादकृतोराशय इत्यर्थः। तत्सर्वमिति। मूलटीकोक्तमित्यर्थः। ननु ताभ्यामुक्तं नियमपक्षमनूद्य तत्र भाष्यविरोधादुपेक्ष्यत्वं प्रतिज्ञाय हेत्वसिद्धिवारिका तच्छेषपक्षमित्यादिहेतूक्तिर्न युक्ता कृष्णपण्डितानाम्, नियमपक्षतच्छेषयोस्तिलतन्दुलयोरिव महाभेदस्य स्पष्टत्वेनान्त्यस्य तत्र दूषितत्वेऽपि आद्योट्टङ्कनस्यैवाभावेन तद्दूषितत्वस्य दूरोत्सारितत्वेनास्य ग्रन्थस्यासम्बद्धत्वादत आह—द्वयोरित्यादि। विधेरवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं स्वस्वहेतुवशाद्युगपत्प्रवृत्तावितिशेषः। विशेष्यविशेषण-

सरला।

दश्रवणमात्रे एवानया इक्पदस्योपस्थितेः पदैकवाक्यतया तदन्वय इति। अलोन्त्यपरिभाषायास्तु अल्समुदायवाचकपदोत्तरस्थानषष्ठी लिङ्गमिति। स्थानषष्ठीत्वस्य च वाक्यार्थबोधानन्तरं ज्ञायमानतया विधिसूत्रे उपस्थितस्यापि अलोऽन्त्यस्य इति पदद्वयस्य वाक्यैकवाक्यतयैवान्वयः। पूर्ववाक्यार्थबोधमुपजीव्यैव तदुपस्थितेः। उपजीव्योपजीवकभावापन्नविषयताप्रयोजकपदघटितत्वमेव वाक्यैकवाक्यत्वम्। निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकपदघटितत्वं हि पदैकवाक्यत्वम्। तच्च "इको गुणवृद्धी"इत्यस्यैव नत्वलोन्त्यस्येति। मिदेर्गुण इत्यादौ तु यावत् मिदेरित्यस्य स्थानषष्ठीत्वप्रसक्तिस्तावदेव गुणपदश्रुत्या उपस्थितेकः पदेन मिदेरित्यस्यावयवषष्ठीत्वनिर्धारणात् नालोन्त्यसूत्रप्रवृत्तिरिति समुदायार्थः। नच स्थानषष्ठीत्वस्येव विधेयताप्रयोजकत्वस्यापि वाक्यार्थबोधानन्तरमेव ज्ञायमानतया तत एव इक इत्यस्याप्युपस्थितेः कथं पदैक-

दयम् । तच्छेषपक्षं दूषयित्वा पदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः । त-

शब्दरत्नम् ।

सू०७।३।८४) इत्यादावविरोधेनेग्रूपस्यान्त्यस्येत्यर्थो वाच्यः । अन्त्यस्येक इति वा । उभयथाऽपि द्वयोर्विशेष्यविशेषणभावसत्त्वात्तच्छेषपक्षे पर्यवसानम् । सः "अलोऽन्त्यस्य" (पा०सू०१।१।५२) इति नियमः शेषो विशेषणमस्येति तदर्थः । तस्य "अलोऽन्त्यस्य" (पा०सू०१।१।५२) इत्यस्य विशेषणमिति वा । एवं च "मिदेर्गुणः"(पा०सू०७।३।८२) इत्यादौ परस्परविरोधादनयोस्त्यागे सर्वादेशगुणापत्त्या तद्विरोध इति भावस्तदाह—तच्छे-

भैरवी ।

इत्यर्थ इति । फलितार्थः । विशेषणमिति । विशेषणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः । सर्वादेश इति । सूत्रसामर्थ्यात्सर्वादेश इत्यर्थः । तद्विरोधः—भाष्यविरोधः । प्राचामिति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

भावे कामचारादाह—इग्रूपस्येति । सार्वधातुकादिपराङ्गस्येति शेषः । एवमग्रेऽपि । इदञ्च फलितार्थकथनम् । शाब्दतस्त्वित्थम्, यदि क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चाङ्गस्येति प्रागेवान्त्यमलं नीयते तत्पराङ्गान्त्यस्य गुण इति, तत इगनिकाः प्रासाविक एवेति नियमायेकाऽन्त्यो विशेष्यते—इकस्तत्पराङ्गान्त्यस्य गुण इति, तदेयं शेषभूता, विधिमन्तराकृत्य तस्याः पश्चादुपस्थितत्वात् भेदकत्वाद्वा। यदि प्रागिकाऽङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधाविगन्तस्य तत्पराङ्गस्य गुण इति । ततोऽन्त्यानन्त्यप्राप्तौ तन्नियमायालोऽन्त्यस्येति सम्बध्यते—तस्य योऽन्त्योऽल् तस्य गुण इति, तदाऽस्याः साऽर्थतः शेषभूतेति। न च नियमपक्षेऽपि मान्योक्त्यान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वशङ्कया कथं युगपत्प्राप्तिरिति वाच्यम्, सिद्धान्तरीत्या शङ्काया अभावात् विहितगुणवृद्ध्योः स्थानिनियममात्रार्थत्वेनास्यार्थस्यावान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेश्च । इको गुणेत्यस्य प्राचोक्तार्थबोधकाले विधेरप्यवान्तरवाक्यार्थबोधे बाधकेन द्वयोरपि सत्त्वाच्च । विधिष्वेव तथा सम्बन्धस्येष्टत्वादेव "सार्वधातुक" इत्यादावित्युक्तम् । अग्रे तु विशेष्यविशेषणभावमात्रप्रतिपादने तात्पर्यम्, न तु वास्तववाच्यार्थकथने इति तदनुल्लेखः । एतेन तावन्मात्रोक्त्या परिभाषयोरेकवाक्यत्वात्तच्छेषशब्दार्थ इति नव्याभिमतम् । अत एवैतन्मूलकतयेति प्रागुक्तग्रन्थसङ्गतिरित्यपास्तम्, उक्तहेतोः । 'राजकीयम्' इत्यादौ "अलोऽन्त्यस्य" इत्यस्याप्रवृत्त्यापत्तेश्च । भिन्नदेशस्थयोर्मिथो निराकाङ्क्षयोर्विध्युपकारयोरेकवाक्यत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च । उक्तग्रन्थस्तु ममाप्यनुकूल एवेति दिक् । तद्ध्वनयन्नाह—उभयथेति । पर्यवसानमिति । तत्पक्षे यादृशो विशेष्यविशेषणभावस्तयोस्तत्र तादृशः प्राचोक्तनियमपक्षेऽपीत्यतो भाष्याद्यनुक्तोऽपि नातिरिक्तः सः । किन्तु तस्य तच्छेषपक्ष एव पर्यवसानम्, अन्तर्भाव इति, न तयोर्भेद इत्यर्थः। अत एव भाष्यादौ न न्यूनतेति भावः। तच्छेषशब्दार्थमाह—स इत्यादि । इतिवेति । तदर्थ इत्यनुषज्यते । एतेन यद्यपि नियमपक्षो न तच्छेषपक्ष इति स्फुटमेव, तथापि तच्छेषपक्षदूषणदूषितत्वमस्त्येवेति मान्योक्तिर्यथाश्रुतार्थाभिप्रायेति ध्वनितम् । तद्ध्वनयन्नाह—एवञ्चेति । तयोरैक्ये चेत्यर्थः । विरोधादिति । तत्त्वयोस्तत्रैकत्रासम्भवादिति भावः । अनयोः परिभाषयोः । सर्वादेशेति । "मिदेः" इति सूत्रबलादिति शेषः । तथाच मेद्यतीत्यसिद्धिः । इदमेव तच्छेषपक्षे दूषणमिति भावः । तद्विरोधः भाष्यविरोधः । इतिभाव इति । कृष्णपण्डितानामिति शेषः । अत एव नियमपक्षं दूषयित्वेति नोक्त

सरला ।

वाक्यत्वमिति वाच्यम् । प्रथमान्तपदस्य विधायकत्वेन सर्वत्र दृष्टतया विधेयताप्रयोजकत्वज्ञानस्य वाक्यार्थबोधानपेक्षणादिति दिक् ।

स्थानिनियमार्थमिति । अनियमे नियमकारिणी परिभाषा इति हि तन्मते परिभाषालक्षणम् । इकः अनिकश्च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इक एवेति नियमेनास्याः परिभाषात्वमिति तद्भावः । अविरोधेनेति । सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यत्र अङ्गस्येति स्थानषष्ठ्या गुणपदश्रुत्या चोपस्थितस्यान्त्यस्येक इति पदस्य च "आग्नेयं चतुर्धा करोति" "पुरोडाशं चतुर्धा करोति" इत्यत्र यथा उपक्रमोपसंहारन्यायेन विशेष्यविशेषणभावः, एवमत्रापि तेनैव न्यायेन विशेष्यविशेषणभाव इति तच्छेषपक्षे पर्यवसानमिति भावः । पर-

च्छेषपक्षे ऽपि दूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभे स्पष्टीकृतोऽस्माभिः ।

शब्दरत्नम् ।

षपक्षमिति । दूषणोद्धारस्त्विति । "मिदेः-" इत्यत्र मिद इमिदिस्तस्येति व्याख्यानान्न दोषः । "पुगन्त' (पा०सू०७।३।८६)-इत्यत्र पुक्यन्तो लघ्वी उपधेति व्याख्येयमित्यादिभाष्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थः । न च यापयति, क्ष्मापयतीत्यादौ दोषः । गुणे

भैरवी ।

दूषणोद्धारप्रकारं दर्शयति—मिदेरित्यादिना । इत्याशीति । आदिना मृजेर्वृद्धिरित्यस्य परिग्रहः । तत्र हि अच इत्यपकृष्यत इत्यादिद्रष्टव्यः । भाष्योक्तेति । नन्वेवम्भाष्यानुक्तार्थस्य स्वयङ्कथनेन स्वस्य प्रौढत्वप्रदर्शनमनुचितमिति चेत्? न, सम्भवमात्रेण तदुक्तेः । दोष इति । पुक्यन्तयस्याऽऽकारस्य गुणापत्तिरूपो दोष इत्यर्थः । ननु सन्निपातपरिभाषया पुकि कृते गुणो न भविष्यति । यत्तु गुणे कृते "अत उपधायाः" इति वृद्धिरिति । तन्न, अङ्गवृत्तपरिभाषया तदप्राप्तेरिति चेत्? न, पुग्निमित्तके कार्ये कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तात् । अत एव 'अदिद्रपत्' इत्यत्र ह्रस्वस्य सिद्धिः, क्ष्मापयतीत्यत्र सन्निपातपरिभाषायास्तत्र प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि यस्य गुणापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । यदि "चेलेः क्नोपेः" इपि निर्देशेन पुकि कृते क्वचिद् गुणो भवतीत्युच्यते, तदा प्रतिपत्तिगौरवमिति प्रदर्शयन्नाह—गुणे कृत इति । न चाङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम्, तस्या द्वयोरिति निर्देशेनानित्यत्वात्,

भावप्रकाशः ।

तेः । तदाह—तच्छेषपक्षमितीति । स्वरूपभेदे तथोक्तिर्युक्ता, नत्वत्र तथा । अत एव मान्योक्तिस्तथेत्युक्तमिति भावः । आहुरित्यनेन गुरुमते सूचितामरुचिं मूलकृदाह—तच्छेषपक्षेऽपीति । तत्प्रकार सङ्क्षेपेणाह—मिदेरिति । उपधेतीति । द्विविधतत्पुरुषगर्भः समाहारद्वन्द्व इति भावः । आदिना "मृजेर्वृद्धिः" इत्यत्राच इत्यपकृष्यते इत्यादिसंग्रहः । भाष्योक्तेति । न स्वकल्पितेति भावः । यत्त्वेवं सति नियमपक्षमनूद्य तच्छेषपक्षमित्याद्याहुरिति न्यूनपञ्चम्यन्तघटितं तच्छेषपक्षेपीत्याद्यस्माभिरित्यन्तं परैरुक्तं रिक्तं वच इति खण्डनकृत् । तन्न, मध्यग्रन्थस्य शेषोयत्वेनैक्यासङ्गतेः । अत एव तद्बाधकाहुरित्यस्य सत्त्वेन तदननुवादेनान्धत्वापत्तेश्च स्वीयग्रन्थाज्ञानेन मूर्खत्वापत्तेश्च वक्ष्यमाणरीत्या मूलोक्तेः त्वदुक्तस्य एव रिक्तत्वाच्च । तदेव ध्वनयितुं तं ग्रन्थमवतारयितुं मूलोक्तेरप्रौढत्वं सूचयितुं च शङ्कते—नन्वेत्यादि । आदिशब्दः सादृश्ये । दोष इति । आकारस्य पुगन्तेति गुणापत्तिरिति भावः । अन्त्ये यस्य तु लोपं बाधित्वा न सः, लघूपधसाहचर्येण पुक्यन्तस्याच एव ग्रहणात् । यत्तु कौस्तुभे सन्निपातपरिभाषया नायं दोष इति समाहितम्, तन्न, पुगनिमित्तकार्ये कर्त्तव्ये तस्या अप्रवृत्तिरिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात् । अत एव 'अदीदपत्' इत्यादिसिद्धिः । 'क्ष्मापयति' इत्यत्र तया अनिर्वाहाच्च । पुकि इत्यस्य विवक्षितसप्त-

सरला ।

स्परविरोधादिति । अन्त्यस्यानिक्त्वेन इकश्चानन्त्यत्वेनेत्यर्थः । अनयोस्त्यागे इति । एकशकटसम्बद्धवृषभद्वयन्यायेनोभयोरप्रवृत्तावित्यर्थः ।

दूषणोद्धारस्त्वितीति । तच्छेषपक्षे "मिदेर्गुण" इत्यादौ परस्परविरोधस्थले सर्वादेशगुणाद्यापत्तिनिराकरणार्थं "मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विकग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिककृतोक्तम् । "मिदेर्गुणः इक इति वक्तव्यम्" "मृजेर्वृद्धिरिक इति वक्तव्यम्" इत्यादिस्तदर्थः । एवञ्च मिदादिस्थलेषु दोषनिवारणाय इक्पदावृत्तिकरणरूपदूषणस्य निराकरणमित्यर्थः । न दोष इति । मृजेर्वृद्धिरित्यत्र "मृजेर्वृद्धिः" "अचो ञ्णिति" इति योगद्वयस्थाने "मृजेर्वृद्धिरचः" "ञ्णिति" इति योगद्वयकरणेन मृजधातोरवयवस्याचो वृद्धिर्भवतीति तदर्थान्न दोष इति बोध्यम् । व्याख्येयमिति । पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं तस्येति विग्रहेणाङ्गावयवस्य पुगव्यवहितपूर्वान्त्यस्य उपधाभूतलघुवर्णस्य च गुणो भवतीत्यर्थकरणाद्धिनत्तीत्यादौ न दोष इति तद्भावः ।

शब्दरत्नम् ।

कृते वृद्ध्या रूपसिद्धेः । अत एव "समयाच्च यापनायाम्" (पा०सू०५।४।६०) इति निर्देशः सङ्गच्छते, तदाह-**कौस्तुभे स्पष्टीकृत इति** । नन्वेवं तर्हि किमर्थं प्राचां पक्ष उपेक्षित इति चेच्छृणु । **लघूपधांशे** इक्परिभाषानुपस्थितावनिग्लक्षणत्वाद्भिमित्यादौ गुणनिषेधानापत्तिभिया स उपेक्षित इति । **क्नोः** क्त्विस्वस्यानिग्लक्षणत्वेऽपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु तस्य पदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमिति दिक् ॥

भैरवी ।

असत्त्वाच्च । अत एव पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः, स न वक्तव्य इत्येव तस्याः प्रयोजनम्भाष्ये उक्तम् । अत एव—गुणोत्तरं वृद्धिप्रवृत्तिस्वीकारादेव । पकारस्य गुणापत्तिरपि यापनेति निर्देशेन नेति यदि कल्प्यते तदाऽधिकगौरवम् , पुक्यन्त इति व्याख्यानमेव युक्तमिति तात्पर्यम् । एवम्—पुक्यन्त इत्यादिरीत्या दोषाभावे सति । क्नोः । "त्रसिगृधि" इति सूत्रविहितक्नोः । उचितमिति । ज्ञापकमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षयाऽस्मिन्पक्षे प्रतिपत्तिलाघवा-

भावप्रकाशः ।

भीत्वे तु न मानम् । अत एव 'क्ष्मापयति' इत्यस्योल्लेखस्तद् ध्वनयन्नाह-**गुणेति** । वृद्धेरिति । "अत उपधायाः" इत्यनेनेति भावः । अङ्गवृत्तपरिभाषा तु द्वयोरित्यादिनिर्देशादनित्या अत आह—**अत एवेति** । तदनित्यत्वेन वृद्धेः प्राप्तत्वादेवेत्यर्थः । तदाहेति । तदेतन्मनसि निधायाहेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **स्पष्टीकृत इतीति** । 'यापयति' इत्यादौ चोद्यपरिहारयोर्भाष्यकृतत्वेन तद्दूषणोद्धारस्य तत्रास्पष्टत्वात् । कौस्तुभे च तथाप्रतिपादनात् क्विघटितस्पष्टीकृत इत्युक्तिः सुष्ठ्वेवेति भावः । **एवं** तच्छेषपक्षस्य निर्दुष्टत्वे । पक्षःनियमपक्षः, तयोरैक्यस्योक्तत्वेन तस्यापि निर्दुष्टत्वात् । **लघूपधेति** । तत्रैव दोषसत्त्वात्तन्मात्रोक्तिः । एतेनैतदुक्त्या पुगन्तांशे तदुपस्थितिरस्तीति सूचितमित्यपास्तम्, युक्तितौल्यात् । एवञ्च तच्छेषपक्षोऽपि दुष्ट एव । तत्समर्थनपरभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः । अत एवारुचिबोधकस्तुः प्रयुक्तो मूले, एवञ्चाहुरिति नारुचिबोधकम्, किन्त्वभियुक्तोक्तत्वबोधकमिति बोध्यम् । तदेतद् द्रढयितुं कैयटनारायणाद्युक्तिं खण्डयति-**क्नोरिति** । **उचितमिति** । ज्ञापकमूलकवाक्यान्तराकल्पनहेतुकलाघवमौचित्यहेतुः । अत्र केचित्-एवस्तु 'अमार्ट्' इत्यस्य सिद्धये तदावश्यकतां सूचयितुम् । न चानन्त्यविकार इत्यत्रत्यभाष्योक्तयुक्त्या निर्वाहः, अन्यार्थे कृतेनेकोगुणेति पृथग्योगेनापि व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । एवञ्च सपदोपस्थितिपक्षकम् "इकोगुण" इति पृथग्योगकरणकल्पनमेवोचितम् । अत एव एधिता'इत्यादौ व्यञ्जनस्य गुणो न । नन्वत एवारुचेरडागमात्पूर्वं परत्वाद् वृद्धौ पश्चादटि "लक्ष्ये लक्षणम्"इतिन्यायेन पुनर्वृद्ध्यभावे 'अमार्ट्' इति सिध्यति । भाष्यन्तु विप्रतिषेधानपेक्ष्यैवेति कैयटोक्तमेवास्त्विति वाच्यम्, विकारान्यानुपूर्व्या अभेदेऽप्यागमान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदादटो वृद्ध्यापत्तेर्वृद्ध्यटोर्यौगपद्यसम्भवेन विप्रतिषेधाभावाच्च कैयटोक्तप्रकारस्यैव चिन्त्यत्वात् । न चात एव "मृजेर्वृद्धिः" इत्यत्राङ्गाक्षिप्तेन

सरला ।

रूपसिद्धेरिति । आदन्ताङ्गं निमित्तीकृत्य जायमानः पुक् आदन्ताङ्गविघातकगुणप्रवृत्तिं प्रति निमित्तं न भवतीत्यर्थकसन्निपातपरिभाषया गुणस्याप्रवृत्तेश्च ।

कौस्तुभ इति । तत्र हि मिदिमृजिपुगन्तलघूपधांशे पूर्वोक्तदूषणोद्धारप्रकारमुक्त्वा ऋच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु दूषणोद्धारप्रकारस्त्वेवमुक्तः—"ऋच्छत्यृताम्" इत्यत्र ऋकारात्पूर्वमृकारप्रश्लेषे ऋच्छधातोर्ऋकारस्य गुण इत्यर्थकरणात् "ऋदृशोऽङि गुण" इत्यत्र "उरङि गुणः" "दृशेश्च" इति योगं विभज्य द्वितीययोगे उरितिपदमनुवर्त्य दृश्धातोर्ऋकारस्य गुणो भवतीत्यर्थकरणात्, स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः" इत्यत्र यणादीनिपदस्य तन्त्रं स्वीकृत्य लुप्तविभक्त्यन्तत्वमाश्रित्य स्थूलादीनां परं यणादि लुप्यते, यणः आदिर्यो वर्णस्तस्मात्पूर्वस्य केवलं पूर्वस्य वा यथासम्भवं गुणो भवतीत्यर्थकरणान्न दोष इति । **उचितमिति** । "मिदेर्गुण" इत्यादौ अनेकक्लिष्टकल्पनाकरणाभावरूपलाघवादिति तत्त्वम् ।

अचां मध्य इति । यत्तु प्राचोक्तमन्त्यादचः पर इति । तन्न, "शे मुचादीनाम्" (पा० सू० ७।१।५९) इत्यादावन्त्यस्याचोऽसंभवात् । तस्यैवान्तावयव इति ।

शब्दरत्नम् ।

इत्यादाविति । आदिना झलन्तलक्षणो नुम्, इदितो नुमित्यादि च । अचोऽ-

भैरवी ।

दौचित्यम् । किञ्च "मृजेर्वृद्धिः" इत्यत्राच इत्यस्यापकर्षे ऽमार्ट् इत्यत्राटो गुणापत्तिवारणायानन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषायाः प्रवृत्तिः स्वीकार्या । "ऋच्छत्यृताम्" इति सूत्रे ऋकारान्तरस्य प्रश्लेषः कार्यः, "ऋदृशोऽङि" इत्यत्रयोगविभागश्च कर्तव्यः, इत्यधिकं तच्छेषपक्षे गौरवम् । किञ्च परिभाषयोर्गुणगुणिभावो "गुणानाञ्च परार्थत्वात्" इति न्यायविरोधान्न युक्तः । किञ्च व्यञ्जनस्य गुणवारणे जनेर्डविधानस्य ज्ञापकत्वमाश्रयणीयं, तदपेक्षयाऽस्य सूत्रस्य पदोपस्थापकत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—दिगिति । अत एवेग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्येति भाष्यीयोपसंहारः साधु सङ्गच्छते ॥

भावप्रकाशः ।

प्रत्ययेनाज्विशिष्यते । एवञ्च येननाव्यवधानन्यायेन 'अमार्ट्' सिध्यतीति कौस्तुभोक्तमेवास्त्विति वाच्यम्, अङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वेनाक्षिप्तस्याक्षेपकान्वयस्यैवौचित्येन च तद्रीतेरेवायुक्तत्वात् । अत एव तच्छेषपक्षदूषणोद्धारप्रसङ्गे—"नैवं विज्ञायते—बहुव्रीहिगर्भः समाहारद्वन्द्वः । किं तर्हि ? तत्पुरुषगर्भः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् अङ्गविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत—'भिनत्ति' "च्छिनत्ति" इत्यवश्यपदयुक्तभाष्योक्तिः सङ्गच्छते । अन्यथा बहुव्रीहिगर्भद्वन्द्वेऽपि प्रत्ययेनेको विशेष्यीकरणेन 'भिनत्ति' इत्यादावदोषेण तथोक्तेरयुक्तत्वं स्पष्टमेव । तस्मात् 'एधिता' इत्यादौ व्यञ्जनागुणायास्य स्थानिनिर्देशार्थत्वेन पदोपस्थितिपक्षेऽप्यावश्यकत्वमिवाटोऽत्र व्यावृत्तये यङन्तस्य मरीमृजकः इत्यादेरनभिधानम् । अन्यथेग्लक्षणेऽपि तत्रीगादेः "क्ङिति च" इतिवार्त्तिकोक्तगुणाभावायोक्तप्रकारान्यतमावश्यकत्वेनात्रत्यभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यमित्याहुः । वस्तुतः स्थानिनिर्देशार्थमप्यावश्यकमिदम् । एवञ्च 'मृष्टः' 'मृष्टवान्' 'भिन्नं' 'न्यनुवीत्' इत्यादौ योगविभागादिप्रयुक्तगुणनिषेधसिद्धिरपीति तत्त्वम् । अत एवकारस्तच्छेषपक्षे "ऋदृशोऽङि" इत्यादौ योगविभागादिप्रयुक्तगौरवनिरासाय । ननु तदर्थं तस्य भाष्योक्तया परिभाषयैव सिद्धिः । तस्याश्च 'अदमुयङ्'इत्यादिसिद्ध्यर्थमावश्यकत्वस्य भाष्यारूढस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । यद्यपि "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इत्यत्र 'अमार्ट्' इत्यस्य सिद्धिः सपदोपस्थितिपक्षकेनेको गुणेति सूत्रेणेति, साऽत्र न तदर्थमित्युक्तं तथाप्यन्यार्थं साऽऽवश्यकीति तत्रैव तदग्रे प्रतिपादितम् । इदमेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे एतया 'अमार्ट्' इत्यस्यसिद्धिरिति तच्छेषपक्षेऽजपकर्षे न दोष इति सूचिकेको गुणेत्यत्र वृद्धिग्रहणखण्डकभाष्यकृत उक्तिः । मृज इत्यादौ न धात्विति प्रत्याख्याने मिमार्जिषति इत्यादौ ष्यङ इति सूत्रभाष्यप्रयोगे च दोषतादवस्थ्यम् । नत्वेषामनभिधानं वक्तुं शक्यम् । तस्मादुक्तहेतोर्न तच्छेषपक्षः, किन्तु पदोपस्थितिपक्ष इति बोध्यम् । इग्लक्षणवृद्धिरेषितव्येत्यादिभाष्यीयं वाक्यमपि निराबाधमेवेति भावः । तदाह—इति दिगिति ।

प्रसिद्धत्वात्तदग्रे दोषाभावाच्चाह—झलन्तेति । झल् अन्तश्चरमावयवो यस्य निमित्तसमूहस्य तन्निमित्तक इत्यर्थः । झलन्तावधिक इति यावत् । तेन "मस्जि" इत्यादिसङ्ग्रह इति भावः । न आदिः प्रभृत्यर्थको मूले, अपि तु प्रकारार्थः अन्यत्रापि दोषसत्त्वात् । तदाह—इदित इति । तथा च "अनिदिताम्" इत्यत्रानिदिद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । तत एव ज्ञापकात्तत्रादोषकल्पनापेक्षया तथा व्याख्यानमेवोचितमिति भावः । एतेनोक्तज्ञापकात्तत्रादोषेण तदुल्लेखो व्यर्थः । अत एव मूलकृता प्रथममपि तत् त्यक्तमिति मान्यानुसार्युक्तमपास्तम् । अत्राप्यादिः प्रकारे । तेन 'पतः पुम्' 'वच उम्' 'रुधादिभ्यः' इत्यादि सङ्ग्रहः । एवञ्च "तृणह" इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः । तथाच मूलेऽप्युक्तार्थकादिशब्देन हलन्तसम्बन्धिमिद्विधायकत्वसादृश्यात्तेषां सर्वेषां ग्रहणमिति भावः । ननु मित्करणसामर्थ्येनान्त्याङ्गविकलप्रवृत्त्यागमत्वमेवेति न दोषोऽत आह—नुम इति । नन्वेवमपि "पतः पुम्"इत्यादावुक्तरीत्या न दोष इति चेत्? तथा प्रवृत्त्यङ्गी-

त्वेन त्रपूणीत्यादौ अङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः। परादित्वे स न सिध्येत्। अभक्तत्वे तु वहलिह इत्यत्र "वहाभ्रेलिहः" (पा० सू० ३।२।३२) इति खशि "अरुर्द्विषद्-" (पा० सू० ६।३।३२) इति मुमोऽनुस्वारो न स्यात्। अपदान्तत्वात्। यत्तु अभक्तत्वे दीर्घो न स्यादिति, तत् "तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्" इत्यङ्गसंज्ञासूत्रस्थ-

शब्दरत्नम्।

सम्भवादिति। नुमो मित्त्वं तु ज्ञानानीत्यादौ चरितार्थमिति मुचादावन्त्यस्यैव स्यादिति भावः। दीर्घः सिद्ध इति। तच्छब्देन यस्य विहितः स समुदायः परामृश्यते इति भावः। यद्यपि तस्यान्त्याच इति व्याख्यानेऽपि भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य "दीधीवेवीटाम्" (पा०सू०१।१।६) इति निषेधारम्भेण लोकव्यवहारेण चावयवावयवस्य समुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्र न दोषः, तथाऽपि तथा न व्याख्यातं, पञ्चारत्नीनीत्यादौ पदस्य विभज्यान्वाख्याने उत्तरपदस्यापि नान्तत्वापत्तौ

भैरवी।

अन्त्यस्यैवेति। न च "अनिदिताम्" इति सूत्रे ऽनिदिद्ग्रहणस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तिरतो ऽनेन ज्ञापकेनान्त्यस्य न भविष्यतीति वाच्यम्, अनिदिद्ग्रहणस्यार्थान्तरे ज्ञापकत्वकल्पनापेक्षयोक्तार्थे ज्ञापकताया उचितत्वात्। ननु तच्छब्देनोपस्थितत्वादन्तावयवपरामर्शः स्यात्, एवञ्चाङ्गस्य नान्तत्वं दुरुपपादमेवेत्यत आह—यस्येति। यद्यपीति। अस्य न दोष इत्यत्रान्वयः।

भावप्रकाशः।

कारापेक्षया तत्सामर्थ्येन तथाव्याख्यानस्यैवौचित्यात्। तदाह—मुचादाविति। आदिः प्राग्वत्। अन्त्यस्यैवेति। "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेनेति भावः। यत्तु सूत्र इव प्राचोक्तवृत्तावपि "अचः" इति निर्धारणे षष्ठी न पञ्चमी, जातौ चैकवचनमिति वैयधिकरण्येनान्वयात्सामानाधिकरण्याशयकमनोरमाग्रन्थश्चिन्त्य इति खण्डनकृत्। तन्न, योजनया सूत्रस्यासन्दिग्धार्थप्रतिपादकवाक्यस्यैव वृत्तित्वेन तथोक्तेरयुक्तत्वात्। ननु तच्छब्देनाच्परामर्शे तस्यान्तावयवत्वेऽप्यङ्गस्यानान्तत्वेन कथं दीर्घसिद्धिरत आह—तच्छब्देनेति। यस्येति। तत्तद्विधिसूत्रोद्देश्यरूपस्येत्यर्थः। तल्लाभस्तु मिद्ग्रहणाल्लिङ्गाद्विध्येकवाक्यतयेत्यवेहि। अत एवाह—समुदाय इति। अत एव "समुदायभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुम्" इति भाष्यं सङ्गच्छते इति भावः। व्याख्यानेऽत्र 'त्रपूणि' इत्यादौ न दोष इत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह—भवितेत्यादि। आरम्भेणेति। अन्यथेटस्तदनवयवत्वेन गुणाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। ननु नायं ज्ञापकः, तस्य प्रत्याख्यानात्। किञ्च यस्मात्प्रत्ययेत्यनेन तदादिग्रहणाड्डानिरूपिताङ्गत्वस्य भविदिति तान्ते विधानात्समुदायघटकत्वेनान्यवर्णानामिवेटोऽप्यङ्गावयवत्वम्, न तु तथेति गुणप्राप्त्या तस्य चारितार्थ्यादत आह—लोकेति। हस्ताद्यवयवस्य तद्द्वारा शरीरावयवत्वव्यवहारस्य लोके क्लृप्तत्वादिति भावः। तथा तस्यान्त्याच इतीत्यर्थः। पञ्चारत्नीति। प्रमाणे मात्रचो लुक्। विभज्यान्वाख्याने इति। अनेन पूर्वं

सरला।

न दोष इति। त्रपूणीत्यत्र नुमागमस्यान्त्याजवयवत्वेऽपि अवयवावयवः समुदायावयवो भवतीति न्यायेन समुदायावयव उकारः तदवयवस्य नुमागमस्य समुदायावयवत्वेन अङ्गस्य नान्ततया "सर्वनामस्थाने" इति दीर्घसिद्धेः। अत्र च प्रमाणम् "दीधीवेवीटाम्" इति सूत्रे इट्ग्रहणम्। तद्धि भवितेत्यत्र डादेशस्य सार्वधातुकत्वेन तन्निमित्ताङ्गसंज्ञावदवयवतास्प्रत्ययावयवस्य इटोऽङ्गावयवत्वेनाङ्गस्य लघूपधत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य निषेधार्थम्। न्यायानाश्रयणे चाङ्गस्य लघूपधत्वाभावादेव गुणाभावसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। यदि तु तदादिग्रहणेनेड्विशिष्टस्य ग्रहणात् "यस्मिन्विधिः" इति सूत्रेणाङ्गसंज्ञया प्राप्तगुणनिषेधायेड्ग्रहणस्य चारितार्थ्यं तर्हि "स्यसिच्सीयुट्" सूत्रस्थं भाष्यमेव प्रमाणम्। रामाणामित्यादिफलानि चेति परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यम्।

वार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ।

स्थानेयोगेति । स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः । निपातनादेत्वम् ।

शब्दरत्नम् ।

"इगन्त-" (पा०सू०६।२।२९) इति स्वरानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्यादौ । त्रपूणीत्युपलक्षणं 'ता ता पिण्डानाम्' इति नलोपसिद्धेः । तानि तानि इत्यर्थे "शेश्छन्दसि-" (पा०सू० ६।१।७०) इति शेर्लोपे तदुदाहरणम् ॥

स्थानेनेति । स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः । तन्निरूपितसम्बन्धः षष्ठ्यर्थो न तु तद्रूपः सम्बन्धस्तदर्थ इति अनेन ध्वनयति । एत्वमिति । व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यत एवेति बोध्यम् ॥

भैरवी ।

अत्र—'त्रपूणि' इत्यादौ । इगन्तेतीति । द्विगुसमासे इगन्तोत्तरपदे परे संख्यावाचि पूर्वपदम्प्रकृत्येत्यर्थकेनेगन्तेति सूत्रेण स्वरानापत्तिरित्यर्थः । नलोपसिद्धेरिति । प्रातिपदिकान्त्यावयवस्य हि लोपविधानात् ॥

ननु "स्थानं योगो यस्याः" इति समानाधिकरणपदकबहुव्रीहिणैव सामञ्जस्ये व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनमनुचितमत आह—तन्निरूपित इति । स्थाननिरूपित इत्यर्थः । सम्बन्धः—निवर्त्यनिवर्तकभावः । अनेन—व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनेन । अत एव—निपा-

भावप्रकाशः ।

नित्यत्वान्नुमिति सूचितम् । अपिना समाससङ्ग्रहः । इगन्तेतीति । द्विगावेतेषु परेषु संख्यावाचिपूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थक "इगन्तकाल" इतिसूत्रविहितद्विगुस्वरेत्यर्थः । किञ्च वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वासम्भवात् । एतेनान्तरङ्गत्वात्प्राक् स्वरप्रवृत्त्या तत्पक्षेऽपि न दोष इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । भाष्यमपि तत्पक्षे एवानुकूलमिति प्रागुक्तम् । 'मुञ्चति' इत्यादिविषये तु फलाभावादयोग्यत्वाच्चान्तावयव इत्यंशाप्रवृत्तिः । 'आनेमुक्' इत्यादौ तु वचनसामर्थ्येन भाष्यादिप्रमाण्येन च वर्णस्य वर्णावयवत्वं गौणं बोध्यमिति दिक् । ननु तदादिग्रहणेनाभक्तत्वे इव परादित्वेऽपि 'त्रपूणि' इत्यादौ न दोषः । नह्यागमसत्त्वे विशिष्टे एवार्थवत्प्रत्ययत्वादि इति नियमः । "यदागमाः" इत्यस्य तु फलाभावादप्रवृत्तिः । शास्त्राबोधितत्वेऽपि दण्डीत्यादिवदङ्गस्य नान्तत्वमविरुद्धम् । एतेन परादित्वे 'वहंलिहः' इत्यादावनुस्वारादिर्न स्यादत एवाभक्तत्वपक्षोऽप्युपेक्ष्यः । 'त्रपुणि' इत्यादावनान्तत्वादङ्गस्य दीर्घाप्रसङ्गश्चेति गुरुग्रन्थे 'त्रपूणि' इत्यादेः परादित्वदूषकत्वेनोपपत्तेर्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता, उक्तयुक्तेः । किञ्चाप्रसङ्गाच्चेति पञ्चम्यन्तपाठस्य तत्रोपलम्भाच्च । अत एव यत्त्वित्याद्यग्रिमगुरुग्रन्थानुवादकमूलसङ्गतिरत आह—त्रपूणीत्युपेति । 'ता ता' इत्यादौ नलोपसिद्धेस्तदुपलक्षणमित्यर्थः । अप्रसिद्धत्वात्सार्थतत्सिद्धिमाह—तानीति । अर्थे इति । इत्यर्थकसद्भिस्तवतादृशशब्दप्रयोगे इत्यर्थः । तदुदाहरणमिति । नलोपोदाहरणमित्यर्थः ।

ननु स्थानशब्दस्य योगत्वाभावेन षष्ठ्यास्तदर्थयोगेऽपि तच्छब्देन सहयोगाभावेन स्थानार्थविशिष्टसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन च मूलमयुक्तमत आह—स्थानशब्देति । ननु स्थानार्थस्य षष्ठ्यर्थत्वे समानाधिकरणबहुव्रीहेर्न्याय्यत्वेन व्यधिकरणोक्तिरयुक्तेत्यत आह—तन्निरूपित इति । निरूपितत्वं तृतीयार्थः । तन्निरूपितसम्बन्धः षष्ठीवाच्य इति भावः । सम्बन्धः—निवर्त्यनिवर्तकभावादिः । अनेन तथाविग्रहप्रदर्शनेन । मूलकृता तथा क्वाप्यनुक्तेराह—ध्वनयतीति । अत एव तथाविग्रहं प्रदर्श्य निपातनात्साधुत्वमुक्तं भाष्ये । एवञ्च 'स्थानं षष्ठ्यर्थः' इति वदन्तः प्राञ्चश्चिन्त्या एवेति भावः । एतच्चापपादितमधस्तात् । अत एवेतीति । निपातनादेवेत्यर्थः । एतच्च मूले मध्यपठितनिपातनादित्यस्य देहलीदीपकन्या-

सरला ।

अनेनेति । व्यधिकरणबहुव्रीहिणेत्यर्थः । समानाधिकरणबहुव्रीहौ तु स्थानं योगो यस्या इति विग्रहेण स्थानस्यैव सम्बन्धत्वं स्यात्तच्च नेष्यते । एवञ्चानिर्धारितसम्बन्धविशेषषष्ठ्यन्तपदघटिते सूत्रे

अनेकविधमिति। स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः। बलीय इति। तेन चेतः स्तोतेत्यत्र प्रमागत आन्तर्यवानकारो नेति भावः॥

शब्दरत्नम्।

गुणप्रमाणेति। प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेर्गुणत्वेऽपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिः। गु-

भैरवी।

तनादेव। न चेयं स्वकल्पनेति भ्रमितव्यं, भाष्यकृतैवोक्तत्वात्।

ह्रस्वत्वादेरिति। एतेन "प्रमाणे द्वयसज्" इति सूत्रप्रसिद्धस्य नैयायिकमते प्रसिद्धानां

भावप्रकाशः।

येन उभयत्रान्वय इति भावः।

परममूले यत्रानेकविधमिति। अस्याक्षरार्थो मत्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने द्रष्टव्यः। अनेकविधस्य द्व्यादिपरार्धपर्यन्तेषु सत्त्वात्सुयोजत्वेन प्राचीनमतेन तद्विशेषस्वरूपमाह–मूले अनेकविधमिति। स्थानेति। परिभाषाफलमाह–प्रमाणेति। ननु नात्रायामस्य वैशेषिकादिप्रसिद्धप्रमाकरणस्य च ग्रहणम्, अनुपयोगात्। प्रत्युतेष्टासिद्धेश्चात आह–ह्रस्वत्वादेरिति। गुणत्वेऽपीति। तथा च तेनैव सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणं व्यर्थमिति भावः। यत्तु गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिरिति। तन्न, तस्यैवासत्त्वात्। तथाहि, गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं पुंस्त्वसमानाधिकरणञ्च गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वम्। तत्राद्यं प्रसिद्धम्, अन्त्यं तु तात्पर्यग्राहकसापेक्षं काचित्कम्। यथा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र 'स्वे गावः, स्वा गावः' इति "स्वमज्ञाति" इत्यत्र भाष्ये। अन्येन हि "वस्नेनैकं गां क्रीणन्ति, अन्येन द्वौ, अन्येन त्रीन्" इति "तद्धितश्चासर्व" इत्यत्र भाष्ये। "यदा गौः सामान्येन विवक्षितः" "यदा गौर्विशेषत्वेन विवक्षितः" इति "तस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये "एतान् गाश्चतुरः पश्य" इति "प्रथमयोः" इति सूत्रे भाष्ये च। अत एव 'गौ' इत्ये तन्मात्रात्स्वरसतः स्त्रीव्यक्तिबोध एव। अत एव च तत्र सामान्यविशेषभावाभावाद् द्वन्द्वसिद्धिः। एतदेवाभिप्रेत्य "त्यदादीनि सर्वैः" इति सूत्रेऽयमपि योगः शक्यो वक्तुमित्युक्त्वेदमेकं प्रयोजनं सन्दूष्येदं तर्हि प्रयोजनं सामान्यविशेषवाचिनोस्तच्छब्दे देवदत्तशब्दयोर्द्वन्द्वो माभूदित्युक्तम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनं 'ब्राह्मणं गार्ग्यमानय' इत्यादौ द्वन्द्ववारणाय तयोर्द्वन्द्वो नेत्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति उक्त्वा यदि

सरला।

स्थानेपदमुपतिष्ठत इति "षष्ठीस्थाने" इत्यस्यार्थः फलति। एवञ्च "इको यणचि" इत्यादौ इक इति षष्ठीश्रुत्या स्थानेपदमुपस्थायेकः स्थाने यण् स्यादित्यादिरर्थः सिध्यति।

अयमभिसन्धिः–उक्तार्थस्वीकारे इकः शब्दरूपत्वेनाकाशस्य तत्स्थानतया तत्र यण् भवतीत्युक्तेर्न सामञ्जस्यम्, यणोऽप्याकाशस्थानत्वसिद्धेस्तदर्थं सूत्रस्य निष्प्रयोजनत्वात्। यदि तु इगुच्चारणस्थाने यणुच्चारणं कर्तव्यमिति व्याख्यायते तर्हि अर्थस्य सामञ्जस्येऽपि मात्रिकादि–इकाराद्युच्चारणाधिकरणकाले अर्धमात्रिक–यकाराद्युच्चारणासम्भवः। एवं दीर्घादिविधौ एकमात्रिकाधिकरणे सुतरां द्विमात्रोच्चारणासम्भव इति न देशः कालो वा स्थानपदार्थो भवितुमर्हति। मीमांसकानुमतः दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति प्रादेशमात्रप्रमाणितदर्भस्थाने अरत्निमात्रप्रमाणितशरप्रस्तरणासम्भवेन दर्भसम्पाद्यवेदिस्तरणफलजनकत्वस्य शराणां सम्भवेन स्वसम्पाद्यफलजनकत्वरूपस्थानपदार्थोऽपि न भवितुमर्हति। तस्यापि फलस्य यण्सम्पाद्यत्वाभावादिति।

अत्रोच्यते—"प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा" इति गदाधरोक्तेः प्रसङ्गपदार्थस्य ज्ञानरूपत्वात्स एवात्र स्थानपदार्थः। स्थानं प्रसङ्ग इति चानर्थान्तरम्। प्रकाराकाङ्क्षायाञ्च प्रत्यासन्नत्वाद्विधेयभूतं तद्विशेषणभूतं वा साधुत्वमन्वेति। ज्ञानञ्च सामान्यशास्त्रकरणकमेव। तथाचेक्विशेष्यकसाधुप्रकारके सामान्यशास्त्रकरणके ज्ञाने यण् साधुर्भवतीति वाक्यार्थः। यणः साधुत्वे बाधिते च पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्प्यते। पूर्वाबाधेनोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यतीतिन्यायात्। ततश्च इग्विशेष्यकसाधुत्वज्ञानस्य भ्रमत्वे तद्घटितस्य साधुशब्दः प्रयोक्तव्य इति विध्यविषयत्वान्न प्रयोगः। यणश्च साधुत्वप्रमाज्ञानविषयत्वात्प्रयोगो निर्बाधः। एवञ्च ज्ञानं स्थानपदार्थ इति। विस्तरस्तु गुरुकृतलघुशब्देन्दुशेखरटिप्पणतो द्रष्टव्यः।

शब्दरत्नम् ।

णशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तधर्ममात्रम् । तेन "अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्" इत्यादिस्थानेन्तरतमसूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । अन्तरतमाभाव एव गुणविधौ ऋकाराकारयोः

भैरवी ।

चानुपयोगान्न ग्रहणमिति ध्वनितम् । स्वशास्त्रप्रसिद्धगुणपदार्थं दर्शयति—गुणशब्देनोक्त इति । गोशब्दाज्झटिति स्त्रीव्यक्तेः प्रतीतिरतो गोबलीवर्दन्यायम्परित्यज्य ब्राह्मणवसिष्ठन्याय उक्तः। तेन—तादृशधर्ममात्रस्य गुणशब्दाद्बोधनेन । इत्यादीति । आदिना 'सोष्मणः सोष्माणः' इत्यस्य "ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्" इत्यस्य 'पादादीनां पदादयो वर्णसाम्यात्' इत्यस्य च परिग्रहः।स्थाने-ऽन्तरतम इति । तत्तत्सूत्रोपलक्षणम् । आन्तर्यपदं सादृश्यपरं, तस्य प्रयोजकाः समानस्थानिकत्वादयो वर्णधर्मास्ते च यत्र न सन्ति तत्रापि भाष्यप्रामाण्यादनान्तर्यस्यानुरूपप्रतिसम्बन्धिराहित्यस्यापि सादृश्यप्रयोजकत्वङ्कल्पनीयम् । ननु "झयो होऽन्यतरस्याम्" इत्येतदुदाहरणविवेचनसमये बाह्यप्रयत्नस्य गुणपदव्यवहार्यस्य सादृश्यप्रयोजकत्वं सर्वैः स्वीकृतं, तच्च नोपपद्यते बाह्यप्रयत्नस्य वर्णावृत्तित्वात् । ते हि काकलकाधस्तात्कण्ठविवरनिष्ठविकासादिका-

भावप्रकाशः ।

तयोः स नेत्युच्यते तर्हि 'शूद्राभीरम्' 'तृणोलपम्' 'गोबलीवर्दम्' इत्यादौ स न स्यादित्युक्त्वा आभीरा जात्यन्तराणि, उलपमित्यपां नामधेयं, गाव—उत्कालितपुंस्काः वाहाय च,—विक्रयाय च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते इत्यादिसामान्यविशेषभावाभावः प्रतिपादितो भाष्ये । वाहाद्यर्थं निष्कासितपुंव्यक्तयः स्त्रिय एव गावः तादृशगोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यन्ते इति तदर्थः । गोत्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे तु सामान्यविशेषभावस्य सत्त्वेन भेदघटितसाहित्यरूपचार्थाभावेन च द्वन्द्वाप्राप्तौ भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः । एवञ्च बलीवर्दसमभिव्याहारे गोशब्दस्तदन्यपर इति कथा चिन्त्येति स न्यायो भाष्यविरुद्ध एवेति दिक् । तद् ध्वनयन्नाह—ब्राह्मणेति । 'ब्राह्मणसहितवसिष्ठस्य न्यायः' इति मध्यमपदलोपिसमासगर्भः समासः, द्वन्द्वस्तूक्तरीत्या न । अत एव साहित्यमेकमहावाक्यार्थघटकत्वेन । एवंजातीयकेषु सर्वत्रैवमेव । ध्वनितश्चायं न्यायस्तत्रैव सूत्रशेषे भाष्य इत्यलम् । ननु स्थानेत्यादिपरिगणनमयुक्तम् । तदन्यानान्तर्यरूपान्तर्यस्य "स्थानेन्तर" इति सूत्रे भाष्योक्तत्वात् । यद्यपि प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वविधानान्न तस्योपयोगस्तथापि पक्षान्तरे उपयोग एवेत्यत आह—गुणेति । नोक्तेति । अन्यथा तद्ग्रहणानर्थक्यमिति भावः । धर्ममात्रमिति । न तु विजातीययत्न एवेति भावः । आदिना तत्रत्यस्य 'सोष्मणः सोष्माणः' इत्यादेः सङ्ग्रहः । एतेनानान्तर्यमेवेति प्रतीकं धृत्वा नहि चतुर्विधमेवान्तर्यं परिभाषितम्, रूपान्तरेणापि सादृश्यसम्भवात्पाददन्नेत्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतसादृश्यस्य परिग्रहाच्चेति कैयटोक्तिरुपायान्तरपरेति ध्वनितम् । अत एव तद्भाष्यं कैयटश्च चिन्त्य एव । प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वविधानात्सोष्मण इत्यनेन गुणकृतान्तर्यस्य ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादित्यनेन स्थानकृतान्तर्यस्य च विवक्षितत्वाच्चेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । पक्षान्तरे तस्यावश्यकत्वात् पाददन्नेत्यादावनिर्वाहाच्चेति दिक् । नन्वभावप्रतियोगिनोर्विरोधादनान्तर्यस्यान्तर्यत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह—अन्तरेति । स्थानकृतातिशयितान्तर्यवदभाव इत्यर्थः । गुणेत्युपलक्षणं वृद्धेरपि । तथाचान्तर्यपदस्य सादृश्यपरत्वादनान्तर्यपदस्य च स्वार्थव्यञ्जना लक्षणया च उक्ताभावपरत्वात्तस्य च 'कर्त्ता' इत्यादौ उभयसाधारणधर्मरूपत्वेन—एङः तथासवर्णनानतिप्रसङ्गेन, तत्त्वाङ्गीकारे न तयोरिव विरोध इति । स्वत च(?) दर्शादावध्यमस्यान्तरतमत्वात्तद्रूपसादृश्येन च निर्वाह इति भावः । तदर्थः उक्तभाष्यार्थः । ननु विवारादिगुणकः खकार इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः, तेषां गलविवरविकासादिकार्यकरयत्नविशेषरूपत्वेनात्मगुणत्वेन वर्णगुणत्वाभावात्, आभ्यन्तरवत्परम्परयापि वर्णाजनकत्वाच्च । अत एवाभ्यन्तरेषु नाशङ्का, तत्कथनस्यात्यन्तमनुपयोगाच्च । तथाच तत्कृतान्तर्यस्यासम्भवेन 'वाग्घरिः' इत्यादौ दोषो-

तस्मिन्निति सप्तम्यन्तानामनुकरणम्। निःशब्दो नैरन्तर्यपरः। दिशिरुच्चा-

शब्दरत्नम्।

सादृश्यमिति तदर्थः। बाह्यानां विशारादीनां साक्षाद्वर्णावृत्तित्वेऽप्यौपचारिकं गुणत्वं बोध्यम्॥

अनुकरणमिति। अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थकस्य स्वतन्त्रतच्छब्दस्य निर्देशो न स्व-रूपपरं, व्याख्यानाद्, बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च। सप्तमी तु सप्तम्यन्तानामेव त-

भैरवी।

र्यजनकाः, अत एव तेषां बाह्यत्वमत आह—बाह्यानामिति। अत्र साक्षादिति कथनेन परम्परा-सम्बन्धेन वर्णसम्बद्धत्वं ध्वनितम्। साक्षात् समवायसम्बन्धेन पररीत्या, स्वमते तु तादात्म्ये-न। परमते आत्मधर्मत्वं स्वमते मनोधर्मत्वमिति त्वन्यत्। परम्परासम्बन्धश्च स्वप्रयो-ज्यविकासाश्रयसमीपताल्वादिनिष्ठवायुसंयोगाभिव्यङ्ग्यत्वात्मकः। गुणत्वम्—वर्णगुणत्वम्।

नन्वनुकरणमनुकार्यगतवर्णसमानानुपूर्वीकमेव प्रायोऽत्र शास्त्रे दृश्यते "तस्थस्थमिपाम्" इत्यादौ यथा, तथाऽत्रापि चेदनुमतं तदा तस्मिन्निति सूत्रस्य "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ" इत्यत्रैव प्रवृत्तिः स्यान्न तु "इको यणचि" इत्यादाविति न तेष्वभिप्रेतार्थलाभः स्यादस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यञ्च "तस्मिन्नणि" इति सूत्र एव निर्दिष्टपदोपादानेन तत्रेष्टार्थलाभसम्भवादत आह—अचीत्यादीति। सप्तम्यन्तार्थकस्य। सप्तम्यन्तानि पदान्यर्था यस्येत्यर्थः। स्वतन्त्रेति। अनेनानुकरणत्वाभाव उक्तः। तस्मिन्नणि चेति सूत्रस्यैवोदाहरणत्वे फलन्तु "यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि" इत्यादावादेशाभाव इति। व्याख्यानादिति। तस्मिन्नणीति सूत्रबोध्ययोः खञ्

भावप्रकाशः।

ऽव आह—बाह्यानामिति। ओष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरयत्नानामित्यर्थः। ननु कार्याणामत आह—विवारादीनामिति। साक्षात्–संयोगसमवायादिना। औपचारिकमिति। वर्णा-भिव्यक्त्यनन्तरभावित्वात्परम्परया वर्णजनकात्मप्रवृत्तित्वाच्च वर्णवृत्तित्वारोपादिति भावः। गुणत्वमिति। वर्णगुणत्वमित्यर्थः। यथाश्रुते तत्रात्मगुणत्वसत्त्वेनोपचारानुपयोगादसङ्गतिः स्पष्टैव। एतेन गुणे गुणानङ्गी-कारात्कथं वर्णगुणत्वमित्यपास्तम्, स्वाभाविकासत्त्वेऽपि तथाङ्गीकारे बाधकाभावात्। तन्त्रान्तरे तथानिय-मेऽप्यत्र तदनाश्रयणाच्च। भाष्यमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चेति दिक्।

ननु वर्णात्मकशब्दानुकरणस्यानुकार्यसमानानुपूर्वीकत्वस्य 'गो' इत्यादौ दृष्टत्वेन "तस्मिन्नणि" इत्य-त्रैवोपस्थितिः स्यात्, नत्वचीत्यादाविति महदनिष्टम्, सप्तम्यन्तानामिति बहुवचनासङ्गतिश्च, नह्येकमिति न्यायेनास्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यत आह—अचीत्यादीति। अचीत्यादीनि सप्तम्यन्तानि पदान्यर्थो वाच्यो यस्येत्यर्थः। स्वतन्त्रेत्यनेनानुकरणत्वनिरासः। अचीत्यादिसप्तम्यन्तपदबोधकोऽयं तच्छब्द इति यावत्। नन्वनुकरणत्वाभावेऽप्यस्य सर्वतद्बोधकत्वासम्भवः, सर्वनाम्नां प्रक्रान्तार्थकबोधकत्वनियमात्। किञ्च "स्वंरूपम्" इति बाधे मानाभावात्। एवञ्च "द्विर्वचनेऽचि" इत्यत्र "तस्मिन्नणि" इत्यत्रैव वोपस्थितिः स्यात्। अन्त्ये फलं तु 'हे यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि' इत्यादौ खञः परस्यादेशनिवृत्तिरित्याशयेनाश-ङ्कते—न स्वरूपेत। व्याख्यानादिति। अयं भावः, "एङ्ह्रस्वात्" इत्यादाविव अङ्गाक्षेपे तत्र चाक्षे-पकखञणोः सम्बन्धेन तत्रादोषेण फलाभावात् तत्रानुपस्थित्याऽत्र स्वरूपग्रहणे फलाभावेन नह्येकमिति

सरला।

औपचारिकमिति। वर्णाभिव्यक्तिजनकस्थानवृत्तित्वेन वायुवृत्तित्वेन वा बाह्यानां वर्णवृत्तित्वोप-चारः। गुणत्वमिति। वर्णनिष्ठधर्मत्वमिति तदर्थः। मूले बलीय इतीति। अनेकधर्मप्रतियोगिताकं सादृश्यं यत्रादेशतानियामकं तत्र स्थानघटितधर्मप्रतियोगिताकं सादृश्यं बलीय इत्यर्थः। अकारो नेति। तालुस्थानजन्यत्वधर्मप्रतियोगिकसादृश्यस्य एकमात्राकालिकत्वरूपधर्मप्रतियोगिकसादृश्यापेक्षया दल-वत्त्वादित्यर्थः।

व्याख्यानादिति। "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति सामान्यसूत्रकरणमूलकव्याख्यानादित्यर्थः।

शब्दरत्नम्।

च्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय, तद्बोध्यार्थस्य निर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्याय चेति

भैरवी।

णोःप्रत्ययत्वात्ताभ्यां यस्माद्विहितौ तदादेरित्यस्योपस्थित्या तत्र सूत्रे निर्दिष्टे पूर्वयोरित्येवेष्टे सिद्धे ऽस्य सामान्यसूत्रस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिरित्येतन्मूलकादित्यर्थः। नन्वेवमनुकर-

भावप्रकाशः।

न्यायेन तत्रैव पूर्वस्येत्यस्य सुकरत्वेन चास्य वैयर्थ्यापत्तिः। किञ्चोक्तनियमो नादरणार्हः, "तस्यापत्यम्" इत्यादौ व्यभिचारात्। प्रागुपस्थितबोधकत्वमित्येव हि सार्वत्रिको नियमः, स चाक्षतोऽत्र। किञ्च तथात्वे "द्विर्वचनेऽचि" इत्यग्रे एव पाठौचित्यम्। एवञ्च "स्वंरूपम्" इत्यस्योक्तनियमस्य चात्र बाधेन पाणिनिबुद्धिस्थसर्वशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदबोधकत्वं सिद्धम्। न चैवमितिर्व्यर्थ इति वाच्यम्, तदभावे सप्तम्यन्ते पदेऽव्यवहितोच्चारित इत्यर्थापत्त्या सर्वेषामसिध्यापत्तेः। तेन तु तस्य तदर्थपरत्वबोधनेनाजादिपदबोध्याकारादौ सिध्यतीति सर्वेष्टसिद्धिः। एतेनेतेः पदार्थविपर्यासकृत्त्वेन तेनैवात्र शास्त्र ."स्वंरूपम्" इतिवचनात्सर्वत्र स्वरूपग्रहणे प्राप्ते "नवेति विभाषा" इतिवदर्थपरत्वलाभेन व्याख्यानादिपर्यन्तधावनं निर्बीजमगतिकगतिकं चेत्यपास्तमिति। ननु नेदं युक्तिजातमुत्तरसूत्रे सम्भवति "तस्मान्नुडचि", "तस्मान्नुड् द्विहलः" "तस्माच्छसः" इतित्रिषु 'अर्थमनर्थम्' 'गौरनश्वः'। 'चैत्र आनृजे' 'उच्चरत आनुपलभतः' इत्यादौ पूर्वनिवृत्तिरूपफलसत्त्वेन नह्यकमितिन्यायाविषयत्वादाक्षेपकाभावेनाक्षेपासम्भवात् क्वचित्तत्सम्भवेपि तेनानिर्वाहाच्च। अत एव सार्वत्रिकनियमाङ्गीकारेणापि न तत्रेष्टसिद्धिरादृता। पूर्वम् "अदसो मात्" इत्येकत्रैव फलसत्त्वेन तदग्रे पाठौचित्याभावश्च। इतिस्तु तदर्थपरत्वबोधकतया सफल इत्युक्तमेवात आह—बहुलक्ष्येति। तत्तद्विधिद्वारेति शेषः। तथाच तथानियमे प्रोक्तरीत्या वैयर्थ्यापत्त्या तद्बाधवत्तत्र .व्याप्तिन्यायाश्रयेण तद्बाधो यथा, तथाऽत्र व्याप्तिन्यायाश्रयणमिति भावः। नन्वेवं सप्तमो व्यर्था, साधुत्वार्थं तु सुरेवोचित इत्यत आह—सप्तमी त्विति। तेषामेव पाणिनिबुद्धिस्थत्वमित्यत्र तात्पर्यग्राहकत्वेनानुवादिकेयमिति भावः। यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्रैव तदुपस्थितिरिति बोधनायापि सा। तदुत्तरमपि इतेः सत्त्वात्। अत एव "नेड् वशि" "तस्मान्नुडचि" "ङः सि" इत्यादौ नोपस्थितिः। वशीत्यादिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वात्। एतेन सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रयितुं युक्तमित्यपास्तम्, सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीत्यापत्तेश्च। तदाह–तद्बोध्येति। अत्रत्यतत्पदबोध्याचीत्यादेरर्थस्येत्यर्थः। अन्यथा भिन्नविभक्तित्वात्तन्न स्यात्। एवञ्च निर्दिष्टे इति विशेषणे इवात्रापि विशेष्येऽधिकरणत्वबोधार्थं साऽऽवश्यकीति भावः। ननु मूले स्पष्टार्थ

सरला।

अन्यथा तत्रैव सूत्रे निर्दिष्टे पूर्वस्येत्येवेष्टसिद्धेः सामान्यसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति भावः। सप्तम्यन्तानामिति। औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तानामित्यर्थः। प्रकृतसूत्रे औपश्लेषिकसप्तम्यन्तानामेव तत्पदेन ग्रहणात्। अन्यथान्यसप्तमीस्थलेऽपि एतत्परिभाषाप्रवृत्तौ "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तौ युगपत्कर्तृवाचकस्य कर्मवाचकस्य च तत्कृदन्ताव्यवहितपूर्वत्वासम्भवेन उभयप्राप्तेरेवासम्भवात्। तथाचौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तपदघटिते शास्त्रे निर्दिष्ट पूर्वस्येत्युपतिष्ठत इत्यर्थः फलति। सामानाधिकरण्याय चेति। तथाच सप्तम्यन्तार्थं अव्यवहितोच्चारिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः। तत्र चाव्यवहितोच्चारितसप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टमुद्दिश्य पूर्वत्वविधाने अव्यवहितोच्चारितसप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टस्य केनाप्यविधानादुद्देश्यासिद्धिः। यदि तु सप्तम्यन्तार्थे उपश्लिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य बोध्यमितीत्येवमुद्देश्यविधेयभावकल्पनं, तदापि गौरवं स्पष्टमेवेति चिन्त्यमेतत्। वस्तुतस्त्वनया परिभाषया अंशत्रयोपस्थितिः विधेयान्वयी षष्ठ्यर्थः पूर्वत्वमव्यवहितत्वं चेति। तत्र "शि तुक्" इत्यत्रांशत्रयोपस्थितिः। यत्र यावानंशः सिद्धो बाधितो वा तत्र तावदंशविकलैवोपस्थितिः। यथा "इको यणचि" इत्यादौ षष्ठ्यंशस्य सिद्धत्वादंशद्वयोपस्थितिः। विस्तरस्तु

रणक्रियः। अचि यणित्युक्ते ऽव्यवहिते ऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति,

शब्दरत्नम्।

भावः। शब्दार्थकत्वेन त्वनुकरणत्वव्यवहार इति बोध्यम्। **दिशिरुच्चारणेति।** अत एव "जनपदे लुप्" (पा०सू०४।२।८१) इत्यादौ न दोषः। नह्यर्थ उच्चारितो नापि शब्दस्य निरन्तर इति भावः। **अचि यणित्युक्ते इति।** अचि उपश्लिष्टस्य यणित्युक्ते इत्य-

भैरवी।

र्णमिति व्यर्थमत आह—शब्दार्थकत्वेनेति। तस्मिन्निति प्रकृतसूत्रस्थस्तच्छब्दो बुद्धिस्थपरामर्शकः। सर्वनाम्ना प्रक्रान्तार्थपरामर्शकत्वमेवेति न नियमः। तथाच यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्रैवास्योपस्थितिः। यत्र सूत्रे सप्तम्यन्तपदोपादानं तत्रास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तु न, "नेड् वशि कृति" "ङः सि धुट्" "तस्मान्नुडचि" इत्यादावस्य प्रवृत्त्यदर्शनात्। एतेन यत्रास्य प्रवृत्तिरभिप्रेता तेषां संग्रहाय सप्तमी निर्दिष्टा इत्येवास्त्विति निरस्तम्। एवञ्च सप्तम्यन्तार्थे ऽव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः। तथा च सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदयोरर्थोऽपस्थितिर्यत्र तत्र तद्रूपलिङ्गसद्भावात्तस्मिन्नित्यादिपरिभाषाद्वयस्य यथायथमुपस्थितिरिति सिद्धम्। निर्दिष्टपदस्य प्रयोजनमाह—अत एवेति। सप्तम्यर्थतात्पर्यकपदघटितेऽस्योपस्थितेरेवेत्यर्थः। आदिना "कारनाम्नि" "यस्कादिभ्यो गोत्रे" इत्यादेः संग्रहः। न दोष इति। तत्र चेदुपस्थितिः स्यात्तदा जनपदरूपेऽर्थे देशे इति लक्षणया तादृशार्थबोधकशब्द इति वा तेषां सूत्राणामर्थेऽनिष्टापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः। एतदेव दर्शयति—न हीति। अर्थः—देशरूपः। अचि उपश्लिष्टेति।

भावप्रकाशः।

तथैव कुतो नाभिहितमत आह—शब्देति। शब्दमात्रबोधतात्पर्यकोच्चारणकस्यैवानुकरणत्वेन तस्य तत्त्ववदिहापि सर्वथा तत्त्वेन तथा व्यवहारो मूलकृतो मुख्य एवेति विनिगमकाभावात्तथैवोक्तम्। एतेन इतिशब्दबलात्तस्य तदर्थबोधकत्वेन शब्दाबोधकत्वाद् गौणस्यापि तथा व्यवहारस्यासम्भव इत्यपास्तमिति भावः। **दिशिरिति।** एवञ्च सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः। तथाच परिभाषाद्वयोपस्थितौ सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदयोरर्थोपस्थितिर्लिङ्गमिति भावः। उक्तार्थकनिर्दिष्टपदव्यावर्त्यमाह—अत एवेति। आदिना "यस्कादिभ्यो गोत्रे" इत्यादिसङ्ग्रहः। **न दोष इति।** अस्योपस्थित्या जनपदे देशेऽर्थे लक्षणया तद्वाचिनि वा पूर्वस्येत्यर्थेऽनयाऽनिष्टमव्याप्त्यतिव्याप्तिरूपं, तन्नेत्यर्थः। अत एवेत्यस्यार्थमाह—नहीति। अर्थः देशरूपः। **उच्चारित इति।** असम्भवादिति भावः। शब्दस्य प्रकृतेः। **निरन्तर इति।** तत्त्वं चाव्यवहितपूर्वपरान्यतरस्थत्वम्। तच्च नार्थस्य, अवध्यवधिमतोः साजात्यस्यैवौचित्याद्, असम्भवाच्च। लक्षणायां तु न मानम्, आरोपिततत्त्वकस्यापि ग्रहणे निर्दिष्टपदानर्थक्यमनिष्टापत्तिश्च। लुबादिसंज्ञायाः प्रत्ययादर्शनस्यैव सत्त्वेन जनपदे यः प्रत्यय इत्यन्वयेन चानियमाभावान्नियमफलपरिभाषानुपस्थितिरिति कश्चित्। एवञ्च शब्दमात्रबोधतात्पर्यकनिर्देशे एवास्योपस्थितिः, न तु तदतात्पर्यकार्थबोधतात्पर्यकनिर्देशे। एतेन लाघवादव्यवहितस्यैव ग्रहणं स्यादिति किं निर्दिष्टग्रहणेनेत्यपास्तम्। व्यवहिताव्यवहितसाधारणपूर्वत्वस्य लोके "अचःपरस्मिन्" इत्यादौ च दृष्टत्वाच्च। एतेन "तस्मिन्नितिशब्दे पूर्वस्य" इति न्यासेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम्। परममूले संहिताधिकारस्थपरिभाषाविषयेषु यण्विधेः प्रागुक्त्या मूलेऽपि तथैवाह—**अचि यणिति।** यत्तु "इको यणचि" इत्यादौ "यस्य च भावेन" इति सप्तम्यन्तरङ्गत्वात्। अश्रूयमाणक्रियत्वाच्चास्त्यर्थलाभः। तेनाचि सति यण् स्यादित्यर्थ इति कश्चित्। तन्न, प्रधानक्रियान्वये सत्यध्याहारे मानाभावात्। किञ्च तदध्याहारसामर्थ्येन तत्रास्या अप्रवृत्त्यापत्तेः। स्पष्टा चेयं रीतिः "इनान्नलोपः" इत्यत्र भाष्ये। अत एव "कर्त्तृकर्मणोः" इत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः, कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकर्त्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थात्। अन्यथा 'कृष्णस्य कृतिः' इत्यादावेव स्यान्नतु विपरीते। किञ्चोपपदविभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणसप्तम्या एवौचित्यात्। तदाह—अच्युपेति।

सरला।

अन्यत्र द्रष्टव्यः। शब्दार्थकत्वेनेति। अनुकार्यमात्रबोधकत्वेनेत्यर्थः। अनुकार्यवृत्त्यानुपूर्वीसमानानुपू-

पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति च नियम्यते। अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्।

शब्दरत्नम्।

थः। इदं "संहितायाम्" (पा०सू०६।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। फलितेति। सप्तम्यन्तार्थे ऽव्यवहिते षष्ठ्यन्तार्थोऽप्यव्यवहित एवेति भावः।

भैरवी।

एतेन यत्रौपश्लेषिकाधारे सप्तमी, तत्रास्योपस्थितिरिति सूचितम्। अव्यवधानस्य पूर्वोच्चारितत्वपरोच्चारितत्वान्यतररूपस्य यत्रौपश्लेषिकाधारत्वं तत्रैव सम्भवात्, अवध्यवधिमतोः साजात्यात्। पूर्वत्वादिव्यवहारस्य व्यवहितेऽपि दर्शनादस्मिन्सूत्रे निर्दिष्टपदम्। यथा 'काश्याः प्रयागः पूर्वः, पाटलिपुत्रः परः' इत्यादि लोके "अचः परस्मिन्पूर्वस्य" इति शास्त्रे। अस्य सूत्रस्योपस्थितौ यादृशार्थोपस्थितिर्भवति तदुदाहरणम्मूले प्रदर्शितमचि यणीत्यादिना। केचित्तु "इको यणचि" इत्यादिसूत्रे क्रियावाचकपदाश्रवणात् "अस्तिर्भवन्तीपरः" इति न्यायेन सतीत्यस्याध्याहारेणाचि सति यण् भवतीत्यादिरीत्या तत्र तत्रार्थ इति। तन्न युक्तम्। भवनक्रियायाम्प्रधानार्थप्रतिपादिकायामन्वये सम्भवति सति गुणभूतायामन्वयस्यानौचित्यात्। औपश्लेषिकाधारे एवास्योपस्थितेः स्वीकारादेव "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र नास्योपस्थितिः। कृति सति तत्प्रकृत्यर्थक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वविशिष्टार्थवाचकात्षष्ठीति तदर्थात्। यदि तु "यस्य च भावेन" इति सूत्रविहितसप्तम्यन्तपदस्य सतीत्यस्याध्याहारेऽपि, कर्तृकर्मणोरित्यत्रास्योपस्थितिः स्यात्, तदा कृदन्ते निरन्तरोच्चारित इत्यर्थापत्तौ "कृष्णस्य कृतिः" इत्यत्रैव षष्ठी स्यान्न तु कृतिः कृष्णस्येत्यत्रेत्यनिष्टापत्तिः। अतः "इको यणचि" इत्यादौ "उपपदविभक्तेः" इति न्यायेनौपश्लेषिकाधारे एव सप्तमीत्याशयेनोपश्लिष्टस्येति व्याख्यातम्। उपश्लिष्ट इति पदमेतेष्वध्याहर्तव्यम्। उप समीपे श्लेषः सम्बन्धस्तत्कृताधिकरणमौपश्लेषिकाधिकरणम्। अत एव "तत्र च दीयते" इति सूत्रभाष्ये–"मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम्" इत्युक्तम्। वर्णयोः समीपवृत्तित्वन्तु बौद्धं बोध्यम्। इदम्। इको यणचीत्यत्रौपश्लेषिकमधिकरणमित्येतत्। तत्र हि तस्मिन्नित्यादिसूत्रद्वयस्य प्रयोजननिरूपणावसरे "पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं, पचत्योदनम्" इति वार्तिककृतोक्तम्। तदर्थनिरूपणावसरे भाष्यकृता "इको यणचि–दध्युदकं, पचत्योदनम्। उभाविकौ, उभावचौ। अचि पूर्वस्याचि परस्येति सन्देहः। इष्यते चात्राचि पूर्वस्य स्यात्, तच्चान्तरेण यत्नन्न सिध्यतीति नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते" इत्युक्तम्। अत्र तथा सन्देहप्रदर्शनेनौपश्लेषिकाधारे सप्तमीति स्पष्टम्प्रतीयते। उक्तञ्च कैयटेन—"उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी" इति न्यायादधिकरणसप्तमी कृतेति।

भावप्रकाशः।

उपश्लिष्टपदाध्याहारेणौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी। इदमेव बोधयितुं सप्तम्युपादानम्, अन्यथाऽजुपश्लिष्टस्येत्येव वदेदिति भावः। प्रकृतसूत्रेऽप्येवमेवेति स्पष्टं "तत्र च दीयते" इति सूत्रे कैयटे। उपश्लेषः समीपवृत्तित्वम्। अत एव "यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम्" इत्युक्तं तत्रैव भाष्ये। तच्च वर्णयोर्बौद्धं द्रष्टव्यम्। अत एव वर्णानां भाष्यादिमते द्रव्यत्वात्संयोगवत् पूर्वपरयोर्बौद्धाधारत्वस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारेण "इको यणचि" इत्यादावियं सप्तमीति "संहितायाम्" इति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते। तदाह—इदमिति। एतेनार्धमात्राधिककालेन वर्णान्तरेण वा व्यवधाने उपश्लेष एव नेति चेत्तर्हि निर्दिष्टपदं संहिताधिकारश्च विफल इत्यपि तत्रत्यं ध्वनितम्, दीक्षितादीनां तु प्रमाद एवेत्यन्यत्र विस्तरः। नन्वव्यवहितार्थकनिर्दिष्टपदसत्त्वेन कथं फलितत्वमत आह—सप्तम्यन्तेति। तथा चाव्यवहिते इत्युक्त्याऽजादेरिगाद्यव्यवहितत्वग्रहेण तुल्यवित्तिवेद्यतया तेषामपि स तथैवेति ग्रहेण षष्ठ्यन्तार्थः फलित इति भावः।

सरला।

बीभत्सत्वाभावेऽपि भागत्यागलक्षणयाऽनुकरणत्वव्यवहार इत्यर्थः।

परस्य यदिति । "तस्मादित्युत्तरस्यादेः" इति तु न सूत्रितम् । आदेरित्यं-

---

शब्दरत्नम् ।

न सूत्रितमिति । "स्वं रूपम्" (पा०सू०१।१।६८) इत्यतः प्रागिति शेषः । तत्र 'आदेः" (पा०सू०१।१।६४) इति पृथग्वाक्यम् । तत्र 'उत्तरस्य' इत्यनुवर्तते । स्थानषष्ठी चेयम् । पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसम्बन्धि, उत्तरस्य स्थाने विधीयमानं चादेर्बोध्यमिति वाक्यार्थद्वयम् । वाक्यभेदसामर्थ्याच्च "आदेः" इत्यंशं विनाऽपि क्वचिदंशान्तरप्रवृत्तिः । "आदेः" इत्यंशस्त्वनुवृत्तोत्तरस्येत्यस्यावृत्त्या परत्वबोधकशब्देन यत्र त्रि-

भैरवी ।

न सूत्रितमितीति । अत्र केचित् "अनेकाल्" इति सूत्रात्प्रागिति शेष इति वदन्ति । तन्न युक्तम् , एवं सति "अनेकाल्" इति सूत्रस्यादेरित्येतदपेक्षया परत्वन्निर्बाधमिति वक्ष्यमाणस्यादेरिति ग्रन्थस्यासङ्गत्यापत्तेरत उत्तरग्रन्थसङ्गमनायाह—स्वं रूपमिति । नन्वेतादृशसूत्रकरणे यत्रादेरित्यस्यानुपस्थितिस्तत्र तस्मादित्यस्याप्यप्रवृत्तिः स्यात्तथा च "गाङ्कुटादिभ्यः" इत्यादौ दोष इत्यत आह—तत्रादेरिति । तत्र—एकस्मिन्सूत्रे । पृथगिति—उत्तरस्येति व्यस्तपाठात् । अस्यैकपदत्वेऽपि वाक्येतिकथनमुत्तरस्येत्यस्य तत्र सम्बन्धाभिप्रायेण । तत्र आदेरित्यंशे । एकसूत्रस्यांशभेदेन व्याख्यानेंऽशान्तरे पूर्वांशानुवृत्तेः "णेरणौ" इति सूत्रे क्लृप्तत्वात्, तथांशभेदेन व्याख्यानेऽनुवृत्तस्यार्थान्तराभिधायकत्वमपि दृष्टमित्याशयेनाह—इयमिति । इयम्—पृथग्भूते आदेरित्यंशेऽनुवर्तमानं यदुत्तरस्येति, तत्र स्थिता । क्वचित् "गाङ्कुटादिभ्यः" इत्यादौ । चः—त्वर्थे । ननु यथा आदेरित्यंशाप्रवृत्तावपि तस्मादित्यस्य क्वचित्प्रवृत्तिस्तथा तस्मादित्यंशं विनाऽप्यादेरित्यस्यापि प्रवृत्त्यापत्तिरिति "नित्यं ङितः" इत्यादौ दोष एवेत्यत आह—आदेरित्यंशस्त्विति । आवृत्त्येति । अत्र प्रमाणन्तु "पचावेदम्" इत्यादिप्रयोगद-

भावप्रकाशः ।

न सूत्रितमितीति । यत्त्वस्यानेकाल्सूत्रात्पूर्वमिति शेष इति । तन्न, आदेरित्यंशस्येत्युत्तरमूलग्रन्थविरोधापत्तेः । तद् ध्वनयन्नाह—स्वं रूपमिति । नन्वेकार्थकैकयोगेनोदःस्थेत्यादौ निर्वाहेऽपि "गाङ्कुटा" इत्यादौ दोषोऽत आह—तत्रेति । एकयोगे इत्यर्थः । पृथगिति । अत एवोत्तरस्येति व्यस्तोक्तिः । नन्वेवमप्यादेरित्यस्यैकपदत्वेनावाक्यत्वादपार्थक्येन "गाङ्कुटा" इत्यादौ दोषस्तदवस्थ एवात आह—तत्रोत्तरेति । आदेरित्यंशे इत्यर्थः । एकयोगेऽप्यनुवृत्तेः "णेरणौ" सूत्रे क्लृप्तत्वादिति भावः । ननु पूर्ववाक्ये सा न स्थानषष्ठी आगमादिविधावप्रवृत्त्यापत्तेः । तत्तद्विधिभिरेव सम्बन्धविशेषनिर्णये षष्ठी स्थाने इत्यस्याप्राप्तेश्च । एवञ्च तथैवानुवृत्त्या "आज्जसेरसुक्" इत्यादौ दोषोऽत आह—स्थानषष्ठी चेयमिति । इष्टानुरोधेन शब्दाधिकाराश्रयेण "षष्ठी स्थाने" इत्यतः स्थानपदस्यैकदेशस्य स्वरितत्वबलात् मण्डूकप्लुत्या अनुवर्त्तनेन गुणानामित्यस्यानित्यत्वेन परिभाषोपस्थित्या वा स्थानषष्ठीत्यर्थः । इदमेव ध्वनयितुमनयोः क्रमेण वाक्यार्थं स्पष्टमाह—पञ्चमीत्यादि । यत्कार्यं विधीयमानमित्यादिः । सम्बन्धीति । स च स्थान्यादेशभावोऽव्यवहितपूर्वापरस्थत्वं चेति भावः । अत्र प्रकरणे चस्त्वर्थे । द्वयमिति । सिद्धान्ते इवेत्यर्थः । अत एवाह—वाक्यभेदेति । तद्बोधकासमस्तन्यासकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । क्वचिदंशांतरेति । "गाङ्कुटा" इत्यादौ षष्ठ्यर्थांशविकलतस्मादित्यंशेत्यर्थः । नन्वेवमादेरित्यंशस्यापि तथैव "नित्यं ङितः" इत्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—आदेरिति । नच—अत्रायमेव दोषः, किञ्चादेरिति वाक्यार्थबोधकाले तस्योत्पन्नत्वेन तत्त्यागायोगात्प्रत्यासत्त्या पूर्ववाक्यप्रापितादेशस्यैव ग्रहणसम्भवाच्च तथोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्, यथान्यासे आवृत्तेरावश्यकतां सूचयितुं तथोक्तेः, भिन्नप्रकरणे गुणयोरनयोः पाठेन तत्त्वाभावेन तथोक्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा 'पचाव' इत्यादौ शबादिव्यवधाने प्रवृत्तये धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेऽपि

सरला ।

अंशान्तरप्रवृत्तिरिति । "अष्टाभ्य औश्" इत्यादावित्यर्थः । अतिदेशविधायकेषु आगमविधाय-

शस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपद-मेव वक्ष्यति ॥

शब्दरत्नम् ।

धानं तत्रैवेति "नित्यं ङितः" (पा०सू०३।४।९९) इत्यादौ न प्रवर्त्तत इति भावः । व-क्ष्यतीति । न च "अनेकाल्" (पा०सू०१।१।५५) इत्यतः पूर्वमेव "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" (पा०सू०१।१।६६) "तस्मादित्युत्तरस्यादेः" इति सूत्रे कुतो न पठिते इति वाच्यम् । "आदेः" इत्यंशे "षष्ठी स्थाने-" इत्यस्यासम्बन्धे "आज्जसेरसुक्" (पा०सू०

भैरवी ।

शेनम् । ननु—"आदेः परस्य" इति न क्रियते, तस्मादित्यनेन सहादेरिति पठ्यते लाघवा-भिप्रायेण, तच्च लाघवमधुना नोपपद्यते, वाक्यभेदस्यावृत्तेश्च करणात्, उत्तरस्येत्यत्र शब्दाधि-काराश्रयणाच्च, परस्येत्यस्यानुपादानेऽपि मनोव्यापारगौरवस्याधुना सत्त्वाच्च—इति चेत् ? न, सिद्धान्तेऽप्यादेरित्यस्य "नित्यं ङितः" इत्यत्र दोषवारणायावृत्तेः सत्त्वात् । एतदेव ध्वनयितुमधुनोत्तरस्येत्यस्यावृत्तिम्प्रदर्श्योत्तरत्वबोधकशब्देनेत्यनुपादाय परत्वबोधकेत्युक्तम् । तत्रैवेति । प्रवर्तते इति शेषः । ननु मूलोक्तदोषोऽपि स्थानभेदेन सूत्रपाठाद्वारयितुं शक्य इत्या-शयेन शङ्कां प्रदर्शयन्निराचष्टे—नचेत्यादिना । नचैवं न्यासेऽप्युक्तरीत्या वाक्यभेदावश्यक-मेवेति 'सूत्रे' इति द्विवचनोपादानमसङ्गतमिति वाच्यम्, द्वितीयस्य सूत्रस्यादौ पाठे एकत्व-मेवेत्याशयेन द्विवचनोपादानात् । 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य सम्बन्धासम्बन्धेन समापत्ते—आदे-

भावप्रकाशः ।

वस्तुतः परस्य विधानसत्त्वेन वादेर्लोपापत्तिः । धातुसम्बन्धावश्यकत्वं तु स्फुटीभविष्यतीति भावस्तदाह—परत्वेति । अन्यथोत्तरत्वेत्युक्तं स्यादिति भावः । विधानं परस्य स्थाने इत्यादिः । तत्रैवेति । अग्रे प्रवर्त्तते इत्यनुषङ्गः, एवेन प्रागुक्तपूर्वत्वव्यवच्छेदः । निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थमाह—तस्मिन्निति । उक्त-रीत्या वाक्यभेदेऽपि सूत्रस्यैकत्वात्सूत्रे इति द्विवचननिर्देशः । कुतो नेति । मूलोक्तविपरीतबाध्यबाधक-भावाभावात् । "स्वंरूपम्" "अणुदित्" "तपर" इत्येतेषु तदसम्बन्ध एवेष्ट इति भावः ।

यत्तु दण्ड्यादयः, एवं पाठे "तस्मात्" इत्यस्यापि "अनेकाल्" इत्यनेन बाधापत्तौ वाक्यसंस्कारपक्षे 'ब्राह्मण अस् अष्टन् अस्' इत्यत्र "अष्टाभ्यः" इति दिग्योगपञ्चम्या व्याप्तिन्यायेनोभयोरध्याहारेऽष्ट-नोऽनन्त्यपूर्वयोरपि जश्शसोरौशापत्तिः । ततश्च तदबाधार्थं निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थं च "स्वं रूपम्" इत्यतः प्राक् तथा पाठे मनोरमोक्तविपरीतबाध्यबाधकभावापत्तिरिति न सूत्रितमिति मनोरमातात्पर्यम् । यद्वा "स्वं रूपम्" इत्यतः प्राक् यथाश्रुतसूत्रपाठनिराकरणपरोत्तरग्रन्थानुरोधेनैवं पाठे दोष एव न, उक्तरीत्या निर्दिष्टपदानु-वृत्तेः सौलभ्यात् । वाक्यभेदसामर्थ्यादादेरित्यंशस्यैव "अनन्तरस्य" इति न्यायेन बाधेन तदबाधाच्च । किञ्च जस्शस्भ्यामाक्षिप्तप्रकृतेरष्टनस्य च सन्निधानादष्टन्रूपस्यैव ग्रहणेन क्षत्यभावात् । एवञ्च पञ्चमी-निर्दिष्टात्प्रत्ययसम्बन्धिकार्ये तस्मादित्यस्याप्रवृत्तिरित्याहुः, तन्नेति ध्वनयितुं "षष्ठीस्थाने" इत्यधिकारं विकल्प्य खण्डयति—आदेरित्यादिना । षष्ठीस्थाने इत्येति । तत्रत्यस्य स्थाने इत्यस्येत्यर्थः, तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञायाः क्लृप्तत्वात् । "स्थानेन्तर" इति सूत्रस्थतत्पदाभ्रमाय षष्ठीत्युक्तम् । अत एव षष्ठ्य-धिकारे वचनादिति भाष्यं सङ्गच्छते । तस्याः परिभाषात्वेऽपि "प्रत्ययः" इत्यादिवत्समुदायैकदेशभेदेन वा तत्त्वस्यापि सुवचत्वात् । एतेनानन्तरस्थानेन्तरेतिसूत्रत्यागे न मानमित्यपास्तमिति भावः । असम्बन्धे-ति । त्वया स्वीक्रियमाणे इति शेषः । तथाचोत्तरस्येति न स्थानषष्ठीति भावः । आज्जसेरिति । अवर्णा-

सरला ।

केषु चेत्यर्थ इति केचित् । प्रवर्तत इति । तत्र धातोरिति विहितपञ्चम्याश्रयणादिति भावः । अनेका-ल्त्वाक्षतेरिति । वस्तुतस्तु नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्यत्र कप्रत्ययाणप्रत्यययोरसारूप्यप्रयुक्तविकल्पवार-

शब्दरत्नम् ।

७।१।५०)-इत्यादावपि तस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । सम्बन्धे मध्ये "तस्मिन्निति-" "तस्मादिति"-अनयोरपि तत्सम्बन्धे तयोरप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक् ॥

भैरवी ।

रित्यंश इति। तस्य—आदेरित्यंशस्य । प्रवृत्त्यापत्तेरिति । तथा चादेर्जसवयवाकारस्यासुगागम आगमे ऽकारोच्चारणसामर्थ्याद् "अतो गुणे" इति पररूपाभावे सकारोच्चारणसामर्थ्यात्संयोगान्तलोपाभावे ऽनिष्टरूपापत्तिः स्पष्टैव । सम्बन्धे इति । 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य सम्बन्धे इत्यर्थः । अत्र निर्दिष्टस्येत्यस्याध्याहारेण स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यत्कार्यं तत्तस्यादेरित्यर्थेन "आज्जसेरसुक्" इत्यत्र नोक्तदोषः, तत्रासुकः कित्त्वेन जसेरिति षष्ठ्या अवयवार्थकत्वनिर्णयात् । मध्य इति । पठितयोरिति शेषः । तयोर्मध्ये पठितयोः । आगमविषय इति । "आने मुक्" "छे च" इत्येतद्विहितागमविषय इत्यर्थः । एवं सति विपरीतरूपापत्तिर्दुर्वारैवेति स्पष्टमेव । एतादृशन्यासपक्षे आदेरित्यस्य यत्र स्थानषष्ठीनिर्दिष्टादेशस्य तस्मादित्यनेन नियमस्तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् । एवञ्च "ज्यादादीयसः" इत्यत्र ज्यादिति पञ्चम्याः परस्येत्यस्याध्याहारेणोपपत्त्या तत्रनियमाप्रवृत्तेस्तस्मादित्यस्य तत्राप्रवृत्तावादेरित्यस्याप्यप्रवृत्त्यापत्तावलोन्त्यस्य प्रवृत्तावनिष्टापत्तिरित्यपि बोध्यम् । सिद्धान्ते तु परस्येत्यस्याध्याहारेऽपि परत्वविशिष्टबोधकशब्देन परस्यादेशविधानमस्त्येवेत्यादेरित्यस्य प्रवृत्त्या न दोषो ऽत एवाह—दिगिति ॥

भावप्रकाशः ।

न्तादङ्गात्परस्य जसेरसुगित्यर्थकेऽपि तत्रादेरित्यंशप्रवृत्त्याऽन्त्यसकारात्पूर्वमसुगागमापत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं सूत्रं व्यर्थम्, पररूपे पूर्वसवर्णदीर्घे संयोगादिलोपे च "ब्राह्मणासः" इत्यसिद्धेः । न च तत एव अकारः श्रूयत एवेति वाच्यम्, । "गुणे त्वन्याय्यकल्पना" इति न्यायेन पररूपबाधापेक्षया आदेरिति बाधस्यैवौचित्यादत आह—आदावेिति । तेन "क्त्वो यक्" इत्यादिपरिग्रहः । तत्राङ्गेन क्त्वाप्रत्ययेन च धातोराक्षेपः । अङ्गाद्धातोः परस्य क्त्वो यगित्यर्थः । 'पीत्वाय' इत्युदाहरणम् । अत्रोक्तरीत्या तावदग्रे यकि 'पीत्यवा' इति स्यादिति भावः । सम्बन्धे इति । परिभाषानुपस्थित्या गुणानामित्यस्याविषयः। तथा च "अनेकाल्" इत्यन्ते तत्सम्बन्धेनात्रापि सम्बन्धे मध्यपठितद्वयत्यागे न मानमितिभावस्तदाह–मध्ये इति । पठितयोरिति शेषः । आगमेति । "छे च" "आने मुक्" "ङः सि" इत्यादावप्रवृत्त्या पूर्वपरयोरापत्तेरित्यर्थः । किञ्च सर्वपक्षे प्रागुक्तरीत्या तादृशादेशस्यैवादेरित्यत्र ग्रहणेन "ज्यादादीयसः" "ईदासः" इत्यादावङ्गाधिकारात्तस्य च प्रत्यासत्त्या ज्यादिरूपस्येयसुन्निमित्तकस्यैव च ग्रहणात्तस्मादितिशास्त्रप्रवृत्तिं विनापि परशब्दाध्याहारे एव नियमेन प्राप्तेऽनियमाभावेन तत्कारिण्यास्तस्मादित्यस्या अप्रवृत्त्या आदेरित्यस्याप्यप्राप्त्या "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेनान्त्यस्याकाराद्यापत्तौ ज्यायानित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । एतेनोक्तरीत्यैव "आज्जसेरसुक्" इत्यत्रेष्टसिद्धिरिति नाद्यपक्षे दोष इत्यपास्तम् । "क्त्वो यक्" इत्यादौ दोषाच्च । यथान्यासे निर्वाहस्तूक्त एव; तदाह—दिगिति ।

सरला ।

णायानुबन्धपदस्येत्संज्ञायोग्यार्थकत्वस्वीकारेण नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यत्रापि अनुबन्धपदस्य "अन्याय्यश्चानेकार्थत्वम्" इतिन्यायेन तदर्थकत्वस्वीकारावश्यकतया तया परिभाषयाऽनेकाल्त्वनिषेधात् वृत्तिकृतोक्तं "जश्शसोः शिः" इत्युदाहरणमपि सम्यगेव । सूत्रे शित्पदमपि इत्सञ्ज्ञायोग्यशकारवत्परमेव । डाणलोरिवानुपूर्व्यात् इति तु डाआ ण अ इति आकार—अकारोत्तरमाकार—अकारयोः प्रश्लेषेणानुपूर्व्यादित्यर्थपरमिति न तद्विरोध इति दिक् ।

"अनेकाल्" (पा०सू०१।१।२५)॥ शित उदाहरणम् "इदम इश्" इतः । यत्तु वृत्तिकृता "जश्शसोः शिः" (पा०सू०७।१।२०) इत्युदाहृतम् । तन्न, सर्वादेशतायाः प्राक् शित्त्वस्यैवालाभात् । तत्र हि डाणलोरिवानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः । इत्यादाविति । आदिशब्देन "अतो भिस ऐस्" (पा०सू०७।१।९) इति गृह्यते । परत्वादिति । अत एव "आदेः परस्य" (पा०सू०१।१।५४) इति

शब्दरत्नम् ।

डाणलोरिवेति । आदेशानां प्रत्ययाधिकारे पाठे ऽपि वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशे णकारे इत्त्वाप्रवृत्तेस्तदुत्तरं लक्ष्ये प्रवृत्तिकाले इत्त्वेऽप्यनेकाल्त्वाक्षतेरिति

भैरवी ।

ननु डाणलोरिवेति दृष्टान्तोपादानं प्रकृते विरुद्धं, तयोः प्रत्ययाधिकारे पाठेन प्रत्ययतया आनुपूर्व्यनुपयोगादत आह—**आदेशानामिति** । आदेशानामिति बहुवचनं चल्यादेशसंग्रहाय । **वाक्यार्थबोधोत्तरम्**—"षष्ठी स्थाने" इति शास्त्रैकवाक्यतया वाक्यार्थबोधोत्तरम् । एतेन तत्र वाक्ये प्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धाभावेऽपि क्षत्यभावो ध्वनितः । **उपदेशे**—पाणिनिकर्तृकाद्योच्चारणे । **प्रवृत्तिकाले इति** । 'बभूव' इत्यादिलक्ष्यसंस्कारकाले यो वाक्यार्थबोधस्तस्योत्पत्तिकाले इत्यर्थः । एतच्च दीक्षिताभिप्रायवर्णनमेव । वस्तुतस्तु प्राचोक्तं "जश्शसोः शिः" इत्युदाहरणमपि युक्तमेव, शकारस्यानुबन्धत्वयोग्यतया "नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्" इति परिभाषाविषयत्वसत्त्वात् । शित्त्वञ्चेत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेव । इत्सञ्ज्ञायाः प्रवृत्तिर्यद्यप्यादेशोत्तरम्भवति, तथापि योग्यताऽस्त्येव । अनुबन्धत्वमपीत्संज्ञायोग्यत्वमेव । अत एव काणोर्नासारूप्यप्रयुक्तो विकल्पः । अन्यथा तत्रापि वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञानेनेत्सं-

भावप्रकाशः ।

ननु णलः प्रत्ययाधिकारपाठेन तत्र मूलकृदिष्टानुपूर्व्यनुपयोगेन दृष्टान्तासङ्गतिरत आह—**आदेशेति** । प्रत्ययादेशानां सिजादीनामित्यर्थः । आगमविकारप्रकृत्यादेशानां तु तत्त्वेपि यथा सा न, तथान्यत्र स्पष्टम् । अतः किमु वक्तव्यं तद्वाह्यडादीनां तथेत्यपिशब्दार्थः ।

मान्यास्तु तत्त्वेऽपि षष्ठीबलाद् देशांशे नैराकाङ्क्ष्यात् "परश्च" इत्यस्यानुपस्थित्या तत्सहचरितस्य "प्रत्ययः" इत्यस्याप्यनुपस्थितेस्तदुपयोग इत्याहुस्तत्प्राचामनुरोधेन; श्नमादौ दोषापत्तेः । इत्संज्ञार्थं तस्यावश्यकत्वात् ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—**वाक्यार्थेति** । भिन्नस्य विशिष्टस्य वा वाक्यार्थस्येत्यर्थः । एवेन तत्पूर्वत्वव्यवच्छेदः । **ज्ञानेन** अविधेयकज्ञानेनेत्यर्थः । शाब्देनार्थिकेन वेति भावः । **उपदेश इति** । अज्ञातानुबन्धरहितगलादिस्वरूपज्ञापकपाणिन्याद्युच्चारणाभिव्यक्त्यव्यवहितकाले तादृशवाक्यार्थबोधसमये इत्यर्थः । यथा चैतत्तथा स्पष्टमन्यत्र । अनेकाल्त्वाक्षतौ हेतुरयम् । **तदुत्तरम्** प्रत्ययत्वज्ञानोत्तरम् । अस्येत्त्वेपीत्यत्रान्वयः । अपिना लोपसङ्ग्रहः । "चुटू" इत्यादीनां तदानीं प्राप्त्येति भावः । एवञ्च तत एकाल्त्वेऽपि न दोषः, उपजीव्यविरोधापत्तेरिति तात्पर्यम् । **लक्ष्ये प्रवृत्तिकाले इति** । 'बभूव' इत्यादौ तादृशवाक्यार्थबोधाधाररूपतत्प्रवृत्तिप्राक्काल इत्यर्थः । अस्यानेकाल्त्वाक्षतेरित्यत्रान्वयः ।

सरला ।

परान्नित्यमिति । पूर्वापेक्षया परशास्त्रं विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत् । नित्यस्य परापेक्षया बलवत्त्वे च अक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनं युक्तमिति बीजम् । समानकालिकप्राप्तबहिरङ्गापेक्षया अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे च लोकन्यायो बीजम् । तथाहि प्रत्यङ्गवर्ती लोको दृश्यते मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां, ततः सम्बन्धिनामिति । तथैव शास्त्रेऽपि अन्तर्भूतनिमित्तकशास्त्रस्य प्रत्यासन्नतरत्वेन प्रथमं प्रवृत्तिस्ततो बहिर्भूतनिमित्तकशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति । तत्र बहिरङ्गं परं नित्यं वा उभयमपि विवक्षितम् । पराद्बहिरङ्गादन्तरङ्गस्योदाहरणं 'उभये देवमनुष्याः' इति । नित्यादन्तरङ्गस्योदाहरणन्तु 'ग्रामणिनी' इति । अत्र नित्यमपि नुमं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वः । **प्रत्याहाराश्रयणेनेति** ।

पृथक् क्रियते इत्युक्तम्। "उत्तरस्य" इत्यंशस्तु औशैसोरपि प्रवर्तत एव। यत्तु प्राचा "आदेः" इति सूत्रं विवृण्वता पञ्चमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तं, तदसम्बद्धमिति स्पष्टमेव।

परनित्येति। परान्नित्यं यथा—तुदति, रुणद्धि। परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा शश्नमौ। तथा रन्धेर्णिच् रन्धयति। परामप्युपधावृद्धिं बाधित्वा "रधिजभोः–" (पा० सू० ७। १। ६१) इति नुम्। न च सोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्य इति वाच्यम्, कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताभ्युपगमात्। अन्तरङ्गं

शब्दरत्नम्।

भावः। प्रवर्तत एवेति। उपपादितमेतत्।

शब्दान्तरप्राप्त्येति। यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनःप्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति भावः। कृताकृतेति। व्यक्तिविशेषानाश्रयणेनेत्यर्थः। "वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भाव" इत्यस्य त्वत्र न प्राप्तिः, साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव

भैरवी।

ज्ञाप्रवृत्तावप्युपदेशेऽसारूप्यमस्त्येवेति। उपपादितमिति। न सूत्रितमित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः॥

मूले शब्दान्तरप्राप्त्येति कथनं सर्वस्य शब्दान्तरस्य शब्दान्तराच्छब्दान्तरे वा प्राप्त्येत्यर्थकम्, सम्बन्धसामान्यार्थकषष्ठ्या समासः, अत एवाह—यद्व्यक्तीति। अनाश्रयणेनेति। अक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनायां लाघवमिति लाघवमेव नित्यस्यानित्याद्बलवत्त्वे साधकम्। तच्च लक्ष्यानुरोधेन क्वचिद्व्यक्तिविशेषचिन्तयाऽऽश्रीयते, क्वचित्सामान्यतः प्राप्तिमात्रेणेति भावः। ननु व्यक्तिविशेषचिन्तायामप्यत्र न बाधकं, वार्तिकेन निर्वाहादित्याशङ्कान्निराकरोति—"वृद्ध्यौत्व" इत्यादिना। अत्र—रन्धयतीति

भावप्रकाशः।

इदमपि मूलाशयवर्णनमात्रम्। तदाह—इति भाव इति। सिद्धान्तस्त्वन्यत्र द्रष्टव्य इति भावः। उपपादितमिति। न सूत्रितमितिप्रतीके तत्रादेरित्यादिग्रन्थेनेति भावः।

भाष्योक्तवचनत्रयसङ्ग्रहाय सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासेनाह मूले—शब्दान्तरेति। एवं चसोपीत्यपिना 'तुदति' इतिसमुच्चयः। यद्व्यक्तीति। प्रवृत्तिः शास्त्रस्य कार्यस्य वेति शेषः। सा च तस्यास्ततः परस्यास्तत्र परतो वेति भावः। कृतं "यदागमा" इत्यादिवदैक्यबोधकस्यासत्त्वात्। एवञ्च यद्व्यक्तीत्यादौ तदन्यैव व्यक्तिर्गृह्यते। अत एव तत्समुच्चायकोऽपिर्मूले। अत एव 'तुदति' इत्यादौ निर्वाहः "शदेः शित" इत्यत्रत्यभाष्यसङ्गतिश्च। एवञ्च यथाश्रुते विरोधं मात्रपदानर्थक्यं च परिहरति—व्यक्तिविशेषेति। प्रसिद्धमितीति। सन्ध्यावन्दनादौ च्यवन्ते इत्यादौ गुणान्नित्यैकादेशके चेति शेषः, विकारजानुपूर्व्या भिन्नेइति भावः। कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य प्रसङ्गमात्रं तद्व्यवहारे प्रयोजकं, न तु तथेति पर्यवसितमनुगतं परिभाषारूपमिति भावः। इदमपि न सर्वत्रेत्याह मूले—क्वचिदिति। 'तुदति' इत्यादावित्यर्थः। अक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजमिति भावः। ननु मास्त्वत्रैवं नित्यत्वम्, पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टसिद्धेः। तथा च कथं 'रन्धयति' इति नित्योदाहरणमत आह—वृद्ध्यौत्वेति। अत्र रन्धयति' इत्यादौ। साहचर्येण औत्वादिभिर्मिथः साहच-

सरल।

"प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इति मात्रशब्दादारभ्य "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा" इति सूत्रस्थायचश्च-कारपर्यन्तमित्यर्थः। "किमः संख्यापरिमाणे डति च" इति डतिप्रत्ययस्य तदन्तर्भूतत्वेऽपि तदन्तात्कति-

यथा–उभये देवमनुष्याः । इह "प्रथमचरम" (पा० सू० १।१।३३) इति परमपि विकल्पं बाधित्वा "सर्वादीनि" (पा० सू० १।१।२७) इति सर्वनामसञ्ज्ञा त्रिभ-

~~~~~~

शब्दरत्नम् ।

वृद्धयादीनां तत्र ग्रहणात् । नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे फलाभावाच्चेति दिक् ।

भैरवी ।

लक्ष्यसाधनावसरे । तृज्वद्भावपदं तत्र वार्तिके "स्त्रियाञ्च" इत्येतद्व्यतिरिक्तपरम्, तेन न तदंशे साहचर्यभङ्गः । ननु साहचर्यस्यानित्यत्वेन वार्तिकेन रन्धयतीत्यस्य सिद्धावत्र नित्यत्वाश्रयणवैयर्थ्यमत आह—नित्यत्वेनैवेति । दिगिति । दिगर्थस्तु विप्रतिषेधसूत्रस्थपरशब्दस्यै-

भावप्रकाशः ।

र्थेण । तेन नादिशब्दवैयर्थ्यम् । निमित्तत्वं च स्थानितया परतया वा बोध्यम् । तत्र वार्तिके [illegible] एव तृज्वद्भावो गृह्यते, तत्र नुमोऽप्राप्तेः । तेन न साहचर्यभङ्ग इति बोध्यम् । ननु साहचर्य[illegible] तेनैव निर्वाहः, किञ्च वृद्धेः काप्यौत्वादिवत् तन्निमित्तकत्वाभावेनैतद्विषयाभावापत्त्या तदाश्र[illegible] त्वादत आह—नित्यत्वेनेति । उक्तरीत्येति भावः । वार्त्तिककृदुक्तत्वाद्वाचनिकत्वम् । अत्र[illegible] यतीत्यादौ ।

दिगिति । क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञया स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थाङ्गी[illegible] ब्दस्येष्टवाचितया वा सकलनिर्वाहेण पूर्वेण तेनैव प्रकृतेऽनित्यत्वेऽपीष्टसिद्धिरिति न तदस्योदाहरणम्[illegible] 'तुदति' इत्याद्येवेति, तदपीत्याद्यग्रिममूलकृदुक्तिस्वारस्यात् । अत एव च वक्ष्यति तत्रैव टीकाकार—पूर्वत्वेति । युक्तं चैतत्, अन्यथा तस्य 'नाजानन्तर्ये' इति निषिद्धतया अयजे इन्द्रमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । न चेयं विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातेति वाच्यम्, लोकन्यायसिद्धायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, 'नाजानन्तर्य' इति न्यायबोधकभाष्यविरोधेन तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च । अत्र ज्ञापकमपि 'ओमाङोश्च' इत्याङ्ग्रहणम् । तद्धि 'खट्वा आ ऊढः' इत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पररूपं यथा स्यादिति क्रियते इति स्पष्टं "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रभाष्ये । इयं सिचि परतो नेति स्पष्टम् "इको गुण" इत्यत्र भाष्ये । शीघ्रोपस्थितिश्चात्र बलवत्त्वे बीजम् । अत एव भाष्ये तत्र तत्रोल्लेखः । एवञ्च तयोर्युगपत्प्राप्तावेवास्याः प्रवृत्तिरिति मूलकृत्सरणिः । नन्वेवमपि प्रकृते युगपत्प्राप्त्यभावात्कथमेतत्प्राप्तिः । तथाहि, किं कार्यकाले इदमुच्यते यथोद्देशे वा ? नाद्यः, "सर्वादीनि" इत्यस्यापि "जसः शी" इत्येकवाक्यतया विभक्तिसापेक्षत्वेनातत्त्वात् । नान्त्यः, तदा हि विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव भविष्यति । किञ्चिदनया कार्यमित्यभिसन्धिमात्रेण तत्प्रवृत्तौ ततो विभक्त्युत्पत्तौ विकल्पप्राप्तेः । न च तत्र "जसः शी" इति विषयसप्तमीति वाच्यम्, आकडारीयान्यसंज्ञानामबाध्यबाधकभावेन नित्यसर्वनामप्रातिपदिकसंज्ञयोर्युगपत्प्रवृत्त्युत्तरमेव जस्विषयत्वेन तावताऽप्यनिर्वाहात्, परिभाषाबाधे मानाभावाच्चेति चेत् ?

अत्र केचित्तदनुयायिनः, पूर्वप्रवृत्तमप्यन्तरङ्गं पश्चात्प्रवर्तमानबहिरङ्गाद्बलीयः, तस्य निवर्त्तकमिति परिभाषार्थः । एवञ्चान्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरं बहिरङ्गशास्त्रप्राप्तावपीयं प्रवर्त्तत इति यथोद्देशाभिप्रायोऽयं ग्रन्थ इति तदाकूतमाहुः ।

अन्ये तु पदावधिकेऽन्वाख्याने 'उभय जस्' इत्यत्र तयोस्तस्याः पक्षद्वयेऽपि सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्त्या तथाऽर्थकल्पने मानाभावः, मूलशैथिल्यात् । तथाहि, कार्यकाले "जसः शी" इत्यादौ द्वयोरुपस्थितावपि पदार्थज्ञानार्थं प्राक्संज्ञाशास्त्रबोधस्ततो विधिशास्त्रस्येति वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयेऽपि नित्ये तस्मिन्तदभावादन्तरङ्गत्वं, विकल्पे तु 'जसि' इति साक्षाच्छ्रुतत्वाद्बहिरङ्गत्वमिति न तत्पक्षोक्तदोषावकाशः । द्वितीयेऽपि तयोस्तस्याः स्पष्टत्वेन न तत्पक्षोक्तः स इत्याहुः ।

तदेतदपरे न क्षमन्ते, तथाहि, तत्र केचिन्मते दोष उक्त एव, वक्ष्यतेऽपि पदावधिकेऽन्वाख्याने निर्वाहेऽपि पक्षान्तरेऽनिर्वाह इति दोषः । द्वितीये स्थानिवदतिदेशप्रापितायाः निरवकाशत्वम् । अपि च प्रत्यक्षस्थानिवद्भावस्यानुमानिक्याऽनया बाधायोगः । एवञ्चास्यातिरिक्तत्वेपि नायं विषयः ।
~~~~~~

क्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण

शब्दरत्नम् ।

अन्तरङ्गत्वादिति । भाष्ये त्वयच् प्रत्ययान्तरं न तु तयबादेशः, 'उभयी' इत्यत्र ङीप्तु मात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेन साधितः । एवं चोभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेति उक्तम् । अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे ज्ञापकमन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

भैरवी ।

ष्टवाचकत्वमाश्रित्य सर्वेषां पूर्वविप्रतिषेधसाधकवचनानां संग्रह इति यदि, तदा "स्वरितेनाधिकारः" इत्यस्य स्वरितत्वयुक्तेनाधिकृतकार्यमित्यर्थाश्रयणेन नुमागमस्य व्यक्तिविशेषचिन्तयाऽनित्यत्वेऽपि स्वरितत्वेनैव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति न नित्यस्य बलवत्त्वोदाहरणं तत्, किन्तु तुदतीत्येवेति । मौलम्—'अन्तरङ्गत्वात्' इति तु "तयपः स्थाने ऽयजादेश" इति मतेनान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीय इति परिभाषान्तरमिति पक्षे च बोध्यम् । वस्तुतस्तु भाष्यकारोयसिद्धान्तरीत्या न तस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—भाष्ये त्वयजिति । ज्ञापकमिति । युगपत्प्राप्तिविषयकस्यान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीय इति वचनस्य बोधकमित्यर्थः । प्रपञ्चितमिति ।

भावप्रकाशः ।

वस्तुतस्तु नातिरिक्तोऽयं गौरवात् । यद्यपि तस्या न्यायमूलकत्वम् "अचः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये उक्तं, तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयतैव स्यात् । ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोध्यत इति "वाह ऊठ्" सूत्रे कैयटोक्त्या तस्या अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थाङ्गीकारेणेष्टसिद्धेश्च । तामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्येऽस्याःप्रत्याख्यानाच्च । "नाजानन्तर्य" इत्यस्य धर्मिग्राहकमानेन "ओमाङोश्च" इत्याङ्ग्रहणेन बहिरङ्गकार्यप्रवृत्तेः प्राग्यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्त्ययोग्यता तत्रैव प्रवृत्तिरिति 'अयजे इन्द्रम्' इत्यादावदोषाच्च । अतएव तन्न्यायबोधकभाष्यविरोधोऽपि न तेन भाष्येण । तत्रैव प्रवृत्त्युक्तेस्तस्या नित्यत्वस्यैव वा ज्ञापनादिति बोध्यम् । नचैवमसिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिरेव देहलीदीपकन्यायेन मूलाभिमता, निषेधसत्त्वेन प्रागुक्तदोषापत्तेः । किञ्चोठ्ग्रहणाज्ज्ञापकादन्तरङ्गे कर्तव्ये जातबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरङ्गप्रवृत्तेस्तया वारयितुमशक्यत्वाद् नित्योत्तरमपि विकल्पप्रवृत्त्या पूर्वादिष्विव पक्षे तदभावविशिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात् । जसीति विषयसप्तमीपक्षेऽप्यनिर्वाहः प्रागुक्त एवेति । परिभाषार्थस्तु इत्थं तत्राङ्गपदेन शब्दरूपनिमित्तस्यैव ग्रहणेनाक्षरमर्यादया परस्परापेक्षया व्याप्यनिमित्तकमन्तरङ्गम्, व्यापकनिमित्तकं बहिरङ्गम्, अल्पनिमित्तकं बहुनिमित्तकं चेति यावदित्युत्सर्गः । तत्राद्यस्य बलवत्त्वे बीजं तत्र तस्यासिद्धत्वम् । तद्बोधिका परिभाषा । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । क्वचित्पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तःकार्यत्वरूपमन्तरङ्गम्, तद्विरुद्धं बहिरङ्गमित्यादि स्पष्टं परिभाषेन्दुशेखरे । एवञ्च युगपत्प्राप्तौ तस्याः प्रवृत्तावप्यत्र प्रागुक्तरीत्या तदविषय एव । अत एव "तयादेशे उभयप्रतिषेधः । तयपो ग्रहणात् जसि विभाषा प्राप्नोति" इति स्थानिवत्सूत्रस्थं वार्त्तिकमयच्प्रत्ययान्तरमितिसूत्राशयप्रदर्शनेन भगवता प्रत्याख्यातम्, नत्वन्तरङ्गन्यायबलेन; तदेतद् ध्वनयन्नाह—भाष्ये त्विति । उक्तमित्यत्रान्वयः । तेन वारणे भाष्यादीनां निर्दलत्वापत्तिर्भवन्मते । "प्रमाणे" इति सूत्रस्थमात्रशब्दस्याय चश्चकारेणेति शेषः । अत इत्यनुवृत्त्या च 'कति' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । यत्तु यत्तदेतत्किमादिभ्यो ङीबापत्तिरिति । तन्न, साहचर्येण प्रत्ययानामेव तत्र ग्रहणात् । तयब्ग्रहणं तु सूत्रेऽवयुत्यानुवादः । द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायजन्तस्य जसः शीविषये पुंस्येव वाऽनभिधानम् । नचैवं महिङो ङस्येव चस्य समुदायानुबन्धत्वेनावयवानुबन्धत्वात्कथञ्चित्कार्यमिति वाच्यम्, "तस्थस्थमिपान्तान्तम्" इत्यादितज्ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेऽपि तत्र तथाङ्गीकारे मानाभावादिति भावः । फलितमाह—एवञ्चोभेति । अन्यथेष्टसिध्या प्रत्ययान्तरत्वे चेत्यर्थः । एवञ्चैकैव परिभाषेत्याह—अन्तरङ्गस्येति । द्विविधस्येति भावः । ज्ञापकम् । ऊठ्ग्रहणम्, लोकन्यायाङ्गीकरणे चेत्यर्थः । अन्यत्र परिभाषेन्दुशेखरादौ । प्रपञ्चितम् । तथा च तत्र स्पष्टतरत्वादत्राकथ-

सरला ।

शब्दात टिड्ढेति सूत्रे अत इत्यनुवृत्तेर्न ङीप् । ज्ञापकमिति । "ओमाङोश्च" इत्याङ्ग्रहणमित्यर्थः ।

बाध्यत एव। तद्यथा—अयजे इन्द्रं,ग्रामे इह, सर्वे इत्थम्। अत्रान्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते। स च यद्यपि यण्गुणयोरपवादस्तथाऽपि समानाश्रये चरितार्थः। तथा च वार्तिकम्—"इण्ङशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्" इति ॥

असिद्धमिति। तेन पचावेदमित्यादावेत ऐत्वं न।

अकृतव्यूहा इति। यद्यपि "कृतमपि कार्यं निवर्त्तयन्ति" इति परिभाषान्तरं पठ्यते, फलं च तुल्यम्, तथाऽपि "अकृत—" इत्येव लघु।

"प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्"।

शब्दरत्नम् ।

बाध्यत एवेति। निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याभावात्।

तेनेति। पूर्वा तु अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्तावेवेति भावः।

भैरवी ।

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः—"मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि करोति, ततः सुहृदां, ततः सम्बन्धिनाम्" इति प्रत्यासन्नवर्तित्वस्य लोके दृष्टत्वात्तन्मूलकमेवेदं वचनमिति। एतस्य वचनान्तरत्वं मूलकृतोऽप्यभिमतम्। अत एवासिद्धमिति प्रतीकमुपादाय पचावेदमित्यस्य साधनं सङ्गच्छते। सापवादत्वनिरपवादत्वाभ्यां द्वयोः परिभाषयोर्भेदः। अन्यथाऽन्तरङ्गत्वे नायजे इन्द्रमित्यस्य साधनन्न स्यात्, नाजानन्तर्यपरिभाषाविषयत्वादिति बोध्यम् ॥

तेनेतीति। अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातमपि बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थकपरिभाषान्तराश्रयणेन। अत एवाह—पूर्वा त्विति। अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम्। अत एव कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामप्येषा प्रवर्तते इति वृद्धाः। पक्षद्वये तत्र न प्रवर्तते इति तु भाष्यतत्त्वविदः। "वाह ऊठ्" इति सूत्रस्थमूठ् इति ज्ञापकमिति स्फुटीभविष्यति। नच सा विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्य प्रौढिवादत्वात्। नाजानन्तर्यपरिभाषायां "षत्वतुकोरसिद्धः" इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम्। तद्धि 'अधीत्य' 'प्रेत्य' इत्यादौ समासोत्तरं ल्यपः प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वादेकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया तुकः सिद्धौ तत्सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं व्यर्थम्। नाजानन्तर्यपरिभाषासत्त्वे तु तुकि अजानन्तर्यस्य निमित्तत्वेनाश्रयणाद् बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधे तुकः प्रवृत्त्यर्थं तत्र सूत्रे तुग्ग्रहणमावश्यकमेव। परिभाषार्थस्तु अचोरानन्तर्यमिति द्विवचनान्तेन समासमाश्रित्य बाध्यासिद्धपरिभाषायामुभयोपादानादधिकरणाकाङ्क्षायास्ताभ्यान्निरासेना-

भावप्रकाशः।

नमिति भावः। नन्वपवादस्य वचनप्रामाण्यात्प्राबल्येन कथं वैपरीत्यमत आह—निरवकाशेति। द्वितीयान्तरङ्गत्वस्यायं विषयः। इदं चाद्यान्तरङ्गत्वापेक्षया दुर्बलमिति स्पष्टमन्यत्र।

मूलानुरोधेनाह–पूर्वा त्विति। उभये इत्यत्र मूलोक्तेत्यर्थः। युगपदिति। अत्र बीजं त्वाविष्कृतमधस्तात्। वस्तुतो नास्त्येव साऽतिरिक्तेत्याह—इति भाव इति।

सरला ।

युगपत्प्राप्तावेवेति। इयन्तु जातस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गदृष्ट्या असिद्धत्वबोधिका इतिशेषः। तेन जातबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेन। मूले एत्वं नेति। पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति भावः। अस्यां च "वाह ऊठ्" सूत्रस्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापकम्। एतेन युगपत्प्राप्तिविषयकं 'बहिरङ्गादन्तरङ्गं बलीयः' इति, जातबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकम् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति च परिभाषाद्वयमिति प्राञ्चः। अतएव "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्युक्त्वा नाजानन्तर्ये इति वक्ष्यामि" इत्युक्तिः सङ्गच्छते। जातबहिरङ्गासिद्धत्वमात्रनिषेधकत्वात् तस्याः परिभाषाया इति।

इति न्यायादिति भावः। न कुर्वन्तीति। यथा "निषेदुषीम्" इत्यादौ क्वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नङ्क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः॥

इति परिभाषाप्रकरणम्।

शब्दरत्नम्।

न कुर्वन्तीत्यर्थ इति। यदि तु 'सेदुषः' इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्याने सेड् वस्

भैरवी।

न्तरङ्गे बहिरङ्गे वा यत्कार्यं ऽजानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति हरदत्तेन प्रतिपादितः, स तु न युक्तः, पचावेदमित्यत्रासिद्धपरिभाषया "एत ऐ" इति सूत्रप्रवृत्तिवारणपराऽऽकरविरोधात्। किन्त्वचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिर्नेति। अत्र जातस्येति निवेशादेव "ओमाङोश्च" इत्यत्राङ्ग्रहणञ्चरितार्थम्। तद्धि खट्वा आ ऊढा इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घम्बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणे वृद्धिप्राप्तौ तद्बाधनार्थं क्रियते। युगपत्प्राप्तस्याप्यन्तरङ्गस्य बलवत्त्वाभावश्चेत्परिभाषाबोध्यः स्यात्तदा ऽनया बाधादन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तौ परत्वात्सवर्णदीर्घे ततो गुणे रूपसिद्धावाङ्ग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दीक्षिताशयः। वस्तुतस्तु न परिभाषाद्वयम्, किन्त्वन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकञ्च बहिरङ्गमसिद्धमित्येतदर्थिका परिभाषा एकैव। यच्चाजानन्तर्यपरिभाषायां षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकं तदसिद्धमिति परिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकमिति सर्वेष्टसिद्धिः।

असिद्धपरिभाषाया अपवादभूतामन्यामपि परिभाषां पठन्ति प्राञ्चः—अकृतव्यूहा इत्यादि। विशिष्ट ऊहो येषु तानि व्यूहानि शास्त्राणि। ऊहस्तर्कः, स च बहिरङ्गेणान्तरङ्गनिमित्तविनाशरूपः। तद्वन्ति शास्त्राणि अकृतानि यैरित्यर्थः। भाविनिमित्तविनाशे इत्यध्याहारः। एवञ्चान्तरङ्गशास्त्रनिमित्तस्य बहिरङ्गशास्त्रेण विनाशसम्भावनायामन्तरङ्गशास्त्राणां प्रवृत्तिं लक्ष्ये न कुर्वन्ति पाणिनिप्रोक्तशास्त्राध्येतार इति फलितम्। अस्याश्च "समर्थानाम्" इति सूत्रस्थं समर्थग्रहणं ज्ञापकम्। तद्धि कृतसवर्णदीर्घात्सुत्थितशब्दादिञ् यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते। तच्चैतत्परिभाषाभावेऽन्तरङ्गे सवर्णदीर्घे कृत एव भविष्यतीति व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम्। अकृतव्यूहपरिभाषासत्त्वे तु भाविन्या आदिवृद्धया दीर्घनिमित्तस्य सवर्णाच्त्वस्य विनाशः संभावित इत्यकृतदीर्घात्सुउत्थितशब्दादिण् प्रत्ययः स्यात्, तथा च सातुत्थितिरितिरूपं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमिति तेषामाशयः।

ननु प्राचीनसम्मताया] अकृतेतिपरिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेनावश्यकतया भाष्यकृतैषा कुतो नोक्तेत्याशङ्कायां तदभिप्रायमाह—यदि त्विति। क्रमेणान्वाख्यानेऽकृतेतिपरिभाषां विना

भावप्रकाशः।

नन्वकृतेत्यस्य सत्त्वे किमर्थं भाष्ये क्वापि नोल्लेखः। न च "असिद्धवदत्राभात्" इत्यत्र कैयटोक्तप्रकारद्वयेन निर्वाहः,तस्य तत्रैवोद्द्योते खण्डितत्वादत आह—यदि त्विति। क्रमेणान्वाख्याने तां विना अनिर्वाहादाह—पदेति। यद्यपि तदनवकाशत्वे एव बाधकताबीजमिति प्रकृते असम्भवि, तथापि शीघ्रोपस्थि-

सरला

पदावधिकेऽन्वाख्याने इति। अन्वाख्यानं नाम शब्दसंस्कारः। तच्च क्रमिकान्वाख्यानं पदावधिकान्वाख्यानं वाक्यावधिकान्वाख्यानञ्चेति त्रिविधम्। प्रयोगस्थोच्चारणक्रमानुरोधेन संस्काररूपं क्रमिकान्वाख्यानम्। पदपर्यन्तं प्रकृतिं प्रत्ययांश्च संस्थाप्य ततः संस्काररूपं द्वितीयम्। वाक्यपर्यन्तं प्रकृतीः प्रत्ययांश्च संस्थाप्य ततः संस्काररूपं तृतीयम्। तत्रान्त्ययोरपि प्रकृतिप्रत्ययसंस्थापनानन्तरं श्रुतवर्णक्रमेणैव संस्कारः स्वाभाविकत्वात्। वाक्यान्वाख्यानस्य 'क्वानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यादीन्युदाहरणानि। तत्र सेदुष इत्यादौ

शब्दरत्नम्।

अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव न, लक्ष्यानुरोधाच्चात्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमिति तत्सिद्धिरित्युच्यते, तदैषा परिभाषा निष्फलेति बोद्धयम्। अत एव एषा भाष्ये न

भैरवी।

न निर्वाह इति। पदेति। एवञ्च नि सेद् वस् ई अस् इति स्थितिङ्कल्पयित्वा वस इट्सम्प्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वात्सम्प्रसारणे कृते वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति निषेदुषोमित्यादिसिद्धिरित्येषा निष्फलेति नवीनाः। "समर्थानाम्" इति सूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु 'विघुणः' इत्यत्राकृतसन्धेरपि प्रत्ययदर्शनेनेह सूत्थितादावपि तथाऽकृतसन्धेः 'वार्णादाङ्गम्" इति परिभाषया प्रत्ययो माभूदित्येवमर्थं क्रियते। अस्याः परिभाषाया असत्त्वादेव "चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधः" इति वचनं वार्तिककृताऽऽरब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम्। प्रत्यङ्गम्—अन्तरङ्गम्। अस्यां परिभाषायां सत्यां तु 'प्रतीचः' इत्यादिरूपाणामनयैव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव "छ्वोः" इति सूत्रे "अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति" इति भाष्ये उक्तम्। परिभाषायाः सत्त्वे तु 'विश्नः' 'प्रश्नः' इत्यादौ तुगभावस्य परिभाषयैव सिद्धेरावश्यकत्वकथनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव—अस्याः परिभाषाया असत्त्वादेव। ननु प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकम्। तच्चात्र नास्ति, लुलुवुषश्चिच्युष इत्यादावस्य चारितार्थ्यात्। अत्र हि—"वस्वेकाजात्" इति नियमादिडभावस्य सिद्धेरिति कथमेतदिति चेत्? न, तथात्वाभावेऽपि शीघ्रोपस्थितिकत्वप्रयोज्यं प्रतिपदविधित्वं पूर्वप्रवृत्तौ प्रयोजकं भवत्येवेत्याशयात्। अत एव "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषाम्मिथः प्रसङ्गे परब-

भावप्रकाशः।

तिरपि पूर्वप्रवृत्तौ नियामिकेत्यत्र बाधकाभावस्तदाह—पूर्वमिति। इदमपि परनित्यादिसमवधाने एव। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति सूत्रे कैयटे पाठात्। अत एव 'रमे' इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्वे आकारप्रश्लेषाद्धलङ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य "एङ्ह्रस्वात्" इतिलोपेन समाहितम्। एतेन निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यैव प्राबल्ये प्रयोजकत्वाच्चिन्त्यमिदम्। अत एव परत्वादीनामेव तत्त्वे प्रयोजकता परिगणिता वृद्धैः। भवद्रीत्या तस्यातिरिक्तत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव। किञ्चैवं 'स्वाम्पि' इत्यस्यापि साधुत्वापत्तिः। नहि व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वे उचिते इत्यपास्तम्, बाधप्रयोजकानां परिगणनेऽपि तस्य तथाङ्गीकारे बाधकाभावात्। 'स्वाम्पि' इत्यस्यैव साधुत्वाङ्गीकारेण व्याख्याभेदस्यैवासत्त्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः। अत्र यथा 'इयाय' इत्यादौ न दोषस्तथा स्पष्टं मत्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने। नन्वेवमपि पक्षान्तरे दोष एवात आह—लक्ष्येति। अत्र सेदुष इत्यादौ। नन्वेतत्फलान्यथासिद्धावपि फलान्तरसत्त्वादनेकज्ञापकसत्त्वाच्च कथं तत्त्वमत आह—अत एवेति। एवं रीत्या फलान्तराणामप्यन्यथासिध्या निष्फलत्वादेवेत्यर्थः। ज्ञापकानां

सरला।

लक्ष्यानुरोधात् पदावधिकमेवान्वाख्यानं स्वीक्रियते। ततश्च सद् वस् अस् इति प्रकृतिप्रत्ययसंस्थापनान्तरं श्रुतवर्णक्रमेण संस्कारे क्रियमाणे वसुप्रत्ययस्य लिट्स्थानिकत्वेन धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्यं च सेद् वस् अस् इति स्थिते आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इडागमे वसोः सम्प्रसारणम् इति सम्प्रसारणे च प्राप्ते वसुशब्दमुच्चार्यविहितत्वेन प्रतिपदोक्ततया शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे वलादित्वाभावेन इटोऽप्राप्त्या सेदुषइत्यस्य सिद्धौ परिभाषेयं निष्फलेति। न च वसोः सम्प्रसारणवत् इटोऽपि "वस्वेकाजाद्घसाम्" इत्यनेनैव विधानेन प्रतिपदोक्तत्वं वसुशब्दमुच्चार्यविहितत्वात् नियमशास्त्राणाञ्च विधिमुखेन प्रवृत्तिर्लाघवात्। एवञ्च परत्वात् पूर्वमिट एव प्रवृत्तिस्स्यादिति परिभाषा तन्निवारणाय सफलेति वाच्यम्, सद् वस् अस् इति स्थिते द्विरवप्रवृत्तिसमकालमेव सम्प्रसारणस्य प्राप्तौ तदानीं कृतद्विर्वचनेकाच्त्वाभावेन वस्वेकाजाद्घसाम्

इको यणचि(पा०सू०६।१।७७) ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा ल-

---

शब्दरत्नम्।

क्वापि व्यवहृतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

ननु व्यक्तिपक्षे इकपदोपस्थाप्योकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणं न स्यात् "उच्चारित एव

भैरवी।

लीयस्त्वम्' इति कैयट आह। अत एव 'रमे' इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वेन पूर्वं "सम्बुद्धौ च" इत्येत्वे आकारप्रश्लेषाद्धल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्कयैङ्ह्रस्वादिति लोपेन समाहितम्। अन्यत्र—परिभाषेन्दुशेखरादौ ॥

इति परिभाषाप्रकरणविवरणम् ॥

इको यणचि। पदानां वाच्या व्यक्तिरित्येकः पक्षः, आनयनादिकार्यान्वयस्य व्यक्तिष्वेव दर्शनात्। ननु व्यक्तेरानन्त्यात्सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहासम्भवः, यत्किञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिग्राहश्चेद्व्यक्त्यन्तरस्य शक्तिग्राहाविषयतया शाब्दबोधविषयत्वं न स्यादिति चेत्? न, जात्यादि-

भावप्रकाशः।

त्वन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वज्ञापकतैवेति निर्मूलत्वमेवेति भावस्तदाह—अन्यत्रेति। परिभाषेन्दुशेखर इत्यर्थः।

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

व्यक्तिपक्षेऽणुदित्सूत्रं, न जातिपक्षे इति प्राचामुद्घोषः। तस्यायम्भावः, यदा सर्वत्र जातावेव शक्तिग्रहेण शब्दार्थत्वं, व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपादिनेति न तत्रापि तत्कल्पनाऽन्यलभ्यत्वात्, तदापि यदि "अइउण्" इत्यादौ व्यापकजातिपरनिर्देशः, तत्र कार्यबाधात् तदाश्रययावद्व्यक्तिषु तत्सिद्धिः, जातेः साक्षादुच्चारणासम्भवेन यत्किञ्चिद्व्यक्त्युच्चारणमिति तस्या विनिगमकत्वाभावात्। तदा तत्सूत्रेऽण्ग्रहणं न। अप्रत्यय इति निषेधसत्त्वस्य तु वक्ष्यमाणत्वेन "त्यदादीनाम" इत्यादौ न दोषः। एतत्कथने एव मुख्यतात्पर्यं

सरला।

इति प्रतिपदोक्तस्येटश्चाप्राप्तौ द्वित्वापेक्षया प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे वलादित्वाभावादिटोऽप्राप्त्या परिभाषाया निष्फलत्वात्।

वस्तुतस्तु पदावधिकान्वाख्यानेऽपि घटसेदुषोः इत्येतत्सिद्ध्यर्थं परिभाषाऽवश्यमाश्रयणीया। तथा हि घट सु सद् वस् सु ओस् इति पदपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययसंस्थापने ओस्निमित्तकभत्वस्य समाससंज्ञाप्रवृत्तिकाले सुविशिष्टे सत्त्वेन वस्वन्तेऽभावात् सम्प्रसारणाप्राप्तौ पूर्वमिटि ततः समासे सुब्लुकि ततः सम्प्रसारणेऽपि इटोऽनिवृत्तिप्रसङ्गः। परिभाषासत्त्वे तु अन्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्र बहिरङ्गेण अन्तरङ्गनिमित्तविनाशसम्भावना तत्र पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रं न प्रवर्त्तते इत्यर्थेन घटसेदुषोरित्यत्र यदि पूर्वमन्तरङ्गमिट्शास्त्रं न प्रवर्त्तेत तर्हि समासप्रवृत्त्यनन्तरं बहिरङ्गसम्प्रसारणेनान्तरङ्गेट्शास्त्रनिमित्तवलादित्वन्नश्येत इति सम्भावनायास्सत्त्वेन पूर्वमिडागमस्याप्रवृत्तिरिति घटसेदुषोः इति सिध्यतीति दिक्।

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

पदवाच्या जातिरिति, व्यक्तिरेव वा पदवाच्येति मतद्वयम्। तत्र आद्ये व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तिकल्पने गौरवाल्लाघवादेकस्यां जातावेव तत्कल्पनम्। गामानयेत्यादौ व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया। न चैवं व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकतया एकस्यां व्यक्तौ शक्तिर्व्यक्त्यन्तरबोधो लक्षणयेति नानन्त्यप्रयुक्तं गौरवमिति वाच्यम्। व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्यक्त्यन्तरलक्षणायां सम्बन्धकल्पने गौरवात्। तथाहि, व्यक्तौ शक्तौ

भैरवी।

रूपानुगमकधर्माणां शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेण समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावाभ्युपगमान्नानुपपत्तिरिति तेषामाशयात्। नचाशक्यत्वेन कथं शक्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, अलक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात्। जातावेव पदानां शक्तिरिति पक्षान्तरम्। व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपात्। आनयनादिकार्यान्वय आक्षिप्तव्यक्तिद्वारैव। जातेरेकत्वाल्लाघवमत्र पक्षे। अत एव "सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इति भाष्ये उक्तम्। तत्राद्यपक्षाभिप्रायेणाशङ्कते—नन्विति। उकारादिभिरिति। इकारविषये तु शङ्का न कृता तस्योच्चारितत्वेन तत्राणुदित्सूत्रप्रवृत्तिसम्भ-

भावप्रकाशः।

तेषाम्। अत एव अन्यपक्षचतुष्टये तदावश्यकता बोध्या। अत एव व्यक्तिपक्षे इति दिक्प्रदर्शनं तत्र। ते च पक्षा एवं—व्यक्तावेव शक्तिः, जातिविशिष्टव्यक्तौ वा, व्यक्तिविशिष्टजातौ वा, तत्पक्षेऽपि तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशो वेति। एषां यथासम्भवमुपपत्तिरेषु तदावश्यकत्वं चान्यत्र स्पष्टमिति। एवं सत्याद्यपक्षे भाष्याभिमते तद्वल्लक्षणाप्यनावश्यिका, तदन्यपक्षचतुष्टये तु तत्सत्त्वेऽपि तदाश्रयणमावश्यकमिति बोध्यम्। तदेतद् ध्वनयितुं तद्रीत्यैवाशङ्कते—ननु व्यक्तिपक्षे इति। अर्थः प्राग्वत्। प्रसिद्धत्वाद्धि तथोक्तिः। एरुच्चारणेन तत्र सूत्रचारितार्थ्यमिष्टसिद्धिश्चात आह—प्योकारेति। दीर्घादीति। आदिना प्लुतानामुदात्तादीनां च सङ्ग्रहः। अत एव "किमर्थमिदमुच्यते उदात्तादीनामपि ग्रहणं यथा स्यात्" इति भाष्यं सङ्गच्छते। 'दीर्घादि' इत्युक्तिस्तु तद्वाच्यवाच्य' इत्यग्रिममूलानुरोधेन, तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशे तेषां सङ्ग-

सरला।

व्यक्त्यन्तरेण स्वसमवेतसमवायित्वं सम्बन्धः, स्वं वाच्या व्यक्तिः, तत्समवेता तद्वृत्तिर्जातिस्तत्समवायित्वं व्यक्त्यन्तरे, जातौ शक्तिस्वीकारे तु स्वाश्रयत्वमेव सम्बन्धः, स्वं वाच्या जातिस्तदाश्रयत्वं व्यक्ताविति। एवञ्च लक्षणायां सम्बन्धे लाघवगौरवयोः सत्त्वेन जातावेव शक्तिकल्पनस्य लाघवेनौचित्यम्। किञ्च व्यक्तौ शक्तिस्वीकारेऽपि जातेर्वाच्यत्वमावश्यकमेव, व्यक्तीनामानन्त्याद् व्यभिचाराच्च तत्र शक्तिग्रहानुपपत्तेः। एवञ्चावश्यकत्वात्प्रथमोपस्थितत्वान्नागृहीतविशेषणबुद्धिर्विशेष्यमवगाहते इति न्यायाच्च जातावेव शक्तिर्व्यक्तिबोधो लक्षणयेति पर्यवस्यति। तदुक्तं भट्टैः—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतितः।
आकृतेः प्रथमज्ञानात्तस्या एवाभिधेयता॥ इति।

द्वितीये तु 'गामानय' इत्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं व्यक्त्यानयनव्यवहारस्यानादिसिद्धतया व्यवहारेण शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यक्तावेव पदस्य शक्तिर्ग्राह्यते। न च लाक्षणिकः स इति, अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेव व्यवहारप्रवृत्तेर्दर्शनेनानुपपत्तिं विना लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात्। नचानन्त्यं व्यभिचारो वा, शक्यतावच्छेदकजातेरैक्यात्। तदुक्तम्—

आनन्त्येऽपि हि भावनामेकं कृत्वोपलक्षणम्।
शब्दः सुकरसम्बन्धो नच व्यभिचरिष्यति॥ इति।

नचैवं नागृहीतन्यायेन जातौ वाच्यत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, अकारणे दण्डत्वादौ कारणतावच्छेदकत्वस्य, अलक्ष्ये तीरत्वादौ लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य स्वीकारेण जातेरवाच्यत्वेपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे बाधकाभावात्। अतएवाणुदित्सूत्रस्थमण्ग्रहणमेकशेषारम्भश्च सङ्गच्छेते। जातेर्वाच्यत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। तस्माद् व्यक्तिपक्षो जातिपक्षश्चोभावपि शास्त्रसिद्धाविति। तत्र व्यक्तिपक्षे आशङ्कते—नन्वित्यादिना।

उकारादिभिरिति। नन्विक्प्रत्याहारे इकारस्य प्राथम्येन तेनापि दीर्घादीनामग्रहणे इकारादिभिरिति वक्तव्ये उकारादिभिरिति कथमुक्तं शब्दरत्नकृता? नच "उच्चारित एव शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः" इति अणुदित्सूत्रभाष्योक्त्या विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधे उच्चार्यमाणपदनिष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेः कारणतया इक्पदे इकारस्याप्युच्चार्यमाणत्वेन अणुदित्सूत्रगृहीततन्निष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेर्दीर्घेकारा-

शब्दरत्नम् ।

शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः” इति अणुदित्सूत्रे भाष्योक्तेः । न चोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयसू-

भरवी ।

वात्। दीर्घादीत्यादिना प्लुतानुदात्तादीनां सङ्ग्रहः । उच्चारितः—उच्चारितत्वेन गृहीतः। प्रत्यायकः—स्वार्थबोधनसमथः । तत्रापि—पुस्तकेक्षणस्थलेऽपि सूक्ष्मेति । जपमन्त्राणां त्रैस्वर्येण ज्ञानस्यावश्यकतया त्रैस्वर्यस्य ताल्वादूर्ध्वदेशाद्यधिकरणकोच्चरितत्वरूपतया तत्र सूक्ष्मोच्चारणमावश्यकं, तद्वद्रहसि पुस्तकेक्षणस्थलेऽपि बोध्यम् । एतेन ‘उच्चारित एव प्रत्या-

भावप्रकाशः ।

ह्रस्वत्वेन वा । अत एव व्यक्तिपक्षे इत्युपलक्षणमिति स्वयमेव ध्वनितम् । एतदर्थमेव तथोक्तिरिति तत्त्वम् । यत्तु वर्णसमाम्नाये एकश्रुत्या पाठादभेदकत्वाद्वा गुणानां तद्ग्रहणसिद्ध्या मुख्यत्वाद्दीर्घादीत्युक्तमिति । तन्न, आद्ये उदात्तादिसङ्ग्रहेऽप्यनुनासिकासङ्ग्रहतादवस्थ्यात् । अत्र पक्षेऽणूग्रहणाद्भेदकत्वस्यैव सत्त्वाच्चेति दिक् । उच्चारितः तत्त्वेन गृहीतः । अन्यथा पाणिन्युच्चारणस्येदानीमसत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवमग्रेऽपि । एवोऽत्रान्वेति—भाष्योक्तेरिति । “प्रत्याहारे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात्” इत्यादिनेति शेषः । अत एव ‘ऋक्’इत्युक्ते तात्पर्यवशाद्विशिष्टसन्निवेशाया “अग्निमीळे” इत्यादिकायास्ततो बोधेऽपि ततो नार्थप्रत्ययः । अत एव च ‘गामानयइत्याह’ इत्यादावनुकरणेनानुकार्यप्रतीतावपि न ततोऽर्थबोध इत्यनुभव इत्याद्यन्यत्र विस्तरः । जगन्नाथोक्तिं खण्डयति—न चेति । बोधानापत्तिरिति । अनुच्चारणेन तत्त्वेनाग्रहात् । एवञ्च वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रत्वेन भाष्याद्युक्तमिति भावः । सूक्ष्मोच्चेति । सूक्ष्म-

सरला ।

दीनां सत्त्वेन तेषां ग्रहणे बाधकाभावेन दीर्घोकारादीनामेवाग्रहणप्रसक्त्या तथोक्तिरिति वाच्यम् । अवयवात्समुदायाच्च यत्र पृथक्पृथगर्थोपस्थितिस्तत्राऽवयवार्थस्यैव बोधे समुदायोच्चारणस्य वैयर्थ्यमूलकेन अवयवनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थविषयकतात्पर्यज्ञानं प्रतिबन्धकमिति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावेन प्रकृते इक् इति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपक इकार उकार ऋकार लृकारचतुष्टयरूपार्थविषयकतात्पर्यज्ञानेनावयवभूत-इकारनिष्ठशक्तिनिरूपकाष्टादशेकाररूपार्थविषयकशाब्दबोधस्य प्रतिबन्धेन दीर्घेकारादीनामप्यग्रहणप्रसक्तेः । अत्र इकारोत्तरं ककारोच्चारणेनैव समुदायादेवार्थबोधो भवतु इति पाणिनेस्तात्पर्यावधारणात् । न च “आदिरन्त्येन सहेता” इति सूत्रेणाक्षरमर्यादया आदिवर्णस्यैव संज्ञात्वबोधनेन शक्ततावच्छेदकत्वे लाघवेन च इकार एव चतुष्टयबोधकः ककारादयस्तु ‘इकारादयः प्रत्याहारसूत्रस्था एव’ इति प्रत्यभिज्ञामात्रोपयोगिनो नतु बोधकस्वरूपान्तर्गता इति । अत एवाणुदित्सूत्रस्थः प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु चारितार्थ्यप्रदर्शनपरः शब्दरत्नग्रन्थः सङ्गच्छते । एवञ्च इक्पदघटकेकार एव चतुष्टयार्थनिरूपितशक्तेः अष्टादशार्थनिरूपितशक्तेश्च सत्त्वेन अवयवसमुदायशक्तिविषयकोक्तप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्याविषयतयाऽष्टादशार्थनिरूपितेकारनिष्ठशक्त्या इकाराणामुपस्थित्या तेषां शाब्दबोधविषयत्वे बाधकाभाव इति तथोक्तिरिति वाच्यम्, “सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति” इत्येतन्मूलकेन एकशक्तिनिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यपरशक्तिनिरूपकार्थविषयकतात्पर्यज्ञानं प्रतिबन्धकमिति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावेन चतुष्टयार्थविषयकतात्पर्यज्ञानेन अष्टादशविषयकशाब्दबोधस्य प्रतिबन्धात् । यथा भोजनप्रसङ्गे “सैन्धवमानय” इत्युक्तौ लवणविषयकतात्पर्यज्ञानेनाश्वविषयकशाब्दबोधप्रतिबन्धेन लवणस्यैव बोधः, प्रकरणं च तत्र तात्पर्यावधारकं, तथाऽत्रापि ककारोच्चारणेन चतुष्टये तात्पर्यावधारणेन तद्विषयकतात्पर्येणाऽष्टादशविषयकशाब्दबोधाभाव इति:—इति चेत् ? न, तन्त्रेण आवृत्त्या वा दीर्घेकारादीनां कथञ्चिद्ग्रहणसम्भवेऽपि दीर्घोकारादीनां कथमपि बोधासम्भवेन तथोक्तेरिति । एकशक्त्यपरशक्तिप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्य तु अत्र विषयतैव नास्ति उभयविधतात्पर्यावधारणसम्भवात् । ककारेण चतुष्टयतात्पर्यस्यैव अणुदित्सूत्रस्थाऽणूग्रहणेन अष्टादशविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यस्याप्यवधारणात् । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

शब्दरत्नम् ।

क्ष्मोच्चारणसत्त्वादित्यत आह–प्रत्याहारग्रहणेष्विति । एतेन दीर्घकारादेर्ग्राहकशास्त्रबलेन इकारादिभिर्बोधे ऽपि तेषामिक्पदवृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन तदुत्तरप्रत्ययार्थानन्वयापत्ति-

भैरवी ।

यक्" इत्यसङ्गतं, लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तेरिति परास्तम्, तत्रापि सूक्ष्मोच्चारणसत्त्वात्। यत्र नोच्चारणं तत्र नार्थप्रत्ययः। यथा ऋगित्युक्ते विशिष्टसन्निवेशा ऋक् प्रतीयते, नतु तस्या उच्चारणमिति यदा, तदा नार्थप्रत्ययः, अनुकरणवत् ।

मूले—तद्वाच्यवाच्येति । प्रत्याहारवाच्याक्षरसमाम्नायपठ्यमानवाच्या इत्यर्थः । अक्षरसमाम्नायवाच्यत्वग्राहकञ्चाणुदित्सूत्रमेव । रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति—एतेनेति । इक्पदवृत्त्या—इक्पदशक्त्या । अनन्वयापत्तिरिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति सिद्धान्तात्। अत एव "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रे पच्यमान इत्यादौ कर्तरि शानच्, कर्मणि यगिति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययावाविति नियमेन कर्मार्थविशेष्यकबोधानापत्तिः, कर्तुरेव प्रथमतो जातप्रत्ययार्थत्वादित्युक्तम्। अपास्तम्। लक्षणायां दीर्घादाविक्पदस्य लक्षणारूपा या वृत्तिस्तदा-

भावप्रकाशः ।

तरेत्यर्थः। अत एव तत्र स्वीयत्वम्। तच्च स्वमात्रश्राव्यत्वम्। अयम्भावः, जपे मन्त्राणां त्रैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषूच्चादिदेशोपलभ्यमानस्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादेश्च विनोच्चारणमनभिव्यक्त्या मानसजपस्थले इवात्रापि सूक्ष्मतरताल्वादिव्यापारेण तादृशं तदस्त्येव। एतेन लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तिः, अनुच्चारणादित्यपास्तमिति । एतेन नन्वित्यादि सिद्धमिति भाव इत्यन्तमनूद्य लिप्या प्रतीतशब्दस्य तत्त्वे बाधकाभावदोषमुक्त्वा उक्तभाष्यं वृत्त्या प्रतीतशब्दस्य तत्त्वाभावबोधकम्। अन्यथा स्फोटस्य तदप्रत्यायकत्वं स्यादितिमन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः शब्दमर्यादया भाष्यात्तथार्थाप्रतीतेश्च, स्फोटे आरोपितसकलसत्त्वेन बाधकाभावाच्च, तत्रापि व्यङ्ग्यत्वसत्त्वेन स्वन्मतेऽप्यगतेश्चेति दिक्। "अज्झलोःप्रतिषेधे" इत्यादिशकारसावर्ण्यनिषेधशङ्कासमाधानपरभाष्यकैयटादिकं तु वार्तिकरीत्येति न तद्विरोध इत्यन्यत्र विस्तरः। रत्नाकराद्युक्तमाशयं खण्डयति—एतेनेति । उक्तरीत्या तैस्तद्ग्रहणेनेत्यर्थः। प्रत्ययार्थानन्वयेति । सप्तमीसमासः, तेषामितिस्वारस्यात्। तत्रेत्यध्याहारे तु षष्ठीसमासः। अयम्भावः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः ताभ्यां मिथः सम्बद्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति बोधयति। तस्याश्च प्रकृतेरत्रार्थे प्रत्ययो भवतीत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या मिथः सम्बद्धार्थबोध एव तत्तच्छास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनमेव मूलम्। अत एव "सार्वधातुके यक्" इत्यत्र भाष्ये 'पच्यमानः' इत्यत्र कर्तरि शानच्, कर्मणि यगस्त्वित्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इत्युक्तम्। तस्यापि शास्त्रवासनया तत्तच्छक्यत्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ सह ब्रूतो न तु भेदेनेत्युक्त एवार्थः। तथा च प्रकृतिवृत्त्यर्थबोधे तदुत्तरप्रत्ययवृत्त्यर्थोपस्थितिः कारणमिति व्युत्पत्तिशरीरम्। सा च विशेष्यतया विशेषणतया वा, प्रतीत्यनुरोधात्। विशिष्यकार्यकारणभावास्तूह्याः। अत एव 'गुडं पश्य' इत्यतो माधुर्यबोधेऽपि प्रत्ययार्थानन्वयः। एवञ्चात्रापि तत्र तस्य शक्त्यभावाल्लक्षणानङ्गीकाराच्च उथोपस्थितानामपि तेषां स्थानिता न स्यादित्यभ्युपेत्याह—वृत्तिप्रयोज्येति । प्रकृतिवृत्तिप्रयोज्येत्यर्थः। इदञ्च प्रकृताभिप्रायं न तु व्युत्पत्तौ तथा निवेशः, 'घटमानय' इत्याद्यसङ्ग्रहापत्तेः। किन्तु जन्यत्वं तत्र साक्षात्परम्परासाधारणं निविष्टम्। एवं च सूत्रेण निर्वाहे नियमाभङ्गेन स्वन्मतेऽपि लक्षणा न स्यादिति तथाशयवर्णनमयुक्तमेवेति भावः।

शुद्धा रूढिमतीति या व्यवह्रियते सर्वैस्तस्या एवायं भेदः, मुख्यार्थबाधतत्सम्बन्धरूढिरूपकारणत्रय-

सरला ।

प्रत्याहारग्रहणेष्वितीति । प्रत्याहारबोधकपदेष्वित्यर्थः। इक्पदवृत्त्येति । उच्चार्यमाणेक्पदनिष्ठवृत्त्येत्यर्थः । यद्यप्यणुदित्सूत्रेणाकारादौ दीर्घादिनिरूपितवृत्तिरुद्ग्राह्यते इति ।दीर्घादीनामपि वृत्त्यैवोपस्थितिस्तथाऽप्यत्र दीर्घादीनामुच्चार्यमाणपदनिष्ठवृत्त्या नोपस्थितिरिति भावः। वृत्तिप्रयोज्येति ।

।शब्दरत्नम्।

रित्यपास्तम्, वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्च। ननु अणुदित्सूत्रं व्यर्थम्-; न च प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु चरितार्थम्, अन्यसवर्णानामिव तत्सवर्णानामपि लक्षणयैव ग्रहणसिद्धेः। न च "अस्य च्वौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादौ चारितार्थ्यम्, व्यक्तिपक्षेऽस्य

भैरवी।

श्रयत्वाद्भिरस्तमित्यर्थः। वृत्तिप्रयोज्येति। प्रकृतिवृत्तिप्रयोज्येत्यर्थः। प्रयोज्यत्वं तु जन्यजन्यत्वम्। नन्वेवं सति घटमानयेत्यत्र घटोपस्थितिविषयघटे विभक्त्यर्थानन्वयापत्तिर्घटस्य योपस्थितिः सा घटपदजन्यैव, न तु घटपदजन्यजन्येति वाच्यम्, अस्य ग्रन्थस्य प्रकृताभिप्रायकत्वात्, सामान्यतः कल्पस्तु नियमः प्रकृतिजन्यत्वघटित एव, जन्यत्वजन्यजन्यत्वान्यतरवत्त्वमेव प्रयोज्यत्वमित्यस्य सामान्यतो नियमे प्रवेश इत्यभिप्रायाद्वा।

प्रत्याहारग्रहणे यदि लक्षणा तर्ह्यणुदित्सूत्रस्थाणग्रहणं विनापि निर्वाहात्तद्वैयर्थ्यम्। न च यत्र न प्रत्याहारग्रहणङ्किन्त्वेकवर्णमात्रबोधकशब्दोपादानन्तदर्थं तदस्त्विति वाच्यम्, तत्रापि वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणाया आवश्यकत्वादित्याशयेन शङ्कते—नन्विति। अणुदित्सूत्रमिति। उदितः सूत्रमुदित्सूत्रमण्विशिष्टमुदित्सूत्रमणुदित्सूत्रमित्यर्थः। एवञ्चोदिद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेऽपि "सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इति न्यायेन "स्वर्गी ध्वस्तः' 'शिखी विनष्टः' इत्यादिस्थल इव विशेषणे पर्यवसानं बोध्यम्। आद्यवर्णेष्विति। तत्रानुबन्धसमभिव्याहारेणाक्षरसमाम्नायिक एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः सम्भवेनाणपदबोध्यत्वस्य सम्भवादिति भावः। अन्यसवर्णानामिव द्वितीयादिसवर्णानामिव। तत्सवर्णानाम्—आदिसवर्णानाम्। प्रत्याहारवाच्यत्वस्यादिवर्णेऽपि सत्त्वादिति भावः। "अस्य च्वौ" इत्यादाविति। आदिपदेन "एरच्" इत्यादिसङ्ग्रहः। एतेषु प्रत्याहारग्रहणाभावादित्याशयः। अत एव शुक्लीभवतीतिवन्मालीभवतीत्यस्य सिद्धिः। शङ्कानुरोधेनाह—व्यक्तिपक्ष इति। अस्य—"अस्य

भावप्रकाशः।

तौल्यात्। यथा त्वगादिशब्दानां 'त्वचा ज्ञातम्' इत्यादौ त्वगिन्द्रिये। स्वशक्यसम्बन्धस्य "अइउण्" इत्यादौ सन्ध्यभावेन मुख्यार्थबाधस्यानादितात्पर्यस्य च तद्वदत्राविशिष्टत्वात्। अत एव 'असति प्रयोजने शक्यार्थबाधप्रतिसन्धानपूर्वकं तत्सम्बन्धपरार्थबोधे निरूढलक्षणा' इति व्यवहारः, अन्यथा रूढिशक्तिरेवेति सिद्धान्तालङ्कारिकवैयाकरणयोः। इयमेव द्विरेफादौ मीमांसकजरत्ताकिकैर्लक्षितलक्षणाशब्देन व्यवह्रियते। शक्यसम्बन्ध इत्यत्र साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धनिवेशात्। नव्यनैयायिकमते तस्या अतिरिक्तत्वे तु अत्रापि तथैवास्ताम्। अत्रमते तत्र साक्षात्सम्बन्धस्यैव निवेशः। लक्षितेन बोधितेन लक्षणं यस्यामिति व्युत्पत्त्या क्रमेणैवोपस्थितेः। तन्नियमे तथाजन्यत्वनिवेश आवश्यक इति केचित्। वस्तुतस्तु द्विरेफादौ रूढिशक्तिरेव, न लक्षणा; बाधप्रतिसन्धानं विनैव बोधात्। अत एव प्रस्तराद्यर्थाबोधः कोशेषु भ्रमरपर्यायेषु पाठश्च सङ्गच्छते इति स्पष्टमन्यत्र। प्रकृते तूक्तरीत्या निरूढलक्षणैव। एतेन शाब्दिकमते निरूढलक्षणा नैवास्ति। यद्यस्ति, तर्हि तस्याःप्रसिद्धत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसत्त्वात्तज्ज्ञानार्थमेव "अणुदित्" सूत्रमिति मिथो विरुद्धम्। किञ्च निरूढपदं व्यर्थम्, लक्षणेत्येव वदेत् इति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः तत्प्रसिद्धिमात्रेण प्रकृते तज्ज्ञानस्य मूर्खेणापि वक्तुमशक्यत्वाच्च निरूढपदस्योक्तरीत्या सफलत्वाच्चेति दिक्।

नन्वेवं जातिपक्ष इव व्यक्तिपक्षेऽपि तद्व्यर्थमित्युद्घोषभाष्यासङ्गतिरित्याशयेनाशङ्कते—नन्वणुदिदिति। अण्पदविशिष्टं सूत्रमित्यर्थः। आद्येति। तेषामुच्चारितत्वेन प्रत्यायकत्वसम्भवादिति भावः। अस्य च्वाविति। अप्रत्याहारग्रहणेन लक्षणानङ्गीकारादुच्चारितत्वेन तत्सम्भवाच्च। अत एव 'मालीभवति' इत्यादिसिद्धिरिति भावः। शङ्कानुरोधेनाह—व्यक्तीति। अस्य, "अस्य च्वौ" इत्यादिसूत्रस्था-

सरला।

कार्यकारणभावस्वरूपे विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति उच्चार्यमाणपदनिष्ठवृत्तिप्रयोज्योपस्थितेः कारण-

शब्दरत्नम्।

प्रत्याहारसूत्रस्थतो भेदेनाण्त्वाभावादिति स्पष्टम् "अणुदित्"-(पा०सू०१।१।६९) सूत्रे भाष्ये-इति चेत् ? न, लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारितार्थ्यात्। प्रत्याहारेत्युपलक्षणं

भैरवी।

च्वौ"इत्यादिसूत्रस्थाकारादिवर्णस्य। भेदेनेति। यत्र प्रत्याहारनिर्देशस्तत्र यथा आद्यवर्णस्यानुबन्धसमभिव्याहारेण स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तथाऽत्राभावेनैतेषु तादृशप्रत्यभिज्ञाया असम्भवेन भेदस्य निश्चितत्वेनेत्यर्थः। अत एवाह—अण्त्वाभावादिति। ननु "ष्वादीनां ह्रस्वः" इति निर्देशेन ज्ञापकेनाप्रत्यय इति निषेधारम्भेण च तत्सदृशेऽपि प्रत्याहारनिर्देशबोध्यकार्यम्भवतीति निश्चयो भविष्यति। अन्यथा "सनाशंसभिक्ष उः" इत्यत्रोपात्तोकारस्यापि "अस्य च्वौ" इत्यकारवद्भेदेन ग्रहणकशास्त्राप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव "अवात्ताम्" इत्यत्र तकारद्वयस्य झल्प्रत्याहारबोध्याक्षरसमाम्नायिकतकारसादृश्येन "झलो झलि" इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत् ? न, "इणो यण्" इत्यत्र णकारचिन्हेन यकारांशे तत्त्वप्रत्यभिज्ञासत्त्वेन तत्राप्रत्यय इत्यस्य चारितार्थ्यात्। "ष्वादीनाम्" इति निर्देशस्यापूर्वार्थज्ञापकत्वकल्पनापेक्षया मूलोक्तार्थ एवोपष्टम्भकत्वस्य सम्भवात्।

लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमिति। तद्वाच्यवाच्यत्वरूपस्य लक्ष्यतावच्छेदकधर्मस्य लक्ष्येषु ज्ञानार्थमित्यर्थः। प्रत्याहारवाच्यत्वस्याक्षरसमाम्नायपठितेषु "आदिरन्त्येन सहेता" इतिसूत्राज्ज्ञानसम्भवेऽपि तद्वाच्यत्वस्य दीर्घादिषु ग्रहोऽणुदित्सूत्रादेवेति भावः। प्रत्याहारग्रहणेष्वि-

भावप्रकाशः।

कारादिवर्णस्य। प्रत्याहारेति। प्रत्याहारप्रतिपादक "अइउण्" इत्यादिसूत्रस्थाकारादित इत्यर्थः। प्रत्याहाराद्यवर्णेषु अन्त्येत्संज्ञकणादिसजातीयचिह्नरूपतात्पर्यग्राहकबलात्तत्त्वप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र तथागमकाभावादिति भावः। भाष्ये इति। तत्र "अनुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्" इत्यादिनेति भावः। यत्त्वप्रत्यय इतिज्ञापकेन तत्सदृशेऽपि कार्यम्, अन्यथा "त्यदादीनामः" इत्यादावप्यनण्त्वात्तदप्रसक्तौ किं तेन, तेन 'अवात्ताम्' इत्यादावपि न दोषः। प्रत्याहारस्थतकारसदृशान्यतकारे परे लोपप्रवृत्तेरिति मन्दः। तन्न, यणित्यादावुक्तरीत्याऽप्रत्यय इत्यस्य चारितार्थ्यात्, 'अवात्ताम्' इत्यादावन्यथा दोषाच्च तत्राण्त्वाभावात्, एवं ज्ञापनेऽण्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च, तदभावे ज्ञापनासम्भवाच्चेति दिक्। ननु "ऊकालः" इत्यत्र ह्रस्वसंज्ञाविधायकप्रथमवाक्ये उकारोऽण् सवर्णान् गृह्णातीति द्विमात्रादेरपि ह्रस्वसंज्ञापत्तिरिति भाष्यासङ्गतिः, उक्तयुक्तेः। तथा "अणुदित्" इत्यत्राप्रत्यय इति किमर्थम् ? "सनाशंसभिक्ष उः" "अ साम्प्रतिके" अत्यल्पमिदमुच्यते "अप्रत्ययादेशटित्किन्मित" इति वक्तव्यम् "इदमइश् इतः" इत्यादिभाष्यासङ्गतिस्तत एवेति चेत् ? न, व्यक्तिपक्षे लक्षणापरत्वेन जातिपक्षपरत्वेन वाऽदोषात्। लक्ष्यतेति। तच्च न स्ववाच्यसवर्णत्वं "पुमः खय्यम्परे" इत्यादौ दोषापत्तेः किन्तु स्ववाच्यवाच्यत्वमेव मूलोक्तम्। तस्य च ग्रहो न लोकतः। तत्र तथा व्यवहाराभावात्। नाप्यत्र शास्त्रेऽन्यव्याकरणे इव सूत्रं विना ग्रह इति तदर्थमिदमावश्यकम्। तथा तत्रत्यह्रस्वेकारादीनाम् "आदिरन्त्येन" इतीकूपदवाच्यत्वग्रहे आद्यवर्णघूच्चारितत्वग्रहसत्त्वेन तत्सूत्रप्रवृत्त्या तद्वाच्यत्वस्य तद्दीर्घादिष्वपि ग्रहणेन समुदितज्ञानसम्भव इति भावः। एवेनाद्यवर्णार्थमपि नोपयोग इति सूचितम्। यत्तु ह्रस्वेकारादीनान्तद्वाच्यत्वेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति। तन्न, सति तात्पर्यग्राहके "गङ्गायां मीनघोषौ" इत्यादाविव तदङ्गीकारात्। तत्र समभिव्याहारस्यैवात्र ह्वादिभ्यो मत्वर्थ इत्यादिनिर्देशस्यैव तत्त्वात् ह्रस्वानामपि तद्वाच्यवाच्यत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वाच्च। अत एव 'घटीभवति' इत्यादावीत्वम्। शक्यार्थोपस्थितिं विना लक्षणाया अप्रसरेण तत्रान्यत्र च शक्तिग्रहोपयोग इति न तदानर्थक्यमिति दिक्। नन्वेवमपि व्यक्तिपक्षे "अस्यच्वौ" इत्यादौ दोष एव, तत्रोक्तरीत्या सूत्राप्रवृत्तेः, अत आह—उपलक्षणमिति। मध्यमणिन्यायेनास्याग्रेऽप्यन्वयः। एतेन

सरला।

त्वमिति प्रयोज्यत्वं निवेश्यते। तत्त्वं च साक्षाज्जन्यत्वजन्यजन्यत्वान्यतरवत्त्वम्। तथाच प्रकृते दीर्घा-

क्षणा, "दीर्घाज्जसि च" (पा०सू०६।१।१०५)इति ज्ञापकात् "ल्वादिभ्यः" (पा०

शब्दरत्नम् ।

तद्वाच्यवाच्येति च, "अस्य च्वौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादावपि स्वसदृशवाच्येषु लक्षणावश्यकत्वात् । अणुदित्सूत्रगृहीतलक्ष्यतावच्छेदकिका लक्षणा विधीयमानातिरिक्तविषये एव, "अप्रत्यय" इत्युक्तेः । अत एव "त्यदादीनामः" (पा०सू०७।२।१०२) इत्यादौ न स्वसदृशवाच्येषु लक्षणा। "नाज्झलौ"(पा०सू०१।१।१०) "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९) इत्यत्र तु न लक्षणा, तद्बोधकाले लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः।तत्रप्रमाणमाह-दीर्घादिति।

भैरवी ।

ति सामान्यत उपादानेनावर्णविषयेऽपि लक्षणयैव निर्वाहे तत्र शक्त्या बोधनस्यानावश्यकत्वं ध्वनितम् । यत्तु युगपद्वृत्तिद्वयकल्पनाया विरोधेन सर्वेषां लक्षणयैव बोधनमनुचितम्, किन्तु "दीर्घाज्जसि च" इति ज्ञापकादिकपदस्य दीर्घकारेऽस्तु लक्षणा, ह्रस्वोकारादीनान्तु शक्त्यैव बोधनम्भविष्यतीति तत्र यणादेशासिद्धिः । "ल्वादिभ्य" इत्यादिनिर्देशस्य दीर्घोकारादिष्वपि लक्षणया बोध्यत्वसाधकत्वे त्वनेकज्ञापककल्पनापेक्षया जातिपक्ष एव ज्ञापकमस्त्विति । तन्न, सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयस्य "गङ्गायां मीनघोषौ स्तः" इत्यादिषु दर्शनेन तयोर्विरोधस्याभावात् । इति चेति । उपलक्षणमिति शेषः । आवश्यकत्वादिति । अन्यथोक्तरीत्याऽनुपपत्तिपरिहाराभावादिति शेषः । ननूक्तार्थयोर्लक्षणास्वीकारे "अस्य च्वौ" इत्यत्रेवोकारादिप्रत्ययविषयेऽपि लक्षणायाः सम्भवाद्दोष एवेत्यत आह—अणुदित्सूत्रेति । अत एव—विधीयमानातिरिक्तविषयैवेति स्वीकारादेव । नन्वेवं "नाज्झलौ" इत्यादावनुवादस्थले दोष एवेत्यत आह—नाज्झलाविति । अग्रहादिति । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन "नाज्झलौ" इत्यादिघटकप्रत्याहारस्य स्वशक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वस्यैव सम्भवादिति भावः ।

तत्र—लक्षणायाम् ।

ननु "प्रथमयोः" इति सूत्रेऽनुवृत्तं यदगिति पदं तत्राकारस्योच्चारणेन तस्याण्त्वात्तत्राणुदित्सूत्रस्य प्रवृत्त्या 'विश्वपाः' इत्यादौ प्राप्तस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य व्यावृत्त्यर्थं "दीर्घाज्जसि

भावप्रकाशः ।

मूले न्यूनता परिहृता, प्रकृताभिप्रायेण तयोक्तेश्च । क्रमेणोभयोरुपलक्ष्यद्वयमाह-अस्येति । अत्रापि स्वसादृश्यस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वेन तत्रोक्तरीत्या तद्वाच्यत्वग्रहेण तादृशलक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसम्भव इति भावः । "त्यदादीनामः" इत्यादौ दोषमुद्धरति-अणुदिदिति । इत्युक्तेरिति । तथा च तदन्यस्यैव स्वादिपदार्थत्वेन बाधकवशादुक्तसूत्राप्रवृत्त्या च न लक्ष्यतावच्छेदकग्रहस्तत्रेति भावः । लक्षणेति । तथा च ह्रस्व एव तत्र विधेय इति भावः। इदमुपलक्षणम् "इको यणचि" इत्यादौ यणादीनामपि । अनुवाद्यत्वेनोक्तबाधकाभावादुक्तरीत्या वारणाभावेन तद्वैलक्षण्यसूचकस्तुशब्दः । अग्रहादिति । तीरत्वलक्षणामूलशक्यसम्बन्धयोर्ज्ञानं विना यथा तीरे न लक्षणा, तथाऽत्रापि वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन वाच्यवाचकभावस्य तादात्म्यस्य वा स्वशक्यसम्बन्धस्याज्ञानवत्तस्याप्यग्रहेण सा दुर्वचैव । अत एव "आदिरन्त्येन" इतिसूत्रमत्रापि सफलमिति भावः । इदञ्च प्राक् प्रतिपादितम् । तत्र लक्षणायाम् । यत्तु वृत्त्या प्रतीतस्येत्युक्तावपीकपदेन प्रतीतोकारादेर्दीर्घादिप्रत्यायकत्वं न स्यात्, अनुच्चारितत्वात् इत्याशङ्कां कृत्वा व्यक्तिपक्षेऽणुदित्सूत्रेण दीर्घकारादीनामपीक्पदवाच्यत्वग्रहादिति समाधाय, तदप्युक्तरीत्या श्रावणे एव शक्तिग्राहकमित्याशङ्क्य, दीर्घादित्यादिज्ञापकात्प्रत्याहारान्तर्गतानुच्चारितोकारादिसवर्णेऽपीगादिपदशक्तिबोधकमणुदि-

सरला ।

दीनामुपस्थितिरिक्पदनिष्ठशक्तिजन्योपस्थिता इकारादयस्तन्निष्ठशक्तिजन्यैवेति न दोष इति । स्वसवर्णग्रहणेऽपि तन्त्रादिना कथञ्चित्प्रत्याहाराश्रवणेन स्वसवर्णदीर्घाकारादीनां ग्रहणेन 'विश्वपौ' इत्यत्र कश्चिपा औ इत्यवस्थायां "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घापत्तिरूपदोषसम्भवेऽपीत्यर्थः ।

सू० ८।२।४४) इति निर्देशाच्च । तेनेक्शब्देन षट्षष्टिर्गृह्यन्ते, यण्शब्देन सप्त । भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वेऽपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवलानां

शब्दरत्नम् ।

अक्पदीयाकारेण स्वसवर्णग्रहणेऽपि तत्र "नादिचि" इत्येव सिद्धमिति भावः । तेन— लक्षणाङ्गीकारेण । भाव्यमानत्वेनेति । विधीयमानविषये लक्षणाऽभावस्यानुपदमुक्तत्वादिति भावः । अभेदकत्वेनेति । शास्त्रे उच्चारितगुणानां भेदकत्वाभावेऽपि स्वरूपकृत-

भैरवी ।

च" इति सूत्रमस्त्विति कथन्तस्य ज्ञापकत्वेनोपन्यास इत्यत आह—अक्पदीयेति । ननु दीर्घाकारविषये नादिचीत्येव सिद्धमिति कथनं नोपपद्यते "अस्य च्वौ" इत्यकार इवास्याप्यकारस्यानाक्षरसमाम्नायिकत्वेन तत्राणुदित्सूत्राप्रवृत्तेरिति चेत् ? न, "अमि पूर्व"इति सूत्रेऽनुवृत्ताक्पदस्य "नादिचि" इत्यत्रापि सम्बन्धस्तस्य च विशेष्यत्वमिति प्रत्याहाराद्यवर्णे नादिचीत्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् । यदि निराकाङ्क्षत्वात्तत्र तस्यासम्बन्ध इति ब्रूषे तदा "त्वादिभ्यः" इति निर्देशस्यैव ज्ञापकत्वमस्त्वित्याशयेन मूले तदुक्तिः सङ्गच्छते ।

ननु यथासङ्ख्याभावोपपादनाय गुणाभेदकत्वप्रदर्शनमनुचितं, यण्विषयेऽप्युक्तरीत्या लक्षणया निर्वाहादत आह--विधीयमानेति । ननु यद्यभेदस्तदा भेदनिबन्धनसप्तत्वसङ्ख्याविरोध इत्यत आह--शास्त्र इति । एतेन लोके भेद एव, यदभेदकत्वेन ज्ञापकम् "अस्थिदधि" इतिसूत्रे उदात्त इति कथनं, तच्छास्त्र एव तथा कल्पनेत्यत्र ज्ञापकमिति ध्वनितम् । भेदकत्वाभावेऽपीति । एतेन गुणकृतो भेदः शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धको नेति ध्वनितम् । स्वरूपकृतेति । तत्तद्धर्मवैशिष्ट्यस्य भेदसाधकतया सप्तत्वसंख्याया उपपत्तिरिति भावः । अणुदिदित्यत्राणुदिदित्येव सामञ्जस्येनाण्ग्रहणं भिन्नानां वर्णानां सङ्ग्रहार्थमेवेति यण्विषये भेदकत्वपक्ष एवोचित इत्याशये-

भावप्रकाशः ।

त्सूत्रमित्यर्थाङ्गीकारादिति समाहितम् । तथाच हस्वेषु "आदिरन्त्येन" इत्यानुशासनिकी शक्तिस्तत्सवर्णे तु "अणुदित्" सूत्रमिति विवेकः । अतएव निरूढं प्रसिद्धं लक्षणमणुदित्सूत्रं यस्या इत्यर्थेन मूलमपि सङ्गतमिति मन्दः । तन्न, इक्पदस्यानण्त्वात् । अनुच्चारितोकारादीनां प्रत्याहारान्तर्गतत्वाभावाच्च, अपूर्ववचनकल्पनापेक्षया क्लृप्तलक्षणाङ्गीकारे लाघवाच्च, वैषम्योक्तौ बीजाभावाच्चेति दिक् । ननु "प्रथमयोः" इत्यत्रानुवृत्ताकोऽकारे उक्तरीत्या सूत्रप्रवृत्त्या सवर्णग्रहणे 'विश्वौ' इत्यादिवारणार्थत्वेन साफल्ये दीर्घादित्यस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह—अक्पदीयेति । तत्र तद्विषये । विश्वावित्यादावित्यर्थः । नादिचीति । यत्तु "अस्य च्वौ" इत्यादाविवात्र सूत्राप्राप्त्या लक्षणातः पूर्व सिद्धभावेन तस्य प्रमाणत्वासम्भव इति चिन्त्यमेतदिति । तन्न, "अमि पूर्वः" इत्यत्रावश्यकानुवृत्तिकाक्पदस्यात्रापि सम्बन्धेन तस्याकारविशेषणकत्वेऽपि प्रत्याहाराद्यवर्णेषु तत्प्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वमिति मूलाशयात् । यदि तु निराकाङ्क्षतया तत्र सम्बन्धो नेत्युच्यते, तर्हि तत एव "त्वादिभ्यः" इति द्वितीयं तदुक्तं मूले । तत्रेकारांशेऽनुक्तिः प्रागुक्तरीत्याणुदित्सूत्रेण सिद्धेरिति बोध्यम् । तद्ध्वनयन्नाह—इति भाव इति । यत्तु तेनेत्यनेन न लक्षणापरामर्शः, भिन्नलिङ्गत्वात् । अव्यवहितनिर्देशस्य न ग्रहे हेतुत्वम्, मानाभावात् असम्भवाच्च । यथासङ्ख्याभावे हेतुरत इत्युक्तमिति न तत्राप्यस्योपयोगोऽतस्तेनेति व्यर्थमेवेति तन्न, इति ध्वनयन् व्याचष्टे—लक्षणाङ्गीकारेणेति । सूत्राभिप्रायमपि मूलं प्रागुक्तसिद्धान्ताविरोधाय लक्षणापरतया योजयति—विधीयेति । उक्तरीत्या तत्र लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहस्योक्तत्वादिति भावः । नन्वभेदकत्वे सप्तेत्ययुक्तम्, तत्त्वस्य भेदनिबन्धनत्वात्, अत आह—शास्त्र इति । ननु लोके, "अनुदात्तः" इति ज्ञापकेन तत्रैव तत्सिद्धेः । स्पष्टं चेदं वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये । उच्चारितेति । नतूदात्तादिसंशब्दनविहितानामिति भावः । अभावेऽपीति । तेन कार्यप्रवृत्त्यादौ न तस्य विघ्नत्वमिति भावः । स्वरूपेति । वास्तवतत्तद्धर्मवैशिष्ट्यादिना तत्तद्व्यक्तिभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धस्य लक्षणाऽपि दुर्निवारत्वादिति भावः । सानुनासिकरेफाभावस्तु प्रत्याहाराह्निके भाष्ये स्पष्टः ।

ग्रहणात् । अतो नास्ति यथासङ्ख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थबोधमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्याम् ऋकारऌकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गा-

---

शब्दरत्नम् ।

भेदमादाय सप्तत्वसंख्या न विरुध्यते । यदि तु अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणाद्यण्विषये गुणानां भेदकत्वोचितेति विभाव्यते, तदाऽपि चत्वारो यण इति यथासंख्यमसङ्गतमेव । तद् ध्वनयन्नाह—अतो नास्तीति । तत्खण्डने एवाग्रहो न तु सप्तत्वसंख्यायामिति भावः । शक्यार्थबोधमादायेति । "ल्वादिभ्यः" (पा०सू०८।२।४४) इत्यादिनिर्देशोहिततात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्य तत्सत्त्व एव सम्भवेन स बोध आवश्यकः । तत्र च यथासंख्यसहायेन वाक्यार्थे निष्पन्ने "ल्वादिभ्य" इत्यादिनिर्देशाल्लक्षणया जायमाने पुनर्वाक्यार्थबोधे लक्षि-

भैरवी ।

नाह—यदि त्विति । चत्वार इति । निरनुनासिकानामेव यादीनां यण्शब्दबोध्यत्वात् । तत्खण्डन इति । यथासङ्ख्यखण्डन इत्यर्थः ननु शक्यार्थबोधमादायेत्यसङ्गतमुक्तरीत्या सर्वत्र लक्षणया बोधकत्वस्येष्टत्वादत आह—ल्वादिभ्य इत्यादीति । "ल्वादिभ्यः" इति निर्देशेनोहितः कल्पितो यस्तात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्तस्य शक्यार्थबोधसत्त्वे एव सम्भव इति शक्यार्थबोध आवश्यकः, लक्षणायाः शक्यार्थोपस्थितिमूलकत्वादिति भावः । उक्तरीत्या "दीर्घाज्जसि" इत्यस्य चारितार्थ्यादत्र "ल्वादिभ्यः" इत्येवोक्तम् । तत्र चेति । शक्यार्थबोधानन्तरञ्जायमाने वाक्यार्थबोधे इत्यर्थः । शक्यार्थोपस्थितिमूलकवाक्यार्थबोधेऽपि "ल्वादिभ्यः" इत्यादिनिर्देशानुपप-

भावप्रकाशः ।

अण्ग्रहणादिति । तद्धि शुद्धयादिग्रहणेनान्येषामपि ग्रहणं यथास्यादित्येवमर्थम् । यदि च तत्रापि तरप्रत्यक्षे तदाश्रयणं तर्हीष्टसिद्धिरेवेत्यज्ग्रहणमेव कुर्यादिति भावः । यद्यप्युक्तज्ञापकेनाण्विषये तदनाश्रयणसिद्धिस्तथापि प्रकृताशयेनाह—यणिति । उचितेति । सूत्रमते इतिशेषः । भाष्यमते जातिपक्षे तस्यैवासत्त्वात् । एवञ्च सप्तत्वोक्तिरभेदकत्वेनेत्याद्युक्तिश्चासङ्गतैवेति भावः । विभाव्यत इति । अनेन स्वानभिमतत्वं ध्वनितम् । योगविभागेनाप्रत्यय इति भाव्यमानेनेति वा गुणाभेदकत्वप्राप्तस्य निषेधेन तज्ज्ञापने सूत्रमतेऽपि फलाभावादिति बोध्यम् । तथापि मूलेष्टार्थाहानिरित्याह—तदापीति । भेदकत्वेऽपीत्यर्थः । चत्वार इति । शुद्धानामेव तेषामुच्चारितत्वात् । अतएव न कौस्तुभविरोधो मूलस्येति भावः । यथासङ्ख्यमिति । प्रक्रियाकृता तत्सूत्रं संलिख्योक्तमिति भावः । तद् ध्वनयन्—तदेव ध्वनयन्नित्यर्थः । ननु फलान्तरमस्ति, येन तस्य सार्थक्यं भवेदिति भावः । अतः उक्तरीत्या पक्षद्वयेऽपि वैषम्यात् । तदाह—तत्खण्डने इति । प्राचाङ्गीकृतयथासङ्ख्यखण्डने इत्यर्थः । अन्यथा अतोनास्तीत्यादि वाक्यं निष्फलमेव स्यात् । एतेन गुणानामभेदकत्वे कथं सप्तत्वेऽनुनासिकयवलग्रहणं हेतुरिति खण्डनकृदुक्तमपास्तमिति भावः । प्रकाशकृदुक्तं तदाशयं खण्डयति मूले—न च लक्ष्यार्थेति । ननु लक्षणयैव सर्वेषां बोधस्योक्तत्वेन शक्यार्थबोधस्यैवाभावः, अतस्तदाशयमाह—ल्वादिभ्य इत्यादि । "दीर्घाज्जसि" इत्यस्योक्तरीत्या चारितार्थ्यात् त्यागः लक्षणानङ्गीकारेऽनुपपन्नल्वादीत्यादिनिर्देशकल्पितदीर्घाद्यधिकरणकयण्सिद्धिग्रहस्य, तत्पूर्वकमेव लक्षणाप्रसरात्तद्बीजस्य शक्यार्थबोधसत्त्व एव सम्भवेनेत्यर्थः । अयम्भावः, शक्यार्थोपस्थितौ तद्विषयकान्वयबोधे जाते तस्मिन्वक्तृतात्पर्याविषयत्वेनाप्रामाण्यग्रहे तदन्यत्र वक्तृतात्पर्यग्रहे च सति लक्षणाभावात् लक्ष्यार्थबोधः, तदन्वयबोधं विना तत्र तात्पर्याविषयत्वग्रहासम्भवात् संसर्गविषयकज्ञानस्यैवान्वयबोधत्वादिति । तत्र चेति । आवश्यकशक्यार्थस्मृतावित्यर्थः । निष्पत्तौ हेतुरयम् । वाक्यार्थे इति । वाक्यार्थचतुष्टये 'इत्युत्तरस्य' इत्यादिनिर्देशैर्लक्ष्यसंस्कारके निष्पन्ने इत्यर्थः । निष्पन्नत्वमन्वये हेतुः । पुनरिति । इग्वाच्यदीर्घादीनां यादय इत्यादिरूप इत्यर्थः । बोधे इति । विषयत्वं सप्तम्यर्थः । दीर्घा-

त । तस्मादिह् "स्थानेऽन्तरतम" (पा०सू०१।१।५०) सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—स्थानन्त आन्तर्यादिति ।

शब्दरत्नम् ।

तद्दीर्घादीनां स्ववाचकान्वयिन्येवान्वय इति भावः । स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेति । व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्त्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्यासम्भवाल्लक्ष्यासिद्धेश्चेति भावः ।

परे तु व्यक्तिपक्षे झलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वझकारादीनां ग्रहणं दुरुपपादम् । न हि

भैरवी ।

त्तिरस्त्येवेत्यत आह—त्वादिभ्य इत्यादीति । स्ववाचकेति । दीर्घवाचकह्रस्वान्वयिनीत्यर्थः । स्थानेन्तरतमसूत्रेणैवेति मूलस्थैवकारेण यथासंख्यसूत्रं व्यवच्छिन्नमित्याह—व्यक्तिपक्ष इति । एवं व्यक्तिपक्षे दोषमुद्भाव्य तस्मिन्पक्ष एव "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति न, किन्तु जातिपक्षेऽपीत्याह—लक्ष्यासिद्धेश्चेति । निरनुनासिकवकारघटितानां त्वादीनामित्यादिलक्ष्याणामसिद्धेरित्यर्थः । यदि यथासङ्ख्यपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽनुनासिकोऽपि वकारः कदाचित्स्यात् भाव्यमानेन सवर्णानाङ्ग्रहणन्नेत्यतिरिक्ता तु परिभाषा गुणाभेदकत्वात्प्राप्तस्य सवर्णग्रहणस्य न बाधिका, किन्त्वणुदित्सूत्रप्राप्तसवर्णग्रहणस्यैवास्तीत्याशयेनाह—भाव इति । मूलकाराशय इत्यर्थः । नन्वेवं सति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये—"किमुदाहरणम्" "इको यणचि" 'दध्यत्र' 'मध्वत्र' इत्युक्तं, तद्विरोध इति चेत् ? न, तस्य भाष्यस्य प्राथमिकोपस्थितिकवर्णाभिप्रायकत्वात् ।

अथ मूलकाराशयमुपवर्ण्य भाष्यकारीयसिद्धान्तानुसारेणाह—परे त्विति । प्रत्याहारसूत्रेषु

भावप्रकाशः ।

दावन्वयः, सतिसप्तमी वा । स्वेति । स्वस्य दीर्घादेर्वाचको यस्तत्रत्य इकारादिर्ह्रस्वस्तस्योक्तरीत्या क्लृप्तान्वयवति यकारादावित्यर्थः। विभक्त्यर्थद्वारेति शेषः। उपस्थितं परित्यज्येति न्यायादिति भावः। एवञ्च मूले एवमपीति । अस्य भक्षितेऽपीति न्यायसूचकापिना एकदेशे निर्वाहेऽपीत्यर्थ इति सूचितमिति बोध्यम् । उभयत्र मान्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति स्पष्टं सिद्धान्तविदाम् । एवकारसूचितहेत्वन्तरमाह—व्यक्तीति । आनन्त्येनेति । देशकालोच्चारयितृभेदात् सङ्ख्याशून्यत्वेनेत्यर्थः । अइत्यष्टादशानामित्यादेस्तु तज्जातीयानामित्याद्यर्थः । एवं षट्षष्टिरित्यादेरपि । यमां यमीति यथासङ्ख्यमित्यादिग्रन्थास्तु जातिपक्षाभिप्राया एवेति भावः। ननु जात्या सकलव्यक्त्यनुगमेन नानन्त्यं दुष्टम्, अत आह—लक्ष्येति। अनुनासिकवकारघटितस्वौजसित्यादिलक्ष्यासिद्धेरित्यर्थः। एवञ्चानुनासिकाननुनासिकव्यवस्थार्थमावश्यिकया स्थानेन्तरेतिपरिभाषयैव निर्वाहे तत्प्रवृत्तिर्निष्फला । अत एव यथासङ्ख्यसूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः । तत्सूत्रस्थोऽपि स्थानेन्तरेतिसूत्रभाष्यं च द्वयोः सिद्धान्तपक्षे समफलत्वबोधकमिति न तद्विरोधः । एतेनैवकारो ह्युक्तभाष्यविरुद्ध इति मन्दोक्तम् । यथासङ्ख्यानङ्गीकारे उक्तभाष्यविरोधः, किञ्च अनुनासिकांशे तद्व्यापारेणान्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तावप्युक्तरीत्याऽन्यांशे प्राप्तामपि तां परत्वाद्बाधित्वा प्राप्तां तां को निवारयेदिति जगन्नाथोक्तमविरोधात्प्राथमिकबोधे एव परिभाषाद्वयस्याप्युपस्थितिरिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम् । यत्तु "तस्थस्थ" इत्यादावप्यानन्त्येन तदसम्भवात्सूत्रं निर्विषयं स्यात् । किञ्च स्थानेन्तरेत्यस्य प्रवृत्तौ तमव्ग्रहणाच्चतुर्मुखादावनुनासिकस्येव स्थानप्रमाणोभयान्तरतमे ह्रस्वे चरितार्थस्य यणो दीर्घेऽप्रवृत्तिः स्यात्, त्वादौ त्वादिनिर्देशाश्रयणे तु गौरवमिति मन्दः । तन्न, उक्तोत्तरत्वात् । जातिपक्षे सूत्रचारितार्थ्याच्च सप्तम्यन्त पाठस्य भाष्ये खण्डितत्वाच्चेति दिक् ।

नन्वेवमप्यणुदित्सूत्रभाष्यविरोधोऽत्र पक्षे झलादिष्वनिर्वाहश्च । अत एव जातिसङ्ख्यासाम्यमादाय सङ्ख्यातानुदेशो भाष्यकृतामभिप्रेतः । निरूढलक्षणाऽप्येवंसति नाङ्गीकर्त्तव्येति जगन्नाथोक्तिरपि सङ्गच्छते । अत आह—परे त्वित्याद्याहुरित्यन्तेन । परे भाष्यानुयायिनः । तुः उक्तवैलक्षण्याय । झलादिप्रत्याहारेति बहुव्रीहिः। "झलोझलि" इत्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः । यद्वा झलादिप्रत्याहारफलकझभञ् इत्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः । सर्वझकारेति पाठः । यावदिष्टझकारादीनामित्यर्थः । एतेन प्रपञ्चवर्तिकालत्रयसम्बन्धिनां तेषामेकत्र ग्रहणासम्भव इत्यपास्तम् । दुरुपपादमिति। एकव्यक्तेस्तत्र पाठात्। ततश्च 'अवात्ताम्' इत्यादौ वसेर्लुङ्यटि

शब्दरत्नम् ।

तत्र लक्षणा वक्तुं शक्या, लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात्। एवं च तत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशेनैव निर्वाहो नान्यथा । एवं च "अइउण्" (मा०सू०१) इत्यादावपि जातिनिर्देश एवोचितः, अर्द्धजरतीयस्यानौचित्यात्। अत एव "अणुदित्—"(पा०सू०१।१।६९)सूत्रे भाष्ये प्रत्याहारेषु "अस्य च्वौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादौ च उक्तामनुपपत्तिमाशङ्क्य जात्याश्रयणमेव कृतम् । यथासंख्यसूत्रं च व्यक्तिसाम्य इव धर्मसाम्येऽपि प्रवर्तते । "स्य·

भैरवी ।

प्रत्याहारघटितेषु "झलो झलि" इत्यादिषु सूत्रेषु । अग्रहादिति । झलामणूभिन्नत्वादिति शेषः। तत्र—तेषु । प्रत्याहारसूत्रेषु—प्रत्याहारघटितेषु सूत्रेषु । इदमुपलक्षणम् "अस्य च्वौ" इत्यादेः। जातिनिर्देशेन एव तत्तज्जातेरेवोद्देश्यत्वनिमित्तत्वतात्पर्यकत्वादेव । यद्यपि साक्षाज्जातौ तदसम्भवस्तथापि व्यक्तिद्वारा बोध्य इत्युक्तमेव। निर्वाहः--अवात्तामित्यादिलक्ष्याणान्निर्वाहः । एवञ्च—जातिपक्षावश्यकत्वे।च । उचित इति । प्रत्याहारनिर्देशस्थले तत्तत्प्रत्याहारेणोद्देश्यबोधनायेत्यादिः । अत एव—जातिपक्षाश्रयणतात्पर्यकत्वादेव । उक्तामिति । व्यक्तिपक्ष इत्यादिः । तत्र हि–"प्रत्याहारनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्" इत्यनेनोक्तामित्यर्थः। एव कृतमिति । एवकारेण लक्षणाव्यवच्छेदः । लक्षणावादिमतेऽण्विषये व्यक्तिपक्षाश्रयणमणिभन्नप्रत्याहारग्रहणस्थले जातिपक्षाश्रयणमिति यद्वैरूप्यं, तदस्मन्मते नास्ति। एवञ्च यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यमिति लक्षणाश्रयणमप्रामाणिकमिति भावः । जातिपक्षाश्रयणस्याभिप्रेतत्वादेव "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रभाष्ये–"किमुदाहरणम् ? इको यणचि 'दध्यत्र' 'मध्वत्र' । यथासङ्ख्येनाप्येतत्सिद्धम्" इत्युक्तम् । यत्तु यथासङ्ख्यसूत्रे दध्यत्र मध्वत्रेत्यस्य स्थानेऽन्तरतमसूत्रोदाहरणत्वप्रदर्शनपरम्भाष्यं, तत् "इको यणचि" इत्यादौ सूत्रे तदुदाहरणे चोभयपक्षे फलांशे वैलक्षण्याभावतात्पर्यकमित्याशयेनाह—यथासङ्ख्यसूत्रञ्चेति । यथेति । यदि व्यक्तिसाम्यस्य विवक्षा स्यात्तदा लृशब्देन लृङ्लृटोर्बोधनेन

भावप्रकाशः ।

तसस्तामि सिचि "सःसि" इति तत्वे "झलो झलि"इति सलोपो न स्यात्। तस्य त्वभित्था इत्यादिरवकाश इति भावः । अग्रहादिति। अणुदित्सूत्राप्रवृत्तेरिति भावः। एवञ्चेति । लक्षणाया दुर्वचत्वे चेत्यर्थः । तत्र झभञित्यादिषु। जातीति । जातितात्पर्यकनिर्देशेनेत्यर्थः। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं सूचयितुमेवव्यावर्त्यमाह—नान्यथेति । जातिपक्षानाश्रयणे इत्यर्थः। एवञ्चेति । तत्पक्षाश्रयणावश्यकत्वे चेत्यर्थः। जातीति । व्यापकजातीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि । व्यक्तिपक्षे इव तादृशजातिपक्षेणापि तत्रानिर्वाहादिति भावः । उचित इति । लक्षणाभावजलाघवादिति भावः। हेत्वन्तरमाह·अर्धेति। अणंशे लक्षणा, हलंशे जातिपक्ष इत्येवंरूपस्येत्यर्थः। सम्भवत्येकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वादिति भावः। नन्वणूग्रहणात्प्रामाणिकतदङ्गीकारे न दोषः, अतआह—अत एवेति। अर्धजरतीयानौचित्यादेवेत्यर्थः। उक्तामिति। "प्रत्याहारे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात्""तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्"इत्यादिना प्रागुक्तरूपामित्यर्थः। एवेन लक्षणाव्यवच्छेदः। तथाच यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्तदप्रमाणमिति भावः । कृतमिति । "आकृतिग्रहणात्सिद्धं तद्वच्च तपरकरणं हल्ग्रहणेषु च" इत्यादिनेति भावः। ननु ममापि न तत्पक्षे तत्प्रतिपादने आग्रहः, किंतु यथासङ्ख्यखण्डन इत्यत्र पक्षेपि तत्सिद्धिरेव, व्यक्तिसाम्ये एव तत्प्रवृत्तेः। अत आह—यथासंख्येति । समूलाकृतेत्यादाविवात्रा·

सरला ।

लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति । यथा अकारादीनामष्टादशविधाऽत्वादिषु लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य ग्राहकमणुदित्सूत्रं वर्तते तथा झलादौ तत्त्वग्राहकस्य कस्यचिदभावेन लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य ज्ञातुमशक्यतया झलादीनां सर्वझकारव्यक्तिषु लक्षणा नैव वक्तुं शक्येति भावः ।

धर्मसाम्येऽपीति । लृत्वं लुट्त्वं चादाय स्यतास्योर्यथासंख्येन प्रवृत्तिर्भवति । अन्यथा लृशब्देन

अनचि च (पा०सू०८।४।४७)। द्वेवेति। "यरोऽनुनासिके" (पा०सू०८।४।४५) इति सूत्राद् वाग्रहणमनुवर्तते इति "नाज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रे कैय-

शब्दरत्नम् ।

तासी लृलुटोः" (पा०सू०३।१।३३) इत्यादौ यथा । नाप्यत्र पक्षे ऋकारादौ लृकाराद्याप-त्तिः । लृत्वादिजातेर्ऋकारादावभावात् । न च जातिपक्षे अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने "उपसर्गादृति-" (पा०सू०६।१।९१) इत्यादौ ऋकारेण लृकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्था-ने लृवर्णस्य ऋवदतिदेशाद् लृकारे रेफापत्तिरितिवाच्यम्, क्लृप्तशिखार्थं तस्यातिदेशस्या-

भैरवी ।

तत्र यथासङ्ख्यसम्बन्धो न स्यात् । न चेको यणचीत्यत्र स्थानसाम्यमपि नियामकमिति यदि फलाभेदाय कल्पयसि तदा लृकारस्य वकारोऽपि स्यादिति वाच्यम्, "स्थानेऽन्तरतमः" इत्यत्र तमग्रहणेनान्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशस्य ग्रहणात् । यथासङ्ख्यसूत्रस्येको यणची-त्यत्र प्रवृत्तिस्वीकारपक्षे मूलोक्तदोषापत्तिं परिहरति—नाप्यत्रेति । अतिदेशादिति । समानजा-

भावप्रकाशः ।

तीति भावः । तत्र प्रामाण्याय दृष्टान्तमाह—स्यतेति । अन्यथा तत्र सामान्यग्रहणेऽपि भाष्यर्थकटिल्लुट्-साहचर्याद् लृडेव गृह्येतेति भावः। एतेन मूलोक्तप्रथमदोषष्टीकोक्तव्यक्त्यानन्त्यप्रयुक्तदोषश्च उद्धृतः । एवञ्च प्राचीनग्रन्थसौष्ठवे मूलमेवायुक्तमिति भावः । एतदेव ध्वनयितुं तदुक्तदोषान्तरमप्युद्धरति—नापीति । एतेनैवमपीति मूलोक्तदोषो व्यक्तिपक्ष इति ध्वनितम् । तच्चोपपादितं प्राक् । लृकाराद्येतिपाठः । अभा-वादिति । नचोभयोरुभयवाच्यत्वे जातिद्वयविशिष्टैव सर्वव्यक्तिधर्मत्वादिति वाच्यम्, सावर्ण्यवशात्त-स्वारोपेण तथाव्यवहारोपपत्तेः । अत एव पृथक्लृकारोपदेशः सार्थक इति भावः । एवं मूलाभिमतसर्वदोषो-द्धारेऽपि प्रकारान्तरेणाऽऽशङ्कते—नचेति । प्रत्याख्याने इति । "सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणा-त्" इत्यादिनेति भावः । यस्त्वेवं वार्तिकस्याप्यमूलत्वादसत्त्वेन त्रिंशदनुरास्थित्यैव न दोषः । नचैवं 'होतॄल-कारः' इत्यादौ "अकः सवर्णे" "ऋत्यकः" इत्यनयोरप्राप्त्यापत्तिः इति "इकोऽसवर्णे" इत्यस्यापत्तिश्च, "उपसर्गादृति" इत्यादौ दोषश्चेति वाच्यम्, "ऋलृक्" सूत्रे भाष्ये तद्दोषाणामन्यथोद्धृतत्वात् । नच तर्हि नचेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरेवेति वाच्यम्, गम्लृसृप्लृ इत्यादिलृकारानुकरणे दोषान्यथासिद्धेरभावादिति । तन्न, तत्सूत्रस्थभाष्यसिद्धान्ताज्ञानात् । तथाहि, तत्र हि लृकारोपदेशस्य स्वोक्तफलत्रयस्य वार्तिककृता खण्डितत्वेऽपि भाष्यकृताऽऽशक्तिजानुकरणार्थत्वं व्यवस्थापितम्। तथाच 'कुमार्य्लृतक इत्याह' इत्यादौ यणा-दिसिद्धिः । नचैवमपि 'होतृ लृतकः' 'प्रलृतकीयति' इत्यादौ दोष इति वाच्यम्, व्यक्तिपक्षे सावर्ण्याणुग्रह-णलक्षणाभिर्जातिपक्षे सावर्ण्यऋग्रहणाभ्यां सावर्ण्येन समानजातित्वातिदेशेनैव वा निर्वाहात्। नचैवं तदुप-देशो व्यर्थः, कैयटमते वार्तिकोक्तसावर्ण्यमनाश्रित्योपदेशकरणात् । मूलमते वार्तिकं दृष्ट्वा तदप्रवृत्तेः । तद-नित्यत्वज्ञापनेन चारितार्थ्याच्च । अत एव प्लुतसिद्धिः। साङ्कर्याभावो लृदित्सु ऋदित्कार्याभावश्च । वस्तु-तस्तत्रानुपदेशेऽप्रामाण्यशङ्कया सवर्णसंज्ञापि तयोर्वक्तुमशक्येति वार्तिकासङ्गतिरेव स्यादिति तदुपदेशः सा-वर्ण्यद्वारा फलमपि तस्य स्थलत्रय एवेति तत्रैव वार्तिककृतस्तदुक्तिः । एवञ्च ऋवदतिदेश एव फलितोऽतः स एवोचितः, लाघवात् । अन्यथा"लृति लृ वा" "पुषादि"इत्यादावदोषाय वचनद्वयपृथगनुबन्धकरणादिसाम-र्थ्याश्रयणे गौरवं स्पष्टमेव । अतएव साङ्कर्यमपि नेति। तद्ध्वनयन्नाह—उपसर्गादिति। आदिना "ऋत्यकः" "उरण् रपरः"इत्यादिसङ्ग्रहः। एतेन स्वरसन्धिप्रकरणे एवातिदेशः पाठ्य इति कौस्तुभोक्तं निरस्तम्। तावता प्लुतसिद्धावपि पक्षद्वये उरणित्यादावनिर्वाहात्। तद् ध्वनयन्नाह—वचनस्थाने इति। तुल्यास्यसूत्रे तत्प्रति निधित्वेनेत्यर्थः। शब्देन्दुशेखरविरोधस्तु न, लाघवानादरेण तत्प्रवृत्तेरिति भावः। लृकारे इति। वेप-

सरला ।

लङ्लुटोर्द्वयोर्व्यक्त्योर्ग्रहणेन लुट्शब्देन चैकस्य लुट्लकारस्य ग्रहणेन स्यतास्योर्यथासंख्यं प्रवृत्तिर्न स्या-दिति यथासंख्यसूत्रस्य व्यक्तिपक्षेऽपि धर्मसाम्यमादाय प्रवृत्तिरवश्यमभ्युपगन्तव्येति तदाशयः । अति-देशादिति । "ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्" इति वचने सावर्ण्यपदेन साजात्यस्य विवक्षितत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

नित्यत्वावश्यकत्वात् । तत्पक्षेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने ऽपि "अप्रत्ययः" (पा०सू० १।१।६९) इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकस्तपरसूत्रवदिति "त्यदा-

भैरवी ।

तित्वातिदेशादित्यर्थः । वस्तुतो ऋत्वजातिर्लृकारे नास्ति पृथक्पाठस्याक्षरसमाम्नाये कृतत्वात् । अनित्यत्वेति । ऋलृक्सूत्रे पृथक्पाठस्य धातुपाठे ऋकारलृकारयोः पृथक्करणस्य चात्र ज्ञापकत्वसम्भवादिति शेषः ।

ननूद्देश्यांश इव विधेयांशेऽपि जातिनिर्देश एव वाच्यस्तथा च "त्यदादीनामः" इत्यादौ दीर्घापत्तिरत आह—तत्पक्ष इति । जातिपक्ष इत्यर्थः । प्रत्याख्यान इति । "सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इत्यनेन भाष्यकृता प्रत्याख्यान इत्यर्थः । वाक्यभेदेन—योगविभागेन । "चोः कुः" इत्यादौ विधेयविषये उदित्करणसामर्थ्यात्सवर्णग्रहणस्यावश्यकतया तदेकवाक्यत्वस्यानावश्यकत्वेन योगविभाग आवश्यक इति भावः । नचोच्चारणार्थ एवोकार इति शङ्क्यम् ? उद्देश्येऽपि तथात्वापत्तेः । उदिद्ग्रहणसामर्थ्यादिति चेत् ? विनिगमनाविरहेणोभाभ्यां सवर्णग्राहणं दुर्वारमेव । निषेधक इति । एतेनाधुना प्रसज्यप्रतिषेधार्थको नञिति बोधि-

भावप्रकाशः ।

रीत्यं तु नैवात्र पक्षे इति भावः । ननु तत्र तदतिदेशाङ्गीकारे तत्र रेफापत्तिवत् प्लुतनिषेधापत्तिः, "ऋति ऋवा" इत्यत्र लृग्रहणापत्तिश्च, लृदित्सु ऋदित्कार्यापत्तिश्च, वचनद्वयं तु ऋकारे "लृति लृवा" इत्यस्या प्रवृत्त्या चरितार्थम् । एवं पृथगनुबन्धकरणमपि ऋदित्सु लृदित्कार्याप्रवृत्त्येति चेत् ? न, अतिदेशानित्यत्वेन क्वापि दोषाभावात् । तथाहि व्यक्तिपक्षे समानजातित्वातिदेशपक्षे च प्राप्तसाङ्कर्यादेः सावर्ण्यऋग्रहणाङ्गीकारपक्षे साङ्कर्याभावेऽपि प्लुतह्रस्वनिषेधयोरापत्तेश्च । मूलमते लृकारोपदेशेन सावर्ण्यानित्यत्वज्ञापनेन वारणवत् । तत्रैव नव्यमते पृथगनुबन्धकरणेन क्वचिन्मिथोऽग्राहकत्वस्य ऋदिल्लृदित्कार्यासाङ्कर्यस्य च ज्ञापनेन वारणवच्चात्र पक्षे कल्प्यमानाचसिद्धिदोषस्य ग्रहणाग्रहणभेदेन प्रकारान्तरेण वारणेऽपि क्लृप्तशिखादौ पूर्वत्वेन लृत्वस्यानसिद्धत्वेऽपि एकदेशेतिन्यायेन वार्तिककृता खण्डितस्यापि प्लुत्यादिफलस्य सैषेत्यादिभाष्येण बह्वायाससाध्यमल्पफलं यथा न युक्तमेवमस्यतोह्रस्वस्येति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेन लृकारप्रत्याख्यानमपीत्याशयकेन व्यवस्थापनेन तदर्थं तदुपदेशेऽच्त्वसिध्या द्वित्वस्वरितसिद्धावपि प्रागुक्तरीत्या तावन्मात्रेणानिर्वाहात्सावर्ण्याद्यन्यतमस्य पक्षद्वयेऽप्यावश्यकत्वेन 'अनृत' इतिनिषेधापत्त्या कृतेऽपि तदुपदेशे प्लुतासिद्धिरेवेति तत्फलं सावर्ण्यादेरनित्यत्वं विना दुर्घटमिति । तेन तदपि ज्ञाप्यत इत्यतिदेशस्यानित्यत्वस्यावश्यकत्वम् एकदेशेतिन्यायस्यैव । अतएव तदप्रवृत्तिः । अन्यथा तदनित्यत्वेऽपि प्लुतनिषेधापत्तिस्तदवस्थैवेति दिक् । तत्सर्वं हृदि निधायाह—क्लृप्तेति । अत्र प्लुतसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्—लृतकादौ तत्सिद्धेः यत्त्वत्र पक्षेऽप्रत्यय इत्यपि न कार्यम् । 'ग्रहं संमार्ष्टि' 'पशुना यजेत' इत्यादाविवाविवक्षाविवक्षाभ्याम् "अस्य च्वौ" "त्यदादीनामः" इत्यादाविष्टसिद्धेरिति कौस्तुभकृत् । तन्न, बहुशो वैपरीत्यदर्शनेन तयोरत्राश्रयणस्य दुष्करत्वात् तच्छास्त्रे धर्मशास्त्रे च तयोर्व्यभिचरितत्वाच्च तपरसूत्रसार्थक्यपरस्वपूर्वग्रन्थविरोधाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—तत्पक्षे इति । अंशत्वं च यथाश्रुतसूत्ररीत्या समुदायस्वरूपघटकत्वमात्रेण निषेधस्य निषेध्याकाङ्क्षया तद्विशेषणत्वेन वा बोध्यम् । वाक्यभेदेनेति । अन्यथा "चोः कुः" इत्यादौ विधेये उगित्त्वानर्थक्यापत्तिः । एवञ्च योगविभाग एवात्र पक्षे उचित इति तात्पर्यम् । एतेनानन्तरेतिन्यायेन तस्यैव निषेधो नतु टीकोक्तस्य । तत्र तदानर्थक्यं तु न, तस्योच्चारणार्थत्वादितिमन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, ऐच्छिकोच्चारणार्थत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तेश्च, उद्देश्येऽपि तत्त्वापत्त्या बहूपप्लवापत्तेश्च । विधीयमाने इति । अणीत्यर्थः । निषेधक इति । एतेन प्रसज्यप्रतिषेधो ध्वनितः । स च युक्तः, पर्युं

सरला ।

अन्यथा तत्पक्षे सवर्णग्राहकसूत्राभावेन वार्तिकस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम् । आवश्यकत्वादिति । धातुपाठे ऋकारलृकारयोः पृथगनुबन्धयोः करणेन तयोः सावर्ण्यस्य साजात्यस्य वाऽनित्यत्वज्ञापनात् । प्रत्याख्यानेऽपीति । "सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इति भाष्येणेति शेषः । जातिग्रह-

टः। एवं च "सर्वत्र शाकल्यस्य" (पा०सू०८।४।५१) इति सूत्रं तत्प्रपञ्चभूतं पूर्वो-

शब्दरत्नम्।

दीनामः" [पा०सू०७।२।१०२] इत्यादौ न दोषः। एवञ्चात्र यण्पदेन जात्याश्रयणेनापि
न सवर्णबोधनमिति "स्वौजस्-" (पा०सू०४।१।२) इत्यादौ अनुनासिकस्थानेऽपि निर-
नुनासिक एव। अत एव स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्येऽस्य तदुदाहरणत्वमाशङ्क्य"यथासंख्य-
म्" (पा०सू०१।३।१०) इत्यनेनापि सिद्धमित्युक्तम्। तेनात्र तयोः फलाविशेष उक्तः।

भैरवी।

तम्। अन्येनैकवाक्यतायां हि पर्युदासस्य प्रसक्तिः। सर्वनिषेधकत्वे दृष्टान्तमाह—तपरसूत्र-
वदिति। यथाऽत्र पक्षे तपरसूत्रस्य तद्वच्च तपरकरणमित्यइउण्सूत्रभाष्योक्त्या सूत्रस्य सार्थ-
क्याय च सर्वनिषेधकत्वं, तथा ऽप्रत्यय इत्यत्रापि कल्पनेति भावः। नच जातिपक्षे ऽप्रत्यय
इत्यंशोऽपि प्रत्याख्येय इति भ्रमितव्यम्, "सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इत्य-
नेनाण्ग्रहणप्रत्याख्यानस्यैव भाष्यकृदभिमतत्वनिर्णयात्। तपरसूत्रस्य सवर्णपदानुवृत्त्या निय-
मार्थत्वपक्षेऽपि फलितनिषेधमादाय दृष्टान्ततयोपन्यास इति बोध्यम्। यत्तु "त्यदादीनामः"
इत्यादौ "पथिमथि" इत्यत्रेव प्रश्लेषेण निर्वाह इति; तन्न, पथिमथोरित्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनेन
निषेधात्प्रश्लेषानुपयोगात्। प्रश्लेषे ऽनेकाल्त्वेन सर्वादेशत्वापत्तेश्च। एवञ्च—अप्रत्यय इत्य-
नेन निषेधे च। अपिना गुणाभेदकत्वस्य परिग्रहः। निरनुनासिक एवेति। यत्र यत्र विधेयता
तत्र सर्वत्रानेन निषेधादेव मतोर्मस्य निरनुनासिक एव वकारः। अत एव तद्वानासामुपधा-
नसूत्रनिर्देशसङ्गतिः। अन्यथा प्रत्यये भाषायामित्यनेन दस्य स्थाने ऽनुनासिकापत्तिरित्येव-
कारेण ध्वनितम्। एवं "यवलपरे यवला वा" इत्यनेनापि निरनुनासिक एव।

अत एव—जातिपक्षस्याभिप्रेतत्वादेव। उक्तमिति। भवन्मते प्रागुक्तरीत्या यथासङ्ख्या-
सम्भवेन तदुक्त्यसङ्गतिः स्पष्टैव। तेन—उक्तभाष्येण। अत्र—इको यणित्यत्र। तयोः—द्वयोः

भावप्रकाशः।

दासस्यासम्भवादिति भावः। ननु अशास्त्रीयस्य शास्त्रेण कथं निषेधः। अत आह—तपरेति। तद्वच्च
तपरकरणमिति "अइउण्"सूत्रभाष्योक्तथा यथा तस्य तन्निषेधकत्वं तद्वदित्यर्थः। तुल्यन्यायादिदमपि तेनैव
बोधितम्। ध्वनितं चेदं "त्यादादीयसः"इतिसूत्रभाष्ये इति स्पष्टं तत्रैवोद्द्योते। अत एव सवर्णेऽण्ग्रहण-
मित्येवाक्तं भाष्ये। एतेन कौस्तुभयोरन्योन्यविरोधो ध्वनितः। अत्र पक्षे गुणाभेदकत्वपक्षे च भाष्यसंमते
सवर्णपदानुवृत्त्या नियमार्थत्वमेव तपरसूत्रस्येत्यन्यत्र विस्तरः। त्यदादीनामिति। यत्त्वत्र प्रश्लेषेण
निर्वाहः "पथिमथि" इत्यत्रेवेति मन्दस्तन्न, ततोऽत्र भेदस्य स्पष्टत्वात्, तद्ग्रन्थस्य प्राचामनुरोधित्वेन
मन्मते तत्रापि तदभावाच्च, अतिप्रसङ्गापत्तेश्च, सूत्रमतेऽपि त्वदुक्त्या वैयर्थ्यापत्तेश्च। लक्ष्यासिद्धिदोषम-
पीष्टापत्त्या निराचष्टे-एवञ्चेति। अप्रत्यय इत्यङ्गीकारे चेत्यर्थः। अत्र "इको यण्" इतिसूत्रे। अपिर्गुणाभेदक-
त्वपक्षादिसमुच्चायकः। अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः। तथा सति "तद्वानासा"
इत्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या तन्निर्देशासङ्गत्यापत्तिः। विसंवादिसौत्रत्वकल्पने च न मानम्। एवं "य-
वलपरे" इत्यत्रापि बोध्यम्। एतेन तत्र सानुनासिका न स्युरिति मन्दोक्तमपास्तम्, आदिनाऽनुकरणस-
ङ्ग्रहः। तन्मते भाष्यविरोधं सूचयन् स्वमते तत्सम्मतिमाह—अत एवेति। सानुनासिकस्थानेऽपि तद-
न्याङ्गीकारेणोक्तरीत्या यथासङ्ख्यसम्भवादेवेत्यर्थः। अस्य इकोयणित्यस्य। तदुदाहरणत्वम्, "स्थाने-
न्तर" इति सूत्रविषयत्वम्। अपिस्तस्यैव समुच्चायकः। भवन्मते तु टीकोक्तदोषद्वयेन तदसङ्गत्या तद्विरोधा-
पत्तिः स्पष्टैवेति भावः। एतेन लक्ष्यसिद्ध्यर्थमावश्यकेन स्थानेन्तरेत्यनेनैव निर्वाहे "अनियमे नियमका-

सरला

णप्राप्तेति। इदमुपलक्षणं गुणाभेदकत्वप्राप्तस्य, 'अप्रत्ययः' इत्यनेन विधीयमानः सवर्णस्य ग्राहको नेति
सामान्यरूपेण निषेधस्य करणेन येन येन प्राप्तं सवर्णग्रहणं तस्य सर्वस्यापि निषेधलाभात्। जात्या-

त्तरसूत्रद्वयं च नारम्भणीयमिति भावः। यत्तु "दीर्घोदाचार्याणाम्" (पा०सू०८।४।५२)

शब्दरत्नम्।

"उञः" (पा०सू०१।१।१७) इति सूत्रे नव्यानां प्रमाद एव। न च झलादिषु झकारादिभी रूपसादृश्येन सर्वझकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम्, अगादिष्वपि किञ्चित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणोपपत्तौ "अणुदित्-" (पा०सू०१।१।६९) सूत्रस्य, तद्वाच्येत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। "ष्वादिभ्यः" (पा०सू०८।२।४४) इति निर्देशानामीषत्सादृश्येनापि ग्रहणमित्यर्थज्ञापकताया युक्तत्वात्। तदप्युक्तम् अइउण्सूत्रे भाष्ये "रूपसामान्याद्वा सिद्धम्"

भैरवी।

परिभाषयोः। उक्त इति। जातिपक्षबोधनद्वारेति शेषः। ननु "उञ्" इति सूत्रोदाहरणसमये 'किम्विति' इति प्रयोगेऽनुनासिकवकारस्य प्रदर्शनपरदीक्षितादिग्रन्थस्य कथमुपपत्तिरत आह—उञ इति सूत्र इति। नव्यानाम्—दीक्षितप्रभृतीनाम्। जातिपक्षानाश्रयणेऽपि झलादिप्रत्याहारग्रहणस्थले निर्वाहमाशङ्क्य निराचष्टे—नचेति। रूपसादृश्येन—स्वरूपस्य सदृशत्वेन। यथा ऽल्पत्वमहत्त्वकृतभेदापरामर्शेनाल्पत्वमहत्त्वस्थूलत्वकृशत्वविशिष्टास्वपि व्यक्तिषु 'घटः' 'गौः' इति प्रत्ययो भवति तथा 'अवात्ताम्' इत्यत्र द्वयोरपि तकारयोर्झल्पदबोध्यत्वं भविष्यतीति भावः। किञ्चित्सादृश्यमिति। तुल्यध्वनिव्यङ्ग्यत्वकृतमधुना सादृश्यम्, दृष्टान्ते तु समानावयवसंस्थानकृतम्, नतु जातिकृतम्, जातिपक्षपरित्यागस्य कृतत्वात्। ग्रहणेति। ह्रस्वादिभिरिति शेषः। उक्तार्थे मुनिसम्मतिमपि दर्शयति—ष्वादिभ्य इति। ईषदिति। एतेन दीर्घाभिव्यञ्जकध्वनेराधिक्येऽपि न क्षतिरिति सूचितम्। युक्तत्वादिति। लक्षणाज्ञापकतापेक्षयोक्तार्थज्ञापकतायां लाघवादिति शेषः। स्वोक्तार्थे भाष्यकारस्यापि सम्मतिमाह—तदप्युक्तमिति। तदपि—रूपसादृश्येन सिद्धमित्यपि। अपिना जातिपक्षसमुच्चयः। नचात्र पक्षे ऋकारेण

भावप्रकाशः।

रिणी" इति भाष्यादावुक्तत्वात्, आकाङ्क्षितविधानस्य ज्यायस्त्वाच्च यथासङ्ख्यसूत्रप्रवृत्तिबोधकभाष्यादिग्रन्था अयुक्ता एवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। तेन उक्तभाष्येण। अत्र इकोयणित्यत्र। एवञ्च जातिपक्षस्तत्स्थाने निरनुनासिकश्च तत्सम्मत इति भावः। नन्वेवमपि 'उञः' इत्यत्र सानुनासिकलक्ष्यस्य मूले कण्ठत उक्तत्वेन तद्विरोधः। अत आह—उञ इतीति। नव्यानाम् मूलकृत्प्रभृतीनाम्। तत्र हि 'किंविति' इति सानुनासिकवकारं रूपं तैरुक्तम्। तच्चोक्तसकलभाष्यादिग्रन्थानवधानप्रयुक्तं, स्फुटीभविष्यति चैतत्तत्रैव। एतेन तत्रत्यमनोरमादिसकलग्रन्थविरोध इति मन्दोक्तमपास्तम्, बाधे दृढ इति न्यायादिति भावः। अत्र पक्षे हेतुतयोक्तप्रथमयुक्तिं खण्डयति—न चेत्यादि। रूपसादृश्येन व्यक्तिनिर्देशेऽपि भेदापरामर्शेनाल्पमहत्स्थूलकृशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घटइत्यादिव्यवहारवत् रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहारेणेत्यर्थः। एवमपि मूलकौस्तुभायुक्तमेवेत्याशयेन समाधत्ते—अगादिष्विति। सादृश्यं चात्र समानध्वनिकत्वम्। एवञ्च व्यक्त्यन्यजातिस्वीकारोऽपि व्यर्थ एव। अनुगतप्रतीतिप्रत्यभिज्ञाव्यवहाराणां सादृश्येनैव लोकवच्छास्त्रेऽपि सिद्धत्वादिति बोध्यम्। लोकसिद्धेऽर्थे लक्षणाज्ञापकानां साफल्यबोधनाय शास्त्रमपि प्रमाणयति—ष्वादीति। युक्तत्वादिति। लक्षणाज्ञापकतापेक्षया लाघवादिति भावः। अत्र मते भाष्यानुक्तत्वशङ्कां निराचष्टे—तदपीति। अपिर्जातिपक्षसमुच्चायकः। रूपसामान्यादिति। रूपं स्वरूपमवयवसंस्थानमिति यावत्। तत्सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञादिकृताभेदव्यवहारादित्यर्थः। वाशब्दस्तूक्तपक्षापेक्षया विकल्पार्थः। नचात्र पक्षे ऋकारेण कथं लृकारग्रहणम् अवयवसंस्थानस्य भिन्नत्वादिति वाच्यम्, किञ्चित्साम्यमादाय तदुपपत्तेरुक्तत्वात्। सावर्ण्यादिकमप्यत्र गमकमिति न कोऽपि दोषः। नन्वणग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नेदं पक्षद्वयमिष्टमुद्दोषासङ्गतिश्चान्त्ये। अत आह—

सरला।

श्रयणेनापीति। अपिना गुणाभेदकत्वस्य ग्रहः। फलाविशेष इति। स्थानेन्तरतमसूत्रसाध्यरुदयागा

इति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं क्लिश्यन्ते, तन्मुधैव; पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेः । "त्रिप्रभृति-

---

शब्दरत्नम् ।

इति । अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणं तु प्रत्याहाराद्यवर्णेषु णकारादिभिश्चिन्हैः प्रत्याहारसूत्रस्थोऽय-मिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपायान्तरपरम् ; "आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते" इति न्यायात् । इदमेवाभिप्रेत्य तत्रत्यमण्ग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये इत्याहुरिति दिक् ।

क्लिश्यन्त इति । "अनचि" इत्यनुवर्त्य पर्युदासपरतया हलि पर एव नित्यनिषेध

भैरवी ।

ऌकारग्रहणानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापीषत्सदृशध्वनिव्यङ्ग्यत्वस्य सत्तायाः सत्त्वात् । अण्ग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमत्र मानम् । अन्यथा फलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

ननु पक्षद्वयमपि सूत्रकारस्याण्ग्रहणकरणेन नाभिप्रेतमत आह—अणुदित्सूत्र इति । अयम्—अणादिप्रत्याहारघटको ऽकारादिः । उपायान्तरपरमिति । तत्रैवोपायान्तरमित्यर्थः । एते-नास्य च्वावित्यत्र तादृशचिह्नाभावेन तस्य सूत्रस्य दीर्घेऽपि प्रवृत्त्यर्थमुपायान्तरस्याव-श्यकत्वेन सूत्रकृतो न्यूनतेति ध्वनितम् । इदमेव—न्यूनतारूपं दोषमेवेत्यर्थः । भाष्य इति । यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्याज्जातिपक्षाश्रयणमेव वरं नतु लक्षणाश्रयणमित्येतेन ध्वनितम् । यत्तु "ह्रस्वस्य" इति सूत्राद्ध्रस्वग्राहणस्य दीर्घादितिसूत्राद्दीर्घग्राहणस्य चानुवृत्त्या दीर्घा-दिति पञ्चम्याः "सेनासुराच्छाया" इति ज्ञापकात्षष्ठ्यर्थकत्वस्य क्लृप्ततया ह्रस्वदीर्घयो-र्यणादेशेनेष्टसिद्धाविको यणचीतिसूत्रे इग्ग्रहणं त्याज्यम्, रामेश्वरो, रमेशः, दैत्यारिः, श्रीश, इत्यादौ गुणेन सवर्णदीर्घेण बाधादेवेष्टसिद्धेः । तयोर्बाधकत्वे मानन्तु निरवकाशत्वादपवाद-त्वमेवेति । तन्न, 'ययो३ इत्याह' 'करभोरु३ इत्याह' इत्यादौ "अप्लुतवदुपस्थिते" इति सूत्रेणाप्लुतवद्भावे कृते यणादेशानापत्तेः । न च प्लुतस्य स्थाने ऽप्लुतादेश एवास्त्विति वाच्यम्, अग्नी३ इतीत्यत्र प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणानापत्तेः । न च यणादेशदृ-ष्ट्या प्लुतस्यासिद्धतया न दोष इति वाच्यम्, "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इति सिद्धान्तात्॥

अनुवर्त्येति । "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्यत्रेत्यादिः । पर्युदासेति । शब्दाधिकारेण प्रकृतसूत्रे पर्युदास इत्यर्थः । तेन पूर्वसूत्रे प्रसज्यप्रतिषेध एव । अन्यथा "दीर्घादाचार्याणाम्" इति नि-षेधस्य प्राप्त्यभावो यद्यपि पर्युदासेनोपपादितस्तथापि द्वित्वस्याप्राप्त्या भाष्योदाहरणस्या-

भावप्रकाशः ।

अणुदिदिति । सूत्रस्थोऽयमिति पाठः । तत्स्थ एवायमिति तदर्थः । तदाह—प्रत्यभिज्ञेति । नन्वेवं कुतो न त्यक्तं पाणिनिना । अतआह—आचार्या इति । वृद्धिसूत्रभाष्योक्तरीत्या वर्णस्याप्यानर्थक्यं न, किमु वक्तव्यं तत्समूहस्य, अन्यथा तदीयवाक्यानामप्रामाण्यापत्त्याऽश्रद्धेयतापत्तिरिति न्यायशरीरम् । नन्वेवं कथं तत्प्रत्याख्यानम् । अतआह—इदमेवेति । फलान्तराभावादिति भावः । भाष्ये इति । तावन्मात्रेण सर्वत्रानिर्वाहात् । गत्यन्तराश्रयणावश्यकत्वात् । तथा च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्त-दनुरोधेन पाणिनेरप्ययमेवाशयो न मूलोक्त इति, तथासूत्रं कुर्वतो नेदमिष्टमिति दुर्वचम् । उद्घोषोऽपि तद्रीत्या न भाष्यरीत्येति तदसङ्गतिरपि न दोषायेति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ।

क्लिश्यन्त इतीति । प्रकाशकृत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अनचीत्यनुवर्त्येति । दीर्घादित्यत्र मण्डूकप्लुत्येति भावः । पर्युदासेति । तद्भाष्योदाहरणास्केवलप्रतिषेधार्थकत्वेऽग्रेऽननुवर्तने च लाघवाय

सरला ।

यथासंख्यसूत्रेणापि सिद्धिरित्यर्थः । एवञ्च मूले स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यत्रत्य 'एव' शब्दोऽप्यर्थो बोध्य इति दिक्॥

षु-"(पा०सू०८।४।५०) इति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, संस्कर्तेति त्रिसकारपरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् स्वग्रन्थविरोधाच्च। अत एव प्रातिशाख्यभाष्येऽपि "आ त्त्रा रथम्" इति मन्त्रे तकारस्य द्वित्वविकल्प उदाहृतः। माधवेन चास्ते इत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः। एवं च धात्त्रंश इत्यत्र तकारस्य द्वित्वमसदित्युक्तिरेवासतीति दिक्॥

शब्दरत्नम्।

इति व्याख्यानेनेति भावः। विकल्प उक्त इति। एवं च "सर्वत्र शाकल्यस्य" (पा० सू०८।४।५१) इतिवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति भावः। असतीति। यत्तु "नादिनी-" (पा०सू०८।४।४८) इत्यादौ वृत्तौ "अनचि-" इति प्राप्तिमुद्भाव्य "त्रिप्रभृतिषु—" (पा०

भैरवी।

सङ्गतिरेवेति शङ्काया नावकाशः। पर एवेति। अत्रैवकारेणावसानव्यावृत्तिः। नित्येति। तन्मते आचार्यग्रहणस्य पूजार्थतया निषेधस्य नित्यत्वमिति भावः। व्याख्यानेनेति। तन्मते व्याख्यानेन। एतेन हलीति वक्तव्येऽनचीत्युक्तिः प्रसज्यप्रतिषेधार्थैवेति ध्वनितम्। ननु "सर्वत्र" इतिसूत्रे शाकल्यपदस्य विकल्पार्थकत्वेन "आ त्वा" इत्यादिप्रयोगस्य निर्वाहेऽत एवेत्यादि उक्त इत्यन्तग्रन्थस्य प्रकृतेऽनुपयोग इत्यत आह—एवञ्चेति। माधवाद्युक्तविकल्पाङ्गीकारे चेत्यर्थः। इतिवदिति। "अनचि" इति सूत्रे विकल्पानुवृत्तेः सर्वसम्मतत्वेन तेनैव सर्वेष्टसिद्धौ "सर्वत्र" इतिसूत्रस्य वैयर्थ्यं यथा भवन्मते, तथा "दीर्घादाचार्याणाम्" इतिसूत्रस्याप्याचार्यपदघटितत्वे विकल्पार्थकतयाऽस्यापि प्रपञ्चरूपत्वमेवेति वैयर्थ्यं दुर्वारमिति भावः। इदम्-"दीर्घात्" इति सूत्रम्। अपिना "सर्वत्र" इत्यस्य सङ्ग्रहः। प्रक्रियाव्याख्यानपरतत्पौत्रोक्तिमनुवदति-यत्त्विति। वृत्ताविति। उक्तमिति शेषः। उद्भाव्य- उपपत्तिपूर्वकं व्याख्याय। तेन समानकर्तृत्वस्योपपत्तिः। एतदुक्थनकाशिकापदमञ्जर्योर्नादिन्ये तिसूत्रे प्राप्तिविचारस्य क्वचित्पुस्तके उपलम्भाभिप्रायेण। पदमञ्जर्यामेव प्राप्त्युल्लेखे तु वृत्तावित्यस्य व्याख्यानभूते पदमञ्जरीग्रन्थे इत्यर्थः। एवं पौत्रोक्तेरयमाशयः-पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेरित्ययुक्तम्, मुनित्रयस्यौदासीन्येनाचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वलाभात् माधवोक्तिस्त्वयुक्ता उक्तस्य 'वाक्क्' इत्यादिप्रयोगस्योक्तरीत्योपपत्तेः। एवञ्च यथा "नादिनी" इति नित्यो निषेध इति तत्र "अनचि" इत्यस्य प्राप्त्युद्भावनं तथा "दीर्घात्" इत्यपि नित्यमित्यत्रापि प्राप्त्युद्भावनमावश्य-

भावप्रकाशः।

नाचोत्येव वाच्ये गुरुभूततयोक्तयङ्गीकर्तृपाणिन्यभिमतत्वाच्च। शब्दाधिकाराश्रयणाच्चेति भावः। पर एवेति। तेनावसाने तत्र नेति भावः। नित्येति। आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वात्। तथाच मद्रीत्यैव भाष्याद्युपपत्त्या मूलाशुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वा च तथाव्याख्यानस्य शब्दमर्यादया लाभेऽपि क्लेशजनकत्वमिति तात्पर्यं मूलस्येति भावः। मूले अतएवेति। आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वाभावादेवेत्यर्थः। अन्यथा सर्वत्रेति प्राप्तविकल्पस्य परत्वान्नित्यनिषेधेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तत्फलितमाह-एवं चेति। माधवाद्युक्तविकल्पस्येष्टत्वे चेत्यर्थः। 'अनचि' इत्यादौ वा अनुवृत्त्या सर्वेष्टसिद्ध्या "सर्वत्र" इति सूत्रस्य वैयर्थ्येन तत्प्रपञ्चार्थत्वम्। एवं दीर्घादित्यस्यापि तत्प्रपञ्चार्थत्वम्। अतएव मूले तत्प्रपञ्चभूतेत्युक्तमिति भावः। तदाह—सर्वत्रेति। अपिना कैयटादोष्टवार्यकत्रिप्रेतिसूत्रसमुच्चयः। प्रपञ्चार्थमिति। स्वस्वमतप्रच्युतिदोषाभावार्थमित्यर्थः। खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—यत्त्वित्यादिना। तस्यायमाशयः, पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेरित्ययुक्तम्। मुनित्रयस्यात्रौदासीन्येऽपि "त्रिप्र" इतिसूत्रस्यैव ग्राह्यत्वया विकल्पस्यैव सर्वाङ्गीकृतप्रामाण्यकपूर्वतनवृत्तिहरदत्ताद्युक्त्या आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वस्यैव लाभात्। माधवस्त्वयुक्त एव। प्रातिशाख्यभाष्ये "आत्वारथम्" इत्यत्र द्वित्वविकल्पोक्तिश्छान्दसत्वेन निर्वाह्या। 'वाक्क्' इत्यादिसिद्धिस्तूक्तरीत्योक्तैवेति। नादिनीति। अनुवादत्वेनात्र न दोषः। आदिना "शरोऽचि" इत्यत्राचेरिति प्राप्तिसङ्ग्रहः। वृत्तौ

शब्दरत्नम्।

सू०८।४।५०) "सर्वत्र–" इत्यनयोः प्राप्तिमनुद्भाव्य पुनः "दीर्घात्" (पा०सू०८।४।५२) इत्यत्र "अनचि–" इति प्राप्तिरुद्भाविता हरदत्तेन। तस्यायमाशयः–निषेधविकल्पे प्राप्त्युद्भावनं नावश्यकम्, तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेव अप्राप्तविषयविकल्पसम्भवाद्; नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनमावश्यकमिति। तन्न, विकल्पेऽपि निषेधप्रकरणान्नञुल्लेखस्यावश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनस्यावश्यकत्वात् मध्ये नञोऽसम्बन्धो मण्डूकानुवृत्तिरग्रे इत्यत्र

भैरवी।

कमेव। "त्रिप्रभृतिषु" इति "सर्वत्र" इति च वैकल्पिकम् शाकटायनग्रहणशाकल्यग्रहणयोर्विकल्पार्थत्वादिति। फलितत्वेनेति। अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वान्निषेधस्य प्रवृत्तिपक्षे विधेरप्राप्त्या फलितत्वेनेत्यर्थः। तथाऽत्र प्राप्त्युद्भावनन्नावश्यकमिति भावः। नित्यनिषेधे त्विति। 'नादिनी' 'शरोऽचि' 'दीर्घात्' इतिसूत्रत्रये इत्यर्थः। अभावस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति शेषः। एवञ्च राष्ट्रादिसिद्धये "त्रिप्र" इति सूत्रमावश्यकमेव। "सर्वत्र" इत्यस्य तु तत्र वापदस्य सम्बन्धेन विकल्पस्य सिद्धत्वादनावश्यकत्वमेवेति सूचितम्। विकल्पेऽपीति। सूत्रद्वयेऽप्राप्तविषयविधिविकल्पाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः। अपिना निषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः। प्रकरणादिति। "नादिनी" इति सूत्रानन्तरमस्य पाठेन निषेधार्थकनञः सर्वत्र सम्बन्धादिति भावः। आवश्यकत्वादिति। एतेन तत्र प्राप्त्यकथनेन तस्य ग्रन्थस्य न्यूनतेति बोधितम्। ननु तयोः सूत्रयोर्नञोऽसम्बन्धेन न प्रकरणलाभ इत्यत आह-मध्य इति। द्वित्वमात्रेति। अत्र मात्रपदङ्कार्त्स्न्ये, तेन "अचो रहा-

भावप्रकाशः।

काशिकायाम्। उक्तामिति शेषः। उद्भाव्य अनूद्य। अत एव ल्यपः पुनःपदस्य च नासङ्गतिः। उद्भाविता स्वयमेवोक्ता। तावतापि कथमिष्टलाभोऽत आह—तस्येति। निषेधेति। निषेधविकल्पविधायक "त्रिप्र" "सर्वत्र" इति सूत्रद्वये इत्यर्थः। निषेधप्रकरणात् वार्थकपदोपादानाच्चोभयलाभ इति भावः। लाघवादाह—विधेरेवेति। एवेन नञो निवृत्तिः सूचिता। तथा च ताभ्यां पक्षे द्वित्वमेव विधीयते। 'राष्ट्रम्' इत्यादौ दीर्घादिति नित्यनिषेधप्राप्त्या "अनचि" इत्यस्याप्राप्तेः तथासम्भावनायां बाधकाभावाच्च। तदाह—अप्राप्तेति। नित्येति। "नादिनी" "शरोऽचि" "दीर्घात्" इति सूत्रत्रय इत्यर्थः। अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वात्। एवञ्च "त्रिप्र" इति सूत्रं राष्ट्रादिसिद्धये आवश्यकम्। अन्यथा दीर्घादिति निषेधः स्यात्। सर्वत्रेति सूत्रं वापदानुवृत्तिपक्षे विकल्पार्थमावश्यकम्। अतएवाचार्यैस्तु "सर्वत्र शाकल्यस्य" इति पाक्षिकनिषेधेनापि फलसिद्धेर्वेति नानुवर्तितमिति प्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते। तदनुवृत्तौ तु नेति। "त्रिप्र" "दीर्घात्" इति सूत्रद्वयं सफलमेवेति भावः। विकल्पेऽपीति। सूत्रद्वये लाघवेनाप्राप्तविषयविधिविकल्पाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः। अपिना निषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः। प्रकरणादिति। अत एवैषां नादिनीत्यग्रे पाठः। अन्यथा "अनचि" इत्यग्रे एव पठितानि स्युरिति भावः। उल्लेखस्येति। एवञ्च भवदुक्तफलितसम्भावितबोधे तदभावेऽपि प्राथमिकशाब्दप्रयोगे मानाभावेन तत्र नञर्थसत्त्वेन निषेध्याकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तदावश्यकत्वं शाब्दी ह्याकाङ्क्षेति न्यायात्। तदाह-प्राप्त्यवाक्यार्थघटकानामिति। न च प्रकरणात् श्रुतेः प्राबल्येन श्रौतविकल्पादिघटितवाक्यार्थबोधे जाते निराकाङ्क्षत्वेन तथा प्राप्तस्यापि नञोऽनन्वय इति वाच्यम्, अचो यरो द्वे इति पदार्थानां वाक्यार्थघटकानां प्रकरणैकलभ्यत्वेन तं विना तदाकाङ्क्षाशान्त्यभावेन नञ्सम्बन्धसम्भवादिति भावः। ननु यदंशेन विना वाक्यार्थापूर्तिस्तस्य प्रकरणेन पूरणेऽपि न नञ्सम्बन्धः। अन्यत्र क्लृप्तमण्डूकप्लुत्याश्रयणादतो न कोपि दोषः। अत आह—मध्ये इति। उक्तसूत्रद्वय इत्यर्थः। अग्रे दीर्घादितिसूत्रे। ननु मण्डूकानुवृत्तौ लौकिकमण्डूकगतिरेव मानमिति न मानान्त-

सरला।

फलितत्वेनेति। अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यादिः।

शब्दरत्नम् ।

मानाभावाच्च, "सर्वत्र" इति सूत्रेऽस्य द्वित्वमात्रनिषेधकतेति बोधयितुं तदनुल्लेखाच्च, "त्रिप्रभृतिषु-" इत्येतद्विषये "नकारषकारयोर्द्विर्वचनाभावः" इति मिश्रग्रन्थेन प्राप्त्युल्लेखस्य कृतप्रायत्वाच्च, वृत्तिहरदत्तयोः "नादिन्या-" "शरोऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इत्यनयोरपि प्राप्त्युल्लेखस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भाच्चेति दिक् ।

भैरवी ।

ष्याम्" इत्यस्यापि सङ्ग्रहः । नकारषकारयोः-इन्द्रः राष्ट्रमित्युदाहरणघटकयोरिति शेषः । उल्लेखस्येति । द्विर्वचनशब्देन प्रथमोच्चारितेन प्राप्तेर्लाभादिति भावः । अनुपलम्भादिति । एतेन भवदीया कल्पना असङ्गतैवेति ध्वनितम् । दिगिति । दिगर्थस्तु आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वे राष्ट्रमित्यादौ विकल्पार्थं "त्रिप्रभृति" इत्यस्य प्रवृत्तिरवश्यमेव वक्तव्येत्याशयेन "त्रिप्रभृति" इत्यस्य सूत्रस्य राष्ट्रमित्युदाहरणप्रदर्शनपरवृत्तिग्रन्थव्याख्यानावसरे "दीर्घात्" इत्यस्यासिद्धत्वात् "त्रिप्रभृति' इत्ययमेव प्रतिषेधो भविष्यतीति मन्यत इति मिश्रोक्तिविरोधः, वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहरणविरोधश्च । नच "अनचि" इत्यस्यानुवृत्त्या तस्य पर्युदासपरतया व्याख्यानान्न तदुदाहरणासङ्गतिरिति वाच्यम्, मण्डूकानुवृत्तिकल्पनायां मानाभावात् । तथा कल्पनायामपि शब्दाधिकारकल्पनायां साधकाभावेनोक्तार्थालाभाच्च ॥

भावप्रकाशः ।

रापेक्षा, तस्याश्चेष्टानुरोधेनाङ्गीकारः अन्यथाऽत्र तदुच्छेद एव स्यात् । अत आह—सर्वत्रेतीति । अस्यानुल्लेखेऽन्वयः । अस्य सर्वत्रेतिसूत्रस्य । द्वित्वमात्रेति । अनन्तराननन्तरसूत्रवार्तिककृदुक्तद्वित्वेत्यर्थः । अनन्तरस्येतिन्यायाप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति भावः । तदनुल्लेखादिति । विशिष्यविधिप्राप्त्यनुल्लेखादित्यर्थः । एवं चेतो न भवदुक्ताशयकल्पनावसर इति भावः । एवं "सर्वत्र" इति सूत्रे तदनुल्लेखस्य तदाशयकत्वं निरस्य 'त्रिप्र' इति सूत्रे मूलशैथिल्यं करोति—त्रिप्रेति । इतिसूत्र इत्यर्थः । एतद्विषये "त्रिप्र" इतिलक्ष्ये इन्द्रइत्यादौ । मिश्रेति । हरदत्तेत्यर्थः । तथाच मूलाशुध्या न तथाशयकल्पनेति भावः । ननु तत्रोल्लेखस्य फलितत्वेऽपि "नादिनी" इत्यादाविव "अनचि" इत्यादिप्राप्तिः प्रतिषिध्यते । इतिशब्दानुवृत्त्या इष्टार्थसिद्धिरेव । किञ्च "सर्वत्र" इत्यत्र तदनुल्लेखस्योक्तफलत्वे दीर्घादित्यत्रापि तथोचितम्, अथ तत्र वार्तिकोक्तद्वित्वनिषेध इति सूचयितुं तथा । तत्रापि तथेति न वैलक्षण्यमत आह—वृत्तीति । "नादिन्या" इति निर्विसर्गपाठः । अपिः "सर्वत्र" इत्यादिसमुच्चायकः । बहुष्विति । तेन क्वचिदुपलम्भेऽपि "बहूनामनुरोधो न्याय्य" इति न्यायेन तत्राप्रामाण्यग्रहः । तथा च मूलाशुध्या न भवदिष्टार्थसाधनमिति भावः ।

नन्वयुक्तमेतत्, वृत्त्यावाचयोर्द्वयोरेव मिश्रग्रन्थे दीर्घादित्यत्रैव तदुल्लेखस्य बहुषु तेषूपलम्भेन खण्डनकृता तथैवानूदितत्वेन त्वदुक्तानुवादस्य चरमदोषस्य चासम्बद्धत्वात् । एवञ्च तथाशयकल्पना युक्तैवात आह—दिगिति । तदर्थस्तूक्ताशयेनाचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वे 'आष्ट्रम्' इत्यादौ वार्थे "त्रिप्र" इत्यस्यावश्यकतया तस्य तल्लक्ष्यत्वपरवृत्तिग्रन्थस्य यथाश्रुतत्वेनैवोपपत्तौ "दीर्घात्" इत्यस्यासिद्धत्वात् "त्रिप्रभृतिषु" अयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यत इति भङ्क्त्वा व्याख्यानं मिश्रोक्तं विरुध्येत । किञ्च माधवादिविरोधेन वृत्त्यादीनामसङ्ग्राह्यत्वम् । किञ्च 'आत्वारथम्' इत्यत्र छान्दसत्वेन निर्वाहेऽपि तादृशलक्ष्यस्य प्रामाण्यस्य निर्विवादतया तदनुरोधेन तस्य विकल्पार्थकत्वस्यैवाङ्गीकारः । अन्यथा भाष्योदाहरणस्वाव्यार्थत्वान्निर्वाहे त्वदिष्टक्लेशानर्थक्यापत्तिः । किञ्च 'वाक्' 'वाक्' इति भाष्योदाहरणविरोधः । नचोक्तरीत्या निर्वाहः, मण्डूकानुवृत्त्यादेरप्रामाणिकत्वात् । अनुवृत्तावपि तथार्थासम्भवाच्च । शब्दाधिकारस्य विनागमकमनाश्रयणाच्च । यत्तु "अनचि" इति गुरुनिर्देशं कुर्वन् पाणिनिरत्र मानम् । अग्रेऽननुवृत्तौ प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थकत्वे च 'नाचि' इत्येव वदेत् । एवं ह्यसमर्थसमासो न अग्रे नश्च न कार्य इति महल्लाघवमिति प्रकाशकृत् । तन्न, मात्रालाघवस्य भाष्योक्तान्यस्थलेऽनाश्रयणेन पदालाघवेन समत्वात् । प्रत्युत नकारे स्वरितत्वप्रतिज्ञाकल्पनप्रयुक्तज्ञानगौरवापत्तेश्च । तदभावे पदगौरवापत्तेश्चानर्थक्यापत्तेश्च । तस्मा-

स्थानिवदादेशः (पा० सू० १।१।५६) । धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशा इति प्राचोक्तम् । तत् परिगणनमुदाहरणमात्रं वा ? नाद्यः। सिच्क्सच्ङादीनां श्ना-

---

शब्दरत्नम् ।

च्लङङादीनामिति । आदिना चिण् । न केवलं च्ल्यादेशानामेवासङ्ग्रह इत्याह–**श्नादेशस्येति** । तदभावे ह्यवादिषातामित्यत्रेड् न स्यात् । क्सादेः कादीनामित्त्वं न स्यात् । शानचः शस्य च तन्न स्यात् । मा हि दर्शदित्यादौ अङि गुणो न

भैरवी ।

नन्वादिशब्दोपादानमसङ्गतं च्ल्यादेशानां सर्वेषामुपादानादत आह—आदिनेति । तदभावे स्थानिवद्भावाभाव इत्यर्थः । यदि विकरणादेशस्य स्थानिवद्व्यवहाराविषयत्वं तदा तेषामादेशानामार्द्धधातुकत्वेन प्रत्ययत्वे नाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वेन च ग्रहणं न स्यात्, इष्टापत्तौ क्रमेण दूषणान्याह–अवादिषातामिति । अत्राबाधिषातामिति युक्तः पाठः । इड् न स्यादिति । आर्द्धधातुकत्वाभावादिति शेषः केचित्त्ववादिषातामित्यत्रात्मनेपदसमर्थनाय कर्मव्यतिहारे तिङिति वदन्ति । प्रत्ययत्वस्य फलमाह–क्सादेरिति । आदिना चङादेशस्य परिग्रहः । बहुवचनं प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण । तन्न स्यादिति । प्रत्ययत्वस्याभावेन लशक्वतीत्संज्ञा शस्य न स्यात् । तृतीयस्य फलमाह– मा हीति । "ऋदृशोऽङि" इत्यस्याङ्गाधिकारे पाठादिति भावः । प्रत्यया-

भावप्रकाशः ।

हलीत्येव वाच्येऽनचीत्युक्तिः प्रसज्यप्रतिषेधार्थैव । अत एवावसाने द्वित्वसिद्धिः । एतेनात्र पक्षे विशेषनिषेधाद्विधिरनुमेयः स्यात्, इति प्रतिपत्तिगौरवेण मूलाश्रितः पर्युदास एवोचित इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । विध्यर्थकत्वोपादानेन विधेरत्र शाब्दत्वस्यैव सत्त्वात् । ध्वनितं चेदं "हयवरट्" "एओङ्" सूत्रे भाष्ये । एतेनायं निषेधोऽनन्तरस्येत्यनेनात्रैवानुमितद्वित्वस्य, न तु "अनचि" इत्यस्येति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । त्रिसूत्री तु विकल्पस्यैव मतभेदप्राप्तव्यवस्थाबोधनार्थेत्यलमिति ।

नन्वादिपदं व्यर्थम्, च्ल्यादेशानां कण्ठत एवोक्तेः । नचान्यसङ्ग्रहार्थम्, तस्यापि द्वैराश्येनोक्तेः । न च 'अग्रहीत्' इतीटः सङ्ग्रहार्थं चस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेनादिना त्वीटो ग्रहणमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति सूचितम् । अत आह—आदिनेति । साक्षात् चिणुक्तौ तु साहचर्यात् कर्तृलुङ्परचिण एव ग्रहणमिति भ्रमः स्यादत आदिपदम् । एतेन चतुर्णां कण्ठत उक्तिः, चिणस्त्वादिनेति वैषम्ये न बीजमिति मन्दोक्तमपास्तम् । अतएवादिचशब्दयोर्विपरीतसङ्ग्राहकत्वशङ्काऽपि निरस्तेति भावः । यत्त्वादिना चिण इव शानजादीनामपि लाभ इति द्वैराश्येन तदुक्तिर्व्यर्था । किञ्च श्नादेशस्येति व्यर्थम् । नच ल्डाद्यादेशनिवृत्त्यर्थम्, तस्यापि तत्त्वस्येष्टत्वात् इतिखण्डनकृद्रत्नाकरादयस्तन्नेति ध्वनयन्नाह—**न केवलमिति** । तेषामेवासंग्रहः केवलं नेत्यन्वयः । किन्तु अन्यविकरणादेशस्यापीति केवलपदतात्पर्यार्थः । एतेनैवकेवलशब्दयोरन्यतरवैयर्थ्यमित्यपास्तम् । **इत्याहेति** । इति ध्वनयन्नाहेत्यर्थः । अतएव चतुर्णामुपादानम् । एतेन सिजादीनामित्येव वक्तव्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । एवञ्चैतदर्थं तथोक्तिर्न तु बीजान्तरेण । एवं विकरणस्थले सिजादावेव दोष इति भ्रमनिवृत्तये श्नादेशस्येत्युक्तमिति भावः । इष्टापत्तिं खण्डयति—**तदभावे हीति** । स्थानिवत्त्वाभावे हीत्यर्थः । प्रत्ययत्वादिकं तथा सति न स्यादिति भावः । तत्रानिष्टमाह—**आवादीति** । प्रत्ययत्वाभावेनानार्धधातुकत्वादिति भावः । केवलप्रत्ययत्वफलमाह—**क्सादेरिति** । आदिभ्यां चङादिचयोः संग्रहः । बहुवचनं प्रयोगाभिप्रायम् । अङ्ग्ये तत्फलासम्भवेन तत्प्रसङ्गादाह—**शानच इति। तन्नेति** । इत्त्वं नेत्यर्थः। अप्रत्ययत्वादिति भावः। अङ्गत्वद्वारा तत्फलमाह–**मा हीति।** "ऋदृशोऽङि"इत्यस्याङ्गाधिकारस्थत्वात् वक्ष्यमाणरीत्या चारितार्थ्येन सामर्थ्याऽकल्पनेति भावः।

सरला ।

इड् न स्यादिति । सिचः स्थानिवत्त्वाप्राप्तावार्धधातुकत्वाभावादिति शेषः । नन्वत्र वदधातोः परस्मैपदितया आत्मनेपदाप्राप्तावुक्तरूपस्यैवासम्भवः । न च कर्मव्यतिहारे "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्या

शब्दरत्नम्।

स्यादिति भावः। ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठात् श्नम्वत् प्रत्ययत्वमस्तीति न स्थानिवत्त्वोपयोगः। न च तेषां प्रत्ययत्वे च्लिविधानं व्यर्थम्। "मन्त्रे घस–"(पा० सू०

भैरवी।

धिकारे पाठात्प्रत्ययत्वे फलमाह–श्नम्वदिति। यद्यप्यस्य मित्त्वसामर्थ्यादागमत्वं तथापि प्रत्ययत्वं प्रत्ययाधिकारे पाठात्। अत एव शस्येत्त्वसिद्धिः। स्थानिवत्त्वोपयोग इति। औपदेशिकार्द्धधातुकत्वे प्रत्ययत्वमादायेष्टसिद्धेरिति भावः। एतन्मते आदेशत्वेपि प्रत्ययत्वं द्रढयितुं शङ्कते–नचेति। व्यर्थमिति। च्लेः क्वाप्युच्चारणाभावेन सिज्लुङीति वाच्यम्, चङादयस्त्वपवादा इति भावः। शङ्कां परिहरति–मन्त्र इति। "मन्त्रे" इति सूत्रे भवन्मते च्लिविधानस्याभावेन

भावप्रकाशः।

एतेन सिजादिषु तत्फलकथनमध्ये शानचि तदुक्तिरयुक्तेत्यपास्तम्। पाठादिति। एतेन न चाधिकारात्तसिद्धिरुक्तोत्तरत्वादिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। अत एव दृष्टान्तमाह—श्नम्वदिति। यथा तस्य मित्त्वबलादागमत्वेऽपि कार्यार्थं ततः प्रत्ययत्वमेवं स्थानिनिर्देशसामर्थ्याल्लाघवाच्चादेशत्वेऽपि तत्त्वमिति भावः। एतेनादेशत्वप्रत्ययत्वयोर्विरोधात्कथं तत्त्वम्? किञ्च दृष्टान्ते मित्त्वस्य तद्गमकस्य सत्त्वेऽप्यत्रादेशत्वगमकाभाव इति मन्दोक्तमपास्तम्। न स्थानिवत्त्वेति। डाणलोरित्यत्रोक्तानुपूर्वीत्वपेक्षितैवेति भावः। उक्तार्थं द्रढयितुं शङ्कते—नचेति। व्यर्थमिति। अश्रवणेनोच्चारणार्थत्वस्याप्यभावात्। तथा च सिजुत्सर्गस्तदपवादः क्सादिरिति भावः। एतेन च्लिरुत्सर्गः सिजादयस्तदपवादा इति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः। सूत्राक्षराननुगुण्याच्च। भाष्ये तस्य खण्डितत्वाच्चेति दिक्। "मन्त्रे" इति सूत्रे त्रयाणामपि चङ्क्सिचां च्लिग्रहणेन लुग्यथा स्यादिति फलं च्लिकरणस्येत्याशयेन समाधत्ते—मन्त्र इति। अयम्भावः, च्लेरभावे सिच इत्यनुवृत्त्या चङादौ दोष इति चङ्क्सोरिवेति पाठ्यं चेन सिचोऽनुवृत्तिः। यद्वा स्पष्टार्थं लाघवार्थं च सिच् वक्तव्यः, न तु चः सर्वथा प्रत्ययत्रयग्रहणमावश्यकम्। अन्यथान्तरङ्गानपीति न्यायस्यानित्यतयाऽप्रवृत्त्या तेषां स्थानिवत्त्वेन लित्वेन ग्रहणान्मन्त्रे 'अघान्' अघुः' इ·

सरला।

त्मनेपदं भविष्यतीति वाच्यम्, तावताऽपि तत्र सिचः परस्मैपदपरकत्वाभावेन "वदव्रज" इत्यस्याप्रवृत्त्या रूपासिद्धितादवस्थ्यात्, इति चेत्? न, वदनं वादः, भावे घञ्। तत आचारक्विबन्तात्कर्मणि लुङि तसि आतामादेशे सिचि इडागमेऽल्लोपे च तद्रूपसिद्धेः। न च "स्यसिच्सीयुट्" इति सूत्रे आर्धधातुकपदानुवृत्तेरभावेन सिचः स्थानिवत्त्वाभावेऽपि चिण्वदिटा सिद्धिरिति वाच्यम्, तस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे तादृशरूपासिद्धेस्तादवस्थ्यात्। एतेन वादधातोराचारक्विबन्तस्योपदेशाभावाच्चिण्वदिट् न प्रवर्तते इति समाधानस्य खण्डनाय "वस्तुतस्तु स्यसिजित्यस्य उपदेशेऽजन्तानामित्यर्थेऽण्यन्तेऽव्याप्तिः, उपदेशेयोऽच् तदन्तानामित्यर्थे 'आरिता' इत्यादौ नित्यत्वाद् गुणे रपरत्वे च चिण्वद्भावासिद्धिः, किञ्च 'अवादिषाताम्' इत्यत्रापि औपदेशिकं घञोऽचमादाय चिण्वद्भावेनैव सिद्धिः। तस्मात् स्यादिप्रत्ययोपदेशकालेऽजन्तानां चिण्वद्भाव इति सिद्धान्तः। तथात्वेऽप्यत्र चिण्वद्भावो दुर्वार एवेत्युक्तमपास्तम्। केचित्तु वदधातोर्णिचि उपधावृद्धौ ततः कर्मणि लुङि द्विवचने 'अवादिषाताम्' इति रूपमाहुः। अन्ये तु 'अवदिषाताम्' इत्येव पाठः 'अवदिष्टाम्' इत्येव वेति। अङि गुण इति। नन्वत्र गुणस्य अङ्निमित्तकतया अङ्त्वस्य चात्र स्वतः सिद्धत्वेन कथं स्थानिवद्भावापेक्षा, इति चेत्? न, अङ्गाधिकारीयकार्याणामङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययनिमित्तकत्वनियमेन "ऋदृशोऽङि गुणः" इत्यस्य ऋदन्तस्य दृशेश्च धातोरिको गुणोऽङि प्रत्यये इत्यर्थेन प्रत्ययत्वातिदेशस्य स्थानिवद्भावैकलभ्यत्वात्। अत एव "ह्रस्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन" इति वार्तिकं संगच्छते। अन्यथा "ऋत इद्धातोः" "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इत्यनयोर्नैमित्तिकतयाऽन्तरङ्गत्वे विप्रतिषेधकथनासङ्गतिः स्पष्टैव। उक्तनियमस्वीकारे तु इत्वोत्वविधायकयोरपि परनिमित्तकत्वेन तत्रान्तरङ्गत्वाभावाद्विप्रतिषेधसंगतिः। विस्तरस्त्वन्यतोऽवगन्तव्यः। चङ्क्सिचामिति। अत्र चिणो ग्रहणं न्यूनम्, जनधातोः "दीपजन" इति चिणः

शब्दरत्नम् ।

२।४।८०) इति सूत्रे चङ्क्सिचामिति त्रयाणां ग्रहणे गौरवापत्तेः । सिचो लुकि तद्विषये "आदिः सिच-" (पा०सू०६।१।१८७) इति स्वरापत्तेश्चेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यहु

भैरवी ।

क्लेरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । त्रयाणामिति । ग्रहणमिति शेषः । धयतेराकारान्तात्प रयोश्चङ्क्सिचोर्लुगर्थमेतयोर्ग्रहणं, घसर्थमङो ऽन्यार्थं सिच इति विवेकः । सिचो लुकि दोषान्तरमाह—सिचो लुकीति । इदञ्च यत्र सिजपवादप्रत्ययस्याप्राप्तिस्तद्विषये बोध्यम् । तेन घस्णश्गम्धातोः सिचोऽसत्त्वेऽपि न ग्रन्थासङ्गतिः । स्वरापत्तेरिति । प्रत्ययलक्षणेन "आदिः सिचः" इति सूत्रेण सिजन्तस्याद्युदात्त इत्यर्थकेनाद्युदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः । नच "न लुमता" इत्यस्य प्राप्त्या न दोष इति वाच्यम्, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तदुद्देश्यककार्यं एव निषेध इति सिद्धान्तात् । अत एव 'पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतं कुलं पञ्चक्रोष्टृ' इत्यत्र तृज्वत्त्वमभवति । अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वत्त्वमित्यर्थेन "तद्धितार्थ" इति समासे ठकः "अध्यर्द्ध" इति लुकि "लुक् तद्धित" इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि "स्वमोर्नपुंसकात्" इति सोर्लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वस्य सत्त्वात् । नचैवं सति "वृषण्वस्वश्वयोः" इत्यनेन वृषण्वसुरित्यत्र भसंज्ञायामल्लोपोऽन इति सूत्रेणान्नन्तस्य भसंज्ञकाङ्गस्यानोकारस्येत्यर्थकेनाल्लोपापत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्याऽङ्गसंज्ञाभसंज्ञयोर्यत्रैकनिमित्तकत्वं तत्रैव प्रवृत्तेरङ्गीकारात् । नचैवमपि 'सम्मृष्टः' इत्यत्र मृजेर्वृद्धिर्दुर्वारा, भवद्रीत्या मृजेरङ्गत्वात् । "न लुमता" इतिनिषेधस्याङ्गसंज्ञायामप्रवृत्तेर्भवतैवापपादनादिति वाच्यम्, "क्ङिति च" इति सूत्रेण ङिन्निमित्तप्रतिषेधस्य प्राप्तेस्तत्राङ्गसंज्ञाया अनपेक्षणेन "न लुमता" इतिनिषेधेन न "क्ङिति"इत्यस्य प्राप्तिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'धातोः कार्यमुच्यमानन्तत्प्रत्यये' इति निषेधाच्च ।

ननु "आदिः सिचः" इत्यस्य वैकल्पिकतया छन्दस्यापाद्यमानरूपस्य वक्तुमशक्यत्वेन न

भावप्रकाशः ।

स्युभयसिद्धिरिष्टाऽत्र पक्षे न स्यात् । एतेन चङ्ग्रहणं व्यर्थम्, धयतावेव हि तदुपयोगः । तत्र सिचो लुकैव सिद्धमित्यपास्तम्,'अधान्'इत्यसिध्यापत्तेः । धयतेरादन्तत्वात्तदर्थं चङ्सिचोर्ग्रहणम्, अन्यस्य धात्वन्तरार्थमपि घसनशगम्यर्थमङ्ग्रहणमिति । तदाह—त्रयाणामिति । यथाकथञ्चित् ग्रहणे इति शेषः । यदि तु "दीपजन" इति चिणो मन्त्रे लुक् दृश्यते, तदा तुर्यस्यापि ग्रहणमिति बोध्यम् । अत एवावरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यादिति भाष्ये अवरत इत्युक्तिः सङ्गच्छते । एवञ्च गौरवं स्पष्टमेव । अत एव त्रयाणामित्येव साकाङ्क्षमुक्तमिति भावः । ननु किं मात्रागौरवं पदगौरवं ज्ञानगौरवं वा आपाद्यते ? नाद्यः, तस्याकिञ्चित्करत्वात् । तस्य नियतवृत्तित्वाच्च । तस्य त्वन्मते एव सत्त्वाच्च । न मध्यः, पक्षद्वयेऽपि पदत्रयकरणेन समत्वात् । अत एव क्तेऽपि च्लौ तान्येव त्रीणि ग्रहणानीति भाष्यं सङ्गच्छते । किञ्च त्वन्मते एव तत्सत्त्वात् । मन्मते तु पदद्वयमेकं वा । नान्त्यः, स्थान्यादेशभावाकल्पनप्रयुक्तलाघवात् । एवञ्च "मन्त्रे" इति सूत्रे गौरवभिया च्लिर्न कार्यः, उत्सर्गापवादभावेन निर्वाहात् । किञ्च सिच एव क्साद्यादेशाः । च्लेरित्यस्य स्थाने सिच इति कार्यम्, "मन्त्रे" इति सूत्रे किमपि न कार्यम्, सिच इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति न कोऽपि दोषो लाघवं च ; इत्यत आह—सिचो लुकीति । एकदेशस्य चानुकृष्टस्य वोत्सर्गस्यान्तरङ्गानपीति न्यायस्याश्रयणेनानादिष्टस्याश्रयणेनादिष्टस्य वा तदविषये स्वतन्त्रस्यैवेत्यर्थः । तद्विषये इति । घस्नशगम्भिन्ने सर्वत्र वेत्यर्थः । अत एव सामान्येन पार्थक्येन चोक्तिः । अन्यथोभयोक्तिरेवमुक्तिश्चायुक्तेति स्पष्टमेवेति भावः । केचित्तु व्यर्थमिति, किं तत्त्वं सिच्क्सादीनामुत्सर्गापवादभावेन स्थान्यादेशभावेन वा ? नाद्य इत्याह—मन्त्रे इति, नान्त्य इत्याह—सिचो लुकीति—व्या-

सरला

सत्त्वेन तत्संग्रहस्यावश्यकत्वात् । त्रयाणामिति । चतुर्णामित्युपलक्षणम् । सिचो लुकीति । लुङि परे सिचमेव विधाय तत्स्थाने क्साद्यादेशविधानमिति, "मन्त्रे घस" इत्यादिना च च्लिलुग्वत् सिचो लुक्

देशस्य शानचश्चासंग्रहापत्तेः। नान्त्यः। अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात्॥

शब्दरत्नम्।

चेत्याह-चेति। तेनाग्रहीदित्यादाविडादेशस्य ईटोऽसङ्ग्रह इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम् अव्ययस्य पदात्पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यमपि दोष इति बोध्यम्। अव्ययस्येति। अत्र त्वस्यैव

भैरवी।

स्वरापत्तिरूपदोष इत्यत आह-चेतीति। तेन सिच एव स्थाने क्साद्यादेशविधानमिति पक्षेऽपुषन्नित्यत्र जुसापत्तेर्लौकिके तादृशप्रयोगे स्वरापत्तेश्च परिग्रहः। यदि तु च्लिरुत्सर्गः क्सादयोऽपवादा इत्याश्रीयते तदा न दोष इत्यवधेयम्। परिगणने तु दोष एवेत्याह—तेनेति। परिगणनेनेत्यर्थः। नचात्र स्थानीत्संज्ञकटकारोपलक्षितो नत्वादेश इतीट इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्, स्थानिनिष्ठस्येत्संज्ञकटकारोपलक्षितत्वस्यारोपाभिप्रायेणैवमभिधानात्। इदम्-अग्रहीदित्याद्यसिद्धिरूपदूषणम्। अव्ययस्येति। अस्य पृथग्ग्रहणेत्यत्रान्वयः।

अत्र-अन्त्यपक्षे। दोषत्वमिति। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायानाश्रयण इत्यादिः। अत एवाह—इति भा

भावप्रकाशः।

वख्युः। स्वरापत्तेरिति। सिजन्तस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन तेनाद्युदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः। सूत्रमते त्वङ्गस्य लुमता लुप्तप्रत्ययहेतुककार्याभावाद्वार्तिकमते तस्मिन्निति न्यासात् "न लुमता" इत्यस्याप्राप्तिः। लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति तु सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जमिति प्रतिषिद्धमिति प्रत्ययलक्षणं युक्तमेवेति भावः। ननु नायं दोषः आदिः सिच इत्यस्य वैकल्पिकतया छन्दसि सर्वविकल्पानां व्यवस्थितत्वेनापाद्यमानरूपाभावात्। एवञ्च च्लिर्व्यर्थ एवेत्यत आह—चेति। तेन स्थान्यादेशभावपक्षे लोके तादृशे तत्स्वरापत्तेः 'अपुषन्' इत्यादौ जुसापत्तेश्च सङ्ग्रहः। नन्वेवमस्तु स्थान्यादेशभावपक्षस्य दुष्टत्वम्। उत्सर्गापवादभावपक्षस्तु युक्त एवेति च्लिर्व्यर्थ एव। अत एव भाष्यकृता यत्तावदुच्यते इत्यादिना तत्सूत्रमग्रे प्रत्याख्यातं कैयटेन चानूदितमिति चेत्! सत्यम्, तथापि प्रकृतार्थसिद्धिरेवेति ध्वनयन्नाह—इत्यरुचेरिति। स्वतः प्रत्ययत्वेन तदनुपयोगरूपास्वरसादित्यर्थः। अत्रैव तात्पर्यं न तु च्लिसमर्थने। अत एव भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्युक्तिः, तयोश्च पूर्वत्र यथासंख्येनान्वयः। तथा च तत्रत्यपूर्वपक्षकथनेन तत्रत्यसिद्धान्तः प्रागुक्तो ध्वनित एवेति भावः। ननु चस्य समुच्चायकत्वेऽपि न तेनान्त्यपक्षोक्तदोषसमुच्चयः, तस्यागतिकगतिप्रायत्वात्। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तस्यादोषत्वाच्च। प्रयोगासिद्धिफलकासङ्ग्रहसम्बन्ध्युत्तरचेन तादृशसमुच्चयस्यैवौचित्याच्च। एतेन चेन तद्दोषस्यैव संग्रहोऽस्तु। अयमेवोपलक्ष्यः, अनुपस्थितत्वादित्यपास्तम्। अत आह—तेनेति। चेनेत्यर्थः। अस्य च इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थकेत्यर्थ इत्यग्रे सङ्गृह्यत इत्यध्याहृतक्रियायामन्वयः। यद्वा तेन च पठनेन इत्यर्थ इत्यस्य चेतितात्पर्यार्थ इत्यर्थः। स्थानिनिष्ठमित्संज्ञकटोपलक्षितत्वमादेशे आरोप्य ईट इति निर्देशः। एतेन स्थानिनि तत्त्वेऽपि आदेशस्य दीर्घत्वेन ईट्त्वं दुर्वचमितीट इत्ययुक्तमित्यपास्तम्। असङ्ग्रह इति। तथाच "इट ईटि" इति न स्यादिति भावः। अत्र पक्षेऽन्त्यपक्षोक्तदोषो नेति भ्रमवारणायाह—इदमुपेति। 'अग्रहीत्' इत्यसिद्धिरूपमित्यर्थः। दोषान्तरस्येति शेषः; तदाह—अव्ययस्येति। अव्ययस्यानङ्गत्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादाह-पदादिति। अपिस्तस्यैव समुच्चायक इति स एव मुख्यदोष इति भावः। ननूक्तरीत्याऽस्य दोषस्यायुक्तत्वेन दोषान्तरोक्तिरुचितेत्यत आह—अत्र त्वेति। अन्त्यपक्षे त्वित्यर्थः। दोषत्वं तन्न्यायानाश्रयणे इति भावः। तदाश्रयणे तु दोषान्तराभावादयं पक्षो निर्दुष्ट एव। अत एव प्रक्रियाप्रकाशेऽपि तथैव व्याख्यातम्। अत एव मूलस्य न कौस्तुभविरोधः। एतेन गोबलीवर्दन्यायेन कौस्तुभे समाहितत्वान्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनं

सरला।

कर्तव्य इति तद्भावः। अस्यैवेति। एवकारेणोदाहरणपक्षे सिजाद्यादेशानामसंग्रहापत्तिर्व्यावर्त्यते। एतेन

प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम् । क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वात्, कृत्स्नेन

शब्दरत्नम् ।

दोषत्वमिति भावः । नन्वव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्रा-

भैरवो ।

व इति । एतेनायम्पक्षो निर्दुष्ट इति ध्वनितम् । "अव्ययादाप्सुपः" इति यस्मिन्काले प्रवर्तते तस्मिन्काले आकडारीयसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षाश्रयणेनाङ्गसंज्ञाप्रवृत्तौ प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तौ बाधकाभाव इत्याशयेनाह—अङ्गत्व इति । उक्तरीत्या पञ्चेत्यत्र पदसंज्ञा यथा प्रवर्तते भाविफलसत्त्वात्तथाऽत्र फलं नास्तीति भावः । ननु फलाभावेऽपि पर्जन्यन्यायेनाङ्गसंज्ञा भविष्यति, लुक्प्रवृत्तिसमकालमेव संज्ञायाः प्राप्तेः सत्त्वात् । यद्येकस्मिन्काले स्थानित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधेन लुग्विधेः सर्वतो बलवत्त्वेन च तस्यैवादौ प्रवृत्तिर्भविष्यतीति ब्रूषे तर्ह्यस्त्वादौ लुक्, तथापि प्रत्ययलक्षणेन लुगुत्तरमपि सा भविष्यतीत्यत आह—लुका लुप्तेति । अयम्भावः-"न लुमताऽङ्गस्य" इति सूत्रे 'न लुमता तस्मिन्' इति न्यासो वार्तिककृता 'लुमति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्' इत्यनेन बोधितः, लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्परे यत्पूर्वन्तदुद्देश्यकं यत्कार्यन्तत्र कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं नेति तदर्थः । एवञ्च तद्वार्तिकैकवाक्यतया सूत्रकारमतेऽपि फलभेदाभावाय लुमता लुप्ते प्रत्यये परे यदङ्गं यत्पूर्वन्तस्य यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्मिन्कर्तव्ये निषेध इत्येवार्थो, नतु लब्धाङ्गसंज्ञकत्वस्यापि निवेश इति निषेध-

भावप्रकाशः ।

कुदुक्तिः परास्ता, तन्न्यायस्यासत्त्वाच्च । तदाह—इति भाव इति । नन्वव्ययस्याङ्गत्वमस्त्येव । आकडारसंज्ञासु यथोद्देशत्वस्यैव भाष्ये सिद्धान्तितत्वेन प्रत्ययसंज्ञासमकालं विध्येकवाक्यतया तदानीं कार्याभावेपि तत्प्रवृत्तेः, 'पञ्च' इत्यादौ पदसंज्ञावत् । अत आह—फलाभावेनेति । दृष्टान्ते भाविफलसत्त्वेन तत्त्वेऽप्यत्र तदभावेनेत्यर्थः । अस्य तदप्राप्त्येत्यत्रान्वयः ।

यत्तु मान्याः, न च "न लुमता" इति निषेधेनाङ्गसंज्ञा तस्य दुर्लभेति वाच्यम्, तस्या अङ्गनिमित्तकार्यत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः । अत एव 'पञ्चभिः' 'क्रोष्ट्रीभिः' 'क्रीतं कुलम्' इति तद्धितार्थे समासे ठको 'अध्यर्ध' इति लुकि "लुक्तद्धित" इति ङीपो लुकि सोर्लुकि च तृज्वत्त्वयुक्त 'पञ्चक्रोष्टृ' इति प्रयोगसिद्धिः । अन्यथाङ्गेन प्रत्ययाक्षेपे "उरत्" इत्यत्रेवावृत्त्या क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति, तस्य च स्त्र्यर्थकप्रत्यये तृज्वद्भाव इत्यर्थेनाङ्गसंज्ञादि न स्यात् । स्त्रीप्रत्ययस्तु गौरादित्वादत एव विधानाद्वा । स्पष्टञ्चेदं "युवोरनाकौ" "तृज्वत्क्रोष्टुः" इत्यादिसूत्रेषु भाष्यकैयटपदमञ्जर्यादावित्याहुः । तत् कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेनेति स्पष्टमेव । "न लुमता तस्मिन्" इति न्यासान्तरानुरोधेनाङ्गसंज्ञाया अपि निषेधौचित्यात् । लुमता लुप्तप्रत्ययनिमित्ते तत्प्रकृतिसम्बन्धि यत्कार्यमित्यर्थो हि तदा । एवञ्च सूत्रमतेऽपि लुप्तप्रत्यये परतस्तत्प्रकृत्युद्देश्यकमाङ्गमनाङ्गं वा यत्कार्यमित्यर्थः, नतु तत्र लब्धाङ्गसंज्ञकत्वनिवेशः । अतएव पक्षयोःसमफलता तत्प्रत्याख्यानसङ्गतिश्च । स्पष्टञ्चेदं तत्सूत्रेष्वेवोद्द्योते । "न लुमता" इति सूत्रस्योद्द्योतशब्देन्दुशेखरादिग्रन्थास्तु मान्यानुयायिन इति न तद्विरोधः । वस्तुतः शेखरतात्पर्यमन्यत्र प्रतिपादितमिति तदविरोध एवेति बोध्यम् । अङ्गसंज्ञाया यथोद्देशत्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिः । कार्यकालपक्षेऽपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति, अङ्गसंज्ञकस्य च तृज्वद्भाव इत्यर्थात्तृज्वत्त्वमनैमित्तिकमेव । "उरत्" इत्यादौ तु अङ्गसंज्ञाद्वारा परनिमित्तकत्वमादाय स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिः । "न लुमता" इत्यस्य चानित्यत्वादङ्गसंज्ञायामप्राप्तिः । तेन 'प्रियतिसृ' इतिवदुपपत्तिरिति तद्भाष्याशयः । तत्रत्यकैयटादिग्रन्थास्तु चिन्त्या एव । एतेनावर्णखसावित्यत्रत्यदण्डयुक्तिः परास्तेति दिक् । तत् ध्वनयन् 'तुष्यतु दुर्जन' न्यायेन कार्यकालपक्षाश्रयणेप्याह—लुकेति । एतेन—सूत्रमते तथा निवेशेन निषेधाप्राप्तेराह—फलेति, 'वार्तिकमते तदनिवेशेन निषेधप्राप्तिः इत्याह—लुकेतीति व्याख्यानं—परास्तम्, मतभेदस्यैवाभावादिति भावः । तदप्राप्त्या—अङ्गत्वाप्राप्त्या । ननु पदसं-

सरला ।

परिगणनपक्षेऽव्ययस्याऽव्ययादङ्गपदपृथग्ग्रहणवैयर्थ्यरूपस्य दोषत्वं ध्वनितमिति बोध्यम् । फलाभावे-

सिद्धत्वाच्चेत्याशयेनाह-आदेश इति। अनल्विधाविति किम्? तेन, तस्मात्,

शब्दरत्नम्।

प्त्या कथं तेनाव्ययसङ्ग्रहोऽत आह-पदेति। तत्त्वं च ततः परस्य निघातार्थमावश्यकं, प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः। सिद्धत्वाच्चेति। अत एवात्र तुक्। न च "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेन प्रस्तुत्वा इत्यस्य स्थाने प्रस्तुत्य इत्यादेशे तस्याव्ययत्वसिद्धिरिति वृत्त्याशय इति वाच्यम्। अर्थवत्येव स्थानिवत्त्वमिति तात्पर्येण क्त्वो-

भैरवी।

स्याङ्गसंज्ञायामपि प्रवृत्तिर्भविष्यतीति। नच 'पञ्चभिः क्रोष्टृभिः क्रीतङ्कुलं पञ्चक्रोष्टृ' इत्यस्य सिद्धये लब्धाङ्गसंज्ञकत्वनिवेश आवश्यकोऽङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वत्त्वमिति सूत्रार्थात्। तत्र हि तद्धितार्थेति समासे ठकोलुकि "लुक्तद्धित" इति स्त्रीप्रत्ययस्य ङीपो लुकि सोर्लुकि कृतेऽपि तृज्वद्भावस्य सिद्धिः। स्पष्टञ्चेदं "युवोरनाकौ" इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति वाच्यम्, तस्य ग्रन्थस्य "न लुमता" इत्यस्यानित्यत्वाभिप्रायकत्वात्। अत एव प्रियतिसृ कुलमिति प्रयोगोपपत्तिः। तदप्राप्त्या-अङ्गसंज्ञाया अप्राप्त्या। तेन-अङ्गशब्देन। ननु सुपो लुकि पदसंज्ञाऽपि कथमत आह—तत्त्वञ्चेति। पदत्वञ्चेत्यर्थः। निघातार्थमिति। प्रातर्भवति, प्रस्तुत्य भरतीत्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघातार्थमित्यर्थः। एतेन फलसत्त्वमुक्तम्। सुबन्तत्वाच्चेति। एतेन "न लुमता" इतिनिषेधाप्रवृत्तिं सूचयति, पदसंज्ञाया लुप्तप्रत्यये यः पूर्वस्तन्मात्रोद्देश्यकत्वाभावात्। चस्त्वर्थे। तत्त्वम्—पदत्वम्।

कृत्त्वस्यावश्यकतां ध्वनयति—अत एवेति। कृत्त्वस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः। अत्र—प्रस्तुत्येत्यत्र। ननु क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वेऽपि तदन्तस्याव्ययत्वेन तदादेशस्य समुदायस्याव्ययत्वेनाव्ययोदाहरणम्मूलोक्तं सम्यगेवेत्यर्थं सोपपत्तिकमनूद्य दूषयति—नचेति। अर्थवत्त्वेन-मा-

भावप्रकाशः।

ङ्गाया अप्युक्तरीत्याऽभावे कथं तेन तत्सङ्ग्रहः। अत आह—तत्त्वञ्चेति। पदत्वं चेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। ततः, अव्ययात्, प्रातःस्तौत्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघातफलसत्त्वात्तदभावो नेति भावः। न लुमतेत्यपि न, पदत्वस्य विशिष्टकार्यत्वात्। तदाह—सुबन्तत्वादिति। चद्वयं त्वर्थे। कृत्त्वस्यावश्यकतामाह—अत एवेति। एवञ्च श्रौतस्थान्यादेशभाव आवश्यक इति भावः। यत्तु क्त्वः कृत्त्वेन तदादेशस्य तत्त्वेऽपि तन्मात्रस्यानव्ययत्वेऽपि समुदायस्य तत्त्वेन तदादेशस्य तत्त्वसिद्धिरुक्तरीत्यैवेति तल्लक्ष्यं मौलं सुष्ठ्वेवेति हरदत्तादयस्तत्खण्डयितुं सोपपत्तिकमनुवदति—नचेति। न्यायेनेति।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते॥

इति भाष्योक्तन्यायेनेत्यर्थः। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ क्त्वोऽनर्थकत्वादिति भावः। प्रस्तुत्येतिपाठः वृत्त्याशय इति। एवञ्च तद्ग्रन्थसौष्ठवे मूलमेवायुक्तमिति भावः। पद्यते गम्यते अर्थोऽनेनेत्यर्थवदिह पदम्, नतु सुप्तिङन्तमित्याशयेनाह—अर्थवत्येवेति। एवेन निरर्थकव्यवच्छेदः। तात्पर्येण, उक्तभा-

सरला।

नेति। ततः परस्या विभक्तेः "अव्ययादाप्सुपः" इति लुप्तत्वेन तत्राङ्गसंज्ञानिमित्तस्य कस्यचित्कार्यस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः। मूले 'तदुदाहरणम्' अव्ययमात्रोदाहरणम्। इति न्यायेनेति। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षिपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते॥ इति न्यायशरीरम्। ततश्च शब्दनित्यत्वोपपत्तये 'प्रस्तुत्वा' इत्यस्य 'प्रस्तुत्य' इत्यादेशः, 'प्रस्तुत्वा' इति प्रयोक्तव्ये 'प्रस्तुत्य' इति प्रयोक्तव्यमिति यावत्। तेन शब्दान्तरतया प्रयोगसाधुतामात्रविधानेन न शब्दनित्यत्वहानिः। अर्थवत्येव स्थानित्वमिति। सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्रत्यसर्वशब्दयोरर्थवत्परत्वाभ्युपगमात्। अन्यथा नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ "अमि पूर्वः"इति पूर्वरूपघटित आदेशः सम्पूर्णमहाभारतरूपो महाभारतस्य स्थाने स्यादिति महद-

तस्य, तस्मिंश्च विधौ मा भूत्। तत्र अला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य "अड्व्यवाये" (पा०सू०८।४।२) इति णत्वं

शब्दरत्नम्।

ऽप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्थान्यादेशभावकल्पने मानाभावादिति दिक्। अनल्विधाविति किमिति। विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः। णत्वं प्राप्तमिति। न च सकारे

भैरवी।

वार्थाभिधायकत्वेनास्य तत्त्वम्। 'सव सर्वपदादेशाः' इत्यत्र पदशब्दो ह्यर्थवत्पर इत्याशयः। क्त्वादीनां क्वचिदनर्थकत्वेन व्यवहारस्तु प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थाभावेन बोध्यः। तादृशेति। समुदायेत्यर्थः। मानाभावादिति। श्रौतस्य स्थान्यादेशभावस्य यत्र स्थानिन आनर्थक्यन्तत्र समुदायस्य स्थानित्वमिति आनर्थक्यमेव तादृक्कल्पनायां मानं, तच्चाऽत्र नास्तीति भावः। ननु जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे समुदायादेशत्वकल्पनमेव युक्तमत आह—दिगिति। रूढेरभावेन जहत्स्वार्थायास्तस्या अङ्गीकाराभावः, प्रक्रियादशायान्तदनङ्गीकारश्चावश्यकः। अत एव 'सुपन्थाः' इत्यादावात्वस्य प्रकृतप्रयोगे तुकश्च सिद्धिरिति।

नन्वनल्विधाविति 'द्युकामः' इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमावश्यकमेवेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह-विधिग्रहणविशिष्टमिति। द्युकाम इत्यादिसिद्ध्यर्थमनलीत्येव वाच्यमित्याशयः। उत्तराशयस्तु षष्ठीसमासेनालाश्रये विधौ नेत्यर्थेन सकलमूलोक्तप्रयोजनसिद्ध्यर्थं तस्यावश्यकत्वमिति। ननु तृतीयान्तार्थाभावेऽपि 'व्यूढोरस्केन' इत्यस्य नासिद्धिः? "रषाभ्याम्" इति पञ्चमीनिर्देशेन "तस्मात्" इतिपरिभाषायाः प्रवृत्तिसम्भवात्। अत एव 'आदर्शेन' इत्यत्र न णत्वम्। नच सौत्रव्यवायपदविरोध इति वाच्यम्, अडादिभिन्नव्यवधाने नेत्यर्थात्। अत एव

भावप्रकाशः।

भ्योक्तन्यायतात्पर्येणेत्यर्थः। इदञ्चान्यत्र स्पष्टम्। अपिना समुदायसमुच्चयः। अजहत्स्वार्थायां वृत्ताविति शेषः। मानाभावादिति। श्रौतस्यानर्थक्यं च तद्गमकं तच्चात्र नेति भावः। नन्वेवमपि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ सुयोज एव वृत्तिग्रन्थः। अत आह—दिगिति। तदर्थस्तु रूढेर्यत्रविरोधित्वं तत्रैव तदङ्गीकारः, प्रक्रियादशायां तदनङ्गीकारश्च। अत एव 'सुपन्थाः' इत्यादिसिद्धिः, प्रकृते तुक्सिद्धिश्चेति।

ननु 'अनल्' इत्यस्यालि वारणायावश्यकत्वेन तथोत्तरे वाच्ये तेनेत्याद्युत्तरासङ्गतिः, अत आह—विधीति। तथा च 'शिखी ध्वस्तः' इतिवद्विशेषणे प्रश्नोपसङ्क्रमाद्विधिग्रहणप्रश्ने तथोत्तरं युक्तमेवेति भावः। किमर्थमिति। तदर्थमनल्(लि) इत्येवास्तु। विधावित्यध्याहारलभ्यमित्यादीति भावः। मूले तेनेत्यादि। अयम्भावः, भाष्ये एतत्फलस्य खण्डितत्वेप्युत्तरपदलोपिसमासद्वारा सकलाल्विधिपरिग्रहार्थविधिशब्देन प्रधानन्यायबाधाङ्गीकारेण यथाकथञ्चिदाश्रयणस्यैवास्यापि लाभ इति। इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति—आश्रयणं चेत्यादि। अत एव न कौस्तुभविरोधः। एतेनैतत्फलं संखण्ड्योत्तरार्थं विधिग्रहणमिति भाष्योक्तिविरोधापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम्, उत्तरार्थत्वस्य तत्रानुक्तत्वाच्च। उत्तरत्र विधिग्रहणसत्त्वेन फलाभावाच्चेति दिक्। ननु वार्तिकमते यथाश्रुत "अट्कुपु" इतिविधिसूत्रस्य 'आदर्शेन' इत्यादावतिप्रसङ्गभङ्गाय "रषाभ्याम्" इति पञ्चम्योपस्थापितनिर्दिष्टपदस्य व्यवाय इत्यनेनाविरोधायाडाद्यन्याव्यवहितपरताया अङ्गीकाराद्भाष्यमते लाघवाद् ऋवर्णान्नस्येत्यस्य प्रत्याख्यानाय व्यवायेपीति विधेरट्कुप्वितिनियमस्य च योगविभागेनाङ्गीकाराद् णत्वप्राप्तिरेव दुर्वचेत्याशयेन शङ्कते—नचेति। स्वतःसत्त्वेन रूपेण सत्त्वादि

सरला।

निष्टापत्तिरतस्तदर्थत्वमभ्युपगन्तव्यं सर्वपदस्येति तात्पर्यम्। एवञ्च श्रौतस्थानिघटितार्थवच्छब्दस्य स्थाने श्रौतस्थान्यघटितः श्रौतादेशघटितः श्रौतस्थानिसमभिव्याहृतयावद्वर्णघटितः श्रौतस्थानिसमभिव्याहृतयावद्वर्णेतरवर्णाघटितश्चार्थवानादेशो भवतीति फलितम्। अयमेवानुमानिकस्थान्यादेशभाव उच्यते।

इति प्रश्न इति। 'अनलि' इत्येव वक्तव्ये अनल्विधाविति ग्रहणं किमर्थमिति तदर्थः। चतुर्विधविभक्त्यर्थस्य लाभाय विधिग्रहणविशिष्टमनल्विधाविति तदुत्तरम्। विधिग्रहणे अला विधिरल्विधिरिति

प्राप्तम् । अलः परस्य—द्यौः, पन्थाः । हल्ङ्याद्लिोपो न । अलो विधौ

शब्दरत्नम् ।

स्वतोऽड्भिन्नत्वसत्त्वादड्भिन्नव्यवाये नेति निषेधात्कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । अति-

भैरवी ।

क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नशब्दपाठस्य चारितार्थ्यम् । भाष्यकारमतेऽपि योगविभागेनोक्तार्थलाभाच्च । तच्चाड्भिन्नत्वं स्वतोऽस्त्येवेत्याशयिकामाशङ्कान्निराकरोति—नचेति । निषेधादिति । नियमशास्त्राणान्निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निषेधः स्पष्ट एव । विधिरूपेण प्रवृत्तिः, सामान्यशास्त्रता-

भावप्रकाशः ।

भपाठादतिदिष्टस्योपदिष्टाद् दुर्बलत्वादिति भावः । एवञ्च "निषेधाश्च बलीयांसः" इति न्यायापत्तिरित्याह—अड्भिन्नेति । इदञ्चोक्तमतद्वयेऽपि समानम् । तत्रापि द्वितीये नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे । विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तमतेऽपि प्राप्तस्य पुनर्विधिसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य तदन्यपरत्वरूपसङ्कोचाङ्गीकारेण, अन्यत्र तदभावस्यार्थतः सिध्वा आर्थिकं निषेधमादाय तेषु निषेधकत्वव्यवहारात् । अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव हि नियमविधित्वमित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तविरोध इति नियमपरिङ्खययोरैक्येन निषेधस्य शाब्दत्वेन विधेरेवासत्त्वात् कस्या-

सरला ।

तृतीयासमासस्य, अलो विधिरिति पञ्चमीषष्ठीसमासयोः, अलि विधिरिति सप्तमीसमासस्य च सम्भवेन विनिगमनाविरहाच्चतुर्णामप्यर्थलाभ इति भावः । मूले विसर्गवदिति । विसर्गवृत्त्यट्त्वमित्यर्थः । षष्ठ्यर्थे मतुप्प्रत्ययः । निषेधादिति । "अट्कुप्वाङ्" इत्यस्य नियामकत्वेन नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिवादे स्वतो निषेधाद् विधिमुखेन प्रवृत्तिवादे च सङ्कोचमूलकफलितनिषेधादित्यर्थः । तथाहि "अट्कुप्वाङ्" इति सूत्रे योगविभागः कर्तव्यः "व्यवायेऽपि" इति विध्यर्थः । "अट्कुप्वाङ्नुम्" इति नियमार्थ इति । छान्दसो भिसो लुक् ।

तत्र व्यवाये इत्यस्य रेफषकारोत्तरत्वविशिष्टस्य यत्किञ्चिद्व्यवहितस्य नस्य णत्वं भवतीत्यर्थेन अडादिव्यवायेऽपि णत्वस्य सिद्ध्या "अट्कुप्वाङ्" इति नियामकम् । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे नियामकशास्त्रीयोद्देश्यताप्रयोजकपदस्य स्वभिन्ने लक्षणा, नञश्चाध्याहार इति सिद्धान्ताद् "अट्कुप्वाङ्" इति नियामकशास्त्रस्य अडादिभिन्नव्यवधाने णत्वं नेत्यर्थेन 'व्यूढोरस्केन' इत्यत्र सकारस्य स्वतोऽड्भिन्नत्वेन तेन निषेधः सिद्ध्यति । विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षेऽपि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचः, न तु नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वा स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसङ्गात् , नापि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन, नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वा नियम्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेरिति सिद्धान्तः । ततश्च "व्यवायेऽपि" इत्येतन्नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं रेफषकारान्यतरोत्तरत्वविशिष्टयत्किञ्चिद्व्यवहितनत्वं तदवच्छिन्ने—नियामकम् "अट्कुप्वाङ्", तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं रेफषकारान्यतरोत्तराडादिव्यवहितनत्वं, तद्व्यापकं पूर्वरूपव्याप्यं च रूपं रेफषकारान्यतराक्षरसमाम्नायिकवर्णव्यवहितनत्वं, तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचाद् "व्यवायेऽपि" इत्यस्य रेफषकारान्यतराक्षरसमाम्नायिकवर्णेतरयत्किञ्चिद्व्यवधानविशिष्टनत्वावच्छिन्नस्य णत्वं भवतीत्यर्थेन 'व्यूढोरस्केन इत्यत्र तदप्राप्तेः,"अट्कुप्वाङ्"इत्यस्यापि तत्पक्षे "तस्मादित्युत्तरस्य"इति परिभाषया 'रषाभ्याम्'इति पञ्चमीश्रुत्या अव्यवहितपरत्वस्य 'अट्कुप्वाङ्' इति श्रुत्या अडादिव्यवहितत्वस्य चोपस्थितौ तयोर्मिथो विरोधेन लक्षणया अडादिपदस्याडादिव्यतिरिक्तव्यवधानशून्यपरत्वस्य शेखरकृद्भिः स्वीकृततया रेफषकारोत्तरत्वविशिष्टाडादिव्यतिरिक्तव्यवधानशून्यस्य नस्य णत्वं भवतीत्यर्थेन 'व्यूढोरस्केन' इत्यत्र सकारस्याडादिव्यतिरिक्ततया तद्व्यवधानशून्यत्वाभावादप्राप्तेरर्थतो निषेधः सिध्यति । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

द्युकामः । वलि लोपो न । अलि विधौ—यजेः क्तः, क इष्टः । "हशि च"

शब्दरत्नम् ।

दिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । इदं चासिद्धवत्सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । द्युकाम इति । यद्यपि वत्वं हल्त्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मस्तथाप्ये-

भैरवी ।

त्पर्यसङ्कोच इति पक्षेऽपि फलितनिषेधमादायेत्थमभिधानम् । अतिदिश्यमानो यो धर्मस्तद्विरुद्धोयः स्वाश्रयधर्मस्तत्प्रयुक्तकार्याभाव इत्यर्थः । स्वाश्रयः-आदेशनिष्ठः । कार्येति कार्यातिदेशस्य प्राधान्याभिप्रायेण । शास्त्रातिदेशोऽपि कार्यातिदेशादभिन्न एव फलत इत्यभिप्रायेण-स्वभावेति । यथा सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधेन जहीत्यत्र "असिद्धवदत्र" इत्यनेनासिद्धत्वातितिदेशेऽपि स्वाश्रयो हेर्लुक् न भवति । असिद्धवत्सूत्रं तु शाधीत्यत्र स्थानिप्रयुक्तस्य धिभावस्य झलन्तत्वस्य बुद्धया प्रवृत्तिसम्पादनेन चरितार्थम् । इदम्–स्वभावसिद्धपूर्वोक्तम् । न च 'ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यम्' इत्यत्रातिदिश्यमानो धर्मो ब्राह्मण्यं तत्प्रयुक्तकार्यविरुद्धस्याध्यापनप्रतिग्रहनिवृत्तिरूपस्य क्षत्रिये दर्शनेन भवदुक्तः स्वभावो व्यभिचरित इति वाच्यम्, तत्रापि न ब्राह्मण्यातिदेशः, किन्तु अभ्युत्थानसत्कारादिरूपस्य, तद्विरुद्धन्यूनत्वबुद्धिप्रयोज्याभ्युत्थानाभावाप्रवृत्तिसम्पादनेनातिदेशस्य चारितार्थ्यात् ।

'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति हि परिभाषा लोकप्रसिद्धा । यथा 'ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यम्' इत्यनेनाग्रासनाद्यतिदेशो दृश्यते, नतु माठरकौण्डिन्यसम्बन्धिपरिवेषणादिधर्मस्य । एवञ्च वत्वस्य वल्त्वस्य वा हल्त्वापेक्षया विशेषधर्मत्वेन तदतिदेशो न भविष्यति, किन्तु हल्त्वस्यैव । तथा च कथमतिदेशेन 'द्यु कामः' इत्यत्र वलि ककारे लोपस्य प्राप्तिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । हल्त्वादीत्यादिना वल्त्वपरिग्रहः ।

भावप्रकाशः ।

तिदेश इति मूलं चिन्त्यमिति, तयोर्भेदेन नियमाभिप्राया मूलोक्तिरिति च मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तरीत्या सिद्धान्तविरोधाभावाद्वाक्यद्वयसत्त्वाच्च । अत एव "स्थानिवदादेशो नाल्विधौ" इति नासूत्रि, निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च । विरुद्धेति । इदं च धर्मे कार्ये चान्वेति । स्वाश्रयेति । आदेशनिष्ठेत्यर्थः । कार्येत्यनेन प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयमिति ध्वनितमित्यन्यत्र विस्तरः । स्वभावेति । अत एव 'जहि' इत्यादौ जादेशस्यासिद्धवत्त्वे स्वाश्रयो हि लुक् न, सिद्धवत्त्वासिद्धवत्त्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्सूत्रं तु 'शाधि' इत्यादौ स्थानिप्रयुक्तधिभावकरणेन सफलमिति भावः । तदाह—इदञ्चेति । तादृशकार्याभावेऽतिदेशस्वभावसिद्धत्वं चेत्यर्थः । अत एव 'ब्राह्मणवत्' इत्यादौ ब्राह्मण्यविरुद्धाऽब्राह्मण्यप्रयुक्तब्राह्मण्यविरुद्धमद्यपानादेर्निवृत्तिर्न तु युद्धादेः । एतेन तत्र ब्राह्मण्यप्रयुक्तयाजनादिविरुद्धक्षत्रियत्वादिप्रयुक्ततदभावरूपकार्यदर्शनेन तादृशनियमे न मानमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, तयोरविरोधाच्च, विश्वामित्रे समावेशदर्शनात्, उक्तरीत्या तस्यापि निवृत्तेश्चेति दिक् । स्पष्टमिति । स्पष्टतरमित्यर्थः । अत एव कैयटोल्लेखः । "क्षियो दीर्घात्" इत्यत्र भाष्येऽपि स्पष्टत्वात् । ननु यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशप्रवृत्तिस्तस्य कार्यवच्छास्त्रीयस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणेन वत्वस्य "स्वं रूपम्" इत्यनेन तत्त्वेऽपि हल्त्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मत्वेन "सामान्यातिदेशे" इति न्यायेनानतिदेशात्तस्य लोपाप्राप्तिरिति मूलमयुक्तम् । अत एव ब्राह्मणवदित्यनेन ब्राह्मण्यप्रयुक्ताग्रासनादीन्यतिदिश्यन्ते, न माठरत्वादिविशेषकार्याणीत्याशयेनाशङ्कते—यद्यपीति । आदिना वल्त्वादिसङ्ग्रहः ।

सरला ।

अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेति । अत्र विरुद्धत्वञ्च तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयमुद्रया ग्राह्यं नतु तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया । प्रकृते च विरोधोऽङ्भेदवत्ताबुद्धिं प्रत्यतिदेशशास्त्रकृताङ्भेदाभावरूपाट्त्वप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाद्, भेदाभावस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वनियमात् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया विरोधग्रहे तु 'अधुः' इत्यादौ "विभाषा घ्राधेट्" इति लुगर्थमतिदिश्यमानधे-

शब्दरत्नम् ।

तद्वाक्योपप्लुते वकारवदुकार इति वाक्ये उपात्तधर्मापेक्षया न तस्य तत्त्वम् । सूत्रक्लृप्तस्थान्यादेशभावमादायैवैतत्कृतवाक्योपप्लवादिति भावः ।

भैरवी ।

न च वत्वस्य विशेषधर्मत्वेऽपि न तद्वत्त्वेन निमित्तत्वं, किन्तु(?) वल्त्वेनैवेति वत्वातिदेशापेक्षाया एवाभाव इति तस्य विशेषधर्मत्वोपपादनपूर्विका कथमियमाशङ्केति वाच्यम्, "दिव उत्" इत्यत्र दिव इति षष्ठीनिर्देशादलोन्त्यपरिभाषाया उपस्थित्या दिवोऽन्त्यस्य वस्येत्यर्थस्य प्राप्तौ वत्वस्य स्थानितावच्छेदकत्वेन तस्योपस्थितौ तद्व्यापकं वल्त्वमप्युपस्थितं भविष्यतीत्याशयात् । परिभाषाघटकसामान्यविशेषशब्देन यस्यकस्यचिद्ग्रहणे प्रमेयत्वादिकेवलान्वयिधर्मापेक्षया विशेषधर्मत्वं सर्वस्यापि धर्मस्यास्तीति कस्याप्यतिदेशो न स्यात्, अतः सङ्ग्राहकवाक्यादुपप्लुतलक्ष्यसंस्कारकवाक्यघटकशब्दोपात्तधर्मापेक्षया विशेषधर्म एव विशेषशब्देन ग्राह्यः । "आशंसायां भूतवच्च" इत्यत्र भूतत्वापेक्षयाऽनद्यतनत्वविशिष्टभूतत्वं यथा । एवञ्च प्रकृते स्थानिवदादेश इति यदतिदेशसूचकं वाक्यं तत्र यत्स्थानिपदन्तदुपात्तधर्मस्यैवातिदेशो न तु तद्व्यापकस्येत्यर्थो वाच्यः स त्वनुपयुक्तः स्थानित्वादेशस्य निष्फलत्वात् । किन्तु तस्मादुपप्लुतं यद्वकारवदुकार इत्याकारकं वाक्यन्तद्घटकशब्दोपात्तत्वापेक्षया विशेषधर्मत्वमेव वक्तव्यन्तच्च वल्त्वे नास्तीत्याशयेन समाधत्ते—तथापीति । एतादृशवाक्योपप्लवे मानमाह—सूत्रेति । अलोन्त्यपरिभाषैकवाक्यतया सूत्रक्लृप्तेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

अत्र मान्यादयः, उक्तन्यायस्योपस्थितसामान्यधर्मैस्तदाक्षिप्तव्यापकधर्मैश्च विध्याकाङ्क्षापूरणे सति तदन्यग्रहणे मानाभाव इति तर्कमूलकतया दृष्टान्ते तथासम्भवेऽप्यत्र स्थानित्वधर्मोपस्थित्या तन्निमित्तकार्याभावेनातिदेशसामर्थ्यादन्येषां ग्रहणावश्यकत्वे विनिगमकाभावात्सर्वेषां ग्रहणमिति तयोर्महद्वैषम्यमिति प्रमादधुः, तत्प्राचामनुरोधेन । स्थानिवदादेश इत्यस्य सङ्ग्राहकवाक्यत्वेन लक्ष्यासंस्कारकत्वात्तद्धर्मस्योपस्थितस्यापि निष्फलत्वेन सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या तत्संस्कारकवाक्यान्तरकल्पनावश्यकत्वात् । अत एव तदग्रे एव तथोक्तं तैः, तद् ध्वनयन् तथैव समाधत्ते—तथाप्येतदिति । उपप्लुते, कल्पिते आविर्भूते वा । वाक्ये इति । जन्यत्वं सप्तम्यर्थः । उपादानं ज्ञानम् । वाक्यजन्यधीविषयत्वापेक्षया वत्वस्य न विशेषधर्मत्वमिति समुदायार्थः । एवञ्च वाक्ये इत्यस्योपादाने इत्यत्रान्वयो न तु तत्त्वमित्यत्र । तथासति अन्यत्रोपात्तधर्मापेक्षया वत्वस्य तत्त्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव समस्तोद्द्योतपाठसङ्गतिः । नन्वेवमपि तथा वाक्योपप्लवे एव मानाभावः । धातुवद्धधिरित्यादिवद्धल्वदुकार इत्यादीनां कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा च विशेषधर्मत्वेन हन्त्वादीनामिव वत्वस्यातिदेशो न स्यादत आह—सूत्रेति । आदेशविधिसूत्रेषु येन रूपेण क्लृप्तस्थान्यादेशभावस्तमादायेत्यर्थः । तथा च हन्त्वेन हन इव "अलोन्त्यस्य" इति सहकृत"दिवउत्" सूत्रे वत्वेनैव तस्य स्थानित्वमिति तथैव वाक्योपप्लव इति भावः । अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् । वक्ष्यते चानुपदं किञ्चित् । इदञ्च सम्भवाभिप्रायम् । वस्तुतो विधिग्रहणसामर्थ्यात् "न ल्यपि" इति लिङ्गाच्चात्र सूत्रे विशेषातिदेशोऽपीति तत्त्वम् । ननु स्थानिवद्भावेऽपि 'क इष्टः' इत्यस्य

सरला ।

दूत्वाभावव्याप्यत्वादादन्तत्वस्य तत्प्रयुक्तः "आतः" इति जुस् न स्यादिति । सिद्धत्वादिति । अत एव 'जहि' इत्यादौ जादेशस्यासिद्धत्वे स्वाश्रयो, हेर्लुग्न, सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्सूत्रं तु 'शाधि' इत्यादौ स्थानिप्रयुक्तधिभावसम्पादनेन चरितार्थम् । विशेषधर्म इति । "सम्भवति सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः" इति न्यायेन विशेषधर्मातिदेशस्य निषिद्धतया हल्व–वल्त्वाद्यपेक्षया वत्वस्य विशेषधर्मत्वेन तदतिदेशासिद्धिरिति भावः । सूत्रक्लृप्तेति । अयं भावः—स्थानिवदादेशः इत्यस्य संग्रहवाक्यतया अन्यादेशेऽन्यस्थानिवृत्तिधर्मातिदेशवारणस्य 'यूण' इत्यादौ जरसादेशादर्शनेनावश्यकर्तव्यतया तदादेशः तत्स्थानिवद्भवतीत्यतिदेशवाक्यकल्पनाया आवश्यकत्वेन 'उपस्थितधर्मैस्तद्व्यापकधर्मैश्च विध्याकाङ्क्षा-

(पा० सू० ६।१।११४) इत्युत्वं न । अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते।

शब्दरत्नम् ।

क इष्ट इति । यद्यपी ' रूपमुत्वे गुणेऽवादेशे च पाक्षिकलोपेन सिध्यति, तथाऽपि पक्षे कविष्ट इति स्यात् कयिष्ट इति चेष्यते इति भावः । स्थान्यवयव एवेति । उप-

भैरवी ।

स्थानिवद्भावाङ्गीकारेऽपि लक्ष्यस्य सिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । पक्षे—लोपाभाव-पक्षे । यत्तु "हलि सर्वेषाम्" इति नित्यलोपस्य वैकल्पिकलोपापवादतया क इत्येव स्यादि-ति, तन्न, "हलि" इति सूत्रे वकारस्याप्यनुवृत्तिरिति स्वीकारेऽपि 'वृक्षव् करोति' इत्यत्र नित्यलोपस्य चरितार्थतयाऽपवादत्वासम्भवात् । नित्यलोपविधायकेऽश्ग्रहणानुवृत्त्याऽशृरू-पहल्येव प्रवृत्तिरिति स्वीकारेऽपि 'वृक्षव्' इत्यत्र विज्निमित्तकवलोपस्य प्राप्त्या वृक्षवादेरन-भिधानाच्च । न च "लोपोव्योः" इति वलोपे "अचः परस्मिन्" इति टिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति वाच्यम्, "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति, ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ" इति भाष्याद्वृक्षवा-देरनभिधानेन नित्यलोपविधायके वग्रहणानुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । अत एव "भोभगो" इति सूत्रस्थम् "अश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्" इति भाष्यं सङ्गच्छते । मूले—स्थान्यवयव एवेति। अत्र एवकारो भिन्नक्रमः स्थानिपदोत्तरन्द्रष्टव्यः । अत एवादेशावयवाश्रयणेऽपि न निषेध इत्येतद्दर्शयति—तेनेति ।

भावप्रकाशः ।

सिद्धिरिति नैतत्तल्लक्ष्यमित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । उत्वे स्थानिवद्भावेनेत्यादिः । यत्तु "हलिसर्वेषाम्" इति नित्यलोपे तत्सिद्धावपि रूपान्तरसिद्धिरिति रत्नाकरदण्डिप्रभृतयः । तन्न, नित्यलोपासिद्धतया पाक्षिकलोपस्यैव न्याय्यत्वात् । 'वृक्षव् करोति' इत्यादौ विकल्पप्राप्त्या नित्यलोपस्य प्राप्त्याऽनपवादत्वाच्च अशृरूपे हलीति व्याख्यानेऽपवादत्वसम्भावनायामपि वक्ष्यमाणरीत्या वृक्षवादेरनभिधानेन तत्र वस्या-नुवृत्तेर्निष्फलत्वस्य सिद्धान्तित्वेनात्र तत्प्राप्तेरेवाभावाच्च । स्वयमपि तत्राननुवृत्तेरेवोक्तत्वेन तद्विरो-धापत्तेश्च । अत एव "भोभगो" इत्यत्राश्ग्रहणखण्डनपरभाष्यसङ्गतिरित्यन्यत्र विस्तरः । तद् ध्वनयन् आह—पाक्षिकेति । "लोपः शाकल्यस्य" इत्यनेनेत्यर्थः । चस्त्वर्थे । स्थान्यवयव एवेतीति । एवो भिन्नक्रमः, स्थानिन एवावयव इत्यर्थः । अत एव तद्व्यावर्त्यं यश्चादेशावयव इत्येवोक्तम् । अन्यथा तेन "भोभगो" इत्यत्राश्ग्रहणं सफलं भवति, विसर्गस्थानिरेफवृत्तिरुत्वं, स च स्थानिरूप इत्युक्तं स्यात् । अथ समुदायोत्तरमेवोक्त्या तद्व्यावृत्तिरपीष्टेति । तदुक्तमिति चेत्तदिदमपि वक्तुमुचितमिति । तथा च न

सरला ।

पूरणे तदतिरिक्तविशेषग्रहणे मानाभावः' इति न्यायमूलकस्य 'सामान्यातिदेशे' इति न्यायस्य सादृश्यप्रति-योगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मस्यैवातिदेशो नतु तदव्यापकधर्मस्य इत्यर्थेन प्रकृते हल्त्वस्य वल्त्वस्य वा सा-दृश्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाद् वत्वस्यैव तत्त्वेन तदव्यापकतया वत्वातिदेशस्य सुसम्पादत्वमिति। स्था-न्यवयव एवेतीति । तथा च स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तिधर्मनिमित्तके कार्ये स्थानिवत्त्वं न भवतीति तदर्थः । तेन यत्रोत्वस्य आदेशावयवयकाररूपाल्वृत्तित्वं नतु स्थानिसम्बन्ध्यल् एकारस्तद्वृत्तित्वमिति 'रामाय' इत्यत्र न निषेधप्रवृत्तिरिति । नचैवमपि 'रामाय' इत्यत्र दोषस्तदवस्थ एव, स्थानी एकारस्तत्सम्बन्धी योऽल् व्यपदेशिवद्भावेन स एव, तद्वृत्तिर्यो धर्मः सुप्त्वं तन्निमित्तकत्वाद् दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेध-प्रवृत्तेरिति वाच्यम्, अल्वृत्तिधर्मेऽल्त्वव्याप्यत्वस्य विशेषणेनादोषात् । सुप्त्वस्याऽल्वृत्तित्वेऽपि भ्यामादावपि सत्त्वेनाल्त्वव्याप्यत्वाभावात् । नचैवमपि 'प्रपठय' इत्यादौ वलादित्वस्यातिदेशापत्तिः, वल्त्वे स्थानिस-म्बन्ध्यल्वृत्तित्वस्य अल्त्वव्याप्यत्वस्य च सत्त्वेऽपि इटो वलादित्वनिमित्तकत्वेन वल्त्वनिमित्तकत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः, इति वाच्यम्, स्थानिसम्बन्धी योऽल् तद्वृत्तिर्योऽल्त्वव्याप्यो धर्मस्तद्घटितधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेति तदर्थस्वीकारेणादोषात् । नचैवमपि 'बभूविव' इत्यादाविडनापत्तिः, स्थानी वस्

शब्दरत्नम्।

लक्षणमेतत्स्थानिरूपोऽपीति बोद्धयम् । अत एव "आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध"इति भैरवी।

ननु स्थान्यवयवालो ग्रहणे स्थान्यवयवाल्वृत्तिधर्मावच्छिन्नस्याश्रयणे निषेध इत्यर्थलाभेन प्रपठ्येत्यस्य व्यावर्त्यस्य सिद्धावपि विधिग्रहणविशिष्टस्यानल्विधावित्यस्य यद्व्यावर्त्यं मूले दर्शितं तदनुपपत्तिः, प्रकृतसूत्र"भोभगो"इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तिश्चः-इत्यत आह-उपलक्षणेति। अत एव—स्थानिरूपस्याप्याश्रयणादेव। आदेशिन्यलि-स्थानिन्यलि। आदेशिन्यलीत्यत्र समानाधिकरणे सप्तम्यौ, आदेशिनीत्यत्र सम्बन्धिन आधारत्वविवक्षया सप्तमी। सम्बन्धश्चेतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावोऽवयवावयविभावश्च। तेनोभयोर्लाभः। अत्र प्रपठ्येत्याद्युदाहरणप्रदर्शनपराऽऽकर एव मानम्। अतः-स्थानिस्थान्यवयवान्यतरालो ग्रह-

भावप्रकाशः।

तथेष्टं मूलकृतः। एतदनुक्त्या स्थानिरूपालस्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यमिति न तदसंग्रह इति केचित्। तदन्ये न क्षमन्ते। तथा हि, तथा व्याख्यानेऽपि सर्वं वाक्यमिति न्यायेन स्थानिन एवावयव एव गृह्यत इत्यर्थापत्तिः। अन्यथा स्थानिन एवेत्येव वदेत्। सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या भेदाभेदोभयपरिग्रहादभेदेऽपि षष्ठीदर्शनादिष्टार्थसिद्धिस्तत्रापि। एवञ्च 'प्रपठ्य' इत्यादिसिद्धावपि स्थानिरूपेत्याद्यर्थाभावेन प्रक्रान्तलक्ष्यासिद्ध्या विधिपदानर्थक्यापत्तिः। स्वपूर्वग्रन्थविरोधापत्तिश्च, अनेनेहेत्यादिकौमुदीविरोधापत्तिश्च, प्रकृतसूत्र "भोभगो" इति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिश्च अत आह—उपलक्षणमिति। अर्थान्तरस्येति शेषः। तदाह—स्थानीति। यथाश्रुतेऽनन्वयापत्तिः स्पष्टैव। एवञ्च मूले एवो व्यर्थ इति भावः। अत एव "तन्वन्ति" इत्यादाविण् नेति प्रपञ्चयिष्यतेऽनुपदमेव। तत्र मानमाह—अत एवेति। तादृशार्थस्याप्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः। अन्यथा स्पष्टार्थमेव षष्ठ्यन्ताभ्यां निर्दिशेदितिभावः। ननु भाष्यात् स्थानिरूपेत्याद्यर्थलाभेऽपि द्वितीयार्थालाभात्। 'प्रपठ्य'इत्याद्यसिद्धिरिति चेन्न, तस्यापि तत एव लाभात्। तथा हि, आदेशोऽस्यास्तीति आदेशी स्थानी, इदं चालीत्यनेन व्यधिकरणम्। सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। अलः स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वम्। अत एव भाष्ये पूर्वापरविरोधो न, प्रत्यासत्तिन्यायस्य कष्टायेति ज्ञापकस्य चाश्रयणे भाष्यतात्पर्यम्। न चैवं किमपराद्धं केचिन्मतेनेति वाच्यम्, यथाश्रुते एवेन तद्व्यावृत्तिप्रतीत्या समस्तत्वेन च तथाव्याख्यानासम्भवेनोक्तदोषगणापत्तेः। अन्यथा यच्चादेशावयव इत्यनतिप्रयोजनकं स्यात्। एवञ्चेदमुपेत्यादिग्रन्थस्यैवकारखण्डने

सरला।

तत्सम्बन्धी अल् वकारस्तद्वृत्तिर्धर्मो वत्वं तद्घटितो धर्मो वलादित्वं तन्निमित्तक इडिति स्थानिवत्त्वनिषेधेनाऽऽर्धधातुकत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वात्; इति वाच्यम्, अल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्मे 'अतिदिदिक्षित' इति विशेषणदानेन अतिदेष्टव्यार्धधातुकत्वे अल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वाभावेन वलादित्वे चातिदेष्टव्यत्वाभावेन स्थानिवन्निषेधाप्रवृत्तेरदोषात्। अतिदिदिक्षितनिवेशे आदेशावयववृत्तिधर्मस्यानतिदेष्टव्यत्वेन 'रामाय' इत्यादौ यत्र्त्वमादाय दोषाप्रसक्तेरलि 'स्थानिसम्बन्धी' इति विशेषणदानं विफलमिति न तन्निवेशोऽत्र पक्षे इत्यवधेयम्। केचित्तु 'बभूविव' इत्यादौ दोषवारणाय 'आदेशावयवाद्यल्वृत्तिः' इति धर्मे विशेषणम्। तत्र चादिग्रहणेन 'बभूवतुः' इत्यत्र वत्वस्य आदेशः अतुस् तदवयवतकारवृत्तित्वेऽपि तदादिवर्णवृत्तित्वाभावेन वलादित्वस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादतिदेशस्य कर्तुमशक्यत्वान्न दोष इत्याहुः। तन्न, 'कः' इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन हलन्तत्वाद् "हल्ङ्याब्भ्यः" इति सुलोपापत्तेः। हल्त्वस्य चादेशादिभूतककारवृत्तित्वेन निषेधाप्रवृत्तेः।

नन्वेवमर्थस्वीकारेऽपि 'धिन्वन्ति' इत्यत्रेडागमापत्तिः, अतिदेष्टव्यस्य आर्धधातुकत्वस्य अल्मात्रवृत्तित्वाभावेन तत्र निषेधाप्रवृत्त्या आर्धधातुकप्रत्ययस्थानिकयणो वकारस्य स्थानिवद्भावेन आर्धधातुकत्वाद् व्यपदेशिवद्भावेन वलादित्वाच्चेत्यत आह—उपलक्षणमेतदिति। स्थानिरूपो योऽल् तद्वृत्तिधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेत्यर्थः। तथाच 'धिन्वन्ति' इत्यत्र वकारादेशस्य स्थानी उकारः सोऽल्रूप इति

तेन रामायेत्यादौ "सुपि च" (पा०सू०७।३।१०२) इति दीर्घः सिद्धः। तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितं, यञ्चादेशावयवो न तु स्थान्यवयव इति। त-

शब्दरत्नम्।

भाष्ये उक्तम्। न तु स्थान्यवयव इति। अतः प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति

भैरवी।

णात्। प्रत्ययत्वमिति। प्रत्ययत्वस्य सुप्त्वव्यापकतया व्यापकासत्तायां व्याप्यासत्त्वमप्यवश्यं

भावप्रकाशः।

तात्पर्यन्न तूपलक्षणत्व एवेति दिक्। न तु स्थान्यवयव इतीति। यत्तु तथा च निषेधाप्राप्त्या स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वम्। यद्यपीह तद् 'ए'इत्यलि वर्त्तते, तथापि न तदलोऽसाधारणं भ्यामादौ समुदाये विश्रान्तेः। तथा च यन्निमित्ताभावकृतशास्त्राप्राप्तावतिदेशप्रवृत्तिस्तस्य स्थान्यल्साधारणधर्मत्वे निषेधोऽन्यत्र स्थानिवद्भाव इति कौस्तुभकृदादयः। तन्न, तथा सति तन्वन्तीत्यादानुवृत्त्यार्धधातुकत्वस्यापि तव्यादिसमुदायविश्रान्त्या तत्त्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या तत्त्वेनेडापत्तेः। न चापरविधावितिन्यासे स्वविधावपि स्थानिवत्त्वादत्रेड् नेति वाच्यम्, तस्यैकदेशयुक्तित्वात्। असिद्धवत्सूत्रेण सिद्धस्यायन्नासन्नित्यादेस्तत्फलत्वेनोक्तः। अस्यापि पञ्चमीसमासेन सिद्धेः कैयटेनोक्तत्वाच्च। न च तर्हि तेनैव निर्वाहः। अत एव तथा कौस्तुभ उक्तमेवेति वाच्यम्, तदनङ्गीकर्तृमूलमते दोषध्रौव्यात् एतदङ्गीकारे 'यूष्णः' इत्यत्रत्यमूलविरोधापत्तेः, कथन्तर्हि 'तन्वन्ति' इति पञ्चमीसमासस्य लक्ष्यं प्राक् दत्तमिति चेत्? हरदत्तमतेनेत्यवहीति कौस्तुभसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च। तदङ्गीकर्तृमतेऽपि अनित्यतया 'अपीपचन्' इत्यादिलक्ष्यविशेषमात्रपरत्वाद्वाऽत्रार्थनिर्वाहाच्च। न चात एव बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वान्निर्वाहः कौस्तुभादावुक्त एवेति वाच्यम्। अङ्गात्परस्य वलाद्यार्धधातुकस्येडित्यर्थेनास्यापि तत्त्वात्। पूर्वंपूर्वमित्यस्यासार्वत्रिकत्वाच्च। तस्मात्कौस्तुभाद्युक्ताल्साधारणत्वनिवेशोऽयुक्तः। अथायं पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वा? आद्ये स्थान्यल्भिन्नालाश्रयविधावित्यर्थे 'व्यूढोरस्केन' 'तन्वन्ति' इत्याद्यसिद्धिः। स्थान्यलाश्रितविध्यन्यविधावित्यर्थे तु 'बभूविव' इत्याद्यसिद्धिः। अन्त्ये दोषः प्रसिद्ध एवेति चेत्? न, इष्टानुरोधेनान्त्यदोषस्यान्यत्रेवात्रेष्टत्वेनादोषात्। न चैवमपि स्थान्यलाश्रयविधौ नेत्यर्थेन बभूविवेत्याद्यसिद्धिरेव, द्विविधनिमित्तत्वस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यम्, यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्राप्तावतिदेशप्राप्तिस्तन्निमित्तस्य स्थान्यल्धर्मत्वे एव निषेधप्रवृत्तेः। उपदेशाप्रवर्त्तकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसूत्रोपात्तस्थानितावच्छेदकावच्छिन्नस्थान्यल् रूपनिमित्ताश्रयविधौ नेति यावत्। एवञ्च 'तन्वन्ति' 'व्यूढोरस्केन' 'प्रदीव्य' इत्यादौ निषेधस्य 'बभूविव' इत्यादौ विधेश्च सिद्धिः। सूत्रेत्यादिना 'रामाय' इत्यादिसिद्धिः, 'ङेर्यः' इत्यादिना ङकारोपलक्षिते स्थानिताबोधनेन तन्निष्ठसुप्त्वप्रत्ययत्वादेरल् धर्मत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः। एवं सति पर्युदास एवोचितः, लाघवात्। यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते सौत्रस्थान्यल्निष्ठतन्निमित्तकविधिभिन्नविधावित्यर्थेनोक्तदोषाभावाच्च। एतेन प्रसज्यप्रतिषेध एवायमिति रत्नाकरोक्तिः प्रत्युक्ता। भाष्यादिग्रन्थास्त्वत्रोदासीनाः, पर्युदासेऽप्यार्थिकनिषेधमादाय प्रतिषेधव्यवहाराङ्गीकारात्। शब्देन्दुशेखरादिग्रन्थास्तु कौस्तुभानुयायिन इति न तद्विरोधो न वा तत्र पूर्वापरविरोध इति दिक्। तत्सर्वं हृदि निधायाह—अत इति। 'रामाय' इत्यादावुक्तरीत्यैव निषेधाप्रवृत्तिरिति बुद्धिस्थाद्धेतोरित्यर्थः। ध्वनिता चेयं रीतिः "विशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते" इति भाष्येणेति स्पष्टमुद्द्योते। अत एव "भोभगो" इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्मरुत्वाश्रयं कार्यं न अल्विधित्वादित्युक्तम्। यत्तु अत इत्यग्रे स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात् "सुपि च" इति दीर्घ इत्युचितमिति। तन्न, कार्यिनिष्ठाङ्गत्वस्य ततः प्रागुपस्थित्या तद्धेतुतावच्छेदकप्रत्ययत्वावश्यकत्वेन तदुल्लेखौचित्यात्। अङ्गेन प्रत्ययाक्षेपे तस्यापि सुब्वत् निमित्तत्वाच्च। विना प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेनाङ्गत्वातिदेशो दुर्लभः, तस्य स्थानिधर्मत्वाभावात्। एतेन अतो यञः स्थान्यनवयवत्वात्। तथा च प्रत्ययत्वं सुप्त्वादेरुपलक्षणमिति तात्पर्यम्। अन्यथा दीर्घविधौ प्रत्ययस्य तत्त्वेनानाश्रयणादेवमुक्तिर्निर्बीजा। अत्र सूत्रे प्राधान्यात्कार्यातिदेशेन सुब्वदङ्गत्वस्य सुलभत्वं चेति व्याख्यानम्, उपस्थितसुप्त्वेनैव तदुपल-

शब्दरत्नम् ।

भावः । अग्रहीदित्यादौ "ग्रहोऽलिटि" (पा० सू० ७।२।३७) इत्यनेनेट एव दीर्घविधा-

भैरवी ।

स्थास्यतीति तदभावसूचनायेत्थमभिहितम् । तेन 'रामाय' इत्यस्य सिद्धिः । अन्यथाऽप्रत्ययान्ततया समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुप्त्वादिदेशाल्लोपापत्तिरपि वारिता । भाष्ये आश्रीयमाणपदोपादानेन स्थानिबोधकशब्दजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयता यत्राल्त्वावच्छिन्ना तत्र निषेध इति ध्वनितमित्याशयेनाह-अग्रहीदित्यादाविति। नचैवं सति "क इष्टः" इत्यत्र "वचिस्वपि" इतिसम्प्रसारणम्, तत्र वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे वच्यादीनां यण इक् संप्रसारणाभिन्न इत्यर्थो भविष्यति । एवञ्च स्थानिबोधकः शब्दो यण् इति, तज्जन्योपस्थितिविषयता यण्त्वावच्छिन्ना न तु अल्त्वावच्छिन्नेति कथमल्वि विधावित्यस्य तदुदाहरणमिति वाच्यम्; अल्त्वावच्छिन्नेत्यस्याल्पर्याप्तधर्मावच्छिन्नेत्यर्थात्। तथाच यण्शब्दजन्योपस्थितिविषयता यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यण्संज्ञा तत्तद्रूपावच्छिन्नेति यत्वरूपस्तादृशो धर्मः स चाल्पर्याप्त एवेति तदुदाहरणं युक्तमेव । एवमेव प्रत्याहारनिर्देशे सर्वत्र बोध्यम्। "दिव औत्" इत्यादौ चालोन्त्यपरिभाषैकवाक्यतयाऽल्पर्याप्ताल्त्वावच्छिन्नैव सेति तत्रापि निषेधस्य प्रवृत्तिः ।

यत्तु यन्निमित्तत्वैकत्र्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यल्साधारणधर्मत्वे निषेध इत्यर्थ आश्रयणीयस्तथा च सुप्त्वस्य भ्यामादौ समुदायेऽपि सत्त्वान्नाल्साधारण्यमिति न तत्र निषेध इति, तन्न,'तन्वन्ति' इत्यत्रोकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्य तव्यादिसमुदायेऽपि सत्त्वेन नाल्साधारण्यमिति तस्यातिदेशेनेट् स्यात् । न च "अपरविज्ञो" इति करणेन "अचः परस्मिन्" इतिसूत्रेण स्थानिवद्भावेनेट् तत्र भाष्यकृतैव वारित इति वाच्यम्,

भावप्रकाशः ।

दयमस्तु, किमेवमुक्त्यति तत्खण्डनं चापास्तम्, प्राधान्यात्कार्यातिदेश इत्युक्तेः सुप्त्वाङ्गत्वयोः सुलभत्वमित्यनेन विरुद्धत्वाच्च। तदा दीर्घस्यैवातिदेशात्। कार्यशब्देन निमित्तस्यैव ग्रहेऽप्युक्तरीत्याङ्गत्वस्य दुर्लभत्वाच्चेति दिक्। तदाह—प्रत्ययत्वमिति । अत्रेति शेषः । इदञ्च सुप्त्वादेरप्युपलक्षणम् । न चैवं त्रिनिगमकाभावे वैपरीत्यापत्त्या यत्तुमतप्रवेश इति वाच्यम्, सुप्त्वास्यादिरन्त्येनेत्यनेन विशिष्टनिष्ठत्वाल्लाभेऽपि प्रत्ययत्वमेकारवृत्तीत्तिभ्रमनिवृत्तये सादेशरेफादेशविसर्गवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्वृत्तित्वेनानतिदेशात् "इदुपधा" इतिसूत्रे मूले वक्ष्यमाणम् 'अग्निः करोति' इति अप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति गूढाशयेन ध्वनयितुं च तथोक्तेः। अत एव ततो वैलक्षण्यसूचकैवोक्तिः "भोभगो" इत्यत्र "इदुपधस्य" इत्यत्र चैतत् प्रपञ्चयिष्यते। प्रत्ययत्वादेरत्र विशिष्टवृत्तित्वं दृष्टान्तेन साधयन् "भोभगो" इत्यत्रत्य मूलग्रन्थासङ्गतिं ध्वनयंश्च सूत्रोपात्तेति विशेषणावश्यकतामाह—अग्रहीदिति । एतेनेकारव्यावृत्तिः।

सरला ।

तद्वृत्तिधर्मं आर्धधातुकत्वं तन्निमित्तके इडागमे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधेन वकारे आर्धधातुकत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वान्न दोषः। नचैवं 'रामाय' इत्यादौ स्थानिभूतो योऽल् एकारः तद्वृत्ति यत् सुप्त्वं तन्निमित्तकत्वेन दीर्घे कर्तव्येऽनल्विधाविति निषेधः स्यादिति वाच्यम्, स्थानिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेनाक्षेपादादेशलाभे सिद्धे आदेशपदोपादानं स्थानितायामल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वलाभार्थमित्यदोषात् । तथा च अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये न स्थानिवदित्यर्थः पर्यवस्यति । 'व्यः' इत्यादौ स्थानितावच्छेदकं ङेत्वं तच्च नाल्त्वव्याप्यमिति रामायेत्यादौ न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्यानुपदमेव वक्ष्यति ग्रन्थकृत्–'अग्रहीदित्यादौग्रहोऽलिटि" इत्यादिना । तस्य स्थानितायामल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणदाने तात्पर्यम् । नन्वेवमपि वाक्यसंस्कारपक्षे 'राम ए अत्र' इत्यत्र अल्त्वव्याप्यो धर्म एत्वं तदवच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणो धर्मः सुप्त्वं तन्निमित्तको विधिर्यादेश इति पुनरप्यनल्विधाविति निषेध इति चेत्? न, अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मनिमित्तके स्था

शब्दरत्नम् ।

नान्नाल्त्वेन तस्य स्थानितेति तद्वृत्तीट्त्वाश्रयस्य सिचो लोपस्य सिद्धिरिति बोध्यम् ।

भैरवी ।

तस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् । तस्यैकदेशयुक्तित्वसाधकञ्चायन्नासन्निति तदुदाहरणप्रदर्शनमेव, तस्योदाहरणस्यासिद्धवत्सूत्रेण सिद्धेः । नच "कृन्मेजन्त"सूत्रभाष्ये 'आधये' 'चिकीर्षवे' इत्यत्रेकारोकारवृत्तिकृत्त्वस्याल्पर्याप्ततया निषेधयोग्यतायाः सत्त्वेन कथमव्ययसंज्ञाप्राप्तिरुक्तेति वाच्यम्, तत्र स्थानिबोधकस्य घिशब्दस्य प्रथमतः समुदायोपस्थापकतया स्थानिबोधकशब्दजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयता नाल्पर्याप्तधर्मावच्छिन्नेत्यदोषात् । नच तथापि "कुम्भकारेभ्यः" इत्यत्र "बहुवचने झल्येत्" इत्येत्वे कृते स्थानिवद्भावेन कृतमाश्रित्याव्ययत्वप्राप्तिशङ्का कृता, सा कथं संगच्छताम् ? स्थानिबोधकादत इति शब्दादल एव प्रथममुपस्थितिसत्त्वादिति वाच्यम्; तत्रापि प्रथमतोऽत्त्वेनोपस्थितिर्न त्वल्त्वेन, अत्त्वन्तु समुदायपर्याप्तमिति न निषेधविषयतेत्यदोषात् । इत्थमेवान्यत्रापि बोध्यम् । अस्याङ्कल्पनायां "विशिष्टं

भावप्रकाशः ।

फलाभावात् "अचश्च"इत्यस्यानुपस्थितेः । अन्यथा सिचो लोपो न स्यात् । एवञ्च इड्वदीर्घ इति वाक्यकल्पनेव ङेवद्घ इति वाक्यकल्पना । स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेवेति न दोष इति भावः । तदा-

सरला ।

निवन्नेत्यर्थेन एत्वावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयत्वस्य यादेशेऽभावेनादोषात् । नन्वेवं हल्ङ्याबितिसूत्रविरोधः, "ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः" इति वार्तिकविरोधः, हल्ङ्यादिसूत्रीयदीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च । तथाहि—अतिखट्वो निष्कौशाम्बिरित्यादौ "गोस्त्रियोः" इति सूत्रे "अचः" इति परिभाषोपस्थित्या अल्त्वव्याप्याच्त्वावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिको य आरोपः ह्रस्वः आप्त्ववान् ङीत्ववानित्याकारकस्तत्प्रकारीभूताप्त्वङीत्वनिमित्तकत्वाद्धल्ङ्यादिलोपस्य तत्र कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधस्य सिद्धत्वाद्दीर्घग्रहणस्य "ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः" इति वार्तिकस्य ङी ई आ आबिति प्रश्लेषस्य चोपयोगाभावादिति चेत् ? मैवम्, अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना योद्देश्यता तादृशोद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेत्यर्थेन हल्ङ्यादिलोपे आप्त्वङीत्वयोरुद्देश्यतायाः साक्षादवच्छेदकत्वाभावेनादोषात् । अत्र सूत्रे द्वितीयार्थस्वीकारे प्रमाणं तु "भोभगो" सूत्रस्थं भाष्यमेव । तत्र हि "अशि किम् ? 'छन्दःसु' 'पयःसु' । किंपुनः कारणं सुप्परएवोदाह्रियते न पुनरयं 'वृक्षस्तत्र' 'प्लक्षस्तत्र' इति । अस्त्यत्रविशेषः । विसर्जनीये कृते न भविष्यति । इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छन्दःसु पयःस्विति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावो भविष्यति"इत्युक्तम् । द्वितीयार्थास्वीकारे 'छन्दः सु' इत्यादौ यथा यत्वस्यासिद्धतया पूर्वं विसर्गप्रवृत्तौ तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वबुद्ध्या यत्वप्रवृत्त्यापत्तिस्तथा 'वृक्षस्तत्र' इत्यादावपि विसर्गप्रवृत्तौ तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वबुद्ध्या यत्वापत्तेः सत्त्वेन भाष्योक्तविशेषकथनासङ्गत्यापत्तिः । द्वितीयार्थस्वीकारे तु 'वृक्षस्तत्र' इत्यादौ विसर्गे कृते विसर्गस्य "खरवसानयोः" इति सूत्रविहितस्य रेफत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वेनाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणतया रुत्वस्य तन्निमित्तताके विधौ यत्वे कर्तव्ये 'अनल्विधौ' इत्यस्य प्रवृत्तिः, 'छन्दः सु' इत्यादौ तु "रोः सुपि" इत्यनेन विसर्गस्य विहिततया तस्य च रुत्वावच्छिन्नस्थानिताकत्वेनाऽल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावात् न "अनल्विधौ" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति विशेषकथनसङ्गतिः । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरदीपकेऽस्मद्गुरुकृते द्रष्टव्यः । आदेशिन्यलीति । अत्र आदेशिनि इति विशेषणविभक्तेरभेदार्थो घटकत्वं सप्तम्यर्थो वेति बोध्यम् । तथाच प्रथमपक्षे स्थानिरूपेऽलि, द्वितीये स्थानिघटके तदवयवेऽलि इत्यर्थौ लभ्येते । तन्त्रेण निर्देशः । एवञ्चास्माद्भाष्यादप्यर्थद्वयं लभ्यते । प्रत्ययत्वमिति । उपलक्षणमेतत्, सुप्त्वमपि स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति "सुपिच" इति 'रामाय' इत्यत्र दीर्घः सम्पद्यत इति भावः । सिचोलोपस्य सिद्धिरिति ।

देतत्सकलमभिप्रेत्याह-न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपठ्येत्यत्र वलादिलक्षण इण् न । तन्निषेधा- दिति । स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ॥

अचः (पा०सू०१।१।५७) । अल्विध्यर्थमिति । तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न । उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया "न संप्रसारण-" (पा० सू० ६।१।३७) इति निषेधात् । न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम् । अङ्गाक्षिप्ते प्र-

---

शब्दरत्नम् ।

यथा कथं चिदिति । व्याख्यानादिति भावः ।

भैरवी ।

ह्वेषोऽनलमाश्रयते इटन्नाम" इति भाष्यमेव मानम्, "क्नमेजन्त" सूत्रस्थं भाष्यञ्च साधकमिति दिक् ।

अत्रानल्विधावित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एव । न चासमर्थसमासापत्तिः, बहुषु स्थलेषु तस्य दर्शनात् । पर्युदासे हि स्थान्यल्भिन्नाश्रयके विधौ स इत्यर्थे 'व्यूढोरस्केन' इत्यत्र णत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । स्थानिपदस्य स्थानिस्थान्यवयवान्यतरपरतया स्थानिस्थान्यवयवालाश्रितविधिभिन्नविधाविति व्याख्यानेन 'व्यूढोरस्केन'इत्यस्य निर्वाहेऽपि 'बभूविव' इत्यस्यानिर्वाह इत्यसमर्थसमासाश्रयणेन प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः । न चान्यतराल्वृत्तिधर्मस्य वल्त्वस्याश्रयणादेवमपि बभूविवेत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम्, यद्धर्मवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्यान्यतराल्निष्ठस्यातिदेशे कर्त्तव्ये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । यदि तु "ङेर्यः" इत्यादौ ङकारोच्चारणेन ङकारोपलक्षिते स्थानित्वस्य बोधनेनाग्रहीदित्यत्रेट इव सर्वत्र सूत्रोपात्तसमुदाये स्थानित्वमिति ङेशब्दनिष्ठं सुप्त्वे प्रत्ययत्वन्नाल्धर्म इति यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते सौत्रस्थान्यल्निष्ठधर्मवच्छिन्ननिमित्तकविधिभिन्नविधौ स्थानिवदित्यर्थ आश्रीयते तदाऽस्तु पर्युदासः । एवं सति लाघवमपि भवति । पर्युदासेऽप्यार्थिकनिषेधमादाय निषेधपरत्वेन व्याख्यातृग्रन्था नेयाः । पर्युदासपरतया व्याख्यानञ्च "विशिष्टं ह्वेषोऽनलमाश्रयते इटन्नाम" इति वदता भाष्यकृता ध्वनितम् । सङ्ग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसाधकं वाक्यम् 'इड्वद्दीर्घः' इति 'ङेवत् यः' इति रीत्या कल्पनीयं स्थानितावच्छेदकशास्त्रोपात्तमेव रूपम् ।

व्याख्यानादिति । अनल्विति शब्दसंस्कारार्थं प्रथमोपादेयात्तत्तल्लक्ष्योपपत्त्यर्थञ्च विधिशब्दाध्याहारेण समासचतुष्टयफलानामुपपत्तिश्च कर्त्तव्येतिरीत्येष्टसिद्धौ विधिशब्दोपादानरूपादधिकायत्नादित्यर्थः । परममूले-"निषेधो न शङ्क्यो ऽनल्विधाविति तन्निषेधात्" इति ग्रन्थस्य तच्छब्देन निषेधपरामर्शऽसङ्गतिरत आह मूले-स्थानिवत्त्वेति ॥

(मूले-) तेन-अल्विध्यर्थमस्य सूत्रस्यारम्भेण । "उरत्" इति सूत्रे उरित्यनेनाल एव स्थानित्वबोधनादिति तात्पर्यम्, "अचः परस्मिन्" इति सूत्राप्रवृत्तिशङ्कां वारयति-न

भावप्रकाशः ।

ह—नाल्त्वेनेति । व्याख्यानादिति । अनल्विति स्वतोक्त्या विधिपदाध्याहारेणान्वयायोग्यत्वाद्विधेयत्वाविवक्षया तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तत्तद्विभक्त्यध्याहारेण समासचतुष्टयलाभफलानां सिद्ध्या विधिग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः ।

सरला ।

उपपादितमेतत् 'अनल्विधौ' इत्यस्य द्वितीयार्थनिरूपणावसरे । व्याख्यानादिति । "प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति, यां यां विभक्तिमाश्रयितुं शक्यते सा सा विभक्तिराश्रयणीया" इत्यादिभाष्यपर्यालोचनया "अनल्" इत्येवसिद्धे विधिशब्दोपादानरूपादधिकयत्नादित्यर्थः ।

त्यये परे तद्विधानात् 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः' इति पक्षं दूषयित्वा 'आसप्तमसमाप्तेः' इति पक्षस्यैव आकरे सिद्धान्तितत्वात् । किं च पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यते नत्वादेशप्रयुक्तं वार्यते, 'नायकः' 'पावकः' इत्यादौ "एचोऽयवायावः" (पा० सू० ६।१।७८) इत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अनेन तु वार्यते, शब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशोऽयमिति स्वीकारात् । "न पदान्त"

शब्दरत्नम् ।

दूषयित्वेति । "अङ्गस्य" (पा०सू० ६।४।१) इति सूत्रे भाष्ये इति शेषः । एतदसिद्ध्यैव दूषयित्वेत्यर्थः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । अनेन तु वार्यत इति । स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशेऽपि भवति, तत्र सति यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्यर्थः । अजादेशोऽच्कार्यं लभते, न लभते चेति वाच्योऽर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—शब्देति ।

भैरवी ।

चोरदत्वमिति । दूषयित्वेति । सामान्यत उपादानेन प्रकृतसूत्र इति भ्रमोऽपि स्यादिति तन्निवारणाय—अङ्गस्येतीति । अत्र दूषणे हेतोरनुक्तेः प्रसिद्धस्य हेतोरनुपलम्भाच्चाह—एतदिति । 'वव्रश्च' इत्याद्यसिद्ध्येत्यर्थः । यदा "न सम्प्रसारणे" इति निषेधारम्भादन्त्यस्य यणः प्रथमतः सम्प्रसारणं, पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इति स्वीक्रियते, तदा वव्रश्चेत्याद्यसिद्धिरूपो दोषः । "प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः" इति पक्षे यदा तु "न सम्प्रसारणे" इति सूत्रस्थसम्प्रसारणशब्दस्य सम्प्रसारणभाविनि लक्षणाऽऽश्रीयते सम्प्रसारणप्रवृत्तिप्राक्काल एव प्रतिषेधो निषेधसामर्थ्याच्च कृते परस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्य सम्प्रसारणाप्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदा नेदं प्रयोजनमचः परस्मिन्निति सूत्रारम्भस्य इत्याशयेनाह—मूले किञ्चेति । न केवलमसिद्ध्यर्थमिदं सूत्रमित्येव, किन्त्वपरोऽपि विशेष इति भावः । अत एवाह—विस्तरस्त्विति । कैयटादिग्रन्थ इत्यर्थः ।

ननु मूले तु वार्यते इत्येवोक्तं हेतुस्तु नोक्त इति न्यूनतेति तल्लाभायाह—स्थानिनीत्यादि । उक्तार्थस्य वक्ष्यमाणज्ञापकेन लाभे सति यथा लक्ष्यसिद्धिसम्पादकवचननिष्पत्तिस्तथाह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । न त्वत्रापि सूत्रे पूर्वसूत्रवत्सौत्रस्थान्यादेशभावस्य ग्रहणं, तेन णिलोपस्यानेन स्थानिवद्भावसिद्धिः । अवधारणफलन्तु मरुतमाचष्टे मारय-

भावप्रकाशः ।

प्रकृतसूत्राभ्रमायाह—अङ्गस्येतीति । ननु दोषे हेत्वनुक्तेः, प्रसिद्धहेत्वनुपलम्भाच्च न निराकाङ्क्षत्वमत आह—एतदिति । "सन्वल्लघुनि" इत्यत्रोक्तस्य "अङ्गान्यत्वाद्वा सिद्धम्" इति परिहारस्यासङ्गतिरूपदोष 'एव' व्यावर्त्यः । तस्य तत्रैव दूषितत्वात् । इदमपि यदा निषेधसामर्थ्यादादौ परस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्य प्राप्तिः प्रतिषिध्यते तदा, यदा तु सम्प्रसारणभाविनि पूर्वस्य सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यादकृते तस्मिन्पूर्वस्य सम्प्रसारणं नेत्याश्रीयते तदा नेदं फलमस्य । अत एव किञ्चेत्यादिना फलान्तरं वक्ष्यति मूलकृता । स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटादौ । तत्तु पूर्वमतैकवाक्यतयाऽत्राप्यावश्यकम्; तदाह—विस्तरस्त्विति । ननु यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहारेण स्थानिसम्बन्धिभावाभावोभयातिदेशाङ्गीकारेऽपि तस्यादेशप्रयुक्तवारणे हेतुत्वासम्भवान्मूलमयुक्तम् । अतः शेषपूरणेन ग्रन्थसङ्गतिमाह—स्थानिनीति । ननूक्तार्थस्य सङ्ग्राहकवाक्यायत्त्वेन लक्ष्यासंस्कारकत्वाच्छब्दमर्यादया तथाप्रतीत्यभावेनावाच्यत्वाच्च कथं तेन वारणमत आह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । पूर्वसूत्रवत् सौत्रस्थान्यादेशभावस्यात्रग्रहणे मानाभावात् । तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्त्वम् 'अचीकमत्' 'याज्यते' 'वाप्यते' इत्यादौ 'मरुतमा-

सरला

इत्यर्थादिति । स्यादेतत् । देवयतेः क्विपि 'द्यूः' इत्यादौ स्थानिनि वकारे सति अभवतोऽयादे-

(पा० सू० १।१।५८) इति सूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिङ्गम् । अत एव 'गण-

शब्दरत्नम् ।

पूर्वसूत्रे स्थानिवत्पदस्य तद्वत्कार्यं लभत इत्येतन्मात्रार्थकस्येहोभयार्थकत्वात्तदाश्रयणमिति भावः । यलोपदीर्घादीति । यलोपदीर्घावादी येषामित्यर्थः । यलोपाद्यो दीर्घादयश्चेति यावत् । तेन स्वरादीनामपि सङ्ग्रहः । यलोपादीत्येव सिद्धे एवमुक्तिर्वैचित्र्याय । न हि

भैरवी ।

तीत्यादिसिद्धिः । ननु सर्वत्र शब्दस्यैवाधिकारो दृष्ट इति शब्दाधिकार इत्यनर्थकम्, कृत्स्नार्थस्यत्यागेन शब्दमात्रस्यात्र सूत्रे सम्बन्धे च किम्मानमत आह—पूर्वसूत्रेति । इत्येतन्मात्रेति । तेन नायकादिसिद्धिः । उभयार्थकत्वेति । भावाभावोभयार्थकत्वेत्यर्थः । कृत्स्नार्थपरित्यागेन शब्दमात्रस्य सम्बन्धो यत्र तत्र शब्दाधिकार इति व्यवहारः, यत्र तु कृत्स्नार्थसम्बद्धशब्दस्यान्यत्र सम्बन्धस्तत्रार्थाधिकार इति । यद्यपि दीर्घशब्दस्याल्पाच्त्वं तथापि सूत्रे प्रागुपादानादिह यलोपदीर्घावादी इत्युक्तम् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमिति न्यायेनाह—यलोपादय इति । वैचित्र्यायेति । अल्पशब्दोपादानेन लभ्योऽप्यर्थः क्वचित्स्पष्टप्रतिपत्तयेऽधिकशब्दोपादानेन बोध्यते, तथापि नाधिकोपादानप्रयुक्तं दुष्टत्वमित्येतद्वैचित्र्यध्वननायेत्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति—नहीत्यादिना । ननु यलोपादीत्युक्तौ न्यूनता, यथा यलोपादिग्रहणस्य ज्ञापकता तथा द्विर्वचनग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसम्भवादिति चेद् ? न, 'वाक्—वाक्क्" इति भाष्यीयोदाहरणस्योपपत्त्यर्थम् "अनचि" इतिसूत्रेऽनचीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्य सर्वैरङ्गीकृततया स्थानिनि सति भवतो निषेधस्यादेशेऽतिदेशप्रसक्त्याऽभावातिदेशमन्तरेणापि तस्य चारितार्थ्यसम्भवात् । अभावातिदेशस्य फलमाह मूले—अत एवेति । अभावातिदेशादेवेत्यर्थः । ननु गणयतीत्यादौ "अचो ञ्णिति" इति शास्त्राद् "अतो लोपः" इत्यल्लोपवि-

भावप्रकाशः ।

चष्टे मारयति' इत्यादौ च टिलोपादेस्तदभावश्च सिध्यति । स यत्कार्यं लभते न लभते च तदज्वत् तत्सदृशं नतु तद्विरुद्धमित्यर्थः । अच्कार्यं लभते स्वकार्यं नेति तु फलितोऽर्थः । नन्वधिकारः शब्दस्यैवास्तीति तथोक्तिरयुक्ता । किञ्च कृत्स्नार्थत्यागेन शब्दमात्रानुवृत्तौ किं बीजम् । एवं चाक्तार्थानुपपत्तिरत आह—पूर्वेति । एतन्मात्रेति । अन्यथा हि नायकाद्यसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । उभयेति । अन्यथा हि यलोपादिग्रहणानर्थक्यापत्तिरिति भावः । तदाश्रयणमिति । निरर्थकशब्दाधिकाराश्रयणमित्यर्थः । सार्थकानुवृत्तौ त्वर्थाधिकारव्यवहारः । एतदर्थं तथोक्तिः । तथाचाभयातिदेशाङ्गीकारादुक्तार्थसिद्धिरिति भावः । यलोपेति । सूत्रे प्रागुक्त्या प्रागुपस्थित्याऽभ्यर्हितत्वेन सौत्रक्रमेण वा पूर्वनिपात इति भावः । कृतैकशेषस्य द्वन्द्वान्तेश्रूयमाणस्य प्रत्येकं सम्बन्धादाह—यलोपादय इति । द्वन्द्वत्यागेन तथा व्याख्यानस्याद्यादिशब्दद्वारा फलमाह—तेनेति । नन्वेवं दीर्घादीति व्यर्थमेवेत्यत आह—यलोपादीति । वैचित्र्यायेति । सूत्रभाष्यमतभेदसूचनायेत्यर्थः । यद्वा, भाष्यमते वर्ज्यकोटौ दीर्घोऽप्युपलक्ष्यत्वेन ग्राह्य इति सूचनायेत्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति—नहीति । ननु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति सिद्धान्तादादौ "अचो ञ्णि-

सरला ।

शस्य लोपेऽप्यभावापत्तिः । नच आदेशे स्थानिवृत्तिधर्मसंभावनायां यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्नेत्यर्थेन न दोषः । अत एव प्रकृतसूत्रस्थं "परस्मिन्निति किं युवजानिः । नैतदस्ति प्रयोजनं न्यादेशाघटकं नकारमादाय लोपो भविष्यति" इति भाष्यं संगच्छते इति वाच्यम्, 'एषो गमयति' इत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे "एतत्तदोः" इति सुलोपापत्तेः गमादेशे इण्त्वधर्मसम्भावनायामपि आदिभूतस्य गकारस्य हल्त्वेन ग्रहणसम्भवात्; इति चेत् ? मैवम्, स्थानी न निवृत्तः, आदेशो न जातः इति सम्भावनायां यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्नेत्यर्थेनादोषात् ।

यति' इत्यादौ न वृद्धिः। स्थानिनि सत्यभवन्त्यास्तस्या आदेशेऽप्यभावातिदेशात्। उक्तञ्च "काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति" इति। स्यादेतत्। पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैव अवधित्वमुचितम्। सन्निहितं चेह त्रयम् स्थानी, आदेशो, निमित्तं च। तत्र न तावत् स्थानी अवधिस्तस्यादेशेनापहारात्। नाप्यादेशनिमित्ते, 'वैयाकरणः'इत्यत्र ऐकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्कयाह-अचः पूर्वत्वेन

शब्दरत्नम्।

यलोपादिविषये भावातिदेशप्रसक्तिरिति भावः। न वृद्धिरिति। "अत उपधायाः" (पा० सू० ७।२।११६) इति वृद्धिर्नेत्यर्थः। "क्लिलुगुपधात्व—" (वा०) इति निषेधस्तूपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावेव नान्यत्रेति भाष्ये स्पष्टम्। आयादेशापत्तेरिति। यणः स्थानिवत्त्वेनाच्त्वादिति भावः। पूर्वत्वं चात्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणम्, स्वरे निषे-

भैरवी।

धायकशास्त्रस्य बलवत्त्वादकारस्य लोप एव भविष्यतीति न वृद्धिरित्यसङ्गतमत आह—अत उपेति।

ननु तस्य प्रवृत्तिरभावातिदेशेऽपि दुर्वारा, "क्विलुक्" इति वार्तिकेन स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह—क्विलुगिति। प्रत्ययेति। यथा 'पारिखीयः' इत्यत्र परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि तदन्ताद्वृद्धाच्छस्य बाधको "जनपदतदवध्योः" इति वुञ प्राप्तस्तम्बाधित्वा "वृद्धादकेकान्तखोपधात्" इति छो भवति। एवकारस्य क्विलुगिति वार्तिके चङ्परनिर्ह्रासग्रहणाज्ज्ञापकाल्लब्धस्य व्यावर्त्यमाह—नान्यत्रेति। तेन कथयतीत्यादेः सिद्धिः। ननु 'वैयाकरणः' इत्यत्र निमित्तापेक्षया पूर्वत्वाश्रयणपक्षेऽप्यायादेशापत्तिरुक्ता, सा न सङ्गच्छते, निमित्तादेकारस्याव्यवहितपूर्वत्वाभावादत आह—पूर्वत्वञ्चात्रेति। स्वरे निषेधादिति। तस्य हि 'चिकीर्षकः'

भावप्रकाशः।

ति" इत्यस्यादावप्राप्तिः। स्वविधावस्थानिवत्त्वादनन्तरमपि नेत्यत आह—अत इति। लघूपधत्वसिद्धिद्वारा लोपहेतुकत्वं तस्या बोध्यम्। नन्वेमपि "क्लिलुगुपधात्व" इति निषेधात्तत्त्वं दुर्लभमेवात आह—क्विलुगिति। "वृद्धादकेकान्तखोपधात्" इत्यस्य 'पारिखीयः' इति लक्ष्ये इत्यर्थः। एवव्यावर्त्यमाह—नान्यत्रेति। उपधासंज्ञायां तद्धेतुककार्यान्तरे चेत्यर्थः। अतएव चङ्परनिह्रासग्रहणं तत्र चरितार्थमिति भावः। नाच्त्वादितिपाठः 'नाच्त्वादिति भावः' इत्यपपाठः। नन्वादेशापेक्षयाऽव्यवहितपूर्वत्वसत्त्वेऽपि तन्निमित्तापेक्षयाऽतत्त्वात्कथं तत्पक्षेऽप्येतद्दोषोक्तिरत आह—पूर्वत्वं चेति। अत्र पूर्वविधावित्यत्र। स्वरे

सरला।

परेतु आदेशे स्थानिवृत्तिधर्मसम्भावनायां यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्न भवतीत्येवार्थः। अत एव "परस्मिन्निति किं युवजानिः" इत्येतत्फलखण्डनपरं भाष्यं सङ्गच्छते। नच 'एषो गमयति' इत्यादौ सुलोपापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टत्वात्। अत एव 'एष यूनः पश्य' इत्यादौ "न सम्प्रसारणे" इति सूत्रसत्त्वे "सम्प्रसारणादसम्प्रसारणे" इति कल्पे च न फलभेद इत्याहुः। न वृद्धिरितीति। अकारे सति गकाराकारस्योपधात्वाभावेनाभवन्त्या वृद्धेरकारलोपेऽपि अभावातिदेशेन "अत उपधायाः" इति वृद्धिर्न भवति। एवञ्च 'गणयति' इति फलमभावातिदेशस्य। भावातिदेशफलं तु 'निगाल्यते' इति। तत्र णिचि सति लत्वं भवति तल्लत्वं णिलोपेऽपीति। भाष्ये स्पष्टमिति। "क्वि-लुग-उपधात्व-चङ्परणिह्रास-कुत्वेषूपसंख्यानम्" इति नपदान्तसूत्रे स्थानिवद्भावनिषेधकं वार्तिकं पठितम्। तत्र उपधात्वपदेन उपधात्वनिमित्तकसर्वकार्याणां ग्रहणे चङ्परे णौ उपधाह्रस्वस्यापि उपधात्वनिमित्तकत्वेन तत्र स्थानिवद्भावस्य तेनैव निषेधसिद्धेश्चङ्परणिह्रासग्रहणस्य वैयर्थ्येन उपधात्वपदेन उपधात्वनिमित्तक प्रत्ययविधेरेव ग्रहणेन वृद्धेः प्रत्ययविधित्वाभावेन न निषेधप्रवृत्तिरिति स्पष्टमित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये-"विशेषत एव तद्वक्तव्यं, क? प्रत्ययविधौ। इह मा भूत्—पटयति लघयति" इति।

दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः । एतेन "अचः पूर्वत्वविज्ञानदैचोः सिद्धम्" इति वार्तिकं व्याख्यातम् ॥

"न पदान्त" (पा० सू० १।१।५८) । पदस्य चरमावयव इति । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, वातीति वृक्षत्राः, तमाचष्टे वृक्षाव्, विच् । इह "लोपो व्योः—"

शब्दरत्नम् ।

धात् । अतो यण्निमित्ताकारापेक्षयाऽप्यैकारस्य पूर्वत्वमस्तीति तत्पक्षे ऽप्ययं दोष इति भावः । आदेशेनापहारात् कथं स्थानिनोऽवधित्वमित्यत आह—उपलक्षणमिति ।

अन्तशब्दस्य चरमावयववाचित्वं विधिशब्दो भावसाधनः कर्मषष्ठ्यासमासेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये इत्येवं व्याख्याने फलमाह—वृक्षमिति । चिजिति । क्विपि तूठ् स्या-

भैरवो ।

इत्याद्युदाहरणम् । तत्र रेफषकाराभ्यां व्यवधानेन स्थानिवद्भावाप्राप्तेः स निषेधोऽव्यवहितपूर्वत्वाश्रयणे व्यर्थः स्यात् । अतः—व्यवहितस्यापि पूर्वशब्देन ग्रहणात् । अपिशब्दाभ्यामादेशापेक्षया पूर्वत्वस्य ग्रहणपक्षे दोषः सूचितः । नचान्तरङ्गपरिभाषया एजागमस्यासिद्धत्वान्नोभयपक्षे 'वैयाकरणः' इत्यत्रायादेशापत्तिः, "किरतौ लवने" इति ज्ञापकादतिदेशविषयेऽपि तस्याः प्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्, ज्ञापकमूलकवचनकल्पनापेक्षया स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वाश्रयणे लाघवात् ॥

मूले —"ऐचोः सिद्धम्" इत्यत्रैचोः इत्यस्य श्रवणमिति शेषः । परममूले—"न पदान्त" इति सूत्रस्थविधिशब्दस्य भावसाधनत्वाभिप्रायेण व्याख्यानं कृतं, नतु तस्य कर्मसाधनत्वम् ; तस्य फलं मूले आह—वृक्षं वेतीत्यादिना । एतदेवोपपादयति—अन्तशब्दस्येति । यत्तु

भावप्रकाशः ।

इति । अन्यथा तत्र रेफषकाराभ्यां व्यवायेन तदप्राप्त्या तदुक्तिर्निषेधे व्यर्था स्यादिति भावः । अतः, तादृशपूर्वत्वग्रहणात् । अपिभ्यामादेशतत्पक्षयोः समुच्चयः । यत्तु अन्तरङ्गपरिभाषया ऐचोरसिद्धत्वान्मूलटीके चिन्त्ये "नाजानन्तर्ये" इति त्वनित्या नास्त्येत्र वा । एवं च त्रयाणामपि पक्षाणामदुष्टत्वम्, निमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे लवनमित्यादाववायभावापत्तिस्तु "किरतौ लवने" इत्यादिज्ञापकान्नेति न्यासकृदनुयायिमन्दः, तन्न, आतिदेशिके कार्येऽन्तरङ्गत्वस्य दुरुपपादत्वात् तद्वैयर्थ्यापत्तेश्च, ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च, प्रकृतसूत्रभाष्यवार्तिकविरोधाच्च । अत एव तथान्यासकारोक्तिखण्डनपरकौस्तुभसंगतिरिति दिक् । एवञ्च सूत्रे श्रुतत्वात्तस्यैवावधित्वमित्याह—स्थानिन इति ।

प्रतीकं धृत्वा तथोक्तौ सङ्गतिमाह—अन्तेति । यत्तु विधिशब्दः कर्मसाधनः, पूर्वेण शेषषष्ठ्या समासे द्विर्वचनाद्यसङ्ग्रहेऽपि कर्मधारये न दोष इति रत्नाकरः । तन्न, तस्य पूर्वनिपातापत्तेः । कर्मसाधनस्य बहिरङ्गत्वाच्च । एतेन विधिशब्दः कर्मसाधनः स्थानषष्ठ्या च समास इत्यपास्तम्, द्विर्वचनादिषु विधिशब्दानन्वयापत्तेश्च, तत्र कर्मधारये वैरूप्यापत्तेश्च, एकेन विधिशब्देन युगपत्समासद्वयानुपपत्तेश्च, 'षो यन्हसति' इत्याद्यसिध्यापत्तेश्च । इयमेवारुचिर्मूले तुनैतद्व्याख्याने बोधिता । एतेन तथाव्याख्यानं स्वीकुर्वन् मन्दः "अन्धस्येवान्धलग्नस्य" इति न्यायेन प्रत्युक्तः । तदाह—विधीति । इत्येवमिति । इत्येवं फलि-

सरला ।

तत्पक्षेऽपीति । निमित्तग्रहणपक्षेऽपीत्यर्थः । उपलक्षणमितीति । अविद्यमानं सद् व्यावर्तकमुपलक्षणम् । यथा 'काकवन्तो देवदत्तस्य गृहाः' इत्यत्र देवदत्तगृहे सर्वदा काकस्यासत्त्वेऽपि कदाचित्काकस्य सत्तादर्शनेन काक उपलक्षणम् । विशेषणं तु विद्यमानं सद् व्यावर्तकम् । यथा 'रूपवान् घटः' इत्यत्र रूपम् । मूले व्याख्यातमिति । पूर्वत्वस्योपलक्षणतया स्थानिभूताज्निरूपितस्यैव पूर्वत्वस्य ग्रहणेन 'वैयाकरणः' 'सौवश्विः' इत्यत्र स्थानिभूताज्निरूपितपूर्वत्वाभावेन ऐकारौकारयोः श्रवणं सिद्धमित्यर्थकं वार्तिकं सङ्गतमित्यर्थः ।

भावसाधन इति । विपूर्वक 'धा' धातोः "उपसर्गे घोः किः" इति सूत्रेण किः प्रत्ययः । स च भावे

(पा० सू० ६।१।६६) इति वलोपो न, स्थानिवत्त्वात् । न च "न पदान्त-" (पा० सू० १।१।५८) इति निषेधः, इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत् । "सुबन्ताण्णिच्" इति हरदत्तादिमतेऽन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् । न च "इष्ठवत्" इत्यतिदिष्टेन णिचि भत्वेन पदत्वबाधः;

शब्दरत्नम् ।

दिति भावः । स्थानिवत्त्वादिति णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः नन्वस्य पदत्वाभावात्कुतोऽसिद्धिरत आह—सुबन्त दिति। अन्तर्वर्त्तिसुङिनमित्तकपदत्वस्यैकदे

भैरवी ।

कैयटेन "वृक्षं वृश्चति" इति क्विपि तत आख्याने णिचि विजुक्तस्तथाव्याख्यानफलनिरूपणावसरे, स तु प्रकारो न युक्तः, उपधावृद्धेर्दुर्वारत्वात् । अतोऽयमेव साधनप्रकार आदृतः । ऊठ् स्यादिति । तस्य वलोपापवादत्वादिति भावः । अस्य—वृक्षव्शब्दस्य । पदत्वाभावादिति । प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्तेः स्वीकारादिति भावः । मूले—हरदत्तादिमत इति । "तत्करोति तदाचष्टे" इति वचनस्य "द्वितीयान्तात्" इति तेन व्याख्यातत्वादिति भावः । नच "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे" इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यस्य दर्शनेन सुबन्तादित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, "तेनातिक्रामति" इत्यत्र तेनेत्यस्य तृतीयान्तादिति व्याख्यानदर्शनेन तत्साहचर्यात्प्रातिपदिकादित्यस्य प्रातिपदिकप्रकृतिकात् सुबन्तादित्यर्थं इति तद्भावात् । अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वमाकाराद्यन्ते न तु वान्त इत्याशङ्कायामाह—अन्तर्वर्तीति । एकदेशेति । तस्य न्यायस्य लौकिकत्वादिति भावः । मूले—न चेष्ठवदिति । इदमपि परत्वात्सुप्तिङन्तमित्यस्य

भावप्रकाशः ।

तव्याख्यान इत्यर्थः । शाब्दं तु पदचरमावयवकर्मकविधाविति बोध्यम् । यत्त कैयटेन 'वृक्षवन्तमाचष्टे' इति णिचि टिलोपे विचि रूपमिति मतं मतुब्लुकष्टिलोपापवादत्वात्सन्दूष्य 'वृक्षं वृश्चति' इति क्विपि तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे विजि त्युक्तम् । प्रकाशेऽप्येवम् । तन्न, "अत उपधाया" इति वृद्धेर्दुर्वारत्वात् । अतो मूले वेतीत्यादि । तूठिति । वलोपापवादत्वादिति भावः । हेतोः साकाङ्क्षत्वादाह—णिलोपस्येति । तथाच वलपरत्वाभाव इति भावः । वृद्धिवारणायाह—टिलोपस्येवेति । अस्य—वृक्षव्शब्दस्य । पदत्वाभावादिति । प्रातिपदिकात् णिजुत्पत्तेः । नचैवं मूलेऽपदत्वादित्येव सिद्धेऽवयवोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्, अन्तशब्दस्य समीपवाचकत्वमिति सुबन्ताण्णिजिति मतेऽपि सिद्धिरिति च ध्वनयितुं तथोक्तेः । एतेन णिचि वक्ष्यमाणरीत्यापदत्वस्यैवाभावेन तदनवयत्वादिति मूलोक्तिश्चिन्त्येति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, तद्रीतेः खण्डयिष्यमाणत्वाच्चेति भावः । कुतोऽसिद्धिरिति । तथाच वृक्षवयतेरप्रत्ययः 'वृक्षव् करोति' इत्यादिमिकभाष्यविरोध इति भावः । विज्बहिर्भूतसुब्हेतुकपदसंज्ञाहेतुकनिषेधेन विजुत्पत्त्यव्यवहितवेलायां वलोपप्रतिबन्धकप्राप्तातिदेशबाधो वक्तुमशक्य इति ध्वनयन्नाह—अन्तर्वर्तीति । एकदेशेति । तथाच लौकिकन्यायविषयोऽयं नतु शास्त्रीयस्थानिवद्भावादेः । एतेनान्तर्वर्तिसुब्निमित्तपदसंज्ञायां बाह्यणिच्हेतुकटि·

सरला ।

कर्मणि च तेन विधानाद् द्वयोरप्यर्थयोः सम्भवति । तथा च भावे यदा स विधीयते तदा कर्मणोऽनुक्ततया पदान्तस्येति कर्मणि षष्ठ्या विधिशब्देन समासः, ततश्च पदचरमावयवकर्मके विधाने इत्यर्थे यस्य विधानं तस्य तत्र पदचरमावयवत्वमावश्यकमिति लोपस्याभावरूपतया तस्यावयवत्वासम्भवेन लोपविधाने नास्य प्रवृत्तिः । कर्मणि यदा किः प्रत्ययस्तदा कर्मण उक्ततया सम्बन्धमात्रे शेषषष्ठ्या पदान्तशब्दस्य विधिशब्देन समास इति पदचरमावयवसम्बन्धिविधाने इत्यर्थे षष्ठ्या अनिर्धारितसम्बन्धविशेषतया "षष्ठी स्थानेयोगा" इत्यस्य प्रवृत्तौ पदचरमावयवस्थानिके विधाने इत्यर्थे यस्य विधानं तस्य तत्र पदचरमावयवस्थानिकत्वमात्रस्यापेक्षितत्वेन पदचरमावयवत्वस्य तदनवयवत्वस्य वा सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्त्या लोपेऽपि कर्तव्ये 'पदान्तविधौ' इत्यस्य निषेधस्य प्रवृत्तिरिति 'वृक्षव्' इत्यत्र दोषापत्तेरत्र सूत्रे भावसाधन एव एवञ्च इति

शोर्लुप्तत्वात्; न च प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रयत्वादिति भावः। द्विर्वचनादौ चेति। यलोपादय आदिशब्दग्राह्याः। 'वरे' इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्। सहविवक्षाऽभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च।

शब्दरत्नम्।

शविकृतन्यायेन वान्तेऽपि तत्त्वमिति भावः। प्रत्ययलक्षणमिति। स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः। वर्णाश्रयत्वादिति। "णाविष्ठवद्–" इत्यनेन "यचि भम्" इति शास्त्रस्यैवातिदेशस्तच्च वर्णाश्रयम्, एवञ्च स्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः। कार्यातिदेशेऽपि यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमति-

भैरवी।

बाधकमिति भावः। ननु प्रत्ययलक्षणमित्या शङ्का कृता सा न सङ्गच्छते, तस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वसिद्धान्तादत आह—स्थानिवत्त्वेनेति। एवञ्च स्थानिवत्सूत्रस्यैव प्रसक्तिशङ्कैर्यमिति भावः।

अल्विधित्वात्तस्याप्राप्तिमुपपादयति––णाविष्ठदित्यादिना। वर्णाश्रयमिति। यजादीत्यस्य स्वादीत्येतद्विशेषणत्वेऽपि प्रपठ्येत्यत्रेवाप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि निषेधस्य प्रवृत्तेः स्वीकारादिति भावः। ननु स्थानिवत्सूत्रेण प्राधान्यात्कार्यातिदेश एव क्रियते इति कथमतिदेशाप्रवृत्तिरत आह––कार्यातिदेशेऽपीति। अङ्गीकारादिति। अत एव 'सर्वस्मिन्' इत्यत्र दीर्घो न, अतिदिष्टकार्यस्यापि यजादित्वनिमित्तकत्वात्। ननु वर्णाश्रयेऽपि प्रत्ययनिमित्तककार्यार्थम्प्र-

भावप्रकाशः।

लोपस्यासिद्धत्वात् "अचः पर" इति स्थानिवद्भावाद्धरदत्तमताङ्गीकारेऽपि प्राचोक्तव्याख्याने न दोष इति मन्दोक्तमपास्तम्, असिद्धमित्यत्र प्रत्यासत्त्याऽन्तरङ्गादिपदेन शास्त्रस्यैव ग्रहणेनात्राप्राप्तेः। तन्न्यायस्य लौकिकत्वात्। अतएव तद्धभ्यपदत्वस्याशास्त्रीयत्वेनान्त्यपक्षोऽप्ययुक्तः। वक्ष्यमाणरीत्या "न पदान्त" इति निषेधाच्च। तदाह—वान्तेपीति। अपिना ईकारान्तादिसमुच्चयः। यत्तु पदान्तस्य स्थाने इत्यादि वर्णाश्रयत्वादित्यन्तमनूद्य 'अतृणेट्' इत्यादिसिद्धये निषेधस्य वर्णप्राधान्ये एव प्रवृत्तेराकरोक्तत्वात् कौस्तुभे "अचः पर" इति सूत्रे 'पटयति' इत्यत्र जश्त्ववारणाय तादृशभत्वेन पदत्वबाधस्याभ्युपगमाच्चेति दूषितवान् रत्नाकरस्तदसदिति ध्वनयितुमाह—स्थानीति। शेषपूरणमेतत्। उपस्थितत्वात् प्रत्ययेत्याद्यक्षरार्थः। उभयत्र बहुव्रीहिरिति भावः। नन्वेवं व्याख्याने उत्तरासङ्गतिः "अन्त्यप्रत्ययग्रहणात् तल्लक्षणं यथा स्यात् वर्णलक्षणं माभूत्—'गोहितम्' इत्यादिभाष्येण वर्णाश्रये तस्याभावोक्तेर्न स्थानिवत्त्वस्येत्यत आह—णाविति। अयञ्च टेरित्यत्रोक्त "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इति वार्तिकैकदेशानुवादः। एतेन "प्रातिपदिकात्" इत्यादिगणसूत्राणामप्रामाण्यम्, "हेतुमति च" इत्यत्र 'तत्करोति' इति वार्तिकोक्तेः; एवञ्च प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तिलाभ इति सिद्धान्तो ध्वनितः। यद्यपि भसंज्ञा भाष्ये न दृश्यते तथापि "उदाहरणमेतन्न परिगणनम्" इति भाष्यात्तस्या अपि ग्रहणम्, तेन 'स्रजयति' इत्यादौ कुत्वाभावः, 'स्रक्' इत्यादौ तत्वं च सिध्यति, तदाह—यचि भमिति। वर्णाश्रयमिति। वर्णः अल् आश्रयो हेतुर्यत्र तदित्यर्थः। वर्णाश्रयत्वादिति मूलस्याप्ययमेवार्थः। एवञ्चाल्विधित्वादिति फलितम्, तदाह—एवञ्चेति। अल्विधित्वे चेत्यर्थः। एवञ्च नेदं तन्निषेधपरम्, किन्तु स्थानिवत्सूत्राप्रवृत्तिबोधकं 'सुध्युपास्यः' इत्यत्रानेनेत्यादि कौमुदीग्रन्थवदिति। प्रागुक्तरत्नाकरोक्तिरयुक्ता 'पटयति' इत्यत्र णिचूसत्त्वेन प्रत्ययलक्षणप्राप्त्या द्वितीयहेतोरसम्बद्धत्वाच्चेति भावः। नन्वेवमपि प्राधान्यात्कार्यातिदेशपक्षेऽतिदेशसूत्रस्यातत्त्वेनेदं दुर्वचमत आह—कार्यातिदेशेऽपीति। भत्वरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा कार्यस्यातिदेशेऽपीत्यर्थः। अति-

सरला।

तदाशयः। यन्निमित्तेति। यस्य निमित्तस्याभावप्रयोज्या उपदेशस्य प्रधानशास्त्रस्याप्रवृत्तिस्तन्निमि-

शब्दरत्नम् ।

देशस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्णाश्रयत्वाक्षतिः । प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु भाष्यकृता प्रत्ययस्य यत्रा-साधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं, न त्वप्राधान्येना-

भैरवी ।

त्ययलक्षणसूत्रमस्त्वित्यत आह—प्रत्ययेति । स्थापितमिति । नच 'अतृणेट्' इत्यत्र कथ-मिमागमस्तस्य हलादौ पिति सार्वधातुके प्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्, हलीत्यस्य तत्र

भावप्रकाशः ।

देशस्यापीत्यपिरुपदेशसमुच्चायकः । यथाश्रुतमूलस्य भङ्क्त्वा व्याख्याने बीजमाह—प्रत्ययेति । प्रत्यय-हेतुकार्यबोधकसूत्रमित्यर्थः । साधारणमिति । तन्मात्रवृत्तीत्यर्थः । एवञ्च 'सुदृषत्प्रासादः' इत्यादौ दीर्घ-त्वमिवात्र भत्वमतिदेष्टुमशक्यम्, "वृषण्वस्वश्वयोः" इत्यनेनान्यत्रापि विधानात् । एतेन वार्तिकमते यद्य-प्युत्तराविषयतया तत्प्राप्तिरेव, तथापि भाष्याभिप्रायेणेत्थमुक्तमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनि-तम् । नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्त्या यथा श्रुतमूलसौष्ठवे भङ्क्त्वा व्याख्यानमयुक्तमित्यपास्तं च, तत्पक्षे उक्तरीत्या तदप्राप्त्या वर्णाश्रयत्वादित्युत्तरासङ्गतेः । अज्ञानेन शङ्कायामपि नियमार्थत्वादि-त्युत्तरौचित्याच्च, यथाश्रुतमूलासङ्गतेरुक्तत्वाच्चेति दिक् । लक्षणमिति नियमेति । एतेन नियमशास्त्राणां विधिरूपेणैव प्रवृत्तिः सूचिता । अन्यथा यत्र तदभावस्तत्र तदभाव इति नियमेति ब्रूयात् । नत्विति । सुदृषदित्यादौ दीर्घापत्तेः । तथाच वार्त्तिकमतमेवायुक्तम् । अतृणेट् इत्यादिसिद्धिस्तु "नाभ्यस्तस्य" इत्यतोऽचि नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानेनेति स्पष्टं भाष्यादौ । तथाच मूलकृतोऽपि स्थानिवत्सूत्र-

सरला ।

तिरिक्तानि यानि यानि तत्र निमित्तानि तन्निमित्तकत्वमतिदेशशास्त्रस्यापीत्यर्थः । वर्णाश्रयत्वाक्षति-रिति । ननु 'वृक्षव्' इत्यत्र णिलोपे स्वादित्वाजादित्वोभयाभावप्रयुक्ता "यचि भम्" इति शास्त्रस्याप्र-वृत्तिरिति तदतिरिक्तनिमित्तकत्वेनाजादित्वनिमित्तकत्वाभावेन कथं वर्णाश्रयत्वमतिदेशस्येति चेत्? न, यन्निमित्तवैकल्येत्यत्र निमित्तपदेन सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मस्य ग्रहणेनादोषात् ।

तथाहि, णिः इष्ठवद्भवति इत्यतिदेशीयसादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो य इष्ठत्वरूपो धर्मस्तद्व्या-पकीभूतो धर्मः स्वादित्वरूपः न त्वजादित्वरूपो 'भूयिष्ठः' इत्यादौ व्यभिचारादिति यन्निमित्तपदेन स्वादित्वस्यैव ग्रहणेनाजादित्वस्य तदतिरिक्ततयाऽतिदेशस्य तदपेक्षणेन वर्णाश्रयत्वमक्षतमिति न दोषः । न चैवमपि "यचि भम्" इत्यत्र यचीति द्वन्द्वनिर्देशेन भसंज्ञायां यकारादित्वाजादित्वान्यतरत्वेन निमि-त्तत्वादन्यतरत्वे सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकेष्ठत्वव्यापकत्वमस्त्येवेति पुनरपि तद्दोषतादवस्थ्यमेवेति वाच्यम्, यचीत्यत्र 'य्' इति लुप्तसप्तम्यन्तं पृथक् पदमिति स्वीकारेणादोषात् ।

अत एव "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति टच् समासान्तो न प्रसज्यते । अथवा यन्निमित्तवैकल्ये-त्यत्र निमित्तपदेन सादृश्यानुयोगितावच्छेदकधर्मव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधर्मस्यैव ग्रहणमिति न कोऽपि दोषः । णिः इष्ठवद्भवतीत्यत्र सादृश्यानुयोगितावच्छेदकं णित्वं तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगि स्वादि-त्वमेव न त्वजादित्वयादित्वैतदन्यतरद्, णौ अजादित्वस्य सत्त्वादिति दिक् । स्थापितमिति । स्थानि-वत्सूत्रेणैव सिद्ध "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इति सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यकृतः । तथाच प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव नतु स्थानिवद्भावः । तेन स्थानिवत्सूत्रस्थादेशपदार्थे प्रत्ययलोपातिरिक्तत्वेन संकोच इति 'सुदृषत् प्रासादः' इत्यादौ स्थानिवद्भावेनासन्तत्वमादाय न "अत्वसन्तस्य" इति दीर्घः । नच 'मित्रशीः' 'अतृणेट्' इत्यादौ "शास इदङ्हलोः" "तृणह इम्" इत्यादि न स्यात् । प्रत्ययलोपसूत्रस्य स्थानिवत्सू-त्रनियामकत्वसिद्ध्यर्थं नियम्यस्थानिवत्सूत्रमात्रविषयकत्वावश्यकतयाऽत्र सूत्रे अनल्विधौ इत्यस्यानुवृत्तेः सत्त्वेन हलादित्वस्य अल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वात्प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, "शास इदङ्हलोः" इति सूत्रे हलिति न क्रियते, "शास इत्" "अङि" इति च योगो विभज्यते अजादौ चेदङ्येवेति नियमेन, "तृणह इम्" इत्यत्र हलीतिपदमननुवर्त्य "नाभ्यस्तस्य" इति सूत्रात् 'न' इति 'अचि' इति चानुवर्त्य

शब्दरत्नम् ।

लाश्रयणे विध्यर्थमिति भावः । न च "अचः परस्मिन्" (पा० सू० १।१।५७) इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन भत्वं सुलभमिति वाच्यम् , णिलोपस्येव टिलोपस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ वान्ते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः, "प्रकल्प्य चापवादविषयम्" इतिन्यायेन निषेधविषये तत्प्रतिबन्धाय स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्च ।

हरदत्तादिमते इत्यनेनारुचिर्बोधिता । तद्बीजं त्वयं पक्षो न सूत्रवार्तिकभाष्यसम्मत इति प्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति । चरमावयवे कार्य इति व्याख्याने फलं तु

भैरवी ।

सम्बन्धमकृत्वाऽचि नेत्यस्य सम्बन्धात् । अनिवृत्तेरिति । अभ्युपेत्य वादोऽयम् , वस्तुतः "अचः परस्मिन्" इत्यस्य प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीत्याह—प्रकल्प्येति । अयम्पक्षः—सुबन्ताण्णिजिति पक्षः । सम्मत इति प्रातिपदिकादिति । "तत्करोति" इत्यादि च "टेः" इति सूत्रस्थस्य "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इत्यस्यानुवादः । तत्र वार्तिके प्रातिपदिकादित्यस्य प्रातिपादिकप्रकृतिकसुबन्तादित्यर्थकरणे प्रातिपदिकपदोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तिरिति भावः ।

मूलोक्तस्य भावसाधनविधिशब्दस्याश्रयणे तर्हि प्रयोजनं किम् ? अत आह-चरमावयव

भावप्रकाशः ।

व्यापारोऽत्रेष्टो न प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य । तदाह—इति भाव इति । भत्वमिति । तथाच समानावधिकत्वालौकिकन्यायप्राप्तपदत्वस्य तेन बाधेन निषेधाप्राप्त्या टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेनावलपरत्वात् प्राचोक्तमतेऽपि लोपः सुवार इति भावः । अपिः सम्भावनायाम् । त्वापत्ताविति । तत्समकालमिति शेषः । लक्ष्यभेदात् । तथाच जायमाना भसंज्ञा ईकारान्तादौ स्यादिति भिन्नावधिकतया तद्बाधो वक्तुमशक्य इति भावः । तदाह—वान्त इति । पदत्वेति । उक्तन्यायप्राप्तेति भावः । न च टिलोपस्थानिवत्त्वस्य वान्ते पदत्वस्थापकत्वेन निषेधप्राप्तिद्वारा पदान्तस्थानिकवलोपप्रापकत्वेन निषेध इति वाच्यम्, णिलोपस्थानिवत्त्वस्यापि निषेधप्रतिबन्धद्वारा तादृशवलोपप्रतिबन्धकत्वेन निषेधात् । विनिगमकाभावेन साक्षात्परम्परया वा सिद्धान्तेऽपि पदचरमावयवादिसाधकस्येव तत्प्रतिबन्धकस्यापि निषेधाङ्गीकारात् । अतएव भसंज्ञापि पदकार्यमित्यत्र सूत्रे भाष्ये उक्तमिति दिक् । उक्तार्थमेव द्रढयितुं वाचः क्रमवृत्तितयोभयोः समकालत्वाभावेऽपि निर्वाह इति सूचयितुं च दोषान्तरमाह—प्रकल्प्य वेति । परित्यज्य वेत्यर्थः । "पूर्वं ह्यपवादा" इत्यपेक्षया विकल्पः । अपवादशब्दो बाधकपरः । तत्प्रतीति । भत्वेन तदुपजीव्यपदत्वबाधेन "नपदान्त" इति निषेधप्रतिबन्धायेत्यर्थः । त्वाप्रवृत्तेश्चेति । अन्यथा न्यायासङ्गतिरपवादशास्त्रनिर्विषयता चेति भावः ।

न सूत्रेति । सुप इत्यस्याप्रकृतत्वात् । सुप इत्येव सिद्ध गणसूत्रस्थप्रातिपदिकपदासङ्गतेश्च, "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इति वार्तिकोक्तेश्चेति भावः । पदत्वाभाव इति । अतएव 'पटयति' 'अत्यरराजत्' इत्यादौ जश्त्वकुत्वे न । बहिरङ्गपरिभाषया तु न निर्वाहः, कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । एतेन तयाऽत्र निर्वाहः, अन्यथा सिद्धान्तव्याख्यानेऽपि 'पटितः' इत्यादौ त्वदुक्तरीत्या टान्ते भत्वदौर्लभ्येन पदत्वाज्जश्त्वापत्तेः । 'अत्यरराजत्' इत्यादावज्झलादेशत्वेन तदप्राप्त्या कुत्वाभावायोक्तसमाधेरावश्यकत्वाच्च । नच तत एव तदप्राप्तौ तुल्यावधिकभत्वेन तद्बाधः । तातङ्न्यायेन वैपरीत्यापत्तेरिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्माद् वृक्षवित्यस्य द्विविधव्याख्याने सिद्धिरेवेति । तत्र, नैवं व्याख्यानस्येदं फलम् ।

सरला ।

अजादौ न भवतीति निषेधेन च इदादेशेमागमयोरनैमित्तिकतया तत्र प्रत्ययलक्षणानावश्यकत्वेन दोषाभावात् । अधिकमस्मद्गुरुकृतशब्देन्दुशेखरटिप्पणतोऽवगन्तव्यम् । विध्यर्थमिति । वार्तिककारमत इवेति शेषः । स हि अल्विधावपि प्रत्ययलक्षणार्थमिदं सूत्रं स्वीकरोति । अत एव 'मत्रशीः' 'अतृणेट्' इत्यादौ न दोषः इति फलं च वदति ।

तत्प्रतिबन्धायेति । निषेधाप्रवृत्तये इत्यर्थः । अयंभावः—अचः परस्मिन्निति बाध्यशास्त्रीयोद्देश्य-

अथोदाहरणानि, पदान्ते—कानि सन्ति, कौ स्तः । द्विर्वचने-सुद्ध्युपास्यः । वरे-यायावरः । "यश्च यङः" इति वरच् , अतो लोपः । स च "आतो लोप इटि च"

शब्दरत्नम् ।

'एषो यन् हसति' इत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वाद् "एतत्तदोः" (पा० सू० ६।१।१३२) इति सुलोपाभावः । इणः शतरि यन्निति रूपम् । उत्वे च न स्थानिवद् , अनेन निषेधादिति तत्त्वम् । कानि सन्तीति । वाक्यसंस्कारपक्ष एतत् । तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तेरिकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं द्रष्टव्यम् । एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति । न

भैरवी ।

इति । ननु । 'एषो यन्' इत्यत्र तद्घटितत्वमपि न स्यादत आह—उत्वे चेति । तस्य भावरूपत्वेन पदचरमावयवत्वसम्भवात् । 'कानि सन्ति' इत्यादौ स्थानिवद्भावप्रवृत्तिनिमित्तभूतमनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपपादयति—वाक्येति । तत्र पक्षे । वाक्यसंस्कारपक्षे । एतन्मूलकमेव—तादृशान्तरङ्गत्वमूलकमेव । एतेन तस्यापूर्ववचनत्वं निराकृतम् । श्रुतवर्णक्रमेण । यस्य प्रथमतः श्रवणं तन्निमित्तककार्यस्यान्तरङ्गत्वात्तस्यपूर्वम्प्रवृत्तिरिति क्रमेण । ननु जातिपक्षमुपादायाण्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानवत्पदसंस्कारपक्षाश्रयणं कृत्वा पदान्तग्रहणम्प्रत्याख्यायतामिति चेत् ? न, 'अदद्रीचः' इत्याद्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात् । पदान्तग्रहणाभावे तत्र "अचः" इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यात् । न चाद्र्यादेशस्योभयाश्रितत्वम् "अचः" इत्यस्य तु न तदाश्रितत्वमिति "अचः" इत्यन्तरङ्गमिति तस्यादौ प्रवृत्तिस्ततोऽद्र्यादेशस्येति नेकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वमिति वाच्यम् , भसंज्ञानिमित्तविभक्त्युत्पत्तिपर्यन्तं तस्याद्र्यादेशस्य

भावप्रकाशः ।

किन्तर्हि तदितिचेत् ? अत्र रत्नाकरः 'वृक्षवभ्याम्' इति प्रत्युदाहार्यम् स्वादिष्विति पदत्वस्य तत्र सत्त्वादिति । तन्न, "नैवं विज्ञायते पदस्यातः पदान्तः, किं तर्हि ? पदे अन्तः पदान्तः" इति भाष्येण प्रत्यासत्त्या पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थाजादेश एव न स्थानिवदित्याशयकेन "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति लणसूत्रस्थभाष्येण च वृक्षवादेरनभिधानात् । तद्ध्वनयन्नाह—चरमेति । आदिना 'एषो वशः' 'राजानो यन्ती' इत्यादिपरिग्रहः । पदचरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधोदाहरणमाह—उत्वे चेति । यत्तु अन्तरङ्गे सुलोपे कर्तव्ये बाह्यत्वेनपेक्ष्यणोऽसिद्धत्वम् । उत्वे तु नास्याः प्रवृत्तिः, "नाजानन्तर्ये" इति निषेधादिति । तन्न, सुलोपस्यैव वस्तुतः पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वात् , सिद्धान्तरीत्या चतुर्विधान्तरङ्गत्वस्याभावाच्च । तत्साधकतन्निषेधोदाहरणमाह—कानीति । नचादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादेव न स्थानिवदिति वाच्यम् , वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते" इतिपक्षे तत्त्वसत्त्वात् । नहि पदान्तरनिरपेक्षमेव पदमिह शास्त्रे संस्क्रियते इति नियमः, "युष्मद्युपपदे" इत्याद्यसङ्गत्यापत्तेस्तदाह—वाक्येति । नन्वेवमपि श्यल्लोपविध्योर्युगपत् प्रवृत्त्या तद्दौर्लभ्यमेव । नच परत्वान्निर्वाहः, विप्रतिषेधाभावात् । नित्यत्वं तभयोः समम् । नच वाचः क्रमवृत्तितया यौगपद्यमपि नेति वाच्यम् , तथापि वैपरीत्यापत्तेरत आह—तत्र पक्षे इति । पूर्वोपेति । उपपादितमेतत् । एतन्मूलकमेवेति । तादृशान्तरङ्गत्वमूलकमेवेत्यर्थः । एवेनापूर्ववचनत्वनिरासः । वदनक्रियाविशेषणमेतत् । श्रुतेति । उक्तरीत्या परत्वाद्यसम्भवेन येन क्रमेण वर्णानामुच्चारणम् , तत्क्रमत्यागे बीजाभावेन च तादृशान्तरङ्गत्वमादाय तत्क्रमेण संस्कारौचित्यादिति भावः । यत्तु व्यक्तिपक्षे कृताण्पदस्य जातिपक्षे खण्डनवद्वाक्यसंस्कारपक्षे कृतपदान्तग्रहणस्य पदसंस्कारपक्षे तदुचितमिति मन्दः; तन्न, 'अदद्रीचः' इत्यादौ पदसंस्कारपक्षेऽपि "अचः" इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाय तदावश्यकत्वात् । यदपि पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गोऽद्र्यादेशः अल्लोपोत्तरं प्रवर्तत इति तत्त्वमेवेति [illegible] । तदपि न,

सरला ।

तावच्छेदकावच्छिन्ने नपदान्तशास्त्रस्य 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति बलवत्त्वेन बाधकशास्त्री[illegible]

(पा० सू० ६।४।६४) इत्याल्लोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । यलोपे—यातिः । यातेर्यङन्तात् क्विप् , अतो लोपः, यलोपः, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः, यलो-

शब्दरत्नम् ।

स्थानिवदिति । तेन आतो लोपो नेति भावः । न च पूर्वमलोपस्ततो वलि लोप इति क्रमसत्त्वादकारेणार्द्धधातुकत्वाद्यलाभात्कथमतिदेशेन तल्लाभः ? सम्भावनामात्रेणापि तल्लाभस्य वरेग्रहणेन ज्ञापनात् । अस्ति चात्रापि यदि पूर्वं यलोपः स्यात्तदाऽकारेण प्रत्ययत्वं लब्धं स्यादिति सम्भावना । फलं तु 'यातिः'इत्यादिसिद्धिरिति दिक् । क्विजिति ।

भैरवी ।

प्रवृत्तिप्रतिबन्धे मानाभावेनाल्लोपात्प्राक् प्रवृत्तेः । "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्" इति सूत्रे 'प्रतीचः' इत्यत्र यणादेशस्याकरणेन "अचः" इत्यल्लोपस्य पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये न स्थानिवत्त्वमित्यर्थकल्पनायां तु ज्ञानगौरवस्याप्यनुचितत्वमित्यर्थसाधकमेव पदान्तग्रहणमस्त्वित्याशयेन भाष्यकृता तस्य प्रत्याख्यानन्न कृतमिति । तेन—'यायावरः' इत्यत्र यङवयवाकारलोपस्य स्थानिवद्भावाभावेन । तल्लाभः–आर्द्धधातुकत्वलाभः । यद्यकारस्यार्द्धधातुकत्वं स्यात्तदातदादेशस्य लोपस्यातिदेशेनार्धधातुकत्वं स्यात्तदेव तु न सम्भवतीति भावः । ननु सम्भावनामादाय वरेग्रहणस्य चारितार्थ्येऽपि नापूर्वम्फलाङ्क्षिन्निष्पन्नमत आह—फलन्त्विति । ननु मूले यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्य 'यायावरः' इत्युदाहरणमेव कुतो नोक्तमिति चेत् ? न, 'याति' इत्याद्यर्थं यलोपग्रहणस्यावश्यकतया तेनैवात्रापि स सिद्ध इति न तदंशे उदाहरणत्वमित्याशयात् । इत्यादिसिद्धिरिति । यदि सम्भावितमार्द्धधातुकत्वमाकारलोपनिमित्तं न स्यात्तदा 'यातिः' इत्यत्र यङन्तात् क्विपि कृतेऽकारयकारयोः क्रमेण लोपेऽकारस्यार्द्धधातुकत्वाभावेनाकारस्य लोपो न स्यादतः सम्भावितमप्यार्द्धधातुकत्वमाकारलोपस्य निमित्तमित्याश्रयणीयम् । अत्रादिना 'लोलुवः' 'पोपुवः' इत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्राचप्रत्ययविषये यङवयवाकारस्य "न धातु"इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानपक्षे "यस्य" इति योगविभागेनादौ लोपे "यङोऽचि च" इति यङ्लोपेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाच्प्रत्ययनिमित्तको गुणो यथा न भवति तथोवङादेशोऽपि न तत्र तन्निमित्तकः, किन्तु यङवयवाकारनिमित्तक एव वाच्यः, स यदि सम्भावितम्प्रत्ययत्वन्नाश्रीयेत कार्यप्रयोजकत्वेन, तदा न स्यात् ।

ननु मूले 'यातिः' इत्यस्य साधनावसरे न च पुनराल्लोपः शङ्क्यः, चिणो लुङ्न्यायेना-

भावप्रकाशः ।

उभयाश्रितत्वेऽपि पदद्वयानाश्रितत्वात् । भत्वाल्लोपविभक्त्युत्पत्तिप्रतीक्षायां मानाभावाच्च, पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेन तस्यैवान्तरङ्गतया प्राक् प्रवृत्तेश्च । 'द्यौ' 'प्राचां' 'प्रतीचोयत्'इत्यादिज्ञापकेन पदान्तग्रहणखण्डनं तु वैतण्डिकस्य तवैव सुसहमिति दिक् । लोपो नेतीति । आभीयासिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि । त्वादेरलाभादिति पाठः, समासदौर्लभ्यात् । तल्लाभ इति । आर्धधातुकत्वादिलाभ इत्यर्थः । लोपस्येति भावः । उभयोरप्रयोगान्नियमाप्राप्त्या "कर्तृकर्मणोः" इति षष्ठ्या न समासानुपपत्तिः । एवमग्रेऽपि । ज्ञापनादिति । स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिद्वारेति भावः । अस्तिचेति । सम्भावनायामन्वयः । ननु चारितार्थ्येऽपि फलाभावात् ज्ञापकत्वासङ्गतिः, अत आह—फलन्त्विति । अत एव वरेऽजादेशो न स्थानिवदित्युक्त्यैव तत्र यलोपाल्लोपयोः प्रवृत्त्योः सिद्धा यलोपग्रहणवैयर्थ्ये प्राप्ते तदभावाय मूले दत्तोदाहरणसङ्गतिस्तदाह—यातिरिति । आदिना "नधातु" इति प्रत्याख्याने 'लोलुवः' इत्यादिसङ्ग्रहः । आर्धधातुके इति विषयसप्तमीत्वेन परनिमित्तकत्वं कथमिति तु न शङ्क्यम्, वरेग्रहणेनैवात्र परसप्त-

सरला

दकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचात् पदचरमावयवविधिविषयत्वावच्छिन्नातिरिक्तोयः परनिमित्ताजादेशः स

दः । न च पुनराल्लोपः शङ्कयः, चिणोलुङ्न्यायेनाऽऽतोल्लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । स्वरे–चिकीर्षकः । सनोऽतो लोपो "लिति" (पा० सू० ६।१।१९३) इति

शब्दरत्नम् ।

"क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्" (पा० सू० ३।३।१७४) इत्यनेन । किन्तु न, "अप्रत्य-

भैरवी ।

तो लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च' इत्युक्तम् । तत्र लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदकल्पनयाऽसिद्धत्वमाकारलोपविधायकशास्त्रस्येत्यस्तु, स्थानिवद्भावादिति तु न युक्तम्, "अभ्यासस्यासवर्णे" इत्यनेनाभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतस्थानिवत्त्वन्नेति ज्ञापनेन यथा 'आरति' इत्यस्य सिद्धिर्भवति तथा प्रकृतेऽपि स्थानिवद्भावस्य निषेधः स्यादिति चेन्न, अभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य स्थाने कार्ये कर्तव्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्प्रतिबन्धकीभूतमित्यर्थस्य तेन ज्ञापनात् । नचैवं सति परिभाषेन्दुशेखरविरोधः, तत्र हि 'अरिरियात्' इत्यत्र स्थानिवत्त्वेनेयङ् भवत्येव, तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावादित्युक्तम् । अभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य प्रवेशे तु तस्येयङोऽभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणस्थानित्वं तत्र नेति निषेधाप्राप्तेः प्रतिबन्धकीभूतेत्यस्य तत्र प्रयोजनकथनासङ्गतेरिति वाच्यम्, तस्य ग्रन्थस्य वस्तुतोऽभ्याससम्बन्धिकार्ये इत्यर्थाभिप्रायकत्वात् । अभ्यासावयवादेशस्याप्यभ्याससम्बन्धित्वमित्याशयात् । वस्तुतस्तत्र प्रतिबन्धकत्वनिवेशो न कार्योऽभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वनिवेश एव कार्यो लाघवायेति दिक् ।

भावप्रकाशः ।

लोपक्षस्य ज्ञापनात् । यद्वा, तत्त्वेऽपि विषयतामात्रेणापि तन्निमित्तकत्वव्यवहारस्य तेन ज्ञापनात् । अतएव 'गणयति' इत्यादौ न वृद्धिः । न चैवमपि 'आरति' इत्यत्र शब्देन्दुशेखरे उक्ताभ्यासकार्ये तद-

सरला

'वृक्षव्' इत्यत्र णिलोपस्य तत्र कृते एव वलोपस्य प्राप्तेः पदचरमावयवविधिविषयत्वात् तत्र न स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरिति । यणः स्थानिवत्त्वादिति । अत्र इणो यणादेशस्य स्थानिवत्त्वं साक्षात्पदचरमावयवोत्वप्रतिबन्धकम् । वाक्यसंस्कारपक्षे एतत्फलम्, पदसंस्कारपक्षे तु तत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरिति । तत्पक्षे फलं तु शब्देन्दुशेखरटिप्पणे गुरुकृते स्पष्टं तत एवावगन्तव्यम् । पयःशब्दोपपदकण्यन्तेणूधातोः कर्मण्यणि इणो गमादेशे जायमानपयोगमशब्दसिद्धिः फलं तु न सम्यक्, तत्र गमादेशस्य स्थानिवत्त्वेऽपि गकारस्य आदेशत्वाभावेन तन्मात्रवृत्ति हल्त्वमादायोत्वसिद्ध्या तन्निषेधानावश्यकत्वात् । पदचरमावयवे कार्ये इति व्याख्यानं तु कर्मसाधनविधिशब्दस्वीकारेऽपि तस्य पदान्तशब्देन कर्मधारयसमासे पदचरमावयवरूपे विधेये कर्तव्ये इत्यर्थं न भवतीति गुरुचरणाः । युक्तं चैतत् द्विर्वचनादिशब्दैः कर्मधारयेन पदान्तशब्देनापि कर्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वात् ।

अत्रेदं तत्त्वम्—साक्षात्पदचरमावयवसाधकः परम्परया पदचरमावयवसाधकः साक्षात्पदचरमावयवप्रतिबन्धकः परम्परया पदचरमावयवप्रतिबन्धकश्चेति चतुर्विधः स्थानिवद्भावः । तत्र द्वितीयं वर्जयित्वा त्रिविधस्यापि निषेधोऽनेन क्रियते, द्वितीयस्य तु न, वेतस्वानित्यत्र रूत्वशङ्कापरभाष्यप्रामाण्यादिति प्रपञ्चितं शब्देन्दुशेखरटिप्पणे । एतदुदाहरणान्यपि तत्रैव स्पष्टमुक्तानि तत एवावगन्तव्यानि विस्तरभयान्नात्रोल्लिख्यन्ते ।

वाक्यसंस्कारपक्षे इति । पदसंस्कारपक्षे 'प्रतीचः' इत्युदाहरणम् । तत्र हि "अचः" इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन प्राप्त "इको यणचि" इति यणादेशः पदचरमावयवतया तत्र विधौ स्थानिवद्भावनिषेधान्न भवति । ज्ञापनादिति । सम्भावितधर्मस्यापि स्थानिवद्भावेनातिदेशो भवतीति ज्ञापनादित्यर्थः । फलं त्विति । पूर्वोक्तज्ञापनस्य फलं त्वित्यर्थः । सिद्धिरिति । यातेर्यङन्तात् क्तिचि अतो लोपे यलोपे उक्तरीत्या सम्भावितधर्मस्याल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन आभादातोल्लोपे यलोपे 'यातिः' इत्यस्य सिद्धिरिति भावः ।

ककारेकारस्य उदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्। सवर्णानुस्वारयोः-शिण्ढि। दीर्घे-प्रतिदीव्ना। जशि-सग्धिश्च मे। अदनं ग्धिः। अदेः क्तिनि "बहुलं छन्दसि" (पा०सू०२।४।३९) इति घस्लादेशः, "घसिभसोर्हलि-" (पा०सू०६।४।१००) इत्युपधालोपः, "झलो झलि" (पा०सू०८।२।२६) इति सलोपः, घत्वम्, घस्य जशत्वम्। "सह-

शब्दरत्नम्।

यात्" (पा० सू० ३।३।१०२) इत्यनेन बाधात्। न स्थानिवदिति। स्थानिवत्त्वे हि स्वराप्रवृत्तिरेव स्यात्। अकारस्य तु न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। लित्त्वं तु 'कारकः' इत्यादौ सावकाशमिति भावः। शिण्ढीति। नन्वत्रानुस्वारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः। न चास्मादेव ज्ञापकात्तस्याशास्त्रीयत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन तत्त्व-

भैरवी।

अप्रवृत्तिरेवेति। 'चिकीर्षकः' इतीकारस्येति शेषः। मूले सवर्णानुस्वारग्रहणस्य 'शिण्ढि' इत्युदाहरणम्, तत्र शिषेर्लोटि तस्य हेर्धिः, श्नम्, अल्लोपे अनुस्वारे ष्टुत्वजश्त्वपरसवर्णेषु, "झरो झरि" इति वा डकारलोपः, इति प्रक्रिया। तत्र डकारलोपे पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वन्न, आदिष्टादचः पूर्वत्वात्पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्च। तत्र 'शिण्ढि' इत्युदाहरणं खण्डयितुमाशङ्कते—नन्वित्यादिना। अप्रवृत्तिरिति। अल्लोपस्य परसवर्णे कर्तव्ये स्थानि त्वाप्रवृत्तिरित्यर्थः। नकारनिष्ठमनादिष्टादचः पूर्वत्वं "स्थानिवदादेशः" इत्यनेनानुस्वारेऽतिदिष्टमस्तु, यद्यप्यनादिष्टादचः पूर्वत्वमशास्त्रीयं तथापि सवर्णग्रहणाज्ज्ञापकात्तदतिदेशो भविष्यति। एवञ्चातिदिष्टन्तदेवादाय परसवर्णे कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावः स्यादित्याशङ्कां निराचष्टे-नचेति।

भावप्रकाशः।

नवयवधात्ववयवादेशस्य तत्प्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वं नेत्यर्थस्य "अभ्यासस्यासवर्णे" इत्यनेन ज्ञापितत्वमितिरीत्या 'यातिः' इत्यत्राप्याल्लोपरूपाभ्यासकार्ये तत्प्रतिबन्धकतादृशद्वितीयाकारलोपस्थानिवत्त्वस्य निषेधापत्त्या आल्लोपयलोपयोरियानित्यादिवत्तिरिति प्रत्ययमात्रश्रवणापत्तिरिति वाच्यम्, वस्तुतोऽभ्याससम्बन्धिकार्यमात्रे कर्तव्येऽभ्यासस्यानवयवधातुसम्बन्धितादृशावयवस्याचोभ्यासानवयवकधातोर्योयमवयवउत्तरखण्डसम्बन्ध्यभ्यासादव्यवहितपराङ्रूपस्तस्य वा य आदेशस्तस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं नेति तदर्थेनादोषात्, धात्ववयवत्वस्य सामानाधिकरण्येनादेशविशेषणत्वेनादोषाच्च। धातुत्वमुत्तरखण्डस्यैवेति ध्वनयितुं तदनवयवेति विशेषणम्। अत एवाभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्येत्याद्येव परिभाषेन्दुशेखरे उक्तम्। तस्याप्यन्य एवार्थः। यथाचास्यावश्यकत्वं तथा स्पष्टमन्यत्र। वस्तुतो 'यातिः' इत्येव फलम्, नतु लोलुवादीतिस्पष्टं भाष्यप्रदीपोद्योतव्याख्याने मत्कृते इति बोध्यं, तदाह—दिगिति। बाधादिति। एतेन कण्डूयतेः क्तिनि 'कण्डूतिः' इति वृत्तिकारोक्तमुदाहरणमयुक्तमिति ध्वनितम्। प्रवृत्तिरेवेति। चिकीतीकारस्येति शेषः। तेन प्रतिबन्धादिति भावः। एवव्यावर्त्यमाह—अकारस्येति। सवर्णानुस्वारयोः—'शिण्ढि' 'शिंषन्ति' इति मूले पाठः। शिषेर्लोटो हेर्धिः ततोऽल्लोपानुस्वारष्टुत्वजश्त्वपरसवर्णाः क्रमेण ततो "झरो झरि" इति वा डलोप इति प्रक्रिया। नचाल्लोपस्य पञ्चमीसमासपक्षे स्थानिवत्त्वेन हलः परत्वाभावाड्डलोपो न स्यादिति वाच्यम्, आदिष्टादचः पूर्वत्वेन तदप्रवृत्तेः 'पूर्वत्रासिद्धीये न' इति निषेधाच्च, डलोपस्यासिद्धत्वाच्चेति भावः। अन्यथा सूत्राशयं वक्तुं 'शिण्ढि' इत्युदाहरणं खण्डयते—नन्वित्यादि। त्वाप्रवृत्तिरिति। अल्लोपस्येति शेषः। तथाच सवर्णग्रहणं व्यर्थमिति भावः। कौस्तुभादिसिद्धान्तेनाशङ्कते—नचास्मादेवेति। सवर्णपदादेवेत्यर्थः। अन्यथोक्तरीत्या तस्य वैयर्थ्यं स्प-

सरला।

स्वराप्रवृत्तिरेवेति। प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावादित्यर्थः। स्थानिवत्त्वनिषेधादिति। "स्वविधौ न स्थानिवत्" इति वार्तिकादिति बोध्यम्। आदिष्टादचः पूर्वत्वेनेति। स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावेने-

स्य सः-" (पा०सू०६।३।७८) इति सूत्रात् स इत्यनुवर्तमाने "समानस्य च्छन्द-

---

शब्दरत्नम् ।

म् , फलाभावात् , तद्घटितसन्निवेशापेक्षस्य ततः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणाप्यतिदेष्टुमश-

भैरवी ।

फलाभावादिति । पूर्वसूत्रेण स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादित्यर्थः । उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थ-म्पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिकल्पनं कृत्वा सवर्णपरग्रहणकरणापेक्षया "प्रक्षालनाद्धि" इति न्यायेन पूव-

भावप्रकाशः ।

ष्टमेव । नच सवर्णदीर्घादिसङ्ग्रहाय तत् , फलाभावात् "अनुस्वारादिसाहचर्येण त्रैपादिकस्यैव ग्रहणाच्च । तदनाश्रये दीर्घग्रहणेनैव सिद्धेरेतद्वैयर्थ्यापाताच्च । यलोपादिसाहचर्येण सवर्णे कर्तव्ये इत्यर्थस्यैवौचित्या-च्चेति भावः । तस्य—अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य । स्थानिवत्त्वेन । पूर्वसूत्रेण । तत्त्वमिति । अनादि-ष्टादचः पूर्वत्वमित्यर्थः । अनुस्वारस्यैति शेषः । एवञ्च प्राप्तद्वितीयस्थानिवद्भावाभावायैतत्सफलमिति भावः । नन्वेवं 'कण्डूतिः' इति न स्यात् । कण्डूयतेर्यगन्तात् क्यजन्ताद्वा क्तिच्यल्लोपयलोपयोराद्यस्य स्थानिवत्त्वेनोवङि यणिवोक्तरीत्या "अचः पर" इतिस्थानिवत्त्वादकारेण व्यवायादूठ्वलोपयोरप्राप्त्या "ह-लि च" इति दीर्घे 'कण्डूवितिः' 'कण्डूवतिः' इति वाऽनिष्टरूपापत्तेरितिचेत् ? न, अत्र सूत्रे 'कण्डूतिः' इति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात्तस्य स्थानिद्वारकत्वानित्यत्वकल्पनात् । एवञ्च वलोपापवादोठोभयथापि रूपसि-द्धिः । अतएव 'तितउमाचष्टे तितापयति' इति हरदत्ताद्युक्तिः सङ्गच्छते । अन्यथा तत्राप्युक्तरीत्या स्थानि-वत्त्वेन पुक् न स्यात् । वस्तुतस्तदनित्यत्वेऽपि तत्र नेष्यते इत्यत्र मानाभावात् तदुक्तिरयुक्तैवेति 'तिता-यति' इत्येवरूपमिति बोध्यम् । यद्यपि सवर्णग्रहणेनैवानुस्वाराक्षेपः सुलभः, अन्यथैतद्वैयर्थ्यापत्तेस्तथापि तन्मात्रविषयकत्वशङ्कावारणाय तद्ग्रहणम् । अत एव सवर्णाविषये सफलतां ध्वनयितुं 'शिषन्ति' इत्युक्तं मूले । बहिरङ्गासिद्धत्वं तु न, उक्तोत्तरत्वात् । एतेन सवर्णस्थान्यनुस्वारे एव कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावो न केवलानुस्वारे इति नियमार्थं सवर्णग्रहणमित्यपास्तमिति मूलकौस्तुभनिष्कर्षः । अत्र मान्योक्त्या तावत्स-माधत्ते—फलाभावादिति । यस्मिन् ज्ञापिते यस्य स्वस्मिन् चारितार्थ्यमन्यत्र फलं तत्तेन ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तेनात्रान्यत्र फलाभावादित्यर्थः । नच'समाद्य'इत्यादिसिद्धिः फलम् । तत्र हि 'अद् इ य' इति स्थिते "ण्यल्लोपौ" इति पूर्वविप्रतिषेधेनोपधावृद्धेः पूर्वं णिलोपे वृद्धौ एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्तजग्ध्याद्यादेशा-भावाय णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमुपेयम् । तच्चोक्तार्थाङ्गीकारं विना न सम्भवति कृतवृद्धेरादित्यस्यानादि-ष्टादचः पूर्वत्वाभावादिति वाच्यम् । "ण्यल्लोपौ" इत्यस्य णिस्थानिकवृद्ध्यादेर्बाधकत्वेनात्राप्राप्त्या वृद्धेः परत्वेनादौ सुवचत्वात् । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वादिरूपान्तरङ्गत्वेन वृद्धेरादौ दुर्वारत्वाच्च । स्थानि-भूतादचःपूर्वत्वेन दृष्टो यस्तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधावित्यर्थस्य "कृदतिङ्" सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वे-नाक्षतेश्च । एतेन नच फलाभावः, समाद्यत्यादिसिद्धेः फलत्वादितिमन्दोक्तिरपास्ता । नच लालुवादिसिद्धिः फलम्-नच "अवृत्तेपुनः" इति "संज्ञापूर्वे" इति च निर्वाहः कौस्तुभे उक्त एवेति वाच्यम्, आद्यायाः लक्ष्यासाधकतया निष्फलत्वेनानङ्गीकारात्; अन्त्याया असत्त्वाच्च इतिवाच्यम्, नधातुलोपसूत्रसत्त्वात् । वार्तिकोक्तप्रत्याख्यानं तु न भाष्याभिमतम् । एवञ्च सवर्णग्रहणं व्यर्थमेव । अतएव पूर्वत्रासिद्धे इत्यष्ट-स्य वरेयलोपस्वरदीर्घवर्जद्विर्वचनादीनि न कार्याणीति भाष्यसङ्गतिः । अन्यथा तस्याप्यावश्यकतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अतएव च 'कण्डूतिः' इति यथाश्रुतभाष्योदाहरणसङ्गतिः । एतेनातएव सवर्णग्रहणं सूत्रे कृतम् । अन्यथानर्थक्यं स्पष्टमेव कौस्तुभादावुक्तमिति मन्दोक्तिर्हरितमाचष्टे इति णिचि विचि हरिल्लुना ति इत्यादौ "तोर्लि" इति कर्तव्ये प्राप्तस्थानिवद्भावाभावाय सवर्णग्रहणं, पूर्वत्रासिद्धीये इति तु न तस्य दोष इति निषेधादिति खण्डनकारोक्तिश्चापास्ता; उक्तहेतोः, परनिपातयोग्यस्य पूर्वनिपातकरणेन तत्साम-र्थ्येन तत्साहचर्येण प्रतिपदोक्तलत्वस्यैव तत्र ग्रहणादिति भाष्याशयाच्चेति मान्यमतनिष्कर्षः । अभ्युपेत्येदम् ।

अत्र गुरुचरणाः—लोलुवादिसिद्धिः फलमस्त्येव । "नधातु" इतिप्रत्याख्यानस्य भाष्यकृतः सिद्धान्त-त्वेनाभिमतत्वात् । अन्यथा प्रत्याख्याने 'मरीमृजः' इत्यादौ मृजेरजादौ सङ्क्रम इति विकल्पप्राप्ते-स्तन्निषेधस्य चानुक्त्या तस्येष्टत्वानुमानेन भाष्योक्तान्यव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाण्येन च विकल्पः

भैरवी ।

सूत्राप्रवृत्तिरेवोचितेति भावः । किञ्च यत्र ज्ञाप्यार्थस्यान्यत्र फलन्तदेव ज्ञापकम्भवति, तथात्र वक्तुमशक्यम् । नच 'समाद्य' इत्यस्य सिद्धिरेव फलम्, अत्र 'सम्-अद्-इय' इति स्थिते पूर्वविप्रतिषेधेनोपधावृद्धेः पूर्वं णिलोपे ततस्तस्य स्थानिवत्त्वेन णित्त्वबुद्ध्या वृद्धौ कृतायामेकदेशविकृतन्यायेनाद्ग्रहणेन ग्रहणाज्जग्ध्यादेशस्य प्राप्तौ "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वमिष्यते स चानादिष्टादचः पूर्वत्वस्यातिदेश एव घटत इति वाच्यम्, णिलोपादन्तरङ्गत्वेनोपधावृद्धेः प्रवृत्तेरनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सुलभत्वात् । "सन्वल्लघुनि" इतिसूत्रे प्रत्याहारग्रहणेन "वृद्धेर्लोपो बलीयान्" इति तु यत्रैकस्थानिकत्वं वृद्धिलोपयोस्तद्विषयम् । नच 'लोलुवः' इत्यत्रोवङि "पुगन्त" इति प्राप्तस्याज्निमित्तकगुणस्य "न धातुलोप" सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे प्रतिबन्ध एव फलमस्त्विति वाच्यम्; "न धातुलोप" इति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे फलसत्त्वेऽपि

भावप्रकाशः ।

स्यात् । आदाविति तु परिभाषालब्धोऽर्थः । अतएव "अचि क्ङिति" इति भाष्योक्तिः । एतेनादिग्रहणसामर्थ्यात् मुख्याजादावेव प्रवृत्तिरिति हरदत्तोक्तमपास्तम् । एवञ्च सूत्रमतेऽपि तत्कल्पनावश्यकत्वमितिगौरवम् । अन्यथा फलभेदः स्पष्टएव । नच-उवङि अनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेऽपि ततः पूर्वत्वेन दृष्टलोलूशब्दात् परस्य गुणे कर्तव्ये तत्प्रतिबन्धायाल्लोपस्य पञ्चमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भावसौलभ्येन नोपधागुणः; निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वस्मादिति कैयटाद्युक्तार्थे तु न मानम्, 'हेगौरि' इत्याद्यतिप्रसङ्गस्य पञ्चमीसमासानित्यत्वेनैव वारणात् । भाष्यानुक्त्या तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणात् । अचः पूर्वत्वांशे स्वरग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेऽप्यत्र तद्बाधे मानाभावात् । उक्तार्थस्य शब्दमर्यादया लाभाच्चेत्युद्द्योतोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम्, पक्षे दोषध्रौव्यात् तस्य लक्ष्यविशेषपरत्वाच्च । यत्तु ईदृशरीत्या पञ्चमीसमासेन तत्त्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादुद्द्योतश्चिन्त्य इति । तन्न, अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यत इति "नधातुलोप" इति सूत्रभाष्ये एवाश्रयणात् । नचैवमप्युद्द्योतविरोधः तस्य पञ्चमीसमासस्य लक्ष्यसामान्यपरत्वाभिप्रायकत्वात् । नचैवं तत्पक्षे 'वैयाकरणः' इत्यादौ अनादिष्टादच इकारात्पूर्वत्वेन दृष्टवकारादेरव्यवहितपरस्यैकारादेरुक्तरीत्या आयादेशाद्यापत्तिः । यत्तु 'भूयास्ताम्' इत्यादावार्धधातुकत्वस्येवात्रैज्विशिष्टएवादेशत्वं "यदागमा" इति न्यायेन; तथाच न तेन तदापत्तिरिति । तन्न, तन्न्याये तद्ग्रहणशब्देन संज्ञाभूतशब्दस्य शास्त्रोपात्तस्यैव ग्रहणात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । किञ्च ऐजागमत्वेऽपि अवयवत्वे मानाभावात् "अनुनासिकात्पर" इति विहितानुस्वारवत् । न च परादिशब्देन विधानादेव तत्त्वम्, तस्य तत्त्वेन बोधकत्वाप्रसिद्धेः प्रत्ययादीनामपि तत्त्वापत्तेश्च । अत एवादेशनिमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे 'वैयाकरणः' इत्यादौ दोषमाशङ्क्य "अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्" इति समाहितम् "अचः परस्मिन्" "नय्वाभ्याम्" इति सूत्रभाष्ययोः । अन्यथा शङ्काया एवानुदयापत्तेरज्ञानतस्तदुदयेऽपि त्वद्रीत्या तयोरपि पक्षयोरदुष्टतया तदनुक्त्वा पक्षान्तराश्रयणेनैव सिद्धान्तकथनस्यासङ्गत्यापत्तेः । एतेन पूर्वौ पूर्वावयवौ, अभक्तत्वे हि इश्चाजश्च यजन्तस्मादणन्ताच्छो न स्यात्, प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वादिति हरदत्तोक्तमपास्तम्, उक्तभाष्यविरोधापत्तेः । इमामेवारुचिं ध्वनयितुं शब्देन्दुशेखरे तत्र हरदत्त इति लिखितम् । अत एव तथा प्रयोगानुच्चारणं तत्रेति तदभाव एवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यमिति दिगिति वाच्यम्, ऐज्विधिसामर्थ्येन तदभावकल्पनात् अवध्यवधिमतोः साजात्येन पञ्चमीसमासस्य 'बेभिदिता' इत्याद्युदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन च ततः पूर्वत्वेन दृष्टस्य साच्कस्यैव ग्रहणाच्च । अत्र च लावयतेर्लौरित्यादेः क्लौलुप्तमिति लक्ष्यत्वस्याकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः कार्यः । ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिरिति खण्डनपरभाष्यमपि मानम् । "षत्वतुकोः" इति ज्ञापकादतरङ्गत्वमनित्यम् । एवञ्च नित्यत्वाण्णिलोपः । वृद्धिस्तु अकृते णिलोपे उपदेशेन कृतेत्वतिदेशेनेत्यनित्या । वार्तिकप्राप्तिस्तूक्तरीत्या नेति तस्याशयः । कैयटस्य तु प्रमाद एवेति स्पष्टमुद्द्योते । अन्यथोक्तरीत्या ततः पूर्वस्माल्लशब्दादव्यवहितपरौकारस्यावादेशरूपकार्यसत्त्वेन तदावश्यकत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टव । 'अलौः' इत्यादौ तु पूर्वं धातुः साधनेनेति सिद्धान्तादनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावः । एवं वैयाकरणः

शब्दरत्नम् ।

क्यत्वाच्च, "भोभगो" (पा० सू० ८।३।१७) इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तस्य स्थानिभूताल्वृत्तिधर्मत्वेन "अनल्विधौ" इति निषेधाच्च, विशेषणतयाऽलाश्रयणाच्च ।

भैरवी ।

सूत्रकारमते फलाभावात् । अत एव "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इत्यवष्टभ्य सवर्णग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यस्य सङ्गतिः । अन्यथोक्तार्थज्ञापकतयैव सवर्णग्रहणस्यावश्यकतया "वरे यलोपस्वरवर्जन्द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानि" इति भाष्यं न सङ्गच्छेत ।

तद्घटितेति । अकारयुक्तो नकार इत्येवमानुपूर्वीघटितेत्यर्थः । अशक्यत्वादिति । नचाविद्यमानस्यैव धर्मस्यातिदेशो भवतीति तस्यातिदेशो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्यानुपूर्वीरूपतया कार्यातिदेशस्याद्यसूत्रेण करणेऽपि रूपानतिदेशात् । स्थानिभूताल्वृत्तीति । नकारवृत्तीत्यर्थः । नन्वसाधारण्यनिवेशवादिमूलकृन्मते नायमल्वृत्तिधर्मोऽत आह—विशेषणतयेति । अज्रू-

भावप्रकाशः ।

'सुधीः' इत्यादावपि, अन्त्ये ततोऽव्यवहितपरत्वाभावश्चेति बोध्यम् । एतेनैज्विधेरुत्तरत्रसाफल्येन तत्सामर्थ्याचत्सिद्धिरयुक्तेत्यपास्तम् । किञ्च "द्वारादीनां च" "श्वादेरिञि" इत्युभयविषये साफल्येऽपि "नय्वाभ्याम्" इत्यादि सूत्रचतुष्टयविषयेष्वश्रवणेन वैयर्थ्यमेवेत्याशयात् । "भूयसा व्यपदेशः" इति न्यायात् । अतएवोद्द्योतादौ आद्यहेतुरेवोक्तः । 'द्यूः' इत्यत्रोक्तरीत्या दस्य साच्कत्वाभावेन ततो व्यवहितस्य कार्याभावेन च स्थानिवद्भावस्यैवाप्रवृत्त्या न दोषः । कण्डूतिरित्यत्रापि न दोषः । ततः पूर्वत्वेन दृष्टत्वस्य यान्ते सत्त्वेऽपि वकारस्योकारेण व्यवहितत्वात्तदप्राप्तेः । पूर्वस्येव परस्यापि अनुपदोक्तरीत्या साच्कस्यैव ग्रहणेन यणादेशपक्षेऽपि न दोषः । एतेन पक्षद्वयेऽपि तत्प्रयोगासिद्धिः । तत्त्वेन दृष्टादुकारान्ताद्धलन्ताद्वा पराव्यवहितत्वयोठि तदापत्तेरित्यपास्तम्, उक्तहेतोः । अतिदेशदृष्ट्या दीर्घस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वोकारान्तत्वेऽपि तस्य ततः पूर्वत्वाभावाच्च । तस्मादुद्द्योतोक्तपक्षोऽपि सम्यगेवेति न तद्विरोधः किञ्च प्राचामनुरोधेन तथोक्तत्वात् । एवञ्च प्रत्याख्यानस्य युक्तत्वे लोलुवादिसिद्धिः फलमिति युक्तमित्याहुः । तन्मते पूर्वहेतोरयुक्तत्वादाह—तद्घटितेति । अकारयुत न इत्येवमानुपूर्वीसापेक्षस्येत्यर्थः । अतिदेशेति । ईदृशानिर्देशेत्यर्थः अस्य कार्यातिदेशत्वेन रूपानतिदेशात् । तस्यानुपूर्वीरूपत्वात्, तस्याः स्वरूपरूपत्वात् समुदायस्यास्थानित्वाच्च । एतेन वचनात् किं किं न भवतीत्यतिदेशसहस्रेणेत्ययुक्तमित्यपास्तम् । अपिः कैमुतिकन्यायसूचकः । ननु मास्तु तदतिदेशः, उक्तयुक्तेः; किन्तु तदुपजीव्यकाचः परेति स्थानिवद्भावे कार्ये पूर्वसूत्रप्रवृत्तिः "अचः परः" इति स्थानिवद्भावस्तेनातिदिश्यते इति फलितोऽर्थः । एवञ्चाशास्त्रीयत्वशङ्कापि न, यया तासौ नित्यानिट्त्वादीनामप्यतिदेशापत्तिः स्यात् । स्पष्टं चेदं कौस्तुभादौ;—इति चेत् ? न, ईदृशकार्यातिदेशस्य भाष्यासम्मतत्वात् । निमित्तरूपकार्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । अत एव "स्थान्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इत्येतदुपपादनावसरे "स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वाश्रयं च लघूपधत्वादि, तत्र लघूपधगुणादिः प्राप्नोति" इति भाष्यं सङ्गच्छते । किञ्चानया रीत्या तासौ नित्यानिट्त्वापेक्षेऽण्निषेधेऽप्यतिदेशप्रवृत्त्या घट्टकुटीप्रभातन्यायापत्तेः । एतेन यत्तु 'शिणुढि' इति 'इत्यादिविस्तरः' इत्यन्तमनूद्योक्तरूपाः कौस्तुभोक्तफक्किका एवं संलिख्य एतेन तद्घटितेत्याद्यशक्यत्वादित्यन्तमप्यपास्तम्, स्थानिवदिति कार्यातिदेशात्, अन्यथा तदानर्थक्यमेवेति मन्दोक्तिरपास्ता । नन्वचः पूर्वत्वं नामाजवधिकत्वविशिष्टं पूर्वत्वम्, नत्वज्विशिष्टं तत्त्वम् । अत एव तन्नानुपूर्वीरूपं किन्तु अतिरिक्तो धर्मस्तस्य चातिदेशः सुलभ एवेत्यत आह—भोभगो इति । रीत्येति । सा च प्रागुक्ता, वक्ष्यते च । तस्य—तादृशपूर्वत्वस्य । अल्वृत्तीति । नकारवृत्तीत्यर्थः । एतेनान्धपरम्परया कौस्तुभोक्तरीत्या साधारणत्वनिवेशेन दूषयन्मन्दः अत्युक्तः, भाष्यरीतेरज्ञानात् । ननु मूलकृन्मते नायमल्विधिरत आह—विशेषणेति । अज्रूपस्यालो विशे-

सरला ।

ष्यर्थः । भाष्यरीत्येति । तत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवतीत्यनल्विधावित्यस्यार्थेन लोपस्याल्त्वव्याप्यात्त्वावच्छिन्नस्थानिताकत्वेन तन्निषेधादित्यर्थः । यथा चैतत्तत्स्थानिवत्सूत्रे निरूपितम् । विशेषणतयेति । स्थानिसम्ब-

शब्दरत्नम् ।

भाष्ये "पूर्वत्रासिद्धे" इत्यदष्टम्य वरे-यलोप-स्वर-भिन्नानां द्विर्वचनादीनां ग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानेन तस्य च णत्वे प्रतिप्रसवेनात्र स्थानिवत्त्वेन परसवर्णाभावस्यैव लाभादिदमुदाहरणं चिन्त्यम् । णत्वग्रहणे च प्रतिप्रसववार्तिके लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नेत्युपपादयिष्यते । किं च "दीर्घादाचार्याणाम्" (पा०सू०८।४।५२) इत्युत्तरम् "अनुस्वारस्य ययि" (पा०सू० ८।४।५८) "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।५९) "तोर्लि" (पा० सू० ८।४।६०) "उदस्था" (पा० सू० ८।४।६१) "झयो हो-"(पा० सू० ८।४।६२) "शश्छोऽटि" (पा० सू० ८।४।६३) इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "झलां जश्

भैरवी ।

पस्यालो विशेषणत्वादिति भावः । पूर्वोक्तं सर्वमत्र सवर्णादेशपक्षे । वस्तुतोऽत्र तस्याभावेन णकारोऽयुक्त इत्याशयेनाह—भाष्य इति । प्रतिप्रसवेनेति । "तस्य दोषः" इति वचनेनेति शेषः । स्थानिवत्त्वेनेति । स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य भवत्सम्मतस्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः । ननु प्रतिपदोक्तणत्वस्य प्रतिप्रसवसूचकवार्तिके ग्रहणमत आह—णत्वग्रहण इति । उपपादयिष्यत इति । अष्टन्शब्द इति शेषः । णग्रहणस्य "अपदान्तस्य मुर्द्धन्यः" इति सूत्रान्मूर्द्धन्यपदानुवृत्तिं कृत्वा प्रत्याख्यानेन प्रतिपदोक्तस्य णत्वस्याभावेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव । एवञ्च 'शिण्ढि' इति न सवर्णानुस्वारयोरुदाहरणम्, किन्तु अनुस्वारग्रहणस्यैव । आद्यसूत्रेणाभ्युपेत्यानादिष्टादचः पूर्वत्वं शिण्ढीत्येतत्परसवर्णग्रहणोदाहरणं न, एतत्साधयति- किञ्चेति । इदम्पाठव्यत्यासप्रदर्शनं जश्त्वस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय, नतु लोपस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय, व्यत्यासाभावेऽपि लोपस्यासिद्धत्वसम्भवात् । पाठव्यत्यासपक्षे शिण्ढीत्यत्र प्रक्रिया त्वि-

भावप्रकाशः ।

षणत्वेनाश्रयणाच्चेत्यर्थः तथाच पूर्वसूत्राप्राप्त्या तत्त्वाभावेन "अचः पर" इत्यस्याप्राप्त्या सवर्णग्रहणं व्यर्थमिति युक्तमेवेति भावः । इदञ्चात्र सवर्णादेशमभिप्रेत्य । वस्तुतोऽत्र तस्यैवाभावेन णस्य पाठोऽयुक्तः, किन्त्वनुस्वारस्यैवेति नैतल्लक्ष्याभिप्राया सूत्रकृतः सवर्णपदोक्तिरित्याह—भाष्य इति । प्रत्याख्यानेनेति । अवष्टम्भोऽत्र स्वीकारः । स्वरेति । मूलरीत्येदम् । सिद्धान्ते तु दीर्घोऽप्युपलक्ष्यत्वेनात्र बोध्यः । अत्र—सूत्रे । तेनैव सिद्धिरिति शङ्कामपाकरोति—तस्य चेति । चस्त्वर्थे । प्रतिप्रसव इति । "तस्य दोषःसंयोगादि" इति वचनेनेत्यर्थः । नात्र—'शिण्ढि' इत्यत्र । स्थानिवत्त्वेनेति । कौस्तुभाद्युक्तरीत्या ततः पूर्वस्माच्छिइत्यस्माद्व्यवहितपरस्य व्यपदेशिवद्भावेन साच्कत्वमित्युद्द्योतोक्तरीत्या वा तस्य परसवर्णे स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादित्यर्थः । एतेन सवर्णग्रहणसामर्थ्यादल्विधावपि स्थानिवद्भाव इत्यपास्तम् । ननु वार्तिके प्रतिपदोक्तणत्वग्रहणेनात्र निषेध एव, अत आह—णत्वेति । तदंश इत्यर्थः । लत्वांशे तु साऽस्त्येवेत्युक्तम् । अत एवैतदुक्तिः सफलेति भावः । उपपादेति । अष्टन्शब्द इति शेषः । "अपदान्तस्य मूर्धन्यः" इत्यनुवृत्त्या णादेः खण्डनेन सर्वस्य लाक्षणिकत्वमेव । णत्वग्रहणं मास्त्विति कौस्तुभमतेऽन्तरङ्गपरिभाषया तदभाव इति भावः । एतेन तत्र णत्वग्रहणप्रत्याख्यानेन परसवर्णप्रवृत्त्या 'शिण्ढि' इति रूपसिद्धिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु कौस्तुभाद्युक्तरीत्योः खण्डितत्वेन सवर्णस्यैव लाभोऽत आह—किञ्चेति । दीर्घादिति । इदञ्च जश्त्वासिद्धत्वाय, नतु लोपस्य ; तस्य सर्वथा तत्त्वात् । 'शिनष् हि' इत्यत्र ध्यल्लोपानुस्वारष्टुत्वानि प्रागुक्तानि । ततो लोपपरसवर्णयोर-

सरला ।

ल्ध्यल्वृत्तिः- अलमात्रवृत्तिर्धर्मः अच्त्वं, तद्घटितत्वेन स्थानिभूतादचः पूर्वत्वधर्मस्य, तन्निमित्तके विधौ नेत्यर्थेऽपि तेन निषेधादिति भावः । उपपादयिष्यते इति । अष्टन्शब्दे इति शेषः । तत्र हि "रषाभ्यां नो णः" इति सूत्रे "अपदान्तस्य मूर्धन्यः" इत्यतोऽपदान्तस्येत्यनुवर्त्य णग्रहणं "पदान्तस्य" इति सूत्रं च प्रत्याख्यातम् । तदेकवाक्यतयाऽऽरम्भपक्षेऽपि तदनित्यतया णत्वांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्यु-

शब्दरत्नम् ।

झशि" (पा०सू०८।४।६३) "अभ्यासे चर्च" (पा० सू० ।८।४।६४) "खरि च" (पा० सू० ८।४।६५) "वा ऽवसाने" (पा० सू० ८।४।६६) "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा० सू०८।४।६७) इति पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठपक्षे परसवर्णदृष्ट्या "झलां जश् झशि" । (पा० सू० ८।४।६३) इत्यस्य "झरो झरि" (पा० सू० ८।४।६५) इत्यस्य चासिद्धत्वेन यय्परत्वाभावात्तदप्राप्तेरिति चेत् ? सत्यम्, पादयतेः क्विपि 'पाद्धसति' इत्यादौ "झयो हः—" इति पूर्वसवर्णे पञ्चमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भाववारणार्थत्वात् । हरितशब्दादाचक्षाणण्यन्तात् क्विपि हरिद्धसतीत्यादौ उक्तरीत्या प्राप्तस्य तस्य वारणार्थत्वाच्च । अत्राल्लोपस्यापि तत्प्राप्त्या क्वौ लुप्तमित्यस्य विषय एव न । हरिन्नमतीत्यादौ अनुनासिके तद्व्यावृत्त्यर्थत्वाच्च । "हयवरट्" सूत्र-

भैरवी ।

स्थम्बोध्या—शिनष् धि इत्यत्राल्लोपानुस्वारष्टुत्वानि, अस्यामवस्थायामनुस्वारस्य यय्परत्वाभावादप्राप्तिः परसवर्णत्वस्य, एवं लोपस्यापि सवर्णपरत्वाभावादप्राप्तिः, किन्तु जश्त्वम् तस्य जश्त्वस्यासिद्धत्वात्परसवर्णाप्राप्तिरिति भावः ।

सवर्णे इति । कर्तव्ये इति शेषः । प्राप्तस्थानिवद्भावेति । "क्वौ लुप्तन्न स्थानिवत्" इति तु काचित्कमित्याशयः । ननु "क्वौ लुप्तम्" इत्यस्यासार्वत्रिकत्वेऽपि तेन निषेधेनास्यरूपस्य सिद्धेर्नैतदसाधारणं सवर्णग्रहणोदाहरणमत आह-हरितेति । 'हरिद्धसति' इत्यत्र । ननु 'हरिद्धसति' इत्यपि पञ्चमीसमासस्यानाश्रयणपक्षे सुवचमत आह—हरिन्नमतीति । भाष्य-

भावप्रकाशः ।

प्राप्त्या जश्त्वम् । ततस्तस्यासिद्धत्वात् परसवर्णाप्राप्तिरिति भावः । ननु डलोपे सिद्धश्रूयमाणढं मत्वा तत्प्राप्तिरेवात आह—झर इति । न चैवं डं मत्वा स्यादिति वाच्यम्, उक्तोत्तरत्वादिति भावः । यत्तु "प्रत्ययः" "परश्च" इति ज्ञापकात् "न मुने" इति योगविभागाद्वा परसवर्णग्रहणाद्वा "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्यानित्यत्वेन यय्परत्वमिति मन्दः। तन्न, ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात्, योगविभागस्याप्रामाणिकत्वात्, परसवर्णग्रहणाभावात्, सूत्रमते सवर्णपदस्य वक्ष्यमाणरीत्या चारितार्थ्याच्चेति दिक्। क्विपीति। "क्वौ लुप्तम्" इति तु क्वाचित्कमिति भावः। सवर्ण इति। कर्तव्ये इति शेषः एवमग्रेऽपि। ननु तस्य काचित्कत्वेऽपि "येन विधिः" इति सूत्रभाष्ये पादयतेः पाद् पद इति लक्ष्यस्योक्त्या तद्विषयत्वस्य वाच्यत्वेन तेनात्र सिद्धिरत आह—हरितेति। आद्ये ऽरुचिं सूचयन्नाह—अत्रेति। अपिर्णिलोपसमुच्चायकः। ननु पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्याने नियतविषयत्वे वा नैतत्फलं तस्य। किञ्च सवर्णस्यैव सूत्रे तेन ग्रहणन्न पूर्वसवर्णादेरत आह—हरिन्नमतीति। प्रक्रिया तु सैव। तद्व्यावृत्त्यर्थत्वादिति । षष्ठीसमासेन प्राप्त-

सरला ।

त्वमिति बोध्यम्। पञ्चमीसमासेनेति। अल्लोपस्य स्थानिभूतादचो लुप्ताकारात्पूर्वत्वेन दृष्टस्याकारात्परस्य हकारस्य पूर्वसवर्णे धकारादेशे कर्तव्ये प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य निषेधार्थं सवर्णग्रहणस्यावश्यकत्वमित्यर्थः। "क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्" इति वार्तिकेनैव तत्सिद्धिरित्यरुचेराह—हरितशब्दादिति । विषयएव नेति। ननु "क्वौ लुप्तम्" इत्यस्य विषयत्वाभावेऽपि 'हरित्-हसति' इति स्थिते पूर्वसवर्णस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं "झलां जशोऽन्ते" इत्यनेन जश्त्वेन दकारे तस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्स्थानिवत्वाप्राप्त्या नेदं सवर्णग्रहणस्य फलं भवितुमर्हतीति चेत्? आचक्षाणण्यन्तात्क्विपि निष्पन्नस्य हरिद्शब्दस्य अशब्देन समासे हरिदशब्दात्पुनर्णिचि ततः क्विपि णिलोपाल्लोपयोः 'हरिद्-हसति' इत्यस्योपलक्षणीयत्वात्। वस्तुतस्तु तदपि नोदाहरणं पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेनैव स्थानिवद्भाववारणसम्भवात्। अत एवारुचेराह—हरिन्नमतीत्यादाविति। नन्विदमपि उदाहरणं सवर्णग्रहस्य भाष्यकृन्मते एव सम्भवति नतु सूत्र-

स्यमूर्द्धप्रभृत्युदकषु" इति सूत्रेण सः। चरि--जक्षतुः॥

संयोगान्तस्य (पा०सू०८।२।२३)। तदन्तस्येति। अलोऽन्त्यपरिभाषयेति

शब्दरत्नम्।

भाष्यरीत्या तत्र सवर्णग्रहणापकर्षेण तस्यापि सवर्णविधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः। सूत्रेण स इति। "सग्धिः स्त्रीसहभोजनम्" इत्यमरात्सहस्य सादेश इति प्रतीयते। "झलो झलि" (पा०सू०८।२।२६) इति सिच एव लोप इति पक्षे छान्दसो वर्णलोपो बोध्यः। स्पष्टञ्चेदं "घि च" (पा०सू०८।२।२५) इति सूत्रे भाष्ये। लोके तु सग्धिरित्यसाध्वे-वेति बोध्यम्।

भैरवी।

रीत्येति। तत्र हि—'स्वर्नयति' 'प्रातर्नयति' इत्यादौ "यरोऽनुनासिके" इति रेफस्य स्थानेऽनुनासिकादेशवारणाय वार्तिककृता "रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्तव्यः" इति कथितं तत्प्रत्याख्यानाय "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रात्सवर्णग्रहणस्यापकर्षो दर्शितः। नच 'हरिन्नमति' इत्येतदपि पदान्तविधिम्प्रति न स्थानिवदित्यनेनासिद्धमिति वाच्यम्, पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थाजादेशो न स्थानिवदिति सिद्धान्ते तस्याप्रवृत्तेः। अन्यत्र—'चतुर्मुखः' इत्यस्य साधनावसरे। स्त्रीति। इदं—पूर्वान्वयि। नचैवं सति मूलासङ्गतिरिति वाच्यम्; वृत्त्यनुरोधेनैवं कथनात्। वस्तुतस्तु समाना जग्धिः सग्धिरित्यत्र सहशब्दस्यैव सादेशः। समानशब्दस्य विग्रहवाक्ये प्रयोगस्तु सहार्थस्य सम्प्रत्ययप्रदर्शनाय। रूढश्चायं शब्द इति "सहस्य सः संज्ञायाम्" इति सादेशः। छान्दस इति। नचैवं सत्यमरग्रन्थे कथमस्य प्रयोग इति वाच्यम्, अस्य छान्दसानुकरणत्वात्॥

भावप्रकाशः।

स्थानिवद्भावव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः पदसंज्ञायां स्थानिवद्भावस्तु न, अपूर्वविधित्वात्। सत्यपि पदमिति पक्षे "नपदान्त" इतिनिषेधात्। अनुनासिके पदान्तविधौ नेति निषेधो न, सिद्धान्ते तदप्रवृत्तेः। एतेन—पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यनेन 'वेतस्वान्' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेर्वारणाय स्वीकृतसप्तमीसमासपरभाष्यप्रामाण्येन तत्र पदान्तविध्यन्यविधेर्ग्रहणवत् पदान्तान्यजशो जश्पदेन ग्रहणवच्च पदान्तान्यसवर्णस्यैव सवर्णपदे ग्रहणमिति 'पाद्धसति' इत्येवलक्ष्यं सत्यभिधाने। तदभावे तु चिन्त्यफलं सवर्णग्रहणमित्युक्तिः, त्रिपाद्या असिद्धत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्या निषेधायोगेन पाद्धसतीत्यादि लक्ष्यासङ्गतिरन्यथासिद्धेति मन्दोक्तिश्चापास्ता, उक्तयुक्तेः, तदा निषेधसत्त्वाच्च, 'शिण्ढि' इत्यस्याप्यसङ्गत्यापत्तेश्च। सवर्णग्रहणेन पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यस्यानित्यत्वेन निर्वाहस्तु ममापि सम इति दिक्। ननु अनुनासिकविधेः कथं सवर्णविधित्वमत आह—हयेति। इयं रीतिरनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। तत्र—"यरोऽनु" इति सूत्रे। सवर्णेति। "अनुस्वारस्य ययि" इत्युत्तरसूत्रादेकदेशेत्यादिः। तत्फलं चतुर्मुखादिव्यावृत्तिः। सप्तम्यन्तपाठस्तु भाष्ये दूषित एव; तदाह—अन्यत्रेति। उद्द्योतादावित्यर्थः। स्त्रीति पूर्वान्वयि। प्रतीयते इति। वेदभाष्यतोऽप्येवम्। एवञ्च "सहस्य सः" इति सः। संज्ञा चेयं सम्मिल्य भोजनस्य। मूलं तु वृत्त्यनुसारेणेति भावः। इदञ्चानुकरणम्। अतोऽत्र कथमस्य प्रयोग इति न शङ्क्यम्। छान्दस इति। अत एव "बहुलं

सरला।

कारमते तन्मते "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे सवर्णग्रहणाभावात् सवर्णग्रहणापकर्षस्य च भाष्यकृतैवोक्तत्वादिति चेत्? सूत्रकारमते तादृशहरित्शब्दात् लुनातिशब्दे परे हरित् लुनाति इत्यत्र "तोर्लि" इति प्राप्तसवर्णस्य निषेधाय सवर्णग्रहणस्य फलसम्भवादिति।

असाध्वेवेतीति। अमरप्रयोगस्तु छान्दसप्रयोगानुकरणमिति न तद्विरोधः। वस्तुतस्तु 'सघ हिंसायाम्' इत्यस्मात् क्तिनि 'सग्धिः' इति लोकेऽपि प्रयोगसिद्धिरिति "घि च" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। धातूनामनेकार्थत्वाच्चार्थासङ्गतिरिति बोध्यम्।

भावः । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथाऽपि प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञेति पक्षे दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणम्। वृत्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्योत्स-

---

शब्दरत्नम् ।

विशेषणेन । पदस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेन संयोगस्येत्यनेन । एकत्वसंख्येति । अभेदै-

भैरवी ।

प्राप्तविशेषणेनेति। प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः। नन्वेकत्वसङ्ख्येत्यस्य द्विवचनान्तेनापि समासे एकत्वमेव भासत इत्यर्थः, उत एकवचनान्तेनैव समासः, सङ्ख्या तु सैव भासत इति; अथवा हुम्फडादिभ्य इवात्सर्गिकैकवचनान्तेन साधुत्वार्थमुत्पन्नैकवचनान्तेनव समास इत्यथं इति ? नाद्यः, "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इति सूत्रेण द्वित्वविवक्षायामेव द्विवचनस्य विधानेन तस्य-विवक्षाऽपि; तस्य तु न भानमिति न सम्भवति, वदतो व्याघातात्, गौणी मुख्या वोत्तरा सङ्ख्या पूर्वसंख्याम्बाधत इति सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । अत एवैक एवाकार इति पक्षे घटिक इत्यत्र द्व्यज्लक्षणष्ठन्न स्यादिति शङ्कायामावृत्तिः कृता द्व्यज्व्यपदेशादिति भाष्यकृतोक्तम् । न द्वितीयः, "ईदूदेद्" इति सूत्रभाष्ये कुमार्योरगारमिति विगृह्य कुमार्यगारमिति समासप्रदर्शनविरोधापत्तेः । अत एव न तृतीयः, उदक्षरत्वापत्तेश्च, इत्यत आह—अभेदैकत्वेति । अभेद-लक्षणा एकत्वसंख्येति तदर्थः । अभेदो–भेदाभावः । उपसर्जनपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । एतेन यत्र भेदभानन्तत्रापेक्षाबुद्धिसत्त्वेन तत्समानाधिकरणद्वित्वादिभानम्, वृत्तौ तु तस्याभानेन द्वित्वादेर्न भानम्, एकत्वमपि प्रसिद्धं न भासते, समुदायस्यैकार्थीभावविवक्षया साधुत्वस्य समासविधायकशास्त्रैर्बोधनेन तत्रोपसर्जनपदार्थतावच्छेदकरूपे-

भावप्रकाशः ।

छन्दसि" इति मूले उक्तम् । अन्यथा स्वतन्त्रधातुना सिद्ध्या तत्कथनासङ्गतिः । उपधादिलोपार्थं तस्यावश्यकत्वमिति तत्त्वम्। वर्णपदेनान्यार्थं तस्यावश्यकत्वमिति ध्वनितम् । नन्वमरप्रामाण्यात्स्वतन्त्रधातोरेव बाहुलकात् क्तिनि पृषोदरादित्वात्सलोपे लोकेऽपि साधुरिति चेन्न, तत्पक्षे 'सग्धिः' इत्यस्यासिद्धिमाशङ्क्य नैतत् घसे रूपं किन्तु सघेरिति समाधाय छान्दसो वर्णलोपो वेत्यन्यसमाध्युक्तिपरभाष्यप्रामाण्येन लोकेऽनभिधानप्रतीतेः । तदाह–स्पष्टमिति । अत एवाह–लोकेत्विति ।

प्राप्तेति । प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः । नन्वेकत्वसङ्ख्येत्यादेर्द्विवचनाद्यन्तेनापि समासे प्राय एकत्वसङ्ख्यैव भासत इत्यर्थः उत एकवचनान्तेनैव समासात् सैव प्रायो भासते इत्यर्थः उताव्ययादिवदौत्सर्गिकैकवचनान्तेनैव समासेन सङ्ख्यानवगम इत्यर्थः ? नान्त्यः, उदक्षरत्वात् द्वित्वादिकमिति वाक्यशेषविरोधापत्तेश्च । न मध्यमः, 'कुमार्योरगारम्'इत्यादि ईदूदेत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तः । तथा सति क्वचिदेकत्वसङ्ख्या न भासते इत्यस्यैव फलिततयाऽग्रे वक्तव्यत्वेनोत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च । नाद्यः, द्वित्वादौ द्विवचनादि तत्र चैकत्वस्य भानमित्यत्यन्तविरुद्धत्वात् , गौणीमुख्या वेति सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । अत एवैकां गामिति भाष्यं सङ्गच्छते । अत आह—अभेदैकत्वसङ्ख्येति ।

यत्तु कैयटादयः–वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्योपसर्जनेषु भासते विशेषभाने तात्पर्यग्राहकासत्त्वे इति प्राहुः । तस्यायमर्थः–अभेदेनाविभागेन सङ्ख्यात्वसामान्येनेति यावत् एकत्वसङ्ख्या तदादिसङ्ख्या एकत्वपदं सर्वसङ्ख्योपलक्षकं वा सर्वसङ्ख्याविशेषाणां संसर्गरूपेण सामान्यसङ्ख्यारूपेण भानमिति यावत् । सत्त्वभूतत्वात् सङ्ख्यायोगावश्यकत्वे नैकार्थीभावबलात् कारणीभूतपृथगुपस्थापकपदज्ञानाभावाद्विशेषसङ्ख्यामानाभावेन च

सरला ।

अभेदैकत्वसंख्येति । संख्याविशेषाणामविभागेन सत्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं वाक्यपदीये—

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः ॥ इति ॥

र्गिकी द्वित्वादिकं तु प्रयत्नलभ्यमिति भाष्ये स्थितम् ॥

"यण-"इति वाचनिकम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा—"क-

शब्दरत्नम् ।

कत्वसंख्येति तदर्थः । संख्यासामान्याभाव इति यावत । विग्रहे एकवचनं तु औत्सर्गिकं सुबन्तत्वसम्पत्तिमात्रफलकमिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । भाष्ये स्थितमिति । संयोगसञ्ज्ञासूत्रस्थे इत्यर्थः । एवं च प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञापक्षस्यानन्तरा इति

भैरवी ।

णोपसर्जनपदार्थस्य भानम् । राजपुरुषादिशब्देभ्यो राजसम्बन्धी पुरुष इत्याद्याकारक एव बोधो भवति । तत्र तात्पर्यग्राहकसत्त्वे तेन रूपेणैकानेकव्यक्तिभानम् । 'तावकीनः' 'यौष्माकीणः' इत्यादौ यथा । यत्र न तत्सत्ता तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारताक एव बोधः । अत एवोक्तं संख्यासामान्याभाव इति । अयञ्चोपसर्जनपदार्थे यत्र संख्याविशेषबोधकशब्दाभावस्तत्रैव, यत्र तत्सत्ता तत्र भवत्येव, 'द्विपुत्रः' इत्यादिषु यथा । समर्थसूत्र इत्यस्य प्राक्कथनाद्भाष्ये स्थितमित्यत्रापि भाष्यं समर्थसूत्रस्थमेव विवक्षितमिति भ्रमः स्यादत आह—संयोगेति । यद्वृत्तौ हि इत्यादिना भाष्ये स्थितमित्यन्तेनाभिहितं, तत्तु सम्यगेव । यत्तु यद्यपिइत्यादिना लाभार्थमन्तग्रहणमित्यन्तेन ग्रन्थेन संयोगसंज्ञासूत्रस्थभाष्यसंवादेन बोधितमन्तग्रहणस्य प्रयोजनं, तत्तु तस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तितया समञ्जसन्नेत्याह-एवञ्चेति । अन्तपदस्योक्तफलकत्वस्योक्तभाष्या-

भावप्रकाशः ।

तथैव भानम् , मधुनिसर्वरसानां रसत्वेन भानवत् । यद्वा परित्यक्तविशेषसङ्ख्यासामान्यमभेदैकत्वसङ्ख्या । अत्र पक्षे सङ्ख्यात्वेन सामान्यं भासते, नतु विशेषा इति पूर्वतो विशेषः । सङ्ख्यावद्राजसम्बन्धीति पक्षद्वये बोधः । अत एव तत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा, विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमादित्याहुः । तन्न, तथा बोधाननुभवात् , द्रव्यस्य सङ्ख्याव्यभिचारेण तद्ज्ञानसम्भवात् , विशेषजिज्ञासायाः स्वारसिकत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च । अत एव भाष्येऽभेदैकत्वसङ्ख्येति व्यवहारो भासत इति च नास्ति । तेन रूपेण सङ्ख्याभानस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्च । अत आह—सङ्ख्येति । सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चाभानमित्यर्थः । एतेन वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो न भवतीत्यस्यैव समर्थसूत्रभाष्ये उद्द्योतमञ्जूषयोश्चोक्त्या तद्विरोध इत्यपास्तम् । तथाच विशेषाद्यनवगतिरभेदैकत्वसङ्ख्यापदेनोच्यते । भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य सामान्यस्य चाभानमिति तदर्थः । राजसम्बन्धी पुरुष इत्येव बोधः, राजत्वेन च राजा एकोऽनेको वा । इदं चोपसर्जनार्थे सङ्ख्याबोधकशब्दाभावे । तत्सत्त्वे तु भवत्येव । तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । एवं 'मासजाताः' 'युष्मत्पुत्रः' इत्यादौ शब्दशक्तिस्वाभाव्येन मासत्वादिना वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधः । अत एव द्वित्वादिकमिति मूलसङ्गतिरित्यन्यत्र विस्तरः । तदाह—विग्रह इत्यादि । समर्थसूत्रभाष्ये यथाश्रुतमूलोक्तानुपूर्व्यर्थयोरभावेप्युक्ततदर्थस्य तत्र सत्त्वात्तत्रैवान्वयभ्रमवारणायाह—संयोगेति । इदमेव ध्वनयितुं समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति प्रागुक्तिः । अन्यथेष्टार्थसिद्ध्यभावः। तथाच हि यतः वृत्ताविस्यादि लभ्यमित्यन्तमतः प्रत्येकमित्यादि ग्रहणमित्यन्तमिति भाष्ये स्थितमिति योजनया तदंशे संवादोऽयं न तु वृत्तौ हीत्याद्यंशे इति बोध्यम् । परं तस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेनासाधकत्वादिदमयुक्तम् । तद् ध्वनयन् तत्फलितं मूलकृदिष्टमाह—एवं चेति । अन्तपदस्योक्तफलकत्वस्य तादृशभाष्यारूढत्वे चेत्यर्थः । यत्त्वन्वर्थसंज्ञाविरोधाद् दुष्टोऽयं पक्ष इति कैयटादयः । तन्न, तथा सति 'घटपटौ संयुज्येते यत्र' इत्यादौ संयोगानुयोगिनः प्रतियोग्यन्यस्यैव प्रतीतेर्व्युत्पन्नतया पदवाक्यरूपसमूहस्य संज्ञापत्तेः । तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन । अत एव गर्गदण्डनन्यायेन सहग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये । न तु तथा तदेतद्ध्वनयन्नाह—स्यानन्तरा इतीति । बहुव्रीहिणा तस्य बहुवचनान्तस्यानेक-

सरला ।

संख्यासामान्याभाव इति । सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चाभानमिति तदर्थः । वि-

शब्दरत्नम् ।

सूत्राक्षरस्वारस्यविरोधेन फलाभावेन चासङ्गतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनिततयाऽन्त्यमन्तग्रहणं व्यर्थमेव, न तु फलान्तरेऽभिनिवेशः कार्य इति भावः। यत्तु संयोगेति लुप्तषष्ठीकम् , तच्च पदस्येति चान्तविशेषणम्, संयोगान्तस्य सतः पदान्तस्येत्यर्थमन्तग्रहणमिति, तन्न, ताद·

भैरवी ।

रूढत्वे च । सूत्राक्षरेति । न विद्यतेऽन्तरं येषान्तेऽनन्तराः इत्यर्थेन समुदायस्य प्रतीतिः । ध्वनिततयेति । समुदायसंयोगसंज्ञासिद्धये सहग्रणं कर्तव्यमिति प्रथममभिधाय गर्गदण्डन्यायेन समुदायस्य तत्सिद्धौ सहग्रहणन्न कार्यमित्येवोक्तन्तत्वेकस्य संयोगसंज्ञायाः किञ्चिदसाधारणम्प्रयोजनमभिहितं, तेन ध्वनितमित्यर्थः । फलान्तरे इति । अन्तग्रहणस्येत्यादिः । अभीति । "अस्तिसिचः" इति सूत्रे सिच्छब्दात्प्राक्सकारस्य प्रश्लेषेऽपि तस्य सकारस्य संयोगान्तलोपेन निवृत्तिरित्येतत्फलस्याभिनिवेशः । अत्रान्तपदोपादानेनैकम्प्रागुक्तं द्विवचनान्तेन समासलाभरूपं यद्यपि सम्भाव्यते तथापि प्रत्येकसंयोगसंज्ञापक्षस्यैवासत्त्वेन तन्नास्ति। "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इत्यत्र 'विद्यमानास्तिसिच' इत्यर्थस्य लाभस्तु 'सिच्च अस् च' इति द्वन्द्वघटितास्तिपदाद्यवयवककर्मधारयेन सिद्धः । तथाच तदपि फलं नास्तीति भावः ।

प्रक्रियाप्रकाशोक्तिं खण्डयितुं तामनुवदति—यत्त्विति । अस्यार्थस्य फलन्तु सरूपसंज्ञासूत्रभाष्ये पृथग्विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे 'वृक्षस्स्' इति प्राप्नोतीत्यभिधाय संयोगान्तलोपात्सिद्धमिति भाष्यकारोक्तिसङ्गमनम् । तादृशलद्येति । पूर्वोक्तार्थाकरणे यादृशलक्ष्यन्न

भावप्रकाशः ।

हल्विशेषणत्वं प्रतीयते । प्रत्येकसंज्ञावादिना तूपलक्षणत्वं तस्य वाच्यम्। तच्च न, तत्त्वे सम्भवति तत्त्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः । एतेन सिद्धान्ते इवात्राप्यनन्तरा इत्यस्य हेतुत्वेन तदविरोध इति मन्दोक्तमपास्तम् । नन्वेवं गर्गदण्डनन्यायाश्रयणस्य भाष्ये निर्बीजत्वापत्तिः, अत उपलक्षणत्वमेवेष्टम् । किञ्च विशेषणत्वमेवास्तु अनेकेषां तत्त्वस्य प्रत्येकतत्त्वे तत्त्वाङ्गीकाराद्विशेषणफलन्तु व्यवहितहल्व्यावृत्तिः । अत आह—फलाभावेन चेति । तत्रैव—संयोगसंज्ञासूत्र एव । ध्वनिततयेति । सहग्रहणाभावे प्रत्येकापत्तौ निर्यायादित्यादिदोषमात्राधायकग्रन्थेनेत्यर्थः । यदि तत्पक्षस्य फलं स्यात्तदा तदयुक्तं स्यात् , तस्मात्तदभाव एवेति भावः । यद्यन्तपदस्य फलान्तरं स्यात्तर्हि तत्सामर्थ्येनोक्तार्थोक्तिरयुक्ता स्यात्तस्य, तदाह—अन्तेति । एवव्यावर्त्यमाह—नत्विति । फलान्तर इति । अन्तग्रहणस्येति शेषः । तस्य यत् फलान्तरं तद्विषयकोऽभिनिवेश आग्रह इत्यर्थः । एतेनोक्तभाष्यं संयोगपदं लुप्तषष्ठीद्विवचनान्तमित्यर्थमात्रपरम् , तत्कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि इदमेवेष्टम् । फलन्तु "अस्तिसिचः" इत्यत्र सकारनिवृत्तिः । मूलोक्तं तु न युक्तम् । मुख्यान्तत्वस्योभयत्राभावादिति मान्यशङ्कानुयायिमन्दोक्तिरपास्ता । नैवमित्यादिशब्दानां विग्रहस्य परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनस्य चासङ्गत्यापत्तेः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येनाफलान्तरतयाऽगत्या एकस्यान्तपदस्य गौणत्वाङ्गीकाराच्च । "अस्तिसिचः" इति द्विसकारको निर्देश इति भाष्यविरोधापत्तेश्च । अतएव तद्भाष्यस्यान्याशयकत्वाच्च लोपश्चेत्यत्रातिप्रसक्त्या तद्भाष्यविरोधापत्तश्चेति दिक् । प्रक्रियाप्रकाशेभयोक्तिं खण्डयितुं फलान्तरसम्भावनां च बोधयन्ननुवदति—यत्त्विति । संयोगसंज्ञासूत्रस्थभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः सरूपसूत्रभाष्यविरोधादिति तद्भावः । तदिति । अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तादृशेति । सिद्धान्तासिद्धैतदर्थाक्रान्तलक्ष्याभावादित्यर्थः । यद्यपि सरूपसूत्रे 'पृथक् सर्वेभ्यो विभक्ता-

सरला

स्तरस्तु भूषणसारसरलायां द्रष्टव्यः । विरोधेनेति । स्वावधिकोत्तरत्वसामानाधिकरण्यं–स्वावधिकपूर्वत्वसामानाधिकरण्यमेतदुभयसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थविशिष्टद्वित्वाश्रयत्वरूपव्यवहितत्वस्य द्विनिष्ठत्वेन 'संयोगवद्विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुः' इति न्यायेन 'सवत्सा आनीयताम्' इत्यत्रेव व्यवहितभिन्नौ द्वावेव गृह्येते इति द्वयोरेव संयोगसंज्ञा, न प्रत्येकमिति विरोधेनेत्यर्थः ।

लो झलि" (पा०सू०८।२।२६) इत्यतो झलग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयते इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च षाष्ठी अ-

शब्दरत्नम् ।

ग्रलक्ष्याभावात् । अत एव "ध्वसोः" (पा० सू० ६।४।११९) इति सूत्रे "द्विशकारको निर्देशः" इति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या संयोगान्तलोपस्य दुर्वारत्वेन शकारद्वयाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥

अपकृष्येति । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेन पूर्ववाक्यस्य क्वचिदझल्यपि प्रवृत्तिः । उत्तरवाक्येन च तस्य क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेन च नातिप्र-

भैरवी ।

सिध्यति तादृशलक्ष्यस्य सम्प्रतिपन्नस्याभावादित्यर्थः । सरूपसूत्रस्थं तद्भाष्यन्तु तादृशार्थकरणेनैकसकारस्य निवृत्तावपि 'वृक्षस्' इत्यस्य प्राप्त्यैकदेशयुक्तिरेवेति तादृशार्थकरणं व्यर्थमेव । अत एव कैयटेन तादृशार्थस्य लक्ष्यासाधकतया वस्तुतः संयोगान्तस्य लोपात् हल्ङ्यादिलोपादिति व्याख्या कृता । अत एव—तादृशार्थाभावादेव । भाष्ये उक्तमिति । यदि तादृशोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा लुप्तनिर्दिष्टः शकार इति वदेदिति भावः ॥

अपकृष्येति । मुनिसम्मत एवायमपकर्षः । यथा—पूर्वसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनकपदोपादानेऽपि लक्ष्यानुरोधेनोत्तरत्र सम्बन्धो भवति तथा पूर्वसूत्रकरणकाले विषयान्तरसंसक्तमनसा प्रयोजनास्मरणेनाकृतस्य शब्दस्योत्तरसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनकस्य पूर्वत्र सम्बन्धोऽपि । स च क्वचिद्योगविभागेन भाष्यकृता प्रदर्श्यते क्वचित्त्वन्यथा । यथा—"राया हलि" इत्यत्र "हलीत्युभयोः शेषः" इत्युक्तम् । अत्र तु "संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः, न वा, झलो लोपात्, बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इति वार्तिककृतोक्तम् । षष्ठ्येति । उत्तरत्र पञ्चम्यन्तस्य तस्य सत्त्वात् । वाक्यभेदेनेति । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्येकं वाक्यम् । एतदर्थः प्रसिद्ध एव । 'झलः' इति द्वितीयम् । तत्र संयोगान्तस्य लोप इत्यनुवर्तते संयोगान्तस्य झलो लोप इत्यर्थः । एवञ्च पूर्ववाक्येनैव सिद्धावस्य वैयर्थ्यमतः पूर्ववाक्यस्य क्वाचित्कत्वज्ञापनमेव फलम् । पूर्ववाक्यस्य झलि प्रवृत्तिस्वीकारादेव "ङे प्रथमयोरम्" इति सूत्रे मकारान्तरप्रश्लेषेऽपि तस्य निवृत्तिसिद्धिः । नातिप्रसङ्ग इति । 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ यकारादिनिवृत्त्यापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गो

भावप्रकाशः ।

वेकशेषः' इति पक्षेन्त्ययोर्निवृत्तौ 'वृक्षस् स् स्' इति प्रसज्येतेत्याशङ्क्य संयोगान्तलोपेन सिद्धमिति भाष्ये स्पष्टं लक्ष्यमुक्तम् । कैयटस्तु चिन्त्य एव । स्पष्टं चेदं प्रकाशे, तथाप्येकदेशयुक्तित्वेन तेषामलक्ष्यत्वमिति तत्रैव स्पष्टमिति भावः । अत एवेति । अन्तशब्दस्योक्तानर्थकत्वादेवेत्यर्थः । उक्तमिति । अन्यथा लुप्तनिर्दिष्टः शकार इति वदेदिति भावः ।

अपकृष्येतीति । अयं च सूत्रसम्मतोऽपि, "संयोगान्त"इतिसूत्रोक्तिकालेऽस्मृत्या पूर्वत्र पठितेनोत्तरत्रोपकारवदुत्तरत्र पठितेन पूर्वत्राप्युपकार इति सूचनाय वाक्यभेदबोधनाय च पूर्वत्राकरणेन तत्रैव करणेनादोषात् । अत एव गौरवस्यादोषत्वात् । अत एव 'झलि झलः' इति नासूत्रि । तथा सति सप्तम्यन्तेन व्यवाये पूर्वत्रानन्वयापत्तेरिति भावः, तदाह—तच्चेति । षष्ठ्येति । उत्तरत्र पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः । अपिरुत्तरवाक्यस्य झलीत्यस्य समुच्चायकः । क्वाचित्कत्वे मानमाह—उत्तरेति । नातीति । यणीति

सरला ।

अझल्यपि प्रवृत्तिरिति । संयोगान्तस्य लोपः संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपो भवतीत्यर्थकमेकं वाक्यम्, ततो "झलो झलि" इति सूत्राज्झलग्रहणमपकृष्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्य च झलन्तो यः संयोगस्तदन्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपो भवतीत्यर्थकमपरं वाक्यम् । तत्र प्रथमवाक्येनैव सर्वत्र लोपसिद्ध्या द्वितीयवाक्यसामर्थ्येन पूर्वस्यानित्यत्वम् । तथा चेद्दृस्थले झलतिरिक्तहलन्तसंयोगेऽपि लोपप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्रे-

सिद्धपरिभाषा त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धमन्तरङ्गं लोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः" इति निषेधः । तस्यानित्यत्वात्, उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावाच्च । तथा च वार्तिकम्—"संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः", "न वा झलो लोपाद्", "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इति ।

शब्दरत्नम् ।

सङ्गः । ध्वनितं चेदम् "अमो मश्" (पा०सू०७।१।४०) इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि मद्वयात्मकमादेशं विधाय शित्त्वं प्रत्याख्यातम् । एकस्य मस्य संयोगान्तलोप इति च कैयटेन व्याख्यातम् । अनित्यत्वादिति । तत्र च ज्ञापकं "केऽणः" (पा०सू०७।४।१३) इति निर्देशः । क इ अण इति स्थिते लक्ष्यगतपरत्वमाश्रित्य प्राप्त ईकारस्य यण् असिद्धपरिभाषया तत्र व्यावर्त्यते । "अन्तरङ्गं बलीयः"इति परिभाषान्तरं नास्त्येवेति भावः ।

भैरवी ।

नेत्यर्थः । ध्वनितञ्चेदमिति । अपकर्षकरणादिकमित्यर्थः । पूर्ववाक्यस्य क्वचिदझलि प्रवृत्तेः फलान्तरमाह—तत्र हीत्यादिना । हरदत्तसम्मतार्थाभिप्रायेण ।

नाजानन्तर्यपरिभाषायाः प्राप्तिं वारयति मूले—नचेति । तत्र च—अनित्यत्वे च । ननु पदसंस्कारपक्षमादाय "केऽणः" इति निर्देशस्योपपत्तिर्भविष्यतीति कथं तस्योक्तपरिभाषाया

भावप्रकाशः ।

भावः । कैयटेनेति । एतेन "हलन्त्यम्"इति लोपाशयकं भाष्यमिति न तद्ध्वनितत्वमिति मन्दोक्तमपास्तम्, कैयटविरोधात् । उपदेशे इत्संज्ञाङ्गीकारेऽनेकाल्त्वाभावे नेष्टासिद्ध्या तद्वैयर्थ्यापत्त्याऽऽदौ तदभावेन सर्वादेशत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन "न विभक्तौ" इति निषेधाच्च । अनित्यत्वेऽपीष्टस्थलेऽप्रवृत्तौ सूत्रानर्थक्यापत्तेश्च "नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्" इति निषेधापत्तेश्चेतिदिक् । कौस्तुभाद्युक्त्यसाङ्गत्यं ध्वनयितुं तद्रीत्याऽऽदौ मूलाशयमाह—तत्र चेति । अनित्यत्वे इत्यर्थः । तदुपपादयति—क इति । वाक्यसंस्कारपक्षे इति भावः । ननु पाठकृतपरत्वेन यणं बाधित्वा गुणेनेष्टसिद्धिरेवात आह—लक्ष्येति । एवञ्चोभयोस्तुल्यत्वेन मिथः प्रतिबन्धाद्युगपदभावे पाक्षिको यण् स्यादिति भावः । यद्वेष्टानुरोधेन लक्ष्यगतपरत्वमेवाश्रीयते न तदिति सर्वथा स स्यादिति भावः, तदाह—प्राप्त इति । असिद्धेति । अन्तरङ्गपरिभाषयेत्यर्थः । व्यावर्त्यत इति । तथाचान्तरङ्गत्वाद् गुणः यदि सा नित्या, तर्हि तया गुणाप्रवृत्त्या प्रागुक्तरीत्योक्तनिर्देशासङ्गतिरिति भावः । नन्वत्र परिभाषान्तरविषयत्वं निषेधस्तु षाष्ठ्या इति कथं तेन तदनित्यत्वसिद्धिः अतआह—अन्तरमिति । अतएवासिद्धपरिभाषयेति प्रागुक्तिः । उपपादितमेतत् । नन्वेवमपि लक्ष्यग-

सरला ।

ष्टस्थलनिर्णयो भाष्यादितो ज्ञेय इति "यणः प्रतिषेधो वाच्यः" इति वार्तिकानुरोधेन झलतिरिक्तो यणतिरिक्तश्च यो हल्वर्णः तदन्तेत्याद्यथ न गिरिवेट् इत्यत्रारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः । अन्यथा आरम्भपक्षे गिरिवेश्मयतेः क्विपि प्रथमैकवचने संयोगान्तलोपे 'गिरिवेट्' इति, प्रत्याख्यानपक्षे संयोगस्य मकारान्तत्वेन झलन्तत्वाभावाल्लोपाप्राप्त्या 'गिरिवेश्म्' इति, इति फलभेदः स्यात् । नन्वेवमपि "व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङ्" इति संहितापाठे संयोगान्तलोपेन लकारं प्रश्लिष्य तस्योत्तरत्राऽनुवर्त्य "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रं लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवद्भवतीति भाष्यकृता व्याख्यातं विरुध्येतेति चेत्? तादृशभाष्यप्रामाण्याद् यणि लकारातिरिक्तत्वेन संकोचस्य स्वीकारात् । आरम्भपक्षेऽप्ययं सङ्कोच आवश्यक एव तत्रापि तद्विरोधसम्भवात् । एवञ्च लकारातिरिक्तो यो यण् तदतिरिक्तो यो झलतिरिक्तो हल् तदन्तो यः संयोगस्तदन्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपो भवतीत्यर्थो भवति प्रथमवाक्यस्येति न कश्चिद्दोषो नापि फलभेद इति साम्प्रदायिकाः ।

मूले अजानन्तर्याभावादिति । अजन्निष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं बहिरङ्गमसिद्धं नेति तदर्थात् अन्तरङ्गे संयोगान्तलोपेऽजानन्तर्यनिमित्तकत्वं नास्तीत्यस्य न प्रसक्तिरिति तात्पर्यम् । नास्त्ये-

इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयम्, तृतीयं तु कार्यकालपक्षे इति विवेकः। यत्त्वाहुः—वार्तिककृतो वचनं, प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति। तन्निर्मूलम्, मतभेदे प्रमाणाभावात्। यदप्याहुः—काव्यं, कलत्रं, शात्वं चाचक्षाणः काव्, कलत्, शा-

---

शब्दरत्नम्।

वस्तुत "ओमाङोश्च" (पा०सू०६।१।९५) इत्याङ्ग्रहणादनित्यमिदम्। तद्धि शिव आ इहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम्। अस्या उदाहरणं तु अक्षद्यूरिति। अन्यथा अन्तरङ्गे यण्यूठसिद्धः स्यात्। मतभेद इति। न वेति वाशब्दस्वारस्येन वचनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्यकृत्तु "तर्त्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यम्" इत्यादिशब्दैरेव प्रत्याचष्टे इति सर्वं वार्तिककृत एवेति भावः। काविव्यादि। संयोगान्तलोपादिति भावः। ननु पूर्वपूर्वस्थानिकमन्त-

भैरवी।

अनित्यत्वे ज्ञापकतेत्याशयेनाह—वस्तुत इति। परमपि—सवर्णेत्यनेन लक्ष्यगतपरत्वानाश्रयणेनाधुना सौकर्यमपीति ध्वनितम्। वृद्धिबाधनार्थमिति। अत्र नाजानन्तर्यपरिभाषाया यत्रान्तरङ्गे शास्त्रेऽजानन्तर्याश्रयणन्तत्र बहिरङ्गस्य प्रक्लृप्तिर्नेति पक्षेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता। वस्तुतोऽयमेवार्थः—"असिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्युक्त्वा "नाजानन्तर्य-इति वक्ष्यामि" इत्युक्त्या पूर्वपरिभाषास्थस्यान्तरङ्ग इत्यस्य तत्रानुवृत्तिसूचनात्। यदि नाजानन्तर्यपरिभाषा नित्या स्यात्तदाऽनयाऽन्तरङ्गस्य गुणस्याप्रवृत्तिसम्पादने कृते परत्वात्सवर्णदीर्घे गुणेन लक्ष्यस्य सिद्धावाङ्ग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। अस्याः—नाजानन्तर्यपरिभाषायाः। एवञ्चोक्तज्ञापकेन सर्वथा नाजानन्तर्यपरिभाषा नास्तीति न शङ्कनीयमिति ध्वनितम्। परोपपादितो मतभेदोऽक्षरस्वारस्यविरुद्ध इत्येतदुपपादयति—नवेतीत्यादिना। सर्वमिति। आरम्भप्रत्याख्यानरूपम्।

भावप्रकाशः।

तपरत्वस्य विप्रतिषेधसूत्रेऽग्रहणमित्यस्य "अचः पर" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनिततया तस्यानियामकत्वेन शास्त्रीयाशास्त्रीययोराद्यस्य प्राबल्येन च पाठकृतपरत्वेन गुणे निर्देशोपपत्तिरत आह—वस्तुत इति। परिभाषान्तरं तु नास्त्येव। एवञ्च तथा कौस्तुभादिग्रन्थाश्चिन्त्या एवेति भावः। इदम्। नाजानन्तर्यइतिवचनम्। तद्धीति। आङ्ग्रहणं हीत्यर्थः। अन्तरङ्गत्वादिति। क्रियायाः साध्यतया प्रतीत्या सर्वतः प्राक् साधनाकाङ्क्षानैयत्येन तद्बोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं प्राक् स्वार्थद्योतकत्वेन साकाङ्क्षतया धातोरुपसर्गयोगे ततः शिवशब्दस्य समुदायेन योगात् गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रभाष्योक्त्या धातूपसर्गकार्यस्यापि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनैवान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। एतेन पञ्चमान्तरङ्गत्वस्याभावेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। "नह्यनेकम्" इति न्यायेनास्य लोकन्यायसिद्धार्थज्ञापकताऽप्यविरुद्धा। अन्यथैतदानर्थक्यमेव। एवञ्च जातबहिरङ्गविषयत्वं तस्याः फलितमिति युगपत् प्राप्तौ निषेधाविषयत्वम्, तद् ध्वनयन्नाह—अस्या इति। "नाजानन्तर्ये" इत्यस्या इत्यर्थः। एवञ्चोक्तज्ञापकेन सवथा तदभावशङ्का न कार्येति भावः। यदि उक्तज्ञापकेनातरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते तदैषा निष्फलेति स्पष्टमन्यत्र। वाशब्देति। एकीयत्वे एव विकल्पाङ्गीकारादिति भावः। प्रकार इति। अन्यथा मुनेरज्ञानकल्पनापत्तिरपीति भावः। उक्तार्थमेव द्रढयति—भाष्येति। आदिना यत्तावदुच्यत इत्यादिसङ्ग्रहः।

सरला।

वेति। "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति परिभाषाया एव अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं समानकालप्राप्तं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थस्वीकारेण सकलेष्टसिद्धौ एतत्परिभाषातिरिक्ता समानकालप्राप्तान्तरङ्गबलवत्त्वबोधिका परिभाषा नैव स्वीकर्तव्या। इयं च "नाजानन्तर्ये" इति निषिद्धेति तदनित्यत्वेनैव "क्रेऽणः" इति निर्देशः सम्भवतीति तात्पर्यम्। पदसंस्कारपक्षे तु न निर्देशासङ्गतिरित्यरुचेराह—वस्तुत इति। अन्तरङ्गे यणीति। सचाजा-

ल्; अदभ्रयतेरधब् इति, तदपि न, पक्षत्रयेऽपि संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात् । आद्यपक्षद्वयैकरूप्यार्थं पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात् । अत एव कातन्त्रपरिशिष्टे शुक्लयतेः क्विपि शुक्ल् इत्युदाहृतम् । वान्तयोः क्विपि ऊठो दुर्वारत्वात् । न च स्थानिवत्त्वम्, क्वौ विधिं प्रति तन्निषे-

---

शब्दरत्नम् ।

रङ्गमित्यर्थो न भाष्यसम्मतः, किं तु पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येव । किं च प्रातिपदिकाद् णिजुत्पत्तेरेव भाष्यसंमततया बहिर्भूतसुब्निमित्तकसंयोगान्तलोपोऽपि बहिरङ्ग इत्यरुचेराह—वान्तयोरिति । काव्ये यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् "लोपो व्योः" (पा०सू०६।१।

भैरवी ।

वक्ष्यमाणदूषणसङ्गमनायाह—संयोगान्तेति । न भाष्यसम्मत इति । अत एव "प्रकृत्यैकाच्" इति सूत्रस्य प्रयोजनखण्डनावसरे 'स्रजिष्ठः' इत्यत्र स्रग्विन्शब्दादिष्ठनि कृते "विन्मतोर्लुक्" इति विनो लुकि प्राप्तस्य टिलोपस्य बाधनार्थं "प्रकृत्यैकाच्" इत्यस्यारम्भ इति वाच्यम्, जातिपक्षाश्रयणेन टिलोपत्वावच्छिन्नस्य लोपो विन्मतोर्लुग्विषयेऽवश्यं प्राप्त इति विन्मतोर्लुगपवाद इति तद्विषये टिलोपस्याप्रवृत्तिरिति भाष्यकृता प्रतिपादितम् । यदि पूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्वमपि भाष्यकारसम्मतं स्यात्तदोत्तरकालप्राप्तटिलोपापेक्षया विनोलुको बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया 'स्रजिष्ठ' इत्यस्य सिद्धौ जातिपक्षाश्रयणप्रयासस्य नैष्फल्यापत्तिरिति । परोक्तमभ्युपेत्याह—किञ्चेति । बहिरङ्ग इति । एवञ्च यदुक्तं मूलेऽल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य इति, तदयुक्तमिति भावः । वान्तयोरिति द्विर्वचनस्य सङ्गमनायाह—काव्ये इति । इति कृत इति ।

भावप्रकाशः ।

इतिहेतौ । सर्वम् । आरम्भप्रत्याख्यानरूपम् । वक्ष्यमाणदूषणसङ्गत्यै प्राचामाशयमाह—संयोगान्तेति । तस्यैव सर्वत्रसम्भवादिति भावः । न भाष्येति । 'स्रजिष्ठः' इत्यादौ विन्लुकष्टिलोपापवादत्वेन प्रवृत्त्या ततः प्राप्तटिलोपस्य जातिपक्षाश्रयणेन वारणप्रयासस्य "प्रकृत्यैकाच्" इति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृतोरीकृतस्य वैफल्यापत्तेः । अन्यथा विन्लुको बहिरङ्गासिद्धतयाऽनायासतस्तद्वारणसम्भवात् । ईदृशरीत्या तत्त्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणाच्च । तत्राङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्चेति दिक् । अभ्युपेत्याप्याह—किञ्चेति । एवः प्रातिपदिकादित्यग्रे योज्यः । तेन सुबन्तव्यावृत्तिः । सम्मततयेति । प्रतिपादितं चैतत् "न पदान्त" सूत्रे । अपिरल्लोपादिसमुच्चायकः । बहिरङ्ग इति । तथा च तद्दृष्ट्या तयोरनसिद्धत्वेनान्यपक्षे स दुर्वार इति पक्षत्रयेऽपीत्यादिरुदाहृतमित्यन्ता मूलोक्तिरयुक्तेति भावः। एतेनैवं सति व्याख्येयमूलग्रन्थविरोध इति मन्दोक्तमपास्तम्, तद्धेतुं खण्डयितुमेव प्रवृत्तत्वात् । पक्षत्रयेऽपीत्याद्युदाहृतमित्यन्तग्रन्थस्यैतद्व्याख्येयत्वाभावाच्च । वान्तयोरित्यादि दोषान्तरदातुर्मूलकृतोऽपि तथेष्टत्वाच्च। अत एवेत्यरुचेरित्युक्तम् । ननु लोपे वान्तत्वस्य शाब्दे बाधः, तदभावे तु काव्ये इति वान्तयोरित्ययुक्तमत आह—काव्य इत्यादि ।

सरला

नन्तर्यनिमित्त इति तत्रकर्तव्येऽसिद्धत्वनिषेधेनाक्ष्द्यूरित्यस्य सिद्धिरिति तत्त्वम् । संयोगान्तलोपादितीति । 'काव्' 'कलत्' 'शाल्' 'मधब्' इत्यत्र संयोगान्तलोपेन तत्तद्रूपसिद्धेरेषां संयोगान्तलोपोदाहरणत्वमाहुरित्यक्षरार्थः । न भाष्यसम्मत इति । "प्रकृत्यैकाच्" इतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्ध इत्यर्थः । तत्र सूत्रे भाष्ये तत्सूत्रप्रयोजनखण्डनाय 'स्रजीयान्' इत्यत्र स्रग्विन्शब्दादीयसुनि टिलोपविन्लुकोः प्राप्तावपवादत्वाद्विनो लुकि ततः पुनष्टिलोपस्य प्राप्तस्य पटीयानित्यादौ सावकाशतया निरवकाशेन लुका जातिपक्षमाश्रित्य तक्रन्यायेन बाध इत्युक्तम् । साम्प्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिरिति जातिपक्षाश्रयणेनानपेक्षितविषयभेदमाश्रित्य बाध्यत्वम् । तथाच पूर्वपूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्वे विनो लुकः परस्थानिकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात्पुनष्टिलोपस्य प्राप्त्यभावेनैव तत्सिद्धौ जातिपक्षाश्रयणं वृथा स्यादिति तद्भाष्यप्रामाण्येन पूर्वपूर्वनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वं परपरनिमित्तकत्वं बहिरङ्गत्वमिति स्वीकरणीयमिति भावः ।

धात्; विचि "लोपो व्योः—"(पा०सू०६।१।६६) इति लोपस्य प्रसङ्गाच्च। गिरिवेश्मयतेस्तु क्विपि यणः प्रतिषेधार्थं वचनारम्भपक्षे गिरिवेडित्युचितम्। प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति दिक्।

शब्दरत्नम्।

६६) इति कृते वान्तत्वमिति ऊठ् दुर्वारोऽन्त्ये च स्वत एवेति तत्र वलोपं बाधित्वोठ् दुर्वार इत्यर्थः। विचीति। काव्यशब्दे इति शेषः। यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात्। एवं च प्राचीनोक्तं संयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः। शाल्वे तु अल्लोपादेः स्थानिवत्त्वान्न तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम्। मान्तमेवेति। अस्य प्राप्नोतीति शेषः। तस्मात्तत्पक्षेऽपि वाक्यभेदेन व्याख्याय गिरिवेडित्येव। अन्यथा ऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः। दिगिति। दिगर्थस्तु संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपविषयकतया ऽऽरब्ध

भैरवी।

संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यादिः। अन्त्ये-शाल्वे। दुर्वार इति। एवञ्च त्वदुक्तरूपासिद्धिरिति शेषः। ननु शाल्वेऽल्लोपस्य विच्पक्षे स्थानिवत्त्वेन न वलोपस्य प्राप्तिरत आह—काव्यशब्द इति। नन्वेवं मदुक्तं 'काव्' इतिरूपं दुर्वारमेवेत्यत आह—एवञ्चेति। ननु मूलोक्तं 'गिरिवेट्' इत्युचितम्, प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति, तदनुचितम्; आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्य क्वाप्यदर्शनादत आह—अस्येति। तत्पक्ष इति। झल्ग्रहणापकर्षपक्ष इत्यर्थः। अन्यथा—शेषपूरणेन व्याख्यानाभावे। दिगर्थः—दिक्शब्दोच्चारणेन सूचितार्थः। संयोगादिलोपविषयकतयेति।

भावप्रकाशः।

कृते इति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः। अन्त्य इति। शाल्वे इत्यर्थः। वान्तत्वमित्यस्यानुषङ्गः। वलोपमिति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्प्राप्तवल्निमित्तकलोपमित्यर्थः। दुर्वार इति। तथाच तेन त्वदुक्तरूपासङ्गतिरिति भावः। ननुशाल्वेऽल्लोपादेः स्थानिवत्त्वेन विच्पक्षे दोषाभावेन वान्तयोरित्यस्यानुषङ्गोऽसम्भवीत्यत आह—काव्येति। एतेन काव्यशब्देऽसम्भवेपि शाल्वशब्दे सम्भव इति खण्डनकारोक्तमपास्तम्। नन्वेवमपि मदुक्तरूपसिद्धिरेवात आह—एवञ्चेति। वलोपप्रसङ्गे चेत्यर्थः। उदाहरणत्वमिति। काव इति शेषः। अन्यत्र त्वर्थाद्यथाकथञ्चित्तृतीयपक्षे तल्लक्ष्यत्वमस्त्विति भावः। एतेन काव्यशब्दे संयोगान्तलोपं वदतां प्राचां मते ऊडापत्तिरयुक्ता। तस्यासिद्धत्वेनोठोऽप्राप्तेरिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। मूलोक्तचोऽनभिधानसमुच्चायकः। तेन "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्य जागरूकत्वेन "क्वौ विधिम्" इत्यस्यावश्यकत्वेन चान्तरङ्गत्वात्संयोगान्तलोपं चासङ्गति "क्वौलुप्तम्" इत्यनयोरूडनापत्तिं च वदन्मन्दस्तु सुमन्द एवेति भावः। तत्—"लोपो व्योः" इत्येतत्। यत्तु मान्याः-झलपकर्षण प्रत्याख्यानानुरोधेन वार्त्तिके यण्पदमझल्परम्। एवञ्च पक्षत्रये संयोगान्तलोपो न। एवेन सूचितोऽयमर्थः। "गिरिवेट्" इत्युचितमिति तु परसन्तोषमात्रम्। उत्तरग्रन्थस्य तदुपमर्दनार्थमेव प्रवृत्तत्वात्। एवञ्चापकर्षो मुख्यपक्षस्तदनुरोधेनाद्यान्त्ययोर्व्यवस्था नत्वन्त्यानुरोधेन पूर्वयोर्व्यवस्था। अन्तरङ्गत्वादीनामनेकत्वात्। एतेन चरमोक्तत्वाच्चरमपक्षस्यैव प्राबल्यमित्यपास्तम्। मानान्तरसिद्धप्राबल्यकस्यैव प्रायश्चरमोपन्यासः। लाघवेन त्रिमुनिसम्मत्या च अत्र मध्यपक्षस्य प्राबल्यसिद्धिः। यथा सूत्रेष्वेवं तथोक्तं प्राक्। एवञ्चानेकपक्षानुरोधान्मान्तमेव। एतेनोक्तयुक्त्या डान्तमेवोचितं बन्धपेक्षं बहिरङ्गमिति रीत्या मलोपसौलभ्यादित्यपास्तम्, युक्तितौल्यात्। मध्यपक्षस्योक्तरीत्या प्राबल्येन तदैक्याय पूर्वम्पूर्वमित्याश्रयणाच्च। अत एव "न वा झलः" इत्यत्र पूर्ववचनाभावबोधकनञुल्लेखो नोत्तरत्रेत्याहुः। तत्प्राचामनुरोधेन, उचितपदास्वारस्यापत्तेः "अमो मश्" इत्यत्रत्यभाष्यकैयटविरोधापत्तेश्च। तद् ध्वनयन्नाह—अस्येति। अन्त्यपक्षे तूक्तरीत्या स सुलभ एवेति नोल्लेखस्तस्य। तदाह—इत्येवेति। अन्यथेति। शेषपूरणेनाव्याख्याने इत्यर्थः। एतेन मूलरीत्या फलभेदमाशङ्क्योत्तरमुनिप्रमाणकफलभेदस्यावश्याङ्गीकार्यत्वान्न दोष इति रत्नाकरोक्तं, तदत्र किं

सरला।

अन्त्ये चेति। शाल्व् इत्यत्र च। इति भाव इति। अत्रत्यं तत्त्वं पूर्वमेवोक्तम्।

इति पक्ष इति। पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः। चत्वारि रूपा-

शब्दरत्नम्।

स्य "यणः प्रतिषेधः" इति वचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य "झलो लोपात्" इति प्रत्याख्यानम्। अत एव तत्र "संयोगान्तलोपो झलो लोप" इति भाष्ये व्याख्या कृता। "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यस्य तु बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गो लोप इति व्याख्यानेन वार्तिकस्वारस्येन चेदृशानां लक्ष्याणामनभिधानमेव। वस्तुतस्तृतीयं वार्तिकं विसर्जनीय-

भैरवी।

"स्कोः" इतिसूत्रे यण्ग्रहणसम्बन्धेन यणन्तसंयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो नेति तदर्थः। तेन 'वाक्यर्थं' 'वास्यर्थम्' इत्यत्र कसयोर्लोपो न। यद्यप्यनयोः कसयोर्लोपे कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावोऽपि वक्तुं शक्यः, "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इति तु "तस्य दोषः" इत्यनेन निषिद्धः, तथापि स्थानिवद्भावानाश्रयणेनोपायान्तरमेतदिति बोध्यम्। एवञ्च प्रकृते एवङ्कथनं "यणः प्रतिषेधः" इति संयोगान्तलोपस्यैव निषेध इति या कस्यचिदुक्तिस्तत्खण्डनतात्पर्यकमिति ध्येयम्। अत एव—तस्यैव प्रत्याख्यानादेव। तत्र—तत्र तत्र। अतएवात्र मूले संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध इति व्याख्या कृता। प्रकृतमाह—बहिरङ्गेति। स्वारस्येनेति। अन्यथाऽन्तरङ्गो लोपः,अन्तरङ्गलक्षणत्वाद्वेत्येव वदेत्। ईदृशानाम्—अकृत्रिमयण्घटितानाम्। अनभिधानमेवेति। अन्त्यपक्षरीत्या लोपप्राप्त्या आद्यपक्षे तत्प्राप्त्या फलभेदापत्तेस्तादृशानामनभिधानमेवेत्यर्थः। तृतीयसमाधानं त्रिपाद्यामप्यसिद्धत्वस्य प्रवृत्तिरिति मतेन। वस्तुतस्तु त्रिपाद्याम्बहिरङ्गपरिभाषाया वक्ष्यमाणरीत्या अप्रवृत्तिरेवेति बहिरङ्गपरिभाषया प्रकृते लक्ष्यस्य साधनं न युक्तं, तत्समर्थनाय पूर्वपूर्वस्यानिकमन्तरङ्गमित्यस्य स्वीकारक्लेश-

भावप्रकाशः।

तत्त्वमिति चिन्त्यमेतदिति प्रकाशोक्तं गिरिर्वेडित्यत्र स्वयं फलभेदाङ्गीकारेण पक्षाणां नैकरूप्यमिति पूर्वम्पूर्वमिति क्लेशाश्रयणं निर्मूलमिति खण्डनकारोक्तं चापास्तमिति भावः। दिगर्थ इति। रीत्यर्थकदिक्शब्दसूचितार्थ इत्यर्थः। आदिलोपेति। लोपद्वयविषयकतयेत्यर्थः। यद्यपि तस्य दोष इत्युक्तेः स्थानिवद्भावेन संयोगादिलोपः सुपरिहर इति न तत्रास्योपयोगस्तथापि तदनाश्रयणेऽस्योपयोग एव। यणन्तसंयोगादिभूतयोः स्कोःलोपो नेति तदर्थः। एवंच संयोगान्तलोपस्यैवायं निषेध इत्यभियुक्तोद्घोषो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम्। विषयकस्येति। सर्वं वाक्यमिति न्यायेन तस्यैवेत्यर्थः। अतएवेति। तस्यैव प्रत्याख्यानादेवेत्यर्थः। तत्र—सूत्रे। इदमेवाभिप्रेत्य मूले संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध इत्युक्तम्। एतेन तथारब्धस्य तस्य प्रत्येकं यथोद्देशकार्यकालपक्षभेदेन प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं वार्त्तिकाभिमतमिति कैयटाद्युक्तमपास्तम्। एवमादिलोपविषयकस्याप्रत्याख्यानमुभयविषयकतयाऽस्यारब्धत्वम् अस्यार्थस्य मूलध्वनितत्वं च ध्वनयितुं तदुक्तिं प्रमाणयितुं च कृतेत्यन्तेनानूद्य प्रकृतमाह—बहिरङ्गेति। पूर्वतोऽत्र वैलक्षण्याय तत्। एवञ्चेदं प्रत्याख्यानमुभयविषयकमिति भावः। स्वारस्येन चेति। अन्यथा "अन्तरङ्गो लोपः" "अन्तरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्येव ताभ्यामुक्तं स्यादिति भावः। ईदृशानामिति। लोपद्वयविषयाकृत्रिमयण्युतानामित्यर्थः। एवञ्च तथाऽऽरब्धस्य तस्य यथासङ्ख्येन प्रत्याख्यानप्रतीत्या आद्यपक्षद्वये तदप्राप्तावपि तृतीयपक्षदुराशया तत्प्राप्त्या तल्लक्ष्यत्वसम्भावना न कार्या। तेषामुक्तरीत्या प्रमितत्वेनानभिधानस्यैवौचित्यात्।

सरला।

ईदृशानां लक्ष्याणामिति। बहिरङ्गत्वानाश्रयसंयोगान्तलोपविषययण्घटितानामित्यर्थः। दूषितमिति। तत्र सूत्र भाष्ये "प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतौ पक्षौ सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम्" इत्युक्तम्। तेन च बहिरङ्गत्वप्रकारकबहिरङ्गविशेष्यकज्ञानवदन्तरङ्गदृष्ट्याऽन्तरङ्गत्वप्रकारकाऽन्तरङ्गविशेष्यकज्ञानवद्बहिरङ्गमसिद्धमिति असिद्धपरिभाषार्थः। तथाच कार्यकालपक्षे असिद्धपरिभाषायास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तावपि बहिरङ्गशास्त्रस्य त्रिपादीस्थं शास्त्रं मदपेक्षयाऽन्तरङ्गमिति ज्ञानासंभवेन तया परिभाषया त्रिपादीस्थान्तरङ्गशास्त्र-

णीति । यत्तु वदन्ति—धकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽन्यतरद्वित्वे च नव रूपाणि । तथा हि—एकधं त्रिधा—एकयं द्वियं त्रियं च । एवं द्विधं त्रिधं च त्रिधेति । न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वम्, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्रम्य "अयुक्तोऽयं परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यनेन दूषितमित्यलम् ।

उभयद्वित्वेति । द्विधं द्वियमेकम् [१] । पुनर्द्वित्वे त्रिधं त्रियम् [२] । अन्यतरेति । एकं द्वियं त्रियं च [३, ४] । एकयं द्विधं त्रिधं च [५, ६] । द्वयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियम् [७], त्रिधं द्वियं च [८] । अनुभयद्वित्वे एकधमेकयम् [९] । लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोः समफलता, सम्भवमात्रेण तु तदुक्तिः ।

भैरवी ।

अायुक्त इत्याह—वस्तुत इति । विसर्जनीयसूत्रे—"विसर्जनीयस्य सः" इति सूत्रे । दूषितमिति । एतदग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

ननु यदि लोपस्य वैकल्पिकत्वेन तत्कृतो न विशेषस्तर्हि तस्योपन्यासो व्यर्थ एवेत्यत आह—सम्भवमात्रेणेति । तदुक्तिः—लोपविकल्पोक्तिः । यत्तु "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे यथा आधानादिसंस्काराणां सकृदेवानुष्ठानं, तथा गुणादीनामपि सकृदेव स्यात्, तथाच प्रतिपुरुषमेक एव गुणघटितः साधुः स्यादन्येऽपशब्दाः स्युरित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्र-

भावप्रकाशः ।

एतेनाकृत्रिमयणो लोपाभावार्थमावम्, मध्यानुरोधात् । तृतीयं तु 'दध्यत्र' इत्यादिविषयमिति प्रकाशोक्तिश्छिन्नस्येति भावः । वस्तुतस्तु तृतीयपक्षे तत्प्राप्तिरिति कथैवायुक्ता । अभ्युपेत्य तु प्राक् वारणं दर्शितमिति ध्वनयन्नाह—वस्तुत इति । विसर्जनीयेति । खरवसानयोरिति सूत्रेत्यर्थः । दूषितमिति । दूषितप्रायमित्यर्थः । युक्तितौल्येन तद्दूषणस्यात्रापि सम्भवादिति भावः । स्फुटीभविष्यति चैतदग्रे । एवं च तदर्थं प्राचां मूलकृतश्च क्लेशो विफल एवेति द्वयोरेवोल्लेख उचितः, तदाह—अलमिति ।

वैयर्थ्यं परिहरति—सम्भवेति । तदुक्तिरिति । लोपविकल्पोक्तिरित्यर्थः । यत्तु उभयद्वित्वे इत्यादि तदुक्तिरित्यन्तमनूद्य तन्न, आशयानवबोधात् । तथाहि, उभयद्वित्वे एकदं द्वियम् एकसं द्विसं च २ पुनर्द्वित्वे द्विदं द्वियमेकसं द्विसं च ४ अन्यतरद्वित्वे एकधं द्वियमेकसं द्विसं च ६ द्विदमेकयमेकसं द्विसं च ८ अनुभयद्वित्वे एकधमेकयं द्विसमिति नवममिति द्वित्वप्रक्रियामादाय नवरूपाणि तैरुक्तानि । एवञ्चैकधमेकयमेकसमित्यस्याधिक्येऽप्यदोषः । एकस्याप्यक्षरस्य द्वित्वाभावात् । एवञ्च मूलोक्ता द्वित्वानामानन्त्यापत्तिरयुक्तेति मन्देनोक्तम् । तन्न, अन्धस्येवान्धलग्नस्येति न्यायायितत्वापत्तेः । पुनर्द्वित्वे द्विदमितिवत्त्रियमित्यौचित्याच्च । अन्यथोभयोः पुनर्द्वित्व इति व्याख्येयग्रन्थविरोधापत्तेश्च । तेषां तथाशयाभावाच्च । तथाहि, एवमुक्तप्रक्रियया सिद्धं दधमध्यदलोपयुतमुदाहरति—सुध्युपेति । अत्र लोपाभावपक्षे धयुतद्विदकारकमपि । यदा तु "सर्वत्र" इति सर्वत्र द्वित्वनिषेधस्तदैकधकारकमिति संहितायां त्रीणि रूपाणीत्युक्त्वा यदा "यणो मय" इति यस्य "हलो यमाम्" इति लोपश्च वा भवतस्तदा धकारोभयेत्यादि रूपाणीत्यन्वां मूलोक्तानुपूर्वीं संलिख्य तद्यथा एकधमेकयं १ एकधं द्वियं २ एकधं त्रियं ३ द्विधमेकयं ४ द्विधंद्वियं ५ द्विधंत्रियं ६ । त्रिधमेकयं ७ त्रिधंद्वियं ८ त्रिधं त्रियमिति प्रकाशकृतोक्तम् । एवं च कथं त्वयान्यथा तदाशयो वर्णितस्त्वदुक्त्युपपत्तिरपि त्वादृशेनैव कार्या । किञ्च सद्वित्वाभावाभ्यां नवत्वोपपादने विसर्गद्वित्वाभावाभ्यामष्टादशत्वापत्तिरित्यास्तां तावत् ।

यत्तु "एकः पूर्वपरयोः" इत्यत्राधानादीनां यथा सकृदनुष्ठानं तथा गुणादीनामेकस्मिन् प्रयोगेऽनुष्ठानं स्यात् । तथाच प्रतिपुरुषमेक एव सुशब्दः स्यात्, अन्येऽपशब्दाःस्युरित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रतिप्रयोगं प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तोक्त्या "लक्ष्ये लक्षणस्य" इतिन्यायगन्धस्याभावेन मूलोक्ति-

बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यम्--पुनर्द्वित्वमशुद्धम्, एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते इति "एकः पूर्वपरयोः" (पा०सू०६।१।८४) इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तित-

---

शब्दरत्नम् ।

एकः पूर्वपरयोरिति । तत्र हि यथा 'अनयोः पूलयोः कटं कुरु' इत्यादौ एकवाक्यतयैव बोधादेकत्वविवक्षणेनोभयसम्बन्ध्येककटकरणप्रतीतिस्तथा 'आदचि पूर्वपरयोर्गुणः' इत्यादावपि द्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोः स्थाने एक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्याख्याय शङ्कितम्—शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रति प्रवृत्तं संस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेवार्थबोधकं, यथाऽऽधानेनाग्नीन्संस्कुर्यादित्यर्थकं "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इति वाक्यं प्रतिब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकं सकृदेव स्वविषये प्रवर्तकं च । अत एव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः, तथा व्याकरणशास्त्रस्य "अवर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति, गुणवान् शब्दश्च साधुर्भवति, स च प्रयोक्तव्यः" इत्येतावत्पर्यन्तं व्यापारात्तत्संस्कृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्र-

भैरवी ।

तिप्रयोगङ्गुणादिविधायकशास्त्राणाम्प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यादूयुक्त्या "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायस्याविषयोऽयमितिप्राचीनोक्तिखण्डनपरः 'पुनर्द्वित्वम्' इत्यादि ग्रन्थो न युक्तः इति केचित्, तन्न, भाष्याशयानवबोधादिति ध्वनयितुम्भाष्याशयम्प्रकटयति—तत्र हीत्यादिना। तत्र—"एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रभाष्ये । बोधादिति। पूलयोरिति द्विवचनस्वारस्येनैकवाक्यताया उचिततयेत्यादि । एतेन ग्रहं सम्मार्ष्टि इत्यत्रोद्देश्यबोधकपदोत्तरैकवचनस्य यथाऽविवक्षया ऽनेकग्रहाणां सम्मार्गस्तथाऽनयोः पूलयोरित्यत्रापि सम्भाव्यते, तथापि सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न न्याय्य इति न्यायस्य सञ्चारो ध्वनितः। एकत्वविवक्षणेन कटमित्यस्य विधेयबोधकतया तत्रैकत्वस्य विवक्षणेन । द्वन्द्वनिर्देशात् इतरेतरयोगे तस्य द्वन्द्वस्य विधानेनोद्भूतावयवसमुदायस्यान्यत्रान्वयात् । शङ्कितमिति । अस्यावश्यकमित्यत्रान्वयः । दृष्टान्तप्रदर्शनेन शङ्कां योजयति-यथेति । स्वविषये-आधानाख्यसंस्कारे । व्यापारादिति । प्रतिपुरुष-

भावप्रकाशः।

श्चिन्त्येतिखण्डनकृद्दण्डिप्रभृतयः, तद्भाष्याशाननिबन्धनमिति ध्वनयन्नाह—तत्र हीति । एकःपूर्वेति सूत्रभाष्ये यतइत्यर्थः। एकेति । एकशेषनिर्देशादेवेति भावः। बोधादिति । सम्भवति तथात्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् । 'कटम्' इत्यस्य तु वाक्यभेदेऽपि प्रत्येकान्वयाभिप्रायेणोपपत्तिः । एवञ्च विधेयविशेषणत्वादविवक्षाबीजासत्त्वाच्चैकत्वं विवक्षितम् । एवमग्रेपीति भावः ।तदाह—एकत्वेति । अपिः सम्भावनायाम् । द्वन्द्वेति । इतरेतरद्वन्द्वे सहितयोर्द्वयोरुद्भूतावयवभेदकसमूहस्य वा बोधेन विशिष्टस्थानितेति भावः। समुदाये हेतुद्वयं, तेन न समुच्चायकत्वासङ्गतिः। तथाचैकवाक्यतयैवान्वय इत्याह—उभयोरिति । एक एवेति । नतु "रदाभ्याम्" "ढ्भीसाभ्यासस्य" इतिवदनेकः। तत्र गमकस्य स्थानिभेदसूचकस्य सत्त्वेऽप्यत्र तदभावात् । "अग्नीषोमाभ्याम्" इत्यादौ द्वन्द्वोत्तरचतुर्थ्या विशिष्ट एकप्रदेयनिरूपितैकदेवतात्वबोधनवदत्र द्वन्द्वोत्तरषष्ठ्या एकविधेयनिरूपितविशिष्टनिष्ठैकस्थानित्वबोधनेनात्रादेशद्वयाप्राप्तेरिति भावः। शङ्कितमिति । अस्यावश्यकमितीत्यनेनान्वयः-सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्य सदृष्टान्तं योजयति—यथेति । स्वविषये-आधानसंस्कारे । अत एव-तत्र सकृत्प्रवर्तकत्वादेव । व्यापारादिति । तस्य च

सरला ।

कुष्ट्या बहिरङ्गस्य सापादिकस्यासिद्धता बोधयितुं न शक्येति रीत्या दूषितमित्यर्थः । एकत्वविवक्षणेनेति ।

त्वात्। अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः। न च "झरो झरि" (पा०सू०८।४।६५)

शब्दरत्नम्।

योगो न स्यात्। अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदोऽवश्यं वाच्यः। तद्वत्पूर्वपरविषयेऽपि स्यादिति तत्रैकग्रहणमावश्यकमिति। तत्र गुणो भवतीत्याद्यंशो लक्ष्यसंस्कारफलक एव यथाऽऽधानमग्निसंस्कारकं, शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारक एवेति तदाशयः। ततः सिद्धान्तितम्—यथा नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां तदकरणज-

भैरवी।

मेकवाक्यतया बोधकत्वादिति शेषः। वाक्यभेदोऽवश्यमिति। पुरुषैक्येऽपीति शेषः। तत्र-पूर्वोपवर्णितवाक्यार्थत्रयमध्ये। पुरुषसंस्कारकः पुरुषस्य धर्मजनकक्रियाप्रवृत्तिसम्पादकः, "एकः शब्दः सुप्रवृत्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" इति भाष्यात्।

नित्यत्वम्-यस्याकरणे प्रत्यवायस्तत्त्वम्; "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इति यथा। निषेधविधिरपि नित्यः "न ब्राह्मणं हन्यात्" इति। नैमित्तिकम्, निमित्तसद्भावे स्वबोध्यार्थे आवश्यकप्रवृत्तिसम्पादकम्-यथा "पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः" इति। काम्यं—तत्फलेच्छाधीनतद्विषयप्रवृत्तिसम्पादकशाब्दबोधजनकम्, यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि। तत्र नित्यविधिस्थले शुचितत्कालजीवित्वस्याधिकारसम्पादकतया यावज्जीवं तद्रूपसद्भावे स्वबोध्यक्रियाप्रवृत्तिसम्पादकत्वेन तस्याकरणे प्रत्यवायः कल्प्यते। नैमित्तिकस्थलेऽपि निमित्तप्राप्तेः क्रियाप्रवृत्तिसम्पादकतया यदा तदा तस्य प्राप्तिस्तदा तदा प्रवृत्तिः अन्यथा त्वनिष्टं स्यात्। यथा

वृद्धे समागते तस्योर्ध्वम्प्राणा व्युत्क्रामन्ति।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम्पुनस्तान्प्रतिपद्यते॥

इति दोषप्रतिपादकवाक्यात्तथा कल्पनात्। एवं "राहूपरागे स्नायात्" इत्यादावपि बोध्यम्। एवं काम्येषु कामानामानन्त्यात्तत्सद्भावे ज्योतिष्टोमादौ त्रैवर्णिकानामप्यधिकारात्प्रवृत्तिः। सा च यदा यदा तदेति न सकृदेवानुष्ठानम्। तत्राऽपरो विशेषः-नित्यस्यानुष्ठाने प्रत्यवायानुत्पत्तिरेव फलम्, क्षमिकमस्याफलत्वम्। नैमित्तिके दोषपरिहारः, काम्ये फलञ्च

भावप्रकाशः।

प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेव बोधकत्वात्प्रवर्तकत्वाच्चेतिशेषः। तदाह—तत्संस्कृतेति। वाच्य इति। पुरुषैक्येऽपीति भावः। स्यादिति सम्भावनायां, लक्ष्यैक्येऽपि सम्भावितो वाक्यभेद इति भावः। तत्र—वाक्यार्थत्रयमध्ये। आदिना द्वितीयपरिग्रहः। चस्त्वर्थे। सिद्धान्तितमिति। अस्य प्रयोग इतीत्यनेनान्वयः। स्वाभावे पापजनकं नित्यम्। यथा ब्राह्मणाहिंसादिः, तद्बोधकं "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यादि ब्राह्मणादिमात्रविषयम्। नैमित्तिकं वृद्धागमने प्रत्युत्थानम्। तद्बोधकं "पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः" इति वाक्यम्। काम्यं ज्योतिष्टोमादि प्रसिद्धम्। तत्र नित्यानां यावज्जीवं तद्विषयाधिकारसत्त्वादकरणे प्रत्यवायाच्चावृत्तिः। नैमित्तिकानामपि निमित्तावगमानन्त्याद्

सरला।

"पशुना यजेत" इत्यादाविव विधेयगतत्वेनेत्यादिः। नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनामिति। तत्र कर्म तावत् त्रिविधम्-नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात्। नित्यकर्मविधायकत्वं नित्यविधित्वं, नैमित्तिककर्मविधायकत्वं नैमित्तिकविधित्वं, काम्यकर्मविधायकत्वं च काम्यविधित्वम्। नित्यकर्मत्वञ्चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति करणे दुरितनिवृत्तिमात्रफलकत्वम्। यथा-"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" "सायं जुहोति" "प्रातर्जुहोति" इति जीवता पुरुषेण सायंप्रातःकालयोर्नियमेन कर्तव्यतयाऽवगतमग्निहोत्रादिकं नित्यम्। नैमित्तिककर्मत्वञ्चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति करणे फलविशेषजनकत्वम्। यथा "अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्" इति दर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकपथिकृदिष्ट्यादिकं नैमित्तिकम्। काम्यकर्मत्वञ्चा-

शब्दरत्नम् ।

न्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात् पुनः प्रवर्तकत्वम् । तथा ममाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वं प्रयोगविधेः । "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्योपप्लवेन भवत्येव मालेन्द्रादिप्रयोग इति । एवं प्रयोगविध्यंशस्य नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविध्यंशस्य शुद्धसंस्कारार्थत्वमेवोक्तम् । एवं च तस्याधानादिवदेवाग्निस्थानीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि एकाग्नाविवैकलक्ष्ये नावृत्तिरिति पूर्वपरयोर्ना-

भैरवी ।

भवति । काम्यस्थले कामनाविषयसिद्धिरेवेति । तत्तद्विषयकेति–तत्तत्क्रियाविषयकेत्यर्थः ।

प्रत्यवायश्रवणादिति । "तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः, तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै" इति श्रुत्या दोषश्रवणादित्यर्थः । नित्यसमत्वमिति । शास्त्रसंस्कारविरुद्धोच्चारणे प्रत्यवायश्रवणेन नित्यत्वमर्थबोधनार्थम्प्रवृत्तेरर्थस्य बोधो भवतीति फलसम्बन्धेन काम्यत्वमपि । अतः समशब्दस्य प्रयोगः । यथा काम्ये दर्शादियागे पुनःपुनःप्रवृत्तिस्तथाऽत्रापि तत्तत्सुखरूपस्वर्गकामनया खट्वेन्द्रमालेन्द्ररमेशादिसाधनाय तेषां सुप्रयुक्तत्वशास्त्रान्वितत्वसम्पत्तये पुनःपुनः प्रवृत्तिः । एवम्—उक्तप्रकारेण । एवञ्च—शुद्धसंस्कारार्थत्वे च ।

भावप्रकाशः ।

ऊर्ध्वं प्राणा व्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

इति दोषापलम्भाच्चावृत्तिः । काम्येष्वपि कामानामानन्त्यात्तद्वतां त्रैवर्णिकानामग्निविद्यायुक्तानाभावृत्त्या पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तदेतद् हृदि निधायाह—यथा नित्येत्यादि । नित्ये प्रत्यवायपरिहारः, काम्ये फलं, नैमित्तिके तूभयमिति भावः । तत्तद्विषयकेति । यावद् ब्राह्मण–पूर्ववयस्क–वसन्तविषयकेत्यर्थः । प्रत्यवायेति । अर्थबोधाय प्राप्ते शब्दप्रयोगे "नापभाषितवै" इतिश्रुत्या स्वाभावे तदर्थकासाधुशब्दप्रयोगे पापबोधनादिति भावः । नित्यसमत्वमिति । ननु तत्त्वं तद्बोधकाभावादिति भावः । नैमित्तिकत्वं स्वर्थबोधनार्थतया स्पष्टमेवेति तदुपेक्ष्य काम्यत्वमाह—एक इति । अनेन प्रयुक्तिलाघवादर्थबोधाय सर्वशब्दस्य प्राप्ते एव प्रयोगे शास्त्रेण नियमिते फलसम्बन्धबोधनं दर्शपूर्णमासयोरिव । एतेनैकस्यैव पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरित्युक्तभाष्यतात्पर्यमित्यपास्तम् । सम्यक् ज्ञात एकोऽप्यर्थबोधाय शिक्षाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्तश्चेत् कामधुग् भवति, किं वक्तव्यं सर्वेऽपीति फलसम्बन्धबोधने तात्पर्येण सर्वेषां तथाप्रयोगः कार्य इति बोधनात् । एवञ्च व्यवहारे प्रयुक्तानां सुशब्दानां सर्वेषां शास्त्रविषयता सूचिता । शास्त्रान्वित इत्यनेन तत्स्मरणपूर्वकप्रयोगे धर्मः सूचितः । एवं च नित्यादिस्थले तथा दृष्टत्वेन प्रयोगविधेस्त्रितयरूपत्वे नेष्टसिद्धिः । तदाह—तत्तदिति । एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एवं चेति पाठे उक्तसिद्धान्ते चेत्यर्थः । नैमित्तिकत्वं त्वार्थसमाजग्रस्तमिति पृथक् नोक्तम् । गुणविध्यंशेति । तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्ये इत्यादिः । एवं प्रागपि । संस्कारार्थत्वमिति । आधानादिवत् फलाश्रवणात् । एवञ्चावृत्तौ मानाभाव इति भावः । तत्फलितमाह—एवञ्चेति । गुणविध्यंशस्य शुद्धलक्ष्यसंस्कारकत्वे चेत्यर्थः । नावृत्तिरिति ।

सरला ।

करणे प्रत्यवायाजनकत्वे सति करणे फलविशेषजनकत्वम् । यथा "कारीर्या वृष्टिकामो यजेत" इति वृष्टिकामनयाऽनुष्ठीयमानं कारीरीष्ट्यादिकं काम्यम् । तत्र नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यवाय एव, करणे दुरितनिवृत्तिः फलम् ।

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।

इत्यादिवाक्यात् । तत्रापि नित्ये दुरितानुत्पत्तिर्नैमित्तिके दुरितनिवृत्तिरिति विवेकः ।

प्रत्यवायश्रवणादिति । "तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्माद् ब्राह्मणेन न

शब्दरत्नम् ।

देशद्वयप्रसक्तिरिति तत्तात्पर्यम् । एवं च स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरयं न्यायः संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तित इति भावः । "सम्प्रसारणाच्च" (पा० सू० ६।१।१०८) इति

भैरवी ।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—सम्प्रसारणाच्चेतीति । तत्र हि-शकद्धर्थमित्यत्र सम्प्रसारणपूर्वत्वमाशङ्क्य वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञापक्षमादाय पूर्वरूपनिष्पन्नस्य न सम्प्रसारणत्वमिति समाधानोत्तरं समाधानान्तरं कृतम् "कार्यकृतत्वाद्वा" इति । शास्त्रस्यास्मिन्विषये प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति तदर्थः । तत्र दृष्टान्ततयेत्थम्भाष्यकृताऽभिहितम्-तद्यथा-"वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पनः प्रवृत्तिर्न भवति, विषम

भावप्रकाशः ।

पूर्वपरभेदजेति भावः । अतएवैकलक्ष्ये शास्त्रस्य पुनः पुनर्न प्रवृत्तिः । एतन्मूलकमेव पठ्यते—"लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः" इति "सङ्ग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवः" इति च, तदाह–एवञ्चेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुक्ततत्तत्तात्पर्यकत्वे चेत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । एकपदविषयकपूर्वपक्षसिद्धान्तावसरेऽयं न्यायः संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तितो न तु त्रितयविध्यंशे इति स्पष्टमेवेत्यर्थः । एवञ्च खण्डनकृदायुक्तिरयुक्तैवेति भावः । तदयुक्तत्वे बीजान्तरमप्याह—सम्प्रसारणाच्चेति । तावतापि पाक्षिकेष्टसि-

सरला ।

म्लेच्छितवै नापभाषितवै" इति महाभाष्यगतश्रुत्येति अस्य आदिः । अनया श्रुत्याऽपभाषणस्य निषेधेन ।

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति स्मृत्याऽसाधुशब्दानां भाषणे प्रत्यवायबोधनादित्यर्थः । अयं न्यायः "लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते" इति न्यायः । ननु "लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते" इत्येव न्यायस्वरूपं चेत् क्वचिल्लक्ष्ये लक्षणस्य कस्यचित्प्रवृत्तौ तस्य लक्ष्यान्तरे पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात्; एवं तस्मिन् लक्ष्ये लक्षणान्तरस्य पुनः प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत् ? न, "तल्लक्ष्ये तल्लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते" इति न्यायशरीराङ्गीकारात् । तथा च तल्लक्ष्ये तल्लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तावपि न लक्ष्यान्तरे तल्लक्षणस्य तल्लक्ष्ये लक्षणान्तरस्य च प्रवृत्तिव्याघातः । नन्वेवमपि "सुध्युपास्यः' इत्यस्य लक्ष्यैकत्वेन तल्लक्ष्यत्वात्तत्र धकारद्वित्वार्थं प्रवृत्तस्य "अनचि च" इति शास्त्रस्य सकारे प्रवृत्तिर्न्न स्यात् इति चेत् ? न, प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायस्तदघटको यस्तदघटितत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति स्वीकारेण "अनचि च" इति शास्त्रीयप्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायो व्यपदेशिवद्भावेन धकारस्तदघटको यः सकारस्तद्घटितत्वाद् 'पास्य' इत्यस्य तदघटितत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्सकारे प्रवृत्तिनिर्बाधेनादोषात् । नन्वेवमपि 'पथः' इत्यत्र पूर्वभिन्शब्दस्य लोपार्थं प्रवृत्तस्यापि "भस्य टेर्लोपः" इति शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तिः तच्छास्त्रीयप्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाऽऽश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायः 'इन्' इति, तस्यैव टित्वात् टेरेवोद्देश्यत्वाच्च; तदघटको यः अथ् इति तद्घटितत्वेनैव 'पथ्' इत्यस्य तदघटितत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावात् इति चेत् ? न, प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेन उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वाऽऽश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायस्तदघटको यस्तदघटितत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति स्वीकारेण 'अथ्' इत्यस्योद्देश्यत्वेन आश्रयणाभावेऽपि उद्देश्यतावच्छेदकत्वेनाश्रयणात् 'पथ्' इत्यस्य तदघटकाघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वस्यैव सत्त्वेनादोषात् । अत्रोद्देश्यत्व-उद्देश्यतावच्छेदकत्वोभयसंग्रहाय लाघवेन तल्लक्ष्यत्वस्वरूपे उपयोगित्वनिवेशो बोध्यः । तथाच प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणसमुदायाघटकाघटितत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति फलितम् । "भस्य टेर्लोपः" इत्यस्य पथ्यादेर्भस्य टेर्लोपः स्यादित्यर्थेन तदीयप्रथमप्रवृत्तौ 'पथिन् अस्' इति सर्वस्यैवोपयोगित्वेन तदघटकत्वमुदासीनस्येति तदघटितत्वमेव 'पथ्' इत्यस्येति

इति "हलो यमाम्--"(पा०सू०८।४।६४) इति च लोपेन निर्वाहः, लोपस्य वैकल्पिकत्वात् । कथमन्यथा त्रिधं त्रियं चेति भवदुक्तिः सङ्गच्छेत । किं चैवं सति

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये ऽपि स्फुटोऽयम् । वैकल्पिकत्वादिति । एवं च पक्षे द्वित्वानामानन्त्यापत्त्या परिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः । न च त्वदुक्तरीत्याऽऽनन्त्यापत्तिप्रयुक्तमपरिनिष्ठितत्वमसकृत्प्रवृत्तौ बाधकमिति लभ्यते, तच्च नात्र, द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्तिद्वित्वसहितप्रयोगस्य परनिष्ठितत्वसम्भवात्, अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं हि

भैरवी ।

उपन्यासः, उक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति" । तत्र कैयटः–'पराङ्गमग्न्याधानम् यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनःक्रियमाणम्फलभेदाभावान्नानुष्ठीयते' इति । ततः 'यत्तु तदाश्रयम्प्राप्नोति न तच्छक्यम्बाधितुं तद्यथा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेत' इति अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते इज्यते' इत्यभिहितम् । यत्तु तदाश्रयमिति यस्मात्फलावाप्तिस्तत्फलभेदाद्क्रियमानमसकृदनुष्ठीयत इति कैयटः एवञ्च कार्यकृतत्वादित्यपरिहार इति तेनोपसंहृतम्। अस्ति चात्र फलं शास्त्रीयप्रक्रियापूर्वकप्रयोगाद्धर्मोत्पत्तेः, शास्त्रान्वित इत्यनेन बोधनात् शकन्ध्वर्थमित्यादौ "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रस्य पुनः समुदायोच्चारणात्प्राक् स्मरणेऽधिकस्य धर्मस्य लाभ एवेति भावः । एवम्प्रतिपादनेन लक्ष्यभेदेन पुनः प्रवृत्तिर्भवति । यत्र तु न तथा लक्ष्यभेदस्तत्राप्रवृत्तिरेवेति न्यायो ध्वनितः । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन जातेऽपि द्वित्वे भावकार्यानुष्ठानात्पुनः प्रवृत्तावपीष्टापत्तिरिति मा शङ्किष्टा इत्याह—एवञ्चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः । परोक्तिदूषयितुंतदुक्तिमनुवदति–त्वदु क्तेत्यादिना । नचेति। अस्य वाच्यमिति परेणाम्वन्वयः । त्वदुक्तरीत्या—लोपस्य वैकल्पिकत्वरूपोक्तरीत्या । सम्भवादिति । एतावतैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति शेषः । परिनिष्ठितत्वस्य स्वरूपंप्रतियोगिज्ञानसम्पादनायाह—अप्रवृत्तेत्यादि ।

भावप्रकाशः ।

त्या इष्टापत्तिं खण्डयति—एवञ्चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः । शास्त्राप्राप्तिविषयत्वं च परिनिष्ठितत्वमिति भावः । खण्डनकृदाद्युक्तदोषं खण्डयितुमनुवदति—न च त्वदुक्तेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः । लभ्यत इत्यत्रास्यान्वयः । अनन्तकार्ययुतप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रसाध्यपरिनिष्ठितप्रयोगाभावात्तस्याननुष्ठापकत्वापत्त्या सा दोषः । न च सा प्रकृते इत्याह—तच्चेति । च एवार्थः । 'सुध्युपास्यः' इत्यत्रापरिनिष्ठितत्वमेव नेत्यर्थः । सम्भवादिति । तावतैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति भावः । ननूक्तरूपन्न परिनिष्ठितत्वमत आह—अप्रवृत्तेति । द्विर्हतौ । नित्यत्वादिविषये 'दधि' इत्यादौ तत्त्वायाप्रवृत्तति । प्रवृत्तत्वं च जातत्वमिति भावः । वैकल्पिकेडादिविषये सेद्धेत्यादौ तदर्थं नित्येति । 'हरी एतौ' 'एहिकृष्ण ३ अत्र' 'चक्री अत्र' इत्यादौ तत्त्वाय बाधकाबाधितेत्यपि विशेषणं बोध्यम् । प्रकृते प्रतिलक्ष्य

सरला

तल्लक्ष्यत्वान्न तत्र तत्सूत्रस्य पुनः प्रवृत्तिः । 'सुध्युपास्यः' इत्यत्र तु "अनचि च" इति शास्त्रस्य 'अचः परस्य यरो द्वित्वं न त्वचि' इत्यर्थं न तत्प्रथमप्रवृत्तौ 'उध्' इति समुदायस्योपयोगितया 'आस्' इत्यस्य तदघटकसकारादिघटितत्वमेव न तु तदघटकाघटितत्वमिति तल्लक्ष्यत्वाभावेन तत्र "अनचि च" इति शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तिर्भवति । एतादृशतल्लक्ष्यत्वस्वीकारे "पथो विभाषा" इत्यादिनिर्देशः प्रमाणम् । अधिकमग्रे ।

अप्रवृत्तेति । अप्रवृत्तो यो नित्यविधिस्तदीयोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वमित्यर्थः । वैकल्पिकेडा

शब्दरत्नम् ।

परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यम्, आनन्त्यापत्तेरित्यस्य चतुष्पञ्चादिधकारयकाराणामापत्त्या त्रिधमित्यादित्वदुक्तमर्यादाभङ्गापत्तेरित्यर्थात् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—नवत्वोक्तिरसङ्गतैवेति ।

आनन्त्यापत्तिरेव तन्न्यायबीजमिति तु न युक्तम्, उदवोढामित्यादौ उद् अवह् म् तामित्यवस्थायां सिज्लोपादेरसिद्धत्वात्सिचि वृद्धावोकारे "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति "सिचि वृद्धिः—" (पा० सू० ७।२।१) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । आनन्त्यापत्तेस्तत्राभावात् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदाश्रयणम् ।

भैरवी ।

हिहतौ । अस्ति चेद्दशम्परिनिष्ठितत्वं यणादेशप्रवृत्त्युत्तरं 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ, अत्र यणादेशविधायकशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वेनाप्रवृत्तो नित्यविधिः"एचोऽयवायावः" इति, तदुद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वंतस्येति रीत्या सर्वत्रोहनीयम् । न च 'अग्नी इति' इत्यादावप्रवृत्तो नित्यविधिः सवर्णदीर्घस्तदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वसत्त्वेनापरिनिष्ठितत्वापत्तिरिति वाच्यम्, एषु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्य प्रवृत्त्या प्लुतप्रगृह्यभिन्नत्वविशिष्टसवर्णाच्परत्वविशिष्टाक्त्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतया तदनाक्रान्तत्वस्य सत्त्वात् । प्रवृत्तत्वं-प्राप्तत्वं जातत्वं वा । वैकल्पिकेडादिविषये सेद्धादौ परिनिष्ठितत्वसिद्धये—नित्येति ।

तद्रीत्यासमाधत्ते—आनन्त्यापत्तेरिति । पञ्चादीति । आदिना यावच्छक्तिद्वित्वपरिग्रहः । त्रिधमित्यादीति । अत्रादिना त्रियमित्यस्य परिग्रहः । असङ्गतैवेतीति । यद्यप्युक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वस्योपपत्तिर्भवति तथापि नवत्वोक्तेरसङ्गतिरेव दूषणमिति भावः । खण्डनकृदादिमतं दूषयति—आनन्त्यापत्तिरेवेति । इति न्यायेनेति । "लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते" इति न्यायेनेत्यर्थः । सा च वृद्धिराकाररूपा जाता । ओकारे—"सहिवहोरोदवर्णस्य" इत्योकारे जाते इति शेषः । पुनर्वृद्धिर्न—ओकारस्य पुनर्वृद्धिर्न । विकारकृतभेदेनेति । विकारकृतो यो व्यक्तिभेदस्तेनेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

लक्षणभेदेनाप्रवृत्तत्वे सत्त्वेऽपि नित्यत्वं नेति भावः । त्वद्रीत्यैव समाधत्ते—आनन्त्येति । आदिना यावच्छक्तिप्रयोगविषयद्वित्वपरिग्रहः । अग्रे आदिना त्रियमित्यस्य सङ्ग्रहः । असङ्गतैवेतीति । उक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वोपपत्तावपि इदमेव दूषणं सारमिति भावः । यत्तु खण्डनकृदादिः—आनन्त्यापत्तिरेव तन्न्यायप्रवृत्तौ बीजम् । न च सा उक्तरीत्याऽत्रास्तीति तदप्राप्त्या मूलं चिन्त्यमिति, तत्खण्डयति—आनन्त्येति । एतेन प्रकृतलक्ष्ये तन्निरासः । बीजमिति । तन्न्यायप्रवृत्तौ बीजमित्यर्थः । यथाश्रुतं त्वयुक्तमिति स्पष्टमेवेति बोध्यम् । आदिना ढत्वादिसङ्ग्रहः । सिचिवृद्धाविति । सिचि परे "वदव्रज" इति वृद्धावोत्वात्परत्वाज्जातायामित्यर्थः । ओकार इति । वर्णपदसामर्थ्येन जाते इत्यर्थः । अनुवृत्ततत्पुरुषढलोप इति विषयसप्तमीति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः । भाष्येति । कैयटस्याप्युपलक्षणमिदम् । एवमग्रेऽपि । प्रामाण्येनेति । अनाश्रयणे हेतुः । कृतभेदेनेति । विकारेण कृतो यो व्यक्तिभेदस्तज्जन्यो यो लक्ष्यभेद इत्यर्थः । एतेन भाष्ये तदभावादानन्त्यापत्तिरित्याद्याश्रयणमित्यन्तं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । वर्णपदसामर्थ्यादिना वृद्ध्युत्तरमोत्वेनेष्टसिद्धिं सम्पादयता पुनर्वृद्धिमनापादयता भाष्यकृता ध्वनितार्थस्य कैयटेन स्पष्ट·

सरला ।

दिविषये 'सेद्धा' इत्यादौ परिनिष्ठितत्वसिद्धये नित्यग्रहणम् । 'सुध्द्युपास्यः' इत्यादौ सकृत्प्रवृत्तस्यापि नित्यस्य जश्त्वविधेरुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र परिनिष्ठितत्वसिद्धयेऽप्रवृत्तेति ।

विकारकृतभेदेनेति । एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्यात्तल्लक्ष्यशरीरे तदघटक इत्यत्र विकारातिरिक्त इति

सरला ।

विशेषणं निवेशनीयम् । तथा च प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायस्तद्घटको यो विकारातिरिक्तस्तदघटितत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति फलितम् । तेन 'अगौप्सीत्' इत्यत्र 'अगुप् स् ईत्' इति स्थितौ जायमानाया "वदव्रज" इति वृद्धेः प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः 'अगुप् स् ईत्' इति, तदघटको य औकारः स विकार एव नतु तदतिरिक्त इति तदघटको विकारातिरिक्त उदासीनस्तदघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वान्न पुनर्वृद्धिप्रसङ्गः । नन्वेवं 'काण्डे' इत्यत्र "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः 'काण्ड' इति तदघटकत्वस्य एकारे सत्त्वेऽपि विकारातिरिक्तत्वाभावेन 'काण्डे' इत्यस्य तदघटकविकारातिरिक्ताघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वादनेनैव न्यायेन ह्रस्ववारणसम्भवे गुरुभूतोपायान्तराश्रयणस्य भाष्यकृतोऽसङ्गतिरिति चेत् ? न, विकारस्य स्वघटकमात्रोद्देश्यकत्वविशेषणेनादोषात् । तथाहि, ह्रस्वप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाऽऽश्रीयमाणो यः समुदायः 'काण्ड' इति, तदघटकत्वमेकारे, तद्घटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वमपि तद्घटकेतरविभक्ति 'इ' कारोद्देश्यकत्वेन तद्घटकमात्रोद्देश्यकत्वाभावादिति तद्घटितत्वं 'काण्डे' इत्यत्र न तु तदघटितत्वमिति तल्लक्ष्यत्वाभावादनेन न्यायेन पुनर्ह्रस्ववारणाभावेन तदर्थमुपायान्तराश्रयणस्यावश्यकतया दोषाभावात् । नचैतन्निवेशे 'या' 'सा' इत्यादौ "त्यदादीनामः" इत्यस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तिः, तदीयप्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणः समुदायः 'यद् सु' 'तद् सु' इति तदघटकत्वं टापा सहैकादेशभूत आकारे स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वमपि स्वघटकेतरटाप्स्थानिकत्वात्, तथाच तद्घटितत्वमेव 'या' 'सा' इत्यादेर्नतु तदघटितत्वमिति तल्लक्ष्यत्वाभावेनैतन्न्यायाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, "न लुमताऽङ्गस्य" इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन 'या' 'सा' इति स्थिते तस्य विभक्तिपरकत्वाभावेन "त्यदादीनामः" इत्यस्याप्राप्तेः । लुकः पूर्वं तु न तदापत्तिः "अन्तरङ्गानपि विधीन्" इति लुको बलवत्त्वात् । स्वघटकमात्रोद्देश्यकत्वनिवेशे मानं तु "ह्रस्वो नपुंसके" इति सूत्रस्थं काण्डे' इत्यत्र ह्रस्ववारणपरं भाष्यमेव ।

नन्वेवमपि 'सर्वेषाम्' 'रामाणाम्' इत्यादौ 'आमि सर्वनाम्नः सुट्" "ह्रस्वनद्यापो नुट्" इति शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायः 'सर्व आम्' 'राम आम्' इति, तदघटको यः सुट्सकारो नुट्नकारश्च सच स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तोऽपि, तद्घटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावाद् 'यदागमा' इति साम्ो नामश्चाऽऽभवेन पुनः सुट्नुटोरापत्तिरिति चेत् ? न, तदघटके आगमातिरिक्तत्वेन विशेषणदानेनादोषात् । तथाहि, सुट्नुटोः प्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः समुदायः 'सर्व आम्' 'राम आम्' इति तदघटकत्वस्य स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वस्य च सुट्सकारनुट्नकारयोः सत्त्वेऽपि आगमातिरिक्तत्वाभावेन तादृशोऽन्य एवेति तदघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वादनेन न्यायेन न पुनः प्रवृत्तिर्भवतीति । अत एव "हलि सर्वेषाम्" 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः । नन्वेवमपि 'राजपुरुषः' इत्यादौ 'राजन् ङस् पुरुष सु' इति स्थिते समासे जाते प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातु" इति शास्त्रेण ङसो लुकि पुरुषपदोत्तरसुलोपो न स्यात्, तत्र शास्त्रे प्रातिपदिकस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेनाश्रितत्वात्प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणत्वं 'राजन् ङस् पुरुष सु' इति समुदायस्य तदघटकाघटितत्वस्य तत्र सत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वादिति चेत्? न, शास्त्रविशिष्टत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति स्वीकारेणादोषात् । वैशिष्ट्यं च स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणशब्दसमुदायविशिष्टाघटितत्वम्, स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तिसमानकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वम्, एतदुभयसम्बन्धेन । समुदायवैशिष्ट्यञ्च स्वाघटकत्वम्, स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारागमातिरिक्तत्वम्, एतदुभयसम्बन्धेन । तथाच 'राजपुरुषः' इत्यत्र शास्त्रवैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि ङस्लुकः प्रवृत्तिसमये एव सुलुकोऽपि प्राप्तिसत्त्वेन "सुपो धातु" इति शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तिसमानकालिकप्राप्तिविषयत्वमेव पुरुषपदोत्तरसुप्रत्यये न तु तदविषयत्वमिति द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावेन सुप्रत्ययलुक्सिद्धिः । एवमेव 'एधिषीष्ट' 'भवेत्' 'भूयात्' इत्यादौ द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावात् षत्वसलोपयोः पुनः प्रवृत्तिर्भवति । द्वितीयसम्बन्धनिवेशे प्रमाणन्तु "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति सूत्रमेव । एतत्सम्बन्धानि-

शब्दरत्नम् ।

"समः सुटि" (पा० सू० ८।३।५) इति सूत्रं चास्यां मानम् । अन्यथा "समो वा लोपम्–" इत्यनेनान्त्यलोपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्यापि सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । "ढ्रयो रे" (पा० सू० ६।४।७६) इति सूत्रे इरयोरिति द्विवचनं तु स्वविधेयस्य स्वस्मि-

भैरवी ।

तस्य न्यायस्य समूलतामाह—समः सुटीत्यादिना । अस्याम्—उक्तन्यायरूपपरिभाषायाम् । अन्यथा—तन्न्यायानङ्गीकारे । सिद्धाविति । लोपस्य रुप्रकरणस्थत्वेनेष्टसिद्धावित्यर्थः । तद्वैयर्थ्य-मिति । "समः सुटि" इतिसूत्रं त्रिसकारकरूपसिद्ध्यर्थं, तच्चाधुनाऽपि सिद्धमिति भावः । लोपः पाणिनिसम्मतो नेति तु न शङ्कनीयम्, "अप्रतिषिद्धमनुमतम्भवति" इति न्यायेन तस्य पाणिनिसम्मतत्वात् । शास्त्रान्तरप्रसिद्धानामिहाश्रयणस्य भाष्यकारसम्मतत्वमपि । अत एव 'मृजन्ति' 'मार्जन्ति' 'ममृजतुः' 'ममार्जतुः' इत्यादिरूपाणाम् "इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्त" इति भाष्यकृतोक्तम् । अन्योक्तं तन्न्यायबीजं खण्डयति—इरयोरितीति । तद्धि सूत्रं "प्रथमं दध्र आपः" इत्यस्य साधनायारब्धम् । तत्र धाञो लिटि तस्य

भावप्रकाशः ।

मुक्तत्वात् । अन्यथा भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । न्यायस्य निर्मूलतां निराकरोति—सम इति । चास्याम्—तन्यायरूपपरिभाषायाम् । अन्यथा—न्यायानङ्गीकारे । समो वेति । एतेनानुनासिकयुतरू-पार्थं सूत्रमित्यपास्तम् । लोपस्य रुप्रकरणस्थत्वेनैव सिद्धेः । एकसकारकरूपार्थं तस्यावश्यकत्वात् । नच तत्पाणिन्यसम्मतमिति वाच्यम् । अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायविरोधात् वार्त्तिकादोष्टार्थानां सूत्राक्षरैस्तत्र तत्र ध्वनितत्वस्योक्तत्वाच्च, अन्यवचनानामत्राश्रयणस्य "ओमाङोश्च" इत्यादिसूत्रभाष्यादौ स्पष्टमभिधा-नाच्च । एतेनान्यवचनमादाय पाणिनेरन्यार्थे तात्पर्यं न क्वापि दृष्टमित्यपास्तमिति भावः । अपिना सकृद्-द्वित्वेन द्विसकारस्य सङ्ग्रहः । एतेन तद्व्यर्थमेवेत्यपास्तम् । सति फले तदरानौचित्यात् विभाषाद्वितीयेति न वक्तव्यं भवतीतिवत् समः सुटीति न वक्तव्यं भवतीति भाष्यकृताऽनुक्तत्वाच्चेति दिक् ।

'प्रथमं दध्रे' इति लक्ष्यके छन्दसि इरे इत्यस्य बहुलं रे भवतीत्यर्थके "इरयो रे" इति सूत्रे सेटां धातू-नामिरेचि रे आदेशे कृते तस्येटि पुना रेभावार्थं कृतं द्विवचनम् । तन्न्यायाभावे पुनःपुनः प्रवृत्त्येष्ट-सिद्ध्या व्यर्थं सत्तत्र ज्ञापकमिति खण्डनकृत् । तत्खण्डयति—इरेति । अप्राप्त्येत्यग्रे पुनःप्रवृत्त्यनापत्तिरत इति शेषः ।

अत्र केचित् । "कारके" इत्यत्र संज्ञाधिकारपक्षे व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तम्यां संज्ञिनां ध्रुवादीनां सामा-

सरला ।

वेशे 'युवन् अस्' इत्यत्र वकारस्य सम्प्रसारणाय 'युवन् अस्' इति समुदायस्योपयोगित्वे नाश्रयणात् तद्विशिष्टाघटितत्वस्य तत्र सत्त्वेनानेनैव न्यायेन पुनः सम्प्रसारणवारणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नचैवमपि लि-ट्सु इत्यत्र लिड् ध् सु इति स्थितौ धकारस्य चर्त्वप्रवृत्तिसमये डकारस्य चर्त्वाप्राप्त्या द्वितीयसम्बन्ध-सत्त्वेन "खरि च" इत्यत्र "पदस्य" इत्यधिकारेण सामानाधिकरण्येनान्वयासम्भवाद्वैयधिकरण्येनाऽन्वये पदावयवे खरि झलां चर्त्वमित्यर्थेन प्रथमप्रवृत्तौ 'लिड् ध् सु' इत्यस्याश्रयणेन तद्विशिष्टाघटितत्वरूपप्रथमस-म्बन्धस्यापि सत्त्वेन तल्लक्ष्यतयाऽनेन न्यायेन पुनश्चर्त्वं डकारस्य न स्यादिति वाच्यम्, द्वितीयसम्बन्ध-स्थाने स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्यनुत्तरकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वमिति विवक्षणेनादोषात् । अनुत्तरकालिकप्रा-प्तिश्च समानकालिकप्राप्तिः पूर्वकालिकप्राप्तिश्चेति 'लिट्त्सु' इत्यत्र धुटः प्रवृत्तेः पूर्वं डकारस्य चर्त्वप्राप्त्या स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्यनुत्तरकालिकप्राप्तिविषयडकारघटितत्वमेवेति तल्लक्ष्यत्वाभावेन डकारस्य चर्त्वसिद्धिरि-ति। 'षट् त्सन्तः' इत्यत्रैतन्निवेशेन चर्त्वसाधनप्रकारस्तु चिन्त्यः, तत्र प्रथमसम्बन्धस्यैवासत्वेन तत्र चर्त्व-स्य सुसाधत्वात् । "खरि च" इत्येतच्छास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तौ 'ध् सन्तः' इत्यस्यैवोपयोगेन डकारे तद्विशि-ष्टत्वस्यैव सत्त्वेन तदघटितत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावादिति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

न्युद्देश्यत्वाप्राप्त्या तत्प्राप्तये इति न तदस्यां मानम् । न च तत्र "सहिवहोरोत्–" (पा० सू० ६।३।११२) इति तपरत्वसामर्थ्याद् न वृद्धिरिति वाच्यम् , अशाब्दत्वात् ,

भैरवी ।

शादेशे "लिटस्तझयोः" इतिसूत्रेणेरेजादेशे तस्यानेन र आदेशे कृते तस्येडागमे पुनरनेन रेभावो भवति । रेभावविधानसामर्थ्येन तस्येडागमो नेति तु न वाच्यम् , 'चक्रे' इत्यादाविट्प्रतिषेधविषये तस्य चरितार्थत्वात् । स्वविधेयस्य रेभावस्येडागमेऽपि "यदागमाः" इति न्यायेन रेशब्दत्वात्पुनस्तस्योद्देश्यत्वाप्राप्त्या रेभावो न स्यादिति द्विवचनं सफलमिति भावः । 'उदवोढाम्' इत्यत्र "सहिवहोरोत्" इतिसूत्रे तकारोच्चारणेन पुनर्वृद्ध्यप्राप्तिरिति कस्यचिदुक्तिं खण्डयति–नच तत्रेति । अशाब्दत्वादिति। आदित्यत्र तपरकरणेन वृद्ध्यप्राप्तेः शब्दमर्यादयाऽ-

भावप्रकाशः ।

न्यतः सत्त्वेऽपि विशिष्टसंज्ञी निर्देष्टव्य इत्याशङ्क्य करोतीति कारकमित्यन्वर्थसंज्ञाबलात्संज्ञिविशेषलाभ इत्युक्तं भगवता । महासंज्ञाकरणादनुमीयते—नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । तथाच यत् क्रियायाः साधकं ध्रुवादि तत्कारकसंज्ञं भवतीति व्याख्यातं चोपाध्यायैः । नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्वम् । एवञ्च कथं यौगिकार्थमुद्दिश्य संज्ञाविधानम् ? अत आह—महेतीत्यवतार्य महासंज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्तकस्वविशिष्टानां ध्रुवादीनां संज्ञेति परिष्कृतं चाभियुक्तैः । तद्रीत्या यत्रोद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्भेदस्तत्र तस्यापि तत्त्वमस्त्येवेति प्रतीयते । तथा चात्रापि रेत्वेरेत्वयोर्विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोर्भेदस्य स्पष्टत्वात्स्वविधेयस्योद्देश्यत्वप्राप्तिरक्षतैवेति प्राचोक्तं सम्यगेव । नचैवमपि रयादेशे इटि च तस्य लाक्षणिकत्वान्नेति वाच्यम् , तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनात् । यावता विना ऽनुपपत्तिस्तत्सर्वं ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तात् । एवञ्च स्वविधेयस्येत्यादिचिन्त्यमित्याहुः । तन्न, दृष्टान्तवैषम्यात् । तथाहि, नह्युक्तभाष्यादितस्तदवच्छेदकभेदेऽपि स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वं लभ्यते, नवा संज्ञासंज्ञिभावस्थले लोके तस्य तत्त्वप्रतीतिः कस्यापि सम्मता यतो दृष्टान्तसङ्गतिः स्यात् । किञ्चाभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बाधस्य जगत्प्रसिद्धत्वेन भेद एव तयोः सम्भवेन तदवच्छेदकयोर्भेदस्यार्थादेव सिद्धत्वेन संज्ञासंज्ञिभावस्थले तथासत्त्वेन च "कारके" इति सूत्रोक्तरीत्या किमपूर्वमुक्तम् ? नहि गुरुचरणैस्तदवच्छेदकयोरभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वे उक्ते, किन्तु उद्देश्यत्वं विधेयत्वं च मिथो विरुद्धं, भेदे तत्सम्भवादित्युक्तम् । एवञ्च सामान्यविशेषधर्मभेदेन वस्तुतो भिन्ने तत्सम्भवेन विरोधाभावेऽपि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सामान्येरेत्वरूपेणोद्देश्यतावच्छेदकेन प्राप्तस्योद्देश्यत्वस्य विशेषरेत्वरूपेण विधेयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन बाधः । सागमे इरयित्यत्र 'यदागमाः' इति न्यायेन रेत्वसत्त्वेऽपीरेचि तदसत्त्वेन रेत्वस्य विशेषत्वस्य द्वयोरिरयोः स्वतो रयादेशे स्थानिवद्भावेन सत्त्वादिरेत्वस्य सामान्यत्वस्य निर्बाधत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वाप्राप्त्येत्येवोक्तमिति दिक् । लाक्षणिकत्वात्सागमेन रयादतो द्विवचनमुपक्षीणमित्यज्ञापकमिति मान्याः ।

कैयटीयन्यायसञ्चारं विनापि भाष्यं सुयोजमिति नोक्तार्थसिद्धिरित्याशयेनाशङ्कते—नचेति । सामर्थ्यादिति । वर्णग्रहणेनाग्रेऽप्यनुपयोगादिति भावः । न वृद्धिरिति । न पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । अशाब्दत्वादिति । वर्णाधिक्यमात्रेणार्थकल्पने वृद्धिसत्ताया एव ज्ञापयितुं युक्तत्वात् । तपरसूत्रस्य सिद्धान्ते निय-

सरला ।

मानमिति । "इरयो रे" इत्यत्र द्विवचननिर्देशाभावे "प्रथमं दध्र आपः" इति छन्दोघटके 'दध्रे' इत्यत्र धाञो लिटि झादेशे तस्य इरेजादेशे च तस्यानेन रेआदेशे आर्धधातुकत्वेनेडागमे तस्य इरेत्वेन पुनारेआदेशप्रवृत्त्या द्वित्वादौ 'दध्रे' इत्यस्य सिद्ध्या व्यर्थं द्विवचनं 'लक्ष्ये लक्षणम्' इत्यत्र मानं, तथाच रेआदेशस्येडागमेन इरेत्वेऽपि तस्य स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तावनुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः समुदायः इरे इति तदघटकत्वस्येडागमेकारे सत्त्वेऽपि तत्राऽऽगमत्वस्यैव सत्त्वेन तदघटको यः स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकाराग-

शब्दरत्नम् ।

अतत्कालव्यावृत्तेरेव तेन शब्दमर्यादया लाभात् । एतेन सुद्ध्युपास्ये पूर्वं धस्य द्वित्वे जश्त्वे लक्ष्यभेदात्पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम् । पूर्वमकारस्येदानीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योदघोढामित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात् । विकारान्यानुपूर्व्यैक्येन लक्ष्यैक्यं तु ममाप्यस्त्येवेति

भैरवी ।

लाभादित्यर्थः । तदुपपादयति—एतेन—वक्ष्यमाणदूषणेन । ननु 'सुध्युपास्यः' इत्यत्र जश्त्वरूपविकारातिरिक्तवर्णकृतानुपूर्वीकृतलक्ष्यैक्यसत्त्वात्पुनर्द्वित्वं न भविष्यतीत्याशङ्कां वारयति—विकारेति । ममापि—'उदवोढाम्' इत्यत्र लक्ष्यैक्यवादिनो ममापि । एवञ्च तपरत्वसामर्थ्यादिति त्वदुक्तिर्व्यर्थेति भावः ।

भावप्रकाशः ।

मार्थत्वेन तेन सवर्णातत्कालव्यावृत्तावपि तत्कालासवर्णव्यावृत्तौ मानाभावाच्च । तदाह—अतत्कालेति । लाभादिति । तपरसूत्रप्रवृत्तिद्वारेति भावः । एतेनातत्कालव्यावृत्तेरिवासवर्णव्यावृत्तेरपि शाब्दत्वमेव, एवञ्च न वृद्धिः, अन्यथा अस्येतिवदेत् वर्णपदं च न कार्यमिति लाघवमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, असवर्णग्रहणप्राप्तेरेव खपुष्पायमाणत्वाच्च, तपरसूत्रे पञ्चमीसमासज्ञापनार्थं वृध्युत्तरमोत्वार्थं च तदावश्यकत्वस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्चेति दिक् । यत्तु धस्य द्वित्वे जशि "पूर्वत्रासिद्धीयम्" इत्यनसिद्धत्वेन व्यक्त्यन्तरत्वादस्य द्वित्वमिति न्यायासञ्चार एवेति खण्डनकृद्रत्नाकरदण्डिमन्दाः, तत्खण्डयति—एतेनेति । पूर्वमिति । तदानीं जश्त्वाप्राप्तेरिति भावः । पुनर्द्वित्वमिति । उक्तरीत्या जश्त्वानसिद्धत्वेन दस्य पश्चाद् द्वित्वमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—पूर्वमिति । "भाष्यानुपलम्भ" इति मन्दोक्तिस्तु चिन्त्यैवेत्युक्तं प्राक् । एतेन रूपचतुष्टयोक्त्या "पूर्वत्रासिद्धीयम्" इति मास्त्विति दीक्षिताशय इति रत्नाकरोक्तिरुक्तरीत्या एकधकारकद्विदकारकरूपसम्भवेन चतुःपञ्चादिधपापत्तिरयुक्तेति मन्दोक्तिश्चापास्ता । विकारेति । विकारशब्दः कर्मघञन्तः । विकारान्ययोर्विकृताविकृतयोरानुपूर्व्योर्मिथ ऐक्येनेत्यर्थः । अचः परस्य

सरला ।

मारिक्तोऽन्य एव तदघटितत्वस्य सत्त्वेन इडागमविशिष्टस्य पुना रेआदेशो न स्यादिति पुनः प्रवृत्त्यर्थं सूत्रे द्विवचनस्य स्वांशे चारितार्थ्यमिति । तदेव न, स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वाभावनियमात् । तथाच रेआदेशस्य इडागमानन्तरमपि "यदागमा" इति न्यायेन रेत्वस्य विधेयत्वस्य सत्त्वेन तदुद्देशेन पुनरुक्तनियमे नैवादेशाप्राप्त्या तत्रादेशसिद्ध्यर्थं द्विवचनस्य चारितार्थ्यात् । नचैवम् 'अ' शब्दादाचारक्विबन्तात् णिचि अतो लोपे 'इ'धातोः पुनः प्रेषणविवक्षायां पुनर्णिच् न स्यादुक्तनियमेन "हेतुमति च" इतिशास्त्रविधेयस्य तदुद्देश्यत्वासम्भवादिति वाच्यम्, स्वविधेयतावच्छेदकं स्वोयोद्देश्यतावच्छेदकं न भवतीति नियमाकारस्वीकारेणात्र 'इ' धातोर्णिचि धातुत्वेनैवोद्देश्यतया स्वविधेयतावच्छेदकणिच्त्वेनोद्देश्यत्वाभावे—नोक्तनियमाप्रवृत्तेरदोषात् । अत एव 'घटो घटः' इति न प्रयोगः । नन्वेवं प्रकृतेऽपि रेत्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वेन इरेत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन चोक्तनियमाप्रवृत्तेर्द्विवचनस्य वैयर्थ्यमिति चेत् ? अत्रोच्यते—स्वविधेयतावच्छेदकघटितं स्वोद्देश्यतावच्छेदकं न भवतीति नियमाकारस्वीकारात् । अस्ति चात्रोद्देश्यतावच्छेदकस्य इरेत्वस्य विधेयतावच्छेदक-रेत्व-घटितत्वमिति नियमप्रवृत्त्या द्विवचनस्य चारितार्थ्यमिति । अत्र बीजन्तु उद्देश्यं सिद्धं विधेयन्त्वपूर्वमिति । अपूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वस्य सिद्धत्व—प्रथमावगतत्व—रूपोद्देश्यत्वासम्भव इति । किञ्च नियमाकारे घटितत्वनिवेशेन विधेयांशेऽधिकावगाहिज्ञानस्य प्रामाणिकत्वेऽपि उद्देश्यांशेऽधिकावगाहिज्ञानस्य न प्रामाणिकत्वमिति सूचितम् । तेन नीलघटो घट इति न प्रयोगः । प्राचीनास्तु उद्देश्यस्य प्रथमावगतत्वेन तस्यापूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वासम्भवेन विधेयतयोद्देश्यावगाहिशाब्दबोधो न सम्भवतीति विधेयांशेऽधिकावगाहिज्ञानस्याऽपि अप्रामाणिकत्वमेवेति घटो नीलघट इति न प्रयोगः । विस्तरस्तु व्युत्पत्तिवादटिप्पणे द्रष्टव्यः । अपास्तमिति । तल्लक्ष्यत्व-

"सर्वस्य द्वे" (पा०सू०८।१।१) इति द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्तेत। अत एव

शब्दरत्नम्।

दिक्। इति द्वित्वमपीति। एतेनाष्टमिकवर्णद्वित्वं स्थाने द्वित्वमिति लक्ष्यभेदोऽ-

भैरवी।

दिगिति–दिगर्थस्तु स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वासम्भवे बीजमुद्देश्यत्वं सिद्धस्य, स्वविधेयस्य स्वसिद्धतया तस्योद्देश्यत्वासम्भव इति। तथा "इरयो रे" इतिसूत्रभाष्ये 'दध्रे' इति प्रयोगे नास्ति। रेभावे कृते तस्येडागमे कृते कालविलम्बेनोद्देश्यस्य सिद्धतया द्विवचननिर्देशाभावेऽपि रेभावस्य पुनर्विधानञ्चरितार्थमिति द्विवचननिर्देशस्य लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायबीजत्वमेव, यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकधर्मैक्यं तत्र विधेयस्योद्देश्यत्वासम्भवो, यथा घटो घट इत्यादौ। अवच्छेदकभेदेन तत्सम्भवस्तु घटो नील इत्यादौ प्रसिद्ध इति केचिदूचुः, तन्न, यत्रोद्देश्यविधेययोः सामान्यविशेषभावस्तत्रोद्देश्यविधेयभाव इति नियमः। 'घटो घटः' इत्यादौ च तथात्वाभावेन तस्याभावः। 'घटो नील' इत्यादौ तु घटः सामान्यं नीलो विशेष इति विवक्षाऽस्तीति सम्भवत्युद्देश्यविधेयभावः। एवञ्च प्रकृते रेभावे कृते इडागमे तस्येरेत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेऽपि सामान्यविशेषभावाभावेन तस्यासम्भव इत्याशयात्। यदि चेडागमविशिष्टस्य रेशब्देन ग्रहणम्, यमुद्दिश्यागमो विहितस्तद्बोधकेन शब्देनागमविशिष्टस्य ग्रहणमिति तदर्थात्। तथाच रेत्वेरेत्वयोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेन ताभ्यां धर्माभ्यामाश्रययोरुद्देश्यविधेयभावसम्भव इति ब्रूषे तर्हि कृतेऽपीडागमे तस्यादेशो न प्राप्नोतीति इरेत्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वेन शास्त्रघटकशब्देनोपस्थितत्वात्। एवञ्चेडागमे कृते यो धर्मः स्थानितावच्छेदकत्वेनाश्रितस्तत्प्रकारिका प्रतीतिरस्त्येवेति भवति शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति वक्तव्यं, तथा चेरेत्वेन विधेयस्यैवोद्देश्यत्वं वक्तव्यं, तच्च न सम्भवतीत्याशयः। यदपि रेभावोत्तरमिडागमेऽपि तस्येरेशब्दस्य लाक्षणिकत्वादादेशो न स्यादतो द्विवचननिर्देश इति; तदपि न, कृतेऽपि द्विवचननिर्देशे प्रकृते लाक्षणिकत्वन्नापगतमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेनैव तस्य चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वादिति॥

ननु द्विधमित्यादिना धकारस्य द्वित्वमादाय यन्मूले चतुष्ट्वमुक्तं, तन्न युक्तं, दकारस्य द्वित्वमादाय रूपाधिक्यस्य सम्भवादिति चेत्? न, द्वित्वे कर्तव्ये जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यसिद्धत्वस्य प्रतिषेधो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्याः परिभाषात्वेन सिद्धत्वयोः फले विशेषो यत्र तत्रैव प्रवृत्तेः।

लक्ष्यभेदसम्पादनाय खण्डनकारोक्तामन्यां युक्तिं खण्डयति—एतेनेति। वक्ष्यमाणप्रकारे-

भावप्रकाशः।

यरो लक्ष्यत्वेनानुपूर्वीनिवेशः। तत्र विकृतत्वादि चावयवद्वारकम्। यद्वा विकारेणादेशेनान्या याऽऽनुपूर्वी तस्याः पूर्वतनानुपूर्व्या सहैक्येनेत्यर्थः। नचैवं विकारान्यानुपूर्व्याभेद इति "इकोगुण" इति सूत्रस्थोद्द्योतविरोध इति वाच्यम्, विकारशब्दस्यार्शआद्यजन्तत्वेन तद्वदानुपूर्वीतोऽन्याऽऽगमादिकृता याऽऽनुपूर्वी तस्यास्तद्रहितानुपूर्वीतो भेद इति तदर्थात्। "सिचि वृद्धिः" इति सूत्रस्थभाष्येण विकारस्थले एवाभेदलाभादितिदिक्। दिगिति। तदर्थस्तु "पूर्वत्रासिद्धीयम्" इत्यस्यात्रासञ्चारः। यत्रासिद्धत्वे तन्निषेधयोः फले विशेषस्तत्रैव परिभाषात्वेन तत्प्रवृत्तेः। एवञ्च तस्यासिद्धतया लक्ष्यैक्यमेवेति सर्वथा तदुक्तिरयुक्तैवेति। एतेन धद्वित्वमादाय मूले चतुष्ट्वमुक्तम्, दद्वित्वे तु अधिकान्यपीति रत्नाकरोक्तिरपास्ता।

लक्ष्यभेदाय खण्डनकाराद्युक्तं युक्त्यन्तरं खण्डयति—एतेनेति। एतद्विवृणोति—पदेति। एतन्न्यः

"लिटि धातोः--"(पा०सू०६।१।८) इति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्या-

शब्दरत्नम् ।

स्तीति परास्तम् । पदद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः । वस्तुतस्तत्षाष्ठद्वित्ववन्न स्थाने द्विर्वचनमित्यन्यत्र निरूपितम् । प्रत्याख्यातमिति । "अनभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकश्छन्दसि वावचनात

भैरवी ।

ण । तमेव दर्शयति—पदेति । तथाच क्रियासमभिहारे 'लुनीह लुनीहीत्येवायं लुनाति' इत्यादौ पुनर्द्वित्वापत्तिः । क्रियासमभिहारे द्वित्ववद्वीप्सायामपि पुनर्द्वित्वापत्तेश्च । क्रियासमभिव्याहारवत्तस्या अप्यनेकव्यङ्ग्यत्वसम्भवादिति भावः । परोक्तमभ्युपेत्य प्रतिबन्द्युत्तरमिदम् । वस्तुतः पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तौ मानाभाव इत्याशयेनाह—वस्तुत इति । तत्—आष्टमिकवर्णद्वित्वम् । अयं भावः—षाष्ठद्वित्वस्थले 'एकाचः' इतिषष्ठी स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिका, 'द्वे' इति शब्दस्वरूपात्मकसङ्ख्येयपरमिति स्थाने द्विर्वचनस्य लाभः । यदा तूच्चारणे इत्यस्याध्याहारे उच्चारणक्रियायाः कर्मसाकाङ्क्षत्वादुपस्थितस्य 'द्वे' इत्यस्यैव कर्मसमर्पकत्वं तदा 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति पक्षस्य लाभः । तत्र कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वाद् द्वितीयपक्ष एव युक्तः । अधिकमन्यत्रोक्तम् ।

यत्तु षाष्ठाष्टमिकपदद्वित्वयोर्नित्यतया क्वचित्तस्य विश्रामोऽवश्यं वाच्यः, एवञ्च लाघवेन प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रामः कल्प्यते, अन्यथा रूपानन्त्यापत्तिरिति; तन्न, उक्तरीत्या आनन्त्यापत्तेरभावात्, सकृत्प्रवृत्त्यैव वीप्सादिद्योतनसम्भवाच्च । अन्यथा "परेर्वर्जने" इति द्वित्वस्य वैकल्पिकतया तस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तेः । केचित्तु "लिटि धातोः" इतिसूत्रेऽनभ्यासग्रहणाल्लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायोऽनित्य इति पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तिसम्भव इति वदन्ति । तन्न, भाष्यविरोधात् । तमेवाह—अनभ्यासेति । अनर्थक इत्यस्य लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तेरिति शेषः । तथाच

भावप्रकाशः ।

यानङ्गीकारे लुनीहि लुनीहीत्यादौ क्रियासमभिहारस्येव पचति पचतीत्यादौ वीप्सादेरप्यनेकद्योत्यत्वं स्यादिति भावः । इदञ्च तस्य तत्त्वमभ्युपेत्य प्रतिबन्द्या पुनःपुनरप्रवृत्तिरित्याशयेनोक्तम् । वस्तुतस्तदेव न, मानाभावादित्याह—वस्तुत इति । तत् वर्णद्वित्वम् । साधर्म्ये दृष्टान्तः । अयम्भावः, "एकाचोद्वे प्र" इत्यादौ द्वे इत्यस्य सङ्ख्येयविशेषापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपे प्रत्यासत्त्या "स्थानेन्तर" इति परिभाषया स्थानिसमानाकारे यदा गृह्येते तदा एकाच इति स्थानषष्ठीति स्थाने द्विर्वचनपक्षः । यदा तु शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन तद्बुध्यारोहावश्यकत्वेन तदध्याहारेण द्वे उच्चारणे इत्यर्थस्तदा तत्क्रियायाः कर्मापेक्षायां सा कर्मणि षष्ठीति द्विःप्रयोगपक्षः । तत्र कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वेनादोषेण चान्त्य एव सिद्धान्तः । एवं वर्णद्वित्वेऽपि । पदद्वित्वे तूक्तयुक्त्या तस्यैव वाक्यादेरद्वित्वाय पदस्येत्यस्यावश्यकापकर्षेण सिद्धे सर्वस्येति सामर्थ्यात्स्थानेद्विर्वचनपक्षस्यापि प्राप्त्या दोषाभावेन चैच्छिको विकल्पः । युक्तन्तु स्थाने द्विर्वचनत्वम् । तत्र पुनः प्रवृत्तिस्तु न, द्वितीयपक्षानुरोधात् । तेनैवाभीक्ष्ण्यादिबोधनाच्चेति; तदाह—अन्यत्रेति । शब्देन्दुशेखरादावित्यर्थः । यत्तु "लिटि धातोः" "सर्वस्य द्वे" इत्यादिद्वित्वानां नित्यतया-

सरला ।

शरीरे विकारातिरिक्तत्वनिवेशादिति भावः । अन्यत्र निरूपितमिति । द्विरुक्तप्रक्रियायां "सर्वस्य द्वे" इति सूत्रव्याख्याने इत्यर्थः । तत्र हि द्वे इत्यस्य संख्यापेक्षायां शब्दरूपे गृह्येते शब्दानुशासनप्रस्तावात्, सर्वस्येति स्थानषष्ठी सोऽयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः । यदितु उच्चारणमेव संख्येयं तदा स्थान्यादेशभावो नास्ति

तम् । सन्नन्ताद्यङन्ताद्वा णिचि चङि द्वित्वाभावार्थं तदिति तु कैयटादिभिरुक्तम् । तस्मादिह त्यज वा पञ्चमादीनि रूपाणि स्वीकुरु वा रूपानन्त्यमिति नवत्वोक्तिरसंगतैव । सकारद्वित्वेनाष्टौ, विसर्गद्वित्वेन षोडशेति त्वन्यदेतत् ।

शब्दरत्नम् ।

नोनूयतेर्नोनावेत्यादौ न दोष" इति भाष्यम् । 'एकस्यैकाचो द्वित्वे कृते एकाज्व्यपदेशे हेतोरचो द्विरुक्तत्वाद्, अनेन न्यायेनाचः पुनः पुनर्द्वित्वाप्राप्तौ अवयवान्तरस्यैकाच्त्वाभावेन तदप्रवृत्तौ तद् व्यर्थम्' इति च तदाशयः कैयटेनोक्तः । कैयटादिभिरिति । अत्रारुचिबीजं तु भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानम्, "स्तौतिण्योः—" (पा०सू०८।३।६१) इति सूत्रस्थः 'सोषुप्यतेः सन् ,—सोषुपिषते' इति भाष्यप्रयोगोऽपि छान्दस इत्याहुः । रूपानन्त्यमिति । रूपाधिक्यमित्यर्थः । तदाह—नवत्वोक्तिरसङ्गतैवेति । सकार·

भैरवी ।

तन्न्यायमाश्रत्याभ्यासप्रतिषेधा बभूवेत्यादौ पुनर्द्वित्ववारको न कार्य इति कल्पनेन लाघवस्य सम्भवे तन्न्यायानित्यत्वेऽभ्यासप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वकल्पनम्भाष्यविरुद्धमिति भावः । ननु नोनावेत्यत्र "सन्यङोः" इति द्वित्वोत्तरं "लिटि" इतिद्वित्वापत्तिरतोऽनभ्यासप्रतिषेध आवश्यकोऽत आह—छन्दसीति । न दोषः—न पुनर्द्वित्वापत्तिः । पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तौ कैयटोक्तिम्प्रमाणयति—एकस्यैकाच इति । एतेन 'जुगुप्सिषते' इत्यादौ पुनर्द्वित्ववारणायोत्तरार्थमनभ्यासस्येति कथितमिति परास्तम्, उक्तरीतेः । अरुचिबीजम्—कैयटादिभिरित्युक्त्या सूचितन्तद्बीजमित्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येन—"अभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकः" इति भाष्यप्रामाण्येन । तेषाम्—सन्नन्तादित्यादिना मूले प्रदर्शितानाम् । अनभिधानमिति । लोक इति शेषः । अत एवाह–स्तौतीत्यादि । इत्याहुरिति । भाष्यानुसारिण इति शेषः । रूपानन्त्यस्य खण्डितत्वादाह–रूपाधिक्यमिति । ननु सुप्युपास्य इत्यस्य लक्ष्यस्यैकत्वात्सकारस्यापि तेन शास्त्रेण द्वित्वं न स्यादत

भावप्रकाशः ।

ऽऽनन्त्यापत्तेः क्वचिद्विश्रान्तौ कल्प्यायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्त्या पुनःपुनरप्रवृत्तिः । अतएवानभ्यासपदं प्रत्याख्यातमिति खण्डनकारादिः; तन्न, उक्तरीत्याऽऽनन्त्यापत्तेरभावात् । भाष्योक्तप्रत्याख्यानहेत्वसङ्गत्यापत्तेश्च । सकृत्प्रवृत्तेन द्वित्वेनैवाभीक्ष्ण्यादिबोधनाच्च । अतएव "परेर्वर्जने" इति वैकल्पिकद्वित्वस्यापि न पुनः पुनः प्रवृत्तिः । एवञ्चानभ्यासग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं न्याय इष्ट इति मन्दप्रतारणमात्रं वेदितव्यम् । तदेतद्ध्वनयन्वक्ष्यमाणकैयटासङ्गतिं च प्रतिपादयन्नाह—अनभ्यासेति । न दोष इति । न पुनर्द्वित्वापत्तिरित्यर्थः । देशहेतोरिति पाठः । क्वचिद् व्यस्तपाठोऽपि । नाचः—तस्यैव । अवयवान्तरेति । हल इत्यर्थः । यद्यपि न्यायेनास्यापि वारणं सम्भवति तथापि प्राप्तिरेव नेत्याह—स्यैकाच्त्वेति । अच्त्वाभावेन सुतरां तदभाव इत्यर्थः । अतएव तद्व्यपदेशहेतुत्वमस्यानियतम् । चोऽवसाने योज्यः । नोक्तइति । 'जुगुप्सिषते' इत्यादावुक्तन्यायेन पुनरप्रवृत्तावुत्तरार्थोऽपि निषेधो मास्त्विवति ग्रन्थेनेति भावः । बीजन्त्विवति । कैयटादिभिरित्युक्त्या सूचितमिति भावः । एवमग्रेऽपि । भाष्येति । उक्तभाष्येत्यर्थः । तेषाम्—सन्नन्तादिप्रकृतिकणिजन्तादिप्रकृतिकलुङाद्यन्तानाम् । अनभिधानमिति । लोके इति शेषः । अत एवाह—स्तौतीति । अपिरन्यसमुच्चायकः । आहुरिति । भाष्यानुसारिण इत्यर्थः । आनन्त्यस्य खण्डितत्वादाह—रूपाधिक्यमिति । चतुःपञ्चादिधययुतमित्यर्थः । ननु 'सुप्युपा·

यदप्युक्तं त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे इत्यादि, तदपि न, 'नार्कुटः' 'नार्पत्यः' इत्यत्र विसर्गवारणाय वृद्धेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात् । "संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः" इत्यस्य बहिरङ्गत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् । स्वयमपि तथैवानूदितत्वाच्च । तस्मादि-

---

शब्दरत्नम् ।

द्वित्वे इति । अच्परयत्वावच्छिन्नं ह्यस्य लक्ष्यम्, तत्रैकस्मिन् धकारे प्रवृत्तावपि तादृशे सकारे लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः । एवं संप्रसारणादिविधौ यण्त्वावच्छिन्नमुद्देश्यमिति लक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यं पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न "न सम्प्रसारणे" (पा०सू० ६।१।३७) इत्यादेर्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् । तदपि नेति । यथोद्देशपक्षे इत्यनुक्त्वा सामान्येन यदुक्तं तदपि नेत्यर्थः । तस्मादिहेति । "यणो मय" इत्यत्रेत्यर्थः । विसर्जनीयसूत्रभाष्यात्तु कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिरिति लभ्यते, मूलं तु कैयटानुसारेणेति परे ।

भैरवी ।

आह—अच्परेति । ननूक्तन्यायाङ्गीकारे "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इतिसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह—एवमिति । अत्र 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यनेन संयोगान्तलोपाप्रवृत्तिसम्पादनमसङ्गतम्, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे त्रिपाद्या असिद्धेस्तत्राप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादिति 'तदपि न' इत्यादिनोक्तमसङ्गतमतो मूलाशयमाह-यथोद्देश इत्यादिना । मूले तस्मादित्यत्र यदिहेति, तदर्थमाह—यणो मय इति । भाष्यकारोक्तसिद्धान्तमाह—विसर्जनीयेति । तत्र हि-'नार्कुटः' 'नार्पत्यः' इत्यादौ रेफस्य विसर्गवारणाय "विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे" इति वार्तिककृतोक्तं, तत्प्रत्याख्यानपरान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिस्तु न युक्ता; "पूर्वत्रासिद्धमिति प्रत्यक्षसिद्धम्" इत्येतद्विरोधात् । अत एवोक्तं तत्र "नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्" इति । तेनोभयपक्षेऽपि त्रिपाद्याम्बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव । नन्वेवं सति मूलविरोधोऽत आह—मूलं त्विति । परे—भाष्यतत्त्वविदः ।

भावप्रकाशः ।

स्यः' इति लक्ष्यैक्यात् सकारद्वित्वे नेत्यादिमूलासङ्गतिरत आह—अच्परेति । ननु पदं नापि तद्विशेषरूपमिति भावः । हि—यतः । अत इति शेषः । तत्र—अच्परयत्वावच्छिन्ने । एवमग्रेऽपि । प्रसङ्गादाह—एवमिति । वैयर्थ्यमिति । स्फुटीभविष्यति चैतदनुपदमेव । यत्तु त्रैपादिके इत्यादिप्रकाशग्रन्थस्य "पूर्वत्रासिद्धमसिद्धमित्यनयोर्मिथः प्रतिबन्धादप्राप्त्याऽनुत्तरपदे इति वचनेन विसर्गवारणपक्षाशयकतया क्वाचित्कपरतया च नार्कुटादिसिद्धिवार्तिकप्रत्याख्यानयोः सुवचत्वेन मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदादयस्तत्खण्डयति—यथोद्देश इति । क्त्वाप्रत्ययेन तस्य पूर्वकालेऽवश्यवक्तव्यत्वं सूचितम् । तदाह मूले—तस्मादिहेति । संयोगान्तलोपे प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह—यणोमय इति । सिद्धान्तमतमाह—विसर्जनीयेति । तद्विधिसूत्रस्थात् "असिद्धं बहिरङ्गम्" "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनयोर्मिथउपमर्द्योपमर्दकत्वप्रतिपादकात् "कुतो न खलु" इत्यादि "अतोऽयुक्तः परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति" इत्यन्तभाष्यात्प्रत्यक्षेणानुमानिक्या बाध इति सिद्धान्ताशयकादित्यर्थः । स्पष्टं चेदमुद्द्योते । अपिर्यथोद्देशपक्षसमुच्चायकः । मूलासङ्गतिं परिहरति—मूलन्त्विति । एतेन तदनुयायिरत्नाकरादिग्रन्थाश्रितया एवेति ध्वनितम् । यथाचैवं 'महिष्मान्' इत्यादिसिद्धिस्तथा स्पष्टमन्यत्र । स्फुटीभविष्यति चोपरिष्टात् ।

सरला ।

निवृत्तिधर्मा हि स्थानिनः,सर्वंचेन्निवृत्तं किमुच्चार्येत अतः सर्वस्येति अध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया "कर्तृकर्मणोः कृति" इति कर्मणि षष्ठी सर्वं द्विरुच्चारयेदिति फलितोऽर्थः । सोऽयं द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः इत्युक्तम् ।

ह यथोद्देशपक्षो ग्राह्यो बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तये । तथा च भाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे 'दध्यत्र' इत्युदाहृतम् । न चैवमपि "इकोऽसवर्णे--" (पा०सू०६।१।१२७) इति शाकलेन रूपान्तरमस्त्विति वाच्यम् । समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ।

नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः सम्प्रसारणेन निष्पन्नत्वेन "सम्प्रसारणाच्च" (पा० सू० ६।१।१०८) इति पूर्वरूपापत्तेः; इति चेत् ? न, "सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्" इति वार्तिकोक्तेः, सम्प्रसारणस्थानिकस्यातथात्वा-

शब्दरत्नम् ।

सम्प्रसारणस्थानिकस्येति । स्थाने जातस्येति शेषः । साक्षात्सम्प्रसारणस्था-

भैरवी ।

मूले—समानाङ्गग्रहणमितीति । अत्र समानपदमेकपरम् । एवञ्च यत्र सम्प्रसारणस्याचश्चैकाङ्गावयवत्वन्तत्र पूर्वरूपमित्यर्थाश्रयणे 'सुध्युपास्यः' इत्यत्र पूर्वरूपापत्तिर्दुर्वारैव, समासोत्तरोत्पन्नसुनिमित्ताङ्गसंज्ञायाः समुदायनिष्ठतया सम्प्रसारणाचोरेकाङ्गावयवत्वस्य सत्त्वात् । यदितु सम्प्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्तैकाङ्गसंज्ञाविशिष्टावयवत्वमित्यर्थस्तदा कारीषगन्धीपुत्र इत्याद्यसिद्धिः । तत्र सम्प्रसारणस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात्, अतोऽङ्गशब्दस्य सम्प्रसारणनिमित्ताव्यवहितपूर्ववर्तिसमुदायपरत्वमेव वक्तव्यम् । नन्वेवमपि 'हूतः' 'जीनः' इत्यादौ पूर्वोत्तरं दीर्घो न भविष्यति, सम्प्रसारणत्वस्य स्थान्यलधर्मतया तदादेशे पूर्वरूपनिष्पन्नेऽतिदेशेन वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, "हलः" इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्तत्रानल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः । न चैवमपि 'शकन्ध्वर्थम्' इत्यादौ पुनः पूर्वरूपापत्तिवारणाय समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिकवैयर्थ्यमेव । पूर्वरूपनिष्पन्ननिष्ठस्यातिदेशलभ्यसम्प्रसारणत्वस्यालधर्मतया तदादेशे दीर्घे अतिदेशेन तस्य वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, अनयैव रीत्या वार्तिकानारम्भस्य भाष्यकाराभिप्रेतत्वादत आह—सम्प्रसारणस्थानिकस्येति । सम्प्रसारणस्थानिकस्य तत्त्वं "हलः" इति सूत्रेण ज्ञापितमेवेत्यत आह—स्थाने जातस्येति । ननु "हलः" इति सू-

भावप्रकाशः ।

ननु समानाङ्गग्रहणं प्रत्याख्यातमत आह मूले—सम्प्रसारणेति । प्रत्याख्यानरीतिरेवेयमिति भावः । एतेनात्र पूर्वरूपाप्रवृत्तिरुक्तवार्तिकायत्तैवेति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु चिन्त्यमिदम् । तादृशस्य पूर्वरूपस्य "हलः" इति सूत्रसामर्थ्यादल्विधित्वेऽपि तत्त्वाङ्गीकारात् । न चोपदेशातिदेशाभ्यां सम्प्रसारणद्वैविध्यलाभेन पूर्वरूपनिष्पन्नातिदेशिकसम्प्रसारणत्ववत एवात्र सम्प्रसारणपदेन ग्रहणेन तत्स्थानिकदीर्घस्यातथात्वमिति मान्योक्तरीत्या यथाश्रुतमूलसामञ्जस्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यग्राहकमातिदेशिकेत्यादिपदं च विना स्वरसतो झटिति तथार्थप्रतीत्यभावेन यथाश्रुतमूलासङ्गतेरत आह—स्थान इति । तत्स्थानिकपूर्वरूपस्थाने जातस्य "हलः" इति दीर्घस्येत्यर्थः । ननु 'हल' इतिसामान्यापेक्षज्ञापकेन तत्त्वेऽपि पूर्वरूपस्येव दीर्घस्यापि तत्त्वस-

सरला ।

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायानुरोधेन द्वितीयपक्षस्यैवौचित्यमिति तदाशयः। अतएव 'वृक्षान् वृक्षान्' इत्यत्र प्रत्येकं पदत्वेन पदान्तस्येति णत्वनिषेधः सिध्यति । 'अश्नीताश्नीत' इत्यत्र अतो गुणे पररूपाभावश्च सिध्यति । अधिकं तत एवावगन्तव्यम् । इति परे इति । अत्रत्यं तत्त्वं पूर्वमेवोक्तम् । मूले—समानाङ्गग्रहणमिति । अत्र समानपदस्य एकवाचित्वे सम्प्रसारणस्य अचश्च यत्र एकस्मिन्नेव अङ्गे विद्यमानत्वं तत्रैव पूर्वरूपमिति तदर्थः । स्वघटित-अङ्गघटकत्वसम्बन्धेन सम्प्रसारणविशिष्टेऽचि पूर्वरूपमिति फलि-

च । न चैवमपि "न भूसुधियोः" (पा० सू० ६।४।८५) इति यण्निषेधः शङ्क्यः, आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः, अनन्तरस्येति न्यायेन "एरनेकाचः—"

शब्दरत्नम् ।

निकपूर्वरूपादेः "हलः" (पा०सू०६।४।२) इत्यारम्भसामर्थ्यादल्विधा स्थानिवत्त्वाङ्गी

भैरवी ।

अस्य सम्प्रसारणत्वस्याल्धर्मत्वेऽपि तदतिदेशे कर्तव्ये ऽनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तेत इत्यर्थज्ञापकत्वमेवास्त्वित्यत आह—साक्षादिति । अल्विधाविति । दीर्घे इत्यर्थः । कर्तव्य इति शेषः । एतावतैव "हलः" इति सूत्रस्य चारितार्थ्यमिति भावः । नन्वेवं सति "सुध्युपास्यः" इत्यादौ सुधि आ इतिस्थितेऽपवादत्वात् "हलः" इति दीर्घे पूर्वरूपं न स्यात्, "हलः" इति सूत्रस्य कृतार्थतयाऽल्विधावपि स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणादेशस्य सम्प्रसारणत्वमित्यर्थज्ञापकत्वासम्भवात्, "सम्प्रसारणाच्च" इत्यस्य 'विव्याध' इत्यत्र चारितार्थ्यादितिचेन्न, 'नि·

भावप्रकाशः ।

म्भवोऽत आह—साक्षादित्यादि । रूपादेरिति । तद्रूपस्य प्रथमतो जातस्येत्यर्थः । एतेनादिव्यर्थ इत्यपास्तम् । आरम्भेति । अन्यथा सम्प्रसारणं तदाश्रयं चेति पूर्वरूपे तस्यातत्त्वाद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । अल्विधौ । दीर्घे तावतैव तस्य चरितार्थ्यात् । एवञ्च ज्ञापकत्वस्यैवाफलत्वादभावेन सामान्यापेक्षत्वं सुतरां नेति भावः । एतेन 'यूनः' इत्यादिसिद्धये हल इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकं सम्प्रसारणाश्रिते कार्येऽनल्विधाविति निषेधो नेत्यत्रार्थे इति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, तस्यान्यथासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च, त्वद्रीत्या 'वव्रश्च' इत्यादिसिद्धया तदर्थमासप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकार इति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक् । ननु 'सुधि आ' इत्यादौ परत्वान्नित्यत्वादाङ्गत्वादपवादत्वाच्चादौ दीर्घेणोक्तरीत्या पूर्वरूपाप्राप्त्याऽनिष्टरूपापत्तिः । "सम्प्रसारणाच्च"इति तु 'यूनः' इत्यादौ चरितार्थम् । नच तत्र विशेषविधित्वादल्लोपादादौ सम्प्रसारणे सवर्णदीर्घतः परपूर्वरूपात् परमल्लोपमन्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वाद्बाधित्वाऽऽदौ जातसवर्णदीर्घेणोक्तरीत्या

सरला ।

तोऽर्थः । एवमुक्तावपि सुध्युपास्य इत्यत्र समासोत्तरसुप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसंज्ञायाः सुधी उपास्य इति विशिष्टे सत्त्वेन सम्प्रसारणाचोरेकाङ्गघटकत्वस्य सत्त्वेन पुनरपि दोषस्तदवस्थ एव । यदि तु सम्प्रसारणविशिष्टेऽचि पूर्वरूपं वैशिष्ट्यञ्च स्वनिमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गसंज्ञावद्घटकत्वमिति । तथा चाङ्गसंज्ञानिमित्तस्य सुप्रत्ययस्य सम्प्रसारणनिमित्तत्वाभावेन प्रकृते न दोष इति इत्युच्यते । तर्हि कारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र पूर्वरूपानापत्तेः । तत्र सम्प्रसारणस्य पुत्रनिमित्तकत्वेन प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावादिति । न च स्वघटिताङ्गघटकत्वस्वाघटिताङ्गाघटकत्व-एतदुभयसम्बन्धेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यमिति प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । सुधियोः पुत्र इत्यादावलुक् समासे ओस् प्रत्ययावयवओकारे अलुक्समासोत्तरजायमानसुप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसंज्ञामादाय, स्वघटिताङ्गघटकत्वस्य स्वाघटित पुत्रइत्येतदङ्गाघटकत्वस्य च सत्त्वेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यात्पूर्वरूपापत्तिरिति वाच्यम् । स्वाव्यवहितोत्तरत्व स्वस्थानित्वेनाभिमताव्यवहितोत्तरत्वेन दृष्टत्व एतदुभयसम्बन्धेन सम्प्रसासारणवैशिष्ट्यस्य विवक्षणीयत्वात् । ओकारे च द्वितीयसम्बन्धाभावान्न दोषः। सुधियावित्यादावपि एवमेव पूर्वरूपं वारणीयमिति दिक् । सम्प्रसारणस्थानिकस्येतीति । इदं तद्वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षाभिप्रायेण । तथाच भाष्यम्—"शकन्ध्वर्थमित्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानाङ्गग्रहणं कार्यम्, न कार्यम्, असम्प्रसारणत्वात् । अन्योऽयं सम्प्रसारणासम्प्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते । यदि नेदं सम्प्रसारणं "हलः" इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति, वचनप्रामाण्याद् भविष्यतीति"। तथाच "हलः" इत्येतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् साक्षात्सम्प्रसारणस्थानिकपूर्वरूपे कर्तव्ये सम्प्रसारणत्वस्य अनल्विधाविति निषेधप्रवृत्त्यभावज्ञापनेन स्थानिवद्भावेनातिदेश इति, नतु तत्स्थानिकस्य,परम्परया तदाश्रयणे मानाभावादिति तदाशयः । तदाह—साक्षात्सम्प्रसारणेति ।

(पा० सू० ६।४।८२) इति "ओस्सुपि" (पा० सू० ६।४।८३) इति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्च।

धात्रंश इति। अत्र रेफस्य द्वित्वं न। द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति

शब्दरत्नम्।

कारेऽपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य "हलः" (पा०सू०६।४।२) इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणत्वे मानाभाव इति भावः।

द्वित्वं नेति। "यणो मय" इति प्राप्तं नेत्यर्थः। द्वित्वप्रकरणे इति। तथा च

भैरवी।

रुतं' 'दुरुतम्' इत्यस्य 'सुत्तम्' इत्यादेश्च सिद्धयेऽङ्गस्येत्यस्यावृत्त्या—'अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणन्तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः' इत्यर्थस्याश्रयेण दीर्घस्य पूर्वरूपात्प्राक्प्रवृत्त्यसम्भवात्।

ननु 'धात्रंशः' इत्यत्र रेफस्य "अनचि" इति सूत्रेण द्वित्वाप्राप्त्या द्वित्वन्नेत्यसङ्गतमत आह—यणो मय इतीति। 'मय इति पञ्चमीति पक्षे' इति शेषः। नन्वेवमपि यत्र रेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वप्रसक्तिः 'हर्य्यनुभवः' इत्यादौ यथा, तत्रास्तु स्थानित्वबाधः, 'धात्रंशः' इत्यादौ च न तथेति कथम्बाध इत्यत आह—तथाचेति। अस्मिन्प्रकरणे स्थानित्वबाधे च। भाष्यमिति—

भावप्रकाशः।

पूर्वरूपाप्राप्त्याऽल्लोपेन च रूपसिद्धावपि तदचारितार्थ्यम्। "नाजानन्तर्ये" इति निषेधात्तदनित्यत्वाच्च पूर्वरूपविधिसामर्थ्याच्च सम्प्रसारणस्य सवर्णदीर्घादावसिद्धत्वं न। तथा सति तयोरप्राप्त्याऽल्लोपे 'शु उनः' इति रूपापत्त्येष्टरूपासिद्धिरचारितार्थ्यं च। न च "वार्णादाङ्गम्" इत्यनेन ते बाधित्वाऽल्लोपे सवर्णदीर्घेणैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, एवमपि 'शुनः' इत्यादावाद्युदात्तत्वानापत्तेः, उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तेः, लोपस्य द्वितीयस्थानिवत्त्वेन यणापत्तेश्च, बहुश्वेत्यादावनउपधेति वा ङीबापत्तेश्च। तस्माद्वार्णादाङ्गमित्यस्यानित्यतया पूर्वरूपविषयेऽप्रवृत्तिः। अत एव 'शुनयति' 'शुशुवतुः' इत्यादिसिद्धिः। अन्यथा द्वयोरौपदेशिकसम्प्रसारणे तेन न्यायेनाद्ये टिलोपेऽन्त्ये "एरनेकाचः" इति यण्सिद्धिः स्पष्टैवोभयेषां ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या सम्प्रसारणं तदाश्रयं चेति वचनन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, एवमपि 'उवाच' इत्यादौ तच्चारितार्थ्यात्। किञ्च 'अक्षद्यूः' इत्यादौ "नाजानन्तर्ये" इति यणि अनित्यत्वेन वलोपे ऊठो न सिद्धत्वमिति विप्रतिषेधसूत्रभाष्योक्तरीत्या दीर्घाल्लोपौ परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां बाधित्वा पूर्वरूपे तच्चारितार्थ्यात्। नचैवं 'यूनः' इत्यत्र सवर्णदीर्घोत्तरमुक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या परादिवत्त्वेनान्नन्तत्वाचस्य सम्प्रसारणापत्तिरिति वाच्यम्, "अचः पर" इति स्थानिवत्त्वेन तत्परतया निषेधप्राप्तेः। निषेधस्य व्यथ्यादौ चारितार्थ्येन तेनैवोकारव्यवायेऽपि "व्यथो लिटि" इत्यत्र यग्रहणेनैव सिद्ध्याऽनुवृत्त्यैव निषेध्यसमर्पके लब्धे दूरस्थतन्निषेधमात्रफलकसम्प्रसारणग्रहणयुतनिषेधसामर्थ्याद्व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः, यूनस्तिरिति निर्देशाच्च। एतेन प्रतीकादि भाव इत्यन्तं ग्रन्थमनूद्य तन्न, 'यूनः' इत्यादौ सवर्णदीर्घोत्तरमुक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या यस्य सम्प्रसारणापत्तेरिति मन्दोक्तमपास्तमिति चेन्न, निरुतमित्यादि वारणायाङ्गस्येत्यावर्त्याङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्येत्यथन पूर्वरूपात्प्राक् 'हलः' इति दीर्घाप्राप्तेः। अङ्गस्य सम्प्रसारणविशेष्यतयैव तद्वारणे आवृत्तिर्व्यर्थेत्यन्यदेतत्। तदेतद् हृदि निधायाह—पूर्वरूपोत्तरमिति। आदिपदमप्येतद्बोधकमेव। द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायात्। मानाभाव इति। एवं च न तदापत्तिरिति भावः।

ननु रेफे "अनचि" इत्यादेरप्राप्त्याऽत्र रेफस्य द्वित्वं नेत्यादिमूलासङ्गतिरत आह—यणोमय इति। मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे इति भावः। नन्वेवमपि यत्र निमित्तत्वं श्रुतं तेन तत्प्राप्तकार्यित्वबाधोऽस्तु 'मद्ध्व' इत्यादि यथा, प्रकरणे तद्बाधे तु मानाभावः। अतएव 'हर्य्यनुभवः' इत्यादौ "अनचि" इत्यद्वित्वायार्थाधिकार आश्रितः कौस्तुभे प्रकाशे चेति मूलासङ्गतिरेवात आह—तथाचेति।

साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधात्। सुध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकः "तस्मादित्युत्तरस्य" (पा० सू० १।१।६७) इत्यादिनि-

---

शब्दरत्नम्।

भाष्यम्—"रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्तव्यः। स्वर्नयति। कुण्डं रथेन। मद्रह्रदः, भद्रह्रदः। न वक्तव्यः। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति। नेमौ रहौ कार्यिणौ, किं तर्हि, निमित्तं द्विर्वचनस्येति"। अन्यथा वचनारम्भे द्विर्वचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्याख्यानानापत्तेः। साक्षाच्छ्रुतेन—विशेषशब्दबोधितेन। यत्र यत्र द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र सर्वत्र

भैरवी।

हयवरट्सूत्रस्थमित्यादिः। आद्यदोषवारणायाह—रेफोष्मणामिति। एतेन "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रात्सवर्णपदापकर्षो ध्वनितः। तथाच सवर्णोऽनुनासिको नास्तीत्यर्थः। यथाश्रुते रेफस्य रेफ एव सवर्ण इति रेफस्य सवर्णो नास्तीत्यसङ्गतमेव स्यात्। अत एव 'महिष्मान्' इत्यत्र षस्य नानुनासिकः। एतेन "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रे "यरोऽनुनासिक" इति सूत्रात् 'अनुनासिकः' इत्यस्य सम्बन्धश्च ध्वनितः। अत एव द्वितीयातिप्रसङ्गवारणप्रकारो विशिष्यात्र नोपपादितः। तृतीयातिप्रसङ्गवारणायाह—नेमाविति। रहावित्यत्र हकारोपादानं दृष्टान्तत्वप्रदर्शनाय; यथा हस्य कार्यित्वन्न तथा रेफस्यापि कार्यित्वन्नेति तात्पर्यम्। अन्यथा—एतत्प्रकरणस्थवचनसामान्यप्राप्तद्विर्वचनस्य बाधानङ्गी-

भावप्रकाशः।

प्रकरणे तद्बाधाङ्गीकारे चेत्यर्थः। भाष्यं "हयवरट्" सूत्रस्थं सङ्गच्छते इति शेषः, तदाह—रेफस्येति। हयवरट् इति यथान्यासे इत्यादिः। इयञ्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। सच स्थानित्वं निमित्तत्वं चेति नान्वयानुपपत्तिः। वक्तव्य इति। अन्यथा आद्ये णः स्यात्। मध्यमे रेफः स्यात्। अनुनासिकेनैव तेन भाव्यमित्यत्र गमकाभावात्। अन्त्ये दहाभ्यां परयोस्तयोर्यणोमयोऽचोरेति द्वित्वापत्तिरिति भावः। तत्राद्यावुद्धरति—रेफोष्मेति। अयम्भावः—"यरोऽनुना" इत्यत्रानुस्वारस्येत्यतः सवर्णपदस्य मण्डूकप्लुत्याऽपकर्षेण सवर्णोऽनुनासिको भवतीति सूत्रार्थः। सवर्णा नेत्यस्य विजातीया नेत्यर्थः। अनुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमश्च सवर्णो नास्तीति यावत्। एवञ्च न तयोरापत्तिः। अप्रकृतोष्मणां तदभावोक्तिस्तु अपकर्षावश्यकतां ध्वनयितुम्। अतएव 'महिष्मान्' इत्यादौ सूत्ररीत्योभयान्तरतमङकारसम्भवेऽपि नानुनासिकः सः "नाज्झलौ" इति निषेधादिनाऽसवर्णत्वादिति। एतेन सप्तम्यन्तपाठाशयकमिदं भाष्यमिति कैयटाद्युक्तिर्निरस्ता, उक्तरीत्योपपत्तेः। तत्पाठस्य भाष्ये दूषितत्वाच्चेति स्पष्टमुद्द्योते। तृतीयमुद्धरति—नेमाविति। हस्यायत्वाद्यथा कार्यित्वं न, तथा रस्य तत्त्वेऽपि तेन बाधात्तत्त्वं नेत्यर्थः। एवञ्च होक्तिर्दृष्टान्तार्था। एतेन तदुक्तिर्व्यर्थेत्यपास्तम्। अन्यथा—प्रकरणे तद्बाधानङ्गीकारे। वचनेति। रेफस्येत्यादिवचनेत्यर्थः। मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये, हृदीयरेफे अचोरेति मद्रादीये तु यण इति प्राप्तस्येत्यर्थः। उदासीन "हयवरट्" सूत्रेऽस्य पाठात्। अतएव मद्राद्युक्तिः सफला। हस्याचः परत्वं तु नञुल्लेखेनैव सिद्धम्। "हलो यमाम्" इत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि "रोरि" इति लोपेन शङ्कैवायुक्तेति तु न, तद्दृष्ट्या द्वित्वस्यासिद्धत्वादिति भावः। नापत्तेरिति। तथाचैतद्भाष्यबलात्तथाङ्गीक्रियेत इति भावः। ननु साक्षाच्छ्रुतत्वमविशिष्टमत आह—विशेषेति। फलितमाह—यत्रेत्यादि। "अनचि" इत्यस्य निषेधकत्वेनाचोरेत्येकवाक्यतया न विधा-

सरला

सवर्णा न सन्तीति। न च स्वर्नयतीत्यत्र अनुनासिकापत्तेरनिस्तारः। "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" इत्यत्र "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" इति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्य सवर्णोऽनुनासिकोभवतीत्यर्थबोधनेन

देशाज्ज्ञापकान्न बाध्यत इति कैयटः। तकारस्य तु भवत्येवेत्युक्तम्, तच्च वा;

शब्दरत्नम् ।

वाक्यान्तरेण "अनचि" (पा०सू०८।४।४७) इत्यनेन कार्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेन तेन भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यत एव द्वित्वकार्यित्वं बाध्यते इति भावः। न बाध्यत इति। इदं च व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकम् । अन्यथा "अकः सवर्णे—" (पा०सू०६।१।१०१)

भैरवी ।

कारे। ननु कार्यित्वमपि यण्यर्शब्दाभ्यां साक्षात् श्रुतमेवेत्यत आह—विशेषेति। अनचीत्यनेन— "अनचि च" इति सूत्रेण। एतेन "अनचि" इत्यस्य निषेधबोधकतया 'अनचि'इत्यसङ्गतमिति परास्तम्। अनवकाशेनेति। अनेन निमित्तत्वस्यापवादत्वात्कार्यित्वबाधकता बोधिता। नच "अनचि" इत्यस्य "अचो रहा" इत्येतद् दृष्ट्याऽसिद्धत्वात्कथम्बाधकतेति वाच्यम्, तावतापि तदप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यस्यापवादत्वबीजस्यानपायात् "अनचि" इत्यस्य वैकल्पिकतया द्वित्वाभावपक्षे चारितार्थ्यात्कथं कार्यित्वस्य निमित्तत्वेन बाध इति शङ्काया नावकाशः।

इदम्—ज्ञापकाश्रयणम्। व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकमिति। अपिना जातिपक्षसमुच्चयः। अय-

भावप्रकाशः।

यकत्वमिति भ्रमं व्युदस्यन्नाह—वाक्यान्तेति। पृथगुक्तेश्चकाराच्च तत्त्वम्। ध्वनितं चेदं "हयवरट्" सूत्रे भाष्ये "अनचि च" इत्यत्र "द्विर्वचने यणो मयः" इतिवदता वार्तिककृता। तद्व्याख्यात्रा भगवतापीदं ध्वनितम्। यणोमय इत्यादेरप्राप्तेराह—अनचीति। नचाचोरेति दृष्ट्याऽनचीत्यस्यासिद्धत्वाद्येननाप्राप्य-भावः। "वावसाने" इत्यादौ तु वैपरीत्यमिति तदक्षतिरिति वाच्यम्। तथापि स्वाभावे तदवश्यं प्राप्त्यापवादत्वस्य निराबाधत्वात्, द्वन्द्वापवादत्वमेकशेषस्येव। "प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्" इति पक्षस्त्वाकरे दूषित एवेति केचित्। वस्तुतस्तु "पूर्वत्रासिद्धीयम्" इत्यनेन तस्यानसिद्धत्वमेवेति बोध्यम्। प्रसक्तेरिति। एतेन "अनचि" इत्यस्य वैकल्पिकतया पक्षे निमित्तत्वं चरितार्थमिति मन्दोक्तमपास्तम्, द्वयोस्तत्त्वेऽपि भावपक्षे तत्रापि तदङ्गीकारात् तत्कालेनाप्राप्तत्वमात्रेणापवादत्वाक्षतेः, उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च। एतेन 'र्गाकृतिः' इत्यादौ "यणोमयः" इति द्वित्वे तस्य तत्त्वं चरितार्थमित्यपि तदुक्तमपास्तम्, उक्तभाष्यविरोधेन तदनभिधानात्। रत्वेनानिमित्तत्वाच्चेति दिक्। भाष्येति। उक्तरीत्या प्रत्याख्यानपरोक्तभाष्येत्यर्थः। अन्यथाऽचोरेत्यत्र वाक्यभेदाद् युतवाक्येनात्र द्वित्वप्राप्तावपि तत्र राश्रुतेर्निमित्तत्वाप्राप्त्योक्तन्यायाप्रवृत्त्या तस्यासङ्गतिरेव स्यादिति भावः। सामान्यत एव—लक्ष्यत्वावच्छिन्ने प्रकरणप्राप्तमेव। एतेन स्वविषये सूत्रविशेषप्राप्तव्यवच्छेदः। तथा च बाध्यसामान्यचिन्तापक्षस्थल इवात्र सर्वबाधः। तत्र स्वविषये सर्वप्रसङ्गः, अत्र तु तत्राप्रसक्तस्यापि बाध इति भेदः। यद्यपि तत्र व्यक्तिभेदेनोभयसम्भवस्तथापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधः। एवञ्च तथाकौस्तुभोक्तिः प्रकाशानुरोधिन्येव, स तु चिन्त्य एव। एतेन न्याययोर्भेदेन समाधिद्वयं कुर्वन् प्रकाशकृत्परास्त इति भावः।

यत्तु मान्याः—व्यक्तिपक्षाङ्गीकाराशयकोऽयं कैयटः। तत्र हि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणप्रवृत्तिः। यद्वा प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तन्त्रेणोच्चारणम् "इकोयणचि" इति। ततश्चैकामपि तात्पर्यतो निमित्तत्वबोधनाददोषः। 'श्रीशः' इत्यादौ यण् तु न, तत्र पक्षे विरोधे परमेवेति नियमबलेन तद्विषयकपूर्वशास्त्राभावकल्पनात्। एवमपवादविषयेऽपि परिहृत्य वेति न्यायात्। जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थिताविति; तत्प्राचामनुरोधेन, व्यक्तिपक्षे सर्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात्। प्रत्युत "न ब्राह्मणम्" इत्यादौ तदर्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात्। किञ्च व्यक्तिपक्षेऽप्यविरुद्धलक्ष्ये चारितार्थ्येनेदं लक्ष्यं विरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति सुवचत्वात्। तदेतद् ध्वनयन्नाह—इदञ्चेति। ज्ञापकं चेत्यर्थः। अपिर्जातिपक्षसमुच्चायकः। अन्यथा—उभयत्र ज्ञापकान-

सरला ।

रेफस्य सवर्णाभावेन आदेशाप्रसक्तेः स्पष्टञ्चेदम् "हयवरट्" सूत्रे भाष्ये। व्यक्तिपक्षेऽपीति। अपिना जाति-

शब्दरत्नम्।

इत्येतत्पर्यालोचनया 'श्रीशः' इत्यादिविषयकयण्शास्त्राभावकल्पनवत्संग्राहकवाक्ये इकः स्थानित्वश्रवणात्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टम् "इको यणचि" (पा० सू०६।१।७७) इत्यत्र कैयटे। कैयट इति। अत्रारुचिबीजं तु अत्र स्थानित्वस्य ना-

भैरवी।

म्भावः—व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणानां भेदेन यणादिकार्यविधायकशास्त्रस्थले सर्वलक्ष्यसङ्ग्रहाय तन्त्रेणोच्चारणमित्यावश्यकम्। एवञ्च 'श्रीशः' इत्यादिविषयकमपि यण्विधायकशास्त्रं स्यादित्यनिष्टापत्तिः, अतो यत्रापवादशास्त्रविषयता तद्विषयकबाध्यशास्त्रस्याकल्पनमेवेति यथा, तथा यणादेशस्थानित्वमिको विशेषतः श्रुतमिति तस्य निमित्तस्याकल्पनमपि स्यात्, तथाच 'सुध्युपास्यः' इत्यादिलक्ष्याणामसिद्ध्यापत्तिः, अत इकामपि निमित्तत्वं यणादेशेऽस्तीत्यत्र "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यादीनां ज्ञापकतैव, तथा जातिपक्षेऽपि लक्षणस्य सर्वविषयकत्वम्। अत एव भाष्यकृता "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यत्र सर्वब्राह्मणविषयकत्वसिद्धये जातिपक्षाश्रयणमेव दर्शितम्। एवञ्च श्रीशविषयकत्वं यणादेशविधायकशास्त्रे नास्तीति कल्पनीयम्। अन्यथा तत्र विकल्पापत्तिः। एवमिकां निमित्तत्वाकल्पनमपि स्यादतो ज्ञापकत्वमावश्यकमिति। एतदेव दर्शयति—अन्यथेति। अन्यथा—ज्ञापकानाश्रयणे। तद्विषयकेति। इको निमित्तत्वविषय-

भावप्रकाशः।

श्रीकारे। यत इत्यादि। तद्विषयकेति। इग्निमित्तकत्वविषयकेत्यर्थः। कुत्रेयं रीतिर्दृष्टेत्यत आह—इति स्पष्टमिति। एतादृशं तत्र स्पष्टमित्यर्थः। इक्पदस्यायादीनामनवकाशत्वेऽपि व्यक्तिपक्षे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्त्या पर्यायेण यणयाद्योः प्रवृत्तिरिति चयनमित्यादि निवृत्तिः फलमित्युक्त्वा, अयादयो बाधका इति समाध्युक्तिपरभाष्ये द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः। सन्दिग्धासन्दिग्धत्वाश्रयोऽस्त्येवेति कैयटेनोक्तं, तस्यायं भावः—अपवादः स्वविषये निःसन्देहं तात्पर्यवान्। उत्सर्गस्तु तदन्यविषयस्तद्विषयोऽपि वेति सन्दिग्ध इत्यसन्दिग्धेन तेन स्वविषयान्यविषयः कल्प्यते। तथाच सर्वत्रापवादविषयव्यक्त्य-

सरला

पक्षसङ्करः। व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवेन तत्तल्लक्ष्यसंस्कारायोपप्लुतशास्त्रस्य बाधकेन बाधने अप्रामाण्यापत्त्या आरम्भसामर्थ्यात् बाधकविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ विकल्पापत्तिभिया बाधकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन बाध्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचं स्वीकृत्य बाधकविषयपरिहारेणैव उत्सर्गशास्त्रस्य उपप्लव इति सिद्धान्तात् श्रीश इत्यत्र यथा "इकोयणचि" इत्यस्य नोपप्लवः। एवमेव "इको यणचि" इत्यत्र इकः स्थानित्वेन श्रवणात् तन्निष्ठाया निमित्ततायां बाधे इक्त्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अच्त्वावच्छिन्ने सङ्कोचे इगतिरिक्तेऽचि इकः यण् भवतीत्यर्थेन सुध्युपास्य इत्यत्र यण्शास्त्रस्य उपप्लव एव न स्यात्। अतः ज्ञापकमाश्रित्य अत्र बाध्यबाधकभावो नेति तदाशयः। अरुचिबीजमिति। रेफनिष्ठकार्यितायाः साक्षाच्छ्रुतद्वित्वनिमित्ततया बाधः तक्रन्यायेनेति "नेमौ रद्वौ" इति भाष्यतात्पर्यम्। तक्रन्यायश्च अनवकाशविषये विधेयविषये च प्रवर्तते इति। मध्वत्र इत्यत्र इकः स्थानित्वस्य चारितार्थ्येन तत्रैतन्न्यायाप्रवृत्त्या सुध्युपास्य इत्यादिलक्ष्याणामेवमेव सामञ्जस्ये तदर्थं न ज्ञापकस्योपयोग इति भावः। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्। 'नेमौ रद्वौ' इति भाष्यस्य तक्रन्यायेन बाधे तात्पर्यवर्णनाऽसम्भवात्। तथाहि—तक्रन्यायेन तत्रैव बाधो भवितुमर्हति यत्र बाध्यत्वेनाभिमतशास्त्रीयविषयतायाः व्यापकत्वं बाधकत्वेनाभिमतशास्त्रीयविषयतायाश्च व्याप्यत्वं स्यात्। एवं तक्रन्यायेन यत्र बाधः तत्र व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन बाध्यशास्त्रीयव्यापकविषयताश्रये सङ्कोचो भवति, नतु उद्देश्यदलप्रविष्टविषयतावच्छेदकधर्मयोर्यत्र व्याप्यव्यापकभावः तत्र बाधः, नापि व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचः। अन्यथा विषयतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावमादाय एतन्न्यायप्रवृत्तिस्वीकारे "तद्धितेष्वचामादेः" इति सूत्रस्थं आदिवृद्धेरन्त्योपधावृद्धिबाधकत्वे अनुशतिकादिगणे पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्यानुसरणं

शब्दरत्नम् ।

नवकाशत्वं, मध्वत्रेत्यत्र निमित्तत्वाप्राप्त्या तत्र स्थानित्वस्य चारितार्थ्यात । तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽप्यनवकाशविषय एव इति स्पष्टं "तद्धितेष्वचाम्—"(पा०सू०७।२।११७) इति

भैरवी ।

केत्यर्थः । अत्र—यण्विषये । तत्र—इकि । चारितार्थ्यादिति । एतेनेग्विषये येननाप्राप्तिन्यायविषयताया अभावेनेकां निमित्तत्वबाधाप्रसक्त्या पक्षद्वयेऽपि ज्ञापकानुपयोग एवेति ध्वनितम् । नन्वत्र येन नाप्राप्तिन्यायस्य सञ्चारो मया न क्रियते किन्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायविषयतायाः सत्त्वेन तेन न्यायेन बाध उच्यत इत्यत आह-तक्रेति । स्पष्टमिति । तत्र हि—'क्रोष्ट्रः' 'नामंतः' इत्यादावन्त्योपधावृद्ध्योर्निषेधमुक्त्वोक्तन्यायेन तयोर्बाधमाशङ्क्य 'सौश्रुतः' इत्यत्रादिवृद्धेश्चारितार्थ्येन न्यायेन तयोरादिवृद्ध्या बाधस्याप्राप्तिमुपन्यस्यानुशतिकादिगणे पुष्करसच्छब्दपा-

भावप्रकाशः ।

न्यव्यक्तिविषयलक्षणोपप्लव इति । अत्र, यण्विषये । तत्र, इकि । चारितार्थ्यादिति । ततश्च तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थविषयस्य "येन न" इति न्यायस्याप्राप्त्या इकस्तत्त्वयोः सिद्धौ ज्ञापकोपन्यासः पक्षद्वयेऽप्यनावश्यकः । एवञ्चापवादस्थले तद्विषयविषयकोत्सर्गवाक्याकल्पनेन "इकोयण्" इत्यत्रत्यकैयटस्य युक्तत्वेऽप्यत्र तदभावेन 'हयवरट्" सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्ता । एतेनैतदुभयविषयोपप्लुतवाक्यस्याचारितार्थ्यादेव सिद्धिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः सिद्धान्ते तथैवेष्टसिद्धेश्चेति भावः । ननु तन्न्यायाप्राप्तावपि तक्रकौण्डिन्यन्यायो मयोक्त इत्यत आह—तक्रेति । अपिः, तन्न्यायसमुच्चये । एवञ्च द्वयोस्तुल्यार्थफलकत्वेनैक्यमेवेति स्पष्टमन्यत्र । यत्तु अत्रेत्यादि विषय इत्यन्तमनूद्य तन्न, त्वद्रीत्या कौण्डिन्याख्ये शूद्रे तक्रदानस्य चारितार्थ्येन न्यायोच्छेदापत्तेरिति दोषमाह—मन्दः । तन्न, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तत्र ब्राह्मणस्यैव कौण्डिन्यस्याभिमतत्वात् । अन्यथा तवापि न्यायोच्छेदापत्तेः, "मिदचोऽन्त्यात्" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेश्च, ब्राह्मणवसिष्ठन्यायाद्युच्छेदापत्तेश्च, वस्तुतस्त्वित्यादि त्वदुत्तरग्रन्थविरोधापत्तेश्चेति दिक् । स्पष्टमिति । तत्र हि "क्रोष्ट्रः' 'जागतः" इत्यादावन्त्योपधावृद्ध्योर्निषेधवचनमुक्त्वोक्तन्यायेन त-

सरला ।

भाष्यकृतो व्यर्थं स्यात् । आदिवृद्धिशास्त्रीयविषयतावच्छेदकधर्मस्य ञित्णित्तद्धितत्वस्य अन्त्योपधावृद्धिशास्त्रीयविषयतावच्छेदकञित्णित्प्रत्ययत्वव्याप्यत्वेन तक्रन्यायेनैव बाधसिद्धेः । विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावमादाय तत्प्रवृत्तौ तु आदित्वावच्छिन्नविषयतायाः अन्त्यत्वउपधात्वावच्छिन्नविषयतायाश्च सामानाधिकरण्यस्यैवाभावेन व्याप्यव्यापकभावासम्भवात् तक्रन्यायाप्रवृत्तौ पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्यानुसरणमावश्यकमेवेति । एवं पूर्वोक्तसङ्कोचस्वीकारे 'आट' इति सिध्यति । अन्यथा व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचस्वीकारे "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्येतच्छास्त्रीय-उद्देश्यदलप्रविष्टव्यापकविषयतावच्छेदकधातुत्वधर्मावच्छिन्ने "अजादेर्द्वितीयस्य" इत्येतच्छास्त्रीय-उद्देश्यदलप्रविष्टव्याप्यविषयतावच्छेदकअजादिधातुत्वधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचापत्तौ अट् धातोः अजादित्वेन लिटिधातोरित्यस्याप्रवृत्त्या द्वितीयस्यैकाचोऽभावेन "अजादेर्द्वितीयस्य" इत्यस्य चाप्रवृत्त्या आट इति रूपस्यासिद्धिः । व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयताश्रये सङ्कोचस्वीकारे तु यत्र अजादिधात्ववयवद्वितीयैकाच् सम्भवति तत्रैव उभयशास्त्रीयविषयतासत्त्वेन व्याप्यव्यापकभावसंभवति, नत्वेकाज्धाताविति स्वाश्रयाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व सम्बन्धेन अजादिधात्ववयवद्वितीयैकाच्त्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तस्य धात्ववयवप्रथमैकाच्भागस्य द्वित्वमिति "लिटिधातोरनभ्यासस्य" इतिसूत्रस्यार्थेन अट्धातोः प्रथमैकाच्भागस्य स्वाश्रयाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन द्वितीयैकाच्त्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्ततया तत्र द्वित्वस्य निर्बाधात् । तथाच प्रकृते रत्वयरत्वधर्मयोः व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेऽपि तक्रन्यायेन बाधस्वीकारे व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेनैव व्यापकविषयताश्रये सङ्कोचस्य पूर्वोक्तरीत्या सिद्धान्तितत्वेन "अचोरहाभ्यां द्वे" इत्येतच्छास्त्रीय यरव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाव्यवहितोत्तररत्वविशिष्टैकत्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन "अनचि च" इत्येतच्छा-

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये । तदप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये । न च तक्रकौण्डिन्य न्यायो विधेयविषय एव, 'विशेषविहितेन सामान्यविहितं बाध्यते' इति अभियुक्तव्यवहारा-

भैरवी ।

ठस्यादिवृद्धिविषये तयोरप्रवृत्तौ ज्ञापकतोक्ता । एतेन तत्र यथोक्तन्यायेन नास्ति बाधस्तथे-हाच्त्वेकत्वयोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेऽपि निमित्तत्वस्थानित्वयोरुक्तन्यायेन बाध्यबाधक-भावाभाव इति भावः । एतद्विषये-तक्रकौण्डिन्यन्यायविषये । तथाच तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलक एव येननाप्राप्तिन्याय इति सूचितम् । सर्वथा निरवकाशत्वप्रयुक्तन्तु बाधकत्वमन्यत् ।

परोक्तमुपन्यस्य खण्डयति—नचेति । विधेयविषय एवेति । तथा चोभयोरविधेयत्वान्न तक्रकौण्डिन्यन्यायसञ्चारः । व्यवहारादिति । "तद्धितेष्वचामादेः" इति भाष्यमूलकादित्यादिः ।

भावप्रकाशः ।

योरादिवृद्ध्या बाधमाशङ्क्य दृष्टान्तेनाप्राप्तिसत्त्वेऽपीह 'सौश्रुतः' इत्यादौ तयोरप्राप्त्या तदभाव इति भाष्योक्तौ सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः । स चेह नास्तीति कैयटोक्तिः । निमित्तांशे तत्सत्त्वेऽपि कार्य्यांशे तदभाव इति तदाकूतम् । एवञ्च यथा तत्र न न्यायसञ्चारस्तथेहाच्त्वेकत्वयोस्तत्सत्त्वेऽपि निमित्तत्वस्थानित्वयोरुक्तरीत्या तदभावेन तदप्राप्तिः । एतेन स्पष्टमिति ग्रन्थमनूद्य हेतुमनुल्लिख्योक्तभाष्यकैयटौ संलिखन् दूषयन्मन्दः प्रत्युक्तः । ननु प्रागनन्तरं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यमत आह—तदप्राप्तीति । तस्य प्राप्तियोग्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् यो विषयस्तदभावरूपमित्यर्थः । तेन व्यक्तिभेदमादाय न दोषो देयः । तत्प्राप्तियोग्यत्वं च तदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं, न तद्वत्त्वम् । अतएव मतुपं विहाय योग्यत्वनिवेशः । अन्यथा कालभेदेन तदप्राप्तियोग्यविषयत्वस्यैव सत्त्वेनासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । एतदिति । उक्तन्यायेत्यर्थः । अन्यथा "येन नाप्राप्ते" इत्युक्तेस्तन्न्यायोक्तेश्च वैयर्थ्यापत्तिः । एवञ्चैतद्भिन्ने सर्वथाऽनवकाशत्वमेवापेक्षितमिति । तत एव बाधेनानयोः प्रवृत्तिरिति भावः । व्यवहारादिति । "तद्धितेष्वचा-

सरला ।

स्रोय अजव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टयत्वावच्छिन्नविषयताश्रये सङ्कोचसम्भवेऽपि हर्य्यनुभवः इत्यादौ रेफस्य द्वित्ववारणसम्भवेऽपि अर्हणेत्यादौ रेफस्य यरव्यवहितपूर्वत्वाभावेन द्वित्वापत्तेः । एवं 'यणो मय' इत्यत्रापि मयव्यवहितउत्तरत्वविशिष्टयणूत्वावच्छिन्नविषयताश्रये तादृशरेफत्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचस्य करणीयतया 'मद्रह्रदः' इत्यत्र पूर्वरेफस्य यरव्यवहितपूर्वत्वाभावेन 'यणो मय' इति द्वित्वापत्तेः तादवस्थ्येन "नेमौ रहौ" इति भाष्यमसङ्गतं स्यात् । तस्मादत्र तक्रकौण्डिन्यन्यायातिरिक्तेन माठरपरिवेषणन्यायेनैव बाध इति हृद्याख्याशयः । सर्वे ब्राह्मणाः भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामितिच माठरकौण्डिन्यन्यायस्वरूपम् । अनेन न्यायेन च एकविधेयतानिरूपितउद्देश्यदलप्रविष्टधर्मयोर्यत्रव्याप्यव्यापकभावस्तत्र बाधः क्रियते । एवं अनेन यत्र बाधः तत्र एकविनियोगोद्देश्येन प्रयुक्तवाक्यकदम्बघटकव्यापकधर्मावच्छिन्नबोधकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्वाक्यकदम्बघटक व्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचः । तथाच द्वित्वविनियोगोद्देश्येन प्रयुक्तो यः "अनचि च" 'यणो मयो द्वे वाच्ये' "अचो रहाभ्यां द्वे" इतिवाक्यकदम्बः तद्घटकव्यापकधर्मावच्छिन्नबोधकं यरपदं यरूपदं यणूपदञ्च तदर्थतावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधकं यत् रपदं तदर्थतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचकरणेन 'अर्हण मद्रह्रदः' इत्यादौ रेफस्य द्वित्ववारणेन "नेमौ रहौ" इति भाष्यसंगतिः । 'हर्य्यनुभवः' इत्यत्रापि रेफस्य न द्वित्वम् । तक्रन्यायस्य अनवकाशविषयत्वेऽपि अस्य न्यायस्य तद्विषयत्वे मानाभावेन "इकोयणचि" इत्यादावपि इकूत्व अचूत्वधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावापन्नतया तन्न्यायेन इकूत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अचूत्वावच्छिन्ने संकोचे सुध्युपास्य इत्यादिलक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गवारणाय "तस्मादित्युत्तरस्य" इति निर्देशो ज्ञापकत्वेन अवश्यमाश्रयणीय इति पूर्वोक्तकैयटोऽपि समीचीन एव । विस्तरस्तु येननाप्राप्तपरिभाषाव्याख्याने परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यः ।

व्यवहारादिति । तथाच "अचोरहाभ्यां द्वे" इत्यनेन द्वित्वस्यैव विधेयतया रेफस्य निमित्तत्वेनावि-

शब्दरत्नम् ।

दिति वाच्यम्, अपूर्वबोध्यत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात्। नहि निमित्तवत्तत्त्व-

भैरवी ।

अपूर्वबोध्यत्वेन—अज्ञातज्ञाप्यत्वेन । अपिना कार्यित्वस्य सङ्ग्रहः । तत्त्वम्—निमित्तत्वङ्कार्यित्वञ्च ।

भावप्रकाशः ।

मादेः" इत्यादिसूत्रस्थभाष्यमूलकादिति भावः। एवञ्च सुतरां स्थानित्वेन निमित्तत्वाबाधेनेष्टसिद्धावपि निमित्तत्वेन कार्यित्वाबाधे रस्य द्वित्वापत्तिरिति भावः। अपूर्वेति। अज्ञातज्ञाप्यत्वेनेत्यर्थः।

अत्र केचित्, "मतिबुद्धि" इति सूत्रे मूलटीकयोः 'राजपूजितः' इत्यादौ भूतक्तान्तेन तृतीयासमास इत्यत्र तयोर्भेदं हृदि निधाय लोकन्यायेन मत्यादिक्तवर्तमानकालस्य भूतकालबाधकतामाशङ्क्य क्तेनेत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन मूलोक्तन्यायसङ्कोचकृद् विधेयविषय एव स न्यायइति सामान्यतो ज्ञाप्यत इत्येवं व्याख्याय सङ्कोचस्य निर्मूलत्वाफले हृदि निधाय परे त्वाहुः—तेन न्यायेन बाध इति वक्तुमप्यशक्यम्, यतस्तयोस्तुल्यविषयता। एवञ्च दृष्टान्ते तथा सत्त्वेऽपि यथा 'सौश्रुतः' इत्यादावन्त्योपधावृद्ध्योरप्राप्त्या तद्विषये नाप्राप्त्यभावः, तथा कालयोर्युगपद्विवक्षाया असम्भवात्तदभावः। यदीदन्न स्याद्वर्तमाने लट्स्यादिति तस्यैवापवादो न्याय्य इतीत्युक्तम्। तदनेन विरुद्धम्, तत्रापि मत्यादिसम्बन्धित्वेन काल स्यापूर्वबोध्यत्वेन तथा ज्ञापितेऽपि दोषतादवस्थ्यात्। तथाहि, यावद्धातुसम्बन्धित्वेन भूते क्ते नाप्राप्ते विशेषविहितमत्यादिसम्बन्धिवर्तमानक्तो बाधकः। तत्त्वं च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन विशेषणे विधेये वर्तमानकाले फलतीति न्यायप्राप्तिरेव। एतदभावे सर्वधातुसम्बन्धित्वेन भूतक्तान्तस्यैव साधुत्वं स्यात्। एतञ्च यदीत्यादि चिन्त्यमित्याहुः। तन्न, आशयानवबोधात्। तथाहि, यतस्तयोस्तुल्यविषयत्वमतो विधेयानवकाशविषयत्वमावश्यकं वर्तते च तत्त्वं तक्रदाने रेफगतनिमित्तत्वे च टीकोक्तरीत्या। तत्र तु नैवम्, कालानां प्रत्ययद्योत्यतयाऽनुवाद्यत्वेन तस्यैव विधेयत्वात्। नच क्तो "निष्ठा" इति सिद्धः, भूते सिद्धावपि तत्रासिद्धेः। एतेन विशिष्टविधिरित्यपास्तम्। नच तत्र क्तवत्कालस्यापूर्वबोध्यत्वेन तत्त्वम्। तस्य सामान्यतो विशेषतश्च लोकसिद्धत्वस्य "कालोपसर्जने च" इत्यनेन प्रतिपादितत्वात्। तन्त्रान्तरेऽत्र चान्यत्र प्रतिपादितत्वाच्च। नच तत्र क्तसम्बन्धित्वमसिद्धमनेन विधीयते, तस्य "ञीतः क्तः" इत्यनेन सिद्धत्वात्। नच मत्यादिवाच्ये तत्र तत्त्वमसिद्धम्, तावताप्यक्षतेः। प्रत्युत मत्यादिभ्यो लडाद्यनापत्तेश्च। नच मत्यादिसम्बन्धित्वमेवासिद्धम्, व्यापकीभूतकालसिद्ध्यैव तत्सिद्धेः। नच विशिष्टमसिद्धम्, तस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्। तावताप्यक्षतेश्चेति मूलाशयः। नाप्राप्त्यभावादेव न्यायाप्राप्त्या विधेयत्वपर्यन्तगमनं निष्फलम्। तयोर्युगपदविवक्षया सामान्यविशेषभावाभावात्। एतेन यावद्धात्वित्याद्युक्तिरेतदभावे इत्याद्युक्तिश्चापास्ता, नाप्राप्त्यभावात्, एतदभावेऽपि वर्तमाने लट्प्राप्त्या तदप्राप्तेश्च। अत एव द्वन्द्वैकशेषयोरिवापि तन्न। किञ्चैवमपि दुराग्रहेण तथाङ्गीकारे क्तवतुप्रत्ययस्यापि बाधापत्तौ 'ज्ञातवान्' इत्याद्युच्छेदापत्तेरिति टीकाशयः। अत एव यदीदमिति तदुक्तिः सुष्ठ्वेव। किञ्च तदविवक्षायां चारितार्थ्येनानवकाशत्वाभावात्। अत एव "नित्यं कौटिल्ये" "आबाधे च" इति सूत्रस्थकैयटमूलादिकं चिन्त्यमिति स्पष्टमन्यत्रेति दिक्। आदिना स्थानित्वसङ्ग्रहः। एवञ्च तस्य तत्त्वेऽपि प्रागुक्तरीत्यैव न्यायाप्रवृत्तिरत्र। अत्र तु वैषम्यं स्पष्टमेव। अपिर्द्वित्वादिसमुच्चये। तत्त्वमिति। यथा निमित्तं रादि लोकशास्त्रबोधितं तथा तस्य निमित्तत्वं नेत्यर्थः। यत्तु न हि कार्यीतिन्यायसञ्चारः कैयटेष्ट इति ज्ञापकमावश्यकमिति रत्नाकरः। तन्न, मत्वर्थेनिना तदनुभववत एव तत्त्वेनानाश्रयणमिति तदर्थेन तदप्राप्तेः। अत एव पठ्यते "कार्यमनुभवन्हि

सरला ।

धेयत्वात्तद्विषये कथमस्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति शेषः। निमित्तवत्तत्त्वमपीति। निमित्तभूतानां रेफादीनां हर्यनुभव इत्यादौ श्रोत्रेन्द्रियरूपप्रमाणेन ज्ञानं, न तथा रेफादिनिष्ठाया द्वित्वनिमित्ततायाः "अचोरहाभ्याम्" इत्येतच्छास्त्रातिरिक्तप्रमाणेन ज्ञानं भवितुमर्हति। किन्तु "अचोरहाभ्याम्" इत्यनेनैवेति रेफस्य अविधेयत्वेऽपि तन्निष्ठनिमित्तताया अनेनैवापूर्वबोधनेन विधेयविषयत्वात् तन्न्यायप्रवृत्तिर्निर्बाधेति तदाशयः।

इत्यतोऽत्र रूपद्वयम । लाकृतिरिति त्वेकमेव ।

शब्दरत्नम् ।

मपि मानान्तरसिद्धमिति दिक् । एकमेवेति । यणतत्प्राग्वर्तियरोर्द्वित्वप्रयुक्तरूपभेदा भावादिति भावः । वकारस्तु नात्र । अन्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशलाभेनाधिकस्था नकस्याप्रवृत्तेः । लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधेनेदृशानामनभिधानमिति तत्त्वम् ।

भैरवी ।

अत्र केचित्-एवं "मतिबुद्धि" इति सूत्रे 'राजपूजितः-इत्यत्र भूते क्तान्तेन तृतीयान्तस्य समासः' इत्युक्तम्, सा चोक्तिर्भूतवर्तमानकालयोर्भेदं हृदि निधाय, तत्र मत्यादिबोधकधातुविहितक्तद्योत्यवर्तमानकालस्य विशेषत उक्तत्वेन सामान्यत उक्तस्य भूतकालस्य बाधं सम्भाव्य क्तेनेत्यधिकारे 'उपज्ञात' इति निर्देशेन कालयोर्बाध्यबाधकभावाभाव इत्युक्तं, तस्य तेन निर्देशेन विधेयविषय एव विशेषत उक्तस्य सामान्यतोबोधितबाधकतेति लौकिकन्यायस्य सञ्चार इति सामान्यतो ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् ।

तत्र परेत्वाहुः-लौकिकेन तेन न्यायेन बाध इति वक्तुमप्यशक्यम्, युगपद्विषयतायां लौकिकन्यायसञ्चारः । सा चेह विरुद्धत्वान्नास्ति । यथा 'द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्यवहारो'-यदीदं न स्यात्तदा "चार्थे" इति सूत्रम्प्रवर्तेतेति रीत्या साध्यते; तथा कालयोर्वक्तुमशक्यमित्युक्तं, तदेतेन बोध्यते । तत्रापि मत्यादिसम्बन्धित्वेन वर्तमानकालस्यापूर्वबोध्यत्वेन तत्त्वस्य सत्त्वेन तस्य बाधकत्वसम्भवादिति, तन्न, कालानामप्रत्ययद्योत्यतयाऽविधेयत्वात् । नच तत्र क्तप्रत्ययवत्कालस्याप्यपूर्वबोध्यत्वेन तत्त्वम् । तस्य सामान्यतो विशेषतश्च लोकसिद्धत्वस्य "कालोपसर्जने च तुल्यम्" इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् कालयोर्युगपद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन बाध्यबाधकभावाप्राप्तेश्चेत्याह—दिगिति ।

ननु विसर्गस्य द्वित्वेनाधिक्यात् 'लाकृतिः' इति त्वेकमेवेति मूलासङ्गतिरत आह—यणित्यादि । तथा च-यथा 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ यण्-तत्प्राग्वर्तियरोर्द्वित्वकृताधिक्यं तथाऽत्र नास्तीति प्रतिपादने तात्पर्यमिति बोध्यम् । वकारस्य दन्त्योष्ठ्यत्वात्स्थानकृतसादृश्यमादाय तत्प्राप्तिशङ्कां वारयति—वकारस्त्विति । तमप उपादानेनातिशयितमान्तर्यं यत्र तस्य प्रवृत्तिर्भवतीति तात्पर्यम् । एवं "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रभाष्ये "किमुदाहरणम् ? "इको यणचि", 'दध्यत्र' 'मध्वत्र', यथासंख्येनाप्येतत्सिद्धम्" इति उक्तम् । तेनाप्यत्र वकाराभावो बोध्यः । ईदृशानाम्—लृस्थानिकलादेशयुतानामनार्षप्रयोगाणाम् । तत्र भाष्ये "न पदान्ताः परेऽणः स-

भावप्रकाशः ।

कार्याः" इत्यादि । स्पष्टं चेदमन्यत्र । तदाह—इति दिगिति। ननु विसर्गद्वित्वेन भेदादैक्यानुपपत्तिरत आह—यणिति । समाहारद्वन्द्वः । तत्प्रागिति पञ्चमीसमासः । तस्यैव प्रागुपक्रान्तत्वात् । एवञ्च तथाधिक्येऽपि न क्षतिरिति भावः । नात्र—लाकृतिरित्यत्र । स्याप्रवृत्तेरिति । यथासङ्ख्येन तदप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वयमेव सिद्धान्तः कुतो नोक्तोऽत आह—लणिति । तत्र हि "उरण्" इत्यत्र पूर्वेण परेण वेति सन्दिह्य पराभावात् पूर्वेणैवेत्युक्त्वा कर्त्रर्थमित्यादौ यणो रपरत्वापत्तौ रेफद्वयश्रुतिं "रोरि" इतिलोपेन निरस्यैवं तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वेण न परेण । यदि तथा स्यादजित्येव वदेदिति भाष्यकृतोक्तम् । 'लाकृतिः' इति सत्त्वेत्वत्र लद्वयश्रवणापत्त्या सामर्थ्यवर्णनासङ्गतिः । भाष्यस्य प्रौढिवादत्वमिति मान्योक्तिस्तु प्राचामनुसारेणेति भावः । नेदृशानाम् । लृस्थानिकलादेशयुतानार्षप्रयोगाणाम् । तत्त्वम्, वास्तवं समा-

सरला ।

अन्यूनानतिरिक्तेति । स्ववृत्तित्व-स्वदलभिन्नदलीयवृत्तित्व-स्वदलभिन्नदलीयादेशत्वाभिमतेतरयावदवृत्तित्व-एतत्त्रितयसम्बन्धेन स्थानिविशिष्टधर्मवत एव "स्थानेऽन्तरतम"सूत्रे तमप्ग्रहणसामर्थ्येन आदेशतानियमनात् । वकारे लकाररूपस्थानिवृत्तिदन्तस्थानजन्यत्वधर्मस्य सत्त्वेऽपि तस्य धर्मस्य स्थानिदलभिन्नदलीयादेशत्वेनाभिमतो यो वकारः तदितरो लकारः तद्वृत्तित्वतया स्थानिवैशिष्ट्याभावेन उक्तत्रितयसम्बन्धेन लकारविशिष्टदन्तमात्रस्थानजन्यत्वरूपधर्मवतः लकारस्यैव आदेशतालाभादित्यर्थः । अनभिधा-

हलो यमाम् (पा०सू०८।४।६४)। लोपः स्याद्वेति। "झयो हः-" (पा०सू०८।४।६२) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। एतच्च लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। माहात्म्यमिति। अत्र मलोपो नेत्यर्थः। "हलो यरां यरि सवर्णे लोपः" इति तु न सूत्रितम्। आर्द्धोत्, मूर्च्छनः, शार्ङ्गम्, आर्त्नी, इत्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः॥

वान्तो यि (पा०सू०६।१।६९) यकारादाविति। विशेषणमात्मान्तस्य सञ्ज्ञा स्यादित्येतदर्थकस्य "येन विधिः-" (पा०सू०१।१।७२) इति सूत्रस्यापवादभूतेन "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते। ओदौतोरिति। पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः। ननु गव्यूतिरित्यत्र

शब्दरत्नम्।

आर्त्नी इति। आङ्पूर्वादर्त्तेर्बाहुलकान्निप्रत्ययः। धनुषः कोटी उच्येते। आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः" इत्यमरे नकाररहितः पाठो दृश्यते। अर्तिरिति पाठान्तरम्।

वार्तिकेत्यनेन तस्य वाचनिकत्वं सूचितम्। पूर्वसूत्रे इति। वान्तज्ञानाय तत्पर्या-

भैरवी।

न्ति" इत्युक्तम्। आर्षप्रयोगमादाय "इको यणचि" इति सूत्रे यथासंख्यनिर्वाहः॥

आर्त्नी इति। प्रयोगे 'आर्त्नी इमे दीर्घं' इति वैदिकप्रयोगानुकरणम्। तत्र निप्रत्ययो बाहुलकात्तदन्तात् "कृदिकारात्" इति ङीष्, द्विवचनम्, छान्दसत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। उच्येते इति—तद्भाष्ये तथा व्याख्यानात्। लौकिकप्रयोगे त्वाह—आर्तिरिति।

वाचनिकत्वम्—वार्तिककृता वचनरूपेण पठितम्। यत्तु "येन विधिः" इतिसूत्रे "आदिर-

भावप्रकाशः

धानम्। मूलादि तु प्रक्रियानुसारेण। तथा च न प्रागुक्ते निर्भरः, "यक्षानुरूपो बलिः" इति न्यायात्। आर्षप्रयोगे तु तत एव सिद्धिरिति भावः।

आर्त्नीति छान्दसं द्विवचनान्तं प्रगृह्यम्। आङ्पूर्वादिति। अवग्रहस्त्वाज्यमित्यादाविवासम्प्रदायान्नेति भावः। वेदभाष्ये तु "आर्त्नी इमे" इति मन्त्रे धनुष्कोट्योः स्तुतिरित्युक्त्वा ते धनुष्कोट्यौ समनेव समनस्केव योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वदाचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ उपस्थे उपस्थाने मातेव पुत्रं यथा मातापुत्रन्धारयति तद्वद्विभृतां राजानं धारयेताम्। किञ्च इमे धनुष्कोट्यौ संविदाने सञ्जानाने विसंवादरहिते। आर्त्नी गच्छन्त्यौ। ऋगताविस्यतो धातोः "चुर्यगिभ्यां निः" इति बाहुलकान्निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च, "कृदिकारात्" इति ङीषि द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः। अस्य राज्ञः अमित्रान् विस्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ शत्रूंश्चापविध्यताम्। तथाच यास्कः "ते आचरन्ती समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे उपस्थाने अपविध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नन्त्यावमित्रानिति-आर्त्नी आर्तन्यौ वारण्यौ वारिषण्यौ वा तयोरेषा भवतीति" इत्युक्तम्। निरुक्ते-आर्त्नी इत्यत्र आर्त्नी धनुः प्रान्ते ते कुतः? अर्तेः ऋतेर्धातोर्गत्यर्थस्य गमयतस्ते इषूनूरण्यौ वारणार्हौ रिषण्यौ वा हन्त्र्यौ वा तयोरेषा भवतीति तद्भाष्यकृत्।

वाचनिकत्वमिति। एतेन "येनविधिः" इत्यत्र "आदिरन्त्येन" इत्यत इदादिपदयोस्तस्मिन्निती-त्यस्य चानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेनैत्पदेनालो लक्ष्यत्वेनैतल्लाभः। यद्वा यान्तप्रत्ययासम्भवेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावादुक्त एवार्थः। एवञ्च परिभाषाया इदमेव ज्ञापकमित्यपास्तम्, उक्तक्लेशापेक्षया वच-

सरला।

नमिति। वस्तुतस्तु "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इतिभाष्यस्य पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यभाजः परे हकारादयोऽणः नसन्तीत्यर्थस्वीकारेण लाकृतिरित्यस्य लकारे कस्यापि पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यस्य प्राप्त्यभावेन अनभिधाने न मानम्।

अर्तेरिति। ऋतेरिति पाठः। "ऋतेर्धातोर्गत्यर्थस्य" इति निरुक्तभाष्यात्। अर्तेरितिपाठे ऋधातोर्णिप्रत्यये धातोरर्त आदेश इति बोध्यम्।

"हलि सर्वेषाम्" (पा०सू०८।३।२२) इति, "लोपः शाकल्यस्य" (पा०सू०८।३।१९) इति वा लोपः स्यादित्याशङ्क्याह-वान्त इति । लव्यमिति । लुनातेरचो यत् । "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" (पा०सू०७।३।८४) इति गुणः । अवश्यलाव्यमिति । "ओरावश्यके" (पा०सू०३।१।१२५) इति ण्यत् ॥

क्षय्यमिति । "शकि लिङ् च" (पा०सू०३।३।१७२) इति चात्कृत्याः । क्षेयमिति । "अर्हे कृत्यतृचश्च" (पा०सू०३।३।१६९) इति यत् । हर एहीति । इह "ओमाङोश्च" (पा०सू०६।१।९५) इति पररूपं प्राप्तम् ॥

उरण् रपरः (पा०सू०१।१।५७) ॥ आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस्यार् इत्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः । पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेर्धस्येति भावः ॥

शब्दरत्नम् ।

लोचनस्यावश्यकत्वादिति भावः । ऋधेर्धस्येति । न च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परम-

भैरवी ।

न्नयेन" इति सूत्रात् 'आदिः' इत्यस्य 'इता' इत्यस्य चानुवृत्तिः । इत्पदञ्चालि लाक्षणिकं, सप्तम्यन्तत्वेन तस्य विपरिणामः, एवं 'येन' इत्यस्यापि सप्तम्या विपरिणामः, वाक्यभेदश्चाश्रयणीयः 'विधिः' इत्यस्यावृत्तिश्चेति 'यस्मिन्नलि विधिस्तदादिविधिर्बोध्यः' इत्यस्य लाभ इति, तन्न, भाष्यानुक्तत्वात् । किञ्च क्लेशेन तादृशार्थकल्पनापेक्षया वाचनिकत्वकल्पने लाघवमिति भावः । इति भाव इति । प्राचीनानुसारिणो मूलकारस्येत्यादिः । एतेन 'पूर्वसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेऽपि तज्जन्यवाक्यार्थबोधस्य तेनोपप्लुतस्य लक्ष्यसंस्कारकवाक्यान्तरस्य पर्यालोचनं नावश्यकमिति "ओदौतोरिति वक्तव्यम्" इति वार्तिकमूलकाद्व्याख्यानादेतादृशार्थलाभ इति ग्रन्थेनास्य विरोध' इति परास्तम ॥

भावप्रकाशः ।

नस्यैव युक्तत्वाद् लक्षणायां मानाभावाच्च । असम्भवे एव तत्प्रवृत्तौ "तस्मान्नुडचि" इत्यादावप्रवृत्त्यापत्तेश्च । प्रथमातिक्रम इत्यस्यात्रानाश्रयणाच्च । ज्ञापितेऽप्यनिष्टाभावेन तथाऽचारितार्थ्याच्चेति दिक् । तथाच वार्तिककृदुक्तेयमपूर्वा परिभाषेति भावः । तदिति । पूर्वसूत्रवाक्यार्थेत्यर्थः । पूर्वसूत्रे स्थानत आन्तर्याद् तथा निर्णयेनात्रापि तथेति भावः । एतेन सप्तम्यन्तपाठाशयकमिदमित्यपास्तम्, उक्तरीत्यैवोपपत्तेः । इति भाव इति । प्रकाशानुयायिमूलस्येतिशेषः । तथाच तदनुरोधेनेदम् । वस्तुतश्चिन्त्यमिदमिति स्पष्टमन्यत्रेति भावः ।

यत्तु वर्णद्वित्वे न पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य प्रवृत्तिः । द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वाच्यम् । 'संय्यता' इत्यादौ त्रियकारत्वार्थमिति वार्तिकोक्तेः । अतएव णत्वं द्वित्वमिति कौमुदीसङ्गतिरिति । तन्न, वाक्क् वागिति भाष्योक्तलक्ष्यासिद्ध्यापत्तेः । तथाहि, तथासति कुत्वे जश्त्वे चर्त्वासिद्ध्या गस्य द्वित्वेऽन्त्यस्य चर्त्वे तत एवा खर्परत्वेन चर्त्वाभावे पूर्वत्र गश्रुत्यापत्तिः । न चापवादावसानचर्त्वविषयत्वाज्जश्त्वमेव न । तथा चोक्तरीत्या कुत्वजकस्यैव द्वित्वेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, अपवादप्रवृत्तिप्रतिबन्धकद्वित्वविषयत्वेन तदविषयत्वात् । 'रामौ' इत्यादौ वृद्धः परपूर्वसवर्णदीर्घप्रवृत्तिप्रतिबन्धकनिषेधविषयत्वेन दीर्घाविषयत्ववत् । अतएव तादृक्शब्दस्थकौमुदीसङ्गतिः । अन्यथोक्तरीत्या 'जश्त्वेन ड' इत्यसङ्गतं स्यात् । नच तत्र तत्प्रवृत्तावपि गकारस्य तद्वचनात् सिद्धेन चर्त्वेन द्वित्वात्परत्वात् ककारे तस्य द्वित्वेऽपि "झलां जश्" इति दृष्ट्या चर्त्वस्यासिद्धतया गकाररूपे झशि पूर्वस्य तस्य जश्त्वे उक्तरीत्यैवाचर्त्वे गकारश्रुतिर्दुर्वारा । किञ्च "पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे" इत्यस्या द्वित्वे कार्ये पूर्वं प्रति परमसिद्धं नेत्यर्थेन कुत्वजश्त्वाभ्यां परद्वित्वात्परत्वाच्चर्त्वे चस्य द्वित्वे जश्त्वापवादचर्त्वस्यैव द्वित्वस्याप्यसिद्धतया आद्यस्य कुत्वे तत एव तस्य जश्त्वेऽन्त्यस्य चर्त्वेऽपि 'वाग् च्' इति स्यात् । एवञ्च जश्त्वापवादकतापि तच्चर्त्वस्य भज्येतेति वाच्यम्, तस्यास्तथा पाठेन तथा पाठाभा-

शब्दरत्नम् ।

सिद्धमित्यर्थकेन "पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे" इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्येति वक्तुमुचितमिति वाच्यम्, फले विशेषाभावेन तदनादरणात् । न ह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति, तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्त्वात् । यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । यद्वा धस्य तत्स्थानिकस्येत्यर्थ इति दिक् ॥

भैरवी ।

अस्याः—'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्याः । यत्तु "द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम्,

भावप्रकाशः ।

तेन वक्ष्यमाणार्थाङ्गीकारेण विधिसामान्ये "न मु ने" इतिवत् द्वित्वान्यत्र द्वित्वे कृतेऽपि प्रत्यासत्त्या द्वित्वाश्रयकार्यान्यकार्ये च पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थस्योक्तभाष्यीयलक्ष्यबलेनाङ्गीकारात् । एवञ्चोक्तत्प्रयोगसिद्धये नत्रोक्तार्थतात्पर्यकतत्प्रवृत्तिरावश्यिका । अवश्यंशब्दाद्भावे वुञ् मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादावश्यक इति निपातनाद्वा । ततोऽर्शादेराकृतिगणत्वादच् टाप् इत्वम् । स्पष्टं चेदं मतुप्सूत्रे कैयटे । एवञ्चाविशेषात्सर्वद्वित्वं तत्र गृह्यते । तथा तत्रार्थाङ्गीकारादेवौड्डिढदित्यस्य सिद्धिः । अन्यथाऽभ्यासे चुत्वापत्तिः, वार्तिकं तु तदवयुत्यानुवादः । अत्रापि णत्वं द्वित्वमिति ग्रन्थसङ्गतिरेवेति दिक् । तदेतद् ध्वनयन्नाशङ्कते—नचेति । इत्यर्थकेनेति । इति विध्यर्थतात्पर्यकेनेत्यर्थः । द्वित्वे पूर्वत्र परमसिद्धं नेत्यर्थस्तु न, असमर्थसमासापत्तेः, निषेधविधौ गौरवाच्च । स्पष्टंचेदं परिभाषेन्दुशेखरे । शब्देन्दुशेखरस्त्वार्थिकार्थपरतया नेयः । एतेन वाक्यसंस्कारपक्षे 'कृष्ण ऋध्तिः' इत्यत्र धत्वासिद्ध्या गुणेन भावि ऋनाशेन द्वित्वाप्राप्त्या च गुणे द्वित्वे कार्येऽसिद्धत्वं नेत्यर्थतात्पर्यकपूर्वत्रासिद्धमित्यनेन परत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या "आगन्तूनामन्ते निवेशः" इतिन्यायेन द्वित्वशास्त्रविधेयस्याग्रे एवोत्पत्त्या झषान्तर्यविघातेनाकृतेत्यनेन धत्वाप्राप्त्या जश्त्वाप्रवृत्तेश्च द्वित्वे सति धस्येत्युक्तिरुचितैवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् , भाष्यविरोधापत्तेः । अकृतेत्यस्यासत्त्वाच्चेति भावः । पूर्वत्रासिद्धीयमिति । गहादित्वाच्छः। तदधिकारभवशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । यत्र तत्त्वं तत्राद्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । तत्र "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यधिकारप्राप्तम् । "सम्भवति सामानाधिकरण्ये" इतिन्यायेनाद्वित्वे इति पूर्वत्रेत्यत्रान्वेति । तेन परस्य द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं भवतीतिभावः । इत्यनेन—वार्त्तिकेन । यत्तु जश्त्वोत्तरं द्वित्वे तस्य सकृत्प्रवृत्तिः, अन्यथा त्वावृत्तिरिति लाघवगौरवविशेषात्परिभाषासङ्कोचे मानाभावात्तन्न्यायेन द्वितीयधे जश्त्वाप्रवृत्तेश्च चिन्त्यमिदमिति मन्दः । तन्न, "नह्येकस्यानेकस्य वा" इति भाष्यविरोधापत्तेः, प्रागुक्तरीत्या द्वित्वोत्तरं जश्त्वेऽपि द्वित्वाप्राप्त्याऽनावृत्तेश्च, परिभाषात्वस्यैव सङ्कोचे मानत्वाच्च, तथा लक्ष्यभेदस्य सत्त्वाच्च । तदेतद्ध्वनयितुमनादरे हेतुमाह—यत्रेति । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरित्यस्यासञ्चारायाह—परीति । यद्यपि वार्तिककृदुक्तमिदं, तथापि परिभाषावृत्तिकृद्भिरस्य तत्त्वमुक्तमिति तदुक्तपरिभाषेति न दोषः । नियामकत्वमेव हि तत्त्वम् । नियमश्च फलविशेषायैवेति तदभावस्थले न प्रवृत्तिः । अत एव "व्रीहीनवहन्ति" इत्यादौ दृष्टफलविशेषान्नियमजन्यादृष्टं कल्पयन्ति वाक्यविदः । तदाह—अन्यत्रेति । एतेन "झलांजश्" इति जशोऽप्रतिहतप्रसरत्वादुक्तन्यायेन जशः सिद्धत्वाच्च मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकारोक्तिः, यत्तु ऋधेर्धस्येति भाव इति दीक्षिताः । तन्न, जश्त्वे कृते दस्येत्यौचित्यात् । असिद्धत्वं तूक्तपरिभाषया नेति रत्नाकरोक्तिश्चापास्ता, उक्तयुक्तेः ।

सरला ।

पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति । द्वित्वभिन्ने पूर्वत्रकर्तव्ये परमसिद्धमिति तदर्थः । एवं च द्वित्वविधायक "अनचि च" शास्त्रदृष्ट्या "झलां जश् झशि" इत्यस्य असिद्धत्वाभावेन परत्वात् "झलां जश्" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति भावः । यत्तु द्वित्वे कर्तव्ये त्रैपादिकं शास्त्रं नासिद्धमिति व्याख्यानं, तन्न, द्युभ्यामित्यस्यासिद्धत्वापत्तेः । दिव् भ्यामित्यत्र द्वित्वे कर्तव्ये "दिव औत्" इति शास्त्रदृष्ट्या "अनचि च" इतिशास्त्रस्यासिद्धत्वनिषेधेन परत्वाद्वकारस्य द्वित्वे पश्चादन्त्यस्य उत्वेऽपि वकारानिवृत्तेः । विस्तर इति । अ-

लोपो वेति । "झयो होऽन्यतरस्याम्" (पा०सू०८।४।६२) इति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः । एतच्च "नाज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । प्राचस्तु विकल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता । यदपि व्याख्यातृभिः "शरोऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इति ज्ञापकमभिप्रेत्य तत्संवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम्—"अनुवर्त्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्" इति, तन्न, तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात् । लोपस्य हि नित्यत्वे "अचो रहाभ्याम्–" (पा०सू०८।४।४६) इति द्वित्वं लोपापवादः स्यात् । तथा च "शरोऽचि" इत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव । तस्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्, भाष्यकारादिव्याख्यानमेव

शब्दरत्नम् ।

नाज्झलाविति सूत्रे इति । "हयवरट्" सूत्रशेषे चेत्यपि बोध्यम् । अनुक्तेरिति । "हलो यमाम्" (पा०सू०८।४।६४) इत्यत्र "झरो झरि" (पा०सू०८।४।६५) इत्यत्र चेति भावः । ज्ञापकमिति । उभयत्रापि विकल्पानुवृत्ताविति भावः । लोपस्य हीति । लोपमात्रस्येत्यर्थः । लोपापवाद इति । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः । ज्ञापकान्तर·

भैरवी ।

संय्यन्तेत्यादौ त्रियकारकत्वार्थम्" इति भाष्यवार्तिकप्रामाण्येन वर्णद्वित्वेऽस्याः प्रवृत्तिर्न । अतएव 'णत्वं द्वित्वं चतुर्णाम्' इति परममूलसङ्गतिरिति, तन्न, 'वाक्' 'वाक्क्' इति भाष्यीयप्रयोगासङ्गतेः । अत्र चस्य कुत्वे जश्त्वे द्वित्वचर्त्वयोः प्राप्तौ चर्त्वस्यासिद्धत्वेन द्वित्वे परस्य गस्य चर्त्वे तस्यासिद्धत्वेन खर्परत्वाभावेन पूर्वगकारस्य चर्त्वाप्राप्तौ गस्यैव श्रवणापत्तेः । नचावसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादतया कस्यैव द्वित्वमिति वाच्यम्, अपवादप्रवृत्तिबाधकद्वित्वविषयतासत्त्वेन चर्त्वाप्रवृत्तेः । रामावित्यादौ वृद्ध्यपवादपूर्वसवर्णदीर्घविषयतायाः सत्त्वेन निषेधात्प्राग्वृद्धेरप्रवृत्तिवत् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति परिभाषाया उपस्थितौ लिङ्गन्तु तदधिकारभवशास्त्रत्वम् । यत्र तदधिकारभवशास्त्रत्वन्तत्र 'अद्वित्वे' इत्युपतिष्ठत इति तस्या अर्थः । एवं तदधिकारीयशास्त्रे 'अद्वित्वे' इत्यस्योपस्थितौ 'सम्भवति सामानाधिकरण्ये' इति न्यायेन द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये इदमसिद्धमित्यर्थो भवति । एतेनैनाम्परिभाषामाश्रित्य "झलाञ्जश्" इति जश्त्वस्य प्राक् प्राप्त्या द्विधमिति परममूलमृधेर्धस्येति मूलञ्चासङ्गतमिति खण्डनकारोक्तिः परास्ता ॥

हयवरट्सूत्रस्थभाष्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेरुभयत्र विकल्पानुवृत्तिः सप्रमाणेति प्रदर्शनायाह—हयवरडिति । मूले—ज्ञापकमभिप्रेत्येति । ज्ञापकमुपन्यस्येत्यर्थः । तत्र ज्ञापकतायाम्—संवादार्थं सम्मत्यर्थम् । लोपमात्रस्येति। अत्र मात्रपदं कार्त्स्न्ये । लोपापवाद इतीति । अत्रापवादशब्दो बाधकपरः । अपवाद इवापवाद इत्यर्थः । अपवादो यथोत्सर्गस्य प्राप्तिम्प्रतिबध्नाति तथेदमपि लोपयोः प्राप्तिं वारयेत् । नत्वपवादत्वमेव सम्भवति, यत्रोत्सर्गे प्रवृत्तेऽप्यपवादत्वेनाभिमतस्य प्राप्तिस्तत्रापवादत्वव्यवहारस्य मुख्यत्वात् । द्वित्वस्य लोपमात्रबाधकत्वे साध·

भावप्रकाशः ।

व्याख्यातृग्रन्थसङ्गत्यर्थं 'तन्न तदुत्तर' इत्यादि दोषसङ्गत्यर्थं चाह—हयवरडिति । तथाच तद्भाष्यस्योभयविषयकतया मूलेऽप्युभयत्र विकल्पः प्रतिपाद्यते । यद्यपि तत्रोक्त एव तथापि दृढीकरणाय स्मार्यते । अत एवाग्रेऽपि यथाश्रुतमूलं तत्तत्प्रतीकं धृत्वोभयपरतया व्याख्यातम् । यथाश्रुते एव योजने तदनु·

सरला ।

नियमे नियमकारिणी परिभाषा । अत्र पूर्वत्रासिद्धेत्यस्य प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा अनियमोनास्तीति तत्र तस्याऽ

वा शरणम् । द्वित्वलोपयोरिति । यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद् द्वावेव शिष्येते इति, तन्न, लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात् । त्रिधमिति । "यणो मय" लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे तु चतुर्धमपि बोध्यम् ॥

शब्दरत्नम् ।

मिति । "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९) सूत्रस्थमण्ग्रहणं हलः परस्य यरो लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः । तस्य "हलो यमाम्—" (पा०सू० ८।४।६४) इति विशेषापेक्षत्वे आह—व्याख्यानमेव वेति । यदि तु "हलो यमाम्—" इत्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा द्वित्वस्य तद्विषये चारितार्थ्येन "झरो झरि" इत्यत्र तदनुवृत्तौ "शरोऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इति ज्ञापकमुपन्यस्यते तदा सम्यगेव, परन्तु प्राचां भाष्यसंमतिलेखः प्रामादिकः । तद्भाष्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेः ।

भैरवी ।

कमाह—आरम्भेति । अण्ग्रहणमिति । एतद्धि 'संय्यन्ता' इत्यादावनुनासिकयकारादेर्द्वित्वार्थं,यदि लोपो नित्यः स्यात्तदा कृतेऽपि द्वित्वे तस्य लोपेन निवृत्तौ यकारादिद्वयस्यैव श्रवणमिति तत्राज्ग्रहणेन सिद्धावक्लृप्तस्य परणकारसाध्यप्रत्याहारान्तराश्रयणस्य व्यर्थत्वमिति भावः । तस्य—उक्तसूत्रस्थाण्ग्रहणस्य । सिद्धमिति । अण्ग्रहणादित्यादिः । तद्विषये—"हलोयमाम्" इति लोपविषये 'हर्य्यनुभवः' इत्यादौ । "शरोऽचि" इति ज्ञापकमिति । एतद्धि 'चतुर्ष्षु' इत्यादौ द्वित्वस्य निषेधाय । यदि तु "झरो झरि" इतिलोपो नित्यस्तदा जातेऽपि तस्य द्वित्वे लोपेन निवृत्ताविष्टस्य सिद्धया निषेधो व्यर्थः स्यादिति भावः । प्राचाम्—प्रकाशकृताम् । तद्भाष्यस्य—"अनुवर्तते" इति भाष्यस्य । उभयविषयकतयेति । तेन ज्ञापकेन "झरो झरि" इत्यत्रानुवृत्तौ मध्यस्थत्वेन "हलो यमाम्" इत्यत्रापि तत्सम्बन्ध इत्युभयविषयकता तस्येति भावः ॥

भावप्रकाशः ।

पपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । ग्रहणमिति । तद्धि 'संय्यन्ता' इत्यादावनुनासिकपरसवर्णस्य यत्वेन ग्रहणात् "अनचि" इति द्वित्वे त्रियकारश्रुत्यर्थम् । "हलो यमाम्" इत्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत् । "नह्येकेनैकम्" इति न्यायेन भेदकपक्षस्यापीदमेव ज्ञापकमुक्तरीत्या । विशेषापेक्षत्वे "हलः"इत्यस्यैव तत्त्वं स्यादत आह—सामान्येति । इदञ्च सूत्ररीत्या । अतस्तद्रीत्यैवारुचिमाह—तस्येति । ज्ञापकस्येत्यर्थः । तावतैव चारितार्थ्येन सामान्यापेक्षत्वे मानाभावादिति भावः । एवोक्त्या भाष्यमते तत्प्रत्याख्यानेनास्यावश्यकतां ध्वनयति मूलकृत् । एतेनैवो व्यर्थ इति मन्दोक्तमपास्तम् ।

यत्तु खण्डनकृत् । 'देवदत्त'इत्यादावेवेत्यादिपूर्वेत्स्वद्ग्रन्थे दर्शनादत्र व्याख्यात्रा तथाकृतत्वात्सा न दोषः । किञ्च ज्ञापकमुपन्यस्येत्यनुक्तोपालम्भः । "झयोहः" इत्यतस्तदनुवृत्त्या विकल्पेनायं लोप इति काशिकादौ स्थितम् । तथाच भाष्यम् "अनुवर्तते" इत्यादि । "नाज्झलौ" इत्यत्र कैयटोऽपि लोपो वेत्याहेति तद्ग्रन्थात् । एवञ्च वैकल्पिकत्वे एव भाष्यकैयटसंवादो, न ज्ञापकत्वे, तद्वाक्यं परं तद्विशिष्टमित्यन्यदेतदिति । तन्न, इति काशिकादौ स्थितमित्युक्त्या तस्य स्वानिष्टत्वध्वननेन न्यूनतातादवस्थ्यात् । अभिप्रेत्येति मूले पाठसत्त्वेनोपन्यस्येत्यनुक्तोपालम्भ इत्यस्यैव तथात्वाच्च । तद्भाष्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेश्च । तदेतद् ध्वनयन्नन्यथा तं संयोज्य खण्डयति—यदि त्वित्यादि । सिद्धमिति । अण्ग्रहणादिति भावः । ज्ञापकमिति । इत्यभिप्रेत्य तत्र तदर्थं तत्परभाष्यमुपन्यस्तं तैरित्युच्यत इत्यर्थः । सम्यगेवेति । मूलोक्तदोषाभावात् । एवञ्च मूलमयुक्तमेवेति भावः । यथाकथञ्चिन्मूलाशयप्रदर्शनेन तदपि योजयन्नाह—परन्त्विति । प्राचाम् । प्रकाशकृताम् । तद्भाष्येति । अनुवर्तत इत्यादिभाष्यस्येत्यर्थः । "झरोझरि"

सरला

प्रवृत्तेरित्यादि विस्तर इत्यर्थः । अण्ग्रहणमिति । तद्धि संय्यन्तेत्यत्र "वा पदान्तस्य" इति परसवर्णपक्षेऽनुनासिकयकारस्य "अनचि च" इति द्वित्वार्थं यरूग्रहणेन ग्रहणाय । लोपस्य नित्यत्वे हि तत्र द्वित्वेऽ-

एत्येधत्यूठ्सु (पा०सू०६।१।८९)॥ अत्र एचीत्यनुवर्त्तते। तच्च एतेरेव विशेषणं नत्वेधतेः, अव्यभिचारात्। नाप्यूठः, असम्भवादिति प्राञ्चः। अत्र कैयटः-

---

शब्दरत्नम्।

असम्भवादिति। न च 'आ अवतीति औजंनस्य और्जनौः' इत्यादाववेः क्वाबूठ्याद्गुणे परादिवत्त्वेनोठ्त्वात्सम्भवोऽस्ति। न च "वृद्धिरेचि" (पा०सू०६।१।८८) इति सिद्धिः "ओमाङोश्च" (पा०सू०६।१।९५)। इत्यनेन बाधाद्, अनेन तु सामर्थ्यात्तद्बाध्यत इति वाच्यम्, तस्यानभिधानादित्याशयात्। किं च "ओमाङोः—" (पा०सू० ६।१।९५) इत्येतद्बाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येन लक्ष्यानुरोधेन च 'एचि' इत्यस्यासम्बन्ध-

भैरवी। ✓

रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुं तन्मतमनुवदन्नाह—नचेति। औरिति। "गोतो णित्" इति सिद्धस्य रूपस्यायं लेखः। प्रातिपदिकस्वरूपन्तु 'ओ' इति। गुणे इति। तदा एच्परत्वाभावेन वृद्धेरप्राप्तेः। तद्बाध्यते—"ओमाङोश्च" इति पररूपम्बाध्यत इति भावः। अनभिधानादिति। "क्षिचि वृद्धिः" इतिसूत्रस्थकैयटोक्तिरत्र मानम्। अनभिधाने भाष्यसम्मत्यभावादाह—किञ्चेति। सामर्थ्येन-एचोत्यस्य ऊडंशेऽपि सम्बन्धेनैजादावूठि वृद्धिरिति वाक्यार्थसामर्थ्येन। लक्ष्यानुरोधेनेति। ऊडंशेऽप्येचीत्यस्य सम्बन्धेनैजादावेवोठि वृद्धिस्वीकारे येन नाप्राप्तिन्यायेन "ओमाङोश्च" इत्येतद्बाधेनात्रैव स्यान्न तु 'विश्वौहः' इत्यादाविति तादृशलक्ष्यसिद्ध्यनुरोधे-

भावप्रकाशः।

इत्यत्रानुवृत्तौ मध्यस्थतया "हलो यमाम्" इत्यत्रापि तत्त्वसिद्धिः। अत एव खण्डनपराग्रिमभाष्यसङ्गतिस्तथाच न ज्ञापकखण्डने मूलतात्पर्यं किन्तु भाष्यसम्मतिलेखखण्डने। अत एव तदभिप्रायं ल्यबन्तेनोल्लिख्य मुख्यं खण्डयं तत्रेत्यादिनोपन्यस्तं मूलकृता। एवञ्च पक्षत्रयेऽपि व्याख्यातग्रन्थासङ्गतिरेवेति भावः।

रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुमनुवदति। नचेति। औरिति। पूर्वपक्षे "गोतो णित्" इति सिद्धरूपोल्लेखः। शब्दस्तु ओ इति; तदाह—अवेरिति। गुणे इति। एचीति विशेषणाद् वृद्धेरप्राप्तेरिति भावः। परादित्वेनोठ्त्वादिति। व्यपदेशिवदित्यतिदिष्टेनेत्यर्थः। इट्त्ववदूठ्त्वं समुदायवृत्तीति भावः। बाधादिति। पूर्ववत्पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्त्वादिति भावः। सामर्थ्यादिति। एचीति विशेषणेनान्यत्र अचारितार्थ्यादिति भावः। अनभिधानादिति। इदं दुर्वचमिति शेषः। वृद्धिसूत्रस्थकैयटोक्तेरिति भावः। नन्वत्र मानाभावः। न च वृद्धिसूत्रस्थभाष्यं मानमिति वाच्यम्, तस्यान्याशयकत्वात्। अत एव तत्रस्थः कैयटश्चिन्त्य एव। स्पष्टं चेदमुद्द्योते। एवं चासम्भवोऽसम्भवी। अत एवाशयादित्युक्तमत आह—किञ्चोमेति। एतेनागतिकगत्यनभिधानाश्रयणानौचित्यम्। उद्द्योतोऽपि चिन्त्यः, भाष्यादिकं तूत्तरपदत्वे चेति निषेधाभिप्रायम्। किञ्चेत्यादिग्रन्थस्तु असम्भवादिति व्याख्येयग्रन्थविरुद्धः। तस्मादूठित्यत्रोकारप्रश्लेषेण निर्वाह इति मन्दोक्तमपास्तम्। उक्तरीत्या तदनाश्रयेणोद्द्योतस्यापि युक्तत्वात्, उत्तरपदत्वे चेत्यस्यार्थाज्ञानाच्च, व्याख्येयग्रन्थोपमर्दार्थमेव किञ्चेत्यादि प्रवृत्तेश्च। अत एव प्रश्लेषवैयर्थ्याच्चेति दिक्। उक्तरीत्या सामर्थ्याभावादाह—लक्ष्येति। यद्येचोठ् विशेष्येत तदा येन नेति न्यायेनात्रैवोमाङोरिति बाधित्वा

सरला

पि लोपेन निवृत्तौ यकारद्वयस्यैव श्रवणमिति तद्व्यर्थमज्ग्रहणेनैव सिद्धेः।

अनभिधानादिति। अत्रसूत्रे एत्येधत्योरिति योगं विभज्य एचीत्यस्य तत्रैव विशेषणपरभाष्यमत्र मानम्। वस्तुतस्तु विश्वौह इत्यादौ वृद्ध्यर्थम् भगवता एचीति एत्येधत्योरेव विशेषणमित्युक्ततया चैतस्यानभिधाने न तन्मानमिति बोध्यम्।

एधतेरपि विशेषणम् । मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात् । यद्यपीदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते, तथाऽपि क्वचिद् दृश्यत एव । न च "णौ चङि–" (पा०सू०७।४।११) इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि "अजादेर्द्वितीयस्य" (पा०सू०६।१।२) इति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोह इति वाच्यम् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति षाष्ठभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथेहैव णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ

शब्दरत्नम् ।

कल्पनैवोचिता । ह्रस्वे कृते इति । वृद्धेः पूर्वमित्यादिः । वार्णपरिभाषयेति भावः । अनन्यत्वादिति । न च "अचः परस्मिन्" (पा०सू०१।१।५७) इति स्थानिवत्त्वेनैजादित्वं सुलभम्, पूर्वपरविधित्वात् । पूर्वस्यैव विधौ हि सः । मध्ये ऽपवादन्यायेनाऽऽद्गुणं बाधित्वा इहैव स्यात्, 'उपैधते' इत्यादौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः । संमोह इति । एधतेरादेशाभावेन न स्थानिवत्त्वेन तत्त्वम् । न स्यादिति । न च "णेरनिटि" (पा०सू०६।४।५१) इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्य लोप इत्यर्थः, स चालोन्त्यपरिभा-

भैरवी ।

नेत्यर्थः । असम्बन्धेति । 'ऊढंशे' इत्यादिः । वार्णेति । वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । मूले—एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृतस्येत्यर्थः । अनन्यत्वादिति । स्थानिवद्भावेनेत्यादिः । नत्वत्र "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति परिभाषायाः सञ्चारः, अर्द्धाधिकविकारसत्त्वात् । एजादित्वन्तु न स्थानिवद्भावेन, अल्विधित्वादिति भावः।एचीत्यस्यैधत्यंशे सम्बन्धेऽपि स्थानिवद्भावेन 'मा भवान्प्रेदिधत्' इत्यत्र वृद्धिवारणासम्भव इत्याशङ्कां वारयति–नचेत्यादिना। पररूपमेवेति । तथा चेष्टानिष्टव्यवस्थाया असिद्धिरिति भावः । ननु दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेशो दार्ष्टान्तिके तु न तथेति वैषम्यम् । किञ्च स्थानिवद्भावेनैधतित्वमपि वक्तुं शक्यमत आह—एधतेरिति । तत्त्वम्-एधातित्वम् । दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेशः, इह तु प्रकृत्यवयवधकारप्रत्य-

भावप्रकाशः ।

स्यादिति 'विश्वौहः' इत्यादि न स्यादिति "वाह ऊठ्" सूत्रभाष्याभिमतेष्टानिष्टलक्ष्यानुरोधेनेत्यर्थः। असम्बन्धेति । ऊढंश इति भावः । अत एवेणीकारादाविति प्रकृतसूत्रस्थवार्तिकादिसङ्गतिस्तदाह— वोचितेति । वार्णेति । वाक्यसंस्कारपक्ष इति भावः। एचीति विशेषणेऽप्यवारणमित्याह— नचेति। अत्र मते तदभावे फलितमाह—मध्ये इति । बाध्यविशेषचिन्ताङ्गीकार इति भावः। पररूपमेवेति । तथाचेष्टानिष्टव्यवस्था न स्याद्वार्तिकादिविरोधश्च स्यादिति भावः। ननु दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमूहादेशेऽप्यत्र न तथेति तद्वैषम्यम् । किञ्च एकदेशेति लौकिकन्यायस्यार्धन्यूनाविकारेणाप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेनेष्टसिद्धिरत आह—एधतेरिति ।। तत्त्वम्, एधतित्वम् । तथाच सम्मोहमात्रेऽयं दृष्टान्त इति भावः। स्याङ्गस्येति । तदधिकारस्थत्वादिति भावः। ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धातिस्थानिन एवाण्यन्ततयानङ्गतया च कथमदोषत्वम् । एकाच इत्युक्तेः केवलणिचोऽजादेर्द्वितीयस्येत्युक्तेः प्रकृतिप्रत्ययसमूहस्यादेशदोर्लभ्या-

सरला ।

पूर्वस्यैव विधाविति । तेन आरतुरित्यादौ "ऋच्छत्यृताम्" इति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति शेखरे निरूपितम्। मूले—एजाद्योरितीति । एधत्यंशे एचीति विशेषणस्य फलं प्रेदिधत् इति कैयटोक्तम् । इणीकारादौ प्रतिषेध इतिवार्तिकस्य भाष्यकृता एचीत्यनुवर्त्य उपेत इत्यादौ वृद्धिवारणेन प्रत्याख्याततया वार्तिकसत्त्वे प्रेदिधत् इत्यत्र वृद्धेः प्राप्त्या एचीत्यस्य सम्बन्धेन तत्प्रत्याख्याने वृद्धेरप्राप्त्या फलभेदेनानभिधानादेचीति एधत्यंशे सम्भवमात्रेणोपरञ्जकतया विशेषणमिति । वस्तुतस्तु यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमितिपरिभाषया इणीकारादौ इतिवार्तिके इणीति एधते रप्युपलक्षणम् । वार्तिकानुसारेण

सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात्। न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं "चङि" (पा०सू०६।१।११) इति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम्। ओणे-र्ऋदित्करणेन बहिरङ्गस्यापि "णौ चङि" (पा०सू०७।४।१) इति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात्।

शब्दरत्नम्।

यथाऽन्त्यस्य, एवं च प्रकृते न दोषः। "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेनेधीत्यस्येधिधिङ्-त्यादेशसत्त्वेन स्थानिनो ण्यन्ततया आदेशेऽपि स्थानिवद्भावेन ण्यन्तत्वस्य सुलभत्वादि-ति वाच्यम्। अलोऽन्त्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया च "णेरनिटि" (पा०सू० ६।४।५१) इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्यान्त्यो यो निर्दिश्यमानो णिस्तस्य लोप इत्यर्थेन दोषा-त्। अन्ते णेरसत्त्वात्। सूत्रं तु आय्यादित्यादौ चरितार्थमिति भावः। कुत्वं च न स्या-दिति। हन्त्यवयवहकाराभावात्। सन्सम्बन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्त्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः। अन्तरङ्गत्वादिति। चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ्मात्रनिमि-त्तत्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः। भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तम्। ज्ञापितत्वा-

भैरवी।

यघटितसमुदायस्यादेश इति वैषम्यं यद्यप्यस्ति तथापि सम्मोहे दृष्टान्तोऽयम्। सर्वे सर्वपदादे-शा इतीति। एधीत्यस्य समुदायस्यार्थवत्त्वेनास्ति 'सर्वे' इति न्यायसञ्चारः। श्रौतस्तु धीत्य-स्यैव, "अजादेर्द्वितीयस्य" इत्युक्तेः। परिभाषया चेति। द्वयोः परिभाषयोर्बाध्यबाधकभावाभा-वादेकवाक्यतयेत्थं व्याख्यातम्। "पादस्य लोपः" इत्यादौ यथा। दोषादिति। णिलोपस्य प्रा-प्त्यभावरूपदोषात्। असत्त्वादिति। सम्मोहेन णिबुद्धेरसत्त्वादित्यर्थः। सूत्रन्तु आय्यादिति। अ-त्र णिति प्रत्यये परतो वृद्धेर्विधानेन णिबुद्धेरविघाताद्भवति णिबुद्धिरिति भावः। मूले—सनः सकारेणेति। "सन्यङोः" इत्यस्य षष्ठ्यन्ततया सकारविशिष्टस्य 'नटभार्यावद्व्यञ्जनानि भवन्ति' इति न्यायेनैकाच्पदेन ग्रहणादिति भावः। स्यादपीति। अपिर्मूलोक्ताभावस्य समुच्चायकः। तथा च मूलोक्तम्मुख्यन्दूषणमिति ध्वनितम्। शङ्काभिप्रेतमन्तरङ्गत्वमुपपादयति—चङ्परेति। भाष्ये त्विति। एतेन नित्यत्वेनैव निर्वाहेऽन्तरङ्गपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति भावः। मूलोक्तस्वो-

भावप्रकाशः।

त्थात आह—सर्वे इति। एवं चार्थवत्त्येवेति सिद्धान्तोऽप्यबाधितो भवतीति भावः। ण्यन्तत्वेति। अङ्गत्वस्येत्यपि बोध्यम्। "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यादिवैयर्थ्यापत्त्या प्रक्रियादशायामुक्तन्यायानाश्रयणमिति तु न, अत्र पक्षे तेषामप्यर्थान्तरकल्पनात्। श्रौते एव स्थान्यादेशभावे तत्प्रवृत्तिर्नानुमानिके इत्यपि न, तत्रा-देशपदानर्थक्यापत्तेः तद्ध्वनयन्नाह—अलोन्त्येति। तत्राविरोधेन द्वयोर्बाध्यबाधकभावाभावादुपस्थितेः। तासस्त्योरित्यादौ तु न दोषः,सस्येत्यतः सीतिवत्स इत्यनुवृत्तेः।एवञ्च निर्दिश्यमानस्येति विषयेऽलोन्त्यस्येति प्रवृत्तावपि तद्विषये "समः सुटि" इत्यादौ न तत्प्रवृत्तिः, तस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एवञ्च तदन्तविधिर्यदागमा इत्युभयविषयस्तद्विषय स्पष्टं चेदं परिभाषेन्दुशेखर इति भावः। 'सनः' इत्यादि कृते इत्यन्तोक्तिस्वारस्य-माह—सानिति। निर्नो चत्वार एकाच इति भाष्योक्तेरिति भावः। स्यादपीति। अपिर्मूलोक्ताभावसमु-च्चायकः। तथाच पाक्षिकोऽयं दोष इति प्रागुक्तमेव मुख्यं दूषणम् नत्विदमिति मूले निश्चः पाठः सूचितोऽ-नेन। अत एव प्रतीकं तथा धृतमिति भावः। नाल्पेति। अल्पपदार्थनिमित्तकत्वादित्यर्थः। भाष्ये-त्विति। तुना एवेन च सूचितम्—तावतैव निर्वाहे तदनुरोधमुत्सृज्यान्तरङ्गत्वपर्यन्तधावनं प्रकाशानु

सरला।

पधत्यंशे एधीत्युपरञ्जकमिति कल्पनापेक्षया भाष्यानुसारेण वार्तिके उपलक्षणतया व्याख्यानस्यैव ज्याय-स्त्वात्। तथाच इदिधत् इत्यस्यानभिधाने न मानमिति दिक्।

अत्र माधवः—मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र नातिप्रसङ्गः । ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव हि "न भाभूपूकमिगमि–" (पा०सू०८।४।३४) इत्यत्र "ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानम्" इत्युक्तम् । तत्रैव शब्दान्तरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम् । किं च ण्यधिकस्यापि ग्रहणे "उपसर्गात्सुनोति–"(पा०सू० ८।३।६५) इत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्य ण्यन्तेनाभेर्योगात्सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसङ्गतं स्यात् । न च "हेरचङि" (पा०सू०७।३।५६) इति लिङ्गात् "प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्" इति भ्रमितव्यम् । ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात् । तथा च वार्तिकम्—"हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात् । ज्ञापकं तु चङोऽन्यत्र ण्यन्ते ऽपि कुत्वभावस्य" इति । तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थैः पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावता ऽपि प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वं केनापगतमित्यवधार्यताम् । न ह्युपैधत इत्यादौ तिङन्तस्यैधरूपता नास्तीति प्रकृत्यंशे सा हीयते । तथा च "उपसर्गात्सुनोति–" इति सूत्रे वार्त्तिकं "सिद्धं त्ववयवानन्यत्वात्" इति । यत्त्वभिषावयतीत्यत्रत्यभाष्यविरोधोद्भावनं, तद्विपरीतम् । यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात् कैयटमते सिद्धा यथोक्तव्यवस्था । त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन ण्यधिकस्याग्रहणादसङ्गतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात् । को ह्येधयतिसावयत्यो-

---

शब्दरत्नम् ।

दिति । इदं च "णौ चङि–" (पा० सू० ७।४।१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

असङ्गतं स्यादिति । सुनोतिग्रहणेन सावयतेरपि ग्रहणेन शङ्काया एवाभावादिति भावः । अवयवानन्यत्वादिति । ण्यन्तावयवस्य सुनोतेः सुनोतिभिन्नत्वाभावादिति तदर्थः । सुनोतिरूपानपायादिति । सुनोतित्वानपायादित्यर्थः । असङ्गतैवेति । ण्यन्तेनाभेर्योगादिति शङ्का प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपा च व्यवस्थाऽसङ्गतैव स्यात् । त्वदुक्तरीत्या ण्यधिके षत्वाप्राप्तेरित्यर्थः । तदेवाह—को हीति ।

भैरवी ।

क्तयोः सप्रमाणत्वसूचनायाह–इदमिति । इदम्–बहिरङ्गस्यापि पूर्वम्प्रवृत्तिरित्येतत् ।

शङ्काया एवेति । शङ्काया अभावे समाधानमप्यसङ्गतमित्येवकारेण ध्वनितम् । सुनोतिरूपेत्यत्र "रूपशब्दोऽर्थ ।र" इति "स्वं रूपम्" इत्यत्र यद्यपि प्रतिपादितं तथापि षष्ठ्यर्थान्वयायाह—सुनोतित्वेति । त्वदुक्तरीत्या—ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वमित्युक्तरीत्या । मूले—असङ्गत एवेति । अत्र एवकारेण प्रकृतिभागस्य शब्दान्तरत्वे 'उपैधयते' 'प्रैदधिषते' इत्यादौ वृद्ध्य-

भावप्रकाशः

रोधेन मूलकृतो व्यर्थं तत्र तदुक्तिबीजं तु प्रथमोपस्थितत्वमिति । मूलोक्तेः स्वोक्तेश्च समूलत्वं ध्वनयति—इदमिति ।

शङ्काया एवेति । तथाचोभयमसङ्गतमिति भावः । अवयवान्यत्वाभावादित्यर्थनिरासायाह—ण्यन्तेति । षष्ठ्यर्थान्वयमाह–सुनोतीति । रूपशब्दो धर्मपर इति भावः । शङ्केति । तद्रूपेत्यर्थः । त्वदुक्तेति । ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः । एवञ्च तत्र कथमप्यप्रवृत्त्योभयासङ्गतिरिति भावः । मूले असङ्गत एवेति । अतएव'उपैधयते' 'प्रैदिधिषते'इत्यादौ वृद्धिः, प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वात् । किञ्चैधस्यवयवेऽचोत्यर्थ-

र्विशेषः-यदेधतेर्ण्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रहणमिति । यदपि ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलम्, विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य तु णिचा व्यवधानेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वात् । अत एव न तत्रत्यन्यासादिभिः स्वोक्त्या वा विरोधः । प्रत्युत तवैव विरोधः, षाष्ठे भाष्यवार्तिकयोः "एत्येधत्योः-" (पा० सू० ६।१।८९) इति योगं विभज्य "एचि" इति विशेषितत्वात् । तस्मादिह वृत्तिग्रन्थो माधवग्रन्थश्चासङ्गत एवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-एजाद्योरिति ॥

अक्षौहिणीति । ऊहोऽस्त्यस्य ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । "पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्" (पा० सू० ८।४।३) इति णत्वम् । यत्तु प्राचा विगृहीतमक्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्या इति । तदपि उहिनीशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इत्येवंपरतयैव कथंचिन्नेयम् । ऊहशब्देन समासे तत इनौ-

---

शब्दरत्नम् ।

विग्रह इति । समस्यमानपदस्वरूपबोधक इत्यर्थः । तत इनाविति । "अतो

भैरवी ।

भावः स्यादिति ध्वनितम् । वस्तुतस्तु "इणोकारादौ प्रतिषेधः" इति वार्तिकविरोधात्प्रेदिधदित्यस्यानभिधानमावश्यकमिति तदुपादानेन सर्वोऽपि विचारोऽत्र निष्फल एव । एत्येधत्योरवयवे एचीति भाष्यकारीयव्याख्यानन्तूपरञ्जकतया एधत्यंशेऽप्येचीत्यस्य सम्बन्ध इत्यभिप्रायेणेत्याहुः । अपरे तु वार्तिकस्थमिण्ग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव भाष्यकृताऽत्रैत्येधत्योरिति योगं विभज्य तयोरेवैचीति विशेषणं कृतमिति वदन्ति ॥

नन्वन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते इति न्यायविरोधादिति विग्रह इत्यसङ्गतमत आह—समस्यमानेति । 'वाप्यामश्वो वाप्यश्वः' इत्यादौ यथा । स्पष्टार्थमाह अत इनीति। नन्वसिद्धपरिभाषया जातस्य तत्कालप्राप्तिकस्य चासिद्धत्वप्रतिपादनेनान्तरङ्गेणेत्ययुक्तमत आह-

भावप्रकाशः।

स्यावश्यकस्य प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यसम्मतत्वेनादोषात्।एतेन वृत्तिमाधवग्रन्थखण्डकैः'उपैधयते' इत्यत्र दोष नोद्भावितः, अस्फूर्तिवशादिति जगन्नाथोक्तं,—प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वेऽप्यनर्थकत्वेनानतिप्रसङ्गान्मूलं चिन्त्यम् भाष्याद्याशयस्तु तन्मध्यपतितन्यायेन धातावधिकस्यार्थवत्तया 'एधति'ग्रहणेन ग्रहणादतिप्रसङ्ग इति रत्नाकरोक्तं चापास्तम्, उक्तयुक्तेः तस्या अनित्यत्वाच्च, एत्यादीनामुपलक्षणत्वाच्च, विशेषणतया ग्रहणाच्च, भाष्यादियोजकत्वद्रीत्याऽपि मूलस्य योजयितुं शक्यत्वाच्च । वर्णस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणे तदप्रवृत्तेश्च । वस्तुतस्तु इणीकारादाविति वार्तिके एधत्यनुपादानाद्भगवता तदुपादानाकरणाच्च 'प्रेदिधत्'इत्यादेरनभिधानम् । एत्येधत्योरेचीति विशेषणमिति भाष्यं तु एधत्यंशे सम्भवमात्रेणोपरञ्जकतया विशेषणबोधकत्वेनोपपन्नम् । परममूलमपि तथैव । लिखितकैयटस्तु बहुपुस्तकेष्वनुपलम्भादप्रामाणिकः । एवञ्चोक्तरीत्या माधवग्रन्थासङ्गतावपि वृत्तिग्रन्थः सम्यगेव । एतदरुचिबोधकमेव मूले इत्यभिप्रेत्येति टीकायामुचितेत्युक्तमितिबोध्यम् ।

यत्तु 'अक्षाणामूहिनी' इति विग्रह उक्तो नव्यैः । तन्न, 'संज्ञायामिति णत्वम्'इति स्वोक्तिविरोधादिति रत्नाकरस्तत्खण्डयति—समस्यमानपदेति । नतु वृत्त्यर्थावबोधकत्वेन तत्त्वं ततस्तदप्रतीतेः । व्युत्पादनं त्वसताऽप्यवयवार्थेन रथन्तरादिवत् । अतएव 'वाप्यामश्वो वाप्यश्वः' "संज्ञायाम्" इति समास इत्यादि "ईदूतौच"इतिसूत्रस्थभाष्यकैयटादिग्रन्थसङ्गतिरिति भावः । प्रकाशकृता दूषितं प्रसादग्रन्थं योजयन्नुभयमनुवदति मूले—यत्तु प्राचेत्यादि । नन्वन्तरङ्गपरिभाषया जातस्य तत्कालप्राप्तस्य चासिद्धत्वेऽप्यत्रातथात्वादन्तरङ्गेणेत्ययुक्तोऽनुवादः । नच तत्कालप्राप्तेनेति तदर्थो नतु परिभाषाया विषयः । अत एवाकृतेत्यस्यासञ्चार इति वाच्यम् । तथा व्यवहारस्यात्र सर्वत्र परिभाषामूलकत्वस्यैव "अचः पर"इति सूत्रभाष्ये

तु वृद्धिर्न स्यात्, अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात्। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात्। यथोक्तं प्राक्—"इण्-ङि-शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्" इति ॥

स्वादीरेरिणोः। ईरेरिण्योरिति क्वचित्कोऽपपाठः। स्वैरीति णिन्यन्तस्याश्वि-

---

शब्दरत्नम्।

इनिठनौ" (पा०सू०५।२।११५) इति विहित इत्यर्थः। अन्तरङ्गेणेति। प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः। समर्थग्रहणेन कृतसन्धिकार्यादेव तद्धितोत्पत्त्या तद्विषयेऽकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तेस्तस्या असत्त्वाच्चेति भावः। चरितार्थत्वादिति। तद्घटकोहिनीशब्दस्य कल्पितार्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

भैरवी।

प्रथमेति। समासे संहिताया नित्यत्वेन इन्प्रत्ययोत्पत्तिपर्यन्तं विलम्बासम्भवादिति भावः। नन्वकृतव्यूहपरिभाषया प्रथमतो गुणो न भविष्यतीत्यत आह—समर्थग्रहणेनेति। इदमकृतव्यूहपरिभाषायाः सत्त्ववादिमतेन। वस्तुतः सा नास्तीत्याशयेनाह—तस्या इति। तद्घटकेति। प्राचोपपादितो यः समुदायस्तद्घटकेत्यर्थः। कल्पितार्थेनापीति। समासे समुदायस्यैवार्थवत्त्वम्, अवयवस्य कल्पितं तत्त्वम्, तच्चात्र नास्तीत्यर्थः। इन्प्रत्ययस्य समासादुत्पत्तेरिति भावः। एतत्सूत्रेति। नच "अक्षादूहिन्याम्" इति वार्तिकं न तु सूत्रमित्येतत्सूत्रमित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, तद्धितप्रकरणारम्भे शब्दरत्ने एवोपपादयिष्यमाणत्वात् ॥

भावप्रकाशः।

ध्वनितत्वात्, बाधादित्यादिग्रन्थासङ्गतेश्चात आह—प्रथमेति। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन लोकन्यायसिद्धेनेत्यर्थः। इदञ्च युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिमात्रनियामकमेव। बहिरङ्गासिद्धत्वमपि पूर्वं तदप्रवृत्तिरूपं यथा 'पट्व्या' इत्यादौ पदस्य विभज्यान्वाख्याने। क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वमेवान्तरङ्गत्वं बहिरङ्गासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपम्। एवमत्रापि। बाधादित्यस्याप्ययमेवार्थः। तत्रान्तरङ्गत्वं तु भाविबोद्धबहिरङ्गनिरूपितमक्षतम्। "नाजानन्तर्ये" इति तु न, उक्तोत्तरत्वादिति भावः। नन्वेवमपि "अकृत" इति दुर्वारा, निमित्तविनाशसम्भावनाऽपि हि तत्प्रवृत्तिनिमित्तम्। अत एव 'क्ङिणः' इति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वं सतुक्कनिर्देशवैयर्थ्यं च ब्रुवन् "अचःपर" इति सूत्रस्थकौस्तुभो गोमत्प्रियादिश्चोपपद्यते। अन्तरङ्गानपीत्याद्यस्या एव प्रपञ्चः। तज्ज्ञापकं चास्या एवेत्यत आह—समर्थेति। इदं च मूलरीत्या। तद्विषये, तद्धितविषये। सिद्धान्तरीत्या आह—तस्या इति। ननु "उपसञ्जनिष्य" इति न्यायेन वृद्धिरेव स्यादत आह—मूले-अपवादेति। चरितार्थत्वादितीति। तथाचापवादो यद्यन्यत्रेति न्यायस्य विषयो, न तस्य। अत एव यथोक्तमित्यादिना दृष्टान्तोक्तिः। एवञ्च विधानसामर्थ्याद्गुणबाधकत्वं नेति भावः। ननु युगपदन्वाख्याने विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं कुतो नेत्यत आह—तदिति। यद्वा सामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तिमभ्युपेत्य मूलोक्तं दूषणम्। वस्तुतः सैव नेत्याह—तदिति। समस्तप्रकृतिकेन्नन्तघटकेत्यर्थः। इनो विशिष्टप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राप्रकृतिकत्वात्। अपिर्वास्तवार्थाभावसमुच्चायकः। तत्रैतदिति। प्राचोक्तप्रक्रियाके तत्र लक्ष्ये "अक्षादूहि" इति वार्तिकाप्रवृत्तेरित्यर्थः। तथाच तत्र प्रक्रियायां तत्र वृद्धिर्नैव स्यादिति भावः। 'उपजनिष्यमाण इतिन्यायसञ्चारे आह—तदघटकेति' इति

सरला।

मूले—उक्तं प्रागिति। अयज इन्द्रम्, ग्रामे इह, सर्वे इत्थम्, अत्रान्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यत इति। एतत्सूत्रेति। क्रतूक्थादिसूत्रस्थे विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृतः इति वार्तिके 'वार्तिकसूत्रिकः' इतिभाष्योदाहरणात् "सूत्राच्चकोपधात्" इतिसूत्रभाष्ये "संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम्" इत्यस्य 'माहावार्तिकः' इति प्रत्युदाहरणात् "स्वरितो वाऽनुदात्तेऽपदादौ" इतिसूत्रभाष्ये

यां वृद्ध्यभावप्रसङ्गात् । स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्बोध्या । यत्तु व्याचख्युः—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति, तन्निष्फलम् ॥

प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु । अत्रोहशब्दः कैश्चित्प्रक्षिप्तो भाष्यादौ तु न दृश्यत इति प्राञ्चः । इदानीन्तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्तिकयोरूहशब्दो दृश्यत एव । नानर्थकस्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः । सीरदेवस्त्वाह–"व्रश्च–" (पा० सू० ८।२।३६) इतिसूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति । नन्वेतदयुक्तम् , फणादिना राजिना साहचर्यात् तथाभूतस्यैव षत्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपक्षीणत्वादिति चेत् ? 'विभ्राट्' 'विभ्राक्' इति रूपद्वयं हि साध्यं, तच्च व्रश्चादिसूत्रे 'राजृ' इति पठित्वाऽपि सुसाधम् । एकस्य भ्राजतेरृकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात्–ऋभ्राज इति, "भ्राजभास–" (पा० सू० ७।४।३) इति विकल्पस्य वाचनिकतया ऋकारस्य आत्मनेपदमात्रफलकताया

शब्दरत्नम् ।

ज्ञापकमितीति । भ्राजौ राजेरपि सत्वेन राजिग्रहणेनैव सिद्धेस्तद् व्यर्थं सज्ज्ञापकमिति भावः । तथाभूतस्यैवेति । फणादेरेवेत्यर्थः । राजृ इति पठित्वेति । न चैवमनुबन्धनिर्देशाद्राराष्टीत्यादौ यङ्लुकि षत्वं न स्यादिति वाच्यम् , यङ्लुकश्छान्द-

भैरवी ।

भ्राजौ राजेरपीति । अत्र अपिशब्दो भ्राजावित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । परोक्तं दूषणमुद्धर्तुमाह—नचैवमिति । छान्दसत्वादिति । एतेन "श्तिपाशपा" इति परिभाषासत्त्वे छन्दसि सर्ववि-

भावप्रकाशः ।

व्याख्यानमयुक्तम् । अपवादवैयर्थ्ये एव तत्प्रवृत्तेः । यथा दधत्रीत्यादौ । ऊडादिभिरेव नेति तत्प्रवृत्तिरेवेत्यपि न, तत्रैव मानाभावात् ।

मूले-निष्फलमिति । हेस्वैरोऽस्ति स्वैरप्रियः स्वैरज्ञानं स्वैरवटावित्यादौ वृद्धिरिष्टैव । अत एव 'दन्त्योष्ठ्यः' कम्बलवसनार्ण'इत्यादि च सङ्गच्छते । एतेनोक्तप्रयोगेष्ववृद्धये उत्तरपदयोरीरेरिणोरित्यर्थस्समासग्रहणाभावेऽपि वस्तुतस्समासे एव वृद्धेरिष्टत्वात्स्वीकार्यः, समर्थपरिभाषोपस्थानेनानन्वितार्थकत्वादुद्धारेऽपि 'स्वैरवटौ'इत्यादिदोषानुद्धारादिति प्रकाशाशयेन मूलं चिन्त्यमिति जगन्नाथरत्नाकरोक्तमपास्तम्, तत्र तस्या इष्टत्वात् । सिद्धान्तरीत्या तथा तस्याप्युद्धाराच्च । साक्षात्पदत्वेन सुबन्तत्वेन वोद्देश्यत्वाभावात्तदप्रवृत्तेश्च । तत्राप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति दिक् । एतेन समर्थपरिभाषोत्तरपदाक्षेपाभ्यामेव निर्वाहेऽर्थवत्परिभाषा निष्फलेति मूलादि चिन्त्यम् । अन्यथा 'प्रौढघटौ'इत्यादावनिर्वाहः । जहत्स्वार्थायामगतिश्चेति "प्रादूहोढः" इत्यत्र तदुक्तमप्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः, प्रकाशानुयायित्वाच्च मूलादेः, प्रक्रियादशायां जहत्स्वार्थानङ्गीकारस्योक्तत्वाच्च । गौणमुख्यन्यायेनार्थवत्परिभाषामूलकेन संज्ञाभूतैरादिशब्दे तु वृद्धिर्नेति भावः ।

मूले-प्राञ्चः-प्रकाशकृतः । भ्राजौ राजेरपीति । अपिः पूर्वान्वयी । यद्वा, यथाश्रुत एव भ्राजिसमुच्चायकः । व्यपदेशिवद्भावस्तूभयत्रापि तुल्यः । राजेरपीत्याद्यपाठः, धातुनिर्देशे इको विधानादन्तर्गतस्य चाधातुत्वात् । रत्नाकराद्यनूदितं खण्डनकृदुक्तदोषमुद्धर्तुमाह—नचैवमिति । तथापाठे इत्यर्थः । सि-

सरला ।

नचेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ते" इति भाष्याच्च वार्तिकेऽपि सूत्रव्यवहारदर्शनेन "अक्षाद्दूहिन्याम्" इति वार्तिकस्य सूत्रपदेन ग्रहेऽपि नासङ्गतिः । स्पष्टं चेदं शब्दरत्ने तद्धितप्रकरणे ।

वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थाने ऽकारस्य सुपठत्वाच्च । तस्मात् सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव । प्रैष्य इति । एषसाहचर्यादेष्योऽपि अनव्ययं गृह्यते । तेन ण्यन्तादिषेः क्त्वो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः । प्रेष्य गतः ॥

शब्दरत्नम् ।

त्त्वात "श्तिपा शपा" इत्यस्यानित्यत्वाच्च, भाष्ये तस्यानुक्तत्वाच्च । एतेन फणादित्वेन ग्रहणे गणेन ग्रहणाद्यङ्लुकि न स्यादित्यपास्तम्, गणेन निर्देशाभावाच्च । राट्, विभ्राट्, इत्यादौ राजृत्वं तु भूतपूर्वगत्या । राशब्दपूर्वकजृधातोः क्विपि निष्पन्नराजृशब्दे नपुंसके न षत्वं, सूत्रे राजृ इत्यनुनासिकस्य पाठात् । सुपठत्वाच्चेति । एवञ्च "भ्राजभास" इतिसूत्रे भ्राजिग्रहणं न कार्यमिति बोध्यम् । सीरदेवोक्तमिति । अत्रारुचिबीजं तु व्रश्चादिसाहचर्येण धातुसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहणं स्यादिति भ्राजिग्रहणस्यावश्य-

भैरवी ।

धीनां वैकल्पिकत्वेन तदप्रवृत्तिरिति ध्वनितम् । अनित्यत्वात्—"गुणो यङ्लुकोः" इति सूत्रेण यङ्लुकि गुणविधानेनानित्यत्वात् । सिद्धान्तरीत्याह—भाष्येति । एतेन—तस्या असत्त्वेन । यङ्लुकि—राराष्टीत्यादौ । निर्देशाभावादिति । यत्र गणबोधकशब्दस्य साक्षादुच्चारणं तत्रैव गणेन निर्दिष्टमिति व्यवहारादित्याशयः । अत्र हि—फणादित्वङ्ग्राह्यतावच्छेदकन्नतु ग्राहकतावच्छेदकम् । तच्च राजत्वमेव । भूतपूर्वगत्येति । अनुबन्धसहितस्य निर्देशे सर्वत्र भूतपूर्वस्य गतिरेव सुप्रसिद्धेति भावः । साम्प्रतिकस्य सत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणमशक्यमित्याशयेन शङ्कामन्यकृतां वारयति—राशब्दपूर्वकेति । रातीति राः, तज्जृणातीत्यर्थः । क्विपीति । अत्र क्विप्शब्दः क्विविवाचरतीत्यर्थपरत्वेन विच्परः, तेनेत्त्वतुकौ न । तुकि बहिरङ्गस्य ह्रस्वस्यासिद्धत्वमपि बोध्यम् । पाठादिति । लाक्षणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । आवश्यकश्चानुनासिकपाठः । अन्यथा राजृइतिसूत्रे पाठसामर्थ्यादिहैव लाक्षणिकत्वेऽपि स्यात् नतु राडित्यादौ, राजृइतिस्वरूपानुपलम्भात् । अत्र—सीरदेवोक्तमिति विशेषोपादानस्थले । आवश्यकत्वमिति ।

भावप्रकाशः ।

द्धान्तमतेनाह—यङ्लुक इति । मूलमतेनाह—श्तिपेति । अन्यथा मूलयोर्मिथो विरोधः स्पष्ट एवेति भावः । सिद्धान्तमतेन तत्राप्याह—भाष्ये इति । तस्य—श्तिपाशपेत्यस्य । एतेनेति । उक्तदोषत्रयेणेत्यर्थः । फणादित्वेनेति । इदं च ग्राह्यतावच्छेदकम् । ग्राहकतावच्छेदकं तु राजत्वं सामान्यरूपमेवेति भावः । "एकदेश"इति न्यायेन स्वरूपालाभादाह—भूतपूर्वगत्येति । "तदनुबन्धक"इत्यस्य तु प्राप्तिरेव नेति भावः । ननु साम्प्रतिकसत्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणमयुक्तमत आह—राशब्देति । रातीतिरास्तं जृणातीत्यर्थः । क्विपीति । ह्रस्वतुकौ तु न, बहिरङ्गत्वात् । लाक्षणिकत्वाच्च । "वार्णादाङ्गम्"इति त्वनित्यमिति भावः । अनुनासिकस्येत्यर्थमाह जन्तम् । पाठादिति । अन्यथोक्तरीत्या लाक्षणिकत्वेऽप्यत्रैव स्यान्नतु राडादाविति भावः । तदुक्तदोषद्वयमुद्धरति—अत्रेति । साहचर्येणेति । एवञ्च 'निङ्भ्याम्'

सरला ।

भ्राजिग्रहणं न कार्यमिति । ऋकारानुबन्धस्य नाग्लोपीति निषेधोऽकारानुबन्धस्य च निषेधाप्राप्त्यो पक्षाद्धस्वसिद्धिरिति तद्विकल्पस्य फलितत्वादिति शेषः । ननु 'विभ्राट्' 'विभ्राक्' इति रूपद्वयसिद्धये सूत्रे 'राजृ' इति पाठन्यासे ऋकाररहितेनैव दीप्त्यर्थप्रतीतेः ऋकारविशिष्टस्य क्रियावाचकत्वाभावेन तत्र साहचर्यपरिभाषा न नियामिका भवितुमर्हति । एवं च भ्राजिग्रहणं पुनरपि व्यर्थमिति चेदित एवारुचेराह—किञ्चेति । अन्ये तु अकारानुबन्धस्य भ्राजधातोर्धातुपाठे फणादेर्बहिः कल्पितस्य मूलोक्तन्यासस्य स्थाने 'भ्राश्' इति विन्यस्य तस्य शान्तत्वेन षत्वे विभ्राट् इति 'भ्राज्' धातोश्च कुत्वेन विभ्राग् इति रूपद्वयं संसाध्य ज्ञापकं समर्थयन्ति दूषयन्ति च विभ्राज्शब्दादाचक्षाणण्यन्तात्कर्तरि क्विपि सौ एकदेशविकृतन्या-

प्रवत्सतरेति। अत्र कालापानुसारिणो वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देयमृणं वत्सरार्णमित्युदाहरन्ति, अपरे तु वत्सशब्दमपि पठन्ति, तत्सर्वं भाष्यादिविरुद्धम् ॥

अन्तादिवच्च (पा० सू० ६।१।८५) इहैकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यं चेत्यभिप्रेत्याह–पूर्वस्यान्तवदिति। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रम्। न चा-

---

शब्दरत्नम्।

कत्वम्। किञ्च आजन्तर्गतराजेर्न ऋकारानुबन्धत्वं तस्य समुदायानुबन्धत्वादिति। भाष्यादिविरुद्धमिति। तदनुक्तत्वादिति भावः ॥

गतार्थमिदमिति। पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोभयोरपि प्रत्येकं स्थानित्वादिति भावः। एवं च 'प्राच्र्छति' इत्यादौ विसर्गवारणाय ज्ञापकाश्रयणमपि न कार्यं, यतस्तत्र स्थानिवत्त्वेन रेफान्ते पदत्वं दुर्लभं, तस्य तत्स्थानिधर्मत्वाभावात्। आनुमा-

भैरवी।

आजन्तर्गतराजेरधातुत्वात्तस्य ग्रहणासम्भवादिति भावः। न ऋकारानुबन्धत्वमिति। तेन राजृग्रहणेन तद्ग्रहणासम्भव इति शेषः। यत्र भाष्यकारपठितवचनविरुद्धार्थस्य प्रसक्तिस्तत्रैव भाष्यविरुद्धमिति व्यवहारस्तथा त्वत्र नास्तीत्याशयेनाह—तदनुक्तेति ॥

ननु "आद्गुणः" इत्यादौ स्थानषष्ठ्यनिर्देशात्कथङ्गतार्थतेत्यत आह—पूर्वपरयोरिति। अपिशब्दः प्रत्येकपदोत्तरं योजनीयः। समुदायस्यैव स्थानित्वाभिमतत्वे समाहारद्वन्द्वेनैव निर्दिशेदिति भावः। अत एव 'कृष्णर्द्धिः' इत्यादौ रपरत्वसिद्धिः। उभयोः—पूर्वपरयोः। इति भाव इति। मूलकारस्येति शेषः। एवञ्च—स्थानिवद्भावाश्रयणे च। ज्ञापकाश्रयणमिति। "उभयथर्क्षु" इति निर्देशस्य ज्ञापकत्वाश्रयणम्प्रकाशकारादिकृतन्न कार्यमित्यर्थः। तत्स्थानिधर्मत्वाभावात्—एकादेशस्थानिधर्मत्वाभात्। समुदायस्य प्रत्येकञ्च स्थानित्वं, नहि तत्र पदत्वमस्तीति भावः। नन्वानुमानिकवचनकल्पनया भविष्यतीत्यत आह—आनुमानिकेति।

भावप्रकाशः।

इत्याद्यसाधुरेव। तेषां प्रमितत्वे तन्मात्रांशे तदनित्यत्वं वेति भावः। राजेर्न ऋकारेति। बहुव्रीहिरयम्। अग्रे तत्पुरुषः। तस्य, ऋकारस्य। भाष्यादीति। आदिना प्रकाशादीनां ग्रहणम्।

ननु "आद्गुण"इत्यादौ स्थानषष्ठ्यनिर्देशात्कथं गतार्थत्वम्। किञ्च कथञ्चित्समुदायनिष्ठधर्मस्य तेन लाभेऽप्यवयवधर्मलाभार्थमावश्यकमिदम्। अत आह—पूर्वेति। अपि प्रत्येकपदोत्तरं योज्यः। स च समुदायसमुच्चायकः। प्रत्येकमिति। अन्यथा समाहारद्वन्द्वेनैव वदेत्। अतएव 'कृष्णर्द्धिः'इत्यादौ रपरत्वादिसिद्धिरिति भावः। इति भाव इति। मूलस्येति भावः। एतत्सूचितारुचिं दिगर्थतयाऽपि सूचयितुमादौ तदुपपादयति—एवञ्चेत्यादिबोध्यमित्यन्तेन। एवञ्च, तेन गतार्थत्वे च। आश्रयणमपीति। प्रकाशादिकृतमित्यर्थः। अपिः सूत्रसमुच्चये। एवञ्चापरं लाघवमिति भावः। तत्स्थानिधर्मत्वा-

सरला।

येन स्थानिवत्त्वेन वा आजत्वारोपेण 'विभ्राट्' इत्यत्र षत्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्य सार्थक्यात्। समुदायानुबन्धत्वादिति। यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तदुपकारकत्वं तस्येत्यन्यत्रोक्तेः।

तत्स्थानिधर्मत्वाभावादिति। पदत्वस्य प्र इत्येतद्घटकह्रस्वाकारमात्रवृत्तित्वाभावादित्यर्थः। आनुमानिकेति। श्रौतस्थानिघटितार्थवत्समुदायस्य स्थाने श्रौतादेशघटितार्थवत्समुदाय आदेशो भवतीति आनुमानिकस्थान्यादेशभावस्य शब्दानित्यत्ववारणाय कृतया कल्पनयेति तदर्थः। दुर्लभत्वादिति। चिन्त्यमिदम्, श्रौतस्थानिघटितार्थवत्समुदायस्य स्थाने श्रौतादेशघटितयत्किञ्चिदर्थवत्समुदायादेशापत्तिवारणाय अर्थवत्समुदाये श्रौतादेशघटितविशेषणवत् श्रौतस्थान्यघटितेति श्रौतस्थानिसमभिव्याहृतयावद-

ल्विध्यर्थमिदमिति भ्रमितव्यम् , अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः तथा च वार्तिकम्—"न वा अताद्रूप्यातिदेशात्"

शब्दरत्नम् ।

निकवचनकल्पनया प्र ऋच्छ इत्यस्य प्राच्छं आदेशे तु समुदाये प्रशब्दधर्माणां स्थानिवत्त्वेन लाभेऽपि प्रारित्यत्र तदलाभेन रेफेपदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्यम् । न वेति ।

भावप्रकाशः ।

भावादिति । समुदायनिष्ठत्वेऽपीत्यादिः । तदन्तत्वं तु तेन न वर्णवृत्तित्वादिति भावः । ऋच्छिति । अर्थवत्त्वस्य तत्कल्पनामूलत्वेन तावन्मात्रेऽपि तत्सत्त्वेन न तिङन्तोक्तिः । यथा तेस्तुरित्यादौ । अत एवैका निर्देश इति भावः । अपिरनास्थायां सम्भावनायां वा । एवञ्च तत्र नाग्रह इति बोध्यम् । पूर्वन्तु नैवम् । अतएवैतद्वैलक्षण्यसूचकस्तुः । अन्यतुल्यमेवेत्याह—प्रारिति । तस्यानादेशत्वादिति भावः ।

सरला ।

र्णघटितेति श्रौतस्थानिसमभिव्याहृतयावद्वर्णेतरवर्णाघटितेति विशेषणत्रयस्य स्थानेन्तरतमपरिभाषाबलेनावश्यं वक्तव्यतया प्रकृते श्रौतस्थानिघटितार्थवत्समुदायस्य प्र इत्यस्य तादृशविशेषणविशिष्टोऽर्थवान् समुदायः प्रार् इति आदेशो भवतीति आनुमानिकस्थान्यादेशभावबोधकवचनकल्पनावश्यकत्वेन 'प्र'वृत्तिपदत्वस्य प्रार् इत्यत्र लाभेन तुल्यवित्तिवेद्यन्यायेन रेफे पदान्तत्वस्य सुलभत्वात् । एवञ्च स्थानिवत्सूत्रेणास्य सूत्रस्य गतार्थत्वाङ्गीकारेऽपि 'प्राच्छंति' इत्यत्र रेफस्य विसर्गवारणाय ज्ञापकमाश्रयणीयमेवेति । यद्यप्यत्र पूर्वपरयोरिति स्थानिताश्रवणेन तद्घटितत्वस्य 'प्रऋच्छ्' इति समुदाये एव तथापि द्विवचनबलेन प्रत्येकमपि स्थानितापर्याप्तेः सत्त्वेन 'प्र-ऋच्छ्' इत्यस्येव प्र इत्यस्य 'ऋच्छ्' इत्यस्य च श्रौतस्थानिघटितत्वमस्त्येवेति तदनुरोधेन 'प्रार्' इत्यस्य 'आच्छ्' इत्यस्य च 'प्राच्छ्' इत्यस्येव श्रौतादेशघटितत्वमस्त्येवेति बोध्यम् । प्रत्येकं स्थानितापर्याप्तेः स्वीकारेण 'कृष्णर्द्धिः' इत्यत्र रपरत्वं, समुदाये च तत्स्वीकारेण 'सुब्रह्मण्योम्' इत्यत्रोभयगुणकस्वरितादेशश्च सिद्ध्यति । एतादृशानुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेन 'पचतु' इत्यत्र श्रौतस्थानिघटितार्थवत्समुदायस्य 'ति' इत्यस्य "एरुः" इति सूत्रेण 'तु' इत्येवादेशो नतु 'तिउ' इति, नवा 'उ' इति नापि अधिक 'तुम्' इत्यादिरिति । नचान्तादिवत्सूत्राभावे 'क्षीरपेण' इत्यादौ प वृत्ति एकाजुत्तरपदत्वस्य पे इत्यत्रातिदेशो न स्यादनल्विधाविति निषेधात्तस्य अल्मात्रवृत्ति 'अच्त्व' धर्मघटितत्वादिति वाच्यम्, तत्रैकाच्त्वस्य स्वतः सिद्धत्वेनोत्तरपदत्वमात्रस्यैवातिदिदिक्षितत्वेन तस्य चानल्विधित्वेनानल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः । नचैवमपि भिय इत्यादावियङ् न स्याद् धातुत्वस्य 'भीई' इति समुदायैकदेश 'भी' इत्येतद्वृत्तित्वेन तस्य स्थानिधर्मत्वाभावेन स्थानिवत्सूत्रेणातिदेष्टुमशक्यत्वाद्; इति वाच्यम्, 'प्राच्छंति' इत्यादाविवात्रापि समुदाये प्रत्येकं चार्थवत्तया स्थानितापर्याप्तेः सत्त्वेन भी इत्यस्य भी इत्यादेशः, ई इत्यस्य ई इत्यादेशः, भीई इत्यस्य च भी इत्यादेश इति त्रयाणामानुमानिकस्थान्यादेशानां कल्पनेन भीवृत्तिधातुत्वस्य भी इत्यादेशेऽतिदेष्टुं शक्यत्वात् । स्वाश्वशब्दे तु नैवं स्वशब्दत्वमतिदिश्य तस्मादीरिन्शब्दे परे "स्वादीरेरिणोः" इति वृद्धिः शङ्क्या, 'स्व' इत्येतन्निष्ठस्थानितानिरूपितादेशतायाः स्वाशब्दे सत्त्वेऽपि स्वाश्वशब्देऽभावेन तत्र स्वशब्दत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वात् ।

नचैवम् 'अमी' इत्यादावीत्वं न स्याद्बहुवचनत्वस्य स्थान्येकदेशवृत्तित्वेन तस्य स्थानिवत्सूत्रेणातिदेष्टुमशक्यत्वादिति वाच्यम् तत्रापि पूर्वोक्तरीत्या अद ई इत्यस्य अदे आदेशः अद इत्यस्य अदे इत्यादेशः, ई इत्यस्य ए इत्यादेश इति स्थान्यादेशभावत्रयकल्पनेन ईकारवृत्तिबहुवचनत्वस्य एकारे सुलभत्वात् । नच अनल्विधाविति अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तताके कार्ये न स्थानिवदित्यर्थकनिषेधः शङ्क्यः, तस्य अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना या उद्देश्यता तादृशोद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेत्यर्थस्य स्थानिवत्सूत्रव्याख्याने स्पष्टमुक्ततयाऽत्रापि आरोपप्रकारीभूत बहुवचनत्वधर्मेण साक्षादवच्छिन्नत्वस्य "एत ईद्बहुवचने" इति सूत्रीयोद्देश्यतायामसत्त्वेन तदप्रवृत्तेः ।

नन्वन्तादिवत्सूत्राभावे "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्" इत्यस्यासङ्गतिः । न च स्थानिवत्त्वस्यैव

इति । न विसर्ग इति । एतच्च सुखार्त इत्यादावपि तुल्यम् । अत्र च कार्यकालप-

शब्दरत्नम् ।

"वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधो वाच्यः" इत्यस्य प्रत्याख्यानमेतत् । न वा वक्तव्यं, तात्रूप्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः । पूर्वस्य परस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्व-सुबन्तत्व-प्रत्ययत्वादयस्ते कृतैकादेशस्यापि भवन्तीत्यर्थात् । अत एव तुक्यसिद्धवचनं चरितार्थम् । अन्यथा 'अधीत्य' इत्यादौ ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्सिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव 'खट्वाभिः' इत्यत्रैस् नेति दिक् । अत्र चेति । 'सुखार्तः' इत्यत्र 'प्राच्छेति'

भैरवी ।

मूले "अन्तादिवच्च" इत्यनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशो नास्तीत्यर्थे वार्त्तिकं "नवा अताद्रूप्यातिदेशात्" इत्युक्तं, तद्विवृणोति—वर्णाश्रय इत्यादिना । वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशे साधकमाह—अत एवेति । वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादेव । अत एवेति । उक्तोऽर्थः । एतत्फलम् तुक्यसिद्धवचनेन ज्ञापकेनान्तादिशब्दौ सौत्रावुपस्थितैकादेशस्थानिपरौ, पूर्वपरयोरित्यस्य चानुवृत्तिः, तौ च तद्घटितसमुदायपरौ यथासंख्यञ्च तेनोक्तार्थलाभः । दिगिति । दिगर्थस्तु

भावप्रकाशः ।

विकल्पोपपत्त्यर्थं प्रकृतसङ्गत्यर्थं चाह—वर्णेति । इत्यस्येति । वचनस्येत्यर्थः । अत एव "न वा वक्तव्यम्" इत्यग्रिमोक्तिः सङ्गच्छते । सूत्रादेव तथाऽर्थलाभ इति नेदमप्यपूर्वं वचनमिति ध्वनयितुम्, अनया युक्त्या मूलासङ्गतिं ध्वनयितुं च तदर्थमाह—नवेति । वर्णमात्रेति । अन्तादीत्यादिः । मात्रपदेन तद्घटितसमुदायवृत्तिधर्मव्यावृत्तिः । तद्धेतुककार्यं एतदतिदेशेष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । देशाभावादिति । अनेनाताद्रूप्येति वार्तिके छेदः प्रदर्शितः । ननु सूत्रात्कथमिदं लब्धमत आह—पूर्वस्येति । तत्तदवयवत्वेन बोधकसमुदायाक्षेपकान्तादिशब्दावुपस्थितैकादेशस्थानिपरौ "एकः पूर्वपरयोः" इत्यनुवर्तते, तौ च तद्घटितसमुदायपरौ यथासङ्ख्यं चेति भावस्तदाह—समुदायेति । तृतीयान्ताद्वतिरित्याह-अन्तादिभ्यामिति । पार्थक्याभावे स्वस्यत्वाभावात्सादृश्यानुपपत्तिरत आह—पृथगिति । असंहितायामिति भावः । एक इत्येकादेशविशिष्टपरमित्याशयेनाह—कृतैकेति । पूर्वस्य परस्य च समुदायस्येत्यर्थः । अपिस्तस्यैव समुच्चये । एवञ्च विशिष्टे तन्निष्ठधर्मस्यैवातिदेशो न वर्णमात्रवृत्त्यत्वह्रस्वत्वातिदेशः, एकादेशमात्रविशिष्टं च वर्णयुक्तमयुक्तं वेति । अन्तादियुक्तपूर्वपरावयवितुल्यः कृतैकादेश इति पर्यवसितम् । अत्रार्थे ज्ञापनमाह—अत एवेति । उक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । तुक्यसिद्धेति । तत्र कार्ये तस्यासिद्धत्वबोधकं वचनं, तुग्ग्रहणमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अन्यथेति । अन्तादिवदितिपदस्वारस्येन पूर्वपरान्तादितुल्य एकादेश इत्यर्थाङ्गीकारे इत्यर्थः । ह्रस्वेति । आदिवत्त्वेनेत्यादिः । एवं तथार्थं दृढीकृत्य फलमाह-अतएवेति । उक्तोऽर्थः । ऐस्नेतीति । पूर्वान्तवत्त्वेनाऽत्वनिबन्धन इति भावः । 'अयजे इन्द्रम्' इत्यादौ सवर्णदीर्घाभावस्याप्युपलक्षणमिदम् । दिगिति । तदर्थस्तु तेन गतार्थत्वं न । 'क्षी-

सरला

स निषेधः "अचः परस्मिन्" इत्यस्यापि निषेधापत्त्या 'प्लायते' इत्यादौ लत्वानापत्तेः; इति चेत् ? न, "अऽयत आश्रयणे न स्थानिवत्" इति स्थानिवत्सूत्रस्यैव निषेध इति स्वीकारेणादोषात् ।

तदर्थ इति । अन्तादिवर्णवृत्तिवर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मस्य "अन्तादिवच्च" इति सूत्रेणातिदेशो न भवतीति तदर्थ इति बोध्यम् । यथाश्रुतं तु न सम्यक् "षत्वतुकोरसिद्धः" इत्यत्र तुग्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तादवस्थ्यात् 'अधीत्य' इत्यत्रैकादेशे ईकारे ह्रस्वत्वस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशाभावेऽपि ह्रस्वान्ततदादित्वस्य वर्णमात्रवृत्तित्वाभावेनातिदेशेनैव तुक्सिद्धेः । तस्मात्तुग्ग्रहणेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मस्यापि अतिदेशो न भवतीति ज्ञाप्यते । एवञ्च प्राधान्येनालाश्रयणेऽप्राधान्येनालाश्रयणे वैतत्सूत्राप्रवृत्तेः स्थानिवत्सूत्रेणैवेदं गतार्थमिति तत्त्वम् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरटिप्पणेऽस्मद्गुरुविरचिते द्रष्टव्यः ।

इत्यर्थादिति । अयं भावः—अत्र सूत्रेऽनुवृत्तस्य पूर्वशब्दस्य एकादेश पूर्वस्थानिनिष्ठ चरमावयवक-

द्वे बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् । न च "नाज्ञानन्तर्ये" इति निषेधः यत्रान्त-

---

भैरवी ।

यन्मूलेऽभिहितं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति तदभिप्रायवर्णनमेवैतत् । तथाहि—स्थानिवत्सूत्रमप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि न प्रवर्त्तते प्रपठ्येत्यादौ यथा । इदञ्च सूत्रम्प्राधान्येनाऽलाश्रयणे "षत्वतुकोरसिद्धः" इति सूत्रे तुग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् यद्यपि न प्रवर्तते तथापि यत्राप्राधान्येनालाश्रयणन्तत्र प्रवर्तत एव । अत एव "क्षीरपेण" इत्यादौ 'पे' इत्यस्यैकाचूत्वविशिष्टोत्तरपदत्वातिदेशाण्णत्वस्य प्रवृत्तिः । स्थानिवत्सूत्रेण तु तस्य नातिदेशोऽप्राधान्येनालाश्रयणात् । किञ्च तेन स्थानिनिष्ठधर्मस्यैवातिदेशो भवतीति 'भीई, भियः' इत्यादौ वर्णयोरेव स्थानिवत्त्वेन 'भी' इतिसमुदाये धातुत्वानापत्तिरितीयङ् न स्यात् । आनुमानिकस्थान्यादेशभावे 'भीई' इति समुदायस्य 'भी' इत्यादेशे स्थानिनि समुदाये धातुत्वस्यासत्त्वेन 'भी' इत्यस्य धातुत्वमलभ्यम् । आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेऽपि 'भीई' इत्येतत् घटकयोः प्रत्येकं स्थानित्वमित्यत्र मानाभावः । प्रत्येकमपि स्थानित्वकल्पने तु स्वशब्दाऽश्वशब्दयोरेकादेशे स्वाश्वशब्दे स्वत्वस्यातिदेशोऽपि स्यादिति तत ईरिन् शब्दे 'स्वाश्वैरी' इत्यत्र वृद्ध्यापत्तिः । अस्य सूत्रस्याप्रधान्येनालाश्रयणेऽपि प्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वादेव भाष्यकृताम्प्रत्याख्यानमिति ।

भावप्रकाशः ।

रपेण'इत्यादावेकारविशिष्टे एकाजुत्तरपदत्वस्याप्राधान्येनालाश्रयणेन स्थानिवत्त्वेनालभ्यत्वात् । किञ्चैकादेशे वर्णयोरेव श्रौतस्थानित्वेन 'भो ई भियः' इत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वानापत्तेः, तस्य तत्तत्स्थान्यधर्मत्वात् । आनुमानिकादेशग्रहणे विशिष्टस्यार्थवतः स्थानित्वेऽपि प्रत्येकं तयोः समुदाययोः स्थानित्वे मानाभावाच्च । तथात्वे च 'स्वाश्व'शब्दस्य स्थानिवत्त्वेन स्वशब्दतया तत ईरिनशब्दे वृद्ध्यापत्तेः । अत एव 'प्राछ्'इत्यादौ षत्वजश्त्वादि न । किञ्चेदम् 'उभयत आश्रयणे" इत्यस्य लोकन्यायसिद्धस्यासङ्गत्यापत्तावभोयादित्याद्यसिद्धेः । स्थानिवत्त्वस्य तूभयत आश्रयणविषये उक्तरीत्याऽप्राप्तिः । तस्मात्प्राधान्येन तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रये "अन्तादिवच्च" इत्यस्याप्रवृत्तिरिति ततो वैलक्षण्येनास्यावश्यकत्वम् । अतएव भाष्ये न प्रत्याख्यातम् । एवञ्च परममूलस्य प्रकाशानुयायिनो युक्तत्वेऽपि मूलमयुक्तमेवेति ।

सरला ।

समुदाये लक्षणा, परशब्दस्य च एकादेशपरस्थानिनिष्ठाद्यावयवकसमुदाये लक्षणा । तथाच एकादेशः एकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकसमुदायस्यान्तवत्, एवमेकादेशः एकादेशपरस्थान्याद्यावयवकसमुदायस्यादिवदिति सूत्रार्थः । एवञ्च एकादेशनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदाये एकादेशपूर्वस्थानिनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायवृत्त्यर्थवत्पर्याप्ताः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयो धर्म्मा अतिदिश्यन्ते, एवमेकादेशनिष्ठाद्यावयवतानिरूपकसमुदाये एकादेशपरस्थानिनिष्ठाद्यावयवतानिरूपकसमुदायवृत्त्यर्थवत्पर्याप्ताः प्रातिपदिकत्वादयो धर्मा अतिदिश्यन्ते इतियावत् । "तद्वच्च" इति न्यासेनैव 'पूर्वपरयोः' इत्यस्यानुवृत्त्या पूर्वस्थानिवृत्तिधर्मातिदेशसिद्धौ "अन्तादिवच्च" इति समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षान्तादिशब्दघटितसूत्रकरणं पूर्वपरशब्दयोरुक्तार्थे लक्षणायां तात्पर्यग्राहकम् । तथाच तादृशसमुदायवृत्तिधर्माणामर्थवत्पर्याप्तानामेवातिदेश इति लभ्यते । तथा च वर्णमात्रवृत्तिधर्माणामत्वह्रस्वत्वादीनां तद्घटितधर्माणामदन्तत्वादीनां चार्थवत्पर्याप्तत्वाभावेन नातिदेशप्रसङ्ग इति सूत्रेणैवाक्षरमर्यादया तदर्थसिद्धौ "वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधो वाच्यः" इति वार्तिकं न करणीयम् । अन्यथा "न वा अतादृप्यातिदेशात्" अन्तादिवर्णवृत्तिवर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मानतिदेशादित्यर्थकस्य वार्तिकस्य स्वतन्त्रवचनत्वे तेन "वर्णाश्रये" इति वार्तिकप्रत्याख्यानमसङ्गतं स्यात् ; वचनस्य वचनान्तरेण प्रत्याख्यानायोगादिति ।

रङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यं तत्रेति हरदत्तपक्षे तत्प्राप्तावपि यत्र पश्चात्प्रवर्तमाने ऽजानन्तर्यमिति कैयटमते निषेधाप्राप्तेः। बहुव्यपेक्षत्वेन बहिरङ्गायां वृद्धावजानन्तर्यसत्त्वेऽपि पश्चात्प्रवर्तमाने तदभावात् ॥

शब्दरत्नम्।

इत्यत्र चेत्यर्थः। आद्ये विशिष्य ऋतशब्दस्य तृतीयासमाससापेक्षत्वेनान्त्ये उपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वादिति भावः। **अचोरानन्तर्यमिति।** अचोऽजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थः। **पश्चात्प्रवर्तमाने इति।** अन्तरङ्गे इत्यर्थः। अत्र च "षत्वतुकोः"—(पा०सू०६।१।८६) इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् अन्यथाऽधीत्येत्यादौ ल्यप्प्रवृत्तेः पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वात् ल्यबुत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितयाऽवस्थानायोगात्

भैरवी।

सन्निहितसुखार्तशब्दमात्रविषयकत्वं तस्य नेत्याशयेनाह—सुखेति। धातुत्वादीति। आदिना अवर्णान्तत्वस्य परिग्रहः। हरदत्तसम्मतपरिभाषार्थपक्षेऽज्द्वयस्यान्यानन्तर्यमिति, उत 'अन्तरङ्गे बहिरङ्गे वा' इत्यत्र वाशब्दस्य चार्थकत्वेनान्तरङ्गे बहिरङ्गे चाचोराश्रयणमित्यर्थो वाभिमतः? नाद्यः, 'अक्षद्यूः' इत्यत्र यणादेशे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य ऊठोऽसिद्धत्वनिषेधानापत्त्या इष्टप्रयोजनासिद्धेः। नान्त्यः, वाशब्दोपादानस्वारस्यविरोधात् अक्षद्यूरित्यस्यासिद्धेश्च, इत्यत आह—अचो ऽजानन्तर्यमिति। मूले हरदत्तपक्ष इत्यनेनारुचिः सूचिता। तद्बीजन्तु पचावेदमित्यत्राप्यसिद्धमिति परिभाषाया निषेधापत्त्येष्टार्थासिद्धिः। तुक्यसिद्धत्वविधायकवचनस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वस्योपपत्तावपि भाष्ये—'असिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्युक्त्वा, नाजानन्तर्यमिति वक्ष्यामीत्युक्त्या 'अन्तरङ्गे इत्यस्यानुवृत्तिसूचकाक्षरास्वारस्यमिति। एतच्च 'पश्चात्प्रवर्तमाने' इत्युक्त्या मूलकारेणापि ध्वनितम्, अत्र च—परिभाषायाश्च। तद्वैयर्थ्यम्—तुग्ग्रहणवैयर्थ्यम्। षत्वग्रहणन्तु न ज्ञापकम्, कोसिचदित्यत्रेण

भावप्रकाशः।

सन्निहितत्वात्सुखार्तमात्रविषयत्वभ्रमं व्युदस्यन्नाह—सुखेति। एवञ्च सिंहावलोकनन्यायाश्रयणसूचनाय मूलकृता तत्र नोक्तमिति भावः। एतेन पूर्वत्रानुपन्यासे पक्षान्तरोपन्यासव्याजेन बीजमाह—अत्र चेतीतिमान्योक्तव्याख्यानं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, तस्यापि तुल्यत्वात्। तदेव ध्वनयन्नाह—आद्ये इति। उपसर्गधात्वादीति। आदिनाऽवर्णान्तत्वादिसङ्ग्रहः। इति भाव इति सूचितारुचिस्सूक्तैव। ननु हरदत्तमतेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽज्द्वयस्यान्यानन्तर्यमित्यर्थः, उत स्वगतनिमित्तत्वेतरनिमित्तत्वाभावे इत्यर्थः, उतास्थान्यन्यपरनिमित्तकत्वे इत्यर्थः, उत चार्थे वा स्वीकृत्योभयत्राचोराश्रयणमित्यर्थः? नाद्यः, लक्ष्य 'अक्षद्यूः' इत्यादीष्टासिध्या निर्विषयतापत्तेः, धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च। न द्वितीयतृतीयौ, पचावेदम्' इत्यादावैत्वापत्तेः। नान्त्यः, स्वायत्ते शब्दप्रयोगे चास्यैवौचित्यादतस्तन्मतनिष्कर्षमाह—अचोऽजानन्तर्यमिति। तत्र तत्र वा यत्राचोऽजानन्तर्यं निमित्तत्वेनाश्रितमित्यर्थः। द्वित्वं विवक्षितमिति भावः। अचोरानन्तर्यमिति पाठे तु तयोरेव मिथ आनन्तर्यं तत्त्वेनाश्रितमित्यर्थः। मूले हरदत्तेत्यनेनारुचिः सूचिता। तद्बीजं तु "न धातुलोप" इत्यादिसूत्रस्थभाष्यादिविरोधः 'पचावेदम्' इत्याद्यसिद्धिश्च। ननु धर्मिग्राहकमानविरोधात्कैयटमतमप्ययुक्तमत आह—अत्र चेति। उक्तार्थकपरिभाषायां चेत्यर्थः।

यत्तु कैयटादयः, षत्वग्रहणं ज्ञापकं, कोऽसिचत्कोऽस्येत्यादौ पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्त्या तस्य वैयर्थ्यात्। यद्यपि तत्रेण्ग्रहणं तत्तु परेणैव, तथापि तेष्वचामप्यन्तर्भावोऽस्त्येव। नचैवमप्येकादेशे सिचदित्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वे सस्य तदादित्वात् "सात्पदाद्योः" इति निषेधेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्, लोकन्यायाच्छास्त्रस्य प्राबल्येन तं बाधित्वा परादिवत्त्वेन 'असिचत्" इत्यस्य तत्त्वेन तदभावादित्याहुः तन्न, इणः पूर्वपदीयत्वेन षत्वस्याऽपि तादृशत्वेनोभयोस्तुल्यत्वाद् त्रैपादिकेन्तरङ्ग तदप्रवृत्तेः प्रागुक्तत्वाच्चात आह—तुग्ग्रहणमिति। अन्यथा—परिभाषानङ्गीकारे। आदिना प्रेत्येत्यादि। ल्यबिति। ततः पूर्वं तुकोऽप्राप्तेरिति भावः। तत्र—समासे। अपिः कैमुतिके।

शब्दरत्नम् ।

सम्भवेन एकादेशे त्वपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्र पश्चात्प्रवर्तमाने तुक्यचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यत्वान्न दोषः । **अजानन्तर्यमिति** । अचोऽन्यानन्तर्यमित्यर्थः ॥

भैरवी ।

पूर्वपदसम्बन्धित्वेन षत्वस्याप्युभयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वादित्यन्यत्र स्पष्टम् । अजानन्तर्यमित्यत्र न द्विवचनान्तेनाच्छब्देन समासः, किन्त्वेकवचनान्तेनैवेत्याशयेनाह—अचोऽन्यानन्तर्यमिति ॥

भावप्रकाशः ।

तुगपेक्षेति । स्पष्टं चेदृशरीत्या बहिरङ्गत्वं "न धातु" इति सूत्रभाष्यादौ । तदपि नातिरिक्तं किन्तूक्तान्तर्भूतमिति भावः । सार्थक्यं प्रतिपादयंस्तदविरोधमेवाह—तत्रेति । अधीत्येत्यादावित्यर्थः । द्वित्वमविवक्षितम्, गौरवात् फलाभावाद्धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च । अत एव विकल्पोऽपि नेति भावः । तदुक्तवन्नाह—अजानन्तर्यमितीति । एकवचनान्तेन समासः, तथैव प्रतिपादितत्वात् । क्वचित्तु अच आनन्तर्यमित्येव पाठः ।

मान्यास्तु 'पचावेदम्' इत्यादावैत्वस्याचूस्थानिकत्वेऽप्यच आनन्तर्यस्य तत्र निमित्तत्वं नेति तत्सिद्धिः। एतेन तुग्ग्रहणं मानमित्यप्यपास्तमित्याहुस्तत्कैयटाद्यनुरोधेन, उक्तयुक्तेः । अतस्तत्सिद्धये धर्मिकग्राहकमानलब्धमर्थान्तरमाह—अचोन्यानन्तर्यमिति । ऐत्वस्यान्यानन्तर्यानिमित्तकत्वात्तत्सिद्धिः । एवं चाचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कार्ये कृते च तस्मिन्यदन्तरङ्गप्राप्तिस्तत्र च कार्ये बहिरङ्गस्य जातस्य नासिद्धत्वमिति एतदर्थो बोध्यः । अत एव 'अक्षद्यूः' इत्यत्र वलि लोपो न । अन्योत्राज् तदन्यो वा । यदित्वन्त्य एव गृह्येत धर्मिग्राहकमानात्तर्हि 'अक्षद्यूः' इत्याद्यसिद्धिः । वस्तुतोऽक्षरमर्यादयोक्तार्थालाभेन 'नमुने' इति वदर्थाङ्गीकारे मानाभावेन वलिलोपाभावायान्यार्थं चावश्यकेन तदनित्यत्वेन तत्सिद्धिरितीयं व्यर्थैव । किञ्च सत्त्वेऽपि द्वितीयार्थानुपयोगः । आवश्यकपञ्चमीसमासेन "अचः पर" इति स्थानित्वरत्वेन तद्वारणादित्यादिस्पष्टमन्यत्रेति बोध्यम् ।

यत्तु खण्डनकृज्जगन्नाथरत्नाकरादयः । उपसर्गेणेतीतिप्रतीकं धृत्वा यत्क्रियेत्यादिहेतूक्तिरयुक्ता । उपसर्गाः क्रियायोग इति यथाश्रुतसूत्रार्थादेव तदाक्षेपसम्भवेन उपसर्गसंज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादिति वाच्ये विशेषोक्तरफलत्वादित्याहुः तन्न, आशयानवबोधात् । तथाहि, ननु 'प्रगत ऋषभः प्रर्षभः' इत्यादौ ऋकारादिधात्वयोगेऽप्यन्तर्भूतक्रियायोगेनोपसर्गत्वसत्त्वेन तत्रानतिप्रसङ्गाय उक्तरीत्या सामान्यतस्तदाक्षेपेऽपि 'प्रगत ऋच्छकः प्रच्छर्कः' इत्यादि वारणफलकेष्टधातुविशेषलाभाय च तस्यावश्यकत्वमिति कथं

सरला ।

अत एवेति । वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । नच अधिपूर्वकाद् "इट कट कटी गतौ" इत्यत्र प्रश्लिष्टाद ई धातोर्ल्यपि सवर्णदीर्घे 'अधीय' इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेनाधीकारवृत्तिह्रस्वत्वमादाय प्राप्ततुग्वारणाय तच्चारितार्थ्यमिति वाच्यम् , अन्तरङ्गे तुकि कर्तव्ये पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्यान्तरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वेनादोषात् ।

अचोऽजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थ इति । अजिनष्ठाज्निरूपितव्यवधानाभावनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये कृते वा बहिरङ्गशास्त्रं नासिद्धमित्यर्थः । हरदत्तेति मूलेऽरुचिः सूचिता । सा च 'पचावेदम्' इत्यस्यासिद्ध्यापत्तिः, तत्र गुणस्य अचोऽजानन्तर्यनिमित्तत्वेनासिद्धत्वाभावे "एत ऐ" इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । नच वेञ्धातोः क्विपि "ग्रहिज्यावयि" इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते 'उभ्याम्' इत्यत्र तुग्वारणाय तुग्ग्रहणं चरितार्थम् , पूर्वरूपस्य पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयानपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वाभावात् ; इति वाच्यम्, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वपदान्तोत्तरपदाद्येकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वबाधनस्वीकारेण पूर्वरूपस्य तादृशैकादेशाभावेन तदप्रवृत्तेस्तत्र तुक इष्टत्वाच्च । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

उपसर्गेणेति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसञ्ज्ञा इत्युक्तत्वादिति भावः। प्रार्षभीयतीति। "शरोऽचि" (पा० सू० ८।४।४९) इति द्वित्वनिषेधः। प्रेजत इति। एजृ दीप्तौ। कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी। एजते कम्पते इति तु प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव। एङ्येङीत्येव सिद्धेः परग्रहणमुत्तरार्थम्। रूप-

शब्दरत्नम्।

यत्क्रियेति। यदर्थक्रियायुक्ता इत्यर्थः। इत्युक्तत्वादिति। भाष्यकारादिभिरिति शेषः। उत्तरार्थमिति। तेन 'अद्यर्श्यात्', 'भिन्द्युः', 'पचन्ति', इत्यादिसिद्धिः।

भैरवी।

"यत्क्रियायुक्ता" इति वचने 'यस्य क्रिया' इतिसमास इत्याशयेन व्याचष्टे—यदर्थेति। अस्यार्थस्य सप्रमाणत्वमाह—भाष्यकारादिभिरिति। क्रियायोगे एवोपसर्गसंज्ञाया गतिसंज्ञायाश्च विधानेन प्रत्यासत्त्याऽस्यार्थस्य लाभः। तेन-'प्रभूत ऋद्धः-प्रर्द्धः' इत्यत्र वृद्धिर्न। तेन-उत्तरार्थस्य परग्रहणस्य करणेन। अद्यर्श्यादिति। अद्य आ ऋश्यादिति छेदः। आङो योगात्पञ्चमी। वैकल्पिकत्वात् "आङ् मर्यादाभिविध्योः" इत्यसमासः। ऋश्यो-मृगः। "ओमाङोश्च" इति पररूपम्, ततो गुणः। 'भिन्द्युः' इत्यत्र "उस्यपदान्तात्" इति, 'पच-

भावप्रकाशः

योगविभागोत आह मूले—यत्क्रियेति। अयम्भावः, तत्र क्रियायामिति वाच्ये योगग्रहणसामर्थ्यात् यदर्थक्रियायां प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येव तत्त्वम्। अत्र च ऋकारादिनिरूपितमेव तत्, प्रत्यासत्तेः। अत एव 'प्रभूत ऋद्धः प्रर्द्धः' इत्यादौ न। एवञ्च तत्र वारणेन तदर्थं सदुक्तार्थसाधकमिति तत्र हेतूक्तिर्नतु तत्त्वे इति। ननु कर्मधारये तमित्यनुपपन्नं शब्दं प्रत्यतत्त्वेन वृद्धेरप्रसङ्गश्चात आह—यदर्थेति। अत्र यथा "गतिकारकोप" इति सूत्रस्थशब्देन्दुशेखरविरोधो न तथा तत्रैव परेत्वित्यादिना स्पष्टम्। नन्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन भूतोक्तिरयुक्तात आह—भाष्येति। नन्वग्रेप्येङनुवृत्त्यैव 'शिवेहि' इत्यादिसिद्धिरत आह—तेनाद्येति। आङ्योगे पञ्चमी, वैकल्पिकत्वादसमासः।

गोकर्णपृशतैणर्श्यरोहिताश्चमरीमृगः।

इत्यमरः।

एणः कुरङ्गमो रिश्यः सादृश्यश्चारुलोचनः।

इति पुरुषोत्तमकोशश्च। अस्यातिङन्तत्वं तु "ओमाङोश्च" इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम्। वस्तुतो धातुपाठे तदभावेन सम्भावनैव न, यद्यपि वोपदेवेन कविकल्पद्रुमे उणादिसूत्रधातुषु ऋशगणितः, काव्यकामधेनौ "ऋशगतिस्तुत्योऋश्यः" इति व्याख्यातं च तथापि शाकटायनादिरीत्या तत्। अत एव 'ऋच्छतेरियर्तेर्वा ऋश्यः' इति व्याख्यातं स्वाम्यादिभिः, सूत्रभाष्यरीत्या त्वव्युत्पन्नत्वमेव तेषामिति स्पष्ट-

सरला।

इत्युक्तत्वादितीति। यज्जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वं प्रादीनां तद्धातुनिरूपितोपसर्गत्वं तेषामिति प्रगत ऋद्धः प्रर्द्ध इत्यादौ गमधातुजन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वेन प्रशब्दस्य गमधातुनिरूपितमेवोपसर्गत्वं नतु ऋधधातुनिरूपितोपसर्गत्वमिति वृद्धिर्नेति भावः।

उत्तरार्थमितीति। "ओमाङोश्च" "उस्यपदान्तात्" "अतोगुणे" इति सूत्रत्रयार्थमित्यर्थः। क्रमेण तदुदाहरणान्याह—तेनेत्यादिना। अद्यर्श्यादिति। अद्य आ ऋश्यादिति स्थितिः। ऋश्यो मृगस्तस्मात्। पञ्चमीविभक्त्यन्तमेतत। "ओमाङोश्च" इति पररूपेणाकारादेशे 'अद्य' इति जाते तत ऋकारेण

ग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम् "एङि परः" इत्येव सिद्धेः। यथा "अमि पूर्वः" (पा० सू० ६।१।१०७) इति । नियोगोऽवधारणमिति । यदाहुः-

नावक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः ।
एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत् ।। इति ।।

एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तम् । "यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरम्" "ममैव जन्मान्तरपातकानाम्" इत्यादिप्रयोगविरोधात् , उदाहृतवृ-

---

शब्दरत्नम् ।

"अतो गुण इत्युत्तरार्थम्" इति क्वाचित्कोऽपपाठः । चिन्त्यप्रयोजनमिति । न च 'शिवाय' इत्यत्र "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा०सू०८।४।५७) इत्यनुनासिकत्वे तदनुकरणे ततः परम्'ओम्' इत्यस्य "ओमाङोश्च" (पा०सू०६।१।९५) इति पररूपेऽनुनासिकाभावार्थं परस्य यादृशं रूपं तादृशं यथा स्यादिति रूपग्रहणम्, स्पष्टं चेदम् "ऐऔच्" इत्यत्र भाष्ये कैयटे चेति वाच्यम्, "तृज्वत्क्रोष्टुः" (पा०सू०७।१।९५) इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या गुणस्य शब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेन रूपग्रहणेनाव्यावृत्तेः । रूपशब्देन च श्रावणज्ञानविषयोऽवयवसंस्थानवान् । अत एव तृज्वत्सूत्रे 'न हि स्वरो रूपवान्' इत्युक्तम् । वर्णरूपावयवसंस्थानमेव शब्दस्य रूपं, तद्वत्तयैव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः, स्वरस्तु न तद्वा-

भैरवी ।

न्ति' इत्यत्र "अतो गुणे" इति पररूपम् । अपपाठ इति । उक्तप्रयोगाणामसिद्धेरिति शेषः । परोक्तन्दूषणमुपन्यस्य दूषयति—नचेति । पररूप इति । प्राप्त इति शेषः । अनुनासिकाभावार्थमिति । पूर्वसादृश्यात्प्राप्तस्यानुनासिकस्याभावार्थमित्यर्थः । कैयटे-"इको गुण" इति सूत्रस्थे इति शेषः । भाष्योक्तरीत्येति । तत्र यथा स्वरस्य रूपत्वन्नेत्युक्तं, तथाऽनुनासिकत्वस्यापीति भावः । गुणस्य-आनुनासिक्यह्रस्वत्वादेः । ननु पृथिव्यादिद्रव्यनिष्ठगुणानां शब्देऽसम्भव एव, यदि तु जातिसंज्ञाक्रियाभिन्नधर्ममात्रमिह रूपपदार्थस्तदेदमपि स्यादेवेत्यत आह-रूपशब्देनेति । अवयवेति । वर्णरूपेत्यादिः । न चावयवसंस्थानवान्समुदायो नत्ववयवा इति कथमवयवानां रूपत्वमिति वाच्यम् , धर्मधर्मिणोरभेदात् । एतदेव प्रकटयति—वर्णरूपेत्यादिना ।

भावप्रकाशः ।

मन्यत्र । एवञ्च "उपसर्गादृति" इत्यस्याप्राप्त्या पररूपविषयतेति भावः । क्वाचित्क इति । प्रकाशानुयायीति शेषः । प्रथमोपस्थितत्यागे बीजाभावादिति भावः । खण्डनकाराद्युक्तं दोषमुद्धरति-नचेति । अनुकरणे इति । कृते इति शेषः । उभयत्रान्वयेोऽत एव समुच्चयः। अतएव 'अकृत' इत्यस्यासञ्चारोऽसिद्धत्वाभावश्च । "प्रकृतिवदनुकरणम्" इति त्वनित्यमिति भावः । ततः परमिति । तदनन्तरमग्रे इत्यर्थः । इत्यत्रेति । प्रयोगे इति शेषः । पररूपे, प्राप्ते इति शेषः। कैयटेचेति । इकोगुणेत्यत्रेत्यादि । चेन तत्रत्य कौस्तुभसमुच्चयः । एतावनुपदं मूले एव वक्ष्येते । गुणस्येति । आनुनासिक्यह्रस्वत्वादेः शब्दत्वादिवत् शब्दरूपत्वाभावेनेत्यर्थः। नाव्यावृत्तेः, गुणिन इति शेषः। एवञ्चानुनासिकः स्यादेवेति तद्धर्ममेवेति भावः । ननु रूपशब्देन पृथिव्यादिनिष्ठगुणग्रहणे शब्देऽसम्भवः। अन्यादृशं तु गुणेऽपि सम्भवतीत्यतस्तदुपपादयन्नाह—रूपेति । "एङिपररूपम्" इत्यत्रेति भावः । अवयवेति । वर्णरूपेत्यादिः। धर्मधर्मिणोरभेदात् । एवञ्चाद्यसत्वेऽप्यन्त्याभावात्तेनाव्यावृत्तिरिति भावः । अत्र मानं कथयन् तद्रीतिमेवाह-अत एवेति । तेन तस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः । कैयटोक्तव्याख्यानायुक्तत्वं ध्वनयन्नाह—वर्णरूपेति । व्यव-

सरला

सह गुणैकादेशे 'अधर्यात्' इति सिध्यति । एङित्युक्तौ तु आकारादेशासम्भवः स्पष्ट एव । अपपाठ

त्तिरथश्लोकविरोधात्, "लङः शाकटायनस्यैव" (पा०सू०३।४।१११) "तपस्तपः-कर्मकस्यैव" (पा०सू०३।१।८८) इत्यादिसौत्रप्रयोगविरोधाच्च। यत्तु श्लोकवार्तिक-

शब्दरत्नम्।

निति शब्दत्वादिवन्न स शब्दस्य रूपमिति तदर्थः। तत्र सूत्रे रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न स्यादित्युपक्रम्येदमुक्तम्। परः किंगुणको भवतीत्याकाङ्क्षायां स्थानिगुणक इति लभ्यते। तत्रोभयगुणकस्यासम्भवादेकस्थान्यन्तरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थित्या च तस्यैव सिद्धेश्च परशब्देन प्रयोगस्थस्योपस्थितस्य ग्रहणम्। प्रयोगे च गुणो भेदक एव। शास्त्रेपरमुच्चारितो गुणोऽभेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थितानुनासिकस्यैवैकस्थान्यन्तरतमत्वाद्विधिः। यत्र तु स्थानिद्वयगुणकसम्भवस्तत्र स एव। अत एव स्वरितान्त 'सुब्रह्मण्या' शब्दस्य निपातत्वा-दुदात्तेन ओंशब्देन "ओमाङोः" (पा०सू०६।१।९५) इत्येकादेशः 'सुब्रह्मण्योम्' इति स्वरित इति "तस्यादित" (पा०सू०१।२।३२) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम्। "ऐऔज्" इति

भैरवी।

तद्वान्–अवयवसंस्थानवान्। शब्दत्वादीति। यथा शब्दत्वन्न शब्दस्य रूपन्तथा स्वरोऽपी-त्यर्थः। तत्र सङ्गतिं दर्शयति–तत्र सूत्र इति। एतेन रूपशब्देनानुनासिक्यस्य व्यावृत्तिर्न सम्भ-वतीति दर्शितम्। एवं तर्ह्युक्तप्रयोगेऽनुनासिकः स्यादेवेत्यत आह—परः किंगुणक इति। लभ्य-त इति। अन्तरतमपरिभाषयेति शेषः। तत्र–पूर्वोक्तलक्ष्ये। तद्गुणकस्य–शुद्धस्येति शेषः। परशब्देन तस्योपस्थितौ मानमाह—परशब्देनेति। भेदकः–विभिन्नव्यवहारसम्पादकः। अभेदकः–अस्थिदधीतिसूत्रे उदात्तग्रहणाज्ज्ञापकादभेदकः। असम्भवादित्युक्तेः फलमाह—यत्र त्विति। अत एव–सति सम्भवे उभयगुणकस्य स्वीकारादेव। स्वरितान्तेति। "तत्र साधुः" इति यदन्तत्वात्स्वरितः सुब्रह्मण्यशब्दान्तः, ततष्टाप्, स्वरितानुदात्तयोरेकादेशोऽपि आन्त-रतम्यात्स्वरित एव। स्वरित इति। स्वरितस्य समाहाररूपतयोभयगुणकत्वात्सम्भवोऽस्तीति भावः। इति सूत्रे भाष्य इति। एतेनैतद्भाष्यप्रामाण्यात् "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इति सूत्रेऽ-नुदात्तस्येत्यनुवर्तत इति ध्वनितम्। भाष्यान्तरविरोधपरिहारायाह—ऐऔजितीति।

भावप्रकाशः।

हार इति। तद्वदेव च शब्दस्य रूपमित्युच्यत इति भावः। तद्वान्, वर्णरूपावयवसंस्थानवान्। शब्द-त्वादीति। यथा तन्न शब्दस्य रूपमेवं स्वर इति भावः। तत्र तथोक्तौ सङ्गतिं प्रदर्शयति—तत्र सूत्र इति। उभयथा चेति शेषः। एवं तेनाव्यावृत्तिरूपदोषं सप्रपञ्चमुक्त्वा तं विनैवेष्टसिद्धिरिति तत्रैव दोषा-न्तरमाह—पर इति। स्थाने जायमान इत्यादि। स्थानीति। अन्तरतमपरिभाषयोभयस्थानिगुणक इत्यर्थः। तत्र, पूर्वोक्ते लक्ष्ये। एकस्थानीति। परनिरनुनासिकेत्यर्थः। एवमग्रेपि। तद्गुणकेति। शुद्धगुणकेत्यर्थः। परशब्देनेति भावः। तस्यैव, शुद्धस्यैव। एवेनानुनासिकव्यावृत्तिः। ननु तदुपस्थि-तावेव न मानमत आह—परेति। परमित्येवार्थे। असम्भवादित्युक्तेः फलमाह—यत्रत्विति। स्वरि-तान्तेति। सुब्रह्मणि साधुरिति यत् "तित्स्वरितम्"। टापासहैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्यात्स्वरित इति भावः। स्वरित इतीति। तस्य "न सुब्रह्मण्यायाम्" इत्यनेनोदात्त इति भावः। अत एव भाष्यात् "एकादेशउदात्तेन" इत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवर्तत इति स्पष्टमन्यत्र। स्फुटीभविष्यति चाग्रे। तद्भाष्यविरोधं

सरला।

इति। न्यूनत्वात्। तद्गुणकस्यैवेति। परस्थानिगुणवत इत्यर्थः। उपस्थित्या चेति। परशब्देन परस्थानिनस्तद्गुणवतो यत उपस्थितिरत इत्यर्थः। अत एव। उभयस्थानिगुणकसम्भवे उभयगुणकादे-शस्वीकारादेव।

मिदमित्याहुस्तद्भसात् ।

शकन्ध्वादिष्विति । शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमि-

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे एकादेशे "आद् गुणः" (पा०सू०६।१।८७) इत्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतु-र्मात्रा आदेशा माभूवन्निति वार्त्तिककृतोक्ते "अकः सवर्णे" (पा०सू०६।१।१०१) इत्य-त्र योगविभागेन "एकः पूर्वपरयोः" (पा०सू०६।१।८४) इति यो निर्दिष्टः स दीर्घ इति व्याख्याने 'पचन्ति' इत्यत्र दोषमाशङ्क्यैकदेशिनोक्तं–रूपग्रहणात् परस्य यादृशं रूपमि-त्यादि भाष्ये, तत्तु ह्रस्वत्वस्य रूपत्वाभिमानेन । सिद्धान्ते तु स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितम् । "इको गुण" (पा०सू०१।१।३) इति सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव । तत्रहि—इक्परिभाषाऽभावे जनेर्गुणोऽनुनासिकः स्यादिति शङ्किते पररूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तम् । तस्य मदुक्तरीत्या उपपत्तेः । "ऐऔच्" इतिसूत्रस्थकैयट-स्तु पूर्वपक्षोपपादकत्वान्न स्वार्थे साधक इति दिक् । नाक्लृप्तौ यदेति पाठे न च्छन्दोभ-ङ्गः । तद्भसादिति । वृत्तौ भवमिति व्याख्याने वार्त्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्ति-रित्याहुः ।

विषय इति ॥ 'शकन्ध्वादिषु' इति विषयसप्तमीति भावः । अतएवाहेति ।

भैरवी ।

एकदेशिनेति।"आद्गुण" इत्यादौ तात्परत्वात् द्विमात्रस्य संज्ञा, न तु त्रिमात्रचतुर्मात्राणामिति शङ्काया एवाभावेन तादृशशङ्कायां योगविभागादिप्रदर्शनमेकदेश्युक्तिरिति भावः । अत एवाह—अभिमानेनेति । सिद्धान्त इति । संज्ञासूत्रस्थे 'तपरे गुणवृद्धी' इति सिद्धान्ते इत्यर्थः । तत्रैव-"ऐऔच्" इति सूत्र एव । एवन्तर्हि कैयटविरोध इत्यत आह—इको गुणेतीति । चिन्त्य एवेति । रूपशब्देनोक्तरीत्या तस्याव्यावृत्तेरिति शेषः । स्वमते तत्रत्यभाष्यविरोधप-रिहारायाह-तत्र हीति ।

खण्डनकारोक्तिङ्खण्डयति–वृत्ताविति । आहुरित्यस्वरसबीजन्तु पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्य-त्वेन तथा व्याख्यानमपि युक्तमेवेति ॥

भावप्रकाशः ।

परिहरति—ऐऔजितीति । एकादेशे इति । तद्विधावित्यर्थः । इति य इति । इत्यधिकारे य इत्यर्थः । एकदेशिनेति । तपरत्वात्तेषां संज्ञाया एवाभावात्पूर्वपक्षस्यैवासङ्गतेरत एवाह—अभिमानेनेति । तदे-मेव विशदयति—सिद्धान्ते त्विति । संज्ञासूत्रस्थसिद्धान्ते त्वित्यर्थः । तत्रैवेति । "ऐऔच्" इत्यत्रैवे-त्यर्थः । पक्षानुरूप इति न्यायेन तथोक्त्येति भावः । "बाधे दृढे" इति न्यायेन कैयटविरोधं परिहरति—इक इति । कौस्तुभस्याप्युपलक्षणम् । नन्वेवं तद्भाष्यासङ्गतिरेवात आह—तत्रहीति । उपपत्तेरि-तीति । परशब्देनैव तत्सिद्धेरिति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु प्रकृते इति विनानुकरणत्वानभिव्यक्त्या तदप्रयोगाच्च । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या पचीत्यनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदिष्टाङ्गत्वात् 'शिवपचि' इत्यादौ चारितार्थ्येनान्तरङ्गबहिरङ्गयोरित्यर्थस्योमाङोरित्याङ्ग्रहणज्ञापकपरभाष्यासङ्गतेश्च । न च तद्योगवि-भागेन परपदानुवृत्त्या वार्तिकार्थसङ्ग्राहकमिति वाच्यम् , कतन्तेभ्य इत्यादिनिर्देशैस्तत्सङ्ग्रहादिति । खण्ड-नकृदुक्तिं खण्डयति—वृत्ताविति । आहुरिति । मूलानुयायिनो मान्या इत्यर्थः । तस्य यौगिकत्वादिति भावः । तत्प्रकरणस्यानित्यत्वप्रत्याख्यानाभ्यां सुसाधमेवेदमित्यत्रारुचिरेतत्सूचिता बोध्या ।

विषयेति । अन्यथा तेषां पररूपमित्यर्थे वाच्ये तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु तदेवाहेत्युचितम् ,

त्यर्थः। अत एवाह–तस्य टेरिति। यदि तु "आत्" इत्यधिकारादकारस्यैवेष्यते तर्हि मनीषा, इति न सिद्ध्येत्। केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे ऽकारस्यैव पररूपमाहुः। शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः। कर्काणां राज्ञामन्धुः। बदरीवाची तु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तः "अन्धूदृम्भू–" इत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते। अटतीत्यटा पचाद्यच्। कुलस्य अटा कुलटा। ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु। आभ्यां "गुरोश्च हलः" (पा०सू० ३।३।१०३) इत्यप्रत्यये ईषा, मनस ईषा मनीषा। हलस्य ईषा हलीषा लाङ्गलदण्डः। मूर्द्धन्योपधः। यस्तु

प्रभुशङ्करयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके॥

इति रभसकोशात् तालव्योपधस्तस्मिन् परे "आद् गुणः" (पा०सू०६।१। ८७) इत्येव भवति। हलेशा। पतन्नञ्जलिर्यस्मिन् नमस्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः। मार्तण्ड इति। केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः। परा मार्ताण्डमास्थत, पुनर्मार्ताण्ड-

---

शब्दरत्नम्।

ईदृशव्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः॥ आहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु वचनद्वयव्यापारो व्यर्थः। पृषोदरादित्वाट्टिलोपेनैव सिद्धेरिति। देशविशेषाणामिति। देशविशेषशब्दस्य यौगिकत्वेन जातिवाचकत्वाभावात् "विशेषणानां चाजातेः" (पा०सू०१।२।५२) इति न निषेध इति बोध्यम्। कुलस्याटेति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। अन्यथा कर्मण्यणि कुलाटीति स्यादिति भावः।

भैरवी।

ननु शकदेशस्यैकत्वाद्देशविशेषाणामित्यत्र बहुवचनासंगतिरत आह–देशविशेषेति।

भावप्रकाशः।

नन्वत आहेति, प्रागुक्तस्यासिद्धान्तत्वेन तथोक्तेर्ग्रन्थकारशैलीसिद्धत्वादत आह–ईदृशेति। तस्मिन्ननुगुणमिति व्याख्यानत इत्यर्थः। आहेत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां लब्धमर्थमिति शेषः। एवञ्चात इत्यस्य लाभे हेतुत्वेनान्वयो न वचने। एवञ्च सामर्थ्यलभ्यं तच्चटेरितीति भावः।

आहुरितीति। प्रकाशकृत इत्यर्थः। सिद्धेरितीति। यत्तु मन्दस्तथासत्यजझलादेशत्वेनास्थानिवत्त्वात्पदान्तत्वेन 'मनीषा' 'पतञ्जलिः' इत्यादौ नतयोर्लोपजश्त्वापत्तिः, प्रकाशमते तु नेति, तन्न, एवस्य भिन्नक्रमतया पृषोदरादित्वादेव टेर्लोपो यस्मिन् तेन निपातनेनेत्यर्थेन एकेन वचनेन विशिष्टस्वरूपनिपातने तात्पर्यात्। एतेन "अचोन्त्यादि टि" इत्यस्यात्रोपन्यासो निष्फल इति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता। ननु शकानां राज्ञां निवास इत्यर्थे चातुरर्थिकाणो लुपि युक्तवद्भावेपि तद्विशेषणेऽजातेरिति निषेधेन देशविशेषस्येत्युचितमत आह–देशेति। समस्तत्वेन तत्र सम्बन्धस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जातेरतत्त्वादिति भावः। इति भाव इतिसूचितारुचिस्तु प्रौढमनोरमेत्यत्रोक्तैव।

ननु सूत्रे षष्ठीसमासः, कर्मधारयो वा? नाद्यः, तदा तदनुकरणस्य ध्वनिरूपस्यैव सम्भवेन तत्राच्छब्दासम्भवात्। नान्त्यः, अनुकरणशब्दानर्थक्यापत्तेरिति चेन्न, तत्सामर्थ्यात्प्रथमपक्षस्यैव ग्रहणात्। न चोक्तदोषः, तत्सामर्थ्यादेव तदनुकरणस्य वर्णसमूहरूपस्यैव ग्रहणात्। न च तस्यानुकरणत्वासम्भवः सजातीयस्यैव तत्वादिति वाच्यम्, सजातीये प्रत्यभिज्ञया तत्त्वस्यैव सत्त्वेनानुकरणत्वस्य दुर्वचत्वेन भेदे एव तस्य वाच्यत्वेन सर्वसाम्ये भेदाभावेन शब्दत्वादिसाम्येन तस्य तत्त्वसम्भवात्। तदभिप्रेत्याह, मूले–

माभरत्, विश्वो मार्ताण्डोऽव्रजदित्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥

ओत्वोष्ठयोरिति । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्चैकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । तेनेह न, वृषलसुतौष्ठव्रणस्ते इति ॥

अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे–ध्वनेरिति । अनुकरणस्येति । परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्साम्येन बोध्यम् । यत्तु प्राचोक्तम्—अतः किम् ? दकारान्ते मा भूदिति, यच्च व्याख्यातं दकारान्त इति रूपान्तरोपलक्षणं वटक्, मरुत्, इत्यादेरपीति । तन्निःसारम् । प्रश्नस्य दान्त इत्युत्तरस्य च निरालम्बनत्वात् । यत्तु व्याचख्युः—"अतो गुणे" (पा०सू०६।१।९७) इत्यतोऽत

शब्दरत्नम् ।

किंचित्साम्येनेति । तदभावे हि भग्नदन्ताद्युच्चारिताव्यक्तशब्दे एव स्यादव्यक्तत्वं चार्थबोधाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमित्याहुः । निरालम्बनत्वादिति । अद्ग्रहणं

भैरवी ।

मूले—एकत्र समास इति । समास इत्येकत्वस्य विवक्षयाऽस्यार्थस्य लाभः ।

किञ्चित्साम्येनेति । ध्वन्यन्तरव्यवच्छेदकत्वेन । तदभावे-अनुकरणस्येत्यस्याभावे । अव्यक्तशब्दे—अव्यक्तशब्दानुकरणे । तत्राव्यक्तत्वङ्कथमत आह—अव्यक्तत्वञ्चेति । चस्त्वर्थे । एतेनानुकार्यस्याच्छब्दाभावेनानुकरणस्य लाभे ऽनुकरणस्येति चिन्त्यप्रयोजनमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता ।

निरालम्बनत्वमुपपादयति—अद्ग्रहणमिति । एतेन अदितिप्रश्नस्य "अतो भिस ऐस्" इत्यत्रेव ह्रस्वाकारबोधकता वाच्या तथा चैतदुपादानं व्यर्थम् "अतो गुणे" इत्यतस्तदनुवृत्त्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायः । दान्ते माभूदित्युत्तरस्य त्वदिति न ह्रस्वाकारबोधकम्, नाम्रेडितेति सूत्रे ऽन्त्यस्य तु वेत्युपादानसामर्थ्यात्; किन्तु समुदायानुकरणमेव वाच्यम्, तथा च

भावप्रकाशः ।

अव्यक्तेत्यादि । तथाचाव्यक्तशब्देनाविद्यमानकत्वादिवंशादिध्वनिग्रहणं तस्य चाच्छब्दस्यानुकरणे तादृशे सम्भवेनानुकरणस्येत्युक्तं सूत्रे । ननु तस्यात्यन्तसाम्याभावात्तत्त्वमेवानुचितमत आह—किञ्चिदिति । शब्दत्वादीत्यर्थः, तावताप्यनुकरणत्वाविघातात् । वर्णप्रतीतावपि ध्वनिसादृश्यस्योक्तधर्मेण सत्वादिति भावः । अनुकरणशब्दसामर्थ्यलभ्य एवायमर्थ इति व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति—तदभाव इति । अनुकरणस्येत्यस्याभावे इत्यर्थः । हि, यतः ध्वनिरूपाव्यक्तेऽच्छशब्दासम्भवात् । शब्दे एवेति । एवेन ध्वन्यनुकरणव्यावृत्तिः । तत्र सम्भवति तद्ग्रहणे मानाभावादिति भावः । ननु कथमुक्तरूपमव्यक्तत्वं तस्येत्यत आह—अव्यक्तत्वमिति । अपिरुक्तरूपसमुच्चायकः । एतेनानुकार्यस्याच्छब्दासम्भवेनार्थादेव लाभेऽनुकरणस्येति चिन्त्यप्रयोजनमिति प्रकाशोक्तमपास्तम् । आहुरित्यरुचिबीजं तु यदि सोऽनुकार्यरूपस्तदा तस्येतिपरत्वासम्भवोऽसाधुत्वं च । यदि च सोऽनुकरणरूपस्तदा तत्परत्वसम्भवेऽप्यसाधुत्वं तदवस्थमेवार्थाबोधकत्वात्तेनैव तत्त्वस्य ग्राह्यत्वादेवं च प्रागुक्तरीत्या स्पष्टार्थमेव तदिति । नन्वत इति न ह्रस्वनिर्देशः, अनुवृत्त्यैव लाभात् अन्त्यस्य तु वेतिज्ञापकाच्च । एवञ्च समुदायानुकरणेन सौत्रनिर्देशस्य दान्ताद्यनुकरणव्यावृत्त्यर्थतया प्रश्नोत्तरयोः सालम्बनत्वं प्रकाशादावुक्तमत आह—अदिति । अन्त्यव्यावृत्त्यर्थत्वं न उक्तज्ञापकादत आह—तद्भिन्नेति । एतेन प्रश्ने तत्त्वं सिद्धान्तदोषान्यदोषवत्त्वमुत्तरे तत्त्वं

सरला ।

मूले इदं प्रवर्तते इति । अवर्णादोत्वोष्ठयोरचि तद्घटितसमासे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवतीत्यर्थात् । अत एव 'दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः' इति प्रयोगसिद्धिरिति स्पष्टं लघुशब्देन्दुशेखरे ।

ध्वनेरितीति मूले । अविद्यमानाकारादिवर्णस्येत्यर्थः ।

इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः। यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वं तदाऽपि स्यात्पुनरद्ग्रहणे तु श्रौततान्तत्वस्य विवक्षणान्नेत्युत्तरमिति। तच्चिन्त्यम्। जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः, "नाम्रेडितस्य-" (पा०सू०६।१।९९) इति निषेधे पटत्पटदितीत्युदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च। तत्र हि भवदुक्तरीत्या प्राप्ति-

---

शब्दरत्नम्।

तद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिति प्रश्नस्य दान्ते मा भूत्, वटक्, मरुत्, इत्यत्र च मा भूदिति उत्तरस्य च निरालम्बनत्वमित्यर्थः। शब्दाधिकारेति। तदाश्रयणाच्चाच्छब्दस्येत्यर्थो भविष्यतीति भावः। तदाऽपि स्यादिति। एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्दत्वादिति भावः। जश्त्वशास्त्रस्येति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्ततया जश्त्वेऽपीत्यादिः। तदसिद्धत्वेनात एव सत्त्वादिति भावः। ननु पुनरद्ग्रहणाज्जश्त्वासिद्धत्वमपि बाध्यतामत आह-नाम्रेडितेति। उदाहरणस्य—वृत्त्यादिस्थस्य। अनुकार्यानुकरणयोरिति। सर्वत्र जश्त्वप्राप्त्योदाहरणासम्भवाशङ्कायां ह्येतदुक्तं

भैरवी।

तान्तानुकरणमेव, न तु दान्तानुकरणमित्यभिप्राय इति मौलन्निःसारमित्येव निःसारमिति प्रागनुयाय्युक्तिः प्रत्युक्ता। बालानामपि भवदुक्तान्त्यस्य तु षेति ज्ञापकवशाददूग्रहणमद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञानम्भविष्यतीत्याशयेनाह—तद्भिन्नेति। "अतो गुणे" इति सूत्रे ऽत इत्यस्य ह्रस्वाकारबोधकतया ऽनुवर्तमानस्याच्छब्दस्य तन्मात्रबोधकता स्यादत आह—शब्दाधिकारेति। ननु जश्त्वविधायकशास्त्रस्यानुकार्यानुकरणयोरभेदे ऽपदान्तत्वान्न प्राप्तिरत आह—अनुकार्येति। ननु प्रक्रियायाम्पटत्पटेति पररूपोदाहरणम्पटत्पटदिति तदभावस्योदाहरणमुक्तं, नत्वव्यक्तेतिसूत्रप्राप्तियोग्यस्य तत्र कथनमिति न भवदुक्तदूषणावसर इत्यत आह—वृत्यादीति। प्रकृते ऽनुकार्येत्यादि तदुक्त्याशयं प्रकटयति-सर्वत्रेति। मूले पटत् इतीति पाठः। एतद्धि पूर्वसूत्रस्य प्राप्तियोग्यम्प्रक्रियावाक्यम्।

भावप्रकाशः।

सूत्तरान्तरसहितत्वं तच्चान्त्ये प्रवृत्त्या स्पष्टमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। तदुपादाने तु "नानर्थके" इति निषेधात्तत्सामर्थ्याद्वाऽन्त्यस्य न। बालैरपीति। तथाच प्रश्नोत्तरकर्त्रोरज्ञानकल्पनापत्तिः। एतेन व्याख्यानग्रन्थे दोषानुक्तेर्न्यूनतेति खण्डनकृदुक्तिः,परास्ता। निषेधविकल्पयोर्विषयविभागाय प्रकाशकृत्स्वमतमाह—शब्देति। चस्त्वथ। मूलोक्तपूर्वदोषखण्डनार्थं प्रकाशोक्तमप्यसिद्धत्वोपायमपहायाह—एकेति। शास्त्रीयस्य सर्वथाऽप्राप्तावपि लौकिकेत्यर्थः। तेन च तद्व्रस्वस्याप्रापणेऽप्यानुपूर्वीरूपस्योपाधेरानयनं भवतीति भावः। इति भाव इति सूचितारुचिस्तु अर्द्धविकारेण तस्याप्यप्राप्तिरिति। नन्वभेदे जश्त्वमेवानिष्पन्नमत आह—अनुकार्येति। तएवेति। अच्छद्रस्यैवेत्यर्थः। एवञ्च पररूपप्राप्तिकाले दान्तत्वं नैव सम्भावितं तदुत्तरं तु अच्छब्दस्यैवाभावेन जश्त्वाप्रवृत्तिरेवेति सर्वत्र प्राप्त्या व्यावर्त्याभावेनादूग्रहणं व्यर्थमेवेति भावः। अपिर्बाध्यतामित्यत्रान्विततान्तत्वविवक्षासमुच्चायकः। "इको गुण" इति सूत्रोक्तरीतिरत्रानुसन्धेया। ननु प्रक्रियायां "नाम्रेडित" इत्यत्र 'पटत्पटेति' 'पटत्पटदिति' इत्युक्त्या निषेधविकल्पभावयोः पूर्वोदाहरणम्, अन्त्यं तु तदभावस्य सौत्रक्रमानुरोधादिति "नाम्रेडित" इति दोषोंऽयुक्त इति खण्डनकृदुक्तिनिरासायाह—वृत्त्यादीति। तत्र तु तैर्विपरीतमुक्तम्। भाष्यादिकं तु सूत्रत्रये नास्त्येवेति भावः। ननु तद्ग्रन्थस्यान्याशयकत्वे को विरोधोऽत आह—सर्वत्रेति। भेदविवक्षायामित्यादिः। एतेन तत्र भेदविवक्षाऽत्राभेदविवक्षेत्यपास्तम्, सर्वत्रेत्युक्तेः। उदाहरणेति। अव्यक्तेति सूत्रोदाहरणेत्यर्थः। हि, यतः। तैः, प्रकाशकृद्भिः। यत्तु उत्तरग्रन्थशब्देन 'नाम्रेडित' इति सूत्रम्।

रेव नास्ति, दान्तत्वात् । एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमाहेतिवदपदत्वात् पटत् इतीत्यत्र जश्त्वं नेति ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । उत्तरग्रन्थविरोधात्, जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च । ननु तदपि नित्यं तथा च कथं पररूपविरहेण प्रयोग इतिचेन्न । अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिदमिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् संहिताया अविवक्षायां तत्सम्भवाच्चेति दिक् ॥

शब्दरत्नम् ।

तैरिति बोध्यम् । उत्तरग्रन्थेति । नाम्रेडितस्येत्यस्य पटत्पटदितीत्युदाहरणपरग्रन्थेत्यर्थः । ननु स ग्रन्थो जश्त्वासिद्धत्वेन योज्य इति चेत्तत्राह—जश्त्वेति । तस्यासिद्धतया पररूपेणैव भवितव्यमिति जश्त्वस्याप्रवृत्तिलक्षणो बाधः । एवं च यत्र जश्त्ववशाद्दान्तत्वमिति ग्रन्थासंगतिरिति सेयमुभयतः स्पाशा रज्जुरिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु—अपदान्तादित्यनुवृत्त्यैव जश्त्वविषये व्यावृत्तिसिद्धेः पुनरद्ग्रहणं व्यर्थमेव । एतेन पुनरद्ग्रहणं श्रौततान्तत्वविवक्षाद्वारा जश्त्वाविषये ऽभेदविवक्षायामेव यथा स्यान्न तु भेदविवक्षायां जश्त्वविषय इत्यर्थकमित्यपास्तम् । ममाद्ग्रहणं तु शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमितिदिक् ॥

भैरवी ।

ननु समकक्षयोर्बाध्यबाधकभावो भवति प्रकृते तु जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया बाधादित्यनुपपन्नमत आह—तस्यासिद्धतयेति । स्पाशेति । स्पश्धातोर्बाधनार्थादङि स्त्रियामेतद्रूपम् । खण्डनकारोक्तिनिरासायाह—दिगर्थस्त्विति । नन्वद्ग्रहणं तन्निन्नेत्यादि पूर्वोक्तरीत्या व्यर्थमेवेति भवता कथन्तदुपपत्तिः क्रियते ऽत आह—ममाद्ग्रहणमिति । दिगर्थमध्ये दिगर्थस्तु मया यथा शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमित्युक्तन्तथा भवतापि वक्तुं शक्यं यद्यपि, तथापि प्रकाशकारादिकृता कल्पना व्यर्थैवेति ॥

भावप्रकाशः ।

पदद्विर्वचने एव तत्संज्ञया तत्र भेदपक्षाश्रयणावश्यकत्वात् । एतेनापदान्तादित्याद्यनुवृत्त्या ऽभेदपक्षे एव प्रवृत्तिरिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । एवञ्च पक्षद्वयेऽपि प्रवृत्तिसङ्कोचे मानाभावादिति ध्येयम् । तदेव ध्वनयन्नाह—जश्त्वेतीति मान्या व्याचख्युः, तत्प्राचामनुरोधेन उत्तरग्रन्थेति शब्दस्वारस्यात् । सूत्रेत्येव वदेत् । बाहुलकाद्द्वित्वे वीप्साया इव पदत्वस्याप्यनपेक्षणाच्च । तद्ध्वनयन्नाह—नाम्रेडितेति । एवञ्च प्रागुक्त एवायं दोषो न तु ततोऽन्यः । योज्य इतीति । तदसिद्धत्वेन तान्तत्वविवक्षायामप्यत एव सत्त्वेन विधिप्राप्त्या निषेधसङ्गतिरिति भावः । तत्राहेति । तथा योजनायां पूर्वग्रन्थविरोधमाहेत्यर्थः । अत एवात आहेति नोक्तम् । पररूपेणैवेति । एवञ्चापदत्वादितिहेतुक्तिस्तदोषायुक्तेति भावः । एतेन पौनरुक्त्यं मूले इत्यपास्तम् । इष्टापत्तिं निराचष्टे—एवञ्चेति । जश्त्वाप्रवृत्तौ चेत्यर्थः । स्पाशेति । स्पशबाधनस्पर्शनयोरित्यस्य रूपे स्त्रियामङि । तद्वदियं युक्तिरुभयता धर्तुमशक्येत्यर्थः । खण्डनकृदुक्तदोषमुद्धरति—दिगितीत्यादि । अनुवृत्त्यैवेति । "उत्यपदान्तात्" इत्यतः । व्यर्थमेवेति । त्वन्मते इति शेषः । एतेन समुदायनिर्देशेऽपि प्रतिपत्तिलाघवायाद इत्येवास्तु लक्ष्ये जश्त्वं स्वन्यायेनानसिद्धत्वेन सिद्धमिति प्रश्नाशयः । दान्तानुकरणसम्भवेन तत्र स्वतोऽनसिद्धत्वेन चारितार्थ्ये तत्र न स्यादित्युत्तराशय इति प्रकाशकृदुक्तिः परास्ता, तपरसूत्रे दग्रश्लेषेण तत्रापि ह्रस्वाकारत्वसम्भवेन तन्निवृत्तये उक्तयुक्तेरावश्यकत्वेन प्रतिपत्तिलाघवाभावात् । अत एव दान्ततान्तयोरविशेषाच्च तान्तानुकरणे अप्राप्त्यापत्तेश्चेति दिक् । जश्त्वाविषये इति । 'अयम्भावः, तद्ग्रन्थे दान्तत्वमित्यस्य सम्भाव्यत इति शेषः । तान्तत्वस्य विवक्षणादित्यस्य जश्त्वाविषयत्वस्य विवक्षणादित्यर्थः । 'अन्यथा दान्तत्वे जश्त्वासिद्धत्वोक्तेः पुनरत्ग्रहणाभावेऽपि तान्तत्वविवक्षासम्भवात्पुनरित्यादेश्चासम्बद्धत्वापत्तिः । एवञ्च नोत्तरग्रन्थविरोध इति नन्वयं दोषस्तुल्यस्तवाप्यत आह—ममेति । तथा धावतस्तवमते तत्सत्त्वेऽपि ममेदं फलं हार्दमिति न दोषः । स्पष्टत्वात्तु नोक्त इति । इति दिगिति । तदर्थस्तु तवाप्येवमुक्तौ यत्तुग्रन्थस्य प्रकाशप्रश्नाशयस्य च सामञ्जस्येऽपि प्रकाशोत्तरासङ्गतिर्दुष्परिहरैवेति ।

अकः सवर्णे (पा०सू०६।१।१०१) ॥ अचि पर इति। यदा तूष्मणामीषद्विवृतत्वमाश्रित्य "नाज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा इहाचीति नानुवर्तनीयम्। अकोऽकि दीर्घ इति सुवचम्। वर्णद्वयं द्विमात्रमिति। यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घे प्राप्ते ह्रस्व ऋकार ऌकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

एङः पदान्तात् (पा०सू०६।१।१०९)॥ "ङसिङसोश्च"(पा०सू०६।१।११०) इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम् ॥

शब्दरत्नम्।

सुवचमिति। जातिपक्षाश्रयणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः। एवं रीत्या यथासंख्यम् "इको यणचि" (पा०सू०६।१।७७) इत्यत्रापि बोध्यमिति सूचितम्। **तद्भाष्येति**। "तुल्यास्य" (पा०सू०१।१।९) सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः। तत्र हि "अकः सवर्णे-" (पा०सू०६।१।१०१)। इति सूत्रेणैतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता। **आरम्भादिति**।अपदान्ताच्चेत् ङसिङसोरेवेति नियमादिति भावः। **उत्तरार्थमिति**।"इकोऽसवर्णे" (पा०सू०६।१।१२७) इत्याद्यर्थम्। **स्पष्टार्थमिति**। विभक्तौ चेन्ङसिङसोरेवेति नियमशङ्का-

भैरवी।

व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्तीनान्तत्तद्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवात्संख्याज्ञानमपि न सम्भवतीत्याशयेनाह—जातिपक्षेति। सूचितमिति। एतेन यदि सुवचमिति मूलकारोक्तिर्जातिपक्षाभिप्राया तदा परममूले स्थानत आन्तर्यादितीको यणचीतिसूत्रे या कृतोक्तिः सा व्यर्था यथासङ्ख्येनैवेष्टसिद्धेरिति परास्तम्। तस्य ग्रन्थस्य व्यक्तिपक्षाभिप्रायकत्वात्। वस्तुतस्तु जातिपक्ष एवेति। तद्भाष्येत्यस्य "ऋति ऋवा" इत्येतद्भाष्येत्यर्थ प्रतीयते स तु न युक्तः तस्य विशिष्याव्याख्यानादत आह—तुल्यास्येति। अन्यथासिद्धिरिति। तद्वार्तिकसाध्यफलान्यथासिद्धिरित्यर्थः। उद्भावितेति। यदि विजातीयादेशार्थं वार्तिकारम्भस्तदाऽनयोर्विधानमात्रं स्यान्नत्वच्कार्यमित्यनयोरच्त्वमवश्यं वाच्यं, तथासति दीर्घसंज्ञाऽनयोर्भविष्यतीति "अकः सवर्णे" इत्यनेनैवेष्टसिद्धेर्वार्तिकवैयर्थ्यमिति रीत्योद्भावितेत्यर्थः। "एङः पदान्तात" इतिसूत्रे पदान्तादित्यस्याभावेऽपि पदान्तविषयकत्वङ्कथमत आह—अपदान्ताच्चेदिति। विभक्तौ चेदिति।

भावप्रकाशः।

जातिपक्षेति। व्यक्तिपक्षे तदानन्त्येन तदज्ञानात्तदसम्भवादिति भावः। सूचितमिति। अकोऽकीतिग्रन्थेनेति भावः। एतेन तद्ग्रन्थविरुद्धमिदमित्यपास्तम्, पक्षभेदेन ग्रन्थयोः सामञ्जस्यात्तस्य दूषितत्वाच्च। यत्तु खण्डनकृत् "ऋति" इत्यादि वार्तिके स्वोक्ते 'दधि ऋकारः' इत्यादावनतिप्रसङ्गाय तस्यावश्यकत्वादकीत्यधिककरणे गौरवाच्च चिन्त्यं मूलमिति। तन्न, तत्प्रत्याख्यानात्। स्पष्टीकृतमेतद्प्रत्याहारखण्डने। तद्ध्वनयन्नाह—तद्भाष्येत्यादीति। प्रसादखण्डकप्रकाशानुवादोऽयं मूले। वार्तिकान्यथेति। तत्साध्यफलान्यथेत्यर्थः। उद्भावितेति। उत्कृष्टं भाविता प्रोक्तेत्यर्थः। ननु "ङसिङसोश्च" इत्यादिषु बहुषु सूत्रेष्वसम्भवादव्यभिचाराच्च नोपयोगोऽत आह—इक इति। "गौरौ" इत्यादि निवृत्तये इति भावः। अत्रादिशब्दः प्रकारे। तेन सर्वत्र अवङिति सूत्रयोरपि सङ्ग्रहः। "इकोसवर्णे" इत्युक्त्येदं सूचितमन्यथा सर्वत्रेत्येव वदेत्। तथाचासन्ततानुवृत्तौ तात्पर्यम्। यद्वा, स प्रभृतावेव तथोक्त्या मध्येऽपीष्टस्थले सम्बन्ध उक्तप्राय इति सूचितम्। यद्वा, पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यात्पदान्ते एव तयोः प्रवृत्त्या नासाधारणं फलमिति सूचयितुं तथोक्तिः। वस्तुतस्तु "उत्सर्गसमानदेशा" इति न्यायेन तयोः फलाभाव इति बोध्यम्। **नियमशङ्केति**। तथासति 'हरये' इत्यादिवारणेऽपि भवतीत्यादिवारणं न स्यादिति भावः।

सरला

उद्भावितेति। तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये एतद्वार्तिकद्वयविधेयऋकारऌकारयोरइउण् सूत्रानन्तरं पाठेना-

सर्वत्र विभाषा गोः (पा०सू०६।१।१२२)॥ यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथाऽपि "यजुष्युरः" (पा०सू०६।१।११७) इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमिति सम्भाव्येत, अतः सर्वत्रेत्युक्तम्। तद्व्याचष्टे-लोके वेदे चेति। इह "एङ" इत्यनुवर्त्यैङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्। तेनेह न—चित्रग्वग्रमिति। प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्नेह—

शब्दरत्नम्।

वारणार्थमिति भावः।

इत्यनुवर्त्यैति। षष्ठ्या विपरिणमय्येत्यपि बोध्यम्। प्रतिपदोक्तस्येति। एङ्ग्र-

भैरवी।

हरय इत्यादि विभक्ताविति नियमव्यावर्त्यम्भविष्यतीति भावः।

ननु तत्र 'एङ' इति पञ्चम्यन्तमत आह-षष्ठ्येति। गोरिति षष्ठ्यन्तमिति तेन सामानाधिकरण्यार्थमित्यादिः। वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिवादिमताभिप्राये-

भावप्रकाशः।

षष्ठ्येति। सामानाधिकरण्येनान्वयार्थमिति भावः।

यत्तु खण्डनकृत्, 'चित्रगो अग्रम्' इत्यादाववङ्प्रकृतिभावाभावायावश्यकस्थानिवत्त्वनिषेधेनैव 'चित्रग्वग्रम्' इत्यादिव्यावृत्तावेङ् इत्यनुवृत्तिर्निष्फला। नच तदनुवृत्त्या लाक्षणिकत्वात्तद्व्यावृत्तौ तन्निषेधो नावश्यक इति वाच्यम्, उपदेशपदेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्। अन्यथा 'चक्रेऽग्रम्' इत्यादावेव "एङः पदान्तात्" इत्यादि प्रवर्तेत न तु हरेऽवेत्यादौ। तव पूर्वापरग्रन्थविरोधश्चेति। तन्न, उक्तरीत्यैव निर्वाहे वचनं न कार्यमित्याशयात्। प्रतिपदोक्तत्वस्यान्यथालाभेन दोषलेशाभावाच्च।

तद्ध्वनयन्नाह—एङ्ग्रहणावृत्त्येतीति। लक्ष्यानुरोधादिति भावः। एतेन "नान्तः" इति पाठेऽनन्तरत्वात्पूर्वरूपस्यैव निषेधेन चित्रग्वग्रमित्यादौ यणो निर्विघ्नत्वेनैङनुवृत्तिसामर्थ्यात्तल्लाभः। यद्वा, प्रकृत्येति पाठे गोरिति षष्ठ्यन्वयायान्तपदमनुवर्त्यं सामर्थ्यलभ्यं वा, तच्चौपदेशिकान्तपरम्।' एतेनोत्तरार्थं षष्ठीनिर्देशसत्त्वेनात्र प्रथमया विपरिणाम इत्यपास्तम्, प्रथमान्तस्योत्तरत्र षष्ठ्या विपरिणामस्य युक्तत्वात्। एवञ्चैङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादन्तपदानुवृत्तिसामर्थ्यादौपदेशिकान्तलाभद्वारा वा तल्लाभ इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्।

आद्यपक्षे 'चित्रगो अग्रम्' इत्यादौ पक्षेऽवादेशापत्तेः। अत एव "वाच्छन्दसि" इत्यनेन "दीर्घाज्जसि" इति निषेधे पक्षे निषिद्धे "मारुतीश्चतस्रः" "वाराही उपानहौ" इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रवृत्तिः। अथ बाध्यसामान्यचिन्ताङ्गीकारस्तर्हि तत्रैव निषेधाप्रवृत्तये तदनुवृत्तिः सफलेति सामर्थ्याभावः।

द्वितीये समस्तत्वेन विभिन्नविभक्तिकत्वेन मध्यवाचकत्वेन चाननुवृत्तेः तद्वारणेन साफल्ये औपदेशिकान्तपरत्वे मानाभावाच्च। अत एवात्रान्यपक्षोऽप्ययुक्तः। किञ्चोक्तलक्ष्ये यणो वारणायावश्यानुवृत्तेङ इत्यस्य प्रथमया विपरिणामेऽन्वयसाम्राज्यात् तवापि तस्यावश्यकत्वादिति दिक्।

प्रकाशानुयायिमूलव्याख्यान 'इतिभाव' इति सूचितामरुचिं स्पष्टयन् भाष्यसिद्धान्तरीत्याऽऽह—

सरला।

त्त्वमादाय दीर्घसंज्ञासिद्ध्या "अकः सवर्णे" इति सूत्रेणैव ऋकारद्वयस्य स्थाने रेफद्वयवत्तारूपगुणकृतान्तर्येण कदाचिद्रेफद्वयघटितवार्तिकविधेयस्य, विवृतत्वान्तर्येण कदाचिद्विवृतस्य, विनिगमनाविरहेण मूर्धस्थानजन्यत्वविशिष्टरेफद्वयवत्त्वस्य मूर्धस्थानजन्यत्वविशिष्टविवृतत्वस्य चादेशतानियामकत्वेन सिद्ध्या, ऌकारे च ऌकारवत्तान्तर्येण कदाचिद्द्विलकारस्य विवृतत्वान्तर्येण रेफवत्तासाम्येन च कदाचिद्विवृतस्य ऋकारस्य विनिगमनाविरहेण दन्तस्थानजन्यत्वविशिष्टलकारवत्त्वस्य विवृतत्वस्य वा आदेशतानियामकत्वेन सिद्ध्या वार्तिकद्वयान्यथासिद्धिः प्रदर्शितेत्यर्थः।

विपरिणमय्येति। पूर्वसूत्रे 'एङः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः।

हे चित्रगोऽग्रम्। प्रकृतिभाव इति। "प्रकृत्याऽन्तः पादम्" [पा० सू० ६।१।

शब्दरत्नम्।

हणावृत्त्येति भावः, प्रतिपदोक्तपरिभाषया वा । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिज्ञापकस्य तदनित्यतामात्रज्ञापकत्वम्। ध्वनितं चेदम् "ओत्" (पा० सू० १।१।१५) सूत्रे भाष्ये। "एङः पदान्तात्" (पा०सू०६।१।१९) इत्यत्र तु "हलो ऽनन्तराः"(पा०सू०१।१।७) इत्यादिनिर्देशान्न प्रतिपदोक्तग्रहणम्। अत्र च स्थानिवत्सूत्रस्थं भाष्यं मानमित्यन्यत्र

भैरवी।

णाह—आवृत्त्येति। "ओत्" इतिसूत्रस्य "अदोभवत्" इत्यत्र प्रवृत्तिवारणपरभाष्याद्वर्णग्रहणेऽपि सा प्रवर्तेत इत्याशयेनाह—प्रतिपदोक्तेति। अनित्यतेति। तेन वर्णग्रहणेऽपि चेत्प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदा चक्रे ऽत्रेत्यादावेव "एङः" इति सूत्रं प्रवर्तेत, नतु हरेऽव इत्यादाविति शङ्काया नावकाशः। वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तिः सप्रमाणेत्याह—ध्वनितञ्चेदमिति। इदम्—तत्र तत्प्रवर्तनम्। तत्र हि—अनदः अदः समभवद्दोभवदित्यत्र प्रकृतिभाववारणायारब्धस्य "ओतश्च्विप्रतिषेधः" इति वार्तिकस्यान्यथासिद्धिरनया परिभाषया कृता, तेनेदं ध्वनितमित्यर्थः। नन्वेवमर्थाधिकारानुरोधात् "एङः" इति सूत्रेऽपि प्रतिपदोक्तस्यैवैङो ग्रहणं स्यादिति 'शाब्दोऽर्थः' इत्यादौ तस्य प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—एङ इति। अत्र च-प्रकृतसूत्रे प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तौ च। स्थानिवदित्यादि। तत्र हि-गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेष्वित्यारब्धस्य प्रतिषेधस्यौनामश्रित्य प्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः। ननु विभक्तौ चेदिति विपरीतनियमो न भविष्यति "भवतेर" इत्यत्र शपि पूर्वरूपादर्शनादिति तेन सामान्यापेक्षेन

भावप्रकाश

प्रतिपदोक्तेति। एवञ्च तद्भाष्यविरोधस्यान्यथा दुष्परिहरणीयतया तदविरोधेनैव सर्वं योज्यमिति न कोऽपि दोषस्तदाह—वर्णेति। ज्ञापकस्य। कबाधकाण्विषायक"ह्वावामश्च" इत्यादेरित्यर्थः। मात्रपदेन वर्णग्रहणे एव सर्वत्र तदप्रवृत्तिनिरासः। एतेन वर्णप्राधान्ये तदप्रवृत्तेरुपदेशग्रहणेन ज्ञापयिष्यमाणत्वेन दोष इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, धर्मिग्राहकमानविरोधात्। वर्णग्रहणांशे विशेषात्तस्य साफल्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। तद्ध्वनयन्नाह—ध्वनितमिति। ओतश्च्विप्रतिषेधो वाच्यः। अनदः अदः समभवददोऽभवत्। न वाच्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येवं न भविष्यति इति ग्रन्थेनेति भावः। एवञ्चात्रत्यमूलस्य युक्ततयैतद्विरुद्धान्यमूलग्रन्थाऽयुक्ततया च खण्डनकृतस्तद्विरोधोद्भावनं मण्डनकृतस्तदेकवाक्यतासम्पादनं चायुक्तमेवेति भावः। एवं सति प्राप्तं भाष्यमते दोषं परिहरति—एङ इति। न प्रतिपदोक्तेति। एतेन "भवतेरः" इत्यादिनिर्देशात्सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विपरीतनियमाभावेन "कसिकतोश्च" इतीष्टनियमेन सिद्धे पदान्तग्रहणसामर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणम् उत्तरार्थत्वेऽपीह करणस्य सफलत्वौचित्याद्। एवं चार्थाधिकार इति मूलाशय इत्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः। तदाह—इत्यन्यत्रेति। उद्द्योतादावित्यर्थः। प्रागुक्तदोषा

सरला।

तदप्रवृत्तिज्ञापकस्येति। "आदेच उपदेशेऽशिति" इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणस्येत्यर्थः। तत्र सूत्रे "लिटि धातोः" इति सूत्राद् धातोरित्यनुवर्त्य 'गोभ्यां, नौभ्याम्' इत्यादेः एजन्तस्य धातोरित्यर्थेन व्यावृत्त्या 'अचैषीत्, अस्तौषीत्' इत्यादावात्ववारणार्थमुपदेशग्रहणं, तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽऽत्ववारणेन व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः। तस्य सर्वथा वर्णग्रहणे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकत्वे तु "ओत्" सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः। तत्र हि 'अदोऽभवत्' इत्यत्र "ओत्" इत्येतत्प्राप्तप्रगृह्यत्ववारणायारब्धवार्तिकस्य "ओतश्च्विप्रतिषेधः" इत्यस्य तत्र सूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषासञ्चारेण प्रत्याख्यातत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अनित्यत्वज्ञापने तु तत्परिभाषासञ्चारेऽपि न विरोधः। वस्तुतस्तु उपदेशग्रहणं तदनित्यत्वे न ज्ञापकम् अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुसंज्ञकत्वेन "उदीचां माङ" इत्यादौ ङकारसत्त्वे धातुत्वाभावेन 'मेङ्' इत्यवस्थायामात्वानापत्तेः 'दैधे' 'देधिरे' इत्यादावेजिरेचोस्तु धातुग्रहणासम्बन्धेऽपि 'अशिति'

११५] इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः । यद्यपि भाष्ये "इको गुणवृद्धी" [पा० सू० १।१।३] इति सूत्रे "नान्तःपादम्" इति पाठः स्थितः । षाष्ठभाष्येऽप्येवम् । तथापि शाकलसूत्रे "ह्रस्वश्च इति चकारेण प्रकृत्या इत्यनुकृष्यते" इति भाष्यदर्शनात् "प्रकृत्यान्तः पादम्" इति पाठोऽपि साधुरेव । "न" इति पाठे तु "सर्वत्र" इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्येतेत्यवधेयम् ।

अवङ् स्फोटायनस्य (पा०सू०६।१।१२३) ॥ अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्या-

---

शब्दरत्नम् ।

विस्तरः । पूर्वरूपमेवेति । पूर्वरूपमपीत्यर्थः । गोशब्दस्य यद्यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन नान्तः पादमित्यनेनैव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिध्येतेत्यर्थः । तेनावादेशोऽपि न ।

एङन्तस्य गोरिति । प्रतिपदोक्तस्यैङ इत्यपि बोध्यम् । ननु "गोरग्रवचनं स्वर-

भैरवी ।

ज्ञापकेनापदान्ताच्चेदित्युक्तनियमस्यैव लाभादेङ इति सूत्रे पदान्तादिति व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यस्तु, इति चेन्न । स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्ये 'हे चित्रगोऽग्र'मित्यत्र पूर्वरूपप्रदर्शनपरभाष्यविरोधादित्याशयेनाह–अन्यत्रेति । उद्द्योतादौ । यद्येङ इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणन्तदा "हलोऽनन्तराः संयोगः" "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः" इत्यादिप्रयोगासङ्गतिरिति प्रतिपदोक्तपरिभाषाया इहाप्रवृत्तिः, तथाच साधारण्येन प्रवृत्तौ "ङसिङसोश्च" इत्यस्यापदान्ताच्चेदिति प्रथमोक्तनियमबोधकतया सार्थक्यमेव वाच्यम्, अत एव "भवतेरः" इति निर्देशस्योपपत्तिरिति पदान्तादित्युत्तरार्थमेव । पूर्वसूत्रे करणन्तु विपरीतनियमशङ्कावारणायैवेति तत्त्वम् । गोशब्दस्य नान्तः इति पाठपक्षे पूर्वरूपस्यव विकल्पेन निषेधपक्षे ऽवादेशापत्तिरत आह—पूर्वरूपमपीति । अप्यर्थकोऽत्रैवकारः । अपिनाऽवादेशस्य सङ्ग्रहः । तल्लाभोपायमाह—गोशब्दस्येत्यादिना । एवञ्च "निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलति" इति न्यायेन पक्षेऽवादेशबाधकस्य पूर्वरूपस्य प्रवृत्तिः, तदभावे स्वरूपेणावस्थानमिति गोअग्रमित्यस्यावङादेशे गवाग्रमित्यस्य सिद्धिः ।

अवङिति सूत्रेऽपि प्रतिपदोक्तस्यैवैङो ग्रहणमित्येतद्दार्ढ्यायाशङ्कते—नन्विति । स्वरसिद्ध्यर्थमिति । गवादयः पशव आगता इति वाक्ये गवादय इति शब्दे गवाग्रमिति शब्दे च बहुव्री-

भावप्रकाशः ।

दाह—पूर्वेति । एवोऽप्यर्थ इति भावः । तल्लाभोपायमाह—गोशब्देति । तादृशस्येत्यर्थः । तेन तत्र यणो निवृत्तिरिति भावः । नान्त इति । पाठान्तरैकवाक्यत्वाय "अनन्तरस्य" इतिन्यायानङ्गीकारेण "सुजाते अश्वसूनृते" इत्यादौ बाध्यसामान्यचिन्ताङ्गीकारात्तेन तयोर्नित्यनिषेधवदिति भावः । इत्यर्थ इति । इति शाब्दोऽर्थ इत्यर्थः । तथा च निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन तदेव विकल्प्यत इति मूले उक्तमिति भावः ।

अपिः, पूर्वरूपसमुच्चये । नन्वत्र सूत्रे उपलक्षणत्वे मानाभावेन यथाश्रुतमूलस्यैव सामञ्जस्यमित्याशयेन शङ्कते—नन्वित्यादि । स्वरेति । 'गवाग्रम्' इति बहुव्रीहौ इष्टस्वरेत्यर्थः ।

सरला ।

इति प्रसज्यप्रतिषेधेन शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानेन शित्परत्वयोग्यत्वाभावेनैव नात्वप्रसक्तिरिति धातुग्रहणसम्बन्धस्य प्रयोजनाभावाच्च "आदेच उपदेशे" इति सूत्रे धातुग्रहणानुवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् । किन्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया वर्णग्रहणेऽनित्यताज्ञापकं "ह्वावामश्च" इति सूत्रं बोध्यम् । विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यः ।

मूले–प्रकृत्येत्यनुवृत्तेरिति । 'दुस्त्यजा प्रकृतिः' इत्यादाविव स्वभाववाचकानुवृत्तेरित्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थितिरिति तदर्थः । तेन न पूर्वरूपं, नाप्ययादय इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

सिद्ध्यर्थमन्यथाऽवङ् कदाचिदन्तोदात्तोऽपि स्याद्” इत्येतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चित्रग्वग्रमित्यत्रावङभावोऽस्तु तत्रागवङो रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात् । चित्रगोऽग्रमित्यत्रावङभावकल्पने किं मानमिति चेन्न । उपदेश आद्युदात्तत्वनिपातनेनावङ्न्यासस्थापनपरभाष्यस्य मानत्वात् । चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तस्तत्राकि तस्यागमानुदात्तत्वे उभयोरनुदात्तयोरेव श्रवणं स्यात्, आद्युदात्तत्वनिपातने तु गकाराकारस्योदात्तस्येति विशेषः स्पष्टः । न च गवाक्ष इत्यादावव‍ङ आद्युदात्तस्य श्रवणं मा भूदिति तस्योपदे-

भैरवी ।

हिसंज्ञके स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अत्र हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण गोशब्दस्य यो व्यपदेशस्तस्यैवावस्थानम्बोध्यते । गोशब्दश्चोणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे आद्युदात्तः प्रत्ययस्वरेण, अव्युत्पत्तिपक्षे तु फिट्स्वरेणान्तोदात्तो व्यपदिश्यते । यद्यवङादेशस्तदा आद्युदात्त इति व्यपदेशपक्षे आन्तरतम्यादवङादेशोऽप्याद्युदात्तो व्यपदिश्येतेति गवादय इत्यादावाद्युदात्तत्वव्यवहारस्योपपत्तावपि उणादयो ऽव्युत्पन्नानीति सिद्धान्तपक्षे ऽवङादेशो ऽन्तोदात्तः स्यादिति वाशब्दाकारस्य “एकादेश उदात्तेन” इत्युदात्तस्य श्रवणापत्तिः । अगागमे त्वागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तस्यैवैकादेश इत्यनुदात्तस्यैव श्रवणसिद्धिरिति भावः । गवाग्रमित्यस्य तत्पुरुषत्वे तु समासस्वरेणान्तोदात्तत्वमेव स्यादिति स्वरे न विशेषः । एतत्सूत्रस्थेति । स्वरभेदप्रतिपादकैतत्सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । अस्त्विति । अत्रावङादेशे चित्रगवाग्रमिति रूपम्, अगागमे तु चित्रगवाग्रमितिरूपभेदापत्तिरिति रूपाभेदसिद्धये एङ्ग्रहणानुवृत्तिरस्त्विति भावः । किम्मानमिति । अस्य गवाग्रतुल्यतया रूपे विशेषाभाव इति भावः । निपातनेनेति । एकश्रुत्या पाठे कर्तव्ये आद्युदात्तस्यावङ्शब्दस्योच्चारणेनेत्यर्थः । पूर्ववार्तिके स्वरसिद्ध्यर्थमित्युपादानात्स्वराभेदसिद्धावेव वार्तिकतात्पर्यन्तच्चाद्युदात्तनिपातनेनापि निर्वहति । यदि हे चित्रगो ऽग्रमित्यत्र पक्षे ऽवङादेशोऽपि स्यात्तदा निपातनपक्षे स्वरे भेदः स्यात्तदेवोपपादयति—चित्रगोशब्द इत्यादिना । स्पष्ट इति । अतः प्रतिपदोक्तस्येत्यावश्यकमिति शेषः । अन्यकृतां स्वराभेदशङ्कामनूद्य दूषयति—नचेति । इत्यादाविति।आदिना गवाग्रमित्यस्य तत्पुरुषस्य सङ्ग्रहः । तस्य—निपातनेन साधितस्याद्युदात्तत्वस्य । माभूदिति कथनेन सतिशिष्टत्वात्तस्य

भावप्रकाशः ।

कदाचिदिति ।पर्यायेणेत्यर्थः । व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेनेति भावः । अन्तोदात्तोऽपीति । अपिराद्युदात्तसमुच्चायकः । वस्तुत आदित्वाद्यभावेऽपि व्यपदेशिवदिति कार्यातिदेशेन कार्यस्य करणेनौकारस्यादित्वादिव्यपदेशाभावेन नियताद्युदात्तादिव्यपदेशस्य सुतरामभावेन तदादेशे सुतरां तदभावः । गौणव्यवहारस्य चाभ्युपगमे तस्योभयविधस्यापि सत्त्वादादेशेऽपि पर्यायप्रसङ्ग इति भावः । एतत्सूत्रेति । “अवङ्स्फोट” इति सूत्रस्थस्वरभेदप्रतिपादकभाष्येत्यर्थः । किं मानमिति । तस्य गवाग्रतुल्यत्वादिति भावः । निपातनेनेति । एकश्रुत्या सूत्रपाठे न्याय्ये प्रकृतितः प्राप्ते स्वरे उच्चारणीये वा यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधकमिति भावः । तदुपपादयति—चित्रेत्यादिना । अन्तेति । परिशेषादित्यादि । तत्रेति । तद्युक्ते ‘चित्रगोग्रम्’ इत्यत्राकि सतीत्यर्थः । अवादेशे च सतीत्यपि बोध्यम् । उभयो गवाकारयोः । निपातने त्विति । बहुव्रीहिः, तद्युक्तेऽवङित्वित्यर्थः । वङ्भाव इति । उक्तरीत्येति भावः । कल्पने इति । उक्तरीत्येतिभावः । उदात्तस्येतीति ; श्रवणमित्यनुषज्यते । स्पष्ट इति । तथा च कथं वार्तिकप्रत्याख्यानमतस्तथार्थकल्पनमावश्यकमिति भावः । उपदेशे इत्युक्तेर्बहुव्रीहौ फलाभावेऽपि तत्पुरुषे फलं वक्तुं शङ्कते—नचेति । तस्येति । निपातिताद्युदात्तत्वस्येत्यर्थः । इवान्तेन दृष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतमाह—

सरला ।

अन्तोदात्तोऽपीति । अपिना आद्युदात्तस्य संग्रहः । अव्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दस्य “फिषोऽन्त उदा-

ख्येयम् । अगिति सूत्रयितुमुचितम् । विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् । गवीति । यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम् । तन्न । सत्यप्यवङि-'अतो गुणे" (पा०सू०६।१।९७) इति पररूपेण रूपसिद्धेः । न च सत्यवङि ङेर्यादेशः स्यात्,

---

शब्दरत्नम् ।

शिवद्भावो वाच्य इति समासान्तोदात्तादिवामन्त्रिताद्युदात्तादपि प्रागवङ्स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामन्त्रितस्वरे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम् । गवाक्ष इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भाववचनचारितार्थ्येनाङ्गसञ्ज्ञासापेक्षबहिरङ्गगुणापेक्षया ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तदप्रवृत्तिसंपादनेऽस्य सामर्थ्याभावात् । तद् ध्वनयन्नाह–अगितीत्यादि । यथान्यासे त्वाद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयोः करणे गौरवादस्यौचित्यमिति भावः । स्थानिवत्सूत्रे भाष्येऽप्युक्तं "गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं "सर्वत्र विभाषा गोः" [पा०सू०६।१।१२२] इति पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः, "एङ" इति वर्त्तते, तत्र "अनल्विधौ" इति प्रतिषेधो भविष्यति । एवन्तर्हि चित्रगोऽग्रमित्यत्र प्राप्नोति इति । अत्र पूर्वत्वशब्देव तदपवादप्रकृतिभावावङौ विनिगमनाविरहात् । "सर्वत्र–" [पा०सू०६।१।१२२] इति "अवङ्–"

भैरवी ।

श्रवणापत्तिरुद्भाविता । इवेति । स एवादौ प्रवर्तते इति कल्पनयेति शेषः । परत्वेनेति । कथमत्र विरोध इति चेत्? इत्थम् गो आम् अक्षि सु इति स्थिते ऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये समासान्ते "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इत्यचि तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाः पूर्वभागस्य समाससंज्ञायाश्च युगपत्प्रवृत्तौ सुब्लुकि आद्युदात्तत्वयुक्तावङः समासान्तोदात्तत्वस्य युगपदसम्भव इति । अङ्गसंज्ञासापेक्षेति । अङ्गेति संज्ञा यस्मिन्प्रत्यये तत्सापेक्षेत्यर्थः । एतेन संज्ञाकृतस्य बहिरङ्गत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वशङ्काया नावकाशः । अन्तरङ्गत्वादिति । प्रकृतिमात्रापेक्षत्वेनेत्यादिः । अस्य-उपदेशिवद्भावस्य । औचित्यमुपपादयति–यथान्यास इति । अस्य–अगागमस्य । उक्तार्थे भाष्यकारोक्तिरपि साधिकेत्याह–स्थानिवत्सूत्र इति । पूर्वत्व इति । कर्तव्य इति शेषः। वार्तिकैकदेशोऽयम् । अत्र पूर्वत्व इत्युपादानेन सर्वत्रेत्यस्यावङादेशस्य च कथं लाभ इत्यत आह-अ-

भावप्रकाशः ।

आमन्त्रितेति । परत्वेनेति । 'गो आम् अक्षि सु' इत्यत्राचि तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वस्य तत्पूर्वभागे समाससंज्ञायाश्च युगपत्प्रवृत्तौ सुब्लुकि आद्युदात्तत्वयुक्तावङ्समासान्तोदात्तत्वयोर्युगपत्प्राप्तौ युगपदवस्थित्यसम्भवरूपविरोधेन तं परत्वेन बाधित्वा प्रथमं प्राप्तस्येत्यर्थः । संज्ञापेक्षेति । अङ्गसंज्ञा यस्मिन् तत्प्रत्ययापेक्षेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । प्रकृतिमात्रापेक्षत्वेनेति भावः । आमन्त्रितेति । एङन्तत्वाभावेनावङस्तदानीमप्राप्तेः । एवञ्च भिन्नकालप्राप्तिकत्वमिति भावस्तदाह—तदप्रवृत्तीति । आमन्त्रितस्वराप्रवृत्तीत्यर्थः । अस्य—उपदेशिवद्वचनस्य । औचित्यमिति । तत्स्थापनपरभाष्यं तु लाघवानादरेण सूत्राभिप्रायेण प्रवृत्तमिति भावः । ननु अवङ्विधौ तथाव्याख्यानस्य समूलत्वेऽपि न पूर्वसूत्रीयस्य तस्येत्यत उभयसाधारणं मानमाह—स्थानिवदित्यादि । पूर्वत्वे इति । पूर्वरूपे कर्तव्ये इत्यर्थः । वार्तिकैकदेशोऽयम् । नन्वत्र पूर्वरूपोल्लेखेन कथं तत्र मानता कथं च सर्वत्रेत्युक्तिरत आह—अत्रेति । वार्तिके भाष्ये वेत्यर्थः । वावङाविति । तावेव न तु स्वार्थः सर्वत्रेत्युक्त्यनौचित्यात् । तत्राप्यापत्त्युद्धारयोरावश्यकत्वेन तदकरणे न्यूनतापत्तेश्च तत्रैङ्पदोच्चारणेन शङ्कानुत्थितेश्च । इदानीं त्वनुवृत्तिमजानतः शङ्केति बोध्यम् । नन्वेवमपि प्रकृतिभावस्यैव ग्रहणमस्तु तावतैव ग्रन्थसङ्गतेरत आह—विनिगमनेति ।

सरला ।

तः" इति सूत्रेणान्तोदात्ततया आन्तरतम्यादोकारस्थानिकावङादेशस्यान्तोदात्तत्वेऽपि व्युत्पत्तिपक्षे "गमे-

स्त्रियां तु टाप् स्यादिति वाच्यम्। सन्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधानत्वात्। नच साऽनित्येति वाच्यम्। तावताप्यौत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः। गवाक्ष-इति। गवामक्षीवेति विग्रहः। "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इत्यच् समासान्तः। वातायने रूढोऽयम्। पुंस्त्वं लोकात्॥

शब्दरत्नम्।

[पा०सू०६।१।१२३] इत्यस्याप्युपलक्षणम्। अत एव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे इत्युक्तं वार्तिके भाष्ये च। चित्रगोशब्दस्य लाक्षणिकत्वे ऽपि स्थानिवत्त्वात्प्राप्तौ तत्प्रतिषेधः कृतः। एङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयणे तु तन्न कार्यमिति लाघवमिति दिक्। टाप्स्यादिति। ङीष उपलक्षणमिदम्। इष्टसिद्धेरिति। गवीत्यस्य स्थाने गवे इति स्यादिति तद्ग्रन्थव्याख्यानमपि न समञ्जसम्।

भैरवी।

त्रेति। अत एव-उभयबोधनस्येष्टत्वादेव। स्थानिवत्त्वात्प्राप्ताविति। अतिदेशविषये सामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः। तन्न कार्यम्-गोः पूर्वेति वचनन्न कार्यम्। दिगर्थस्तु यथा सूत्रत्रयस्य भाष्यस्य चैकवाक्यता भवति तथैव कल्पनमुचितमित्येङ्ग्रहणानुवृत्तिः, प्रतिपदोक्तस्य च तस्य ग्रहणमित्युचितमिति।

ननु जातिलक्षणङीषः प्रकृते प्राप्तिसत्त्वेन टाप्स्यादित्यनुचितमत आह-ङीष इति। खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—गवीत्यस्येति। न समञ्जसमिति। उदक्षरत्वादिति शेषः।

भावप्रकाशः।

ननु सर्वत्रेत्युक्तिरेव तथेत्यत आह—सर्वत्रेतीति। ननु तत्रैव किं मानमत आह—अत एवेति। तद्ग्रहणस्यापीष्टत्वादेवेत्यर्थः। वार्तिकस्य साधारणत्वादाह—भाष्ये चेति। एतेन सर्वत्रेत्युक्त्या तस्य प्रकृतिभावपरत्वं नावङ्परत्वमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता। एवं तर्हीत्यादिभाष्याशयं सूचयितुमाह—चित्रगविति। लाक्षणिकत्वेऽपीति। तेन स्वतः प्रकृतिभावाप्राप्तावपीत्यर्थः। प्राप्ताविति। अतिदेशस्य निर्विषयत्वापत्त्या, इयं तु तया दुर्निवारेति भावः। चोद्यान्तभाष्यस्य तत्समर्थकप्रतीतावपि "ओत्" सूत्रभाष्यैकवाक्यतया आशयमाह—एङ इति। तन्नेति। गोः पूर्वेति वचनमित्यर्थः। सम्बुद्धिगुणनिष्पन्नत्वेनास्य लाक्षणिकत्वात् तदंशे स्थानिवत्त्वानपेक्षणेनातिदेशविषये सा नेति भावः। लाघवमिति। मूलोक्तमतापेक्षयापीति भावः। दिगिति। तदर्थस्तु मन्मते सूत्रत्रयभाष्यैकवाक्यता भवति न भवन्मते विरोधश्च मिथः। तस्मादेङनुवृत्त्योक्तरीत्या प्रतिपदोक्तत्वलाभः। एवञ्च प्रागुक्तखण्डनकृदुक्तिः 'चित्रग्वग्रम्' इत्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधेनैव तयोरप्रवृत्तिरिति माधवोक्तिश्चायुक्तेति। टाप्स्यादितीति। प्रकाशकृत्स्वीयसिद्धान्तोक्त्यनुवादः। ननु तदपवादो जातेरिति ङीषुचितः, न च सन्निपातपरिभाषया स नेति वाच्यम्, "नयासयोः" इति सामान्यापेक्षज्ञापकेन तस्यास्तत्राप्रवृत्तेः। इदं चावश्यकमित्यन्यत्र स्पष्टमत आह—ङीष इति। खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—गवीतीति। तद्ग्रन्थेति। प्रक्रियाग्रन्थेत्यर्थः। नाञ्जसमिति। नाक्षरमर्यादया प्रतीयमानमित्यर्थः। एवं रीतेः काप्यदृष्टत्वात्। प्रकाशोऽप्येवम्।

सरला।

डोस्" इति गोशब्दस्य व्युत्पादनेन "प्रत्ययः, आद्युदात्तश्च" इति ओकारस्याऽऽद्युदात्ततया तात्स्थानेऽवङादेशस्याप्यान्तरतम्यादाद्युदात्ततेति भावः। न समञ्जसमिति। ग्रन्थकारा हि साधुशब्देष्वेवेष्टकार्यानापत्तिमनिष्टकार्यापत्तिं चोद्भावयन्ति न तु असाधुशब्दोल्लेखमिति भावः। परममूले 'व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः' इति।

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः।
मिथस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः॥

"इन्द्रे च" (पा०सू०६।१।१२४)। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । "इन्द्रे च नित्यम्" इति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः ॥

एहि कृष्णेति। "दूराद्धूते च" (पा०सू०८।२।८४) इति प्लुतः। यत्तु कृष्णा ३ एहीति प्राचोक्तं, तन्न । "दूराद्धूते च" (पा०सू०८।२।८४) इत्यादौ "वाक्यस्य टेः-" (पा०सू०८।२।८२) इत्यधिकारात्। चक्रयत्रेति । इह "स्कोः-" (पा०सू०८।२।२९) इति कलोपो न। यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वात्, स्थानिवद्भावाच्च। "पूर्वत्रासिद्धीये न-" इति तु नास्ति, "तस्य दोषः संयोगादिलोप-" इत्याद्युक्तः ॥

दूराद्धूते च (पा०सू०८।२।८४)। हूतमाह्वानं तच्च सम्बोधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह-दूरात्सम्बोधन इति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति-सक्तून् पिबेत्यादि ॥

गुरोरनृतः (पा०सू०८।२।८६)॥ अपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः।

शब्दरत्नम्।

भाष्यासंमतत्वादिति। "इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यम्" इति तदुक्तेरिति भावः। प्लुत इति। प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः। उपलक्षणेति। एवं चासत्यप्याह्वाने भवतीति भावः।

भैरवी।

ननु प्रकृतिभावविधायकवचनदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वात्कथंप्लुतस्य प्रकृतिभावविधानमत आह—प्रकृतिभावेति।

उपलक्षणस्य फलमाह—एवञ्चेति। अपिना तत्सत्ता समुच्चीयते।

पदसमूहो वाक्यमिति परमतम्, स्वमते तु एकतिङ् वाक्यमिति शास्त्रीयप्रक्रियायामाश्रा-

भावप्रकाशः।

इन्द्रे इतीति। एतेन मूलोक्तः स च पाठोऽप्युपेक्ष्य इति सूचितम्। 'भाष्ये तथापाठः सूत्रैकदेशानुवादी' इति मान्योक्तिस्तु प्रक्रियाप्रकाशानुयायिनी, यतः तैश्चानुक्तसमुच्चयार्थाद् गवाक्ष इत्युक्तम। सर्वथाऽनुपपन्नफलसत्त्वे तथोक्तिरुचिता, तत्फलस्य तु पूर्वसूत्रेणैव साधितत्वात्। अत एव व्यवस्थितविभाषासु 'गवाक्षः' इत्युक्तिर्भाष्ये इति भावः। तदुक्तेरिति। भाष्योक्तेरित्यर्थः।

ननु प्लुते कापि प्रकृतिभावो न असिद्धत्वादत आह—प्रकृतीति। तत्रेति। प्रकृतिभावे कर्तव्ये इत्यर्थः।

उपलक्षणफलमाह—एवञ्चेति। उपलक्षणत्वे चेत्यर्थः। अपिस्तत्सत्तासमुच्चायकः। बोधनमावश्यकम्। अनयोस्तु नाग्रह इति 'सक्तून् पिब' इत्यादावपि भवतीति भावः।

ननु 'देवदत्त' इत्यस्यापि पदसमूहत्वेन वाक्यत्वाच्छेषोऽयुक्तः। किञ्च तिङन्तस्यैव कुतः शेषोऽत

सरला।

इति "शाच्छोः" इति सूत्रे भाष्योक्तेः। व्यवस्थितविभाषात्वञ्च विभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकभावाभावान्यतरविधायकत्वम्।

नासिद्धत्वमिति। प्रकृतिभावोद्देश्यत्वेन प्लुतस्याश्रयणादित्यर्थः। इति भाव इति। अत्रेदं बोध्यम्—"इन्द्रे च" इति सूत्रे प्राचीनपठितनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वं बोधयितुं तदव्यवहितोत्तरमेवैतत्सूत्रोपन्यासः। तेनैतत्सूत्रीयप्लुतपदार्थप्रगृह्यपदार्थज्ञानाय ततः पूर्वं तत्तत्संज्ञासूत्रानुपन्यासेऽपि न न्यूनतेति।

देवदत्तेति । अस्यैहीत्यादिः । एवमग्रेऽपि । सर्वः प्लुत इति । तथा च "अग्नीत्प्रेषणे परस्य च" इति सूत्रे भाष्यम् "सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता ऽपि विभाषा कर्तव्यः" इति । साहसं शास्त्रत्यागः, तदनिच्छताऽपि–शास्त्रमनुरुन्धानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः । वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशं धर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये । एतेन "द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति" भागवतं व्याख्यातम् । प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् । किं चेह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम् , आख्यातप्राग्वर्तिनोऽप्यनुकरणसम्भवात् । अपि च अस्तु प्लुतः, प्रकृतिभावस्तु

शब्दरत्नम् ।

एहीत्यादिरिति । "वाक्यस्य टेः" [पा०सू०८।२।८२] इत्युक्तेरिति भावः । हरदत्त इति । कैयटोऽप्येवम् । अत्र पक्षे "विभाषा पृष्ट–" इत्यत्र विभाषाग्रहणमवयुत्यानुवादः । "अविद्वांसः प्रत्यभिवादे–" इत्यादि परपशार्थं भाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानौचित्येन शास्त्राज्ञाननिन्दापरं बोध्यम् । आख्यातप्रागिति । पुत्र एहीति

भैरवी ।

यत इत्याशयेनाह—वाक्यस्येति । कैयटोऽपीति । एतेनायमेवार्थो युक्त इति ध्वनितम् । परममूले 'सर्वः प्लुतः' इति कथनेन प्राचामित्यस्य सर्वप्रकरणाङ्गत्वं ध्वनितम्, भाष्यकृता तु 'विभाषा' इति योगविभागेन सर्वस्य प्लुतस्य वकल्पिकत्वमुक्तम् । तत्र पक्षे प्राचामिति पूजार्थम् । यदा तु प्राचामित्यनेनैव सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वं साध्यते, तदा "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र विभाषाग्रहणं किमर्थमित्याशङ्कायामाह—अत्र पक्ष इति । प्राचामिति योगविभागेन सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वसाधनपक्षे इत्यर्थः । "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र विभाषाग्रहणमुपलक्षणम् । वार्तिकपठितवाशब्दोऽप्येवम् । अवयुत्यानुवाद इत्यत्रावयुत्येति ल्यबन्तम् । पृथक्कृत्येत्यर्थः । अवयुत्येति तृतीयान्तं वा, तदा ऽवयुत्येत्यस्य पृथक्करणेनेत्यर्थः । नन्वेवमविद्वांस इत्यनेन भाष्यकृता प्लुतयुक्तस्य प्रत्यभिवादवाक्यस्य कर्तव्यता सूचिता, सा प्लुतस्य नित्यत्व एवोपपद्यते, यदि सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वं तदा प्लुताकरणेऽपि दोषाभावेन सानोपपद्यत इत्याशयेनाह–अविद्वांस इति । शास्त्राज्ञानेन या निन्दा तत्परमित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

आह—वाक्यस्येति । शास्त्रप्रक्रियायाम् "एकतिङ् वाक्यम्" इत्युक्तेरिति भावः । सिद्धान्ततां तस्य ध्वनयितुमाह—कैयटोऽप्येवमिति । अत्र मान्यादयः—प्राचामिति विभक्तं, प्रत्यभिवाद इत्यारभ्य "दूराद्धूते" इत्यारभ्य वा "गुरोरनृतः" इत्यन्तेनाग्नीदित्यन्तेन वा सम्बध्यते, उपस्थितत्वात् , अत्र करणाच्च, 'भोराजन्य' इत्यत्र वापदानर्थक्यापत्तेश्च, "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र तदुक्तेश्च । ध्वनितश्चायमर्थोऽपरस्माद्धेत्युक्त्याऽरुचिबोधनेन भाष्यकारेणेति, तत्प्राचामनुरोधेन । परममूले भाष्ये च सर्वपदोक्त्यस्वारस्यापत्तेः, "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र भाष्यकृत्कृतविभाषेतियोगविभागेन सर्वप्लुतस्य वैकल्पिकत्वसाधनाच्च; तद्ध्वनयन्नाह—अत्र पक्ष इति । अनेन भाष्योक्तोऽप्यपरपक्षोऽस्तीति सूचितम् । तत्र पक्षे प्राचामिति तु पूजार्थं स्वस्वमतप्रच्युतिदोषपरिहारार्थं वा तथाच द्वयोरेकवाक्यत्वौचित्येन तदनुरोधेनात्रापि पक्षे सर्वप्रकरणसम्बन्ध एवोचित इति भावः । तदुक्तिविरोधं परिहरति—विभाषेति । वार्तिकेषु वाग्रहणान्यप्येवमेव । भिन्नकर्तृकत्वाद्वैयर्थ्याशङ्का नेति भावः । नन्वेवमप्यविद्वांस इति भाष्यविरोधः, त्वन्मते "प्रत्यभिवादे" इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् । भाष्येण तु प्लुतयुक्तस्यैव प्रत्यभिवादस्य कर्तव्यत्वोक्तेरत आह—अविद्वांस इति । "नाग्नो येन प्लुतिं विदुः । कामन्तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्" इति आदिसङ्ग्राह्यम् । आख्यातं प्रागिति । बहुव्रीहावनिष्टमेवात आह—पुत्र एहीति । तथाच तत्र तत्पुरुष

वैकल्पिकत्वान्मास्तु । तथा च "ई चाक्रवर्मणस्य" इति सूत्रे भाष्यम्–"ईग्रहणेन नार्थः वशा इयं वशेयमिति" । प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति भावः । अपि च इह प्रकृतिभावोऽपि दुर्लभ एव, "अप्लुतवदुपस्थिते" इति सूत्रात् । उपस्थितं नामावैदिक इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः । एवं चतुर्धापि निर्वाहे स्पष्टे आर्षः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या ॥

शब्दरत्नम् ।

वाक्यस्यस्येत्यर्थः । अनुकरणे दूरात्संबोधकत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । नैकल्पिकत्वादिति । अस्य अप्लुतवद्भावस्येत्यादिः । अस्य अप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्पक्षेऽस्याभावेन तत्त्वमित्यर्थः । प्लुतप्रकृतिभाव इति । तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्तेरिति भावः । एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यपास्तम् । प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावोऽत्रेत्याह–अपि चेति । अवैदिक इति । अस्य पुराणस्थत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव ॥

भैरवी ।

दूराद्बोधकेति । एतेन "दूराद्धूते च" इति सूत्रे दूराद्धूतपदं दूराद्बोधनोपलक्षणमिति सप्रमाणमिति सूचितम् । अत एवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशे 'गार्गी बन्धुः' 'वात्सी बन्धुः' इत्यत्र "गुरोः" इति प्लुतः, "नदीबन्धुनि" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वञ्च फलमित्युक्तन्तत्सङ्गच्छते । ननु मूलोक्तम्प्रकृतिभावस्य वैकल्पिकत्वमयुक्तं, किन्तु तस्य नित्यत्वमेवेष्टमत आह–अस्येति । तत्पक्षे—अप्लुतवद्भावपक्षे । अस्याभावेन–प्रकृतिभावस्याभावेन । तत्त्वम्—वैकल्पिकत्वम् । खण्डनकारोक्तिम्परिहर्तुमाह—तस्य मते इति । तस्य चाक्रवर्मणस्य, तथाच मूलोक्तं फलितार्थपरमेवेति भावः । एतेन फलितार्थकथनपरत्वकथनेन । अवैदिकत्वमिति । उपस्थितशब्दस्य प्रकृतसूत्रे

भावप्रकाशः ।

इति भावः । इदं समाधिद्वयमभ्युपेत्योक्तम् , वस्तुतस्तदेव नेत्याह—अनुकरणे इति । बोधकत्वेति । अयम्भावः, दूरादाह्वानं दूराद्बोधनस्योपलक्षणं न तु सम्बोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्यबोधनस्यैव, 'आगच्छतु भवान् देवदत्तः' इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात । अतएवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशे 'वात्सीबन्धुः' इत्यत्र "गुरोः" इति प्लुतो "नदी बन्धुनि" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये । अन्यथा तत्र तादृशसम्बोधनाभावेन "गुरोः" इत्यस्याप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । एतेन तच्च सम्बोधनं "सम्बोधने च" इति शास्त्रव्युत्पादितमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधिनी, सम्बोधनोपलक्षणमित्येवं प्रकाशादिरत्नाकरान्तोक्तिस्त्वयुक्तैवेति सूचितम् । ननु प्रकृतिभावस्य नित्यत्वेन तथोक्तिरयुक्ता । अप्लुतवद्भावस्येति शेष इति मान्योक्तव्याख्या तु हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यापत्त्याऽसम्बद्धाऽत आह—अस्येति । "ईचाक" इति विधेयस्येत्यर्थः । क्षेऽस्येति । प्रकृतिभावस्येत्यर्थः । तत्त्वमिति । फलितं वैकल्पिकत्वमित्यर्थः । खण्डनकरोक्तिं खण्डयितुमाह—तस्येति । चाक्रवर्मणस्येत्यर्थः । तथाच फलितोऽर्थो मूले उक्त इति भावः । एतेनेति । फलितार्थकथनेनेत्यर्थः । इदं सर्वं चिन्त्यमिति । वैकल्पिकत्वादित्यादि नाऽस्तीत्यन्तमित्यर्थः । प्रकृतिभावावैकल्पिकत्वात , अप्लुतवद्भावस्यैव प्रकृतिभावाभावप्रयोजकत्वेन तद्वैकल्पिकत्वोक्तेरनुपयोगाच्चेति तद्भावः । मूले सर्वोऽपीति । इतिशब्दपरोऽनितिशब्दपरश्चेत्यर्थः । नन्वेवं व्याख्यानेऽग्रिमदोषासङ्गतिः । तेनाप्यप्लुतवद्भावस्यैव प्रतिपादनेन पौनरुक्त्यादत आह—प्रका-

सरला ।

दूरात्सम्बोधकत्वाभावादिति । अनुकरणस्य अनुकार्यशब्दरूपार्थबोधकत्वादिति भावः । मूले नादर्तव्येति । केचित्तु आदरार्थे बहुवचनान्तं 'पुत्राः' इति स्वीकृत्य इतिशब्देन सह सन्धेरार्षत्वं समर्थयन्ते ।

द्विवचनमिति । "सुप्तिङन्तम्" (पा०सू०१।४।१४) इति अन्तग्रहणेन "सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति" इति ज्ञापितत्वादिति भावः । तेनेह न । कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति । स्पष्टं चेदं भाष्यादौ । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव । हरी एताविति । इह शाकलं न। "प्लुतप्रगृह्या-" (पा०सू०६।१।१२५) इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् । अत्र वृत्तिकारः—"मणीवादिनां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति पठित्वा मणीव, रोदसीव, दम्पतीव, जम्पतीवेत्युदाजहार । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः । एवं स्थिते—

"मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम" ॥

इति भारतप्रयोगं समर्थयते—इवार्थ इति । वशब्द इति ।

"वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्" इति मेदिनी ॥

"व वा यथा तथैवैवं साम्ये" इत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरे "शात्रवं व पपुर्यशः"

शब्दरत्नम् ।

कुमार्योरिति । अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वं श्रुत्वा चेदन्तत्वमस्तीति भावः । इदं च द्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थे । ईदन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमित्यर्थे तदन्तविध्यसम्भव एव दोषो बोध्यः । इत्युक्तमिति । मूले इति शेषः । शात्रवं वेति । शात्र-

भैरवी ।

ऽवैदिकेतिशब्दपरत्वमित्यत्र किम्मानमिति चेत् ? "उपस्थित इत्युच्यते, किमुपस्थितन्नाम ? अनार्ष इतिकरण" इति भाष्यमिति गृहाण ।

इदञ्चेति । कुमार्यगारमित्यत्रातिप्रसङ्गकथनं चेत्यर्थः । असम्भव एव । संज्ञाविधाविति निषेधादिति शेषः । एवकारेण प्रगृह्यसंज्ञाप्राप्तिनिरासः । इत्युक्तमिति कथनमात्रेण मूलोक्तस्यैव टीकायाम्पुनः कथने पौनरुक्त्यमिति या शङ्का तस्या निरासो न जातो ऽत आह—मूल इति शेषः । तथाच पुनः स एवार्थो नोच्यते, किन्तु मूलोक्तार्थस्य दार्ढ्याय स्मरणं क्रियते

भावप्रकाशः ।

रान्तरेणेति । तथाचोपायांशेभेदो नतूपेयांशे, अत एव 'चतुर्द्धा' इत्युक्तिसङ्गतिरिति भावः ।

प्राचोक्तस्य तथा व्याख्याने दोषं स्पष्टयति—अत्रहीति । चेदन्तत्वमिति । ईदन्तत्वादिकं चेत्यर्थः । एवमग्रेपि । प्राचोक्तस्येदाद्यन्तं यत् द्विवचनं तदन्तमितिव्याख्याने उक्तदोषस्योद्धारेण प्राचोक्तं सम्यगेवेति तदुक्तिनिरासायाह—इदञ्चेति । शब्दरूपविशेष्ये खले कपोतन्यायेनोभयोरन्वय इति भावः । इत्यर्थे इति । प्राचोक्तस्येति भावः । सम्भवएवेति । उक्तनिषेधात् । एवेनोक्तदोषनिरासः । एवञ्चात्रायमेव दोषः, पूर्वत्रायमतिव्याप्तिश्च । एतेन द्विवचनान्तं यदीदूदेत्तदन्तमित्यपि पक्षो निरस्त इति भावः । द्विवचनं च तदन्तं च स्वरूपं चेति प्रकाशखण्डनकृदादिव्याख्यानं तु न युक्तिसहमिति दिक् । इत्युक्तमित्याधिक्याद्व्याख्यानेऽनुक्तत्वाच्चाह—मूले इति । तथाच तत्रोक्तमेव दार्ढ्याय स्मारितमित्यपौनरुक्त्यमिति भावः । 'वंप्रचेतसि' इति मेदिनीव्याख्यावसरे 'सत्या भामा' इत्यादिवदिवार्थे वशब्दप्रयोग

सरला ।

इत्यर्थे इति । तत्रार्थे हि प्रगृह्यसंज्ञायामीदन्तस्य साक्षादुद्देश्यत्वेन संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपिता या उद्देश्यता तादृशोद्देश्यताप्रयोजकप्रत्ययबोधकं पदं तदन्तबोधकं नेत्यर्थक "संज्ञाविधौ" इति निषेधस्याप्रवृत्तेस्तदन्तविधिना तादृशार्थसिद्धिः । असम्भव एवेति । तत्रार्थे तु द्विवचनपदस्यैव साक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वेन तन्निषेधप्रवृत्त्या तदन्तविध्यसम्भव एवेति तादृशार्थस्यैवासम्भव इति भावः ।

इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् । "कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि" इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः । यत्तु पाठान्तरं "वद्वा यथा तथा" इत्यादि; तदयुक्तम् , नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितवतेरननुगुणत्वात् अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये ऽण्-फिञ्वुञादीनामनुक्तेश्च ॥

अदसो मात् (पा०सू०१।१।१२) ॥ इह एकारो नानुवर्तते असम्भवात् । इत्यभिप्रेत्याह–ईदूताविति । ननु ऊकारानुवृत्तिर्व्यर्था । स्त्रियौ फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः, मुत्वस्यासिद्धत्वे ऽप्येकारान्तत्वादत आह–रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिध्यति, औकारान्तत्वादिति भावः । "अदसो मात्" (पा० सू०१।१।१२) इति सूत्रं प्रति तु मुत्वमीत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात् । एकारोऽपीति । तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्रहणफलकं माद्ग्रहणमिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम् । ईदूत्सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्, अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न

शब्दरत्नम् ।

वं यथ इवेत्यर्थः । ववेत्यादिकोशप्रदर्शनेन वशब्द इव पर्यायः स्वतन्त्र एव न तु सत्या भामादिवत् एकदेश इति सूचयति । "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः" इति वचनेन तादृशस्थले तथाकल्पने ऽव्यखण्डे पदे तथात्वे मानाभावात् ।

आरम्भसामर्थ्यादिति । ननु कार्यकालपक्षे ऽनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं, तत्पक्षे हि संज्ञाशास्त्रस्य न पृथग् बोधकत्वं, "पूर्वत्रासिद्धम्" (पा०सू०८।२।१) इति

भैरवी ।

ऽतो न पौनरुक्त्यम् । "वम्प्रचेतसि" इति मेदिनीकोशव्याख्यानावसरे 'सत्या' 'भामा' इतिवदिवार्थे वशब्दप्रयोग इति तद्व्याख्यात्रोक्तं तन्न युक्तमित्याशयेनाह—ववेत्यादीति । कोशान्तरमात्रेण निर्णयाभावादाह—विनापीति । तादृशस्थले—सखण्डस्थले । तथाकल्पने—लोपस्य कल्पने ।

मूलोक्तमारम्भसामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्याशयेनाशङ्कते—नन्विति । न पृथग्बोधकत्वमिति । लक्ष्यसंस्कारकपृथग्बोधजनकत्वन्नास्तीत्यर्थः । अत्र मानन्तु "अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा" इति भाष्यमेवेति । अत्र "अदसो मात्" इति सूत्रस्थभाष्ये संज्ञापदोपादानेन संज्ञाविषये

भावप्रकाशः ।

इति व्याख्यातमिति मान्योक्तिस्तदनुरोधेनैवेति ध्वनयन्नाह—ववेत्यादीति । कोशस्यानिर्णायकत्वादाह—विनापीति । तादृशेति । सखण्डेत्यर्थः । तथात्वे लोपे ।

कार्यकालपक्षेऽपि प्रकृतिभावसम्पादनेनाचारितार्थ्यादाह—अनुनासिकेति । तदुपपादयति—तदित्यादि । हि–यतः । सञ्ज्ञेति । अनेन परिभाषाणां तथाऽस्तीति सूचितमन्यत्र स्पष्टं च । बोधकत्व-

सरला ।

उच्छृङ्खलास्तु "संज्ञाविधौ" इति परिभाषा फलाभावान्न स्वीक्रियते इति प्रकृते तादृशार्थस्य सम्भव एव । तथाच 'कुमार्यगारम्' इत्यादौ ईकारान्तद्विवचनाभावेन न दोषः । न च "पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन" इति व्युत्पत्तिविरोधेन द्विवचनान्तैकदेशे द्विवचनमात्रेऽर्थे ईदाद्यन्तं नान्वेतुमर्हतीति वाच्यम्, 'गम्भीरायां नद्यां घोषः' इत्यत्रेव द्विवचनपदस्यैव ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्ततदादिपरकत्वेन 'ईदूदेत्' इत्यस्य च तात्पर्यग्राहकत्वस्वीकारेणादोषादिति वदन्ति ।

मूले इति । "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति सूत्रे इति शेषः ।

सूत्रितम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे मादूग्रहणं च मास्तु । एकदेशानुवृत्तिक्लेशोऽपि नेति ॥

शब्दरत्नम् ।

चातिदेशः कार्यार्थः, कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च अधिकारः सः । एवं च मुत्वदृष्ट्या अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञाया अपि तदृष्ट्या ऽसिद्धतया मुत्वशास्त्रे ऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नस्य "अदसो मात्" (पा०सू०१।१।१२) इत्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वम् । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्यानपगमेनन संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति चेत् ? न, अप्रगृह्यादस इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसंज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन "प्लुतप्रगृह्या" (पा०सू०६।१।१२५) इत्यत्राप्युपस्थित्या तत्सामर्थ्येनासिद्धत्वबाधात् । हेऽमुकाऽमुक इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तयोरनभिधानाद्वा सूत्रमते ऽपि नानुनासिक इत्याशयात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥

भैरवी ।

प्रदेशीयपरत्वेनैव व्यवस्थेति दर्शितम् । तस्य—प्रगृह्यसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य । नन्विदम्भवदुक्तं कार्यासिद्धत्वपक्षे, तत्तु न युक्तम् शास्त्रासिद्धत्वस्यैव प्राग्व्यवस्थापनादतस्तत्पक्षेऽप्याह—किञ्चाधीति । संज्ञाया अपीति । कार्यकालत्वादिति शेषः । अशक्यत्वमिति । किन्तु सिद्धस्यैव पूर्वशब्देन बोधनं युक्तमिति शेषः । एतेन—अष्टाध्यायीपाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रप्रवृत्तावनियामकत्वेन । एतावता ग्रन्थेन सामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्युपपाद्य समाधत्ते—अप्रगृह्येति । नन्विदमप्रगृह्यादस इति कथनं यथान्यासपक्षे यथाफलसिद्धिस्तथैव चेत् युक्तं, तथा ऽधुना न सिध्यति 'हेऽमुका ३ अमुक इत्येतयोरपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह—हेऽमुकेति । अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदेनाप्रगृह्यस्यादसो ऽनुनासिको नेति सूत्रार्थादत्राप्राप्तिरिति भावः । ननु व्यवस्थितविभाषा परिगणितस्थल एवेत्यत आह—अनभिधानेति । भाष्ये इति—प्रकृतसूत्रस्थे ।

भावप्रकाशः ।

मिति । कस्यसंस्कारकमित्यर्थः । किन्तु प्रदेशवाक्येन सहैवेति भावः । एतेनानिष्पत्तेरित्यत्रत्य स्वग्रन्थविरुद्धमित्यपास्तम् । अत एवायादिभ्यः कार्यकालपक्षे परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्येवघटितन् "अदसोमात्" इतिसूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । ननु किन्तावतेत्यत आह—पूर्वत्रेति । चो, हेतौ । कार्यार्थ इति । एवञ्च तज्ज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तिरुचितेति भावः । तदाह–कार्येति । यद्देशे प्रदेशदेशे । तस्य संज्ञाशास्त्रस्य । एवञ्च तस्यैवासिद्धत्वेन पूर्वपदेनाग्रहणात् पूर्वत्रेत्यप्रवृत्तौ मुत्वादीनां सत्त्वेन प्रगृह्यत्वादनुनासिकनिषेधेन साफल्यमिति भावः । ननु शास्त्रासिद्धत्वस्य सिद्धान्तितत्वान्नैवं वक्तुं शक्यम् । अत एव मुत्वशास्त्रे इत्यदिकद्दर्यति व्याख्यायामत आह—किञ्चेति । स इति । पूर्वत्रेत्यतिदेश इत्यर्थः । तत्त्वं च प्रागुक्तम् । एवञ्चेति । अधिकारत्वे चेत्यर्थः । अशक्यत्वमिति । सिद्धशास्त्रस्यैव तेन ग्रहणात् । एवञ्च साफल्येन सामर्थ्यमयुक्तमेवेति भावः । एतेनेति । उक्तभाष्याभिमतप्रागुक्तव्याख्याने संज्ञास्थले क्वचित् । विद्यमानस्यापि पाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्वत्रेत्यादिप्रवृत्तावनियामकत्वसूचनेनेत्यर्थः । अपिर्यथोद्देशसमुच्चायकः । तत्र यथास्ति एवमत्रापीति भावः । नह्येकमिति न्यायावष्टम्भेन समाधत्ते—अप्रगृह्येति । "अणोऽप्रगृह्यादसोनुनासिकः" इति न्यासेनेत्यर्थः । एवः संज्ञासूत्रनिरासाय । तत्सामर्थ्येन—उपस्थितिसामर्थ्येन । असिद्धत्वेति । मुत्वादेरिति भावः । ननु यथान्यासे समुत्वलक्ष्य एवानुनासिकाभावो नान्यत्र । तथान्यासे तु 'हेऽमुक' इत्यादावपि तदापत्तिः । प्रगृह्यादसोऽणं वर्जयित्वेत्यर्थात् । एवं च फलभेदे कथं तन्न्यासेन सिद्धिरत आह—हेऽमुकेति । यत्तु अदस इत्यावर्त्य नविद्यते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिको भवत्येवेति । तन्न, आवृत्तौ मानाभावात् । अत आह—व्यवस्थितेति । तदप्रामाणिकत्वे आह—तयोरिति । सम्बोधनाभावस्यान्यत्र क्लृप्तत्वादेतद्भाष्यस्यापि तथैवोपपत्तावाशयान्तरकल्पने न मानमिति भावः । भाष्ये इति । अत्र सूत्रे इत्यर्थः ।

शे (पा०सू०१।१।१३) ॥ छान्दसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तम् । वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतया लोकार्थमपि सम्भवत्येव? त्वे रायो मे राय इत्यादौ त्वे इति, मे इति, इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात् । अस्मे इति—अस्मभ्यमित्यर्थः । भ्यसः "सुपां सुलुक्" (पा०सू०७।१।३९) इति शे आदेशः । "शेषे लोपः (पा०सू०७।२।९०) ॥

"निपात" (पा०सू०१।१।१४) अनाङिति पर्युदासादेवाङ्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । आ एवमिति । पूर्वं प्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्थं नामंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः । आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । वाक्येत्यादि । तथा च भाष्यम्—

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥ इति ।

शब्दरत्नम् ।

छान्दसमिति । शे आदेशस्य च्छान्दसत्वादिति भावः । मे इतीत्यनुकरण इति । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र । तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न, त्वे राय इत्यादावनुकार्ये फलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्या तदनुकरणेऽतिदेशेनासिद्धयोपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः ॥

अन्यथात्वेति । अनभिमतत्वेत्यर्थः । तदाह—नामंस्था इति । स्मरणेति ।

भैरवी ।

तत्र हि—"तत्रैवायमब्रूयादणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः अदसो न" इत्युक्तम् ।

यत्तु तद्भाष्यस्य "अदस" इत्यावर्त्य न दस्य सो यस्येत्यर्थेनोक्तप्रयोगयोर्न निषेधस्य प्राप्तिरिति, तन्न । आवृत्तिकल्पने, तत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिकल्पने, च, गौरवात् ।

"शे" इति सूत्रे 'छन्दसि' इत्युपादानाभावाच्छान्दसमपीदमित्यनुपपन्नमत आह—शे आदेशस्येति । नन्वपदत्वादनुकरणे कथम्फलमत आह—प्रकृतीति । नन्वतिदेशेन प्रगृह्यत्वस्यापि सिद्धौ सूत्रस्य तर्हि वैयर्थ्यमत आह—तेनातिदेशेनेति । फलाभावेनेति । अच्परत्वस्याभावेन प्रकृतिभावो न फलम् । एवमवसानाभावेनानुनासिकाप्राप्त्या तन्निषेधोऽपि न फलम् ॥

ननु वाक्यार्थस्य भेदाभावेनान्यथात्वेत्यसङ्गतमत आह—अनभीति । ननु "एवङ्किल

भावप्रकाशः ।

ननु छन्दसीत्यस्याप्रकृतत्वात् कथं तत्त्वमत आह—शे इति । अनुकरणत्वभङ्गभिया सन्धिकार्याकरणम् । ननु अपवादत्वात्कथमनुकरणे फलमिति तद्वैयर्थ्यमेवात आह—प्रकृतीति । कार्यातिदेशेनेत्यर्थः । अभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादिव भेदविवक्षायां तेनातिदेशेन पदत्ववत् प्रत्ययान्तत्वस्यापि लाभेनाप्रातिपदिकत्वेन सुबनुत्पत्तेरिति भावः । तेनेति । एवञ्च लोकार्थं नेदं सूत्रमिति भावः । तुनेति । दुर्वचत्वादिति शेषः । तदेवोपपादयति—त्वे राय इति । फलाभावेनेति । सर्वथा फलाभावेनेत्यर्थः । एतेनात्र परममूले वैदिकमात्रोदाहरणदानमनवधानादिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता, व्याख्याने तस्यापि उक्तेः । एवेनातिदेशप्रवृत्तिनिरासः ।

ननु वाक्यार्थस्य तस्यैव सत्त्वेन नान्यथात्वमत आह—अनभीति । एवं किल तदिति स्मृतार्थनिर्दे-

सरला ।

पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभाव इति । इदमनुपदमेव मूले वक्ष्यते इति तत एवावगन्तव्यम् ।

मूले स्पष्टार्थमिति । "निपात एकाजनाङ्" इति सूत्रे निपातग्रहणाभावे "आङ्भिन्न आङ्सदृशो य एकाच्"इत्यर्थे आङ्सादृश्यस्य कदाचिदर्थवत्त्वेनापि ग्रहणे 'चकारात्र'इत्यत्र णल्प्रत्ययस्यार्थवत्त्वादेकाज्रूपत्वाच्च प्रगृह्यसंज्ञापत्त्या प्रकृतिभावापत्तिः स्यात् । कृते तु तद्ग्रहणे 'निपातत्वेनैवात्र सादृश्यं गृह्यते' इति स्पष्टप्रतिपत्तिर्भवतीति भावः ।

अत्र अङिल्लक्षण एव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थेत्यादिस्तु अवयुत्यानुवादः । एवं च अभ्र आँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वात् "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (पा०सू०६।१।१२६) इति प्रवर्तत इति भावः ॥

"ओत्" (पा०सू०१।१।१५) ॥ निपातः किम् ? देवोऽसि । वायवायाहि ।

संबुद्धौ (पा०सू०१।१।१६) ॥ ऋषिर्वेदः "तदुक्तमृषिणा" इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—अवैदिक इति । सम्बुद्धौ किम् ? अहो इति । अत्र परत्वा-

शब्दरत्नम् ।

विस्मृतस्य स्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः । मर्यादाभिविधावित्यत्र मध्यमपदलोपी समासः । तत्सहिते ऽभिविधावित्यर्थः । सप्तम्यर्थेति । तद्वृत्तित्वं च तस्य निरुक्ते स्पष्टम् । अव्ययीभावाभावश्च श्रुतौ छान्दसत्वाद् बोध्यः ।

अत्र परत्वादिति । न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः । इतिशब्दातिरिक्ते "ओत्" (पा०सू०१।१।१५) इत्यस्य, निपातातिरिक्ते "सम्बुद्धौ-" (पा०सू०१।१।१६) इत्यस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावात्, एवं च फले ऽविशेष इति वाच्यम् । परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमस्यस्य व्यापारेण सकृद्गतिन्यायेन "ओत्" (पा०सू०१।१।१५) इत्यस्य तदभावे ऽप्रवृत्तेः । अत एव "न यदि" (पा०सू०३।२।११३) "विभाषा साकाङ्क्षे"

भैरवी ।

तत्" इत्यनेन स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते, न तु स्मरणं द्योत्यते ऽत आह—विस्मृतस्येति । "मर्यादाभिविधौ" इत्येकवचनस्योपपत्तये आह—मध्यमेति । तद्वृत्तित्वं सप्तम्यर्थवृत्तित्वम् । निरुक्ते इति । तत्र हि—"अभ्रे आँ अपः, अपोऽभ्रेऽधि" इत्युक्तम् । विभक्त्यर्थे विहिताव्ययीभावस्य नित्यस्य प्राप्तिशङ्कायामाह-अव्ययीति ॥

मूले परत्वादित्यस्य "ओत्" इति सूत्रापेक्षयेत्यादिः । परत्वस्य शास्त्रद्वयचरितार्थ एव प्रवृत्तिनियामकत्वमित्याशयेन तद्दर्शयति—इतिशब्दातिरिक्त इति । एवञ्च विकल्पेन संज्ञाविधायकशास्त्रसामर्थ्यन्नास्तीति "सम्बुद्धौ" इत्यस्य वैयर्थ्यमित्याशयः । अत एव—विकल्पाभावे

भावप्रकाशः ।

शादाह—विस्मृतेति । इदमर्थलब्धम् । मध्यमपदेति । अन्यथेतरेतरद्वन्द्वे द्विवचनापत्तिः, समाहारे नुमापत्तिः । गतिसम्भवे लिङ्गव्यत्ययकल्पनादिकं नोचितमिति भावः । एतेनान्त्ये आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभाव इति हरदत्तप्रकाशाद्युक्तमपास्तम् । तस्यासत्त्वादिति बोध्यम् । निरुक्ते इति । "अभ्रे आ अपः अपोभ्रऽधि" इति तत्रोक्तम् । अव्ययीभावेति । विभक्तीति विहितेत्यादिः ।

परत्वादितीति । अन्यथोभयत्र विभाषात्वापत्तिः, इष्टन्त्वप्राप्तविभाषात्वमिति भावः । "साक्षात्प्रभृति" इति सूत्रभाष्यरीत्या शङ्कते—नचैतदभावे इति । शाकल्यस्येति सूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः । पक्षे इति यावत् । ननु पाक्षिकसंज्ञाविधायकविकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या स नेत्यत आह—इतीति । ओदित्यस्येत्यन्ता दृष्टान्तोक्तिः । सम्बुद्धाविति सिद्धान्तरीत्योक्तिः । एवं चेति । तस्य तत्र दुर्वारत्वेचेत्यर्थः । तत्सत्त्वासत्त्वयोस्तु युक्तरूपस्यैव फलितत्वेनाप्राप्तविभाषात्वमेव फलितमिति न तदापत्तिरनिष्टेति सम्बुद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति भावः । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाश्रयेण चोद्यं विधेयैक्यात्सकृद्गतिन्यायाप्राप्तिरित्याशयः । उभयत्रविभाषात्वं समर्थयन्फले विशेषं प्रतिपादयति—परत्वेनेति । तदंशभूतप्राप्तविभाषाप्रवृत्तावित्यर्थः । अपिरंशान्तरे संज्ञासमुच्चायकः । अस्य विकल्पस्य । व्यापारेण तत्सम्भावनया । ननु पक्षे संज्ञा भवति तदभावश्चेति वाक्यार्थसम्पत्त्या तत्पक्षे तदभावसिद्धावपि तदभावपक्षे स्यादेवात आह—सकृदिति । अत एव सम्बुद्धिग्रहणं सफलम् । तावतैव च विधेयभेद इति भावः । अत एवेति । अप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ।

द्विकल्पो मा भूत् । यत्तु "ओत्" इत्यत्र निपातानुवृत्तेरिह च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं वृत्त्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति । तन्न, तत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञासत्त्वेऽपि प्रकृतिभा-

शब्दरत्नम् ।

(पा०सू०३।२।११४) इति सूत्रे निषेधीयोभयत्रविभाषेति सङ्गच्छते । अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन सा दुर्लभा स्यात् । न च "आकडार" (पा०सू०१।४।१) सूत्रेणान्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम् । संज्ञाया एकत्वात्, ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित् । परे तु "ओत्" (पा०सू०१।१।१५) इत्य

भैरवी ।

नित्यस्याप्रवृत्तेरेव । अन्यथा—वैकल्पिकशास्त्राभावे नित्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारे । निषेधीयेत्यनेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेनैतदभावे "न यदि" इति पूर्वस्य प्राप्तिसत्त्वेनोभयत्रविभाषात्वमस्य दुर्लभं स्यादित्युक्तम् । प्रगृह्यसंज्ञाया आकडारीयत्वाभावेन परत्वादित्यसङ्गतमित्याशयेन शङ्कान्निरस्यति—नचेत्यादिना । अन्यत्र—तदधिकाराभावस्थले । केचिदिति । मूलकारानुयायिनः । अनेनारुचिर्बोधिता । तथाहि–तज्ज्ञापकं संज्ञाया भेदविषयकत्व एवेति यदि ब्रूषे तदा "साक्षात्प्रभृति" इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि–"च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः, लवणीकृत्य, नवा पूर्वेण कृतत्वादस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति" इत्युक्तम्भाष्यकृता । तत्र कैयटः—'अत्र परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसंज्ञा इष्यत' इति । सा च पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्कल्पनीया । एकसंज्ञाविषये ऽभावपर्यन्तं व्यापारेण विकल्पाभावे

भावप्रकाशः ।

निषेधीयत्वसम्पत्तये आह—न यदीति । तदग्रे पठ्यमानमित्यर्थः । निषेधीयेति । निषेधसम्बन्धिनी तत्प्राप्त्यप्राप्तिपूर्विकेत्यर्थः । "नवा" इतिसूत्रे भाष्यकैयटादिभिस्तत्त्वेन द्वितीयलक्षणत्वेनोक्तेति भावः । प्रागुक्तलक्षणोरिति त्यागस्तु प्रतिपत्तिगौरवेणेति बोध्यम् । निषेधेति । विभाषेत्यनेन पाक्षिकनिषेधविधानमिति भावः । पूर्वसूत्रेति । नयदीत्यस्येत्यर्थः । दुर्लभेति । अप्राप्तविभाषात्वस्यैव बलादिति भावः । णान्यत्र—तदधिकारबहिर्भूते । बस्त्वर्थे । केचिदिति । मूलानुयायिनो मान्या इत्यर्थः । अत्रारुचिबीजं तु "साक्षात्प्रभृति" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तथाहि, "च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः । लवणीकृत्य । न वा पूर्वेण कृतत्वादस्त्वनेन विभाषा, पूर्वेण नित्यो भविष्यति" इति भाष्यम् । "लवणीकृत्येति । अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसंज्ञेष्यते । पूर्वेणेति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः" इति कैयटश्च । "पुनःप्रसङ्गेति परत्वाद्विकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भावः । नच प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः, अच्व्यन्ते चारितार्थ्यात्" इत्युद्द्योतश्च । नचाद्येतिसूत्रभाष्यकैयटविरोधः, तत्र हि यत्र पूर्वविधेः परप्रवृत्तिविफलत्वं न तत्र पुनःप्रसङ्गेतिप्रवृत्तिरित्युक्तमिति वाच्यम् । भाष्यस्यान्यथापि सुयोजत्वात्, एतद्भाष्यकैयटविरोधाद् "ई च द्विवचने" इत्यत्रत्य भाष्यादिविरोधाच्च तत्रत्यकैयटस्य चिन्त्यत्वाच्च । स्पष्टञ्चेदं मत्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने । एवञ्च यथा तत्र वार्तिकं प्रत्याख्यायते तथेह सम्बुद्धिपदमपि त्याज्यम् । अस्यानुरोधे तदपि कार्यम् अप्राप्तविभाषायां तस्यैवाभावेऽपि प्राप्तविभाषायां विकल्पानर्थक्यापत्त्या यथा स न, एवमुभयत्रविभाषात्वोच्छेदापत्त्या तत्र पाक्षिकभावाभावतात्पर्यके स नेति दृष्टान्ते भाष्योक्तानङ्गीकारैतदङ्गीकारयोरपि सिद्धान्तेऽनयोरप्राप्तविभाषात्वेन तुल्यत्वात् । "सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीया" इति न्यायेन वैषम्यं तु न, परेत्वित्यादिना गतेर्वक्ष्य-

सरला ।

अभावपर्यन्तमपीति । "संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे" इत्यस्य प्राप्तविभाषात्वेनात्र प्रगृह्यसंज्ञाया "ओत्" इत्यनेनैव सिद्धतया तस्या अपूर्वबोध्यत्वाभावेन तत्सामानाधिकरण्येन तदभावस्यैव विधेयतापर्यवसानात् । एवमेव सर्वत्र प्राप्तविभाषासु भावसमानाधिकरणोऽभावो विधीयते इति बोध्यम् ।

वाप्रसक्तेः। "इकोऽसवर्णे" (पा०सू०६।१।१२७) इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्त्तत इत्याकरे स्पष्टम्। एवं च "प्लुतप्रगृह्या" (पा०सू०६।१।१२५) इति सूत्रे तत्सम्बन्ध

शब्दरत्नम्।

स्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न युक्तं "सम्बुद्धौ" (पा०सू०१।१।१६) इति तु निपातपदानुवृत्तये। अन्यथौदन्तनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः। नित्यविकल्पविध्योर्युगपत्प्रवृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासङ्गतेः।एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः। ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोद्ग्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्यार्थमेव

भैरवी।

नित्यस्याप्राप्तिरिति यदि स्वीकारस्तदा तत्रत्यवार्तिकस्यावश्यकतया तत्प्रत्याख्यानविरोधः स्पष्ट एव।

ननु तर्हि कथम्मूलस्य सङ्गमनमत आह—परेत्विति। ननु सम्बुद्धाविति तर्हि व्यर्थं स्यादत आह—सम्बुद्धाविति त्विति। अन्यथा—निपातपदानुवृत्तिस्वीकारे। तथा च निरवकाशत्वात्प्राप्तविभाषैव स्यादित्यत्र तात्पर्यम्। अभावपर्यन्तमपि व्यापार इति कल्पनायाम्मानाभाव इति भावः। उत्कृष्टत्वादिति। निरवकाशत्वेनेति भावः। ननु यदि निपातपदानुवृत्तितात्पर्यकं सम्बुद्धिग्रहणं, तदा तन्न कार्य्यम् सम्बुद्धिपदन्त्यक्त्वा प्रकृतसूत्रेऽप्योद्ग्रहणङ्कार्यं, तत्सामर्थ्यादेव निपातपदानुवृत्तिः सिध्यतीत्यत आह—ओद्ग्रहेति। वैचित्र्यार्थमिति। वैचित्र्यायेत्यर्थः। स्वार्थस्य विवक्षया सम्बुद्धिनिमित्तकस्यौकारस्य ग्रहणेन तादृशस्थले प्रसक्ताव्याप्तिनिरासार्थम्, अन्यथा निपातपदसम्बन्धः स्यात्तथा चाव्याप्तिः स्यात्। निपातपदासम्बन्धे तु स्वरादिपठिते मिथोशब्दे ऽव्यये ऽतिप्रसङ्गस्यापि निरासो भवतीत्येतद्वैचित्र्यार्थमित्यर्थः।

भावप्रकाशः।

मागत्वात्। चारितार्थ्यमुभयोरुभयत्र तुल्यम्। अत एव "ओदितश्च" इत्यन्तोक्तिसाफल्यमिति पूर्वपक्षोऽयुक्त एवेति। तदेतद् ध्वनयन् प्रकारान्तरेण मूलं योजयितुमाह—परे त्विति। संज्ञाकृतं तु तन्नोरीक्रियत इति भावः। ननु सम्बुद्धिग्रहणसामर्थ्यादन्तरङ्गन्यायाप्रवृत्तिरत आह—सम्बुद्धाविति। अन्यथा—सम्बुद्धावित्यस्याभावे। तथा च निरवकाशत्वात्प्राप्तविभाषैव स्यादिति भावः। नन्वेवमपि विनिगमनाविरहात्तथैवास्तु। तदननुवृत्तिस्तु व्याख्यानात्। एवञ्च परत्वं युक्तमेवात आह-नित्येति। धाभावेनेति। उक्तभाष्यरीत्या पक्षे संज्ञाविधानमात्रं, तेन अभावपर्यन्तव्यापारे मानाभावादिति भावः। एवञ्चेति। सर्वथा परत्वासङ्गतौ चेत्यर्थः। उत्कृष्टत्वादिति। निरवकाशत्वेनेति भावः। एवञ्च सैव स्यादिति तात्पर्यम्। ननु स्वार्थाविवक्षया तदननुवृत्तिमात्रफलकमेव सम्बुद्धिग्रहणम्, अन्यथा तत्रैव विकल्पापत्तिः। एवञ्च ओन्मात्रानुवृत्त्याऽस्य सामान्यत्वेन परत्वस्य केचिद्रीत्या सत्त्वेऽपि तत्रोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वादिष्टसिद्धिरिति चेत्तर्हि व्यर्थमेव तद्ग्रहणम्। अन्यथापि तत्फलसिद्धेः। किञ्च तदभावे तदनुवृत्तावव्याप्तिसम्भवेन तां त्यक्त्वाऽतिव्याप्तिदानं निर्बीजमत आह—औत्ग्रहणेति। पुनरोदिति। ओत् शाकल्यस्येति न्यासेनेत्यर्थः। अत्र प्रतिपत्तिलाघवेनेति भावः। अपिः सम्बुद्धिग्रहणसमुच्चायकः। तन्निवृत्तीति। निपातपदानुवृत्तीत्यर्थः। एवञ्च नाव्याप्तिरिति न तद्वारणं नापि तन्निवृत्तिस्तस्य मुख्यं फलमिति भावः। वैचित्र्यार्थमेवेति। अनार्षे इति निषेधानुरोधेन स्वार्थविवक्षया आनुषङ्गिकाव्याप्तिनिरासद्वारार्थिकतदतिव्याप्तितदनुवृत्तिनिरासद्वारा मिथो इतीत्यादौ मुख्यातिव्याप्तिनिरासार्थमेवेत्यर्थः। (१)मिथो इत्यस्य

सरला।

अप्राप्तविभाषासु तु विपरीतम्—अभावसमानाधिकरणो भावो विधीयते, न त्वभावांशेऽपि विधेयत्वम्। अत एव "नॄन्पे" इत्यस्याभावपक्षे 'नॄन्पाहि' इत्यत्राभावस्याविधेयत्वेन "अत्रानुनासिकः" इत्यनुनासिकः "अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः" इत्यनुस्वारश्च न। अन्यथा 'संस्कर्ता' इत्यत्र लोपस्येव 'नॄन्पा-

(१) एतदादिवत्वमित्यन्तः पाठो न हस्तलिखितपुस्तके।

आवश्यकः । गविति च न पदम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात् ॥

शब्दरत्नम् ।

सम्बुद्धिग्रहणमित्याहुः । आवश्यक इति । अन्यथा "इकोऽसवर्णे" (पा० सू० ६।१।१२७) इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः । सा च सम्बन्धतदभावोभयकल्पनापत्त्या ऽन्याय्येति भावः । अनुत्पादादिति । अत एव तस्याः श्रवणं न । अभेदविवक्षापदार्थश्चार्थवत्सूत्रे निरूपयिष्यते । न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नाया विभक्तेर्लुक् । ह्रस्वापत्तेः । न च सुप्सुपेति समासेन निर्वाहः, इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात् । न च गोभ्यां गोक्षीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणे "ऋलृक्" सूत्रभाष्योक्तेन "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन पदत्वं सुलभमिति

भैरवी ।

मूले-अनुवर्तत इति । "एङः पदान्तात्" इति सूत्रादित्यादिः । अन्यथा—"प्लुतप्रगृह्या" इति सूत्रे तदसम्बन्धे । अत एव "अदसो मात्" इति सूत्रभाष्ये "पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभाव" इति भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव—विभक्त्यनुत्पत्तेरेव । लिङ्गसर्वनामेति । सर्वनाम इव सर्वनाम लिङ्गानां सर्वनाम लिङ्गसर्वनाम, तस्य नपुंसकतापदेन कर्मधारयः । सर्वनामसादृश्यञ्च-सर्वत्र स्थितिः सत्त्वादिगुणानामस्तीति तन्मात्रविवक्षया सर्वत्र प्रवृत्तिसत्त्वेन । अत एव सन्दिग्धेऽप्यर्थे नपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रयोगः । स्वरूपपरता-गोशब्दस्य स्वरूपपरता । तेन —इतिशब्देन । यत्र हि लौकिकविग्रहे व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्ति तत्र कल्पिते ऽलौकिकविग्रहे एकार्थीभावारोपात्समासो भवति । प्रकृते च इतिशब्दस्य स्वातन्त्र्येणार्थबोधनाय प्रयोगा-

भावप्रकाशः ।

चादिष्वेव पाठो न स्वरादिषु इति, अहोइत्येतत्तुल्यतैव तत्रेति तु न, आद्युदात्तत्वापत्तेः, ओत्सूत्रभाष्यविरोधापत्तश्च । स्वरादिष्वेव गणपाठारूढपाठेऽपि मिथो इतीत्यत्र तत्त्वे इष्टापत्तिरेवेत्यपि न, पाणिन्यसम्मतत्वेन फलभेदे भाष्यानुक्तप्रत्याख्यानासङ्गतेः । पूर्वसूत्रे अहो इत्यादेरेकनिपातत्वपक्षे लक्षणेति सञ्चारेण प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणेनात्रापि निपातपदसम्बद्धौत्ग्रहणानुवृत्त्यैव प्रतिपदोक्तलाभे पुनरोद्ग्रहणसामर्थ्येन निपातीयान्यलाक्षणिकौकारमात्रग्रहणात् सर्वेष्टसिद्धौ तद्व्यर्थमेवेत्यर्थ इत्यहो इत्यादेरेकनिपातत्वाशयकोऽयं ग्रन्थः । वेधो इतीत्यादीनामनभिधानमर्थासङ्गतेरित्यपि न, ओत्सूत्रभाष्यविरोधापत्तरिति भावः । यद्वा तदनुवृत्त्यैव भवदिष्टार्थलाभे पुनस्तथान्यासेनौद्ग्रहणेनाप्यनार्षे इति निषेधानुरोधेन विभक्तिनिमित्तकौकारमात्रस्यैव ग्रहणेनाव्याप्त्युभयातिव्याप्तिनिरासवत् तन्निवृत्तेरप्यर्थात् सिद्धौ पदलाघवस्यैव सार्वत्रिकत्वं न मात्रालाघवस्येति स्पष्टतया बोधनार्थमेव सम्बुद्धिग्रहणमित्यर्थः । अत एव वैचित्र्यार्थमित्युक्तमिति न कोऽपि दोष इति तत्त्वम् । जगन्नाथोक्तिं खण्डयन्नावश्यकत्वमुपपादयति—अन्यथेक इति । तस्य तत्रासम्बन्धे इत्यर्थः । अन्याय्येतीति । अत एव पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभाव इत्यदसो मादिति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । समासेनेति । नैकधेत्यादाविवेति भावः । खण्डनकृद्रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति—नच गो

सरला ।

हि' इत्यत्र रुत्वाभावस्य रुप्रकरणीयविधेयत्वमाश्रित्य तत्प्रवृत्त्यापत्तिः । अत एव च "मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा" इत्यस्याभावपक्षे 'मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव' इत्यत्र "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपस्य न प्रवृत्तिरिति । आहुरिति । अत्रारुचिस्तु 'मिथो' इत्यस्य स्वरादिगणपठितस्य चादिगणपठितत्वाभावेन निपातत्वाभावात्तस्य इति शब्दे परे प्रगृह्यसंज्ञाविकल्पवारणाय संबुद्धिपदावश्यकत्वम् । एवं स्वरादेराकृतिगणत्वेन तत्संगृहीतस्य 'अहो' इत्यस्य इति शब्दे परे प्रगृह्यसंज्ञाविकल्पवारणाय संबुद्धिग्रहणावश्यकत्व

"उञः" (पा०सू०१।१।१७) ॥ "निपात एकाज्-" (पा०सू०१।१।१४) इति प्राप्ते विभाषेयम् ॥

"ऊँ (पा०सू०१।१।१८) ॥ अनुनासिक इति । तेनास्मिन्परे "यरोऽनुनासिक—" (पा०सू०८।४।४५) इति विकल्पः । यदेतनूँ इति पठसि, यद्देतदूँ इति वा तद्दीर्घमित्यादि । एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा यरो ञमि ञम्वेत्येवावक्ष्यत् ॥

मय उञो वो वा (पा०सू०८।३।३३) ॥ मयः परस्येति । परादिति तु प्राचः प्रमादः । "षष्ठीनिर्दिष्टस्य हि आदेशा उच्यन्ते" इति भाष्यात् आदेशविधौ स्था-

---

शब्दरत्नम् ।

वाच्यम् । "क्षियो दीर्घात्" (पा० सू०८।२।४६) इति सूत्रभाष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाधत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादिति भावः ॥

एतदर्थमेवेति । एतदर्थमपीत्यर्थः । अनितेः क्विपि सम्बुद्धावान् चिनोषीत्यत्र "नश्छवि" (पा० सू०८।३।७) इति रुत्वे "अत्रानुनासिकः" (पा०सू०८।३।२) इति पूर्वस्यानुनासिके यदेतनांश्चिनोषि कमलँ आँश्चिनोषीत्यत्रापि फलसत्त्वात् । अवक्ष्यदिति । न चैवं न्यासे यथासंख्यापत्तिः । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । "आन्महतः-" (पा०सू०६।३।४६)

भैरवी ।

भावेन नैकार्थीभाव इति भावः । खण्डनकारोक्तिं खण्डयति-नचेति । अनित्यत्वेनेति । अन्यथा धातुपर्युदासात्प्रातिपदिकत्वानापत्तौ "क्षियः" इति निर्देशानुपपत्तिः । सुसाधत्वेनेति । गविति प्रयोगस्य सुसाधत्वेन ।

नन्वेतदर्थमेवेत्यत्रैवकारस्य वैयर्थ्यम्, अन्यत्रापि प्रयोजनसत्त्वादत आह—एतदर्थमपीति । एवञ्च निपातानामनेकार्थतया एवकारो ऽप्यर्थक इति भावः । अन्यत्र फलमाह—अनितेरित्यादिना । आपत्तिरिति । "हलो यमाम्" इत्यत्रेव यथासङ्ख्यापत्तिः । तस्य-यथासङ्ख्यस्य । ननु तस्यासार्वत्रिकत्वे न मानमत आह-आन्महत इति । ननु मूलोक्तस्थले सूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थं "यरो

भावप्रकाशः ।

ष्यामिति । क्षिय इति । इयङ्ग्रहणेन तत्सत्त्वस्येव विभक्त्युत्पत्त्या तदनित्यत्वस्यापि तेन बोधनादिति भावः ।

अन्यत्रापि फलसत्त्वेन 'एवोयुक्तः' इति खण्डनकृदुक्तिं खण्डयितुमाह—एतदर्थमपीति । निपातानामनेकार्थतयैवोऽप्यर्थ इति भावः । तदेवाह—अनितेरिति । चिनोषीति । अग्रे सर्वत्रैवमेव पाठः, चिनोतीति पाठस्तु लेखकप्रमादात् । अपिरुक्तसमुच्चायकः । खण्डनकृद्रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तं खण्डयति—नचैवं न्यास इति । तत्र मानाभावादाह—आन्महत इति । आदिना सन्महदित्यादि । खण्डनकृदाद्यु

सरला ।

मिति । तदतिदेशानित्यत्वेनेति । यथा "क्षियो दीर्घात्" इति निर्देशेनेयङन्यथाऽनुपपत्त्या "प्रकृतिवदनुकरणम्" इति ज्ञाप्यते, तथैव तत्रैव विभक्त्युत्पत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तदनित्यत्वमपि ज्ञाप्यते । अन्यथाऽनुकार्यवृत्तिधातुत्वातिदेशे तत्र 'अधातुः' इति पर्युदासेन "अर्थवदधातुः" इत्यस्याप्रवृत्त्या प्रातिपदिकत्वाभावेन विभक्तेर्दुर्लभत्वात् । अनित्यत्वमपि इष्टसिद्ध्यर्थमिति नेयङ्प्रतिबन्धः । तथाच प्रकृते तदनित्यत्वाश्रयणे न तत्प्रयोजनमसाधारणमिति भावः ।

असार्वत्रिकत्वादिति । स्वरितत्वविशिष्टे एव तत्सूत्रप्रवृत्तिस्वीकारादिति भावः ।

निनः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाच्च। असिद्धत्वादिति। अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते। प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि "इको यण्–" (पा०सू०६।१।७७) इत्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत्। यणं चान्ववर्त्तयिष्यत्। इह मय उञ इतौ परे अष्टाविंशतिरूपाणि। तथा हि "उञः" इति प्रगृह्यत्वे–'किमु इति'। वत्वपक्षे–'किम्विति'। ऊँआदेशे–'किमूँ इति। आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन "मय उञ–" (पा०सू०८।३।३३) इति प्रकृतिभावापवादभूते आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे–'किम्वँिति'। अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोः "मयो यण" इति द्वित्वस्य मकारस्य "अनचि च" (पा०सू०८।४।८७) इति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम्। तदभावे द्वय-

---

शब्दरत्नम्।

इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः। पूर्वोक्ते कमलाँश्चिनोषीत्यत्र लस्य नकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिक इति। विधेयकोटौ यकारमारभ्य प्रत्याहारे तु विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्यैवापत्तिरिति यथान्यासमेव साधु।

इत्येवावक्ष्यदिति। न चात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषयाऽनुस्वाराप्राप्तिरिति वाच्यम्। त्रिपाद्यान्तथा पाठेन सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः।

अनुनासिके वकारे इति। इदं कैयटानुरोधेन। "मय उञः–" (पा०सू०८।३।३३) इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वाभावेनानेन सानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र सः।

भैरवी।

ऽनुनासिके" इति सूत्रे निमित्तस्याऽनुनासिकशब्देनोपादानमस्तु विधेयसमर्पकस्यानुनासिकपदस्य तूपादानङ्किमर्थमत आह–पूर्वोक्ते इति। नकारापत्तीति। "यरो ऽनुनासिके ञम्" इत्युपादाने स्थानत आन्तर्यान्नकारापत्तिरित्यर्थः। प्रत्याहारे त्विति। तदा यमूपदेन लकारस्याप्युपस्थितौ स एव भविष्यतीति भावः। लस्यैवेति। आन्तरतम्यादिति भावः। इदम्मूलकाररीत्या। वस्तुतस्तु कमलादेरनभिधानमेव। अनुनासिकेति संज्ञाया वर्णमात्रे तात्पर्येण लाघवाभाव इत्येव दूषणमत्र बोध्यम्। अत एवाह—यथान्यासमेवेति।

मूले—अत एवेति 'किम्विति' इत्यत्रानुस्वाराभावस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः। सन्निपातपरिभाषयेति। मयः परत्वमुपजीव्य तस्य करणादित्यादिः। तथापाठेन–"मय उञो वो वा" इति पाठेन। स

भावप्रकाशः।

भ्राविनन्यूनतामपाकर्तुं वस्तुतस्तु यरोनुनासिके ञम्वेत्येव सूत्रं युक्तमिति दण्डयुक्तं खण्डयति—पूर्वोक्ते इति। तथार्थकैवेनैतत्फलस्याप्युक्तप्रायत्वादिति भावः। तदुक्तिं खण्डयति—विधेयेति। पूर्वोक्ते—कमलाँश्चिनोषीत्यादौ। ननु कमलादेरनभिधानेन विधेयकोटौ तन्निवेशोऽफल एवेति चेन्मूलरीत्येदमुक्तम्। वस्तुतस्तु पदलाघवाभावात्प्रतिपत्तिगौरवाच्चाशङ्कैवायुक्तेति बोध्यम्। तद्ध्वनयन्नाह—यथान्यासमेव साध्विति। अन्यथैतदुक्तिरधिकेति स्पष्टमेव।

अप्राप्तिरिति। एवं च व्यर्थ एव तथापाठ इति भावः। त्रिपाद्यामपि तत्प्रवृत्तेरनुस्वारस्यासिद्धत्वेन सन्निपातविघाताभावादिति समाधेरयुक्ततां ध्वनयितुमाह—त्रिपाद्यामिति। तथापाठेनेति। वयुक्तपाठेनेत्यर्थः। चारितार्थ्यमन्यत्र फलं च स्पष्टमेवेति भावः।

मूलं दूषयति—इदं कैयटेति। प्रकाशानुरोधेनेत्यपि बोध्यम्। मय इति। यत इत्यादिः। अत्र—

सरला।

यकारमारभ्येति। तथा च 'दध्याँश्चिनोषि' 'मध्वाँश्चिनोषि' इत्यादौ यकारवकारयोरनुनासिकत्वसिद्धिः फलम्। एतेन 'कमलाँश्चिनोषि' इत्यस्य लकारमारभ्यैव प्रत्याहाराश्रयणेन सिद्धौ यकारादिप्रत्याहाराश्रयणं व्यर्थमित्यपास्तम्।

मूले-अष्टाविंशतिरूपाणीति। न चात्र "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति नियमेन समासाप्रवृत्त्योक्त-

मिति दशकम् । प्रगृह्यसञ्ज्ञाविरहपक्षे 'मय उञ-" (पा०सू०८।३।३३) इति वत्वस्यासिद्धत्वात् "इको यण्-" (पा०सू०६।१।७७) इति यणेव, तस्य सिद्धत्वान्मोऽनुस्वारे "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।५९) इति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशं रूपम् । अनुनासिकस्य द्वित्वे "हलो यमाम्" (पा०सू० ८।४।६४) इति लोपस्य वैकल्पिकत्वादकरणे त्रिवकारं द्वादशं रूपम् । परसवर्णाभावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वोत्पाद्विके द्वित्वे द्वे । संकलनया चतुर्दश । इतिशब्देकारस्य "अणोऽप्रगृह्यस्य-" (पा०सू०८।४।५७) इत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति ॥

॥ इत्यच्सन्धिः ॥

शब्दरत्नम् ।

अन्यथेदमो मस्यानुनासिकोऽकारः स्यात । अत एवेदृशे विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमिति चिन्त्यम् ।

इति स्वरसन्धिः ।

भैरवी ।

इति । अनुनासिको वकार इत्यर्थः । अन्यथा—विधेयेऽपि सवर्णग्राहकत्वाङ्गीकारे । अत एव— अनुनासिकाकारापत्तेरेव ।

अच्सन्धिरित्यत्र "अचोऽक्षु" इत्यत्रेव कुत्वापत्तिवारणायाह—इति स्वरसन्धिरिति । सन्धिद्वयमित्यर्थः । द्वित्वञ्च प्रकृतिभावमादाय । अत एव "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इति भाष्येऽभिहितम् । तत एव पञ्चसन्धिरित्यस्योपपत्तिरिति ॥

श्रीमच्छब्दरत्नप्रकाशिकायामचां सन्धिद्वयं समाप्तम् ।

भावप्रकाशः ।

लक्ष्ये । अन्यथा—विधेये सवर्णग्राहकत्वाङ्गीकारे । स्यादिति । द्विवचनादाविति भावः । अतएवेदृश इति । तत्र तादृशाकारापत्तेरेव विधेयविषये इत्यर्थः । प्रतिपादितं चैतत् "इको यणचि" इत्यत्र । अचोऽक्ष्वित्यादाविव कुत्वादेर्न्याय्यत्वेनाच्सन्धिरित्ययुक्तमिति ध्वनयन्नाह—इति स्वरेति ।

इत्यचां सन्धिद्वयं समाप्तम् ।

सरला ।

रूपासिद्धिरिति वाच्यम्, तत्र संख्यापदेन संख्यात्वव्याप्यधर्मप्रकारकसंख्याविशेष्यकबोधाजनका एकादिदशान्तसंख्येयवाचका एव गृह्यन्ते इति कल्पनेनादोषात् । अत्राभियुक्तप्रयोग एव मानमिति वदन्ति ।

इत्यच्सन्धिः ।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम्।

"स्तोः श्चुना" (पा०सू०८।४।४०) ॥ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्। श्चुनेति। "सह युक्त–" इति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यते। योगइत्येतद्ध्याहारलभ्यम्। अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम्। निमित्तकार्यिणोस्तु न, "शात्"

शब्दरत्नम्।

विनापि तद्योगमिति। साहित्यं च योगक्रियायाम्। एतदिति। संयोग इति तदर्थः। सत्या भामेतिवन्निर्देशः। संयोगश्चाऽव्यवहितयोरेवेति 'चितं, 'कटु' तैलम्' इत्यादौ न दोषः। यथासंख्यमिति। तथदधनेत्यादेरण्यनादितया तमादाय "परस्मैपदानां णल्" (पा०सू०३।४।८४) इत्यादौ सूत्रान्तरस्थक्रमेणेव यथासंख्यमिति भावः। च्वादिश-

भैरवी।

तद्योगमितीति। श्चुना योगमित्यर्थः। क्रियादावन्वये सति साहित्यस्य्[ा]दर्शनादाह–साहित्यश्चेति। चितमित्यादावतिप्रसङ्गवारणायाह–संयोग इति। यथासङ्ख्योपपत्तये आह—तथेति। अनादितयेति। किमत्र प्रमाणमिति चेत्?

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि।

भावप्रकाशः।

मूले—सौत्रमिति। तृतीयादिष्विति सूत्रकृतमित्यर्थः। लुप्तविभक्तिकं पदं सर्वत्र भिन्नमित्यपरे। साहित्यं तुल्ययोगः। स च यदि श्चुकर्तृकभवनक्रियायां तर्हि तयोः पुत्रस्येवार्थसम्बन्धापत्तावार्थस्थानित्वापत्त्या निवृत्त्यापत्तिरत आह—साहित्यमिति। "तस्माच्छसो नः" इत्यादिनिर्देशात् 'पुत्रेण सह स्थूलो दृश्यते' इत्यादाविवार्थप्रधानक्रियान्वयित्वं त्यज्यत इति भावः। योगक्रियायामिति। तद्वाच्ययोजनरूपक्रियायामित्यर्थः। नचैवं तत्र करणत्वेन हेतुत्वेन वाऽन्वयोऽस्त्विति वाच्यम्, धनेन च स्त्रीपुरुषयोर्योग इत्यादाविव निरूपकत्वादिनाऽन्यस्यान्वयापत्तेः। यदि तु स्त्रिया सह पुरुषस्य योग इत्यादाविव तस्यैवार्थतरत्वं तर्हि "सहयुक्ते" इत्यस्यैव विषय इति भावः। योगस्य व्यवहितेऽपि सत्त्वादाह—संयोगे इति। अत्र बीजमाह—सत्याभाम इतिवन्निर्देश इति। सखण्डत्वेन "विनाऽपि प्रत्ययम्" इत्यस्य प्राप्तेरिति भावः। श्चाव्यवहितेति। समित्यस्योक्तेरिति भावः। उत्तरसूत्रलक्ष्यमाह—कट्विति। अनादितयेति।

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि।
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः॥

इति नारदीयशिक्षादिपर्यालोचनयेति भावः। दृष्टान्तमाह–परेति। तद्वदित्यर्थः। क्रमेणैवोपेतीति।

सरला।

मूले—सौत्रं पुंस्त्वमिति। नचेतरेतरद्वन्द्वस्वीकारेण सौत्रत्वादेकवचनमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम्, वचनबाधापेक्षया लिङ्गबाधकल्पने लाघवात्। "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इत्युक्त्या लिङ्गस्य लौकिकत्वबोधनेन वचनबाधे सूत्रबाधापत्तौ गौरवात्। वस्तुतस्तु स् इति लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक् पदम्। पुंस्त्वस्य कथंचित्साधनेऽपि सहविवक्षाया अभावेन द्वन्द्वानुपपत्तेः। "आद्यन्तौ टकितौ" इत्यत्रेव यथासंख्यसूत्रबलेन प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयेन सहविवक्षोपपादनं त्वगतिकगतिकमिति बोध्यम्।

संयोग इति तदर्थ इति। अत्र सूत्रे योगः शाब्दिकोऽव्यवहितस्वरूपो गृह्यते, न तु "नमः स्वस्ति" इत्यत्रेवार्थिक इति तदाशयः। उपपत्त्यन्तरमाह—सत्या भामेतीति। 'चितं, कटु तैलम्' इति क्वाचित्कं वाक्यमेतत्।

(पा०सू०८।४।४४) इति ज्ञापकात् । "अल्पाच्तरम्" (पा०सू०२।२।३४) इत्यादौ तु सौत्रत्वात् श्चुत्वं न। तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव । "स्तोः श्चौ श्चुः" इति सुवचम्। न च "तस्मिन्निति निर्दिष्टे-" (पा०सू०१।१।६६) इति परिभाषोपस्थानेन 'यज्ञः' 'याच्ञा' इत्यादि न सिध्येत्। "शात्" (पा०सू०८।४।४४) इति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानात् ॥

ष्टुना (पा०सू०८।४।४१) ॥ इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं न । "तोष्षि" (पा०सू०८।४।४३) इति ज्ञापकात् । ष्टौ ष्टुरिति सुवचम् । ईट्टे, ईष्टे, इत्यादौ "न पदान्तात्-" (पा०सू०८।४।४२) इति ज्ञापकान्न दोषः ।

शब्दरत्नम् ।

ब्दैश्चानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरिति तात्पर्यम्। ननु तज्ज्ञानमित्यादौ श्चु-योगाभावान्न स्यादत आह—तज्ज्ञानमिति । जञयोगे तथोच्चारणमात्रं, न त्विदं वर्णान्तरमिति भावः । अनुपस्थानेति । पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थः । तेन चितमित्यादौ न दोषः ॥

भैरवी ।

तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूववर्णयोः ॥

इति नारदीयशिक्षैव । नन्विति । ज्ञेत्यस्य वर्णान्तरत्वाभिप्रायेणेयमाशङ्का । यद्वा 'वर्गस्य पञ्चमे परे पूर्वस्य स्थाने यमसंज्ञकादेशः' इति पक्षे 'तज्ज्ञान' मित्यत्र दकारस्य चुत्वन्न स्यात, यमयोगस्यात्र सत्त्वान्नतु चुयोगस्येत्याशङ्का बोध्या। उत्तराशयस्तु यमो नादेशः, किन्तु पञ्चमे परेऽनन्त्यात्परत्र यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णान्तरो भवति, नत्वनन्त्यस्य यमो नामादेशः, तत्पक्षस्यान्यत्र निराकृतत्वादिति। ननु "शात्" इति लिङ्गेन "तस्मिन्" इति परिभाषाया इहानुपस्थाने 'चितम्' इत्यादौ चुत्वापत्तिरत आह-पूर्वत्वांशेति । एतेनाव्यवधानांशस्य बोधिका परिभाषा इहोपतिष्ठत एव, तत्र "शात्" इत्यस्य ज्ञापकत्वासम्भवादित्याशयः ॥

भावप्रकाशः ।

उपस्थितक्रमत्यागे मानाभावादिति भावः। योगाभावादिति । वर्णान्तरस्योभयोः स्थाने 'ज्ञोर्ज्ञः' इत्यनेन विधानात्। स्थानिवत्त्वं तु न, अल्विधित्वादिति भावः। नत्विदमिति । शिक्षोक्तपरिगणनासङ्गत्यापत्तेरत एव 'जज्ञौ' इत्यादिसिद्धिरिति भावः। ननु तस्या इत्यनेन पूर्वोक्तपरिभाषापरामर्शेन तदनुपस्थितौ चितमित्यादौ दोषः, पूर्वत्वश्रुतेरित्यर्थस्तु न युक्तिसहोऽत आह—पूर्वत्वांशेति । तथाचोक्तार्थकस्य तस्या इत्यस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेनावयवाकाङ्क्षायामस्य लक्षणयैतदर्थलाभः । स च शकारटवर्गांश एवेति नाग्रहः, ज्ञापकस्यायोगापेक्षत्वात्। अव्यवधानांशोपस्थितिस्त्वस्त्येव तद्बाधकल्पने मानाभावात्। तत्फलमाह—तेनेति । यथाश्रुते तु मूले अनुपपत्तिः स्पष्टैव । एतेन पूर्वसूत्राप्रवृत्तौ 'चितम्' इत्यादौ

सरला ।

मूले-ज्ञापकादिति । न च विश्नशब्दात् णिजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विपि अल्लोपे ततो 'ञुङ्'शब्दे इति धातोर्लिट एकवचने जुञुवे इति पदे परे प्राप्तस्य श्चुत्वस्य निषेधेन "शात्" इति सूत्रस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासंगतिरिति वाच्यम्, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन 'विश्न्' इत्यादीनामनभिधानात्, संयोगान्तलोपेन तादृशरूपाभावाद्वा। श्चुयोगोऽभावादिति । 'ज्ञ' वर्णस्य वर्णान्तरत्वाभिमानेनेदम्। पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थ इति । "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति परिभाषयांऽशत्रयमुपस्थाप्यते पूर्वत्वमव्यवहितत्वं विधेयान्वयिषष्ठ्यर्थश्चेति। तत्र "शात्" इति सूत्रेण पूर्वत्वमात्रं बाध्यतेऽशान्तरद्वयं तूपस्थाप्यते एव। तत्र षष्ठ्याः सूत्रे उपादानेन षष्ठ्यर्थांशस्य सिद्धतयाऽव्यवहितत्वांश एवात्रोपस्थाप्यते। तेन 'चितं कटु तैलम्' इत्यत्रेकारेण व्यवधानान्न तकारस्य श्चुत्वम् । एवञ्च परिभाषया यावानंशः सिद्धो बाधितो वा, तावन्तमंशं वर्जयित्वा शेषांश उपस्थाप्यते इति भावः ।

सर्पिष्टममिति । "ह्रस्वात्तादौ-" (पा०सू०८।३।१०१) इति षत्वम् ।

प्रत्यये भाषायामिति । यत्तु प्राचा मयटि नित्यमिति पठितम् , यच्च हलन्तप्रकरणे षण्णां, षड्णामित्युदाहृतम्, यच्च "यरोऽनुनासिके-" (पा०सू०८।४।४५) इति वाऽनुनासिक इति तत्र व्याख्यातं, तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । यवादिगण इति । "यचि भं तसौ मत्वर्थे" इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम् ॥

शब्दरत्नम् ।

षत्वमिति । न च षस्य पदान्ते जश्त्वं भविष्यतीति तद्व्यर्थमिति वाच्यम् । षत्वस्यासिद्धत्वेनास्य जश्त्वाभावात् ।

भाष्येति । प्रत्यय इत्येव तत्र पाठादिति भावः । दकारमिति । चर्त्वेनेति भावः। मृच्छब्दस्य यवादिगणे पाठे न मानमिति तत्र "झयः" (पा०सू०८।२।१०) इति वत्वे मृद्वानित्येवेति तात्पर्यम् । इति केचित्तन्न मृन्मानित्यस्यासिद्ध्यापत्तेरिति क्वाचित्कोऽसांप्रदायिकः पाठः ।

भैरवी ।

तद्व्यर्थमिति । षकाररूपस्य व्यावर्त्यस्याभावेन 'टो' रिति व्यर्थमित्यर्थः । अस्य-षस्य । नचैवमपि स्थानी यः सकारस्तद्बुद्ध्या स्यादेव जश्त्वमिति वाच्यम्, देवदत्तहन्तृहतन्यायेन तद्बुद्धेरिहासम्भवादित्याशयात् ।

दकारस्य प्रश्लेषे तस्य श्रवणापत्तिं वारयति-चर्त्वेनेतीति । लोपस्तु वैकल्पिकत्वान्न कृतः । तत्र-तत्प्रकृतिकमतुपि । तात्पर्यमिति । दकारस्य चर्त्वेन प्रश्लेषं कृत्वा समाधानकर्तुरिति शेषः । अत्र मौलं यच्छक्यमिति, तदग्रे-इति केचित्तन्न मृन्मानित्यादावतिप्रसङ्गादिति पाठाभिप्रायेण-तमनूद्य, तत्र "झयः" इति वत्वेन तद्रूपस्यैवासम्भवादिति खण्डनकारेणोक्तम् , तत् खण्डयति—इतीत्यादिना ॥

भावप्रकाशः ।

दोषः । तावदंशबाधे शकारटवर्गांश एव बाधापत्तौ 'यज्ञः' 'ईष्टे' इत्यादौ श्चुत्वाद्यनापत्तिरितिजगन्नाथोक्तं, 'याचते' इत्यादावतिप्रसङ्गापत्त्या। मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तं, विशेष्यभूतपूर्वस्येत्यंशाभावेन विशेषणतदंशस्याप्यनुपस्थितिरिति मन्दोक्तं चापास्तम्, उक्तहेतोः, विभिन्नविभक्तिकत्वेन विशेषणविशेष्यभावाभावाच्च ।

षत्वमितीति । जश्त्वापवादरुत्वापवादत्वादिति भावः । तद्व्यर्थमिति । षरूपव्यावर्त्याभावेन टोरिति व्यर्थमित्यर्थः । एतेन टोः किमिति प्रश्नस्य परममूलस्थस्याशयो वर्णितः। उत्तराशयमाह-षत्वेति। नास्य-षस्य । नचैवमपि स्थानिबुद्ध्या स्यादिति वाच्यम्, देवदत्तहन्तृहतन्यायेन तदभावादिति भावः।

पाठादिति । प्रकाशोऽप्येवम् । तच्छ्रवणाननुभवादाह—चर्त्वेनेति । लोपस्तु वैकल्पिकत्वान्नेति भावः । तत्र—तत्प्रकृतिकमतुपि । तात्पर्यम्, दप्रश्लेषेण समाधातुः । अत एव शक्यमित्यग्रे इति केचित्, तन्न, 'मृन्मान्' इत्यादावतिप्रसङ्गादिति पाठमभिप्रेत्यानूद्य तत्र "झयः" इतिवत्वेन तद्रूपस्यैवासिद्धेरिति खण्डनकृदुक्तिं खण्डयति—इतीति ।

सरला ।

मूले-न दोष इति । "न पदान्ताट्टोरनाम्" इति सूत्रेण "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति परिभाषायाः पूर्वस्वांशस्यानुपस्थितिज्ञापनादिति । एतत्तत्त्वं पूर्वमुक्तं तत एवावगन्तव्यम् । जश्त्वाभावादिति। 'सर्पिस् तमम्' इति स्थिते जश्त्वं बाधित्वाऽपवादत्वाद्रुत्वे विसर्गे सत्वे षत्वे च विसर्गसत्वषत्वानामसिद्धत्वेन जश्त्वाभावादित्यर्थः। रुत्वात्प्राक् षत्वं तु न, रुत्वदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वात् ।

उदः स्था (पा०सू०८।४।६१) ॥ "अनुस्वारस्य ययि-" (पा०सू०८।४।५८) इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सम्बध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह—पूर्वसवर्णः स्यादिति । अघोषस्येत्यादि । एतेन सस्य तकार इति प्राचां ग्रन्थाः प्रत्युक्ताः । यदपीह "चयो द्वितीयाः शरि" इत्यस्योपन्यसनं, तदतिरभसात् ॥

तच्छिव इति । यत्तु प्राचा तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते "खरि च" (पा०सू०८।४।५५) इत्युक्तम् । तन्न, तदो दान्तत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात् । यत्तु तत्पौत्रे-

शब्दरत्नम् ।

ननु सवर्णपदमधिकं 'परसवर्णः' इत्यत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्र सम्बन्धो वक्तुमशक्यः । न च पूर्वस्येत्यस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां यत्किञ्चित्सम्बन्धिकल्पनापेक्षया पूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारौचित्यात्तल्लाभः । "चुटू" (पा०सू०१।३।७) इत्यादावादेरप्येवमेव सम्बन्धोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः । "तोर्लि" (पा०सू०८।४।६०) इत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्याश्चारितार्थ्यादित्यत आह—अनुस्वारस्येत्यादि । एकदेशे इति च । पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञयैव "तोर्लि" (पा०सू०८।४।६०) इत्यादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकारांशे तत्प्रतिज्ञया तावतोऽप्यंशस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । तदतिरभसादिति । चयो ऽभावात् "दी-

भैरवी ।

अधिकमिति । सूत्रे तदभावादिति शेषः । ननु "अनुस्वारस्य" इति सूत्रस्थस्य सवर्णपदस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह—परसवर्णेति । प्रकारान्तरेण तस्य लाभोऽन्येनोक्तस्तन्मतमनूद्य दूषयति-नचेत्यादिना । एवमेव-भवदुक्तप्रकारेणैव । स्वरितत्वेति । सवर्णपद इत्यादिः । "तोर्लि" इत्यत्र समुदायस्य सम्बन्धसूचकतया स्वरितत्वस्य चारितार्थ्यमुक्तं यद्यपि, तथाप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेव सम्बन्ध इत्येतदुपपादयति-पकारमात्र इत्यादिना । अतिरभसमुपपादयति—चयोऽभावादिति । ननु "उदः स्था" इति सूत्रनिष्पन्नस्य थस्य स्थाने चर्त्वेन तकारे

भावप्रकाशः ।

परेति । यत इत्यादिः । तल्लाभ इति । तथा च तज्जातीयपदकल्पना न तु तदनुवृत्तिरिति भावः । एवमेवेति । उक्तरीत्या "उपस्थितं परित्यज्य" इति न्यायेनेति भावः । अंशस्योत्तरेति । पूर्वक्लृप्तार्थरहितस्येति शेषः । अत एव पूर्वस्येत्यस्यान्वयः । अन्यथा तत्र सा व्यर्थैवेति भावः । परेति तत्र लुप्तषष्ठ्यन्तं पृथक् पदमेवमपि तद्द्वयसार्थक्यमिति तत्त्वं बोध्यम् । ननु सस्य पूर्वसवर्णस्तः, तस्य "झरो झरि" इतिलोपे एकतं, तदभावे द्वितम्, "अनचि" इति द्वित्वे त्रितम् । "उत्कन्दो रोग" इति भाष्योदाहरणात्पूर्वसवर्णनियामकत्वस्य महाप्राणत्वघटितान्तर्यस्यानङ्गीकारात् । अन्येतु ज्ञापकं विशेषापेक्षमिति मूलोक्तरीत्या सस्य थः तस्यासिद्धत्वाच्चर्त्वं नेति द्वित्थं रूपमाहुः । नचैतदप्रामाणिकम्, चयोद्वितीया इति पक्षेथश्रुतेरवर्ज्यत्वादिति माधवहरदत्तप्रकाशकृदाद्युक्तत्वेन कथमतिराभस्यम् । अतस्तस्य सामान्यपरत्वाशयेन त्रितयसाधारणं तत्र हेतुमाह—चयोभावादिति । आद्यपक्षे मद्रीत्या तस्यैवाभावादसिद्धत्वाच्च तदभावादित्यर्थः । अन्येत्विति पक्षे थस्यैव सत्त्वादसिद्धत्वेऽपि सस्य सत्त्वाच्च तदभावादित्यर्थः । पक्षद्वयेप्युदश्चर्त्वस्यासिद्धत्वेन तदभावादित्यर्थः । अत एव चयोद्वितीया इत्यस्य भाष्ये "नादिनी" इत्यत्र पाठेन तत्त्वस्यासिद्धत्वादिति तत्र मान्यानां हेतूक्तिः सङ्गच्छते । थपक्षे तु तदभावः स्पष्ट एवेति, न तत्र हेत्वपेक्षेति तेषामाकूतम् । भाष्यमते थस्य चर्त्वेन चयः सत्त्वात् तदाशयकोऽयं ग्रन्थ इति भ्रमं निराकर्तुं भाष्यरीत्या थस्यानसिद्धत्वेन चर्त्वं भवत्येवात एवोक्तभाष्यप्रयोगसङ्गतिः । मूलादि तु प्राचामनुरोधेनेति सिद्धान्तम्

णोक्तं तदो "वाऽवसाने" (पा०सू०८।४।५६) इति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे "झलां जशोऽन्ते" (पा०सू०८।२।३९) इति जश्त्वे "खरि च" (पा०सू०८।४।५४) इति चर्त्वमिति, तदतिस्थवीयः । जश्त्वं प्रति अवसाने चर्त्वस्यापवादत्वात् । जश्त्वे शिवशब्दानपेक्षणाच्च । भाविन्यवसानभङ्गे "वाऽवसाने" (पा०सू०८।४।५६) इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च । प्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसम्भवात् । उक्तं च "अकु-

---

शब्दरत्नम् ।

र्घादाचार्याणाम्" (पा०सू०८।४।५२) इत्युत्तरम् "अनुस्वारस्य ययि" (पा०सू०८।४।५८) "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।५९) "तोर्लि" (पा०सू०८।४।६०) "उदःस्था" (पा०सू०८।४।६१) "झयो हो" (पा०सू०८।४।६२) "शश्छोऽटि" (पा०सू०८।४।६३) इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "झलां जश् झशि", (पा०सू०८।४।५३) "अभ्यासे चर्च" (पा०सू०८।४।५४) "खरि च" (पा०सू०८।४।५५) "वा ऽवसाने" (पा०सू० ८।४।५६) "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा०सू०८।४।५७) इति पञ्चसूत्र्याः पाठे भाष्यसम्मते थस्य चर्त्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाच्छर्परत्वाभावाच्चेति भावः ॥

चर्त्वमिति । ततः श्चुत्वे "शश्छोऽटि" (पा०सू० ८।४।६३) इति प्रक्रियेति भावः । चर्त्वस्यापवादत्वादिति । एवं च तत्र कृते जश्त्वाप्रवृत्तिरिति भावः ।

भैरवी ।

तस्य द्वितीयादेश इति तेषामभिप्राय इत्याशङ्कायामाह—दीर्घादिति। सम्प्रति श्रूयमाणाष्टाध्यायीपाठपक्षे "खरि च" इत्येतद्दृष्ट्या "उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य" इत्यस्यासिद्धत्वात्कथं थस्य स्थाने चर्त्वेन तकार इत्याशङ्कानुत्थानायाह—इत्युत्तरमिति। एवञ्च "खरि च" इत्यस्य परत्वान्न तद्दृष्ट्या पूर्वसवर्णनिष्पन्नथकारस्यासिद्धत्वशङ्केति भावः । भाष्यसंमत इति। "उत्कन्दो रोगः" इति भाष्योदाहरणाद्भाष्यसम्मत इत्यर्थः । नचैतद्भाष्योदाहरणबलेन महाप्राणत्वघटितान्तरतम्यम्पूर्वसवर्णस्य प्रवृत्तौ न नियामकमित्येव कल्प्यतान्तावतापि तकारस्य लाभेन चयो लाभ एवेति वाच्यम्,महाप्राणत्वन्न नियामकमिति यदि ब्रूषे तदा भाष्यकाराज्ञानकल्पनन्तदपेक्षयाऽष्टाध्याय्याम्पाठव्यत्यासस्य कल्पनमेवोचितमित्यभिप्रायात् । तस्य—चर्त्वनिष्पन्नतकारस्य । एतत्सर्वञ्चयो द्वितीया इत्यस्य चयः सत्तायाम्प्रवृत्तिस्तदभावे तु नेत्यभिप्रायेण । वस्तुतो निमित्ताभावादिह तस्य प्राप्तिरेव नेत्याशयेनाह—शर्परत्वाभावेति ॥

अथ तनोतीत्यादिना वक्ष्यमाणपक्षे मूलोक्तदोषोपपत्त्यर्थमिह प्रक्रियाम्पूरयति—तत इति। एवञ्च—अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वे च । तत्र कृते—चर्त्वे कृते । अपवादे प्रवृत्ते पुनरुत्सर्गाप्रवृत्तेः सिद्धान्तिसम्मतत्वात् निरवकाशो विधिरपवादो भवति, नचेह निरवकाशत्व-

भावप्रकाशः ।

आद्यतृतीययोश्चयोऽभावे हेतुं च सूचयितुं चाह—दीर्घादिति । एतेन तत्र पूर्वसवर्णतकारस्यासिद्धत्वं शर्परत्वाभावो वा हेतुः । स चायुक्तः, उदस्तकारस्य थः, पूर्वसवर्णतकारस्य "झरो झरि" इति लोप इति द्विथं रूपमिति तदाशयात् इतिखण्डनकृदुक्तिः परास्ता, उक्तयुक्तेः । योगविभागस्याप्रमाणत्वात्तेनानसिद्धत्वमित्यादितदुक्तिस्तु चिन्त्यैव । भाष्यसम्मते इति । एतेन तत्र तथा पाठो लेखकप्रमादादिति मन्दः प्रत्युक्तः । अत एवाद्यद्वितीयपक्षयोस्तदतिशये हेतुमाह—शरिति । तयोस्थपरत्वादिति भावः ।

अथेति पक्षे मूलोक्तदोषोपपत्तये तदुक्तप्रक्रिया पूरयति—तत इति । जश्त्वाप्रवृत्तिरिति । एवं च तदुपन्यासः प्रसादस्य निष्फल इति भावः । एतेन जश्त्वं प्रति चर्त्वासिद्धया दस्यैव तु जश्त्वेऽविशेषा-

तव्यूहाः पाणिनीयाः" इति, "कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति" इति च । अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केन वार्यताम् । अथ तनोतीति तदि-

शब्दरत्नम् ।

न च जश्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वे न मानमिति वाच्यम् । तत्कालेऽवश्यं प्राप्तत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्य सुलभतयोक्तरीतेरसम्भवात् । एतदेवाभिप्रेत्य "मिदचोऽन्त्यात्" (पा०सू०१।१।४७) सूत्रेभाष्ये उक्तम् —सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । अन्यथा कौण्डिन्याय तक्रमित्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तदधिदानस्यापि बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यात् । अत एव "अजादेर्द्वितीयस्य" (पा०सू०६।१।२) इति सूत्रे प्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विर्वचनस्यानेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्य सत्यपि सम्भवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये । एवं च "द्यतेर्दिगि-" (पा०सू०७।४।९) इति सूत्रस्थकैयटादिग्रन्था असम्भवे एव बाधकतेति वार्तिकानुसारेण प्रवृत्ता अयुक्ता एवेति बोध्यमिति भावः । केन वार्यतामिति । एवं चेदृशे विषये वाक्यसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वान्वाख्यानमिति स्वीकृत्याकृतव्यूहपरिभाषा त्याज्येति चेदिष्टापत्तिरिति बोध्यम् । अन्ये तु पदसंस्कारे हरिः अस्तीति सविसर्गमपि

भरवी ।

मित्याशयिकामुक्तिन्निरस्यति—नचेति । उक्तरीतेः—अवसाने चर्त्वे कृते जश्त्वमिति रीतेः । तदप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यमपवादत्वबीजन्तदिहास्त्येवेति भावः । एतदेव—उक्तबीजमेव । अत एव—तदप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यस्यापवादत्वप्रयोजकत्वादेव। कैयटादिग्रन्थाः—द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्येनाबाध इत्येवंरूपा इत्यर्थः । वार्तिकेति । एवञ्च भाष्यकृता तन्मतस्य खण्डितत्वान्न लक्ष्यसंस्कारकतेत्यत्र तात्पर्यम् । एवञ्चेति । विसर्गापत्तौ चेत्यर्थः । ईदृशे विषये—पदान्तरसम्ब-न्धासम्बन्धाभ्यां विलक्षणरूपप्राप्तिविषये । इष्टापत्तिरिति । यदकृतव्यूहपरिभाषया साध्यं तद्वाक्यसंस्कारेणैव साधनीयम्, पदसंस्कारस्तत्र त्याज्यः । तथाच प्राचीनोक्तं वावसान इति चर्त्वे कृते इत्यादिना यत्तदसङ्गतमेवेति भावः । पदसंस्कारपक्षमवलम्ब्यादौ विसर्गं कृत्वा पश्चात्तिङन्तसम्बन्धः कार्यः, इत्यभिप्रायेण सविसर्गरूपमपि साधु इति केनाप्युक्तन्तन्मतमाह—अन्येत्वित्यादिना । नन्वकृतव्यूहपरिभाषया तथा न भविष्यतीत्यत

भावप्रकाशः ।

दिति प्रकाशोक्तं तद्दूषणमपास्तम्, उक्तयुक्तेः । तद्ध्वनयन् शङ्कते—नचेति । न मानमिति । निरवकाशत्वरूपबीजाभावात् । एवञ्चासिद्धत्वादिति प्रकाशवत् वाच्येऽपवादत्वादित्ययुक्तम् । अत एव मान्यैः वस्तुतस्तु चर्त्वासिद्धया जश्त्वोपन्यास एव प्राक्युक्तः चर्त्ववैयर्थ्यंतूक्तरीत्या नेति व्याख्यातं, मन्देनापि तदेवानुसृतमिति भावः । येननेति । तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यस्यतन्न्यायबीजत्वस्योक्तत्वादिति भावः । रीतेरित्येकवचनेन प्रकाशोक्तेरत्रैतावान् विशेषोऽन्यत्सर्वन्तदनुवाद एवेति सूचितम् । तयोरेकविषयकत्वस्योक्तत्वादेवाह—एतदेवेति । तत्कालावश्यंप्राप्तिपूर्वकमुक्तबीजमेवेत्यर्थः । अपिर्द्वित्वसमुच्चायकः । वचनोत्तरमिति । तस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । ग्रन्था इति । "द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्येन तेन तस्याबाध" इत्येवंरूपा इत्यर्थः । असम्भव एवेति । विरोधस्य तद्बीजत्वादिति भावः । वार्तिकेति । भाष्यकृता दूषितत्वान्न तन्मतस्य लक्ष्यसिद्ध्युपयोगित्वमिति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्ताविरोधाय फलितपरिभाषाङ्गीकारं व्युदस्य फलितान्तरमाह—एवञ्चेदृशइति । अन्यथा विसर्गापत्तौ च पदान्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विलक्षणरूपविषये इत्यर्थः । एवेन पदसंस्कारपक्षव्यावृत्तिः । इष्टापत्तिरिति । तावतापि प्राचीनोक्त्यसङ्गतेरिति भावः । सविसर्गमपीति । आदौ विसर्गस्ततस्तिङन्तसम्बन्ध इति भावः । अपिस्तत्पक्षोक्तसरेफरूपसमुच्चायकः । अन्ये तु आहुरितिसूचितारुचिबीजं तु तथा

ति किवन्तं ब्रूषे एवमपि जश्त्वेन दकारोऽस्तु। चर्त्वे कृते श्चुत्वमिति तु न न्याय्यम्। श्चुत्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। यत्तु "न मु ने" (पा० सू०८।३।३) इत्यत्र 'न' इति योगं विभज्यासिद्धत्वमिह नेत्याहुः। तदपि न, असिद्धत्वेऽपि रूपसिद्धौ निर्बाधायां योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात्॥

आक्रंस्यत इति। "आङ उद्गमने" (पा०सू०१।३।४०) इति तङ्। "स्नुक्रमोः-" (पा०सू०७।२।३६) इति नेट्॥

समसम्बन्धीविधिरिति। समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम्। अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यस्येष्टत्वात्। "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" (पा०सू०३।४।३६) इत्यत्र यथा॥

ङ्णोः—(पा०सू०८।३।२८)॥ कुक्टुकोः पूर्वान्तत्वात्प्राङ्क्साये इत्यत्र "सात्पदाद्योः" इति षत्वं न। सुगण्ट्साये-इत्यत्र "न पदान्तात्" (पा०सू०८।४।४२) इति ष्टुत्वं न।

शब्दरत्नम्।

साध्वेव सत्यभिधाने, परिभाषाया भाष्येऽदर्शनादित्याहुः। प्रमाणाभावादिति। योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्॥

यथासंख्यस्येति। ख्यान्तैकदेशेन सूत्रस्य ग्रहणं बोध्यम्॥

भैरवी।

आह—परिभाषाया इति। आहुरित्यस्वरसबीजन्त्वेतादृशरूपानभिधानमेवेति॥

"यथासङ्ख्यम्" इति सूत्रे यत्प्रथमान्तं यथासङ्ख्यमिति पदं तदनुकरणम्मान्तमेव भविष्यतीति यथासङ्ख्यस्येत्यसङ्गतमत आह—ख्यान्तैकेति। एवञ्च यथासङ्ख्येत्येकदेशयुक्तसूत्रप्रवृत्तेरिष्टत्वादिति मूलार्थः॥

भावप्रकाशः।

प्रयोगानभिधाने तत्र तदनाश्रयणौचित्यमिति।

नन्वर्थपरत्वे यथासङ्ख्यमित्युचितम्, शब्दपरत्वे त्विष्टासिद्धिरत आह—ख्यान्तैकदेशेनेति। तयोर्भेदविवक्षायां तदनुकरणेनेत्यर्थः। तथा च तद्युक्तसूत्रप्रवृत्तेरिति मूलार्थः।

सरला।

ननु 'संख्यामनतिक्रम्य यथासंख्यम्' इति यथासंख्यशब्दस्याव्ययीभावतयाऽव्ययत्वात्ततः परमागतायाः षष्ठ्या लुक औचित्येन यथासंख्यस्य इति प्रयोगानुपपत्तिरत आह—ख्यान्तैकदेशेनेति। "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" इति सूत्रैकदेशानुकरणम्, ततोऽनुकरणानुकार्ययोर्भेदविवक्षापक्षे सिद्धान्तभूते षष्ठीति तदाशय इति न पूर्वोक्तदोषावकाशः। बोध्यमिति। अयं भावः—सूत्रे अनुदेशशब्दः कर्मसाधनः, समानाम् इति च शेषषष्ठी। तथाच समसम्बन्धी विधिरित्यर्थो भवति। भावसाधनानुदेशशब्दश्चेत्समानामित्यस्य कर्मषष्ठ्यन्तत्वे समकर्मको विधिरित्यर्थः स्यात्। तथाच "समूलाकृत" इति सूत्रे विधेयस्य णमुलः समसंख्याकत्वाभावेनैव तदप्रवृत्तिः स्यात्। लक्ष्यानुरोधाच्चात्राऽऽद्य एव पक्षः स्वीक्रियते इति भावः।

अत्रेदं तत्त्वम्, इदं सूत्रं धर्मसाम्ये एव प्रवर्तते नतु व्यक्तिसाम्ये; व्यक्तीनामानन्त्येन तत्साम्यस्य दुरुपपादत्वात्। अत एव "संख्यातानुदेशेनाप्येतत् सिद्धम्" इति "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते। अन्यथा यणां सप्तसंख्याकत्वेन इकां च षट्षष्टेः सत्त्वेन साम्याभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव। धर्मसाम्ये एतत्सूत्रप्रवृत्तिस्वीकारे तु न दोषः, व्यक्तीनां संख्यासाम्याभावेऽपि इक्त्वयत्वादीनां धर्माणां साम्यस्य सत्त्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत्, तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः। बाह्वादित्वादिञ्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः॥

डः सि धुट् (पा०सू०८।३।२९)॥ "उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्" परत्वात्, इत्यभिप्रेत्याह-सस्येति। सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः। षट्त्सन्त इति। धुटश्चर्त्वेन तकारः। यत्त्वाहुः-"चयो द्वितीया" इति पक्षे तस्य थ इति।

शब्दरत्नम्।

परत्वादिति। "तस्मिन् (पा० सू० १।१।६६) इति सूत्रापेक्षया "तस्मात्-" (पा० सू० १।१।६७) इत्यस्य परत्वादित्यर्थः। डकारात्सकारे धुडित्यर्थे "तस्मिन्"-(पा० सू० १।१।६६) इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितडकारस्यागमित्वं "तस्मात्-" इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितसस्य तत्त्वमित्यसम्भवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वनिर्णय इति भावः। स्पष्टं चेदं "तस्मिन्" (पा०सू० १।१।६६) इति सूत्रे भाष्ये। लाघवार्थ·

भैरवी।

ननु न "डः सि" इतिसूत्रे पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वं, किन्तु सप्तमीनिर्देशस्यैवेति 'पञ्चमीनिर्देशो बलीयानि'त्यसङ्गतं परत्वस्य तत्र हेतुत्वेन प्रतिपादनात्तच्च परत्वमत्र नास्तीत्यत आह—तस्मिन्नितीति। परिभाषाविषये कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतमेव परत्वन्नियामकन्नतु संज्ञाशास्त्रवत्प्रदेशीयं, साधकाभावात्। किञ्च भाष्यकृता—"अधिकारो नामत्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति" इत्यभिहितम्। 'कश्चित्परिभाषारूपः' इति व्याख्या च कैयटेन कृता। तेनाष्टाध्यायीपाठ एव तद्विषये नियामक इत्यभिहितम्। ननु विरोधे सति परत्वेन व्यवस्था, स एव तु कथमत आह— डकारादिति। तत्त्वम्—आगमित्वम्। असम्भवः—कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्युगपदसम्भवः। निर्णय इति। परत्वात्तस्मादित्यस्य प्रवृत्तौ निर्णयः फलित इत्यर्थः। ननु

भावप्रकाशः।

ननु न पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वम, वैपरीत्यात्। प्रधानीभूतागमित्वाश्रयबोधकशब्दयोर्मध्ये ड इत्यतः सीत्यस्य परत्वं स्वकिञ्चित्करं वैपरीत्यापादकं च आगमसन्निहितत्वादित्यर्थे तु न तदुक्तिस्वारस्यमत आह—तस्मिन्नितीति। परिभाषाणां कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतं परत्वमस्तीति विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिर्निर्बाधैवेति भावः। तथा च परत्वादिति न परिभाषान्तर्गतं किं तु प्रकृताभिप्रायमिति बोध्यम्। स्पष्टञ्चेदमन्यत्र। अन्यत्र चारितार्थ्यं स्पष्टमुपेक्ष्य विरोधं तद्बीजमुपपादयति—डकारादिति। अर्थे इति। सतीति शेषः, श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वाच्च। एतेन डात् परः से परे पूर्वपदस्येति वाक्यार्थे उभयानुग्रहाय स परादिरेव, सस्येत्यादि तु फलितार्थ इत्यपास्तम्, विधेयस्याविद्यमानत्वेन तद्विशेषणत्वायोगात्। परस्येत्यादेः षष्ठ्यन्तस्यैव क्रमेण परिभाषाभ्यामुपस्थाने तथान्वयासम्भवाच्च। असम्भवेति। कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्युगपदसम्भवेत्यर्थः। पर्यायस्तु न, आवृत्त्यापत्तेः। एतेन डात्परस्य से पूर्वस्येत्यर्थे 'षट्त्सन्तः' इति लक्ष्यसम्भवात् विरोधाभावेन कथं तेन व्यवस्थेत्यपास्तम्, उक्तरीत्या तस्यालक्ष्यत्वात्। व्यवस्थेतीति। परप्रवृत्त्या पूर्वाप्रवृत्तिरिति भावः। अत एव तस्यागमसन्निहितत्वम्। अन्यथा धुड् डः सीति वदेत्। सन्देहस्तूभयत्रापि तस्य इति बोध्यम्। निर्णय इति। तत्प्रवृत्त्या फलित इति भावः। एतेन षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षस्य दूषितत्वात् कथमिदमित्यपास्तम्। अत एवोपस्थितेरित्युक्तमुभयत्र। एवं च तत्कार्यस्थित्या तन्निर्देशस्य प्राबल्यं सिद्धमिति बोध्यम्। तथा परत्वाश्रयणे बीजं ध्वनयितुमाह—स्पष्टञ्चेदमिति। मूलाद्युक्तमि·

सरला।

मूले-तस्यापत्यमिति। पुष्करसच्छब्दाद् अपत्यमित्यर्थे बाह्वादित्वादिञित्यर्थः। पौष्करसादिरिति। "अनुशतिकादीनाञ्च" इत्युभयपदवृद्धिः।

मूले-तकार इति। अत्र जश्त्वं तु न प्रवर्तते, धुटोऽसिद्धत्वात्।

तत्र, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे 'षट् सन्त' इत्यत्र टस्य ठो न । टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश । "खयः शर" इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत् । न च तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" इत्युक्तेः। न च "शरोऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । अत एव "शरः खयः" इति वार्तिकस्य वत्सः, अप्सराः, इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम् । धुटः परादित्वं "न पदान्तात्–" (पा०सू०८।४।४२) इति ष्टुत्वनिषेधार्थम् । अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः । यत्त्वाहुः–एवमपि प्रक्रियालाघवार्थं तुडेव

शब्दरत्नम् ।

इति । षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्त्तव्ये इत्यर्थः । चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति । अत एव तुडिति नोक्तम् । अत एव–चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव । ननु "धुक् ङः सि" इत्यस्तु, सप्तमीच यथाश्रुतैव, ङ इति च षष्ठ्यन्तं, परमार्थतो वाक्यशक्त्यङ्गीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शक्ततावच्छेदकभेदोऽत आह–धुटः परादित्वमिति ।

भैरवी ।

यदि न षष्ठीनिर्देशस्तर्हि प्रकृतिमात्रस्य प्रयोग एव न स्यादत आह—षष्ठ्या इति । अत एव—चर्त्वस्यासिद्ध्या तकारस्य थकाराभावादेव ।

धातोः कर्त्रर्थकसार्वधातुके शप् भवतीत्यर्थेनोभयोर्मध्येऽनवयवः शप् भवति यथा, तथा ङः सि धुड् भवतीत्यर्थे ऽनवयवो धुट् स्यादिति तु शङ्का न भवति । आगमलिङ्गटकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तस्यागमत्वमेव । एवञ्चागमित्वं डकारस्य सकारस्य वेति सन्देहे "उभयनिर्देशे" इत्यादिना सस्यागमित्वनिर्णयः कृतः । तत्र 'ङः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे पूर्वोक्तः सन्देहो भवति, यदि 'ङः' इति षष्ठ्यन्तस्तदा न सन्देहः, परन्तु धुडागम एव चेत् क्रियते तदा ङकारात्पूर्वः स स्यादितीष्टरूपासिद्धिरित्याशयेन 'धुगिति' कृत्वा ङकारस्यागमित्वनिर्णयाय सूत्रानुपूर्वीव्यत्यासङ्कृत्वा शङ्कते—नन्विति । 'धुक् ङः सि' इति न्यासे सकारात्पूर्वं ङकारस्योपादानेन विधेयानन्तरोपादानेन च ङकारस्यागमित्वनिर्णयो भविष्यतीत्याशयेनानुपूर्वीव्यत्यासो दर्शितः । नन्वेवमपि शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभेदात्तद्भ्याया बोधानापत्तिरत आह—परमार्थत इति । एतेन पदानुपूर्वीभेदादिष्टार्थाप्रतीतिः स्यादिति शङ्का न कार्येति दर्शितम् । न शक्ततावच्छेदकभेद इति। वाक्यानुपूर्वीभेदाभावादिति शेषः । मूले—ष्टुत्वेति ।

भावप्रकाशः ।

त्यर्थः। अत एव सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति तत्र कैयटः। ननु सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्रयोगापत्तिरत आह—षष्ठ्या इति । न्यायेन तथार्थाङ्गीकारे स्पष्टार्थमित्यादिः । इत्यर्थ इति । इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः। न तु स विवक्षितार्थत्वेन षष्ठीबाधनार्थ इति भावः। अत एवेति । तदसिद्ध्या तस्य थाभावादेवेत्यर्थः। साध्यपरामर्शेऽन्वयासम्भवादाह—चर्त्वेति । एतेन योगविभागादनसिद्धत्वेन पक्षे द्वितीयोऽपि । एतेन धुडभावपक्षे टस्य ठानापत्तिः प्रकाशकृत्सिद्धान्तिते तुट्पक्षे थापत्तिश्च मनोरमोक्तापास्तेति हरदत्तप्रकाशाशयवर्णकखण्डनकृदुक्तिः परास्ताः, उदः स्थेत्यत्र दोषोक्तेः। धुक् ङ इति । एवञ्च विधेयस्य प्रागुक्त्या सान्निध्याच्च ङस्यैवागमित्वम् । एतेन "ङः सि धुक्" इति दण्ड्युक्तमपास्तमिति भावः। तदाह—सप्तमीति । ननु तावतापि न्यायप्राप्तिः कुतो नेत्यत आह—ङ इतीति । उक्तहेतोः प्रथमोपात्तत्वेऽपि तस्यागम इति भावः । नन्वेवमपि शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभेदादसङ्ख्याबोधानापत्तिरत आह–परमेति । एतेन पुरुषभेदाद्व्युत्पत्तिवैचित्र्यं तवाप्यावश्यकमिति न दोषोऽत्रेति समाधिरयुक्तस्तस्य

सरला ।

षष्ठ्यन्तमिति। सकारे परे ङस्य धुगागमो भवतीत्यर्थः। नन्वेवं धुगागमे 'सन्तः' इत्यानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वं, धुडागमपक्षे तु 'त्सन्तः' इत्यस्या इति भेदः स्यादित्यत आह—परमार्थत इति ।

भैरवी ।

धुट इत्यादिः । अत एव—ष्टुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेव । ननु तुगागमे "चयो द्वितीया" इति थकारस्यापत्तिरपि दोषः । नचास्य पदान्तत्वान्न द्वितीयादेशापत्तिरिति वाच्यम्, हलन्ते वक्ष्यमाणरीत्या पदान्तेऽपि क्वचित्प्रवृत्तेरिति चेन्न, तुकि कृते द्वितीयष्टुत्वयोः प्रसक्तौ ष्टुत्वदृष्ट्या द्वितीयादेशस्यासिद्धतया ष्टुत्वस्यापत्तिरेवेत्याशयेनात एवेत्यवधारणस्य करणात् । तुडागमे द्वितीयापत्तिरिति त्वन्यत् । केचित्तु—"चयो द्वितीया" इत्यस्य—

भावप्रकाशः ।

कल्पितत्वेनानुपयोगादिति सूचितम् । अपदेऽपि दशनात्संहिताभावेन तत्र धुडाद्यभावाच्च नावग्रहे दोष इति भावः । मूले ष्टुत्वेति । धुट इत्यादिः । अत एवेति । ष्टुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः ।

अत्र मान्याः—चयो द्वितीया" इत्यस्य प्रातिशाख्यानुरोधेन वेदे ऽपदान्ते एव प्रवृत्तिरिति हलन्ते स्फुटम् । एवञ्च लोकवेदयोरैक्यार्थं लोकेऽपि व्यवस्थितविभाषया पदान्ते द्वितीयादेशो नेति वादिनां मतेनेदम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तदपेक्षयैव द्वितीयत्वस्य सत्त्वाच्च द्वितीयपदेनैवाक्षेपात् प्रथमस्य स्थानित्वे लब्धे प्रथमपदमन्यस्थानिकप्रथमव्यावृत्त्यर्थमिति तद्व्याख्यातारः । एतेन तुडितिन्यासे धापादकपरग्रन्थविरोध इत्यपास्तमिति । एवञ्च प्रातिशाख्यैकवाक्यता । अत एव द्वितीयस्यापि प्रसङ्गाच्चेह स न कृत इति दण्डयुक्तिः, तस्यापि पक्षे प्रसङ्गाच्चिन्त्यं मूलमिति रत्नाकरोक्तिश्च चिन्त्येति बोध्यम् । अत्रारुचिर्भाष्योक्तान्यतासामप्रामाण्यमेकवाक्यतानौचित्यं चेति मूलमयुक्तमेवेति वादिनां मतेनेत्यनेन सूचिता अन्ये तु तुकः पूर्वान्तत्वेन तत्स्थानिकष्टुत्वनिषेधाप्राप्त्या ष्टुत्वे पूर्वस्य चर्त्वे टद्वयं श्रूयेत । तस्य थस्तु न, ष्टुत्वदृष्ट्या असिद्धत्वात् । न च ष्टुत्वोत्तरं ठापत्तिः । अत एव परग्रन्थसङ्गतिरिति वाच्यम्, ऊष्मोदयमिति प्रातिशाख्यैकवाक्यतयाऽपदान्ते एव तत्प्रवृत्त्या परोत्प्रेक्षितयोः पदान्तत्वापदान्तत्वकृताप्रवृत्तिप्रवृत्तिभ्यां तदापत्तितदसङ्गत्योरभावात् । तस्य भाष्ये वृत्तौ च "शशः क्षुरं प्रत्यङ्ङ्स्वमसुं यन् शवक्रतुः थ्सरत् विरप्शी गोमतीति, ऋक्सामभ्यां विराट् सम्राट् तत्सवितुर्वृणीमहे अप्स्वग्ने" इति चोदाहरणप्रत्युदाहरणान्युक्तानि । न च "प्रत्यङ्ख् स्वमसुं यन्" इति तद्भाष्योदाहरणासङ्गतिः, प्राङ्ख् षष्ठ इत्याद्यसिद्धिस्तत्र तदुल्लेखासङ्गतिश्चेति वाच्यम्, तत्रापदान्तभाजमित्यस्याचर्त्वभाजमित्यर्थोपलक्षकत्वेनादोषात् । "चयो द्वितीया" इति दृष्ट्या चर्त्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवाद इति यावत् । पदान्ते प्रायो जश्त्वप्रवृत्त्या विना चर्त्वं चयोऽलाभात् । अत्र तु कृते न जश्त्वमस्यासिद्धत्वात्, चर्त्वं त्वेतत्सामर्थ्यादेव न । एवञ्च 'प्राङ्ख्षष्ठः' इत्यादौ द्वितीयो युक्त एव । कुगादीनां जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्तिवत् चर्त्वस्य वार्तिकदृष्ट्याऽसिद्धत्वेनाभावात् । न चैवमपि "वथ्सा अफ्सरा" इति भाष्योक्तवार्तिकलक्ष्यासङ्गतिर्मतद्वयेऽपि । "अप्पूर्वात्सर्तेरसिर्वदेः स" इत्युणादावुक्तत्वेन पतयोश्चर्त्वनिष्पन्नत्वादिति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्यादप्पूर्वात् प्साधातोरसिरङ् नलोपश्च पतेः स आदेर्वा इति व्युत्पत्तेरिष्टत्वात् । तत्रार्थं स्पष्टं निरुक्ते तद्भाष्ये च । उणादेर्भाष्यविरुद्धस्य बहुश उपलम्भेऽप्यप्रामाणिकत्वाच्च । वस्तुतः पाणिनिसम्मताव्युत्पत्तिपक्षस्यैव भाष्याभिमतत्वेनादोषाच्च । एवञ्च प्रातिशाख्यैकवाक्यतायां न दोषलेशः । अत एवेत्यादि मूलं तु अपदान्तभाजमित्यस्य मूलोक्तयथाश्रुतार्थैकवाक्यताशयेनेत्याहुः । मम तु प्रतिभाति नास्य तदेकवाक्यता युक्ता, समाख्याबलेन तस्य तच्छन्दोमात्रविषयत्वात्, अस्य साधारणत्वात् । लिट्स्वित्यादौ तु चर्त्वासिद्ध्या प्राप्तिरेव न । अत एव तथाव्युत्पत्तावपि "अफ्सरा' इति भाष्योक्तलक्ष्यसङ्गतिः । एवञ्च सकललोकवेदसाधारणस्यास्य पदान्तेऽपदान्ते च प्रवृत्तिरुचिता । अत एव तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् "प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्" इति । प्रथमः स्पर्शः तत्परः स्ववर्गीयं द्वितीयमापद्यत इति तदर्थः । "विरफ्शिन्नुदादाय, तस्थ् षोडश्यभवत्, अत्यङ्ख्सोमो अतिद्रुतः, तथ्सवितुः"इत्यादि तथासर्वसम्मतशिक्षा व्यासशिक्षा च ।

पदान्तस्यापदान्तस्य सषयोः परभूतयोः ।
प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदान्तस्य शोत्तरे" इति ॥

भैरवी।

ऊष्मोदयम्प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम्।

इति प्रातिशाख्यादपदान्त एव वेदे प्रवृत्त्या तदेकवाक्यतया लोकेऽपि व्यवस्थितविभाषाया आश्रयणेनापदान्त एव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणात एवेत्यवधारणमित्याहुः। अपरे तूष्मोदयं स्पर्शन्द्वितीयमाहुरित्येव द्वितीयेत्यस्य प्रथमसापेक्षतया द्वितीयस्योपादानेन प्रथमलाभे

भावप्रकाश

"ऊष्मोत्तरे द्वितीयः स्यादादेशः प्रथमस्य तु"।

इति च। शे परतोऽपदान्तस्यैव तस्य द्वितीयो भवतीत्यर्थः। अत एवार्थेनन्तच्छंयोरित्यादौ।

"हकारः प्रथमादूर्ध्वं तत्स्थानं च चतुर्थकम्।
स्पर्शपूर्वः शकारश्छं लन्तश्चाप्नोति लोत्तरः"॥

इति हशयोर्घच्छयोर्विधानात्तदन्य ऊष्मा ऊष्मोत्तरे इत्यत्र गृह्यते इति तद्भाष्ये व्याख्यातम्। शिष्टं स्पष्टम्। तत्र तत्स्थानम्, प्रथमसमानस्थानकम्। स्पर्शपूर्व इति बहुव्रीहिः। एवं लोत्तर इत्यपि, लन्तश्चेत्यस्य लपरकस्तकारो लकारमेति चेत्यर्थः। यल्लोहितं तद्रजतम्। तत्र तस्य शपरस्योदाहरणमुक्तमेव, सषपरस्य पदान्तस्यापि तस्य। अपदान्तस्य तु इदमराथ्स्मेति। अपः क्षुधं नुदतामित्यादि बोध्यम्। एकवाक्यत्वे तु विरफ्शिन्नपः क्षुधमित्याद्यन्येषां प्रागुक्तानां वार्तिकेनासिद्ध्यापत्तिः। पदान्तत्वादिना लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्। इष्टापत्तिस्तु उक्तरीत्या कर्तुमशक्या। एवञ्च मतद्वयमप्युक्तम्। तथ् सवितुरित्यादौ तु दस्य ते तस्य तेन थे च कृते "द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः" इति प्रातिशाख्येन द्वित्वापवादेन व्यञ्जनपरयोर्द्वितीयचतुर्थयोः स्पर्शयोः परतः स्पर्शसमानवर्गीयः पूर्वः प्रथमस्तृतीयो वा यथाक्रममागमो भवति इत्यर्थकेन थात् पूर्वं तो बोध्यः। अत एव।

"स्वरपूर्व इयात् द्वित्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे"।

इत्यादि द्वित्वप्रकरणं संक्षिप्य—

"व्यञ्जनं यन्निमित्तेन द्विवर्णमिति वर्णितम्।
द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत् पूर्वागमस्त्विह" ॥

इति व्यासशिक्षा सङ्गच्छते। द्वितीयेति सप्तम्यन्तम्। इदं रूपं वेदे इव लोकेऽपि वर्णद्वित्वस्य द्विष्प्रयोगकत्वेन लक्ष्यैक्येन दस्य द्वित्वेऽन्त्यस्य चर्त्वेऽप्याद्यस्याचर्त्वमिति द्तघटितरूपम्। आदौ चर्त्वे तु द्वितं रूपमिति फलविशेषेण पूर्वत्रासिद्धीयमिति प्राप्त्या दस्य चर्त्वं तस्य द्वित्वेन द्वितसिद्धौ द्वितीयस्य चयोद्वितीया इति दुर्वारत्वात्। न च तत्र तस्यासिद्धत्वम्, प्रागुक्तरीत्या द्वित्वाश्रयकार्यान्यकार्ये पूर्वत्रेत्यपि तदर्थाङ्गीकारेण तत्प्रवृत्तेः। अत एव "सर्वथा वैलक्षण्यस्थले तैत्तिरीयके नस्य ञो भवेत् काठकेन चेत्" इति व्यासशिक्षा शिक्षासमुच्चयोक्तिः,

"शपूर्वस्य नकारस्य ञकारस्तैत्तिरीयके"

इति सर्वसम्मतशिक्षोक्तिश्च सङ्गच्छते। अन्यथा तैत्तिरीयक इत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवञ्चोदरेण शिशूञा प्राश्ञीयाद्धोता हुतं प्राश्ञामीत्याह खगाकृत्यौ प्राश्ञन्ति इत्यादौ शनयोगे "शात्" इति सूत्रबाधेन चुपञ्चम एव साधुः। 'विश्नः' 'प्रश्नः' इत्यादौ लोके "ब्रह्मचारिणे प्रश्नान्प्रोच्य किं प्रथमाꣳरात्रिमश्नाति सकलं भद्रमश्नुते" इत्यादौ काठके च न तद्विदिह न। एवञ्च सांहितिकवर्णक्रमबोधनं तेन क्रियत इत्यत्रापि तत्सिद्धिर्निष्प्रत्यूहोचिता। चर्त्वासिद्ध्या न द्वितीय इत्यादि ग्रन्थास्त्वद्वित्वप्रयोगाशयकाः स्पष्टा एवेति न तद्विरोधः॥ एवञ्चैतत्प्रकरणस्था हलन्तस्था चाद्वित्वप्रयोगाशयिका तदेकवाक्यत्वाशयिका च जीर्णोक्तिरयुक्तैवेति मूलं सम्यगेवात्रत्यम्। अग्रिममपि मूलं युक्तं द्वित्वक्रमेण प्रथमार्थाशयेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्। यदि तु प्रकाशग्रन्थोऽपि द्विष्ठः स द्वित्वप्रयोगाशयेन योऽय इत्युच्यते तर्हिस्तु तथा, मूले तु सर्वथा सर्वं द्विष्ठमयुक्तमेव। एतेन परसवर्णासिद्ध्या शरः खय

कर्तुमुचित इति। तन्न, "चयो द्वितीया" इति पक्षे थकारापत्तेः॥ "श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्" अटतीत्यट् श्चोतति, इह धुड् न।

शि तुक् (पा०सू०८।३।३१)॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः "नः" इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह-नस्येति। ननु प्रकृतो धुडेवास्तु किं तुका? मैवम्,

---

शब्दरत्नम्।

श्चोततिरुपदेशे सादिः। श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेऽपि तुक्यसिद्धत्वात् सन् श्चोततीत्यत्र तुग्नेति बोध्यम्।

षष्ठीं कल्पयतीति। न च "शि" इति सप्तमीनिर्देशो लाघवार्थः। द्वयोरचरि-

भैरवी।

प्रातिशाख्ये प्रथमपदमन्यस्थानिकप्रथमलाभार्थमिति नात्र द्वितीयादेशस्य प्रसक्तिरित्याशयेनावधारणमित्याहुः। तुडेव कर्तुमुचित इति। 'ङः सस्य तुट्' इति न्यासः कार्य इत्याशयः।

अट्श्चोततीत्यत्र धुडागमप्राप्तिः सकारसद्भाव एवेत्याशयेनाह—श्चोततीति। सादिः। नकारजेत्याद्यभियुक्तोक्तेरिति शेषः। "श्चुत्वं धुटि" इति वार्तिके धुटीत्युपादानस्य फलमाह—श्चुत्वस्येति।

लाघवार्थ इति। "ङः सि" इतिसूत्र इवेत्यादिः। अन्यथा—उभयोरचारितार्थ्याभावे। शीति

भावप्रकाशः।

इति तद्द्वित्वेन द्वात्रिंशत्। तस्य द्वित्वाकरणात् पूर्वत्रासिद्धीयमिति न, द्वित्वभाज्येव तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वात्। एतेन सस्य शरःखय इति द्वित्वे द्वात्रिंशदिति मूलमपास्तम्, चर्त्वासिद्ध्या खयः परत्वाभावात्। वस्तुतोऽन्तरङ्गपरिभाषया निर्वाहे सा व्यर्थैवेति स्पष्टं कैयटे। एवञ्चात्र लक्ष्ये ङानुस्वारयोर्द्वित्वे चर्त्वपरसवर्णयोः सतोरिष्टसिद्ध्या तदुक्तिर्व्यर्थैव। तस्मात्सद्वित्वं दुर्लभमेव, चर्त्वद्वित्वयोः पदद्वयाश्रितत्वेन समत्वादसिद्धं बहिरङ्गमित्यस्याप्राप्त्या पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वस्य चत्वे निर्बाधत्वात्। अत एव वृत्तिकृता सर्वग्रहणसामर्थ्यात् 'दोग्धा' इत्यादिसिद्धिं मत्वा तन्नादृतमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः त्रैपादिके तदप्राप्तेः। सर्वंपदस्यान्यथासार्थक्यस्य भाष्योक्तेः परिभाषार्थाज्ञानाच्चेति दिक्। नन्वेवमप्यत एवेत्यादिमूलानिर्वाहस्तदवस्थ एवेति चेच्छृणु। अत एवेत्यस्यातोपीति व्याख्यानेनापेर्वक्ष्यमाणदोषसमुच्चायकत्वेन नोत्तरग्रन्थविरोधः। यद्वा पाणिन्याशयवर्णने सूत्ररीत्यैव दोषसम्भवेन तस्यैव दोषस्य प्रागुपस्थितत्वेन चात एवेति यथाश्रुतमेव, अग्रे स्वस्यासम्भवेन तथोक्तम्। एवञ्चात्रत्यं मूलं निर्दुष्टमेवेत्यत्रत्यशब्देन्दुशेखरो हलन्तस्थशब्दरत्नश्चायुक्तस्तत्रत्यमूलानुयायी। अत एव आद्ये "इत्यन्यत्र विस्तरः" इति, अन्त्ये च "मूलकृता चास्यार्थस्य सूचनात्" इत्युक्तम्। अयोगव्यवच्छेद एवकारार्थः। यद्वा ष्टुत्वनिषेधे तुगकरणहेतुत्वान्ययोगव्यवच्छेदः स इति कश्चित्। वस्तुतस्तु धुटः परादित्वमित्यारभ्य पत्तेरित्यन्तः प्रकाशग्रन्थानुवादः। तत्र नीरक्षीरन्यायेन त्यागाङ्गीकारयोः सत्त्वेऽपि यत्त्वाद्धुरित्यत एवेत्यतः प्राक् पठितं मूलकृता, लेखकप्रमादात्तु अग्रे पठ्यते। एवञ्च न कोऽपि दोष इति बोध्यम्। तस्मादेकवाक्यताऽयुक्ता। अत एव बृहच्छब्देन्दुशेखरसङ्गतिरिति। तदेतद् ध्वनयन्नाह—श्चोततिरिति। सादिरिति। सकारज इत्याद्यभियुक्तोक्तेरिति भावः। बोध्यमिति। अयम्भावः, आद्यरीत्या मूलयोजने तद्वदस्याप्यपिना समुच्चयः। यद्वेतिरीत्या योजने तु तद्वदिदमपि वार्तिकसिद्धमेव। चरमरीतौ तु तद्द्वयमपि तत्र दोषो बोध्य इति मान्यानां तावन्मात्रोद्धाराय प्रयासो निष्फल एव। अत एव तदन्यवहितमिदं मूलकृतोक्तमित्यलमिति।

षष्ठीमिति। तदर्थं फलतो बोधयतीत्यर्थः। अचरितार्थत्व इति। एवञ्चोभयनिर्देश इति न्याया-

"शश्छोऽटि" (पा०सू०८।४।६३) इत्यस्य हि पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छ इत्यर्थ आकरे स्थितः । एवं च धुटः परादित्वात् सञ्च्छम्भुरित्यत्र च्छो न स्यात् । विपूर्वा-द्रपेरौणादिके शप्रत्यये "मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम्" इत्यादौ यथा । अतः पूर्वान्तस्तुक् कृतः । नन्वेवं कुर्वञ्च्छेते इत्यत्र "पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।३७) इति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात् । यथो-द्देशपक्षे "स्तोः श्चुना"इति योगो विभज्यते । 'न' इति वर्तते'णः' इति च । स्तोः श्चुना योगे णत्वं न स्यात् । नकारार्थमिदम् । सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्त-रार्थम् । ततः'श्चुः' इति । पूर्वमनुवर्तते । एवं "नश्च"(पा०सू०८।३।३०) इति सूत्रे कुर्वन्त्सोदतीत्यत्र "पदान्तस्य" (पा० सू० ८।४।३७) इति णत्वप्रतिषेधो धुटः-परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः ।

शब्दरत्नम् ।

तार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं, न त्वन्यथेत्याशयात् । धुडेवास्त्विति । शीति च षष्ठ्यर्थे इति भावः । विरप्शमिति । छान्दसार्थमपि बहुशः सूत्रकृतो यत्नदर्श-नादिति भावः । णत्वं न स्यादिति । एतद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, वचनसाम-र्थ्यादिति भावः । त्रिपाद्यां सर्वथा परिभाषाऽप्रवृत्तौ पक्षद्वयेऽपीदमेव समाधानम् । यथोद्देशपक्षे इति । कार्यकाले तु असिद्धत्वान्न दोषः पूर्वान्तत्वेऽपीति भावः ।

भैरवी ।

वेति । सप्तमीति शेषः । ननु छान्दसत्वादेव 'विरप्शम्'इति भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—छान्दसार्थमपीति । असिद्धत्वन्तु नेति । सम्प्रति प्राप्तमसिद्धत्वन्नेत्यर्थः । पक्षद्वये—यथोद्देशकार्य-कालभेदेन पक्षद्वये । इदमेवेति । अत्रैवकारेण यत्तु वदन्तीत्यादिना यदभिहितन्तन्न युक्तमित्य-भिहितम् । असिद्धत्वादिति । "असिद्धम्"इत्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः । इति भाव इति । अत्रारुचि-बीजन्तूक्तमेव । यत्तु परममूले अछौ अचछा इति पद्यन्तत्पदचन्द्रिकास्थमनूदितमिति बोध्यम् । एतेन चयो द्वितीया इति छादेशविकल्पेन रूपद्वयाधिक्याच्चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः प्रत्युक्ता,

भावप्रकाशः ।

प्राप्तिरिति भावः । षष्ठ्यर्थो इति । सप्तमीति शेषः । अचारितार्थ्येऽपि यथा प्रदेशलाभाय योग्यतयेति भावः । एवञ्च सीतिवदयं निर्देशः, उक्तन्यायो वाचनिकत्वादप्रवर्तते इति तात्पर्यमिति केचित् । वस्तुतः शीति च षष्ठ्यर्थ, षष्ठ्यर्थबोधकं कार्यं श इत्येव कार्यमित्यर्थः । द्वितीयादेशजवैलक्षण्यमिति तु प्राग्वद् बोध्यम् । ननु च्छान्दसत्वादेव तत्र सिद्धे तदर्थमत आह—छान्दसार्थमपीति । उभयार्थत्वाद्व्याकरण-स्यास्येति भावः । एवञ्च तथाशयेन तथोक्तं न तु लोके सच्छत्वप्रयोगसूचनायेति तत्रापि फलसत्त्वात्तद-र्थमत्यावश्यकं तदिति तात्पर्यम् । बहुश इति । छन्द आदिपदघटिततत्तत्सूत्रकरणादित्यर्थः । दमेवेति । एवञ्च यत्तु वदन्तीत्यादिना प्रकाशकृत्सिद्धान्तानुवादस्तत्पाक्षिकमित्यादि दोषाविर्भावश्चायुक्त एवेति पाक्षि-कपरतया तद्ग्रन्थं कथञ्चित् योजयन् खण्डनकृज्जगन्नाथादिः सुतरामयुक्त इति भावः । असिद्धत्वा-दिति । असिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनेति भावः । ति भाव इति । अत्रारुचिबीजं तूक्तमिति यथाश्रुतप्रकाश-

सरला ।

इति भाव इति । वस्तुतस्तु चक्षिङ्धातोर्लिटि चक्शौ चक्शे इत्यादिलौकिकप्रयोगेष्वपि छत्वं मा भूदिति "शश्छोऽटि" इति सूत्रे पदान्तसम्बन्धस्यावश्यकत्वमिति बोध्यम् ।

मूले— बहिरङ्गत्वेनेति । एकपदापेक्ष "पदान्तस्य" इतिसूत्रापेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन तुको बहिरङ्गत्वमित्यर्थः ।

यत्तु वदन्ति—इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात् प्रत्युक्तमिति। तत्पाधिकम्, त्रिपादीस्थे ऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुद्ध्युपास्य इत्युदाहरणे स्वोक्त्या सह विरुद्धं चेत्यास्तां तावत्। सञ्च्छम्भुरिति। इह श्चुत्व-तुकोरसिद्धतामाश्रित्य "नश्छवि" (पा० सू०८।३।७) इति रुत्वं न शङ्क्यम्। छत्व-स्यासिद्धत्वात्।

ङमो ह्रस्वात् (पा०सू०८।३।३२)॥ ङम् प्रत्याहारः। सञ्ज्ञायां च कृतं टित्त्वं सामर्थ्यात् संज्ञिभिःसम्बद्ध्यते। तेन यथासंख्यं ङुट्-णुट्-नुटः प्रवर्तन्ते। नित्यग्र-हणं विस्पष्टार्थम्। "हे मपरे-" (पा०सू०८।३।२६) इति "मय उञो वो वा" (पा०सू०८।३।३३) इति च विकल्पद्वयस्य मद्ध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात्। सुग-

शब्दरत्नम्।

सञ्ज्ञायाम्—ङमिति प्रत्याहाररूपायाम्। विकल्पद्वयस्य मद्ध्ये इति। "विभा-षामध्ये च ये विधयस्ते नित्याः" इति "पूङः क्त्वा च" (पा० सू० १।२।२२) इति सूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः। न च तन्मध्ये पाठेन नित्यत्वकल्पने तन्मध्यपतितानां "नपरे

भैरवी।

तुगादिविकल्पमात्राभिप्रायकत्वाद्वा।

ननु मूले ङम्प्रत्याहारइत्यस्यानन्तरं संज्ञायामिति कथनमप्रामकन्तत्र चेत्येतावन्मात्रेण प्रस्तुतार्थनिर्वाहादत आह—ङमिति प्रत्याहाररूपायामिति। ननु 'ङमुट्'इत्यत्र टित्त्वन्दृश्यते तत्रो-कारान्तस्य टित्त्वन्नतु संज्ञाया इति संज्ञायामिति मूलमसङ्गतमिति चेन्न, उकारस्योच्चारणार्थत्वा-त्। एतेनोकारान्तस्य टित्त्वं सा च न संज्ञेति संज्ञायामित्यसङ्गतमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता। रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति—नचेति। अस्य नित्यत्वापत्तिरित्यत्रान्वयः। 'विभाषामध्य'इत्यपूर्वं वचनमिति शङ्काभिप्रायः। भाष्यकारोक्तन्नापूर्ववचनङ्किन्तु न्यायसिद्धमित्याशयेन समाधत्ते—

भावप्रकाशः।

ग्रन्थो युक्त एवेति मूलमेवायुक्तमिति भावः। तदेतद्ध्वनयन्नाह—आस्तामिति मूले। परममूले अच्छा-वित्ति पद्यं गुरुकृतपदचन्द्रिकास्थम्। एतेन चयो द्वितीया इति छविकल्पेन रूपद्वयाधिक्याच्चिन्त्यमिदमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता। तदनुवादकत्वात् पद्योक्तविकल्पाशयकत्वाच्च।

ननु तत्र चेति वाच्ये संज्ञायामिति अप्रामकमनन्वितार्थकं चात आह—ङमितीति। उकार उच्चारणार्थ इति भावः। यत्तु जगन्नाथः—"इदं चिन्त्यम्, तस्यात्वाप्रसक्तेः। नहि तेन संज्ञाग्रहण प्रसङ्गोऽशब्दसंज्ञेति निषेधात्। ङमुडिति पञ्चम्यन्त ङम् शब्दस्योट्शब्देन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा। आद्ये शाब्दबोधे तात्पर्याभावादन्त्ये समुदायग्रहणादिष्टसिद्धेः। एवञ्च ङुडादेर्विधेयस्यैव टित्त्वं न तु तस्याः। किञ्च संज्ञात्वं ङमि न तु ङमुटि, सूत्राप्राप्तेः, तस्य तत्त्वेनाप्रसिद्धत्वाच्च। टित्त्वं तूक्तसमूहस्य, एवञ्च तस्य विधेयत्वं स्यान्न तस्याः, नापि तेषामतो लक्षणैवाश्रयणीया'–इति। तन्न, व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः, सामर्थ्याभावाच्च, तेषामनुच्चारणेनोपदेशानन्तयत्वादित्संज्ञानापत्तेश्चेति दिक्। मध्ये इति। तयो-र्मध्ये इत्यर्थः। पूङः क्त्वाचेतीति। अग्रे वाग्रहणाद्विकल्पानुवृत्त्या इडायोस्तयोर्नित्याकित्वसिद्ध्या क्त्वाग्रहणस्योत्तरार्थत्वं लाघवमनादृत्य "पूङश्च" इति च कृतमेव सूत्रकृतेति भारद्वाजमतप्रसंगे इत्यर्थः। एतेन भाष्यस्यान्यपरत्वमिति मन्दोक्तिरपास्ता। न क्त्वासेडित्यपाठः। एतेन तत्र भाष्येऽनुक्ते-रिदं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्। खण्डनकृद्रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति—नचेति। अपूर्वं वचनमिति

सरला।

अयं भावः–वाहऊठ्सूत्रस्थोठ्ग्रहणज्ञापितान्तरङ्गपरिभाषायाः सापादिकतया तद्दृष्ट्या "पदान्तस्य" इत्यस्यासिद्धत्वेऽपि त्रैपादिकान्तरङ्गदृष्ट्या परिभाषायाः सिद्धत्वेनादृष्टपिशाचन्यायेनान्तरङ्गशास्त्रप्रदेशे परि-

णीश इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । ङमुटः परादित्वं

शब्दरत्नम् ।

नः" (पा० सू० ८।३।२७) इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः । स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानायां स्वानन्तर एव तत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने मानाभावात् । तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः । तन्निषेधादिति । "तस्य दोष" इत्यस्य तु न प्राप्तिः । लत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैव ग्रहणात् । पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । परादित्वमिति । ततः परस्याच इति व्याख्यानेनेत्यर्थः । ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वा·

भैरवी ।

स्वरितत्वेत्यादिना । उक्तार्थमेव स्पष्टयति—तस्मादिति । पूर्वेति । अव्यवहितेत्यादिः । यत्तु 'सुगण्णीशः' इत्यत्र ङमुटः परविधित्वेन स्थानिवद्भावशङ्कैवासङ्गतेति, तन्न "प्रत्यैषिषन्" इत्यर्थम्पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वात् । अनित्यत्वादिति । प्रविगणय्येति भाष्योदाहरणादस्यानित्वादित्यर्थः । यत्तु प्राचेत्यादिना ऽजादेः पदस्येति व्याख्यानस्य स्वयन्दूषयिष्यमाणत्वान्ङमुटः परादित्वमिति कथनं विरुध्यत इत्यत आह—तत इति । ङम इति पञ्चमी, पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धाय पञ्चम्या विपरिणम्यते, सा चानवकाशा, अचीति सप्तमी तूत्तरत्र चरितार्थेति साऽत्र षष्ठ्यर्थे इति कल्प्यते । एवञ्च ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याच इत्यर्थ इत्याशयात् । मूले—णत्वप्रतिषेधार्थमिति । "पदान्तस्य" इति णत्वप्रतिषेधस्य सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । ङम इत्यस्येति । अस्यान्यथेत्यादिः । षष्ठ्यन्तत्वमिति । अस्मिन्पक्षे पदस्येत्यत्र विभक्तिविपरिणामो न कार्य इति लाघवम् । एवमचीति सप्तम्यपि चरितार्था । ह्रस्वात्परस्य ङमः पदावयवस्याचि पर इति तु नोक्तं, 'दण्डिना' इत्यादौ दोषापत्तेः । अस्मिन्पक्षे पदे इत्यनुवृत्तं तद्विशेषणमचीति, तेन तदादिविधिः । यदि तु पदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो·

भावप्रकाशः ।

शङ्काशयः । न्यायसिद्धत्वान्न तथेति समाधत्ते—स्वरितेति । स्वानन्तर इति । यत्रानुवृत्त्याऽग्रिमवापदं व्यर्थं ततः प्रागव्यवहितसूत्रे एवेत्यर्थः । उक्तार्थमेव स्पष्टयति—तस्मादिति । "विभाषोपयमने" इति विभाषापदस्यात एवास्वरितत्वादननुवृत्तिः । एतेन "मृषस्तितिक्षायाम्" इत्यस्य नित्यत्वेऽपि "स्थाघ्वोः" इत्यादीनां तन्न स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम् । पूर्वेति । अव्यवहितेत्यादिः । यत्तु जगन्नाथः"ङमुटः परविधित्वेन तदप्राप्त्या शङ्काया एव नोत्थितिः, पञ्चमीसमासस्य तु त्वयैव पाक्षिकत्वाङ्गीकारेण बाहुलकादीनामिवानिष्टार्थमप्रवृत्तेः । अन्यथा काचित्कत्वं निष्फलमेव स्यात्, हलङ्यादिलोपार्थं तवाप्यत्र तत्त्वमेव शरणं तस्यात्रिपादीस्थत्वात् । संयोगान्तलोपेन निर्वाहे तु विगणय्येत्यत्रायादेशानापत्तिरुक्तरीत्येति"। तन्मूलकृतोपीष्टमेव । तत् ध्वनयन् मूले हेत्वन्तरं पूरयति—पञ्चमीति । नन्वजादेः पदस्येति प्राचोक्तव्याख्यानस्य दूषयिष्यमाणत्वेन कथं तस्य तत्त्वमत आह—तत इति । सूत्रे ङम इति पञ्चमी पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यान्वयाय पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । तस्या अनवकाशत्वादेवोत्तरत्र चरितार्थाचीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तथाच ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याच इत्यर्थो निष्प्रत्यूहः । अतो मूलग्रन्थादन्यथा पूर्वान्त एव कर्तव्यो धुग्वदिति प्रतीयते, तन्न । तत्साध्यरूपस्यार्थभेदेन सूत्रादेव लाभेन तद्वैलक्षण्यात् । तत् ध्वयन् तथैव विपक्षमूलाशयमाह—ङम इत्यादिभाव इत्यन्तेन । अन्यथेत्यादिः । ह्रस्वात्परस्य ङमः पदावयवस्य ङमुडचीति तु नोक्तं, दण्डिनेत्यादौ दोषापत्तेरिति बोध्यम् । अत एव परममूलेऽपि ह्रस्वात्परस्मात्पदावयवङमः परस्याचो ङमुडिति नोक्तम् । ह्रस्वेति । स च प्रत्यासत्त्या

सरला ।

भाषाया आकर्षणेन संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्यासिद्धत्वाभावात्परिभाषादृष्ट्या "पदान्तस्य" इत्यन्तरङ्गस्या सिद्धत्वाभावेन परिभाषया तच्छास्त्रं प्रति तुको बहिरङ्गत्वबोधने न बाधकमिति ।

कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम् । अत एव 'ङमो ह्रस्वादचि द्वे' इति नासूत्रि । परं णत्वं प्रति पूर्वस्य सिद्धतया णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः। यत्त्वाहुः-बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतमिति । तदपि पाक्षिकम् । राज्ञ इत्यत्रेव यथोद्देशे त्रैपादिके ऽन्तरङ्गपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रन्थस्य सौष्ठवात् । कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

त्परस्य ङमो ङमुडजादौ पदे इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो न कृतम् । "पदस्य" (पा० सू० ८।१।१६) इति च "मादुपधायाः" (पा० सू० ८।२।९) इत्यादाविवावयवषष्ठी । अजादौ पदे इत्युक्तेर्म्नां अभ्यासे इत्यतः शर्तरि मनित्यादावनन्त्यस्य नेति भावः । बहिरङ्गपरिभाषयेति । नुटो बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वादित्यर्थः । उभयम्—ङमुटः परादित्वं, द्वे इति सूत्राकरणं च । पाक्षिकम्—कार्यकालसम्बन्धि । दिगिति । दिगर्थस्तु तत्परिभाषायाश्चिपाद्यामभाव एव । किं च यदि यदागमा इति न्यायेनाग

भरवी ।

ऽजादौ पद इत्यर्थ आश्रीयते तदा दण्डिनेत्यत्र दोषः परिहर्तुं शक्य एव । ननु नन्दनानन्नित्यत्र सर्वथा दोष एव, नन्दनशब्दो ल्युडन्तः, अनन्शब्दस्त्वन्प्रकृतिकशत्रन्तः, तेन नन्दनशब्दस्य कर्मधारयः, ङमन्तम्पदन्नन्दन्निति तदवयवस्यान्त्यनकारस्य परादिवद्भावेनाजादिपदमानन्निति तस्मिन्परे ङमुट् स्यादिति चेत् ? न । परममूलोक्तव्याख्यानेऽप्यस्य दोषस्य सत्त्वात् । यदि तूक्तदोषवारणाय पदस्येत्येतत्पदपदार्थे ङमन्ते पदे इत्येतत्पदपदार्थनिमित्तकपदत्ववद्भेदोऽपि विवक्षित इत्युच्यते, तदा तु न कोऽपि दोष इत्यवधेयम् । मूले—अत एवेति । णत्वाभावार्थमेवेत्यर्थः । कार्यकालेति । परत्येयवेदम् । एतस्य पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पिकमित्यर्थ इति भ्रमस्तु न कार्यो, विकल्पस्याप्रक्रान्तत्वात् । अभाव एवेति । स्पष्टश्चेदमन्यत्र । यमुद्दिश्य य आगमो विहितः स आगमीयधर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते—तद्धर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते—स आगमोयेन शब्देन गृह्यते, तेन शब्देनागमविशिष्टस्य ग्रहणमिति चार्थः । आगमीयधर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते आगमोऽपि तेन धर्मेण गृह्यते इत्यर्थे किम्मानमिति चेत् ? प्रकृतसूत्रस्थभाष्यग्रन्थ एवेति गृहाण ।

भावप्रकाशः ।

तदवयव एवेति भावः । टित्वेनाक्षिप्तं प्रत्यासत्त्या लब्धं फलितं स्पष्टार्थमावृत्त्या आह—ङम इति । अजादौ पदे इति । अचीति यथाश्रुतमेव, पदे इत्यनुवृत्त्या तदादिविधिः । अन्यथा पदस्येत्यस्यावृत्त्या सम्बन्धेऽपि स न स्यादिति भावः । पूर्वादित्वमेवेति । एवेन परादित्वव्यावृत्तिः। एवं च परांशमात्रं व्यावर्त्यमिति भावः । ननु नन्दनानन् वनोदङ् इत्यादौ ङमन्तं पदं समुदितं तदवयवो ह्रस्वात्परो ङम् पूर्वपदान्तनकारस्तस्य परादित्वेनाजादिपदपरत्वात्तदापत्तिः । आद्ये ल्युडन्तस्य अन्प्रकृतिकशत्रन्तेन कर्मधारयः, अन्त्ये सुप्सुपेति पंचम्यन्तेन समास इति चेन्न । सिद्धान्तेऽपि दोषापत्तिसत्त्वेन सर्वसमाधेयत्वात् । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणेनेष्टसिद्धेश्चेति भावः । अनन्त्यस्येति । तदनाश्रयणेनेदम् । नुट इति । द्वित्वस्याप्युपलक्षणं, बहुनिमित्तकत्वस्य तत्र स्पष्टत्वादिति भावः । परादित्वमिति । उक्तरीत्या पूर्वादित्वमेव वाच्यमिति भावः । इदं च गौरवाङ्गीकारे । तदनंगीकार आह—द्वे इतीति । अयं च प्रकाशकृत्सिद्धान्तः । पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पिकमित्यर्थभ्रमवारणायाह—कार्येति । अभाव एवेति । न तु कदापि प्रवृत्तिरित्य-

सरला ।

यदीति । अनेनारुचिः सूचिता । तथाच" "यदागमाः" इति परिभाषया आगममात्रे आगमिवृत्तिधर्मस्यारोपो भवतीति प्रतिपादकं "पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते" इति प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यमेकदेशिनः, 'सर्वेषाम्' इत्यत्र आम् प्रत्ययवृत्तिपदान्तत्वस्य सुडागमे आरोपे 'अपदान्तस्य' इति पर्युदासेन

ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न ।

शब्दरत्नम् ।

मानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोद्ध्यते इति तेन नकाराद्यवयवनस्यापि पदान्तत्वाण्णत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्याचि परे ङमुडित्येवार्थस्तथा सति स्यान्न प्रागुक्तः, स्याच्चातिमहदनिष्टमिति । स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये ।

भैरवी ।

तत्र हि –'दण्डिना' 'शकटिना' इत्यत्र ङमुड्वारणाय "पदादिग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिकस्य पदादित्यस्यानुवृत्तिम्प्रदर्श्य,"एवमपि परमदण्डिना परमच्छत्रिणेत्यत्र प्राप्नोति" इत्याशङ्कायाम् "उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः" इति वचनेन दोषम्परिहृत्य "एवमपि पदादित्यपूर्वं कर्त्तव्यं, यद्धि तत्प्रकृतं प्राक्सुपि कुत्सनादित्येतन्तत्" इति कथनानन्तरम् "एवन्तर्हि ङम एवायं ङमुट् क्रियते, कथम् ? पदस्येति वर्त्तते, ङम इति च; नैषा पञ्चमी, का तर्हि।? सम्बन्धषष्ठी, पदान्तस्य ङमो ङमुट् भवतीति ह्रस्वादुत्तरस्य अचीति, यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते "रषाभ्यान्नो णः समानपदे" इति णत्वम्प्राप्नोति, पदान्तस्येति प्रतिषेधो भविष्यति, पदान्तस्येत्युच्यते, नैष पदान्तः, पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते" इत्युक्तम् । णत्वम्प्राप्नोतीति। आगमस्येत्यादिः । अत्र पदान्तभक इत्यादिना उक्तः परिभाषार्थो ध्वनितः । अनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वाभिप्रायेण मूले व्याख्या कृता । तथा सति ह्रस्वादिति प्राधान्यात्पदस्य विशेषणं स्यादेव, ङम इति षष्ठ्यन्तमपि तस्य विशेषणं स्यात् । एवं सति यादृशः सूत्रार्थः सम्पन्नस्तमाह—तर्हि ह्रस्वात्परस्य पदस्येति । ङमन्तस्येति शेषः । तथा सति—पदस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारे सति। न प्रागुक्तः। शङ्काकृतः। महदनिष्टमिति । 'अस्ति परात्मा, देवदत्त ! रामानिति वद' इत्यादावतिव्याप्तिः, कुर्वन्नास्ते सन्नच्युत इत्यादावव्याप्तिः, स्यादित्यर्थः। तथा च लक्ष्यानुरोधान्मूलोक्त एवार्थः कार्यः। सर्वमिति। शङ्कासमाधानावसरोक्तम् ।

भावप्रकाशः ।

थः । एतेनार्धमात्रालाघवेन ज्ञानगौरवसहनानौचित्यमतो "ह्रेऽचिह्रस्वान्ङमः" इति न्यासे मात्रालाघवके तात्पर्यं प्रकाशकृत इति खण्डनकृत्प्रयासो निष्फल इति सूचितम्। यदीत्यस्योच्यतइत्यत्रान्वयो नतु बोध्यतइत्यत्र । एवं च नात्रार्थे सिद्धान्तत्वभ्रमः कार्य इति बोध्यम् । अपिः प्रसिद्धार्थसमुच्चायकः। अयंभावः–आगमी येन येन धर्मेण गृह्यते तद्गुणीभूतागमानामपि तेन ग्रहणं, स येन गृह्यते तेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति च तदर्थः। प्रकृतसूत्रभाष्यमेवात्रार्थे मानमिति । इतिहेतौ क्वचिदेतत्स्थाने तेनेति पाठः। नकाराद्येति । तस्याद्यवयवेत्यर्थः। नस्यापीति । आगमनस्यापीत्यर्थः । सादृश्यपर्यवसितेन वाचनिकावयवत्वेन वर्णस्यान्यवर्णः कथमवयव इति न शङ्क्यम् । इयं च मुम्विधिसामर्थ्यादनित्या । तेन नहारेत्यादौ न दोषः । ततो वर्णग्रहणे एवाप्रवृत्तिरिति तु न, प्रकृतसूत्रे आनेमुक् सूत्रे च भाष्ये तत्र संचारितत्वादित्यन्यत्र स्पष्टम् । एतेनानेन न्यायेन समुदास्य पदान्तत्वेऽपि केवलागमनस्य तत्त्वाभावः, नत्वं तु तस्याप्यस्त्येवेत्यपास्तम्। अनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य मूलाभिमतविशेष्यत्वाभिप्रायेणाह–तर्हीति। उक्तरीत्या पूर्वादित्वस्वीकारे मूलोक्तदोषाभावे सतीत्यर्थः। ह्रस्वादिति पदस्य विशेषणं प्राधान्यात, एवं ङम इति षष्ठ्यन्तमपि । आवृत्तौ पदे इत्यनुवृत्तौ च मानाभाव इति भावः। तथासतीति । तस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारे सतीत्यर्थः। एतेन सान्निध्यात् ह्रस्वादिति ङम एव विशेषणमिति ''तर्हि'इत्यादि चिन्त्यमित्यपास्तम् । प्रागुक्त इति । मूलाशयवर्णने शङ्कोक्त इत्यर्थः। महदनिष्टमिति । अस्ति प्रत्यक्कात्मा, सुगुगण्णीश इत्यादावेवानिष्टं स्यादिष्टस्थले नैव स्यादित्यव्याप्त्यतिव्याप्तिरूपमित्यर्थः। एवं च मूलकृदुक्तमवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः। सर्वमिति । शङ्कासमाधानावसरोक्तमित्यर्थः।

सरला

"आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वाप्रवृत्त्यापत्तेः। अन्तत्वस्य चरमवर्ण सत्त्वेऽपि "अलोऽन्त्यस्य" इति सूत्रेऽन्त्यपदोपादानसामर्थ्यादल्समुदायेऽपि तत्त्वस्य संभवेन आम्प्रत्यये पदान्तत्वस्य सुलभत्वात् ।

"उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ" इतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचौ, परमगोदुहौ, परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न। यत्तु प्राचा "उञि च पदे" (पा०सू०८।३।२१) इत्यतः 'पदे' इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्येति व्याख्यानाद् ङमुड् नेत्युक्तं, तदनेन प्रत्युक्तम्। इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्॥

शब्दरत्नम्।

प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति। इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनुसर्त्तव्यत्वादिति। यदि तु स निषेधो "अपदादिविधौ" इति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति "न लुमता-" (पा०सू० १।१।६३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। किं चोत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तत्प्रवृत्तिरत एव माषकुम्भवापेनेत्यादौ "पदव्यवायेऽपि" (पा० सू०

भैरवी।

मूले-अत एव—"उत्तरपदत्वे" इति वचनस्वीकारादेव। तत्—तादृशं व्याख्यानम्। अनेन—उत्तरपदत्व इति वचनस्यात्र सञ्चारणेन। इहैव—परमदण्डिनावित्यादावेव। अनुसर्तव्यत्वादिति। एतेन वास्तविकम्परिभाषाश्रयणस्येदन्नलोपात्मकदूषणापत्तिवारणमेव फलन्न तु नुट्प्राप्तिर्नलोपम्प्रति नुटो ऽसिद्धत्वादिति ध्वनितम्। नचैवं सति यदि प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृह्यते तर्हि उत्तरार्थम्पदग्रहणमिति"उञि"इति सूत्रस्थपरममूलविरोधः,पदे इत्यस्य सम्बन्धं विनापि निर्वाहस्य मूले कृतत्वादिति वाच्यम्,तदन्तं यत्पदमित्यर्थसम्पादनार्थन्तथोक्तमित्याशयात्। वस्तुतस्तु पदस्येत्यधिकारान्ङम इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद्विभक्तिविपरिणामेनोक्तार्थस्य लाभान्नेदम्प्रयोजनं, किन्तु विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्त्याऽजादेः पदस्येति व्याख्यानलाभार्थमेव पदे इत्युत्तरार्थमित्युक्तम्। नचोत्तरपदत्व इति परिभाषया निर्वाहे ऽजादेः पदस्येति व्याख्यानन्निष्प्रयोजनमिति वाच्यम्, 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र 'पदव्यवायेऽपि'इति निषेधस्य सिद्ध्यर्थमुत्तरपदस्य कार्यित्व एव तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरित्यस्य स्वीकारात्। एवमन्योऽपि तत्र विशेष इत्याह—यदि त्विति। कार्यित्व एवेति। नच पदान्तत्वनिमित्तक इति पूर्वोक्तार्थेन माष-

भावप्रकाशः।

अनुसर्तव्यत्वादितीति। एतेन नलोपं प्रति नुटोऽसिद्धत्वान्नुट् स्यादिति मूलोक्तं चिन्त्यमिति खण्डनकारोक्तमपास्तम्। प्रकाशोक्तस्यनुवादेनादोषात्। तदेतत् ध्वनयन् इतोग्रे इति भाव इत्याद्यनुक्त्या इतरसाकाङ्क्षत्वेन प्रतीयमानत्वादन्यथा फलितं विहाय सिद्धान्तरीत्या पूरयति—यदित्वित्यादि।

सरला।

पदान्तत्वनिमित्तके इति। तेन 'परमबुधौ' इत्यादौ भष्भावस्य पदान्तत्वनिमित्तकत्वेन न प्रवृत्तिः। ङमुड्विधेस्तु पदान्तत्वनिमित्तकत्वाभावःस्पष्ट एवेति न तत्र प्रत्ययलक्षणनिषेधप्रवृत्तिरिति तात्पर्यम्। कार्यित्वे एवेति। न च 'पूर्वदण्डिप्रियः' इत्यादौ दण्डिनो नलोपकरणाय "उत्तरपदत्वे" इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थं मध्यमपदत्वानाक्रान्तमेवोत्तरपदं गृह्यते, तथाच 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र कुम्भेत्यस्य मध्यमत्वाक्रान्तत्वाद् "उत्तरपदत्वे" इति निषेधाप्रवृत्त्या णत्वनिषेधस्य सुपपादत्वेन कार्यित्वनिवेशो विफल इति वाच्यम्। यद्वृत्त्यारम्भकसुब्निमित्तकपदसंज्ञा चिकीर्षिता तद्वृत्तिविशिष्टत्वं मध्यमपदत्वमिति परिष्कारेणादोषात्। वैशिष्ट्यं च स्वघटकार्थवदव्यवहितपूर्वत्वं स्वघटकार्थवदव्यहितोत्तरत्वं स्वघटकत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन। तथाहि, 'पूर्वदण्डिप्रियः' इत्यादौ पूर्व सु दण्डिन् सु प्रिय सु एतद्वृत्त्यारम्भकसुब्निमित्तकपदसंज्ञा दण्डिन् इत्यस्य चिकीर्षिता तद्वृत्तिघटकप्रियाव्यवहितपूर्वत्वस्य तद्वृत्तिघटकपूर्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य तद्घटकत्वस्य च सत्वाद् दण्डिन् इति निरुक्तमध्यमत्वाक्रान्तमेवेति न तत्र निषेधः। माषकुम्भवापेन इत्यादौ तु वृत्तिद्वयम्। तत्र कुम्भपदे माष आम् कुम्भ सु इत्येतद्वृत्तिघटकाव्यवहितपूर्वत्वस्याभावान्न पूर्वोक्तवृत्तिवैशिष्ट्यम्।

समः सुटि [पा० सू० ८।३।५] ॥ यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनुनासिकत्वत्रिसकारकत्वसिध्द्यर्थमिदम् ॥

शब्दरत्नम् ।

८।४।३८) इति निषेधसिद्धिरित्युच्यते, तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणम् । स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे "उञि च पदे" (पा०सू०८।३।२१) इत्यत्र च भाष्ये । तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्यास्तां तावत् ।

त्रिसकारकत्वेति । न च पुनर्द्वित्वेन तदपि सिद्धम् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् ।

भैरवी ।

कुम्भवापेनेत्यस्य निर्वाहे कार्यित्व एवेत्यस्य वयर्थ्यमिति वाच्यम्, किञ्चेत्यादिना भेदेनोपादानेन पक्षभेदसूचनात् । नचैवमपि 'पूर्वदण्डिप्रियः' इति त्रिपदबहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषे दण्डिन्नित्यत्र नलोपार्थम्पदत्वमावश्यकं तच्चोभयथोक्तनिषेधान्न सिध्यतीति वाच्यम्, मध्यमपदत्वानाक्रान्तस्य ग्रहणमित्यस्य निवेशेनादोषात् । नचैवम्पूर्वोक्तकार्यित्वनिवेशवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्, प्रत्यासत्त्या तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वनिवेशेन माषकुम्भस्य वाप इति समासे कुम्भशब्दस्य पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । प्रत्यासत्तिफलन्तु "दधिसेचिशय" इत्यादावलुक्समासे सेक्शब्दे कुत्वाभावः । नचैवम्पूर्वदण्डिप्रिय इत्यत्रावान्तरतत्पुरुषीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वात्पुनरनुपपत्तिः, तत्समासप्रयोजकैकार्थीभावप्रयोज्यसमासीयमध्यमपदत्वनिवेशात् । नचैवंसति परमवोचेत्यादौ विशिष्टाभावादव्याप्तिरिति

भावप्रकाशः ।

निमित्तके इति । तत्स्थानिके इत्युक्तौ तु परमबुधावित्यत्र भष्भावापत्तिरतस्तथा सादृश्यमविवक्षितम् । एवेन नुटि प्रवृत्तिव्यावृत्तिः । न हि भष्भावविधाविव ङमुड्विधौ तत्त्वेन निमित्तताऽस्तीति भावः । मतेतीति । निरनुस्वारानुकरणम् । नन्वेवमपि ङमन्तं पदमित्युक्त्या निमित्तकोटौ पदान्तत्वस्य प्रवेशेनेष्टसिद्धिः । किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधेनेष्टसिद्धिः । तदा हि प्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव तेन गृह्यतेऽतएव तत्र नातिप्रसङ्गः । अत एव नञ्द्वयाघटितवार्तिकैकवाक्यता, अतआह—किं चेति । अस्यार्थस्य यथालाभस्तथान्यत्र स्पष्टम् । एवेन प्रकृतलक्ष्यवत्तस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः । सिद्धिरिति । अन्यथा तस्य तत्र निमित्तत्वेन तत्प्रवृत्त्याऽनिष्टं स्पष्टमेवेति भावः । अजादेरिति । ह्रस्वात्परपदावयवङमः परस्येत्यादिः । एवेन कौमुद्युक्तव्याख्यानव्यावृत्तिः । किं चानुवृत्तस्य वैयधिकरण्येनान्वयोपपत्तौ विभक्तिविपरिणामे मानाभावात् गौरवाच्च । अत एव षष्ठ्याः पञ्चम्यर्थे लक्षणेत्यपि न, कर्मणिद्वितीयेत्यादिनियमवैयर्थ्यापत्तेश्च । एवं च पदे इति अन्तपदवत् पदाधिकारस्य विशेषणत्वे ज्ञापकम् । अत एव न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति प्रकृतसूत्रभाष्यं सङ्गच्छते; तदाह—स्पष्टमिति । तेनेति । उत्तरपदत्वे चेति वार्तिकोक्तेनेत्यर्थः । आस्तामित्यङ्गीकारे । एतेनैवञ्जातीयका रत्नाकरदण्ड्यादयश्चिन्त्या एवेति सूचितम् ।

समः सुटीत्यस्यां मानमिति प्रागुक्तदार्ढ्याय शङ्कते—नचेति । न च मः सुटीत्येव सुवचम् । समोऽ-

सरला ।

माषकुम्भ अस् वाप इत्याकारकवृत्तिवैशिष्ट्यस्य कुम्भपदे निरुक्तोभयसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न तद्वृत्त्यारम्भकसुबनिमित्तकपदसंज्ञा चिकीर्षितेति कुम्भेत्यत्र प्रत्ययलक्षणत्वार्थम् उत्तरपदत्वे इति निषेधाप्रवृत्तये कार्यित्वनिवेश आवश्यकः । नचैवमपि "अतद्धिते" इतिवार्तिकप्रत्याख्यानाय पदे यो व्यवाय इति सप्तमीसमास आश्रितो भाष्ये । तथाच 'माषकुम्भवापेन' 'क्षीरपकुम्भेन' इत्यादौ फलभेदवारणाय पदपदं पदत्वयोग्योपलक्षणमित्यवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा "गतिकारकोपपदानाम्" इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासेन आद्योदाहरणे पदे परतो यो व्यवायस्तस्याभावेन, अन्त्ये पदेन व्यवायस्याभावेनाऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदो दुर्वारः स्यात् । तथाच 'माषकुम्भवापेन' इत्यादौ कुम्भेत्यत्र पदत्वयोग्यत्वस्य सत्त्वाण्णत्वनिषेध-

अत्रानुनासिकः [पा० सू० ८।३।२।] ॥ अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम्। आद्ये ऽत्रग्रहणमनर्थकम्, अधिकारादेव रुत्वप्रकरणलाभात्। तुशब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः—परस्य नित्यं रुत्वं, पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति; विधिपक्षे व्यर्थः। वाग्रहणं स्पष्टार्थम्। "अनुनासिकात्पर-" (पा० सू० ८।३।४)

शब्दरत्नम्।

अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोद्धव्यम् ॥

अनर्थकमिति। इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोद्धयम्।

स्पष्टार्थमिति। अनेन तुग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य इत्ततः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टं बोधनार्थं वाशब्दवदिति सूचितम्। विधिपक्षेऽत्रग्रहणं तु एतद्रुप्रकरणे इत्यर्थलाभार्थम्। वस्तुतोऽस्याधिकारत्वमेवोचितम्। "मतुवसो रुः" (पा०सू०८।३।१) इति सूत्रे

भैरवी।

वाच्यम्, मध्यमपदशब्देन तत्समासीयचरमपदपूर्व(त्वानाक्रान्त)स्य ग्रहणात् "अतद्धित" इत्यस्य प्रत्याख्यानाय पदव्यवाय इत्यस्य पदे व्यवाय इत्यर्थस्य करणेन माषकुम्भवापेनेत्यत्र वापशब्दस्य पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च। नच पदपदस्य पदत्वयोग्यपरत्वं शङ्क्यम्, स्वशास्त्रसङ्केतितपदपदलक्षणापेक्षया शास्त्रान्तरसङ्केतितोत्तरपदलक्षणाया उचितत्वमित्याशयात्॥

ननु सूत्रे ऽत्रग्रहणसत्त्वे रुप्रकरण एव सम्बन्धो नतु "ढो ढे लोप" इत्यत्रेति लभ्यते इत्यनर्थकमित्यसङ्गतमत आह-इदमिति। उपलक्षणम् दोषान्तरस्यापीति शेषः। तदाह-प्रतीति। इत्यर्थस्येति। सूत्रोपात्तविधेयसम्बन्धे सति निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति भावः। विधिपक्षे मूलानुक्तमत्रग्रहणस्य प्रयोजनं स्वयमाह—विधिपक्ष इति। अत्र केचित् "यद्यप्युभयत्र पाणिनितात्पर्यमिति लभ्यते, तथापि विधित्वमेवोचितम्, सकृद्विधेयबोधकशास्त्रस्य व्यापारेणाकाङ्क्षाशान्त्या लाघवादिति" तन्नेत्याह—वस्तुत इति। परममूले रोरित्यस्यैतत्प्रकरणविधे-

भावप्रकाशः।

न्यत्र सुट्परस्य मस्याभावादिति वाच्यम्। पदलाघवाभावात्, मात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वाच्च। मान्तस्य पदस्य शब्दरूपस्य वा मस्यैव वा सुटि प्रत्याहारे रुः स्यादित्यर्थापत्तौ सुपुम् प्रतामो प्रताम इत्यादौ रुत्वापत्तेश्चेति दिक्।

ननु रुप्रकरणादन्य "ढो ढे लोप" इत्यादावननुवृत्तिं स्पष्टतया बोधयितुं तत्र पक्षे इत्स्यादत आह—इदमिति। दोषान्तरस्यापीति शेषः। तदाह—प्रतीति। अपिना विधिपक्षसमुच्चयः। इत्यर्थस्येति। स्वसूत्रोपात्तविधेयसम्बन्धेन नैराकाङ्क्ष्येणान्यत्रानन्वयादिति भावः। वाशब्दवदिति। नोभयथापीति मूले तत्र शेषः सूचितः। सूचितमिति। एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तम्। तत्रार्थेऽतात्पर्यात् तस्याप्यत्रैव तात्पर्याच्च। मूले न्यूनतां परिहरति—विधीति। एवमुभयत्र गमकसत्त्वात्पाणिनेरुभयमभिमतमिति मूलतो लब्धम्। तत्र प्रक्रियाप्रकाशमतानुयायिरत्नाकरः—"विधित्वमेव युक्तं सकृद्विधिव्यापारमात्रेणा-

सरला।

सिद्ध्या कार्यित्वनिषेधो विफल इति वाच्यम्, अटतीत्यट्, परमश्चासावट् च परमाट् तस्मादाचारक्विबन्तात् क्विपि "तितुत्र" इतीण्निषेधे 'परमाट्तिः' इत्यादौ ष्टुत्वनिषेधाय कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः।

मूले—द्वैतमिति। द्वाभ्यामितं द्वीतं तदेव द्वैतं स्वार्थिकः प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्। द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामित्यर्थः। ततश्च विरुद्धधर्मद्वयप्रकारकज्ञानविषयः सन्देह इत्यर्थः। पूर्वस्येति। इदमुपलक्षणं रुप्रकरणीयविधेयाव्यवहितपूर्वस्य। तेन "समो वा लोप" इति लोपपक्षेऽपि अनुनासिकानुस्वारसिद्धिः। उदाहरणे—

इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । न हि विकल्पं विना ऽनुनासिकाभाववत्त्व इति सम्भवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दौ नोक्तौ ॥

अनुनासिकात् (पा०सू० ८।३।४) ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह—अनुनासिकं विहायेति । एवं च संसर्गवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादवत्साऽऽनीय-

शब्दरत्नम् ।

-कृतयोः "वन उपसंख्यानं" "विभाषा भवत्-" इत्यनयोरुदाहरणे भाष्ये ऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात् । विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव । अधिकारत्वे तूत्तरत्रैव प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं वृत्ताविति तत्त्वम् ॥

ल्यब्लोपे इति । दिग्योगलक्षणा तु न, अत्रानुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्या-

भैरवी ।

-यस्थानिन इत्यर्थः । तेन लोपस्यापि सङ्ग्रहः । इति सूत्रेकृतयोरिति । एतेन यदुक्तमत्रग्रहणस्य विधित्वपक्षे प्रयोजनन्तथाकल्पनेऽपि दोष एव । यद्यपि "वन उपसंख्यानम्" इति छान्दसन्तथापि विभाषेति लौकिकमपीति तत्र दोष एवेत्याशयः । उत्तरत्रैवेति । अत एवास्य सूत्रस्य 'मतुवसोः" इत्यनन्तरम्पाठः कृतः ॥

परशब्दस्य श्रवणेन दिग्योगलक्षणा पञ्चमीति भ्रान्तिवारणायाह—दिग्योगेति । इति न्यासेनेति । नचैवन्न्यासे "आतोऽटि नित्यम्" इत्यत्राप्युभयसम्बन्धापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, महाँ

भावप्रकाशः ।

-काङ्क्षाशान्त्या लाघवात् । अन्यथोक्तरीत्यातिगौरवम्" इति, तन्नेति ध्वनयन्नाह—वस्तुत इति । एवेनोभयव्यावृत्तिः । रोरित्यस्यैतत्प्रकरणविधेयस्थानिन इत्यर्थः । एतेनैवं व्याख्याने लोपादिपक्षेऽनुनासिकादिकरणं तव चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता । सूत्रस्योदाहरणदानादाह—कृतयोरिति । छान्दसप्रयोगसिद्ध्यर्थमपि सूत्रादिप्रवृत्तेरिति भावः । ननु तत्सूत्रे पाठात् वनश्छान्दसत्वाच्चाद्यवार्तिकस्य छन्दस्येव प्रवृत्तिरतस्तत्र छान्दसत्वेनापि निर्वाहः सुकर इति न सर्वथा तद्विरोधः, अत आह—विभाषेति । अस्य तत्र पाठेऽपि न छान्दसत्वं तत्प्रयोगस्योभयत्रेष्टत्वादिति भावः । दुर्वारैवेति । एतद्प्रकरणस्थस्यार्थकात्रग्रहणादिति भावः । उत्तरत्रैवेति । तस्यस्यैव तत्पदार्थत्वात् । अन्यथा पूर्वमेव पठेत् । न च विधिपक्षेऽपि पूर्वत्रैव पाठ्येऽग्रेपाठसामर्थ्यात्तत्राप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, ततो लाघवेन तत्पक्षस्यैव युक्तत्वात् । इदमेव ध्वनयितुमुचितमिति प्रागुक्तम्, एवं चागस्योक्तगौरवाङ्गीकार इति भावः । सूत्रद्वये भाष्याभावादाह—वृत्ताविति ।

इति न्यासेनेति । न चैवम् "आतोटि" इत्यत्रापि तथैवानुवृत्त्याऽनिष्टापत्तिः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुं-

सरला ।

-"हरिवो मेदिनं त्वा' 'भो भगो अघो' इत्यादौ ।

मूले विशेषावगतिहेतुत्वादिति ।

> संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
> अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥
> सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
> शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥

इत्यत्र विशेषार्थनिर्णायकेषु विप्रयोगस्यापि गणनेन तस्यापि तत्त्वात् । अनवच्छेदे सन्देहे इति तदर्थः । 'सवत्सा आनीयताम्' इत्यत्र वत्ससम्बन्धस्य धेनावेव सत्त्वेन यथा वत्ससंयोगेन धेनुरित्यर्थोऽवगम्यते तथैव 'अवत्सा' पदस्य विप्रयोगेन धेनुरर्थोऽवगम्यते इति । प्रकृतेऽपि तथैव बोध्यम् ।

तामित्यत्रैव सम्भावितानुनासिकयगुणक एव उपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वावधित्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति। अनुस्वारागम इति। आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते "पूर्वौ तु ताभ्यामैच्–" (पा० सू० ७।३।३) इत्यत्र पूर्वशब्देनैचोरिवेति भावः॥

विसर्जनीयस्य (पा० सू० ८।३।३४)॥ खरीति। एतच्च मण्डूकप्लुत्या "खरवसानयोः" (पा० सू० ८।३।१५) इति सूत्रादनुवर्तते। नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्यत आह—अनुस्वारविसर्गेत्यादि। अकारोपरीति। यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःसु, यशःसु, इत्यादौ इणः पर-

---

शब्दरत्नम्।

सेन सिद्धौ "अनुनासिकात्पर–" (पा०सू०८।३।४) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः॥ परशब्देनैवेति। प्रसिद्धावेवकारः।

मण्डूकेति। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यपि बोद्धयम्। अत एवावसाने न सः॥

भैरवी।

इन्द्रः' इत्यस्मिन् तदुदाहरणेऽनुस्वारानुपलम्भादिति वाच्यम्, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेष्टसिद्धेः। अवधारणपरत्वे आगमलिङ्गस्य टित्त्वकित्त्वादेरभावे परशब्द एवागमलिङ्गमिति लभ्यते, तच्चासम्भवि, पूर्वशब्दस्याप्यागमलिङ्गस्य दर्शनादत आह—प्रसिद्धावेवेति।

नन्वेकयोगनिर्दिष्टानामिति न्यायेनावसानपदसम्बन्धोऽपि स्यादत आह—एकदेश इति।

भावप्रकाशः।

मनर्हा, तद्वैयर्थ्यापत्तेः। महाँ इन्द्र इत्यादौ दीर्घादटीतिरुत्वेऽनेनैव तयोः सिद्धत्वात् छन्दस्यापाद्यमानरूपाभावात्पाक्षिकदोषाभावादिति वाच्यम्। छन्दस्यापाद्यमानरूपाभावेन प्रयोगनैयत्येन चैवमापादयितुमशक्यत्वात्। अत्रानुस्वारपरोऽनुनासिक इति न्यासोक्तेश्च, समस्तोक्तावपि लक्ष्यानुरोधेनैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेष्टसिद्धेश्च। क्वचिच्छाखायामनुस्वारपाठस्तु च्छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन बाध्यः केचित्तु वेदेऽपि विकल्पस्यैवावस्थितया तत्सूत्रमेव त्याज्यम्। एवं च न व्यत्ययकल्पनेति लाघवमिति न शङ्क्येत्याहुः। एतेन वाग्रहणमावश्यकम्, अन्यथाऽनुनासिकात्परोऽनुस्वारः स्यात्। ल्यब्लोपपञ्चम्यां मानाभावात्। नच परपदं व्यर्थं पूर्वं इत्येतन्निवृत्त्यर्थत्वेन चारितार्थ्यात्। "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यस्य तु न प्राप्तिरादेशविधावेव तत्प्रवृत्तेरत एव परश्चेति सार्थकम्। किं च षष्ठ्यन्तस्योपस्थित्याऽनिष्टापत्तेः। षष्ठ्यंशविकल्पोपस्थितौ तु न गमकम्। एवं च वाग्रहणं स्पष्टार्थमिति मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। अवधारणार्थत्वे उत्तरग्रन्थासङ्गतिर्व्यावर्त्याभावश्चात आह—प्रसिद्धाविति।

ननु मण्डूकानुवृत्तौ तस्यावसानेऽपि स्यात्। आक्षेपानुवृत्त्योस्तुल्यत्वादत आह–एकदेश इति। तत्फलमाह–अत एवेति। ननु तत्र संहिताधिकारादेव न तत्र सः, अवसानसंज्ञया संहितासंज्ञाया बाधात् म-

सरला।

परशब्देनैवेतीति। परावयवोऽनुस्वारो भवतीति तदर्थेन अवयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वेन तस्यागमत्वं लभ्यते इति भावः। एवञ्च "अयमागमोऽनवयव एव अवयवत्वे मानाभावात्" इति शेखरग्रन्थश्चिन्त्यः। अत एव 'महाँ इन्द्रः' इत्यादौ "भोभगो" इत्यनेन यत्वं सिध्यति। अन्यथाऽनुस्वारविशिष्टस्यापदत्वेन यदागमन्यायेन ग्रहणाभावेन यत्वं दुरुपपादं स्यादिति।

एकदेशे स्वरितत्वेति। "खरवसानयोः सः" इति न्यासेनैव सिद्धे "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्यारम्भसामर्थ्यादत्रावसानपदसम्बन्धाभावाय एकदेशे खर्पदमात्रे स्वरितत्वज्ञापनादित्यर्थः।

स्येति षत्वं स्यादिति भावः। अच्त्वादिति। न चैवं हरिः कर्त्ता, हरिं स्मरेदित्यादौ यणादिप्रसङ्गः। त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति। अपिशब्दात्ककारस्य। वचनान्तरेणेति। "अचो रहाभ्याम्" (पा०

शब्दरत्नम्।

पूर्वेण सन्निकर्षरूपा संहिता त्ववसानेऽप्यस्त्येव। अत एव संहिताधिकारेऽवसानकार्यपाठः सङ्गच्छते। षत्वं स्यादिति। अत एव पुंस्वित्यादावुकारं निमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधाने षत्वमाशङ्क्य नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव "नुम्विसर्जनीय" (पा०सू०८।३।५८) इति सूत्रे ग्रहणान्नेतिभाष्यं सङ्गच्छते। हकाराद्युत्तरं पाठे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्वा षत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः। यणादीति। पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः। अयं पाठोऽनित्यः। "अट्कुपु" (पा०सू०८।४।२) इति सूत्रे ऽनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रहणात्। अत एव हरिं जयतीत्यादौ "झलां जश् झशि" (पा०सू०८।४।५३) इति नेति

भैरवी।

ननु संहिताधिकारादेव तत्र न भविष्यतीत्यत आह—पूर्वेणेति। नत्वाकडारीयत्वाद्बाध्यबाधकभावः। संज्ञभेदात्। एतेन पूर्वमादाय सन्निकर्षसत्त्वन्ध्वनितम्। अत एव–उक्तरीत्या तयोः समावेशस्येष्टत्वादेव। सङ्गच्छत इति। अन्यथा "तोर्लि" इत्यादौ पुनस्तस्य सम्बन्धे मण्डूकप्लुत्यापत्तिरिति भावः। अत एव—अयोगवाहानामकारोपरि पाठादेव। दुर्वारमिति। नचैवं सति नुम्ग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, 'सुहिन्सु' इत्यत्रानिष्टसम्पादकतया तस्य चारितार्थ्यसम्भवात्। आदिशब्दार्थ इति। एतेनानिष्टापत्तौ तात्पर्यमिति भावः। अत्र पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्राप्तिः, द्वितीयेत्वच्त्वेऽपि द्वितीयान्तत्वविरहेण न दीर्घस्य प्राप्तिः। वस्तुतस्तु प्रथमेऽपि यणादेशस्यैव प्राप्तिर्नतु दीर्घस्य, अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाभावात्। अत एव—अनित्यत्वादेव। झलां जश् झशीति। "झलाञ्जशोऽन्ते" इत्येतद्दृष्ट्याऽनुस्वारस्यासिद्धत्वात्तत्यागः। यदि जश्त्वं स्यात्तदा—

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः।

भावप्रकाशः।

हासंज्ञया पूर्वपरयोः सन्निकर्षे एव तत्सत्त्वाच्चात आह-पूर्वेणेति। तमादाय तयोः सन्निकर्षस्य सत्त्वात् संज्ञिभेदेन बाध्यबाधकभावायोगाच्चेति भावः। अत एवेति। उक्तरीत्या तत्र तयोः समावेशस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः। पाठ इति। अन्यथाऽसम्भवदुक्तिकतापत्तिः स्पष्टैव। न च तेषु न तदधिकारः, तोर्लीत्यादौ मण्डूकप्लुत्यापत्तेः, स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये। षत्वाभावे मानमाह–अत एवेति। इण उत्तरमपाठादेवेत्यर्थः। ग्रहणादिति। नुम्पदेनेति भावः। नेतीत्यस्य समाधानपरेति शेषः। दुर्वारमिति। नुम्ग्रहणं तु 'सुहिन्सु' इत्यादावनिष्टसम्पादनेन सफलं व्यर्थमेव वा स्यात्। तत्सामर्थ्यादभिमतार्थान्तरकल्पनापेक्षया स्विदमेवोचितमिति भावः। आदिशब्दार्थ इति। तथाचाचे यणं बाधित्वाऽयं स्यात्। अन्त्ये तु न, अगन्तात्प्रातिपदिकादजाद्योः प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थाङ्गीकारेणोभयत आश्रयणात्। किं चाच्त्वेन व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वेऽपि द्वितीयात्वाभावात् अल्विधित्वाच्च। एवं च तत्र यणिति केचित्। अन्ये तु विसर्गानुस्वारयोरच्त्वेऽपि न व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वेऽल्विधित्वादिना प्रथमात्वाद्यभावः परममूलोक्तसिद्धान्तव्याख्यानेष्य शास्त्रीयत्वात्तत्सम्बन्धित्वालाभः। हेज्ञानेत्यादौवैषम्यमिति न दोषः। एवं चोभयत्रापि यणेव। पूर्वसवर्णेत्यादि अन्योपि कश्चिदित्यन्तैकदेशिग्रन्थान्तर्गत इत्याहुः। अतएवेति। अस्यानित्यत्वादेवेत्यर्थः। स्थानप्रयत्नाभ्यामित्यादिमान्यरत्नाकरोक्तिस्तु न युक्तेति भावः। "झलाञ्जशोऽन्ते" इत्येतद्दृष्ट्या तस्यासिद्धत्वादाह—झलाञ्जश् झशीतीति। अन्यथा "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः"।

सू० ८।४।४६) इति कृतेऽपि "यणो मयः" इति भवत्येवेति भावः ॥

पुमः खयि (पा० सू० ८।३।६)॥ पुंसः संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम। पर्युदासादिति। "इदुदुपधस्य-" (पा० सू० ८।३।४१) इति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः। अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणानां प्राचां मतेनेदम्। वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु षत्वप्राप्ताविति बोध्यम् ॥

ख्याञादेश इति। आदेशो हि उपदेशे ख्शादिः। असिद्धप्रकरणे णत्वानन्तरं ख्शान्चः शस्य यत्वं विकल्प्यते। तेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः। यत्वस्यासिद्धत्वात् "धन्वयोपधात्-(पा० सू० ८।२।१२१) इति वुञनेत्यादि

शब्दरत्नम्।

बोद्धयम्" इति कश्चित। भवत्येवेति। एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधनं तयोर्मध्येऽपरस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमितिभावः।

वक्ष्यमाणरीत्येति। प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति व्याख्यादर्शरीत्येत्यर्थः। वस्तुतस्तदसङ्गतम्। कविभिः कृतमित्यादौ षत्वापत्तेः। एतच्च "अन्वये तु" इति तुनाऽरुचिबोधकेन सूचितम्। यदा तु सूतेः सस्य षकारोऽन्त्यस्य ह्रस्वो म्छः प्रत्यय इति "स्त्रिया-

भैरवी।

इति शिक्षोक्तरीत्या तालव्यत्वेन जकारः स्यात्। कश्चिदिति। अनेनारुचिः सूचिता। तथाहि—अट्कुप्वाङितिसूत्रस्थनुम्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानेन ज्ञापकान्तराभावेन चानित्यत्वे न मानम्, भाष्यानुक्तं चानित्यत्वम् "झलाञ्जश्" इति जश्त्वापत्तिस्तु "अभ्यासे चर्च" इतिसूत्रसान्निध्येनानन्त्यझल एव ग्रहणेन वारयितुं शक्येति। एकस्मिन् लक्ष्ये एकस्य शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायविरोध इत्याह—एकस्येति। एकेन—"अचो रहा" इत्यनेन। अन्येन "यणो मयः" इत्यनेन ॥

तत्—व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्यम्। एतच्च—असाङ्गत्यञ्च। सिद्धान्तरीत्याऽऽह—यदेति। "सूतेः सप्प्रसवे पुमान्" इति तत्रोक्तम्। सूतेः सस्य प् इति तदर्थः। मूलकारोक्त

भावप्रकाशः।

इति शिक्षोक्त्या तालव्यत्वेन जकारापत्तिरिति भावः। कश्चिदिति। कौस्तुभकृदित्यर्थः। तत्र नुम्ग्रहणस्य नुम्विसर्जनीयेति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणस्येव प्रत्याख्यानात् ज्ञापकान्तरस्याभावाच्च भाष्यानुक्तत्वाच्चास्यानित्यत्वमप्रमाणम्। अभ्यासेचर्चेत्यादि साहचर्यादपदान्ते एव तत्प्रवृत्तिस्वीकाराज्जश्त्वं न। एवमादिशब्दो व्यर्थ एवेत्यरुचिरनेन सूचिता। अत्र एकस्य शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ स न्याय इति ध्वनयन् वचनयोर्युगपत् क्रमेण वा प्रवृत्तौ एकस्यैव विधानापत्तिर्द्वेइत्यस्यसंख्येयपरत्वेन शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन तस्य बुद्ध्यारोहावश्यकत्वेन पर इत्यादिषष्ठ्याः कारकविभक्तित्वस्य न्याय्यत्वेन चोच्चारणे इत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादिति शङ्कानिरासायाह—एकस्येति। पूर्वत्रासिद्धीयत्वेन शास्त्रयोः क्रमेणैव प्रवृत्तेरिति भावः। उच्चारणपदेन तत्र द्विष्प्रयोगपक्षः सूचितः। एकेन—'अचो रहाभ्याम्' इत्यनेन। पूर्वत्रासिद्धीयमिति तु न, फलाविशेषात्। अपरस्य—परभिन्नस्य पूर्वस्येति यावत्। अन्येन—"यणोमय" इत्यनेन।

ध्वनितसिद्धान्तभूतवक्ष्यमाणरीत्यापि परममूलसङ्गतेराह-प्रत्ययेति। तत्—व्याख्यादर्शोक्तं सामानाधिकरण्यम्। एतच्चेति। तस्यासाङ्गत्यं चेत्यर्थः। एवं मूलयोजनेऽप्यसङ्गतिरेवेति ध्वनयन्नाह—यदा-त्विति। सिद्धान्तमतावलम्बे त्वित्यर्थः। सूतेरिति। "सूतेः सप्प्रसवे पुमान्" इति तत्र भाष्योक्त

प्रयोजनान्याकरे स्थितानि । एवं च यत्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाभावात् "पुमः खयि" (पा० सू० ८।३।६) इति रुत्वं नेत्यर्थः । पुंख्यानमिति । चक्षिङो ल्युट् । ख्याञादेशः । नन्वादेश इह दुर्लभः । "वर्जने प्रतिषेधः" "असनयोश्च" इति वार्तिकादिति चेत् ? सत्यम् । "बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्" इति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । तथा च ख्शादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम् रुविधिः-पुंख्यानमिति, णत्वं-पर्याख्यानमिति, निष्ठानत्वमाख्यातम् इति च । शकारेण व्यवधानात् "कृत्यचः" (पा० सू० ८।४।२९) इति णत्वं न, तथा आख्यातमित्यत्र "संयोगादेरात–" (पा० सू० ८।२।४३) इति नत्वं न, यत्वस्यासिद्ध्या यण्वत्ताविरहात् । एवं च "न ध्याख्या"—(पा० सू० ८।२।५७) इति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । न च ख्या प्रकथने, इत्येतदर्थं तदिति वाच्यम् । तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् । अत्र च "सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे" इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् । सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां सञ्ज्ञा । स इह न ।

शब्दरत्नम् ।

म्" (पा०सू०४।१।३) इति सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्य लोपे मरुयैव प्रत्ययत्वमिति व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येऽपि षत्वाप्राप्तिरेव । पातेर्डुम्सुन्निति व्युत्पत्तिमादाय तु मूलमिति दिक् ॥

शकारेणेति । यत्वासिद्धत्वादिति भावः । न कर्तव्यमिति । यत्वासिद्ध्या यण्वत्ताविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भावः । अत्र चेति । ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः । सञ्ज्ञेति । एवं च तदुत्तरभावप्रत्ययेन सस्थानशब्द उच्यते । तेन स्ववाच्यो जिह्वाम-

भैरवी ।

योजयति—पातेरिति ।

ख्याञादेशे नेति नापूर्वं वचनं किन्त्वर्थसिद्धमिति प्रतिपादयति–मूले–आदेशो हीत्यादिना । बहुलन्तण्यन्नेत्यादि । तणिति संज्ञाछन्दसोः संज्ञा । बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह—अन्नेत्यादि । अत्रादेः क्ते जग्ध्यादेशाभावः । वधकेत्यत्र "हन्तेण्वुंल्" अनेन वधादेशः । गात्रेत्यत्रेणो गादेशः । विचक्षणे ख्याञादेशाभावः । अजिरे व्यादेशाभावो बोध्यः । यत्वस्यासिद्ध्येति । तद्विधायकशास्त्रस्यासिद्ध्येत्यर्थः । एवञ्च—सस्थानशब्दस्य संज्ञारूपत्वे च । उच्यते इति ।

भावप्रकाशः ।

रिति भावः । तथापि मूलं योजयति—पातेरिति । दिगिति । तदर्थस्तूक्तभाष्यविरोधात्तदनार्षमप्रमाणम् । अत एव तुः प्रयुक्तः । एवं च मूलमयुक्तमेवेति ।

यत्वासिद्धेति । तद्विधायकशास्त्रासिद्धेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मुख्यत्वात्साध्यपरामर्शसङ्गतेराह–ख्यातेरिति । ननु तस्य तत्संज्ञात्वेऽपि भावप्रत्ययोल्लेखेनतदलाभः, अत आह—एवंचेति । संज्ञात्वेचेत्यर्थः । उच्यतइति । संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । तेन—त्वान्तेन तद्वाचकेन । स्ववाच्य इति । लक्षणामूलसम्बन्धप्रदर्शनमिदम् । एवञ्च स्वं सस्थानशब्दः, तथा च त्वान्तवाच्यसस्थानशब्दवाच्य इत्यर्थः । अन्वयाद्यनुपपत्तेरिति भावः । एवं दृष्टाऽन्तेपि बोध्यम् । ननु ख्शादीति वाच्ये

सरला ।

सस्थानशब्द इति । संकेतसम्बन्धेन सस्थानशब्दवत्त्वं सस्थानपदशक्यतावच्छेदकम् । तेन रूपेण

"शर्परे विसर्जनीयः" (पा० सू० ८।३।३५) इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः। यदि स्वतन्त्रोऽपि धातुरार्द्धधातुके इष्येत तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतयेदं वार्तिकमसङ्गतं स्यात्। यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि ख्शादिर्यत्वविधिरप्युभयसाधारण इति। तच्चिन्त्यम्। भाष्ये चक्षिङ एवोपक्रमात्सार्वधातुकेऽपि ख्शादिप्रयोगापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः। माधवेनार्द्धधातुकेष्वेवायं ख्शादिरित्युक्तत्वात्, सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवग्रस्तत्वाच्चेत्यास्तां तावत्।

स्यादेतत्। बहवः पुमांसोऽस्मिन् कुले बहुपुम् ख्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात्। उरःप्रभृतिषु पुम्शब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठान्नेहकप्। सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो निर्बाध एवेति चेत्। इष्टापत्तेः। संहिताया अविवक्षायां तु रुत्वं नेति स्पष्टमेव। यत्तु प्राचा "ख्याधातौ नेति केचित्" इत्युक्तं, तत्र यदि ख्याञादेशे इत्यर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम्। स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेऽपि निषेधः स्यात्। न चेष्टापत्तिः। निर्मूलत्वात्।

शब्दरत्नम्।

लीथो वार्तिके लक्ष्यते, कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यत्रेषेति भावः। **क्शादीति** प्रयोगे चत्वंप्रवृत्तिरिति भावः। इत्युक्तत्वादिति। एवं च माधवो नेष्टापत्तिं कर्तुमर्हं इत्यर्थः। **अनभिधानस्यैवेति**। ख्शादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः। **गौरवेति**। ख्शादित्वं स्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव ख्यातेरार्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः। **रुत्वं स्यात्**—रुत्वमित्युपलक्षणं जिह्वामूलीयस्य षत्वस्य च। नमः ख्याति, निःख्यातीत्यादौ।

भैरवी।

संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः। एवञ्च—तथा माधवोक्ता च ख्यातेः स्वतन्त्रस्येति शेषः।

भावप्रकाशः।

क्शादीत्ययुक्तमत आह—प्रयोगे इति। 'क्शादीति पाठे प्रयोगे' इत्यपाठः। चत्वंति। एतेन क्शादिरयमादेश इष्यत इतिवृत्तिः परास्ता। अत एवापर आह ख्शादिरेवायमादेश इति हरदत्तेन सिद्धान्तितम्। न च नादिन्या इत्यग्रे यत्वविधिरस्तु आदेशो वृत्युक्त एवास्तु चयो द्वितीया इत्यनेन द्वितीयो भविष्यतीति किं खादित्वेनेति वाच्यम्। प्रक्रियालाघवाय तथोक्तेरिति भावः। एवं चेति। तथा माधवोक्तौ चेत्यर्थः। एवं च हरदत्तस्येष्टापत्तावप्याद्यदोषो दुरुद्धर एवेति भावः। माधवमतेनैवाह—अनभीति। प्रयोगाभ्रमायाह—ख्शादेरिति। पूर्वोत्तरविरोधपरिहारायेति भावः। ख्यातेः स्वतन्त्रस्य देहलीदीपकन्यायेनास्यान्वयः। रुत्वमितीति। बहुपुम् ख्यातीत्यत्र रुत्वमितीत्यर्थः। अत एवाग्रे प्रयोगोल्लेखसङ्गतिस्तत्र च यथासंख्यमन्वयः। तत्रादिना सजातीयप्रयोगसंग्रहः। दोषान्तरं नास्तीति भ्रमविच्छेदायाह—उपलक्षणमिति।

सरला।

च जिह्वामूलीयस्य बोधः। सस्थानशब्दाद्विहितत्वप्रत्ययो भावे। भावश्च प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार इति तथाच सस्थानत्वपदेन सस्थानशब्द उच्यते। तस्य च विधानाभावेन तदर्थे लक्षणेति तदाशयो बोध्यः।

चक्रिँस्त्रायस्वेति । यत्तु प्राचा त्राहीत्युक्तं, तत्र परस्मैपदमयुक्तम् । त्रायतेर्ङित्त्वात् । त्रायत इति त्राः स इवाचरेत्यर्थे कर्तरि क्विबन्तादाचारक्विपि वा बोद्धव्यम् । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् । "अनुनासिकस्य क्वि"–(पा० सू० ६।४।१५) इति दीर्घः । "मो नो धातोः" (पा० सू० ८।२।६४) इति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।

नॄन्पे (पा० सू० ८।३।१०) ॥ पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः । तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम् । "उभयथर्क्षु—" इत्यत "उभयथा" इत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—रुःस्याद्वेति ॥

कुप्वोः (पा० सू० ८।३।३७) ॥ सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् । "खर्परे शरि" इति विसर्गस्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । "वा शरि"

शब्दरत्नम् ।

त्रायतेर्ङित्त्वादिति । अत्र त्रायतेरित्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्रायेत्यस्य प्राप्तेः त्राहीत्यस्यासिद्धिः सूचिता । आचारक्विपि वेति । नामधातौ मूलधात्वादेर्ङित्त्वाद्याश्रित्य "अनुदात्तङित" (पा०सू०१।३।१) इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः । अत एव "त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष" इति सङ्गच्छते इति भावः । आर्षं तत्र तदित्यन्ये । शाम्यतेरिति । न तु शान तेजने इत्यतः, तस्य पदान्ते नलोपेन नान्तत्वासम्भवादिति भावः । न च "अप्रशान्" इति पर्युदासेन नान्तग्रहणेन सिद्धे "नः" इति व्यर्थमिति वाच्यम् । अस्य लक्षणवशसंपन्ननान्तत्वेन पर्युदासेनापि लक्षणवशसम्पन्ननकारान्तानामेवापत्तेः ॥

ननु "कुप्वोः" (पा०सू०८।३।३७) इत्यत्र जिह्वामूलीयस्य खर्त्वाद्विसर्गे तस्य सत्वे सश्रवणापत्तिरत आह-सूत्रे इत्यादिशर्त्वादित्यन्तेन । विसर्गलोपश्च सत्वापवादः। एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः । सविसर्गपाठेऽप्याह—"वा शरि"(पा०सू०९।३।

भैरवी ।

त्रायेत्यस्य प्राप्तेरिति । एवञ्च मूले परस्मैपदग्रहणमात्वस्याप्युपलक्षणम् । अभिमान इति । उपदेशे यो ङित्तदन्तत्वानपायेनात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । अत एव—उक्ताशयादेव । कथन्तर्हि त्राहि मामित्यस्य सिद्धिरत आह—आर्षमिति । नकारान्तानामेवेति । भूतपूर्वेत्यादिः ।

लोपश्चेति । चो ह्यर्थे । एवञ्च-विसर्गस्य लोपे च । अयोगवाहानां वर्णसमाम्नाये पाठेऽयमेव निर्देशो ज्ञापक इति बोध्यम् । नच जिह्वामूलीयस्यैव पाठो ज्ञापकइति वाच्यम्, एकदेशा-

भावप्रकाशः ।

त्रायेत्यस्येति । एवं च मूले परस्मैपदग्रहणमात्वादेरप्युपलक्षणमिति भावः । अभिमान इति । उपदेशे यो ङित्तदन्तत्वानपायेन तत्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः । अत एवास्वरसादाह—आर्षमिति । एवं च प्राचोक्तमयुक्तमेवेति तत्साधनप्रयासो निष्फल एवेति भावः । दैवादिकनिर्देशेनोभयव्यावर्त्यमाह—नत्विति । नकारान्तानामिति । भूतपूर्वेत्यादिः । वापत्तेरिति । प्राप्तेरित्यर्थः । एवं चान्यत्र न स्यादिति भावः ।

लोपश्चेत्यादि । चोहेतौ । अग्रे चस्त्वर्थे । अयोगवाहानां वर्णसमाम्नाये पाठेऽयमेव निर्देश एकदेशानुमतिद्वारा ज्ञापक इति बोध्यम् । पाठेऽपीति । एतेन विसर्गाभावे सत्वमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्,

सरला

नान्तत्वासम्भवादिति । सूत्रे नान्तनिर्देशासम्भवादित्यर्थः, शान् धातोः प्रपूर्वकात्क्विपि निष्पन्नप्रशान्शब्दात्सौ नलोपस्य दुर्वारत्वात् । एतेन प्रतिपदोक्तत्वात्सूत्रे शानधातुनिष्पन्नस्यैव ग्रहणं कुतो

[पा० सू० ८।३।३६]। इति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ। चाद्विसर्ग इति। यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तम्। तन्न, कपाभ्यां मुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥

कानाम्रेडिते [पा० सू० ८।३।१२]॥ कान् कानिति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत्। कान् कान् पश्यसि। अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने, द्वितीयः क्षेपे। कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः।

कस्कादिषु च [पा० सू० ८।३।४८]॥ अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य ≍क≍पौ नेत्युक्तम्। नासौ सूत्रार्थः, ≍क≍पयोरस्वरितत्वात्, नञश्चाप्रकृतत्वात्। किं स्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह-≍क≍पयोरिति। कौतस्कुत इति। कुतः

शब्दरत्नम्।

३६)इति। स च सत्वापवादः। "खर्परे" इति च वैकल्पिकमिति भावः। उच्चारणार्थाविति। तयोरुच्चारणस्य तौ विना असम्भवेन नान्तरीयकतया तयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वम्। किन्तु तन्मात्रे तयोर्लक्षणा व्याख्यानादिति भावः। चाद्विकल्प इति। निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः। सत्वप्रसङ्गादिति। चानुकृष्टविसर्गस्तु सत्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः।

भैरवी।

नुमत्या सर्वेषान्तथात्वे ज्ञापकत्वसम्भवात्। तयोः—जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः। तौ विना—कवर्गपवर्गौ विना। असंभवेन नान्तरीयकतयेति। अन्तरा भवमन्तरीयम् अन्तरीयमेवान्तरीयम् नित्यसमस्तम् अन्तरा तदभाववति भवं वर्तमानन्नञा तदभिन्नो बोध्यत इति, तदभाववद्वृत्तिभिन्नत्वरूपव्याप्तिलाभ इति भावः। तयोः—कुप्वोः। तन्मात्रे—जिह्वामूलीयोपध्मानीयमात्रे। तयोः—समुदितयोः। ननु समुदायाद्विधेयसमर्पकविभक्तिसत्त्वेन समुदायस्यैव विधेयत्वं कुतो नेत्यत आह—व्याख्यानादिति। लक्ष्यदर्शनमूलकादिति शेषः। प्राचां व्याख्याने बीजमाह—निपातानामिति। स्वमते दोषम्परिहरति—चानुकृष्टेति।

मूले—कान् कानिति। आद्यं किम्शब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तम्, द्वितीयन्तु कुत्सितार्थककशब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तम्॥

भावप्रकाशः।

पाठद्वयस्यैव सत्त्वात्। तयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः। तौ कपौ। भवेनेति। असम्भवादिति भावः। ननु समुदितयोर्विधेयत्वमेवास्तामितिनोक्तकल्पनावसरोऽत आह—नन्विति। तुहतो, हृदयविसंवादादिति तदर्थः। इत्संज्ञा तु दुर्लभेति भावः। नन्वेवं मूलमते निर्वाहेऽपि सिद्धान्ते तच्छ्रवणापत्तिरत आह—किन्त्विति। तन्मात्रे—तन्मात्रयोः, सामान्ये एकवचनम्। तयोः समुदितयोः। ननु "न विधौ परः शब्दार्थ" इतिन्यायविरोधोऽत आह—व्याख्यानादिति। लक्ष्यदर्शनमूलकादित्यर्थः। ननु चस्य वानुवर्तकत्वे स व्यर्थः स्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेरत आह—निपातानामिति। तदाशयः—प्रक्रियाशयः। स तु विसर्गसम्बद्ध इति नानुवर्तते तन्मते, अन्यथा तस्यापि अनुवृत्त्यापत्त्योभयविकल्पे पक्षे सत्वापत्तिरिति भावः। मन्मते तु स समुच्चायक एवेत्याह—चानुकृष्टेति। अस्वरितत्वादेव वाऽननुवृत्तिरिति भावः। तथाचागत्याऽत्र तस्य सङ्कोचः कल्प्यते। एतेन शेखरविरुद्धमिदमित्यपास्तमिति। नास्माकमिति। एतेनैवंरीत्या कलितविकल्पाशयेन तद्ग्रन्थयोजने सोऽपि निर्दुष्ट एवेति सूचितम्। एतेन सोऽयमनुक्तोपालम्भ इति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता। प्रकाशकृतैवैवंरीत्या तस्य योजितत्वादिति बोध्यम्।

सरला।

नेति शङ्का समाहिता। सम्बोधने नलोपनिषेधेन नान्तत्वसम्भव इत्यपि परास्तं सूत्रे सम्बोधनस्याग्रहणात्।

कुतः आगत इत्यर्थे ऽव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण् । सर्पिष्कुण्डिकेति । "नित्यं समासे" (पा० सू० ८।३।४५) इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते । "सेनासुरा-"इति । यदि हि च्छस्य तुक् स्यात् तर्हि च्छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात्। सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥

इति हल्सन्धिः ॥

शब्दरत्नम् ।

गणपाठसामर्थ्यादिति । एतेन पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिल्विधानेनाव्ययादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात् "तत आगतः" (पा०सू०४।३।७४) इत्यर्थे कथमणित्यपास्तम् । "अव्ययानाम्"इति टिलोपः । सन्निपातेति । असिद्धविषये ऽपि सा प्रवर्तते । यद्वा पूर्वत्र कर्तव्ये ऽसिद्धत्वेऽपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्य इति भावः । वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठास्यैवौचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम् ।

इति हल्सन्धिः ॥

भैरवी ।

मूले—गणपाठेति । अत एव निपातानामव्ययत्वेऽपि त्यब् न । एतेन—समुदायस्य गणे पाठेन । ननु चर्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया कथमत्र सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरत आह—असिद्धविषयेऽपीति । प्रवर्तत इति । उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमिति लोकन्यायसिद्धत्वन्तस्या इत्यसिद्धत्वविषये प्रवृत्तौ बाधकाभाव इति भावः । इदञ्च चर्त्वस्यासिद्धत्वात्कथं सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरिति शङ्कामात्रेण । वस्तुतस्त्वस्यात्र न प्राप्तिरित्याह-यद्वेति । ननु "पदान्ताद्वा" इति विकल्पविषयतासत्त्वेन तुगभावेन सौत्रनिर्देशस्योपपत्तौ कथं ज्ञापकतेत्यत आह—वैकल्पिकेष्वपीति।

इति श्रीमद्रत्नप्रकाशिकायां हल्सन्धिविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

गणपाठेति । अत एव निपातनात् त्यब् नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि तेभ्यः सर्वाःविभक्तयः सर्वविभक्तीनामेकवचनमित्यन्यतरपक्षेणेष्टसिद्धिरेवात आह—अव्ययादिति । अस्यैव सिद्धान्तितत्वादिति भावः । तत आगत इत्यर्थे इति । सूत्रस्य पञ्चम्यन्तादागत इत्यर्थे सतीत्यर्थः । ननु पञ्चम्यन्तार्थवृत्तेरित्यर्थः । "तत्र भवः" इत्यादिना कुत्र क्वेत्यादितोऽप्यणापत्तेः। त्यपो बाधकत्वं तूभयत्राप्यविशिष्टमिति भावः । यद्वा ततः—कुतः कुतः शब्दात् । प्रवर्तत इति । तस्या उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति लोकन्यायमूलकत्वादिति भावः । इदं च सन्निपातलक्षणश्चुत्वदृष्ट्या तद्विघातचर्त्वस्यासिद्धत्वमूरीकृत्य । वस्तुतस्तदेव नेत्याह—यद्वेति । चुत्वे कर्तव्ये चर्त्वस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते नासिद्धत्वं मानाभावात् । परिभाषाप्रवृत्तिस्तु अनन्तरमेव, एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्ये तत्प्रवृत्तिरविघ्नेति भावः । असिद्धत्वेन । भूतपूर्वेण । ननु वैकल्पिकत्वात्तदभावे न कोपि दोषोऽत आह—वैकल्पिकेष्विति ॥

इति हल्सन्धिः ॥

सरला ।

न च सूत्रे सम्बोधनान्तस्यानुकरणं सम्भवति नञ्समासानुरोधेन सुबन्तत्वस्यावश्यकत्वेन तदग्रहणात् ।

इति हल्सन्धिप्रकरणम् ।

अथ विसर्गसन्धिः ।

शर्परे (पा० सू० ८।३।३५) ॥ सत्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वोः ≍क≍पौ स्याताम् । वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमिति । विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह—न

शब्दरत्नम् ।

अथ विसर्गसन्धिः ॥

नेत्येवोच्येतेति । "कुप्वोः" (पा०सू०८।३।३७) इत्यत्रापि चेन सत्वं नेत्येवानुकृष्यतेति भावः । स्यातामिति । सत्वनिषेधे "खरवसानयोः" (पा०सू०८।३।१५) इतिविहितविसर्गस्य सत्वादिति भावः । विकारमात्रमिति । तत्सामर्थ्याच्चानेन तस्यैव प्रत्यापत्तावपि न ताविति भावः । एतेनैतद्विहितस्य स्थानेऽपि तौ स्याताम् । किंचास्यैव तौ स्यातां "खरवसानयोः" इति विहितस्य त्वेतयोरसिद्धत्वात् "विसर्जनीयस्य"

भैरवी ।

अथ विसर्गसन्धिः ।

ननु "शर्परे" इति सूत्रे विसर्जनीयपदाभावे "कुप्वोः" इति सूत्रे चाद्विसर्जनीय इत्यस्य कथं लाभः ? इत्यत आह—कुप्वोरिति । चकारेण नेत्यस्यानुकर्षः । तत्राभावस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षत्वात्पूर्वसूत्रे यो निषेधप्रतियोगित्वेन क्लृप्तस्तस्यैवात्रापि प्रतियोगित्वम् । एवञ्च स्थानिनो विसर्गस्यैवावस्थानमिति भावः । ननु नेत्यनेन विसर्जनीयस्य स्थाने प्राप्तं विकारमात्रस्बाध्यतामत आह—सत्वनिषेध इति । येन नाप्राप्तिन्यायेनास्य सत्वमात्रनिषेधकता स्यादिति भावः । विहितेति । एतेन "विसर्जनीयस्य सः" इति सूत्रप्राप्तियोग्यता सूचिता । तत्सामर्थ्यात्–विसर्गस्य विसर्गविधानसामर्थ्यात् । चो ह्यर्थे । अनेन–"शर्परे" इति सूत्रेण । तस्यैव—खरवसानयोरिति सूत्रविहितविसर्जनीयस्यैव । प्रत्यापत्तावपीति । प्राप्तस्य विकारस्य निरसनपूर्वकस्वस्वरूपावस्थानेपीत्यर्थः । खण्डनकृदुक्तं दोषं परिहरति–एतेनेति । उक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः । एतद्विहितस्य । शर्पर इति सूत्रविहितस्य । तौ—जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । एतयोः–उक्तयोः ।

भावप्रकाशः ।

सत्वन्नेत्येवेति । तत्सामर्थ्यात् पक्षे सत्वनिषेधेऽर्थाद्विसर्गसिद्धिः । यद्वा कुप्वोरिति योगो विभज्यते नेति विसर्जनीयस्य स इति शर्परे इति चानुवर्तते । शर्परयोः कुप्वोस्तस्य सो नेत्यर्थः । अग्रे स्पष्टम् । योगविभागसामर्थ्याच्चकारकरणाच्च निषेधेन सह समुच्चयेन तयोर्विसर्गेण सह विकल्पः फलति । नित्यत्वे हि तयोरपवादत्वादेवोत्सर्गनिवृत्तौ सिद्धायां सत्वनिषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेनैवं न्यासेसत्वनिवृत्तेरादेशपक्षेप्यपवादसिद्धत्वेनानुवाद्यतया ताभ्यां सह समुच्चेयता न स्यात् । निषेधविधिसामर्थ्यादादेशाभावपक्षे स्वातन्त्र्यमिति चेत्तत एव पक्षे सत्वमपि भवतीत्यर्थोऽप्यवगन्तुं शक्य इति जगन्नाथोक्तिः, निषेधे विषये कुप्वोरित्यस्य चारितार्थ्येन येननाप्राप्तिन्यायाभावेन नॄन्पाहीत्यादौ सत्वं स्यादिति खण्डनकृदुक्तिश्च प्रत्युक्ता । अन्यथे तद्विषयेपि प्रवृत्तियोग्यतायाः सत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्तन्न्यायस्य दुर्वारत्वाच्च फलोपहितोत्सर्गप्रवृत्तौ न्यायाङ्गीकारेत्वसम्भव एवेति दिक् । ननु तेनाप्यनन्तरत्वात्प्रकृतसत्वस्यैव बाधः स्यादत आह—तत्सामर्थ्याच्चेति । विसर्जनीयग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । चो हेतौ, यतो विसर्जनीयग्रहणमतः सामर्थ्यमित्यर्थः । प्रत्यापत्तावपीति । बाधनिराकरणपूर्वकस्वस्वरूपावस्थानेपीत्यर्थः । अपिर्भेदपक्षसमुच्चायकः । खण्डनकाराद्युक्तदोषमुद्धरति—एतेनैतदिति । उक्तरीत्या भेदाभावेऽपि सामर्थ्येन तदभावे नेत्यर्थः। अपिः खरवसानयोरिति विहितसमुच्चायकः । एतदग्रे समागतेन विसर्जनीयस्येत्यनेन तस्यैव परामर्शे विनिगमकाभावादिति भावः । विनिगमकान्तरस्येति न्यायसञ्चारेत्वाह—किं चेति । अस्यैव शब्दाधिकारेण परामर्श इति भावः । विहितस्येत्यस्य सत्वमेवेत्यत्रान्वयः । असिद्धत्वादिति ।

त्वन्यदिति । तदेव स्फुटयति-इहेति ।

शब्दरत्नम् ।

(पा० सू० ८।६।३४) इति सत्वमेव स्यादित्यपास्तम् । अर्थाधिकारेण "खरवसानयोः (पा० सू० ८।३।१९) इति विहितविसर्गस्यैवादेशाच्च । "विसर्जनीयस्य सोऽशर्परे" इति तु न सूत्रं कृतम् "वा शरि" (पा० सू० ८।३।३६) इत्यनेन सत्वविकल्पेन सिद्धावपि "कुप्वोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्राशर्परे इत्यनुवृत्त्या तयोः शर्परे ऽप्रवृत्तावपि "कुप्वोः–' (पा० सू० ८।३।३७) इति सूत्रे चाद्विसर्गलाभानापत्तेः ॥

भैरवी ।

स्यादिति । "शर्परे" इति सूत्रविहितस्य तु न सत्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वादिति भावः । अपास्तमिति । अनेन नापूर्व आदेशः क्रियते, किन्तु "खरवसानयोः" इति विहितस्यैवावस्थानम्बोध्यते एवञ्च "कुप्वोः" इत्यस्य "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्य च "खरवसानयोः" इति विहितविसर्गादेशत्वमेवेति तदुक्तम्पराहतमित्यर्थः । अर्थाधिकारेणेति । प्रकृते शब्दाधिकारे मानाभाव इति भावः । आदेशाच्चेति । "कुप्वोः" इति सूत्रेणेति शेषः । एवञ्च "कुप्वोः" इति सूत्रं सत्वापवाद इति यद्यपि, तथापि "शर्परे" इत्यस्य सूत्रस्य कुप्वोरित्यत्रानुवृत्तिं कृत्वा वाक्यभेदेन शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति व्याख्येयमिति न कोपि दोषः । लाघवानुरोधिनीमन्यकर्तां शङ्कान्निरस्यति—विसर्जनीयस्येति । सत्वविकल्पेनेति । स इत्यस्यैव विधेयसमर्पकस्य पूर्वत्र सत्त्वादिति भावः । सिद्धावपि । 'हरिः शेते' 'हरिश्शेते' इत्यादेरित्यादिः । अनुवृत्त्येति । अशर्परयोः कुप्वोरिति व्याख्यानेनेति शेषः । अनापत्तेरिति । विधेयबोधकविसर्जनीयपदाभावादिति शेषः । नच "कुप्वोः" इति सूत्रे चकारो न पाठ्यः, 'विसर्जनीयः' इत्येव पठनीयन्तावतापि लाघवमेवेति वाच्यम्, अशर्परे इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदस्यापत्तिः, पर्युदासे तु हल्परयोः कुप्वोरित्यर्थस्यापत्तिरित्यनिष्टापत्तेः । एवं मध्यपठितस्य वा शरीत्यस्यापि हल्परशर्य्येव प्रवृत्त्यापत्तावनिष्टापत्तिरिति यथाश्रुतस्यैवोचितत्वात् ।

भावप्रकाशः ।

सत्वदृष्ट्येति भावः । तदाह—सत्वमेवेति । भेदे दोषान्तरमाह—अर्थेति । अस्य मुख्यत्वात् । शब्दाधिकारस्य तु मानाधीनत्वेन प्रकृते च मानाभावात्तदभाव इति भावः । आदेशाच्चेति । "कुप्वोः" इति सूत्रेण । एवं च तस्य "विसर्जनीयस्य सः" इत्यपवादत्वेपि तत्सामर्थ्यात् "शर्परे" इति सूत्रं "कुप्वोः" इत्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोस्तयोरपवादो विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति न कोपि दोषः । यद्वाऽनन्तरत्वेन "येनना" इति न्यायेन "कुप्वोः" इत्यस्यासिद्धत्वेन च तस्य सत्वापवादत्वेपीष्टापत्तिः । अर्थाधिकारेण तन्मात्रविहितस्यैव तेन विधानात् अत्रापि तदेव गमकम् । अस्य तु कःत्सरुरित्यादिरवकाश इति बोध्यम् । जगन्नाथाद्युक्तं न्यासं खण्डयति—विसर्जनीयस्येति । पदलाघवाभावेपि मात्रालाघवस्य ज्ञानलाघवस्य च सत्त्वादिति भावः । अनुवृत्त्येति । न चैवं वाशरीत्यत्रापि तदापत्तिः, इष्टापत्तेः मण्डूकप्लुत्यङ्गीकाराच्चेति भावः । शर्परे । शर्परयोः कुप्वोः । अनापत्तेरिति । यदि तूक्तन्यासे "कुप्वोः" इत्यत्र "कुप्वोः कःपौ विसर्जनीय" इति न्यासेप्युक्तलाघवमेवेत्युच्यते तदा प्रसज्यप्रतिषेधे प्रसिद्धदोषो मूलोक्तदोषश्च । पर्युदासे तु हल्परखर्य्येव प्रवृत्त्यापत्तिः । किं च वासः क्षौममित्यादौ झलन्तसंयोगादिशब्देषु परतो रुत्वविसर्गयोरसिद्धत्वात्सस्य स्कोरिति लोपापत्तिः । न च शर्परे इत्यनेन निरवकाशत्वाद्बाधः शुद्धरेफप्रकृतिकविसर्गे तस्य चारितार्थ्यात् । न च सझीत्युक्त्या न दोष इति वाच्यं, भाष्यकृता तस्य प्रत्याख्यानात् । यदि तु प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः, सझीति वक्तव्यमेव । किं च झल इत्यस्य तत्रासम्बन्ध एव, झलीति तु झलादिप्रत्ययपरमिति न तत्प्राप्तिरित्युच्यते, तदा आद्यदोष एवेति दिक् ।

सोऽपदादौ [पा० सू० ८।३।३८]॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम् । यदि तु खर् विशेष्यतेऽपदादौ खरीति, तदा यथाश्रुतं साधु । किं तु 'खरि' इति मण्डूकप्लुत्या ऽनुवर्त्यमिति क्लेशः । न चानुवृत्तेरुत्तरत्राप्यावश्यकता, खरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः । सम्भवप्रदर्शनमेतन्न तु परिगणनम्, अन्यस्यासम्भवात् । प्रातःकल्पमिति ।

शब्दरत्नम् ।

व्यत्ययेनेति । सौत्रत्वादिति भावः । इति क्लेश इति । किं च पुस्तरेत्यादौ षत्वादिवारणाय "कुप्वोः" (पा०सू०८।३।३७) इत्यनुवर्त्य तदन्तर्गते खरीति व्याख्याने सुतरां क्लेश इत्यपि बोध्यम् । अन्यस्यासम्भवादिति । अयं भावः—अपदे इत्येव "कुप्वोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यनुवर्त्यं "यस्मिन्विधिः" इति परिभाषया कपवर्गादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभार्थम् । तेनोरः कायतीति भैरवी ।

ननु खरीत्यस्यानुवृत्तिपक्षे क्लेशमात्राभिधानम्मूलकारकृतमसङ्गतम् पुस्तरेत्यत्र दोषस्य स्फुटत्वादत आह—किञ्चेति । आदिना यशः पठतीत्यादेः संग्रहः । सुतरामिति । मण्डूकप्लुतिप्रयुक्तं तूक्त एव, कुप्वोरिति सूत्रे श्रूयमाणा सप्तमी औपश्लेषिकाधिकारेऽस्ति, "सो ऽपदादौ" इति सूत्रे तु सा निर्धारणे इति कल्पनात्कुप्वोरित्यस्यानुवृत्त्या च सुतरामित्यर्थः । मूले—अन्यस्येति । प्रत्ययान्यस्येत्यर्थः । ननु सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे 'उरःकेण' इत्यत्रान्यस्यापि सम्भवोऽस्तीतीदमसङ्गतमत आह—अयम्भाव इति । नन्वादिग्रहणमपदाद्योः कुप्वोरित्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमस्त्वित्यत आह-तल्लब्धेति । सामर्थ्यलब्धेत्यर्थः । "उरःकेण" इत्येतदवयवककारस्य

भावप्रकाशः ।

सौत्रत्वादितीति । एतेन "तदस्मिन्वृद्ध्याय" "कर्मणो रोमन्थ" इत्यनयोः प्रत्येकान्वयाशयेनैकवचनमिति मूलटीकयोर्वक्ष्यमाणत्वेन व्यत्ययकल्पनं मुधैवेति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तेषामपि सौत्रत्वमूलव्यत्ययाशयकत्वात् । अन्यथा सहविवक्षायां द्वन्द्वेन साहित्यस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वेनैकार्थीभावेन च प्रत्येकं सम्बन्धस्य दुर्घटत्वमिति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव गच्छति चैत्रमैत्रावित्यसाध्विति दिक् । नन्वेवं पुस्तरेत्यादौ षत्वाद्यापत्तेर्दोषस्योद्भटत्वेन क्लेशमात्रोक्तिरयुक्ताऽत आह—किं चेति । आदिना पयः श्वः पिबेत्यादौ शादिपरिग्रहः । बाधात्सामानाधिकरण्यासम्भवादाह—तदन्तरिति । अनुवृत्तं तद्व्यत्ययकल्पनया षष्ठ्यन्तं, अयं हि षष्ठ्यर्थ इति भावः । अपदादाविति शेषः । सुतरामिति । तथानुवृत्तिरेवैकः क्लेशः समस्तैकदेशानुवृत्तिः सन्निहितत्यागश्च क्लेशान्तरे, एवं व्याख्यानमधिकः क्लेश इत्यर्थः । एवं च क्लेशस्यैव दोषस्यावशिष्टत्वेन स एव उक्तो मूलकृतेति भावः । एतेन "शपरे" इत्यादौ तथानुवृत्तेस्त्वयैवाश्रितत्वाच्चिन्त्यमिदमिति रत्नाकरोक्तमुक्तरीत्यान्वयसम्भवेन पुस्तरेत्यादावदोषेण क्षत्यभावात् सा न दुष्टा । अत एव प्रक्रियादौ तत् षष्ठ्यन्तमेवोक्तं कुप्वोरित्यत्र अन्यथाग्रे व्यत्ययाश्रयणापत्तिरिति खण्डनकृदुक्तं सकृत्तथानुवृत्तावपि पुनस्तथानुवृत्तिः क्लेश इति मूलाशयं संलिख्य "वा शरि" इत्यत्र शर्रूपे खरीति कुप्वोरित्यत्र च तथा व्याख्याने क्षत्यभावेन पुनस्तथाऽननुवृत्त्या न क्लेश इत्यन्ये इति दण्ड्युक्तञ्चापास्तम् । अन्यस्येति । प्रत्ययस्येत्यर्थः । अत्र रत्नाकरः-गतिकारकोपेति सुबुत्पत्तेः प्राक्समासेन पयस्पा इत्यादौ तदन्यस्यापि सम्भवाच्चिन्त्यमिदमत उदाहरणं दिङ्मात्रमिदमिति, तन्नेति ध्वनयन्नाह—अयं भाव इति । इत्येवेति । इत्युक्तथैवेत्यर्थः । सिद्धे इत्यत्रान्वयः । यस्मिन्निति । न च कुप्वोरित्यस्य सप्तम्यन्तत्वेऽपि सप्तम्याः पीतिवदल्प्रकृतिकत्वाभावात्कथं तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्, अल्मात्रबोधके इति तदर्थो नत्वल्प्रकृतिकसप्तम्यन्ते इत्यदोषात् । अस्ति चात्र कुप्वोरल्मात्रबोधकता । अत एवाचिश्न्वित्यादावजादावित्यर्थलाभ इति भावः । अच्त्वस्याल्धर्मत्वेऽप्यत्र समुदायात्सप्तमी, स च नाले-

अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वम्। दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिरितिवत्। गीः काम्यतीति। इह "इणः षः" (पा० सू० ८।३।३९) इति षत्वं न, तत्रापि "काम्ये रोरेव" इत्यस्यानुवृत्तेः। यदि तु तत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेण सत्वं स्यात्॥

"इणः षः" (पा० सू० ८।३।३९)॥ पूर्वस्यापवादः। इदं सूत्रं 'सः' इति च द्वयमपि उत्तरत्रानुवर्तते। यथा सम्भवमिणः परस्य षोऽन्यस्य स इति विवेकः।

शब्दरत्नम्।

विग्रहे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे ऽप्युरःकेणेत्यादौ न सत्वम्। आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लब्धावधारणेन च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति। शक्तिमत्परत्वमिति। अव्ययत्वं तु भूतपूर्वगत्या बोद्धव्यमिति भावः। षत्वं नेति। सत्वं नेत्यपि बोद्धव्यम्। तत्रापि-षत्वविधावपि। एवं चात्र पाठात्तत्रानुवृत्तेश्चोभयमपि नेति बोध्यम्॥

भैरवी।

तु यदि सुबुत्पत्त्यनन्तरं समासः स्यात्तदा पदावयवत्वं स्यादिति सम्भावनया न सत्वमिति भावः। नच पाशबादीनामपि तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वमस्त्येवेति तेषामसङ्ग्रहापत्तिरिति वाच्यम्, एवं सति वैयर्थ्यमिति तदारम्भसामर्थ्येन तद्धितान्तप्रातिपदिकभिन्नं यत्पदत्वयोग्यम्प्रातिपदिकं तदनवयवस्य ग्रहणमित्याशयात्। नन्वीषदसमाप्त्याद्यन्वयाय यदि शक्तिमत्परत्वङ्कल्प्यते तदा कथमव्ययत्वमत आह—अव्ययत्वमिति। ननु रोरेवेति नियमेन षत्ववत्सत्वव्यावृत्तिरपीष्टेति तन्मात्रोपादाने न्यूनतेत्यत आह—सत्वमिति।

भावप्रकाशः।

धर्म इति वैषम्यमिति वदन्मन्दस्तु सुमन्द एवेति बोध्यम्। उरः केणेत्यादाविति। भाष्यप्रयोगे इति भावः। उक्तार्थं स्पष्टयति—आदीति। ननु न ततोऽक्षरमर्यादयोक्तार्थलाभः, किं चानुवृत्तस्य तस्य विशेष्यताबोधनेन तत् सफलमत आह—तल्लब्धेति। तत्सामर्थ्यलब्धेत्यर्थः। अन्यथा ऽपदे विद्यमानयोः कुप्वोरित्येव सिद्धमप्यचीतिवदिति भावः। एतेन चासङ्गतिं वदन्मन्दः प्रत्युक्तः। पदत्वयोग्येति। अन्यथा तद्वैफल्यं स्पष्टमेव। तस्यानित्यत्वात्सुबन्तेन समासे तत्सम्भवादुरःकेणेत्यादौ पक्षान्तरे तत्त्वं यथा एवं पयस्पाशादौ सर्वथा न। किं च तद्योग्यत्वं तन्निमित्तीभूतप्रातिपदिकत्वाद्याक्रान्तत्वम्। तस्य तयोः सत्त्वासत्त्वे निर्बाधे एवेति भावः। ग्रहणादिति। कुप्वोरित्यनेन तादृशसर्पिष्केणेत्याद्यभिधाने तूत्तरत्र शब्दाधिकार इति भावः। एतेनेदं वृत्त्याशयबोधकहरदत्तानुवादमात्रम्, न स्वाभिमतम्। प्रागुक्तरीत्या अन्यस्यापि सम्भवात्। अत एव वृत्तिरित्यस्वरसोद्भावनं परममूले। उरःकेणेत्यादौ तु धनक्रीतेतिवत्समासेन निर्वाह इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति सूचितम्। शक्तिमदिति। ईषदसमाप्त्याद्यन्वयायेति भावः। नन्वेवं सत्त्ववाचित्वादनव्ययत्वेन कथं निषेधः, अत आह—अव्ययत्वं त्विति। निषेधसामर्थ्यात्तन्न्यायादिति भावः। ननु षत्वं नेत्यादि ग्रन्थस्य यत्र षत्वाभावेऽपि वाःकाम्यतीत्यादौ सत्वाभावायात्र पाठ इति तात्पर्यं तर्हि उपस्थितत्वात्तदैवोदाहार्यं परममूले, अथात्रैव सत्वाभावाय पाठ इति तात्पर्यं तर्हि सत्वमपि नेति व्याख्यातुमुचितमत आह—सत्वं नेत्यपीति। प्रधानपरामर्शेऽनन्वयादाह—षत्वेति। तथा चोपलक्षणतयोभयनिषेधपरं मूलमितिभावस्तदाह—एवं चेति। तया तत्परत्वेनेत्यर्थः। गीःकाम्यतीति सविसर्गभाष्योदाहरणमत्र प्रमाणमिति भावः। अनुवृत्तेरिति। अत्र केचित् आशायिनि चेत्यग्रे आत्मनश्चेत्यंशो न वार्तिकान्तर्गतः किं तु पृथक् सूत्रम्। अन्यथाग्रे तदलाभापत्तिः "परस्य च" इति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिश्चेति तत्रत्यग्रन्थविरोधः। वार्तिकस्योत्तरत्रासम्बन्धस्य ततो लाभादिति। अत्राहुः। उक्तभाष्योदाहरणान्यथानुपपत्त्यानुवृत्त्यङ्गीकारात्स ग्रन्थो युक्त एवेति। वस्तुतो यथा न विरोधो ऽनेन भाष्येण च तस्य तथा तत्रैव स्फुटीभविष्यति।

पुरः प्रवेष्टव्या इति । प पालनपूरणयाः "भ्राजभास-" (पा० सू० ३।२।१७७) इत्यादिना क्विप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तु पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥

"इदुदुपधस्य" (पा० सू० ८।३।४१) ॥ इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन सम्बन्धः । 'अप्रत्ययस्य' इति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सम्बद्ध्यते । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैय्यधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्, अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम्, "अप्रत्ययस्य" इति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एवाग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिद्ध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वान्न स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ

शब्दरत्नम् ।

समुदायस्येति । "अलोऽन्त्यात्-" (पा०सू० १।१।६९) इति सूत्रे अवयववाचकान्त्यशब्देन समुदायस्याक्षेपेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः । इदुदुपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः । षत्वं तु "अलोऽन्त्यस्य" (पा० सू० १।१।५२) इत्यनेन विसर्गस्येत्यन्ये । व्याख्यादर्शोक्तरीत्याऽऽह—अप्रत्ययो य इति । तत्प्रसिद्धेरिति । विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । न स्यादिति ।

भैरवी ।

ननु "इदुदुपध" इति बहुव्रीहिसमासेऽन्यपदार्थत्वेन विसर्गस्योपस्थितत्वात्कथं समुदायस्य लाभोऽत आह—अलो ऽन्त्यादितीति । एवञ्च विसर्गापेक्षया समुदायस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पदार्थोपस्थितिकाले तस्यैवान्यपदार्थत्वं कल्पनीयमिति भावः । लाघवादाह—इदुदुपधस्येति । अन्य इत्यरुचिस्तु पदाधिकारस्य विशेषणत्वमित्यर्थप्रतिपादकभाष्यविरोध इति । लक्षणामकृत्वा सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे वक्ष्यमाणदोषापत्तिरत आह—व्याख्यादर्शोक्तेति ।

भावप्रकाशः ।

ननु बहुव्रीहावपि पूर्वपरस्थत्वसम्बन्धेन विसर्गस्यैवान्यपदार्थतया लाभेन कथं समुदायलाभोऽत आह-अलोन्त्यादितीति । उपधात्वस्य-तत्संज्ञायाः । निरूपितत्वादिति । एवं च विसर्गतोऽपि समुदायस्य प्रागुपस्थितिः पदार्थबोधकाले इति तथैवोचितमिति भावः । एतेन सम्भवतीति न्यायेन सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न्याय्यः, उपस्थितविसर्गस्यान्यपदार्थत्वे सम्भवत्यनुपस्थितसमुदायस्य तत्त्वासम्भवादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तथापि मूलासङ्गतिं ध्वनयितुं विना लक्षणां सामानाधिकरण्यमाह—इदुदुपधेति । अन्ये इति सूचितारुचिबीजं तु पदाधिकारस्य विशेषणत्वमित्युक्तभाष्यविरोधः । लक्षणया सामानाधिकरण्ये त्विष्टापत्तिः । वैयधिकरण्यान्वयापेक्षया लक्षणाया युक्तत्वात् । ध्वनितं चेद "शदेःशितः" इत्यत्र भाष्य इति । वक्ष्यमाणदोषादाह—व्याख्यादर्शोक्तेति । ननु तच्छब्देनान्यतरपरामर्शेऽन्यतरार्थालाभोऽत आह—विसर्गस्येति । विशिष्टपरामर्शकः स इतिभावः । मूले खण्डनकाराद्युक्तिञ्च खण्डयितुमेतदन्त-

सरला ।

आक्षेपेति । स्वघटकत्वं—स्वघटकवर्णप्रागभावानधिकरणक्षणवृत्त्युत्पत्तिकत्वम्—एतदुभयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वस्यान्त्यपदार्थतया तस्य समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षत्वेन समुदायस्याक्षेपः । तथाच समुदायविशिष्टत्वम् उपधात्वम् । वै० च स्वघटकत्वं, स्वघटकान्त्यालवधिकपूर्वत्वमेतदुभयसम्बन्धेनेति फलितोऽर्थः । एवञ्चोपधात्वमपि समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षमिति अत्राऽन्यपदार्थः समुदाय एव नतु विसर्ग इति तदाशयः । नन्वेवं वैयधिकरण्यान्वयस्वीकारे इकारोकारोपधसमुदायावयवस्य प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्य षत्वमित्यर्थे 'पयःकुण्डलसोमसुत्' इत्यत्रापि समुदायस्योकारोपधत्वात्तदवयवस्य विसर्गस्य षत्वापत्तिरित्यरुचेराह—इदुदुपधस्येति । विसर्गपदस्य तदन्तविधिना इकारोकारोपधसमुदाये सामानाधि-

चरितार्थः। ज्ञापकं च विशेषापेक्षम। तेन "अचः परस्मिन्-" (पा० सू० १।१।

शब्दरत्नम्।

रोरसुप्त्वेन पदत्वाप्रवृत्तेरिति भावः। **चरितार्थ इति।** ननु तत्रापि पुनर् स् इत्यवस्थायां जातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः। न चैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः। अग्निरित्यत्रापि समत्वात्। न चाग्निरित्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम्। सर्वथा अतिदेशापेक्षणेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। किं च रुत्वासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभम्।

भैरवी।

रोरसुप्त्वेनेति। अतिदेशाप्रवृत्ताविल्यादिः। खण्डनकाराद्युक्तिङ्खण्डयितुं शङ्कते—नन्विति। अतिदेशेन—प्रत्ययलक्षणेन। एवञ्चैतद्दृष्ट्या खरवसानयोरित्यस्यासिद्धतया ऽतिदेशस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। लौकिकेन न्यायेन सिद्ध्या शङ्कान्निराचष्टे—नचेति। समत्वादिति। रुत्वस्य सिद्ध्यर्थम्प्रवृत्तं यत्पदत्वन्तस्य तेन न्यायेन रेफान्तेऽपि लाभस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। एवञ्च ज्ञापकानुपयोग इति तात्पर्यम्। "अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकरः" इत्याशयिकामाशङ्कान्निराचष्टे—नचाग्निरिति। आदेशस्य-रुत्वस्य। अतिदेशलभ्येति। परम्परयेत्यादिः। कार्यस्य—विसर्गस्य। अकिञ्चित्करत्वादिति। यद्यतिदेशस्यापेक्षा न भवेत्तदा ज्ञापकानुसरणाभावो न्याय्यः स्यात्तथा तु नास्तीति भावः। रुत्वासिद्धत्वेनेति। पदसंज्ञाप्रयोजकशास्त्रदृष्ट्येत्यादिः।

भावप्रकाशः।

ग्रन्थस्यासङ्गतिमैक्येनैव प्रतिपादयितुमेतत्प्रतीकं धृत्वा 'सूचीप्रवेश'इतिन्यायेन मूलच्छेदं कर्तुं च शङ्कते—नन्वित्यादिना। **जातपदत्वेति।** यथोद्देशपक्षे भविष्यति किंचिदित्यभिसन्धिमात्रेण प्रवृत्तेरिति भावः। **अतिदेशेनैवेति।** प्रत्ययलक्षणेनैवेत्यर्थः। अन्यथा सकारे सति विसर्गाप्राप्त्या तल्लुकि तत्र कर्तव्ये सान्तनिष्ठतत्त्वस्य तद्दृष्ट्या तस्य सिद्धत्वेन रान्ते दौर्लभ्यमिति भावः। **सुलोपे इति।** तल्लुकोत्यर्थः। **एकदेशेति।** लौकिकेनेत्यर्थः। तत्रानसिद्धत्वादिति भावः। **समत्वादिति।** अग्निरित्यत्र प्रवृत्तस्य तेन न्यायेन तत्त्वस्य तत्र सौलभ्यात्। तथा च ज्ञापकानुपयोग इति भावः। **लभ्येति।** परम्परयेति भावः। तत्र स्थान्यादेशयोः रुविसर्गयोरसिद्धत्वमत्र रुवन्त्यस्यैव तथा चाणुरपीति न्यायेन सिद्धस्थानिके कार्य तेन तत्त्वात्तचारितार्थ्येनासिद्धस्थानिके तत्त्वाभावादप्रवृत्तिः। एवं च सामर्थ्यात्प्रवृत्तिरयुक्तेति भावः। **तस्येति।** उक्तविशेषस्येत्यर्थः। तथा चोभयत्रापि ज्ञापकोपयोगः सामर्थ्याद्वा प्रवृत्तिरिति वैषम्यमयुक्तमिति भावः। ननु पुनरित्यादौ तेनैव तत्त्वेऽप्यग्निरित्यादौ तं विनाऽन्यथापि तत्त्वमिति वैषम्यमिति चेत्तर्हि वैपरीत्यमेव वक्तुं युक्तमित्याह—**किं च रुत्वासिद्धत्वेनेति।** पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यातिदेशत्वेपि यथा तद्दृष्ट्या नासिद्धत्वमग्निमाणां तथान्यत्र स्पष्टम्। तथा च न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न्यायेन जायमानपदत्वस्य रान्ते एव पर्यवसितत्वेन रुत्वस्य विसर्गशास्त्रदृष्ट्या सिद्धत्वेन तत्सौलभ्यं तत्र तु लुकः सिद्धत्वमिति भावः। नन्विदं कार्यकाले यथोद्देशे वा? नाद्यः। तत्र संज्ञाया विसर्गदेशस्थत्वेन रुत्वदृष्ट्यैव प्रत्युतासिद्धत्वेन तत्रागत"पूर्वत्र"इतिसूत्रस्थपूर्वग्रहणेनाग्रहणेन रुत्वानसिद्धत्वात्, तत्र तदनङ्गीकाराच। नान्त्यः। तत्रासिद्धत्वेऽपि सकृत्प्रवृत्त्यैव कार्यसिद्धिरिति सिद्धा-

सरला।

करण्येनान्वयः, सम्भवति सामानाधिकरण्येनान्वये वैयधिकरण्येनान्वयस्यान्याय्यत्वादिति भावः।

अकिञ्चित्करत्वादिति। 'अग्निः' इत्यत्र 'पुनः' इत्यत्र चोभयत्रापि स्थानिवद्भावापेक्षायास्तुल्यत्वेऽपि पूर्वोदाहरणे स्थानिवत्सूत्रोद्देश्यस्य रुत्वरूपादेशस्यैवासिद्धतया उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिरेव नास्ति इति तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव न सम्भवति 'पुनः' इत्यत्र तु सुपोऽव्ययादिविहितत्वेन "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन लुकि लुग्रूपादेशस्य सिद्धतयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिरस्तीति तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिसम्भव इति नातिदेशापेक्षणमात्रेणाऽकिञ्चित्करत्वं वक्तुं शक्यते इत्यरुचेराह—**किञ्च रुत्वासिद्धेति।** सुलभमिति। अग्निसु

शब्दरत्नम् ।

किं च विसर्गस्थान्यल्रूपरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्धर्मत्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः । स्पष्टा चेयं रीतिः 'भोभगो--"(पा०सू० ८।३।१७) इति सूत्रे भाष्ये । किं चैवं सामानाधिकरण्ये "असोः" इति वक्तव्ये ऽप्रत्ययग्रहणं व्यर्थं

भैरवी ।

एवञ्च ज्ञापकवर्णनपरग्रन्थासङ्गतिरिति मूलकारोक्तिमपि खण्डयति—किञ्चेति । सूत्रे भाष्य इति । स्फुटीभविष्यति तत्रैवैतत् । एवं सामानाधिकरण्ये—व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये । न-चासोरिति न्यासेऽपि पदलाघवाभाव इति वाच्यम् , सूत्रोपात्तस्य प्रत्ययपदस्य प्रत्ययप-दावच्छिन्ने शक्तस्य सुमात्रपरत्वे लक्षणायां ज्ञानगौरवम्, असोरिति न्यासे तु न लक्षणेति लाघवस्य सत्त्वात् । ननु न मया लक्षणाऽऽश्रीयते किन्तु शिवमात्रस्य पूजनकाले चैत्रो देव-

भावप्रकाशः ।

न्तात् तदतिदेशं विना तदलाभात् । प्रत्युत विसर्गदृष्ट्या रुत्वस्यैवासिद्धत्वेनेष्टसिद्ध्यभावे तत्रातिदेशेन पदत्वे कार्यकालपक्षाङ्गीकारेणासिद्धत्वाभावेन तत्सौलभ्याच्च । एवं च विशेषवैपरीत्याभावयोः सत्त्वेन युक्तमेव मूलमत आह—किं च विसर्गेति । एतेन मूलरीत्या रामायेत्यादौ सुप्त्वस्यैवात्र प्रत्ययत्वस्य सौलभ्यमुक्त्वा टीकारीत्या वैषम्यमाशङ्क्य तस्य "इट ईटि"इत्यत्रैवानाश्रयणेनाकिञ्चित्करत्वादन्यथा ऽत्रै-वापदत्वेन विसर्गानापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् , पदत्वस्यान्यथोक्तेश्चेति भावः । स्पष्टेति । स्फुटीभवि-ष्यति चैतत्तत्रैव । एतेन तद्भाष्यात्तथालाभेनेदं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु मूलमतेऽसाधारणत्व-निवेशेन नायं दोषोऽत आह—किं चैवं सामानाधिकरण्ये इति । व्याख्यादर्शोक्तरीत्या सामानाधि-करण्ये इत्यर्थः । वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्ये तु न दोष इति भावः । सोरितीति । मात्रालाघव-स्यासार्वत्रिकत्वेऽपि पदलाघवाभावेपि सामान्यस्य विशेषपरत्वे गौरवेण ततोऽत्र ज्ञानलाघवात् पिपठीः कृतमित्यादावस्यासिद्धत्वाद् र्वोरिति दीर्घ एवेति भावः । ननु व्रीहिं सुनाति व्रीहिसुत् तमाचष्टे व्रीहिस्तेन

सरला ।

इत्यवस्थायां रुत्वे जातेऽपि "सुप्तिङन्तं पदम्" इति पदसंज्ञादृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वेन सुबुद्धेरेव सत्त्वात्त-त्प्रवृत्तेः सुलभतया पदत्वं सुलभमिति भावः । वस्तुतस्तु संज्ञायाः कार्यकालपक्षे विधिदेशस्थत्वेनात्र विधिशास्त्रस्य "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इत्यस्य रुत्वशास्त्रापेक्षया परत्वेन तत्स्थस्य पदसंज्ञाशास्त्रस्य दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वं न सम्भवति, यथोद्देशपक्षे तु भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण पदसंज्ञायाः 'अग्निस्' इति दशायामेव प्रवृत्त्या रुत्वे कृतेऽतिदेशापेक्षायाः सर्वथाऽपेक्षणेनोक्तयुक्तेरसम्भव इत्यरुचेराह—किञ्च विसर्गेति । "भोभगो" इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्था-नितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तके कार्ये न स्थानिवदिति 'अनल्विधौ' इत्यस्यार्थस्वीकारेण प्रकृते विसर्गस्य रेफरूपाल्मात्रस्थानिकादेशतया अल्त्वव्याप्या धर्मः रत्वं तदवच्छिन्ना स्थानिता रेफे तत्समानाधिकरणो धर्मः प्रत्ययत्वं तन्निमित्तके षत्वपर्युदासे कर्तव्ये तन्निषेधेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिरिति तदाशयः । वस्तुतस्तु 'अनल्विधौ' इत्यस्य अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना या उद्दे-श्यता तादृशोद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेत्यर्थस्य हल्ङ्यादिसूत्रवार्तिकभाष्यप्रामाण्येनावश्यम-ङ्गीकार्यत्वस्य स्थानिवत्सूत्रव्याख्यानावसरे उक्तत्वेन प्रकृते षत्वस्य साक्षात्प्रत्ययत्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताक-त्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तिरिति स्थानिवत्त्वेन रेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य विसर्गे सुलभतया प्रत्ययरूपविसर्गः सुलभ इत्यरुचेराह—किञ्चैवं सामानाधिकरण्ये इति । प्रत्ययभिन्नो यो विसर्गस्तस्य षत्वमिति व्याख्या दर्शोक्तरीत्याऽन्वये इत्यर्थः । व्यर्थमिति । प्रत्ययरूपस्य विसर्गस्य सुस्थानिकस्यैव सम्भवेन तस्य 'असोः' इत्युक्तेरेव वारणेन सामान्यस्य प्रत्ययग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अग्निसात्—शब्दाण्णिचि टिलोपे तदन्तात् क्विपि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'अग्निस्' इत्यवस्थायां रुत्वे विसर्गे ततः करोतिशब्दे परे 'अग्निः करोति' इत्यत्र सातिप्रत्ययावयवसकारस्थानिकविसर्गस्य सुभिन्नत्वेऽपि प्रत्यय-

शब्दरत्नम् ।

स्यात् । किं चैवं "नित्यं समासे-" (पा०सू०८।३।४५) इति सूत्रे "अनुत्तरपदस्थस्य इत्यस्य वैयर्थ्यम् । परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादावनेन षत्वस्य दुर्वारत्वात् । किं चैवं "नित्यं समासे-" (पा०सू०८।३।४५) इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । तथा हि, अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्पिरादि ततो नित्ये प्राप्ते "इसुसोःसामर्थ्ये" (पा०सू०८।३।४४) इति विभाषा आरभ्यत इति हि तत्रोक्तम् । प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणभिन्नस्येत्यर्थे तु व्युत्पत्तिपक्षे ऽपि नित्यषत्वप्राप्तेरथाव्युत्पन्नमित्यादेरसङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र भाष्येऽथेति यद्यर्थे । तेन सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्ष एव न त्वसाविति सूचितम् ।

भैरवी ।

स्पूजयतीति वाक्यप्रयोगे कृते प्रकरणेन देवत्वेन देवविशेषबोधकता यथा देवशब्दस्य तथात्रत्यप्रत्ययपदस्यापि भविष्यतीत्यत आह—किञ्चैवं नित्यमिति । एवम्-उक्तरीत्या सामानाधिकरण्याङ्गीकारे । अनेन षत्वस्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि विसर्गस्य प्रत्ययभिन्नत्वसत्त्वात् । ।

एवम्—उक्तो ऽर्थः। एतेन नित्यं समास इति सूत्रस्थमनुत्तरपदस्थस्येत्युत्तरार्थमिति कल्पनायामपि भाष्यविरोधः स्फुट एवेति दर्शितम् । तेन—यद्यर्थकस्याथशब्दस्योपादानेन ; अस्य सूचितमित्यत्रान्वयः । षत्वसिद्धये-"आदेशप्रत्यययोः" इति सूत्रविहितस्य षत्वस्य सिद्धये । नत्वसाविति। अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः । एवञ्चेसुसन्ते नित्यषत्वाप्राप्तिरेव फलिता, सा त्वद्रीत्याऽयुक्ता स्यादिति भावः। इदम्पररीत्या । अव्युत्पत्तिपक्ष एवेति पक्षे तु बाहुलकत्वेन षत्वस्य

भावप्रकाशः ।

कृतं व्रीहिषुकृतमित्यादौ षत्वसिद्धये तदावश्यकम् । न च 'प्रत्ययाप्रत्यय'इतिपरिभाषया तत्रापि निर्वाहः वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेरङ्गस्येत्यत्र कैयटे स्पष्टत्वात्तस्या लक्ष्यासाधकत्वाच्च । अत आह—किं चैवमिति । उक्तसामानाधिकरण्याङ्गीकारे इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । षत्वस्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि त्वद्रीत्या विसर्गस्यातत्त्वात् नित्यग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य तन्निषेधार्थकतया सार्थक्यस्यानभिमतत्वादिति भावः । ननु न तन्मात्रस्य वैयर्थ्यम्, उत्तरार्थत्वात । अत एव सूत्रवैयर्थ्यमित्याशयोऽपि न । नचैवमपि योगविभागो व्यर्थ इत्याशयः, तर्हि त्वद्रीत्या पक्षद्वयेऽपि षत्वस्यानेनैव सिद्ध्या नित्यग्रहणस्य स्पष्टार्थतयोत्तरपदे तस्यैव निषेधार्थकतयाऽनेन तस्या दुर्वारत्वात्तस्य साफल्यादत आह—किं चैवमिति । नित्ये इति । अनेनेति भावः । विनिश्चये । कैयटासङ्गतिं सूचयितुं तद्रीत्या व्याचष्टे—अत्रेति । तेन—तदर्थकेन तेन । सूचितमित्यत्रान्वयोऽस्य । षत्वेति । "आदेशप्रत्यययोः"इत्यनेनेति भावः । इसाद्यंश इत्यादिना उसुसंग्रहः । त्वसावीति । अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः । एवं चेसुसन्ते नित्यषत्वाप्राप्तिरेव तद्ग्रन्थात् फलिता सा त्वद्रीत्या ऽयुक्ता स्यादिति भावः । अत्रत्यं तत्त्वं तु अन्यतोऽनुसन्धेयम् । सिद्धान्तं ब्रुवन् उपसंहरति—

सरला ।

भिन्नत्वाभावेन तत्र षत्ववारणार्थतया प्रत्ययग्रहणस्य न वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यरुचिरत आह—किञ्चैवं नित्यमिति । दुर्वारत्वादिति । सर्पिरादिशब्देषु विसर्गस्य प्रत्ययरूपत्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु परमपूर्वकमदस्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य क्विबन्तात्शब्देन समासे "षष्ठ्या आक्रोशे" इत्यनेन षष्ठ्या अलुकि 'परमामुष्याट्' इति जाते ततो णिचि टिलोपे क्विपि च सौ सुलोपे ततः कुण्डिकाशब्देन समासे परमामुःकुण्डिका' इत्यत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे विसर्गे च विसर्गस्य प्रत्ययरूपत्वेन तत्रास्याप्राप्त्या षत्ववारणार्थमनुत्तरपदग्रहणस्य सार्थक्यादित्यरुचेराह-किञ्चैवं नित्यंसमासे इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरिति । यदि तु "इसुसोः सामर्थ्ये" "नित्यं समासे" इत्यत्र प्रतिपदोक्तयोरेव इसुसोः "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्" इति परिभाषाबलेन ग्रहणमिति न 'परमामुः कुण्डिका' इत्यत्र षत्ववारणायानुत्तर-

शब्दरत्नम् ।

तस्मादत्र प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धिपरं प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थ उचितः । अत एव कविभिः कृतमित्यादौ न दोषः । "नित्यं समासे-" (पा० सू० ८।३।४५) इति सूत्रस्थानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य, कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थज्ञापकतैवोचितेति चेत्? सत्यम् । व्याख्यादर्शानुसारेणैतद्ग्रन्थसत्त्वात्; तद् ध्वनयन्वक्ष्यति-नातीवादर्त्तव्यमिति

भैरवी ।

सिद्धिरित्यन्यतोऽनुसन्धेयम् । तस्मात्—उक्तभाष्याक्षरस्वारस्यात् । प्रत्ययसम्बन्धीति । प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थः । एतेन "अग्निः करोति" इत्यत्र प्रत्ययसम्बन्धिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायभेदस्य विसर्गे सत्त्वाद्दोषो ऽस्त्येवेति परास्तम् ।

अत एव—प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थाङ्गीकारादेव । न दोष इति । न षत्वापत्तिरूपो दोष इत्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायभेदस्य विसर्गे सत्त्वाद्दोषः स्यादेवेति भावः । आदिना । "पेचुः काष्ठैः" इत्यस्य सङ्ग्रहः । उक्तमेवार्थं दार्ढ्याय पुनराह—नित्यं समास इतीति । अनुत्तरपदस्थस्येत्यस्योक्तार्थत्वमुक्तमेवात आह—कस्कादिष्विति । ननु कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्यापि व्यपेक्षायान्नित्यार्थतया चारितार्थ्यमस्त्येवेत्यत आह—चेति । एतेनोक्तभाष्यपरिग्रहः । एतद्ग्रन्थेति । मौलग्रन्थेत्यर्थः । तथाच प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवलक्षणया सामानाधिकरण्येनान्वय एवोचित इति सिद्धम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययावयवस्य नेति प्रसज्यप्रतिषेध एवोचितः । अत एव 'अग्निः करोति' इत्यत्र प्रतिषेधात्मककार्ये

भावप्रकाशः ।

तस्मादिति । उक्तभाष्यासङ्गतिरूपहेतोरित्यर्थः । परमित्यग्रे एवं चेति शेषः । प्रत्ययसम्बन्धीति । तदवयवमात्रेत्यर्थः । अन्यथाग्निरित्यत्र दोषावारणात् । तत्सम्बन्धिसमुदायादिभेदस्य विसर्गे सत्त्वात्तादात्म्यस्यासम्बन्धत्वादिति भावः । अनेन लाघवात्पर्युदासः सूचितः । एतेन प्रत्ययभिन्नस्यावयव इति पर्युदासेऽर्थइति । वस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव । अत एव तन्निषेधरूपशास्त्रीये कार्ये स्थानिवत्त्वमपि सुलभम् । पर्युदासे स्वतरवान्नैव प्राप्नोतीति च हरदत्तरत्नाकरोक्तमपास्तम् । आद्येऽग्निः करोतीत्यादावपि तद्भिन्नसमुदायसम्बन्धित्वेन षत्वापत्तेः । अन्त्ये निमित्तरूपकार्यस्यैव तत्र ग्रहणेनात्र प्रत्ययत्वस्य तथाभूतस्य शास्त्रीयत्वेन तदतिदेशे ऽतिदिश्यमानेत्युक्त्या वारणसम्भवे गौरवापत्तेः । मुख्यं दोषं तत्र सूचयन्नेतत्फलमाह—अत एवेति । आदिना पेचुः काष्ठैरित्यादिसंग्रहः । उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायाह—नित्यमिति । तस्योक्तरीत्या सार्थक्यादाह—कस्कादिष्विति । व्यपेक्षायां नित्यार्थतया साफल्यादाह—चैतदिति । तेनोक्तभाष्याप्रत्ययग्रहणयोः संग्रहः । अनुबन्धविशिष्टस्यासोरित्यस्य पाठेन व्रीहिष्कृतमित्यादावदोषात् तेषामनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन तादृशे द्विष्करोतीत्यादौ षत्वाय तत्सफलमिति मन्दोक्तमपास्तम् । चितेति । कविभिः कृतमित्यादिप्रयोगाणामनन्यथासिद्धेः । अत एव सामर्थ्य किं तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमिति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । किं च तत्सामर्थ्यादुत्तरपदे एतदप्रवृत्तिकल्पनातो लक्षणापूर्वकं तथान्वयबोधकतैवोचिता । बाधकल्पनातो लघुत्वात् । सर्पिष्कुण्डिकाशब्दस्यापीयमेव गतिर्युक्ता । तस्यापि बाधकल्पनेन लाघवात् । अन्यथाऽव्यपेक्षायामनेन व्यपेक्षायामिसुसोरिति सिद्धे शास्त्रबाधकत्वं वाच्यमितिगौरवं स्पष्टमेव । एवं च व्यपेक्षायां नित्यार्थश्चेति परममूलमयुक्तमेव । तद्ध्वनयन्वक्ष्यति-"अत्रत्यं तत्त्वम्"इत्यादि । एतेनेदुदुपधौ मिथः साहचर्यात् तृतीया-पञ्चमी-षष्ठी-तद्धित तिङन्तावयवभिन्नौ गृह्येते । यद्वान्यतरस्यांग्रहणापकर्षेण व्यवस्थितविभाषया नातिप्रसङ्ग इति मान्योक्तिस्तदनुरोधिनीति ध्वनितम् । ततो मदुक्तपक्षस्यैव लघुत्वान्न्याय्यत्वाच्चेति भावः । एवेन मूलोक्तसामानाधिकरण्यव्यावृत्तिः । सत्यमिति । अर्धाङ्गीकारे । त्वदुक्तसामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽपि रीतिः सा नेति भावः । एतद्ग्रन्थेति । "अप्रत्ययस्येति तु" इत्यारभ्य "चरितार्थः" इत्यन्तेत्यर्थः । अत एव तत्र तथावतारितः । मूलकृतोपीदमेवेष्टमिति ध्वनयन्नाह—तद् ध्वनयन्निति । मदुक्तार्थे ऽत्र मूलोक्तार्थाङ्गीकारवद्धरदत्तोक्तार्थाङ्गीकार इत्यतीवेत्युक्तिः सफला, मूलोक्तार्थे तु तदुक्तिर्निष्फलेति भावः । एतेन सप्रसज्यप्रतिषेधं वैयधिक-

५७) इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इति सिद्धान्त

शब्दरत्नम् ।

न प्रवर्तत इति । अत एव तिरश्चेत्यादौ सस्य श्चुत्वसिद्धिः । एतच्चेष्टानुरोधेन संयो·

भैरवी ।

कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य प्रवृत्तिरपि सूपपादा । अत एव-"अचः परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तेरेव । श्चुत्वसिद्धिरिति । अन्यथा ऽल्लोपस्य स्थानिवत्वात्तन्न स्यात् ।

ननु "न पदान्त" इति निषेधेन सिद्धिः ? निषेधविधायकसूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वन्तु वक्तुमशक्यम्, द्विर्वचनादिग्रहणात् । अत एव "न पदान्त" सूत्रभाष्ये वेतस्वानित्यत्र रुत्वप्राप्तिमाशङ्क्य 'पदेऽन्तः' इति सप्तमीसमासेन समाहितम् । नच सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे परस्य पदत्वाभावेन कथमत्र निषेधस्य प्राप्तिः । धनक्रीतेत्याद्यर्थङ्कारकांशे गतिकारकानामिति वचनस्य क्वचिदप्रवृत्तिस्वीकारात् । अत एव 'गोचा' इत्यादावबङादेशो न । गोचेत्यादिसिद्ध्यर्थं पद इत्यस्य पदत्वयोग्यपरताया आवश्यकत्वाच्चेत्यत आह—आदाविति । तेन "राज्ञ" इत्यादिसङ्ग्रहः । एतच्चेति । "अचः परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरित्येतच्चेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

रण्यमेव हरदत्तोक्तं युक्तम्, न मूलोक्तं सामानाधिकरण्यम्, सर्पिष्करोतीत्यत्र वैकल्पिकषत्वेऽपि तिष्ठत्वित्याद्युक्तप्रत्युदाहरणेऽनेन नित्यषत्वापत्तेः । अन्युत्पत्ताविष्टापत्तिस्तु न, पक्षान्तरे दोषात् । किं च इसुसोरित्यस्य सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन तस्यैवात्रेष्टत्वानुमानात् । अन्यथा पक्षभेदेन विकल्पसिद्ध्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । किं च तत्रानेन षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकेत्यादि त्वदुक्तिविरोधः । किं चेणः ष इत्यस्य सर्पिष्पाशमित्युदाहरणासङ्गतिरनेनैव तत्सिद्धेरिति खण्डनकृद्दण्डयाद्युक्तम्, इदुदुभ्यामप्रत्ययस्येत्येव सिद्धे उपधाग्रहणं नियं य इदुदुपधस्तल्लाभाय तेन कविभिरित्यादौ न दोषः, रामैरित्यादौ तदभावादिति मूलोक्तं सिद्धत्वज्ञापकं वैयधिकरण्येनान्वयेऽसङ्गतं स्यादित्याशङ्क्य न मुने इति योगविभागात्तत्सिद्धिरिति च दण्ड्युक्तं च,-'सामानाधिकरण्यं वाचनिकं न्यायसिद्धं वा ? नाद्यः, तथावचनस्य भाष्यादावभावात् । नान्त्यः । उक्तलक्ष्यविरोधेन लाघवमूलकस्यापि तस्य बाध्यत्वात् । अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधोच्छेदापत्तेः । न च पुंसो नेति भाष्यविरोधः । अन्युत्पत्तिपक्षे दोषात् । पक्षान्तरे स्वार्थिक निषेधानुवादः । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं च विध्यर्थं तज्ज्ञापकतापरभाष्यं तु काका योज्यम् । यद्वा तद्वैयधिकरण्यमेव ज्ञापयति न तन्निषेधम् । अत एव परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादि सङ्गच्छत इति वैय्यधिकरण्यमेव रमणीयम्'-इति रत्नाकरोक्तं च, मूलोक्तं सामानाधिकरण्यमेव युक्तमिति साधयितुं "मुखमस्ति" इति न्यायेन यत्किञ्चिन्मन्दोक्तं चापास्तम् । आद्ये टीकोक्तरीत्या दोषाभावात् । द्वितीयेऽग्निरित्यादौ षत्वाप्राप्तेः राम इत्यादावकारोपधत्वात् प्रियचत्वा इत्यादौ तत्त्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ तदनापत्तेश्च । हयवरट्सूत्रे उपधाग्रहणस्य खण्डितत्वाच्च । योगविभागस्याप्रामाणिकत्वाच्च । तथान्वयेपि 'सर्वे सर्वपदा"इतिन्यायेन ज्ञापकसङ्गतेश्च । तृतीयेप्युक्तोत्तरत्वात् । तुर्येऽनुवादस्यैव मिथोविरुद्धत्वेन कर्त्तुमशक्यत्वादिदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति 'अलमिति'इति बोध्यम् । तिरश्चेति । ननु नपदान्तेति निषेधेनैव सिद्धिः । न च विधिदृष्ट्या सिद्धत्वेप्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वमेवेति वाच्यम्, द्विर्वचनादिसाहचर्येण तथैवाङ्गीकारात् । अत एव वेतस्वानित्यत्र रुत्वप्राप्तिमाशङ्क्य सप्तमीसमासेन समाहितं भाष्ये । नचैवं तदप्राप्तिरेव परपदस्थाजादेशत्वाभावात्, सोपपदादञ्चेः क्विपि गतिकारकेत्यादिना प्राक् सुबुत्पत्तेः समासादिति वाच्यम्, तस्यानित्यत्वेन सुबन्ते समासे तत्प्राप्तेः । अत एव गोचेत्यादिसिद्धिः । अन्यथा अवङापत्तिः स्पष्टैव । उत्तरपदत्वे चेत्यस्य तु प्रागुक्तरीत्या प्राप्तिः । अथ तदनित्यत्वे मानाभावः, किं तु बहुलग्रहणात्कारकांशे क्वचित् सुबन्तेनापि समासः यथा साहितस्य धनक्रीतेत्यादाविति ब्रूषे तथापि गोचेत्याद्यर्थं 'पदे'इत्यस्य पदत्वयोग्यपरताया आवश्यकत्वेनात्र तत्प्राप्तिर्निष्प्रत्यूहैव । न पदान्त सूत्रभाष्यमप्यत्र मानमत आह-आदाविति । तेन राज्ञ इत्यादिसंग्रहः । ननु ज्ञापकस्य कुप्वोः परत इति विशेषापेक्षत्वेपि तस्य वाचनिकत्वे तस्य दोष इति कस्य निषेधाऽत आह—एतच्चेष्टेति । अयं च मूलीयप्रपञ्चितपदसूचितोऽर्थः । वस्तुतः स उक्तयुक्त्य

उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभेऽस्माभिः। नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेत्? न, कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन

शब्दरत्नम्।

गादिलोपलत्वणत्वातिरिक्तविषयं, तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति "तस्य दोष–" इत्याद्यपि न वाचनिकमिति भावः। मातुः कार्यमिति। सिद्धान्तव्याख्यानेऽप्यत्र दोषः। तथा हि, सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्ययः समुदायनिवेशितत्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्सम्बन्धित्वाभावात्। यस्तूत्वे कृतेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः, स लुप्त एव। न च "अन्तादिवच्च" (पा० सू० ६।१।८५) इत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुरसित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया एकदेशविकृतन्यायेनो·

भैरवी।

अयञ्च प्रपञ्चितपदानुवादः। वस्तुतो "न पदान्त" सूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणेन वतिघटितान्योतिदेशानान्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिर्भवत्येव। अत एव 'अमो क्षीरेपण' इत्यादिसिद्धिरिति स्फुटीभविष्यति। द्विर्वचनादिग्रहणन्तु न्यायसिद्धानुवादः। "तस्य दोषः" इति तु वाचनिकमिति बोध्यम्।

मूले—नन्वेवमिति। एवम्–प्रत्ययभिन्नस्येति रीत्या सामानाधिकरण्येन व्याख्याने। षत्वं स्यादिति। विसर्गस्य प्रत्ययभिन्नत्वादिति भावः। अत्रैवमित्युपादानेन प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसम्बन्धिनि लक्षणापक्षे नायन्दोष इति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायाह—सिद्धान्तेति। अकारः–असोऽवयवाकारः। समुदायनिवेशितत्वात्—असिति समुदायपर्याप्तत्वात्। तदादेशस्य–अकारादेशस्य। अस्याकारादेशत्वेऽपि "द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः" इति न्यायेन ऋवर्णादेशत्वमपीति रपरत्वस्य सिद्धिः।

"सर्वे सर्वपदादेशाः" इति न्यायानुसारिणमाशङ्कान्निराचष्टे–नचान्तादीति। प्रत्ययतयेति।

भावप्रकाशः।

न्यायसिद्धानुवादोऽतिदेशान्तराणां वतियुक्तानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनाय नपदान्तेत्यत्र द्विर्वचनादिग्रहणवत्। तत्फलं त्वमी क्षीरपेणेत्यादिनानुपदमेव स्फुटीभविष्यति। इदं तु वाचनिकमेव। योगविभागस्तु भाष्ये न दृश्यते। अत एव सिद्धकाण्डं वार्तिककृतारब्धं "नलोपः" इति सूत्रं च सूत्रकृता। मान्योक्तिस्तु कौस्तुभानुसारिणी। स तु चिन्त्य एवेति बोध्यम्। तद्ध्वनयन्नाह—इतिभाव इति। अन्यथेति बोध्यमित्युचितमिति दिक्।

यत्तु कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्येति भाष्योक्तं ज्ञापकं मूलोक्तपक्षसाधकम्। अन्यथा एकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणात्प्रत्ययसम्बन्धतया तत्सम्बन्धित्वेन विसर्गस्य षत्वाप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव। लुप्यतेऽत्र प्रत्यय इति भाष्यमुपादाय ससंनिधावनेन प्रत्ययत्वं न लब्धं समुदायनिष्ठत्वात्तस्येति कुतस्तदादेशे तत उत्वे कृतेऽवशिष्टससतु प्रत्ययसंज्ञोऽपि लुप्त इति भाव इति कैयटोक्तं तु चिन्त्यम्। तत्सन्निधौ तथात्वेपि तस्मिन् लुप्तेऽवशिष्टस्य सम्भावनया प्रत्ययत्वानपायात्। अन्यथा यातिरित्यपि न स्यात्, वरेग्रहणं चानर्थकमापद्येत। तस्मादेकांशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादुर इत्यस्य प्रत्ययत्वं दुर्वारमिति रत्नाकरः। यद्यपि मूलोक्तपक्ष एवोक्तभाष्यसंमतस्तथापि प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षवदफलः। वैयधिकरण्यपक्षस्तूक्तरीत्या आवश्यक एवेति दण्डी च। तदुभयमप्ययुक्तं, फलसत्त्वे सम्भावनया तदाश्रयणेप्यत्र तत्त्वे तदभावात, एवमप्यन्तवत्त्वस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तेश्च, वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य सफलत्वाच्च, तथा वैयधिकरण्यानाश्रयणाच्च। तदेतद् ध्वनयन्नाह—सिद्धान्तेति। लक्षणया सामानाधिकरण्येपीत्यर्थः। दोषः। षत्वापत्तिः। यस्तूत्वे इति। उत्वइत्यर्थः। यदागमा इति न्यायेनेति भावः। कैयटोपरि नारायणरत्नाकरोक्तं दोषमुद्धरति–नचान्तेति। सुलभतेति। रात्सस्येति रुत्वस्यासिद्धत्वात्

ङसिङसोरत उकारात्परस्य षत्वं नेति ज्ञापनात् । एवं च 'अप्रत्ययस्य' इत्येतदपि

शब्दरत्नम् ।

रित्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । प्रत्ययसम्बन्धित्वं तु न स्थानिवत्त्वलभ्यमशास्त्रीयत्वात् । "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेन मातृ असित्यत्य स्थानित्वेऽप्यसित्यस्य स्थानित्वालाभेनोर्सित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे "उरण् रपरः" (पा० सू० १।१।५१) इति सूत्रे च भाष्ये उक्तम् "इह कस्मान्न भवति पितुः करोति, "अप्रत्ययस्य" इति षत्वं प्राप्नोति, अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते, प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं, लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो "रात्सस्य" (पा० सू० ८।२।२४) इति" । लुप्यतेऽत्रेत्यादेरयमर्थः—प्रत्ययविसर्जनीयत्वेन यस्तवाभिमतः स लुप्यते न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बोद्धयम् । ज्ञापनादिति । त्रिपाद्यामप्यन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः । अत एव 'अग्नी,

भैरवी ।

तदवयवसस्य प्रत्ययावयवतया तदादेशस्य विसर्गस्य तत्त्वसत्त्वेनेति शेषः । ननु स्थानिवत्सूत्रस्य प्रवृत्तिरुपपादितेति तेनोर्सित्यस्य प्रत्ययत्वम्भविष्यतीत्यत आह-स्थानिवत्त्वेनेति । ननूपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्याप्रत्ययत्वेऽपि सकारनिष्ठम्प्रत्ययसम्बन्धित्वमतिदेशेन विसर्गोऽस्त्वित्यत आह-प्रत्ययसम्बन्धित्वमिति । मातृ असित्यस्येति । अस्मिन्पक्षे ऋसिति समुदायो नार्थबोधक इति स परित्यक्तः । एतदेव—उपपादितपदार्थसत्वमेव । अत्रैवकारेण कैयटेन "लुप्यते ऽत्र प्रत्ययः" इति प्रतीकमुपादाय ससन्निधावकारेण प्रत्ययत्वन्न लब्धं समुदायनिष्ठत्वात्तस्येति कुतस्तदादेशे तत्, उत्वे कृते ऽवशिष्टस्सस्तु प्रत्ययसंज्ञोऽपि लुप्त इति भाव' इति यदुक्तन्तन्न युक्तमिति ध्वनितम् । सकारसन्निधावकार यद्यपि न प्रत्ययत्वं तथापि तस्मिन् लुप्तेऽवशिष्टेऽकारे प्रत्ययत्वस्यानपायात् ।

ननु "रात्सस्य" इत्यनेन सकारस्य लोपो विधीयते, नतु विसर्जनीयस्येति "लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्य" इति भाष्यस्य कथं योजनेत्यत आह—लुप्यतेऽत्रेत्यादेरिति । यः-विसर्जनीयः । प्रत्ययस्यैव-सस्यैव । ज्ञापनद्वारेति । एवञ्च मुख्यं ज्ञाप्यमिदमेव, षत्वन्नेति तु फलितार्थकथनमिति ध्वनितम् । अत एव-त्रिपाद्यामन्तादिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव ।

भावप्रकाशः ।

सलोपे सतीति शेषः । न दोष इति । विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वान्न षत्वापत्तिरित्यर्थः । तत्रान्तेति । कर्त्तव्ये इति शेषः । सूत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । त्रान्तादित्वाप्रवृत्तेरितिपाठस्तु सुगम एव । तदुक्तमेव खण्डयति—स्थानीति । अस्य तत्रापि प्रवृत्तेरिति भावः । उपात्तस्येत्युक्तिफलमाह—सर्वे सर्वेति । इत्यस्येत्येकवचनेन समुदायस्य स्थानिता सूचिता । तदाह—असित्यस्येति । इतिर्दोषप्रतिपादकग्रन्थसमाप्तौ । एतदेवेति । अन्यथोक्तरीत्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । स्यतीति । अर्थे तात्पर्यं न त्वानुपूर्व्यामिति भावः । नन्वेतद्भाष्यस्योक्ततात्पर्यकत्वेपि 'प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति' इत्यत्र तदवयवस्तद्रूपो वेत्यर्थद्वयस्य सम्भवेपि श्रूयमाणविसर्जनीयस्योक्तरीत्या तदनवयवत्वाल्लोपाप्राप्तेश्च लुप्तस्य।विसर्जनीयत्वाच्च भाष्यमसंगतमेवात आह—लुप्यते इति । प्रत्ययविसर्जनीयत्वेनेति । तत्स्थानिकविसर्जनीयत्वेनेत्यर्थः । तत्स्थानिकत्वेनेति यावत् । यः—विसर्जनीयः । प्रत्ययस्यैव—सस्यैव । अतएव लुप्यतेत्र प्रत्ययो रात्सस्येतीति पाठैकवाक्यता भवतीति भावः । इतीति बाध्यमितिपाठः । ज्ञापनेति । एतेन मुख्यं ज्ञाप्यमिदमेव, षत्वाभावस्त्वार्थिक इति मूलोक्तज्ञापनादित्यस्यार्थिकबाधनादित्यर्थः सूचितः । एवं चोसित्यस्य प्रत्ययतया तत्सम्बन्धित्वसत्त्वेन तद्भेदाभावेनान्यत्र षत्वाभावः स्वस्मिन् चारितार्थ्यं च युक्तमेवेति भावः । यथाश्रुतार्थ-

व्यधिकरणमेवेति हरदत्तेनोक्तं नातीवादर्तव्यम् ।

मातुरिति । अत्र हि "ऋत उत्" (पा० सू० ८।१।१११) इत्येकादेशशास्त्रं

शब्दरत्नम् ।

क्षीरपेण' इत्यादौ मीत्वणत्वे सिद्धयतः । अत्रैकारस्यादस्सम्बन्धित्वं पे इत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वं चान्तवद्भावाधीनमिति बोध्यम् । व्यधिकरणमेवेति । प्रत्ययस्य सम्बन्धी यो विसर्गस्तस्य नेत्यर्थ इति तद्भावः । अगत्या च वाक्यभेदाऽसमर्थसमासवैयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमिति तदभिमानः । नातीवेति । वैयधिककरण्यान्वयफलस्य कविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्येवं लक्षणया सामानाधिकरण्येनापि संग्रहसम्भवादिति भावः । व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये तु लेशतोऽपि तदादराभावादतो-

भैरवी ।

एवञ्चोर्सित्यस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययतया सकारे गतेऽप्युरित्यस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययतया तदादेशस्य विसर्गान्तस्योरित्यस्यापि प्रत्ययत्वमिति विसर्गे प्रत्ययावयवत्वमर्थादेव लब्धमिति तदानयनार्थन्नातिदेशापेक्षेति भावः । एकाजुत्तरपदत्वमिति कर्मधारयः । अधीनमिति । ननु स्थानिवद्भावेन, अशास्त्रीयत्वात् । एतेनान्तादिवत्सूत्रं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति प्राचोक्तमपास्तमिति सूचितम् । 'पे' इत्यस्यकाच्त्वं यद्यपि स्वतः सिद्धन्तथाप्युत्तरपदत्वस्याशास्त्रायत्वेन तदलाभादित्थमुक्तम् । हरदत्ताभिमतं वैयधिकरण्यमुपपादयति—प्रत्ययस्येत्यादिना । अगत्या–'कविभिः कृतम्' इत्यादौ गत्यन्तराभावेन । अभिमान इति । प्रत्ययपदस्य लक्षणया प्रत्ययसम्बन्धिबोधकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवतोऽभेदेन विसर्गविशेषणत्वम् । एतेन सर्वेष्टसिद्धौ क्लेशानुसरणं व्यर्थमिति भावः । लेशतोऽपीति । स्वस्य तस्य च मते प्रत्ययपदम्प्रत्ययसम्बन्धिपरम् । एतावानेव विशेषः, स्वमते सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः, तन्मते वयधिकरण्येन । फलञ्च तुल्यम् । व्याख्यादर्शोक्तमते तु प्रत्ययपदस्य न लक्षणा, कवि-

भावप्रकाशः ।

त्यागफलमाह–अतएवेति । उक्तार्थाद्धोकारादेवेत्यर्थः । अत्रेति । उभयत्रेत्यर्थः । सम्बन्धित्वमिति । सान्तनिष्ठादस्त्वस्यैकेति न्यायेनाकारान्तेशास्त्रीयनिष्ठस्यान्तवत्त्वेनैकारान्ते आनयनेन तत्र तत्सम्बन्धित्वमर्थात् सिद्धमत एव पूर्वापरविरोधो नेति भावः । पे इत्यस्येति । तद्विशिष्टस्येत्यर्थः। अत एवाह–एकाजिति । सौत्रानुवादः । चेन समासत्त्वम् । अन्यथाधिक्यन्यूनते स्पष्टे एव । यद्यप्येकाच्त्वमशास्त्रीयं तथापि तस्य स्वतःसत्त्वेनोत्तरपदत्वस्यैव साध्यत्वेन तस्यान्यशास्त्रीयत्वेपि विशिष्टसमासस्वरूपस्य तथाशास्त्रबोध्यत्वेन तन्निष्ठविशेष्यधर्मवद्विशेषणधर्मस्यापि शास्त्रीयत्वेन विशिष्टानयनं निर्बाधमिति भावः । अधीनमिति । स्थानिवत्त्वं तु न आद्यस्यादःसम्बन्धित्वस्याशास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयादस्त्वस्योभयथाप्यस्थानिधर्मत्वाच्च । शास्त्रीयत्वं च विधेयतया शास्त्रबोध्यत्वमत एवैकाच्त्वादेर्न तत्त्वम् । अन्त्ये विशेषणतयाऽलाश्रयणात्, पक्षभेदेन वर्णयोः समुदायस्य वा स्थानित्वेन द्वयोरपि तदधर्मत्वाच्चेति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधोपि तस्येष्टत्वद्वदित्याह—प्रत्ययस्येति । वैयधिकरण्यं स्पष्टयितुं तथोक्तम् अन्यथान्यतरवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इत्यर्थइति । इतिसूत्रैकदेशार्थः । एवं चैवकारेण मूलस्थेन तदनुवादान्तर्गतेन तत्रेदुदुपधस्येति वैयधिकरण्यानन्तरं तथाकथा मूलोक्तसामानाधिकरण्यव्यावृत्तिरत एव तत्रत्यापि सङ्गतिरिति बोध्यम् । अगत्येति । कविभिः कृतमित्याद्यनन्यथासिद्धयेत्यर्थः । अभिमान इति । लक्षणारूपपदैकदोषस्योक्तवाक्यत्रयदोषतो लघुभूतस्य सहनेन तथान्वयेनेष्टसिद्धया गतेरभावेन तत्त्रयसहनं मुधैवेत्यरुचिरनेन सूचिता । अपिः पर्युदाससमुच्चायकः । तेन वाक्यभेदादिकं न । एवं चेषत्तदादर इत्यतीवेत्युक्तिः सफलेति भावः । लेशतोपीति । तदन्वयफलस्य कथमप्यसंग्रहात् अत्यन्तादरनिषेधोऽनुचितः । मन्मते

विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम्। आकरे तु "एकादेशशास्त्रनिमित्तात्" इति प्रचुरः पाठः। तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥

शब्दरत्न

वेत्यसङ्गतमेव स्यादिति। अनेनोक्तव्याख्याया एव स्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलम्।

परम्परयेति। एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः। प्रचुरः पाठ इति। ओषधीस्कृधीत्यादौ शसैकादेशे "कःकरत्करतिकृधि-" (पा० सू० ८।३।५०) इति षत्वनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तम्। मूले तु तस्य फलस्य च्छान्दसत्वात् "छन्दसि वा प्र-" (पा० सू० ८।३।४९) इत्यतः "इणः षः" (पा० सू० ८।३।३९) इत्यस्य निवृत्त्या ऽदोषाच्च षष्ठ्यन्तमेव पठितमिति दिक् ॥

भैरवी।

भिरित्यत्र दोषावारणञ्चेति तदादराभाव इति भावः। अनेन-अतीवेति कथनेन। अलमिति। उक्तदोषगणापत्त्या स्वीयव्याख्यैवोचितेति सूचितम्।

एकादेशशास्त्रमुकारादेशे निमित्तं न तु विसर्गे इत्येकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येत्यनुपपन्नमत आह—एकादेशेति। प्रचुर इति। "इदुदुपध" इतिसूत्र-"उरण् रपर "सूत्रयोरेवन्दर्शनम्भाष्ये ऽस्तीत्यस्य प्रचुरत्वम्। तादृशपाठसाध्यफलन्त्वन्यथासिद्धमित्याह-ओषधीस्कृधीत्यादाविति। ओषधिशब्दाच्छसि पूर्वसवर्णदीर्घे शसः सकारस्य रुत्वविसर्गयोः "कः करत्" इत्यस्य प्राप्तिः। इति षत्वेति। इति सूत्रप्राप्तषत्वेत्यर्थः। तत्र "इणः षः" 'सः' इति च सम्बध्यते। कःप्रभृतिषु परेषु अदितिशब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येणः परस्य षो ऽन्यस्य तु स इति "कस्कादिषु च" इति सूत्रस्येव तदर्थात्प्राप्तिः षत्वस्य। अन्यथा परममूले तस्य सूत्रस्य सकारविधायकत्वेन व्याख्याततत्वादसङ्गतिः स्यात्। तत्फलम्-पञ्चम्यन्तपाठफलम्। चो ऽप्यर्थे। मूले—परममूले। तस्य फलस्य छान्दसत्वादिति। सकारघटितस्य षकाराभावदर्शनविषयप्रयोगस्य छान्दसत्वादित्यर्थः। छन्दसीति। एवञ्चेण इत्यस्य "कस्कादिषु च" इत्येतत्पर्यन्तमेव सम्बन्धो भवतीति तेन सूत्रेण सकार एव विधीयत इति भावः। दिगिति। दिगर्थस्तु

भावप्रकाश

तूक्तरीत्या वाक्यभेदाद्यापत्त्या तथादरो निषेद्धुं युज्यत इति भावः। असङ्गतमेव स्यादिति। तथाचोक्त एव तस्याशय इति भावः। अग्रे इति भाव इति पाठः। इष्टापत्तिं खण्डयति—अनेनोक्तेति। अतीवेति कथनेन लक्षणया सामानाधिकरण्यस्यैवेत्यर्थः। सूचितवानिति। यद्यपि ध्वनितापेक्षयोक्तं प्रबलं तथापि स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेनान्यदीयं लिखित्वा शङ्कान्तरेण विच्छिद्य तथोक्त्या स्वीयं मतं ध्वनितवानित्यर्थः। अन्यथोक्तदोषगणापत्तिस्तदाह—अलमिति। अस्यार्थस्तूक्त एव।

प्रचुर इति। उक्तसूत्रद्वयादिभाष्यादावसकृत्तथोल्लेखात्तत्त्वमिति भावः। इति षत्वेति। इतिप्राप्तषत्वेत्यर्थः। कःप्रभृतिषु पञ्चसु परतोऽदितिशब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येण उत्तरस्य षोऽन्यस्य तु स इति तदर्थः। कस्कादिषुचेत्यस्यैवेति भावः। तत्फलमुक्तमिति। पञ्चम्यन्तपाठफलमप्युक्तमित्यर्थः। चोऽप्यर्थोऽत्र सम्बध्यते षत्वतुक्योरिति सूत्रभाष्ये इति शेष इति भावः। मूले त्विति। कौमुद्यां त्वित्यर्थः। तस्य फलस्येति। तत्र षत्वाभावरूपफलस्येत्यर्थः। छान्दसत्वादिति। लक्ष्यस्य सघटितस्य छान्दसत्वादित्यर्थः। सिद्धत्वादिति शेषः। इदं चेणः ष इत्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्य। वस्तुतस्तस्यैव न "कस्कादिषु च"इत्यन्तं तदनुवृत्तावप्यग्रेऽनुवृत्तौ मानाभावादित्याह—छन्दसीति। अदोषाच्चेति। तन्निवृत्त्या तेन सत्वमात्रविधानेनेष्टसिद्धेः षत्वापत्त्यभावाच्चेत्यर्थः। तथा च न ज्ञापकोपयोग इति भावः। दिगिति। तदर्थस्तु

सरला।

पदग्रहणस्य सार्थक्यमित्युच्यते तथाऽपि सर्पिरादिशब्दस्थसकारस्थानिकविसर्गस्य व्युत्पत्तिपक्षेऽव्युत्पत्ति-

मुहुःकामेति । इह "कुप्वोः≍क≍पौ" (पा० सू० ८।३।३७) इति प्रवर्तते । वृत्तौ मुहुस्कामेति सकारः क्वचित् पठ्यते, तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः ।

द्विस्त्रिश्चतुरिति (पा० सू० ८।३।४३)। इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्यात् चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । कृत्वोऽर्थग्रहणं ज्ञापकम्—साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति । तेन "दीधीवेवीटाम्" (पा० सू० १।१।६) इत्यत्र धातुसाहचर्येऽपि आगमस्येटो ग्रहणम् । उभयत्र विभाषा चेयम् । चतुरित्यस्य "इदुदुपधस्य-" (पा० सू० ८।३।४१) इति प्राप्ते, इतरयोस्त्वप्राप्ते । न च तयोरपि "इसुसोः सामर्थ्ये" (पा० सू० ८।३।४४) इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या ।

शब्दरत्नम्

प्रामादिकमिति । पदादित्वेन "सोऽपदादौ" (पा० सू० ८।३।३८) इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः ॥

साहचर्यमिति । न च रामलक्ष्मणावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसम्बन्धस्याभिधानियाम-

भैरवी ।

पञ्चम्यन्तपाठो भाष्यसम्मत एवोचितः । अत एव "अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः" इति सूत्रे-प्रकृतं षग्रहणमनुवर्तते तेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यपदाङ्किमर्थमिति विचारे "क्व प्रकृतमिणः ष" इति भाष्यं सङ्गच्छत इति षग्रहणस्य कःकरदिति सूत्रे सम्बन्धो भवत्येवेति । परममूले तु "कः करत्" इति सूत्रस्य सकारादेशमात्रविधायकत्वेन व्याख्यानं वृत्त्यनुसारण । अत एव वृत्तौ अदितिः करदित्यत्र सकारादेश इत्युक्तम् । हरदत्तेन तु पूर्वोक्त-"अपदान्तस्य" इति सूत्रस्थभाष्यदर्शनेन "सकारादेश" इति प्रतीकमुपादाय षत्वस्याप्युपलक्षणमेतदिति व्याख्यातम् ।

दृष्टसाहचर्येति । लोकादावित्यादिः । साहचर्यसम्बन्धस्य—एकस्मिन्कार्ये परस्परसापेक्षत्वरूपसम्बन्धस्य । नियामकत्वमिति । युगपदेवोभयोः प्रसिद्धार्थबोधकत्वमित्यर्थः । ' 'योगा विप्रयोगश्च' इत्यादिना हरिणा ऽयमर्थः सङ्गृहीतः । तदर्थस्तदुदाहरणानि चान्यत्र स्पष्टानि ।

भावप्रकाशः ।

पञ्चम्यन्तमेवोचितम् । अत एवापदान्तस्येत्यत्र "क प्रकृतम् ? इणः षः" इति भाष्यं संगच्छते । "कः करोत्"इति सूत्रे सकारादेश इति प्रतीकमुपादाय षत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् तथाचादितिप्रतिषेध इति हरदत्तोऽपि । किं च भवन्मतेऽप्यस्यासिद्धतयेणः ष इति प्राप्तवारणाय तस्यावश्यकत्वम् । अत्र सस्य स्वतः सत्वेनैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वाभावात् षष्ठ्यन्तपक्षे वारणं दुष्करमिति ।

अस्याप्राप्तेरिति । हरदत्तोक्तेरनुवादोऽयम् ।

दृष्टेति । लोकादाविति भावः । साहचर्यसम्बन्धस्येति । एकस्मिन्कार्ये प्रसिद्धपरस्परसापेक्षत्वरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । नियामकत्वमिति । युगपदेवोभयोस्तत् । तेन नान्योन्याश्रय इति भावः । तदुक्तं हरिणा—संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ॥
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" इति ।

एते संयोगादयो नानार्थशब्देषु शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तदपाकरणद्वारा विशेषस्मृतहेतवो निर्णयहेतव इत्यर्थः । उपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तन्मात्रार्थविषयकान्वयबाधजनका

सरला

पक्षे वा प्रत्ययभिन्नत्वेन तस्यानेन सर्वत्र षत्वप्राप्त्या "नित्यं समासे" इत्यनेन उत्तरपदस्थविसर्गस्य रुचिर्बोद्धव्येति दिक् ।

इसः प्रत्ययस्य अर्थवतश्च तत्र ग्रहणात्। चतुष्कपाल इति। 'इदुदुपधस्य"

शब्दरत्नम् ।

कत्वं दृष्टम्, न चैषां क्वापि साहचर्यसम्बन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् । "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" (पा०सू० २।३।१०) इत्यनेन लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीशङ्कायां "यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो व ने चावर्जने च, अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनार्थात । यथा ऽस्य गोः सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः" इति "कर्मप्रवचनीययुक्ते" (पा० सू० २।३।८) इति सूत्रस्थभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनाक्षतेः । परिभाषायां सहचरितशब्देन सदृशस्यैव ग्रहणम् । सहचरस्य भावः साहचर्यम्, सहचरणं च सदृशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्यमुच्यते । सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव च सहप्रयोगः । रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकमिति दिक् । अर्श-

भैरवी ।

नचेति—नहीत्यर्थः। एषाम्—सुजन्तद्विरादीनाम्। अयम्परिः—अनियतार्थकः कर्मप्रवचनीयः परिः। दृष्टापचारः—दृष्टव्यभिचारः। व्यभिचारमेवाह—वर्जने चावर्जने इति। अवर्जने—लक्षणादौ। अपशब्द इति। अपेति शब्द इत्यर्थः। सहायेनार्थ इति। सहायेन प्रयोजनमित्यर्थः। अक्षतेरिति। प्रकृतसूत्रे द्वयोः सुजन्तयोः प्रयोगेण चतुःशब्दस्य सुजन्तस्य तयोः सदृशत्वेन तस्यैव ग्रहणम्भविष्यतीति मूलासङ्गतिरूपा क्षतिर्नास्तीत्यर्थः। ननु हरितात्पर्यमन्यदेवास्ति भवता त्वन्यथैव व्याख्यायत इत्यत आह—परिभाषायामिति। सहचरितासहचरितयोरिति परिभाषायामित्यर्थः। सदृशयोरेवेति। अत एव 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' इति लोके प्रसिद्धिरस्तीति भावः।सदृशयोरेव–सदृशार्थकशब्दयोरेव। सहविवक्षेति। धवखदिरावित्यादौ छेदनयोग्यत्वेन सादृश्यस्य सत्त्वात्तथा। एवमन्यत्र यथायथमूहनीयम्। तयोरेव—सदृशयोरेव। चो—हेतौ। दिगिति। दिगर्थस्तु हरिकारिकाव्याख्यानावसरे "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति सूत्रं साहचर्यं उदाहृतं हेलाराजादिभिः, वर्जनार्थापशब्दसाहचर्यात्तदर्थकस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणमिति चोक्तमिति तद्ग्रन्थानुसारि मूलमिति।

भावप्रकाशः।

एत इति भावः। एतेषामर्था लक्ष्याणि चान्यत्र स्पष्टानि। नचैषामिति। न तु सुजन्तद्विरादीनामित्यर्थः। दृष्टापचार इति। अनियतार्थकः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः। तदाह—वर्जने इति। चावर्जनेचेति। लक्षणादावित्यर्थः। अनर्थकस्यापि तस्य सत्त्वाद् द्वितीयकोटिप्रदर्शनायैवमुक्तम्। अस्य च कर्मप्रवचनीय इत्यत्रान्वयः। अपशब्द इति। अपेति शब्द इत्यर्थः। नार्थः—प्रयोजनम्। दृष्टान्तेन सजातीयानां सहायत्वलाभेऽप्येकशेषेणात्र बाधादाह–सदृशानानेवेति। दृष्टान्तोऽपि सङ्गत एवैवं सतीति भावः। नन्वेवमप्यन्यद्भुक्तमन्यद्वान्तमिति न्यायापत्तिरत आह–परिभाषायामिति। ग्रहणमिति। सदृशयोरेव प्रायेण सहचरणदर्शनादिति भावः। नन्वेवमपिमूले साहचर्यपदोल्लेखेन तदसङ्गतिरेव तस्योक्तसम्बन्धार्थकत्वादत आह—सहेति। नन्वेवं रामलक्ष्मणवित्यादौ साहचर्यसत्त्वेपि सादृश्याभावादभिधानियमनं न स्यादत आह—सदृशयोरेवेति। तयोरेवेति। सदृशार्थयोः शब्दयोरेवेत्यर्थः। चो हेतौ। यतस्तयोस्तथेति द्वन्द्वेन सहप्रयोग इत्युत्सर्गोऽतोऽत्रापि तदेव तन्नियामकमित्यर्थः। दिगिति। तदर्थस्तु अत एवोक्तकारिकाव्याख्यावसरे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति साहचर्ये उदाहृतं हेलाराजादिभिः। वर्जनार्थापसाहचर्यात्तदर्थस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्र-

सरला।

षत्वं निषिध्यते इति तात्पर्यावधारणेन 'परमसर्पिःकुण्डिका' इत्यत्रैव षत्वनिषेधार्थं तस्यावश्यकत्वमित्य-

(पा० सू० ८।३।४१) इति नित्यं षः।

व्यपेक्षाविरहेऽपीति। तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः। व्यपेक्षायामिति। इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः। यत्तु पारायणिका आहुः—'कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकादीनां पाठ उत्तरपदस्थत्वेऽपि षत्वार्थः' इति। तद्भाष्यविराधादुपेक्ष्यम्।

शब्दरत्नम्।

वतश्चेति। प्रतिपदोक्तस्य चेत्यपि बोद्धव्यम्। नित्यं ष इति। भाष्यप्रामाण्येनात्राव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसम्बन्धित्वात्कथं षत्वमिति न शङ्क्यम्। अत एव "चतुष्पाद्भ्यो ढञ्" (पा० सू० ४।१।१३९) इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः।

इत्यर्थ इति। अत्रत्यन्तत्त्वं पूर्वं सूचितम्। तद्भाष्येति। "अनुत्तरपदस्थस्य" इति किम्, परमसर्पिःकुण्डिका" इति "नित्यं समासे-" (पा० सू० ८।३।४५) इति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः।

भैरवी।

ननु "इसुसोः" इति सूत्रे इसेः प्रत्ययस्यार्थवतश्च ग्रहणमित्येतदुणादयो व्युत्पन्नानीति पक्षे सम्भवदुक्तिकन्नत्वव्युत्पत्तिपक्षे ऽत आह—प्रतिपदोक्तस्येति। द्विसूत्रिसूशब्दस्यावयवश उत्पन्नत्वेनैतयोरिस्शब्दो लाक्षणिक इति भावः। भाष्यप्रामाण्येनेति। प्रकृतसूत्र "आयनेयी" इतिसूत्रभाष्यप्रामाण्येनेत्यर्थः। अत्र—चतुःशब्दे। वस्तुतस्तु 'शास्त्रे' इत्यर्थः। अत्र मानन्तु "अतः कृकमि" इति सूत्रे कंसग्रहणम्। अत एव—अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादेव। आदिना—चतुष्पञ्चाशदित्यस्य प्रयोगस्य सङ्ग्रहः।

तत्त्वमिति। "इदुदुपधस्य" इति सूत्रे ऽप्रत्ययपदस्य प्रत्ययभिन्नार्थकत्वेन व्याख्यातृव्याख्यादर्शोक्तरीत्या ऽव्यपेक्षायान्नित्यं षत्वन्तेनैव सिद्धम्। प्रत्ययपदस्य लक्षणया प्रत्ययसम्बन्धिपरत्वमिति सिद्धान्तिमते तु तत्र नित्यषत्वाप्राप्त्या विकल्पएव। असमासे व्यपेक्षाविरहेऽपीति तूभयमतेऽपीति तत्त्वमित्यर्थः। परमसर्पिःकुण्डिकेतीति। अत्र षत्वादर्शनेन तदुक्तिर्भाष्यविरुद्धेति स्पष्टमेवेति भावः। मूले-ऽयःसहितेति प्रतीकन्धृत्वा नत्वयसो विकार इत्युक्तन्तद्ग्रन्थादयस्कुशेत्यत्र न तथा विग्रहः, किन्त्वयः सहितेत्येवेति प्रतीयते, सा च न युक्ता, कुशापदस्य टाबन्तस्यैवोभयथाऽसमस्तत्वेन "जानपद" इति ङीष्प्रसङ्गादिति हेत्वसङ्ग-

भावप्रकाशः।

हणमिति चोक्तम्। संज्ञोपसर्जनानुकरणव्यावृत्तिस्तु "गौणमुख्य" इति न्यायेन तन्मूलक "अभिव्यक्ता" इति न्यायेन च बोध्येति। ननु व्युत्पत्तिपक्षे मूलोक्तहेत्वोः सम्भवेऽपि सिद्धान्ताव्युत्पत्तिमात्रे इसुसोरित्यस्य प्राप्तिः सुवचाऽत आह—प्रतिपदोक्तेति। अत्र सः पृथगुत्पन्नत्वेनास्येसो लाक्षणिकत्वादिति भावः। भाष्येति। प्रकृतसूत्र "आयनेयी" इतिसूत्रभाष्येत्यर्थः। नात्राव्युत्पत्तीति। चतुःशब्दे शास्त्रेवेत्यर्थः। अत एव कंसग्रहणं सफलमिति भावः। कारणेति। न शङ्क्यमित्यत्र हेतुरयम्। सामान्येनोक्तेऽर्थे विशिष्य साधकमाह—अत एवेति। आदिना "चतुष्पादो गर्भिण्या" इत्यादिसंग्रहः। अत एव चतुष्पञ्चाशदित्यस्य सिद्धिः। एतेन मूलोक्तं नित्यं ष इति चिन्त्यम्। चितमिति—चतुःपञ्चाषदित्यत्रापि परममूलोक्तप्रयोगे षत्वापत्तेः। तदर्थं वैयधिकरण्याङ्गीकारावश्यकत्वेनात्र कस्कादेराकृतिगणत्वात्षत्वमिति दण्डयुक्तमपास्तम्। इत्यर्थ इतीति। द्वितीयप्रतीकमिदम्। व्यपेक्षायां नित्यार्थश्चेति परममूलं व्याख्यादर्शानुसारेण। तन्मते व्यपेक्षायां तेन सिद्धः। सिद्धान्तव्याख्याने तु तदप्राप्तिरेवेति तत्र विकल्प एव। इदञ्च पक्षद्वयेऽपि बोध्यम्। तदाह—अत्रत्यमिति। अयं पाठस्तादृशान्वयबोधतात्पर्यग्राहक इत्येवंरूपमित्यर्थः। इदुदुपधेतिसूत्रे स्पष्टीकृतमेतत्। नन्वयः सहितेतीति प्रतीकं धृत्वा नत्वयसो विकार इत्युक्त्या तथा विग्रहो नत्वेवमिति प्रतीयते, तदयुक्तं हेत्वसङ्गतेः। एतेन तत्प्रतीकं धृत्वाऽयसो विकार इति तु नोक्तं तेन ङीष्-

अयःसहितेति। न त्वयसो विकारः, "जानपद-" (पा० सू० ४।१।४२) इति ङीष्प्रसङ्गात्। अयस्कर्णीति। अय इव कर्णौ यस्याः। "नासिकोदरौष्ठ-" (पा० सू० ४।१।५५) इत्यादिना ङीष्।

अधःशिरसी (पा० सू० ८।३।४७)। एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोद्धया। अधस्पदमिति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। शिरस्पदमिति। षष्ठीसमासः॥

इति विसर्गसन्धिः।

॥ अथ स्वादिसन्धिः ॥

ससजुषो रुः (पा०सू०८।२।६६)॥ पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः। न च सजूःशब्दांशे "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति" इति निषेधः शङ्क्यः। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। सान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्,स चालोऽन्त्यस्य। एवं स्थिते फलितमाह—पदान्तस्येति। सजुष्शब्दस्येति। तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः, तेन सजुष इत्यादौ नातिप्र-

---

शब्दरत्नम्।

आबन्तप्रयोगमुचितमर्थं स्फुटप्रतिपत्तये आह—नत्वयस इत्यादि।

इति विसर्गसन्धिः।

तस्य प्रत्ययविधाविति। अत एव "येन विधिः-" (पा०सू०१।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने "अस्तृन्" (पा० सू० ३।४।११) इत्यादौ गृह्यमाणप्रा-

भैरवी।

तिरत आह—आबन्तेति। आबन्तं यत्सूत्रे 'अतः कृकमि" इत्यत्र कुशेति तदनुवादः परमूले कुशेति कृतो विशेष्यबोधनाय न त्वयसो विकार इत्यर्थः। कुशशब्दार्थस्य च विशेष्यत्वम् "जानपद" इति ङीष्प्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यम्। एवञ्च विशेषणप्रतीकधारणं विशेष्य विशेषणबोधनतात्पर्यकमेवेति भावः।

इति श्रीमद्रत्नप्रकाशिकायां विसर्गसन्धिप्रकरणम्॥

अत एव—ग्रहणवतेति वचनस्य प्रत्ययविधिविषयत्वादेव। सङ्गच्छते इति। यदि सर्वत्र तस्य

भावप्रकाशः।

प्रसङ्गादिति रत्नाकरोक्तमपास्तमत आह—आबन्तेति। परममूले कुशेति विशेष्यबोधकसौत्रानुदिताबन्तप्रयोगेत्यर्थः। कुशशब्दात्तथाविवक्षायां तेन ङीष्विधेरिति भावः। एवं च विशेषणप्रतीकं धृत्वा विशेष्यप्रतिपादनं कृतमिति फलितम्। कुशेतीति धृत्वा तथा वक्तव्ये एवमुक्तिरत एवोक्तविग्रहसङ्गतिरिति ध्वनयितुमिति बोध्यम्। स्फुटेति। एतेन व्यर्थोयं ग्रन्थ इत्यपास्तम्।

इति विसर्गसन्धिः।

अपिस्तदन्यसमुच्चायकः। सङ्गच्छत इति। अन्यथा तत्रापि निषेधापत्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति

सरला।

न प्रवर्तते इतीति। अप्रत्ययग्रहणेन स्थानिवदादेशसूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या नासिद्धत्वमिति विशेषापेक्षज्ञापनेन "अचः परस्मिन्" इत्येतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वसत्त्वादिति भावः।

इति विसर्गसन्धिप्रकरणम्।

सङ्गः। न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति निषेधादिति वाच्यम्। "येन विधिः" इति सूत्रे शब्दकौस्तुभेऽस्य प्रत्याख्यातत्वात्।

शब्दरत्नम्।

तिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्युदाहृतं च सङ्गच्छते। अस्य "समासप्रत्ययविधौ-" इति निषेधानुवादकताया एव युक्तत्वाच्च। यत्त्वस्य ज्ञापकं "सपूर्वाच्च" (पा०सू०४।२।८७) इति सूत्रम्। अन्यथा "पूर्वादिनिः" (पा०सू०४।२।८६) इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेनतत्? "प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः" इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम्। अत एव तदन्तविधिसूत्रभाष्ये "समास-" इत्यादिनिषेधवदस्य न कथनमिति बोद्धयम्। प्रत्याख्यातत्वादिति। अस्याः फलाभावात्। "सूत्रान्ताट्ठक्" "दशान्ताड्डः" (पा०सू०६।२।४६) इत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भावः। ननु"एकगोपूर्वात्-" (पा०सू०६।२।११) इत्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थं सा ऽऽवश्यकी "सूत्रान्तात्-" (पा०सू०६।२।४४) "दशान्तात्" (पा०सू०६।२।४६) इत्यर्थं च। तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या। न च भयाढ्यादाविव "सूत्रान्तात्-" इत्यादौ विशे

भैरवी।

वचनस्य प्रवृत्तिः स्यात्तदा "परमस्वसा" इत्युदाहरणविरोधः स्पष्ट एव। अस्य-ग्रहणवतेति वचनस्य। अनुवादकता—तद्वार्तिकस्थनिषेधानुवादकतेत्यर्थः। युक्तत्वादिति। क्लृप्तार्थबोधकत्वकल्पने लाघवस्य सम्भवेन युक्तत्वादित्यर्थः। नन्वस्मिन्वचने ज्ञापकवर्णनं वृत्तौ कृतमित्यस्यातिरिक्तत्वमेव युक्तमतआह—यत्त्वस्येति। ज्ञापकमिति। उपक्रमे उक्तमिति शेषः। वस्तुतस्तु तस्य वार्तिकस्य जागरूकत्वाज्ज्ञापकमेव तत्सूत्रन्नेति बोध्यम्। इत्यस्यैवेति। एतेन ज्ञापकत्वासम्भव एव ध्वनितः। स्वकल्पनायान्मानमाह—अत एवेति। अनतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः। अस्याः—व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाः। प्रत्याख्यानन्तत्रत्यं स्पष्टयति—फलाभावादिति। ननु केवलसूत्रादिशब्दाट्ठगादिवारणमेव फलमस्त्वित्यत आह—सूत्रान्तादिति। इति भाव इति। कौस्तुभ इत्युक्त्यनन्तरम्प्रत्याख्यातत्वादिति कथनस्य भावः। एतेनारुचिर्ध्वनिता। तामेवाह—नन्वेकेत्यादिना। पूर्वोक्तमन्तग्रहणसार्थ्यं खण्डयति—तत्रान्तेति। आवश्यकमिति। एतेन चारितार्थ्यन्दर्शितम्। भयाढयादाविवेति। "येन विधिस्तदन्तस्य" इति सूत्रे एवं वा-

भावप्रकाशः।

भावः। तस्या अतिरिक्तत्वमभ्युपेत्य मूले स हेतुरुक्तः। वस्तुतस्तदेव न लाघवात् मानाभावात्फलाभावाच्चेत्याशयेन हेत्वन्तरं तत्रैवाह—अस्येति। ग्रहणवतेति निषेधस्येत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। इति निषेधेति। इतिवार्तिकस्थप्रत्ययांशे तन्निषेधेत्यर्थः। युक्तत्वाच्चेति अक्लृप्तकल्पनातः क्लृप्तकल्पनायां लाघवात्। एवं च शङ्कोत्थितिरेव नेति भावः। ननु फलाभावदावपि मानसत्त्वादतिरिक्तत्वं स्यादत आह—यत्त्विति। ज्ञापकमिति। तद्वृत्तिकारादिभिरुक्तमिति शेषः। तदुपपादयति—अन्यथेत्यादि किन्तेनेत्यन्तेन। अन्यथा—तत्परिभाषानङ्गीकारे। इत्यस्यैवेति। अन्यथा तेनैव निषेधात्तस्यावश्यकत्वेन तज्ज्ञापकत्वासङ्गतिरेव स्यादिति भावः। अत्र कल्पनायां मूलमप्याह—अत एवेति। तस्य तदनतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः। अप्रत्याख्याने ग्रहणवतेत्यस्य निर्मूलत्वापत्तेः। नच तत्सूत्रं मूलं त्वदुक्तपरिभाषया पूर्वशब्देऽनापत्तेरिति। प्रत्याख्यातत्वे हेतुस्तु न युक्तः उक्तरीतेस्तद्ध्वनयन्नाह—फलाभावादिति। ननु केवलसूत्रशब्दादेष्ठणदिवारणं तत्फलमत आह—सूत्रान्तादिति। इति भाव इति। सूचितामरुचिमाह—नन्वित्यादिना। केवलत्वंद्वन्द्वविशेषणम्। इत्यर्थञ्चेति। सावश्यिकेत्यस्यानुषङ्गः। तत्रान्तेति। तयोरित्यर्थः। आवश्यकमिति। तथा च चरितार्थं तदिति भावः। भयाढ्यादा-

"व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति, "ग्रहणवता–" इति च परिभाषाद्वयमपि

शब्दरत्नम् ।

षणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धे ऽन्तग्रहणसामर्थ्यं सूपपादमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः "समासप्रत्ययविधौ–" इत्यादीनां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकत्वस्य सत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चास्यां मानाभावः । "पूर्वात्सपूर्वादिनिः" (पा०सू० ५।२।८६) इत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणस्य मानत्वात् । न च "इष्टादिभ्यः" (पा० सू० ५।२।८८) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः, अत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगेऽपि

भैरवी ।

तिकम्भाष्ये तस्य सूत्रस्य प्रयोजनप्रदर्शनपरमस्ति तत्र भयश्चाढ्यादयश्चेति समासः । एतेन क्षेमादिषु नेति सिद्धम् । तेषु तथा कथनेन विशेष्यत्वमेव स्वीक्रियते इति यथा, तथेह कल्पनया ऽन्तग्रहणसामर्थ्यं सूपपादम् । तद्यथा—"कर्मण्यण्" सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते, तच्च 'मेघर्ति" इति सूत्रे सम्बध्यमानमेघादिघटितवाक्ये विशेषणबोधकमेव, भयशब्दघटिते तु विशेष्यबोधकं तेन 'भयङ्करः' 'अभयङ्करः' इति भवति, एवमाढ्यङ्करणं स्वाढ्यङ्करणमिति भवति । एवं सुभगादिषु बोध्यम् । तेनानुवृत्तस्य विशेषणत्वमुपात्तस्य विशेष्यत्वमित्युत्सर्गः । प्रत्ययविधाविति । निषेधस्त्वेतन्मात्रतात्पर्यग्राहको नतु स्वार्थतात्पर्यग्राहक इति कल्प्यते । एवञ्च सूत्रान्तादिति सूत्रे ऽन्तशब्दाभावेऽप्यनुवृत्तस्य प्रादिपदिकादित्यस्य तत्र विशेष्यबोधकत्वस्वीकारेण सूत्रान्तात्प्रत्यये सिद्धे ऽन्त ग्रहणन्तत्र व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ ज्ञापकम्भविष्यतीति भावः ।।समाधानमाह—समासेत्यादिना । आदिपदेन'ग्रहणवता" इत्यस्य सङ्ग्रहः । विशेष्यत्व इति । एवञ्च तत्रान्तग्रहणाभावे सूत्रशब्दान्तान्न स्यादित्यन्तशब्दोपादानमावश्यकमेवेति भावः । विपरीतस्य—उपात्तस्य तत्र विशेषणत्वमित्येवंरूपस्य । तस्य—विशेषणविशेष्यभावस्य ।

नचेति । अस्य मानाभाव इत्यत्रान्वयः । अस्याम्—व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाम् । परोक्तन्दोषमुद्धरति—नचेष्टादिभ्य इत्यादिना । अत एव—सपूर्वादित्यस्यानुवृत्तेरेव । ज्ञापकपरेति । अस्य "येन विधिः" इति सूत्रस्थेत्यादिः । एकयोगनिर्दि-

भावप्रकाशः ।

विति । कृत्रादिपदबहुव्रीहिणा तेन भयशब्दस्य समाहारद्वन्द्वः । "तृतीयादिषु" इति पाक्षिकं पुंवत्त्वं तेन "भयेषु कृञ" "आढ्यसुभग" इति सूत्रोक्तस्य भयशब्दस्याढ्यादेश्चोपपदस्य ग्रहणम् । तत्रोपात्तयोर्विशेषणत्वमनुवृत्तकर्मणोर्विशेष्यत्वमिति भयङ्करः, अभयङ्करः, आढ्यङ्करणम् स्वाढ्यङ्करणमित्यादिसिद्धिः । "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" इत्यत्र तु वैपरीत्यमिति भावः । विशेषणेति । अनुवृत्तस्य विशेषणत्वमुपात्तस्य विशेष्यत्वमित्युत्सर्गः । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्व्यत्यासः प्रत्ययविधाविति निषेधायैतन्मात्रतात्पर्यकत्वं न स्वार्थे इति भावः । सूपपादमिति । तथा च सा नैतदर्थेति भावः । विधावित्यादेरिति पाठः । तात्पर्यग्राहकस्येत्यत्राभेदेनान्वेति इति केचित् । वस्तुतस्तु इत्यादीनामिति पाठेपि वेदाः प्रमाणमितिवदभेदान्वयसम्भवान्न क्षतिरिति बोध्यम् । तात्पर्यग्राहकत्वस्येति पाठे तु नोक्तशङ्कापीति बोध्यम् । आद्यपाठ एव युक्तः । अत एव बहुवचनासङ्गतिरपि नेति तत्त्वम् । आदिना मूलोक्तग्रहणवतेत्यस्य संग्रहः । विशेष्यत्वे इति । तस्यैच्छिकत्वेन व्यत्यासस्यापि सिद्धत्वादितिभावः । एतेन विशेष्यविशेषणभावयोर्यथेष्टत्वादेव सिद्धौ ज्ञापकानपेक्षत्वेन त्वदुक्तिरोत्यर्थ्यं "सपूर्वाच्च" इति सूत्रं मा स्त्विति लाघवं चेति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् सूत्राशयवर्णने मास्त्वित्युक्तेरयुक्तत्वाच्च । तस्य-विशेष्यविशेषणभावस्य । एतावता सफलत्वमुपपाद्य समूलत्वमुपपादयति—नचास्यामित्यादिना । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यत्रेत्यर्थः । मान्योक्तं दोषमुद्धरति—नचेति । तथा पाठः—पृथक्पाठः । ज्ञापकपरेति । "येन विधि"

प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च । एवं च परम-

शब्दरत्नम् ।

तत्रैव स्वरितत्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । व्यपदेशिवद्भावस्य प्राति-पदिके निषेधस्वीकारादेव "नान्तादसंख्यादेः-" (पा०सू०५।२।४९) इति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यरुचेराह—व्यपदेशिवद्भाव इत्यादि । दिवउत्सूत्रं यत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः । एवं च "दिव उत्" (पा०सू०६।१।१३१) इति सूत्रे हरदत्तेन "इन्द्रे च" (पा०सू०६।१।१३४) इति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः । "येन विधिः-" (पा०सू०१।१।७२) इति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयताऽस्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिविषयतोक्ता । "असमासे निष्कादिभ्यः" (पा०सू०५।१।२०) इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च

भैरवी ।

ष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति परिभाषामाश्रित्याह—एकयोगेऽपीति । तस्य परिभाषायां ज्ञापकान्तरमपि सुवचमित्याशयेनाह—व्यपदेशीति । तद्वैयर्थ्यम्—सूत्रवैयर्थ्यम् । एवञ्च सूत्र-सार्थक्यन्तत्फलमिति भावः । खण्डनकारोक्तन्दोषमुद्धरति—दिवउत्सूत्रमिति । अन्तादिशब्देति । यत्रैषामुपादानन्तत्रैव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरित्यर्थः कैयटस्यापि सम्मत इति मूलोक्तं सप्रमा-

भावप्रकाशः ।

इति सूत्रस्थोक्तसमानाकारभाष्येत्यर्थः । एवं चाफलत्वात्तत्रानुवृत्तिर्नेति भावः । इदं च "एकयोगनिर्दिष्टानाम्" इति न्यायावलम्बेनोक्तम् । 'एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोपि' इति न्यायाश्रयणेन तेषामिष्टत्वे-ष्याह-एकेति । तत्रैव-सपूर्वादित्यंशे एव । एकदेशेन्वयोऽस्य प्राचामनुरोधेनैव । ज्ञापकान्तरं सूचयन्नु-क्तार्थं द्रढयति—व्यपदेशिवदिति । निषेधस्वीकारादिति । तदर्थकपरिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । अपिः समुदितसमुच्चायकः । तद्वैयर्थ्यमिति । सूत्रवैयर्थ्यमित्यर्थः । एतेनासंख्यादेरिति विशेषणसामर्थ्यात्तत्र तत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धावफलत्वेन सा नेत्यपास्तम् । सूत्रवैयर्थ्यस्यैव सत्त्वात् । उक्तरीत्या मूलफलयोः सत्त्वेना-वश्यकत्वाच्च । एवं च कौस्तुभादिश्चिन्त्य एवेति भावः । खण्डनकृदाद्युक्तं दोषं खण्डयति-दिवउदिति । चस्त्वर्थे । इतिभावइति सूचितामरुचिं ध्वनयितुं मूलं पोषयति—येनेति । तादीति । "सूत्रान्ताट्ठक्" "दशान्ताड्डः" इत्यादिसूत्रस्थेत्यर्थः । आदिना पूर्वादिशब्दपरिग्रहः, ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । अन्यत्र सर्वत्र तस्य चेत्यादिनव सिद्धेरिति भावः । ताऽस्येतीति । व्यपदेशिवदिति निषेधस्येत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । प्रत्ययविध्यन्यत्र तेषामभावादिति भावः । नन्वेवं 'पञ्चमः'इत्यादावपि प्रागुक्तरीत्या निषेधापत्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तिरतस्तद्विषयताप्यस्य वाच्या । अतएवान्तादीत्यत्रान्तशब्दवदादिशब्दोपि तेन प्रयुक्तः । एवं च स न प्रभृत्यर्थकः । पूर्वादिशब्दस्य तूपलक्षणत्वेन ग्रहणं बोध्यम् । एवं च तत्कैयटात्तथा न लभ्यते इतीदमयुक्तमत एवायं कैयटः, परिभाषेन्दुशेखरे सम्मतित्वेन न लिखितोऽतआह-असमास इति अनयोः-मूलोक्तपरिभाषयोः । असमासग्रहणप्रयोजनकथनावसरे "आर्हादगोपुच्छ" इत्यत्र तदन्तविधौ पारमगोपुच्छिकमित्यत्र ठक्प्रतिषेधाट्ठञ् फलमित्युक्त्वा तत्खण्डके विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायमिति भाष्ये उक्ता ध्वनिता च । तत्कैयटे स्पष्टमुक्ता चेत्यर्थः । एतेन तयोः सामान्यविषयत्वस्य सीरदेवेनान्यमतत्वेनोक्तत्वेन तदभिप्राया प्रकाशोक्तिरिति मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदाद्युक्तमपास्तम् । एवं च मूले कैयटहरदत्तेति नारुचिबोधकम् । एतेनात्रारुचिबीजं तु पारमगोपुच्छिकं गौपुच्छिकमित्यादाविष्टप्रत्ययानापत्तिः । आर्हादगोपुच्छेत्यस्यपर्युदासतया प्रत्ययविधिविषयत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य निषेधकत्वकल्पने तु स्फुटमेव गौरवमितिवदन्तो मान्याः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । उक्तभाष्यादिविरोधापत्तेः । इयञ्च 'ग्रहणवता' इत्यनुवृत्त्या यथा कथञ्चिद् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन स नेत्यर्थाङ्गीकारात्प्रातिपदिकग्रहणे एव, न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे, तेनोगितश्चेत्यत्र न दोष इति "उगितश्च" इति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टम् ।

सजूर्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधम् । एवं स्थिते इह सजुष्शब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापातत इत्यवधेयम् ।

भोभगो (पा०सू०८।३।१७) ॥ असन्धिः सौत्र इति । भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः । यदि तु भोस्, भगोस् , अघोस्, इति सान्तं रान्तं वाऽनुकृत्य भो इत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादपूर्वस्य योऽश्वेति व्याख्यायते, तर्हि असन्धिर्न्याय्य एव । युक्तं चैतत् । अन्यथा विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य सुप्रभगोरिदं, रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः । भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वो रुः । न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वादग्रहणम् । "विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य" इति वार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादी-

---

शब्दरत्नम् ।

स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक् । इतत्याद्यपी । आदिना सजूर्भ्यामिति ।

ननु सान्तानुकरणे "विभाषा भवत्-" इति वार्त्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह—रान्तं वेति । कृतरुत्वानुकरणमित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येति । न च भो राजसे इत्यादौ

भैरवी ।

णमेवेति भावः । अनयोः–मूलोक्तपरिभाषयोः । तत्र भाष्ये ऽसमासग्रहणप्रयोजननिरूपणावसरे "आर्हादगोपुच्छ" इत्यत्र तदन्तविधौ पारमगोपुच्छिकमित्यत्र ठक्प्रतिषेधाट्ठञ् सिद्धो भवति, ततस्तदन्तविधिप्रतिषेधसम्भावनायां विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायमित्युक्तम् ; तेनोक्ता प्रत्ययविधिविषयता ध्वनिता कैयटेन च स्पष्टीकृता । दिगिति । दिगर्थस्तु यदगोपुच्छेत्यस्य पर्युदासपरतया व्याख्यानेन प्रत्ययविधित्वसम्पादनं, तन्न युक्तम् उक्तभाष्यविरोधापत्तेरिति । नन्वपिशब्देनैव निर्वाहे आदिपदोपादानमनर्थकमत आह—आदिनेति । तथाचापि शब्दः परमसजूरित्यस्य समुच्चायकः ।

न स्यादिति । उत्तरग्रन्थानुरोधेनोभयोरपि तयोर्ग्रहणमिति भावः । कृतरुत्वेति । तन्त्रेण

भावप्रकाशः ।

उगित्त्वस्य प्रत्ययादिसाधारणत्वात्प्रातिपदिकादित्यस्यानुवृत्तावपि सूत्रे तस्य स्वरूपेणानुच्चारणाच्चेति तद्भावः । यत्तु प्रत्ययविधौत्यस्य प्रत्ययकर्मकविधौत्यर्थवत्प्रत्ययसम्बन्धिभावरूपविधौत्यर्थः । अत एव विधौ प्रतिषेधः, प्रतिषेधश्चायम्' इत्येवोक्तं भाष्ये, नतु प्रत्ययेऽपि । अत एव च "येन विधिः" इत्यत्र तथा कैयटेनोक्तमिति । तन्न, एवमप्युगित इत्यतो नान्तादित्यत्रावैलक्षण्येनोक्तसिद्धान्ते तद्वत्तत्र तत्प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् । अत एव पूर्वमनयोरप्रवृत्त्या तयोर्गौरवमिति वदन्तो मान्याः प्राचामनुरोधिन इत्यर्थेनावतरणमप्युक्तं तत्। एवं च "नान्तादसंख्यादेः" इत्यादौ 'असंख्यादेः' इति विशेषणवैयर्थ्यात् सूत्रवैयर्थ्याद्वा व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरिति ध्वनितम्, उक्तभाष्यादिविरोधापत्तेरिति बोध्यम्;तदाह—दिगिति । नन्वपेः सत्त्वेनादिर्व्यर्थोऽत आह—आदिनेति । गृह्यत इति शेषः । एवं च अनयोरप्रवृत्त्या तयोर्द्वयोः फलद्वयमुक्तम् । अपिस्तु परमसजूरित्यादिसमुच्चायक इति भावः ।

न स्यादिति । इष्टापत्तिस्तु न । उत्तरग्रन्थविरोधापत्तेरिति भावः । ननु रान्तानुकरणपक्षे रान्तत्वस्य प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितत्वाद्वार्तिकोक्तानामेव ग्रहणं स्यान्नान्येषाम् । इष्टापत्तिस्तु प्राग्वन्न, किञ्चानुकार्याप्रसिद्धिरत आह—कृतरुत्वेति । तन्त्रेण कृतरुत्वानां तेषां द्विविधानामनुकरणमित्यर्थः । एवं च कृतरुत्वावस्थान्वेषणे लाक्षणिकत्वाविशेषात् द्वयोर्ग्रहणं शास्त्राभ्यां सामान्यविशेषोल्लेखेन विधानेपि तत्करणोत्तरं तावन्मात्रान्वेषणेन शास्त्रान्वेषणाभावेन परिभाषानवतारात् ; वाशब्द एवार्थं इति भावः ।

नामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम्। रुविशिष्टानामेवार्थवत्त्वात्।

ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानि, तथाच "अनल्विधौ" इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह–न ह्ययमिति। यथाऽग्रहीदित्यत्र "ग्रहोऽलिटि" (पा०सू०७।२।३७) इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेट्त्वात् "इट ईटि" (पा०सू०७।२।२८) इति प्रवर्त्तते, एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्तेतेति भावः। तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम् "विशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते इटं नाम"

शब्दरत्नम्।

"रो रि" इति लोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन भोःशब्दत्वादन्त्यस्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तेषामभिधाने एषां रोरपूर्वस्य च रोरिति व्याख्यानेनादोषो बोध्यः। अत्र पक्षेऽघोशब्दान्तद्वन्द्वे षष्ठ्याः सौत्रो लुक् बोद्धयः।

भैरवी।

वार्तिकेन कृतरुत्वस्याप्यनुकरणमित्यर्थः, तथाचोभयोरपि संग्रहः। लोपे इति। यत्वासिध्येति शेषः। अभिधान इति। स्वीक्रियमाण इति शेषः। एतेनानभिधानकल्पनयाऽत्र समाधानेऽपि "भो राजन्" इत्यस्य दर्शनेनानभिधानकल्पनायाम्मानाभाव इति दर्शितम्। अपूर्वस्येति। अः पूर्वो यस्येत्यर्थः। एवञ्च "रोः सुपि" इति सूत्रस्थं रोरित्युभयत्र सम्बध्यत इति सिद्धम्। अत्र पक्षे—कृतरुत्वानुकरणपक्षे। अन्यथाऽपूर्वान्तद्वन्द्वात्षष्ठीकल्पने क्वचिद्वैयधिकरण्येन क्वचित्सामानाधिकरण्येनान्वयो दुर्घटः स्यादितिभावः। अत्र पक्ष इति कथनेनायम्पक्षो न युक्त इति ध्वनितम्। एवं सति वाक्यभेदस्य षष्ठ्याः सौत्रलुकश्च कल्पनायाङ्गौरवस्य स्फुटत्वात्। परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दान्तद्वन्द्वस्य पूर्वशब्देन बहुब्रीहिरिति न दोषद्वयमिति भावः।

भावप्रकाशः।

लक्षणवशसंपन्नरान्तानुकरणमिति परमार्थः।एतेनाद्ये टीकाकृदवतरणोक्तदोषोऽन्त्ये तदवतरणकृतद्व्याख्यानावतरणोक्तदोष इति युक्तं चैतदित्यादिना पक्षद्वयसमर्थनं चिन्त्यमिति खण्डनकृद्रत्नाकरोक्तं, तुल्यार्थास्तु विकल्पैरन्निति सूत्रविरोध इतिमन्दोक्तं चापास्तम्। लोपे इति। यत्वासिध्येति भावः। एकेति। लौकिकेनेत्यर्थः। भोःशब्दत्वादिति। सूत्रे तस्य निमित्तत्वेनोल्लेखादिति भावः। एतेन तस्य तत्त्वेपि सान्तानुकृतभोःशब्दाभावेन तदनापत्त्या यथाश्रुतमूलसंगत्या भङ्क्त्वा व्याख्यानानौचित्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः। सान्तत्वस्य लक्ष्ये क्वाप्यभावाच्च। सान्तत्वस्य सूत्रेऽनिमित्तत्वाच्च। तेषामिति। यत इत्यादिः। अभिधाने इति। आवश्यकत्वात्स्वीक्रियमाणे इति शेषः। तस्यानभिधानेऽपि भोराजन् इत्यादीनामुपलभ्यमानत्वाद्दोषतादवस्थ्येन तदनभिधाने मानाभावादिति भावः। अपूर्वस्य च रोरिति। अशब्दपूर्वशब्दयोर्बहुव्रीहिः समानाधिकरणं तद्विशेषणं तत्पूर्वस्य रोश्चेत्यर्थः। एवं च मूले रोरित्यस्य प्रागपि संबन्धःसूचितः। एतेनालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्येति वदन्तो रत्नाकरदण्डिप्रभृतयश्चिन्त्या एवेति सूचितम्। मूले तु अन्त्यस्याल इति तत्स्वरूपकथनं न तु परिभाषासंचार इति भावः। अत्र पक्षे मूलोक्तवाक्यभेदगौरवाद् गौरवातरमाह–अत्र पक्षे इति। कृतरुत्वानुकरणपक्षे इत्यर्थः। षष्ठ्या इति। ततः परस्या इत्यादिः। अन्यथा अपूर्वान्तद्वन्द्वे एकषष्ठ्या क्वचित्सामानाधिकरण्येन क्वचिद्वैयधिकरण्येनान्वयो न लभ्येतेति भावः। तथा च पदचतुष्टयं फलितम्। सौत्रइति। एवंच सौत्रत्वस्य तुल्यत्वेपि वाक्यभेदोऽतिरिच्यतइति भावः। परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दान्तेन द्वंद्वे पूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति नेदं दोषद्वयमिति बोध्यम्। यथा-

इति । इतोऽपि हेतोर्धात्वङ्गेत्यादिपरिगणनमशुद्धमित्यवधेयम् । निपाता इति । "भोभगो–" (पा०सू०८।३।१७) इति सूत्रे निर्दिष्टाश्वादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः । तथा च "विभाषा भवद्भगवत्–" इति वार्तिकं नाश्रयणीयम् । अन्यथा

शब्दरत्नम् ।

अवधेयमिति । यदि "ग्रहोऽलिटि" (पा०सू०८।२।१८) इति सूत्रे इटः स्थानित्वेन निर्देश इति तत्रानलाश्रयणं प्रकृते तु विसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्वैषम्यम्, "अनल्विधौ" इत्यस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रये स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रये च नेत्यर्थस्तत्र स्थान्यल्रेफवृत्तिरुत्वं स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमल्विधित्वात ; स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इ·

भैरवी ।

अवधेयमिति कथनेन ध्वनितमर्थं स्पष्टयति—यदीत्यादिना । तत्र—"इट ईटि" इति सूत्रे । प्रकृते—"भोभगो" इत्यत्र । वैषम्यम्—अलाश्रयणम् । यथा प्रकृते ऽलाश्रयणन्तथोपपादयति—अनल्विधेति । तत्र—"देवाः सन्ति" इत्यत्र । दुर्लभमिति । एवञ्च सिज्लोपविधायकं यद् "इट ईटि" इति ततो ऽस्य त्रैषम्यं स्पष्टम् ।

नचैवं हे रामेत्यादावपि स्थानिसकारवृत्तिसुत्वस्यादेशे लोपे आगमनन्दुर्लभमिति कथम्पदत्वमिति वाच्यम्, सान्तनिष्ठपदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन 'सान्तस्य समुदायस्याकारान्तादेशः' इति "सर्वे सर्वपदादेशा" इति रीत्या समुदायादेशत्वकल्पनेन स्थानिवद्भावेन पदत्वस्य सुलभत्वात । आवश्यकञ्च समुदायादेशत्वकल्पनम् । अन्यथा आदेशस्य लोपस्याभावरूपतया ऽर्थबोधकत्वासम्भवेन स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यादेशत्वमिति प्रवादव्याकोपः स्यात् । नचैवमपि 'दीर्घाहो निदाघ' इत्यत्रादेशे सुप्त्वाभावेनासुपीति निषेधाप्रवृत्तौ रेफापत्तिरिति वाच्यम्, सावपि पदम्भवतीति पक्षाश्रयणेन हल्ङ्यादिलोपात्प्राक् तेन निषेधेन रत्वाभावे रुः, ततो रुशब्दान्तस्याकारान्तादेश इति कल्पनया साधुत्वस्य सम्भवात् । यत्र ह्यभावरूपादेशस्तत्र ह्येवं कल्पना, यत्र तु भावरूपादेशस्तत्र तु श्रौतस्थान्यादेशभावमादायाल्विधित्वम् । अत एवानल्विधाविति चरितार्थम् । अन्यथा 'व्यूढोरस्केन' 'द्यौः' 'पन्थाः' इत्यादावपि समुदायादेशत्वकल्पनेनाल्विधित्वन्न स्यात, 'द्यौः' 'पन्थाः' इत्यादौ हलन्तत्वस्याशास्त्रीयत्वात्तस्यातिदेशासम्भवाच्च विशेषणतया ऽलाश्रयणस्य तावतापि सम्भवाच्च । नचैव-

भावप्रकाशः ।

श्रुतमूलाद्यसंगतिं ध्वनयितुमवधेयपदसूचितमर्थं पूरयति–यदीत्यादि । तत्र इट ईटीत्यत्र। प्रकृते–त्विति । भोभगोइत्यत्र त्विरत्यर्थः । वैषम्यम् । अलाश्रयणम् । नन्वनल्विधाविति सामान्योक्त्या कथमिदं वैषम्यमत आह–अनलिति । अलंशे स्थानिसंबन्धस्योक्तार्थद्वयस्य च यथावश्यकत्वं तथा तत्रैव प्रतिपादितम् । ननु सिज्लोपे विशिष्टाश्रयणवत्त्वेऽपि तथेत्येतदंशे दृष्टान्तेन वैषम्याभावोऽत आह–तत्रेति । देवाः सन्तीत्यत्रेत्यर्थः । एवंचेत्यादि । दुर्लभमिति । तथा च तत्सादृश्यमकिंचित्करमिति भावः । अहन् हेरामेत्यादौ पदत्वं तु 'एकदेश'इतिन्यायेन 'सर्वेसर्वपदा'इतिन्यानेन वा । स्थानिन इवादेशस्याप्यर्थवत्त्वमिति तन्न्याय तात्पर्यम् । अत एव स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति दधिमध्विस्यादितस्तदर्थबोध इत्यनागमकानां सागमका आदेशा इति सिद्धान्तस्तेस्तुरित्यादौ तु कल्पनं च संगच्छते। अन्यथा उरित्येव सिद्धम्। एवं च तत्र स्थानिनोऽर्थवत्त्वेपि लोपस्याभावरूपत्वादनर्थकत्वेन तत्कल्पनं युक्तमेव। अत एव दीर्घाहो निदाघेत्यादौ हल्ङ्यादिलोपेन रेफः । न च तयोस्तिङन्तत्वसुबन्तत्वयोस्तत्प्रयुक्तपदत्वस्य वा तत्र पक्षे तेनाश्रयणे व्यूढोरस्केन द्यौः पन्था इत्यादि मूर्द्धाभिषिक्तलक्ष्येष्वप्येवं विसर्गान्तनिष्ठाऽन्तत्वादेस्तत्प्रयुक्तणत्वादेर्वाऽतिदेशसंभवेनाल्विधित्वोच्छेद इति वाच्यम् । अत्र भावरूपादेशेन ततो वैलक्षण्यात् । आद्येऽदन्तत्वस्य तत्र सत्त्वेऽपि तत्त्वेनानिमित्तत्वेनोपजीव्यत्वाच्छ्रौतस्थान्यादेशभावात्यागेनाट्त्वातिदेशेन णत्वप्राप्तया तत्प्रसिद्धेः, अन्यत्र तु स्थानिनामर्थवतामुल्लेखेनैव निर्वाहे तथा स्थान्यादेशभावकल्पने मानाभावेन राज्ञः कचेत्यादा-

पुंल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्वृन्द, भो गङ्गे, इत्यादि न सिध्येदिति भावः। एतच्च वृत्तिहरदत्तादिमतेनोक्तम्। भाष्यस्वरसरीत्या तु "विभाषा–" इत्यादि वार्तिकमारब्धव्यमेव। किं तु निपातोऽपि भोः

भैरवी।

मपि 'अतिखट्वः' 'निष्कौशाम्बिः' इत्यत्र ह्रस्वे आप्त्वादेरतिदेशोऽल्विधित्वान्न सम्भवतीति "हल्ङ्याादि" सूत्रे दीर्घग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, सानुबन्धकनिष्ठस्य स्त्रीप्रत्ययत्वस्य परादिवद्भावेन सवर्णदीर्घनिष्ठस्य ह्रस्वे ऽतिदेशसम्भवात्। स्त्रीशब्दाद्येन रूपेण "गोस्त्रियोः" इति सूत्रजन्यबोधे भानन्तस्य समुदायनिष्ठत्वात्तत्रानल्विधाविति निषेधासम्भवाच्च। अत एव तत्र सूत्रे गोटां ग्रहणङ्कर्तव्यमिति वार्तिककारोक्तिः, स्त्रियामित्यधिकृत्य ये विहितास्तेषाङ्ग्रहणमिति भाष्यञ्च सङ्गच्छते। नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्थानिवद्भावेनाप्त्वस्य सुपि चेति दीर्घे ऽतिदेशो ऽल्विधित्वान्न सम्भवतीति वाच्यम्, "अचः परस्मिन्" इत्यनेन सम्भवात्।

स्पष्टञ्चेदमिति। तत्र हि—"अड्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्। ननु चायमस्ति छन्दःसु पयःसु। किम्पुनः कारणं सुपर एवोदाह्रियते, न पुनरयं–वृक्षस्तत्र, प्लक्षस्तत्रेति? अस्त्यत्र विशेषः–विसर्जनीये कृते न भविष्यति : इहापि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छन्दःसु पयस्स्वित्यादौ। ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमड्ग्रहणमवक्तुम्। बाढं शक्यम्। अल्विधिस्तर्हि भविष्यति। कथम्? इद-

भावप्रकाशः।

विव तत्प्रसिद्धेः। कार्यशब्देन निमित्तरूपकार्यस्यैव ग्रहणाच्च, अशास्त्रविधेयत्वेन हलन्तत्वादेरनतिदेशाच्च, सर्वत्र तावतापि विशेषणतयाऽलाश्रयणत्वस्य निर्बाधत्वाच्च, लिहे दुहे इत्यादावपि लोकन्यायेन निर्वाहे सौत्रस्य टित्वस्य स्थानितावच्छेदकत्वाच्च। यत्तु मन्दः पचन्तीत्यादौ स्थान्यलकारवृत्तिप्रत्ययत्वस्य तद्वद्भौर्लभ्यापत्त्या झोऽन्त इति न स्यात्। मण्डयन्त इत्यादौ झच्प्रत्यये तच्चारितार्थ्यात्। स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वापत्तेरिति व्याख्येयमनोरमादिसकलग्रन्थविरोधश्चेति। तन्न, तदधिकारपाठेनैव प्रत्ययत्वसिद्ध्या तदनुपयोगात्, तथा मूलग्रन्थानुपलम्भाच्च तत्खण्डनायैवास्योपयोगाच्चेति दिक्। शास्त्रीयन्यायादेवापीपचन्नलुवन्नित्यादावुपदेशिवद्वचनेनान्तरङ्गत्वादन्तादेशे स्थानिवत्त्वेन परस्मैपदत्वादितोलोपे एकदेशेतिन्यायेन उक्तरीत्या वा झित्वादनाङ्गत्वेन व्याप्यनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादतोलोपात्प्राक् प्राप्तो जुस् पञ्चमीसमासाश्रयणाद्धात्वधिकाराच्च नेति भाष्यादिसंगतिः। तत्रत्यकैयटस्तु चिन्त्य एवेति स्पष्टमुद्द्योते। सौत्रस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्यत्रत्यैवेन श्रौतस्थले तन्न्यूनव्यावृत्तिर्न तु ततोऽधिकस्येति न तद्विरोधः। अत एव माथितिक इत्यादावपि ठस्याद्यादेशे सुलभमिति न तद्भाष्यविरोधः। न चैवमपि हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घादित्यस्य ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्त्तिकस्य च वैयर्थ्यं गङ्गीरित्याद्यनभिधानपरोद्द्योतासंगतिस्तद्भाष्यविरोधश्चेति वाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययत्वस्य सानुबन्धकनिष्ठत्वेन परादिवत्त्वेन सवर्णदीर्घनिष्ठस्याप्त्वस्य ह्रस्वे सौलभ्यात्। अत एव गोटाङ्ग्रहणमितिवार्त्तिकोक्तिः स्त्रियामिति प्रकृत्यविहितानां ग्रहणमिति भाष्योक्तिश्च संगच्छते। नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चेत्यादिभाष्यादिविरोध इति वाच्यम्। 'अचः पर' इतिस्थानिवद्भावाशयकत्वेनादोषादिति सर्वमनवद्यम्। स्पष्टं चेदमिति। तत्रहि" अट्पदं व्यर्थमन्यत्राभावात्। ननु चायमस्ति छन्दःसु पयःसु। किं पुनः कारणं सुप्पर एवोदाह्रियते, न पुनरयं वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति? अस्त्यत्र विशेषः–विसर्जनीये कृते न भविष्यति। इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छन्दःस्स्वित्यादौ। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमड्ग्रहणमवक्तुम्। बाढं शक्यम्। अल्विधिस्तर्हि भविष्यति। कथम्? इदमस्ति "रोरि" इति ततः "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" र इत्येव, ततो "रोः सुपि" विसर्जनीयः र इत्येव। उत्तरार्थं तर्हि तत्कर्त्तव्यं हलिसर्वेषाम् अशि हलि यथा स्यात्, इह माभूत्–वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् करोति" इत्युक्तम्। यदि तु तथाशौ

शब्दोऽस्ति, तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च न दोषः । युक्ततरं चैतत् । हे भव-

शब्दरत्नम् ।

स्युच्यते तदा पयःस्वित्यत्र यत्ववारणायाशीति । तत्र हि "रोः सुपि" (पा०सू० ८।३।१६) इति विसर्गः । नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति तत्र रुविशिष्टः स्थानीति तद्रूप-

भैरवी

मस्ति रोरि" इति । ततः 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' र इत्येव, रोः सुपि—विसर्जनीयः रोः रः' इति प्रतिपादितम् । एतेन भाष्यप्रघट्टकेन स्थानितावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतस्यातिदेशेन प्राप्तस्य यत्राल्समर्पकस्थानिबोधकशब्दबोध्यवृत्तित्वन्तत्रानल्विधाविति निषेधः प्रवर्तते नान्यत्रेति स्पष्टमेव लभ्यते । उक्तभाष्यरीत्या समाधत्ते—तदा पयःस्वित्यत्रेति । देवाः सन्तीत्यतोऽस्य वैलक्षण्यमस्तीत्याह—तत्र हीति । नन्वस्य सूत्रस्य नियामकत्वेनेति विसर्ग इत्यसङ्गतमत आह—नियमशास्त्राणामिति । विधिमुखेनैवेति । इदमन्यत्र स्पष्टम् । उत्तरार्थमिति । अत एवोक्तभाष्यानन्तरम् "उत्तरार्थन्तर्हि तत्कर्तव्यम् "हलि सर्वेषाम्" अशि हलि यथा स्यादिह

भावप्रकाशः ।

नेष्टरतर्हि यत्वविधौ विशिष्टरूपाश्रयणेनाविशेषाच्छन्दःस्वित्यतोवृक्षस्तत्रेत्यत्र सविस्तरं विशेषप्रतिपादनं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् । न चोत्तरार्थं तर्हीत्यादिभाष्यस्यैकदेशियुक्तित्वात्सर्वं तथैवास्तामिति वाच्यम् । तत्र विरुद्धभाष्यान्तरोपलम्भेन तावताप्यनिर्वाहेण च तावदंशे तथात्वकल्पनेऽपि सर्वत्र तत्त्वकल्पने मानाभावात् । एतेन "उक्तार्थे मानाभावः । न चोक्तभाष्यं मानं, तस्यान्याशयकत्वादित्युक्तवोक्तभाष्यं संलिख्याऽस्मादनल्विधावित्यस्य स्थान्यलाश्रितादेशे न स्थानिवदित्यर्थोभिमतः । एवं च विशेषोपपत्तिः । यदि तु तत्रापि र इत्यनुवर्त्तते तदा साम्यं, परंत्वत्रार्थं पचन्तीत्यादौ दोषसद्भावात्तर्हीत्यनेनारुचिः सूचिता । एवं चानल्विधाविति मूलोक्तं सामान्यमेव साधु । एवंचाशपदमिहार्थमपि, किं चान्तरङ्गपरिभाषया यत्वं स्यात्, इदानीमस्यापरनिमित्तकत्वात् । अनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशाद्वारणे तु उत्तरार्थमेव तत् । एवं चार्थद्वयकथनमफलम् " इति मन्दोक्तमपास्तम् । मिथोविरुद्धत्वाच्च, विशेषस्य मदुक्तरीत्यैवोक्तेश्च, स्थान्यल्पदाभ्यामादेशपदासम्बन्धेन त्वदुक्तार्थस्यालाभाच्च, त्वदुक्तदोषाभावस्योक्तत्वेनारुच्यभावाच्च, सामान्योक्तेर्मनोरमायामेव खण्डितत्वाच्च, त्रैपादिके तदप्रवृत्तेश्च, अर्थद्वयसाफल्यस्य प्रागुक्तत्वाच्चेति दिक् । भाष्यरीत्यैव समाधत्ते-तदेति । देवाः सन्तीत्यतो वैलक्षण्यमाह-तत्र हीति । ननु तस्य नियामकत्वेन निवृत्तिमात्रतात्पर्यकत्वमत आह-नियमेति । चस्त्वर्थे । एवेन पक्षान्तरव्यावृत्तिः । खण्डनकृदाद्युक्तं

सरला ।

पयःस्वित्यत्रेति । वस्तुतस्तु स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रये नेत्याद्यर्थस्य 'अनल्विधौ' इत्यत्र स्वीकारो व्यर्थ एव । न च 'धिन्वन्ति' इत्यर्थं स आवश्यक इति वाच्यम्, पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाद्धकारस्याऽल्ववत्त्वेन यणः परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतया वेडागमस्याप्राप्तेः । नचैवं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोध इति वाच्यम्, हल्ङ्याप्सूत्रस्थवार्तिकभाष्यविरोधेन कृन्मेजन्तसूत्रस्थवार्तिकविरोधेन चैतस्यैकदेशियुक्तित्वेनाऽदोषात् । न च स्थानितायामल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य उद्देश्यतायां प्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नत्वस्य च निवेशान्नोक्तवार्तिकभाष्यविरोध इति वाच्यम्, आद्यमर्थं स्वीकृत्य तदुभयनिवेशापेक्षया प्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्यैकदेशियुक्तित्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् । निरूपितं चैतत्स्थानिवत्सूत्रे लघुशब्देन्दुशेखरटिप्पणे इति ततोऽवगन्तव्यम् ।

विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन विधिमुखेन वा प्रवृत्तिर्भवति । तत्र क निषेधमुखेन प्रवृत्तिः, कुत्र च विधिमुखनेति विचारे स्वार्थहानिः, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयदूषितत्वेन निषेधमुखन प्रवृत्तिस्तत्रैव स्वीक्रियते, यत्र विधिमुखेन प्रवृत्तिर्न सम्भवति । यथा "इन्तेरपूर्वस्य" इत्यत्र "अपूर्वस्य" इति नियमस्य । तत्र हि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदका-

शब्दरत्नम् ।

त्तिरुत्वस्य स्थानिवत्त्वेन लाभः सुकरः । यदि तु "रोः सुपि" (पा०सू० ८।३।१६) इत्यत्रापि 'रुः' इत्यनुवर्त्य रोः रेफस्यैव तेन विसर्गस्तदा ऽत्रग्रहणमुत्तरार्थं सत्स्पष्टार्थमिहैव कृतमित्यवधेयम् । तत्रेति । चादिष्वित्यर्थः । वार्त्तिकं नाश्रयणीयमिति । भो इत्यादिप्रयोगाणां निपातैरेव सिद्धेः । निपातानामपि सम्बोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वेनामन्त्रितत्वमस्ति । "भवदादि" इत्यत्र भोःशब्दस्याद्यादिना ग्रहणात्तत्र भो इत्यादिसिद्धिरिति भावः । अन्यथा—साधारणानामभावे । भा विद्वद्वृन्देति । नपुंसके सोर्लुका लुप्तत्वेन वार्त्तिकाप्रवृत्तेरिति भावः ।

भैरवी ।

माभूत् वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् करोति" इत्युक्तम् । परोक्तन्दोषमुद्धरति—यदि त्विति । उत्तरार्थम्—हलि सर्वेषामिति सूत्रार्थम् । अवधेयमिति । मूलोक्तार्थावधेयपदार्थं एतावानित्यवधेयमित्यर्थः ।

मूले—अन्यथेति । वार्तिकस्यैव स्वीकारे । इत्यादिसिद्धावपीति । "मतुवसोः" इति सूत्रे पठितस्य तस्य वार्तिकस्यैषान्त्रयाणामन्त्यस्य रुः स्यात्सम्बुद्धौ अवस्य चौदित्यर्थः । तत्र नानर्थक इति परिभाषाया अस्वीकारपक्षे । अलोन्त्यपरिभाषा तु न प्रवर्तते वस्येतिवाच्ये ऽवस्येत्युपादानसामर्थ्यात् । एवञ्च पुंलिङ्गे हल्ङ्यादिलोपेन प्रत्ययलक्षणस्य प्रवृत्तिरिति सिद्धावपोत्यर्थः । भो हरिहरावित्यादि । आद्ये सम्बुद्धिपरत्वाभावात् अन्त्ये सम्बुद्धेर्लुकाऽपहारात् रूपन्न सिध्येदित्यर्थः ।

वार्तिकाभावेऽपि लक्ष्याणां सिद्धिमाह—भोइत्यादीत्यादिना । ननु निपातमात्रस्वीकारे आमन्त्रितकार्यसिद्धिः कथमत आह—निपातानामपीति । सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वेन—सम्बोधनविभक्त्येकवचनान्तत्वेन । अलादिसिद्धिमप्याह—भवदादीति । भवदादीत्यत्र—भवदादियोग एवेष्यत इत्यत्र । तत्र भोइत्यादीति । आदिना ततो भोः इत्यादिसङ्ग्रहः । साधारणानाम्—सर्व-

भावप्रकाशः ।

दोषमुद्धरन्नग्रिमभाष्यरीतिमाह-यदि त्विति । उत्तरार्थमिति । हलिसर्वेषामित्येतदर्थमित्यर्थः । अवधेयमिति । मूलोक्तावधेयपदसूचितमेतावदवधेयमित्यर्थः । अनेन सूचितसिद्धान्तरूपवक्तव्यांशस्त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । सूत्रभ्रमव्युदासायाह-चादीति । ननु मतुवसोरित्यत्रस्य 'एषां त्रयाणामन्तस्य रुः सम्बुद्धौ नानर्थक इति निषेधाद्वस्येति वाच्ये ऽवस्येति वचनाच्च निर्दिश्यमान' इति न्यायेनावस्यौत्, इत्यर्थकस्य वार्त्तिकस्याभावे कथन्तत्कार्यतच्छब्दसिद्धिरतत्र उच्च वस्येति तु नोक्तं तदसिद्धया गुणाप्राप्त्या रूपासिद्धेरत आह-भोइत्यादीति । ननु तथाप्यामन्त्रितकार्यासिद्धिरत आह-निपातानामपीति । सम्बोधनेति । सम्बोधनविभक्त्येकवचनान्तत्वेनेत्यर्थः । एवं च नासंख्यत्वोक्तिविरोध इति भावः । ननु तथापि लाघवसिद्धिरत आह-भवदादीति । भवदादियोगे इत्यत्रेत्यर्थः । तेषामपरिगणनादिति भावः । आदिना ततो भो इत्यादिसंग्रहः । साधारणानामिति । सर्वलिङ्गसर्ववचनविषयनिपातानामित्यर्थः । वार्त्तिकोक्तानामेवाङ्गीकारे इति भावः । हरिहरावित्यस्य द्विवचनान्ततया भवच्छब्देनातथात्वादन्वयास-

सरला ।

वच्छिन्ने सङ्कोच इति नियमस्थलीयनियमानुसारेण "हन्तेः" इतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं नियामक "अत्पूर्वस्य" इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं च रूपं हन्धात्ववयवनत्वं हन्धात्ववयवाकारपूर्वकनत्वं वा । तत्राद्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचे "हन्तेः" इति शास्त्रस्य लक्ष्यमेव किमपि न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिः । द्वितीयधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचे तु 'प्रहण्यात्' इत्यादौ "हन्तेः" इत्यस्य प्राप्तिं वारयित्वा "अत्पूर्वस्य" इत्यनेन णत्वं, नतु 'प्रघ्नन्ति' इत्यत्रेति "हन्तेः" इति

न्नतिवत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्, तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । "स्युः प्याट्पाडङ्गहैहेभोः" इत्यमरोक्तानां सम्बोधनार्थानां निपातानां सहप्रयोगायोगात् । किं चात्र भवान् हरिस्तत्रभवान् इतिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सि-

शब्दरत्नम् ।

भो गङ्ग इति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ङीपा व्यवधानाद्भवतः सम्बुद्धिपरत्वाभावेनेति भावः । स्युः प्याडिति । अस्य निपातमात्राङ्गीकारे इत्यादिः । ननु निपातोऽव्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हे भो इत्यस्य नासङ्गतिः । अत एव भाष्यकैयटयोर्वार्त्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं, विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोऽर्थतश्च इत्यन्यत्र स्पष्टम् । किं च व्यतिलुनीते इत्यादिवदेतयोरपि सहप्रयोगसम्भव इत्यरुचे-

भरवी ।

लिङ्गसर्ववचनविषयनिपातानामित्यर्थः । विभक्ताविति । गङ्गाशब्दसामानाधिकरण्येन तस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तत्र ङीप्स्यादिति भावः । हे भो इति प्रयोगानुपपत्तिर्निपातमात्राङ्गीकारे सूचिता तां स्पष्टयति--स्युः प्याडित्यस्येति । अयम्—भोः शब्दः । अत एव—तस्य निपातस्य भवच्छब्दसमानार्थकत्वादेव । ननु शब्दत एव विभक्तिप्रतिरूपकत्वमस्तु तावतापि भाष्योपपत्तिर्भविष्यतीत्यत आह--विभक्त्यन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादुभयं विवक्षितमिति भावः । अन्यत्रस्पष्टमिति । मतुप्सूत्रस्थभाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यर्थः । तत्र हि--अस्तिमानित्यादौ सत्ताकर्तृत्वेन धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्याव्ययेष्वप्रामाणिकः

भावप्रकाशः ।

म्भवादसिद्धिः स्पष्टैवेति तदुपेक्ष्याह-भो विद्वदिति । विभक्ताविति । तथा च वार्त्तिके ङ्यन्ताग्रहणाद्गङ्गासामानाधिकरण्यात् ङ्यन्ते तत्र तदप्रवृत्तिरिति भावः । ननु तथापि स्वैरिणीत्यादिवन्ङीपः प्राग्भागमादाय सिद्धिरत आह-ङीपेति । ननु सम्बुद्धावित्यस्याङ्गविशेषणत्वेन यथैकवर्णव्यवधाने जायते तथा वर्णद्वयव्यवधानेऽपि स्यादत आह-भवत इति। प्रत्ययस्य प्रकृत्यंश उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणत्वस्यैवौचित्यात् । अत एव येननेतिसमाधिरत्र नादृत इति भावः। भावेन चेति पाठः । तदभावेनेष्टत्वात्तदग्रहणेपि तकारश्रवणापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। एवव्यवच्छेद्यं मूले आह-स्युः प्याडिति। इतोपि इदुदुपधेत्यत्रत्यं मूलमसङ्गतमिति बोध्यम् । अस्यान्यथेत्यादिरित्युचितम् । अन्यथोभयाङ्गीकारे वार्त्तिकोक्तमात्राङ्गीकारे च ग्रन्थासङ्गतेरित्याशयेनाह—निपातेति । अयम्-भोःशब्दः । तत्र प्रमाणमाह-अत एवेति । अस्य तत्तुल्यार्थकत्वादेवेत्यर्थः । ननु शब्दत एव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वेन भाष्याद्युपपत्त्या कथमितः समानार्थत्वलाभोऽत आह-विभक्त्यन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत एवास्तिमानित्यादौ सत्ताकर्त्तृत्वेनैव धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्य स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः इति मतुप्सूत्रभाष्यकैयटादिकं सङ्गच्छते । तदाह-अन्यत्रेति । ननु तथापि वार्तिकसिद्धेति तदुक्त्या तदभावे तदसङ्गतिरेवात आह—किंच व्यतीति। समुच्चित्यद्योतकतापक्षे इति भावः । अरुचेरिति । त्रलादि-

सरला ।

प्राप्तणत्ववारणान्नान्यत्किमपीति स्नुषाश्वश्रून्यायविरोधः । तथाचोभयथाऽपि संकोचासम्भवेन विधिमुखेन प्रवृत्तिसम्भवो नास्ति, अतस्तत्रागत्या निषेधमुखेन प्रवृत्तिः। तत्र च "अत्पूर्वस्य" इत्यस्य अत्पूर्वभिन्नहन्धात्ववयवनस्य णत्वं नेत्यर्थं इति 'प्रघ्नन्ति' इति सिद्धं, 'प्रहण्यात्' इत्यत्र तु "हन्तेः" इत्यनेन णत्वमिति उभयोर्योगयोः सार्थक्यम् । यत्र तु विधिमुखेन प्रवृत्तिः संभवति तत्र न निषेधमुखेन प्रवृत्तिः स्वीकार्या दोषत्रयापत्तेः, किन्तु विधिमुखेनैवेति। एवञ्च प्रकृते "रोः सुपि", इत्यत्र सप्तमीबहुवचनाऽव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरेफातिरिक्तत्वेन "खरवसानयोः" इत्यत्र संकोचेन विधिमुखेन प्रवृत्तिः संभवतीति "रोः सुपि" इत्यस्य विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः स्वीकार्येति तदाशयः ।

अर्थत इति । "उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च" इत्यत्र स्वरांशेऽर्थतः प्रतिरूपकत्वं न संभवतीति

द्बुचति । "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा०सू०५।३।१४) इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसो-र्भवदादियोग एवेष्टत्वात्। किं चामन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः, "आमन्त्रितं पूर्वम्–" (पा०सू०८।१।७२) इत्यविद्यमानवद्भावः "आमएकान्तरम्—" (पा०सू०८।१।५५) इति विधिः, "वाक्यादेरामन्त्रितस्य–" (पा०सू०८।१।८)

शब्दरत्नम् ।

शह—किं चेति । पदात्परस्येति । इदं च न भोः शब्दे फलमुभयोरपि भोःशब्दयोः सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात् । किं तु 'तिष्ठसि भगोः, तिष्ठसि अघोः' इत्यादौ भगवन्, अघवन् तिष्ठसीत्यर्थके "आमन्त्रितस्य–" इति निघातसिद्धिः । निपात-योस्तु तयोः सम्बोधने शक्तौ मानाभावेन सम्बोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात्। भगो तिष्ठसीत्यादौ अविद्यमानत्वम् , आँ भगो देवदत्तेत्यादौ एकान्तरता, भगो आगच्छ भैरवी ।

पाठ इत्युक्तम् ।

सहप्रयोगस्याप्युपपत्तिमाह-किञ्च व्यतीति। समुच्चित्यद्योतकत्वस्य सम्भवादिति भावः। इत्यरुचेरिति । यद्यद्वार्तिकारम्भस्य फलमुक्तन्तदन्यथासिद्धिरुक्तैव, त्रलादिसिद्धिरपि भवदादी-त्यत्रादिशब्दोपादानेन साधितैवेत्यरुचेरित्यर्थः । किञ्चेतीति । किञ्चामन्त्रितत्व इत्यादीत्य-र्थः । मूले—'पदात्परस्य' इत्यादिना वार्तिकारम्भस्य 'तत्र भो' इति 'तिष्ठति भो' इत्यत्र वा आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसूत्रेण निघातसिद्धिः फलमित्युक्तम् , तदपि निपातस्य सम्बोधन-विभक्त्यन्तत्वस्वीकारप्रदर्शनेन साधितमेवेति मूलोक्तन्निघातसिद्धिरूपम्प्रयोजनम्भगो-अघोः-शब्दांश इत्याह—इदञ्चेत्यादिना भावादित्यन्तेन । सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनेति । सा च प्रातिपदिका-र्थेति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन वेति सामन्त्रितमिति सूत्रे व्यक्तो भविष्यतीति भावः । सिद्धि-रिति । फलमित्यस्यानुषङ्गः । मानाभावेनेति । 'भगो हरिहरौ' इत्यतो भगवत्त्वप्रकारेण 'अ-घो देवदत्त" इत्यतोऽघवत्त्वप्रकारेण बोधस्यानुभवसिद्धतया सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वे माना-भावेनेत्यर्थः । निपातयोर्भगोअघोःशब्दयोर्न पूर्वोक्तमेव फलं किन्त्वन्यदपीत्याशयेनाह—भ-गोस्तिष्ठसीत्यादाविति। आम् भगो देवदत्तेत्यादाविति । आमित्यङ्गीकारे । अत्राम् देवदत्त भगो इति पाठः । अत्र भगोःशब्दस्यामन्त्रितस्य चेत्यनेन प्राप्तस्य निघातस्य "आम एकान्तर-मामन्त्रितमनन्तिके" इत्यनेन प्रतिषेधसिद्धिः फलम् । नच देवदत्तेत्यस्याविद्यमानवद्भावेन नैकान्तरता प्राप्नोतीति वाच्यम् , "नामन्त्रिते समानाधिकरणे" इति सूत्रेणाविद्यमानवद्भा-वस्य प्रतिषेधात्। नैकान्तरत्वसिद्धिमात्रम्फलङ्किन्त्वन्यदपीत्याह—भगो आगच्छेति । इदं

भावप्रकाशः ।

सिद्धिस्तूक्तैवेति भावः । वार्त्तिकस्य फलत्रयमेवेति मत्वा तदन्यथासिद्धया तत्खण्डनं तैः कृतमिति तावदेव तत्र लिखितम् । मूलकृता तु मिश्रतया दोषा उक्ता इत्यपूर्वदोषोद्धारमात्रेण तृतीयदोषप्रतीकधारणेन स दोषो विना प्रयासं मध्ये एव गलित इति तात्पर्यम् । नन्वयमपि दोषः प्रागुद्धृतोऽत आह–इदं चेति । सम्बो-धनप्रथमेति । प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन वेति भावः । सामन्त्रितमिति सूत्रे स्पष्टतरमेत-त् । सिद्धिरिति । फलमित्यस्यानुषङ्गो नत्विदं चेत्यस्येति भावः। निपातयोरिति । भगोहरिहरावित्याद्यर्थ-मावश्यकत्वं तयोरिति भावः । तुना सूचितं यत्तौ नस्त एवेतीत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । मानाभावेनेति । भगवत्त्वादिप्रकारेणैव ततो बोधादिति भावः। तयोर्न तावन्मात्रं फलं कित्वन्यदप्यग्रिमं मूलोक्तं सर्वं तयो-रेवेत्युदाहरणव्याजेनाह–भगो इत्यादि । आमित्यङ्गीकारे । यद्यप्यत्राप्यविद्यमानवत्त्वं भगो इत्यस्य प्राप्तं पूर्ववदिति आममाश्रित्य प्राप्तामन्त्रितनिघातस्य "आम एकान्तरम्" इत्यनेन निषेधो न प्राप्नोति तथापि "नामन्त्रिते समानाधिकरणे" इति निषेधान्नाविद्यमानवत्त्वं, निपातस्तु नास्त्येव, तदाह–एकान्तरतेति ।

इति द्विर्भावः, "सुबामन्त्रित–" (पा०सू०२।१।२) इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिद्ध्यति, न त्वन्यथेति दिक्। भगो, अघो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम। आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति सुधीभिराकलनीयम्। यत्तु वदन्ति–सकारान्तानेवैतान् निपातानास्थाय रुत्वोत्वे भाष्ये प्रत्याख्याते इति, तद्-तिरभसात्। स्यादेतत्। निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात्, न तु सम्बुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वात्, इति चेत्? मैवम्, "स्वरितेनाधिकारः" (पा०सू०१।३।११) इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्, "भुवश्च महाव्याहृतेः" (पा०सू०८।२।७१) इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरद

शब्दरत्नम्।

इत्यादौ द्विर्भावः, धनेन भगो इत्यादौ पराङ्गत्वमिति भावः। यदि प्रामाणिकाविति। यदीत्यनेनेदं सूचितं–तौ न प्रामाणिकौ। अत एव भाष्ये "विभाषा भवत्–"इति व्याख्याय भोः ब्राह्मणीत्यस्यैवासिद्धिमाशङ्क्याव्ययमेष भोः शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम्। एवं च भगो हरिहराविल्याद्यसाध्वेव। तदतिरभसादिति। "भोभगो–" (पा० ०८।३।१७) "मतुवसोः" (पा०सू०८।३।१) इति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्येऽस्पृष्टत्वादिति भावः। उभयग्रहणादिति। वार्त्तिकबोधितसाधुत्वानामपि "कुलटाया वा" इत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्रकृताऽनुवादस्य करणादिति भावः। हरदत्तेति।

भैरवी।

द्विर्भावप्रवृत्तियोग्यमुदाहरणम्, भगो भगो आगच्छेति तदा भविष्यति। धनेन भगा इति। धनेन भगवन् ऐश्वर्यवन्नित्यर्थः। अत्र मत्वर्थसत्तायान्धनस्य करणत्वेनान्वयादामन्त्रितं प्रति कारकत्वमस्तीति पराङ्गवद्भावस्य प्राप्तिः।

न प्रामाणिकाविति। भोःशब्दस्येव तयोः कोशे ऽनुपादानादिति शेषः। अत एव—'भगोस्' 'अघोस्' इति निपातयोरप्रामाणिकत्वादेव। असिद्धिमिति। एषा प्रागुपपादिता। इत्येवोक्तमिति। 'नत्वव्ययान्येते' इति तत्रोक्तमिति तयोरप्रामाणिकत्वस्य सिद्धिः। इत्यादीति। आदिना 'भगो गङ्गे' इत्यस्य सङ्ग्रहः। तदिति। प्रकाशकृदुक्तमित्यर्थः। मूले—उभयग्रहणादिति। निपातवार्तिकनिष्पन्नयोर्ग्रहणादित्यर्थः। ननु सूत्रकारस्य सूत्रकरणसमये वार्तिकासत्त्वेनैतद्बोधितसाधुत्वकानामनुकरणासम्भवेनोभय ग्रहणादित्यसङ्गतमत आह—वार्तिकेति। अत्र वार्तिकं

भावप्रकाशः।

तथा च निघातनिषेध इति भावः। धनेन भगो इति। तत्करणकैश्वर्यवानित्यर्थः। मत्वर्थसत्तायां धनस्य करणत्वेनान्वय इति भावः। सूचितमिति। अस्य साध्वेवेतीत्यत्रान्वयः। तौ–निपातौ। न प्रामाणिकाविति। भोशब्दस्येव तयोः कोशेऽनुक्तत्वादिति भावः। एतेन तथा प्रकाशकृत्सिद्धान्तोक्तिरयुक्तेति सूचितम्। अत्र मुख्यं मानमाह—अत एवेति। तस्मादेवेत्यर्थः। अस्यवेति। भोःशब्दघटितानेकप्रागुक्तप्रयोगस्येत्यर्थः। एवेन तद्घटितव्यावृत्तिः। इत्येवोक्तमिति। नत्वव्ययान्येते शब्दा इत्युक्तमिति भावः। आदिना भगो गङ्गे इत्यादिसंग्रहः। तदिति। प्रकाशोक्तमित्यर्थः। स्पृष्टत्वादिति। एवं च कथंचिद्भाष्यात्तथा लभ्यते इति प्रकाशो युक्त एवेति खण्डनकृदाद्युक्तमयुक्तमिति भावः। ननु सूत्रकरणसमये वार्त्तिककृदाद्यसत्त्वेनोभयानुवादस्यैवासम्भावितत्वेनाशङ्कासमाधिश्चायुक्ते अत आह—वार्तिकेति। शक-

त्तांद्युक्तेश्च। न चैवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः। परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्।

शब्दरत्नम्

एवं चानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ उभयोर्ग्रहणसिद्धिरिति भावः। "विभाषा भवद्-"इति वार्त्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणी इत्यसिद्धयाशङ्कायामव्ययमेव भोःशब्द इति सिद्धान्तेनोभयोरत्र ग्रहणलाभादिति बोद्धयम्। परस्परसाहचर्येणेति। तेन चार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः। अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोद्धयम्। अन्येषाम्-अनर्थकानाम्। सान्तरान्तान्यतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिद्धया भोइत्यादिपूर्वकरेफान्तानामेवार्थवतां ग्रहणस्य न्याय्यतया भो

भैरवी

"शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्" इति बोध्यम्। एवञ्चैकदेशानुमत्या तद्वार्तिकस्यापूर्वत्वाभावबोधनद्वारा तत्साध्यरूपाणां साधुत्वं सूत्रकृतैव ध्वनितमिति भावः। मूले-महाव्याहृतिग्रहणमिति। "भुवः" इति सूत्रे भुव इत्यनेनान्तरिक्षवाचकस्य भुवरिति रान्तस्य महाव्याहृतेर्ग्रहणम् उत क्विबन्तपृथ्वीवाचकभूप्रकृतिकषष्ठ्यन्तस्य ग्रहणमिति सन्देहस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया निवृत्तौ महाव्याहृतिग्रहणम्परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः।

प्रकृतसूत्रे उभयोर्ग्रहणे भाष्यमपि साधकमित्याह—विभाषाभवदितीति। मूले-नचैवमिति। एवम्-लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारे। तेन—साहचर्येण। न केवलं साहचर्यमात्रं साधकङ्किन्तु परिभाषापीत्याह-अर्थवदिति। ननु मूलकृता साहचर्यपरिभाषा सञ्चारिता नत्वर्थवत्परिभाषा इत्यत्र किम्बीजमत आह—सान्तेति। भोशब्दादीनामेवेति। एवकारेण प्रभोरित्याद्येकदेशव्यावृत्तिः। तथाचौकारान्तानुकरणमिति पक्षाभिप्रायको ऽयं ग्रन्थ इति

भावप्रकाशः।

न्ध्वादित्वात्कुलटाशब्दस्य सिद्धेः। तथा चैकदेशानुमत्या वार्तिकानामपूर्वत्वाभावबोधनद्वारा तत्साध्यप्रयोगाणां साधुत्वं सूत्रकृतैव ज्ञापितमिति भावः। यद्यपि महाव्याहृतिग्रहणाभावे प्राप्तस्य क्विबन्तपृथ्वीवाचकभूप्रकृतिकषष्ठ्यन्तस्य ग्रहणमुत "भुवरित्यन्तरिक्षम्"इति श्रुत्युक्तरान्तमहाव्याहृतेरिति सन्देहस्य तया निवृत्तौ तद्वयर्थं सत्तदनित्यत्वं गमयति तथापि तावता प्रकृते किमत आह—एवंचानित्यत्वादिति।,तथा हरदत्तोक्तौ चेत्यर्थः। ननु तस्य समूलत्वे प्रकारद्वयाश्रयणं, तदेव नेत्यत आह—विभाषेति। वार्त्तिके इति।।तद्वयाख्यानावसरे इत्यर्थः। असिद्धयेति। इत्याद्यसिद्धयेत्यर्थः। शङ्कायामिति। भगवदुक्तेनेति शेषः। यत्तु खण्डनकृत्-"अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयातिव्याप्तेः स्वयं समाहितत्वेन नचैवमिति शङ्काया एवानुत्थानम्, अत एव साहचर्याश्रयणमपि निष्फलं, साहचर्येणैवेष्टसाधने स्वनतिप्रसङ्गात्प्राक् तदापादनासङ्गतिरिति" तन्नेति ध्वनयितुं व्याचष्टे—तेन चेति। साहचर्येणापीत्यर्थः। अर्थवत्त्वं च द्वयोरेवेत्याशयेन तयोरुक्तिर्मूले इति भावः। नन्वेवं तयैवेष्टसिद्धावियं निष्फलेत्यत आह—अर्थवदिति। अत एव व्याचष्टे अनर्थकानामिति। नन्वेवं मूलकृता सैव कुतो नोक्तेयं किमित्युक्ता ऽत आह—सान्तेति। प्राचामनुरोधेनेदम्। प्रसिद्धयेति। गौणमुख्यन्यायेनेति भावः। भोशब्दादीनामेवेति। एवेन प्रभोरित्याद्येकदेशव्यावृत्तिः। तथा चौकारान्तानुकरणपक्षाशयकोऽयं ग्रन्थ इति तत्पक्षे साहचर्योक्तिरुचितैवेति भा·

सरला।

शब्दतः प्रतिरूपकत्वं गृह्यते तत्साहचर्यादन्यत्रांशेऽपि शब्दत एव प्रतिरूपकत्वमिति तु न वाच्यम्, समकालवाचकयुगपच्छब्दस्य युगं पततीति युगपद् इति व्युत्पत्त्या सिद्धशब्दतो विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वेन वार्त्तिकेनैव सिद्धेस्तस्य गणे पाठवैयर्थ्येन शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिरूपकत्वग्रहणज्ञापनादिति।

व्योर्लघु (पा०सू०८।३।१८)॥ लघुप्रयत्नतरः, लघूच्चारणतरः। स चान्तरतम्याद्वस्य वो यस्य य इत्याह—वयाविति ।

ओतो गार्ग्यस्य (पा०सू०८।३।२०) ॥ ओकारादिति । यत्त्वोकारान्तादङ्गादिति प्राचा व्याख्यातं तन्न । अङ्गस्याप्रकृतत्वात्, असम्भवाच्च । न ह्युदाहरणेष्वोकारान्तमङ्गमस्ति ।

हलि सर्वेषाम् (पा०सू०८।३।२२) ॥ यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते, भोभगोअघोपूर्वस्यासम्भवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि सम्भवति वृक्षव्करोतीति, तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः, अशीत्यनुवर्त्याशा हला विशेषणात् । वृक्षव्हसतीत्यादि तु अनभिधानादसाध्वित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति, गव्यूतिरित्यत्र

शब्दरत्नम् ।

इत्याद्योकारान्तानुकरणपक्षेऽपि वार्त्तिकनिष्पन्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोशब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः । अत्रेदन्तत्त्वं-रान्तानामेवानुकरणं सूत्रे सन्ध्यभावो न्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः ।

लघूच्चारणतरः-लघुतरोच्चारणः ।

हलो विशेषणादिति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । इत्याहुरिति । हरदत्तादयः।

भैरवी ।

भावः । मूलात्सिद्धान्तानिर्णयात् स्वयं सिद्धान्तमाह—अत्रेदन्तत्त्वमिति । रान्तानामेवेति । लक्षणवशसम्पन्नरान्तानामेवेत्यर्थः । एवञ्च लाक्षणिकत्वाविशेषान्निपातवार्तिकनिष्पन्नयोर्ग्रहण सिद्धिः । प्रभोरित्याद्येकदेशव्यावृत्तिस्त्वनर्थकत्वेन साधितैव । एवकारेण सान्तौकारान्तपक्षयोर्व्यावृत्तिः । न्याय्य एवेति । एतेनैतत्पक्षे सौत्रसन्ध्यभावकल्पनेन लाघवमिति सूचितम् ।

ननु लघूच्चारणतर इति मौलव्याख्यानादुच्चारणक्रियागतस्य प्रकर्षस्य लाभो भवति नतु क्रियाप्रयोजकप्रयत्नगतस्येति कथन्तदित्यत आह—लघुतरोच्चारण इति । एवञ्च लघूच्चारणतर इत्यत्रान्यपदार्थसम्बन्धोत्तरं वतिपदार्थस्य लाघवस्य प्रकर्षविवक्षेति भावः । शुक्लतरः पट इत्यादावपि विशेषणप्रकर्षविवक्षया साधुत्वस्य सर्वत्र दर्शनात् । एवञ्च 'शिखी ध्वस्तः' इतिवत्साधुत्वमस्येति बोध्यम् ।

भाष्ये इति । एतच्च प्रागुपपादितम्। हरदत्तादय इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति--वकार-

भावप्रकाशः ।

वः । नन्वेमपि सिद्धान्तानिर्णयोऽत आह—अत्रेदमिति । रान्तानामेवेति । लक्षणवशसम्पन्नरान्तावस्थानामित्यर्थः । एवं च लाक्षणिकत्वाविशेषादुभयेषां ग्रहणं प्रभोरित्याद्येकदेशानां त्वनर्थकत्वान्न । एवेन सान्तौकारान्तपक्षयोर्व्यावृत्तिः । न्याय्य एवेतीति । नतु सौत्रः । अनेनौकारान्तानुकरणे शास्त्रबाधे मानाभावाल्लाघवाच्च सन्धिरेव न्याय्य इति सूचितम् । भाष्यस्वरस इतीति । एवं चागत्या वाक्यभेदसौत्रषष्ठीलुक्स्वीकारः । एतेनोक्तदोषद्वयभियौकारान्तानुकरणपक्ष एव समीचीन इति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति भावः ।

अन्यपदार्थसम्बन्धोत्तरं वत्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया तयोः साधुत्वं ध्वनयितुमाह—लघुतरेति । शिखो ध्वस्त इतिवदुपपत्तिर्बोध्या ।

भाष्ये इति । तच्चोक्तं प्राक् । हरदत्तादय इति । आदिना प्रसादकृदादिसंग्रहः । यत्तु प्रकाशकृन्मान्यरत्नाकरादयः अनभिधाने मानाभावात्तत्र लोपे इष्टापत्तिः, अशि हलीति व्याख्याय वृक्षवूकरोतीत्यादौ न दोष इति भाष्यकृदुक्तिविरोधाच्च न पदान्तइति भाष्यस्यान्यतात्पर्यकत्वाच्च । तस्माद्वकारानुवृत्त्या तल्लोपो भवत्येव । मूलकृताप्याहुरित्यनेनेयमेवारुचिः सूचितेति । तन्न, हरदत्ताद्याशयानवबोधात् ।

तु वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम्। ननु देवा नम्या इत्यादौ "लोपो व्योः—" (पा०सू०६।१।७६) इत्येव सिद्धम्। मैवम्, तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात्; देवा यान्तीत्यत्र वल्परत्वाभावाच्च। अहोरात्र इति। "रात्राह्नाहाः-"(पा०सू०२।४।२९) इति पुंस्त्वम्। अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन "स्वर्चक्षो रथिनः सत्यशुष्मः"। विप्रः कविः काव्येन स्वर्चना"इत्यादि ग्राह्यम्।

तृढो वृढ इति। उदित्त्वेन वेट्कत्वात् "यस्य विभाषा" (पा०सू०७।२।१५) इति निष्ठायां नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं दृढ इति तन्न। तत्र ढलोपस्यैवाभावात्। तथा हि, "दृढः स्थूलबलयोः" (पा०सू०७।२।२०) इति सूत्रेण दृंहेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्येह प्रवृत्तिः "दादेर्धातोः—" (पा०सू०८।२।३२) इति घत्वेन बाधात्। न च इडभावो ढत्वं च निपात्यतां घत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम्। तथा सति परिद्रढय्येत्यत्र "ल्यपि लघुपूर्वात्" (पा०सू०६।४।५६) इति णेरयादेशो न स्यात्, परिदृढी कन्येत्यत्र "अणिञोः-"(पा०सू ४।१।७८) इति ष्यङ् च स्यात्, ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादिति भाष्ये स्थितम्। यत्तु प्राचा व्याख्यातं

शब्दरत्नम्।

वकारलोपे ततस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः। एवं च करोत्यादिपरेऽपि तत एव लोपो न भविष्यतीत्यशो हलो विशेषणं व्यर्थमिति सूचितम्। भाष्यमपि तदेकदेश्युक्तिरेव। "न पदान्ताः परेणः सन्ति" इति लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च।

इडभावो ढत्वं चेति। चेन नलोपसङ्ग्रहः। ढलोपा इति। "ढो ढे लोपः" (पा० सू०८।३।१३) इत्येतद्दृष्ट्या ष्टुत्वं तु नासिद्धं सामर्थ्यादिति भावः। भाष्ये स्थितमिति।

भैरवी।

लोप इत्यादिना। अनवगतेरिति। पदानुपूर्वीज्ञानस्यार्थोपस्थितिकारणत्वस्य क्लृप्तत्वादिति भावः। न च शास्त्रस्य प्राप्तिः कथं वारणीयेति वाच्यम्, शास्त्रस्यानिष्टार्थम्प्रवृत्तेरदर्शनात्। एवंच-उक्तरीत्या लोपाभावस्य सिद्धौ च। तत एव-अर्थानवगतेरेव। उक्तभाष्यविरोधम्परिहरति—भाष्यमपीति। वृक्षव् करोतीत्यत्र प्राप्तिप्रदर्शकभाष्यमपीत्यर्थः। एकदेश्युक्तिरिति। तदर्थानवगतेरित्युक्तरीत्यैकदेश्युक्तिरित्यर्थः। भाष्यान्तरसम्वादादपि तस्यैकदेश्युक्तित्वमित्याह—न पदान्ताः परेण इति। अत्रेदम्बोध्यम्, अनेन सूत्रेण लघ्वलघूच्चारणयोर्लोपः क्रियते यदि हलीति प्रकृतसूत्रे नोच्येत तदा 'देवा इह' इत्यत्रालघूच्चारणस्य यस्य लोपः स्यादित्याशयेन परममूले-'हलि किम्-देवायिह' इत्युक्तम्। लोपः शाकल्यस्येति सूत्रन्तु 'देवा इह' इत्यत्र लघूच्चारणस्य यस्यालोपविधायकत्वेन चरितार्थम्। एतद्विषये यकारस्य यत्र वैकल्पिको लोपस्तत्रैतद्विषयकशास्त्रारम्भान्नित्यो लोपो हल्ग्रहणाभावेऽपि न प्रवर्तत इति। एतेन वैकल्पिकलोपविषये नित्यलोपस्वीकारे विकल्पस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति परास्तम्॥

भावप्रकाशः।

तद् ध्वनयन्ननभिधानादिति तदुक्तेरर्थमाह—वकारेति। अनवगतेरिति। आनुपूर्वीज्ञानस्यासत्तिविधया शाब्दबोधहेतुत्वेन तथोच्चारणेन तदर्थबोधस्य लोकेऽदृष्टत्वादित्यर्थः। शास्त्रस्यानिष्टाजनकत्वादितिभावः। पूर्वग्रन्थविरोधं परिहरति—एवं चेति। अत्रैवं रीत्या लोपाभावे चेत्यर्थः। तत एव—अनवगतेरेव। भाष्यविरोधं निराचष्टे—भाष्यमपीति। इदं च तत्र प्रयोगसत्त्वमभ्युपेत्य। वस्तुतस्तदेव न, मानसत्त्वादित्याह—नपदान्ता इति। प्रतिपादितमेतदधस्तात्। एवं च हरदत्तोक्तमपि चिन्त्यमेवेति।

दृंहेरेवेदं निपातनं, दृह वृद्धाविति तु प्रकृत्यन्तरम्, तस्य निष्ठायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिडभावे "वा द्रुह—" (पा०सू०८।२।३३) इत्यत्र "वा" इति योगविभागात् पक्षे घत्वाभावे ढलोपे च प्रत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति। तन्न। उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्। तदाह वामनः—अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिति। युक्तं चैतत्। अन्यथा हि अस्माद् णेरयू न स्यात्, ष्यङ् च स्यात्।

उत्वमेवेति। सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन "विप्रतिषेधे परम्—" (पा०सू० १।४।२) इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः। तदुक्तम्—"पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति। एतेन 'विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे' इत्यादि व्याख्यातम्।

शब्दरत्नम्।

"दृढः स्थूल—" (पा०सू०७।२।२०) इति सूत्रशेषे। द्रष्टव्यमितीति। ष्यङि णेरयाभावे चेष्टापत्तिरिति भावः। उभयोरपीति। त्वदवलम्बभूतेन वृत्तिकृतेति शेषः। तदाह वामन इति। अत्रारुचिबीजं तु 'दृंहेर्नकारहकारलोपार्थम्' इति भाष्यविरोधः, 'अनिदितो दृहेस्तु दृहितमित्येवेष्यते' इति कैयटविरोधश्चेति। किं च प्रसादोक्तरीत्या दृहेरपि इडभावढत्वयोः सिद्धाविण्निषेधप्रकरणे दृढ इति निपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम्।

अभावादुत्तरस्येति। आहार्याभावारोपादित्यर्थः।

भैरवी।

भाष्ये स्थितमित्यत्र भाष्यं "ढ्रलोपे" इति सूत्रस्थङ्ग्राह्यमिति भ्रमानुत्पत्तये आह—दृढः स्थूलेतीति। द्रष्टव्यमिति योक्तिः सा दृढ इति प्रक्रियोक्तप्रत्युदाहरणस्योपपादनाय प्रसादस्य, तस्माद्दृढशब्दाण्णौ ततो ल्यपि "ल्यपि लघुपूर्वा" इति सूत्रन्नैव प्रवर्तते इति तदभिप्रेतमित्याह—तस्येति। मते इति शेषः। एतेनेयमुक्तिरपसिद्धान्त इति ध्वनितम्। अत एवाह—त्वदवलम्बेति। अत्रारुचीति। वामनोक्तावरुचिबीजमित्यर्थः। भाष्यविरोध इति। नकारहकारलोपार्थमित्युपादाने ऽनिदितो न निपातनमिति स्पष्टमेवेति भाष्यविरोध इत्यर्थः। वामनेन उभयोरपीति यद्यप्युक्तं, तथापि प्रक्रियाकृता तथा नोक्तम्, अतः स्वस्योभयोरपीति नेष्टमिति प्रसादानुयायिशङ्कां वारयति—किञ्चेति। अलमिति। योगविभागस्यागमशास्त्रानित्यत्वस्य चाप्रमाणत्वम्, सर्वावलम्बभूत 'दृढः स्थूल' इति भाष्यविरोधश्चेत्यस्यार्थः।

ननूत्तरस्याभावादित्यसङ्गतमष्टाध्याय्यान्तत्सत्त्वोपलम्भादत आह—आहार्येति। "पूर्वत्रा-

भावप्रकाशः।

भावः। अनन्तरसूत्रद्वयभ्रमनिवृत्तये आह—दृढ इति। द्रष्टव्यमितीति। प्रक्रियोक्तं दृढ इति साधयितुं प्रसादोक्तिरियम्। उभयोरपीत्यादिप्रकाशोक्त्यनुवादस्यासिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह—त्वदवलम्बेति। एवं च भाष्यविरोधे इष्टापत्तावप्युपजीव्यविरोधस्तव दुष्परिहर इति भावः। ननु वामनेन तथोक्तावपि प्रक्रियाकृदनुक्तत्वेन मम नेष्टमतः प्रसादोपरि दोषान्तरमाह—किं चेति। अलमिति। तदर्थस्तु सर्वावलम्बभूतेन 'दृढः स्थूल' इति सूत्रभाष्येण विरोधः, योगविभागस्यागमशास्त्रानित्यत्वस्य चाप्रामाण्यं चेति।

ननूत्तरशास्त्रस्य सत्त्वेन कथमभावोऽत आह—आहार्याभावेति। शास्त्रप्रामाण्यादितिभावः। बाधकालिकेच्छाजन्यत्वात्तस्याहार्यत्वम् लोकवैलक्षण्येप्युक्तहेतोरेवात्रेष्टसिद्धयङ्गीकारान्मनोरथसिद्धिः।

सूत्रे सु इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह-एतत्तदोर्यः सुरति। एतत्तद्-गतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः। एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस ददाति, परमैष ददातीत्यादौ न स्यात्। अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणे लिङ्गं तु 'अनञ्समासे' इति बोध्यम्। अकोःकिमिति। साकच्कयोः शब्दान्तरत्वाद-प्रसङ्ग इति प्रश्नः। एषक इति। 'अकोः' इति प्रतिषेध एव "तन्मध्यपति-तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः।

बहुलग्रहणेति। अत एव लोपं विना पादपूरणेऽपि क्वचिद्भवति—सास्मा

शब्दरत्नम्।

लिङ्गमिति। विहितविशेषणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः।

सास्मा अरमिति। सोऽस्मा अरमिति सन्धावपि पादपूर्तेः। न च "प्रकृत्यान्तः पादम्-" (पा०सू०६।१।११९) इति पूर्वरूपस्याभावेन न पादपूर्त्तिः। "सोऽयमा-

भैरवी।

सिद्धम्" इति शास्त्रप्रामाण्यादिति शेषः। वस्तुतो विद्यमानेऽपि शास्त्रे इच्छया प्रतियो-गितासम्बन्धेनाभाव आरोप्यत इति तस्याभावज्ञानस्याहार्यत्वम्।

तद्वैयर्थ्यम्-अनञ्समासग्रहणवैयर्थ्यम्। तद्धि 'असः शिवः' इत्यादौ लोपाभावार्थकृ-तम्। यद्यत्र विहितविशेषणं स्यात्तदा सोस्तच्छब्दाद्विधानाभावेन लोपाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्य-स्पष्टमेव। वस्तुतस्तु विहितपदाध्याहारेण तद्योगे पञ्चमीकल्पनायामक्लृप्तकल्पनापेक्षया ऽन-न्तरपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धे षष्ठीत्येवोचितम्। अत एवात्र 'इति भाव' इत्युक्तम्। इदमेवानञ्समासग्रहणम् 'नञ्समास उत्तरपदार्थप्रधान' इत्यत्र ज्ञापकम्। अन्यथा नञर्थाभा-वस्य विशेष्यत्वेन उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेन त्यदाद्यत्वाप्राप्त्या हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारतया तद्वैयर्थ्यमेव स्यात्। पूर्वरूपस्येति। अवादेशस्य चेत्यपि बोध्यम्। इत्यादाविवेति। अत्र यथा

भावप्रकाशः।

इतिभाव इति। वस्तुतो विहितशब्दयोगे पञ्चम्या युक्तत्वेन दुष्टत्वेन च शङ्कैवायुक्ता। एवं चानन्तर इत्यध्याहृत्य तयोरनन्तर इति व्याख्यानमेवोचितम्। यथा चात्र नातिप्रसङ्गस्तथा स्पष्टमस्थिमालायाम्। गौणे तु इष्टापत्तिः। तत्र त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्। अत एवारुचिबोधकं तुद्वयमुक्तं मूले। अत एव च इति भावः इत्युक्तं टीकायामिति बोध्यम्। पादमितीति। प्रवृत्त्येति शेषः। पूर्वरूपस्येति। अवादेशस्यचेत्यपि बोध्यम्। न पादेति। तथा चात एवेत्यादिमूलासंगतिरिति भावः सोऽयमिति। अन्यथा शतधारोऽयमितिवत् "अव्यादवद्यात्" इत्यनेन प्रकृतिभावापत्तिरिति भावः।

सरला।

तद्वैयर्थ्यमिति। असः इत्यत्र प्रथमकवचनसोस्तच्छब्दाद्विहितत्वाभावात्। अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणे तु सुप्रत्ययार्थैकत्वस्य तच्छब्दार्थगतत्वेन तत्र प्राप्तसुलोपवारणाय 'अनञ्समासे' इति सार्थकम्। एवञ्च एत-तच्छब्दार्थगतसंख्याभिधायिनः सोर्लोप इति सूत्रार्थः। एतत्तदोरिति षष्ठी अर्थद्वारकसम्बन्धबोधिकेति बोध्यम्,। नच अनन्तरपदाध्यारेण तन्निरूपितसम्बन्धबोधिका षष्ठीति वाच्यम्, तथा सति एतत्तदोरन-न्तरस्य सोर्लोप इति सूत्रार्थेन 'परमः स ददाति' इति लक्ष्ये परमपदोत्तरसुप्रत्ययस्य लोपापत्तेस्तस्य तच्छब्दानन्तरत्वात्। नन्वर्थद्वारकसम्बन्धार्थकत्वस्वीकारेऽपि परमपदोत्तरसुप्रत्ययस्य तत्पदार्थसं-ख्याभिधायित्वेन लोपापत्तेस्तदवस्थत्वमिति; नचैतच्छन्दसाहचर्यान्तच्छब्दानन्तरस्यापि परस्यैव ग्रहणेन न दोष इति वाच्यम्, तथा सति परशब्दस्यैवाध्याहारस्य फलिततया 'एतत्तदोः' इति षष्ठयाः पञ्चम्यर्थे लक्षणापत्तेः, अनन्तरशब्दाध्याहारे उत्तरत्वस्य कथमप्यलाभाच्च। एतच्छन्दसाहचर्यस्य तत्राविनिगम-कत्वात्, परम एष ददाति इति प्रयोगे पूर्वस्यापि दर्शनात्;—इति चेत्? न, एतत्तच्छार्थतावच्छेदका-

अरम् । सः अस्मै इति च्छेदः ।

इति स्वादिसन्धिः ॥

इति पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

शब्दरत्नम् ।

गाव" इत्यादावविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः । एवञ्चावधारणपरतया न व्याख्येयम् , "सोऽहमाजन्म–" इत्यादौ बहुलग्रहणेन क्वचिदप्रवृत्त्या ऽपि सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥

इति भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितकृते मनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने

पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

भैरवी ।

"अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवस्युषु च" इति सूत्रप्राप्तस्य प्रकृतिभावस्याभाववदित्यर्थः । केचित्तु "सोऽहमाजन्म" इत्यादिसिद्ध्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने "सास्माअर" मित्यत्र सुलोपानापत्तिः । यदि बहुलग्रहणानुवृत्त्यैव तत्साध्यते, तदा तेनैव 'सोहमाजन्म' इत्यादेरपि सिद्धावववधारणपरतया व्याख्यानस्य वैयर्थ्यमित्याहुः । तन्न । छन्दस्यभावदर्शनेनं लौकिके प्रयोगे शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनमन्याय्यमित्याशयात् । किञ्च लोके लोपे सत्येव पादपूरणे लोपो भवति नान्यत्रेत्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमत्रावधारणपरतया व्याख्यानं प्राचामनुरोधेन कृतम् । वस्तुतो बहुलग्रहणेनैव सर्वेष्टसिद्धाववधारणपरतया व्याख्यानन्न कार्यमित्याह–एवञ्चेति । बहुलग्रहणेनोक्तप्रयोगसाधने चेत्यर्थः । अस्य तात्पर्यमित्यत्रान्वयः । सिद्धेरिति । लोपाभावस्य सो ऽहमाजन्मेत्यादौ सिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्यमिति । अत एवेति वदतो मूलकृत इति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

प्रातिशाख्येनेति । न च सोऽयमागादित्यस्य तत्र पाठेऽप्यस्यापाठात्सूत्राभावाच्च कथमेतदिति वाच्यम् । तथाभीष्टत्वे प्रातिशाख्योक्तेतिशब्देनास्य संग्रहात् पठनीयत्वाद्वा न दोष इत्याशयात् । अत एव प्रातिशाख्यानुरोधेनास्यात्राप्रवृत्तिरिति मूले उत्तरत्र स्पष्टत्वादिति मान्योक्तिः संगच्छते । यत्तु यत्तु खण्डनकृद्दण्ड्यादयः सोहमाजन्मेत्यादिसिद्ध्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने सास्माअरमित्यादौ सुलोपानापत्तिः बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपादने तु सोहमाजन्मेत्याद्येत्र तयोरपार्थता किमवधारणेनेति । तन्न, छन्दस्यभावदर्शनेन लक्षणानां काचित्कत्वकल्पनायाः काप्यदृष्टत्वात् । लोके लोपे सत्येव पादपूरणे लोपो नान्यत्रेत्येवंनियतशास्त्रार्थनियमस्यावश्यकत्वाच्चेति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेन। चतुर्विधं बाहुलकमित्यभियुक्तोक्त्या बाहुलकस्थले तथार्थाङ्गीकारात् पादस्य द्विविधस्याप्यत्र ग्रहणेनाविशेषाच्च, नियतशास्त्रार्थत्वस्यापि मन्मते सिद्धेश्च । तद्ध्वनयन्नाह–एवंचेति । बहुलग्रहणेनोक्तप्रयोगसाधने चेत्यर्थः। तात्पर्यमित्यत्रान्वयः । अपिरवधारणसमुच्चायकः । यद्वा सजन्मेत्यादावित्यस्याग्रयोज्यः। सिद्धेरिति । लोपाभावसिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्य-

सरला ।

वच्छिन्नधर्मितानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकसोर्लोप इत्यर्थस्य विवक्षणेन परमपदोत्तरसुप्रत्ययार्थैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मिताया तच्छब्दार्थतावच्छेदक–बुद्धिविशेषविषयत्वावच्छिन्नत्वाभावेनादोषात् । नचैवमपि 'तत्कल्पम्' इत्यत्र कल्पबन्तोत्तरसुप्रत्ययस्य तच्छब्दार्थतावच्छेदकबुद्धिविशेषविषयत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपितैकत्वसंख्याप्रयोजकत्वेन सुलोपापत्तिरिति वाच्यम् , स्वार्थतावच्छेदकावच्छिन्न धर्मितानि-

भैरवी ।

एवञ्च परममूलम्प्राचामनुरोधेनैतदेव ध्वनयितुं तत्र सत्येवेत्यवधारणन्त्विति 'तु' शब्दोऽरु-चिकबोधकउपात्त इति बोध्यम् ।

इति श्रीमदगस्त्यकुलवंशावतंससर्वपण्डितसार्वभौमभवदेव-मिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायां रत्नप्रकाशिकायां पञ्चसन्धिविवरणं समाप्तम् ॥

भावप्रकाश

मिति । अत एवेत्यादिवदतो मूलकृत इतिभावः । एवं च तथा परममूलं प्राचामनुसारेण । अत्र पदारु-चिसूचकस्तुः प्रयुक्तो ऽवधारणं त्वितीति तात्पर्यम् ।

इति स्वादिसन्धिः ।

इति श्रीमत्पायगुंडोपाख्यमहादेवसुतवैणोगभंजवैद्यनाथकृते भावप्रकाशे लघुशब्द-रत्नव्याख्याने पञ्चसन्धिप्रकरणं परिपूर्णम् ।

सरला

रूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं, स्वाव्यवहितत्वमेतदुभयसम्बन्धेन एतत्तद्विशिष्टेोर्लोव इत्यर्थस्य विवक्षणेन 'तत्कल्पम्' इत्यत्र प्रथमसम्बन्धसत्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धस्याभावेनोक्तदोषाभावादिति दिक् ।

इति स्वादिसन्धिप्रकरणम् ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्-

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

अर्थवद्धातुः ॥ प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः । तथा हि, प्रत्ययस्यैव पर्युदासे "कृत्तद्धित" इति सूत्रेण तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात् । न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम् ।

शब्दरत्नम् ।

अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ॥

व्यर्थं स्यादिति । न च 'अस्यापत्यम्–इः' इत्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधनेन

भैरवी ।

अथाजन्तपुँलिङ्गप्रकरणम् ।

सूत्रे तन्त्रादिनेति । **सकृदुच्चरितः शब्दोऽनेकार्थपरो यत्र तत्र तन्त्रेति व्यवहारः** । उभयम्— **प्रत्ययपदम्प्रत्ययपरं प्रत्ययान्तपरमित्येतदुभयम्** । तद्धितान्तस्येति । **कृद्ग्रहणन्तु लिडित्यादौ धातुपर्युदासात्प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धये आवश्यकमिति भावः । नचात्रापि लिह क्विबित्यवस्थायां जातायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन लिह इत्यत्र सौलभ्यमिति वाच्यम्, फलाभावेन तदानीमप्रवृत्तेः । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चापृक्तलोपस्य प्राक् प्राप्तेश्च । वस्तुत इदन्तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं, कृद्ग्रहणन्तु प्रतिषिद्धार्थम्भिद् छिदित्यत्र निषेधस्य प्रसङ्गादिति कैयटेनोक्तं 'कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थम्' इति भाष्यव्याख्यावसर इति तदनुरोधेन यथोद्देशपक्षाश्रयणे तु कृद्ग्रहणमपि तदन्तप्रतिषेधे ज्ञापकमेव** । इत्यादाविति । **आदिना अधुनेत्यस्य सङ्ग्रहः । अस-**

भावप्रकाश ।

श्रीगणेशाय नमः । मूले **तद्धितान्तस्येति** । कृद्ग्रहणं तु लिडादावधातुरिति निषेधबाधार्थम् । न च लिह् क्विबित्यत्र प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशेति न्यायेन तत्र सौलभ्यमिति वाच्यम् । फलाभावेन तत्रैवाप्रवृत्तेः, परत्वादन्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्चापृक्तलोपस्य प्राक् प्रवृत्तेश्च । अत एव "कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थम्" इति भाष्ये "तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थं भिद्छिदिति अत्र ह्यधातुरिति निषेधप्रसङ्गः" इत्यत्रैव कैयट इति मान्याः । परे तु मूलमुपलक्षणं, यथोद्देशे त्वदुक्तरीत्येष्टसिद्ध्या तस्यापि व्यर्थत्वात् । इः, इयानित्यादेः पक्षद्वये सिद्धान्ते सिद्धावप्यत्र मते तत्तद्वयानुरोधेन तत्रेवात्रापि यथोद्देशस्यैवाश्रयणात् । एतेन कार्यकाले दोष इत्यपास्तम् ; तद्धितांशेऽपि तथात्वापत्तेश्च । आरोपितप्रशस्तार्थकत्वं तु क्विब्लोपे च समम् । परत्वादिकमपि दुर्वचम् । अधातुग्रहणप्रत्याख्यानेन यौगपद्यासम्भवाभावात्, त्रिष्वपि तदसम्भवस्यैव बीजत्वात्, संज्ञातुल्यनिमित्तकत्वेन तस्यानन्तरङ्गत्वाच्च, संज्ञाया अपि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति न्यायेनाधातुग्रहणप्रत्याख्यानेन वा नित्यत्वाच्च, आकडाराधिकारीयत्वाभावेन चेत्त्वादिसमप्रवृत्तौ तदप्रवृत्तेश्च । अत एव "अप्रत्यय इति शक्यमकर्तुम् । इह कस्मान्न भवति काण्डे कुड्ये इति? कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति" इति भाष्यं सङ्गच्छते । धातोः प्रत्ययान्तस्य चेत् कृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमेनाप्रत्ययपदं प्रत्याचक्षाणेनाधातुग्रहणप्रत्याख्यानमपि ध्वनितम् । तद्धितस्य बाधाद्धात्वंशेऽसम्बन्धः, कृदंशस्य तूभयत्रेति न कोऽपि दोष इति तदाकूतम् । एवं च प्रागुक्तात्रत्यकैयटश्चिन्त्य एव । किं च कृद्ग्रहणस्य विध्यर्थत्वे मध्येऽपवादन्यायेनाधातोरित्यस्यैव प्रतिप्रसवः स्यात्, न 'प्रत्ययान्तस्य चेत्तद्धितान्तस्यैव' इति नियमस्य, तथा च पाचककारकादौ तत्त्वानापत्तिः । अथ 'अनन्तर' इति 'येनना' इति च न्याययोः प्रसरस्तर्हि वैपरीत्यापत्त्या त्वदुक्तार्थक्षतिरेव । न च परत्वात्तस्यापि बाधः । निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायविरोधापत्तेः । अथ बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणं तर्हि समासनियमस्यापि बाधापत्त्या मूलकेनोपदंशमित्यादावनिष्टापत्तिः स्पष्टैव । सिद्धान्ते त्वधातवप्रत्ययपदाभावेन कृत्तद्धितेति सम्पूर्णसूत्रस्य नियमार्थत्वेऽपि परत्वात्समासनियमेन तत्र वारणमितिमूले एव स्पष्टमित्याहुः । तद् ध्वनयितुं कृदंशमुपेक्ष्य मूलं द्रढयति—**नचास्येति** ।

सरला ।

मूले—न ग्राह्यमिति । एवञ्च केवलतद्धितप्रत्ययस्य 'अप्रत्ययः' इति पर्युदासेन पूर्वसूत्रस्याप्रवृत्त्या-

'अर्थवत्' इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणात्। प्रशंसायां हि मतुप्। एकार्थी-

शब्दरत्नम्।

तच्चरितार्थम्। अ अस् इ इत्यवस्थायां प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन सुलभत्वात्। एकार्थीभावेनेति। न चैतत्प्रत्ययमात्रस्य, तन्मात्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः।

भैरवी।

हायतया व्यपदेशिवद्भावेनास्य तद्धितान्तत्वम्, कृत्तद्धितेति तु साजात्याल्लब्धम्। इत्यवस्थायामिति। तदा तादृशसमुदायस्य प्रत्ययभिन्नतया तद्धितग्रहणं विनापीष्टसिद्धेः। वस्तुतोऽत्र सूत्रेऽधातुग्रहणमप्रत्ययग्रहणञ्च न कार्यम्, कृत्तद्धितग्रहणन्तु धातोः प्रत्ययान्तस्य चेत्कृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमार्थन्तेनेष्टसिद्धेरिति। एकदेशविकृतन्यायेनेति। शास्त्रीयेन स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः।

नचेति। नहीत्यर्थः। एतत्—प्रशस्तार्थवत्त्वम्। प्रत्ययमात्रस्य—केवलकृत्तद्धितमात्रस्य। एतच्च तत्र तदन्तविधिलाभार्थमुपात्तम्। नियमार्थन्तयोरुपादानमिति कल्पनायान्तु न प्रशस्तार्थवद्विषयको नियमः, किन्तु वृत्त्याऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वमेव पूर्वसूत्रे धातुप्रत्ययपर्युदासाद्विवक्षितं तादृशार्थवद्विषयक एव। अत एव भाष्ये—"अप्रत्यय इति किम्? काण्डे कुड्ये, अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम्, कस्मान्न भवति काण्डे कुड्ये इति? कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थम्भविष्यति कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्य" इति नियमप्रदर्शनेनाप्रत्ययग्रहणप्रत्याख्यानं सङ्गच्छते। तन्मात्रे—प्रत्ययमात्रे। भावाभावादिति। अर्थवद्द्वितीयाभावादिति शेषः। यत्तु 'वाग्दृषदप्रियः' इत्यादौ तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिमुद्भाव्य सुप्प्राग्वर्तितद्धितान्तमात्रस्याप्रयोगेण प्रशस्तार्थवत्त्वाभावान्न दोष इति समाधानं, तत् तु न युक्तम्। सुप्प्रकृतिमात्र-

भावप्रकाश।

आदिना अधुनेत्यादिसंग्रहः। **चरितार्थमिति**। असहायतया व्यपदेशिवद्भावेन तद्धितान्तत्वात्, तदन्तापर्युदासेऽफलत्वेनातदन्तविधावपि केवलस्यारोपितार्थवत्त्वाद्वेति भावः। कार्यकाले चेदम्। पक्षान्तरैरपीति न्यायेन यथोद्देशे समाधत्ते—अअसीति। **प्रवृत्तेति**। सुब्लुगर्थमिति भावः। **एकदेशेति**। स्थानिवद्भावोपलक्षणमेतत्, अर्धन्यूनाविकारेण तदप्रवृत्तेः। **नचैतदिति**। नहिप्रशस्तार्थवत्त्वमित्यर्थः। **प्रत्ययमात्रस्य**। केवलप्रत्ययस्य। एवमग्रेऽपि। यद्यप्येकार्थीभावेनेत्याद्युक्तमर्थवत्त्वं मूलकृत उत्तरसूत्रेऽभिमतं पूर्वोक्तग्रन्थसन्दर्भानुरोधात्, कौस्तुभेन तथा स्पष्टमुक्तेश्च। अत्र तु पर्युदासबललभ्यं तत्सर्वमिष्टम्। धातुप्रत्ययोरहन् व्यतिसेऽधीते यावक इत्यादौ द्विविधार्थवत्त्वस्य दर्शनात्। अत एवार्थवत्सूत्रेऽर्थवत्त्वं सर्वं गृह्यते इति कौस्तुभे पितामहचरणा इति मान्योक्तिः सङ्गच्छते। एवं च प्रत्ययपर्युदासोपपत्तावपि नचैतत्कृत्तद्धितमात्रस्य इत्याद्युक्तिरयुक्ता तथापि कृदादिदृष्टान्तेनान्यप्रत्ययेष्वपि तथास्तीति वैषम्येण प्रवृत्तमूलस्य साम्येन प्रवृत्तिरुचितेति प्रत्ययपर्युदासाङ्गीकारस्ते वृथैवेति ध्वनयितुं तथोक्तिः। स्फुटीभविष्यति चैतद्वस्तुतस्त्वित्यादिना। **भावाभावादिति**। अर्थवद्द्वितीयाभावादिति भावः। अत्र मान्याः—'सुप्प्राग्वर्तितद्धितान्तमात्रस्याप्रयोगेण प्रशस्तार्थवत्त्वाभावाद्वाक्दृषदप्रिय इत्यादौ तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं न' इति। तत्प्रा-

सरला।

ऽप्राप्ततत्संज्ञाविधानमावश्यकमिति तदाशयः। अनुवृत्तिसामर्थ्यादिति। केवलप्रत्ययस्य 'प्रत्ययः' इति महासंज्ञया सर्वत्र शास्त्रीयार्थवत्त्वस्य सत्त्वेन कृत्तद्धितसूत्रेऽर्थवत्पदानुवृत्तिर्व्यर्थेति तत्सामर्थ्यात् तदन्तविधिरिति। एवञ्चात्रानुवृत्तमर्थवत्पदं विशेष्यं कृत्तद्धितपदं च विशेषणं, तथाच तदन्तविधिः। "संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्" इति परिभाषायास्तु न प्रवृत्तिः संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजक- -प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजक—पदं तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकं नेत्यर्थकतयाऽत्र कृत्तद्धितपदस्य साक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वाभावेन तदप्राप्तेरिति भावः। **प्रवृत्तसंज्ञाया इति**। तत्र प्रत्ययभिन्नत्वसत्त्वेन "अर्थवद्" इति सूत्रेणेति शेषः। **एकदेशविकृतन्यायेनेति**। आनुमानिकस्था-

भावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम्। न च 'अर्थवत्' इत्यस्य

शब्दरत्नम् ।

एकार्थीभावश्च-यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तन्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्यः। तेन 'पञ्चनाव-प्रियः' इति समासघटकपञ्चनावेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम् ।

भैरवी ।

स्य कृत्तद्धितान्तस्य क्वापि प्रयोगस्यादर्शनेनासम्भवापत्तेः । यदि त्वर्थबोधकवृत्तिप्रकृतिकसुबन्तसमुदायघटकत्वमित्यर्थस्तदा 'वाग्दृषद्प्रियः' इत्यादावप्यस्त्येव तदित्यतिप्रसङ्गवारणासम्भवः 'कृत्तद्धितमात्रेऽपि भवदुक्तस्यार्थबोधकवृत्तिप्रकृतिकसुबन्तसमुदायघटकत्वस्य सत्त्वेनैतादृशार्थकरणेऽपि तदन्तग्रहणालाभश्च स्यात् । वाग्दृषदमिति समाहारे टजन्तस्य प्रयोगदर्शनाच्च । काल्पनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्चेति । तन्मात्रवृत्तिरेवेति । प्राशस्त्यार्थकमतुप्प्रत्ययबलादेतल्लभ्यते । तद्धितान्तत्वेति । समासान्तानामलौकिकविग्रहवाक्यावयवत्वसिद्धान्तेन टजन्तस्य तद्धितान्तत्वस्य समाससंज्ञाप्युत्तरपदनिमित्तिकाऽस्तीति समासत्वस्य च सत्त्वमिति भावः । एतेन समासग्रहणकृतनियमेनाव्याप्तिः सूचिता ।

नचैकार्थीभावोऽर्थवद्द्वितीयसत्त्व एव, प्रकृते तु टचो निरर्थकतया कथन्तदन्ते एकार्थीभावस्य सत्त्वमिति वाच्यम्, तस्यानर्थकत्वेऽपि तत्प्रकृतेरर्थवत्त्वेन तत्रैकार्थीभावस्य सत्त्वेन टचस्तादृशसमुदायावयवत्वात्तत्राप्येकार्थीभावस्य सत्त्वमित्याशयात् । अत एव बहुगोमत्केत्यादावपि कबन्ते एकार्थीभावव्यवहारः । नचार्थवद्द्वितीयसत्त्व एव चेदेकार्थीभावव्यवहारस्तदाऽत्यन्तस्वार्थिककान्ते कथमेकार्थीभावव्यवहार इति वाच्यम्, तस्यार्थवत्तद्धितान्ततुल्यतया आरोपेण तन्मात्रेऽप्येकार्थीभावस्य व्यवहारात्। न प्रातिपदिकत्वमिति । अतस्तादृशटजन्तान्न टाप्। यदि तु यस्य समुदायस्य टिदन्तत्वन्तदर्थम्प्रत्युपसर्जनत्व एव ङीपो ऽप्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदा ङीबापत्तिरपि दोषः। एतेन 'अधातुरतिप्प्रातिपदिकम्' तिबिति सुपः पकारेण

भावप्रकाश ।

चामनुरोधेन, ईदृशार्थवत्त्वस्य सुप्प्रकृतौ तद्धितान्ते क्वाप्यसम्भवेनानिष्टापत्तेः, कृदादीनामर्थवत्त्वाव्यभिचारात्तद्विशेषणसामर्थ्यादन्यस्यासम्भवेन कृदादिप्रत्ययार्थापेक्षया तदन्तबोध्यस्य प्रशस्तपारमार्थिकवाक्यार्थप्रत्यासन्नत्वेन प्राशस्त्येन ग्रहणेऽप्यत्र तत्तुल्यत्वसम्भवाच्च वागदृषदमिति समाहारे प्रयोगसत्त्वेन तस्यौपगवादितुल्यत्वाच्च, काल्पनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्च । तदेतद्ध्वनयितुमन्यथा व्याचष्टे-**एकार्थीभावश्चेति ।** **तन्मात्रवृत्तिरेवेति ।** प्राशस्त्यार्थकमतुब्बलादिति भावः। **तद्धितान्तत्वेति ।** समासान्तानामलौकिकप्रक्रियावाक्यावयवत्वमिति सिद्धान्तेन विशिष्टस्य तद्धितान्तत्वं तद्वाक्यस्य समाससंज्ञया तद्ग्रहणेन तदवयवटजन्तस्य ग्रहणात्तसमासत्वं च । अत एव पञ्चेत्यस्य नावित्यस्य वा पूर्वभागत्वेप्यग्रे तादृशप्रत्ययाभावेऽपि न समासनियमव्यावर्त्यता पञ्चनावित्यस्य तत्त्वे त्वग्रे तत्सत्त्वाद्व्यावर्त्यकुक्षिप्रवेश एव न । न च टचो निरर्थकतया कथमर्थवदुभयहेतुकतत्संज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । तस्यानर्थक्येऽपि तत्प्रकृतेस्तत्त्वेन समासत्वात्तस्य तादृशार्थवदवयवत्वेन तदन्तस्यापि तत्त्वेन ग्रहणात्, लोके तद्धितं विनाऽप्रयोगेण तन्मात्रात्तदर्थाप्रतीत्या वाक्यनिष्ठस्य तस्य तत्रारोपावश्यकत्वाच्च । अत एव बहुगोमत्केत्यादावत्यन्तस्वार्थिककान्ते च प्रातिपदिकत्वम् । अत्यन्तस्वार्थिकानां समासान्तानां चारोपितप्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वं भाष्येप्युक्तम्। अत एव च तत्र एकार्थीभावव्यवहारः, नतु समर्थपरिभाषालभ्यस्तेषां वस्तुतोऽनर्थकतया तद्विधौ 'सुबन्तात्तद्धितः' इति न्यायोनेति सिद्धान्तेनापदविधित्वात् । एवं यावक इत्यादावपि तत्तद्भाष्यप्रामाण्यात् प्रकृ... प्रत्ययार्थयोरन्योन्यमात्रान्वयित्वेन तद्व्यवहारो न तु तयेति दिक् । **न प्रातीति ।** नन्विष्टापत्तिः टजन्तस्योपसर्जनतया द्वि-

सरला ।

न्यादेशभावमादाय 'अ अस् इ' इत्यत्र प्रवृत्तायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाः स्थानिवद्भावेन 'इ' प्रत्ययमात्रेऽतिदेशादिति । लौकिकन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिरर्थाधिकविकारादित्यर्थः। **न प्रातिपदिकत्वमिति ।**

'अर्थवत्' इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणात्। प्रशंसायां हि मतुप्। एकार्थी-

शब्दरत्नम्।

तच्चरितार्थम्। अ अस् इ इत्यवस्थायां प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन सुलभत्वात्। एकार्थीभावेनेति। न चैतत्प्रत्ययमात्रस्य, तन्मात्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः।

भैरवी।

हायतया व्यपदेशिवद्भावेनास्य तद्धितान्तत्वम्, कृत्तद्धितेति तु साजात्याल्लब्धम्। इत्यवस्थायामिति। तदा।तादृशसमुदायस्य प्रत्ययभिन्नतया तद्धितग्रहणं विनापीष्टसिद्धेः। वस्तुतोऽत्र सूत्रेऽधातुग्रहणमप्रत्ययग्रहणञ्च न कार्यम्, कृत्तद्धितग्रहणन्तु धातोः प्रत्ययान्तस्य चेत्कृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमार्थन्तेनेष्टसिद्धेरिति। एकदेशविकृतन्यायेनेति। शास्त्रीयेन स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः।

नचेति। नहीत्यर्थः। एतत्–प्रशस्तार्थवत्त्वम्। प्रत्ययमात्रस्य–केवलकृत्तद्धितमात्रस्य। एतच्च तत्र तदन्तविधिलाभार्थमुपात्तम्। नियमार्थन्तयोरुपादानमिति कल्पनायान्तु न'प्रशस्तार्थवद्विषयको नियमः, किन्तु वृत्त्याऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वमेव पूर्वसूत्रे धातुप्रत्ययपर्युदासाद्विवक्षितं तादृशार्थवद्विषयक एव। अत एव भाष्ये–"अप्रत्यय इति किम्? काण्डे कुड्ये, अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम्, कस्मान्न भवति काण्डे कुड्ये इति? कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थम्भविष्यति कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्य" इति नियमप्रदर्शनेनाप्रत्ययग्रहणप्रत्याख्यानं सङ्गच्छते। तन्मात्रे–प्रत्ययमात्रे। भावाभावादिति। अर्थवद्द्वितीयाभावादिति शेषः। यत्तु 'वाग्दृषदप्रियः' इत्यादौ तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिमुद्भाव्य सुप्प्राग्वर्तितद्धितान्तमात्रस्याप्रयोगेण प्रशस्तार्थवत्त्वाभावान्न दोष इति समाधानं, तत् तु न युक्तम्। सुप्प्रकृतिमात्र-

भावप्रकाश।

आदिना अधुनेत्यादिसंग्रहः। **चरितार्थमिति।** असहायतया व्यपदेशिवद्भावेन तद्धितान्तत्वात्, तदन्तापर्युदासेऽफलत्वेनातदन्तविधावपि केवलस्यारोपितार्थवत्त्वाद्वेति भावः। कार्यकाले चेदम्। पक्षान्तरैरपीति न्यायेन यथोद्देशे समाधत्ते–**अअसीति।** **प्रवृत्तेति।** सुब्लुगर्थमिति भावः। **एकदेशेति।** स्थानिवद्भावोपलक्षणमेतत्, अर्धन्यूनाविकारेण तदप्रवृत्तेः। **नचैतदिति।** नहिप्रशस्तार्थवत्त्वमित्यर्थः। **प्रत्ययमात्रस्य।** केवलप्रत्ययस्य। एवमग्रेऽपि। यद्यप्येकार्थीभावेनेत्याद्युक्तमर्थवत्त्वं मूलकृत उत्तरसूत्रेऽभिमतं पूर्वोत्तरग्रन्थसन्दर्भानुरोधात्, कौस्तुभेन तथा स्पष्टमुक्तेश्च। अत्र तु पर्युदासबललभ्यं तत्सर्वमिष्टम्। धातुप्रत्यययोरहन् व्यतिसेऽधीते यावक इत्यादौ द्विविधार्थवत्त्वस्य दर्शनात्। अत एवार्थवत्सूत्रेऽर्थवत्त्वं सर्वं गृह्यते इति कौस्तुभे पितामहचरणा इति मान्योक्तिः सङ्गच्छते। एवं च प्रत्ययपर्युदासोपपत्तावपि नचैतत्कृत्तद्धितमात्रस्य इत्याद्युक्तिरयुक्ता तथापि कुडादिदृष्टान्तेनान्यप्रत्ययेष्वपि तथास्तीति वैषम्येण प्रवृत्तमूलस्य साम्येन प्रवृत्तिरुचितेति प्रत्ययपर्युदासाङ्गीकारस्ते वृथैवेति ध्वनयितुं तथोक्तिः। स्फुटीभविष्यति चैतद्वस्तुतस्त्वित्यादिना। **भावाभावादिति।** अर्थवद्द्वितीयाभावादिति भावः। अत्र मान्याः–'सुप्प्राग्वर्त्तितद्धितान्तमात्रस्याप्रयोगेण प्रशस्तार्थवत्त्वाभावाद्वाक्दृषदप्रिय इत्यादौ तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं न' इति। तत्प्रा-

सरला।

ऽप्राप्ततत्संज्ञाविधानमावश्यकमिति तदाशयः। अनुवृत्तिसामर्थ्यादिति। केवलप्रत्ययस्य 'प्रत्ययः' इति-महासंज्ञया सर्वत्र शास्त्रीयार्थवत्त्वस्य सत्त्वेन कृत्तद्धितसूत्रेऽर्थवत्पदानुवृत्तिर्व्यर्थेति तत्सामर्थ्यात् तदन्तविधिरिति। एवञ्चात्रानुवृत्तमर्थवत्पदं विशेष्यं कृत्तद्धितपदं च विशेषणं, तथाच तदन्तविधिः। "संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्" इति परिभाषायास्तु न प्रवृत्तिः संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजक- -प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजक–पदं तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकं नेत्यर्थकतयाऽत्र कृत्तद्धितपदस्य साक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वाभावेन तदप्राप्तेरिति भावः। **प्रवृत्तसंज्ञाया इति।** तत्र प्रत्ययभिन्नत्वसत्त्वेन "अर्थवद्" इति सूत्रेणेति शेषः। **एकदेशविकृतन्यायेनेति।** आनुमानिकस्था-

भावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम्। न च 'अर्थवत्' इत्यस्य

शब्दरत्नम् ।

एकार्थीभावश्च–यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तन्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्यः। तेन 'पञ्चनाव-प्रियः' इति समासघटकपञ्चनावेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम्।

भैरवी ।

स्य कृत्तद्धितान्तस्य क्वापि प्रयोगस्यादर्शनेनासम्भवापत्तेः। यदि त्वर्थबोधकवृत्तिप्रकृतिकसुब-न्तसमुदायघटकत्वमित्यर्थस्तदा 'वागृषदप्रियः' इत्यादावप्यस्त्येव तदित्यतिप्रसङ्गवारणा-सम्भवः 'कृत्तद्धितमात्रेऽपि भवदुक्तस्यार्थबोधकवृत्तिप्रकृतिकसुबन्तसमुदायघटकत्वस्य सत्त्वे-नैतादृशार्थकरणेऽपि तदन्तग्रहणालाभश्च स्यात् । वागृषदमिति समाहारे टजन्तस्य प्रयोग-दर्शनाच्च। काल्पनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्चेति। तन्मात्रवृत्तिरेवेति। प्राशस्त्यार्थकमतुप्प्रत्य-यबलादेतल्लभ्यते। तद्धितान्तत्वेति। समासान्तानामलौकिकविग्रहवाक्यावयवत्वसिद्धान्तेन टज-न्तस्य तद्धितान्तत्वस्य समाससंज्ञाप्युत्तरपदनिमित्तिकाऽस्तीति समासत्वस्य च सत्त्वमिति भावः। एतेन समासग्रहणकृतनियमेनाव्यावृत्तिः सूचिता।

नचैकार्थीभावोऽर्थवद्द्वितीयसत्त्व एव, प्रकृते तु टचो निरर्थकतया कथन्तदन्ते एकार्थी-भावस्य सत्त्वमिति वाच्यम्, तस्यानर्थकत्वेऽपि तत्प्रकृतेरर्थवत्त्वेन तत्रैकार्थीभावस्य सत्त्वेन टचस्तादृशसमुदायावयवत्वात्तत्राप्येकार्थीभावस्य सत्त्वमित्याशयात्। अत एव बहुगोम-त्केत्यादावपि कबन्ते एकार्थीभावव्यवहारः। नचार्थवद्द्वितीयसत्त्व एव चेदेकार्थीभावव्यवहा रस्तदाऽत्यन्तस्वार्थिककान्ते कथमेकार्थीभावव्यवहार इति वाच्यम्, तस्यार्थवत्तद्धितान्ततु-ल्यतया आरोपेण तन्मात्रेऽप्येकार्थीभावस्य व्यवहारात्। न प्रातिपदिकत्वमिति। अतस्तादृशटज-न्तान्न टाप्। यदि तु यस्य समुदायस्य टिदन्तत्वन्तदर्थम्प्रत्युपसर्जनत्व एव ङीपो ऽप्रवृत्तिरित्या-श्रीयते तदा ङीबापत्तिरपि दोषः। एतेन 'अधातुरतिप्प्रातिपदिकम्' तिबिति सुपः पकारेण

भावप्रकाश।

चामनुरोधेन, ईदृशार्थवत्त्वस्य सुप्प्रकृतौ तद्धितान्ते क्वाप्यसम्भवेनानिष्टापत्तेः, कृदादीनामर्थवत्त्वाव्यभिचारा-त्तद्विशेषणसामर्थ्यादन्यस्यासम्भवेन कृदादिप्रत्ययार्थापेक्षया तदन्तबोध्यस्य प्रशस्तपारमार्थिकवाक्यार्थप्रत्या-सन्नत्वेन प्राशस्त्येन ग्रहणेऽप्यत्र तत्तुल्यत्वसम्भवाच्च वागृषदमिति समाहारे प्रयोगसत्त्वेन तस्यौपगवादि-तुल्यत्वाच्च, काल्पनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्च। तदेतद्ध्वनयितुमन्यथा व्याचष्टे–**एकार्थीभावश्चेति। तन्मात्रवृत्तिरेवेति** । प्राशस्त्यार्थकमतुब्बलादिति भावः। **तद्धितान्तत्वेति**। समासान्तानामलौ-किकप्रक्रियावाक्यावयवत्वमिति सिद्धान्तेन विशिष्टस्य तद्धितान्तत्वं तद्वाक्यस्य समाससंज्ञया तद्ग्रहणेन-तदवयवटजन्तस्य ग्रहणात्समासत्वं च। अत एव पञ्चेत्यस्य नावित्यस्य वा पूर्वभागत्वेप्यग्रे तादृशप्रत्यया-भावेऽपि न समासनियमव्यावर्त्यता पञ्चनावित्यस्य तत्त्वे त्वग्रे तत्सत्त्वाद्व्यावर्त्यकुक्षिप्रवेश एव न। न च टचो निरर्थकतया कथमर्थवदुभयहेतुकतत्संज्ञापत्तिरिति वाच्यम्। तस्यानर्थक्येऽपि तत्प्रकृतेस्तत्त्वेन समास-त्वात्तस्य तादृशार्थवदवयवत्वेन तदन्तस्यापि तत्त्वेन ग्रहणात्, लोके तद्धितं विनाऽप्रयोगेण तन्मात्रात्तद-र्थाप्रतीत्या वाक्यनिष्ठस्य तस्य तत्रारोपावश्यकत्वाच्च। अत एव बहुगोमत्केत्यादावत्यन्तस्वार्थिककान्ते च प्रातिपदिकत्वम्। अत्यन्तस्वार्थिकानां समासान्तानां चारोपितप्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वं भाष्येप्युक्तम्। अत एव च तत्र एकार्थीभावव्यवहारः, नतु समर्थपरिभाषालभ्यस्तेषां वस्तुतोऽनर्थकतया तद्विधौ 'सुबन्तात्तद्धितः' इति न्यायोनेति सिद्धान्तेनापदविधित्वात्। एवं यावक इत्यादावपि तत्तद्भाष्यप्रामाण्यात् प्रकृ[illegible]त्ययार्थयोरन्यो-न्यमात्रान्वयित्वेन तद्व्यवहारो न तु तयेति दिक्। **न प्रातीति**। नन्विष्टापत्तिः टजन्तस्योपसर्जनतया ङि-

सरला ।

न्यादेशभावमादाय 'अ अस् इ' इत्यत्र प्रवृत्तायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाः स्थानिवद्भावेन 'इ' प्रत्ययमात्रे-ऽतिदेशादिति। लौकिकन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिरर्धाधिकविकारादित्यर्थः। **न प्रातिपदिकत्वमिति**।

पूर्वसूत्रे चरितार्थता। धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तल्लाभात्। तस्मात्प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वेत्युचितमेव।

भैरवी।

प्रत्याहारः, तन्त्रेण तिपन्तिबन्तञ्च वर्जयित्वेत्यर्थः; समासश्चेति द्वितीयं सूत्रम्, यद्वा 'अविभक्ति प्रातिपदिकम्, समासश्च' इत्येवास्त्विति परास्तम्। उक्तदोषापत्तेः। किञ्च तिप्प्रत्याहार आद्यन्यासे प्रत्यासत्त्या सिपः पकारेण गृह्येतेति थसाद्यन्तेऽतिव्याप्तिः। व्याप्तिन्यायश्चेद्विवक्षितस्तदा कपः पकारेण तदापत्तिः। एवञ्च टाबादिकबन्तानाम्प्रातिपदिकत्वाय तद्धितस्त्रीप्रत्ययग्रहणङ्कार्यम्। टापष्टाशब्दमारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहारेण टाब्ग्रहणं वा कार्यमिति गौरवम्। वक्ष्यमाणरीत्या दश दाडिमानीत्यादिसमुदायस्य व्यावृत्तये ऽर्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च। किञ्चाहन्नित्यस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽतिबन्तत्वेन तत्र नलोपापत्तिवारणायाधातुग्रहणमप्यावश्यकम्।

केचित्तु "वृत्तिमदर्थवत् प्रातिपदिकम्" इत्येव लक्षणं कार्यम्। एवञ्च सूत्रद्वयाकरणेन लाघवम्। अर्थवदित्यत्र भवदुक्तम्प्रशस्तार्थवत्त्वं विवक्षितमतो न 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ दोषः। नचाव्युत्पन्नानां प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, सर्वत्र प्रकृत्यादिकल्पनेन व्युत्पन्नत्वस्यैव कल्पनात्। यद्यपि पचतकीत्यादिभ्य एवं सति सुबुत्पत्तिः प्राप्नोति तथाप्येतादृशानां नपुंसकत्वाभ्युपगमेन सुपां लुका सिद्धम्। नचैवमेधतके इत्यादौ नपुंसकह्रस्वापत्तिरिति वाच्यम्, 'सप्तम्यधिकरणे च' इति ज्ञापकेन विभक्त्यन्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वत्वाभावज्ञापनात्। "सुपो धातु" इति सूत्रे प्रातिपदिकपदोपादानमात्रेण सिद्धे धातुग्रहणेन धात्वर्थविशेष्यकवृत्तौ प्रातिपदिकत्वाभावस्य ज्ञापनाद्वा। न चैवम्पचतिकल्पमित्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तवृत्तौ प्रातिपदिकत्वाभावस्य ज्ञापनात्। 'भोक्तुं पाकः' इत्यादौ धात्वधिकारीयप्रत्ययसत्त्वेऽपि धात्वर्थविशेष्यकबोधाजनकतया न

भावप्रकाश।

गोरित्यप्राप्तेः वृत्तावसंख्याभानेन सुबप्राप्तेश्च चित्त्वादन्तोदात्तत्वसिद्ध्या फिट्स्वराप्रवृत्तेश्च। प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव तत्प्रवृत्तेश्चेति चेत्? न, अजाद्यत इति टाप्प्रसङ्गात्। ह्रस्वस्तु यथा न तथा मूले एव स्पष्टम्। एतेन "अधातुरतिप् प्रातिपदिकं कृत्समासश्च" इत्येव कार्यं तिपस्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः, तन्त्रादिना तिपं तिबन्तं च विहायेत्यर्थः, यद्वा 'अतिप्प्रातिपदिकं समासश्च' इत्येव कार्यम्, यद्वा 'अविभक्तिरधातुः प्रातिपदिकं कृत्समासश्च' इत्येवास्तु, यद्वा 'अविभक्ति प्रातिपदिकं समासश्च' इत्येवास्त्वित्यपास्तम्। किञ्चाद्ययोः प्रत्यासत्तिन्यायेन सिपःपकारेण तदापत्तेश्च। एवं च टाबादिकबन्तान्तानां तदप्राप्त्या तद्धितस्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणं कार्यम्, टापष्टाशब्दादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहारेण टाप्ग्रहणं वा कार्यमिति गौरवम्। न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे न स्त्रीप्रत्ययोपयोग इति वाच्यम्। राजखट्वा राजकुमारीत्याद्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। स्पष्टं चेदमग्रे टीकायाम्। यदि तु टीकोक्तरीत्या समुदायस्यातिबन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वसिद्धिरित्युच्यते तर्हि तद्धितग्रहणमेव कार्यं न स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति बोध्यम्। एतेन 'अर्थवद तिप्प्रातिपदिकं समासश्च' इत्येवास्त्वित्यपास्तम्। तदन्ययोः सर्वत इत्यादौ प्राग्दिशीयविभक्त्यन्तेऽव्याप्त्यापत्तेश्च, सर्वपक्षेऽन्यार्थमर्थवद्ग्रहणावश्यकतया तदनुक्त्या न्यूनतापाताच्च। यद्यपि अर्थवद्ग्रहणेन न्यूनतादोषाभावेन तद्धितग्रहणेन सर्वत इत्यादावदोषेण चान्त्यपक्षो निर्दुष्टो लघुभूतश्च तथाप्यपाणिनीयत्वमिति दिक्। यत्तु "कृदादिपारिभाषिकपञ्चवृत्तिमत्त्वमर्थवत्त्वम्। अर्थवत्प्रातिपदिकमित्येव कार्यम्, अन्यत्सर्वं सुत्यजमिति महल्लाघवम्। नच पञ्चनावप्रिय इत्यादौ पञ्चनावेत्यत्र वृत्तिसत्त्वात्संज्ञापत्तिः। प्राशस्त्यार्थकमतुपा एकार्थीभावानन्तर्गतवृत्तेरेव तत्र ग्रहणात्। अन्यथा यथान्य।सेऽपि तस्या दुर्वारत्वात्, तत्र तदंशस्य वृत्तिसत्त्वेनार्थवत्त्वात्। पचतकीत्यादौ तद्धितवृत्तिमत्त्वात्संज्ञया सुबुत्पत्तावपि

सरला।

तथाहि सति पञ्चनावशब्दाट्टाबापत्तिः। पुंवद्भावस्तु न 'अप्रियादिषु' इति निषेधात्। नच टिदन्तत्वात् ङीबापत्तिरितिवाच्यम्, पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वमिति बहुव्रीह्य-

भैरवी ।

क्षतिः । सर्वत्र व्युत्पत्तिपक्षस्यवाङ्गीकारेण "निपातस्यानर्थकस्य" इति वार्तिकमपि न स्वीकार्यमित्याहुः । तन्न, वृत्तिपदस्य कृदन्तादिबोधकतया तद्वत्त्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्चैको द्वौ बहव इत्यादावविवानन्वितार्थकविभक्तिकल्पनापेक्षया ऽनुवादकविभक्तेर्न्याय्यतया पचतकः पचन्तकीत्यादिभ्यो द्विवचनबहुवचनयोरेवोत्पत्त्या लुका तयोरपहारासम्भवेन श्रवणापत्तेः । किञ्च विभक्त्यर्थप्रधानस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्तीत्यस्य भाष्यसम्मतत्वेन पचतकीत्यादिभ्यः परस्य सोर्लुकापहारस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । किञ्च सप्तम्यधिकरणे चेति निर्देशेन सामा-

भावप्रकाश ।

स्वमोरिति लुका न क्षतिः । नचैवमेधतके इत्यादौ "ह्रस्वो नपुंसके" इति ह्रस्वापत्तिः । "सप्तम्यधिकरणे च" इत्यनेन तदभावस्य ज्ञापनात् । यद्वा सुपोधात्वित्यत्रान्त्यग्रहणेनैव सिद्धे धातुग्रहणेन धात्वर्थविशेष्यकवृत्तौ तदभावज्ञापनात् । नच पचतिकल्पमित्यादौ संज्ञानापत्तिः । ज्ञापकस्य सजातीयतया धात्वधिकारीयप्रत्ययान्ते धात्वर्थविशेष्यकवृत्तावेव तदभावस्य विवक्षितत्वात् । कल्पबादिस्तु न धात्वधिकारीय इति न तत्राव्याप्तिः । ननु भोक्तुं पाक इत्यत्र धात्वधिकारीयप्रत्ययोऽस्तीति चेत्–किं ततः, प्रत्ययार्थविशेष्यत्वेन धात्वर्थविशेष्यत्वाभावात्, अव्ययत्वाद्वा । नन्वेवं वृत्तिरहितनिपातादीनां संज्ञा न स्यादिति चेन्न । व्युत्पत्तिपक्षे तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनया वृत्तिसत्त्वात् । एवंचाव्युत्पत्तिपक्षो न स्वीकार्यः । जातिव्यक्तिपक्षवत्तद्द्वयानुरोधाद्व्यवस्था वाऽश्रयणीया । नन्वेवं गवित्ययमाहेत्यादावपि वृत्तिसत्त्वात्संज्ञापत्तिरिति चेन्न । इति पदसमभिव्याहारे वृत्तिप्रयुक्तकार्याभावबोधनात् । भाष्याद्यनुक्तत्वेनात्राप्रामाण्यं तु न, 'उपेयप्रतिपत्त्यर्थमुपायाः' इति न्यायेन लाघवमूलकस्यैव प्रमाणत्वात् इति मन्दोक्तम्, तन्न । तत्र वृत्तिशब्दस्य कृदन्तादिशब्दबोधकत्वेन तद्वत्त्वमर्थवत्त्वमित्यस्य दुर्वचत्वात् । अत एव कृदादिरूपाः पञ्च वृत्तय इत्यभियुक्तानां वचनोक्तिः । कार्यकाले राजपुरुषो राजीयतीत्यादौ समासक्यजन्तैकार्थीभावान्तर्गतराजन्रूपकृद्वृत्तिसत्त्वात्प्रातिपदिकत्वानापत्तौ नलोपानापत्तेश्च, वाच्यतीत्यादावकुत्वार्थकापदत्वार्थकतया नःक्ये इत्यस्य चारितार्थ्यात् । यथोद्देशेऽपि 'अकृत' परिभाषया 'उपजनिष्य' इति न्यायेन चादावेव तदभावेनोक्तदोषाच्च । सिद्धान्ते गतिस्तु मूले एव स्पष्टा । पचेरकन्नित्यादावुक्तवैपरीत्यापत्तेश्च, अकज्र्हिते तस्य चारितार्थ्यात् । ऐधतक ऐधिष्टकेत्यादौ लुगपवादतयाऽमो दुर्वारत्वाच्च । एकत्वादीनामुक्ततया स्वाद्यनुत्पत्त्या पचतकीत्यादावदोषाच्च । औत्सर्गिकैकवचनस्यापि गमके सत्येव जायमानत्वाच्च । अत एव ङ्याप्सूत्रभाष्यसङ्गतिरिति टीकायामेव स्पष्टम् । 'न केवला' इति निषेधस्य गमकतया साधुत्वार्थमौत्सर्गिकैकवचनस्य एकत्वादीनामुक्तत्वेप्येक इत्यादिवत् सर्वविभक्तीनां चोत्पत्तेस्तन्निषेधस्य लिडादौ गवित्याद्यनुकरणे च व्यभिचरितत्वात्साधुत्वस्य स्वत एव सत्त्वाच्च दुर्वचत्वाच्च । किञ्च तदर्थमपि जायमानस्य विरुद्धार्थकविभक्त्यपेक्षया न्याय्यस्यानुवादकस्य पचेतके पचन्तके इत्यादौ द्वौ बहव इत्यादिवद् द्विवचनादेरेव सत्त्वेन त्वद्रीत्या लुकोऽप्राप्त्याऽनिष्टापत्तेः । किञ्च सत्त्वप्रधानस्यैव ह्रस्वार्थं प्रातिपदिकग्रहणं तेन रमते ब्राह्मणकुलमित्यादौ ह्रस्वो नेति भाष्याद्ध्रस्वानापत्तेः । किञ्च विभक्त्यर्थप्रधानक्रियाप्रधानयोर्न लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्तीति भाष्येण पचतिकल्पं शयितव्यं हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादौ सत्त्वेऽपि विचित्रत्वात्पदार्थशक्तीनामन्यत्र नास्तीत्याशयकेनेदृशार्थानां नपुंसकत्वस्य दौर्लभ्यलाभात् । अपि च सप्तम्यधिकरणेचेत्यनेनातिदिष्टे प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाभावो ज्ञाप्यते उतोपदिष्टे ? नाद्यः, एधतके इत्यादौ ह्रस्वापत्तेः । नान्त्यः काण्डे इत्यादौ ह्रस्वापत्तेः । एवं सति निर्देशोपपत्त्यभावेन ज्ञापकत्वासम्भवाच्च । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वे तु तथा सामान्यापेक्षत्वस्यापि सुवचत्वेन सुबुत्पत्तेरपि तत एव वारणसम्भवेन सप्तम्येत्यादि तदभावस्य ज्ञापनादिति च पूर्वोत्तरग्रन्थविरोधापत्तेश्च, तच्छब्देन प्रक्रान्तह्रस्वपरामर्शात् । किञ्च सुबुत्पत्तौ निर्देशासङ्गत्यभावेन तत्सामर्थ्यान्निमित्तांशे एव सामान्यापेक्षत्वं न ज्ञाप्यांशे इत्यस्य प्रर्रीत्यादौ ह्रस्वानापत्त्या सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या च दुर्वचत्वात् । अपि च तेन तुल्यमिति लक्ष्ये 'ब्राह्मणवत्' इत्यादौ "घञः सास्याम्" इति लक्ष्ये च 'तैलंपाता' इत्यादौ "रोगाख्यायाम्" इत्यत्रत्य "धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्" इति वार्तिकलक्ष्ये चासिका शायिकेत्यादौ क्त्वा-तुमुन्-

सरला ।

र्थान्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वेन पञ्चनावेत्यस्योपसर्जनतया 'अनुपसर्जनात्' इति निषेधात् । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

शब्दरत्नम् ।

प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थीभावो नतु तन्मात्र इत्यदोषात् । न च क्विबन्ते

भैरवी ।

न्यतो विभक्त्यन्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वत्वन्नेति कल्पने ऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन प्ररि कुलमित्यादौ पूर्वं सुपो लुकि ह्रस्वत्वानापत्तिः । किञ्च 'पुत्रीयति' इत्यादौ क्यजन्तस्य धातुसञ्ज्ञया सुपो लुग्भवति तस्य धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तत्वन्तु नास्तीति धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासम्भवः । यदि च वृत्तिमदित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन वृत्तेर्वृत्तिमत्त्वम्मतुपस्त्यागेन वृत्तिरित्येवाश्रीयते तदा प्राथमिकशेषोद्धारेऽपि टिघुभादिशब्दस्याव्युत्पन्नत्वेनैषाम्प्रातिपदिकसञ्ज्ञानापत्तिरिति दिक् ॥

तेनेत्यनेनोक्तमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—प्रियशब्दान्त एवेति । तत्र **पञ्चनावप्रिय इत्यादौ । अयम्प्रियशब्दान्तनिष्ठैकार्थीभाव एवोत्तरपदनिमित्तकद्विगुप्रयोजको, नतु नौशब्दान्ते** अन्य-**स्यकार्थीभावस्य स्वीकारः । वृत्तिधर्माणामेकार्थीभावफलानाम्प्रियशब्दान्तनिष्टेन तेनैवोपपत्तेरिति भावः । प्रियशब्दान्ते इत्यस्य प्रियशब्दप्रकृतिकसुबन्ते इत्यर्थः ।** अदोषादिति ।

भावप्रकाश ।

णमुलाद्यन्ते च धात्वर्थविशेष्यकवृत्तित्वेन प्रातिपदिकत्वानापत्त्या धातुग्रहणेन तत्र तदभावस्य ज्ञापनादित्यस्य दुर्वचत्वात्, पचतिकल्पमित्यादौ संज्ञानापत्तेश्च। किञ्च क्यजादौ सुबन्तप्रकृतिकत्वेनाधात्वधिकारीयप्रत्ययत्वाद्ज्ञापकात्तथार्थालाभात्साजात्येनेत्यादिना क्रियमाणकल्पबाद्यन्तसिद्धेरसम्बद्धत्वात् धातुग्रहणस्याचारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासम्भवाच्च तदानर्थक्यापत्तेश्च। किञ्च तयोः सामानाधिकरण्यमिष्टमुत वैयधिकरण्यम्। अन्त्येऽपि धात्वधिकारीयेत्यस्य प्रागुल्लेखः पश्चाद्वा ? नाद्यः, समनन्तरापिचेत्याद्युक्तासिकेत्यादिदोषगणापत्तेः । न मध्यः, पुत्रीयति पचतकीत्यादौ पचतिकल्पमित्यादौ चेष्टसिद्धावनिष्टाभावेऽपि चासिकेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन दोषतादवस्थ्यात्। नान्त्यः, पचतिकल्पमित्यादौ दोषतादवस्थ्यात् पुत्रीयतीत्यादौ तिङमादाय तदन्तत्वस्य क्यजादिमादाय तादृशवृत्तित्वस्योपपादनवदत्रापि तिङमादाय तदन्तत्वस्य कल्पबादिमादाय तत्त्वस्य सुवचत्वात्। वस्तुतः पुत्रीयतीत्यादौ क्यजन्तावस्थायां धातुसंज्ञाप्रवृत्त्या तत्र धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तत्वस्य कथमपि कस्मिन्नपि मते दुर्वचत्वादिति दिक् ।

अथ धात्वधिकारीयेत्यस्यायमर्थो न किन्तु अधिकारोऽधिकं कार्यं धातुसंज्ञारूपं छप्रत्ययार्थो निमित्तनिमित्तिभावसम्बन्धः तथाच ज्ञापकेन साजात्याद्धातुसंज्ञानिमित्तभूतप्रत्ययान्ते इत्यर्थलाभेन कल्पबादेरतथात्वेन तत्र नाव्याप्तिरिति ब्रूषे । तर्हि तथैव स्पष्टं वाच्ये एवमुक्तिर्निर्बीजा धातुसंज्ञायामाधिक्यं दुर्निरूपं च , नच भोक्तुंपाक इत्युत्तरग्रन्थविरोधश्च धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययान्तत्वाभावात् । अत एव पचतकि एधतके इत्यादिसिद्ध्यभावेनैतत्प्रयासवैयर्थ्यं च। तदर्थमन्योपायाश्रयणेऽस्यानुपयोगश्च धातुसंज्ञानिमित्तकप्रत्ययान्ते इत्यर्थस्तु धात्वधिकारीयप्रत्ययान्ते इत्येतत्तुल्यतया तद्दोषगणदूषित एवेति यत्किञ्चिदेतत्। अपि च "अव्ययकृतो भावे" इत्युक्त्या पाक इत्यादाविव तुमुनाद्यर्थे वैलक्षण्याननुभवेन च धात्वर्थानुवादकतया तेषामसत्त्वभूतो भाव एवार्थ इति प्रकृत्यर्थान्यप्रत्ययार्थाभावेन त्वदूहितविवक्षयोः सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ तत्साधनाय प्रत्ययार्थविशेष्यत्वेन धात्वर्थाविशेष्यत्वादित्युक्तेरसङ्गतत्वात्। उद्देश्यतारूपतादर्थ्यं समानकर्तृकत्वादिकं च संसर्गलभ्यमिति स्पष्टमन्यत्र ।अपिच, अव्ययत्वेनाव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकात्सुबुत्पत्तावपि प्रातिपदिकत्वालाभेन तल्लाभायाव्ययत्वाद्वेत्युक्तेरयुक्तत्वात् । किञ्च तत्त्वाभावे भोक्तुमित्यादौ ञ्नित्यादिरिति स्वरानापत्तेः, चादिषु व्युत्पत्तिपक्षेऽसतावयवार्थेन व्युत्पादनात्कृदन्तत्वेऽपि परार्थाभिधानत्वासम्भवाच्च। समर्थपरिभाषालभ्यत्वं तस्येति सिद्धान्तात्। पाचकादौ तु यथा तत्त्वं तथा प्रागुक्तम्। अचोन्त्यादिटि यचिभमादिरन्त्येन तपरस्तदित्यादिसूत्रबोध्यसंज्ञानां तादृशवृत्तेरभावात्तत्त्वानापत्तेश्च निर्मूलतया पटदितीत्यादावितिसमभिव्याहारे तत्त्वस्य दृष्टतया च सर्वेष्टत्वेन चेतिशब्दसमभीत्याद्युक्तेरसाङ्गत्याच्च । त्वदन्यबोधकाभावेन बोधनादित्यस्यायुक्तत्वाच्चेत्यलं भ्रान्तप्रजल्पितखण्डनाभिनिवेशेन । तेनेत्यनेन सूचितमर्थं स्पष्टार्थमाह-**प्रियेति । तत्र**–तस्मिन्सुबन्ते । स्पष्टार्थमेव व्यावर्त्यमाह–**नत्विति । अदोषादिति ।** प्रशस्तार्थवत्त्वा-

शब्दरत्नम् ।

दोषः। तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेन अर्थवद्द्वितीयाभावेन पृथगर्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावाभावादिति वाच्यम् । अलौकिके वाक्ये कल्पितैकार्थीभावस्य तत्राप्यारोपेणादोषात् ।

भैरवी ।

प्रशस्तार्थवत्त्वापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः । दोष इति । प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया अप्राप्तिरूपदोष इत्यर्थः । दोषमुपपादयति—तत्रेत्यादिना । धातोरेवेति । "यः शिष्यते" इतिन्यायेनावशिष्टः श्रूयमाणो लिह् इत्यादिशब्द एव लेहनकर्त्रादिबोधक इति भावः । अलौकिके वाक्ये–लिह् क्विबित्यत्र । अस्य वाक्यत्वञ्च शक्तशब्दसमुदायत्वरूपम् । तस्यार्थबोधनाय प्रयोगाभावेन नैकोपस्थितिजनकत्वस्य सद्भावोऽत आह--कल्पित इति । तत्र–लुप्तक्विबन्ते । अदोषादिति । वास्तविकस्य विशिष्टार्थबोधकत्वस्य तत्राभावेन प्रातिपदिकत्वाभावापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः ।

एतेन यदेकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तमनूद्य तन्न, औपगवो वृक्षः इत्यादौ सुब्विशिष्टस्यव तथात्वेनाव्याप्त्यापत्तेः । किञ्च समासग्रहणं व्यर्थम्, वाक्ये एकार्थीभावविरहेण तस्य नियमार्थत्वायोगात् । किञ्च 'भोक्तुं' 'भुक्त्वा' 'शुक्लतरः' 'पाचकतमः' इत्यादावव्याप्तिः, तुमुन्नन्तादेः प्रत्ययान्ततया ऽस्य सूत्रस्याप्रशस्तार्थवत्त्वेनाग्रिमसूत्रस्य चाप्राप्तेः । एकार्थीभावः स्वार्थिकेषु नेति हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । तस्मात्सूत्रद्वयसाधारणं यदन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययभिन्नत्वे सति अर्थप्रत्यायनयोग्यत्वम्प्रशस्तार्थवत्त्वमिति रत्नाकरोक्तन्तदपास्तम् ।

प्रशस्तसमीपत्वेनारोपितप्रशस्तार्थवत्त्वस्य औपगवादौ सुब्रहिते सत्त्वात्, समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमप्येवमेवोपपादनीयम् । अनेन–व्यर्थं स्यादित्यन्तग्रन्थेन । सातेरुपादानेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षया क्लृप्तप्रत्ययपदस्यावृत्तावेव तस्य तात्पर्यग्राहकत्वं युक्तमिति भावः ।

भावप्रकाश ।

पत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः । दोष इति । तदभावेन संज्ञानापत्तिरित्यर्थः । तदभावे हेतुमाह–तत्रेति शिष्यमाणं लुप्यमानेति न्यायादितिभावः । तत्रापि–लुप्तक्विप्यपि । एतेनैकार्थीभावेत्यादि मूलमित्यन्तं मूलमनूद्य तन्न, औपगवो वृक्ष इत्यादौ सुब्विशिष्टस्यैव तथात्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। किञ्चैवं समासग्रहणं व्यर्थं वाक्ये एकार्थीभावविरहेण तस्य नियमार्थत्वायोगात् । किञ्च भोक्तुं भुक्त्वा शुक्लतरः पाचकतम इत्यादौ संज्ञानापत्तेः अप्रत्यय इत्युक्त्याऽस्याप्राप्तेः अप्रशस्तार्थवत्त्वेनाग्रिमस्याप्राप्तेश्च । एकार्थीभावः स्वार्थिकेषु नेति हरदत्तग्रन्थे स्पष्टमिति, केवलतद्धितस्य तादृगर्थवत्त्वं न सम्भवतीत्यनूद्य तत्रास्यापत्यम् इः इयान् अधुना इत्यादीनां तथाविधानां सत्त्वात्। अथ अ अस् इ इति प्रक्रियावाक्ये तादृगर्थवत्त्वं नास्तीति ब्रूम इति चेन्न । भवन्निरुक्तप्राशस्त्यस्य क्वाप्यसम्भवेनासम्बद्धत्वापत्तेरिति च रत्नाकरोक्तमपास्तम् । प्रशस्तसमीपत्वेनारोपितप्रशस्तार्थवत्त्वस्यौपगवादौ सुब्रहिते सत्त्वात् । अस्यार्थवत्त्वस्योत्तरसूत्रीयत्वेनात्र सामान्यतस्तत्त्वस्य ग्रहणेन वृक्ष इत्यादावदोषाच्च । अत एव समासग्रहणस्य नियमार्थत्वोपपत्तेश्च इरित्यादीनामुक्तरीत्या सिद्धेश्च । एवं रीत्या तत्त्वस्य सर्वत्र सम्भवेनासम्बद्धत्वाभावाच्चेति दिक् ।

सरला ।

एकार्थीभावाभावादितीति । "संसृष्टार्थं समर्थम्" इति भाष्योक्तस्य विशेष्यविशेषणभावावगाहद्युपस्थितिजनकत्वरूपस्य एकार्थीभावस्य केवलप्रत्ययेऽभावादित्यर्थः । विशेष्यविशेषणभावावगाह्युपस्थितिजनकत्वं च पदसमुदायस्यैवेति पृथगर्थानां पदानां समुदायनिष्ठैकशक्त्यैकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभाव इति फलितोऽर्थः । अलौकिके वाक्ये–'लिह् क्विप्' इत्यादौ । कल्पितेति । एकार्थीभावश्चालौकिक विग्रहवाक्य एव कल्प्यते यथा शत्रादौ 'पचन्तं चैत्रं पश्य' इत्यादिस्थले द्वितीयासामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारेऽपि तत्कल्पनेनाप्रथमासामानाधिकरण्याच्छत्रादेशस्तथा 'अन्यपदार्थे' 'समर्थः' 'चार्थे' इत्यनुवादबलादेकार्थीभावस्याऽलौकिकविग्रहवाक्ये कल्पनेति समाससंज्ञादिप्रवृत्तिरिति । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्येत तर्हि "सात्पदाद्योः" इति सूत्रे सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात्। 'अर्थवत्' इति किम्? धनं, वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत्। तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः। ननु संख्याकर्मादेरभावात् न भविष्यन्तीति चेत्? न, एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात्। हुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्वारत्वात्। न च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनर्थके न स्यादिति वाच्यम्। तस्या-

शब्दरत्नम्।

व्यर्थं स्यादिति। अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम्। सातेः प्रातिपदिकत्वे हि तत औत्सर्गिकैकवचने तस्यापि सुबन्तत्वेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद् व्यर्थमिति भावः। **सोर्दुर्वारत्वादिति**। तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाल्लुक्। समुदायसंज्ञा चान्तरङ्गत्वादवयवेभ्यः प्रातिपदिकत्वात्सुपि सति प्रवर्तते इति तस्य तदवय-

भैरवी।

औत्सर्गिकेति। **सङ्ख्याकर्मादेरभावादित्थमुक्तम्**। तस्यापीति—**सातेरपीत्यर्थः**। अपिः प्रकृतिसमुच्चायकः। नचैवम्प्रकृतिप्रत्यययोः समासापत्तिः बहुचश्चित्त्वसामर्थ्येन प्रकृतिप्रत्यययोः समासाभावस्य कल्पनात्। इति भाव इति। **मूलकारस्येति शेषः। एवमभिधानेनारुचिर्ध्वनिता,** सा वस्तुतस्त्वित्यादिनाऽग्रे स्फुटा। तस्य च-**सोश्च। "न केवला" इति निषेधविषयतायाः सत्त्वेन सोरुत्पत्तिरुचितैवेति भावः। प्रातिपदिकावयवत्वन्तस्योपपादयति**—समुदायेत्यादिना। **एतेन प्रत्येकं सोरुत्पत्तौ तच्छ्रवणापत्तिरिति दूषणम्परिहृतम्। नन्वेवन्तत्र लुक्प्रवृत्तावपि धात्व-**

भावप्रकाश।

अनेन-ग्रन्थेन। तत्सामर्थ्येनानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया ऽत्रैव तत्कल्पनं युक्तमित्याह-**प्रत्ययेति**। एतेन तदङ्गीकारे मानाभाव इत्युक्तम्। एतेन प्रत्ययपर्युदासे सातिग्रहणं लिङ्गमित्यपि परास्तम्। अतएवाप्रत्ययः किं हरिषु करोषीत्यत्र सुप्सिपोर्माभूदिति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम् प्रत्ययमात्रे उक्तरीत्यानतिप्रसङ्गादिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम्। सौत्रसातिग्रहणस्यैव मानत्वात् अत्र सूत्रे तादृशार्थवत्त्वग्रहणेन प्रत्ययस्य तत्त्वस्योक्तत्वाच्च। एतेन भाष्यादिमानाभावो ध्वनितः। स चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति। तत्त्वमुपपादयति—**सातेरिति**। संख्याकर्माद्यभावादाह—**औत्सर्गिकेति**। अपिः प्रकृत्यादिसमुच्चायकः। नचैवं प्रकृतिप्रत्यययोः समासापत्तिः। बहुचश्चित्त्ववैयर्थ्यापत्तेः। तद्ध्वनयन्नाह—**निषेधेति**। षत्वेत्यादि। अत्र इति भाव इति सूचितारुचिस्तु वस्तुतस्त्वित्यादिना स्फुटीभविष्यति। **सोर्दुर्वारत्वादितीति**। न केवलेति निषेधात्तत्संज्ञासामर्थ्याच्चेति भावः। तच्छ्रवणापत्तिदोषो न मूलाभिप्रेत इत्याह—**तस्य चेति। लुगिति**। एतेन हल्ङ्यादिलोपेन श्रवणं न, धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्येन वलोंपधजत्वे च नेति यद्यपि न क्षतिस्तथाप्यकारात्सोरुत्पत्तौ रुत्वापत्तिरिति दण्डयुक्तमपास्तम्। अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लोपाप्राप्तेः, धनादिभ्यो ल्यपि तुगतोलोपाभावार्थतया नकारोच्चारणसाफल्याच्च। ननु समुदायावयवयोः समकालं संज्ञायां तस्य तदवयवत्वं दुर्घटमत आह—**अन्तरङ्गत्वादिति**। प्रथमोपस्थितत्वा-

सरला।

व्यर्थमितीति। प्रत्ययपर्युदासाभावे सातेः प्रत्ययस्य पदादित्वादेव षत्वनिषेधसिध्या सूत्रे सातिग्रहणं व्यर्थं सत् 'अर्थवत्' सूत्रेऽप्रत्ययपदस्यावृत्तिं बोधयत्प्रत्ययपर्युदासज्ञापकमिति भावः। वस्तुतस्तु "अर्थवदिति वर्तते" इति भाष्ये कृत्तद्धितसूत्रेऽर्थवत्पदस्यानुवृत्तिबोधनाद् "अन्यायश्चानेकार्थत्वम्" इति न्यायेनोभयोरपि सूत्रयोरेकविधस्यैवार्थवत्त्वस्य ग्रहणावश्यकतयोत्तरसूत्रे शास्त्रीयार्थवत्त्वग्रहणस्यार्थवत्पदानुवृत्तिवैयर्थ्येनाशक्यतया लौकिकार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणेनार्थवत्सूत्रेऽपि तादृस्यैवार्थवत्त्वस्य ग्रहेण लौकिकार्थवत्त्वस्य च प्रत्ययमात्रेऽसम्भवान्न प्रत्ययपर्युदासस्वीकारावश्यकता, नापि सातिग्रहणवैयर्थ्यं चेति शेखरे निरूपितम्। लौकिकार्थवत्त्वं चाग्रे निरूपयिष्यते।

शब्दरत्नम् ।

वत्वमक्षतम् । पचति, ध्वनतीत्यादौ नावयवानां सा । धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तन्निषेधात् । तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्तिरापाद्या । धनशब्दस्य

भैरवी ।

वयवादुत्पन्नस्य श्रवणापत्तिरत आह—पचतीति। तन्निषेधादिति । **प्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्राप्तिनिषेधादित्यर्थः । अत्र धात्ववयवादुत्पन्नस्यापि लुकाऽपहारस्तु नोक्तः, अधातुरितिपर्युदासात् । प्रत्ययावयवस्याप्येवं श्रवणापत्तिः । समुदायस्य प्रातिपदिकावयवत्वन्तु न, अप्रत्यय इति पर्युदासात् । न च यदि धातुप्रत्ययपदयोस्तदवयवे लक्षणा तदा तयोरेव निषेधो न स्यादिति वाच्यम्, प्रागुक्तकृत्तद्धितग्रहणकृतनियमेन तयोर्वारणात् ।** तस्मात्—**व्युत्पन्ने उक्तरीत्या दोषवारणात् ।** आपाद्या—**आपादनार्हा । एतेन भाष्योक्तं धनं वनमिति प्रत्युदाहरणमेतयोरव्युत्प-**

भावप्रकाश ।

दित्यर्थः । अत एव "यावद् गकारे वाक् न तावदोकारे" इति भाष्यं सङ्गच्छते । एतेन समकालं संज्ञेति हयवरट्सूत्रस्थकैयटश्चिन्त्य इति ध्वनितम् । एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः । समुदायकार्येणावयवानामननुग्रहात् । यत्तु युगपत् समुदायोपस्थित्यभावान्न्यायाविषयता, बौद्धसमुदायसत्त्वेऽपि उच्चारणे वाचिकक्रमाभिव्यक्तस्यैव शब्दस्यात्र शास्त्रे बलवत्त्वमिति; तन्न तथा क्वाप्यभावेन न्यायोच्छेदापत्तेः । द्वित्वस्थले एव तथाऽसम्भवेन मूलोच्छेदापत्तेश्च ।**सुपि सतीति ।** न केवलेतिनिषेधात् । तत्संज्ञासामर्थ्याच्चाविशेषेण स्वादिविधिना संज्ञाया एकवाक्यताङ्गीकाराच्च उत्पन्नस्यापि लुगादिनेव निवृत्तिरित्युत्पन्नेष्वर्थनियमस्य सन्निहितप्रकृतार्थापेक्षया प्रत्ययनियमस्य वाऽव्ययानुरोधेनाङ्गीकारादितिभावः । अत एव सुपीत्युक्तं नतु मूलकृद्वत्सावविति । **अक्षतमिति ।** एतेनाजुत्तरन्तच्छ्रवणापत्तिरित्यपास्तम् । तथाच धनादावदोषादर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमितिभावः । यत्तु चिकीर्षति विद्म इत्यादौ रदयोः पदान्तत्वात् "खरव" "यरोनुना" इति विसर्गानुनासिकापत्तिरिति दण्डी; तन्न, तत्र सुप्श्रवणापत्तिसम्भवेन विसर्गादिपर्यन्तधावने बीजाभावात् । वक्ष्यमाणयुक्तेश्च । तद्ध्वनयितुं तत्रैव दोषं द्रढयितुं च मध्ये प्रासङ्गिकमाह—**पचतीति । सा**–प्रातिपदिकसंज्ञा । तथा सति क्वचिज्जश्त्वाद्यापत्तिः क्वचित्तच्छ्रवणापत्तिः तत्र समुदायस्य तत्त्वेन पर्युदासेनासंज्ञया लुगप्राप्तेरिति भावः । **तदवयवेति ।** नचैवं समुदाययोरापत्तिः, प्रागुक्तकृत्तद्धितग्रहणकृतनियमेन वारणात् व्यपदेशिवद्भावेन तयोरपि तत्त्वाच्च । नचैवमप्युक्तनियमेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधः तस्यार्थवत्पदसत्त्वाशयकत्वात् । तदभावे च तयोरेव सार्थक्ये सत्येतदर्थाकल्पनयोक्तरीत्या प्रत्याख्यानमनुचितम् । व्युत्पन्नशब्दं विहायाव्युत्पन्ने धनादौ नलोपापादनपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः सातिग्रहणात्केवलप्रत्ययस्यापि!सा नेति भावः । **तस्मादिति ।** व्युत्पन्ने प्रोक्तरीत्या दोषाभावादित्यर्थः । **आपाद्या ।** आपादनार्हा । सा च भाष्ये मूले चोक्तैव धनादिकमव्युत्पन्नमिति भावः । **व्युत्पत्तीति ।** यास्कोक्तेति भावः । **वनादीति ।** स त्वव्युत्पन्नः, तत्र तेन तदनुक्तेरिति भावः । अत एव मुख्यतया वनमित्याद्युक्त्वा नलोपापत्तिमात्रदोषो भाष्येऽभिहितः । तत्र सूत्रे मूले चेत एवारुच्या वनमित्यग्रे उक्तम् । यद्वाऽनेन भाष्ये धनं वनमित्येव पाठ इति सूचितम् । अत एव हयवरट्सूत्रभाष्यैकवाक्यता । तत्र नलोपादीनीत्युक्तिस्त्वत्रैव लोपोव्योरिति लोपाभिप्राया । धकारे जश्त्वमादिपदार्थ इति तत्रोद्द्योतोक्तिस्तु सिद्धान्ताभिप्रायेति न विरोध इति भावः । ननु तत्पक्षे तत्रापि सदवयवार्थव्युत्पत्तिसम्भवः वनषण सम्भक्तावित्यनुसारादत आह—

सरला ।

अक्षतमिति । तथा च न तत्र सुप्श्रवणापत्तिरिति भावः । तदेव वक्ष्यते–तस्मान्नलोपेति । **तदवयवपरत्वेनेति ।** अर्थवद्ग्रहणाभावे कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेनैव संज्ञासिद्धौ तान्नयमार्थं भविष्यति प्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्य वा प्रतिपदिकसंज्ञा चेत् कृदन्ततद्धितान्तयोः कृत्तद्धितयोरेव वेति । तथाच समुदायस्य तत्र तेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ धातुप्रत्ययपदे तदवयवपरे इति तात्पर्यम् ।

शब्दरत्नम् ।

धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनादूयुदाहरणं बोध्यम् । ध्वनितं चेदं भाष्यकैयटयोः । तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोषः । इदमव्ययेभ्य इव तेभ्योऽपि सुप एकवचनाभ्युपगमेन । वस्तुतस्तु तदुत्पत्तिः सत्येव गमके यथाऽव्ययेभ्य उत्पत्तौ "अव्ययादाप्सुपः" इति गमकम् । नान्यत्र 'एकवचनम्' इति महासंज्ञाकरणात् । प्रकृते तु न तथा गमकम् । अत एव "ङ्याप्—" इति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वादीनामुक्तत्वान्नेति समाहितं भाष्ये । त्वद्रीत्यौत्सर्गिकमेकवचनं

भैरवी ।

न्नत्वाभिप्रायेणेति ध्वनितम् । व्युत्पत्तिपक्ष इति । अत्र ह्येवं व्युत्पत्तिर्यास्केनोक्ता वनशब्दे तु नोक्ता । अत एव वनशब्द एव दोषस्य मुख्यतया भाष्ये प्रथमतस्तल्लेखः। ध्वनितमिति । एतस्यैवोदाहरणत्वप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः । इदम् अव्युत्पन्ने एव दूषणमित्येतत् । नलोपाद्यापत्तिरिति । अत्रादिपदेन वनशब्दे वकारस्य "लोपो व्योः" इति लोपापत्तिर्धनशब्दावयवधकारस्य जश्त्वापत्तिश्च दोषः । इदम्—प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञापत्तौ सुबुत्पत्त्यापत्तिरूपं दूषणम् । अभ्युपगमेनेत्युक्तिसूचितमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—वस्तुतस्त्विति। अत्र यदीति क्वचित्पाठः । तदुत्पत्तिः—सुबेकवचनोत्पत्तिः । अत्र सुबिति कथनेन सप्तानामपि विभक्तीनामेकवचनानीति पक्षः सूचितः । इदमुपलक्षणम् औत्सर्गिकैकवचनस्यापि । अन्यत्रानुत्पत्तौ हेतुमाह—एकवचनमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय । यदि गमकाभावेऽपि तदुत्पत्तिः स्यात्तदा महासंज्ञाकरणमनर्थकं स्यादिति भावः । एवमर्थनियमादिप्रकारत्रयं वक्ष्यमाणमपि सत्येव गमके इति च बोध्यम् । प्रकृते-धनं वनमित्यादौ । अतएव-गमकं विना तदनुत्पत्तेरेव। त्वद्रीत्या-साधकाभावेऽप्यौत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तिरिति प्रकारेण। अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये-"निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या, खञ्जति निखञ्जति, लम्बते प्रलम्बते। किम्पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते? प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः, सुबन्तमिति पदसञ्ज्ञा,

भावप्रकाश ।

द्युदेति । तेन डित्थादिसङ्ग्रहः तत्र च तादृशव्युत्पत्त्यसम्भवः । तत्र दृश्यमानतुल्यस्य तत्रापाठात् । तथा च मूलं भाष्यं चोपलक्षणमिति भावः । तुनाऽरुचिर्बोधिता । यास्केन तथोक्तावपि तन्मतानुसारिशाकटायनस्यैव व्युत्पत्तिपक्षसम्मतिर्न पाणिनेरिति यथाश्रुतं मूलं भाष्यं च सुष्ठ्वेवेति । स्वोक्तोभयत्र सम्मत्यर्थमाह—ध्वनितमिति । धनादावेव सुप्श्रवणमनापादयता नलोपापत्तिमापादयता भाष्यकृता तथैवानुवदता कैयटेन च तत्र लुक्प्रवृत्त्या सुबश्रवणं व्युत्पन्ने तद्दोषाभावश्चेति द्वयं ध्वनितमित्यर्थः, हयवरट्सूत्रे अत्र सूत्रे चेति भावः। अतएवाह—तस्मादिति । उक्तदोषाभावादित्यर्थः। सूत्रपाठे नलोपस्य प्राथम्यादाह—नलोपादीति । आदिना जश्त्वादिसङ्ग्रहः । एतेन मूले धनं वनमिति पाठेन धस्य प्राथम्याज्जश्त्वं प्राग् वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । तथा च नलोपः प्रसज्येतेति भाष्यमुपलक्षणं तत्र तस्यैवोक्तिस्तु वनं धनमिति पाठाशया उक्ताशया वेति बोध्यम् । एतेन वलोपः प्राक् वक्तुमुचित इत्यपास्तम् । तथा पाठस्यैवाभावात् जश्त्वे धोपदेशवैयर्थ्यं तु न शङ्क्यमव्युत्पन्नत्वादितिभावः । मूलं दूषयितुमुपक्रमते—इदमिति । नलोपाद्यापादनमित्यर्थः । तेभ्योऽपि—अव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्योऽपि। सुपएकवचनेति । सर्वसुप्सर्वैकवचनाङ्गीकारेणेत्यर्थः । तथाच प्रौढिवादोऽयमितिभावः । तत्त्वमेवाह—वस्तुत इत्यादिदिगित्यन्तेन । तदुत्पत्तिः सर्वसुप्सर्वैकवचनयोरुत्पत्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणमौत्सर्गिकैकवचनस्यापि । अस्य च नान्यत्रेत्यत्राप्यन्वयः । अन्यत्रानुत्पत्तौ हेतुमाह—एकेति । महासंज्ञेति । अन्वर्थत्वबोधनं हि तस्याः फलम् । यदि गमकासत्त्वे एकत्वाद्यर्थाभावेऽपि तदुत्पत्तिः स्यात्तर्हि महासंज्ञाकरणमनर्थकं स्यात् । अत एवार्थनियमादिप्रकारत्रयमपि तत्रैव; न सर्वत्र, व्यवच्छेद्यत्वाभावादिति भावः । तुः स्पष्टार्थः। पाठक्रमादार्थक्रम इति न्यायेनात्र ग्रन्थयोजना बोध्या । अत एव-गमकं विना तदनुत्पत्तेरेव । औत्सर्गिकेति ।

शब्दरत्नम् ।

दुर्वारमेव । अत एवाग्रे भाष्येऽर्थवत्पदस्य दश दाडिमानीत्यादिपदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितः । तत्र हि "सुपो धातु-"इत्यस्य प्राप्तिरिति तदेवास्य-मुख्यं व्यावर्त्यम् । पचतःकल्पमित्यादौ तत्प्रवृत्तौ रूपप्सूत्रस्थं भाष्यं गमकम् । समा-

भैरवी ।

"पदस्य पदात्" इति निघातो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा-यां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति। किङ्कारणम् ? नहि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा किन्तह्येकत्वादिष्वप्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते नचैषामेकत्वादयः सन्ति" इत्यादिकमुक्तम्। अत एव च प्रकृतसूत्रशेषे भाष्ये-'काण्डे' 'कुडये' इत्यत्र पूर्वान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वत्वमाश-ङ्क्य "ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्य" इति न्यासान्तरेण तद्वारणम्प्रदर्शितन्नतु तत्र सुबुत्पत्तिर्दर्शिता । उक्तार्थेसाधकान्तरमाह-अत एवेति। प्रातिपदिकावयवानामव्यावर्त्यत्वादेव । एतेनार्थवदिति-व्यपदेशाय वर्णानाम्माभूदित्युपक्रमभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति सूचितम् । निरर्थकः--परस्परान्वि-तार्थबोधाभावेन निरर्थकः। मुख्यमिति । इदमपि यथाश्रुतरीत्या। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणसिद्धान्त-रीत्या प्रत्ययस्य "पञ्चगवधनः"इत्याद्येकदेशस्य पञ्चगवेत्यादेश्च व्यावर्त्यत्वमस्त्येव ।

ननु 'पचतःकल्पम्' इत्यादौ गमकाभावेऽपि स्वाद्युत्पत्तिवद्धनाद्यवयवादपि स्यादेवेति कस्यचिच्छङ्कां वारयति-पचत इति । भाष्यङ्गमकमिति । तत्र हि—'पचतःकल्पम्' इत्यादौ लि-ङ्गसङ्ख्यायोगाभावादमो ऽभावमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रिया चैका न द्वित्वादिमती

भावप्रकाश ।

इदमुपलक्षणं सर्वसुपः सर्वैकवचनानाञ्च, तेषामप्युक्तरीत्या दुर्वारत्वात् । तथा च तदवयवेषु तस्यां सत्याम-प्यक्षत्या तद्व्यावृत्त्यर्थत्वं तस्य न। अतएवैतत्सूत्रशेषे भाष्ये काण्डे इत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेन तत्त्वाद्ध्रस्वस्यैवापत्तिं मनसि निधाय ह्रस्वोनपुंसकेयत्तस्येति तद्वारणमात्रप्रयासः सङ्गच्छते। तद्विनापि तत्प्रवृत्तिज्ञापकत्वं तु न युक्तं फलाभावादितिभावः । मानान्तरमाह-अत एवेति । तदवयवानामव्यावर्त्यत्वादेवेत्यर्थः । एवं च पूर्वभा-ष्यमेकदेश्युक्तिः । अत एव तत्र वर्णानां चेति पाठं निश्चित्य चशब्देनानर्थकपदसमूहो दश दाडिमानी-त्यादिः समुच्चीयत इति कैयटोक्तिः सङ्गच्छते । एवं च चेन पूर्वदोषे ऽरुचिर्बोधितेति न तद्विरोधोपीति भावः । आदिना षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्ड अधोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ग्राह्यम् । निरर्थक इति । पदार्थानां समन्वयस्यैव वाक्यशक्यत्वेनात्र तदभावादिति भावः । हि-यतः, तत्संज्ञात इत्यर्थः । एतेनान्यव्यावर्त्यनिरासः। नचैवं मुख्यपदं व्यर्थं वर्णेष्वपि तत्र सत्यां फिट्स्वरा-पत्त्या तेषामपि तत्त्वसम्भवात् । नचैवमपि सतिशिष्टत्वात्समुदायस्वरस्यैव श्रवणमिति न दोष इति वाच्यम् । अलक्ष्यतया संज्ञातिप्रसङ्गमात्रनिरासफलकतया तद्व्यावर्तकत्वसम्भवादित्याशयात् । तदाह-मुख्य-मिति । इदमपि यथाश्रुतसूत्ररीत्या । सिद्धान्ते तु तत्सामर्थ्यात् सूत्रद्वये प्रशस्तार्थवत्त्वलाभद्वारा प्रत्ययस्य पञ्चनावेत्यंशस्य च निवृत्तिरेवासाधारणं फलम्। यद्वा मुखेऽग्रे भवं मुख्यं प्राथमिकं साधारणमिति यावत्। पार्यन्तिकं पारमार्थिकं तु मदुक्तमेवेति न विरोध इति बोध्यम् । ननु पचतःकल्पमित्यादाविव धनादा-वप्यवयवात्तदापत्तिः गमकाभावस्तूभयत्र तुल्यः एवं च ङ्याप्सूत्रभाष्यमयुक्तमेवेत्यतः सिंहावलोकनन्या-येनाह-पचत इति । एतेनास्य ग्रन्थस्य सुप इति गमकमित्यग्रे औचित्येप्यस्मृतत्वात्तत्रालेखेऽपि समास-ग्रहणेत्यादितो ऽग्रे ऽस्यौचित्यमित्यपास्तम् । उक्तन्यायेन तस्यैवादावुपस्थितेः । भाष्यमिति । पचतिक-ल्पमित्यादौ संख्यालिङ्गाभावादमोऽभावमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रिया चैका न द्वित्वादिमती तिङन्ता-द्भेदानवगतेः क्लीबत्वं च स्वभावादिति समाधाय पचत इत्यादौ द्विवचनाद्यभावमाशङ्क्य साधनापेक्षत्वेन समाधाय कल्पाद्यन्तेऽपि तत एव तदापत्तिमाशङ्क्य तिङोक्तत्वान्नेति समाधाय तत एव तत्रैकवचनाभाव-माशङ्क्य न केवलेति समयात्तदिति समाधाय द्विवचनादीन्यपि तत्र तत एवाशङ्क्यैवं तर्हि एकवचनमु-त्सर्गतः करिष्यते तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने ऽपवादौ भविष्यत इति तत्रोक्तम् । अयं

शब्दरत्नम् ।

समग्रहणकृतनियमस्तु अर्थवत्समुदायविषयक इति भाष्ये स्पष्टमिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति दिक् ।

भैरवी ।

तिङन्ताद्भेदानवगतेः, क्लीबत्वञ्च स्वभावादिति समाधाय पचत इत्यादौ द्विवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य साधनापेक्षत्वेन समाधाय कल्पबाद्यन्तात्सुबुत्पत्त्यभावमाशङ्क्य "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यत" इति तत्रोक्तम् । अयम्भावः । तिङन्ताद् भेदानवगमेऽपि शब्दशक्तिस्वभावात्स्वगतैकत्वमादाय कल्पबाद्यन्तादौत्सर्गिकमेकवचनम्भवति, तेषामभावे तु साधनापेक्षन्द्विवचनादि भवति व्यादिभ्यस्तु नौत्सर्गिकैकवचनम्, किन्तु न केवलेति समयपरिपालनायानुवादकविभक्तिर्भवति । अत एव बहुषु द्वयोरेकस्य निजां त्रयाणामित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । अन्यत्र त्वौत्सर्गिकैकवचनमेवेति । ननु 'दश दाडिमानि षडपूपाः' इत्यादिसमुदायस्य समासग्रहणकृतनियमेन वारणम्भविष्यतीत्यत आह—समासेति । अर्थवत्समुदायेत्यादि । ननु पूर्वसूत्रे पर्युदासबलादर्थवत्त्वलाभादर्थवत्पदाभावे ऽग्रिमसूत्रे तद्सम्बन्धादनर्थको यो ऽसूर्यादिसमासस्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थञ्च समासग्रहणमिति कथमर्थवत्समुदायविषयकत्वन्तस्येति चेत् ? न, असूर्यमित्यादेः समाससंज्ञासिद्धये ज्ञापकाश्रयणमावश्यकम्, तत एव प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्यनुमानम्भविष्यतीति तत्र समासग्रहणमर्थवत्समुदायविषयकमित्याशयात् । तल्लाभश्च नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन भवति । दिगिति । दिगर्थस्तु वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्त एव ।

नन्वधातुरितिपर्युदासादर्थवत्त्वेन सादृश्यलाभ इति कुतः ? असत्त्वार्थकत्वेनापि सादृश्यस-

भावप्रकाश ।

भावः । यथाकाशे स्वतो भेदाभावेन द्वित्वाद्यभावेऽपि स्वगतैकत्वसत्तामादायाकाश इति प्रयोगस्तथा भवद्भिरास्यते इत्यादौ भावप्रत्यये द्विवचनाद्यदर्शनादेकवचनदर्शनाच्च शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तिङन्तात्स्वतो भेदानवभासेन तदभावेपि क्रियागतैकत्वसत्तामादायैकवचनान्तस्यैव कल्पाद्यन्तस्य प्रयोगः । साधनापेक्षत्वेनेत्यस्य साधनगतसंख्यारोपापेक्षत्वेनेत्यर्थ इति । न चैवमपि द्व्यादिभ्योप्यौत्सर्गिकैकवचनेनैव समयपालनाद् द्विवचनाद्यनापत्तिः अनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वं त्वत्रापि तुल्यमिति पचतःकल्पमित्याद्ययुक्तमिति वाच्यम् । द्वयोरेकस्यबहुषुनिजां त्रयाणामित्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्थसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देन च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकेषु न केवलेति समयस्यानुवादकविभक्त्यैव पालनेऽपि लक्ष्यानुसारादुक्तभाष्यप्रामाण्यादन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्पालनाङ्गीकारेणादोषात् । अत एव पचतिकल्पमिति विहाय पचतःकल्पमित्युक्तम् । एवं च भावे स्वगतैकत्वेनैवैकवचनं पचत इत्यादौ तु न तथा गौणीमुख्या वेत्यइउण्सूत्रभाष्योक्तेः । पचतो भवत इत्यादि तु न । आरोपितस्यान्यत्रारोपादर्शनात् तस्यारोपे मानाभावाच्च । एवं च तत्र गमकवशात्तथाङ्गीकारेप्यत्र तदभावान्न तदापत्तिः । अत एव तद्भाष्यं सङ्गतमेवेति बोध्यम् । ननु समासनियमेन व्यावृत्त्या न तदर्थं तदत आह—**समासेति** । नचार्थवत्पदाभावेऽग्रेऽननुवृत्त्या समासत्वस्य निरर्थकासमर्थसमासेपि सत्त्वेनानेन द्वयोः समासयोरिव वाक्ययोरपि तत्प्राप्तिरिति तेन व्यावृत्तिसम्भवात्कथं तस्य तद्विषयकत्वमिति वाच्यम् । असमर्थसमासे समासार्थज्ञापकस्यावश्यकत्वे तेनैव तस्या अपि सिद्ध्या न कृत्तद्धितसूत्रव्यापार इति पारिशेष्यात्तत्रार्थवत्समासस्यैव ग्रहणात्सजातीयापेक्षनियमस्यौचित्येन तद्विषयकत्वलाभादिति भावः । **दिगिति** । तदर्थस्तु सिद्धान्ते त्वित्यादिना प्रागुक्त एव ।

सरला ।

अर्थवत्समुदायेति । "अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्" इति भाष्यम् । तत्र अर्थवान् यः समुदायः अर्थवतामर्थवतोश्च यः समुदायः तयोरुभयोरपि तन्त्रेण ग्रहणमिति अर्थवदभिन्ना येऽर्थवतां समुदायास्तेषां चेत् समासस्यैवेति नियमाकार इति वक्ष्यते ।

विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । 'अधातुः' इत्यादिपर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते, तथाऽपि उत्तरार्थं तदित्युक्तम् । एतच्च "सुप्तिङन्तम्" इतिसूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । यत्त्वाहुः–पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति । अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात्—अधीते, यावक इति । अधिपूर्वस्यैवेङः प्रयोगात् विशिष्टएव अर्थवान्, न तु केवलः । 'इङ् अध्ययने' इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अवयवे

शब्दरत्नम् ।

यद्यप्यर्थवत्त्वमिति । व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः । **उक्तमिति** । एतेनेदमुक्तमेव पुनर्दार्ढ्यायोच्यत इति सूचितम् । **भाष्ये इति** । एवं हि तत्र भाष्यम्–"अर्थवदिति वर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्, न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति कृत्तद्धित—इति सूत्रेऽन्तग्रहणं न कार्यम्" इति । "अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेव चेदृशार्थलाभ" इति

भैरवी ।

म्भवादत आह–व्याख्यानादिति । बहुलक्ष्यसंस्कारमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः । यतोऽत्रार्थवत्त्वेन सादृश्यं विवक्षितमतः "सुप्तिङन्तं पदम्" इति सूत्रस्थभाष्यमपि सङ्गच्छते । तस्मिन् सूत्रे ऽन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणन्नेति ज्ञापनोत्तरं–"कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यन्तग्रहणङ्कर्तव्यम्, न कर्तव्यम्, अर्थवदिति वर्तते, न केवलाः कृतस्तद्धिता वा" इति भाष्ये उक्तम् । तत्रान्वयव्यतिरेकगम्यार्थवत्ता केवलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति 'न केवला' इत्यसङ्गतमित्याशङ्कायाम् 'अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते' इति कैयटेनोक्तम् । तत्र सामर्थ्यवर्णनमनुवृत्त्यभावेऽपि तस्य लाभश्चेद्भवति तदा धातुपर्युदासात्तस्य लाभो भविष्यतीति तदभिप्रायकमेवेति । इत्युक्तमित्येतावन्मात्रकथनेऽपि पौनरुक्त्यभावो न लभ्यत इत्यत आह–एतेनेति ।

भावप्रकाश ।

व्याख्यानादिति । बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधमूलकात् । यद्वा, अनेकार्थसम्भवेऽभियुक्तव्याख्यानस्यैव प्रामाण्यमिति लण्सूत्रभाष्योक्त्या सुप्तिङन्तमिति सूत्रस्थार्थवत्पदानुवृत्तिसामर्थ्यवर्णनपरभाष्यमूलकादिति भावः । एतेनासत्त्वार्थकत्वादिनिरासः । एतेन तेनापि सादृश्यसंभवाद्घटादौ संज्ञा न स्यादिति तद्ग्रहणमिति, अर्थवत्त्वेनैव सादृश्यम् नान्यधर्मेणेत्यत्र मानाभाव इति च, यत्तु यत्त्वाहुरित्यादिना हरदत्तानुयायिप्रकाशग्रन्थमंशेनानूद्यात्रेदं वक्तव्यमित्यादि दूषणं तदेतदस्वरसप्रवृत्तेन न च ज्ञायते केनधर्मेण सादृश्यमिति हरदत्तादिग्रन्थेनासत्त्वार्थकत्वरूपेण सादृश्यं स्यादितितात्पर्यकेण तैरेव निराकृतमित्यनादेयमिति, एवंचोत्तरार्थत्वमित्युक्तिः कस्य चिदयुक्तेति च खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । सर्वानुवादसत्त्वेनांशेनानुवादाभावाच्च हरदत्तेन तथोक्तावपिप्रकाशकृता ऽग्रेतथानुक्तत्वाच्चेति दिक् । **एतेन**—उक्तमित्यनेन । अन्यथा तदाधिक्यं स्पष्टमेव । **दार्ढ्यायेति** । द्विर्बद्धं सुबद्धम्भवतीति न्यायात् । तेन पौनरुक्त्यं नेति भावः । **वर्त्तते**–अनुवर्त्तते । **अर्थवत्**–अर्थवत्पदगृहीतार्थवत् । ग्रहणानुवृत्तीति पाठः कैयटपुस्तके तथोपलम्भात् । **ईदृशेति** । एकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तेत्यर्थः । तथानभिमतत्वे तु सामर्थ्यवर्णनं भाष्याद्युक्तमसङ्गतं स्यादिति भावः । वस्तुतो ऽस्मादेव भाष्यकैयटग्रन्थात्सूत्रद्वये तुल्यार्थवत्त्वलाभ इत्यन्यत्र स्फुटमिति नायं भव-

सरला ।

व्याख्यानादिति । "निपातस्यानर्थकस्य" इति अनर्थकनिपातानां पृथक् प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकस्य वार्तिकस्य करणेन तन्मूलादित्यर्थः ।

गृह्यते इति । तथाच सूत्रे 'अर्थवत्'पदं पुनरपि विफलमेवेति शङ्काशयः ।

समुदायार्थारोपात् ।।एवं कन्नप्यनर्थकः । यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतेः । "ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्" "अकर्तरि च कारके–" इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां नञिवयुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । धातुरनर्थक इति तावद्व्याहतम् । क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वायोगात् । आरोपितं तदिति चेत्? सत्यम्, तावतैवेष्टसिद्धेः । प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तत्तदर्थ

शब्दरत्नम् ।

कैयटः । **समुदायार्थारोपादिति** । तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः । तत् क्रियावाचकत्वम् । **तत्तदर्थविभागश्चेति** । तस्य तस्येति कृतद्विर्वचनेन षष्ठीसमासे, स सोऽर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुकि इदं साधु । एतेनान्यान्यप्रादुर्भावादिति "अपादाने पञ्चमी" इति त्रस्थभाष्यप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । सुबन्त

भैरवी ।

तेन–आरोपेण । तन्मात्रस्य–इङ्मात्रस्य । ननु तदर्थेत्येव वाच्यं तावतैव प्रक्रान्तयोः प्रकृतिप्रत्ययोर्बोधसम्भवेन तत्तदर्थेति न वाच्यम्, न च स्पष्टम्प्रकृतिप्रत्ययोर्बोधनाय द्वन्द्वनिर्देशोऽयमिति वाच्यम्, एकशेषप्रसङ्गादत आह–तस्येति । कृतद्विर्वचनेन वीप्सायामित्यादिः । षष्ठीसमासे–अर्थविभागशब्दस्यार्थशब्दस्य वेति शेषः । एकदेशान्वयापत्तिभिया आह–स स इति । अत्रापि स स इति वीप्सायामेव द्विर्वचनम् । इदम्–तत्तदर्थविभाग इति पदम् । उक्तरीत्या साधुत्वे उपष्टम्भकं सूचयन्नाह–एतेनेति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृतद्विर्वचनस्य षष्ठ्यन्तत्वसुबन्तत्वयोरभावात्कथं षष्ठीसमासस्य कर्मधारयस्य वा प्रसक्तिरत आह–सुबन्तत्वमपीति । अपिना षष्ठ्यन्तत्वपदत्वयोः परिग्रहः ।

भावप्रकाश ।

दिष्टार्थसाधक इति गूढाशयः । **सिद्धिरिति** । तथाच नाट्द्वित्वाव्यवस्था तन्मतेऽपीति भावः । धातुत्वाभ्रमायाह–**क्रियेति** । ननु तदर्थेत्येव वाच्ये तदा प्रकृतिप्रत्ययोभयपरामर्शसम्भवेनान्यतत्पदानर्थक्यम् । न च स्पष्टं द्वयोर्बोधनाय द्विरुपादाने द्वन्द्वेन रूपसिद्धिरिति वाच्यम् । एकशेषस्य जागरूकत्वात् । नचैवमप्याष्टमिकवीप्साद्वित्वेन तत्साधु । विभक्त्यन्तस्यैव द्वित्वापत्त्या पूर्वपदे तच्छ्रवणापत्तेः, अकर्मव्यतिहारेण समासवद्भावाप्राप्तेरत आह—**तस्येति** । वीप्सायामितिशेषः । **षष्ठीति** । अर्थविभागशब्दस्यार्थशब्दस्येति वा शेषः । अत्र पक्षे एकदेशान्वयापत्तेर्गौरवाच्चाह—**स स इति** । वीप्साद्वित्वं तुल्यम् । तथा च समासत्वात्तत्त्वेन विभक्तिलुका रूपसिद्धिरिति भावः । **इदम्**–तत्तदर्थविभाग इति पदम् । एवं साधुत्वे उपष्टम्भकमाह–**एतेनेति** । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एतेनैतद्भाष्योक्तिप्रामाण्यादकर्मव्यतिहारेऽपि बहुलग्रहणात् क्वचित्समासवद्भावाङ्गीकारादन्यान्येति साध्विति कैयटश्चिन्त्य इति सूचितम् । ननु प्रत्ययग्रहणे इति समुदायस्यासुबन्तत्वात्सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वाच्च समासस्यैवाप्राप्तिरत आह–**सुबन्तत्वमिति** । अपिना

सरला ।

षष्ठीसमासे इति । तद् अस् इत्यस्य "नित्यवीप्सयोः" इत्यनेन द्वित्वे तद् अस् तद् अस् इति जाते पश्चाद् अर्थशब्देन समासविवक्षायां समुदायस्य स्थानिवद्भावेन सुबन्तत्वमादाय अर्थ–स् इत्यनेन षष्ठीसमासे अनस्तमितावयवभेदस्यैवादेशत्वमिति सिद्धान्तात् समुदायघटकस्य असद्वयस्य सुप्त्वानपायात् तल्लुकि विभागशब्देन समासे 'तत्तदर्थविभागः' इति सिध्यति । **कर्मधारये वेति** । तद् सु इत्यस्य पूर्ववद्द्वित्वे पूर्ववदेव समुदायस्य सुबन्ततदादित्वमादाय 'अर्थविभाग स्' इत्यनेन सह "विशेषणं विशे-

शब्दरत्नम् ।

त्वमपि द्विःप्रयोगपक्ष इव स्थानेद्विर्वचनपक्षेऽप्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुध्याऽन्त्यस्यशब्दे प्रत्ययत्वबुध्या सूपपादम् ।

भैरवी ।

द्विःप्रयोगपक्ष इवेति । यद्यपि समासग्रहणकृतनियमेन समुदायस्याप्रातिपदिकत्वन्तथापि कस्कादिगणे कौतस्कुत इत्यस्य पाठेन तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति ज्ञापनवदाद्योच्चारणविषये यस्माद्विहितस्तत्त्वबुद्धिरन्त्यस्यशब्दादौ सुप्त्वषष्ठीत्वबुद्धिरित्यपि कल्पनीयम् उक्तापादाने पञ्चमी इतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगादिति यथेत्यर्थः । वस्तुत उक्तप्रयोगाभ्यां स्थानेद्विर्वचनपक्ष एव ज्ञाप्यतामित्याशयेनाह–स्थाने द्विर्वचनपक्षे ऽपीति । अस्योपमानत्वेन निर्देशो युक्तत्वस्य सूचनाय । यद्यप्यस्मिन् पक्षे स्थानिवद्भावेन सुबन्तत्वं सूपपादं तथापि त्वदुक्तरीत्यैव निर्वाह इत्याशयेनाह–आद्येति । अत्राद्यशब्दः सुलभत्वध्वननाय। नन्वस्मिन्पक्षे समुदाये स्थानिवद्भावेनोक्तरीत्या वा सुबन्तत्वबुद्धिर्भवतु तथापि तदवयवे सुप्त्वबुद्धिर्न स्यात् , वस्नसादिषु प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोहो यथा । अत एव 'आटिटत्' इत्यत्र स्थानेद्विर्वचनपक्षे णिलोपानापत्तिरूपन्दूषणमभिहितम् । तथाच–"सुपो धातु" इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति चेन्न, उक्तभाष्यप्रयोगेणानस्तमितादेशत्वस्य समुदाये कल्पनेनादोषात् । एवञ्चाकृते द्विर्वचने स्थानिनि समुदायावयवे वा या या बुद्धिः सा सा ऽधुनापीति सुब्लुकः सिद्धिः । अत एव 'अग्रे ऽग्रे' 'वृक्षान् वृक्षान्' 'अपचन्नपचन्' इत्यादौ पूर्वरूपणत्वप्रतिषेधङमुडागमादीनां सिद्धिः । अत एवास्मिन्पक्षे तावेव सुप्तिङौ, यौ ततः परौ, सैव प्रकृतिराद्या समुदायपदत्वमेतेनेति षाष्ठे "एकाच" इति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम् ।

भावप्रकाश ।

पदत्वम् । **द्विष्प्रयोगेति** । कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दपाठेन कृताष्टमिकद्वित्वात्समासनियमेनोभयमतेऽप्रातिपदिकत्वेपि तद्धितोत्पत्तिज्ञापनेन पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इत्यादावदोषेणाष्टमिके पदद्वित्वे तत्पक्षस्याप्यदुष्टत्वादिति भावः। षाष्ठद्वित्वपरतया दृष्टान्तयोजनं तु तत्रासुबन्तत्वेनाक्षरस्वारस्याननुगुणमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तेन स्थानेद्विर्वचनमेव ज्ञापयितुमुचितमित्याह–**स्थानेति** । अत एव तस्योपमानत्वेन निर्देशः, स च तस्यान्यदीयत्वमस्य स्वीयत्वं ध्वनयति। यद्यपि स्थानिवत्त्वेनात्र पक्षे तत्त्वं सुलभम्। तथापि त्वदङ्गीकृतयुक्त्यैव निर्वाह इति सूचयितुं तदनुल्लेखः। एतदतिसौलभ्यद्योतनायैवापिः, यद्वा बुद्ध्येत्यग्रे सयोज्यः, तेन स्थानिवत्त्वसमुच्चयः। नन्वेवमपि तत्पक्षे एवेदं सम्भवति नात्र पक्षे। स्थानिवत्त्वेन समुदितस्य सुबन्तत्वादिना समासेऽपि वसादाविव सम्मोहात्। एवं च लुगपि न स्यात्। अत एव षाष्ठे तदनङ्गीकारः। आटिटदित्यादौ णिलोपाद्यनापत्तेरिति चेन्न। तत्र उक्तज्ञापकेन सर्वस्येत्यनेन च स्थाने द्विर्वचने एव निर्णीते द्विरावृत्तस्थानिसदृशशब्दरूपमादेश इत्यर्थके द्विरिति वाच्ये द्वे इति द्विवचनबलेनानस्तमितावयवभेदोपस्थितपदसमूहात्मकादेशस्य विधानेन प्रत्येकमपि सुबन्तत्वादेरङ्गीकारेणादोषात्। अतएवाग्रेऽग्रे वृक्षान्वृक्षान् अपचन्नपचन्नित्यादौ पूर्वरूपणत्वनिषेधङमुडादिसिद्धिरश्नीताश्नीतेत्यादावपररूपत्वं च सिद्धम्। एतेनैकैकमित्यादौ बहुव्रीहिवद्भावेपि तदवयवयोः सुप्त्वे मानाभावात्सुब्लुगनापत्तिरित्यपास्तम्। एवं प्रकारेण षाष्ठे निर्वाहेऽपि यथा द्विष्प्रयोगत्वं तथा प्राक् प्रतिपादितम्। तथा च प्रत्येकमपि सुबन्तत्वादि। समूहस्यापि तद् ध्वनयन्नाह–**आद्यान्येति**। यत्र च तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेन' इति "एकाचः" इति सूत्रस्थभाष्यं मानम्। ततश्चार्थभेदेन यः परस्मात्स पूर्वस्मादपि भवतीति समूहस्य तत्त्वं सुलभम्। लक्ष्यभेदाद्द्वित्वात् प्राक् प्रवृत्तत्वेऽपि लक्ष्येलक्षणेति न्यायाविषय इति भावः। **स्यशब्दे प्रत्ययत्वेति** । तथाच विशेषजिज्ञासायां तद्विधिना विशेषसुप्त्वज्ञानस्यापि सम्भव इति भावः। स्पष्टा चेयं रीतिरुभयविधद्वित्वप्रकरणे श्राकरे ।

विभागश्च सर्वः कल्पित एव। परमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सिद्धान्तात्।

शब्दरत्नम्।

सर्व इति। धातूपसर्गविभागो वृत्तिष्वेकार्थीभावश्चैवमेवेति भावः। **स्फोट एवेति**। पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः। लोकानां तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः। अत एव तस्य परमार्थत्वं लोके बोधजनकत्वात्। शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनेन विशिष्टपदस्यैव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव बोध्यते। उपलालना इत्यस्य

भैरवी।

सर्वपदार्थमाह—धातूपसर्गेति। एवमेव—**कल्पित एव**। स्फोटः स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति स्फोटः वाचकः शब्दः स च हृदयप्रदेशे ऽभिव्यक्तः कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेन स्वमात्रश्रव्यः प्रणवापरपर्यायनादशब्दबोध्यः आन्तरो व्यञ्जकतत्तद्वर्णप्रतिबिम्बयुक्तोऽभिधीयते। अधिकमन्यत्र स्फुटम्। यद्यप्यष्टौ स्फोटा अन्यत्रोक्तास्तथापि निष्कर्षे वाक्यस्फोटस्यैवावस्थानमित्यत्रान्ते लेखः। तस्य परमार्थत्वे साधकमाह—लोकानामिति। व्युत्पित्सूनामित्यर्थः। प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारेणावग्रहस्य तत्रैवोत्पत्तेः। नन्वेवं शास्त्रेण तस्याप्रतिपादनेन शास्त्रानर्थक्यम्प्राप्नोतीत्यत आह—शास्त्रेणेति। पाणिनीयेनेति शेषः। पदस्येवेति तद्द्वारा वाक्यस्य चेत्यपि बोध्यम्। प्रतिवाक्यं सङ्केतग्रहासम्भवाल्लघुभूत उपायः शास्त्रेण बोध्यते शाखाचन्द्रन्यायेन। एवञ्च तत्तदवयवस्य तत्तदर्थानाञ्च प्रदर्शनं वाचकस्य समुदायस्य विशिष्टार्थस्य च बोधनतात्पर्यकमेवेति भावः। स च समुदायो बौद्ध एव परम्परया बोध्यते, अर्थोऽपि बौद्ध एव। अत एव वन्ध्यासुत इत्यादेरुपपत्तिः। क्रियापदरहितस्य बोधकत्वाभावादाह—भवन्तीति। उपलालनाः। वञ्चनस्थानापन्ना मिथ्याभूता इत्यर्थः।

भावप्रकाश।

सर्वपदार्थमाह—**धातूपेति**। अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव। **एवमेवेति**। कल्पित एवेत्यर्थः। तत्त्वं चात्मबोधकपञ्चकोशादिकल्पितत्ववत्। एतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागादौ कल्पितत्वे शशविषाणकल्पनया नित्यस्फोटात्मकज्ञानासम्भव इत्यपास्तं, रेखागवयन्यायेन ज्ञापकत्वसम्भवाच्च। **स्फोट एवेतीति**। स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति स्फोटो वाचकः आकाशवृत्तिर्हृदयदेशे ऽभिव्यक्तः कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेनोपांशुशब्दप्रयोगे च स्वमात्रश्राव्यः प्रणवापरपर्यायनादांश आन्तरो व्यञ्जकतत्तद्वर्णप्रतिबिम्बयुतो मध्यमवागवस्थः शब्द इति यावत्। यद्यपि वर्णस्फोटादयोऽष्टौ पक्षा आकरे उक्तास्तथाप्यन्येषामवास्तवत्वध्वननायाह—**पदेति**। अस्यापि तत्त्वादाह—**वाक्येति**। अत एव वाक्यादपोद्धृत्य पदान्यन्वाख्यायन्ते। नन्वन्येषां कुतो ऽवास्तवत्वमत आह—**लोकानामिति**। व्युत्पित्सूनां बालानामित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। **तत्रैव**—वाक्यस्फोटे एव। शक्तिग्राहकशिरोमणिवृद्धव्यवहारस्य पूर्वं तेनैव जायमानत्वादिति भावः। तदाह—**शक्तीति**। अत एवेत्यस्यार्थं स्पष्टार्थमाह—**लोके इति**। न त्वात्मन इव तत्त्वमिति भावः। नन्वेवं शास्त्रानर्थक्यं तेन तदप्रतिपादनादत आह—**शास्त्रेणेति**। पाणिनीयेनेत्यर्थः। **पदस्येति**। तद्द्वारा वाक्यस्य चेत्यपि बोध्यम्। एवमग्रेऽपि। **तत्तदर्थबोधेति**। प्राग्वत्। अयं भावः, प्रतिवाक्यं संकेतग्रहस्यानन्त्यादसम्भवात्तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च वाक्ये पदानि कल्पनया प्रविभज्य तत्र प्रकृत्यादिभागान् तथैव प्रविभज्य शास्त्रकल्पितान्वयव्यतिरेककल्पिततत्तदर्थविभागः शास्त्रमात्रव्यवहारोपयोगीति तत्तदवयवतत्तदर्थबोधनेन समूहस्य तदर्थस्य च बोधने तात्पर्यम्। एवं च शास्त्रेण बौद्ध एव स रेखागवयन्यायेनान्वाख्यायते तद्ज्ञानमेव च धर्मजनकमिति च बोध्यते तच्छक्योऽर्थोऽपि बौद्ध एव बोद्धव्य इति शशशृङ्गादौ न दोष इति। अन्वयार्थं पूर्वोत्तरार्द्धयोः संगत्यर्थं चाह—**भवन्तीति**। तथा च ताद्

सरला।

प्येण बहुलम्" इत्यनेन समासे तत्सिद्धिरिति भावः। **पदरूप इति**। वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयोगे पदमात्रेणैव लोकानां बोधदर्शनात्। यथा 'द्वारम्' इत्यत्र। **वाक्यरूप इति**। स्पष्टोऽर्थः। **परमार्थत्वमिति**।

उक्तं च हरिणा—

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥ इति।

कथमन्यथा इङो द्विर्वचनमडादयश्च स्युः। तथा च प्रत्याहाराह्निके अर्थवन्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम्। एवं कन्प्रत्ययोऽप्यर्थवानेव, स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात्। कल्पनामात्रमिदमिति चेत्, न। उक्तोत्तरत्वात्। नैषा कल्पना शास्त्रकृत्संमतेति चेत्, न। "द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणि—"इति सूत्रे पूरणात्स्वार्थेऽन्प्रत्ययस्य पूरणार्थतया भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्यय इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि संमतमेवेदम्। यदपि "ओषधेश्च—"इत्यादि। तदपि न। अनित्यत्वेऽप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः,

शब्दरत्नम्।

भवन्तीति शेषः, न तु वास्तवा इति भावस्तदाह—असत्ये इति। आरोपिते इत्यर्थः। लोकानान्तत्तच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम्। सत्यं—विशिष्टशक्त्या बोधकं पदादीत्यर्थः। स्युरिति। अधिजगे ऽध्यगीष्टेत्यादौ। अर्थवत्त्वादिति। आरोपितार्थवत्त्वादित्यर्थः। शास्त्रकृत्—भाष्यकृदादिः। सम्मतेति। तद्धितविषये इति शेषः।

भैरवी।

पर्यवसितार्थमाह—नत्विति। तस्यारोपितत्वमुपपादयति—लोकानामिति। मुख्यार्थवत्त्वाभावादाह—आरोपितेति। गौतमादिभ्रमापगमायाह—भाष्यकृदादिः। त्रिषु प्राधान्याद्भाष्यकृत एवात्राद्यावुल्लेखः। अत्र निर्विसर्गपाठो युक्तः, शास्त्रकृच्छब्दस्य मूले समस्तत्वात्। ननु प्रत्याहाराह्निक इत्यादिना स्पष्टमित्यन्तेन भाष्यकारमतस्य दर्शितत्वान्नैषेति शङ्काया अनुत्थितिरत आह—तद्धितविषय इति। तथाच तद्धितविषये प्रत्याहाराह्निके नोक्तमिति शङ्काया उत्थितिः।

भावप्रकाश।

णानां तेषामुपाया उपलालना वञ्चनस्थानापन्ना मिथ्याभूता इति यावदित्यर्थः। तत्फलितमाह—नत्विति। आरोपिते—कल्पिते तत्तदवयवे तत्तदवयवार्थे चेति यावत्। तत्त्वम्—असत्यत्वम्। पदस्यापि तत्त्वादाह—आदीति। तेन वाक्यतदर्थसंग्रहः। ननु मूले इङो द्वित्वे इवाडादयश्चेत्यत्रान्वयोऽस्ति उत न? नाद्यः, तस्याजादितया तदप्राप्तेः। नान्त्यः, पूर्वसन्दर्भविरोधापत्तेः, उदक्षरत्वाच्च। एतेनाध्यगीष्ट प्रातिष्ठतेत्यादाविति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। नचात एवाडादयश्चेति पाठः तत्पाठस्याप्युपपत्तौ तथा पाठकल्पने मानाभावात्। एतेन वार्त्तिकमते आटोऽभावात्तथोक्तमित्यपास्तम्। तस्याप्युपपत्त्या वार्त्तिकमतपर्यन्तधावने बीजाभावादिति चेन्न वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तेराद्यपक्षाङ्गीकारात्। तद् ध्वनयन्नाह—अधीति। विशेषविहितत्वादादौ गाङादेशः। द्वित्वेऽप्यादेशद्वारैव सम्बन्धस्य वाच्यत्वेनात्रापि तथा सम्भव इतिभावः। अत्रादिना तस्य लङ्रूपसंग्रहः। तत्र च मूलोक्तादिनाऽऽट्प्राप्तिरिति साक्षात्सम्बन्धोऽपि सुवच इति भावः। मुख्यार्थवत्त्वाभावादाह—आरोपितेति। गौतमाद्यभ्रमायाह—भाष्येति। आदिना सूत्रकृत्संग्रहः। अत एव वक्ष्यति मूलकृत्—प्रत्यय इतीत्यादि। तथाचोत्तरमूलानुरोधाद्यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच्चैवमेवोक्तम्। एतेन सूत्रकृदादिरिति वक्तुमुचितमित्यपास्तम्। ननु प्रत्याहाराह्निके भाष्ये तथा स्पष्टमित्युक्त्या नैषेत्यादिशङ्कानुत्थितिरेवातआह—तद्धितेति। तथा च तत्रानुक्त्या शङ्कोत्थितिर्युक्तैवेति भावः।

सरला।

वास्तविकवाचकत्वं ध्वनिव्यङ्ग्यस्फोटस्यैव तथाऽपि तस्य पदादिरूपेणैव प्रत्यक्षविषयतया पदादीनामपि वाचकत्वव्यवहार इति बोध्यम्।

इष्टस्थले ऽप्यप्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च, अनित्यत्वज्ञापनस्य कथञ्चिदावश्यकत्वे ऽर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च, उत्तरार्थस्यापि इह किञ्चित्त्रपो इति न्यायेन इह करणस्य सफलत्वौचित्यात्। "ओषधेश्च-" इत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्थं सति प्रत्याख्यानसम्भवाच्चेति दिक्।

शब्दरत्नम्।

औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह–**इष्टस्थलेऽपीति**। चः पञ्चम्यर्थहेतुत्वानुवादकः। **कथंचिदिति**। अनेन तदनावश्यकत्वमेवेति ध्वनयति। ननूत्तरत्र चरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह–**उत्तरार्थस्यापीति**। "इकोचि--"इति सूत्रेऽज्ग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वा भाष्ये उक्तमिह किंचित्त्रपो इति। "न लुमता"—इति निषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारा त्रपो इत्यत्र गुणः फलमिति तदर्थः। **इत्थं सतीति**। लघुना ऽनेनैवानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्य न्यायानुसरणेन तयोः प्रत्याख्यानसम्भव इति भावः।

भैरवी।

रिति भावः। वचनस्यौत्सर्गिकी प्रवृत्तिर्गमकसापेक्षेति प्रकृते गमकाभावात्कथम्प्रवृत्तिरत आह—औत्सर्गिकेति। अत्र गमकान्तरानुक्तेश्चकारस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यत आह—चः पञ्चम्यर्थेति। पातादिति पञ्चम्यर्थेत्यर्थः। एवञ्च चकारो व्यर्थ एवेति तात्पर्यम्। अनेन–कथञ्चिदितिपदेन। एतेन तज्ज्ञापनस्य भाष्यसम्मतन्दृढतरम्फलन्नास्तीति ध्वनितम्। "इह किञ्चित् त्रपो" इति न्यायसत्ताम्प्रदर्शयति—इकोचीत्यादिना। यद्यप्युत्तरार्थन्तथाऽप्युत्तरार्थस्योत्तरत्रैव करणमुचितमिह करणङ्किञ्चित्फलसाधकम्, तत्किम्? त्रपो इतीति तदर्थः। अनित्यत्वेति। एतेन तस्य निषेधस्य पाक्षिकी प्रवृत्तिरिति प्रदर्शितम्। तत्फलन्तु "एङ् ह्रस्वात्"इतिसूत्रस्थभाष्ये 'त्रपु' इति प्रयोग एव।

इत्थं सतीति। अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवे सतीत्यर्थः। लघुनेति। एकस्यास्य फलद्वयसाधकत्वसम्भवे ऽनित्यत्वज्ञापनमात्रफलकं यत्तद् द्वयं तद्व्यर्थमिति तात्पर्यम्।

ननु धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायान्ततः सुबुत्पत्त्यापत्तिर्वक्तव्या, द्वयोः संज्ञयोराकडारीयान्यत्वेन समावेशेऽपि परत्वात्सुब्विधायकशास्त्रस्य तत्प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्। लडादयः पुत्रीयतीत्यादौ सावकाशाः "भूवादयः" इतिधातुसंज्ञापि 'श्रियौ' इत्यादावियङादिसम्पादकत्वेन

भावप्रकाश।

औत्सर्गिकप्रवृत्तेर्गमकाधीनतयाऽत्र गमकान्तराभावादाह–**औत्सर्गिकेति**। **पञ्चम्यर्थेति**। पातादिति पञ्चम्यर्थेत्यर्थः। तथा च व्यर्थ एव स न हेतुसमुच्चायक इति भावः। **अनेन**–कथंचिदिति पदेन। तज्ज्ञापने भाष्यसम्मतदृढतरफलाभावादिति भावः। न्यायसत्त्वे मानमाह–**इकोऽचीति**। **उत्तरार्थतां**–पुंवद्भावार्थताम्। **उत्तरार्थत्वे** तत्रैव कार्यमिह करणं व्यर्थमतस्तस्यापि किं चित्फलं वाच्यं, तत्किम्? त्रपो इतीत्यक्षरार्थः। तावताऽपि तदसिद्धेराह–**नलुमतेति**। अनित्यत्वेऽपि वैकल्पिकत्वेत्यर्थः। तथा च पाक्षिकी प्रवृत्तिरस्त्येव। अत एवैङ्ह्रस्वादित्यत्र त्रपु इति भाष्यप्रयोगः। **तदर्थः**–तत्फलितार्थः। **इत्थं सति**–तस्य तज्ज्ञापकत्वसम्भवे सति। **लघुनेति**। एकेनोभयोपकारात्तत्त्वं, तत्र त्वेक एवोपकार इति भावः।

ननु धात्वनिषेधेऽहनित्यादावाकडारीयान्यत्वेन संज्ञाद्वयसमावेशे परत्वात् सुप्स्यात्। लडादयस्तु द्वयेनायत इत्यादौ सफलाः। भूवादय इति धातुसंज्ञाऽपि श्रियावित्यादावियङाद्युत्पत्त्या सफला इत्याह–

"अधातुः" इति किम् ? अहन् । नलोपो मा भूत् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्यया-न्तत्वेन पर्युदासोऽस्त्वेति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः "न ङिसं-

---

शब्दरत्नम् ।

नलोप इति । सुबुत्पत्तिस्तु नोक्ता । "भूवादयो"—इत्यस्य लविधौ तिबादिविधौ चोपस्थितेनिरवकाशतया अपवादैस्तिबादिभिर्बाधात् । कार्यकालपक्ष इति । न च य-

भैरवी ।

चरितार्थेति, नलोपमात्रस्य फलत्वेन प्रदर्शनमफलमत आह—सुबुत्पत्तिरिति । निरवकाशतयेति । **अस्य 'सर्वथा' इत्यादिः । एतेन पूर्वं लडादीनामुत्पत्तिरिति ध्वनितम् । एतेनापवादविषये बाध्यप्रातिपदिकसंज्ञायाः कथम्प्रवृत्तिरिति शङ्काया नावकाश इति ध्वनितम् । अपवादशब्दोऽत्र बाधकपरः ।** तिबादिभिरिति । **आदिशब्देन तत्स्थानिलडादेरपि सङ्ग्रहः । येननाप्राप्तिन्यायस्य नात्र विषयता, सम्प्रति प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावात् । गमकाभावादौत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तिरपि नोक्ता । ननु नलोपवारणस्य यथोद्देशपक्षेऽपि सम्भवेन विशिष्यात्र कार्यकालपक्षस्यवोपादानमफलमित्याशङ्कां वारयितुमुपक्रमते—**नचेत्यादिना । **अत एव भाष्येऽप्रत्यय इत्यत्र पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोराशङ्काङ्कृत्वा अन्त्ये राजा तक्षेत्यादौ प्रत्य-**

भावप्रकाश ।

सुबुत्पत्तिरिति । निरवकाशतयेति । सर्वथेत्यादिः । तथा च तया पूर्वं तेषां प्रवृत्तिरिति भावः । तदाह—**अपवादैरिति ।** बाधकैरित्यर्थः । **तिबादिभिरिति ।** तिप आदिः स्थानी लट् स आदिर्येषां तैरित्यर्थः । लडादिभिरितियावत् । **बाधात्—**प्राक्जातत्वात् । ननु येननेति न्यायविषयः तदप्राप्तियोग्येचारितार्थ्यादिति भावः । औत्सर्गिकैकवचनाद्यभावस्तु प्राग्वत् । प्रत्ययान्तपर्युदासेन नलोपवारणस्य यथोद्देशेऽपि सम्भवेन कार्यकालपक्षे इति व्यर्थं मूले व्यावर्त्याभावात् । अत एवाप्रत्यय इत्यत्र पर्युदासप्रतिषेधावाशङ्क्यान्त्ये सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन निषेधःप्राप्नोति राजा तक्षेति, नङिति ज्ञापकान्न दोष इति च साधारणभाष्योक्तिः सङ्गच्छते इत्याशयकजगन्नाथोक्तिं खण्डयति—**नच यथोद्देशेऽपीति ।** नचैवं तस्य निरवकाशतापत्तिः । श्रूयमाणप्र-

सरला ।

नलोप इतीति । अत्र केचित्—"नलोपोऽतिङः" इति न्यासेन 'अहन्' इत्यस्य तिङन्ततया नलोपाप्राप्तेः प्रातिपदिकत्वेऽपि न दोषः । न च तन्न्यासे एधेरन् पचेरन् इति यस्मिन् व्यापारे स एधेरन्पचेरा व्यापार इत्यत्र समुदायस्य "एहीडादयोऽन्यपदार्थे" इति समासत्वेन प्रातिपदिकत्वेऽपि तिङन्तावयवत्वादतिङ इति पर्युदासे नलोपानापत्तिरिति वाच्यम्, तिङन्ततदादिभिन्नावयवनकारस्य लोप इत्यर्थस्वीकारेण समुदायस्य तिङन्ततदादिभिन्नतया नलोपसिद्धेः । अ अहन् इति यस्मिन् स 'आहा' व्यापार इत्यत्र परादिवद्भावेन तिङन्ततदादित्वस्य सत्त्वेन तत्र नलोपानापत्तिस्तु नापादनीया, समासग्रहणनियमपरभाष्येण तस्यानभिधानात् । अन्यथा परादिवद्भावेन प्रत्ययान्ततदादित्वस्यापि सत्त्वेन "अर्थवत्" सूत्रस्य 'अप्रत्ययः' इत्युक्त्याऽप्राप्तौ तत्र प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाय समासग्रहणस्यावश्यकत्वेन नियमार्थत्वायोगात् । नचैवं 'सर्वस्मिन्' इत्यत्र नलोपापत्तिस्तस्यातिङन्तत्वादिति वाच्यम् । उच्चारणसामर्थ्येन तत्र नलोपाप्रवृत्तेः । न च नकारोच्चारणस्य 'हेसर्वस्मिशय' इत्यत्र नलोपेऽपि तस्यासिद्धत्वेन संयोगसंज्ञाप्रवृत्त्या "गुरोरनृत" इति प्लुतसंपादनेन चारितार्थ्यमिति वाच्यम्, "नलोपः सुप्स्वर" इति सूत्रे भाष्ये संज्ञायाः 'दण्डिदत्तौ' 'दत्तदण्डिनौ' इति कष्टसाध्यफलदानेन तत्र सूत्रे संज्ञापदेन घिसंज्ञाया एव ग्रहणेन संयोगसंज्ञायां नलोपासिद्धत्वाप्रवृत्तेः । "नलोपः सुब् यतः" इति न्यासेन 'सर्वस्मिन्' इत्यत्र दोषाभावाच्च । तथाच 'अधातुः' इत्यस्य सूत्रेऽभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः । **निरवकाशतयेति ।** अयम्भावः 'भुवो' इत्यादावुवङ्प्रवृत्तये "भूवादयो धातवः" इत्यस्य चारितार्थ्येऽपि कार्यकालपक्षे प्रतिसूत्रं संज्ञाशास्त्रस्योपस्थित्या तदेकवाक्यतेति सिद्धान्तात् "अचिश्नु" सूत्रे तदुपस्थितेश्चारितार्थ्येऽपि "वर्तमाने लट्" इत्यादिसूत्रेषु तदुपस्थितेर्निरवकाशत्वमेवेति तिबादीनां सुब्बाधकत्वमिति । **तिबादिभिरिति ।** वस्तुतस्तु प्रथमोपस्थितत्वात् लडादिभिरित्युचितम् । यद्वा, तिपः

शब्दरत्नम् ।

थोद्देशेऽपि प्रत्ययान्तत्वस्य भावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया फलाभावेन च संज्ञाया अप्रवृत्तिरितिवाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वादसत्त्वाच्च । भविष्यति किं चित्फलमित्यभिसन्धिमात्रेणतत्र पक्षे संज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वाच्च । यथोद्देशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धेः शङ्कासमाधाने अत्र निर्दले । न हि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण शङ्काऽप्युचितेत्यर्थस्य प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादिति

भैरवी ।

यलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोतीति शङ्कायां "न ङि" इति ज्ञापकान्न दोष इति साधारण्येनोक्तिः सङ्गच्छत इति भावः । फलाभावेनेति । तस्मिन्काल इत्यादिः । अप्रवृत्तिरिति । तदानीमिति शेषः । मूलस्योक्तभाष्यस्य च तात्पर्यं दर्शयितुमादौ कैयटादिरीत्याऽऽह—अकृतेति । अनित्यत्वादिति । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेनानित्यत्वादित्यर्थः । स्वसिद्धान्तरीत्याह—असत्त्वेति । पूर्वोक्तन्द्वितीयहेतुन्निराचष्टे—भविष्यतीति । तत्र पक्षे—यथोद्देशपक्षे । यथाश्रुतभाष्यस्य प्रकारान्तरेण सङ्गमने मूलकारोक्तरीत्या तद्योजनमुचितमित्याशयेनाह-यथोद्देशेति । पर्युदासे—लाघवादधातुरिति पर्युदासे । लक्ष्यसिद्धेः-अहन्नित्यस्य राजेत्यस्य च लक्ष्यस्य सिद्धेः । शङ्कासमाधाने—नच कार्यकालपक्षे इत्यादिना शङ्कासमाधाने । निर्दले—निःसारे । शङ्केति—दोषस्येत्यादिः । अत एव भाष्यकृता पर्युदासपक्षे राजा तक्षेत्यत्र दोषशङ्का न कृतेति बोध्यम् । तत्र—अहन्नित्यत्र तिङुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकसंज्ञाया व्यावर्तकतया धातुपर्युदासस्य सार्थक्यम् । राजेत्यस्य तु प्राक्प्रवृत्तप्रातिपदिकसंज्ञया सुबुत्पत्त्या नलोपस्य प्रवृत्त्या च सिद्धिः । पर्युदासत्युपादानन्तु यदि प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्तदा "निषेधाश्च बलीयांसः" इति न्यायेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागपि निषेधविषये बाध्यप्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयेन । एतेन कैयटोक्तिरपि पर्युदासपक्षे नङीत्यस्य ज्ञापकत्वोपपादनपरा निस्सारेति दर्शितम् । नहीति । अत्र हिशब्दो यत इत्यर्थे वर्तते । पक्षयोः—कार्यकालयथोद्देशपक्षयोः ।

भाष्ये ध्वनितत्वादिति । तत्र हि—'अग्नी इत्याह' इत्यत्र प्राक् प्रगृह्यसंज्ञायान्तस्य

भावप्रकाश ।

त्ययस्थले सावकाशत्वादितिभावः । भावेन चेति । तत्प्रवृत्तिकाले इतिभावः । अप्रवृत्तिरिति । तदानीमितिभावः । ततश्चानन्तरं कार्या, सा च मूलरीत्या नेति शेषः । मूलसौष्ठवं यथाश्रुतभाष्यासौष्ठवं च ध्वनयितुमादौ कैयटादिरीत्याऽऽह–अकृतेति । सिद्धान्तरीत्याऽऽह–असत्त्वाच्चेति । द्वितीयहेतुं निराचष्टे–भविष्यतीति । मात्रपदेन तदानीं तत्सत्त्वादिनिरासः । इदमेव तत्पक्षस्वरूपम् । तथाच तत्पक्षे तदा ऽफलत्वेऽपि संज्ञा जाता नापगता चेति नलोपाभावायाधातुरित्यस्य साफल्येऽपि पक्षान्तरेण शङ्कासमाध्योरवसर एवेति तत्पक्षनिरासाय तद्विशेषणमिति मूलं युक्तम् । अत एव राजेति प्रतीके ऽत्राप्यन्तरङ्गत्वात्प्रागेव प्रवृत्ता संज्ञा बहिरङ्गेण निषेधेन न शक्यते दूरीकर्त्तुमिति परिहारोऽस्तीति कैयटः सङ्गच्छते। एवं च मूलरीत्या भाष्यं योजनीयम्। एतेन 'एतेन कार्यकाले इति नङीति ज्ञापनविषयम् ।तत्रैव तस्य वैयर्थ्यात् । यथोद्देशे तु प्राक्प्रवृत्तसंज्ञयैव निषेधसाफल्येन ज्ञापकत्वानुपपत्तेरिति प्रत्युक्तम् , तत्रापि संज्ञाया अप्रवृत्तेरुक्तत्वेन पक्षद्वयेऽपि ज्ञापकत्वस्याक्षतेः'–इति जगन्नाथोक्तमपास्तमिति भावः। वस्तुतो यथाश्रुतभाष्यसौष्ठवं कैयटासौष्ठवं च ध्वनयितुं मूलं खण्डयति–यथोद्देशेत्यादि । पर्युदासे इति । लाघवादधातुरित्यादि पर्युदासे इत्यर्थः । एतेन मूलस्थपर्युदासपदं निषेधपरमभिप्रेत्य तदापि "उपजनिष्यमाण"इति न्यायेन तत्पक्षेऽपि प्रागप्रवृत्त्या तद्विशेषणवैयर्थ्यमिति मूलमयुक्तमेवेति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । मूलशैथिल्यात् । भाष्यं तु प्रसज्यप्रतिषेधे प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इति भावः । लक्ष्येति । अहन् राजेत्यादीत्यर्थः । शङ्कासमाधाने–नचकार्यकाले इति प्रत्ययलक्षणेनेति चेत्यर्थः । अत्र–विषये । निर्दले–निस्सारे । अनेन कैयटोपि तथेति सूचितम् । लक्ष्यसिद्धेर्हेतुत्वोपपत्तये आह–नहीति । हि यतः लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्थितयोर्यथोद्देशकार्यकालपक्षयोरित्यर्थः । शङ्कापीति । दोषेत्यादिः । अपिः काकाम् । तच्छङ्काप्यनुचिता किमुत

बुद्ध्योः" इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात् ।अप्र-

शब्दरत्नम् ।

कश्चित् । कथमन्यथेति । न च राजेत्यादौ कृदन्तत्वात्प्रवृत्तिः । तत्रापि 'अप्रत्ययः—'

भैरवी ।

स्थाने "गुरोरनृत" इति प्लुते "ईदूदेत्" इति तपरकरणात्पुनः प्रगृह्यसंज्ञा प्रकृतिभावफलिका न प्राप्नोति प्लुतसंज्ञाकृतस्य प्रकृतिभावस्य त्वप्रवृत्तिः "अप्लुतवदुपस्थिते" इत्यप्लुतवद्भावस्य विधानात् प्रगृह्यसंज्ञाविधायकसूत्रदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वन्तु न भवति, कार्यकालपक्षे प्रगृह्यसंज्ञायाः "प्लुतप्रगृह्या"इत्येतदेकवाक्यतया स्वरसन्धिस्थत्वसम्पत्त्या "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इत्यनेन सिद्धत्वस्य बोधनादित्याशङ्क्य यथोद्देशपक्षाश्रयणेन समाहितं, तेनास्य ध्वनितत्वादित्यर्थः । कश्चिदिति । अत्रारुचिबीजन्तु यथोद्देशपक्षे यद्यप्युक्तरीत्या निर्वाहस्तथापि पक्षान्तरे सम्बुद्धिपदस्योक्तार्थज्ञापनपरत्वम्भाष्यकृदुक्तमनुपपन्नमेवेति ।

वस्तुतस्तु पर्युदासाश्रयणेपि कार्यकालपक्षे ज्ञापनमावश्यकमेव । नच स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वेन तत्सिद्धिः ? अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् अत एव रामानित्यादौ न स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वेन नलोपः । एवञ्च शङ्कासमाधाने निर्दल इत्युक्तिरसङ्गतैवेति ॥

मूले—कथमन्यथेति । अन्यथा—प्रत्ययलक्षणेन पर्युदासस्य प्रवृत्तौ कथं स्यादिति योजना । राजेत्यादेरुत्तरसूत्रेण सिद्धेः कथमन्यथेत्यनुपपन्नमित्याशङ्कान्निराचष्टे—नचेत्यादिना ।

भावप्रकाश ।

तदापादनमनुचितमिति वाच्यम्, तत्तु सुतरामनुचितमित्यर्थः । अत एव पर्युदासपक्षे न स दोषः शङ्कितो भाष्ये । एवं च यथाश्रुतभाष्यसौष्ठवमधातुरित्यस्य साफल्यं चेति मूलकैयटौ चिन्त्यावेवेति भावः । ननु कथं भाष्यसौष्ठवमिति चेच्छृणु । पक्षद्वये नलोपो न स्यादिति शङ्का । न च यथोद्देशे कैयटरीत्या तत्सिद्धिः । लुगादिनेव निषेधेनापि जातनिवृत्तिरिति तदाशयात् । भुक्तवन्तमित्यस्य तु लुगादाविवात्रापि त्यागः । किञ्चात्र शास्त्रे तदनाश्रयणमेव । अन्यथा नियमादिशास्त्रानर्थक्यापत्तेः । ततः सिद्धान्ती ज्ञापकमाह—नङीति । प्रागुपजनिष्यमाणेति न्यायेन तदभावाद्विभक्तिसम्पत्त्या जाताया नष्टत्वाच्च सत्त्वेवा तद्बुद्धेर्निषेधाश्चेति न्यायेन निरस्तत्वाच्च तत एव निषेधेन पुनरप्राप्तेश्च पक्षद्वये तत्र लोपाप्राप्त्या सम्बुद्धिग्रहणं ज्ञापकमिति तदाशयः । एवं च नान्यतरपक्षेणात्र तत्सिद्धिरिति न तद्भाष्यविरोधः । एतेन तद्भाष्यरीत्या मूलकैयटयोरसाङ्गत्येपि पक्षान्तरे सम्बुद्धिपदसार्थक्येन तद्ज्ञापकपरभाष्यासङ्गतिरनुद्धृतैवेत्यरुचिसूचनाय कश्चिदित्यपास्तम् । नन्वेवं मूलमपि भाष्यरीत्या सुयोजं समाधेः साधारण्येन शङ्कायां कार्यकाले इत्युपलक्षणं यथोद्देशस्यापि, प्राधान्यात्तु तदुल्लेखस्तथा च वामेनाक्ष्णेतिवन्निर्देशः । पर्युदासशब्दो निषेधपरः । अत एव तद्भाष्यविरोधोपि न, स कैयटस्तु चिन्त्य एवात आह—कश्चिदिति । तथा चारुचिरेवेयं तत्खण्डन इति भावः । केचित्तु ज्ञापकेन यदि जातानिवृत्तिरेवान्वाख्यायते लुगादिना ऽनुत्पत्तिरिव । अवयवलोपशास्त्रैरपि तत्तदवयवशून्यस्यैव तद्विषये प्रत्ययत्वादि बोध्यते इत्युच्यते । तदा मूलभाष्यकैयटा युक्ता एव । प्रागुक्तरीत्या विना ज्ञापकं लक्ष्यासिद्धेः । अतस्तद्भाष्यविरोधोऽपि नेत्यरुचिसूचकः कश्चिदित्याहुः । वस्तुतस्तु पर्युदासशब्दो यथाश्रुतः । तत्र पक्षेऽपि कार्यकाले विना ज्ञापकं नेष्टसिद्धिरिति तदावश्यकम् । नच स्वाश्रयाऽप्रत्ययान्तत्वात्सिद्धिः । अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । अत एव तण्डुलानित्यादेर्न प्रातिपदिकत्वमिति न नलोपस्तत्रेति स्पष्टमसिद्धवत्सूत्रभाष्यकैयटयोः । एतेनाधातुरित्यादि स्यादित्यन्तं मूलमनुचितञ्च प्रसज्यप्रतिषेधेनोक्तं पर्युदासे ज्ञापकत्वायोगादिति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति शङ्काशयः, ज्ञापकेन यथोद्देश एवाङ्गीक्रियते इति सिद्धान्ताशयः । एवं च मूलकृताऽत्र शङ्कासमाधिभ्यां पर्युदासे यथोद्देशेन लक्ष्यसिद्धिरेव दृढीक्रियत इति न ततः प्रागन्यतरेण लक्ष्यसिद्धिनिर्णयः । अत एव न तद्भाष्यविरोध इत्येवमरुचिसूचकः खण्डने कश्चिच्छब्द इति बोध्यम् ।

तत्रापि—कृत्तद्धितांशेऽपीत्यर्थः । सिद्धान्ते समासांशे न फलमिति स्पष्टमत्रैवोद्द्योते । स च निषेधः

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्य सम्बन्धात् । अत एव दाक्षी, दिदृक्षू इत्यादौ परादिवद्भावेन न सुपो लुक् । न च सुब्लोपविषयमेव ज्ञापकम् । असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इत्यर्थस्यापि ज्ञाप-

भैरवी ।

अत एव–उत्तरसूत्रेऽप्यप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धादेव । न सुपो लुगिति । एतयोस्तद्धितान्तकृदन्तत्वे पूर्वान्तवद्भावेनैकदेशविकृतन्यायेन च बोध्ये । ज्ञापकम्–"न ङिसम्बुध्द्योः" इति ज्ञापकम् । ज्ञापनादिति । अधातुग्रहणेनेति शेषः । अन्यथा–"न ङि" इतिसूत्रस्य विशेषापेक्षज्ञापकत्वे । यत्तु'दाक्षी' 'दिदृक्षू' इत्यत्र "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्"इति निषेधाद्दोषाभावेन नोत्तरसूत्रे ऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्ध इति। तत् तुच्छम्, पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वस्य परादिवद्भावेन सुप्त्वस्य बुध्द्या लोपस्य प्रवृत्तिरित्येकत्रोभयोर्नाश्रयणमिति भवदुक्तन्यायविषयताया

भावप्रकाश ।

पर्युदासो वा तथा च कृत्तद्धितेत्यस्य प्रतिप्रसवत्वेन तदुपस्थितकृत्तद्धितरूपप्रत्ययहेतुकतदन्तत्वप्रयुक्तैतत्सूत्रप्राप्तनिषेधबाधकत्वेऽप्यन्यप्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तनिषेधेनास्यापि बाधः तत्सम्बन्धसामर्थ्यात् । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः। यत्तु यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे कृदन्तत्वादत्र तत्त्वेन प्राप्तनलोपाभावाय नङीत्यस्य सार्थक्येनाज्ञापकतयाऽधातुग्रहणं कार्यकाले व्यर्थं तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापक एवेति कार्यकालेऽपि तत्स्वीकार्यमिति दण्ड्युक्तम् । तन्न, अव्युत्पत्तिपक्षस्यैव भाष्यसिद्धान्तत्वात् । अप्रत्यय इति सम्बन्धं विना दाक्षी इत्यादीनामसिद्ध्या तस्यावश्यकत्वाच्च । तदेतत्सिद्धान्ते समासांशेऽफलत्वं च ध्वनयितुं कृदंशे एव सम्बन्धो न तद्धितांशे इति भ्रमं व्युदस्तुं चाह–**अत एवेति** । तत्सम्बन्धादेवेत्यर्थः । परादिवद्भावः सुप्त्वे- हेतुः । अयंभावः, तदसम्बन्धे पूर्वान्तवत्त्वेनैकदेशेति न्यायेन वा लब्धकृदन्तादित्वलब्धप्रातिपदिकत्वलब्धतदवयवत्वस्य परादिवत्त्वेन सुप्त्वस्य चोकारादौ सत्त्वेन "सुपो धातु"इति लुगापत्तिः । एतेनोभयत आश्रये तन्निषेधादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । एकत्र तदभावात् । तत्सम्बन्धे तु निषेधात्तदन्तत्वहेतुकसंज्ञैव नेति तदनवयवत्वात्तेन सुप्त्वेऽपि न लुक् । न चैवमपि किमत्र कृदादिप्रत्ययहेतुक एव निषेध उत तदन्यप्रत्ययहेतुकः ? नाद्यः, कृत्तद्धितग्रहणानर्थक्यापत्तेः । नान्त्यः, उभयत आश्रये तन्निषेधेन परादिवत्त्वेन तदन्यप्रत्ययान्तत्वस्य दुर्वचत्वात् । किं चादिवत्त्वेन ई इत्यादेः प्रत्ययत्वेऽपि यतो विहितस्तदादित्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । पूर्वान्तवत्त्वेन तदादित्वं तु दुर्लभं तन्निषेधादिति वाच्यम् । क्षान्तादौ समुदाये दृष्टा इति न्यायेनैकदेशेति न्यायेन च सुप्प्रकृतित्वारोपात्कृदन्तत्वेन चाक्षतेः । एतेन न चाधिकरणे चेत्यादिनिर्देशेन सुबेकादेशस्यान्तवत्त्वनिषेधादपूर्वान्तत्वेनाकृदन्ततया ऽप्रातिपदिकत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यं, समासांशेऽप्रत्यय इत्यस्यावश्यकत्वेन कृत्तद्धितांशेऽपि तस्य न्याय्यत्वे तेनापि वारणसम्भवात् । नह्येकेनैवैकं वारणीयमिति नियमोऽस्ति, हेसुराजन्नित्यादौ समासप्रातिपदिकत्वप्राप्तनलोपनिषेधेन नङीत्यस्य साफल्ये तज्ज्ञापकपरभाष्येण सुराजेत्यादौ कार्यकाले नलोपार्थं विध्यर्थत्वे सम्भवति समासग्रहणं नियमार्थमिति भाष्येण च समासांशे तदावश्यकत्वं ध्वनितं कैयटे च स्पष्टमित्यपास्तम् । तथाप्येकदेशन्यायेन तत्त्वानपायात् । निर्देशानसङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । नचैवं तदन्तपर्युदासो न कार्य इत्युत्तरग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । अस्य ग्रन्थस्य कैयटाद्यनुरोधित्वात्तद्ग्रन्थस्य तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यसिद्धान्तानुरोधित्वेनादोषात् । तदा हि वक्ष्यमाणरीत्या दाक्षी इत्यादौ न लुक् । नङीति ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन प्रागुक्तरीत्या यथोद्देशस्यैवाश्रयणेन सिद्धान्ते न समासग्रहणनियमार्थतानुपपत्तिः । एवं च समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्त्तत इति कैयटस्तदनुयायिरत्नाकरश्चासङ्गत एवेति स्पष्टमुद्द्योते इति । यत्तु प्रत्ययान्तपर्युदासे कार्ये सुब्लोपनिमित्तप्रत्ययलक्षणं नेत्यत्रेदं मानं विशेषापेक्षत्वात् । एवंचाहनित्यत्र तिङ्लोपनिमित्तप्रत्ययलक्षणस्य तत्र कार्ये दुर्वारत्वेनाधातुरिति न कार्यमिति खण्डनकृत्, तत्खण्डयति–**नचेति** । **ज्ञापकमिति** । तथा चाधातुपदं व्यर्थमिति भावः । **असतीति** । अत एव "ओः पुयण्जि"इत्यादिज्ञापकस्य न सामान्यापेक्षत्वमिति भावः । **प्रमाणानाम्**–ज्ञापकानाम् । **सामान्ये**–व्यापकधर्मे । व्याप्यधर्मोपस्थितौ व्यापकधर्मोपस्थिते-

शब्दरत्नम् ।

नात् । अन्यथा सूत्रोपस्थितङिसम्बुद्धिमात्रविषयता स्यादिति राजपुरुषासिद्धिः ।

भैरवी ।

अभावात्। अप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धे तु तत्र प्रत्ययपदङ्कृत्तद्धितातिरिक्तप्रत्ययपरम् । एवञ्च कृत्तद्धितातिरिक्तप्रत्ययान्तभिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्यस्य फलिततया ऽस्य तत्त्वबुद्ध्या सा नेति भावः। नचात्र ई इत्यादेः परादिवद्भावेन कृत्तद्धितातिरिक्तप्रत्ययत्वबुद्धावपि स यस्माद्विहितस्तदादित्वम्पूर्वान्तवद्भावेन वाच्यमित्युभयत आश्रयणमेकदैवेति निषेधः स्यादिति वाच्यम्। रामावित्यादावित्रैकदेशविकृतन्यायेन क्षान्ते यस्माद्विहितस्तत्त्वस्य बुद्ध्या परादिवद्भावेन ईकारादौ तदन्यप्रत्ययत्वबुद्ध्या निषेधस्य प्रवृत्तेः ।

नन्वत एवेत्याद्युक्तमसङ्गतम् 'सप्तम्यधिकरणे च' इति निर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावस्य ज्ञापनादित्यस्य वक्ष्यमाणतया पूर्वान्तवद्भावेन कृत्तद्धितान्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति चेत् ? न, उपायस्योपायान्तरादूषकत्वमिति न्यायेन वक्ष्यमाणज्ञापकम्परित्यज्यात्राप्रत्यय इत्यस्य झटितिस्मृतत्वेन तेनैव वारणस्य सुकरत्वप्रदर्शनायेत्थमभिधानात्। पूर्वोक्तरीत्या क्षान्ते यस्माद्विहितस्तत्त्वम्परादिवद्भावेन द्विवचनत्वम् । अत एव "ईदूदेत्" इति प्रगृह्यसंज्ञेत्यवश्यं वाच्यमिति यथा, तथैव तद्व्यतिरिक्तप्रत्ययबुद्धिरपि भविष्यतीत्यस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवमभिधानाच्च । आवश्यकश्चोत्तरसूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धः । अन्यथा प्रकृतसूत्रभाष्ये राजा तक्षेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाः कार्यकालपक्षे प्रतिषेधमाशङ्क्य "न ङिसम्बुद्ध्योः" इत्यस्य प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति पर्युदासाप्रवृत्तौ ज्ञापकत्वप्रदर्शनङ्कृतन्तद्विरोधः स्यात् । सम्बुद्धौ प्रतिषेधस्य "हे सुराजन्" इत्यत्र समासत्वात्प्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञायाः कार्यकालपक्षेऽपि सत्त्वेन नलोपनिषेधायावश्यकत्वात् । अतस्तद्भाष्यसङ्गमनायोत्तरसूत्रे समासांशेऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धेन समासानवयवप्रत्ययान्तभिन्नसमासस्य ग्रहणमित्यर्थो यथा तथा कृदाद्यंशेपीत्याशयः कल्प्यः। अत एव समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनपरभाष्यग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा 'सुराजा' 'सुतक्षा' इत्यत्र कार्यकालपक्षे नलोपाय समासत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकत्वेन समासग्रहणस्य चरितार्थतया तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । सामान्ये पक्षपात इति । अस्य यथाऽन्यत्रोपस्थितसामान्यधर्माक्रान्ते कार्यसिद्धिः, स्वविषये इष्टस्य च सिद्धिस्तादृशार्थज्ञापकत्वमित्यर्थः । अन्यथा—स्वविषये यथा चारितार्थ्यन्तन्मात्रज्ञापकतापि स्यादिति राजपुरुषादिपदे पूर्वपदस्य प्रत्ययान्ततया प्रातिपदिकत्वा-

भावप्रकाश ।

रावश्यकत्वादिति भावः। ज्ञापनादिति । अधातुपदेनेति शेषः। अपिर्नलोपवारणसमुच्चायके ज्ञापनादित्यग्रे योज्यः। तथा ज्ञापनं विना तन्निवारकत्वासम्भवात्। यावता विनानुपपत्तिस्तेन तत्सर्वं ज्ञापनीयमिति सिद्धान्तात्। अत एव तत्र तत्र ज्ञापकस्थले स्वातिरिक्ते फलसिद्धिरिति सैवास्य फलं स्वस्मिन्साफल्यं तु स्पष्टमेव। यद्वा, विशेषे पक्षपात इति स्वाभाविकार्थसमुच्चायको यथाश्रुत एव। अत एव "अव्ययादाप्सुपः" इत्यादेर्विशेषापेक्षत्वम् । यद्वाऽपिरेवार्थे सामान्ये इत्यग्रे योज्यो यथाश्रुतो वा । "अव्ययादाप्सुपः" इत्यादौ तु बाधकतिङाद्युत्पत्त्यादिवशात्तथेति भावः। अन्यथा—तन्मताङ्गीकारे । उपस्थितेति । नङीति सूत्रोपस्थितेत्यर्थः। तथाचोपस्थितमितिन्यायेन ततोऽपि विशेषापेक्षत्वापत्त्या सुब्लोपविषयतापि न स्यात् । नचैवमन्यत्राफलत्वात्तत्त्वासङ्गतिः तथाऽर्थस्याधातुपदेनोक्तार्थज्ञापनं विनाऽसिद्धेः। राजपुरुषेत्युपलक्षणं राजेत्यादेरपीति केचित् । वस्तुतस्तु क्वचिदन्यत्राफलत्वात्तथाविशेषापेक्षत्वाङ्गीकारेऽप्यत्र तन्मते फलसत्त्वात्तथैवाङ्गीक्रियते इति उपस्थितेत्याद्ययुक्तं, राजेति विहाय राजपुरुषपर्यन्तं गमनं च निर्बीजमिति चेत्तस्यायं भावः, सूत्रोपस्थितेति संबुद्धिसंज्ञानङोत्युभयसूत्रेत्यर्थः। अन्यथा तदाधिक्यं स्पष्टमेव। ङिसुरूपविशेषमादाय ज्ञापकता स्यादितिभावः, तदाह—ङिसंबुद्धीति। संबुद्धित्वमुपलक्षणं न तु विशेषणम् । तथा च ङिसुमात्रविषयकता स्यादित्यर्थः फलितः। अत एव राजेत्यादिसिद्धिः फलमस्तीत्यन्यत्र फलसत्ताऽपि स्वाभाविक्येवेति बो-

त्यय: किम् ? हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् । अप्रत्ययान्त: किम् ?

शब्दरत्नम् ।

स्पष्टा चेयं रीतिः "सार्वधातुकमपित्" इत्यत्र भाष्ये। प्रकृतसूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टम् । अत्र सुप्सिपोरिति । तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचने तच्छ्रवणापत्तिः। विभक्त्यर्थस्य लिङ्गं प्रति स्वरूपायोग्यत्वेन न नपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिलुक् ।

भैरवी ।

नापत्तौ नलोपानापत्तिरित्यर्थः। नच तादृशविशेषापेक्षत्वे राजा तक्षेत्यस्याप्यसिद्धेर्जागरूकत्वाद्राजपुरुषपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यम्, सूत्रोपस्थितेति विशेषणस्य विशेषतउपादानेन सम्बुद्धिसंज्ञाविधायकं यत् "एकवचनं संबुद्धिः" इति सूत्रन्तस्यापि क्रोडीकारेणैकवचनविषयतायान्तात्पर्यन्नतु सम्बुद्धिसंज्ञकमात्रविषयकतायामित्यभिप्रायात्। एवञ्च ङिसुविषयकता स्यादित्यस्य फलितत्वेन राजा तक्षेत्यस्य सिद्धिर्भविष्यतीति षष्ठ्यन्ते दोषोपपादनं युक्तमेव। तथाच ज्ञापकसामान्यस्य यः स्वभावः स्वातिरिक्ते फलनिष्पादकत्वरूपः सोऽपि यथा "न ङि" इत्यस्य निर्वहति तथैव ज्ञापनं युक्तमिति भावः ।

एवम्प्रकारस्य ज्ञापकविषये ऽन्यत्र प्रक्लृप्तत्वप्रदर्शनायाह–स्पष्टा चेयमिति। इयं रीतिः—ज्ञापकानां सजातीयापेक्षत्वमङ्गीकृत्य स्वविषये चारितार्थ्यमिति रीतिः । इत्यत्र भाष्य इति। तत्र हि–सार्वधातुकपदस्य प्रयोजननिरूपणावसरे तदभावे 'कर्ता, हर्त्ता' इत्यादा तृजादेरपि ङित्त्वप्राप्तिशङ्काया आर्द्धधातुकेषु चङङादिषु ङित्करणरूपज्ञापकेन निरासङ्कृत्वा सजातीयापेक्षत्वेन धातुभ्यो विहिता ये प्रत्ययास्तद्विषयकत्वशङ्कां सार्वधातुके अव्याप्त्यापत्त्याऽऽर्द्धधातुकत्वेन साजात्यमादाय नियमकरणेन निरस्य यद्येवङ्क्लृप्यते तदा चङङौ लुग्विकरणानां ज्ञापकौ, नजिङ् वर्तमानकालानामथङौणादिकानां नङ्शब्दो घञर्थानां ज्ञापको भविष्यति । तथाच तृजादेर्ङित्त्वापत्तिरिति सार्वधातुकग्रहणङ्कर्तव्यमित्यभिहितम्। एवञ्च यथा बाधकसत्त्वात्तत्र न सामान्यापेक्षत्वं किन्तु विशेषापेक्षत्वेन चारितार्थ्यमित्युक्तं, तथा अत्रापि बाधकसत्त्वे विशेषापेक्षत्वं तदभावे तु सामान्यापेक्षत्वम्भविष्यतीति तात्पर्यम्। भाष्ये चेदमिति। अत्र चस्त्वर्थे। इदम्–प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधाभावे नङीतिसूत्रस्य ज्ञापकत्वम्। स्पष्टम्–कण्ठरवेणोक्तम् ।

ननु सुप्सिपोः प्रातिपदिकत्वे पदत्वापत्तौ षत्वानापत्तिरूपो दोषः सुबुत्पत्तावेव वाच्यः स तु न सम्भवति गमकाभावेन सुबुत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्यत आह–तयोरिति। तत्सामर्थ्यादिति। प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः। तथाचेदमेव गमकमिति भावः। अन्येन तूक्तन्तयोर्लुकापहारङ्खण्डयति–विभक्त्यर्थस्येति। अत एव "ह्रस्वो नपुंसके" इतिसूत्रभाष्ये 'काण्डे' 'रमते'

भावप्रकाश ।

ध्यम्। तद् ध्वनयन्नाह–राजपुरुषेति। तत्र ङिस्वोरभावादिति भावः। स्वाभाविकत्वमेव ध्वनयितुम् एवं प्रकारसत्त्वे दृष्टान्तमाह–स्पष्टा चेति। सार्वधातुकपदाभावे आर्द्धधातुकेऽतिव्याप्तिं चङङादिङित्त्वज्ञापकेन निरस्य धातुप्रत्ययसामान्यविषये ज्ञापके सार्वधातुके ऽव्याप्तिं तुल्यजातीयत्वेन निरस्य यद्येवं चङङौ लुगिवकरणानां ज्ञापकौ नजिङ् वर्त्तमानकालानामथङ्शब्द औणादिकानां नङ्शब्दो घञर्थानां तथा च तृजादावतिव्याप्तिरिति तत्कार्यमिति तत्रोक्तम्। एवं च सामान्यापेक्षत्वं तद्वत्स्वाभाविकमिति न तदर्थमधातुग्रहणम्। तथा च प्रागुक्तं सूत्ररीत्या, न तु भाष्यरीत्या। अत एव वस्तुतस्त्वित्यादि तत्त्वमुक्तम्। एतेन तस्यैवं सार्थक्ये तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यपास्तम्। चेदमिति। चस्त्वर्थे। ज्ञापकेन तत्र नलोपसाधनमित्यर्थः। तत्सामर्थ्यादिति। तथा च तदेवात्र गमकमिति भावः। लिङ्गं प्रतीति। अत एव काण्डे

सरला।

आदिः लडादिरिति विग्रहेण तत्संग्रह इति। स्वरूपायोग्यत्वेनेति। लिङ्गनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य-

तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे, कुड्ये, इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च "ह्रस्वो नपुंसके–" इति ह्रस्वत्वं सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धेः । यथोद्देशेऽपि विभक्त्येकादेशो नान्त-

शब्दरत्नम् ।

तत्सत्त्वे तु पदादित्वेन षत्वनिषेधापत्तिर्दोष इति भावः। तत्रैवेति। अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः "सुपो धातु–" इति लुगापत्तिश्च, पचेरन्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति भावः । स्यादेवेति। पूर्वं विभक्त्युत्पत्तये जातस्यातिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भावः।यथोद्देशेऽपीति।

भैरवी ।

इत्यनयोरर्थयोः सुबर्थक्रियारूपयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति विचित्रत्वात्पदार्थशक्तीनामित्यभिहितम् । तत्सत्त्वे त्विति । नपुंसकत्वसत्त्वे त्वित्यर्थः । अत्र तुना प्रागुक्तभाष्यविरोधापत्तिरूपाऽरुचिर्ध्वनिता । मूले—तत्रैवेति । हरिषु करोषीत्यत्रैवेत्यर्थः । नन्वत्र नात्सर्गिकैकवचनापत्तिर्गमकाभावात् । नच पूर्ववत् प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यमिति शङ्क्यम्, फिट्स्वरप्रवृत्त्या साफल्यात् सुबिति पकारस्य प्रत्याहारनिष्पादकतया सिबादेः पित्त्वस्याङित्त्वसम्पादकतया चारितार्थ्यसम्भवात् । नच समासस्येत्यन्तोदात्तविधानसामर्थ्यात्सखण्डेषु फिट्स्वराप्रवृत्तिरिति वाच्यम् पदसंज्ञकपूर्वोत्तरभागकसमुदायविषयेऽप्रवृत्तिज्ञापनेन तस्य साफल्यादत आह—सुप इति । तिङन्ते दोषमाह—पचेरन्निति । आदिना सर्वस्मिन्नित्यस्य सङ्ग्रहः ।

मूले—इष्टसिद्धेरिति । प्रत्ययान्तपर्युदासेनेष्टसिद्धेरित्यर्थः । अतिदेशेन—अन्तवत्त्वातिदेशेन । एतेन लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति न्यायाविषयत्वं ध्वनितम् । अत्रातिदेशेनेतिकथनेनौ-

भावप्रकाश ।

रमते इत्याद्यर्थयोः सुबर्थक्रियारूपयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो न प्रायेणास्ति विचित्रत्वात्पदार्थशक्तीनामिति "ह्रस्वो नपुंसके" इत्यत्र भाष्यकैयटादिकं सङ्गच्छते । एतेनाप्रत्ययः किम् ? व्यतिसे । नपुंसकह्रस्वो माभूदिति रत्नाकरोक्तमपास्तं, मूलद्वयशैथिल्यात् । तत्सत्त्वे त्विति । नपुंसकसत्त्वे त्वित्यर्थः । तुनाऽरुचिर्बोधिता प्रागुक्तभाष्यादिविरोधरूपा । एतदुक्तिफलं यथाकथञ्चिन्मूलाशयप्रदर्शनद्वारा भाष्याद्यनिष्टत्वसूचनम् । तदाह–इति भाव इति । ननु न औत्सर्गिकमेकवचनं, गमकाभावात् । नच प्राग्वत्तत्सामर्थ्यं गमकं, फिट्स्वरप्रवृत्त्या साफल्यात् । सिपादेः पित्त्वं त्वङित्त्वाय स्यात् । नच समासस्येत्यन्तोदात्तविधानात्सखण्डेषु तदप्रवृत्तिः, सुप्तिङन्तमितिपदसंज्ञकपूर्वभागकसमुदायेऽप्रवृत्तिज्ञापनेनापि तस्य साफल्यात् । नचैवमपि "अनुदात्तौ सुप्पितौ" इत्याद्यानर्थक्यापत्त्या तत्र तदप्रवृत्त्या तत्सामर्थ्यं गमकमेवेति वाच्यम् । लुक्नलोपाद्यनिष्टप्रापणेनापि साफल्यात् । एतेन प्रागप्येवं वक्तुं शक्यमिति तत्र तत्सामर्थ्यात्तदापत्तिरयुक्तेत्यपास्तम् , तत्र लुगाद्यप्राप्तेरत आह—सुप इति । तिङन्ते आह—पचेरन्निति । आदिना 'सर्वस्मिन्' इत्यादिसंग्रहः । अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिरिति । भाव इत्याभ्यां सूचितारुचिस्तु स्फुटीभविष्यति । उत्पत्तये इति । अनेन पक्षद्वये पूर्वं तस्यावश्यकत्वं सूचितम् । अतिदेशेन–अन्तवत्त्वेन । एतेन "लक्ष्ये-लक्षणस्य" इति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरित्यपास्तम् , लक्षणभेदात् लक्ष्यभेदाच्च । अन्यथाऽतिदेशशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । नन्वेवं कार्यकालपक्षेणेत्युत्तरासङ्गतिः उपदेशप्रवृत्तेरनुक्तत्वात् । तथा हि सति परादिवत्त्वेनैकादेशस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तमस्तीति तथा वक्तुं युज्येत । अत एवातिदिश्यमानेति न्यायाविरोधः । एतेन काण्डे इत्यादावन्तवत्त्वेन तत्त्वं दुर्वारमित्यत्राप्रत्यय इत्यस्य लाघवात्पर्युदासत्वेनास्थानिवत्त्वादप्रत्ययान्तत्वानपायादितिरत्नाकरकृद्धेतूक्तिरपास्ता । अन्तवत्त्वघटितसाध्येऽप्रत्य-

सरला ।

तया शाब्दबोधे प्रातिपदिकजन्योपस्थितेरेव कारणत्वेन विभक्त्यर्थस्य लिङ्गं प्रति कारणत्वाभावेन लिङ्गबोधकत्वाभावादित्यर्थः । तत्सत्त्वे त्विति । लिङ्गबोधकत्वसत्त्वे त्वित्यर्थः ।

वत्, "सप्तम्यधिकरणे च" इत्यादिनिर्देशात्। "ह्रस्वो नपुंसके–" इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वा उक्तार्थे सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु।

शब्दरत्नम्।

अपिना कार्यकालपक्षेऽपि। न हि तत्र पक्षे उपदेशेनैवैकवाक्यता न अतिदेशेनेत्यत्र मानमस्ति, अतिदेशैकवाक्यतयैव ह्रस्वप्राप्तेः सुवचत्वात्। **प्रातिपदिकग्रहणं वेति।** नपुंसकवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसके वर्तमानस्येत्यर्थेनैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः। **उक्तार्थे**–विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे। **सामान्यापेक्षमिति।** अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात्स्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः। यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्वप्रधा-

भैरवी।

पदेशिकप्रातिपदिकत्वस्याप्रवृत्तिः सूचिता। परादिवत्त्वेनैकारे प्रत्ययत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन ङन्ते तत्त्वस्य,सत्त्वेन प्रत्ययान्तत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेन तन्निषेधात्। ननु "ह्रस्वो नपुंसके" इति सूत्रस्थपूर्वोक्तभाष्यादलिङ्गत्वेन निर्देशस्योपपत्त्या न तस्य ज्ञापकत्वमिति चेत्? न, अभ्युपेत्यवादेन मूलकृता तथाभिधानात्। प्रातिपदिकग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति––नपुंसकेति। **नपुंसकवृत्तित्वं वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन।** लाभे सिद्धे––**लाभे जाते।** अन्यथा––**सामान्यापेक्षज्ञापकत्वानङ्गीकारे।** अप्रत्ययः किमित्यारभ्यास्त्वित्यन्तो मौलग्रन्थो ऽयुक्त एवेति ध्वनयितुमाह––यद्यपीत्यादि। सत्त्वप्रधानेति। **कल्पितसत्त्वप्रधानकेत्यर्थः।** एवञ्च यदर्थे शास्त्रे नपुं-

भावप्रकाश।

यान्तत्वस्यानपेक्षणेन मिथोविरुद्धत्वाच्च तन्निमित्तवैकल्ये एवातिदेशप्रवृत्तेरङ्गीकाराच्च। अन्यथाऽतिदेशानर्थक्यापत्तेः। एतेन तस्य पर्युदासत्वात्तत्पक्षेणेष्टसिद्धिरिति नव्योक्तमयुक्तमिति तदुक्तमपास्तम्। तत्पर्युदासत्वस्योक्तरीत्येष्टसिद्धावबाधकत्वात्तत्पक्षे जातस्य नष्टत्वादित्याशयाच्च। मन्मते तु तत्र दृष्टव्यवहारातिदेशेन दोषतादवस्थ्यमत आह–**अपिनेत्यादि।** एतेनापिर्व्यर्थ इति भ्रान्तोक्तमपास्तम्। अत्रापिना यथोद्देशसमुच्चयः। कार्यकालपक्षेणेत्यस्योपलक्षणत्वसूचनायापिः आवृत्त्या तत्रापि योजनाय वा। उक्तमेवार्थमाह–**नहीति। तत्र पक्षे**–कार्यकालपक्षे। **अतिदेशेन**–अन्तवत्त्वेन। एवेनोपदेशैकवाक्यतानिरासः, तस्याप्राप्तेः। स्वतोऽप्रत्ययान्तत्वेऽपि परादिवत्त्वेनैकादेशस्य प्रत्ययत्वेन तदन्तत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेनातिदिश्यमानेति न्यायविरोधादिति भावः। **सुवचत्वादिति।** तथा चोभयत्र ज्ञापकाश्रयणमावश्यकं, तच्चापिना कार्यकालपक्षेऽपीत्यर्थेन यथोद्देशेपीत्यादिना तदुपपादनेन च मूलकृता सूचितमिति भावः। ननूक्तभाष्यादलिङ्गत्वेन निर्देशसङ्गत्या कथं तस्य ज्ञापकत्वमत आह मूले–**ह्रस्वो।नपुमिति। वृत्तित्वस्येति।** वाच्यवाचकतासम्बन्धेनेति भावः। **लाभे सिद्धे इति।** लाभे तत्कार्ये च सिद्धे इत्यर्थः। एतेन सिद्धे इत्यधिकमित्यपास्तम्। स च लाभोऽर्थवत्सूत्रस्थतत्पदानुवृत्त्या आक्षेपाद्वेत्यन्यदेतत्। साधारण्यं सूचयितुं ज्ञाप्यांशे यथोद्देशसम्बन्धनिवारणायाह––**विभक्तीति।** "सूचीप्रवेश" इति न्यायेन मूलच्छेदात्। अप्रत्ययान्तः किमित्यादि अस्तु इत्यन्तग्रन्थोऽयुक्त एवेति ध्वनयितुमाह–**यद्यपीत्यादि। सत्त्वप्रधानेति।** कल्पित-

सरला।

कार्यकालपक्षेऽपीति। तत्र पक्षेऽपि 'काण्डे' इत्यत्र "अन्तादिवच्च" इत्यतिदेशसूत्रेण पूर्वान्तवद्भावेन काण्डवृत्तिप्रातिपदिकत्वधर्मस्यातिदेशेन प्राप्तह्रस्वस्य वारणार्थं "विभक्त्येकादेशो नान्तवत्" इति निषेधस्यावश्यकत्वादिति भावः। परादिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वमादाय 'अप्रत्ययः' इति निषेधस्तु वक्तुमशक्यः, उभयत आश्रयणे तन्निषेधादिति भावः।

व्यर्थत्वादितीति। वस्तुतस्तु वैयाकरणमते सुबन्तपदे शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य सत्त्वेन नपुंसकवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वाभावात् नैवं प्रातिपदिकग्रहणस्य वैयर्थ्योपपादनं युक्तं किन्तु अर्थवत्सूत्रात्प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणामेन प्रातिपदिकस्येतिलाभेन तद्वैयर्थ्यमुपपादनीयम्।

सत्त्वप्रधानेति। सत्त्वप्रधानत्वं च यत्किञ्चित्प्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वासमानाधिकरणलिङ्गान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रधानताप्रयोजकत्वम्। सत्त्वपदेन लिङ्गान्वयितावच्छेदकरूपपुरस्कारेण बुध्य-

यत्तु वदन्ति—प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्, व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति । तन्न । प्रत्ययग्रहणे यस्मा-

शब्दरत्नम् ।

नप्रातिपदिकग्रहणार्थं तेनात्र न ह्रस्वः । मूलोक्तार्थे ज्ञापिते चारिताथ्यं दुर्निरूपं च । संख्याकर्माद्ययोगात्स्वाद्युत्पत्तिरपि न । औत्सर्गिकमेकवचनमपि न, गमकं विना तदनुत्पत्तेः । "सुपो धातु-" इति लुगपि न, धातुसाहचर्येण सुप्तिङितरसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधा-

भैरवी ।

प्रकृतगुणः प्रसिद्धस्तादृशस्य प्रातिपदिकस्य तादृशेऽर्थे वर्तमानस्य ह्रस्व इति सूत्रार्थः । 'ननु मूलोक्तमुपायान्तरमस्त्वित्यत आह-मूलोक्तार्थ इति । दुर्निरूपञ्चेति । तथाच ज्ञापकतैवायुक्तेति भावः । प्रागुक्तदोषान् क्रमेणोद्धरति--सङ्ख्येति । गमकं विना--साधकं विना । यथा ऽव्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तौ "अव्ययादाप्सुपः" इति गमकन्तथाऽत्र नास्तीति भावः । प्रत्ययान्तपर्युदासस्य 'हरिषु' 'करोषि' इत्यादौ समुदायप्रातिपदिकत्वापत्तौ लुगापत्तिरिति प्रयोजनन्निरस्यति--धातुसाहचर्येणेति । धात्ववयवस्य यादृशस्य सुपो लुग्भवति तादृशस्यैव प्रातिपदिकावयवस्य तस्य लुग्भविष्यति, साहचर्यात् । ननु साहचर्यं सादृश्यं, तच्च साधारणधर्मप्रयोज्यमेवान्यत्र स्पष्टं प्रकृते तु तादृशो धर्मः कः ? इत्याकाङ्क्षायामाह--सुबित्यादि । समभिव्याहृतस्येत्यनन्तरं 'सुपः' इति शेषः । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ प्रथमषष्ठ्यन्तार्थः सुप इत्यत्र या षष्ठी तत्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणम् । स चार्थस्तत्प्रकृतिकत्वमेव । एवञ्च सुप्तिङितरसमभिव्याहृतप्रातिपदिकप्रकृतिको यः सुप् तस्य लुगिति फलितम् । अस्ति चायन्धर्मः पुत्रीयतीत्यादौ तिङितरः क्यच् तत्समभिव्याहृतम्प्रातिपदिकं पुत्रशब्दस्तत्प्रकृतिकत्वन्धात्ववयवस्येति लुकः प्रवृत्तिः । तथा राजपुरुषइत्यादावप्यस्ति सुप्तिङितरेत्यत्र सुपस्तत्तव्द्यक्तित्वेन निवेशात् । सुप्तिङ्पदञ्च तदन्तपरम् । चालनीन्यायो ऽत्र बोध्यः । एवञ्च राजन्शब्दप्रकृतिकसुबन्तभिन्नः पुरुषशब्दस्तत्समभिव्याहृतम्प्रातिपदिकं राजन्निति तत्प्रकृतिकत्वं ङसो यथा तथा स्वन्तभिन्नराजन्शब्दसमभिव्याहृ-

भावप्रकाश ।

सत्त्वप्रधानताकेत्यर्थः । अन्यथोक्तरीत्या वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तथाच यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसकं गुणः प्रसिद्धस्तस्य नपुंसकलिङ्गवदर्थे विशेष्यतया वर्त्तमानस्य ह्रस्व इति सूत्रार्थ इति भावः । स्पष्टं चेदमत्र सूत्रे "ह्रस्वो नपुंसके" इत्यत्र च भाष्ये । ननूपायस्योपायान्तरादूषकत्वान्मौलोऽप्युपायः साधुरेवात आह—मूलोक्तेति । तथा च ज्ञापकतैवायुक्तेति भावः । प्रागुक्तदोषान् क्रमेणोद्धरति--संख्येति । ननु नायं प्रागुक्तोऽत आह--औत्सर्गिकमिति । अयमपि प्रागुद्धृतप्रायोऽत आह--सुपो धात्विति । सुप्तिङितरेति । सुबन्ततिङन्तप्रतियोगिकभेदवद्यत्किञ्चित्समभिव्याहृतस्य सुप इत्यर्थः । घटकीभूतयत्किञ्चित्प्रकृतिभिन्नत्वे सति तादृशसुप्तिङ्भिन्नं यत्तद्घटकं तत्समभिव्याहृतस्य धातुप्रातिपदिकान्यतरावयवस्य

सरला ।

मानस्य, प्रधानपदेन च संसर्गविशेष्योभयवृत्तिः निरवच्छिन्नविशेषणताश्रयावृत्तिर्विशेष्यतासंसर्गताव्यापकीभूतः प्रकारतानिरूपितत्वाख्यो यः स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदाश्रयस्य विवक्षितत्वात् । 'काण्डे' इत्यादौ सप्तम्यर्थसंसर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वसामानाधिकरण्यमेव लिङ्गान्वयितावच्छेदककाण्डत्वरूपावच्छिन्नप्रधानतायामिति तेनात्र न ह्रस्व इति भावः ।

सुप्तिङितरसमभिव्याहृतस्येति । सुप्तिङौ च इतरश्चेति द्वन्द्वो न तु पञ्चमीतत्पुरुषः सुप्तिङ्भ्यामितराविति । तथा सति 'हरिषु' इत्यत्रैव सुप्तिङितरप्रकृतिसमभिव्याहृततया लुगापत्तेः । द्वन्द्वस्याश्रयणे तु अन्यश्च सुप्तिङ्साहचर्यात्प्रत्यय एव । तथाच सुप्तिङन्यतरतद्भिन्नप्रत्ययसमभिव्याहृतस्य सुपो लुगिति तत्सूत्रार्थः । तेन पुत्रीयति राजपुरुषः इत्यादौ सुब्लुक्, हरिषु इत्यत्र च न स इति । काण्डे इत्यत्रापि एकस्यैव सुपः सत्त्वेन तत्र सुपतद्भिन्नप्रत्ययस्यासत्त्वान्न दोष इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

नात । एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो न कर्तव्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम् । पचेरन्, सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्येन न नलोपः; तथाप्येतावत्क्लिष्टकल्पनापेक्षया लाघ-

भैरवी ।

तत्प्रातिपदिकम्पुरुषेति तत्प्रकृतिकत्वं सोरित्युभयोर्लुकः सिद्धिः । अत्र सुप्भिन्नेतरसमभिव्याहृतत्वन्न तेन पूर्वोत्तरभावरूपम् पुरुषाभ्यामित्यादौ सुब्भिन्नो भकारस्तत्समभिव्याहारस्य पूर्ववृत्तित्वरूपस्य पुरुषशब्दे सत्त्वेन तत्प्रकृतिकस्य भ्याम एव लुगापत्तेः । नापि तदर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं समभिव्याहारः, अत्यन्तस्वार्थिकतद्धितान्तावयवस्य सुपो लुगनापत्तेः । 'राजपुरुषः सुन्दरः' इति वाक्यावयवस्य राजपुरुषशब्दप्रकृतिकसुपो लुगापत्तेश्च ; किन्तु सुप्भिन्नेतरसमभिव्याहृतत्वन्तद्घटितप्रकृतवृत्तिघटितत्वरूपं विवक्षितम् । एवञ्च सुप्भिन्नेतरघटितवृत्तिघटकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुपो लुगिति सूत्रार्थः । नचैवमपि 'राजपुरुषः' इत्यत्र समुदायप्रकृतिकसुबन्तभिन्नो राजन्शब्दः पुरुषशब्दो वा तद्घटिता वृत्तिः समुदायरूपा राजपुरुष इति तद्घटकत्वस्य तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य तत्रैव सत्त्वेन तत्प्रकृतिकसुपो लुगापत्तिरिति वाच्यम्, वृत्तिघटकत्वन्न स्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रम्, किन्तु स्वाविषयकप्रतीत्यविषयवृत्तिकत्वे सति वृत्त्यविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपमिति न कश्चिद्दोषः । अत्र तिङोऽभिधानं तिङन्तावयवक्यच्समभिव्याहृतस्य सुपः पुत्रीयतीत्यादौ लुकः प्रसिद्धत्वसूचनाय । वस्तुतः सुबितरेत्येवास्तु, एवञ्च हरिषु करोषीत्यादौ लुगप्राप्तिः स्फुटैवेति भावः ।

सूत्रशेषे—प्रकृतसूत्रशेषे । ध्वनितमिति । तत्र हि—अप्रत्यय इत्यत्र "किम्पुनरयम्पर्युदासः-यदन्यत्प्रत्ययादिति, आहोस्वित्प्रसज्यायम्प्रतिषेधः-प्रत्ययो नेति, कश्चात्र विशेषः ? अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो ऽन्तवत्त्वात्काण्डे कुड्ये । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः-प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्" इत्युक्तम् । परस्य कार्ये प्रतिषेधे कर्त्तव्ये परादिवद्भावः स्यात्तथाच प्रतिषेधापत्तिरिति भावः। एवञ्च ब्रह्मबन्धूरिति न सिध्यति। इत्थम्पक्षद्वये दोषमभिधाय द्वितीयपक्षे "आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-उत्पद्यन्ते ऊङन्तात्स्वादय इति,यदयं "नोङ्धात्वोः"इति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति"इत्यनेन दोषोद्धारं कृत्वा"अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति? प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः। द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि। गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्ध्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किञ्च नपुंसके । नपुंसकं नाम गुणः प्रातिपदिकस्य"इत्युक्तन्तेन ध्वनितमित्यर्थः । तत्र कैयटः-यत्तस्येति विभक्त्यन्तञ्च शक्तिसंङ्ख्याप्रधानम् । नच तयोर्लिङ्गयोगः, नवाऽन्तवद्भावेनार्थः शक्योऽतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्व इति ।

नन्वेवमपि पचेरन्नित्यादौ दोष एवेत्यत आह—पचेरन्निति । लाघवात्—ज्ञानलाघवात् । 'केवलस्यातथात्वादिति मूलमसङ्गतम्' यस्माद्विहित इत्येतद्घटितपरिभाषाया अधिकग्रहणा-

भावप्रकाश ।

सुप इति यावत्। अस्ति च पुत्रीयतीत्यादौ पुत्र अमित्युभयभिन्नक्यच्समभिव्याहृतत्वं सुपि । एवं राजपुरुष इत्यादावपि चालनीन्यायेन तद्भिन्नतत्तत्समभिव्याहृतत्वं सुपि। हरिषु करोषीत्यादौ तु सुबन्ते उभयभेदेऽपि तदभावान्नातिव्याप्तिः । समभिव्याहारश्च व्यवहिताव्यवहितसाधारणः । यद्वा, समभिव्याहृतघटितं यत्प्रातिपदिकं तदवयवस्य सुप इत्यर्थः । शेषं प्राग्वत् । विभक्त्यन्यानेकघटितप्रातिपदिकावयवस्येति तु निष्कर्षः । सुबन्यानेकघटितेत्यादिस्तु परमनिष्कर्षः । सुपः परघटितप्रातिपदिकेत्यादि तु तत्त्वम् । **एवञ्चेति**। उक्तरीत्या दोषसामान्याभावे चेत्यर्थः । **सूत्रेति** । प्रकृतसूत्रेत्यर्थः । "तस्मादुभाभ्यामपि वाच्यम्–यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः? प्रातिपदिकस्य"इति ग्रन्थेनेति भावः। स्पष्टं चेदमुद्द्योते । एवमपि पचेरन्नित्यादौ दोष एवात आह–**पचेरन्निति**। **लाघवात्**—ज्ञानलाघवात्

स्य विहितस्तदादेर्ग्रहणात् । केवलस्य च अतथात्वात् । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात । तथा च हरिषु, करोषि, इत्यादौ षत्वं न स्यात् "सात्पदाद्योः" इति निषेधात् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते-"को धातुः ?

शब्दरत्नम् ।

वात्प्रत्ययान्तपर्युदास एवोचित इति भावः । अतथात्वादिति । यस्माद्विहितस्तदादित्व-स्याशास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावालभ्यत्वादिति भावः । निषेधादिति । यद्यपि व्यप-देशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशेन लाभसम्भवोऽत एव भवतीत्यादौ भवतेः शब्निरूपिताङ्गत्वसिद्धिः, व्यतिसे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वसिद्धिश्च, इरित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च, युवापत्ये तत इञन्तत्वनिब-न्धनफक्सिद्धिश्च ; तथाप्यसहाय एव व्यपदेशिवद्भावो न तु ससहाये, तेनेतरावयवे तद-प्रवृत्तिः । स्पष्टा चेयं रीतिः "आदेच उपदेशे" इत्यत्र कैयटे । अत एव सभासंनयने व्यपदे-शिवद्भावेनाकारस्य नादित्वं, दरिद्राधाताविकारस्य नान्तत्वं, तथा सति वृद्धत्वप्रयुक्तश्छः,

भैरवी ।

भाव एव प्रयोजनन्तु व्यपदेशिवद्भावस्य तया बाधः' इति केनचिदुक्तन्तदसङ्गतमिति सूचय-न्नाह--यस्माद्विहित इति । किञ्चैतादृशे विषये मन्त्रेषु सर्वेषामित्यादौ षत्वनिषेधाकरणेन व्यप-देशिवद्भावो नेत्यपि बोध्यम् । उक्तज्ञापकाननुसन्धानेन शङ्कते-यद्यपीति । अत एव--अशास्त्री-यस्याप्यतिदेशादेव । व्यतिसे इत्यादाविति । आदिना 'व्यतिध्वे' इत्यस्य संग्रहः । फगिति "य-ञिञोश्च" इत्यनेनेति शेषः । सामान्येनोक्तस्यापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्प्रकृते आह--तेनेति । इयं रीतिरिति । तत्रहि-ढौकितेत्यादौ नान्तरीयकत्वादुपदेशसत्त्वेऽपि न व्यपदेशिवद्भावेनैजन्तत्व-मिति तेनोक्तम् । अत एव--असहाय एव व्यपदेशिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव । तथासति-

भावप्रकाश ।

अशास्त्रीयत्वेनेति । एतेनोक्तन्यायस्याधिकग्रहणाभावे एव तात्पर्यमस्तु न तु व्यपदेशिवद्भावबाधे, माना-भावादयुक्तत्वाच्चेति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । अत्र शास्त्रीयत्वं च शास्त्रबोध्यत्वम् । अस्ति चैतत्तदन्तत्वे, येन विधिरित्यनेन बोधनात् ; नैव यस्माद्विहितस्तदादित्वे इति भावः । निषेधादितीति । सातिग्रहणेनापूर्व-वचनकल्पनापेक्षया निषेध एवोचितः । एनेन तथाङ्गीकारेण मूलं दूषयन् खण्डनकारः प्रत्युक्तः । व्यपदेशि-वदित्येव परिभाषेत्याशङ्कते--यद्यपीति । एकाच्त्वादेरिति । अन्यथा इयायेत्यादौ तन्निबन्धनद्वित्वासि-द्धिरिति भावः । अत एवेति । अशास्त्रेऽपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । इदं सिद्धिचतुष्टयेऽन्वेति । शब्निरूपितेति । अनेनासहायता सूचिता । अत्रादिभिः क्रमेण कवति व्यतिध्वे इयानित्यादिसंग्रहः । व्यतिसे इत्यादि च्छान्दसम् । कार्यकालेति । यथोद्देशे सिद्धिस्तु प्रागेवोक्ता व्याख्याता च । ततः--ए: । फगिति । "यञिञोश्च" इत्यनेन । अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावात् सर्वं न स्यादिति भावः। असहाये इत्यर्थकमेकस्मिन्नित्यपि परिभाषाङ्गमित्याशयेन समाधत्ते--तथापीत्यादि । सामान्येनो-क्तमपि दृष्टान्तवैलक्षण्याय प्रकृताभिप्रायेणाह--तेनेति । अत्रेति शेषः । रीतिरिति । ढौकितेत्यादौ नान्तरीयकत्वेनौकारोपदेशसत्त्वेऽपि न व्यपदेशिवद्भावेनैजन्तत्वमिति तत्र तेनोक्तम् । वृद्धत्वेति । यस्या-

सरला ।

असहाय एवेति । असहायत्वं च मुख्यधर्मवदघटितत्वे सति मुख्यधर्मवदघटकत्वे सति मुख्यधर्म-वदसमभिव्याहृतत्वम् । अत्र प्रथमसत्यन्तदानेन सभासंनयनशब्दे वृद्धत्वस्य, दरिद्राधाताविवर्णान्तत्वस्य च नातिदेशः । द्वितीयसत्यन्तदानेन भासंनयने प्रातिपदिकत्वस्य दरीत्यत्र धातुत्वस्य च नातिदेशः । तृतीय-दलेन च आकारे सभासंनयननिरूपितादित्वस्य इकारे दरिद्रानिरूपितान्तत्वस्य च नातिदेश इति बोध्यम् ।

किं प्रातिपदिकं ? कः प्रत्ययः" ? इति। डित्थादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम्। अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः। यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थे-

शब्दरत्नम्।

इवर्णान्तत्वप्रयुक्तोऽच्प्रत्ययश्च स्यात्। ततोऽत्र न किंचिद्वैषम्यम्। लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारो विजातीयकन्यादिसत्त्वे त्वेकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यम्। अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न। "निजौ चत्वार एकाच" इति भाष्यं त्वेकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनयैकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम्। वस्तुतस्तु पर्युदासेनैवार्थवत्त्वे लब्धे अर्थवद्ग्रहणादत्र सूत्रेऽपि विभक्तीतरानपेक्षया ऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वं

भैरवी।

ससहायेऽप्यनयोर्व्यपदेशिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारे। सा च परिभाषा लोकन्यायसिद्धेति लोके यादृशी व्यवस्था तादृश्येवात्र शास्त्रे तत्परिभाषाविषये इत्याह—लोकइति। अत एव ससहाये तदप्रवृत्तेरेव। नन्वेवं सति निज्धात्ववयवेकारमात्रे व्यपदेशिवद्भावः ससहायत्वान्न स्यादिति "निजौ चत्वार एकाच" इति भाष्यमनुपपन्नमत आह— निजौ चत्वार इतीति। तात्पर्यमिति। प्रत्ययपर्युदासाङ्गीकर्तृमूलकृत इति शेषः। एतेनारुचिर्ध्वनिता, तामुद्घाटयति—वस्तुतस्त्वित्यादिना। अत्र सूत्रेऽपीति। अपिनोत्तरसूत्रसंग्रहः। तेनैकरूपता द्वयोर्भवति, मूलरीत्या तु वैरूप्यं स्फुटमेव। ननु भवदुक्तार्थवत्त्वमलौकिकविग्रहवाक्यस्य नास्तीति तस्यैषा न

भावप्रकाश।

चां मध्ये वर्त्तमानो वृद्धिरादिश्च स वृद्धसंज्ञ इति सूत्रार्थ इति भावः। ननु नायं दोषः आदिग्रहणसामर्थ्येन मुख्यादेरेव तत्र ग्रहणात्; अत आह—**इवर्णान्तेति। तत इति।** हरिष्वित्यादितः। यत इत्यादि। **अत्र**—दरिद्रादौ। तस्या लोकन्यायसिद्धत्वं ध्वनयितुं लौकिकदृष्टान्तमाह—**लोकेऽपीति।** अपिराद्यन्तवदिति शास्त्रसमुच्चायकः। इदं चोभयत्रान्वेति—**बह्विति।** अनेकपुत्रसत्त्वे इत्यर्थः। ज्येष्ठादीत्येव-सिद्धे कनिष्ठादीत्युक्तिर्वैचित्र्यार्था। आदिना मध्यमसंग्रहः, किंत्वेकपुत्रसत्त्वे एवेति शेषः। असहायत्वं च सजातीयराहित्यं, न तु यथाकथञ्चिदित्यपि लोकन्यायसिद्धमित्याह—**विजातीयेति।** आदिना क्लीबसंग्रहः। अपिः कन्यादिसमुच्चायकः। तथाच केवले व्यवहारवत्कन्यादिमादायापि स व्यवहार इति भावः। नन्वेवं "निजौ चत्वार एकाचः" इति भाष्यासङ्गतिः, एः ससहायत्वेन तदप्रवृत्त्या एकाच्त्वानुपपत्तेरत आह—**निजाविति। तात्पर्यमिति।** प्रत्ययपर्युदासाङ्गीकर्तृमूलकृत इति भावः। अनेन तत्रारुचिः सूचिता। तामेवाह—**वस्तुतस्त्विति। पर्युदासेनेति।** यथैतत्तथोक्तं प्राक्। अपिरुत्तरसूत्रसमुच्चायकः। तथाचोभयत्र तुल्यार्थकत्वं मूलमते तु वैरूप्यं शब्दाधिकारश्च यस्य प्रातिपदिकेत्यादिविवक्षा च प्रत्ययपर्युदासस्वीकारश्चेह वैयर्थ्यञ्चेति गौरवं भाष्यस्वारस्यं च हृदि निधायाह—**विभक्तीति।** एतत्संज्ञासा-

सरला।

विभक्तीतरानपेक्षयेति। ननु विभक्त्यपेक्षयेति वाच्ये विभक्तीतरानपेक्षयेति व्यर्थमिति चेत्? न, 'दधि' 'मधु' इत्यादेर्विभक्तिमनपेक्ष्याप्यर्थबोधकत्वस्य दृष्टतया तत्र प्रातिपदिकत्वानापत्तेः, नच 'खट्वा' 'पवित्रमम्' 'सांकूटिनम्' इत्यादौ खट्व पवित्र सांकूटिन् इत्यादीनां विभक्तीतरटाप्मप्अण्प्रत्ययसमभिव्याहारेणैवार्थबोधकत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, विभक्तिपदस्य प्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वस्वीकारेणादोषात्। ननु 'एधाञ्चक्रे' इत्यादावेधामित्यस्य प्रत्ययेतर 'चक्रे' इत्येतत्समभिव्याहारेणैवार्थबोधकत्वादर्थवत्त्वं न स्यात्; नच पदेतरस्यापि लक्षणघटकत्वेन न दोष इति वाच्यम् 'पञ्चनावप्रियः इति-समासघटकपञ्चनावेत्यस्य न प्रातिपदिकत्वम्' इत्युक्तग्रन्थविरोधात्। नन्वेधामित्यस्यार्थवत्त्वाभावेऽपि न क्षतिः, न चार्थवत्त्वाभावेन पदत्वाभावादेधाञ्चक्रे इत्यादावनुस्वारो न स्यादिति वाच्यम्। "नश्चापदान्तस्य" इत्यनेनानुस्वारसिद्धेः, इति चेत्? न, एधाञ्चक्रे इत्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघातानापत्तेः, वैकल्पिकपरसवर्णानापत्तेश्च। न च प्रत्यय-स्ववृत्त्येकार्थाभावाभाववत्पदैतदन्यतरसमभिव्याहारः

मनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवात्। वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रम्। न चैवं

शब्दरत्नम्।

गृह्यते। एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिवेदमप्यलौकिके आरोपितमस्तीति दक्ष अस् इ इत्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वाक्षतिः। तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो व्यर्थः। ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुक्त्या भाष्ये।

भैरवी।

स्यादत आह-एकेति। उक्तपर्युदासलभ्यार्थं विभक्तिपदमेतत्साध्यप्रत्ययोपलक्षणन्तेन टाबादिप्रकृतिसंग्रहः। स्वोक्तार्थस्य भाष्यकाराभिमतत्वसूचनायाह--ध्वनितमिति। सुप्तिङन्तमिति सूत्रभाष्ये "कृत्तद्धित" इति सूत्रेऽन्त इत्यस्यार्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या लाभप्रतिपादनपरभाष्यस्योत्तरसूत्रे एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वतात्पर्यकत्वं यन्मूलकारसम्मतन्तदपि नेत्याह

भावप्रकाश।

ध्यविभक्तीत्यर्थः। अन्यथा धातुप्रत्ययान्तपर्युदासानर्थक्यापत्तिः। स्त्रीप्रत्ययप्रकृतौ तत्त्वं तु टाबादेरपि विभक्तिसाधकत्वेनैतत्संज्ञासाध्यविभक्तिकुक्षिप्रविष्टत्वेन तदनितरत्वात्सुलभम्। स्त्रीप्रत्ययान्तानां त्वातिदेशिकं तत्त्वम्। एतेन विभक्तिस्त्रीप्रत्ययेतरानपेक्षेति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति भावः। लोके दृष्टमिति शेषः नन्विदमलौकिके बाधितमितीष्टासिद्धिरुत्तरसूत्रेणात आह--**एकार्थीति**। **केवलेति**। तदन्यत्सर्वं कर्त्तव्यमिति भावः। इदमपि सूत्रमते। भाष्यमते तु नियमात्तावपि त्याज्यावित्युक्तं प्राक्। स्वमते भाष्यादिस्वारस्यमाह--**ध्वनितं चेति**। कौम्भकारेय इत्यत्र कारशब्दात्प्रातिपदिकत्वेन ङीपि कुम्भकारेयोऽपि स्यादिति "अनुपसर्जनात्" इति सूत्रमिति चतुर्थस्थभाष्यकैयटादिकं

सरला।

नपेक्षयाऽर्थबोधजनकत्वमर्थवत्त्वमिति स्वीकारेण एधामित्यस्यार्थवत्त्वं पञ्चनावेत्यस्य तदभावश्च सिद्ध्यतीति वाच्यम्, 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ स्ववृत्त्येकार्थीभावाभाववत्पदेतरमूलकेनेत्येतत्समभिव्याहारेणैवोपदंशमित्यस्य लोकेऽर्थबोधजनकत्वेनार्थवत्त्वानापत्तेः। नच प्रत्यय-स्ववृत्तिप्रातिपदिकत्वाभाववत्पदैतदन्यतरेत्यादिलक्षणस्वीकारेण न काऽपि क्षतिरिति वाच्यम्, अर्थवत्परिष्कारे प्रातिपदिकत्वप्रवेशेऽन्योन्याश्रयापत्तेः इति चेत्? मैवम्, प्रत्यय-स्ववृत्तिसमासत्वाभाववत्पदैतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वमिति परिष्कारस्वीकारेणादोषात्। तथाहि, 'एधाञ्चक्रे' इत्यादौ 'चक्रे' इति स्ववृत्तिसमासत्वाभाववत्पदं, तदितरसमभिव्याहारानपेक्षया एधामित्यस्यार्थबोधकत्वादर्थवत्त्वम्। पञ्चनावप्रियः इत्यादौ प्रियपदे स्ववृत्तिसमासत्वस्यैव सत्त्वेन तादृशसमासत्वाभाववदुदासीनपदेतरप्रियपदसमभिव्याहारेणैव पञ्चनावेत्यस्यार्थबोधकत्वेन न निरुक्तार्थवत्त्वम्। 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ मूलकेनेत्यत्रोपदंशवृत्त्येकार्थीभावसत्त्वेऽपि तद्वृत्तिसमासत्वाभावस्य सत्त्वात्तदितरसमभिव्याहारानपेक्षयाऽर्थबोधकत्वान्नार्थवत्त्वक्षतिः।

अथ 'तन्निभः' 'कुम्भकारः' इत्यादौ निभकारादीनां पञ्चनावेत्यस्यैवोक्तरीत्याऽर्थवत्त्वं न स्यात्, न च पूर्वपदेतरत्वस्यापि लक्षणे निवेशेन नोक्तदोषः। अत एव 'एधामासतुः कल्पम्' इत्यादौ आसतुः कल्पमित्यादेरर्थवत्त्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम्, 'हरिषु' इत्यादौ सोरपि निरुक्तार्थवत्त्वापत्त्या प्रत्ययपर्युदासकर्तव्यतापत्तेः। न च पूर्वपदशब्देन समासावयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम्, पञ्चनावप्रियपुत्रः इत्यादौ प्रियेत्यत्र समासघटकपूर्वपदेतरत्वस्याभावेन पञ्चनावेत्यस्यार्थवत्त्वापत्तेः। न च नियतपूर्वत्ववत्सुबन्तमेव लक्षणघटकपूर्वपदशब्देन विवक्षितमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्, कनुलबन्ताच्चञ्चाशब्दात्सुपि 'चञ्चासु' इत्यादौ सोरर्थवत्त्वापत्त्या प्रत्ययपर्युदासकर्तव्यतापत्तेरिति चेत्? न, प्रत्यय-स्ववृत्तिसमासत्वाभाववत्पद, स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयनियतपूर्वत्ववत्सुबन्तैतदन्यतमेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वमिति परिष्कारणादोषात्। स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयेत्युक्त्या 'चञ्चासु' इत्यादौ न दोषः। नियतेत्युक्त्या 'पञ्चनावप्रियपुत्रः' इत्यादौ न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः।

बहुच्पूर्वं इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्। 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दिक्।

कृत्तद्धितसमासाश्च। 'अर्थवत्' इत्यनुवर्तते, तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः। न हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतां तद्धितानां चार्थोऽस्ति। भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह—कृत्तद्धितान्ताविति। लिट्, धुक्, इत्यादौ "अधातुः" इति, कर्तेत्यादौ अप्र-

शब्दरत्नम्।

"सुप्तिङन्तम्" इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोरप्यत्रैव तात्पर्यमिति बोध्यम्। इत्याद्यर्थमिति। अन्यथा विभक्त्यन्तस्योदात्तता स्यात्। प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वं विभक्तिलुकि टकारोकारस्योदात्तत्वे पुनर्जसि टकाराकारोदात्तत्वसिद्धिरिति भावः। कृदन्तत्वेनेति। न च समासविकल्पविधानस्य वैयर्थ्यम्। समासे एकस्वरश्रवणं समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयोर्भिन्नस्वरश्रवणमिति विशेषात्। 'दधिउपदंशम्' इत्यादौ पक्षे प्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च।

तत्सामर्थ्यादिति। अन्यथा संज्ञाविधित्वान्न स्यात्। न प्रत्ययमात्रेणेति। प्रकृतेरपेक्षणादिति भावः। अधातुरिति। कर्तृरूपार्थस्याधिकस्य भानेऽपि क्रियावाचकत्वाक्षत्या

भैरवी।

सुप्तिङन्तमिति। अत्रैव—उभयोरप्यर्थवत्त्वमेकरूपमेवेत्यत्रैव। अधिकमन्यत्र स्पष्टम्। अन्यथा—बहुपटव इति समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया अस्वीकारे। स्यादिति। "चितः" इति सूत्रे 'सप्रकृतेः' इति वार्तिकादिति शेषः। समासेति। "तृतीयाप्रभृति" इत्यनेनेत्यादिः। एकस्वरश्रवणमिति। "समासस्य" इत्यनेनैकस्यान्तोदात्तत्वस्य श्रवणमित्यर्थः "फिषः" इत्यस्य तु सखण्डेऽप्रवृत्तिरिति भावः। लौकिकप्रयोगे स्वरस्य दुर्लक्ष्यत्वादाह—दधीति। पक्षे—समासाभावपक्षे। प्रकृतिभावेति। "न समासे" इति निषेधस्य तदाऽप्राप्तेरिति भावः। नच 'दधिउपदंशम्' इत्यत्र दधिशब्दात्तृतीयासत्त्वेन तदन्तस्य भुजिक्रियायां सम्बन्धात्कथमत्र णमुलिति वाच्यम्, त्वरायां "द्वितीयायाञ्च" इति णमुलोऽत्र सत्त्वात्। अत एव कृद्ग्रहणे इतिपरिभाषायां कृत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकारकस्य ग्रहणेऽपि विशिष्टस्य कृदन्तत्वनिर्वाहः।

प्रकृतेरपेक्षणेति। एतेन विभक्तीतरानपेक्षत्वाभावः सूचितः। ननु लिट् धुगित्याभ्यां जायमानशाब्दबोधे कर्तुः प्राधान्येन भानान्न प्रधानीभूतक्रियावाचकत्वमिति कथमत्र धातुत्वमत आह—कर्त

भावप्रकाश।

तु यथात्र पक्षे सङ्गतं तथा स्त्रीप्रत्यये व्यक्तीभविष्यति। अत्रैवेति। सूत्रद्वयसाधारणमदुक्तार्थे एवेत्यर्थः। स्पष्टं चैतत् शब्देन्दुशेखरे। समासेति। "तृतीयाप्रभृति" इत्यनेनेति भावः। विशेषादिति। फिट्स्वरस्य तत एव सखण्डेऽप्रवृत्तेरिति भावः। लौकिकलक्ष्ये तद्विशेषस्य दुर्लक्ष्यत्वादाह—दधीति। ननु कृद्ग्रहणे इत्यत्र प्रत्यासत्त्या कृत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकारकस्य ग्रहणेन भुजिक्रियानिरूपितकर्मणो दध्नोऽग्रहणेन कथमत्र विशिष्टस्य तत्त्वम्? किञ्चातृतीयान्तोपपदत्वाण्णमुल् दुर्लभः; इति चेत्? अत्राहुः—दशनक्रियाद्वारैव भुजिक्रियायामन्वयः। दशनैरित्यध्याहारः। उप समीपे उच्चारितं पदमुपपदं, सामीप्यं च सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वमेव नत्वानुपूर्व्यव्यवधानमित्यन्यत्र स्पष्टम्। वस्तुतस्तु द्वितीयान्ते उपपदे त्वरायां णमुलित्यर्थकेन "द्वितीयायां च" इत्यनेन स इति भावः। पक्षे इति। समासाभावपक्षे उक्तवाक्ये इत्यर्थः, असमासत्वात् "न समासे" इत्यप्रवृत्तेरिति भावः।

प्रकृतेरिति। तथा च तादृशविभक्तीतरसापेक्षत्वेन न तादृशमर्थवत्त्वमिति भावः। अक्षत्येति। तन्मा-

त्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम् । नियमार्थमिति । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । ननु स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो निषिद्धः, एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेत्? मैवम्, अन्तरङ्गस्यापि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषयेऽप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न । लुकः प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्यु-

शब्दरत्नम् ।

धातुत्वाक्षतेरिति भावः । **स्त्रीप्रत्यये इति** । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यय इत्यर्थः । तस्य येन केनापि रूपेण ग्रहणे तन्निषेध इत्यभिमानः शङ्कितुः । **राजकुमारीति** । नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्यसिद्धेरिति चेत्? न, प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टानां तद्विशिष्टेऽनयाऽतिदेशेन तस्या अत्राप्रवृत्तेः । न हि ङीब्रहिते राजकुमारेत्यादौ तदस्ति, ङ्याब्ग्रहणं त्वन्यार्थमिति वक्ष्यते । शङ्कित्रभिमानानुसारेणैवोत्तरयति—**अन्तरङ्गस्यापीति** । **सुलभत्वादिति** । यथोद्देशे इदम् । यदि त्वस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वम्, एवं च यथा सा प्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे इति "उगितश्च" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं, तथाऽयं

भरवी ।

रूपेति । अक्षतेरिति । क्रियामात्रेत्यस्य प्राधान्येनेत्यस्य वा धातुसंज्ञाविधावनिवेशाद्धातुत्वाक्षतेः । अत एव "अत्वसन्त" इति सूत्रे धातुपर्युदासस्य सार्थक्यम् । 'स्त्रीप्रत्यये' इति परिभाषाया न तावन्मात्रत्वमिति न्यूनताभङ्गायाह–अनुपसर्जनेति । तस्य–स्त्रीप्रत्ययस्य । तन्निषेधः–तदादिनियमनिषेधः । अभिमान इति । परिभाषायाः स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे प्रवृत्तिरिति कल्पनायान्न प्रमाणमिति तद्भावः । तत्कार्येति । प्रातिपदिकत्वकार्येत्यर्थः । तद्विशिष्टे–स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे । स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य ग्रहणमत्र नास्तीत्येव वक्तव्येऽन्तरङ्गस्यापीत्याद्युक्तिर्विफलेत्यत आह--शङ्कित्रेति । शेषत्वमिति । एतेनास्यामपि परिभाषायां ग्रहणपदसम्बन्ध इति सूचितम् । फलितार्थमाह–एवञ्चेति । सा--प्रत्ययग्रहणपरिभाषा । प्रत्ययग्रहण एव–प्रत्ययमात्रग्रहण एव । अत एव गोमतो निष्क्रान्ता 'निर्गोमती' इत्यत्र 'उगितश्च' इति ङीप्सिद्धिः ।

भावप्रकाश ।

त्ववाचकत्वं विशेष्यतया तद्वाचकत्वं वा न निविष्टम् "अत्वसन्त" इत्यत्राधातुपर्युदासानर्थक्यापत्तेरिति भावः । उपर्जनस्त्रीप्रत्यये तन्नियमेन यथाश्रुतासंगतेराह—**अनुपेति** । **तस्य**–स्त्रीप्रत्ययस्य । **तन्निषेधः** । तदादिनियमनिषेधः । **शङ्कितुरिति** । न च तत्सामान्यस्य तद्विशेषस्य वा ग्रहणे तत्प्रवृत्तिर्न चात्र तथेति वाच्यम् । वचनसंकोचकल्पने मानाभावात् कृद्ग्रहणे इत्यत्रेव ग्रहणपदाभावाच्चेतिभावः । **तद्विशिष्टे तयेति** । तत्समभिव्याहारे पूर्वोक्तया तद्विशिष्टेऽपीत्यर्थः "बहुव्रीहेरूधसः" इत्यत्रत्यभाष्यानुरोधेनास्यार्थस्यावश्यकत्वमिति भावः । अनयेतिपाठे प्रक्रान्तया परिभाषयेत्यर्थः । कुमारेत्यादाविति पाठः । कुमारीत्यादाविति पाठे तत्र ङाब्रहिते राजकुमारेत्यादावित्यर्थ इति न दोषः । नन्वेमपि तत्फलस्य ङ्याब्ग्रहणेन सिद्धिरत आह--**ङ्याबिति । अन्यार्थम्**--परममूलोक्तफलार्थम् । उभयत्राभिमानपदसूचितामरुचिमाह–**यदि त्विति । शेषत्वमिति** । तथाचात्रापि ग्रहणेपदसम्बन्ध इति भावः । तथा सति फलितमाह–**एवंचेति । प्रत्ययेति** । सामान्यविशेषान्यतररूपेण ग्रहणे एवेत्यर्थः । तेन गोमतो निष्क्रान्तेत्यर्थके निर्गोमतीत्यादौ ङीप्सिद्धिः । अन्यथोगित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेऽपि तत्र तत्प्रवृत्त्या गोमच्छ-

रेव। नन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेत ? न, 'अर्थवत्' इत्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण। "असूर्यललाटयोः—"इत्यनेन हि असूर्यशब्दे उपपदे खश् विधीयते। उपोच्चारितं पदं चोपपदम्, पदं च सुप्तिङन्तमिति। निय-

---

शब्दरत्नम्।

निषेधोऽपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्युच्यते; तदा न दोषः, समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावादिति दिक्। **असमर्थसमासे इति**। 'असूर्यम्पश्याः' इत्यादावित्यर्थः। **धर्मिग्राहकेति**। प्रातिपदिकसंज्ञा धर्मः, तद्धर्मी असमर्थसमासः, ग्राहकं मानं खश्विधायकम्। अन्यथा परस्परमसम्बन्धेनैकार्थीभावाभावात्समासो दुर्लभः स्यात। **असूर्यशब्द इति**। तत्प्रकृतिके सुबन्त इत्यर्थः, सुपीत्यधिकारात् उपपदमिति महासंज्ञाकरणाच्च। **तदेतदाह—पदं चेत्यादि**। शशशृङ्गादिपदानां च बौद्धे तस्मिन्

भैरवी।

इत्युच्यते इति। अत एव 'पुरुषोऽस्ति ते युवते' इति समुदायस्य तिप्रत्ययरूपतद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा न। यदि समासग्रहणकृतनियमेनैतद्व्यावृत्तिरित्युच्यते तदा 'भक्त्या परमगतिः' इत्यत्र "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति समासाभावरूपम्फलम्बोध्यम्। न दोष इति। न प्रातिपदिकत्वासिद्धिरूपो राजकुमारीत्यत्र दोष इत्यर्थः। ध्वनितञ्चेदमर्थवत्समुदायानां समासग्रहणन्नियमार्थमित्युक्त्या भाष्यकृता। अत एवाह–दिगिति।

इत्यादाविति। अत्र नञो दृश्यर्थे सम्बन्धादसामर्थ्यन्द्रष्टव्यम्। खश्विधायकसूत्रस्य मानत्वमुपपादयति—अन्यथेति। समास इति। असूर्येत्यादावित्यादिः। ननूपपदं विभक्त्यन्तन्नत्वसूर्यशब्द एवेत्यत आह–तत्प्रकृतिक इति। सुप् चात्र द्वितीयव, प्रकृत्यर्थस्य कर्मसाकाङ्क्षत्वाल्ललाटसाहचर्याच्च। तस्मिन्निति। शशादिशृङ्गे। एतरत्यन्तासतो बुद्धसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य बोधनात्। स्वप्नाद्यनुरोधेन बौद्धस्यार्थस्य स्वीकारात्। अधिकमन्य स्पष्टम्। येषां रथन्तरादिशब्दानामवयवा अत्यन्तनिरर्थकास्तेषामप्यन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्त्या साधुत्वान्वाख्यानम्बोध्यम्। ननु यदि समासग्रहणेन मौलो नियमो बोध्यते तदा पूर्वसूत्रस्थस्यार्थवत्पदस्य दशदाडिमानीत्यादिसमुदायव्यावृत्तिप्रदर्शनपरभाष्यविरोध इत्यत आह—

भावप्रकाश।

ब्दस्यैवोगिदन्तत्वेन विशिष्टान्ङीब् न स्यादिति भावः। **निषेध इति**। तस्या इति भावः। स्त्रीप्रत्यये सामान्यतो विशेषतो वेति भावः। ध्वनितं चेदमत्र भाष्ये इति गूढाकूतम्। **न तु स्त्रीति**। अत एव भिक्षाभिक्षाभिक्षाश्राम् अणित्यादावेकशेषानापत्तिपरसरूपसूत्रभाष्यं संगच्छते। अन्यथा अनुपसर्जने "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन" इत्यनेन समुदायस्याबन्तत्वेन प्रत्ययान्तत्वनिषेधेनामोऽप्राप्तेः। **न दोष इति**। न प्रातिपदिकत्वासिद्धिरित्यर्थः। एवंच शङ्कासमाधानं चायुक्तमेव। किंच तथा तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारे फलाभावः। एतेन मूलानुयायिरत्नाकरदण्डिप्रभृतयश्चिन्त्यास्तदाह–**दिगिति**। **ग्राहकेति**। तदुद्देश्यकं मानं प्रत्ययपरिच्छेदकमित्यर्थः। तत्फलितमाह–**खशिति**। तद्ग्राहकत्वमुपपादयति–**अन्यथेति**। **समास इति**। असूर्येत्यादावित्यर्थः। **सुबन्ते इति**। स च द्वितीयैव ललाटसाहचर्यादिति भावः। एतद्विषये मान्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति स्पष्टं तद्विदाम्। **तस्मिन्निति**। शशशृङ्गाद्यर्थे। बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यात्यन्तासतो बुद्धिसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य शब्देन बोधनात्। स्वप्नाद्यनुरोधेन च बौद्धपदार्थस्यावश्यकत्वात् घटादावप्येवमेवेति मंजूषायां विस्तरः। अक्षौहिणीरथन्तरादिपदघटकावयवानामत्यन्तनिरर्थकानामप्यन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वसुबुत्पत्त्यादिना यथाकथञ्चित्साधुत्वान्वाख्यानं बोधयम्।

मशरीरमाह—यत्र संघाते इत्यादि । पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम्–उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात्तद्धितग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात् । पूर्वो भागः पदमिति किम् ? बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा

शब्दरत्नम् ।

शक्तिरिति न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यम् । यत्र संघाते इतीति । अर्थवतीति शेषः, सजातीयापेक्षनियमस्यौचित्यादिति बोध्यम् । प्रत्ययो नेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो नेत्यर्थः । तेन 'राजा इयान्' इत्यादौ न दोषः । जन्मवानित्यादाविति । तत्र पूर्वभागस्य पदत्वादिति भावः । ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्य, तत्राह—तद्धितेति । तत्र पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भावः । नन्वत्र पक्षे गवित्ययमाहेत्यादौ दोषः, गो इत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेन पदत्वाभावात् ; वृष-

भैरवी ।

अर्थवतीति । तत्र साधकमाह–सजातीयेति । उत्तरसूत्रेऽप्यर्थवत्पदानुवृत्तेः । 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ पञ्चनावेत्यादेस्तदभावस्य प्रयोजनत्वमन्यत्राभिहितमेव । खण्डनकारीयन्दोषमुद्धरति—प्रत्ययो नेत्यस्येति । इदं साजात्यप्रदर्शनाय । न दोषः—न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरूपो दोषः । तत्र–जन्मवानित्यादिसमुदाये। तत्र–औपगवादौ। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन हि पदमित्यत्रेति । एतेन शक्तस्यान्यमते पदत्वस्य सुप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र पक्षे–परममूलोक्तनियमाकारपक्षे । दोषः–समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरूपो दोषः । वस्तुतः साजात्यप्रदर्शनमुक्तरूपेण न सम्भवतीत्याह–वृषण्वस्वित्यादिना । ननु यद्वेति मूलोक्तद्वितीयनियमस्वीकारे डित्थाद्यव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञानापत्तिः, अर्थवत्सूत्रन्तु 'बहुपटवः' इत्यादौ चारितार्थम्। नच प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नपदसङ्घातविषयको नियमोऽस्त्विति वाच्यम् । 'गवित्ययमाह' इत्यत्र

भावप्रकाश ।

सजातीयेति ।"कृत्तद्धित"इत्यत्रार्थवत्पदानुवृत्तेः । अत एव 'पञ्चनावप्रियः'इत्यादौ पञ्चनावेत्यादेर्नेति भावः ।अनेनान्यथैवं दुर्वचमिति ध्वनितम् । खण्डनकारोक्तं दोषमुद्धरति–पूर्वेति । एतेन तथा रत्नाकरोक्तिरपास्ता। एतेन यत्तच्छब्दार्थयोरननुगतत्वाच्छब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वेन व्यवच्छेद्याननुगमेऽपि क्षत्यभावाच्च यत्र संघाते इत्यादि व्यर्थमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तं, साजात्यदर्शनाय तथोक्तेरिति भावः । तत्र–तच्छङ्कायाम् । तत्र–औपगवादौ । ननु पदशब्देन शक्तग्रहणे वैयर्थ्यं तदवस्थमेवात आह–पदमितीति । कृत्रिमाकृत्रिमेति न्यायादिति भावः । इति भाव इति । मूलकृत इति शेषः । एतेन पदशब्देन तादृशग्रहणे भाष्यपरममूलयोरैक्यं ध्वनितम् । दोष इति । समूहस्य संज्ञापत्तिरित्यर्थः । गो इत्यादीति । अत्र स्वरूपबोधनायाव् न कृतः संहिताऽविवक्षया वा । वस्तुतो मूले एव कुठार इत्याह–वृषणिति । अत्र पदशब्देनोत्तरभागोद्देश्यकभिन्नोत्तरखण्डार्थान्वयी गृह्यते । तेनानुकरणे समुदायस्यासुबन्त्वेऽपि न संज्ञा । नास्तिक इत्यत्र निपातसमूहात्प्रत्यय इति पक्षे नञ्मात्रस्य पूर्वखण्डेऽप्युत्तरखण्डार्थान्वयित्वाभावेन न दोषः । अत एवेदृशार्थलाभासम्भव इत्यपि निरस्तमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेन । द्वितीयनियमात्तथा विवक्षायां गौरवेण तन्नियमस्यैवौचित्यात्, यद्वेत्यादिग्रहणस्यासङ्गत्यापत्तेश्चेति भावः । ननु द्वितीयनियमे डित्थादौ संज्ञा न स्यात् तत्र तदनापन्नवर्णसंघातत्वस्य सत्त्वात् । अर्थवत्सूत्रं तु 'बहुपटव' इत्यादौ चरितार्थम् । समुदायादेकविभक्ताविति पक्षस्यासम्भवदुक्तिकतापत्तिश्च "इदमोऽन्वादेशे" इत्यत्र शभावे प्रश्लेषे समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्त्वादिति भाष्याद्यसङ्गतिश्च । अथ तदनापन्नपदसंघातो विवक्षितस्तर्हि गौरवं भाष्यविरोधश्चीकोक्तदोषद्वयं च । एतेन वस्तुतस्तु अर्थवत्पदसंघातस्य चेत्समासस्यैवेत्येव सुवचं, लाघवात्; कुम्भकारः कटप्रूरजस्रमित्यादौ कृदन्तेन धातुना च समासे सत्यर्थवत्सूत्रेणेष्टसिद्धेरिति प्रकाशानुयायिरत्नाकरोक्तमपास्तम् । यत्तु पदशब्देन पदत्वयोग्यं ग्राह्यं पदत्वस्य सर्वत्राभावेऽपि तद्योग्यतायाः सत्त्वेन

स्यात्। तेन बहुपटव इत्यत्र प्रथमजसो लुकि बहुपटुशब्दस्य चित्स्वरे पुनर्जसि

शब्दरत्नम्।

ण्वसुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन तत्साजात्येन पूर्वो भागः पदमित्यर्थलाभासम्भ-

भैरवी।

'वृषण्वसुः' इत्यत्र च यो दोष उक्तस्तस्य तदवस्थत्वात्। किञ्च लाघवादर्थवत्समुदायस्य चेत्समासस्यैवेत्येवास्तु गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणस्यानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्व्यावृत्तिः, तथा 'राजा' 'इयान्' इत्यादेश्च नियमेन सा न। नियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वस्वीकारादेव 'जन्मवान्' 'बहुपटवः' इत्यादीनां सङ्ग्रहः।

नचैवं सरूपसूत्रस्थभाष्ये 'समुद्रायादेकविभक्तावेकशेषः' इति पक्षे भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् इति स्थितिरुक्ता तद्विरोध इति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात्। किञ्च परममूलोक्त-धर्मेण न सर्वसमाससाजात्यम् अलुक्समासे पूर्वभागस्याप्रकृतित्वात्। विभक्तिपूर्वभागे तत्र प्रकृ-

भावप्रकाश।

तत्साजात्येन तथैवौचित्यात्। नन्वस्यानुकरणे पूर्वभागस्य वृषण्वसुरित्यादौ भत्वेऽपि सत्त्वाद्बहुपटव इत्यादौ च बहुचोऽसत्त्वान्न दोषः। एवं सर्वत्र प्रश्लेषे घटाद्यवयवघकारादिवर्णवत्तेषामनर्थकत्वेन तदयोग्यत्वेन नियमाव्यावृत्त्या न दोषः। सरूपसूत्रभाष्यं त्वेकदेशियुक्तिः। एवं जन्मवानौपगव इत्यादौ नियमेन व्यावृत्तावपि निरवकाशत्वेन तद्धितान्तत्वात्संज्ञेति। उत्तरस्तु प्रत्ययो नेति न कल्प्यमिति लाघवम्। अत एव 'राजा इयान्'इत्यादेरपि यत्नान्तरं नास्थेयमित्यपरं लाघवम्। न च भविषये तद्योग्यता नेति वाच्यम्। गोचेत्यादौ तथा स्वीकृतत्वात्। "उत्तरपदत्वे च"इत्यस्य प्रत्याख्याने गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वेन सुबन्तेन समासे भत्वस्य निर्बाधत्वात्। अन्यथा भाष्योक्तनियमाङ्गीकारे जन्मवान्बहुपटव इत्यादेरिव कुम्भकारादेरपि नियमाव्यावर्त्यतया अर्थवत्सूत्रेण संज्ञायां सत्यां समासत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति सिद्धान्तविरोधः। किं च अ अस् इ इत्यादावुत्तरभागे तादृशार्थवत्त्वस्य सत्त्वात्तद्धितनिबन्धना सा न स्यात्। यथाऽनुकरणे इतिसमभिव्याहारे तदसत्त्वेऽपि तदसमभिव्याहारे तत्सत्त्वम्। किं चानुकरणे दोषतादवस्थ्यम्, यत्किञ्चित्समभिव्याहारेणेत्यर्थावगमेन तं विना प्रयोगेऽपि किञ्चित्समभिव्याहारं विना ऽप्रयोगेण नियमेनाव्यावृत्तेः। किं चानुकरणे ऽपरिनिष्ठितत्वात्कल्पितार्थवत्त्वेनार्थवत्ताया अनिश्चयाच्चासाधुत्वशङ्कापि स्यात्। अत एव सरूपसूत्रीय तत्पक्षोक्तिसम्भवस्तन्मते विभक्तिमात्रापेक्षत्वेनैतत्पूर्वभागस्यापरिनिष्ठितत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात् वैषम्ये मानाभावादिति। एवं च परममूलमेव रमणीयम्। मूलं व्याख्यानं च पदं सुप्तिङन्तमितियथाश्रुतव्याख्यातृप्राचामनुसारेणेति; तन्न, तथा नियमपरभाष्यविरोधापत्तेः। नियमसाजात्येन तद्धर्मप्रदर्शनद्वारा व्यावर्त्यस्वरूपप्रदर्शनपरतया परममूलस्थपदशब्दस्यैवाभावेन तथा विवक्षाया दुर्वचत्वाच्च। न च तदभावेऽपि वृषण्वसुर्वृषणश्व इत्यादौ पूर्वभागे तत्त्वस्य दृष्टत्वात्तेनैव साजात्यप्रदर्शनपरत्वे तस्य ग्रन्थस्य न दोष इति वाच्यम्। सामान्यसमासशब्दस्य सङ्कोचेन विशेषपरत्वे मानाभावात्। सभत्वपूर्वभागकसमूहस्य तेन वारणेऽपि राज्ञः पुरुषः शुक्लो घट इत्यादिवाक्यस्य तत्त्वापत्तेश्च। न च समासे पूर्वभागस्य सर्वत्र तद्योग्यत्वमेव न तत्त्वं तद्धि विभक्त्यन्तस्य तत्र परतो वा न हि तत्र विभक्तिरिति। एवं च पदत्वसम्पादकप्रकृतित्वाक्रान्तत्वं फलितं यथा नपदान्तसूत्रादौ तत्परत्वमधिकसंग्रहार्थम्, तेन सकललक्ष्यसंग्रह इति सङ्कोचो वाक्यसामान्यवारणं च सिद्धमिति वाच्यम्। तत्र विभक्त्यश्रवणेऽपि प्रत्ययलक्षणसूत्रेण तत्त्वसत्त्वेन तद्योग्यत्वव्यवहारस्य बाधितत्वात्। किं च प्रकृतौ तत्त्वाङ्गीकारेऽपि भत्वविषये पदत्वयोग्यतानङ्गीकारात्। उत्तरपदत्वेचेत्यस्य प्रत्याख्यानप्रकारस्यायुक्तत्वात्। अरण्यस्थदण्डस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि कीटाद्युपभुक्तदण्डस्य तदभाववत्। अत एव वेतस्वानिति सिद्ध्यर्थं सप्तमीसमास आदृतो भाष्ये। अन्यथा षष्ठीसमासेऽपि तथा निर्वाहेण तदसङ्गतिः स्पष्टैव। किं च सर्वत्र समासे पूर्वभागस्य प्रकृतित्वाभावात्, अलुक्समासे व्यभिचारात्। एवं च श्रूयमाणविभक्तिकवाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञापत्तिस्तदवस्थैव। अथ तत्रापि विभक्तेः पूर्वभागे प्रकृतित्वमस्त्येवेति चेत्? तथापि पदत्वसम्पादकत्वाभावः। किं

उपोत्तमोदात्तत्वं सिद्ध्यति । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविषयको निय-

शब्दरत्नम् ।

वश्चेत्यत आह—**यद्वेति** । प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तम् । अत्र तन्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्च, तत्र षष्ठीसमासे अर्थवदित्यस्य

भैरवी ।

तित्वमस्तीति चेत्; उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्येतद्विरोधादिति चेत्तथैवाह—प्रकृतसूत्र इति । अत्र भाष्यकारीयवाक्ये तन्त्रेण सकृदुच्चरितस्याऽप्यर्थवत्समुदायपदस्यार्थवतां यः समुदायः, स्वयमर्थवांश्च, तत्परत्वविवक्षया षष्ठीतत्पुरुषस्य फलमव्युत्पन्नडित्थादिसङ्ग्रहः, एवमर्थवतः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य च सः । कर्मधारयफलन्तु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वोपपत्तिः । अन्यथाऽर्थवतामनर्थको यः समुदायो।ऽनर्थकसमासो ऽश्राद्धभोजी ब्राह्मणो ऽलवणभोजी चेत्यादिस्तेषाम्प्रातिपदिकसंज्ञानिष्पादकत्वेन समासग्रहणचारितार्थ्येन नियमत्वानुपपत्तिरेव । किञ्च कर्मधारयासत्त्वे पञ्चगवधनाद्येकदेशस्यार्थवत्समुदायरूपसमासत्वात्तत्रापि स्यादिति तद्व्यावृत्तिरपि । एतस्य कर्मधारयस्य लाभस्तु नियमस्य सजातीयापेक्षत्वमित्यनेन । नन्वेवम्बहुपट-

भावप्रकाश ।

च जन्मवानित्यादौ सा न स्यात् । तद्धितग्रहणस्यौपगवादौ कृतार्थत्वात् । उत्तरस्तु तादृशः प्रत्ययो नेति विवक्षणे तु गौरवं मूलोक्तादविशेषश्च । अथ शुद्धं प्रकृतित्वं विवक्षितमित्युच्येत । तावतापि पदशब्दघटितपरममूलासङ्गतिस्तदवस्थैव । ततो वरं भाष्योक्तपक्षादर इत्याशयेनाह—**प्रकृतेति** । **अत्रेति** । उक्तवाक्ये इत्यर्थः । **षष्ठीति** । तेन डित्थादौ न दोषो न वा टीकोक्तान्त्यदोषापत्तिः, तत्पक्षासम्भवदुक्तिकत्वापत्त्युद्धारस्तु टीकायामेव स्फुटीभविष्यति । तद्भाष्याद्यसंगतिरपि न । समुदायस्यैव तत्रार्थवत्त्वात् डित्थादिवदिति भावः । सजातीयापेक्षनियमौचित्यादाह—**कर्मधारयश्चेति** । अर्थवत्पदस्य तत्रानुवृत्तेः । अन्यथा ऽनर्थकसमासे ऽर्थवतां समूहत्वस्य सत्त्वेऽपि समूहस्यानर्थक्यात्तत्रैव विध्यर्थत्वं स्यादिति नियमानुपपत्त्या वाक्ये तदापत्तिरेव । किं च पञ्चनावप्रिय इत्यादावेकदेशे स्यादिति भावः । नन्वेवमपि बहुपटव इत्यादौ दोषतादवस्थ्य-

सरला ।

यद्वेतीति । प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातस्य चेत्प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमाकारोऽवगन्तव्यः । 'वृषण्वसुः' इत्यादीनामपि तादृशसंघातत्वमस्त्येवेति तस्य न समासत्वव्यापकत्वहानिरिति । 'बहुपटवः' इत्यस्य तादृशसंघातत्वासत्त्वान्न नियमेन व्यावृत्तिरिति तत्र पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा सिद्ध्यति। प्रत्ययविशिष्टत्वं प्रकृतिप्रत्ययभावापन्नत्वम् । तद्भिन्नत्वं प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्वम् स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्वम्, स्वविशिष्टाघटितत्वम्, एतत्त्रितयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वम्, स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्वम्, एतदुभयसम्बन्धेनेति । 'जन्मवान्' इत्यत्र मतुप्प्रत्ययघटितत्वं तन्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयजन्मघटितत्वं चेति लक्षणसमन्वयः । एवं 'बहुपटवः' इत्यत्रापि बोध्यम् । 'गामानय' 'राजपुरुष' इत्यादिसमुदायानां तदितरघटितत्वेन तद्भिन्नत्वमिति समासेतरस्य 'गामानय' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । नन्वेवं निष्कृष्यैकार्थीभावेन तद्धितोत्पत्तेर्भाष्यकृत्सिद्धान्तिततया परमगार्ग्यघटकगार्ग्यशब्दादेव फक्प्रत्ययो न तु विशिष्टादिति 'परमगार्ग्यायणः' इत्यत्र फक्प्रत्ययघटितस्य फक्प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयगार्ग्यघटितस्य तदितरपरमघटितत्वेन तद्भिन्नत्वात्समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तौ प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति चेत्? न, स्ववैशिष्ट्ये स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकीभूतैकार्थीभावाश्रयेतरत्वम् एतत्सम्बन्धस्याधिकस्य निवेशेन परमस्य एकार्थीभावाश्रयत्वेन तदितराघटितत्वस्यैव सत्त्वेनादोषात् । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

कर्मधारयश्चेति । तथाच अर्थवतां ये समुदायास्तेऽर्थवन्तोऽप्यपेक्षिताः । तेषामेव नियमेन व्यावृत्तिः, न तु दश दाडिमानि इत्यादीनामनर्थकसमुदायानाम् । बहुवचनं त्वत्र प्रयोगभेदाभिप्रायेण ।

शब्दरत्नम् ।

स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवदित्यर्थः । गवित्ययमित्यादावनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तत्त्वमस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु न व्यावृत्तिः, प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावात् । सरूपसूत्रे भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते इति

भैरवी ।

वादौ दोष एवेत्यत आह—तत्रेति । अर्थद्वयविवक्षायाम् । स्वातन्त्र्येणापीति । अत्रापिः पारतन्त्र्यसमुच्चायकः । स्वातन्त्र्यञ्च तावन्मात्रस्याप्यर्थबोधनाय पृथक्प्रयोगयोग्यत्वम् । प्रयोगार्हार्थवदित्यस्य प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । ननु गवित्ययमित्यादेरधुना व्यावृत्तिर्न स्याद् गो इत्यादेरितिशब्दसमभिव्याहारेणैव प्रयोगादत आह—गवित्ययमिति । तत्त्वमिति । तावन्मात्रस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वम् । खाट्कृत्य इत्यादौ यथा । 'बहुपटवः' 'पुत्रकाम्या' इत्यादेः संग्रहमाह—प्रकृतीति । अभावादिति । निरुक्तस्वातन्त्र्याभावस्य सत्त्वेन विशेषणाभावप्रयोज्यविशिष्टाभावस्य तत्र

भावप्रकाश ।

मत आह—तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अपिः पारतन्त्र्यसमुच्चायकः । प्रयोगार्हार्थेति । प्रयोगार्हप्रतिपादनार्हो योऽर्थस्तद्वदित्यर्थः । एवं विवक्षायाः फले वक्तुं योग्येऽपि सर्वलक्ष्यसिद्धिप्रतिपादनायादावाह—गवीति । तत्त्वं—तावन्मात्रस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वम् । एतेन किञ्चित्समभिव्याहारावश्यकत्वेनानुकरणे दोषतादवस्थ्यमित्यपास्तम् । केवलस्यापि प्रयोगस्य लोके शास्त्रे च बहुशो दृष्टत्वात् । एतेनासाधुत्वशङ्काऽपि निरस्ता । ततस्तत्फलमाह—प्रकृतीति । बहुपटवः पुत्रकाम्येत्यादेः । एवंच कुम्भकारादा-

सरला ।

अर्थवदित्यर्थ इति । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकः स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवदुत्तरावयवकश्च योऽर्थवान् समुदायस्तस्य चेत्तर्हि समासस्यैवेति नियमाकारः । अत एव पूर्वसूत्रेऽर्थवदित्यस्य 'दश दाडिमानि' इत्याद्यनर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिस्तत्फलमुक्तं भाष्ये । अन्यथा समासग्रहणकृतनियमेनैव तद्व्यावृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । उत्तरावयवस्यापि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवतो ग्रहणेन 'पुत्रकाम्या' इत्यस्य न व्यावृत्तिः, उत्तरभागस्य 'काम्य' इत्यस्य पुत्रसमभिव्याहारेणैव प्रयोगेण स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावात् । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वं च पूर्वसूत्रीयपरिष्कृतार्थवत्त्वमेव । तच्च एतत्संज्ञाफलीभूतप्रत्ययेतरसमभिव्याहारानपेक्षयाऽर्थविषयकबोधजनकत्वम् । नन्वेवं 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्य तादृशार्थवत्त्वस्याभावेन निरुक्तरूपे 'स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवक' इत्याद्युक्ते नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसमासत्वव्यापकत्वं न स्यात्, तत्र समासत्वस्य सत्त्वेऽपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकत्वस्याभावात् । किञ्च 'राज्ञः पुरुषौ' इत्यादौ पुरुषेत्यस्य चिकीर्षितप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्ययेतर 'औ' समभिव्याहारेणैव लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन राज्ञः पुरुष इति समुदाये स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवदुत्तरावयवकत्वाभावेन समासग्रहणकृतनियमेन तद्व्यावृत्तिर्न स्यात्; इति चेत्? मैवम्, प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्यय–पद–एतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षयाऽर्थविषयकबोधजनकत्वं स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात् । 'राज्ञः पुरुषौ' इत्यादौ औविभक्तेरपि प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतत्वेन तदितरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन तत्र समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तिः सिद्ध्यति । 'पञ्चनावप्रियः' 'तन्निभः' 'कुम्भकारः' 'एधाञ्चके' 'एधामासतुः कल्पम्' 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ प्रिय तत् कुम्भ एधाम् मूलकेन इत्यादिषु प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्ययेतरत्वस्य सत्त्वेऽपि पदेतरत्वस्याभावात् प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्यय–पद–एतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया पञ्चनाव निभ कार एधाम् आसतुःकल्पम् उपदंशम् इत्यादीनां बोधकत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वं निर्बाधम् । न च 'चक्षुष्षु' 'हरिषु' इत्यादौ सोः निरुक्तस्वातन्त्र्यप्रयोगार्हार्थवत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, सोः निरुक्तार्थवत्त्वसत्त्वेऽपि पूर्वभागप्रकृतेस्तदभावाच्च । एवमेवोत्तरभागस्यापि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वं परिष्करणीयमिति दिक् ।

मोऽस्तु । न चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यम्, अर्थवत्त्वेनैव वारणात् । प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति, न तूत्तरपदार्थमात्रे येन पुरुषावित्यस्यार्थवत्त्वं स्यात् । नियमफलमाह—तेनेत्यादि । नन्वेवमपि

शब्दरत्नम् ।

स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोध्यम् । पुरुषावित्यादेरिति । तत्पूर्वभागस्य "उत्तरपदत्वे च-" इति निषेधेनापदत्वात्, परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावादिति भावः । अर्थव-

भैरवी ।

त्त्वमिति भावः । नचैवं कुम्भकाराद्युपपदसमासासंग्रहः, उपपदासन्निधानेनोत्तरपदस्याप्रयोगादिति वाच्यम्; वेदव्यासाद्यवयवस्य व्यास इत्यस्य प्रयोगदर्शनेनारण्यकदण्डवत्स्वरूपयोग्यत्वरूपयोग्यताया अनपायात् । एषाम्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा तु पूर्वसूत्रेण कृदन्तत्वेन वा । स्वोक्तार्थस्य सप्रमाणत्वध्वननायाह--भाष्य इति । सरूपसूत्रे इति पाठः क्वाचित्कः । अर्थवत्सूत्रभाष्ये एव सुबन्तानामिति प्रतीकमुपादायैतच्चोपलक्षणमित्यादिना भेदसंसर्गद्वारकेतिशब्देन तेन कथनात् । इदमेव—स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवतामित्येव । पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे कृते सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा भेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामिति तद्वाक्यार्थः ।

ननु मूले पुरुषावित्यादेः संज्ञाप्राप्तिरुद्भाविता, सा न सङ्गच्छते; समुदायस्य प्रत्ययान्तपर्युदासेन व्यावृत्तिः स्यादत आह—परस्येति । औ इत्यस्येत्यर्थः । प्रत्ययान्तपर्युदासबोधकशब्देऽपि प्रत्ययपदेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थितिरस्त्येवेति भावः । अत एव भाष्ये दशदाडिमानीत्यादिवाक्यस्यानर्थकस्यार्थवत्पदव्यावर्त्यत्वोक्तिः सङ्गच्छते । यत्तु परस्येत्यनेन नियमस्याद्यस्याप्रवृत्तिर्ध्वन्यते तस्मिन्नुत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यस्य निवेशेऽपि परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययान्तत्वाभावादिति व्याख्यानं, तत्तु स्वीयसिद्धान्तविरुद्धम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदमित्यनेनैव नियमाप्रवृत्तिलाभात् । नच "उत्तरपदत्वे च" इति निषेधेन पुरुषेत्यस्य पदत्वन्नास्तीति वाच्यम्, उत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । कृदन्तत्वं वाक्यस्य परिभाषयोपपादितं, तच्च न सङ्गच्छते; यत्क्रियायुक्ता इति न्यायस्थल इव प्रत्यास-

भावप्रकाश ।

वर्थवत्सूत्रेण कृदन्तत्वाद्वा प्रातिपदिकत्वे समासत्वात्तत्त्वमिति सिद्धान्तस्य खपुष्पायमाणत्वात् । भाष्ये इति । एतत्सूत्रभाष्ये इत्यर्थः । सरूपसूत्रे इत्यपाठः । इदमेवेति । स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवतामित्येवेत्यर्थः, सुबन्तानामिति प्रतीके—एतच्चोपलक्षणं, 'भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम्' इति तेनोक्तेः । वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा भेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामिति तदर्थः । समासेऽपि वाक्यार्थेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः परश्चेति वचनादिति तद्भावः । एतेन 'अ अस् इ' इत्यत्र तद्धितनिबन्धनापि सा न स्यादित्यपास्तम् । एवं सरूपसूत्रभाष्यकैयटादेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । अत एवाङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहण इति परिभाषायाः फलकथनावसरे 'देवदत्तो गार्ग्य' इति समुदायस्य यञन्तत्वेनप्राप्तप्रातिपदिकत्वाभावः फलत्वेनोक्तः । मूलमते तु नियमेनैव तत्र तदप्राप्तया भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्यलम् । पुरुषावितीति । अत्र मान्याः:--उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भाष्ये 'अ सर्वनामस्थाने यचि' इति पदत्वमात्रस्य निषेधाच्च जहत्स्वार्थायां वृत्तावानर्थक्याच्च दोषशंकेति प्राहुः । तत्प्राचामनुरोधेन, उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेन तदप्राप्तेः, प्रत्याख्यानप्रकारस्यायुक्तत्वाच्च, प्रक्रियादशायां जहत्स्वार्थवृत्तेरनङ्गीकाराच्च, समर्थसूत्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वपदे एव जहत्स्वार्था नोत्तरपदे इत्यङ्गीकाराच्च । एवं च मूलम् 'उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इति यथाश्रुतनिवेशाभिप्रायमगत्या गुरुभूतप्रत्याख्यानरीत्या मत्वाभिप्रायं वा । इतोऽपि हेतोः पदत्वयोग्यत्वनिवेशः प्रकृतित्वमात्रनिवेशो वा दुष्कर इति बोध्यम् । तद् ध्वनयन्नाह--परस्येति । तथा चार्थवत्सूत्रसंज्ञाहेतुभूतात्प्रत्ययान्तत्वमस्तीति भावः । कृद-

मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्, इति चेत्? मैवम्, समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद् बाधात्। एवं

शब्दरत्नम्।

त्वेनैवेति। उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोद्धव्यम्। **वाक्यस्येति**। कृदन्तत्वादिति भावः, तदाह—**कृदिति**। न चास्य भुजौ करणत्वेनोपदंशं प्रति न कारकत्वम्। मूलकस्योपदंशे कर्मत्वेनाप्यन्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता तृतीयैवेति तं प्रत्यपि कारकत्वमित्याशयात्। **परत्वाद् बाधादिति**। नियमस्यार्थतो निषेधेऽपि तात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य परत्वेन कृदन्तत्वप्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्या-

भैरवी।

त्या कारकस्यापि तद्धात्वर्थक्रियासम्बन्धिन एव ग्रहणेनास्य भुजिप्रत्येव कारकत्वादित्याशङ्कान्निवारयति—नचेत्यादिना। समाधानं सूचयति—मूलकेति। अपिर्भुजिनापि सम्बन्धं व्यनक्ति। अन्वयः। शाब्द इति शेषः। प्रधानेति। तिङन्तार्थक्रियायाः समुदायजन्यशाब्दबोधे विशेष्यतया भानादस्याः प्राधान्यम्। प्रधानानुरोधीति।

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते॥

इति न्यायात्। तम्प्रत्यपीति—उपदंशम्प्रतीत्यर्थः।

ननु नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निर्वाहेऽपि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तिते पक्षे कथन्निर्वाहोऽत आह—नियमस्येति। अर्थतः—प्रयोजनतः। निषेधेऽपि तात्पर्ये "उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः" इति वार्तिकं सङ्गच्छते।

भावप्रकाश।

न्तत्वादिति। तथा च "सुपो धातु" इति लुगापत्तिः। विकल्पेन समासविधिः स्वरार्थ इत्युक्तमेव। वाक्यैकदेशप्रयोगेऽलुक्समासे चाङ्गाधिकारस्थप्रत्ययहेतुककार्याणां सुबादेशानां च साफल्यमिति भावः। **अस्य**—मूलकस्य। **न कारकत्वमिति**। तथाच तत्परिभाषायां प्रत्यासत्त्या कृत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकारकस्यैव ग्रहणेनात्र तदप्राप्तिः। तृतीयान्तेन शाब्दान्वये एव यदि प्रत्ययस्तर्हि करणे इत्येव वाच्ये तृतीयायामिति व्यर्थं तस्माद्वचनसामर्थ्याच्चार्थिकान्वयमादाय प्रत्ययसमासाद्युपपत्तावप्युक्तरीत्या समूहस्यार्थवत्त्वाभावश्चेति मूलमयुक्तम्। एतेन दशनैरुपदंशं भुङ्क्ते इत्यादौ वचनं सफलमित्यपास्तमिति भावः। समाधत्ते—**मूलकस्येति**। अपिरुक्तसमुच्चायकः। **अन्वय इति**। शाब्दान्वय इत्यर्थः। यत्तु अर्थान्वय इति मूलकृदादिमतम्। तन्न, गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तूभयमिति सन्सूत्रस्थभाष्यविरोधादिति भावः। नन्वेवं परत्वात्कर्मसंज्ञैव स्यात्। न च संज्ञयोर्मिथोऽविरोधः। तथापि कार्यद्वारा तत्सत्त्वात्। ध्वनितश्चायमर्थः कडिति चेति सूत्रे भाष्यकैयटयोरत आह—**विभक्तिस्त्विति**। तिङन्तार्थक्रियायाः प्राधान्येन प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानानुरोधो न्याय्य इति न्यायेनेति भावः। कार्यद्वारा परत्वाश्रयणावश्यकत्वे तत एव तृतीयायायुक्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवं चोपपदहेतुकतया समर्थपरिभाषोपस्थानेन सामर्थ्ये णमुलादय इति भाष्यसिद्धान्तविरोधोऽपि न। एतेन तृतीयायामिति सामर्थ्यात् णमुलादिवत्परिभाषाप्रवृत्तिः। आदिना दन्तेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादेः परिग्रहः। अत्र शाब्दं तत्र करणत्वम्। वस्तुत "उपदंशस्तृतीयायाम्" इत्यादि प्रामाण्यात्कर्मणि तृतीयेयमिति मान्योक्तिः प्राचामनुसारेणेति सूचितम्। तद् ध्वनयन्नाह—**इत्याशयादिति**। ननु तदुक्ताशय इति भावः। ननु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निर्वाहेऽपि मुख्यपक्षे विधिमुखेन प्रवृत्तावविरोधेनेदमयुक्तमत आह—**नियमस्येति**। तस्यार्थतस्तत्रापि तात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य नियमस्य परत्वेन तस्यापि निषेधे तात्पर्यादिति योजना। तात्पर्यमुभयत्र हेतुः। अत एव "उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः" इति वार्तिकाक्षरस्वारस्यं सङ्गच्छते। नन्वेवमपि परत्वमयुक्तम्, द्वयोर्लब्धावकाशयोर्युगपत्समवस्थितयोरसम्भवे तत्प्रवृत्त्याऽत्राप्रवृत्तेः यथा रामेभ्यं

च "कृत्तद्धित-"इति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत एत्र निष्फलत्वादिति

शब्दरत्नम् ।

दित भावः । निषेधानां बलवत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । निष्फलत्वादिति । स्पष्टं चेदं

भैरवी ।

इति भाव इति । परत्वादिति वदतो भाव इत्यर्थः । वस्तुतो निषेधे तात्पर्यं 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति "कर्मणिङ्" इति सूत्रपठितवार्तिकरीत्या बलवत्त्वसम्भवे परत्वादित्येतन्न युक्तमित्याशयेनाह-निषेधानामिति । इत्यपीति । अपिना विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे नियमस्य यत्र प्रवृत्तिस्तत्र सामान्यशास्त्रस्य तात्पर्यसङ्कोचः क्रियत इत्यपि पक्षोऽस्तीति प्रकृते बाध्यसामान्यचिन्तयाऽर्थवत्पदस्यार्थवत्पदसमूहान्यपरत्ववत्कृदंशस्यार्थवत्पदसमूहान्यकृदन्तपरत्वमित्यपि सम्भवतीति निषेधस्य यत्फलन्तस्यार्थतो लाभस्तथाच न प्रकृतेऽतिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । स्वोक्तार्थः सिद्धान्तसम्मत एवेति ध्वनयितुमाह--स्पष्टञ्चेदमिति । तत्र हि--"गतिकारकोपपदानाङ् कृद्भिः सह समासवचनम्प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति परिभाषायाः प्रयोजनम्प्रथमतः 'सांकूटिनम्' 'व्यावक्रोशी' इत्येतदभिहितम् । अत्राद्ये "अभिविधौ भाव इनुण्" इतीनुण्प्रत्यये "अणिनुणः" इत्यण्प्रत्ययस्य सुपश्च प्रसङ्गे अण्प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन सुबुत्पत्तेः प्रागन्तरङ्गत्वादुत्पत्तिर्भवति यदि तदा कूटिन्नित्यस्यैवादिवृद्धिः स्यात् । सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे तु अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासः । अण्प्रत्ययस्त्विनुणन्तत्वसापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति विशिष्टादेवाण्प्रत्ययः । यदि समासे सुबुत्पत्तेरपेक्षा तदा सुबुत्पत्तेः प्राक् समासाप्राप्त्या सुपश्च प्राक् पूर्वोक्तरीत्याऽण्प्रत्यये रूपासिद्धिः स्फुटैव । द्वितीये तु "कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्" इति णचि समासो-

भावप्रकाश ।

इत्यादावेत्वदीर्घयोः प्राप्तयोः परत्वादेत्वमत आह-**निषेधानामिति** । अयं च "निषेधाश्च बलीयांसः" इति "कर्मणिङ्" इति सूत्रभाष्यपठितपरिभाषार्थानुवाद इति केचित् । परे तु सा परिभाषा शाब्दनिषेधविषयिण्येव । अत एव परमवागित्यत्र "असर्वनामस्थान—इति निषेधः प्राप्नोति । अस्तु स्वादौ पदमित्यस्य । सुबन्तं पदमिति तु भविष्यति । सति प्रत्यये एवम् । नह्यत्र सोऽस्ति । अस्ति तत्र प्रत्ययलक्षणेन तत्परतेति निषेधाश्च बलीयांस इति निषेधः प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । किं तर्हि पर्युदासोऽयं सर्वनामस्थानेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति" इति नञुमतेति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा पर्युदासेऽप्यर्थतो निषेधसत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । ध्वनितश्चायमर्थः "सुडनपुंसक" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरित्याहुः । वस्तुतस्तु सिद्धे कार्ये पुनर्विधिसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोचः । यथाऽतपूर्वस्येत्यनेन सन्निहितासन्निहितशास्त्रसङ्कोचोऽतपूर्वान्यपरत्वरूपः । एवमत्र समासग्रहणकृतनियमेन बाध्यसामान्यचिन्तयाऽर्थवत्सूत्रस्यार्थवत्पदसमूहान्यपरत्वं कृदंशस्य कृदन्ततादृशसमूहान्यपरत्वम् । एवं सङ्कोचे चान्यत्र तदभावस्याप्यर्थतः सिध्याऽर्थसिद्धं तमादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्यवहार इत्याशयेनाह--**निषेधानामिति** । येन वाक्यस्य मूलकेनोपदंशमित्यादिश्चोद्देश्यत्वानाक्रान्तत्वादुभयोरप्राप्तिरिति तत्त्वम् । तस्य सिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह-**स्पष्टमिति** । प्रकाशग्रन्थानुवादन्यूनतां निराचष्टे-

सरला ।

निषेधानामिति । ननु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः विधिमुखेन वेति मतद्वयम् । तत्राऽऽद्यमते उक्तरीत्या निर्वाहेऽपि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे कथं निर्वाह इति चेत्? उच्यते, तत्र पक्षे नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं च यद्रूपं तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचः इति सिद्धान्तात् स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकस्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हार्थवदुत्तरावयवकार्थवत्समुदायातिरिक्तमर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञकमिति पूर्वसूत्रस्यार्थः । तादृशसंकुचितार्थबोधकमेवार्थवत्पदं कृत्तद्धितसूत्रेऽनुवर्तते । तथाच स्वातन्त्र्येणेत्यादि-अर्थवत्समुदायातिरिक्तं यदर्थवत्कृदन्तं तद्धितान्तं वा तत्प्रातिपदिकसंज्ञकमिति कृत्तद्धितसूत्रस्यार्थेन 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यस्य तादृशसमुदायरूपतया न दोष इति ।

तत्त्वम् । यत्तु वदन्ति—समासग्रहणं न नियमार्थं किन्तु विध्यर्थमेव । अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिश्च द्विधा—शक्तिर्लक्षणा च । न च सा समासेऽस्तीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । सिद्धान्ते तावदेकार्थीभावाभ्युपगमाद् वृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव । मीमांसकमतेऽपि लक्षणाऽस्त्येव । यदाहुः—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितम् ॥ इति ।

अथ नैयायिकरीत्योच्येत ? तदपि न, बहुपटव इत्याद्यसिद्धेः । तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेत् ? न, पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः। किं चैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया

शब्दरत्नम् ।

"पुंयोगात्-" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । न च सा समासे इति । नापि वाक्ये इति बोध्यम् । एकार्थीभावेति । एकोपस्थितिनियामिका समुदायशक्तिरेवाऽत्रैकार्थीभाव इति भावः । एवं समासे वृत्तिः सिद्धा । वाक्येऽपि शक्तिरस्ति, विशेषणविशेष्यभावांशे तच्छक्तेरर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात । लक्षणेति । वृत्तौ वाक्ये चेति भावः । असिद्धेरिति । । समासे इव तद्धितेऽपि शक्तिलक्षणयोरभावादिति भावः । पचतकीत्यादाविति । न च पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्यामेव वैशिष्ट्यं निवेशनीयम् ; विनिगम-

भैरवी ।

त्तरं "णचः स्त्रियामञ्" इति विशिष्टादञि रूपसिद्धिः । अन्यथाऽस्यापि पूर्ववदसिद्धिः स्यात् । ततः सत्यामप्येतस्याम्परिभाषायां प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्याशङ्कायाः 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया निराकरणे कृते गतिकारकोपपदानामिति परिभाषायाः 'सांकूटिनम्'इत्यादिप्रयोजनन्तर्हि न स्यादकृत एव समासे कृद्ग्रहणे परिभाषया सङ्घातात्तद्धितोत्पत्तिरित्याशयेन–"नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम्भवति, एतयैव सिद्धम्" इति भाष्यकृतोक्तम् । अस्याः–गतिकारकोपपदानामिति परिभाषायाः । एतया–कृद्ग्रहणपरिभाषया । ततो "न सिध्यति, किङ्कारणमप्रातिपदिकत्वात्" इत्याशङ्क्य कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति समाधाने परेण कृते सति, कृद्ग्रहणपरिभाषा प्रातिपदिकसंज्ञायां नोपतिष्ठते, "मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते" इति वाक्येऽपि लुक् प्रसज्येतेत्युक्तम् । तत्राप्रातिपदिकत्वादिति प्रतीकमुपादाय 'प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषासत्त्वान्न कृदन्तत्वात्सा, अर्थवत्सूत्रेणापि न समासग्रहणकृतनियमेन संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्' इति कैयटेनोक्तम् । लुगिति । समासग्रहणकृतनियमेन कृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽवश्यं वाच्यः, एवञ्च फलाभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिस्तत्रेति भावः । अत्र समासग्रहणकृतनियमेन बाधस्य प्रकारस्तूपपादित एव । एतेन प्रघट्टकेन स्वोक्तार्थः सिद्धान्तसम्मत इति स्पष्टमेव ।

अत्र मूले--यत्त्वित्यादिना नैयायिकमतानुवादे न्यूनतापरिहारायाह--नापि वाक्य इति । वृत्तिः सिद्धा--शक्तिरूपा वृत्तिः सिद्धा । न्यूनतान्निराचष्टे--वाक्येऽपीति । अत एवाह--वृत्तौ वाक्ये चेतीति । समास इवेति । तद्रीत्येत्यादिः । तद्धितेऽपि--तद्धितविशिष्टेऽपि । मूलेऽतिव्याप्तेरिति । तस्यापि तद्धितविशिष्टत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया आपत्तेरित्यर्थः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्या पचतकि भवतीत्यादौ "तिङ्ङतिङ" इति निघातापत्तेरित्यभिमानः । प्रातिपदिकसंज्ञायाम्फिट्स्वरापत्तिरिति तु न चितः सप्रकृतेर्ग्रहणेनान्तोदात्तत्वस्येष्टत्वात् । तद्धितवैशि-

भावप्रकाश ।

नापीति । अत एवाह--वृत्तौ वाक्ये चेति । कारिकायां वाक्यशब्दः समस्तासमस्तपदसमूहपर इति भावः । समास इवेति । तद्रीत्येत्यादिः । तद्धितेऽपि-तद्धितविशिष्टेऽपि । अत एव तद्धितान्तेऽपीति नोक्तम् । विपक्षे बाधकं तूक्तमेव पचतकीतीति । इष्टापत्तिस्तु न, पचतकि भवतीत्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघा-

मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तां तावत् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन "निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या" इति गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् ।

शब्दरत्नम् ।

नाविरहेण मध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशयात् । किंच बहुपटवस्तिष्ठन्तीति वाक्यस्यापि संज्ञापत्तिः । एवं-समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे । न चार्थवत्त्वाभावाद्वारणं, न्यायनये उत्तरसूत्रे तदसम्बन्धात् । "तृतीयाप्रभृतीनि—" इति तु स्वरे विशेषार्थम् । अभेदविव-

भैरवी ।

क्षयम्-अन्यतरसम्बन्धेन तद्धितविशिष्टप्रकृतिघटितसमुदायत्वम् । मध्यवर्तित्वम्—स्वनिष्ठावयवत्वनिरूपितावयवित्वम् । एवञ्चोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैव । नन्वत्र लक्ष्यानुरोध एव विनिगमकोऽस्त्वित्यत आह—किञ्चेति । संज्ञापत्तिरिति । तथाच सुब्लुक् स्यात् ।

ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यथा भवन्मते प्रकृत्यादिप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवति तथा मया प्रत्ययादिप्रकृत्यन्तस्यापि ग्रहणमिति कल्प्यत इति न भवदुक्तो दोष इत्यत आह मूले—किञ्चैवमिति । अत्र यदेवमिति, तद्विशिष्टपरमिति चेदित्यर्थकमिति भ्रमवारणायाह—समासग्रहणस्येति । अर्थवत्त्वाभावादिति । तन्नये विशिष्टे शक्तिलक्षणयोरभावादिति भावः । उत्तरसूत्रे—"कृत्तद्धित" इति सूत्रे; कृदन्तादिष्वपि तन्नये वृत्त्यसत्त्वादिति भावः । ननु यदि मूलकेनोपदंशमिति वाक्येऽपि प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुक् तर्हि "तृतीयाप्रभृतीनि" इति समाससंज्ञाविधानक्किमर्थमत आह—तृतीयेति । स्वरे विशेषार्थमिति । उदात्तादिस्वरकृतो यो विशेषस्तदर्थम् । एवं स्वरेऽचि यो विशेषः दधि उपदंशमित्यादौ "न समासे" इत्येतत्प्रवृत्तिकृतो यो विशेषस्तदर्थमित्यप्यर्थः । यदि तु "ज्ञापकसिद्धन्न सर्वत्र" इति परिभाषामाश्रित्य कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वादिष्टसिद्धिरित्युच्यते, तदा क्लेश इति बोध्यम् । ननु विरुद्धधर्मवत्त्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदः कथमत आह—सादृश्यमूलकेति । वृत्त्याऽनुपस्थितस्य तर्हि

भावप्रकाश ।

ताद्यापत्तेरिति भावः । ग्रहणापत्तेरिति । तथा च तेनापि वैशिष्ट्यग्रहणेनातिव्याप्तिर्दुर्वैवेति भावः । ननु लक्ष्यानुरोध एव विनिगमकमत आह—किंचेति । तस्य तत्पूर्वत्वात् । न हि प्रत्ययान्तत्वातिप्रसङ्गवारणाय "प्रत्ययग्रहणे" इतिवदत्र किञ्चित्तादृशं वचनमस्तीति भावः । एतेन बहुच्पूर्वं इत्येव सूत्र्यतामित्यपास्तम्, डित्थाद्यसंग्रहापत्तेश्च गौरवाच्च । ननु प्रत्ययग्रहण इत्यस्य प्रकृत्यादिप्रत्ययान्तस्य ग्रहणमित्यर्थवत्प्रत्ययादिप्रकृत्यन्तस्य ग्रहणमित्यर्थस्याप्यङ्गीकारेण न वाक्ये संज्ञापत्तिः, उक्तरीत्या न पचतकीत्यादावतिव्याप्तिर्वा बहुपटव इत्याद्यसिद्धिरत आह मूले—किं चैवमिति । एवमित्यस्य तद्धितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरत्वे इत्यर्थभ्रमवारणायाह—समासेति । अभावादिति । वृत्तेरभावादिति भावः । उत्तरेति । अर्थवत्सूत्रापेक्षयोत्तरसूत्रे इत्यर्थः । तन्मते पाचक इत्यादावपि वृत्तेरनङ्गीकारेण तथात्वाभावात् । तत्रातिव्याप्तिनिरासाय तत्सम्बन्धे त्वव्याप्तिः पाचकादौ । लिङादौ चारितार्थ्येन सामर्थ्यं नेति भावः । स्वरे विशेषार्थमिति । उदात्तादिस्वरनिमित्तको यो विशेषस्तदर्थं स्वरेऽचि परतो यो विशेषः प्रकृतिभावस्तदर्थं चेत्यर्थः । अभेदेति । यत्तु अनुकरणं श्रोत्रगृहीतं सत्स्वाभेदेनैवानुकार्यं व्युत्पत्तिवशादन्वयप्रतियोगित्वेन बोधयतीत्यर्थ इति । तन्न, वास्तवाभेदस्य ब्रह्मातिरिक्ते क्वाप्यसत्त्वेन ब्रह्मणापि दुर्वचत्वात् । अत एव सामग्रीभेदाद् भेदस्यैव युक्तत्वेनाभेदपक्षो वाचनिक एवेत्यपरे इति मान्योक्तिः संगच्छतेऽ-

सरला ।

संज्ञापत्तिरिति । वस्तुतस्तु स्वादित्वं—स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयान्तत्वम् एतदुभयवत्त्वम्, स्वान्तत्वं—स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयादित्वम् एतदुभयवत्त्वम्, एतदन्यतरसम्बन्धेन तद्धितवि-

'भू' सत्तायाम् इति यथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव। "भुवो वुक्–" इति यथा।

शब्दरत्नम्।

क्षायामिति। सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः। अनुकरणं च स्वसादृश्ये-नानुकार्यमुपस्थापयति, तथोपस्थितस्य शाब्देऽन्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। एवं च वृत्त्याऽर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभाव इति भावः। अत एव "भू सत्तायाम्" इत्या-दिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते। तदाह—भू इति। अपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः। अस्य चास्मादेव लिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम्। भेदविवक्षायामिति। अर्थवच्छब्दोऽपि वृत्तिविषय एवैतत्पक्षे इति भावः। अयं पक्षो "मतौ छः सूक्त–" इति सूत्रे भाष्ये। अन-योश्च लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्थेति दिक्।

भैरवी।

शाब्दबोधविषयत्वङ्कथमत आह–तथोपेति। शाब्देऽन्वयप्रतियोगित्वम्––शाब्दविषयसंसर्ग-प्रतियोगित्वम्। व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्––कार्यकारणभावे वैचित्र्यात्। अनुकार्यविषयकशाब्दबु-द्धित्वावच्छिन्नम्प्रत्यनुकरणजन्यार्थोपस्थितित्वेन कारणतायाः स्वीकारात्। एवञ्च––उक्त-रीत्या निर्वाहे च। अत एव––उक्तरीत्याऽनुकरणस्य प्रातिपदिकत्वाभावादेव। एवञ्च भू सत्तायामित्यादिनिर्देश एवाभेदविवक्षाज्ञापक इति भावः। ननु "अनुकरणञ्चानितिपरम्" इति गतिसंज्ञायान्निपातत्वादव्ययसंज्ञायां लुका रूपसिद्धिरिति चेन्न, कृञो योग एव तत्प्र-वृत्तेरङ्गीकारात्। नन्वपदस्य कथम्प्रयोगोऽत आह––अपदमिति। एतत्पक्षे इति। भेदविवक्षापक्ष इत्यर्थः। यथाऽर्थो वृत्तिविषयस्तथा शब्दोऽपीत्यर्थः। अनुकरणन्द्विविधम्––व्यक्तशब्दसमा-नानुपूर्वीकम्, अव्यक्तशब्दसदृशं च। एतदुभयसाधारणन्तत्त्वं स्वसदृशशब्दमात्रतात्पर्यको-च्चारणविषयत्वम्। व्यक्तशब्दानुकरणस्थलेऽनुकार्यस्योपस्थितस्यार्थोपस्थापकतास्ति। अव्यक्तानुकरणात्तूपस्थितस्य सा नास्तीति विशेषः। एवञ्चार्थविशिष्टशब्दमात्रतात्पर्यकत्व ध्वनितात्पर्यकत्वे अनुकरणयोरनुकार्ये तूभयधर्माभाव इति विरुद्धधर्माभ्यामनुकरणमनुकार्या-द्भिन्नमिति भेदविवक्षाबीजम्। एवञ्चोभाभ्यां शाब्दबोधो वृत्त्या भवतीति वृत्त्याऽर्थवत्त्वम-स्त्येवेति भवत्येव प्रातिपदिकसंज्ञा। "भुवो वुग्" इति निर्देशस्त्वत्र ज्ञापकः।

भावप्रकाश।

त आह–सादृश्येति। चस्त्वर्थे। तथोपस्थितस्येति। स्वसादृश्यसम्बन्धेनोपस्थितानुकार्यशब्दस्य शा-ब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः। ननु समवायादिनोपस्थिताकाशादेस्तत्त्ववारणाय वृत्त्युपस्थितस्यैव तत्त्वमत आह–व्युत्पत्तीति। अनुकरणादन्यत्र तथा नियमोऽत्र तु भिन्न एव कार्यकारणभाव इति भावः। एवं-चेति। उक्तरीत्या निर्वाहे चेत्यर्थः। संज्ञासूत्रे तादृशमर्थवत्त्वं निविष्टमिति भावः। भूसत्तायामिति। ननु भेदपक्षेऽप्यनुकरणमिति गतित्वे निपातत्वे चाव्ययत्वे रूपसिद्धिरेवेति चेत्? न, "भुवो वुक्" इत्यादावपि तथात्वापत्तेः, इतिसमभिव्याहारे दोषश्चौव्यात्कृञ्योगे एव तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वाच्चेति भावः तदाह–आदीति। तेन नवेतीत्यादिसंग्रहः। तथा च मूलमुपलक्षणमिति भावः। परिनिष्ठितत्वमिति। तादृशार्थवत्त्वाभावेनाप्र-वृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः। अर्थवदिति। यथाऽर्थो वृत्तिविषय एवं शब्दो-पीत्यर्थः। दिगिति। तदर्थस्तु स्वसदृशशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वमनुकरणत्वम्। तच्च सादृ-श्येन वृत्त्या वा। तत्र शब्दोऽपि ध्वनिवर्णान्यतररूपः। अत एव पटदित्याहेत्यत्र पटच्छब्दानुकरणं ध्वनेर्वेति द्वैतम्। ध्वनिमात्रानुकरणे वर्णोच्चारणं त्वानुषङ्गिकम्। अत एवाव्यक्तानुकरणस्येत्यादि सङ्गच्छत इति।

सरला।

शिष्टं प्रातिपदिकसंज्ञकं भवतीति सूत्रार्थस्वीकारेण 'बहुपटवः' इत्यस्य पूर्वसम्बन्धसत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा-सिद्धिरिति 'बहुपटवस्तिष्ठन्ति' इति वाक्यस्य अन्यतरसम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्याभावान्न तदापत्तिरिति न कोऽपि दोष इत्यवधेयम्।

लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनन्तु–अयस्कुम्भी "अतः कृकमि–" इति सत्वम् । तद्धि कंसादिषूत्तरपदेषु विधीयते । किं च, कुमारीमाचष्टे कुमारयति । "णाविष्ठवत्" इति टिलोपः ।

शब्दरत्नम् ।

विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति । प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टे अतिदेशादिति भावः । स्पष्टं चेदं "बहुव्रीहेरूधस"–इत्यत्र भाष्ये । इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च; तद् ध्वनयन्नाह—अयस्कुम्भीति । किं चेत्यादि च । उत्तरपदेष्विति । अत्र च ङ्यन्तमुत्तरपदमिति भावः । टिलोप इति । इदमुपलक्षणं पुंवत्त्वस्य णिचश्च । सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यं भाष्ये

भैरवी ।

'प्रातिपदिकग्रहणे' इति परिभाषायां लिङ्गविशिष्टस्यापीत्यस्य-लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः,तत्र तद्विशिष्टस्य ग्रहणे मानमाह–प्रातिपदिकत्वेत्यादिना । स्पष्टमिति । तत्र हि–'कुण्डोध्नी' इत्यत्र नद्यन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थो "नद्यृतश्च" इति सूत्रस्येत्यर्थाभिप्रायेण कबापादितः । यदि नद्यन्ते बहुव्रीहित्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यस्यातिदेशः परिभाषया क्रियते, तदा तदापादनसङ्गतिरिति नद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकाद्बहुव्रीहेरित्यर्थेन परिहार इति त्वन्यत् । ननु 'अयस्कुम्भी' इत्यत्र प्रकृतिभागमादाय "अतः कृकमि" इत्यस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति न परिभाषोपयोगोऽत आह मूले—तद्धीति । उत्तरपदस्थेत्यस्य लाभस्तु "नित्यं समासे" इति सूत्रात्समास इत्यस्यानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य वाऽनुवृत्त्या विसर्गान्तस्य पूर्वपदत्वलाभे उत्तरपदस्याक्षेपेण प्रत्यासत्त्या कंसादिरूपन्तद् गृह्यत इति परिभाषाया उक्तार्थकत्वमावश्यकमिति भावः । एतादृशार्थस्वीकारं विना न'अयस्कुम्भी' इत्यत्र"अतः"इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्येतदुपपादयति–अत्र चेति । पुंवद्भावस्य टिलोपबाधकत्वाभिप्रायेणाह–इदमिति। ननु प्रकृते कुमारीशब्द औषधिजातिवाची इति भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवद्भावस्य प्राप्तिरत आह--णिचश्चेति । एवञ्चोपलक्षणत्वावश्यकत्वेन वयोविशेषविशिष्टवाचकत्वेऽपि तस्य प्रकृते

भावप्रकाश ।

ननु लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणेऽपि प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वमेवात आह–मूले प्रत्ययेति । तद्व्याचष्टे-प्रातीति। स्पष्टमिति। तत्र हि 'कुण्डोध्नी'इत्यत्र "नद्यृतश्च"इति कबापादितो नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थात् ङ्यन्तस्याबहुव्रीहित्वात्तदसङ्गतिः नद्यन्तानां यः समास इत्यर्थेन परिहृतः । नद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकः समास इति तदर्थः । आहेति। व्युत्क्रमेणाहेत्यर्थः। ननु ङीषः प्राग्भागमादायैवेष्टसिद्धिरत आह–उत्तरपदेष्विति। समास इत्यस्यानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य वाऽनुवृत्त्या विसर्गान्तस्य पूर्वपदत्वबोधनेनोत्तरपदस्याक्षेपेण प्रत्यासत्त्या कंसादिरूपस्यैवोत्तरपदस्य ग्रहणादिति भावः। तत्फलितमाह–अत्रचेति । पुंवत्त्वस्य बाधकत्वादाह–इदमिति। ननु नायं कुमारीशब्दो वयोयुक्तस्त्रीवाची किन्तु औषधिजातिवाची नित्यस्त्रीलिङ्ग इति न पुंवत्त्वमत आह–णिचश्चेति । तथा चोपलक्षणत्वावश्यकत्वे वयोवाचकत्वेऽपि न बाधकम्। एतेन 'पुंवत्त्वमुक्तरीत्या न, णिच् तु तत्करोतीत्यनेन । तदितिहि द्वितीयान्तोपलक्षणम्'इति मान्योक्तिर्हरदत्तानुरोधेनेति ध्वनितम्। तदित्यनेन कर्मसमर्पकं प्रातिपदिकमुच्यते पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति सिद्धान्तात्। येन ततः स्त्रोऽपि

सरला ।

प्रत्ययविशिष्टे इति । वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्वं, स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्वम्, स्वविशिष्टाघटितत्वम्, एतत्त्रितयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वं, स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्वम् एतदुभयसम्बन्धेन । द्वितीयसम्बन्धनिवेशेन दृषद् ई। दृषदी इत्यत्राऽनया परिभाषया न दृषद्वृत्तिप्रातिपदिकत्वमारोप्य ढक् प्रत्ययः । तृतीयसम्बन्धेनाधिकव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ।

एवं यामिनयन्त्यहानि इत्यत्र आचारे क्विबपि फलम्। ङ्याब्भ्यां प्रागिति । तेन

शब्दरत्नम् ।

शङ्कितम् । न च 'दृष्टा माला' 'दृष्टा गौरी'इति समुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् ङ्याबन्तत्वेन ततः सुबुत्पत्त्यर्थं तदस्तु। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तु नात्र सिद्धिः ङ्याब्रहितस्य दृष्टा माल इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेः । एवं चाम् दृष्टा माला देवदत्तेत्यादावेकपदान्तरितत्वेनैकान्तरतापत्तिरिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन प्रातिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवकङ्याबन्तस्यैव ग्रहणेनादोषात् । प्रत्येकमपि पदत्वसत्त्वेनैकान्तरत्वाभावाच्च । उत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वात् । नियमार्थं तु न, त्यूङन्ते दोषापत्तेः । कुत्साद्यर्थकस्वार्थिकानां

भैरवी ।

नानुपपत्तिः । परिभाषायां ज्ञापकस्य "कुमारः श्रमणादिभिः" इति निर्देशस्य विशेषविषयत्वाद्विशेषग्रहण एवेति भ्रमवारणायाऽऽह--सामान्येति। मूले 'इत्येवसिद्धे' इति यत्तदसङ्गतमित्यभिप्रायिकामाशङ्कां निराचष्टे-नचेत्यादिना। तदस्तु-ङ्याब्ग्रहणमस्तु।

नन्वस्तु,दृष्टा मालेति समुदायात्सुस्तथापि हल्ङ्यादिलोपेन सिद्धमत आह-एवञ्चेति । समुदायात्सुबुत्पत्त्या एकपदत्वे चेत्यर्थः । एकान्तरतापत्तिः-"आम एकान्तरम्" इति सूत्रेणैकपदान्तरितत्वप्रयुक्तस्य निघातनिषेधस्यापत्तिः । एतद्भाष्येति । ङ्याब्ग्रहणस्योक्तनियमार्थत्वप्रतिपादनपरभाष्येत्यर्थः । पृथगिति। पृथगर्थोपस्थापको विभक्त्यन्तोऽनवयवो यस्य समुदायस्य तस्य ग्रहणमित्यर्थः ।समासघटकस्य चित्रगवीत्यादिसमुदायस्थस्य व्यावृत्तये आह-पृथगिति। अजेत्यादिसंग्रहाय-विभक्त्यन्तेति। पूर्वोक्तं यद् "आम"इत्यस्य प्रवृत्तिरूपम्फलन्तद्विघटयति-प्रत्येकमपीति । बाधकत्वादिति । गौणी मुख्या वा उत्तरसंख्या पूर्वसंख्याया बाधिकेति "अइउण्" सूत्रीयभाष्यसिद्धान्तादिति भावः । नचैवम् 'आमतिसुन्दरपुरुष' इत्यत्र तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम्, एकान्तरमिति पदे स्वरितत्वकल्पनेनाधिकं कार्यमिति "स्वरितेनाधिकारः" इति सूत्रार्थात्प्रकृतैकपदेन समासात्मकैकपदस्यापि ग्रहणमित्यर्थेनादोषात्। ननु प्रकृतसूत्रस्थं ङ्याब्ग्रहणं ।स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेन् ङ्याबन्तादेवेति नियमार्थमस्त्वित्याशङ्कां निराचष्टे

भावप्रकाश ।

बोध्यः । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वाद्विशेषग्रहणे एव प्रवृत्तिरिति प्रकाशरत्नाकरादिग्रन्थासङ्गतिं सूचयन्नाह-सामान्येति। एतदर्थमेव पूर्वं सामान्यग्रहणे इत्युक्तम्। शङ्कितमिति। एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेनेत्यनेनेति भावः। परममूलोपरि शङ्कते-नचेति। ततः-समुदायात्। सुबुत्पत्त्यर्थमिति। नच वाक्यात् सुबुत्पत्तौ समासग्रहणव्यावर्त्यालाभः, अस्त्रीप्रत्ययान्तवाक्यस्य तत्त्वसम्भवात्। किंच तेन संज्ञाव्यावृत्तावपि सुबुत्पत्तावक्षतेः। नचैवमपि संख्याकर्मादेरुक्तत्वात्प्रत्येकं न विशिष्टात् सुबापत्तिरिति वाच्यम्। बौद्धसत्तायां कर्तृत्वेन प्रत्येकमुक्तत्वेऽपि विशिष्टनिष्ठस्यानुक्तत्वात्तदापत्तेः। किञ्च ङ्याब्ग्रहणसामर्थ्यात्तदापत्तेः सुवचत्वादिति भावः। तत्-ङ्याब्ग्रहणम्। आदिना दृष्टागौर इत्यस्य परिग्रहः। फलाभावं निराचष्टे-एवंचेति। सुबुत्पत्त्या एकपदत्वे चेत्यर्थः, "आम एकान्तरम्" इत्यनेनेति भावः। एतद्भाष्येति। प्रकृतसूत्रस्थतद्वैयर्थ्यशङ्कापरोक्तभाष्येत्यर्थः। सूत्रत एव तथा न लभ्यते इति भाष्यप्रामाण्याश्रयणमफलमित्याशयेनाह-प्रातीति। पृथगर्थोपस्थापकाः विभक्त्यन्ता न अवयवा यस्य समूहस्य तस्य ङ्याबन्तस्येत्यर्थः। चित्रगवीत्यादिसंग्रहाय पृथगर्थोपस्थापकेति। अजेत्यादिसंग्रहाय विभक्त्यन्तेति। तथा च स्त्रीप्रत्यये चेति परिभाषाऽत्र न प्रवर्त्तते फलाभावादिति भावः। फलं विघटयति-प्रत्येकमिति। बाधकत्वादिति।

सरला ।

प्रापदितिकत्वाभावेनेति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टत्वाभावेनेत्यपि बोध्यम्, समुदायस्य स्वविशिष्टाघटितत्वाभावात् ।

लोहिनिका आर्यका च सिद्‌ध्यति । तथा हि, स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्च "लोहितान्मणौ" इति कन् ङीपं बाधेत । ततो लोहितिकेत्येव स्यात् ; इष्यते तूभयम् । ङीब्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङ्यन्तात्कनि रूपद्वयं सिद्धम्, "वर्णादनुदात्तात्–" इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आर्यशब्दात्तु "न सामिवचने" इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकोऽपि कन् आब्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं न प्रवर्त्तते । तेन "उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः" इति इत्वविकल्पः सिद्‌ध्यति ।

शब्दरत्नम् ।

"कुत्सिते" इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या ङ्याबन्तादुत्पत्तः सिद्धत्वादत्यन्तस्वार्थिकं फलमाह—**तथा हीत्यादिना** । **स्वार्थिकत्वेन**—अत्यन्तस्वार्थिकत्वेन । **परश्चेति** अभ्युच्चयः । एवं च "लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा" इति न वक्तव्यमिति भावः । **विकल्पः सिद्धयतीति** । अन्यथाऽऽर्यशब्दात्कनि समुदायोत्तरटापैव लिङ्गसम्बन्धबोध-

भैरवी ।

नियमार्थन्त्विति । त्यूङन्त इति । तिप्रत्ययान्ते ऊङन्ते चेत्यर्थः । युवतिः श्वश्रूः इत्यादिसङ्ग्रहाय नियमार्थता तस्य नोक्ता । नन्वेतयोः सुबुत्पत्तौ किम्मानमिति चेन्न, युवतीः पश्य' 'युवतिका' 'युवतितरा' इति भाष्यप्रयोगस्य 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इति सौत्रनिर्देशस्य च मानत्वात् । एवमूङन्ताद्विभक्त्युत्पत्तौ "नोङ्धात्वोः" इति सूत्रमपि ज्ञापकम् । नच ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिस्वीकारे 'यूनीतिः' इतिस्यादिति वाच्यम्, तद्धितपदस्य तिप्रत्ययान्यतद्धितपरत्वात् ।

भाष्योक्तरीत्येति । इयं रीतिरग्रे स्फुटा । फलमिति । येषाङ्कुत्साद्यर्थद्योतकत्वेन स्वार्थिकता तेषु "कुत्सिते" इति भाष्योक्तरीत्या फलाभावेऽपि एतद्भाष्योक्तन्यायाविषयास्तेषु फलमित्यर्थः । "कुत्सिते" इति सूत्रभाष्योक्तन्यायाविषयतासूचनायाह–अत्यन्तेति । अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वाद्बहिरङ्गशास्त्रमतुल्यबलमिति "परश्च" इत्यनुपपन्नमत आह–अभ्युच्चय इति । विप्रतिषेधाभावं स्वीकृत्य वाद इत्यर्थः । एवञ्च–ङ्याब्ग्रहणस्य परममूलोक्तार्थसाधकत्वेनावश्यकतया चेत्यर्थः । नन्वस्तूक्तरीत्या कनः पूर्वमुत्पत्तिस्तथापि कन्प्रकृत्यार्यशब्दान्मध्ये टाबुत्पत्त्येष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्याह—अन्यथेति । उक्तनियमाभाव इत्यर्थः । नचात्रैकाज्द्विर्वचनन्यायोपन्यसनन्निष्फलङ्कु-

भावप्रकाश ।

गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधत इत्यइउण्सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः । नचैवमामतिसुन्दर देवदत्तेत्यादावपि तन्न स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । आम अन्तरितमित्येवैकव्यवधाने चारितार्थ्येनान्यत्राप्रवृत्त्या पुनरेकग्रहणादामन्तरिते पदत्वयोग्यताशून्यस्यैव ग्रहणात् । यद्वा सत्यभिधाने एकपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञया तावन्मात्रस्यापि ग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः । **नियमार्थमिति** । स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेत् ङ्याबन्तादेवेति तदाकारः । **त्यूङन्त इति** । युवतिः श्वश्रूरित्यादावित्यर्थः । तथाच "श्वशुरः श्वश्र्वा" इत्यादि सौत्रनिर्देशस्य युवतीः पश्य युवतिका युवतितरः ब्रह्मबन्धूतरेति भाष्याद्युदाहृतत्यूङन्तप्रकृतिकसुप्तद्धितयोश्चासंगत्यापत्तिरिति भावः । सिद्धान्ते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन क्वचिन्निर्देशाच्च तद्धितान्तत्वाच्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया च सुबुत्पत्तिनिर्वाहेऽपि ङ्याब्ग्रहणस्य स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वेन ततस्तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । नन्वेवं यूनीतिरिति स्यात् । तेस्तद्धितत्वादिति चेन्न । तद्धितपदस्य तिप्रत्ययान्यपरत्वादिति स्पष्टमन्यत्र । **रीत्येति** । स्फुटाभविष्यति समनन्तरमेव । **फलमिति** । "कुत्सिते" इत्यादिसूत्रस्य द्योत्यार्थेन येषां स्वार्थिकत्वं तद्विषयत्वेऽपि तदभावेन सर्वथा निरर्थकानां येषां न तद्विषयता तादृशे तत्र फलमिति भावः । एतत्तत्त्वं स्फुटीभविष्यति परस्तादिति प्रतीके । उक्तहेतोरेवाह–**अत्यन्तेति** । **एवंचेति** । अन्यार्थं ङ्याब्ग्रहणस्यावश्यकत्वे चेत्यर्थः । तत्फलस्य तेनैव सिद्धेरिति भावः । ननु पूर्वं कन्यपि पूर्वभागे टाबुत्पत्त्येष्टसिद्धिरेवात आह–**अन्यथेति** । तदभाव इत्यर्थः । **कनि** ।

स्यादेतत्। एवं सति बहुगोमत्केति न सिद्ध्येत् कपः प्रागुगिल्लक्षणङीप्प्रसङ्गात् ; इति चेत् ? मैवम्। अकृत एव समासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात्। स च विभक्तेः

शब्दरत्नम्।

नसम्भवादेकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव टापि कनः पूर्वं टाबभावे आतःस्थानिकत्वाभावाद्विकल्पासिद्धिरिति भावः।

ङीप्प्रसङ्गादिति। अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति भावः। अकृत एवेति। इदं 'गोस्त्रियोः-''इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। समासान्ता इत्यत्र "तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्''इति हि तत्र भाष्यम्। 'अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एव' इत्यस्य 'प्रवर्त्तते' इत्यनेनान्वयः। क्व प्रवर्त्तते ? तत्राह--उत्तरपदस्येति। अनन्तरमिति शेषः। अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः। एतत्स्वरूपकथनम्। अवयवत्वे प्रमाणमाह—समासान्त इति। तच्छब्दवा-

भैरवी।

त्साद्यर्थेनैकार्थीभावापन्नस्याऽऽर्यशब्दस्य निष्कृष्य तस्य स्त्रीत्वेन योगासम्भवेनैव ततष्टाबभावस्योपपादयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम्, अस्य कनोऽत्यन्तस्वार्थिकतया तादृशयुक्तेरभावात्।

इदम्-अकृते एवेत्यादिना यदुक्तं तत्। एवञ्च यस्य स्त्रीत्वेन योगोऽन्यपदार्थबोधकन्तत्तस्योगिदन्तत्वाभावान्न ङीपः प्राप्तिरिति भावः। आवश्यकश्चायमर्थोऽन्यथा 'बहुकुमारीकः' इत्यादौ कबुत्पत्तेः प्रागुपसर्जनह्रस्वत्वस्य प्रवृत्तिः स्यात्। अलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासान्तप्रवृत्तौ तु अन्यपदार्थविशेषणतापन्नार्थप्रातिपदिकान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावान्न ह्रस्वस्य प्राप्तिः। उत्तरपदस्येत्यादिकथनस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वशङ्कां वारयति–एतत्स्वरूपेति। तच्छब्देति। चरमावयववाच्यत्वादित्यर्थः। यद्यस्य चरमावयवत्वं विवक्षितन्नाभविष्यत्तदा समा-

भावप्रकाश।

अन्तरङ्गत्वादिति भावः। यत्तु कुत्साद्यैकार्थीभावापन्नस्यार्यशब्दस्य निष्कृष्य स्त्रीत्वेन सम्बन्धस्य दुर्वचत्वान्मध्ये टाबभाव इति। तन्न, अत्यन्तस्वार्थिकत्वेन तथा युक्तेर्दुर्वचत्वात्। तद्ध्वनयन्नाह–**समुदायविति।** एतेनोक्तरीत्या लोहितिका लोहिनिकेत्यनयोरपि सिद्धिरित्यपास्तम्। यत्तु अकृत एवेत्यादि सिद्धान्त इत्यन्तग्रन्थमनूद्य तत्र पक्षान्तरे दोषानुद्धारात् सरूपसूत्रस्थभाष्यादुत्तरपदस्यान्ताः कृते समासे एवेत्यस्य लाभेन तद्विरोधापत्तेश्च, बहुचर्मिकेत्यत्र प्रत्ययस्थादिति इत्वानापत्तेश्च पुरस्तादिति पद्मोऽसुप इति निषेधापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, तत्रैव भाष्यकृतैव तस्योदाहृतत्वात्। किञ्च समासान्ता इत्यत्र समासतत्पुरुषादिपदानां लक्षणायां मानाभावः। एवं च कृते एव समासे सुब्लुकि च समासस्योत्तरपदस्य वाऽवयवाः समासान्ता इति सिद्धान्तः। एवं च ङीब्विशिष्टस्यासमासत्वात्ततः प्रागेव कप्। ङ्यापोः सतोरसतोर्वा यस्तद्धितः प्राप्तस्तद्विषयक एवासौ नियमो नत्वतादृक्समासान्तविषयक इति तत्स्वारस्यात्। नच लिङ्गविशिष्टेत्यनया सोऽपि प्राप्नोत्येवेति वाच्यम्। प्रकृतिग्रहणे इत्येव सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणेन संज्ञान्तरेण तदुपस्थितौ सा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनात्। अन्यथा बहुगोमतीकेत्यपि पद्मो स्यात्। तदनित्यत्वेन समाधानं त्वगतिकगतिकम्। "अन्तः'' इति सूत्रे "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु''इति सूत्रे च समासस्यैवावयव इति भाष्यादिपर्यालोचनया लभ्यते। गोस्त्रियोरिति सूत्रभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः, उक्तविरोधात्। प्रियपथः प्रियगव इत्यादावात्ववृद्ध्योः प्रसङ्गाच्चेति रत्नाकरकृदुक्तं तन्नेति ध्वनयन्नत्र प्रकरणे व्याचष्टे–**इदमित्यादि। हि**–यतः। बहुकुमारीक इत्यादौ कपः प्रागन्तरङ्गोपसर्जनह्रस्वप्राप्तिनिरासार्थं कनोऽन्तरङ्गत्वं समानेतुमेवमुक्तम, तन्न। एतेन लक्षणायां मानाभाव इत्यपास्तम्। एवं च तस्यैकदेशयुक्तित्वे मानाभाव इति भावः। ङ्याब्ग्रहणे कृतेऽकृते चास्यावश्यकत्वं ध्वनयितुमेवकारद्वयोपादानं मूले। अत एव व्यवहितान्वयशेषपूरणाभ्यां व्याचष्टे–**अलौकिके इति।** एतदुक्तिवैयर्थ्यं निराचष्टे–**एतदिति। तच्छब्देति।**

पुरस्तादित्येके । परस्तादिति पक्षे तु तद्धितान्तत्वात् सुब्लुकि पुनः सुपि चाकृते

शब्दरत्नम् ।

च्यत्वादिति भावः । समासस्यैवायमन्तावयव इति "अन्तः" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इत्येके इति। अत्रारुचिबीजं तु समासार्थवाक्यस्यान्त इति "गोस्त्रियोः–" इति सूत्रस्थ-भाष्यस्य च वाच्यार्थविरोधः । न हि सुब्रहितं समासार्थं किन्तु तद्विशिष्टमेव। किं च ततः पूर्वं कपि ततः समाससंज्ञायां सुब्लुकि टापि बहुचर्मिकेत्यादावापः सुपःपरत्वादित्वानापत्तिः । तत्र विभक्त्यन्ते ऽन्यपदार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वस्य तदन्तेऽसत्त्वात्सुब्लुकः पूर्वं कबन्ताट्टाबिति वक्तुमशक्यमिति । परस्तादिति पक्षे त्विति । न च विशिष्टस्य सुबन्तत्वाभावेन सुबन्तात्तद्धित इति सिद्धान्तविरोधः । तेषामतिरिक्तार्थाभावेन परिपूर्णस्पदमिति न्यायाविषयतया तस्य सिद्धान्तस्य समासान्तविषये ऽभावात् । एवं समा-

भैरवी ।

सादित्येवावक्ष्यत् । समासस्यैव—समासार्थवाक्यस्यैव । एवकारेणोत्तरपदावयवत्वमतनिरासो ध्वनितः । नचास्योत्तरपदानवयवत्वे 'द्विपुरी'इत्यत्र समुदायस्य कथं स्त्रीत्वमिति वाच्यम्, लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेन खट्वादिशब्दवत्समुदायस्य स्त्रीवाचकत्वस्वीकारात् । इति सूत्र इति । स्वरविधायक इति शेषः । अत्र–पुरस्तादिति पक्षे । सूत्रस्थभाष्येति । "तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्"इत्युक्तभाष्येत्यर्थः । नहि सुपः पुरस्तादिति पक्षस्वीकारे भाष्यकारीयवाक्यवाच्यार्थविरोधमात्रमेव दोषः, किन्तु लक्ष्यासिद्धिरपीत्याह—किञ्चेति । ततः पूर्वम्—सुपः पूर्वम् । ननु सुब्लुकः पूर्वमेव कबन्ताट्टापि कृते लुकः प्रवृत्त्या न टापः सुपः परत्वमत आह—तत्रेति । तदन्ते—कबन्ते । असत्त्वादिति । तन्मते कबन्ते स्त्रीबोधकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । आरोपितस्यान्यत्रारोपे मानाभावादिति भावः । परस्तादिति पक्षे त्विति । तुना न पूर्वोक्तभाष्यवाच्यार्थोपपत्तिरेव फलं, किन्तु विशेषान्तरमपीत्याह—पुनः सुपि चाकृत इति । तथाच 'बहुचर्मिका' इत्यस्य सिद्धिः स्पष्टैव । विशिष्टस्य—वाक्यस्य । समाधत्ते—तेषामिति। समासान्तानां यद्यपि प्रत्ययेतिमहासंज्ञाकरणेन प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वमस्ति, तथापि तदतिरिक्तोऽर्थो नास्ति। अत एवात्यन्तस्वार्थिकत्वव्यवहारस्तेषाम् । एवञ्च—उक्तन्यायस्य समासान्तविषये अभावे च । तद्धि-

भावप्रकाश ।

चरमावयववाच्यन्तशब्देत्यर्थः । अन्यथा समासादित्येव सिद्धे तदुपादानं व्यर्थमिति भावः । समासस्यैवेति । उक्तभाष्यैकवाक्यतया तदर्थकवाक्यस्यैवेत्यर्थः । एतेन मूलकैयटाद्यभिमतोत्तरपदावयवत्वनिरासः; द्विपुरीत्यादितत्फलानामन्यथासिद्धेः । एतेन पक्षान्तरे दोषानुद्धारादित्यपास्तम् । अन्त इति सूत्रे इति । स्वरविधायके इत्यर्थः । एतेन तत्पर्यालोचनया तथाऽलाभ इत्यपास्तम् । तदुक्तं बहुचर्मिकेति दोषमुद्धरति–अत्रेत्यादि । एतेन पुरस्तादिति पक्षः कैश्चिदुन्यस्तः स उक्तदोषापत्त्या उपेक्ष्य इति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । संज्ञायां–प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः । ननु तत्र कप्यपि समाससंज्ञासमकालं तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे समासप्रातिपदिकसंज्ञासमकालं टापि ततः सुब्लुक्यप्यसुप इति निषेधाभावेनेष्टसिद्धिरत आह–तत्रेति । बहुचर्मिकेत्यादावित्यर्थः । तत्र तेन यत्तद्बोधकत्वं तस्य तदन्ते कबन्ते असत्त्वात् । आरोपितस्यान्यत्रारोपे मानाभावाददर्शनाच्चेत्यन्वयार्थः, एवं चास्त्रीत्वादेव प्राक् न टाबिति भावः । सत्त्वादितिच्छेदेन व्याख्यानं त्वध्याहारप्रसङ्गान्नोचितम् । विशिष्टस्य–वाक्यस्य । तेषां–समासान्तानाम् । न चार्थाभावेनेत्येव सिद्धे ऽतिरिक्तेत्यधिकमिति वाच्यम् । प्रत्यय इति महासंज्ञानुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थापेक्षया ऽतिरिक्तः परं वाच्यो द्योत्यो वा नास्तीत्यन्यदेतत् । द्वावित्यादिवच्च नान्यतरवैयर्थ्यम् । इयमेवात्यन्तस्वार्थिकेष्वपि प्रातिः । अत एव च स्वार्थिक इति तत्र व्यवहारः । अत्यन्तत्वं तु कुत्साद्यप्रवेशेनेति भावः । न्यायेति । तन्मूलभूतेत्यादिः । एवमिति । यथोक्तरीत्या तत्सिद्धान्ताभावस्तत्र तथेत्यर्थः। एवंचेत्यपाठः । इत्यस्या-

समास इति सिद्धान्तः । तस्मादन्तरङ्गादपि तद्धितात्प्राङ् ङ्यापोः प्रवृत्त्यर्थं ङ्याब्ग्रहणमिति स्थितम् ।

शब्दरत्नम् ।

सान्तेषु "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इत्यस्यासम्बन्ध एव । तस्यामवस्थायां वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः । **तद्धितान्तत्वादिति** । प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः । **पुनः सुपि चाकृते इति**। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्समाससञ्ज्ञा । कपस्तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणम् । सुपि च कृते इति क्वाचित्कः पाठः प्रामादिकः । यद्यपि तत्र पाठे अलौकिकविग्रहवाक्ये ऽपि अन्यपदार्थान्तर्भावेण एकार्थीभावारोपात् स्त्रीत्वसत्त्वेन पूर्वं टापि ततः सुपि आपः सुपः पात्वाभावाद् बहुचर्मिकेत्यत्रेत्वसिद्धिरस्ति, तथापि तदुत्पत्तिपर्यन्तं समाससंज्ञाया अप्रवृत्तौ मानाभावात् । न च सुबन्तत्वाभावः । अनेन सुपा समुदायस्य सुबन्तत्वेऽपि उत्तरपदमात्रस्य तत्त्वाभावात् । पूर्वपदस्य सुबन्ततायाः प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात् । एवं च पूर्वं तत्करणे फलाभावः । बहिर्भूतसंख्याकारकसापेक्षसुपस्तस्यामवस्थायां तदनभिव्यक्त्याऽप्रवृत्तेश्च । वस्तुतस्तु तद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव विरोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञेति बोध्यम् । यौगपद्यासम्भवे एव शास्त्राणां क्रमप्र-

भैरवी ।

तान्तत्वस्य सुब्लुगप्रयोजकत्वादाह—प्रातिपदिकत्व इति ।

ननु यदि पुनर्न सुपस्तदा समाससंज्ञैव कथमत आह—प्रत्ययेति । ननु यदि प्रत्ययलक्षणेन समाससंज्ञां स्वीकरोषि तदा समासान्तम्परित्यज्य सा स्यादिति कथं समासान्तस्य समासग्रहणेन ग्रहणमत आह—सा चेति । समुदायस्य—सुबन्तसमुदायस्य । तद्ग्रहणेन—समासग्रहणेन । तदन्तेति । समासान्तप्रत्ययान्तेत्यर्थः । अत्र क्वचित्कपस्तद्वाक्येत्यादिपाठः । उक्तार्थमेव शङ्कासमाधानाभ्यान्द्रढयति—नचेत्यादिना । उत्तरपदत्वेचेति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधादुत्तरपदस्य सुबन्तत्वसिद्धये सुबुत्पत्तिरवश्याभ्युपेयेति तद्भावः । अनेन—समुदायोत्तरजायमानेन । तत्त्वाभावादिति । सुबन्तत्वाभावादित्यर्थः । नच 'उत्तरपदत्वे' इति निषेधोऽस्त्येवेति वाच्यम्, उत्तरपदस्य यत्र कार्यित्वन्तत्रैव तत्प्रवृत्तेरङ्गीकारात् । एवञ्च—प्रत्ययलक्षणेनोपपत्तौ च । पूर्वमिति । समाससंज्ञातः पूर्वमित्यर्थः । तस्यामवस्थायाम्—समाससंज्ञाप्रवृत्तिप्राक्कालिकावस्थायाम् । तदनभिव्यक्तया—संख्याकारकानभिव्यक्तया । पूर्वोक्तः शास्त्रप्रवृत्तिक्रमोऽभ्युपगमवादेनेत्याशयेनाह—वस्तुतस्त्विति ।

भावप्रकाश ।

प्यसम्बधएवेति पाठः । तद्धितान्तत्वस्य सुब्लुकि अहेतुत्वादाह–**प्रातीति** । **संज्ञेति** । कपः पूर्वभागस्येति भावः । कथं तर्हि तदन्तस्य तत्त्वमत आह–**कप इति** । **प्रामादिकेति**। एतेन कौस्तुभेऽपि तथा दृश्यमानस्तथेति सूचितम् । उक्तमपि द्रढयितुं शङ्कते—**नचेति** । उत्तरपदस्येति शेषः । तत्रोत्तरपदत्वे चेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अतस्ततः प्राक् तदुत्पत्तिरावश्यकीति भावः । **अनेन**–समुदायोत्तरं जायमानेन । **तत्त्वाभावात्**–कार्यित्वाभावात्। तथाच "उत्तरपदत्वेच"इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणेनैवेति पाठः,तत्फलितमाह–**एवंचेति**। प्रत्ययलक्षणेनोपपत्तौ चेत्यर्थः। **पूर्वं**–समाससंज्ञातः। **तस्यामिति** । समाससंज्ञाप्रागवस्थायामित्यर्थः । **तदनभीति** । तादृशसंख्याकारकानभीत्यर्थः । सर्वथा तथा पाठासाङ्गत्यं

सरला ।

कपस्तद्वाक्यावयवत्वेनेति । अत्र 'सा च समुदायस्य तद्ग्रहणेन' इति भैरवमिश्रानुसारी क्वचित्पाठः।

यत्त्वाहुः—आब्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति, तदनेन प्रत्युक्तम् ।

शब्दरत्नम् ।

वृत्त्यङ्गीकारादिति दिक् ।

यत्त्वाहुरिति । ङीग्रहणन्तु लोहिनिकेत्यर्थमिति तद्भावः । अनेनेति । आर्यके-त्यस्यासाधनेनेत्यर्थः ।

भैरवी ।

दिगिति । दिगर्थस्तु–यत्तु सरूपसूत्रस्थभाष्यात्समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वमिति लभ्यते । तत्र हि–"कृतद्वन्द्वानामेकशेषः" इति पक्षे ऋक्च ऋक्च ऋचावित्यत्र "ऋक्पूः" इति समासान्ते कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न स्यादिति दूषणमुक्तं तस्यावसरः समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वपक्षे इति मूलोक्तः समुदायावयवत्वपक्षोऽयुक्त एवेति; तन्न, समासान्तानामलौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि कृतद्वन्द्वानाञ्चेदेकशेषः, तदा 'ऋग्भ्याम्' इत्यत्राप्यकारप्रत्ययस्य पूर्वम्प्रवृत्तिः स्यादिति रूपासिद्धेः स्फुटत्वात् । नचैवमपि "ऋक्च ऋक्च ऋचौ समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति" इति भाष्याक्षरास्वारस्यमिति वाच्यम्, कृतद्वन्द्वानामेकशेषपक्षे तस्य भाष्यस्य प्रवृत्तत्वादिति तस्य द्वन्द्वे कृते लुकि च समासान्तप्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य न सारूप्यमित्याशयात् । किञ्च यदि प्राग्भागस्य सारूप्यमादायैकशेषस्य प्रवृत्तिस्तदा 'ऋचे' इति स्याट्टापः प्रसङ्गादिति ऋचावित्यस्यासिद्धिप्रतिपादने तात्पर्यात् । यदि समासपदस्य "तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्" इति न्यायेन समासालौकिकवाक्ये लक्षणाकल्पनायाङ्गौरवमिति; तदपि न, उत्तरपदावयवत्ववादिमतेऽपि समासतत्पुरुषादिपदस्य समासतत्पुरुषादिसम्बन्ध्युत्तरपदे लक्षणाकल्पनाया अविशेषादिति । यदप्यकृतेति सिद्धान्तग्रन्थमनूद्य बहुचर्मिकेत्यत्र सुपः प्राक् समासान्तप्रवृत्तावसुप इति प्रतिषेधादित्वानापत्तिरिति दूषणाभिधानम्; तत्स्थवीयः, सुपः प्रागिति पक्षस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वात् । यच्च 'प्रियपथः' प्रियगवः' इत्यत्रालौकिके प्रक्रियावाक्ये समासान्तानाम्प्रवृत्तावात्ववृद्ध्योः प्रवृत्त्यापत्तिरिति, तदपि न, "सुपो धातु" इति लुग्विषये विभक्तिनिमित्तककार्याप्रवृत्तेः सुप्रसिद्धेरिति ।

यन्मूले आब्ग्रहणस्यैव स्पष्टार्थत्वमुक्तन्तत्र बीजमाह––ङीग्रहणं त्विति ।

ङ्यापोर्विषये व्यवस्थायाः समत्वादाह मूलकारो वस्तुत इत्यादि । क्रमेण बोधे बीजमाह-

भावप्रकाशः ।

ध्वनयितुमाह–वस्तुतस्त्विति । दिगिति । तदर्थस्तु 'प्रियपथः' इत्यादावकृतेत्यनेन दोषाभावः समासान्तविधौ तदप्रवृत्त्या बहुगोमतीकेत्याद्यनापत्तिश्च । अत एव संज्ञान्तरेणेत्यादिकल्पनानैष्फल्यं च । तत्र कल्पनायां "बहुव्री.हेः"इत्यत्रत्यभाष्यविरोधश्च । सरूपसूत्रभाष्यमपि मम सुयोजमिति न तद्विरोधः । "द्वित्रिभ्याम्" इति सूत्रभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति ।

यत्त्वाहुरितीति । हरदत्तानुवादं प्रकाशकृतः कुर्युरित्यर्थः । अयं भावः, "ङ्यग्रहणे कथं लोहिनिकेति? लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेतिवक्ष्यति"इति भाष्ये उक्तम् । एवंच 'एतिका, एनिका' इति सिध्यर्थं वचनान्तरारम्भे सुतरां गौरवं, ततो वरं ङीग्रहणमेवोक्तार्थकम् । एवं च भाष्यमुपलक्षणम् । एवमापोऽग्रहणे शङ्कासमाध्योरेवास्वाद्यर्थमेव तदिति । तदाह–ङीग्रहणमिति । लोहिनिकेति । उपलक्षणमेनिकेत्यादेरपि । असाधनेनेति । भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे ङीग्रहणमपि व्यर्थम् । उपलक्षणत्वेऽस्यापि तत्त्वे अर्द्धजरतीयानौचित्यादिति भावः । वस्तुतस्तु कुत्सितसूत्रभाष्यपर्यालोचनयोपलक्षणत्वमर्धजरतीयत्वं च नायाति । एवं च वक्ष्यमाणन्यायसिद्धार्थानुवादकत्वात् ङ्याब्ग्रहणस्यात्यन्तस्वार्थिकेऽसम्बन्धेन लोहिनिकेति रूपस्य भगवता वचनेनैव साधितत्वेनैनिकेत्यादिप्रयोगा असाधव एव । इदमेव ध्वनयितुं ङीग्रहणं तु लोहिनिकेत्यर्थमित्येवोक्तं न त्वादिघटितमिति । तद् ध्वनयन् मूलकृदाह–वस्तुतस्त्विति । अत्र मान्याः–निष्कर्षस्य न्यायमूलकत्वेऽर्थवति

वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति निष्कर्षः। सुपः प्रागेव च ङ्यापौ प्रवर्त्तेते, स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम्।

शब्दरत्नम्।

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तौ, प्रागेव ङ्यापोः प्रवृत्तौ च बीजमाह—**स्वार्थादीति**। स्वार्थ-द्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेत्यर्थः। स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तम्। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वं जात्यादिज्ञानं, ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानं, ततः स्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्य ज्ञानं, ततो विजातीयक्रियाकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं, ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा, तन्निवृत्तौ हि बहिर्भूतकुत्सादियोग इति "कुत्सिते" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं च ज्ञानक्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव। यद्यपि लोकानां बोधो न क्रमेण तथाऽपि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकृत्कल्पितोऽयं क्रमः। अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात्। प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गादौ ङीबादिविधानादिति बोध्यम्। अत एव "घकालतनेषु-" इति चरितार्थम्। स्पष्टं चेदम्--"अचः परस्मिन्-" इत्यत्र भाष्यकैयटयोः। एवं चैतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव ङ्याब्ग्रहणम्। अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य तस्य

भैरवी।

स्वार्थ इत्यादिना। जात्यादीति। आदिना गुणक्रिययोः परिग्रहः। स्वमात्रेति। सङ्ख्याकारकयोस्तु भिन्नपदार्थापेक्षत्वमिति तयोरुपस्थितेरादौ न सम्भव इति भावः। तज्ज्ञानमिति। पूर्वमाकाङ्क्षितत्वेनेत्यादिः! आकाङ्क्षेति इतरान्वयार्थमिति शेषः। लिङ्गादौ ङीबादीति उभयत्रादिना ङ्याबन्तात्स्वादेः परिग्रहः। अत एव–परिपूर्णस्यैवान्यत्रान्वयादेव। फलितार्थमाह--एवञ्चेति। उक्तन्यायेनेष्टसिद्धौ चेत्यर्थः। अनुवाद एवेति। एतेन सूत्रभाष्ययोरविरोध इत्येतदभिहितम्। यत्तु ङ्याब्ग्रहणसामर्थ्यलब्धनियमाकारे यत्तद्धितपदन्तस्य तद्धितसामान्यपरत्वमिति बुध्वा मौलग्रन्थोपरि यद्येवन्तर्हि बहुगोमतीका इति स्यादिति दूषणाभिधानं, तन्न युक्तं, तत्रत्यतद्धितपदस्य सार्थकतद्धितपरत्वादित्येतद् ध्वनयन्नाह--अत्यन्तेति। तस्य–

भावप्रकाश।

तद्धिते तथा सुवचत्वेऽपि अत्यन्तस्वार्थिकतद्धितानामन्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकादुत्पत्तावबाधकेन ङ्याब्ग्रहणावश्यकत्वमित्याशङ्क्य निष्कर्षे "घकालतन" इत्यनेन सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेर्ज्ञापनादिति हेतुर्बोध्यः, प्राक् तयोः प्रवृत्तौ स्वार्थादीति हेतुरिति व्याचख्युः; तदफलं, न्यायेनैव निर्वाहात् ऐकरूप्ये सम्भवति वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात्; तद् ध्वनयन्नाह–**सुबन्तादित्यादि**। एतेन मान्यरीत्या वदन् दण्डी परास्तः। अत एव मूले एकहेतुकसाध्यद्वयसमुच्चायकश्चः प्रयुक्तः। तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यर्थमाह--**स्वार्थेत्यादि**। आदिना गुणादिपरिग्रहः। **स्वमात्रेति**। संख्याकारकयोस्तु भिन्नपदार्थापेक्षत्वमिति भावः। **ज्ञानं**–पूर्वमाकाङ्क्षितत्वेनेत्यादिः। **अर्थाकाङ्क्षेति**। इतरान्वयार्थमिति भावः। **तन्निवृत्ताविति**। विभक्त्यर्थाकाङ्क्षानिवृत्तावित्यर्थः। **हि**–यतः। परिपूर्णत्वात् न तु ततः प्रागिति भावः। आदिना ङ्यन्ताद्युद्देशेन स्वादिविधानादिति ग्राह्यम्। ऐकरूप्यार्थमेवाह--**अत एवेति**। परिपूर्णस्यैवान्यत्रान्वयादेवेत्यर्थः। तत्त्वं च निवृत्तलिङ्गसंख्यादिविषयकाकाङ्क्षत्वमिति भावः। फलितमाह--**एवंचेति**। स्वोक्तमूलन्यायेनेष्टसिद्धौ चेत्यर्थः। **अनुवाद एवेति**। तेन सूत्रभाष्ययोर्न विरोध इति भावः। यत्तु वस्तुतस्त्वित्याद्यवधेयमित्यन्तमनूद्य तन्न, तत्प्रत्याख्यानस्य पातञ्जलत्वात्समासान्तानामपि ङ्यन्तादुत्पत्तिप्रसङ्गात् बहुगोमतीकेत्येवापत्तौ बहुगोमत्केत्याद्यनापत्तेश्च। नच तत्राकृत एवेत्याद्युक्तौ वतिरिति वाच्यं, त्वत्कृतङ्याब्ग्रहणखण्डनस्य सर्वलक्ष्यासंग्राहकत्वादिति रत्नाकरोक्तं, तत् खण्डयति–**अत्यन्तेति**। **तस्य**–ङ्याब्ग्रहणस्य। एवंच तद्धितशब्द–

सुङस्योरिति । सोरुकारः "अर्वणस्त्रसौ-"इत्यत्र विशेषणार्थः । असीत्युक्ते ह्यसकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च, 'वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु' इति न सिद्ध्येत् । ङसेरिकारो "युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्" इत्यत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति । यदि तु "एकवचनस्य च" इत्यत्र 'पञ्चम्या'इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य ङसोऽत्र ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तर्हि "टाङसिङसाम-" इत्येतदर्थः । जश्शसोर्जकारश-

---

शब्दरत्नम् ।

निवृत्तेरुक्तन्यायविषयाभावाच्च समासान्तेषु न दोषः । अत्यन्तस्वार्थिके कन्यार्यिकेत्येव यद्यभिधानमस्ति । लोहिनिकेत्येतत्सिद्ध्यर्थं च "लोहितात्लिङ्गबाधनं वा" इति कार्यमेवेति भावः । स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ।

पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेरिति । तृतीयाव्यावृत्तये इति भावः । **टाङसीति** । तत्रे-

भैरवी ।

ङ्याब्ग्रहणस्य । निवृत्तौ हेतुमाह-उक्तन्यायेति । तेषामर्थाभावेनोक्तन्यायविषयताया अभावादित्यर्थः । इत्येवेति । एतेन'आर्यका'इत्यस्य सिध्यर्थन्तत्रापि ङ्याब्ग्रहणसम्बन्ध इति निरस्तम् । कार्यमेवेति । अत एव भाष्ये सामान्यतो नियमाभिप्रायेण समासान्तेषु दोषः । बहुगोमतीकेति स्यादिति परेण दोषोद्भावने कृते "न दोषः, तेऽपि स्वार्थिकाः" ततः "परत्वात्समासान्ताः" इत्युक्तम् । ततः "कथं हरिणिकेति ? प्रकृत्यन्तरं सः । कथं लोहिनिकेति ? वक्ष्यत्येतत् लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा" इति प्रतिपादितम् । एवञ्च 'एनिका' आर्यका' इत्यनयोरभाव एवेत्याशयवानाह--स्पष्टञ्चेदमिति । अत्यन्तस्वार्थिकतरबादेरपि ङ्याबन्तादनभिधानमेव ।

तृतीयेति । **एतेन तदनुवृत्तिरवश्यङ्कर्त्तव्येति सूचितम्** । तत्र-टाङसीतिसूत्रे । इष्टस्येति ।

भावप्रकाश ।

समासान्तातिरिक्तपर इति भावः । निवृत्तौ हेतुमाह-**उक्तेति** । अर्थाभावादिति भावः । **अस्तीति** । एतेन तत्रार्यकेत्यस्यापि सिध्यर्थमेतदित्यपास्तम् । **कार्यमेवेति** । तथाच'एतिका'इत्येव सूत्रमतेऽपि, तत्र यद्यभिधानमस्ति । अत एव भाष्ये ङ्याब्ग्रहणस्य तदर्थत्वे "समासान्तेषु दोषः-बहुगोमतीकेति स्यात् । न दोषः । तेऽपि स्वार्थिकाः, तत्र परत्वात्समासान्ताः" इति प्रत्याख्यानेनेदमुत्तरम् अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य सूत्रमतेपि तन्निवृत्तिरित्याशयेन वा "कथं कालिकेति ? कालाच्चेति स्वार्थे कन् ,प्रत्ययस्थादितीत्वम् । कथं हरिणिकेति? प्रकृत्यन्तरं सः । कथं लोहिनिकेति? वक्ष्यत्येतत् लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा" इत्युक्तम् । एवं च'एनिका,आर्यका'इत्यादेस्तत्र कनि अभावः स्पष्ट एव, वचनाभावात् , एतस्य प्रकृत्यन्तरस्यासत्त्वाच्च, ङ्याब्ग्रहणस्य तत्रासम्बन्धाच्च । अन्यथा कथं कालिकेत्यादिग्रन्थानुत्थानापत्तिः । तादृशप्रयोगसाधकं भाष्यान्तरं तु नोपलभ्यते । लोहितादिति वचनमेव तत्र तदसम्बन्धे ज्ञापकम् । अत्यन्तस्वार्थिकतरबादेरपि ङ्याबाद्यन्तादनभिधानमेव । एवं च ङ्याब्ग्रहणं व्यर्थमेव । तदाह---**स्पष्टमिति, इत्यन्यत्रेति च** । **सूत्रेति** । प्रकृतसूत्रेत्यर्थः । एतेन सुबन्तात्तद्धित इति सिद्धान्तः सुपश्च प्रागन्तरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्यय इति प्रायसिद्धैव ङ्यापोः प्रवृत्तिरित्यनूद्य तन्न सुबन्तात्तद्धित इति सिद्धान्तो हि न्यायमूलकः । तथा हि, सुबर्थसंख्यादिसम्बन्धस्तद्धितार्थसम्बन्धापेक्षयाऽन्तरङ्गो, लिङ्गसम्बन्ध इव सुबर्थसम्बन्धापेक्षया, तथा च सुबपेक्षया स्त्रीप्रत्ययस्येव तद्धितापेक्षया सुपोऽप्युत्पत्तिः प्रागेवेति न्यायः । स च नात्यन्तस्वार्थिकेषु इति ङ्याब्ग्रहणमावश्यकम् । प्रातिपदिकादेव सुबपेक्षया परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च तदुत्पत्तौ बाधकाभावात् । ततो भाष्यं संलिख्यात एव तरबादेः स्त्रीप्रत्ययापेक्षया बहिरङ्गत्वमुक्त्वा कथं कालिकेत्यादिभाष्यस्यात्यन्तस्वार्थिकात्कनः स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीत्याशयः कैयटेन वर्णितः । हरदत्तोऽप्येवं बहुगोमत्केत्यादावकृत एवेत्यादिमूलोक्तैव गतिरितिखण्डनकृदुक्तमपास्तम् ।

व्यावृत्तये इति । अनेनावश्यकत्वं तस्या ध्वनितम् । **इष्टस्येति** । एकशेषे सौत्रत्वात्तदभावे चेति

कारौ "जसः शी" "तस्माच्छसो नः" इत्यनयोर्विषयविभागार्थौं। अन्यतरस्य नि- रनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न। जसो जकाराभावे औ इत्यस्याऽऽव् स्यात्। तत- श्च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सम्भाव्येत। एवं शसः शकाराभावे औटो ङित्त्वं स- म्भाव्येत। अतोऽसन्देहार्थं तत्करणौचित्यात्। औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहा- रार्थः। टाटकारस्तु "टाङसि" इति विशेषणार्थः। ङेप्रभृतीनां ङकारो "घेर्ङिति"

शब्दरत्नम्।

कारानुच्चारणे इष्टस्य यथासंख्यस्यानापत्तिरिति भावः। **ङित्त्वमिति**। ततश्च टिलोपः स्यादिति भावः। **विशेषणार्थ इति**। तत्फलन्तु "सुपां सुलुक्" इति सूत्रेणाऽऽकारादेशे इश्रादेशाभावः। **घेर्ङितीति**। न च "घेः सुपि गुणः" इत्येवास्तु "जसि च" इति नियमात्तु नाऽङिति प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। "पतये" इत्यर्थं "जसि च" इत्यस्यावश्यकत्वात्।

भैरवी।

सौत्रत्वादेकशेषस्याभावेऽपीत्यादि। यदि त्वत्र विधिसूत्रस्थक्रममाश्रय प्रवृत्तिरित्युच्यते तदा "ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ" इति सूत्रे ङसित्युच्चारणे षष्ठ्येकवचनस्य ग्रहणापत्तिर्दोषो बोध्यः। मूले–विभागार्थाविति। उभयोरनुच्चारणे इष्टस्य विषयविभागस्यालाभः स्यात्। नन्वेकस्योच्चारणमस्तु तावतापि तादृशविषयविभागो भविष्यतीत्याशयेनाह––अन्यतरस्येति। सम्भाव्येतेति। यदि तु "नाज्झलौ" इति सूत्रनिर्देशान्न वकारान्तत्वन्तदा प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। ततः–ङित्त्वसम्भावनायाम्। टिलोप इति। ङित्त्वसामर्थ्यादभत्वेऽपि टिलोपो लिहावित्यादौ स्यादित्यर्थः। आकारादेश इति। "या सुरथा रथीतमा" इत्यादिमन्त्रे यौ सुरथाविति प्राप्ते "सुपाम्" इति सूत्रेण प्रश्लेषेणाकारादेशोऽपि विधीयत इति भावः। इत्येवास्त्विति। घेरित्येवास्त्वित्यत्र तात्पर्यम्। इतरांशस्यानुवृत्त्या लाभात्। नियमादिति सुपि चेज्जस्येवेति नियमादित्यर्थः। इत्यर्थमिति। अत्र हि "पतिः समास एव" इति नियमाद् घित्वाभावेन घेरित्यस्याप्राप्तेरिति भावः। नच "ह्रस्वस्य गुणः" इति सूत्रस्य नियमार्थत्वकल्पनेनान्यत्र गुणो

भावप्रकाश।

शेषः। यदि त्वन्त्यपक्षे विधिसूत्रस्थक्रममादायेष्टसिद्धिरित्युच्येत तर्हि ङसिङ्योरित्येतदर्थो बोध्यः। **टिलोप इति**। दुहावित्यादौ डादेशे इवाभत्वेऽपि तत्सामर्थ्यादिति भावः। **आकारादेशे इति**। 'या सुरथा रथीतमा" इत्यादिमन्त्रे यौ सुरथौ रथीतमाविति प्राप्ते तेन सूत्रेण प्रश्लेषेणाकारस्यापि विधानादिति भावः। घेरित्येव सूत्रम्, अन्यदनुवृत्त्या लब्धम्। एतेन ङितीत्यस्य व्यावृत्तिस्तथा सति वाक्यार्थमाह– **घेरिति। आवश्यकत्वादिति**। तथा च तस्यानियामकत्वेनाङित्यतिव्याप्तिः। यत्तु "ह्रस्वस्य गुणः" इति नियमान्नातिव्याप्तिरिति, तन्न, सखे इत्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। एतेन तत्स्थाने "जसि च" इत्यतः प्राक् घेर्गुण इति सूत्रं कार्यं सुपीत्येत्रानुवर्त्यमिति शङ्काशय इत्यपास्तम्। "आण् नद्याः" इत्यादौ ङितीत्यनुवृत्ते

सरला।

नियमात्त्विति। अनुनासिकाघटितगुणाद्येकवचनेतरस्मिन् सुपि गुणश्चेज्जस्येवेति नियमादित्यर्थः। अनुनासिकघटितगुणाद्येकवचनसुब्विभक्तयश्च ङेङसिङस इति तिस्र एव तत्र ङकारकरणाभावे। अमो व्यावृत्तये अनुनासिकाघटितेति। शस्व्यावृत्तये एकवचनेति। तथाच जस्भिन्नानुनासिकाघटितगुणाद्येकवचनेतरसुब्विभक्तौ गुणो न भवतीति फलितम्। यद्यपि सप्तम्येकवचन ङिविभक्तिरपि तादृश्यति तत्रापि गुणो न प्रवर्तेत तर्हि तत्रेष्टैव तदप्रवृत्तिः, सिद्धान्तेऽपि "अच्च घेः" इत्यनेन बाधात्तदप्रवृत्तेरिति। अङिति चेज्जस्येवेति नियमस्तु न सम्भवति, ङे प्रभृतीनामपि ङकारकरणाभावेऽङित्त्वेन तद्व्यावृत्त्यापत्तेरिति।

इति विशेषणार्थः । पकारस्तु प्रत्याहारार्थः । एवं च सर्वेषां सफलत्वेऽपि संज्ञार्था इति प्राचो ग्रन्थोऽसङ्गत एव । सम्यग् ज्ञानं संज्ञा, तदर्थाः विशेषणार्था इति यावत् इति भङ्क्त्वा व्याख्यानेऽपि क्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितम् ।

'सुपः' ॥ "तिङस्त्रीणित्रीणि" इति सूत्रात् त्रीणित्रीणि इति पदं "तान्येकवचन–"इत्यादि सूत्रं च सम्पूर्णमनुवर्तत इति व्याचष्टे–सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना । एकश इति । एकैकमित्यर्थः । "सङ्ख्यैकवचनाच्च" इति वीप्सायां प्रथमान्तात् शस् । यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तम् । तदयुक्तम्, शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात् । येननाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस् इति सिद्धान्तात् ।

यत्त्वाहुः "सर्वस्य द्वे" इत्यत्र एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात् "तान्येक–" इति सूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति । तन्न, उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात् । "यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्" इत्युपक्रम्य हि "तद्यथा एकैकशो ददाति" इति भाष्ये उदाहृतम् । व्याख्यातं च कैयटेन–अल्पार्थोऽप्येकशब्दो ऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने "बह्वल्पार्थात्–" इति शस्प्रत्यय इति । न चैषोऽर्थः प्रकृते सम्भवतीत्यास्तां तावत् । राम इति । सञ्ज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे ऽर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, "करणाधिकरणयोश्च" इत्य-

---

शब्दरत्नम् ।

तान्येकेति । तत्रानुवृत्ततानीत्यस्य लब्धव्याकरणान्तरोक्तप्रथमादिसञ्ज्ञानीत्यर्थः ।

वीप्सायां द्विर्वचने इति । शसः कारकाद्विधानेन मङ्गलामङ्गलरूपार्थापेक्षणेन च

भैरवी ।

न भविष्यतीति वाच्यम्, हे सखे इत्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात् । "आण् नद्याः" इति सूत्रे ङितीत्यस्य सम्बन्धार्थं ङितीत्यावश्यकमिति ङकार आवश्यक इति भावः । मूले–प्राच इति । प्रक्रियाकृत इत्यर्थः । व्याख्यानेऽपीति । तट्टीकाकारकृत इति शेषः ।

तत्र–"सुप" इति सूत्रे । एवञ्च व्याकरणान्तरोक्तार्थस्य क्रोडीकार एव तानीत्युपादानस्य फलमिति ध्वनितम् । एतेन 'तानि' पदघटितसम्पूर्णसूत्रानुवृत्तिप्रदर्शनमत्रासङ्गतं, तानीत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोगादिति यत्तदेवासदिति सूचितम् । नच तासां संज्ञानामप्रकान्तत्वात्कथन्तच्छब्देन तासां लाभ इति वाच्यम्, तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् । प्रथमादीति । आदिना द्वितीयादिसंग्रहः । ताश्च संज्ञाः स्त्रीलिङ्गाः । "प्रथमायाश्च द्विवचने" इत्यादिनिर्देशात् । मूले–उभयमिति । शसि परे वा द्विर्वचनमिति वचनस्य ज्ञापनादिति शेषः ।

अर्थापेक्षणेनेति । एतत्प्राचामनुरोधेनोक्तम्, "अधिकापेक्षं बहिरङ्गमित्यस्य स्वमतेऽभावात् ।

भावप्रकाश ।

रावश्यकत्वाच्चेति भावः । मूले–प्राच इति । प्रक्रियाकृत इत्यर्थः । व्याख्यानेऽपीति । प्रकाशकृते इत्यर्थः ।

यत्तु 'तानीत्यादि कृत्स्नं सूत्रमनुवर्त्तते' इति मूलमनूद्य तत्र तानीत्यनुवृत्तौ प्रयोजनं चिन्त्यमिति खण्डनकृतोक्तं तानीत्यस्याननुवृत्त्या कृत्स्नं सूत्रमित्यसंगतेरिति रत्नाकरकृतोक्तं च, तदसदिति ध्वनयन्नाह–तत्रेति । सुप इत्यत्रेत्यर्थः । तत्फलं तु व्याकरणान्तरोक्तार्थक्रोडीकारसूचनमेव । एतेन तद्विहायानुवर्त्तत इति दण्डी परास्तः । तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादाह–लब्धेति । आदिना द्वितीयादिसप्तम्यन्तानां संग्रहः । ताः स्त्रीलिंगा बोध्याः । अत्र मान्योक्तिस्तु न मूलपरममूलाक्षरस्वारस्यावहेत्युपेक्षिता । मूले प्राचा प्रक्रियाकृता । यत्त्वाहुरिति प्रकाशकृत इत्यर्थः । निर्देशाच्चेति । "शसि वा द्विर्वचनम्"इति ज्ञाप

शब्दरत्नम् ।

बहिरङ्गतया द्विर्वचने कृते शस् इति भावः। यद्यपि क्वचिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति तथाऽपि "यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्, यथैकैकशो ददाति" इत्यादिभाष्योक्त्या "अल्पार्थैकैकशब्दाद्वीप्सायां द्विर्वचने "बह्वल्पार्थात्—" इति शस्" इति कैयटोक्त्या च प्रकृते तद्वक्तुमशक्यम्। न चैवम् 'ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया ते सर्वे सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः" इति "अइउण्" सूत्रस्थभाष्ये एकैकश इति प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्। 'एक'इति प्रधानार्थकसम्बोधनसत्त्वेनैकश इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विर्वचनकल्पनापेक्षया मदुक्तस्यैव

भैरवी।

यदुक्तम्मूले 'शसैव वीप्साया उक्तत्वेन'इत्यादि तदेवायुक्तमुक्तार्थानामपि 'द्वौ व्यतिलुनीते' इति प्रयोगदर्शनादिति खण्डनकारोक्तिङ्खण्डयति–यद्यपीत्यादिना। वक्तुमशक्यमिति। तद्धितेनैव वीप्सोक्तिसम्भवादिति भावः। एवम्–उक्तरीत्या एकैकश इति प्रयोगस्यासाधने। ऋषिसहस्रमिति। अत्र कर्मधारयसमासः, सहस्रमृषय इत्यर्थः। एतद्वाक्यं वित्तेन क्रीत्वा पुनर्दत्त्वेति रीत्याऽन्यत्र व्याख्यातम्। सहस्रदक्षिणा इति। अस्य सहस्रन्दक्षिणा गोरूपा येषान्दातृणामित्यर्थः। एतेन सहस्रगोदानफललाभस्तेषामिति सूचितम्। असङ्गतिरिति। कैयटोक्तरीत्या असङ्गतिरित्यर्थः। अत एव तद्भाष्यप्रयोगादत्यन्तस्वार्थिकोऽपि शसस्तीत्यनुमीयते। अत एव 'प्रायशः' इत्यस्यापि सिद्धिरिति स्वार्थिकशसन्तस्य द्विर्वचनमिति तद्भावः। उक्तस्य भाष्यप्रयोगस्यान्यथोपपत्तिमाह––एकेतीति। नच त्यदादीनां सम्बोधनाभावात्कथमेतदिति वाच्यम्, 'हे स' इति भाष्यीयप्रयोगदर्शनेन तस्य निषेधवचनस्यौत्सर्गिकत्वात्। ननु स्वार्थिकमत्र द्वित्वमित्येव कल्पनाऽत्रास्त्वित्यत आह––एतद्भाष्येति। परोक्त

भावप्रकाश।

नादिति शेषः। शस इति। शसोऽपीत्यर्थः। तथाचोभयोर्बहिरङ्गयोः परत्वाद् द्वित्वं, तदाह–कृते इति। खण्डनकारोक्तं समाधिं निराचष्टे–यद्यपीति। क्वचिदिति। 'द्वौ व्यतिलुनीते' इत्यादावित्यर्थः। तथाचात्र द्वयोर्वीप्साबोधकत्वे न क्षतिरिति भावः। अशक्यमिति। तद्धितेनैव तदुक्तिसंभवादिति भावः। एतेनोक्तभाष्यप्रयोगादत्यन्तस्वार्थिकोऽपि शसस्तीति ज्ञाप्यते। तेन प्रायश इत्यादिसिद्धिः। एवं चात्रापि स्वार्थिकं शसं कृत्वा वीप्सायां द्वित्वमित्यदोष इति प्रकाशकृतः पक्षान्तरत्वेनोक्तसमाधिरपि निरस्तः। खण्डनकाररत्नाकरोक्तसमाधिं निराचष्टे–नचैवमिति। सर्वस्येत्यत्रत्यप्रयोगस्य कैयटार्थाङ्गीकारे इत्यर्थः। ऋषिसहस्रमिति कर्मधारयः, सहस्रम् ऋषय इत्यर्थः। ननु स्वस्याप्रतिग्रहीतृत्वेनैकन्यूनता, न च पुनर्दानं दत्ताया अन्यस्वत्वाक्रान्ततया तदसंभवादिति चेन्न। वित्तेन क्रीत्वा क्रीत्वा प्रत्येकं दत्त्वा दत्त्वा पुनर्दत्त्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इति तदर्थात्। सहस्रं दक्षिणा गोरूपा येषां दातॄणां ते इत्यर्थः। तथा च गोसहस्रदानफला एव ते न त्वेकगोदानमात्रफला इति भावः। असंगतिरिति। कैयटोक्तरीत्या तत्र द्वित्वशसोर्विषयभेदस्यार्थासंगतया दुर्वचत्वात्। अत एव तत्र शसन्तस्य प्रत्येकमिति कैयटेनार्थो वर्णितः। तथा च तत एव शसि वा द्वित्वं स्वार्थिकशस् चानुमीयते। तथाच प्रकाशो व्याख्यातः। अन्यविषयत्वादिति मूललेखो निरस्तश्च। तत्र 'केचिदाहुरल्पार्थोऽपि'इत्यादिकैयटोक्त्या तस्याप्यत्रैव तात्पर्यात्। अन्यत्रावश्यकतया व्याख्यानेन निर्वाहे क्लिष्टव्याख्यानस्यात्रान्याय्यत्वान्माधवादीनामप्यत्रैवानुकूलत्वाच्चेति भावः। ननु त्यदादीनां सम्बोधनाभावेन तथोक्तिरयुक्ता किंतु स्वार्थे द्वित्वमेव कल्प्यते शस्विषये, तच्चैकश इति सूत्रनिर्देशाद्वैकल्पिकमिति न दोषो ऽत आह–एतदिति। तदुक्तं स्वार्थिकशस्कल्पनं तु सर्वथा नोचितम्। स्वार्थद्वित्वविभक्तिलोपकल्पनेनापि भाष्योपपत्तौ तत्कल्पने मानाभावात्। किंच तस्यान्तरङ्गत्वेन द्वित्वात्प्राक् प्रवृत्त्या शसन्तस्य द्वित्वापत्तौ प्रयोगासिद्धितादवस्थ्यात् तत् ध्वनयन्नाह–स्वार्थिकद्विर्वचनेति।

धिकारे घापवादेन "हलश्च" इति घञा रमन्ते ऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु "कृत्तद्धित–" इति सूत्रेणेति विवेकः ।

"सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" ॥ एकविभक्तौ यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्, द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत । आरब्धे त्वेकशेषे ऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः । सरूपाण्येवेति । एतच्चोत्तरसूत्रस्थैवकारस्येहानुकर्षणाल्लभ्यते ।

शब्दरत्नम् ।

न्याय्यत्वात् । किं च नायं भाष्यप्रयोगः, किं तु गौण्यप्युत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते इत्यत्र श्रौतो वा स्मार्तो वा ऽयं व्यवहारो दृष्टान्तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र च्छान्दसत्वान्न दोषः । "एकैकशः पितृसंयुक्तान्" इत्यादिवदिति दिक् । रमन्ते ऽस्मिन्निति । योगिन इति शेषः ।

इति भाव इति । एतावतैव द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्यवहार इति भावः ।

भैरवी ।

यत्स्वार्थिकः शसिति, तत्तु सर्वथा नोचितम्, तथा कल्पने तस्य शसोऽन्तरङ्गत्वेनादौ प्रवृत्त्या ततो द्विर्वचनेऽनिष्टरूपापत्तेः । वस्तुतस्तु यदुपष्टम्भाद्भवतामेतादृशी कल्पना ।तदेव शिथिलमित्याह--किञ्चेति । गौण्यपीति । उत्तरा-मुख्या यथा पूर्वसङ्ख्याया बाधिका तथा गौण्यपीत्यर्थः । तत्र-एकैकश इति प्रयोगे । दिगिति । दिगर्थस्तु लोके यत्र तद्धितमात्रेण वीप्साया अनभिधानन्तत्रोभयोस्तत्त्वं, नतु केवलशसो यथैकैकश इत्यत्र । माषश इत्यादौ तु तावन्मात्रेणापि वीप्साऽभिधानान्न द्वित्वमिति भाष्याशय इति । योगिन इति । एतेनागस्तिसंहितोक्ता–

"रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परम्ब्रह्माभिधीयते" ॥

इति व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

एतावता-पूर्वोक्तरीत्या द्वन्द्वाप्राप्त्युपपादनेन । अनुकर्षणशब्दस्यानुवृत्तिपरत्वमन्यत्र दृष्ट-

भावप्रकाश ।

न्याय्यत्वादिति । हे स इति भाष्यप्रयोगात् त्यदादेरिति सिद्धान्तस्य प्रायिकत्वात् । तथाचापूर्वकल्पनातः क्लृप्तकल्पनैवोचितेति भावः । वस्तुतो मूलमेव शिथिलमित्याह–किंचेति। अपिर्मुख्यार्थसंग्राहकः।अत एव तत्र कैयटोक्तरीत्यैवोभयसिद्धिः । किंच कैयटरीत्याप्ययमपि भाष्यप्रयोगः सुयोजः । अल्पायाल्पायेत्यर्थः । ब्राह्मणेष्वल्पत्वं तु गोविक्रयणाद्गोपालनाशक्तेश्च बोध्यम् । वस्तुतस्तु द्वयोरपि द्योतकत्वेन तत्समुच्चयस्य बहुशो दृष्टत्वेन तयोर्यौगपद्यम् । 'यथाजातीयकः' 'गार्ग्यायणी'इत्यादौ । द्वित्वसूत्रस्थभाष्यस्यात्वयमाशयः– यत्र तद्धितमात्रेण लोके वीप्सानभिधानं तत्र द्वित्वमपि । यथैकैकश इति । माषश इत्यादौ तु सर्वत्र तावतैव वीप्साभिधानं तत्र न कदापि तयोः समुच्चय इति बोध्यम्, तदाह–दिगिति । संयुक्तानि इति पाठः, गृह्यसूत्रे पात्रविशेषणत्वेनोक्तत्वात् । अन्येषामसंभवादाह––योगिन इति । एतेन––

सरला ।

मूले—उपलक्षणमिति । अविद्यमानं सदपि व्यावर्तकमुपलक्षणं, विशेषणं तु विद्यमानमेव व्यावर्तकमिति तयोर्भेदः । यथा 'काकवन्तो देवदत्तस्य गृहाः' इत्यत्र इदानीं गृहे काकाभावेऽपि कदाचित्तस्य दृष्टत्वेन देवदत्तेतरगृहव्यावृत्तिस्तेन भवतीति भावः । द्वन्द्वापवाद इति । अपवाद इवापवाद इत्यर्थः । यथा अपवादविषये सामान्यशास्त्रस्य न प्रवृत्तिस्तथैवात्राप्येकशेषविषये द्वन्द्वस्य न प्रवृत्तिरिति तात्प-

तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः। मातृभ्यामित्यादौ सारूप्ये

शब्दरत्नम्।

एतेनैकशेषारम्भफलमपि निरूपितं द्वन्द्वनिवृत्तिरूपम्। **उत्तरसूत्रस्थस्येति**। "वृद्धो यूना—" इतीत्यर्थः। **अनुकर्षणादिति**। अनु पश्चात्कर्षणादाकर्षणादित्यर्थः। कचिदपकर्षणादित्यपि पाठः। **नैकशेष इति**। भ्यामादावपीत्यर्थः। भ्यामि स्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्य समत्वात्। एतेनानुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेष इत्यपास्तम्। "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषोऽपि न। तत्राप्येकविभक्तौ सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेः। अत एव "प्रातिपदिके-

भैरवी।

मित्याशयेनाह—अन्विति। एतेन यौगिकोऽयं शब्द इति सूचितम्। यत्तु यत्र द्विवचनान्तै वैलक्षण्यन्तत्र माभूदेकशेषः, भ्यामादौ तु भवत्येवेति मतं, तन्न युक्तमित्याशयेनाह—भ्यामादावपीति। **अपिना औजसादिसमुच्चयः। परोक्तङ्खण्डयति**—भ्यामीति। अनुप्रयोगविरोधादिति। **औजसादिष्वनुप्रयोगविरोधादित्यर्थः। तावित्युक्ते पुमर्थस्यैवाभिव्यक्तिः, ते इत्यनेन तु स्त्रिया एवेति शिष्यमाणपदप्रतिपाद्ययोरर्थयोः समभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यार्थभेदान्वयाभावेन नैकशेष इति परोक्तङ्खण्डितम्। ननु 'मातृमातारौ' इत्यादावेकशेषवारणायवकारापकर्षो व्यर्थः? प्रकृतसूत्रप्रवृत्तेस्तेन वारणे ऽप्युत्तरसूत्रप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादत आह**—पुमानिति। अनुवृत्तेरिति। **अपकृष्टेवकारसहितस्य "एकविभक्तौ सरूपाणि" इत्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः। अत एव सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेरित्युक्तम्। तादृशस्यानुवृत्तौ मानमाह**—अत एवेति। **एवसहितस्य|तस्यानुवृत्तेरेव**। वार्ति-

भावप्रकाश।

रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि। इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते॥
इति तदर्थो ध्वनितः। तथा च न पूर्वोक्तरीत्या गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः॥,
इत्यादयो मृगेन्द्राद्याः पशुजातय इत्यमरोक्त्या पशुविशेषग्रहणं बोध्यम्।

एवेन येननेति न्यायव्यवच्छेदः। **एतेन**—यदीत्यादिग्रन्थेन। अनुकर्षणशब्दस्यानुवृत्तौ रूढेरत्रासांगत्यादाह—**अन्विति**। यौगिकोऽयं न रूढ इति भावः। यत्तु रत्नाकरकृत् एवापकृष्टया मातृमातारावित्यत्र न सः, भ्यामादौ तु भवत्येव वक्ष्यमाणयुक्तेरिति, तन्न, युक्तेः खण्डयिष्यमाणत्वात्। तद् ध्वनयन्नाह—**भ्यामादावपीति**। आदिना ओस् नतु भिसादयः। अपिना औजसादिसमुच्चयः। यद्यपि तैरित्युक्ते स्त्र्यर्थस्य ताभिरित्युक्ते पुमर्थस्यानवगमाच्चिन्त्यमिदमिति कैयटप्रसादप्रकाशकृदाद्युक्तमयुक्तं प्रकरणादिना प्रतीतिसंभवात्तथापि निष्कृष्टस्थले दोषमाह—**भ्यामीति**। एवमोस्यपि बोध्यम्। तथा च नानुप्रयोगविरोध इति भावः। **अत्र**—भ्यामि। तथाचौजसादौ त्वद्रीत्या तथा सत्त्वेप्यत्र तदभावेन साधारणेन खण्डनायेयं त्वदुक्तिरयुक्तेति भावः। यत्त्वेवापकर्षो निष्फलः उत्तरसूत्रेण तस्य दुर्वारत्वात्। नच तदपकर्षसामर्थ्यात्तेनापि नेति वाच्यम्, अनियमाव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्यात् इति; तन्नेति ध्वनयन्नाह—**पुमानिति**। **अनुवृत्तेरिति**। अपकृष्टतत्सहिततदनुवृत्तेरित्यर्थः। अपकर्षानुवृत्त्योः प्रमाणं सूचयन्नाह—**अत एवेति**।

सरला।

र्थम्। **भ्यामादावपीति**। तत्र सारूप्यसत्त्वेऽपि इति शेषः। अपिना सर्वविभक्तीनां समुच्चयः। सर्वासु विभक्तिषु एकशेषो न भवतीत्यर्थः। **समत्वादिति**। एकशेषत्वेन चिकीर्षितानां पदानां मध्ये यस्य कस्याप्येकशेषे तदर्थे तत्परामर्शकाऽनुप्रयुज्यमानसर्वनामपदार्थस्याऽभेदेनान्वयस्तेषामेवैकशेषो नान्येषामिति, यथा तौ वृक्षौ इत्यादौ। तत्र हि वृक्षवृक्ष इत्येकशेषे कस्यापि वृक्षशब्दार्थस्य पुंस्त्वविशिष्टस्य तच्छब्दार्थेनाभेदान्वय इति तत्रैकशेषः। वृक्षवाचिपीलुशब्दफलवाचिपीलुशब्दयोस्तु नैकशेषः तत्र फलवाचकस्यैकशेषे नपुंसकत्वविशिष्टार्थबोधकतया तदर्थेन पुंस्त्वविशिष्टार्थबोधक 'तौ' इत्यर्थेनाभेदान्वयासम्भवात्, इति मतेऽप्यत्र स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गयोरुभयोरपि 'ताभ्याम्' इत्यस्यैवानुप्रयोगेणानुपूर्व्यैक्यादित्यर्थः। **सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेरिति**। स्त्रीप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्यस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः। **अत एवेति**।

शब्दरत्नम् ।

कशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिककृतोक्तम् । ननु वार्तिके प्रातिपदिकैकशेष इत्ययुक्तम् । विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि जननीमातृधान्यमात्रर्थके मातृभ्यां देहि मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः । न च तत्पक्षे इष्टापत्तिः “किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेण” इति भाष्योक्तेरिति वाच्यम् । सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्य साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात् । अत एवाथ मतमेतदिति प्रतीकमुपादाय ‘अभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते’ इति कैयटादिभिर्व्याख्यातमिति चेत् ? न, ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्तिके तदु-

भैरवी ।

ककृतोक्तमिति । तथाच स्वोक्तार्थे वार्तिककृदुक्तिस्तात्पर्यग्राहिका । स्वोक्तार्थन्द्रढयितुं शङ्कते—नन्विति । मात्रर्थक इति । वाक्ये इति शेषः । अत्रेत्यस्य सम्बन्धो वा । चेन देहीत्यस्य सम्बन्धः । तेन समानविभक्तिकत्वमेवेति ध्वनितम् । नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । तत्पक्षे–विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे । इष्टापत्तिरिति । प्रातिपदिकैकशेष इत्यस्य विशिष्योपादानेन तत्पक्षे सूत्रस्य प्रवृत्तिरिष्टैवेति भावः । इष्टापत्तौ भाष्यकारोक्तिमप्रमाणयति-किमुच्यत इत्यादिना । न पुनरिति वाक्यालङ्कारे, न निषेधे । तस्यापि–एवं रीत्या सूत्रव्याख्यातृमतेऽपि । लक्ष्यस्य–प्रकृते तु लक्ष्यं वाक्यमेव ।

एतदर्थे भाष्यं साधकमाह–अत एवेति । लक्ष्यभेदानौचित्यादेव । एतेन प्रातिपदिकेति विशेषणोपादानमयुक्तमिति सिद्धम् । ईदृशविरुद्धमिति । एकलक्ष्यस्य व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वरूपविरुद्धमित्यर्थः, तथाचाभ्युपगमवादोऽयमिति भावः । वस्तुतस्तथा व्याख्यात्रापि

भावप्रकाश ।

अपकर्षानुवृत्तियुतसूत्राभ्यां भ्याम्यपि तदभावादेवेत्यर्थः । तथा च तयोस्तात्पर्यग्राहकमिदम् । अन्यथा तदसंगतिरानर्थक्यं च स्पष्टमेवेति भावः । पूर्वोक्तं द्रढयितुं खण्डनकृत्तदनुयायिरत्नाकराद्युक्तिं च खण्डयितुं शङ्कते–नन्वित्यादिना । मात्रर्थके इति । अस्य वाक्ये इत्यर्थकात्रेत्यत्रान्वयः । चेन देहीति सम्बन्धबोधनद्वारा समानविभक्त्यन्तत्वं सूचितम् । आवश्यक इति । सूत्रप्राप्तेरिति भावः । इष्टापत्तिरिति । निषेधसाधकभाष्यवार्त्तिकाद्यनुपलब्धेः । अनुप्रयोगविरोधस्तु नेत्युक्तमेव, प्रत्युत साधकभाष्यमुपलभ्यते । तदाह–किमुच्यते इत्यादिना । नञ् वाक्यालंकारे, न निषेधे । ईदृशसूत्रव्याख्याकृतो मतेऽपीत्यर्थः । भाष्यविरोधं परिहरन्नुक्तार्थे साधकमाह–अत एवेति । लक्ष्यभेदानौचित्यादेवेत्यर्थः । आदिना जीर्णविवरणसंग्रहः । एतेन किमुच्यते इत्यादि भ्यां चेत्यन्तं सिद्धान्तभाष्यमिति सूचितम् । अस्यापि तत्त्वे विरूपाणामनेकशेष इत्यादीतः प्राक्तनभाष्यविरोधः स्पष्ट एव । तथा च प्रातिपदिकैकशेषे इति विशेषणमयुक्तमिति भावः । विरुद्धमिति । एकलक्ष्यस्य व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वरूपविरुद्धमङ्गीकृत्येत्यर्थः । तथा चाथ मतमिति भाष्यवदिदमप्यभ्युपगमवाद एवेतिभावः । तदुक्तेरिति । प्रातिपदिकैकशेषे इत्युक्तेरित्यर्थः । वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यस्य गूढतात्पर्यं, तद् ध्वनयन्नाह–

सरला ।

स्त्रीप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्यवत्त्वे एव “पुमान् स्त्रिया” इत्यस्य प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । वार्तिककृतोक्तमिति । तत्र मातरौ मातारौ इति स्त्रीप्रत्ययेतरकृतवैरूप्यसत्त्वेन “पुमान् स्त्रिया” इत्यस्य न प्रवृत्तिः । अन्यथा सरूपाणामित्यस्य वार्तिकेन निषेधेऽपि “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषप्रवृत्तौ वार्तिकं व्यर्थमेव स्यादिति तदा-

शब्दरत्नम् ।

क्तेः। अत एव तदुत्तरम् 'एवं च कृत्वा चोद्यते' इत्युक्तं भाष्ये । अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादीति शेषः । अनेन चास्य पूर्वपक्षवार्तिकत्वं स्फुटमेवोक्तम् । तत्र मातृग्रहणं विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणम् । अयं च पूर्वपक्षः प्रातिपदिकैकशेषस्य "एकविभक्तौ" इति पदाभावे एवोपपत्तिं मत्वा कृतः । तदभावे हि यानि सरूपाणि तेषामेकशेष एवेत्यर्थ एव प्राप्नोति। प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणहरितप्रकृतिकहरिणीशब्दादौ तद्धिते वैरूप्येणासम्भ-

भैरवी ।

प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्यत्र तात्पर्यम् । तद् ध्वनयन्नाह–अत एवेति । वार्तिककारस्याभ्युपगमवादत्वादेवेत्यर्थः। तदुत्तरम्–भवतीत्युत्तरम् । चोद्यते इत्यस्य किं कर्मेत्याकाङ्क्षायामाह–अस्येति । एतेन 'किमुच्यते' इत्यादि चोद्यान्तरं नेति ध्वनितम् । अनेन–एवञ्च कृत्वेत्यनेन भाष्येण । अस्य–प्रातिपदिकेतिशब्दघटितवार्तिकस्य । ननु तस्मिन्वार्तिके मातृशब्दस्यैवोपादानं न्यूनम् ? यातृशब्दघटिते यातृभ्यां यातृभ्याञ्च देहीति वाक्ये ऽप्युक्तरीत्या दोषस्य सत्त्वादत आह— तत्र मातृग्रहणमिति । उक्तरीत्योपलक्षणत्वावश्यकत्वे प्रातिपदिकैकशेष इत्यपि विभक्त्यन्तानामेकशेषपक्षस्याप्युपलक्षणमिति निगूढाशयः । अयञ्च पूर्वपक्षः–-प्रातिपदिकैकशेष इत्यारभ्य कृतः पूर्वपक्षः ।

ननु विभक्ताविति पदाभावे प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य विवक्षा कुतो नेत्याशङ्काया-

भावप्रकाश ।

अत एवेति । वार्तिकस्याभ्युपगमवादत्वादेवेत्यर्थः । तदुत्तरम्–भवतीत्युत्तरम् । उक्तमिति । अन्यथैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवतीत्येव सिद्धे तदाधिक्यं स्पष्टमेवेति भावः । चोद्यत इत्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह–अस्येति। आदिना "मातृमात्रोः प्रतिषेधो वाच्यः"इत्यस्य ग्रहणम्। तथा चैवं विरुद्धमङ्गीकृत्यप्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधश्चोद्यत इत्यर्थः । एतेन किमुच्यते इत्यादिचोद्यान्तरव्यावृत्तिः । अनेन–एवं च कृत्वेत्यादिभाष्येण । अस्य–प्रातिपदिकानामिति घटितवार्त्तिकस्य पूर्वपक्षवार्त्तिकत्वं युक्त्यन्तरेणापि गूढाशयेन ध्वनयितुमाह–तत्रेति ।वार्त्तिके इत्यर्थः। मातृग्रहणं विभक्तौ–कस्यांचिद्विभक्तौ । तथा च यात्रादीनामपि संग्रहः । एवमुपलक्षणत्वावश्यकत्वे प्रातिपदिकैकशेषे इत्यपि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्याप्युलक्षणमस्त्विति गूढाशयः । एतेन मूलरीत्या व्याख्याने तृतीयादौ सारूप्येऽपि न तत्रातिप्रसङ्ग इति किमावृत्त्यैकशेषविशेषणत्वेनेत्याशङ्क्य वार्त्तिके किमुच्यत इत्याद्याशङ्क्य विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भाव्यमेकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवतीत्युत्तरयित्रा भगवता भ्यामादौ स्वीकृत तयोस्तस्य तद्व्याख्याने ऽसिद्धिः, आवादौ वैरूप्येणैवार्थाभावात् इति खण्डनकृदाद्युक्तिः परास्ता । अयं च पूर्वपक्ष इति । प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वाच्य इत्ययमर्थः । एकशेषस्य–तत्पक्षस्य । पदाभावे एवेति । अन्यथा प्रथमोक्तपक्षद्वयेनैव क्रोडीकारादस्य पृथक्त्वानुपपत्त्या भाष्यासंगतिः स्पष्टैव तदाह-उपपत्तिमिति। बाधकनिराकरणपूर्वकं युक्तिभिर्व्याख्यानमित्यर्थः । तदेवाह–तदभावे हीति । यतः एकविभक्ताविति पदाभावे इत्यर्थः । यत्तु कैयटः-"ह्रस्वो नपुंसके" इत्यतः प्रातिपदिकानुवृत्त्येष्टलाभ इति । तन्न, अनुवृत्तौ फलाभावात् । तद् ध्वनयन्नाह–यानीति । विभक्त्युत्पत्तेः प्रागिति शेषः । अर्थ एवेति । अनेन कैयटोक्तार्थस्य मूलोक्तार्थस्य च निरासः । अत एव तिङन्तसंग्रहोऽपीतिभावः । रामौ रामा इत्यादीनां सिद्धत्वेऽपि हरिण्यावित्याद्यसिद्धिरित्याह–हरिणेति । आदिना श्येन्यादिग्रहणम् । असम्भवे

सरला ।

शयः । विभक्तौ विरूपाणामिति । यानकर्तृकयातृशब्ददेवरपत्नीबोधकयातृशब्दादीनामित्यर्थः।

शब्दरत्नम् ।

वात्प्रयोगसामानाधिकरण्येनैव सारूप्यस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्त्वात्प्राप्तस्य स निषेधः। अत एवाग्रे विभक्तेः सारूप्ये उलक्षणत्वमाश्रित्य तत्पक्षस्थापनेन तत्खण्डनं कृतमित्येव-

भैरवी ।

माह--प्रयोगेति । प्रयोगसामानाधिकरण्येन क्वचित्प्रयोग इत्यर्थकमेतत् । ग्राह्यतयेति । तेन 'हरिण्यौ' 'हरिण्यः' इत्यस्य सिद्धिः । पुंवद्भावकृतन्तद्धिते वैरूप्यन्द्रष्टव्यम् । तस्य--सामानाधिकण्येन सारूप्यस्य । अत्रापि--मातृमात्रादावपि । प्राप्तस्य एकशेषस्येति शेषः । अत एव--तदभावे एव तदुपपत्तिम्मत्वा पूर्वपक्षस्य सत्त्वादेव । अग्रे--अथानेन पक्षेणार्थः स्यादित्यादिस्थले । विभक्तेरिति । अत्रैकपदानुपादानेनैकपदोपादानं स्पष्टार्थमिति ध्वनितम् एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि न तेषामेकशेष इत्यस्य स्पष्टतया लाभार्थम् । वस्तुतस्तु विभक्तौ यानि सरूपाण्येवेत्युक्तौ 'स्वसारौ' 'स्वसारः' इत्यत्रैकशेषो न स्यात्, स्वसरि च स्वस्रोश्चेत्यत्र वैरूप्यदर्शनात्; 'कमलौ' 'कमलः' इत्यादावेव स्यात्, कृते त्वेकपदे एकसंख्यावाचकविभक्तावित्यर्थलाभाद्भिन्नार्थकविभक्तौ वैरूप्येऽपि भवत्येव सः । तत्पक्षस्थापनेन--प्रातिपदिकानामेकशेष इति पक्षस्थापनेन । तत्खण्डनम्--"मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इत्येतद्वार्तिकख-

भावप्रकाश ।

ऽस्यान्वयः । तत्र हेतुः--तद्धिते वैरूप्येणेति । 'हारितिः' 'हारिणिः' इत्यादौ तद्धितान्तादिप्रयोगे पुंवद्भावेन वैरूप्येणेत्यर्थः । एतेनैवकारापकर्षे एकविभक्ताविति व्यर्थमिति तत्सामर्थ्याद्विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणान्न दोष इति चापास्तम् । अत्रापि--मातृमात्रादावपि । प्राप्तस्येति । एकशेषस्येत्यर्थः । नन्वेवं वार्त्तिके तद्भाष्यप्रामाण्याद्विभक्त्यन्तैकशेषे भ्यामादौ तत्सत्तानुरोधेनात्र पक्षेऽपि तदनपकर्ष एव । नैकशेष इत्यस्यौजसादावित्येवार्थो न तु भ्यामादावपीति । न च विनिगमनाविरहाद्विपरीतमेव कुतो नेति वाच्यम् । तत्रोक्तप्रमाणोपलम्भादत्र तदनुपलम्भात् । एवं च विरुद्धाभ्युपगमो न । किंच प्रातिपदिकैकशेषे इति विशेषणं बाधकमुपलभ्यते इति चेन्न । द्विवचनाद्यनुत्पत्त्या तत्पक्षस्यैवायुक्तत्वस्य भाष्ये स्पष्टत्वात् । तद् ध्वनयन्नाह--अत एवेति । तदभावे एव तदुपपत्त्या तत्र पूर्वपक्षत्वादेवेत्यर्थः । अग्र इति । अथानेन पक्षेणार्थः स्यादित्यादावित्यर्थः । विभक्तेरिति । एकपदं संत्यज्यैवं वदता भगवता एकपदं स्पष्टार्थम् एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि नेत्यर्थं बोधयितुमिति ध्वनितम्। अत एव पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामिति पक्षेऽपि "नवाऽर्थविप्रतिषेधात्" इति तत्प्रत्याख्यानमेव । एतेन निमित्तत्वपक्षे समुदायादेवैकविभक्तौ सः, न प्रत्येकं विभक्तावित्यर्थे तदिति प्रकाशकृत् । वस्तुतस्तुल्यार्थः सः तथाचैकसंख्याकविभक्तौ वैरूप्ये गौश्च धेनुः गावौ च पृथिव्याविति विवक्षायामेकशेषो भवत्येवान्यथा तन्न स्यादिति रत्नाकरोक्तम्, एकग्रहणाभावे स्वसा च स्वसारौ च, स्वसरि च स्वस्रोश्चेत्यादौ पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्यादौ स न स्यात् किंतु कमलौ कमल इत्यादावेव स्यात् । तत्र कृते तु नायं दोषः, एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र तदभावात् । यदैकत्वं विवक्ष्यते तर्हि स्पष्टार्थमेवेति केचित्, एकैकविभक्तावित्यर्थलाभार्थं तत् । तथा च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवानपकर्षेणैवेष्टसिद्धिरित्यन्ये इति दण्डयुक्तं चापास्तम् । तत्पक्षेति । प्रातिपदिकैकशेषपक्षेत्यर्थः । तत्खण्डनं--प्रतिषेधवार्तिकखण्डनम् ।

सरला ।

पूर्वपक्षः--प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः इति निषेधः । भाष्ये ध्वनित इति । तथाच विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां तेषामेकः शिष्यते इति सूत्रार्थः । एकः प्रथमः, नतु एकत्वसंख्याविशिष्टः । तथा सति सरूपाणामिति निर्धारणषष्ठीति तत्प्रकृत्यर्थस्य स्वघटकत्वं--स्वघटकनिर्धार्यमाणत्वाभिमतेतरावृत्तिविधेयवत्त्वम्--एतदुभयसम्बन्धेन निर्धार्यमाणेऽन्वयस्य 'नृणां द्विजः श्रेष्ठः' इत्यादौ दृष्टतया प्रकृते निर्धारणप्रकृत्यर्थ--सारूप्यवत्समुदायघटकनिर्धार्यमाणत्वाभिमतैकत्वसंख्याविशिष्टेतरस्याप्रसिद्धेरन्वयानुपपत्त्या शाब्दबोधाप्रसङ्गः, एकत्वस्य केवलान्वयित्वात् । प्रथमवाचकस्य एकशब्दस्य ग्रहणे तु तदितरद्वितीयादीनां प्रसिध्याऽन्वयसम्भवेन न दोष इति । स्पष्टञ्चेदं "यतश्च निर्धारणे" इति सूत्रस्थशेखर-

शब्दरत्नम् ।

कारापकर्षो भाष्ये ध्वनितः । तं विना तावन्मात्रेण तत्खण्डनायोगात् । एतेन "एकविभक्तौ" इत्यावर्त्यैकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थे,यस्यां विभ-

भैरवी ।

ण्डनम् । तं विना--एवकारापकर्षं विना । तावन्मात्रेण-विभक्तेः सारूप्योपलक्षणत्वमात्रेण । तत्खण्डनेति । मातृशब्दयोर्भ्यामादौ सारूप्यसद्भावादिति भावः । एतेनेति । प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादपकर्षस्यावश्यकत्वेनावृत्तेरफलत्वेनेत्यर्थः । ननु 'वृक्षौ, वृक्षाः'इत्यादावेकशेषाना-

भावप्रकाश ।

तंविनेति । एतेनैवापकर्षो ऽयर्थः विभक्तितावच्छेदेनेति व्याख्यानेन मात्रादिव्यावृत्तिसिद्धेरिति मन्दोक्तमपास्तम् । तदभावे एकशब्दस्वारस्येन विभक्तिसामानाधिकरण्येनेत्यर्थस्यैवापत्तेः । एतेन भाष्यानुयायिप्रसादोयुक्त एवेति प्रकाशादिग्रन्थाश्चिन्त्या एवेति भावः । एतेनेति । प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येनापकर्षावश्यकतयाऽऽवृत्तेरफलत्वेन तदङ्गीकारे भाष्यविरोधेनेत्यर्थः । आवृत्त्येति । अत्र च मातृमा-

सरला ।

व्याख्याने दीपके इति ।

विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां तेषां तत्त्वं किम् ? न तावत् स्ववृत्तिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसमानाधिकरणयावद्रूपवत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वम्, नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्दस्य क्षतशून्यार्थकसर्वविभक्त्यन्ताक्षतशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः । विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टसर्वविभक्त्यन्ताक्षतशब्दवृत्त्येकविंशतिरूपवत्त्वस्य नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्देऽभावात् । नापि स्वाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकयावद्विभक्तिविशेष्यकसम्भावनाप्रयोज्यतावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वप्रकारकयावद्रूपविशेष्यकसम्भावनाप्रयोज्यतावद्रूपवत्त्वप्रकारकसम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं तत्त्वम्, यदि अस्मान्नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्दाद् यावत्यो विभक्तयो भवेयुस्तावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्ववन्ति यावन्ति रूपाणि भवेयुस्तावद्रूपवानयं भवेदित्याकारकसम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन निरुक्ताक्षतशब्दयोः परस्परवैशिष्ट्यसत्त्वेन दोषाभावेऽपि संज्ञाभूतसर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञकसर्वशब्दस्य च स्वाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकयावद्विभक्तिविशेष्यिका या सम्भावना अस्मात्संज्ञाभूतसर्वशब्दाद् यावत्यो विभक्तयो भवेयुरित्याकारिका तादृशसम्भावनाप्रयोज्या या तावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वप्रकारकयावद्रूपविशेष्यिका सम्भावना तावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्ववन्ति यावन्ति रूपाणि भवेयुरित्याकारिका तादृशसम्भावनाप्रयोज्या या तावद्रूपवत्त्वप्रकारिका सम्भावना 'तावद्रूपवानयं भवेत्' इत्याकारिका तादृशसम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन परस्परं वैशिष्ट्यसत्त्वेनैकशेषापत्तेः । नचेष्टापत्तिः, यथा 'समाननगरे समानैव वृत्तिर्येषां तेषामेको गुरुर्भवति अन्ये तस्य शिष्या भवन्ति' इति वाक्यस्य काश्यां प्रयागे गयायां च व्यत्ययेन याजनाध्यापनप्रतिग्रहान् कुर्वन्तो ब्राह्मणा न विषयाः, तथा विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां तेषामेकः शिष्यते अन्ये लुप्यन्ते इति वाक्यस्यापि संज्ञाभूतसर्वशब्दसर्वनामसंज्ञकसर्वशब्दविषयकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, इति चेत् ? अत्रोच्यते, शब्दप्रकृतिकविभक्तिविशिष्टत्वं तत्त्वम् । वै० स्वविशिष्टरूपवद्भिन्नत्व स्वविशिष्टरूपवत्त्वोभयसम्बन्धेन । प्रथमवै० स्वाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्व–स्ववृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । द्वितीयवै० स्ववृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । तत्र स्वविशिष्टरूपवत्त्वसम्बन्धोपादानम् एकव्यादिशब्दानामेकशेषवारणाय । स्वविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वसंबन्धोपादानं घटपटादिशब्दानां जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोश्चैकशेषवारणाय । स्वाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरूपभिन्नत्वं विहाय विशिष्टरूपत्वावच्छिन्नेत्युपादानं मत्यादिशब्दानामेकशेषसिद्धये । शब्दवृत्तिरूपसामान्यभेदं विहाय विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरूपसामान्यभेदोपादानं वर्णविशिष्टवाचकहरिणीशब्दमृगीवाचकहरिणीशब्दयोरेकशेषसिद्ध्यर्थम् । प्रथमवैशिष्ट्ये स्ववृत्तिविभक्तिविभाजकेत्यादिद्वितीयसम्बन्धोपादानं नित्यबहुवचनान्तसर्वविभक्त्यन्ताक्षतशब्दयोरेकशेषसिद्धये । संज्ञाभूतसर्वनामसंज्ञकसर्वशब्दयोस्तु नैकशेषः 'सर्वाय' इति ङेविभक्तिवैशिष्ट्यस्य 'सर्वस्मै' इति रूपे सत्त्वेन विभक्तिविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वाभावादिति । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरदीपके द्रष्टव्यः ।

ऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् । एक एवेति । एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्तते ।

शब्दरत्नम् ।

क्वावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ सरूपाणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्त्या लाभेन भ्यामादावेकशेषो नौजसादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति तदाशय इत्यपास्तम् । वार्तिकमते भ्यामादावपि तदभावस्य प्राप्तत्वाच्चेति दिक् । एतच्चेति । एकशेषविधायकं चेत्यर्थः । **ध्वनितं चेदं पृथक् सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे च "द्वन्द्वप्रतिषेधो**

भैरवी ।

पत्तिः ? वृक्षौ च वृक्षाश्चेत्यत्र प्रथमायामेव वैरूप्यदर्शनादत आह–विवक्षितायामिति । **विभक्ताविति पदं विशेषणत्वमात्रतात्पर्यकन्नतूपलक्षणत्वतात्पर्यकमित्याशयेनाह**–यस्यामित्यादि । प्रत्यासत्त्येति । **अस्मिन्नर्थे तात्पर्यग्राहकमेकपदमिति तद्भावः।** तदाशय इति । **राम राम औ इति स्थितिप्रदर्शनकृदाशय इत्यर्थः । यदुक्तं भ्यामादावेकशेष इति तत्खण्डयति**—वार्तिकमत इति । प्राप्तत्वादिति । **विभक्तिविशेषबोधकशब्दमनुपादाय मातृमात्रोरित्येव यतो वार्तिककृतोक्तन्ततः प्राप्तत्वादित्यर्थः ।**

एकशेषशब्दस्य पुंस्त्वादेकशेषपरामर्षाय यदेतच्चेति नपुंसकोपादानन्तदसङ्गतमित्याशयेनाह—एकशेषेति । इदम्—**सहविवक्षायामेव प्रवर्तत इत्येतत् । सहविवक्षापदार्थस्तु विशेष्य-**

भावप्रकाश ।

त्रोरितिवार्तिकमेव मानम् । एवं च मानाभावादिति नव्योक्तिरयुक्तेति रत्नाकरकृत् । **विवक्षितायामिति ।** अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्चैकादेशे एकविभक्तावसारूप्यादेकशेषो न स्यात् इति प्रकाशकृत् । विशेषणत्वमिष्टमित्याह–**यस्यामिति । प्रत्यासत्त्येति ।** अनन्यार्थकैकग्रहणेन चेत्यपि बोध्यमिति खण्डनकृत् । तथा चैकशेषहेतुसारूप्यविशेषणविभक्त्योरेकत्वं लब्धमिति भावः । **तदाशय इति ।** राम रामऔ इति स्थिते इति प्रक्रियाशयप्रदर्शकप्रकाशाशयः, "किमुच्यते" इत्याद्युक्तभाष्याशयश्चेत्यर्थः । अत एव तदोल्लेख इति भावः । **प्राप्तत्वाच्चेति।** तथाचारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिरिति भावः । किंचावृत्तेर्भाष्यानारूढत्वात् गौरवाच्च वार्तिकस्य खण्डितत्वेन मूलशैथिल्याच्च एकग्रहणस्य खण्डितत्वाच्च विभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणत्वमिति भाष्यविरोधापत्तेश्च आवृत्तिं विना एकशेषहेतुत्वाश्रयणेनैव त्वदिष्टसिद्धेश्चेति

सरला ।

दिगिति । दिगर्थस्तु एवकारापकर्षे न मानम् । अत एव 'प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, माता जनयित्री, माता च परिच्छेत्ता, तयोरपि क्वचित्सारूप्यं दृश्यते' इति प्रातिपदिकैकशेषे एव शङ्का कृता नतु विभक्त्यन्तैकशेषादिकल्पे भाष्ये । अन्यथाऽस्मिन्कल्पे इव तेष्वपि कल्पेषु "मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वचनमारब्धव्यं स्यात् । अत एव "किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति, न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तामेकशेषः, तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि हि एतानि क्वचिद् विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेकशेषे दोषो भवति" इति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा एकस्य सूत्रस्य व्याख्याभेदेन एकस्यैव लक्ष्यस्य साधुत्वमसाधुत्वं च स्यात् । एतद्भाष्यैकवाक्यतया "मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति सामान्यत आरब्धमपि वार्तिकं सर्वनामस्थानविभक्तिपरत्वविषयं बोध्यम् । अन्यथा विभक्त्यन्तैकशेषवादिमते 'मातृभ्याम्' इत्यादावेकशेषो भवति, प्रातिपदिकैकशेषवादिमते न स्यादिति फलभेदः स्यात् । तथाच जननीपरिच्छेत्तृवाचकयोर्भ्यामि सारूप्यसत्त्वात्प्रातिपदिकैकशेषवादिमतेऽप्येकशेषो भवत्येव । केवलं सर्वनामस्थाने एव न भवति, तत्र वैरूप्यात् । नच "मातृमात्रोः प्रतिषेधः" इति वार्तिके एकशेषाकरणेनैवकारापकर्षोऽस्तीति गम्यते, अन्यथा ओसि जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोः सारूप्यसत्त्वेन "मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इत्येव वक्तव्यं स्यादिति वाच्यम्, अनुकरणस्वरूपभङ्गभियैकशेषाकरणेनादोषादिति ।

इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत्। यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः

शब्दरत्नम्।

वक्तव्य" इत्याशङ्क्य "अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते" इति ग्रन्थेन भाष्ये। इतरेतरेति। "एकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इत्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारेऽवृत्तिबोधनादिति भावः। इतरान्वय इति। एकरूपेणैकरूपावच्छिन्ने इतरत्रान्वय इत्यर्थः।

भैरवी।

विशेषणभावानापन्नानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा। यद्यसहविवक्षायामप्येकशेषः स्यात्तदा तत्र द्वन्द्वाप्रसक्त्याऽनवकाशत्वप्रदर्शनमसङ्गतं स्यादिति भावः। इतरेतरेति यन्मूलेऽभिहितन्तत्समाहारस्य व्यावृत्तये; तत्र साधकमाह—एकवदित्यादिना। समाहारे अवृत्तिबोधनादिति। यदि समाहारेऽप्येकशेषः स्यात्तदा तदिदं 'वस्त्रमित्यस्य समाहारविवक्षायान्तानीमानि वस्त्राणीत्यस्येतरेतरयोगविवक्षायां सिद्धौ विकल्पेनैकवद्भावस्य विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः। एतेन समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्येकशेषो भवति। अन्यथा घटघटमित्यादिसमाहारविवक्षायां स्यात्। अनभिधानेन तद्वारणन्तु न चमत्कृतिकारि। अन्यथा घटघटावित्यस्याप्यनभिधानेनोपपत्तावेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात्। नच घटघटमित्यतो यथा समाहारस्य प्रतीतिस्तथा घटमित्यस्मान्नेति कथन्तत्रैकशेष इति वाच्यम्? प्रकरणादिना तत्प्रतीतिसम्भवात्। अत एव व्यक्तिपक्षेऽपि "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यस्य वाक्यस्य सर्वब्राह्मणविषयकत्वसिद्धिरिति परास्तम्। व्यक्तिपक्षे यङ्कंचिद्ब्राह्मणमहत्वाऽन्यत्र कृती स्यादित्यनेन दोषमभिधाय जातिपक्षमवलम्ब्य समाधानपरभाष्यविरोधापत्तेश्च। घटघटमित्यस्य वारणं त्वनभिधानेनैव "दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्" इति यथा। मूले अनेकार्थस्य मिलितस्येतरान्वयो यत्र स द्वन्द्वस्य विषय इत्युक्तं, तद्यथाश्रुतन्न युक्तम् राजपुरुषमित्यत्रातिप्रसङ्गादतो मिलितस्येत्यस्य परस्परविशेषणविशेष्यभावानापन्नत्वे सति किञ्चिन्निष्ठविषयतानिरूपितविषयताश्रयानेकस्येत्यर्थः। अत एवाह—एकरूपेणेति। यथा 'धवखदिरौ छिन्धि' इत्यादौ धवखदिरयोः

भावप्रकाश।

दिक्। तदाह–दिगिति। एकशेषशब्दस्य पुंस्त्वादाह–एकशेषेति। ग्रन्थेनेति। अन्यथा विशेष्यविशेषणभावानापन्नस्यानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छारूपसहविवक्षाविषयद्वन्द्वान्यविषये तस्य सावकाशत्वात्तदसङ्गतं स्यादिति भावः। यत्तु समाहारविषयेऽपि प्रवृत्त्यौचित्यं संकोचे मानाभावात्, अन्यथा घटघटमित्यस्य साधुतापत्तेः। अनभिधाने च न मानं, सूत्रानर्थक्यापत्तिश्च, घटघटावित्यस्यापि तत एव वारणात्। नच घट इत्यतः समूहाप्रतीत्या कथमेकशेषः? प्रकरणादिगमकवशात्तत्प्रतीतौ बाधकाभावात्। अत एव न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ व्यक्तिपक्षे ऽनेकब्राह्मणहननादावपि प्रत्यवायः' शास्त्रकृतामिष्टः समूहस्य प्राधान्यादेकवचनं हननान्वयस्तु व्यक्तिष्वेव तत्र बाधात् इति रत्नाकरकृत्तन्नेति ध्वनयितुमाह—एकवच्चेति। "नपुंसकमनपुंसकेन"इत्येव समाहारेतरेतराभ्यां तदिदं वस्त्रं तानीमानि वस्त्राणीत्यादिसिध्या तद्वैयर्थ्यादिति भावः। किञ्च व्यक्तिपक्षे यं कंचित् ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादिति दोषं दत्त्वा जातिपक्षेणैवात्र निर्वाह इत्युक्तिपरभाष्यविरोधापत्तेः। अवृत्तीति। एतेनोक्तज्ञापकादितरेतरविषये तद्विधानेऽपि समाहारविषये ऽपवादाभावात् घटघटमिति द्वन्द्वापत्तिः। नच दिक्षु समाहारस्येवात्राप्यनभिधानात्तदभाव इति वाच्यम्। तत्र समाहारस्य बाधवदत्र तदभावादित्याशङ्क्यैवकारापकर्षेण सरूपाणामेकशेष एव वृत्तिर्नान्येति व्याख्यानेन तद्द्वयावृत्तिसिद्धिरिति मन्दोक्तमपास्तम्, एवापकर्षो व्यर्थ इति स्वपूर्वग्रन्थविरोधापत्तेश्च, तदपकर्षसाफल्यस्य प्रागुक्तत्वाच्च 'पौनःपुन्यं' 'पौनःपुनिकः'इत्यादौ तद्धितवृत्तेः 'मातृमातृभ्यां' 'मातृमात्रोः' इत्यादौ द्वन्द्वस्य चानापत्तेश्चेति दिक्। समासे उद्देश्यविधेयभावाप्रतीतेराह–एकरूपे-

सरला।

अवृत्तिबोधनादिति। नच अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्येन इतरेतरयोगविषये एव वृत्तिर्नेति कस्मान्न कल्प्यते, तावतापि अन्यतरस्यामित्यस्य सार्थक्यसम्भवादिति वाच्यम्, 'सरूपाणाम्' इत्यादिनिर्देशान्य-

स तथाभूतोऽस्य विषयः। इदं च "इदितो नुम् धातोः" इति लिङ्गाल्लभ्यते, न्यायाच्च। तथा हि—यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादैकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति। यद्वा, पूर्वसूत्राद् "द्वन्द्वे" इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयम्।

शब्दरत्नम्।

इदित इति। अत्र ह्यभेदेन परस्परान्वयाद् भेदघटितसाहित्यनिमित्तकशेषाप्रवृत्तिरिति भावः। ऐकरूप्येणैवेति। पुष्पवन्तपद इवेति भावः। द्वन्द्वे प्रसक्ते इति।

भैरवी।

समूहान्वितयोः कर्मत्वेन छेदनान्वयः। 'चैत्रमैत्रयज्ञदत्तगृहैर्मण्डितमिदन्नगरम्' इत्यत्र द्वन्द्वार्थस्य गृहपदार्थेऽन्वयोऽस्ति तत्र न तेषामेकङ्गृहमित्यनुपपत्तिरत—एकरूपावच्छिन्नेति। यदुक्तम्प्राग्विशेषणविशेष्यभावानापन्नेति तत्र मानमाह मूले—इदञ्चेति। भेदघटितेति। यत्रानेकपदार्थस्यान्वयितावच्छेदकविभिन्नरूपेण धवत्वखदिरत्वाभ्यामेवेतरान्वयस्तत्रैव समूहान्वितस्येतरान्वयोस्ति तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वमिष्यते। पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वस्य साधुतानियामकः। 'ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन'इत्यत्र ब्राह्मणत्ववसिष्ठत्वयोर्यथा॥ पुष्पवन्तपद इवेतीति।

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ।

इत्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदर्शनात्तत्र द्विवचननिर्देशादेकयोक्त्येत्युक्तेश्च समूहस्य शक्यतालाभेन 'पुष्पवन्तौ नमस्कुर्मः' इत्यत्र यथा समूहान्वितयोश्चन्द्रसूर्ययोः कर्मत्वेन नमस्कारान्वयित्वन्तथा सर्वत्र द्वन्द्वस्थले एकार्थीभावापन्नसमुदायोपस्थाप्यानेकस्यैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयो द्रष्टव्यः। एकशेषोऽपि तादृशस्थल एवेष्यते। तत्राप्येकपदोपस्थाप्यानेकस्य समूहान्वितस्येतरान्वयो भवति। यत्र त्वेतादृशसहविवक्षाऽभावे द्विर्वचनेऽचीत्यादौ भाष्ये एकशेषनिर्देशादित्युक्तिस्तत्रैकशेषशब्दस्तन्त्रपरो लक्षणयेति बोध्यम्। समाहारद्वन्द्वादितरेतरयोगस्थले विशेषस्तु द्वन्द्ववाच्यस्य समूहस्योद्भूतावयवभेदकस्य भानम्। अत एव द्विवचनबहुवचनयोर्यथायोगमुपपत्तिः। लिङ्गन्यायाभ्यामुक्तार्थस्य झटिति प्रतिपत्तिर्न सम्भवतीत्याशयेन—मूले यद्वेति। तत्रैकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्वप्रदर्शकवाक्यस्य नैकस्यामवस्थायामुभयोः प्राप्तिसत्त्वेन, किन्तु द्वन्द्वस्यैकशेषप्रवृत्त्युत्तरकालिकतल्लक्ष्याधिकरणकाभावप्रतियोगिप्राप्तिकत्वेनैव वाच्यम्, तस्य त्वेकशेषस्य यस्यामवस्थायाम्प्राप्तिस्तदा सुपोऽभावान्न द्वन्द्वस्य

भावप्रकाश।

णेति। धवखदिरावित्यादावानयोरस्तीत्यादावन्यतरस्य कर्मत्वकर्तृत्वान्यतरेणान्वये साधुत्ववारणार्थमिदम्। तत्रैवोभयोरनेकस्मिन्पश्य छिन्धि त्यादौ कर्मत्वेनैवान्वये तद्वारणायैकरूपावच्छिन्न इति। अत एव तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यमिति प्राञ्चः। सहविवक्षाऽभानविषये द्विर्वचनेचि अक्षा भज्यन्तामित्यादौ च भाष्ये एकशेषशब्दस्तु समानफलकत्वात्तन्त्रलक्षक इति भावः। अन्वयादिति। तथा चासहविवक्षा ऽत्रेत्युक्तभाष्यध्वनितरीत्या तत्र तदप्रवृत्तौ तन्निर्देशसंगतिरिति ज्ञापकत्वं तस्येति गूढाकूतम्। एतेनेष्टार्थासिद्ध्या इन्द्रो मरुत्वानित्यादाविव तदप्रवृत्तिरिति ज्ञापकत्वमयुक्तमित्यपास्तम्। "इतोनुम्" इत्येवं सूत्रेपि धातोरित्त्वासम्भवेन सामर्थ्यादभिमतो गृह्यते इदयादीनामेरित्त्वस्य फलाकाङ्क्षायाः सत्त्वात्। तथा चासहविवक्षायामपि तदापत्तौ निर्देशासाधुत्वापत्तिरिति ज्ञापकं युक्तमेवेति तु मान्याः।

पुष्पवन्तपदे इति।

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ।

इत्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदर्शनात्पुष्पवन्तावित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्च एकयोक्त्योत्युक्तेश्च समूहस्य शक्यत्वलाभेन द्वित्वान्वयात् एकपदोपस्थाप्ययोश्चन्द्रसूर्ययोर्युगपदैकरूप्येणैकत्र यथा ऽन्वयस्तथा घटादावपीति भावः। लिङ्गन्याययोर्दुर्निरूपत्वात्सहविवक्षालाभाय स्पष्टोपायमाह—मूले यद्वेति। नन्वे

स्यादेतत्। द्वन्द्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु। मैवम्, 'पन्थानौ' 'पन्थानः' इत्यादौ समासान्तापत्तेः। 'करौ' 'कराः' इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः। 'सर्वे' 'सर्वेषाम्' इत्यादौ "द्वन्द्वे च" "विभाषा जसि" इत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक्। यत्तु प्राचा-'राम-राम-

---

शब्दरत्नम्।

विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्प्रसक्तिर्बोध्या।

एकवद्भावापत्तेरिति। एवं चेतरेतरयोगविषयाभावेनैकशेषानापत्तिरिति भावः। **इत्यनयोरिति।** "जसः शी" इत्यत्र 'वा' इति वक्तव्ये "विभाषा जसि" इति तद्भूतावयवभेदविवक्षया बहुवचने एकशेषद्वन्द्वयोरभावात्तत्र विकल्पवारणायोत्तरार्थं चेति

भैरवी।

प्रसङ्ग इत्यत आह–विभक्त्युत्पत्ताविति।

एवञ्च—समाहारस्य विषयतायाः सत्त्वेनैकशेषप्रतिबन्धकसत्त्वे च। नन्वस्मिन्पक्षे "जसः शी" इतिसूत्रे एव वाग्रहणं कार्यन्तेन सर्वत्र विकल्पो भविष्यति तावतव सिद्धौ "विभाषा जसि" इति पृथक्सूत्रकरणमेकशेषे कृते समासनिमित्तककार्यन्नेत्यर्थं ज्ञापकमस्तु। तथाच–'सर्वे' इत्यादौ न मूलोक्तदोषापत्तिः "हलिसर्वेषाम्" इत्यत्र सुट् चोक्तार्थस्य ज्ञापको भविष्यतीत्यत आह––जसः शीत्यत्रेति। उद्भूतावयवभेदविवक्षया––उद्भूतः प्रकटोऽवयवानाम्भेदो यस्य समूहस्य तादृशसमूहस्य सर्वादिशब्दवाच्यत्वविवक्षया। तत्रेति। तादृशसमूहवाचकसर्वादिशब्दघटिते जस्परकलक्ष्ये इत्यर्थः। विकल्पवारणायेति। भवत्सम्मतवाशब्दघटितन्यासेन विकल्पवारणायेत्यर्थः। उत्तरार्थम्––"प्रथमचरम" इत्यादिसूत्रेषु "विभाषा जसि" इत्यस्यानुवृत्तय इ-

भावप्रकाश।

वमप्येकविभक्तावित्यस्योपलक्षणत्वेनेदानीं तदनुपपत्त्या तदप्रसङ्गेन सूत्रार्थबाधापत्तिरत आह––**विभक्तीति**। तथा च द्वन्द्वप्रसङ्गस्याप्युपलक्षणत्वेनेदानीं तदभावेप्यनैमित्तिकत्वेन साहित्यादिरूपकारणवशात्प्रवृत्तिः सुलभेति भावः। यत्तु "जसः शी" इत्यत्रैव वेतिवाच्ये "विभाषा जसि" इति पृथक् सूत्रेणैकशेषे समासकार्याभावः सामान्येन ज्ञाप्यत इति सर्वेष्टसिद्धिः। अत एव सर्वेषामित्यत्र द्वन्द्वे चेति निषेधापादनमप्ययुक्तम्, हलि सर्वेषामिति निर्देशाल्लिङ्गादेकशेषविषये निषेधाप्रवृत्तेर्ज्ञापनाच्चेति जगन्नाथोक्तं, तत्खण्डयति––**जसः शीति**। पूर्वादिभ्य इत्यतो वेत्यनुवर्त्तनीये इत्युचितं तस्य वक्तुम्। अत्र त्वनुवादत्वान्न दोषः। **एकशेषद्वन्द्वयोरिति**। अत्राभ्यर्हितत्वात्तस्य पूर्वनिपातः। **तत्र**––तादृशे लक्ष्ये। तथा च वाग्रहणं तदनुवृत्तिर्वा दुष्करेति'इह किञ्चित्रपो' इति न्यायाप्राप्तिः सूचिता। अत एवाह–**उत्तरार्थमिति**। "प्रथमचरम" इत्याद्यर्थं चेत्यर्थः। सर्वेषामित्यस्य सौत्रत्वादुपपत्तेर्न ज्ञापकता। किञ्च तद-

सरला।

थाऽनुपपत्त्या एकशेषविषयपदानां समाहारे वृत्तिर्नेति कल्पनाया एवोचितत्वात्। **एवञ्चेति**। एकवद्भावे सति समाहारद्वन्द्वविषयत्वे चेत्यर्थः।

अभेदेनेति। चक्षिङ्धातौ नुम्वारणाय 'इत् चासौ इत् च' इति कर्मधारयसमासस्वीकारेणेत्संज्ञकेदन्तधातोर्नुम् भवतीत्यर्थस्य तत्रावश्यकतयाऽभेदान्वय इति भावः।

उद्भूतावयवभेदविवक्षयेति। आरोपितावयवगतसंख्याविवक्षयेत्यर्थः। मूले एकाज्द्विर्वचनन्यायेनेति। वृक्षप्रचलनन्यायेनेत्यर्थः। यथा अवयवे प्रचलिते सर्वस्य वृक्षस्य न प्रचलनं, वृक्षे प्रचलिते तु सर्वेषामवयवानां प्रचलनमिति वृक्षस्यैव प्रचालनं क्रियते नावयवस्येति, सर्वसंग्राहकोऽयं न्याय इति भावः। **प्रयोगानर्हत्वादिति**। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्, प्रातिपदिकसंज्ञाफलीभूतप्रत्यय–पद–एतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षयाऽर्थविषयकबोधजनकत्वं स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वमिति परिष्कारस्य पूर्वमुक्ततया पूर्वभागस्य उत्तरभागस्य च तादृशार्थबोधजनकत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्वेन नियमेन व्यावृत्तेः सिद्धत्वात्। तत्पक्षतयाग्रेऽयमपि हेतुर्दृष्टव्योऽग्रे इति।

औ' इति स्थिते इत्युक्तम्, एकविभक्तौ परत इति च। तत्रेत्थमुक्तिसंभवः-राम-राम इत्यत्र अवयवयोरिव समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽस्ति मिलितेनार्थवत्त्वात्। नचार्थवत्त्वेऽपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नैवमिति वाच्यम्। यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वात्, बहुपटव इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च। तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिः। तावताप्यवयवार्थानां संख्यान्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेत्? मैवम्। द्वन्द्वविधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य बाधादितिदिक्। इत्थमुक्तिसंभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपेक्षित इति चेत्? शृणु, अस्मिन्पक्षे मातृमातारौ इत्यादावप्येकशेषःस्यात्। नन्वेकविभक्तावित्यावर्त्य एवकारं चानुकृष्य एकविभक्तौ

शब्दरत्नम्।

भावः। सजातीयेति। स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजात्येऽपि न दोषः। एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात्। अनुग्रहसम्भवादिति। अत एव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः। बाधादिति। अन्यथा द्वन्द्वोच्छेदो नलोपाद्यसिद्धिश्चेति

भैरवी।

त्यर्थः। यच्चोक्तं-सुट् चोक्तार्थज्ञापक इति, तदपि न, तेन निर्देशेन द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्यानमेव ज्ञाप्यतामपूर्वस्य ज्ञापकसिद्धस्य वचनस्य कल्पनापेक्षया ज्ञाप्यार्थस्यास्मत्सम्मतव्याख्यानेन सिद्धौ लाघवात् उद्भूतावयवभेदसमूहवाचकसर्वशब्दादामि सुटः प्रवृत्त्या तस्य निर्देशस्योपपन्नत्वाच्च। मूले-प्राचेति। प्रक्रियाकृतेत्यर्थः। सम्भव इति। अस्य प्रसादकृतोक्त इति शेषः। अवयवयोरिवेति। नचावयवयोः प्रातिपदिकत्वस्वीकारेऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरपि भविष्यति, तथाच नियमविषयतायाः सत्त्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भविष्यतीति वाच्यम्, समुदायोत्तरोत्पन्नसुपा स्वार्थसङ्ख्यान्वयसमर्पणे प्रत्येकं सुबुत्पत्तेरप्रवृत्तिरित्याशयात्। अर्थवत्त्वादिति। अर्थस्य प्रकाशनादित्यर्थः। सजातीयेति। पदसंज्ञकपूर्वभागघटितत्वेन साजात्यस्य विवक्षणादिति भावः। सिद्धान्तभूतार्थेपि प्रक्रियोक्तस्योपपत्तिमाह--स्वातन्त्र्येणेति। अनुग्रहेति। प्रत्येकार्थस्यापि समुदायघटकतया सङ्ख्यान्वयित्वस्य सम्भवरूपानुग्रहेत्यर्थः। अत एव-तादृशानुग्रहादेव। अन्यथा-एकाज्द्विर्वचनन्यायबाधाकल्पने। द्वन्द्वोच्छेद इति। तथाच द्वन्द्वविधानसामर्थ्यात्तत्र तस्य बाधस्य कल्पनेति भावः। ननु द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन "चार्थे" इति सूत्रे सुबिति निवृत्तमित्येव कल्प्यतान्तावतापि तस्य सार्थक्यम्भविष्यतीत्यत आह—नलोपाद्यसिद्धिरिति। राजसैनिकावित्यादावित्यादिः। आदिना वाक्त्वचमित्यादौ कुत्वादेः स-

भावप्रकाश।

पेक्षया तथा व्याख्यानज्ञाप्यत्वमेवोचितम्। वाक्यान्तराकल्पनेन लाघवात् उद्भूतावयवभेदविवक्षया बहुवचनेन निर्देशोपपत्तेश्च। एतेन पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्र्यारम्भादन्येषां जस्यविकल्पः सुटो निर्विषयत्वापत्त्या तेन निर्देशेन निषेधसंकोचस्य सुवचत्वं चेति मूलमयुक्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। मूले प्राचा-प्रक्रियाकृता। सम्भव इति। प्रसादकृतोक्त इति भावः। न प्रत्येकमिति। एतेनावयवानामपि पृथक् प्रातिपदिकत्वेनान्तरङ्गत्वात्ततः प्रवृत्तविभक्त्या पदत्वरूपत्वेन तथा नियमेनापि व्यावृत्तिः स्यात्। एकाच्द्विर्वचनन्यायस्य तु नायं विषयः लभेदादिति प्रसादो युक्त इति प्रकाशोक्तमपास्तम्। द्वन्द्वस्थलेपि सामर्थ्यात्सुबित्यस्य निवृत्त्या नोच्छेदोऽत आह--नलोपादीति। "राजपुरुषौ" इत्यादाविति भावः। आदिना 'वाक्त्वचम्'इत्यादौ कुत्वादि। आवृत्तिमुक्त्वा तावन्मात्रोक्तौ न्यूनताऽनुवादांशेऽत आह—

यानि सरूपाण्येवेति व्याख्येयमिति चेन्न। आवृत्तौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशेषस्य विशेषणत्वे फलाभावाच्च। न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलम् सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्य-

शब्दरत्नम्।

भावः। **यानि सरूपाण्येवेति**। तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति शेषः। **मानाभावादिति**। भाष्ये ऽनुक्तत्वादिति भावः। किं चावृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थापत्त्या भ्यामादावेकशेषापत्तिः। "प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिकेन भ्यामादावपि तदभावस्यैवेष्टत्वानुमानात्। **फलमिति**। समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुका लुप्तत्वाच्चेति भावः। **सहविवक्षायामिति**। सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकावेश एव भवतीति भावः। **गौणमुख्यकर्मणोरिति**। उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकविभक्तेः कर्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्यासम्भवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति

भैरवी।

ङ्ग्रहः। आवृत्त्योक्तव्याख्यानेपि वाक्यापरिसमाप्त्या न्यूनतापत्तिरत आह--तेषामिति।

ननु यद्यपि कण्ठरवेण भाष्यकृता आवृत्तिर्नोक्ता तथापि मातृमात्रोः प्रतिषेध इत्यनेन ध्वनितेति कल्पयाम इत्यत आह--किञ्चावृत्ताविति। इत्यर्थापत्त्येति। न चास्मिन्पक्षे एवकारापकर्षवैयर्थ्यम्, मातृमातारावित्यस्यैवकारापकर्षव्यावर्त्यस्य सम्भवात्। भ्याम्येकशेषस्य प्रवृत्ताविष्टापत्तिं निरस्यति--प्रातीति। तदभावस्य-एकशेषाभावस्य। आवृत्तौ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामेकविभक्तावेकशेष इत्यर्थो भविष्यति। तत्राद्यवाक्यार्थस्य"पयः पयो जरयति"इत्यत्रासत्त्वमुपपादयति-समुदायादिति। द्वितीयासत्त्वमाह-विभक्तेरिति। सहविवक्षाया अभावम्प्रकटयति--साचेत्यादिना। एकार्थेति। छेदनाद्यर्थः। एककारकावेशे-एककारकशक्तिवैशिष्ट्ये। शक्तिश्च कर्तृत्वादिरूपा विवक्षिता। एतेन प्रकृतेऽसम्भवो ध्वनितः। एव भवतीति। क्रियान्वयित्वं यत्र तत्रैवम्विधैव सहविवक्षा वाच्येति भावः। मूले-अन्यथेति। अंशद्वयसद्भाव एवैकशेषस्य प्रसङ्ग इति नियमस्वीकार इत्यर्थः। कर्तुं शक्यत्वेनेति। मूलोक्तरीत्या समुदायस्य प्रातिपदिकत्वादिति भावः।

भावप्रकाश।

तेषामिति। यत्तु भाष्यानुक्तत्वेऽपि मातृमात्रोरिति वार्त्तिकस्यैव मानत्वात्तदभावादिति मूलमयुक्तमत एवापत्तिदार्ढ्यें 'कर्त्तव्योऽत्र यत्नः प्रतिविधेयं दोषेषु'इति तत्र तत्र भाष्योक्तिः। एवं चान्यथानुपपत्त्याऽऽवृत्तिरेव कल्प्यते। एवं च भाष्यानुक्तत्वहेतुकमानाभावो न, द्विवचनादौ दोषश्च न इति रत्नाकरकृत; तन्नेति ध्वनयितुं दूषणान्तरमाह--**किंचेति**। **प्रत्यासत्तीति**। अनन्यार्थकैकग्रहणेन चेत्यपि बोध्यम्। **एकशेषापत्तिरिति**। प्रत्यासत्त्याद्यनङ्गीकारे तु प्रागुक्तखण्डनकृदुक्तिविरोधापत्तिरिति बोध्यम्। इष्टापत्तिं परिहरति-**प्रातीति**। तथा चैकं सन्दिधत्सोरपरंव्यवधत्ते इति न्यायेन कृतायामप्यावृत्तावन्यत्रापत्तेर्दुर्द्धरत्वमिति मूलविरोधापत्त्या सा नेष्टसाधिका। एतेन प्रत्यासत्तिन्यायेनोक्तार्थलाभ एव फलमिति विभक्तेरेकशेषविशेषणत्वे फलाभावाच्चेति मूलमयुक्तमित्यपास्तमिति भावः। **अभावादिति**। विरुद्धकारकबोधकविभक्तेःसमुदायात् कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। ननु समुदायादविधानेऽपि ततःपरत्वमस्त्येवात आह—**विभक्तेरिति**। एकरूपावच्छिन्ने इत्यस्यार्थमाह—**एकार्थेति**। छिन्धीत्यादिरित्यर्थः। एकरूपेणेत्यस्यार्थमाह—**एककारकेति**। एककर्तृत्वादिशक्तिवैशिष्ट्यमित्यर्थः। प्रकृते तु एकत्र कर्तृत्वादपरत्र कर्मत्वात्तदभावः। प्रत्यासत्त्या सरूपसमुदायार्थान्वयिन्या एकविभक्तेरेव ग्रहणमिति गूढाकूतम्। **शक्यत्वेनेति**। मूलोक्त-

सरला।

नलोपाद्यसिद्धिरिति। 'राजमन्त्रिणौ' इत्यादाविति शेषः। **एककारकावेश एवेति**। उपलक्ष-

कर्मणोरेकशेषापत्तेः । देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । प्रत्युत आवृत्त्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति न सिद्ध्येत् । तथा हि, भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ इति स्थिते "अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गः" इति लुकि कृते विभ-

शब्दरत्नम् ।

भावः । नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यरुचेराह– **देवदेव इति** । असहविवक्षायामप्येकशेषे तत्पुरुषादिविषयेऽपि तदापत्तिरिति भावः । तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः सत्त्वात् । नन्वनेकबोधकैकभिक्षाशब्दादपि भैक्षसिद्धिरस्तीत्यत आह—**तथा ही**-

भैरवी ।

नचात्र यद्येकशेषस्तदा द्वयोर्गौणमुख्यकर्मणोरेकद्वितीयया कथमभिधानमिति वाच्यम्, तन्त्रेण तस्योपपत्तेः । आवश्यकमिति । तस्य लाभस्तु "तिष्य" इतिसूत्राद्द्वन्द्वइत्यस्यानुवृत्त्या भविष्यति । एवञ्चावृत्तिर्व्यर्थैवेति निष्कर्षः । अत्र–पयःपयो नयतीत्यत्र । लुकीति । उभयोर्नपुंसकत्वादित्यादिः । नलुमतेत्यस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तिस्तु प्रामाणिकप्रयोगस्थल एवेति तात्पर्यम् । नन्वत्रापीत्यादि वदता द्वन्द्वे इति नानुवर्तनीयमिति ध्वनितमिति तद्रीत्यैवातिप्रसङ्गो देवदेव इत्यत्रेत्याह–असहेति । तत्पुरुषादीति । देवस्य देवो देवदेव इत्यर्थकतत्पुरुषादीत्यर्थः । आदिना इदितो नुमिति बहुव्रीहेः सङ्ग्रहः । तत्रापि–तत्पुरुषादिघटितवाक्येऽपि । खण्डनकृदुक्तिं खण्डयितुं तदुक्तिमनुवदति–नन्वनेकेत्यादि । नचानयैव रीत्या सर्वत्र निर्वाहे एकशेषारम्भस्य तन्मते वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, सर्वत्रैकशब्देनैवानेकार्थो बोधनीय इति नियमाभावात् ।। घटघटावि-

भावप्रकाश ।

रीत्या समूहस्य प्रातिपदिकत्वादिति भावः । नन्वत्रैकशेषे विरुद्धयोर्गौणमुख्यकर्मणोः समुदायादुत्पन्नद्वितीयया कथं प्रतीतिरिति चेन्न । तन्त्रेणोपपत्तेः । **आवश्यकमिति** । यथा तल्लाभस्तथोक्तम् । एतेनात्र पक्षे एकविभक्तावित्येवास्य सहविवक्षायां प्रवृत्तिरित्यर्थतात्पर्यग्राहकमिति भ्रान्तोक्तं पयः पयो नयतीत्यादौ विरुद्धत्वाद्विभक्तिभेदावश्यंभावेनैकविभक्तिपरत्वाभावेनैवातिप्रसंगनिरासे सहविवक्षायाः फलाभावेन पयः पयो जयतीत्यादावतिप्रसंगभंगाय तस्य तद्विशेषणत्वावश्यकत्वम् । अत एवैकग्रहणमपि सार्थकम् । अन्यथा विभक्तावित्येव ब्रूयात् । एकग्रहणादेव च सहविवक्षायामित्यप्यर्थो लभ्यते । अन्यथा ज्ञापकान्तरमनुसर्त्तव्यं स्यादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तथा चोक्तफलद्वयस्य तयैव सिद्धे तद्व्यर्थमेव । अत एव सारूप्ये उपलक्षकत्वमेव भगवता समाश्रितम् । एकग्रहणं तु व्यर्थमेवेत्युक्तं प्राक् । तथा चैतत्पक्षस्योक्तिसंभवाभाव इति परमनिष्कर्षः । **लुकीति** । "न लुमता" इत्यस्यानित्यत्वं तु क्वाचित्कं प्रामाणिकम्, न तु सर्वत्रेति भावः । **अभाव इति** । एवं चावृत्त्यैव निर्वाहे साऽनावश्यकीति भावः । तदाह––**असहेति** । आदिना "इदितो नुम्" इत्यत्र बहुव्रीहिपरिग्रहः । **सत्त्वादिति** । अग्रे 'इति भावः' इति पाठः । तदापत्तिरित्यग्रे तु लेखकप्रमादात् । खण्डनकृदुक्तयुक्तिं खण्डयितुमनुवदति––**नन्वनेकेति** । इत्थं हि तदाकूतम् । एवमङ्गीकारे एकशेषशास्त्रानर्थक्यं तु न, एकेनैवानेके बोधनीया इत्यनियमात्पाक्षिकघटघटावित्याद्यापत्तिनिवृत्त्यर्थत्वात् । नचैवं रीत्या अणि अनिष्टमस्त्येवेति वाच्यम् । अनभिधानादव्ययविकन्यायेनैतद्विषयेऽणाद्यनुत्पत्तेः स्वीकारात् । अनभिधाने चाक्तनन्यगतेरेव बीजत्वादिति । पदस्य विभज्यान्वाख्याने इदम् । आबन्तसमूहस्य चाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । "स्त्रीप्रत्यये चानुप" इति तु तत्त्वेन तद्व्याप्यधर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति बोध्यम् । नन्वेवमपि अन्त्यटापि प्रत्ययत्वबुध्याऽऽद्यभिक्षाशब्दे प्रकृतित्वबुध्या "स्त्रीप्रत्यये च" इति निषेधेन वा समूहस्य तदादितदन्तत्वादाबन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु किं प्रातिपदिकत्वेन ? नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया निर्वाहः, अन्त्यटाप्प्राग्वर्त्तिक्षान्तसमूहे तत्त्वस्यादृष्टत्वात् इति चेन्न । एवं टाप्ग्रहणावश्यकत्वे तत्परिभाषयासिद्धे ङ्याप्ग्रहणान्यार्थत्वपरभाष्यविरोधापत्तेरिति दिक् ।

सरला ।

णमेतत् एकरूपावच्छिन्नस्य एकरूपावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गेणान्वय इत्यस्येति बोध्यम् । असहविवक्षा-

क्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्। किं च रामावित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च "वृद्धिरेचि" इत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेक-

शब्दरत्नम्।

त्यादि। एकशेषारम्भे एकशेषं विना तादृशस्य ज्ञानासम्भव इति भावः। विभक्तिपरत्वाभावादिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। अविरविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयम्। न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषे पश्चात्तद्धित इति वाच्यम्। "प्रातिपदिकाधिकारात्किं तत्समर्थं कृतवर्णानुपूर्वीकम्"इति भाष्यात्प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्राश्रयतत्सम्बन्धिवर्णनिमि-

भैरवी।

त्यादिपाक्षिकप्राप्तिविषयानिष्टवारणाय तदारम्भात्। तदुक्तिं खण्डयति--एकशेषारम्भ इति। नचानेकभिक्षाशब्दस्य "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन" इति परिभाषया प्रत्ययान्तत्वेन कथं समुदायादामिति वाच्यम्, स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेरुक्तत्वात्। तादृशस्य–अनेकबोधकस्यैकस्य। परोक्तं खण्डयति--नचेति। समर्थग्रहणं हि परिनिष्ठितपरम्। तच्चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वरूपम्। इदञ्च यथा सन्धिकार्यात्प्राङ्नास्ति तथैकशेषविधायकशास्त्रस्य प्रवृत्तेः प्रागपि नास्तीति तद्भावः।

कृतसन्धिकार्यत्वमेवात्र परिनिष्ठितत्वम्भाष्यकारसम्मतमित्याशयेनाह--प्रातिपदिकाधिकारेत्यादिना। प्रातिपदिकेत्यादि कर्मधारयः कार्यस्य विशेषणम्, एतादृशात्परिनिष्ठितात् तद्धितोत्पत्तिश्च सूत्थितिर्वैक्षमाणिरित्यादौ प्रसिद्धैव। वर्णमात्राश्रयेत्यनेन निमित्तकार्यिणोरुभयोरपि प्रातिपदिकसम्बन्धित्वम्बोधितम्। "विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः"इति वा-

भावप्रकाश।

तादृशस्य--अनेकबोधकैकभिक्षाशब्दस्य। अन्यथैकशेषप्रकरणवैयर्थ्यापत्तिः अव्यविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयम्। किंचानभिधानाङ्गीकारे सूत्रानर्थक्यापत्तिरिति भावः। रत्नाकरोक्तं दूषणं खण्डयति--नचेति। अयं भावः, तद्धितविधौ समर्थानामित्याद्यधिकारेण समर्थप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तात्तद्धित इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यं च न कृतसन्धिकार्यत्वमात्रं किंतु लौकिकप्रयोगप्रयोजकीभूतकार्यत्वम्। तथा च वैक्षमाणिरित्यादौ कृतसन्धेस्तद्धितवदेवैकशेषं विना तदप्राप्त्या कथमत्र पक्षे भैक्षासिद्धिः। अकृतेत्यस्येव तद्व्याप्यभूतान्तरङ्गानपीत्यस्यापि समर्थपदेन बाध्यतौचित्यात्। नचैवमौपगवाद्यसिद्धिः। सामर्थ्यं प्रातिपदिकस्य विशेषणं न तु सुबन्तस्येत्यभ्युपगमात्। नचाश्विमानिति निर्देशेन लुक्प्राग्विभक्तिनिमित्तककार्यमात्राभावज्ञापनात्कथमेकशेषः अन्यथा 'किमीयं' 'युष्मदीयम्'इत्यादौ कयुवाद्यादेशापत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्ययोत्तरेत्यत्र प्रत्ययपदेन तादृग्विभक्तिप्रयुक्तभावरूपादेशाभावज्ञापनात्। अथ त्वदति मदतीत्यत्राचारक्विप्यन्तर्वर्त्तिविभक्त्यभावेन त्वमादेशार्थं, प्रातिपदिकादेव णिजिति पक्षे त्वादयतीत्याद्यर्थं च तदिति चेत्तर्ह्यश्विमानिति निर्देश एव तादृगर्थे लिङ्गमिति गृहाणेति। अधिकारात् भाष्याच्चेति पाठः। तत्-प्रातिप-

सरला।

यामप्येकशेषे इति। 'द्वन्द्वे' इत्यस्याननुवृत्तौ इत्यादि। अविरविकन्यायेनेति। अविअविकशब्दयोर्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः। स चेत्थम्–"अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति" इति "द्विगोर्लुगनपत्ये" इति भाष्ये उक्तः। अविशब्दः स्वार्थनिरूपितसमूहार्थेऽपि "अवेः कः" इति स्वार्थिककप्रत्ययान्तात् अविकशब्दादेवाण्प्रत्ययमुत्पादयति नतु स्वस्मात्। ततश्च 'आविकम्' इत्येव भवति नतु 'आवम्' इति, अनभिधानादिति। तेनैव न्यायेन प्रकृतेऽपि अनेकार्थभिक्षाशब्दादेवाण् प्रत्ययो भवति नतु एकशेषनिष्पन्नभिक्षाशब्दाद् अनभिधानादिति समाधानं लक्ष्यैकचक्षुषामेव दृष्ट्या सम्भवति, नतु लक्षणैकचक्षुषां, दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः। 'अविर्' इति प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणम्, ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद् या सुविभक्तिरुत्पद्यते तस्या द्वन्द्वसमासनिमित्तो लुक नतु पूर्वस्या अनुकरणत्वेन सुप्त्वाभा-

शेषो न स्यात् । उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावाभावादिति दिक् ।

यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पक्षान्तरमुपन्यस्तं-सविभक्तिकानामेकशेष इति । तन्न । निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यमाणे एकवचनश्रवणप्रसङ्गात् ।

शब्दरत्नम् ।

त्नकायण परिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात् । अत एव "अश्विमानण्"इति सङ्गच्छते । अन्यथा प्रकृत्यंशे दीर्घश्रवणं स्यात् । उभयत इति । विभक्तौ परतो यतः प्रत्ययविधिस्तस्यैक

भैरवी ।

र्तिके ऽकृतसन्धेरित्यत एव चरितार्थम् । अत एव—निमित्तकार्यिणोरुभयोरपि प्रातिपदिकसम्बन्धित्वाश्रयणादेव । दीर्घश्रवणमिति । नान्तलक्षणदीर्घश्रवणमित्यर्थः । प्रकृतो दीर्घस्तु न प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णनिमित्तकः, किन्तु सर्वनामस्थाननिमित्तकः । एतेन विभक्तिनिमित्तकैकशेषस्य भवत्सम्मतस्याप्रवृत्तावपि न परिनिष्ठितत्वहानिरिति ध्वनितम् । अत एव 'विश्वौह आगतं विश्ववाड्रूप्यम्' इति भाष्यप्रयोगस्याप्युपपत्तिः । मूले न स्यादिति । एकादेशे कृते परादिवद्भावमात्राश्रयणेऽसारूप्यादेकशेषाप्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । उभयत आश्रयणं प्रकटयति-विभक्ताविति । ननु न वयम् "अन्तादिवच्च"इति सूत्रस्य प्रवृत्तिं स्वीकुर्मः, किन्तु "अचः

भावप्रकाश ।

दिकम् । कृतबहुर्व्रीहिणाऽऽश्रयान्तेन निमित्तान्तेन च कार्यशब्दस्य कर्मधारयः । मात्रपदेन निमित्तकार्यिणोरत्र प्रातिपदिकसंबन्धित्वसूचनद्वारा तदन्यव्यावृत्तिः । अस्ति च सुत्थितवीक्षमाणादौ तत्संबन्धिवर्णाश्रयकत्वं तत्सम्बन्धिवर्णनिमित्तकत्वं च सवर्णदीर्घादौ । "विष्वग्"इति वार्त्तिके ऽकृतसन्धेरित्यप्यत्र गमकं बोध्यम् । स्वेनाताद‍ृशैकशेषव्यावृत्तिः । अतएवेति । कार्यिनिमित्तयोः प्रातिपदिकसम्बन्धित्वविवक्षणादेव । अश्विनच्छब्दादुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामित्यर्थे ऽण् स्यान्मतोर्लुक् च । यस्मिन्मन्त्रे अश्विन्शब्दोऽस्ति तेनोपधेयास्विष्टकास्विति यावत् । "इनण्य"इति प्रकृतिभावे आदिवृद्धौ ङीपि आश्विनीरुपदधातीति लक्ष्यम् । तत्र नान्तलक्षणदीर्घस्य प्रातिपदिकसम्बन्ध्युपधारूपवर्णाश्रयत्वेऽपि तत्सम्बन्धिवर्णानिमित्तकत्वात्तं विनाऽसामर्थ्याभावेऽपि मतुपि निर्देशसंगतिरन्यथा त्वद्रीत्या तं विनाऽसमर्थादश्विन्शब्दान्मतोरनुत्पत्त्या तदसङ्गतिस्तदाह-अन्यथेति । मद्रीत्यनङ्गीकारे । तस्मात्समर्थग्रहणेन विभक्तिनिमित्तककार्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्ययुक्तम् । अत एव विश्वौह आगतं विश्ववाड्रूप्यमित्यादिः "विभाषा पूर्वाह्ण"इतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः संगच्छते । एवं च भैक्षसिद्ध्यर्थं तथार्थं कृत्वाऽन्यत्र दोषनिरासाय तन्निर्देशस्य विशेषापेक्षज्ञापकताऽयुक्तोक्तभाष्यादेवेति भावः । मूले परत्वाभावादिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । प्रकाशकृदुक्तं परिष्कृतं दूषणमाह—किंचेति । मूले परत्वाभावादिति । असारूप्याच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु विभक्तेराश्रयणेऽपि प्रकृतेरनाश्रयणात्कथमुभयत आश्रयणमत आह—विभक्ताविति ।

सरला ।

वात् 'अस्यवामीयम्' इत्यत्र षष्ठीलुगभाववत् । अव्यविकन्यायेनेति पाठस्तु सुवचः । दीर्घश्रवणं स्यादिति । "समर्थानां प्रथमाद्वा" इति सूत्रे समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितमुच्यते । तच्च प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्रस्थानिकं प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्रनिमित्तकं च यत्कार्यं ताद‍ृशकार्येणैव कृतकार्यकत्वम् । 'आश्विमान्' इत्यत्र अश्विन्शब्दान्मतुप्प्रत्ययचिकीर्षायां प्रथमैकवचनसुप्रत्ययनिमित्तकस्य 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घस्य पूर्वमप्रवृत्तिस्तस्य तत्सम्बन्धिवर्णमात्रनिमित्तकत्वाभावात् । तदनुक्तौ तु दीर्घस्यापि प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्रस्थानिकत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ तस्य प्रयोगे श्रवणापत्तिः । नच "अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते" इति परिभाषया अन्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्र बहिरङ्गेण लुकाऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशसम्भावना तत्र पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रं न प्रवर्तते इत्यर्थिकया सर्वनामस्थानस्य लुका विनाशसम्भावनया पूर्वं दीर्घाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् , समर्थग्रहणेन 'सौत्थितिः' इत्या-

शब्दरत्नम् ।

शेष इत्यर्थात्तदाश्रयणमिति भावः । "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वं तु न । लोकसिद्धतन्त्रानुवादकत्वादस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव द्वन्द्वनिवर्तकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात् । अनया अपि रीत्याऽन्तवद्भावाप्रवृत्तिरित्यन्यत् । यदि त्वेकदेशविकृतन्याये "प्राग्दीव्यतोऽण्" इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्यापि ग्रहणम-

भैरवी ।

परस्मिन्"इति सूत्रस्य प्रवृत्तिं वदामः इत्यत आह-अचः परस्मिन्नितीति। अस्य शास्त्रस्य-एकशेषशास्त्रस्य । विधित्वाभावादिति । अपूर्वविधित्वाभावादित्यर्थः । अनयापि रीत्या-शास्त्रीयविधित्वाभावात्मकयुक्त्याऽपि । अपिना मूलोक्तरीतिसङ्ग्रहः । मूलोक्तदिक्पदसूचितमर्थम्प्रकटयति—यदि त्वित्यादिना । सूत्रस्थभाष्येति । तत्र हि दीव्यत इति दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमित्युक्त्वा "किमर्थं विकृतनिर्देशः क्रियते ? एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवत्"इत्युक्तम्। भाष्यप्रामाण्यात्-भाष्यसंवादात्।अशास्त्रीयस्य चेति

भावप्रकाश ।

प्रत्ययेन प्रकृतेराक्षेपेण प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चैतदर्थलाभ इति भावः। एतेन किंचेत्यादि मूलमनूद्य तन्त्र, अकृतव्यूहेत्यनेन संध्यप्रवृत्तेः, एकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणाद्विभक्तिपरत्वानपायाच्च । नह्येकशेषप्रवृत्तिवेलायामपि सारूप्यं तन्त्रम्, फलाभावात् । मातृमातराविवत्यत्रातिप्रसङ्गस्य वाक्यान्तरेणैव वारणात् । नच विभक्तौ परतः प्रातिपदिकत्वसम्पत्तये पूर्वान्तवत्त्वमप्यावश्यकमित्युभयत आश्रयोऽस्त्येवेति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्येहाप्रकृतत्वात् । न च "ह्रस्वो नपुंसके" इत्यतस्तत्प्रकृतमिति वाच्यम् । बहुभिः सूत्रैर्विच्छिन्नत्वात् । किं च हरितशब्दस्य "वर्णादनुदात्ता"इति ङीब्नकारयोर्हरिणी, हरिणशब्दात् ङीष्यपि हरिणीत्येव भवति, तयोः सहोक्तौ हरिण्याविति न स्यात्, अप्रातिपदिकत्वात् ङ्यन्तयोः सारूप्येऽपि प्रातिपदिकत्वावस्थायामसारूप्याच्च । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया निस्तारः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । अतः प्रातिपदिकानुवृत्तिर्दुष्टा दुर्लभाचेति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । मातृमातराविवत्यर्थं वचनान्तराङ्गीकारे गौरवाच्च । अकृतेत्युल्लेखस्य भ्रान्तिमूलकत्वाच्चेति दिक् । यत्तु खण्डनकृत् एकादेशस्य "अचः पर"इति स्थानिवत्त्वेन विभक्तिपरत्वात्प्रातिपदिकानां किञ्चेत्य दिदोषस्याप्यसम्भवः एकशेषो हीतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानम् । तत्रावस्थानस्य सिद्धत्वादितरनिवृत्तेर्विधेयत्वादेकशेषविधेः पूर्वविधित्वान्न कश्चित् क्षुद्रोपद्रव इति । तत् खण्डयति--अचः परस्मिन्नितीति । अस्य शास्त्रस्य--सरूपसूत्रस्य । विधित्वाभावादिति । अपूर्वविधेयकत्वाभावादित्यर्थः। अनयाऽपि रीत्येति । शास्त्रीयविधित्वाभावयुक्त्यापीत्यर्थः । अपिर्मूलोक्तयुक्तिसमुच्चायकः । अन्तवत्त्वस्थानिवत्त्वाभ्यां शास्त्रीयकार्यातिदेश इति भावः। दिक्पदसूचितमाह--यदित्वित्यादि । तोरग्रे यदेति शेषः । न्याये-आदेशपदबोधिते । भाष्येति । तत्र हि दीव्यति शब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा "किमर्थं विकृतनिर्देशः । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदिति" इत्युक्तम् । स्यापीति । अशास्त्रीयविकारस्यापीत्यर्थः ।

सरला ।

दावकृतव्यूहपरिभाषाबाधवदत्र 'अन्तरङ्गानपि' इति परिभाषाया अपि बाधात् । अन्तवद्भावाप्रवृत्तिरिति । यथा "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेशस्य शास्त्रीयकार्ये कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तथैव "अन्तादिवच्च" इत्यस्याप्यतिदेशशास्त्रत्वाच्छास्त्रीयविधौ कर्तव्ये एव प्रवृत्तिस्वीकारादत्र शास्त्रीयविधित्वाभावात्तदप्रवृत्तिरिति भावः ।

स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्यापीति । यद्यपि ऋल्कसूत्रे भाष्ये "एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य" इति वार्तिके 'षष्ठीनिर्दिष्टस्य' इत्युक्त्या "राज्ञः क च" "राजकीयम्" इत्यादौ राज्ञ इतिपञ्चमीनिर्देशेन तत्र न्यायस्य न प्रवृत्तिरित्युक्तम्, तथापि तत्रैव 'अथवा पुनरस्त्वविशेषेण" इत्युक्त्या पूर्वभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वावगमात "प्राग्दीव्यतोऽण्" इति सूत्रस्थदीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दरूपवि-

शब्दरत्नम् ।

शास्त्रीयस्य च तेनातिदेशस्तदा मान्तस्य तेन न्यायेन तत्प्रकृतितया औ इत्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः । अत एव तस्य पदत्वसिद्धिः । अत एव आयसावित्यत्रैकादेशे कृते नुममाशङ्क्य "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वेन परिहृतं भाष्ये इत्युच्यते तर्हि वैरूप्यादेकशेषो न स्यात् । "विरूपाणाम्" इत्यनेन तत्साधने तु न दोष इत्यलम् ।

भैरवी ।

चाच्छास्त्रीयपरिग्रहः । अदोष इति । मूलोक्तकिञ्चेत्याद्युक्तदोषाभावः । अत एव–उक्तन्यायस्याशास्त्रीयविकारेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारादेव । तस्य–रामावित्यादेः । पदत्वेति । कार्यकालपक्षेऽपीत्यादिः । अन्यथा "सुप्तिङन्तम्पदम्" इति सूत्रेऽपि यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्यानुवृत्त्योभयत आश्रयणस्य सत्त्वेन पदत्वन्न स्यादिति भावः । अत एवेति । उक्तोऽर्थः । आयसाविति । श्रेयस्शब्दादपत्येऽणि "देविकाशिंशपा" इति सूत्रेणादेराकारेऽण्णन्तात् द्विवचने परादिवद्भावात्सर्वनामस्थानपरत्वम् । आशङ्क्येति । यद्यशास्त्रीयविकारे तस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्तदाऽत्राऽऽत्वस्य शास्त्रबोध्यत्वेऽपि स्थानिन एकारस्य या निवृत्तिस्तस्याः शास्त्रबोध्यत्वाभावात्सर्वनामस्थानस्य यतो विधानन्तत्त्वस्याभावेन नुमः प्राप्तेरेवाभावेन शङ्काया एवासम्भवः स्यादिति भावः। न स्यादिति । रामावित्यादावित्यादिः, परस्य हलन्तत्वादिति शेषः । न दोष इति । किञ्चेत्युक्तदोषो नेत्यर्थः। नच "विरूपाणामपि" इति वचनस्य समानार्थविषयकत्वम्प्रकृते तु तदभाव इति

भावप्रकाश ।

अपिना शास्त्रीयविकारस्य चात् शास्त्रीयकार्यस्य । एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्ये एव शास्त्रीयविकार एवेत्यपास्तम् । अदोष इति । किंचेत्याद्युक्तदोषाभाव इत्यर्थः । अत एवेति । न्यायस्य तथाऽर्थकत्वादेवेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तस्य–रामावित्यादेः । पदत्वेति । कार्यकालपक्षेऽपीतिशेषः । अन्यथा "सुप्तिङन्तम्" इत्यत्र वाक्यसंज्ञावारणाय यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन परादिवत्त्वेन सुप्त्ववत् पूर्वान्तवत्त्वेन तत्प्रकृतित्वानयने उभयत आश्रयणात्पदत्वं न स्यादिति भावः । विकारविशिष्टे प्रत्ययान्तत्वस्यैव प्रत्यभिज्ञानेन तत्पूर्वभागे प्रकृतित्वप्रत्यभिज्ञासम्भवादिति तात्पर्यम् । भाष्ये इति । अन्यथोक्तरीत्या सुप्त्वतत्प्रकृतित्वयोरेवाभावेन नुम एवाप्राप्त्या तच्छङ्कासमाधानयोर्निर्दलत्वापत्तिरिति भावः । न स्यादिति । रामावित्यत्रैवेति शेषः । एकस्य हलन्तत्वादिति भावः । तत्साधने त्विति । तत्रैकशेषसाधने त्वित्यर्थः । ननु समानार्थत्वाभावात्कथं तेन सिद्धिरिति चेदयं भावः, विरूपाणामिति योगो विभज्यते, सरूपाणामिति सर्वमनुवर्त्तते; सर्वसारूप्ये सति किञ्चिद्वैरूप्यवतामेकविभक्तौ एकशेष इत्यर्थः । अपिः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । भाष्ये "एकार्थानामपि विरूपाणाम्" इति पाठात् । यद्वा समानार्थानां समानप्रवृत्तिनिमित्तकानाम् । स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटादाविति केचित् । वस्तुतस्तु तुना ऽत्रारुचिर्ध्वनिता, तदभावात्तदप्राप्तिरूपा । नञ्काक्वाम् । तथा च तदा न दोषइति न अपि तु स दोष एवेति बोध्यम् । तेन नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति । न दोष इति । किंचेत्यादिदोषो नेत्यर्थः । भैक्षासिद्धिर्देवदेव इत्याद्यर्थं सहविवक्षाया आवश्यकत्वेन पयः पय इत्यादिव्यावृत्त्या मातृमातारावित्याद्यर्थं वचनारम्भे आवृत्तौ वा गौरवं चेति तु दोषद्वयमस्त्येव । आवृत्तिपक्षे दोषान्तरमपि प्रागुक्तम् । किञ्चावयवेभ्यः सुपो दुर्वारत्वेनैतत्पक्षासम्भवः समुदायाद्विभक्त्याऽवयवानां समुदायघटकतया संख्यान्वयरूपानुग्रहसम्भवेऽपि विभक्तिसहितप्रयोगरूपानुग्रहस्यावयवानां पदत्वादिरूपोपकारस्य चासम्पादनेनैकाज्द्विर्वचनन्यायाप्रवृत्तेः । किंच विशेष्यविभक्त्या विशेषणीयसंख्यादीनामुक्तावपि विशेषणाद्यथा साधुत्वाय विभक्तिस्तथाऽत्रापि सुवचत्वात् । तदाह––अलमिति ।

सरला ।

कृतनिर्देशज्ञापिततया एकदेशविकृतन्यायस्य ज्ञापकसाजात्याच्च स्थानषष्ठ्यबोधितविकारेऽपि तस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः । अशास्त्रीयस्येति । तस्य न्यायस्य च्छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारेण लोकसिद्धत्वादिति शेषः । तत्साधने त्विति । तुनाऽरुचिः सूचिता "विरूपाणामपि" इति सूत्रे समानार्थानामित्युक्तेस्तस्यात्राप्रवृत्तेः ।

अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः । द्वन्द्वोऽप्येवम् । तथाहि, अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैकमनेकार्थाभिधायि परस्परसमभिव्याहारात् । तथा च अलौकिके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये द्विव-

---

शब्दरत्नम् ।

युगपदधिकरणेति । युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैस्तद्भाव इत्यर्थः स्तदाह—एकैकमित्यादि । **अलौकिके इति** । तत्रैव द्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्त्वात् तत्रापि तत्कल्पनादिति भावः । रामकृष्णावित्यादौ "विरूपाणामपि" इत्येकशेषस्तु न । द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन तत्प्राक्कालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात् । एवं चैकस्य

भैरवी ।

कथन्तस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्मिन्वचनेऽपिः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थस्तथा चानुपूर्वीभेदेऽप्येकार्थत्वे यथाप्रवृत्तिस्तथाऽसारूप्ये विशेष्यार्थभेदेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वेऽपि प्रवृत्तिः, अस्ति चात्र योगिकर्तृकध्यानकर्मत्वम्प्रवृत्तिनिमित्तमेकमित्याशयात् । वस्तुतस्तु तुनाऽरुचिर्ध्वनिता, साच सर्वथा यत्र समानार्थत्वन्तत्रैव तस्य वचनस्य प्रवृत्तिरिति प्रकृते तदप्राप्तिरेवेति । नच घटश्च कम्बुग्रीवावांश्चेति सहविवक्षायामेकशेषो न स्यात्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्कम्बुग्रीवाया अवयवसंस्थानविशेषरूपत्वादितिवाच्यम् । कृतैकशेषाद्यत्र लुप्यमानार्थाभिधानन्तत्रैव प्रवृत्तेरङ्गीकारेण प्रकृते तदप्रवृत्तेरिष्टत्वात्, उक्तसहविवक्षाया असम्भवेन द्वन्द्वस्याप्रसक्तेश्च । अलमिति । अनेनावयवेभ्यः सुबुत्पत्तेर्दुर्वारत्वेन समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्त्या ततः सुपोऽसम्भवे तस्य पक्षस्य सम्भव एव नोपपद्यते । नच समुदायोत्पन्नविभक्त्या ऽवयवानां समुदायघटकतया सङ्ख्यान्वयसम्भवरूपानुग्रहेणावयवेभ्यः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । अवयवानाम्पदसंज्ञारूपस्य तत्तदपादानकोत्पत्तिकविभक्तिप्रयोज्यस्योपकारस्य समुदायोत्तरोत्पन्नसुपाऽसम्भवेन प्रत्येकं सुबुत्पत्तेः सम्भवात् । अपिच नीलं घटम्पश्येति वाक्ये घटशब्दादुत्पन्नसुपा नीलपदार्थगतसङ्ख्याकर्मत्वम्प्रतिपाद्यते यद्यपि, तथापि साधुत्वार्थन्नीलेतिप्रातिपदिकादपि सुप् भवति तथात्रापि स्यादिति ध्वनितम् । मूले प्राचा व्याख्यात्रेति । प्रसादकृतेत्यर्थः ।

द्रव्याणामिति । वर्त्तिपदार्थरूपाणामित्यर्थः । मूले अजहत्स्वार्थायामिति । यत एकैकस्य स्वार्थप्रतिपादकता समभिव्याहृतप्रातिपदिकान्तरार्थप्रतिपादकता चास्तीत्यतः अजहत्स्वार्थत्वव्यवहारः । एवञ्च द्वित्वादिविशिष्टार्थाभिधायकद्विवचनाद्युत्पत्तिर्निर्बाधैवेति भावः । तत्कल्पनादिति । प्रत्येकमनेकार्थाभिधायकत्वस्य कल्पनादित्यर्थः । एतत्पक्षे प्रसक्तातिप्रसङ्गं वारयति—रामकृष्णावित्यादाविति । द्वन्द्वविधानसामर्थ्येनेति । इदमुपलक्षणं समानार्थानामिति विशेषणसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । तत्प्राक्कालिकस्य—युगपदधिकरणत्ववचनत्वात्प्राक्कालिकस्य । तत्र—वार्तिकप्रवृत्तौ । निमित्तत्वादिति । निमित्तत्वेनाश्रयणादित्यर्थः । मूले जहत्स्वार्थायामिति ।

भावप्रकाश ।

मूले प्राचा व्याख्यात्रा—प्रसादकृता । अग्रेऽप्ययमेव कर्त्ता ।

द्रव्याणां—वर्त्तिपदार्थानां तैर्युगपत्प्रत्येकं तदभिधाने इति यावत् । **तत्कल्पनादिति** । प्रत्येकमनेकार्थाभिधायित्वकल्पनादित्यर्थः । यथा शत्रादौ द्वितीयादिसामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारे तत्कल्पना तद्वदिति भावः । तथा सति रामकृष्णावित्यादौ यथा द्वन्द्वस्तथैकशेषोऽपि स्यादत आह—**रामेति** । **सामर्थ्येनेति** । समानार्थानामिति विशेषणसामर्थ्येन चेत्यपि बोध्यम् । **तत्प्रागिति** । युगपदधिकरणवचनतातः प्रागित्यर्थः । **तत्र**—वार्त्तिके । **निमित्तत्वात्**—तत्त्वेनाश्रयणात् । ननूक्तयुक्त्या द्विवचनादीनामेव प्रवेशेन

सरला ।

तद्भाव इति । तेषां भावो युगपदधिकरणवचनता, तस्यामित्यर्थः । सर्वाणि वृत्तिविषयपदानि परस्परसमभिव्याहारात्सर्वार्थबोधकानि । तथाच द्वित्वसंख्याविशिष्टार्थबोधकत्वे द्विवचनं बहुत्वसंख्याविशिष्टार्थकत्वे बहुवचनमेव तेभ्यो न त्वेकवचनमिति भावः । **एकशेषस्त्विति** । परस्परसमभिव्याहारे

चनबहुवचनयोरेव प्रवेशाद् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पत्तो निर्बाध एवेति। तदपि न, जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात्। पक्षान्तरेऽपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाद्युच्छेदापत्तेः। तत्रापि पूर्वपदस्य उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्याद्ययोगात्। तथाच भाष्यम् "सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा च" इति।

शब्दरत्नम्।

विभक्त्यन्तस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य श्रवणमिति भावः। **पक्षान्तरेऽपीति**। अयं भावः—अलौकिके तत्कल्पनेऽपि प्रत्येकं सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तत्कल्पना, तदनन्तरमेव तत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः। एवं चान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकवचनत्यागेन द्विवचनाद्युत्पत्तौ मानाभाव इति। **उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेणेति**। उपसंक्रमश्च तदालिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः। सा च विभक्त्यर्थसम्बन्धाद्यन्तर्भावेणैवेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुच्छेद इति भावः। **दुःखा चेति**। वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहेतुत्वम्। न च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारे दृश्यते। न्यग्रोधशब्देन तल्लाभाच्च न लक्षणाऽपि। प्लक्षन्यग्रोधावित्यादौ बोधावृत्त्यननुभवाच्च। **दुरुपपादा चेति**। न च द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका। समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद् द्विवचनादि-

भैरवी।

अस्मिन्पक्षेऽवयवानामनर्थकतया प्रत्येकन्द्विवचनाद्युत्पत्त्यसम्भवः। पक्षान्तरेऽपीति। अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षेऽपीत्यर्थः। प्रथममेकवचनस्य प्रवृत्तौ साधकमाह—अयम्भाव इत्यादिना। तत्कल्पनेऽपि—अनेकार्थाभिधायित्वकल्पनेऽपीत्यर्थः। अनन्तरम्—सुबुत्पत्त्यनन्तरम्। तत्कल्पकेति। युगपदधिकरणताकल्पकेत्यर्थः। एवञ्च-सुबुत्पत्तिकाले तयोरप्रवृत्त्या कल्पकाभावेन तदभावे च। अन्तरङ्गत्वम्—स्वार्थमात्रसापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम्। तदिति। उत्तरपदार्थः। स्वार्थस्य—पूर्वदार्थस्य। तस्य—सम्बन्धस्य। तदनेति। षष्ठ्याद्यनेत्यर्थः। तदुच्छेदः—षष्ठीतत्पुरुषोच्छेदः। दुःखा—दुःखप्रदा झटिति प्रतीतावनुपारोहाद्दोषाक्रान्तत्वाच्च। एतदेवाह—वृद्धव्यवहारेति। अस्य व्याकरणादिभ्योऽपि प्रथमप्रवृत्त्या प्राधान्यम्। नच—नहि। ननु शक्त्यभावेऽपि लक्षणाऽस्तु? इत्यत आह—न्यग्रोधशब्देनेति। यदि भवत्सम्मतयुगपदधिकरणवचनता स्यात्तदा बोधावृत्तिः स्यात्सापि नास्तीत्याह—प्यक्षन्यग्रोधाविति। दुरुपपादेति। अस्य—दुष्टः।निःसारः उपपाद उपपादनं यस्याः सेत्यर्थः। तस्याप्रमाणाशङ्कां निरस्यति—नचेति। द्विवचनेति। द्वन्द्वोत्तरद्विवचनेत्यर्थः। अभिधानशक्तिमत्त्वात्—

भावप्रकाश।

पक्षान्तरेऽपीत्ययुक्तमत आह—**अयं भाव इति**। **तत्कल्पनेति**। अनेकार्थाभिधायित्वकल्पनेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**तदनन्तरमिति**। सुबुत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः। **तत्कल्पकेति**। युगपदधिकरणवचनताकल्पकेत्यर्थः। **एवंचेति**। सुबुत्पत्तिकाले तयोरप्रवृत्त्या कल्पकाभावेन ,तदभावे चेत्यर्थः। स्वार्थमात्रसापेक्षत्वेन प्रथमोपस्थितत्वादन्तरङ्गत्वम्। **सः** उत्तरपदार्थः। **स्वार्थः**—पूर्वपदार्थः। एतेन लक्षणयोच्छेदं साधयन् रत्नाकरः परास्तः, सिद्धान्ते तदभावात्। **तस्य**—सम्बन्धस्य। **तदनेति**। षष्ठ्याद्यप्राप्तावित्यर्थः। दुःखत्वं च प्रतीतावनुपारोहाद्दोषाक्रान्तत्वाच्च। तदाह—**वृद्धेति**। तस्य व्याकरणादितः प्राधान्यादिति भावः। **नचेति**। न हीत्यर्थः। 'लाभान्न लक्षणापि' इतिपाठः। चपाठे त्वर्थे सः। प्लक्षशब्दस्येति भावः। अपिः शक्तिसमुच्चायकः। **दुरुपपादेति**। दुष्टं निःसारमुपपादनं यस्याः सा निष्प्रमाणेत्यर्थः। तत्र प्रमाणान्याशङ्क्य खण्डयति—**नचेत्यादिना**। **उद्भूतेति**। उद्भूतावयवभेदकसमूहस्याभिधाने प्रतिपादने साम-

सरला।

उभयोरप्युभयार्थबोधकत्वेन समानार्थकतया तत्प्राप्तिरिति भावः। **उक्ततयेति**। राज्ञः पुरुषो राजपुरुष

यदपि व्याचख्युः—व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्ति तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रम्। आकृतिपक्षे तु एकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति। तन्न, व्यक्तिपक्षेऽपि "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यत्र ब्राह्मणशब्दे-

---

शब्दरत्नम्।

सिद्धा तदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वाभावात्। समुच्चयान्वाचययोः समासस्यासामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणतया न तदापत्तिरेतदुपपादिका। न चान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेऽपि एकशेषे कस्य शेष इत्यत्र विनिगमकाभावात्सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकम्। तथा सत्येकशेषस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरं शास्त्रवासनावतां तच्छक्तिज्ञानं न तु ततः प्रागपीति न दोषः।

आकृत्यविनाभूतेति। नियमेनाकृतिसम्बद्धेत्यर्थः। ब्राह्मणशब्देनैवेतिभावः। नहि

भैरवी।

अभिधानसामर्थ्यवत्त्वादित्यर्थः। ननु समुच्चयान्वाचययोर्द्वन्द्वापत्तिरेवोपपादिका भविष्यतीत्यत आह—समुच्चयेति। नचेति। आवश्यकमित्यत्रास्यान्वयः। अन्यत्र—द्वन्द्वे, "यः शिष्यत" इति न्यायेन कस्यचित्सर्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यवत्त्वं वक्तव्यन्तत्र विनिगमनाविरहात् सर्वेषामेव तथात्वं वक्तव्यमिति भावः। तथासतीति। यद्येकशेषविषये तत्स्वीकारस्तदा एकेनानेकार्थबोधस्यैकशेषं विनापि सिद्धतया तद्वैयर्थ्यमिति भावः। तस्मादिति। एकशेषवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः। तच्छक्तीति। अनेकार्थाभिधानशक्तीत्यर्थः। ततः—एकशेषात्। न दोषः। नैकशेषवैयर्थ्यापत्तिरूपदोषः। एतेन प्रागेकवचनस्योत्पत्तिर्दुर्वारेति प्रतिपादितम्।

मूले यदपि व्याचख्युरिति। प्रसादकृत इति शेषः। एवकारासङ्गतिमुपपादयन्नाह—ब्राह्मणे-

भावप्रकाश।

र्थ्यवत्त्वादित्यर्थः। तदनुपपत्तेस्तदुपेति पाठः। विशेषणाभावप्रयुक्तोऽत्र विशिष्टाभावः। एवमग्रेऽपि। **एतदिति।** पूर्वोक्तयुगपदधिकरणवचनतेत्यर्थः। अन्यत्र—द्वन्द्वस्थले। **विनिगमकाभावादिति।** तथाचेष्टार्थाबोधेन तदनुपपत्तिः सूत्रानर्थक्यं चेति भावः। **तथासतीति।** एकशेषविषये तत्स्वीकारे एकेनैवानेकार्थबोधे सम्पन्नेऽनेकसरूपाणां सहप्रयोगाभावात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः।नन्वेवमेकशेषोत्तरमसर्वबोधे इष्टरूपासिद्धिरत आह—**तस्मादिति।** तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः। **तच्छक्तीति।** अनेकार्थशक्तीत्यर्थः। **ततः**—एकशेषात्। **न दोषः।** न तद्वैयर्थ्यापत्तिः। एवं च ततः प्रागेकवचनोत्पत्तिर्दुर्वारेति स्पष्टं "चार्थे" इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति स पक्षोऽयुक्त एव। किंच भैक्षासिद्धेस्तदवस्थत्वात्। यद्यपि भिक्षा आम् भिक्षा आम भिक्षा आमिति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वपर्याप्त्यधिकरणप्रकृतिकसुबन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावान्न ततो ऽण्प्राप्तिरिति कैयटस्तथापि तदवयवादेकस्मात्तस्य दुर्वारत्वेन तत्र कृते परत्वादादिवृद्धौ वैरूप्यादेकशेषाप्रसक्तेः। विरूपाणामपीत्यनेन तत्सिद्धावपि विनिगमनाविरहात्प्रत्येकमुत्पत्तावण्त्रये कदाचित्पूर्वयोर्निवृत्तावभैक्षमित्यादेरप्यापत्त्या नियतभैक्षासिद्धेस्तदवस्थत्वात्। एतत्प्रयोगस्योक्तरीत्योक्तिसम्भवस्यैवाभावेन मूलटीकाकृद्भिरिदं पुनर्नोक्तम्। एतेन मद्रीत्या एकवचनान्तानामेकशेष इति पक्षे विभक्तिविशिष्टे वृत्तिसत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपोधात्विति लोपे दोषाभावः। एवं चैकशेषस्य वृत्तित्वमपि सार्थकम्। एवं च विभक्त्यन्तानामिति पक्षोऽपि प्राचां निर्बाध एव। एवं च द्वन्द्वापवादकतापि संगच्छते इति मन्दोक्तमपास्तम्। मूलशैथिल्यस्यार्थवत्सूत्रे उक्तत्वाच्च। भाष्ये दूषितत्वेन तद्विरोधापत्तेश्चेति दिक्।

मूले यदपि व्याचख्युरिति। प्रकाशकृत इत्यर्थः। एवपाठासङ्गतिमुपपादयति—**नहीति।** सूत्रसत्त्वे

सरला।

इत्यादौ पुरुषपदसमभिव्याहारे राजन्पदस्य राजसम्बन्धिपुरुषार्थबोधकत्वेन राजन्शब्दात्तथा अप्राप्तेः 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात्, ततस्तदुच्छेद इत्यर्थः।

नैवैकेनापि अनेकस्य तन्त्रेण सुवचत्वात् । अन्यथा जातिपक्षे ऽपि "वासेन सम्य-

शब्दरत्नम् ।

तत्रैकशेषः, तावद्ब्राह्मणशब्दज्ञानासम्भवात् । तस्मात्तत्र जातिपक्षेण तन्त्रेण वा यथा निर्वाहस्तथाऽन्यत्रापीति भावः । न ब्राह्मणमित्येकवचनं त्वार्षम् । तन्त्रेण सुवचत्वादिति । अयं भावः—भाष्ये ऽर्थावर्थौ प्रति यदर्थानर्थान्प्रति च यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेति उक्तम् । एवं च एकेनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं तत्र । अन्यथाऽविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापि उपपादयितुमशक्यतया बोधानुपपत्तिरेव स्यात । तन्त्रं चात्रार्थतन्त्रम् । एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सत्त्वात् । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहतया ऽर्थतन्त्रमेवैतत् । अक्षा इत्यादौ तु तदसहतया शब्दतन्त्रमेव । अन्यथा—

भैरवी ।

ति । अन्यत्रापि—रामावित्यादावपि । नन्वेवंसति बह्वर्थस्य तन्त्रेण तत्र प्रतिपत्तिसत्त्वाद्बहुवचनापत्तिरत आह—न ब्राह्मणमिति । नन्वेकशेषं विना कथमनेकार्थाभिधायकत्वम्, अन्यथा प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकार्थाभिधानमिति भाष्यविरोध इत्यत आह—अयम्भाव इति । तत्र—"न ब्राह्मणं हन्यात्" इति दृष्टान्तस्थले । अन्यथा—अर्थावर्थावित्याद्यनङ्गीकारे । बोधेति । अनेकार्थबोधेत्यर्थः । सूत्रारम्भात्सूत्रेणैकशेषेऽपीष्टार्थानां बोधानुपपत्तिरिति भावः । तन्त्रस्य द्वौ भेदौ शास्त्रप्रसिद्धौ अर्थतन्त्रं शब्दतन्त्रञ्चेति । तत्राद्यमाह—अत्रार्थतन्त्रमिति । अत्र—ब्राह्मणं हन्यादित्यादिघटकब्राह्मणादिशब्दे । सकृदुच्चरितस्यानेकार्थपरत्वं यत्र तत्र तन्त्रव्यवहारः। यत्रार्थानाम्भेदेऽपि शब्दैक्यन्तत्र ताल्वोष्ठपुटादिव्यापारप्रकाशितैकशब्देनैकवृन्तगतानेकपुष्पफलन्यायेनानेकार्थसम्बन्धेनैकशब्देनानेकार्थबोधादर्थतन्त्रमिति व्यवहारः । एतदेवाह—एकत्रैवेति । अस्य लक्षणमाह—शब्दस्येति। पर्यायपरिवृत्तीति। पर्यायेण पयार्यवाचकेन परिवृत्तिरनेकार्थस्य प्रकाशनन्तत्सहत्वमित्यर्थः । स्वप्रयोगाभावेपि स्वबोध्ययावदर्थबोधकस्वपर्यायकत्वमर्थतन्त्रत्वम् । अस्ति चेदम्ब्राह्मणादिशब्दे, ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगाभावेऽपि तद्बोध्यानाम्बोधनाय विप्रशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् ! द्वितीयमाह—अक्षा इत्यादाविति । अत्राक्षशब्दो देवनाक्षरथाक्षविभीतका-

भावप्रकाश ।

इति भावः । तावदिति । यावत्यो व्यक्तयस्तावदित्यर्थः । अन्यत्रापि—रामावित्यादावपि । नन्वत्रार्थतन्त्रत्वादर्थानां चानेकत्वाद्बहुवचनं न्याय्यमत आह—आर्षमिति । तुनाचात्रारुचिः सूचिता भाष्यविरोधरूपा । तत्र व्यक्तिपक्षे यं कञ्चिद् ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादिति दोषं दत्त्वा अत्र जातिपक्षेणैव निर्वाह इत्युक्तम् । नन्वेकशेषं विना कथमनेकार्थत्वम् अन्यथा प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेश इति भाष्यविरोधोऽत आह—अयं भाव इति । अपिनैकेनैकार्थबोधनसमुच्चयः । तत्र—न ब्राह्मणं हन्यादिति दृष्टान्तस्थले । अन्यत्राप्येवमिति भावः । अन्यथा—एकशेषं विनोक्तार्थानङ्गीकारे । शास्त्रसहस्रेणापीतिपाठः । बोधेति । इष्टबोधेत्यर्थः । सूत्रेणैकशेषेऽपीति भावः । एवेन सूत्रानर्थक्यव्यवच्छेदः । स्यादितीति पाठः । अत्र—ब्राह्मणादौ । एकत्रैवेति । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति नये ताल्वोष्ठपुटव्यापारप्रकाशितैकशब्देनैकवृन्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसम्बद्धेनानेकार्थबोधादिति भावः। नन्वक्षादिस्थले उपपत्त्या शब्दभेदेऽपि न लोकानां भेदप्रतीतिः पटादिषूपपत्त्यापि न भेदः अर्थभेदाभावात् बोद्धृभिरनेकशब्दतानानुभवाच्चेति तथा तदुपपत्तिर्न युक्तेत्यत आह—वस्तुत इति । एतद्रहितो ऽपाठः । पर्यायपरिवृत्तीति । पर्यायेण परिवृत्तिरस्यार्थस्य प्रतिपादनं तत्सहत्वे इत्यर्थः । तन्त्रमेवेति । एवं च तन्त्रं द्विधेति सूचितम् । तयोरवान्तरभेदा अपि

सरला ।

तन्त्रेणेति । अर्थतन्त्रेणेत्यर्थः । तथाच तन्त्रं द्विविधं शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रञ्चेति तत्र प्रकृतेऽन्त्यमिति भावः । पर्यायपरिवृत्तिसहतयेति । पर्यायस्य या परिवृत्तिः स्वप्रयोगाभावेऽपि स्वबोध्ययावत्सु प्रवृत्तिस्तत्सहतयेत्यर्थः । यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः करणीयस्तत्पर्यायशब्दान्तरसम्भवेऽर्थतन्त्रम् । तदसहतयेति । यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः करणीयस्तत्पर्यायशब्दान्तरासम्भवे शब्दतन्त्रमित्यर्थः ।

क्षमयोश्च तस्मिन्" इत्यादिनानार्थानुरोधेन सूत्रं विनाऽनिर्वाहात्। तस्माज्जाति-व्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तन्त्रेण प्रयोगान्निर्वाहेऽपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्पाक्षिको द्वन्द्वः सूत्रं विना दुर्वारः। घटोऽयं घटोऽयमितिनानाश-ब्दप्रयोगदर्शनात्, तद्वद् घटघटाविति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्। न चैवमपि घट-कलशाविति द्वन्द्वापत्तिः। "विरूपाणामपि समानार्थानाम्" इति वार्तिकात्। रू-

शब्दरत्नम्।

तन्त्रानङ्गीकारे। क्षमाशब्दः क्षान्तिभूम्योर्वाचकः। **नानार्थानुरोधेनेति**। सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः। **न्यायप्राप्तत्वादिति**। अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वयेऽपि सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। अनेकघटादिपदानां चार्थे वृत्तिरेव नानभिधानादिति द्वन्द्वाप्राप्ति-

भैरवी।

क्षानाम्प्रतिपादकस्तावतामन्येनाप्रतिपादनादिति भावः। प्रातिपदिकतन्त्रादयोऽन्ये तन्त्रा अनयोरेवान्यत्र प्रतिपादिताः। तत्र क्षमयोरित्यत्र उभयवृत्त्येकजातेरत्राभावेन तन्त्रानङ्गी-कारे जातिप्रकारकानेकार्थविशेष्यकप्रतीतिरत्र न सम्भवतीति बोध्यम्। उक्तरीत्या सूत्रका-राशयमुपवर्ण्य भाष्यविरोधम्परिहरति—अनभिधानमिति। पक्षद्वयेऽपीति। जातिपक्षे व्यक्तिपक्षेचे-त्यर्थः। व्यक्तेर्वाच्यत्वमतेऽप्यर्थावर्थावित्याश्रयणेनैकस्यानेकार्थत्वमप्यभिधानस्वाभाव्यादिति तद्भावः। नच प्रत्येकव्यक्तेः शब्दप्रतिपाद्यत्वविवक्षायान्द्वन्द्वापत्तिवारणाय सूत्रमस्त्विति वाच्य-म्, "चार्थे" इत्यस्य सूत्रस्य येषाञ्चार्थे वृत्तिस्तेषां संज्ञाविधायकत्वञ्चार्थः समूहः, सच भिन्नाना-मेव भेदश्च क्वचित्पदार्थानां स्वतः सिद्ध एव, क्वचित्तु पदार्थतावच्छेदककृत इति घटशब्देनैकेनैव प्रतिपादनन्नतु पदार्थानाम्भेदात्साहित्यस्य प्रतीतिरित्याशयात्। एतदेवाह—अनेकेति। ननूक्त-

भावप्रकाश।

प्रातिपदिकतन्त्रादयोऽन्यत्रोक्ता इति बोध्यम्। अनुरोधेनेति तृतीयाया अनन्वयादनिर्वाहस्याधिकर-णाकाङ्क्षासत्त्वाचाह—**सूत्रमिति**। आवश्यकत्वे हेतुमाह—**तत्रेतीति**। नानार्थस्थले सूत्रं विनाऽनिर्वाहा-दित्यर्थः। भिन्नजातिसत्त्वात्तत्पक्षोऽप्यकिञ्चित्कर इति भावः। भाष्यविरोधं परिहरति—**अनभीति**। अर्था-वर्थावित्याद्याश्रयेणैकस्यैवानेकार्थत्वमभिधानस्वाभाव्यादिति भावः। अत एव द्वन्द्वापत्तिं निराचष्टे—**अने-केति**। **चार्थ इति**। चार्थः साहित्यं समूह इत्यनर्थान्तरं, तत्परं, भिन्नानां भेदश्च क्वचित्पदार्थकृतः

सरला।

वस्तुतस्तु नेदं सम्यक् "घनसारश्चन्द्रसंज्ञः" इत्यमरकोशबलात् चन्द्रपदस्थाने इन्दुपदप्रयोगेऽपि कर्पूर-चन्द्रयोरुभयोरर्थयोस्तन्त्रेण बोधदर्शनेन तत्र सर्वसम्मतशब्दतन्त्रत्वस्यानापत्तेः, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तनि-ष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताको बोधो यत्र सम्भवति तत्रार्थतन्त्रम्। यथा 'घटाः' इत्यादौ। अत्र हि घटत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाघटनिष्ठविशेष्यताकबोधसम्भवादर्थतन्त्रम्। प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठना-नाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताको बोधो यत्र तत्र शब्दतन्त्रम्। यथा 'अक्षाः' इत्यादौ। अत्र शकटाक्षत्व-देवनाक्षत्व-विभीतकाक्षत्व-रूपप्रवृत्तिनिमित्तानां त्रयाणां सत्त्वेन प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनाना-प्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधस्य सम्भवात्। चन्द्रपदस्थलेऽपि कर्पूरत्वचन्द्रत्वयोः प्रवृत्तिनिमित्त-तया तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधसत्त्वात् शब्दतन्त्रत्वमक्षतम्। तन्त्रं च लोकशास्त्रसाधारणं नानाफलकसमानाकारकानेकव्यापाराणां मध्येऽनेकफलोद्देशेनैकव्यापार-करणम्। शास्त्रीयं तु अनेकार्थबोधनाय सकृदुच्चारणमिति। अत्रैकव्यापारपदेन——

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥

इत्यभियुक्तोक्तक्रियाया एव विवक्षणेन यज्ञोपवीतसंस्कारेषु एककालावच्छेदेन कृतेषु न तन्त्रत्वव्यव-हारानुपपत्तिरिति बोध्यम्। **प्रत्याख्यातमिति**। अत्र प्रातिपदिकतन्त्रमाश्रित्यैव प्रत्याख्यानं बोध्यम्। अनेन प्रत्याख्यानमेकदेशयुक्तिः, विभक्त्यन्ततन्त्रे 'ब्राह्मणाभ्याम्' इत्यत्र करणत्वविशिष्टब्राह्मणद्वयस्य

प्यते बोध्यते इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्य अर्थपरत्वमाश्रित्य वार्तिकार्थस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकाराच्च। तस्माद् घटघटौ घटकलशावित्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय पक्षद्वये ऽपि सूत्रमावश्यकमित्यधेयम् ।

एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदिह व्याचख्युः–नानेनैकशेषो विधीयते इत्यादि । यच्च समुदायादेकस्यां विभक्ताविति पक्षं प्रत्याख्याय पुनराहुः—राम राम औ इति स्थिते इति । अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्यते न तु लौकिकम् । अलौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्तते । प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि । तत्सर्वं सन्दर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च । प्रयुक्तानेव ह्यन्वा-

---

शब्दरत्नम् ।

रेवेति तदाशयः । **आवश्यकमिति** । अनभिधानाज्ञाने इति शेषः ।

नानेनैकशेषो विधीयते इति । 'किं तु न्यायसिद्ध एवानूद्यते' इति एतच्छेषस्तद्ग्रन्थे । **प्रयुक्तानामिति** । अयं भावः—वृद्ध्यादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राप्रवृत्त्या नित्यविद्ध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन तावदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति न तत्प्रक्रियावाक्ये वृद्ध्यादिप्राप्तिरिति । **सन्दर्भविरुद्ध**·

भैरवी ।

रीत्या चार्थवृत्तित्वाभावेनैव पाक्षिकानिष्टवारणे सिद्धे आवश्यकमित्यनुपपन्नमत आह–अनभिधानाज्ञान इति । मूले सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधायेति । अयम्भावः, यद्येकार्थाभिनिवेशित्वमेव शब्दानान्तर्हि कृतेऽप्येकशेषे नानेकाभिधानं, शिष्यमाणेनैकेन वचनेनासत्याः शक्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ।यदि स्वभावादनेकार्थाभिधायकत्वं सिद्धमेव तदा सूत्रम्मास्तु एकेनानेकव्यक्तिप्रतिपादनसम्भवादिति। इत्यादीति एतावन्मात्रमधिकसाकाङ्क्षमत आह–किन्त्विति । एतच्चार्थत उपनिबद्धम्, तदीयग्रन्थानुपूर्वी तु 'किन्तु वृत्तिविषये एकस्याप्यनेकार्थाभिधानशक्तिरस्तीति ज्ञाप्यते' इति । आहुरिति मूले । प्रसादकृत इति शेषः।। नतु लौकिकमिति । एकशेषस्य नित्यतया तादृशप्रयोगासम्भवादिति भावः । शास्त्राप्रवृत्त्येति । वैरूप्यादित्यादिः। तावदेव–**रामरामावित्येता**-

भावप्रकाश ।

क्वचित्पदार्थतावच्छेदककृत इत्यन्यत्र विस्तरः । **तदाशयः**–भाष्याशयः । एतदेवाह–**अनभीति** । एतेन शेषं भाष्यादितोऽवगन्तव्यमित्युत्तरप्रकाशग्रन्थे नैतदुक्तप्रायमिति यदपीत्यादिमूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता । वैरूप्योक्तेर्निर्बीजत्वस्यैवमप्यनुद्धारात् ।

मूले निधायेति । अयं भावः-यद्येकैकार्थनिवेशिनः शब्दास्तत्कथमितरनिवृत्तौ शिष्यमाणादेकस्मात्तद्द्वयादिप्रतीतिः ? किं चैकस्यानेकार्थत्वं सूत्रतः स्वभावतो वा ? नाद्यः, न हिस्वतोऽसती शक्तिर्वचनशतेनाप्युत्पादयितुं शक्या । अन्त्ये त्वेकस्यैवानेकार्थोपस्थानसमर्थत्वान्नानेकप्रयोगप्रसङ्ग इति किमेकशेषारम्भेणेति । आदिपदग्राह्यमाह–**किन्त्विति** । यद्यपि किं तु वृत्तिविषये एकस्याप्यनेकार्थाभिधानशक्तिरस्तीति ज्ञाप्यते इति शेषस्तद्ग्रन्थे दृश्यते, तथापि तुल्यार्थत्वेन लाघवादेवमेवोक्तम् । मूले पक्षमिति । प्रसादकृतोक्तमित्यर्थः । न तु लौकिकमिति । एकशेषवृत्तेर्नित्यत्वादितिभावः । ननु सर्वत्र कार्यस्यालौकिके एव प्रवृत्त्यङ्गीकारादिदमयुक्तमत आह–**अयं भाव इति** । प्रकाशकृत इति भावः । **अप्रवृत्त्येति** । तदपरत्वाद्वैरूप्याच्चेति भावः । **तावदेव**–रामरामावित्येव । **तच्च नेति** । उचितस्तु तस्य प्रयोग इति भावः । **तत्प्रक्रियेति** । एकशेषप्रक्रियेत्यर्थः ।। व्युत्क्रमेण प्रकाशानुवादोऽयं मूले । तत्क्रमेण सन्दर्भविरोधमाह–

सरला ।

सम्प्रदानत्वविशिष्टब्राह्मणद्वयस्य च प्रतीतिरिति ब्राह्मणचतुष्टयप्रतीतिवत् 'मातृभ्याम्' इति तृतीयाद्विवचनेनापि मातृचतुष्टयस्य प्रतीत्यापत्त्या फलभेदात् । एकशेषे तु मातृद्वयस्यैव प्रतीतिरित्यपारतम् ।

ख्यातुमलौकिकमुत्प्रेक्ष्यते। शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिकेष्वेव प्रवर्तते ॥ तु परिनिष्ठिते। "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपालाभात। परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तान्तावत।

शब्दरत्नम्।

मिति। एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति, समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भ इत्यर्थः। न्यायविरोधमाह—प्रयुक्तानेवेति। न च यद्यादृशशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सल्लोके प्रयोगार्हं कल्पिते तदीयालौकिके तच्छास्त्रप्रवृत्तावपि अत्र वृद्ध्यादिप्रवृत्तिर्नोचिता वैषम्यादिति वाच्यम्। कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावौ अनड्वाहावित्यादौ परत्वादिना आवादौ कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणदानपरभाष्यवार्तिकासङ्गत्यापत्तेरित्यलम्।

भैरवी।

वदेव। तत्प्रक्रियावाक्ये—एकशेषस्य प्रक्रियावाक्ये। सन्दर्भविरोधमुपपादयति—एकस्यैवेति। एतेन समुदायादेकविभक्तिम्प्रदर्श्य सूत्रस्य स्थापनम्प्रदर्शितन्ततः प्रत्याख्यानप्रकारः समुदायादित्यादिर्दर्शितः, इदं स्वभावतो विरुद्धम्, यदि प्रत्याख्यानप्रकारस्यव स्वाभिमतत्वन्तदा समुदायादेकविभक्तिप्रदर्शनासङ्गतिस्तस्या एव युक्तत्वे प्रत्याख्यात इत्ययुक्तमिति भावः। अत्र प्रयुक्तानेवेत्यादिना यन्न्यायविरुद्धत्वस्य मूले प्रदर्शनन्तदेव विरुद्धम्। परिनिष्ठितं हि द्विविधम्–प्रक्रियावाक्यरूपम् लौकिकञ्चेति। तत्र प्रक्रियावाक्ये सन्धिकार्यन्न प्रवर्तते। तावन्मात्रस्यैव प्रयोगार्हता स्यादिति रत्नाकरोक्तिङ्खण्डयति–नचेत्यादिना। वैषम्यादिति। अत्र वृद्धिप्रवृत्त्या तावदवाक्तरीत्या परिनिष्ठितं,चेत्स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यत इति भावः। भाष्यवार्तिकेति। यद्यपि भाष्ये 'नावौ अनड्वाहौ इति कण्ठरवेण नोक्तं किन्तु "ऋक्च ऋक्च ऋचौ समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति" इत्येवाभिहितम्, तथापि तदुत्तरग्रन्थे "अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम्" इति वार्तिकव्याख्यानावसरे कैयटेनेत्थमभिहितम्। अङ्गाश्रयकार्यञ्च भाष्ये दर्शितं–स्वसा च स्वसारौ च स्वसार इत्यनेन। तत्र कैयटः–'अङ्गाश्रयेचेति। चशब्दादनङ्गाश्रयेऽपि। यथा नौश्च नावौचेति' प्राह। परत्वादिनेत्यादिना अन्तरङ्गत्वेन ऋचावित्यत्र समासान्तस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता। असङ्गत्यापत्तेरिति। अलौकिके प्रक्रियावाक्ये शास्त्रीयम्परिनिष्ठितत्वप्रयोजकं शास्त्रन्न प्रवर्तत इति भवन्मतन्तच्चोक्तभाष्यवार्तिकाभ्याङ्कैयटीयव्याख्यानेन च विरुद्धमिति भावः। अलमिति। एतेन यथाऽनेकव्यक्तिप्रतिपादनायानेकप्रातिपदिकस्य प्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव यथा

भावप्रकाश।

एकेति। तद्ग्रन्थशेषे यदपीत्याद्यनूदितैकदेशोऽयं ग्रन्थः। इति चेति। यद्यप्येवं वाक्यं तत्र नास्ति तथापि प्रत्याख्यानप्रकारोऽस्तीति तदुत्तरं तथास्थितिप्रदर्शनमयुक्तम्।एवं चाद्ये ग्रन्थान्तरविरोधोऽन्त्ये मिथ एव विरोध इति भावः। यत्तु रत्नाकरकृत् मूलं चिन्त्यं तत्तात्पर्यानवबोधात्। तथा हि, परिनिष्ठितं तद्विभाजकं प्रक्रियावाक्यं च लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम्। अथवा परिनिष्ठितमेव द्विविधम्। प्रक्रियावाक्ये संधिर्न प्रवर्त्तते कुत एतत् उत्तरहेतुविरोधादिति तात्पर्यमिति। तत्खण्डयति–नचेति। कल्पिते इति। एतेनालौकिकशब्दस्य कथंचिदेकशेषार्थबोधकासाधुशब्दार्थकस्य तात्पर्यानालोचनेनेदं दूषणम्। अत एव हस्तचेष्टादिस्थानीये इत्यलौकिकवाक्यविशेषणं तत्रोक्तमिति मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता। अत्र–एकशेषप्रक्रियावाक्ये। वैषम्यादिति। उक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वेऽपि लोकेऽप्रयुक्तत्वादित्यर्थः। तथाच प्रयुक्तानेवेत्यादिमूलमयुक्तमिति भावः। आदिभ्याम् ऋचावन्तरङ्गत्वादित्यादिपरिग्रहः। द्वन्द्वे कृते एकविभक्तौ परतः सरूपाणामेवैकशेष इत्यर्थेन तस्य विभक्तिसापेक्षकत्वेन समासान्तस्य ततोऽन्तरङ्गत्वादिति भावः। भाष्यवार्त्तिकेति। यद्यपि ताभ्यां स्पष्टं तथा नोक्तं तथाप्यङ्गाश्रये चैकशेषवचनमिति वार्त्तिकेन तद्भाष्ये चशब्देनानङ्गाश्रयेऽपि यथा नौश्च नावौ चेति कैयटोक्त्या तस्य तदुभयेष्टत्वाङ्गीकारादिति भावः।

"अमि पूर्वः" । अम्यचीति । अमि योऽच् तस्मिन् । अमोऽवयवेऽचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य न पूर्वरूपम् । एवम् अक्षादूहिन्यामित्यादावपि ऊहिन्यां योऽच् तस्मिन्नित्यादि बोध्यम् । "इको यणचि" इत्यज्ग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् । "पदास्वैरिबाह्या–"इत्यादिनिर्देशश्चेह लिङ्गम् ।

शब्दरत्नम् ।

अमि योऽजिति । अवयविन आधारत्वविवक्षायां वृक्षे शाखेतिवत्सप्तमी; तदाह—**अमोऽवयवेऽचीति** । 'पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतपरशब्देन विशेष्यत्वादजेव गृह्यते इति बोध्यम् । **निर्विवादत्वादिति** । उत्तरत्रानुवृत्तेः सत्त्वादिति भावः । **लिङ्गमिति** ।

भैरवी ।

स्यादित्येवमर्थमस्य सूत्रस्यारम्भ इति प्रातिपदिकेषु सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, तथा धातुषु न भवति एकनिष्ठानामनेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि व्यापाराणामेकधातुत एव निवृत्तभेदानाम्प्रतीत्याऽनेकधातुप्रयोगस्याप्रसक्तेः । तदुक्तम्भाष्ये--"न तिङन्तान्येकशेषारम्भम्प्रयोजयन्ति । यथाजातीयकानान्द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति, तथाजातीयकानामेकशेषः । नच तिङन्तानान्द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किङ्कारणम् ? एका हि क्रिया एकेनोक्तत्वा तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेग न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति" । अत्रकैयटः–'यथाजातीयकानाम्–सत्त्ववाचिनाम् । एका हीति। आख्यातवाच्या क्रिया सर्वैव निवृत्तभेदा प्रतीयते' इति । एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यत्रानभिधानान्नैकशेषः । विंशतिश्च विंशतिश्चेत्येवं सहविवक्षायां विंशतो इति त्विष्टमेव । तदुक्तम्भाष्ये "इह कस्मान्न भवति एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।" एवमाशङ्क्य "सङ्ख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्च नैकशेषः, न ह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः" । वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थासम्प्रत्ययेनैकादि आदशानामेकशेषो न, विंशत्यादीनान्तु भवत्येवेति तात्पर्यार्थः । अर्थासम्प्रत्ययादित्यस्य यत्रकः शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र, प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात , एकावित्युक्ते असहायादिरर्थो गम्यते नतु द्वावित्यत्र तात्पर्यम् । ततोऽर्थासंप्रत्ययेऽपि गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्याविति, अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ इत्यत्रैकशेषो दृश्यत इत्यभिप्रायेण पूर्वोक्तौ पृथक् परिहारौ नोपपद्येते इत्याशयेन शङ्काङ्कृत्वा "एवन्तर्हि नेमौ परिहारौ, एकपरिहारोऽयं संख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति" । यत्र ह्यर्थासम्प्रत्यय एव वा अन्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषः । गार्ग्यौ विंशती इति यथेति भाष्यीयप्रघट्टकार्थो ध्वनितः ।

नन्वचोऽमवयवत्वादमि योऽजित्यनुपपन्नमत आह--अवयविन इति । उत्तरत्र–"सम्प्रसार

भावप्रकाश ।

आधारत्वेति । तत्त्वेन विवक्षायामित्यर्थः । तत्त्वं चाज्निष्ठमत्रारोप्यते, विद्यमाने इति क्रियाध्याहारेण वा । **तदाहेति** । तत्फलितमाहेत्यर्थः । शाब्दस्तु तदाधारकेऽचीति बोध्यः । **विशेष्यत्वादिति** । सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वादिति भावः। **उत्तरत्रेति**। "सम्प्रसारणाच्च" "अवङ्स्फोटायनस्य" इत्यनयो-

सरला ।

वृक्षे शाखेतिवत्सप्तमीति । घटकत्वं सप्तम्यर्थ इति तदाशयः । नन्वेवमपि वासुदेववाचक 'अ' शब्दस्य द्वितीयैकवचने परे 'हेराम–अम्' इत्यादौ पूर्वरूपापत्तिरिति चेत् ? न, सूत्रे अम्ग्रहणेन "वा सुप्यापिशलेः" इत्यतः सुपीत्यनुवृत्तेः सुप्प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तदादेरित्युपस्थित्या अम्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तदादेरकोऽमघटकेऽचि परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेश इत्यर्थेन राम इत्यस्य तदादित्वाभावेनादोषात् । मूले ऊहिन्यां योऽजिति । अक्षशब्दादूहिनीघटकेऽचि परे पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः । तत्र पूर्वस-

"तस्माच्छसः" । तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । शस

शब्दरत्नम् ।

अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थः । स्पष्टं चेदम् "औतोऽम्शसोः" इत्युपक्रम्य प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्ये ।

भैरवी ।

णाच्च" "अवङ्स्फोटायनस्य" इत्यनयोः। अनुवृत्तौ–अत्र प्रकरणेऽनुवृत्तौ। नन्वग्रेऽनुवृत्तिरस्तीति चेन्मध्येऽपि सम्बन्धो भविष्यत्येव, पुनस्तत्र ज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यमत आह—अनुवृत्तस्येति। भाष्ये इति। तत्र गामिच्छति गव्यतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन "औतोऽम्शसोः" इत्यात्वमाशङ्क्यानल्विधाविति वचनान्न भवतीत्युक्तम्। अज्ग्रहणानुवृत्त्यभावे "अनल्विधौ" इति निषेधाप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। प्रथमयोरित्यतः पूर्वसवर्णग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं राममित्यादौ द्विमात्रादेशव्यावृत्तये। यत्तु पूर्वग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणमेकादेशे कृते राममित्यत्र सुपि चेति दीर्घो माभूदिति । तन्न। पूर्वान्तवद्भावेनाकारान्ते सुप् यस्माद्विधीयतेइत्यस्य सद्भावेऽपि मकारमात्रे सुप्त्वाभावात्। एकदेशविकृतन्यायस्यार्द्धाधिकविकारेऽप्रवृत्तेः। नापि स्थानिवद्भावेनानुमानिकादेशकल्पनया तत्त्वम्। अमः स्थानित्वाभावात्। अ अमित्यस्य स्थानित्वकल्पने तु सुप्त्वस्य स्थान्यवृत्तित्वं स्पष्टमेव।

भा प्रकाश ।

रित्यर्थः। अत एव दुद्यूषतीत्यादावप्रवृत्तिरिति भावः। अनुवृत्ताविति। अत्र प्रकरणे अनुवृत्तावित्यर्थः। नन्वग्रे ऽनुवृत्त्या मध्येपि सम्बन्धसिध्या न तत्र ज्ञापकापेक्षाऽत आह–अनुवृत्तस्येति। अन्यथा परशब्देन विशेष्यत्वादीरस्यैव ग्रहणेन निर्देशापत्तिरिति भावः। एतेनान्यत्रानुवृत्तस्य विशेषणत्वमेवासति तात्पर्यग्राहके इति ध्वनितम्। ननु "आदेः परस्य" इत्यस्य प्रवृत्त्येष्टासिद्ध्याऽचीति नानुवर्त्यम्। अत एव काशिकायां नानुवर्त्तितं, दण्डिना मन्देन चानूदितं च। नच परबोधकशब्देन परविधाने एव प्रवृत्तित्वात् पर एव परः केवलः पूर्वनिरूपितसाहित्यनिरपेक्ष इत्यर्थाद्यत्र परस्यैव विधानं तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम्। पदास्वैरीत्यादिज्ञापकात्तथार्थानङ्गीकारेणेष्टसिद्धेरिति चेदत्र मान्याः। यदैवं तदोत्तरार्थमनुवृत्तस्य तस्योपरञ्जकतयाप्यन्वयसम्भवे सर्वथा त्यागे मानाभावेन मण्डूकप्लुतौ गौरवाच्चाजादावमीति व्याख्यानेऽपि तया सिद्धे दोषाभाव इति। तत्प्राचामनुरोधेन। गव्यतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनात्वापत्तेः। तद् ध्वनयन्नाह–स्पष्टमिति। तत्र हि गव्यतीत्यादौ "औतोऽम्" इत्यात्वं प्रत्ययलक्षणेन न, वर्णप्राधान्ये तदभावादित्युक्तम्। एवं च तत्रेदृशार्थस्यौचित्येनैकरूप्याय सर्वत्र तथैवोचितमिति ज्ञापकात्तथार्थाङ्गीकारो नोचितः, किन्तु मदुक्त एवेति तदनुवृत्तिरावश्यक्युभयथेति सर्वथा काशिकादिग्रन्थाश्चिन्त्या एवेति भावः। पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रह तु राममित्यादौ द्विमात्रादिवारणायेति वृत्तिकारादयः। यत्तु रत्नाकरकृत। एकदेशस्यैव स्वरितत्वेनानुवृत्त्येष्टसिद्धौ पूर्वग्रहणं राममित्यादावेकादेशे तस्य पूर्वान्तवत्त्वेन ग्रहणान्मकारे परतः "सुपि च" इति दीर्घत्वनिवृत्तये। सूत्रं तु हरिमित्याद्यर्थं स्यात्। एतेनोक्तरीत्या सिद्धे पूर्वग्रहणं शक्यमकर्त्तुमिति प्रकाशोक्तमपास्तम्। वस्तुत "एङि पररूपम्" इत्यतो रूपग्रहणस्याप्यनुवृत्तावुक्तदोषाभावात्तन्मास्त्विति। तन्न, मस्य सुप्त्वाभावात् अर्धविकारेणैकदेशेति न्यायाप्रवृत्तेःस्थानषष्ठीनिर्देशेन मरूपविकारस्याविधानान्मस्यादेशत्वाभावात्तथा-

सरला ।

ब्देन अक्षशब्दस्य परामर्शे सम्पूर्णस्य तस्य स्थाने वृद्ध्यापत्तिस्तु न शङ्क्या "आद्गुणः" इति सूत्राद् आत्पदानुवृत्त्या अक्षात् इतिषष्ठ्यर्थे पञ्चम्याः स्वीकारेण अक्षस्य अः अक्षः तस्मात् अक्षात् इति शकन्ध्वादित्वात्पररूपेणाऽकारप्रश्लेषेण वा अक्षशब्दावयवाकारादूहिनीघटकेऽचि परे इत्यर्थेन पूर्वशब्देनाऽकारस्यैव परामर्शात्।

मूले परत्वेन विशेष्यते इति। तथाच पूर्वसवर्णदीर्घात्परीभूतो यः शसस्सकारस्तस्येत्यर्थः। पूर्वसवर्णादित्यस्य शसवयवेऽन्वयो नतु शसि, कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परस्य शसोऽसम्भवात्। अवयवस्य पूर्वसवर्णदीर्घात्परीभूतत्वेन विशेषिततया 'गाः पश्य' इत्यत्र न नकारादेशः।

इत्यवयवषष्ठी। स चावयवः परत्वेन विशेष्यते-पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसोऽवयवस्येति। तदेतदाह-परो यः शसः सकार इति। परो यः शस् इति तु नोक्तम्, असंभवात्। न हि कृते पूर्वसवर्णदीर्घे परः शस् संभवति।

"अट्कुप्वाङ्" ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम्। अत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः। क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नशब्दपाठसामर्थ्यात्, "सरूपाणाम्" इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह-व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्चेति। नन्वेवम् 'आदर्शेन' इत्यादौ अतिप्रसङ्गः। न च अडादिभिरेव व्यवधाने इति नियमः। अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात्। सत्यम्, योगविभागोऽत्र बोध्यः—"व्यवाये ऽपि" इत्येको योगो विध्यर्थः। "अट्कुप्वाङ्नुम्" इत्यन्यो नियमार्थः। छान्दसो भिसो लुक्। निषेधं बाधितुमिति।

शब्दरत्नम्।

अवयवषष्ठीति। अवयवावयविभावसम्बन्धबोधिका षष्ठीत्यर्थः।

निर्देशाच्चेति। नुम्ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम्। **नियमार्थ इति**। स च साजात्यादाभैरवो।

भैरवी।

अवयवषष्ठीत्यस्यावयवत्वरूपसम्बन्धार्थिका षष्ठीत्यर्थो वाच्यः। स च न सम्भवति। सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वस्वभावतयाऽवयवत्वस्यैकमात्रसम्बन्धित्वेन सम्बन्धत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। यद्यप्यवयविन्यपि निरूपकत्वात्मकस्तदीयः सम्बन्धोऽस्ति, तथापि स वृत्त्यनियामक इत्याशयेनाह--अवयवाऽवयविभावेति। अवयवत्वावयवित्वसमूहः सम्बन्ध इत्यर्थः। एवमेव स्वस्वामिभावादिस्थलेऽपि बोध्यम्।

प्रकृतसूत्रे नुम्ग्रहणं तद्व्यवधानेऽपि णत्वार्थं कृतं यद्येकव्यवधान इत्यर्थः स्यात्तदा यत्र

भावप्रकाश।

निवद्धावस्याप्रवृत्तेश्च, रूपग्रहणस्य खण्डितत्वाच्च। एतेन समस्तस्यैकदेशस्य वानुवृत्तिः, द्विमात्रस्तु न पूर्वसवर्णदीर्घेण सिद्धावमीत्यस्य व्यर्थतापत्तेः। न च कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्लुतसम्पादनसाफल्येनासामर्थ्ये पूर्वग्रहणं प्लुतव्यावृत्त्यर्थं सार्थकं यद्वाऽमीत्येकादेशोत्तरं सुपिचेत्यनेन प्राप्तदीर्घव्यावृत्त्यर्थमिति वाच्यम्। प्रगृह्यमित्यादिनिर्देशेनोभयोरप्यभावबोधनात्। अजनुवृत्तिरपि मास्तु। फलाभावात्। विशिष्टस्य पूर्वत्वं तु न। अचि नित्यमिति निर्देशेनैव सिद्धेरिति मन्दोक्तमपास्तम् उक्तयुक्तेः, दीर्घादिव्यावृत्त्यर्थं सार्थकमिति वक्तुमनुचितत्वाच्च, निर्देशेन प्रत्याख्याने ऽतिप्रसङ्गापत्तेश्च, अचीत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वस्योक्तत्वाच्चेति दिक्।

ननु सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्स्वस्वामिभावः सम्बन्ध इत्यादिव्यवहाराच्चायुक्तमिदम्। न चावयवत्वादिकमप्येकत्राश्रयतयाऽपरत्र निरूपकतयाऽस्त्येवेति वाच्यम्। निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेन उभयत्र सम्बन्धपरत्वप्रतीत्यनापत्तेः। स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे इत्यन्यत्र विस्तरोऽत आह-**अवयवावयवीति**। वाक्यैकदेशन्यायेन मूले तथोक्तिरिति क्लिष्टं प्रकारान्तरमनुचितम्। एतेन भावप्रधानो निर्देशः अवयवत्वे षष्ठीत्यर्थः। अत एव पटस्य तन्तुरित्यादावक्यवत्वं तन्तोः पट इत्यादौ त्ववयवित्वं षष्ठ्यर्थः। इदमेवाभिसन्धायावयवावयविभावसम्बन्धः षष्ठ्यर्थ इत्युद्घोषः। विभक्त्यर्थस्याधारतासम्बन्धेन सकारादावन्वयः। यद्वा, अवयवात् षष्ठीति पञ्चमीसमासः शस्शब्दस्य तदवयवे लक्षणा। षष्ठ्यर्थस्तु स्थानसम्बन्ध एवावयवश्चात्र सकार एव। यद्वाऽवयवनिष्ठसम्बन्धबोधिका षष्ठीत्यर्थ इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति तथा रत्नाकराद्युक्तिश्चिन्त्येति च सूचितम्।

सरला।

नियमार्थ इतीति। एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति नियमार्थ इत्यर्थः। तेन 'आदर्शेन'

तेन पर्याणद्धमित्यत्र "उपसर्गादसमासे ऽपि" इति णत्वं सिध्यतीति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

क्षरसमाम्नायिकविषयकः । अतो 'नृणाम्' इत्यादावुत्तराज्भागेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धया

भैरवी ।

नुमा व्यवधानं तत्रैकमात्रव्यवायाभावेन तस्य वैयर्थ्यापत्तिरतस्तस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवे निर्देशपर्यन्तानुधावनमफलमत आह--नुमिति । एवञ्च मूले प्राचामनुरोधेन तथोक्तमिति भावः । नच नुम्ग्रहणस्यानावश्यकतया तस्य ज्ञापकत्वन्न सम्भवतीति वाच्यम् । सूत्रार्थनिर्णयावसरे तत्प्रत्याख्यानानवसरात् । सच–नियमश्चेत्यर्थः। उत्तराज्भागेनेति। एतच्चाज्भागमात्रोपलक्षणम्, सर्वतोज्भागस्य सत्त्वादत एव प्रातर्ऋतमित्यत्र रोरीति लोपो न । णत्वसिद्धया--ऋकारावयव

भावप्रकाश ।

मूलकृता प्रकाशानुरोधेन तथोक्तावपि समीपत्यागेन तत्पर्यन्तगमने निर्बीजत्वादाह–नुमिति । एकैकमात्रव्यवाये इत्यर्थे तु तस्योक्तिसम्भव एव न । एतेन तस्य प्रत्याख्यातत्वात् ज्ञापकासङ्गतिरित्यपास्तम् । सूत्रार्थनिर्णयावसरे तत्प्रत्याख्यानाभावादिति भावः । उत्तरेति । सर्वतः सत्त्वेन तत्रापि सत्त्वात् । अत एव 'प्रातर्ऋतम्' इत्यादौ "रोरि" इत्यादि न। एवं चोत्तरत्वमच्सम्बन्धिभागेऽन्वेति नत्वज्रूपे भागे इति भावः । णत्वेति। "रषाभ्याम्" इत्यत्र पृथग्रेफस्येव ऋकारैकदेशस्यापि ग्रहणेन ग्रहणादिति भावः। तदा-

सरला

इत्यत्राडाद्यतिरिक्तशकारव्यवधानान्न णत्वमिति । वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्, नियमस्थले हि नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रे सङ्कोचं कृत्वा नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरित्येकः कल्पः । निरुक्तरूपावच्छिन्ने नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचं कृत्वा नञमध्याहृत्य नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यपरः । तथाच प्रकृते आद्यकल्पे व्यवायेऽपि इत्यत्र नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य--अट्कुप्वाङितिनियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकाऽऽक्षरसमाम्नायिकत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचं कृत्वा "अट्कुप्वाङ्" इत्यस्य विधायकत्वे 'आदर्शेन' इत्यादौ अडादिव्यवधानसत्त्वात् "अट्कुप्वाङ्" इत्यनेन, "अट्कुप्वाङ्" इत्यत्र वाऽडादिकर्तृकव्यवधानवद्भिन्नो य आक्षरसमाम्नायिककर्तृकव्यवधानवान् तस्य नस्य णत्वं नेति निषेधमुखेन प्रवृत्तौ व्यवायेऽपि इत्यनेन वा 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वस्य दुर्वारत्वात्। अत एव "रषाभ्याम्" इतिसूत्रभाष्ये 'मातृणाम्' इत्याद्यर्थं "णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिकमुक्त्वा "अट्कुप्वाङ्" इतियोगविभागेन नियमं च स्वीकृत्य तद् वार्तिकं प्रत्याख्याय "अट्कुप्वाङ्" इति सूत्रे 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्ववारणाय "अटा व्यवाये णत्वे अन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिकमुक्तम् । अन्यथा पूर्वसूत्रे एव 'आदर्शेन' इत्यादौ नियमेनैव णत्ववारणादेतद्वार्तिकानुत्थानं स्यात् । भाष्यकारेण चोक्तम्--"व्यवायेऽपीति योगो विभज्यते अट्कुप्वाङ् इति नियमार्थम्' इत्यादि । अग्रे च " अटैव व्यवधाने भवति । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? अड्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि अटा चान्येन च व्यवाये स्यात् अड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। व्यवाये नो णो भवतीत्येव ब्रूयात्। अस्ति चान्यदट्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? योऽनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्र मा भूत्–मृत्स्नम्, मृत्स्ना इति । यद्येवं प्रयोजनं स्यात् शर्व्यवाये नेत्येव ब्रूयात्" इति समाहितम् । तस्मात् 'शर्व्यवाये न' इत्येव सिद्धे "अट्कुप्वाङ्" इति गुरुन्यासकरणाद् अट्कुप्वाङ्नुम्भिरेव व्यवाये णत्वं भवतीति सूत्रार्थ इति 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वं न भवतीति । न च 'शर्व्यवाये न' इति न्यासकल्पे 'आध्नोत्' इत्यादौ णत्वं स्यात्, यथाश्रुतन्यासे चाडादिव्यवधानाभावाण्णत्वं न स्यादिति फलभेद इति वाच्यम्, 'तुशर्व्यवाये न' इत्येव सिद्धे 'अट्कुप्वाङ्' इति गुरुन्यासकरणेन निरुक्तार्थस्य लाभात्। भाष्ये 'शर्व्यवाये न' इति 'तुशर्व्यवाये न' इत्यस्योपलक्षणमिति दिक्।

नुम्ग्रहणमिति । तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः । तेन 'बृहि वृद्धौ' इदित्त्वान्नुम् । तस्यानुस्वारः । 'तृंहू हिंसायां' स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः । बृंहणम्, तृंहणम् । उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् । 'इवि प्रीण-

शब्दरत्नम् ।

"ऋवर्णान्नस्य" इति वचनं न कार्यमिति भावः । इदं प्रत्याहाराह्निके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । यद्यपि "रषाभ्याम्" इति पञ्चम्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्य "व्यवाये" इत्यनेनाविरोधायाडाद्यतिरिक्ताव्यवहितपरतया 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वं सुशकवारणम् । ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे वार्त्तिककृता, तथाऽपि तत्र नृणामित्यर्थं वचनारम्भे गौरवमितीदमेवादृतं मूलकृता । स्वाभाविकस्येति । तद्भिन्नस्थानिकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः । तृंहू इत्यादेरपि "नकारजावनुस्वार" इति वृद्धोक्तेर्नस्थानिकत्वात् । अत एव तृंहू इत्यस्य नलोपे 'तृढः' इत्यस्य सिद्धिः । इवि प्रीणने इति । हिविदिवीतिदण्डकपठितस्येदं निष्कृष्य

भैरवी ।

रेफात्परत्वेन णत्वस्य सिद्धया । अत-एवाह--इदमिति । आदर्शेनेत्यादौ णत्वाप्रवृत्तिर्योगविभागाभावेऽपि भविष्यतीत्याशयेनाशङ्कते--यद्यपीत्यादिना । ध्वनितमिति । णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः नवाऽन्येन व्यवेतत्वादिति ग्रन्थेन ध्वनितमित्यर्थः । तत्र-रषाभ्यामिति सूत्रे । इदमेवे--योगविभागेन नियमत्वमेव यथोत्तरम्मुनीनां प्रामाण्यात्तत्खण्डनाय प्रवृत्तेश्च उक्तनियमं विनोक्तसादृश्यस्यालाभः स्यात् । ननु स्वाभाविकोऽनुस्वारो दुर्लभः, "नकारजावनुस्वारपञ्चमौ" इति वृद्धोक्तेरत--आह तद्भिन्नस्थानिकेति । नन्वेवमपि स्वाभाविकत्वमनुपपन्नमेव नुम्भिन्नस्थानिकस्यापि लक्षणवशसम्पन्नत्वादत आह--पाणिनीति । एतेन स्वस्य पाणिनेराभावः उच्चारणं स यत्रास्तीति व्युत्पत्तिर्ध्वनिता । एतादृशव्याख्याने बीजमाह--तृंहूइत्यादेरिति । वृद्धोक्तेरावश्यकत्वमाह-अत एवेति । नकारस्थानिकत्वादेव । इवि प्रीणने इत्येवम्पाठाभावादाह-हिवीति । पठितस्येति । माधवादिभिरिति शेषः । एतेन स्वमते इवि व्याप्ताविति

भावप्रकाश ।

ह-इदमिति । एओङैऔच्सूत्रे इत्यर्थः । ध्वनितमिति । "णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यो न वाऽन्येन व्यवेतत्वात्" इति ग्रन्थेनेति भावः । तत्र-रषाभ्यामिति सूत्रे । इदमेवेति । योगविभागेन नियमत्वमेवेत्यर्थः, लाघवात्, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच, तत्खण्डनाय तत्प्रवृत्तेश्च। एतेनोक्तरीत्या योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति दण्डयुक्तमपास्तम् । ननु स्वाभाविकोऽनुस्वारो दुर्लभः नकारजावितिवृद्धोक्तेरिति चेदत्र मान्याः-अनुम्नकारस्थानिकस्येत्यर्थ इति। तत्प्राचामनुरोधेन, माषकुम्भवापेनेत्यत्र समासभेदेन णत्वद्वयशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेः, तत्र तस्य मस्थानिकत्वात् तद्ध्वनयन्नाह-तद्भिन्नस्थानिकस्येति। अत एव पुत्रकंयुणेति समूर्धन्यः साधुः । नन्वेवमपि स्वाभाविकत्वं लेशतोऽपि नानुसृतमत आह-पाणिनीति। अनेन स्वस्य पाणिनेराभाव उचारणं स यस्यास्तीति व्युत्पत्तिः सूचिता। तथा व्याख्याने बीजमाह-तृंहू इतीति । वृद्धोक्त्यङ्गीकारावश्यकत्वमाह-अत एवेति । नस्थानिकत्वादेवेत्यर्थः । एतेन स्वाभाविकस्येति वदन्तो रत्नाकरादयः परास्ताः । एवं पाठाभावादाह-हिवीति । पठितस्येति । माधवादिभि-

सरला

सुशकवारणमिति । चिन्त्यमिदम्, "अट्कुप्वाङ्" इति सूत्रे अव्यवहितत्वांशस्य बाधात् तद्विकलांशस्योपस्थित्या अडादीतरत्वेनाव्यवहितपदार्थे सङ्कोचस्य कर्तुमशक्यत्वात् । "तस्मिन्निति" "तस्मादिति" इति परिभाषे हि-योंऽशो बाधितः सिद्धो वा तमंशं परित्यज्य अन्यांशविशिष्टे उपतिष्ठेते इति सिद्धान्तात् । यथा प्रत्ययविधौ परश्चेत्यधिकारेण उत्तरांशस्य सिद्धत्वात् तदंशरहिता "तस्मादिति" परिभाषोपतिष्ठते । यथा च "प्रत्ययस्थात्" इति सूत्रे पूर्वस्येत्युक्त्योत्तरांशस्य बाधितत्वात्तदंशरहितोपतिष्ठते। एवं व्यवायेऽपि इत्युक्त्या ऽव्यवहितत्वांशस्य बाधितत्वात्तदनुपस्थितौ तत्र कथमडादीतरत्वेन सङ्कोच इति विभाव्यताम् । तथाच 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वं दुर्वारमेवेति बोध्यम् ।

ने' प्रेन्वनम्। इह "कृत्यचः" "इजादेः सनुमः" इति णत्वं न। यथा "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्" इति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्यते, उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। रात्रौ असत्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते, तस्य सत्त्वात्; तथेहापि बोध्यम्। नन्वेवं नुम्ग्रहणं, व्यर्थम्, अनुस्वारस्याट्त्वेनैव संग्रहात्। उरःकेणेत्यादौ विसर्गजिह्वामूलीयादिव्यवधाने ह्येषैव गतिरिति चेत्सत्यमित्याह—तच्चेति। स्यादेतत्। उक्तरीत्या "नुम्विसर्जनीय" इति सूत्रेऽपि नुम्ग्रहणं त्याज्यं स्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात्। अन्यथा ऽसंभवात्। न हि षत्वप्रवृत्तिवेलायां 'सर्पींषि' इत्यादौ नुम् लभ्यते। षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि 'सुहिन्सु' इत्यत्र संभवत्येव, तथाऽपि तत्रैवातिव्याप्तिं वारयितुं लक्ष्यानुरोधान्नुम्स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणा ऽऽश्रयणीयैव, व्याख्यानात्। तस्य च शर्त्वेन तद्व्यवाये षत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत्? मैवम्, उक्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसंभवेऽपि नियमार्थं नुम्ग्रहणम्। तथा हि, अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् षत्वं तर्हि नुम्स्थानिकेनैवेति नियम्यते। तेन पुंस्वित्यादौ षत्वं नेति दिक्।

"यस्मात्प्रत्ययविधिः"। अत्र प्राचोक्तम्—यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वेति। तन्न, तिङन्तादीनामपि तरबादिकं प्रत्यङ्गत्वात्। सङ्कोचस्य निर्मूलत्वात्। आमुष्यायण इत्यादौ वृद्ध्यभावापत्तेश्च। न हि प्रातिपदिकादयं तद्धितः किन्तु सुबन्तादिति दिक्।

"अतो भिस ऐस्"॥ नन्वेस् इत्येवास्तु। न च "अतो गुणे" इति पररू-

शब्दरत्नम्।

ग्रहणम्। प्रेन्वनमित्यादौ नुमो नस्य क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। इति दिगिति। तद्वदत्र तु न वक्तुं शक्यं, तृंहू इत्यस्य तृंहणमित्यसिद्धेः। स्पष्टं चेदं भाष्ये।

अङ्गत्वादिति। तदनङ्गीकारे ह्यपाचितरामित्यादौ चिणो लुगापादनादिपरभाष्यविरोधः। चिणः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात्। दिगिति। दिगर्थस्तु

भैरवी।

पाठेऽपि न क्षतिः। दिगर्थमाह—तद्वदिति। "नुम्विसर्जनीय" इतिसूत्रस्थनुम्ग्रहणवदेतत्सूत्रस्थनुमित्यर्थः। असिद्धेरिति। यदि नुम्स्थानिके लक्षणा स्यात्तदा तृंहणमित्यत्र नुम्स्थानिकानुस्वाराभावाण्णत्वन्न स्यादतः 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इति वाक्यस्थकाकपदस्य दध्युपघातकसामान्ये यथा लक्षणा तथेहापि नुम्शब्दस्यानुस्वारमात्रे लक्षणा स्वीकार्येति भावः।

तिङन्तस्य तरब्निरूपिताङ्गसंज्ञायाः फलमाह—तदनङ्गीकार इत्यादिना। आपादनादीति। अत्रा-

भावप्रकाश।

रिति शेषः। तथा च तद्रीत्याऽयं ग्रन्थः, सिद्धान्ते तु इविष्ठ्याप्ताविति बोध्यम्। उभयथापि णत्वनिवारणसम्भवान्मूलटीकयोः सिद्धान्तानादरः। दिगर्थमाह—तद्वदिति। तत्सूत्रस्थनुम्वदेतत्सूत्रस्थनुमित्यर्थः। असिद्धेरिति। एवं च यथा काकेभ्यो दधीत्यादौ दध्युपघातके लक्षणा तथात्राप्यनुस्वारमात्रे लक्षणा नतु तदुपस्थाप्यनस्थानिकानुस्वारे इति भावः। भाष्ये इति। रषाभ्यामिति सूत्रे इति भावः।

मूले प्राचोक्तमिति। प्रसादकृता व्याख्यातमित्यर्थः। चिणोलुगिति। तरपस्तशब्दस्येति भावः। आदिना समाधानं सङ्गृह्यते। अदुहितरामित्यादौ हल इति दीर्घः सम्प्रसारणसञ्ज्ञायां यथासङ्ख्यविज्ञाना-

-पापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यादिति चेत् ? सत्यम्, एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावादैस् कृतः । एवं च पररूपशङ्कैव नास्तीति महल्लाघवम् । यत्त्वाहुः—ऐस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति । तद्भाष्यविरुद्धम् । सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ।

"नामि" ॥ परिभाषाविरोधादिति । एतच्च "रुधादिभ्यः श्नम्" इति सूत्रे

शब्दरत्नम् ।

यथाकथाचमित्यादौ "यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ" इत्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात्प्रत्ययेऽङ्गत्वानापत्तौ वृद्ध्यनापत्तेरित्यलम् ।

ऐस्कृत इति । नद्यैरित्यादिसिद्धये उत्तरार्थं तदित्यन्ये ।

भैरवी ।

दिना तत्समाधानपरभाष्यसङ्ग्रहः । एवमदुहितरामित्यत्रेटः सम्प्रसारणसंज्ञायां "हलः" इति दीर्घः प्राप्तः स यथासंख्यविज्ञानान्नेति ग्रन्थस्य च न तस्य मते विरोधः । निपातसमुदायादिति । एतेन प्रातिपदिकत्वाभावो ध्वनितः । अलमिति । अलमर्थस्तु यदि णप्रत्ययस्य णित्त्वसामर्थ्याण्णित्वनिमित्तिका वृद्धिर्भविष्यतीत्याश्रीयते तदा नेदम्प्रयोजनम् । किन्तु औपगवादौ वृद्धिर्न स्यात् । सुबन्तात्प्रत्ययस्य विधानेनाण्प्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वस्य भवन्मतेऽप्राप्तेरिति बोध्यम् । यदि त्वत्रापि प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेव विधानमणादेः "कुत्सित" इति त्रस्थभाष्यरीत्या तु सुबन्ताद्भवतीत्युच्यते तदाऽपाचितरामित्यत्र लुगापादनपरभाष्यविरोध एव मुख्यन्दूषणमिति ।

उत्तरार्थमिति । "बहुलञ्छन्दसि" इत्युत्तरसूत्रार्थमित्यर्थः ।

मूले षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत इति । एतेन तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणन्तत्रास्तीति दर्शितम् । एतदे-

भावप्रकाश ।

न्नेत्याकरविरोधोऽप्यनुसन्धेयः । अर्थादिति । तथा च तेनैव वारणे तत्र पूर्वपक्षसमाधानयोर्द्वयोरपि निर्दलत्वापत्तिरिति भावः । नन्वामुष्यायण इत्यादावलुगिव वृद्धिरपि वार्त्तिकेनैव सिध्यतीत्यत आह—दिगर्थस्त्विति । सामर्थ्येनेति । अन्यथा प्रातिपदिकाधिकारात्तत्त्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वेन तस्मान्न स्यादिति भावः । इतीत्यलमिति पाठः । नन्वत्रापि णित्करणसामर्थ्येन सा भविष्यतीत्यत आह—अलमिति । तदर्थस्तु औपगवाद्यसिद्धिः । न च षष्ठ्यर्थसमर्पकप्रातिपदिकादेव तद्धित इति वाच्यम् । सर्वत्रैव तथात्वापत्तौ लुगनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः पदविधित्वाभावे समर्थपरिभाषाया अप्राप्त्यापत्तेश्चेति मान्याः । वस्तुतो लुगापादनादिपरभाष्यविरोध एव मुख्यदोष इति तत्त्वम् । उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् ।

काशिकाकारेण बहुलं छन्दसीत्यत्रोक्तमर्थमाह—नद्यैरिति । उत्तरार्थमिति । बहुलं छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन निर्जरसैरित्यैकारश्रवणमैसः फलमिति प्रकाशोक्तिस्तु वृत्तिकृदुक्तमतान्तरानुसारिणीति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता बहुलं छन्दसीत्यत्रत्यतद्ग्रन्थस्य युक्तत्वेऽपि बाधे वृद्धे इति न्यायेन सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वेनातोभिस इत्यत्र तथा काशिकाहरदत्ताद्युक्तेरपि तदुक्तेरेव खण्ड्यत्वादिति भावः ।

सरला ।

दिगर्थस्त्विति । 'आमुष्यायणः' इत्यादौ षष्ठ्या अलुग् यथा निपातनात्तथा निपातनादेव वृद्धेरपि साधयितुं शक्यत्वात्तत्र दोषाभाव इत्यरुचिरत्र बोद्धव्या । वृद्ध्यनापत्तेरिति । वस्तुतस्त्वत्रापि णित्करणसामर्थ्येन अङ्गत्वाभावेऽपि वृद्धिर्भविष्यति । अलमिति । तदर्थस्तु औपगव इत्यत्र वृद्धिर्न स्यात् सुबन्तादण्प्रत्ययस्य विहितत्वात् ।

उत्तरार्थमिति । "बहुलं छन्दसि" इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

"श्नान्नलोपः" इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। आरम्भसामर्थ्यादिति। "सुपि च" इत्यस्य तु न सामर्थ्यम्। रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। एवं च रामशब्दे "नामि" इत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यदूचुस्तच्चिन्त्यम्।

"आदेशप्रत्यययोः"॥ एकाऽपि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेन व्या-

शब्दरत्नम्।

स्पष्टमिति। "सुपि च" इत्यपेक्षया "नामि" इति नित्यमित्यपि तत्र ध्वनितम्।

विषयभेदादिति। तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणाद् आदेशरूपसस्य स्थाने प्रत्ययावयवसस्य स्थाने च षो भवतीत्येवंरूपः षष्ठीभेद इत्यर्थः। ओस्सम्बन्धद्वयार्थक इत्यभिमानः।

भैरवी।

वाह आदेशेत्यादिना। षष्ठीभेद इति। अत्र प्रतिवाक्यार्थस्य भेदान्ङसद्वयोच्चारणङ्कार्यन्तच्च समुदायान्न सम्भवतीति सूत्रे तन्त्रेणोसरूपस्य सकृदुच्चारणेन निर्देशः कृतः। तत्तद्विषयस्य संस्कारकाले तु प्रत्येकं ङसन्तस्योच्चारणेन वाक्यस्य कल्पना कार्येति। इत्येवंरूप इति। इत्येवंव्याख्येयवाक्यार्थ इत्यर्थः। षष्ठीभेदः—वाचिकायाः षष्ठ्या भेदः। न च ङसैकस्य सम्बन्धस्य बोधनवदोसा सम्बन्धयोर्बोधनम्भविष्यति, किन्तन्त्र स्वीकारेणेति वाच्यम्? प्रतियोगिन एकत्वे ङसः प्रयोगस्तयोर्द्वित्वादावोसादेरिति कल्पना तन्त्रेणैवेत्याशयात्। ननु यत्र शब्दस्य सारूप्यन्तत्र तन्त्रेणोच्चारणमिति भवति प्रकृते तु तन्नास्तीति कथन्तन्त्रेणोच्चारणम्? किञ्च प्रत्ययमात्रे तन्त्रेणोच्चारणं लोके न दृष्टमत आह—ओस्सम्बन्धेति। तथाचैकस्यौसो यतः सम्बन्धद्वयार्थत्वमत एवात्र तन्त्रव्यवहार इत्याशयः। अभिमान इति। प्रकाशग्रन्थानुवादकैरिति शेषः। ननु यदि

भावप्रकाश।

तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणादिति। ओसा तन्त्रेण षष्ठीद्वयस्य तद्द्विवचनद्वयस्य उच्चारणाद् बोधनादित्यर्थः। अस्य च षष्ठीभेदेऽन्वयः। अयं भावः—विषयभेदादर्थभेदात् ङसद्वयोच्चारणे प्राप्ते समुदायात्तदसम्भवेन सूत्रे तन्त्रेणोसरूपसकृदुच्चारणेन निर्देशः ततस्तत्तल्लक्ष्यविषयकवाक्यार्थजिज्ञासायां प्रत्येकं ङसन्तोच्चारणमिति; तदाह—आदेशेति। इत्येवंरूप इति। इत्येवमवश्यव्याख्येयवाक्यार्थरूप इत्यर्थः। षष्ठीभेद इति। वाचकशब्दभेद इत्यर्थः। वाच्यवाचकयोरभेदान्नानुपपत्तिः। यथा द्विर्वचनेचीत्यत्र तन्त्रेणोच्चारितात्पदात् पदद्वयोपस्थितिस्तथेति भावः। न च ङस एकसम्बन्धस्येवौसः सम्बन्धद्वयस्य भानोपपत्तेः किं तन्त्रेणेति वाच्यम्। प्रतियोग्येकत्वे ङसः प्रयोगस्तद्द्वित्वादावोसादेरिति तत्र तन्त्रं विनाऽनिर्वाहात्। नन्वेवमपि शब्दसारूप्यस्य तत्र बीजत्वात्प्रकृते तदभावात्कथं तन्त्रं, किं च तन्त्रे स्वघटितेतरस्य प्रतीतिर्नात्र तथा। एतेन वक्रदण्डावित्यादाविवार्थसारूप्यमादाय तदुपपत्तिरित्यपास्तम्। किं च प्रत्यये तन्त्रं लोके न क्वचिद्दृष्टं बाधितं चात आह—ओसीति। तथा च न तन्त्रं किंत्विष्टानुरोधेनात्रागत्या तादृशप्रकृतिसमभिव्याहारात्सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धद्वयभानकल्पनमिति भावः। अभिमान इति। प्रकाशग्रन्थानुवादकमूल-

सरला।

स्पष्टमितीति। तत्र भाष्ये "इनमः शित्करणाभावे 'यज्ञानां, यत्नानाम्' इत्यत्र परत्वान्नलोपः स्यादतः शित्करणम्" इत्युक्तम्। कैयटे च "यत्तु "सुपि च" इति दीर्घत्वं तत्सन्निपातपरिभाषाबलान्न भवति" इत्युक्तम्। "कष्टाय क्रमणे" इति निर्देशेन तस्याश्चतुर्थ्येकवचनेऽनित्यत्वाश्रयणेऽपि सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभाव इति तदाशयः। नित्यमित्यपीति। कृताकृतप्रसङ्गित्वादिति शेषः। नच विशेषाभावेन फलाभावान्न कृते तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्, विशेषाभावेऽपि पर्जन्यन्यायेन तत्प्राप्तेः सत्त्वात्। स्पष्टं चेदम् "इको झल्" इति सूत्रे भाष्ये।

षष्ठीभेद इति। आदेशस्य सकारेऽभेदेन प्रत्ययस्य च तत्रावयवत्वेनान्वयविवक्षाया दृष्टत्वेनैकस्याः षष्ठ्या उभयार्थकत्वाभावात्तस्याः सम्बन्धसामान्यार्थकत्वमाश्रित्य आदेशसम्बन्धिनः प्रत्ययसम्बन्धिनश्च सस्येति सामान्यतो वाक्यार्थे पश्चाद्विशेषजिज्ञासायाम् आदेशाभिन्नस्य प्रत्ययावयवस्य चेति विशेषतो

चष्टे—आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति । यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः। यदि च प्रत्ययो यः सकार इति तर्हि रामेष्वित्यादौ न स्यात्। यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने सहविवक्षाविरहाद् द्वन्द्वो न युज्यते, तथाऽपि सौत्रत्वाद् बोद्धयः। विवृताघोषस्येति । यत्तु वदन्ति—सकारस्य सोष्मणो

शब्दरत्नम् ।

तिसृणामिति। तिस्रादेशे सकारोच्चारणन्तु तिस्र इत्यत्र "नरपर"इति षत्वनिषेधे चरितार्थ

भैरवी ।

तिसृणामित्यत्र षकारस्यापत्तिस्तदा सकारोच्चारणवयर्थ्यमत आह-तिस्रादेश इति । चरितार्थमिति। एतेन तिस्र इत्यत्रव षत्वापादने कार्यं तिसृणामित्येतत्पर्यन्तानुधावनमफलमिति यत्केनचिदुक्तन्तदपास्तम् । निषेधाविषयस्य प्रदर्शनाय तावत्पर्यन्तानुधावनात् । ननु सकारस्य सोष्मणोऽघोषस्य तादृश एव षकार इति परोक्तानुवादङ्कृत्वा ठकारेऽतिप्रसङ्गादिति यन्मू-

भावप्रकाश ।

कृत इत्यर्थः । स च 'इत्याशयेन' 'व्याख्याने' इत्याभ्यां मूलकृतैव ध्वनितः। न च द्वन्द्वसाधुत्वायादेशप्रत्ययसम्बन्धिसस्य स्थाने ष इति प्राथमिकबोधे सम्बन्धत्वेनैव षष्ठ्या जनिते पश्चात्तत्तल्लक्ष्यविषयकलक्षणकल्पनायां तत्तदुत्तरं भिन्ना भिन्ना षष्ठी तेन तेन रूपेण सम्बन्धं टीकोक्तरूपं बोधयिष्यतीति किं सौत्रत्वेनेति सौत्रत्वादित्युक्त्यापि स ध्वनित इति वाच्यम् । एवं रीत्या द्वन्द्वस्य साधुत्वे मानाभावात् । अत्रैवार्थे सात्पदाद्योरिति तात्पर्यग्राहकम् । लक्षणा तु ततो न, तस्या जघन्यवृत्तित्वादिति तदाकूतम् । यदि तूक्तज्ञापकेन लक्षणैव प्रत्ययपदस्य तदवयवे तदा सौत्रत्वमोस्तु उभयार्थकत्वं च नेति बोध्यम् । एतेन लक्षणायां द्वन्द्वसाम्राज्ये मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरकृद्दण्डिमन्दाद्युक्तमपास्तम्। ओस्सम्बन्धद्वयार्थक इति तद्व्याख्यातृग्रन्थश्चिन्त्य इति मन्दोक्तिस्तु 'इति अभिमानः' इत्यपर्यालोचनमूलिका अन्धत्वसूचिकेति ध्येयम् । यत्तु रत्नाकरकृद्दण्डिभ्यां तिस्र इत्यादौ षत्वापादनं कृतम् । यच्च जगन्नाथरत्नाकरकृद्दण्डिभिः तिस्रः तिसृणामित्यादौ प्रक्रियालाघवाय षत्वस्यादेशे कर्त्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात् न षत्वमेवं च षष्ठीवैरूप्यकल्पनमपि निष्फलमेवेत्युक्तम् । यदपि जगन्नाथरत्नाकरकृद्भ्याम्—तिस्र आचक्षाणस्तीरित्येतत्ण्यन्तप्रकृतिकक्विबन्तरूपसिद्ध्यर्थं सकारोच्चारणमित्युक्तं, दण्डिनाऽपि तथाऽपि विसं बिषमित्यादौ षत्वं दुर्वारमित्युक्तं तत्सर्वमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—तिस्रादेशे इति । निषेधेनाद्योक्तेश्चारितार्थ्येन द्वितीयोक्तेस्तत्रैव चारितार्थ्येन तावत्पर्यन्तगमनानौचित्येन तृतीयोक्तेरयुक्तत्वम् । एतेन प्रागुपस्थिततिस्र इत्यस्य त्यागो निर्बीज इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । न च रादेशो बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । यथोद्देशेऽपि तदप्राप्तेः विधिविषयेणः परत्वस्याक्षेपेण नाजानन्तर्य इति निषेधाच्चेति भावः। यत्तु कश्चित्—ठकारे सोष्मत्वस्यात्रानुक्तेर्मूलं चिन्त्यं, किं च प्रातिशाख्यमिति समाख्याबलात्तस्य तच्छाखाविषयत्वे सति सर्वशाखासाधारणव्याकरणे आश्रयणमयुक्तमिति तत्सम्वादस्यात्यन्तानुचितत्वात् इत्याह । यच्च खण्डनकृत्–सोष्मण इति प्रकाशोक्तस्योष्मत्वाश्रयोष्मण इत्यर्थः, नतु वग वर्गेचेति प्रातिशाख्योक्तस्य सोष्मणः । अनेन विवृतमूष्मणामिति वचनोक्तं विवृतत्वं सूच्यते; तथा तन्मात्रमृकारेऽतिप्रसक्तमिति तद्व्यावृत्तयेऽघोषस्येति प्रकाशे उक्तम् । एतेन ठकारेऽतिप्रसङ्गादिदं न्यूनमिति मूलोक्ति-

सरला ।

लक्ष्यसंस्कारकवाक्ये षष्ठीभेद इति भावः । वस्तुतस्तु उभयोरपि अभेदेनैवान्वयः, प्रत्ययपदं च प्रत्ययावयवपरमिति नात्र षष्ठीभेदाश्रयणम् । "लोपे प्रत्ययलक्षणम्" इत्येव सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवपरत्वबोधनात् । अत एव 'कविभिः कृतम्' इत्यादौ प्रत्ययरूपो यो विसर्गस्तस्य षत्वं न भवतीति सामानाधिकरण्येनान्वयेऽपि "इदुदुपधस्य" इति षत्वं न भवति । नच प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवपरत्वे "अचिश्नु" सूत्रे ऽज्रूपे प्रत्यये इयङुवङौ भवत इत्यर्थे 'श्रियौ, भ्रुवौ' इत्यत्रैवेयङुवङौ स्यातां, नतु 'श्रियः, भ्रुवः' इत्यादौ इति भाष्यविरोधः जसवयवाकारस्यापि अवन्मते प्रत्ययपदेन ग्रहणादिति वाच्यम्, धर्मिग्राहकमानेन षष्ठ्यन्तप्रत्ययपदस्यैव प्रत्ययावयवपरत्वबोधनात् ।

ऽघोषस्यान्तरतमः ष एव मूर्धन्य इति । तन्न्यूनम्, ठकारेऽतिप्रसङ्गात् ।

शब्दरत्नम् ।

मिति भावः । ठकारेऽतिप्रसङ्गादिति । "सोष्मगः सोष्माण इति द्वितीया" इति "स्थाने ऽन्तरतम-" त्रस्थभाष्येण तस्यापि सोष्मत्वबोधनात् । सोष्मण इत्य-

भैरवी ।

त्कृताऽभिहितन्तदयुक्तं ठकारस्य सोष्मत्वानुक्तेरत आह—सोष्मण इति । तस्यापि—द्वितीय-स्यापि। ननूष्मशब्दस्य शषसहा ऊष्माण इत्यत्र धर्मिवचनत्वस्य दृष्टतया सोष्मण इत्यनुप पन्नमत आह—सोष्मण इत्येति । भावप्रधानोष्मशब्देन सोष्माणावित्यत्र समास इति भावः । नचैवंसति विवृतमूष्मणामित्यत्र द्वितीयस्यापि ग्रहणापत्तिरिति वाच्यम् ? शषसहानामेव तत्र ग्रहणात् । अन्यथा नाज्झलाविति सौत्रनिर्देशस्यानुपपत्तिः स्यात्पूर्वस्य सोष्मत्वाभावात् । हकारस्य तु सोष्मत्वेन विवृतत्वेन प्रयत्नभेदस्य जागरूकत्वात् । एतदेव ध्वनयति-अत्रार्थ इति । ऋष्यन्तरेति । आश्वलायनप्रातिशाख्यकृत इत्यर्थः ।

ननु गतिकारकेतिवचनस्य कथं दधिसेचावित्यत्र प्रसक्तिर्यावता कैयटेन सोपपदाद्विज्ना-

भावप्रकाश ।

रपारतेति । यच्च रत्नाकरकृत्—वर्गे वर्गे चेत्यतः प्राक्तनेन "तत उत्तरेऽष्टावूष्माणः" इत्यनेन सूत्रेणान्तस्थाभ्य उत्तरेषां शलामनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां चैतेषामष्टानामूष्मसंज्ञा विहिता । ऊष्मा वायुस्तत्प्र-धाना वर्णा ऊष्माण इत्यर्थः । पश्चाद्युग्मौ सोष्माणावित्यनेन वर्गे वर्गे च द्वितीयचतुर्थयोः सोष्मसंज्ञा तत्रैव प्रदेशेषु तत्तत्संज्ञिनामेव नियमेन तत्तत्संज्ञयोपस्थितिः । संज्ञाद्वयस्य फलं यथा-तमेवोष्माणमूष्मणीस्या-घस्य, सोष्मा तु पूर्वेण सहोच्यते सकृत्स्वेनेत्यन्तस्येति व्याख्यातं तद्भाष्ये वृत्तौ च । यथात्र गुणवृद्धिश-ब्दाभ्यामेवं स्थिते(?)संज्ञयोर्भेदमङ्गीकृत्य ठकारेऽतिप्रसङ्ग उद्भाव्यते उताभेदम् ? नाद्यः, ऊष्मसंज्ञकस्य सका-रस्य सोष्मसंज्ञकत्वाभावेन सोष्मणः सकारस्येत्यस्यैवायुक्ततया ठकारेऽतिप्रसङ्गापादनस्य दूरतो निरस्त-त्वात् । नान्त्यः, प्रातिशाख्यव्याकोपात् स्वमतेऽप्युक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाच्च । विवृतमूष्मणामित्यस्या-विशेषात् इति नव्योक्तमयुक्तमेवेति । तत्सर्वमापाततः भाष्याद्यनवबोधमूलकत्वात् । अनेन विवृतत्वसूचने तदनुल्लेखे बीजाभावाच्च तथापि प्रकाशग्रन्थासङ्गतेस्तदवस्थत्वाच्च । तद्ध्वनयन्नाह-सोष्मण इति । इति-हेतौ । यतो द्वितीयाः सोष्माणः अतस्तस्य ते स्युरित्यर्थः । वाग्घरिरित्यत्र "झयो हः" इत्यनेन तमग्रहणाभावे इति भावः । तस्यापि— ठस्यापि । सोष्मत्वेत्यस्यार्थं ध्वनयन् स्थान्यर्थमाह—सोष्मण इतीति । सह-शब्दप्रयोगोपपत्तये ऊष्मशब्दो धर्मपर इति भावः । एवं च सोष्मण इत्यस्यापि स एवार्थः । अत एव तदा-पादनं भाष्ये सङ्गतम् । तथा च न सज्ञाद्वयं, किं तु तस्य क्वचिद्धर्मपरत्वं क्वचिद्धर्मिपरत्वमित्येकैव संज्ञा भगवतोऽभिमता । अत एव प्रातिशाख्यभाष्ये सोष्माण इत्यस्य पूर्वोक्तार्थं संलिख्यात्रान्वर्थसंज्ञेयम्—ऊष्मा वायुस्तेन सह वर्तन्त इति सोष्माण इति व्याख्यातम् । भेदे तु एवमुक्तिरसङ्गता स्यात् । अत एव च शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था ति शिक्षैकवाक्यता भवति । इह त्रीणि वाक्यानि । शषसा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः; सस्थानेनेति अप्रधानो निर्देशः, हेतौ तृतीया, यतः शादिसस्थानत्वं द्वितीयानामतो द्वितीया अपि ऊष्माण इति द्वितीयवाक्यार्थः; हकारेण सह तत्स्थाने द्वितीयखश्चोष्मा वर्ग-चतुर्थाश्चेति तृतीयवाक्यार्थ इति तद्व्याख्यातार इति गुरुचरणाः । दीक्षितमान्यास्तु शषसहा ऊष्माण इति पूर्ववाक्यार्थः, ऊष्मशब्दो धर्मिपरः, सस्थानेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया सहयुक्ते इति वा । हशषसाः क्रमेण द्वितीयानां सस्थानाः यथा हादय ऊष्माणस्तथा खादयोऽपीत्यर्थः फकारस्य तु यद्यपि सस्थान ऊष्मा नास्ति तथापि विशिष्यैवोष्मत्वं बोध्यम् । हकारेणेति । यथा हकार ऊष्मा तथा तेऽपीत्यर्थः, इति तद्व्याख्या तार इत्याहुः । नन्वेवं विवृतमूष्मणामित्यत्र द्वितीयानामपि ग्रहणापत्तिरिति चेन्न । शषसहानामेव तत्र ग्रहणात्, अन्येषां स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानामित्यत्र ग्रहणात् । अन्यथा कण्ठ्यादीनां सावर्ण्यानापत्तौ नाज्झलावित्यादिनिर्देशासङ्गतिः । अत एव प्रातिशाख्यादौ विवृतशब्देन द्वितीयादयो न व्यवह्रियन्ते । ऊष्मपदेन शादय एव, सोष्मपदेन च द्वितीया एव गृह्यन्ते । अत एव तत्र सूत्रद्वयं सफलम् । अन्यथा-

तथा च प्रातिशाख्यम्–"वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोऽन्त्यः" इति । ननु दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तः । ततश्चेहापि "सात्पदाद्योः" इति निषेधः स्यादिति

शब्दरत्नम् ।

स्योष्मत्वसहितस्येत्यर्थः । अत्रार्थे ऋष्यन्तरसम्वादमप्याह–तथा चेति । प्राक् सुबुत्पत्तेरिति। सोपपदात्सिचेर्विजिति भावः । केवलात्सिचेर्विचि दध्नः सेचाविति समासे तु "उत्तरपदत्वे च" इत्यस्य "अपदादिविधौ" इति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वात्पदस्यादिरिति पक्षेऽपि सिद्धिरिति भावः । यद्यपि कैयटेन सोपपदात्सिचेर्विजेव नानभिधानादित्युक्तं, तथाऽपि "यचि भम्" इत्यत्र "सुप्तिङन्तम्" इत्यतः 'सुप्' इत्यनुवर्त्य-

भैरवी ।

स्तीत्यभिहितमत आह–सोपपदादिति । सुपीत्यनुवर्तमानेऽ"अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इत्यनेनात्र विज् इति भावः । विचीति । सतिसप्तमीयम् । 'दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारोऽत्र द्रष्टव्यः । अत एव वनिपा शर्वरीत्युदाहरणस्य सिद्धिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधवचनस्याप्राप्तिमुद्घाटयति–उत्तरपदस्य इति । "उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ" इति वचनेनेह निषेधः प्रत्ययलक्षणस्य न भवति पदादिविधित्वादित्याह–उत्तरेति । लुप्तविभक्तिकम् । उत्तरशब्दःसमासचरमावयवे रूढः वाक्ये प्रयुज्यमाने वाक्यैकदेशस्य प्रयोग इति न्यायेन पदत्वशब्दः पदत्वव्यपदेशपरः । कर्तव्य इत्यस्याध्याहारः । नन्वत्र कैयटायरीत्या केवलादेव विजिति पूर्वोक्तमसङ्गतमत आह–यद्यपीति । तथापीति । अस्यानभिधाने न मानमिति परेणान्वयः । उत्तरपदत्वेति वार्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह–यचिभमित्यादिना। तेन–मध्यवर्तिसुपो भसंज्ञाविधानेन । नन्वेवं "यचि भम्" इति सूत्रस्य व्याख्याने वाचेत्यत्र भसंज्ञा न स्यान्मध्यवर्तिसुबन्त-

भावप्रकाश ।

एकत्रैव सर्वपाठेन निर्वाहे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तद् ध्वनयन्नाह—अत्रार्थे इति । आश्वलायनप्रातिशाख्यकृदुक्तमिति भावः । वक्ष्यमाणं मनसि निधायाह—सोपपदादिति । सुपीत्यनुवर्तमाने "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इत्यनेन । छन्दसीति तु तत्र निवृत्तं, तथा चोपपदसमास इति भावः । विचीति शेष इति पाठः । दृशिग्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारः । अत एव वनिपः शर्वरीत्युदाहृतम् । तदाशयेनाह–केवलादिति । यद्यप्येवमपि दध्नः फलाश्रयत्वेन फलसिद्धिप्रकृष्टोपकारकत्वेन वा तत्तद्विभक्तिरुचिता धातोरप्युभयाकाङ्क्षासत्त्वात् , तथाच गतिकारकेत्यस्य प्रवृत्तिर्दुर्निवारैव, तथापि तयोः सम्बन्धित्वविवक्षायां षष्ठी तस्याश्चाकारकत्वाद्गतिकारकेत्यस्याप्रवृत्त्या तया सुबन्तेन समास इति भावस्तदाह—दध्नः सेचाविति । उत्तरेति लुप्तषष्ठीकमुत्तरपदपरं, तच्च समासचरमावयवे रूढम् । तेन लोहितं चर्मेति वाक्ये नलोपसिद्धिः । अत एव बहुच्पूर्वस्येति वचनमर्थवदिति भावः । अपिः पञ्चमीसमाससंग्राहकः । स च मूलोक्तपक्षे कर्मषष्ठ्यन्तेन करणतृतीयान्तेन वा समासे वा आवश्यक इति भावः । अनभिधेति । तस्य छान्दसत्वात् । अन्यथा तत्र पक्षे षत्वं दुर्वारम् । न चेष्टापत्तिः, पदादादिरिति पक्षे दौर्लभ्यादिति तदाशयः । उत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानरीतिमाह—यचि भमित्यादि । अनुवर्त्येति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यनुवर्त्यैत्यपि

सरला ।

अनभिधानादिति । "न लुमताऽङ्गस्य" इति सूत्रे "अपदादिविधाविति किमर्थम् ? दधिसेचौ, दधिसेचः । सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथा स्यात्" इतिभाष्यस्थदधिसेचाविति प्रतीके 'दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेच्शब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावाद् दधिसेचौ इत्यादिप्रयोगाभावात्' इति ग्रन्थेन कैयटेनोक्तादित्यर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

यजादौ असर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भसंज्ञा भवति, यजाद्यसर्वनामस्थानपरं सुबन्तं यद्यस्ति तदपि भसंज्ञं, तेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वम् । अत्र तत्प्रकृतेः संज्ञा प्रधानशिष्टा अवयवसुबन्तस्य त्वन्वाचयशिष्टा । एवं "स्वादिषु" इति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं विधाय "असर्वनामस्थाने" इत्यत्र सुबन्तमित्यनुवर्त्य 'यचि' इत्यपकृष्य प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं न, तत्परं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः । सुबन्तं च यजादिप्रत्ययाव्यवहितमेवातो राजपुरुषादौ पूर्वपदे नलोपादिसिद्धिः । तत्र समुदायस्य "स्वादिषु" इति प्राप्ता, अवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ता, श्रूयमाणे सौ पूर्वपदस्य संज्ञेष्टैव, तेन सुवाचावित्यादिसिद्धिरित्येवम् "उत्तरपदत्वे च" इत्यस्य प्रत्याख्याने दध्नः सेचाविति षष्ठीतत्पुरुषेऽपि षत्वनिषेधाय पञ्चमीसमास आवश्यक इत्यनभिधाने न मानमिति तात्पर्यम् । प्रत्याख्याने पञ्चमीसमासे बहुसेचावित्याद्यर्थं

भैरवी ।

विरहादत आह—अत्रेति । नन्वेवमसर्वनामस्थानपरत्वं यत्र तत्र भसंज्ञयेष्टसिद्धावपि यत्र सर्वनामस्थानपरत्वं सुवाचावित्यादौ तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वं दुर्वारमेवेत्यत आह—एवमिति । विभज्येत्यादि । ल्यबन्तानां नेत्यर्थ इत्यस्य शेषभूतं यत्कार्यं इति पदन्तद्घटकधात्वर्थकरणक्रियायामन्वयः। तत्र प्रथमल्यबन्तस्य विधायेत्यत्रैवान्वयः। प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्येति । असमर्थसमासोऽसर्वनामस्थान इति पद इत्याश्रित्येत्यपि बोध्यम् । तत्परम्–यजादिसर्वनामस्थानपरमित्यर्थः।

राजपुरुषादिशब्दघटकराजादिपदे निषेधातिप्रसङ्गशङ्कां वारयति–सुबन्तञ्चेति । तत्र–सुवाचावित्यादिशब्दे । अत्र योगविभागसामर्थ्यात् "अनन्तरस्य" इति न्यायस्य बाधो बोध्यः । यचीत्यस्यापकर्षेणायम्प्रतिषेध उक्तस्तस्य फलमाह—श्रूयमाण इति । तेन–पदसंज्ञानिषेधेन । इत्येवमिति । यचिभमित्यारभ्योक्तप्रकारद्वयरूपे इत्यर्थः । आवश्यक इति । अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या सेच्छब्दस्य पदत्वनिषेधात् "सात्पदाद्योः" इत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । एवञ्चानभिधाने साधकालाभः यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्याद्भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्था । तात्पर्यमिति । तथा वदतो मूलकृत इति शेषः । उत्तरपद इति वार्त्तिकारम्भप्रत्याख्यानपक्षयोस्तुल्यत्वमाह—प्रत्याख्यान इति । पञ्चमीसमासे–पदादादिरिति पञ्चमीसमासे । सतीति शेषः । बहुसेचाविति । अत्र

भावप्रकाश ।

बाध्यम् । भसंज्ञेति । भसंज्ञिकेत्यर्थः । तेन—भसंज्ञाविधानेनेत्यर्थः । पदत्वाभावादिति भावः । तत्प्रकृतेरिति । समुदायस्येत्यर्थः । प्रधानेति । व्यापकोद्देश्यकत्वादिति भावः । अन्वाचय इति । आनुषङ्गिकतयेत्यर्थः । व्याप्योद्देश्यकत्वादिति भावः । सन्नियोगशिष्टत्वे तु केवलेऽसिद्धिः स्यादिति भावः । एवमग्रेऽपि । नन्वेवमपि सुवाचावित्याद्यसिद्धिरत आह—एवमिति । अनुवृत्त्योक्तार्थवदित्यर्थः । अस्य नेत्यर्थ इत्यत्रान्वयः । इत्यर्थ इति । योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा तदनुवृत्त्या पदत्वद्वयस्य निषेध इति भावः । उभयसाधारणमर्थमाह—सुबन्तं चेति । आदिभ्यां वाक्कृतमित्यादौ कुत्वादिपरिग्रहः । पदत्वद्वयमेव विशदयति—तत्रेति । सुवाचावित्यादौ । तयोर्मध्ये वा । स्वादिष्वितीति । योगविभागेनेति भावः । सुबन्तमिति । "सुप्तिङन्तम्" इत्यनेनेति भावः । यचीत्यस्य पुरस्तादपकर्षे फलमाह—श्रूयमाणे इति । तेन—पदसंज्ञानिषेधेन । इत्येवमिति । यचिभमित्यारभ्योक्तप्रकारद्वयरूपे इत्यर्थः । तत्पुरुषेऽपीति । केवलास्मिन्चेर्विचि शेषषष्ठीतत्पुरुषेऽपीत्यर्थः । अपिरुक्तपक्षत्रयसमुच्चायकः । आवश्यक इति । तथा च षष्ठीसमासपक्षस्यैवाभावेनानभिधानकल्पनाभावः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यानुरोधेनैव च लक्ष्यसाधुत्वौचित्यमिति भावः । तदाह—अनभिधाने । कैयटोक्ते । तात्पर्यमिति । तथा च वदतो मूलकृत इति भावः । इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वेन तन्मते तात्पर्यपदसूचितामरुचिं ध्वनयितुमाह—प्रत्याख्याने इति । वार्त्तिकेत्यादिः । समासे सत्य-

शब्दरत्नम् ।

बहुच्पूर्वस्य षत्वं नेति वचनं कार्यं, वार्त्तिकारम्भे तत्रैव कुत्ववारणाय 'बहुच्पूर्वस्य चापदादिविधौ न'' इतिवत । इदमपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं त-

भैरवी ।

ः प्रत्ययतया पदत्वाभावेन "आदेश" इत्यनेन प्राप्तस्य षत्वस्याप्रवृत्तये "सात्पदाद्योः"]त्रानन्तरं "बहुच्पूर्वस्य च"इति पठनीयमिति तात्पर्यम् । अस्मिन् पक्षे समासचरमावय- रुचिद्योगविभागलब्धनिषेधेन वा पदत्वाभावः । श्रूयमाणे सौ पदसंज्ञा त्विष्टैव । सेचावित्यत्रैव । समासाभावेन "उत्तरपदत्वे" इति क्लृप्तस्य वचनस्य तत्राप्राप्ति- रि स्यादिरिति षष्ठीसमासेनैव षत्वस्य वारणादाह—कुत्वेति । बहुच्पूर्वस्य चेति । पदादिविधिभिन्ने पदान्तस्य बहुच्पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणन्नेति तदर्थः । दधिसेचावित्यादिसमासे तु क्लृप्तवचनेनैव षत्वकुत्वयोरप्रवृत्तिः । अस्मिन्पक्षे समासचरमावयवस्य पदत्वं कार्यविशेष एव, नतु रूढ्येति विकल्पः । श्रूयमाणे सौ पदत्वं नेति निष्कर्षः । एवमारम्भप्रत्याख्यानयोः साम्यन्दर्शितम् । इदमपीति । उक्तप्रकारेण भसंज्ञादिकमपीत्यर्थः । एतेन दधिसेचावित्यत्र कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधस्यावश्यकतया पदस्यादिरिति षष्ठीसमासे षत्वनिषेधानापत्तिः । वार्तिकसत्त्वे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्दोषाभाव इति निरस्तम् ।

केचित्तु वार्तिकारम्भपक्षे लाघवमस्ति । तथाहि, प्रत्याख्यानपक्षे स्वादिष्विति योगविभागः कार्यः, असर्वनामस्थाने इति सूत्रे यचीत्यस्यापकर्षो ऽसमर्थसमासश्च स्वीकार्यः, 'भद्रङ्करोषि गौः' इत्यत्र 'एचो प्रगृह्यस्य'इत्यस्याप्रवृत्तिसिद्धये वाक्यान्तः सन् यः पदान्तस्तस्येति व्याख्यानञ्च कार्यम्, बहुच्पूर्वस्य चेति सात्पदाद्योरिति सूत्रानन्तरं पठनीयम् । वार्तिकारम्भे तु तस्यारम्भ एकः । "सात्पदाद्योः" इतिसूत्रे सातेः पदादिति योगविभागेन पठनीयम् । अत्र पदशब्दः शक्तस्य पदसंज्ञकस्य च बोधकः । नच शक्तम्पदमिति नात्र शास्त्रे प्रसिद्धमिति भ्रमितव्यम् "नेर्विशः" इति सूत्रे "निरपि पदं विशिरपि पदम्"इति" भाष्ये "सर्वे सर्वपदादेशा" इत्यत्र च तस्य प्रसिद्धत्वात् । एवञ्च बहुचः प्रत्ययस्य कुत्साद्यर्थे शक्तिः स्वीकार्येति बहुसेचावित्यादेः सिद्धौ बहुच्पूर्वस्य चेति वचनं न कार्यम् । नचाग्निसादित्यादौ पदादित्येव सिद्ध सातिग्रहणस्यापि एवं सति वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, "स्वादिषु" इति यस्य पदसंज्ञेति वक्ष्यमाणार्थज्ञापनाय तस्यावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु सातिग्रहणं विध्यर्थङ् कार्यम् । "हलि सर्वेषाम्" इति निर्देशेन प्रकृत्युत्तरप्रत्ययावयवस्य षत्वमिति ज्ञापनात् । अत एव 'बुभूषति' 'राजपुरुषेषु' इत्यादेः सिद्धिः । ध्वनितञ्चेदन्तात्पर्यमित्यरुचिसूचकशब्दोपादानेन । एवञ्च मूलोक्तज्ञापकं विनैव रामेषु इत्यादिसिद्धौ लाघवमिति । नचैवं सति बहुसेचावित्यत्रापि षत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? सादिति लुप्तषष्ठ्यन्तं भिन्नम्पदम् पदाद्योरित्यत्र तु पदञ्च आदिश्चेति द्वन्द्वात्पञ्चमी(?)आदिशब्दश्चादित्वविशिष्टबोधकशब्दपर इति बहुचो लाभ इत्याहुः ।

भावप्रकाश ।

पीति शेषः । षत्वं नेतीति । तत्र पूर्वस्यापदत्वादादेशं प्रति प्राप्तषत्वाभावाय नञ्रहित "बहुपूर्वस्य च" इत्येतावन्मात्रं सात्पदाद्योरित्यत्र कर्त्तव्यमिति भावः । अत्र पक्षे समासचरमभागस्य यजादौ पदसंज्ञा कापि नास्ति क्वचिद्योगविभागेन निषेधात् क्वचिद् भत्वेन बाधात् । श्रूयमाणे साविष्टैवेति निष्कर्षः । तत्रैवेति । बहुसेचावित्यत्रैवेत्यर्थः । असमासेनोत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेणैव षत्वनिषेधसाम्राज्येऽपि कुत्ववारणादाह—कुत्वेति । चो वार्त्तिकोक्तसमुच्चायकः । बहुच्पूर्वस्य च पदादिविधिभिन्ने पदान्तविधौ प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्थः । दधिसेचावित्यादिसमासे तूत्तरपदत्वे चेत्यनेनाभयं सिद्धम् । अत्र पक्षे समासचरमभागस्य यजादावपि कार्यविशेषपुरस्कारेण पदसंज्ञाऽस्ति न वेति विकल्पः, श्रूयमाणेऽसौ नैवेति निष्कर्षः । इदमपीति । प्रत्याख्यानप्रकारोक्तभसंज्ञादिकमपीत्यर्थः । इष्टेति । तथा च तस्य क्वाचित्कत्वमिति भावः । तदाह—यत्रेति । तेन ङमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चाप्रवृत्तिः ।

चेत् ? मैवम् , स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति

शब्दरत्नम् ।

द्विषय एव पदान्तत्वप्रयुक्तकार्ये एव च बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः । या पदसंज्ञेति । न च राजपुरुषेष्वित्यत्र दोषः, अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुबन्तमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापत्ते-रिति वाच्यम् । सातिग्रहणेन "स्वादिषु" इति यस्य पदसंज्ञा तदुत्तरस्य षत्वनिषेधो नेति ज्ञाप्यते इति तात्पर्यात् । प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि "स्वादिषु" इति पदत्वाच्च । सर्वं चेदं "न लुमता—" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । व्यतिसे इति । यद्यपि व्यतिहारस्याने-

भैरवी ।

पदत्वमाश्रित्येति । नचोत्तरपदत्व इति वार्तिकेन निषेधः स्यादिति वाच्यम् ? उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेन तस्याप्राप्तेः । ननु सोः समुदायाद्विधानेन राजपुरुषेष्वित्यत्र कथमेतावता निर्वाह इत्यत आह—प्रत्याख्यानरीत्येति । अत्र प्रत्याख्यानरीत्येतिकथनेन वार्तिकारम्भपक्षस्य युक्तत्वं सूचितम् । अत एव भाष्ये उक्तरीत्या प्रत्याख्यानम्प्रदर्श्य पुनर्नञ्घटितस्य तस्य वचनस्य पाठेन तस्य सत्त्वन्ध्वनितम् । तस्यापि—उत्तरपदस्यापि । अयम्भावः-प्रत्याख्यानं स्वादिष्विति योगविभागेन क्रियते । एवञ्चासर्वनामस्थाने यचीत्यत्र सुबित्यस्य चेत् अनुवृत्तिस्तदा स्वादि-ष्वित्यत्रापि तस्य सम्बन्धः कार्यः । अन्यथा मण्डूकप्लुत्यापत्तिरिति मध्यवर्तिसुबन्तस्यापि तेन पदत्वम्भवतीति । एवञ्चेदं समाधानमपि प्रत्याख्यानानुरोधीति स्पष्टं लभ्यते । स्वादिपर-त्वेन यस्य पदसंज्ञेति ज्ञाप्यतामित्येतच्च 'सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः, ।स्वादिपरत्वेन येषाम्पदसंज्ञा न तेषाम्प्रतिषेधः" इति कथनेन भाष्यकृता सूचितमेव । केचित्तु सातिग्रहणेन नोक्तार्थो ज्ञाप्य-ते किन्तु पदादेरिति प्रतिषेधः प्रत्ययस्य षत्वे कर्त्तव्ये न प्रवर्तत इत्येव ज्ञाप्यते इति वदन्ति । तन्मतन्दूषयति—मूले तत्त्वाहुरित्यादिना । आहुरित्यस्य प्रकाशकृत इति शेषः । अनेक कर्तृकेति । अयं भावः—कर्तरिकर्मेतिसूत्रे कर्मशब्दः क्रियापरः, व्यतीहारश्च परिवर्तनरूपः । अत एव "उदीचाम्माङो व्यतीहारे" इति सूत्रस्य 'अपमित्य याचते' इत्युदाहरणव्याख्याना-वसरे याचित्वा वस्त्राणि परिवर्तयतीति कैयटेनोक्तम् । एवं स्वीयं वस्तु दत्त्वा परकीयस्य वस्तुनो ग्रहणमपि व्यतीहारः, प्रणिदानं व्यतीहार इत्यनर्थान्तरमिति घसंज्ञासूत्रस्थकैयटात् । एवञ्च 'सम्प्रहरन्ते राजानः' इत्यत्रेवानेकसाधनसाध्यक्रियास्थल एव व्यतीहारसम्भव इति यत्र

भावप्रकाश ।

कमुद्सूत्रभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः । वस्तुतोऽयं प्रकारो गुरुभूतो दुर्ज्ञेयश्चेति न युक्तः । भसंज्ञायाः विषयविवे-कासिद्धेः । ध्वनितं चेद प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नञ्घटिततद्वचनपाठेन नियामकेन भाष्ये इत्युक्तमादौ । तदाह—अन्यत्र विस्तर इति । एवं च तदाऽनभिधानावश्यकत्वेन तत्र शेषषष्ठ्या समासाङ्गीकारेण षष्ठीसमासस्यैव सूत्रे सत्त्वेन मूलमयुक्तमिति भावः । इत्यत्रेति । इत्यादावित्यर्थः । आपत्तेरिति । स्वादिष्वित्यनेन तु यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्या विशिष्टस्यैव सा नोत्तरपदस्येति भावः । तदुत्तरस्ये-ति । तत्पदसंज्ञकात् केवलात्समुदायाद्वोत्तरस्येत्यर्थः । षत्वेति । 'तत्पदत्वं सुबन्तमिति पदत्वं चाश्रित्य प्राप्त' इत्यादि । अत एव सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिपरत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेध इतीति भाष्यं सङ्गच्छते । ननु कथमिदं तथोक्तेस्तात्पर्यम् । अक्षरमर्यादयाऽलाभात इति चेत् ? शृणु, तेन सूत्रेण या व्यक्तिः पदसंज्ञिका तां व्यक्तिं पूर्वत्वेनाश्रित्येत्यथन तथोक्त्या तथा लाभ इति । नन्वेव तात्पर्ये तथैव वदेत् अत आह—प्रत्याख्यानेति । तस्यापि—उत्तरपदस्यापीत्यर्थः । अयं भावः, यथाऽग्रे सुबन्तमित्यस्या-नुवृत्तिस्तथा स्वादिष्विति योगविभागेऽप्यनुवृत्त्या स्वाद्यनन्तरसमुदायावयवसुबन्तं यद्यस्ति तदपि पदसंज्ञं भवतीत्यर्थान्तरम् । अन्यथा मण्डूकप्लुत्यापत्तिः । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये तत्रानुवृत्तिः कृतेति स्पष्टमुद्योत इति । एव च समाधानस्यापि प्रत्याख्यानानुरोधित्वेन पूर्वपदयुक्तत्वमेव । तद्ध्वनयन्नाह—सर्वं चेद-मिति । पूर्वोक्तपूर्वपक्षसमाधानाशयतत्खण्डनादिरूपमित्यर्थः । एतेन तथा रत्नाकरदण्डयादिग्रन्थः "मम

सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। यत्त्वाहुः—प्रत्ययविषये नायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति। तन्न, व्यतिसे इत्यादौ षत्वापत्तेः। ननु पदस्यादिरिति पक्षे 'व्यतिसे'

शब्दरत्नम्।

कर्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्य तत्रासम्भवस्तथाऽपि विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति कि-

भरवी।

कर्तृभेदस्तत्रैव कर्तरिकर्मेति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्युक्तेति भावः। अत एवैतादृशस्थले बहुवचनान्तप्रयोग एव प्रायेण दृश्यते। क्वचिद् व्यतिलुनीत इति यत्, तदयुक्तम्। एवम्भट्टिप्रयोगोऽप्ययुक्त एव "बाधे दृढ" इति न्यायात्। नचैवं सति "तासस्त्योः" इति सूत्रस्य यद्व्यतिसे इति वृत्तिकारोक्तमुदाहरणन्तत्कथं सङ्गच्छतामिति वाच्यम्? तस्य छान्दसत्वात्। एवञ्चैकवचनान्तप्रयोगा लोकेऽसाधुरेवेति, तथापि "स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रिया" इति न्यायेन समाधत्ते-तथापीत्यादिना फलतीत्यन्तेन। प्रणिहन्मि येनेत्यस्याग्रे "राजन्यबन्धुधृतकार्मुकेषुः"

भावप्रकाश।

तु प्रतिभाति। सातेः पदादिति सूत्रद्वयं कार्यम्। अत्र शक्तं सुबन्तं च पदं गृह्यते। बहुसेचावित्यादावाद्यं, दधिसेचावित्यादावन्त्यम्। "नेर्विशः" इत्यत्र निरपि पदं विशिरपि पदं सर्वं सर्वपदेत्यादावन्त्यस्य भाष्यसम्मतत्वम्। एवं चात्तरपदत्वे चेत्यत्रापदादिविधाविति बहुच्पूर्वस्येति च सातिग्रहणं च न कार्यमिति लाघवम्। नचैवं बुभूषतीत्यादौ निषेधापत्तिः 'मन्त्रेषु' सर्वेषाम्' इत्यादिनिर्देशेन प्रकृत्युत्तरप्रत्ययस्यानिषेधबोधनात्। एवं च राजपुरुषेष्वित्यादावपि न दोषः। अन्यथा टीकोक्तरीत्या स्यात्। नच ज्ञापकाश्रयणे गौरवम्। स्वद्रीत्याऽपि रामेष्वित्यादिसिद्ध्यर्थं तदावश्यकत्वात्। भाष्ये तु वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम्" इति मन्दग्रन्थश्चापारतः। आद्येमूलवत् शङ्कासमाधानयोरयुक्तत्वात्। अन्त्ये सूत्रद्वयं कार्यमित्युक्त्वा सातिग्रहणं न कार्यमित्युक्तेर्विरुद्धत्वात्। प्रकृत्युत्तरप्रत्ययस्यानिषेधबोधने सातिग्रहणावश्यकत्वाच्च। किं च ज्ञापकं विनैव रामेष्वित्यादिसिद्ध्या ज्ञापकानाश्रयणेन स्वन्मते तदाश्रयणेन गौरवात्। वार्त्तिकस्य सिद्धान्ते सत्त्वाच्च। अपदादिविधावित्यस्याभावे पदान्तत्वप्रयुक्तकार्ये इत्यर्थालाभापत्तेश्च। बहुच्पूर्वस्येत्यस्य भाष्ये कण्ठत उक्तत्वाच्च। मन्त्रेष्वित्यादौ स्वादिष्विति पदत्वेन शक्तपदत्वस्याहेतुतया तन्निर्देशेन बुभूषतीत्याद्यसिद्धेश्च। शक्तपदस्य निमित्तत्वेन भाष्यादौ क्वाप्यनाश्रयणाच्च। सर्वं सर्वपदेत्यादौ पदशब्दस्य सार्थवत्परत्वाच्च। यदि लाघवमेवाद्रियते तर्हीत्थं व्याख्येयम्—सातेः पदादिति सूत्रद्वयेन सिद्ध आदिग्रहणात् सात्पदाद्योरित्यत्र समाहारद्वन्द्वगर्भो द्वन्द्वः सम्बन्धसामान्ये च षष्ठी। आदिपदेन तदर्थकपुरस्तादपकर्षविहितबहुच् गृह्यते। बहुच्पूर्वस्येति तु तत्फलितार्थकथनमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः। मूले यत्त्वाहुरिति। प्रकाशकृतः। एवं यत्र बहुवचनान्तेनाग्रेऽनुवादस्तत्र प्रकाशोक्तिर्बह्वेति ध्येयम्। असम्भव इति। अयं भावः "कर्त्तरि कर्म" इत्यत्र कर्म क्रिया। अन्तरङ्गत्वात्परिवर्त्तनरूपो व्यतीहारो यद्यपि साध्यस्वभावक्रियाणामसम्भवी। स्ववस्तुदानपूर्वकं परवस्त्वङ्गीकारो हि परिवर्त्तनम्। प्रणिदानं व्यतीहार इत्येकोऽर्थ इति घुसंज्ञासूत्रे कैयटोक्तेः, उदीचां माङ इति लक्ष्यस्यापमित्य याचते इत्यस्य याचित्वा वस्त्राणि परिवर्त्तयतीत्यर्थ इति कैयटाच्च। अत एव "कर्मव्यतिहारे ढे" इति वार्त्तिके कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमय इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम्। अत एव जयमङ्गला युक्ता। एतेनान्यक्रियाया अन्येन करणं स इत्यपास्तम्। तथापि तत्तत्साध्यत्वेन ज्ञातक्रियाणां साध्यसाधनभावव्यत्यासो मिथःकरणं च सः यथा संप्रहरन्ते राजानस्तत्र वर्त्तमानाद्धातोः कर्त्तर्यात्मनेपदमित्यर्थे विनिगमनाविरहात्तत्कर्तृमात्रे प्रत्ययौचित्येन द्विवचनाद्यन्तान्येव तस्योदाहरणानि। अत एव भाष्ये क्वाप्येकवचनान्तानि नोदाहृतानि। एवं च व्यतिलुनत इत्यस्यान्योऽन्यव्यत्यासेन लुनन्तीत्यर्थः। एतेन देवदत्तेन सह चैत्रो व्यतिलुनीत इत्येकवचनान्तप्रयोगसम्भव इत्यपास्तम्। अत एव भट्टिकाव्यस्थप्रयोगोऽप्ययुक्तः, बाधे दृढे इति न्यायात्। किं च यतो धातोरात्मनेपदं प्रत्यासत्त्या तदर्थक्रियायां तत्कर्त्रोर्व्यत्यासे एवात्मनेपदौचित्यात् तासस्त्योरित्यादिसूत्रवृत्त्युदाहृतं व्यतिसे इत्यादि तु छान्दसमिति नापादनार्हम्। तत्र च व्यत्ययेन निर्वाहः, रिचेति सूत्रे लिङ्युदाहृतव्यतिरे इतिवत्। एवं च लोके एकवचनान्तमसाध्वेवेति स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेन समाधत्ते—तथापीत्यादि फलतीत्यन्तेन। राजन्यबन्धुधृतकार्मुकेषुरिति चतुर्थः

इत्यत्र षत्वं दुर्वारम्। न च व्यपदेशिवद्भावेन से इत्यस्यापि तिङन्तत्वात्पदत्वं शङ्क्यम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। अन्यथा 'रामेषु' इत्या-

शब्दरत्नम्।

मर्थं ब्रह्मवधं करोषीति पृष्टे ममायं धर्म इति तेनोत्तरिते

"धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसाय-
मन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः।
ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन"—

इति भट्टिकाव्यस्थरामवाक्ये तव धर्मेण ममान्यो धर्मस्तपोरूपो व्यत्यासेन भवति येन धर्मेण त्वत्सम्बन्धिनो निहन्मीत्यर्थके एकवचनदर्शनान्न दोषः। अद्यारभ्य त्वद्धर्मः क्रौर्यं मयि भवति, मद्धर्मोऽक्रौर्यं च त्वयि। वर्त्तमानसामीप्ये लट्। रामबाणपातेन समुद्रसमीपे पतितो मारीचस्तपश्चचारेति रामायणे प्रसिद्धम्। अन्यसम्बन्धिक्रियामितरः करोति, इतरसम्बन्धिनीमन्य इति कर्मव्यतिहारसम्भवादिति जयमङ्गला। व्यतिसे इत्यस्य हे चैत्र मैत्रेण सह व्यत्यस्तो भवसीत्यर्थः। यद्देशे मैत्रसत्ता तद्देशे चैत्रस्य सा, यद्देशे चैत्रस्य सा तद्देशे मैत्रस्य सेति फलति। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशो वक्तुं शक्यः। रामेष्वित्यादौ त्वसहायत्वाभावान्न तत्प्रवृत्तिस्तथाऽपि

भैरवी।

इति चतुर्थःपादः। तव धर्मेण—देवब्राह्मणद्वेषरूपेण। येन धर्मेणेति। युक्तानिति शेषः। त्वत्सम्बन्धिन इति। ब्रह्मद्विषस्त्वत्सम्बन्धिनो निहन्मीति योजना। तात्पर्यार्थमाह—अद्यारभ्येति। ननु क्रौर्याक्रौर्ययोर्भावित्वात्कथमत्र लडित्यत आह—वर्तमानसामीप्य इति। इति कर्मव्यतीहारेति। इत्येवंरूपो यः कर्मव्यतीहारः तस्य सम्भवादित्यर्थः। फलतीति। तथाचात्र यन्मूले अभिहितं तद्भट्ट्यनुरोधेनेति बोध्यम्। अस्याप्यशास्त्रीयस्य—यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयस्यापि। रामेष्वित्यादौ। प्रत्ययमात्रे तु भवदुक्तः प्रकारो नेत्याह—राम इत्यादीना-असहायत्वेति—सूत्रे एकस्मिन्नित्यस्योपादानेन लोके सजातीयसहायसद्भावे व्यपदेशिवद्भा,

भावप्रकाश।

पादः। धर्मेणेति। देवब्राह्मणद्वेषरूपेणेत्यर्थः। येनधमण—युक्तानितिशेषः। त्वत्सम्बन्धिनः—ब्रह्मद्विष इत्यर्थः। तात्पर्यार्थमाह—अद्येति। दिनपर्यायोऽव्ययम्। क्रौर्याक्रौर्ययोर्भावित्वाल्लड्युक्तोऽत आह—वर्त्तमानेति। बाणवातेनेति। बाण एव वातः, अन्यत्र नयनहेतुत्वात्। बाणपातेनेति पाठे बाणसंयोगेनेत्यर्थः। फलितार्थमाह—अन्येति। इति कर्मेति। इत्येवं यः कर्मव्यतिहारपदार्थस्तस्य सम्भावनामात्रसत्त्वादित्यर्थः। प्रकृते तं योजयति—व्यतिसे इति। इत्यर्थ इति। शाब्दोऽर्थ इत्यर्थः। तद्देशे मैत्रस्येति पाठः। फलतीति। तथा च भट्ट्यनुरोधेन मूले तथोक्तत्वान्न मूलकृता दोष इति प्रकाशकृद्युक्तैवेति भावः। अस्याप्यशास्त्रीयस्यातीति पाठः। यस्माद्विहितस्तदादित्वस्यापीत्यर्थः, असहायत्वादिति भावः। तत्प्रवृत्तिरिति। न व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तिरित्यर्थः। तथा च न यस्माद्विहितस्तदादित्वं तत्रेति

सरला।

येनेति भट्टीति। अत्र चतुर्थश्चरणस्तु 'राजन्यबन्धुर्धृतकार्मुकेषु:' इति वर्तते।

फलतीति। वस्तुतस्तु तत्तत्साध्यत्वेन ज्ञातक्रियाणां साध्यसाधनभावव्यत्यासः कर्मव्यतिहारशब्दार्थः परस्परकरणं वा, यथा 'संप्रहरन्ते राजानः' इति। तत्र वर्तमानाद्धातोरात्मनेपदं कर्तर्यर्थे विनिगमनाविरहात्तत्कर्तृमात्रे प्रत्ययौचित्येन क्रियाव्यतीहारे द्विवचनबहुवचनान्तानामेव प्रयोग इति 'व्यतिस्ते' इत्येकवचनान्तमसाध्वेव। अत एव भाष्ये नैकवचनान्तादाहरणं दृश्यते। निरूपितं चैतद्विस्तरेण शब्देन्दुशेखरे इति तत एवावगन्तव्यम्।

दावपि षत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्? सत्यम् । न वयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्ततां ब्रूमः, किं तु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्यये ऽप्यानयामः । 'रामौ' 'रामाः' इत्यादावपि हि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वम् । एकादेशात्प्रागेव पदसंज्ञाप्रवृत्तेः । न त्वेकादेशे कृते "सुप्तिङन्तम्" इत्यस्य प्राप्तिरस्ति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति सिद्धान्तात् ।

यत्तु वदन्ति—प्रकृतिसन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति 'मन्त्रेषु' 'सर्वेषाम्' इत्यादिनिर्देशादिति, तन्मन्दम्, उक्तरीत्या पदत्वाभावे न्यायसिद्धे ज्ञापनस्यासम्भवादनुपयोगाच्च ।

शब्दरत्नम् ।

पूर्वपक्ष्युक्तमभ्युपेत्यापि समाधातुमुपक्रमते—न वयमित्यादिना । सिद्धान्तादिति । "सुप्तिङन्तम्" इत्यत्र "यस्मात्प्रत्ययविधिः" इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अत्र कृते ऽप्येकादेशे एकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्या मान्तस्य प्रकृतित्वात् औइत्यस्य परादिवद्भावेन सुप्त्वात्तदन्तत्वेन पदत्वसिद्धिरिति सिद्धान्तान्तरमपि सूचितम् । इदं च अन्तादिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि वृक्षे इत्यादौ परादिवद्भावेन एकस्य सुप्त्वमाश्रित्य पदत्वं साधितम् ।

अनुपयोगाच्चेति । चेन ससहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या तत्संनिधाने तेषां पद-

भैरवी ।

त्वादर्शनेनासहाय एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । पूर्वपक्ष्युक्तमिति । व्यतिसे इतिप्रयोगस्यैव लोके ऽसत्त्वमिति भावः । अभ्युपेत्येति । अनेन अस्मदुक्तरीत्या समाधानस्यौचित्यं ध्वनितम् । सिद्धान्तपदोपादानेन सिद्धान्तान्तरस्य स्मरणसम्भवादाह—अत्रेति । रामावित्यादिलक्ष्य इत्यर्थः । एतेन यथोद्देशपक्षे निर्वाहे ऽपि कार्यकालपक्षे कथन्निर्वाहः "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्" इति निषेधेनान्तादिवच्चेति सूत्रेण निर्वाहो वक्तुमशक्यः इति शङ्काया नावकाश इति ध्वनितम् । उक्तरीत्या—पदत्वानयनकालोक्तरीत्या । एवं सिद्धान्तान्तरकथनेन भाष्यैकवाक्यतापि सिध्यतीति दर्शयति—इदञ्चेति । मूले नास्तीति । नास्त्येवेत्यर्थः । तत्सन्निधाने—प्रकृतिसन्निधाने । तेषाम्—प्रत्ययानाम् । चकारो दोषान्तरसमुच्चायक इत्याशयेनाह—चेनेति । एवञ्च मन्त्रे-

भावप्रकाश ।

दृष्टान्तवैषम्येण शङ्काऽयुक्तेति भावः । पूर्वपक्ष्युक्तमिति । व्यतिसे इतिप्रयोगस्यैव लोके सत्त्वादिति भावः । एतेन व्यपदेशिवद्भावेन रामेष्वित्यादौ षत्वनिषेधः कुतो नेत्याशङ्क्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषया समाधाय पञ्चमीसमासपक्षेणाशङ्क्य मूलोक्तरीत्या समाधाय ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वाद्व्यतिसे इत्यत्र "सुप्तिङन्तम्" इति पदत्वात्षत्वनिषेधो भवत्येव । न च प्रत्ययविषये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ कथमत्र पदत्वं भस् से इत्यवस्थायां प्रवृत्तसंज्ञाया "एकदेश" इति न्यायेन तत्र सौलभ्यादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, मूले कुठारात् रामेष्वित्यादौ तदप्राप्तेश्चेति दिक् । उपक्रमते इति । ननु समाधत्ते इत्यर्थः । यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायादिति भावः । ननु पदसंज्ञायां नाभयत आश्रयणमत आह—सुप्तिङिति । यथोद्देशे मूलोक्तरीत्या निर्वाहे ऽपि अन्यमते कार्यकाले ऽनिर्वाहः, अन्तादिवत्सूत्रभाष्यविरोधश्च मूलस्यात आह—अत्रेति । रामावित्यादावित्यर्थः । उक्तरीत्येति । पदत्वानयनवदित्यर्थः । तदन्तत्वेन—आर्थसमाजग्रस्तेन । सिद्धान्तान्तरमपीति । पूर्वपक्षदार्ढ्यजनकमूलोक्तसिद्धान्तादन्यदित्यर्थः । सिद्धान्तादित्युक्त्या यथा पूर्वपक्षो दृढीक्रियत एवमिदमपि सूच्यत इत्यपेरर्थः । नान्तादिवदित्युक्तेरित्युक्त्यैव सिद्धे सिद्धान्तादित्युक्तिरन्यथा ऽधिकेति स्पष्टमेवेति भावः । तस्य फलं भाष्यैकवाक्यतामाह—इदं चेति । तदाह—तत्र हीति । तत्सूत्रभाष्ये हीत्यर्थः । क्षान्ते प्रकृतित्वं तूक्तन्यायेनेति भावः ।

ननु व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिव यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याप्यतिदेशेन तत्सन्निधावपि प्रत्ययमात्रस्य पदत्वे सिद्धे उक्तरीत्येत्यादिदोषासङ्गतिरत आह—चेनेति । दोषान्तरसमुच्चायकः स इति भावः ।

"सर्वादीनि सर्वनामानि" ॥ सर्वादीनि इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । "हलि सर्वेषाम्" इति निर्देशात् । द्वन्द्वे चेतीति । स हि समुदायस्य निषेधो, न

शब्दरत्नम् ।

एवं नास्तीति सूचितम् । "आद्यन्तवत्—"सूत्रस्थभाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टान्तबलेन तथैव लाभादिति दिक् ।

तद्गुणसंविज्ञान इति । तस्य अन्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि संविज्ञायन्ते

भैरवी ।

ष्वित्यादिहेतूक्तिमात्रोपादानन्तेषामयुक्तमिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु व्यतिसे इति प्रयोगस्य लौकिकस्याभावे मूलोक्तं सर्वमापातरमणीयम् । एकस्मिन्नस्य सूत्रे उपादानेनासहाय एव न्यायप्रवृत्तेरिष्टत्वमिति ।

विशेषणानि—वर्तिपदार्थरूपाणीति शेषः । संविज्ञायन्त इति । एतेन संविपूर्वकाज्ज्ञाधातोः कर्मणि ल्युडिति ध्वनितम् । तेन तद्गुणाः संविज्ञानं यत्रेति समानाधिकरणपदकोपि बहुव्रीहिः सम्भवतीति बोध्यम् । नचातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सर्वशब्दाद्यवयवकसमुदाय उद्भूतावयवभेदो अन्यपदार्थ इति लभ्यते । तथाच तस्य लक्ष्ये प्रयोगाभावात्सज्ञाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अजादिसंज्ञावत्प्रत्येकन्तद्विश्रान्तेः स्वीकारादत्रैव मानं दर्शयितुं मूले "हलि सर्वेषाम्"इति निर्देशादित्युक्तम् । एवंविधेयान्वयिस्वघटकावयवार्थको बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानः, यस्त्वेवन्न सोऽतद्गुणसंविज्ञानः। तस्य लोके प्रवृत्त्युदाहरणमाह-प्राय इत्यादिना । 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति''लम्बकर्णमानय'इत्युदाहरणे । लम्बकर्णम्भोज-

भावप्रकाश ।

नास्तीति । नास्त्येवेत्यर्थः । एवं च तत्र तदप्रवृत्त्या तत्सन्निधौ तेषां तत्त्वस्याभावाच्चेति हेतुरुन्नेयः । एवं च प्रकाशकृता मन्त्रेति हेतूक्तिमात्रमयुक्तमिति भावः । तत्राभावे हेतुमाह—आद्यन्तेति । प्रपञ्चितमेतदधस्तात् । दिगर्थस्तु व्यतिसे इत्याद्यनुपयोगाच्चेत्यन्तग्रन्थोऽयुक्त इत्युक्तमेव तत्प्रयोगसत्त्वात् , असहाये एव न्यायप्रवृत्तेश्चेति बोध्यः ।

विशेषणानीनि । वर्त्तिपदार्थरूपाणीत्यर्थः। संविज्ञायन्ते इति । कर्मणि ल्युट् । तेन तद्गुणाः संविज्ञाना यत्रेति लौकिकविग्रहवाक्यसूचनेन कौस्तुभदण्डयुक्तव्यधिकरणविग्रहश्चिन्त्यः फलितार्थकथनपरतया वा नेय इति सूचितम् । आदिशब्दस्यावयववाचित्वेन सर्वशब्दघटितोद्भूतावयवभेदसमूहस्यान्यपदार्थत्वेऽपि न तत्र, युगपत्प्रयोगाभावात् पृथक्प्रयोगसत्त्वाच्च वैयर्थ्याद्बहुवचननिर्देशाच्च सर्वार्थवाचकत्वाभावाच्च । तस्याः कार्यार्थत्वाच्चावयवेषु प्रवर्त्तमानाऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्तते । अत एव"अदः सर्वेषाम्" इतिनिर्देशसङ्गतिः । एतदभिप्रेत्यैव मूले लिङ्गमुक्तमिति भावः । अत्र कैयटकौस्तुभदण्डयादयः कार्यित्वं कार्यान्वयित्वमात्रमाहुः । तथा च विधेयान्वयिस्वघटकावयवार्थकत्वं तद्गुणसंविज्ञानत्वं, तदनन्वयितदर्थकत्वं तद्भिन्नत्वं फलितम् । एवं च लम्बकर्णमानयेत्यादौ तत्त्वेऽपि तं भोजयेत्यादौ तत्त्वानापत्तिः । नचेष्टापत्तिः हरिग्रन्थवि-

सरला ।

विशेषणानीति । वृत्तिघटकपदार्था इत्यर्थः । इत्यर्थ इति । एकक्रियान्वयित्वेन वृत्तिघटकपदार्थविशिष्टान्यपदार्थवाचकत्वं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहित्वम् । यथा 'लम्बकर्णमानय' इत्यत्रान्यपदार्थस्य आनयनक्रियायामन्वये वृत्तिघटकपदार्थस्य श्रोत्रस्यापि तस्यामन्वयोऽनुभवसिद्ध इति 'लम्बकर्ण' इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । प्रकृते च समुदायरूपान्यपदार्थान्वयिसर्वनामसंज्ञासत्तारूपक्रियायां सर्वशब्दस्यान्वय इति तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । तत्र च समुदायस्यैकत्र प्रयोगासम्भवेन तद्घटकानामेव तत्रान्वय इत्यन्यदेतत् ।

नन्वेवं नागो यज्ञोपवीतं यस्य तत्कर्मकभोजनतात्पर्येण 'नागयज्ञोपवीतं भोजय' इति प्रयुक्तवृत्तिघटकयज्ञोपवीतपदार्थस्यान्यपदार्थान्वयिभोजनक्रियायामन्वयासम्भवात्तस्य बहुव्रीहेस्तत्त्वानापत्तिरित्यत आह—

त्ववयवानामिति वक्ष्यते । न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः । ननु तदन्तसञ्ज्ञायाः किं फलम् । न च परमसर्वस्मायित्यादौ स्मायादयः

शब्दरत्नम् ।

कार्यित्वादिना यत्रेत्यर्थः । प्रायः संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धी यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वम् । तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तत्त्वेऽतद्गुणत्वम् । नागयज्ञोपवीती भोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वाभावेऽपि तत्संनिहितत्वमस्त्ये-

भैरवी ।

येत्यत्र तथान्वयादर्शनादाह-प्राय इति। एतेनोक्तनियम औत्सर्गिक इति सूचितम् । इदम्भेदद्वयमनेकेतिसूत्रविहितबहुव्रीहेः। नन्वेवन्नागयज्ञोपवीती भोज्यताम्, शुक्लवाससम्भोज्यता(?)न्नागचर्मोत्तरच्छदमित्यादौ विधेयान्वयस्य विशेषणेऽदर्शनादतद्गुणत्वमेव स्यात्; न चेष्टापत्तिः, विशेषोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेरत आह-नागेति । तथा चैतेषु विशेषधर्मविशिष्टबोधकशब्देनोपा-

भावप्रकाश ।

रोधापत्तेरत आह—आदिनेति । तेन कार्यसन्निहितत्वसंग्रहः । तथा च न प्रागुक्तं तल्लक्षणं, किं तु विधेयक्रियान्वयितत्कालसन्निहितान्यतरत्वघटकावयवार्थकत्वमात्रत्वं तद्भिन्नत्वमन्यत्वमिति । तथा च कार्यित्व–तत्सन्निहितत्वान्यतरधर्मेणेति फलितमिति भावः । एवं योगार्थमुक्त्वा कैयटप्रकाशकौस्तुभरत्नाकरदण्डथाद्युक्तं पारिभाषिकं तल्लक्षणमाह—संयोगेति । दण्डी विषाणी चानीयतामिति लक्ष्ये बोध्ये अस्यापि दण्डी विषाणी च भोज्यतामित्यादौ व्यभिचरितत्वादयुक्तत्वं ध्वनयितुं पूरयति—प्राय इति । तथा चौत्सर्गिकोऽयं नियम इति भावः । इदं च भेदद्वयम् "अनेक"इति विहितबहुव्रीहेः । तेषां अप्तात्त्यमेव ध्वनयितुमादिपदस्य फलमाह—नागेति । 'एकदेशिना'इति सूत्रप्रयोगवद् 'असुब्वतः' इति भाष्यप्रयोगवच्चायं साधुः । अत एव दानधर्मे—

शुक्लध्वजमनाधृष्यं शुक्लयज्ञोपवीतिनम् । इति,

तत्रैव शिवस्तुतौ—

भूधरो नाम मौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली। नागयज्ञोपवीती च नागचर्मोत्तरच्छदः । इति,

हरिवंशे बाणयुद्धे—

व्यालयज्ञोपवीताश्च केचित्तत्र महालयाः । इति च,

'नागयज्ञोपवीतं च'इति बौधायनव्यासोक्त च सङ्गच्छते । एतेन स्पष्टमित्यन्तमनूद्य किं यावद्बहुव्रीहौ भेदद्वयमुत षष्ठ्यर्थबहुव्रीहावेव? नाद्यः, प्राप्तोदकः, ऊढरथः, उपहृतपशुः, उपदशाः, आसन्नविंशाः इत्यादावतद्गुणत्वेऽपि स्वस्वामिभावसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तत्त्वाभावात् । नान्त्यः, तद्गुणषष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ संयोगसमवायातिरिक्तसम्बन्धस्याप्रसिद्धत्वेन प्रायःपदस्य व्यर्थत्वात्। भवन्मते संयोगस्यासम्बन्धत्वेन पूर्वापरविरोधाच्च, "न कर्मधारयान्मत्वर्थीय" इति निषेधेन नागयज्ञोपवीतीत्यस्यासाधुत्वाच्च। यदि तु कृष्णसर्पवानि-

सरला ।

प्रायः संयोगेति । संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिघटकपदार्थविशिष्टान्यपदार्थवाचकत्वं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहित्वम् । 'नागयज्ञोपवीतम्' इत्यत्र च यज्ञोपवीतस्य संयोगसम्बन्धेनान्यपदार्थे पुरुषेऽन्वयेन तत्त्वमक्षतम् । 'लम्बकर्णमानय' इत्यत्रापि कर्णपदार्थस्य खरपदार्थे समवायसम्बन्धेनान्वयोऽस्त्येव । 'दृष्टसागरमानय' इत्यादौ प्रयोगकालेऽन्यपदार्थस्य सागरस्य च कदाचित् संयोगसम्बन्धसत्त्वेऽपि तत्र तद्गुणत्ववारणाय वाचकत्वनिवेशः । तथा च संयोगसम्बन्धेन सागरविशिष्टान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसमासावाच्यत्वान्न दोषः। प्रकृतेऽपि सर्वशब्दस्य समुदायेऽवयवावयविनोः समवायात् समवायसम्बन्धेनान्वय इति । अतद्गुणत्वमिति । यथा 'दृष्टसागरमानय' इत्यादौ । तत्र हि वृत्तिघटकपदार्थस्य सागरस्यान्यपदार्थान्वयिन्यामानयनक्रियायां नान्वयः सम्भवति, नापि अन्यपदार्थे पुरुषे संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेनान्वय इत्युभयथापि अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहित्वमित्यर्थः । नागयज्ञोपवीतीति । उपलक्षणमेतत् 'नागयज्ञोपवीतं भोजय' इत्यस्य। यद्वा, "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रभाष्ये "मत्वर्थे यो बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम्" इति वचनेन मत्वर्थीयप्रत्ययस्य बहुव्रीहिसंज्ञाबाधनेन तत्रापि बहुव्रीहित्वस्याक्षतत्वम् ।

फलम् , अङ्गाधिकारे तदन्तविधिनैव तत्सिद्धेरित्यत आह–तेनेति । न चेहापि,

शब्दरत्नम् ।

वेति तद्गुणत्वमेवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम् । तत्सिद्धेरिति । न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः । तदन्तसंज्ञाऽभावे "द्वन्द्वे च" इत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणे

भैरवी ।

दानसामर्थ्याद्विशेषस्य क्रियायामन्यपदार्थान्वयवेलायां सन्निधिमात्रे तद्गुणत्वव्यवहारः । एवंरीत्या तद्गुणत्वे मानन्तु हरिवंशीयो–'व्यालयज्ञोपवीताश्च केचित्तत्र महासुराः' इति बाणयुद्धप्रसङ्गसमयकालिकवर्णनपरप्रयोग एवेति । अत्र न कर्मधारयादिति निषेधस्तु असुब्वत भाष्यप्रयोग इवात्र न । अयं भावः-पूर्वोक्ततद्गुणसंविज्ञानशब्दार्थनिरूपणावसरे कार्यित्वादिनेत्यत्रादिपदमुपात्तन्तेन विधेयसमानकालिकत्वस्यापि ग्रहणमिति ध्वनितम् । तथाच विधेयक्रियान्वयित्वतत्कालवृत्तित्वान्यतरवत्स्वघटकावयवार्थकत्वन्तद्गुणसंविज्ञानत्वमिति लक्षणनिष्पत्तिः कार्येति । एवम्मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिकान्मत्वर्थकल्पनाप्येवमेव कार्या । तेन दण्डी विषाणी चानीयतामित्यस्य साधुत्वस्य बोधनात् । न च दण्डिनं भोजयेत्यादेर्दण्डस्वामिनमित्यर्थोऽपि सम्भवतीति कथमनेन तद्गुणत्वलाभ इति वाच्यम् ? तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेऽस्मिन्नित्युपादानेनाधारतावच्छेदको यो वृत्तिनियामकः सम्बन्धः सोऽपि विवक्षितः । सच न स्वस्वामिभावः किन्तु विलक्षणो दण्डवानिति प्रतीतिनियामक इति दण्डसंयुक्तस्यैव कार्यान्वयित्वमिति तद्गुणत्वलाभात् । भोजनकालिकत्वस्य संयुक्तत्वेऽत्रान्वयः । प्रायःपदस्य तु तद्गुणत्वमित्यत्रान्वयः । एवमतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्मत्वर्थीयश्चित्रगुमानय गोमिनमानयेत्यादौ । अत्रापि प्रायःपदम्बोध्यम् । तेनाहिताग्निङ्गृहिणञ्च भोजयेत्यस्य तद्गुणत्वेऽपि न क्षतिः । तत्सिद्धेरिति मूलस्य स्मायादेशस्य समुदायस्य संज्ञां विनापि तदन्तविधिना सिद्धेरित्यर्थः कार्यः । स च न सम्भवति, ङिद्वचनस्य समुदायाद्विभ्रानेनाधुना भवन्मते सर्वनाम्नो विधानाभावात्तस्य सिद्धेरप्रसङ्ग इत्याशयिकामाशङ्कान्निराचष्टे–नचेति । अवयवसंज्ञानिषेधकत्वेनेति । सामर्थ्यादित्यादिः । अवयवात्परत्वमादायातिप्रसङ्गनिवारणरूपफलाभावादित्य-

भावप्रकाश ।

तिवत् षष्ठीसमासेन वा साधुत्वं तथापि बहुव्रीहिप्रकरणे तदुक्तिर्व्यर्था । शुक्लवाससं भोजयेति तूदाहार्यम् । यदि तु मत्वर्थेऽपि भेदद्वयं स्वीक्रियते तर्हि दण्डिनं भोजयेत्यादौ त्वद्रीत्या संयोगस्यासम्बन्धत्वेनाषष्ठ्यर्थत्वात् स्वस्वामिभावसम्बन्धे एव प्रत्ययः स्यात, तथा च दण्डस्वामिके एव भोजनं नतु दण्डसंयुक्ते । मद्रीत्या तु दण्डसंयुक्ते इति तद्गुणत्वम् । तत्र भोजनकाले तदसंयोगेऽपि दण्डिनं पश्येत्यादौ दण्डस्य कार्यान्वयित्वेन तद्गुणत्वसम्भवात् । न हि सर्वत्र कार्यित्वे एव तद्गुणत्वमिति नियमः क्वचिद्दर्शनेनापि तत्सम्भवादिति मन्दोक्तमपास्तम् , आद्ययोस्तद्गुणत्वात् तृतीये तेन सम्बन्धेन तत्त्वेनातद्गुणत्वाच्च, अन्त्ययोरुल्लेखस्य प्रमादमूलत्वाच्च, प्रायःपदस्य तद्गुणत्वादावन्वयेन संयोगादावन्वयेन सार्थक्याच्च, कैयटादिरीत्यैतद्ग्रन्थसत्त्वेन पूर्वापरविरोधाभावाच्च, तन्मतेऽपि मन्जूषोक्तरीत्या निर्वाहाच्च संयोगस्येव समवायस्यापि तन्मते ऽसम्बन्धत्वेन विशिष्य तथोक्तेर्निर्बीजत्वाच्च, नागयज्ञोपवीतीत्यस्य साधुत्वस्योक्तत्वाच्च, बहुव्रीहिप्रकरणे दण्डी विषाणीति कैयटेनोदाहृतत्वाच्च, मत्वर्थेऽपि भेदद्वयं प्रदर्शयितुं हर्यादिभिस्तथोक्तेश्च, दण्डिनमित्यादौ सप्तम्यर्थे तद्धितादेर्भाष्ये स्पष्टप्रायत्वाच्च, गोमन्तं विक्रेतारं पश्येत्यादौ तद्दर्शनेन चित्रगुमित्यादावपि तद्गुणत्वापत्तेश्चेति दिक् । निषेधकत्वेनेति । सामर्थ्यादिति भावः ।

सरला ।

स्पष्टमेवेति । केचित्तु विशेषणोपलक्षणाभ्यां तद्गुणातद्गुणत्वे बहुव्रीहिस्थले वदन्ति । यथा 'चित्रगुः' इति । अन्यपदार्थस्य यदा कार्यान्वयित्वविवक्षायां गोस्वामित्वसद्भावस्तदा स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यदा च तदानीं गोस्वामित्वाभावेऽपि कदाचिद् गवां दर्शनेन तस्मिन् चित्रगुशब्दप्रयोगस्तदा सोऽतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । लम्बकर्णनागयज्ञोपवीतयोस्तु विशिष्टस्य क्रियाऽन्वयकाले कर्णयज्ञोपवीतयोरुक्तसम्बन्धाभ्यां सत्ताविवक्षणेन तत्र तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ।

'प्रातिपदिकात्' इत्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नां तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भवतीति वाच्यम्, "समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध" इत्युक्तेरिति भावः । अकच्चेति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ।

"जसः शी" ॥ अनेकाल्त्वादिति । न तु शित्त्वादिति भावः ।

अवर्णान्तादिति । अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः । अतो येषां केषां तेषामि-

शब्दरत्नम् ।

फलाभावादिति भावः । तसिलिति । अवयवसर्वनामत्वेन तु न निर्वाहः, सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादिति भावः ।

भैरवी ।

र्थः। ननु तदन्तविधिफलमवयवात्परत्वमाश्रित्य सिद्धमित्येतन्नास्तीत्याह-अवयवेति । "प्रयोजनं सर्वनामाऽव्ययसंज्ञायाम्"इति तदन्तविधिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकप्रामाण्येनाङ्गाधिकारीयकार्ये तदन्तविधिः । "किंसर्वनामबहुभ्यः" इत्यस्य तु नाङ्गाधिकारीयत्वमिति, सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यन्तात्पञ्चम्यन्ताद्वा त्रतसिलाविति स्वीकारात् । एवम् "अव्ययसर्वनाम्नाम्"इति सूत्रस्याव्ययसर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्कुत्साद्यर्थविवक्षायां सर्वनामाऽव्ययावयवटेः प्रागकजित्यर्थः । एतेन परमसर्वत्रेति त्रल् परमभवकानित्यत्राकच्च तयोरङ्गाधिकारीयत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकाधिकारीयत्वेन तदन्तविधिना भविष्यतीति कस्यचिदुक्तिः परास्ता, समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति तदन्तविधेः प्रतिषेधाच्च ।

भावप्रकाश ।

फलाभावादिति । अवयवात्परत्वमादायातिप्रसङ्गनिवारणरूपफलाभावादित्यर्थः । यत्तु जगन्नाथखण्डनकृद्भ्यामुक्तम्-अर्थद्वारकविभक्तिविशेषणत्वस्य संज्ञोपसर्जनेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायावश्यकत्वस्य भाष्ये स्पष्टत्वेनाङ्गेष्विव त्रलादिविधावपि तथाङ्गीकारेणेष्टसिद्ध्या तदन्तविधिर्निष्फल इति कौमुदीमनोरमाकौस्तुभाश्चिन्त्या इति । तन्न, प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिसूत्रस्थवार्त्तिकभाष्यविरोधापत्तेः, "किंसर्वनामबहुभ्यः"इत्यादेः पञ्चम्यन्तत्वेनाङ्गवैषम्येण तथार्थासम्भवाच्च, तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च । अत एव पक्षान्तरोक्तिस्तत्र । तद् ध्वनयन्नाह-अवयवेति । प्रकृतीति । सप्तम्या इत्यादिना प्रकृत्याक्षेपात् प्रत्यासत्तिन्यायेनोक्तार्थलाभः । आदिना सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थस्य तादृशपञ्चम्यन्तत्वस्य चाभावः संगृह्यते । एतेन परमसर्वस्मै इत्यादौ स्मायाद्यभावरूपफलमेव वक्तुं शक्यमिति फलाभावादित्ययुक्तम् तस्मात्तदन्तसंज्ञायाः परमसर्वस्मै इति न फलम् । एवमकचाद्यपि न फलं, सर्वनाम्ना प्रातिपदिकविशेषणे सर्वान्तप्रातिपदिकात्ततो यत्सप्तम्यादि तदन्तादित्यर्थसम्भवात् । समासप्रत्ययेति निषेधोऽनित्यत्वान्न । एवं च सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेः फलं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । उक्तवार्त्तिकभाष्यविरोधापत्तेः । किं च तत्र स्मायादीनामिष्टत्वेन तदभावस्यानापाद्यत्वात्, एवं फलकल्पने अतिप्रसङ्गापत्तेश्च, तस्य संज्ञाफलत्वाभावस्य मूलमते सत्त्वेन तस्मादिति ग्रन्थासङ्गतेश्च, तस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति दिक् ।

मूले ऽवर्णान्तादङ्गादिति । एतेन यथाश्रुतपरममूले तेषामित्यादावव्याप्तिः । न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादावतिप्रसङ्गाय सर्वनाम्नो विहितस्यावर्णान्तात्परस्येति व्याख्यानान्न दोष इति वाच्यम् । तथा सत्यादित्यनुवृत्तस्य सर्वनामाविशेषणत्वेनावर्णान्तादिति व्याख्यानासङ्गतेः, अङ्गविशेषणत्वे फलाभावा-

सरला ।

सर्वनामप्रकृतिकेति । "कुत्सिते" इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णस्यार्थस्येतरान्वय इति सिद्धान्तात्सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्त्या प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां त्रल् भवति इति "सप्तम्यास्त्रल्" इत्यादिसूत्राणामर्थात् अवयवस्य सर्वनामत्वेऽपि समुदायस्य सर्वनामसंज्ञाया अभावे सप्तमीपञ्चम्योः समुदायप्रकृतिकतया सर्वनामप्रकृतिकत्वाभावादित्यर्थः ।

त्यादौ नाव्याप्तिः। सर्वनाम्नो विहितस्याम इति। सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तम्, दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात्। "द्वन्द्वे च" इति निषेधो हि समुदायस्य न त्ववयवस्य। न च तस्मादयमाम् विहितः, किं तु समुदायादेवेति न सुट्। विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु "दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्" इति भाष्यप्रयोग एव।

पञ्चत्रिंशदिति। पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः। पञ्चाधिका त्रिंशदिति तत्पुरुषो वा। यत्तु प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैरुक्तम्—नायं मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः। तथा सति "राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु"

शब्दरत्नम्।

भाष्यप्रयोग इति। "दिङ्नामान्यन्तराले" "दक्षिणोत्तराभ्याम्" इति सूत्रस्थ इति शेषः।

भैरवी।

भाष्यप्रयोगस्याप्रसिद्धत्वशङ्कां वारयति–दिङ्नामेति। नच विहितविशेषणत्वं विहितस्येत्यस्याध्याहारेण कार्यन्तथाच कथं सर्वनाम्नो विहितस्येत्यत्र पञ्चमीति वाच्यम्, यो यतो विहितस्स ततो निःसृत इत्येवं प्रतीत्या बौद्धापादानत्वस्य तत्र सत्त्वात्। नचैवम् "उपपदविभक्तेः" इति न्यायेन दिग्योगे विहिता पञ्चम्यनुपपन्नेति वाच्यम्, "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यनेन तस्यापि शास्त्रे स्वीकारस्य बोधनात्। एवं "जसः शी" "सर्वनाम्नः स्मै" "ङसिङ्योः" इत्यत्रापि विहितविशेषणमेव। अशोकवनिकान्यायेन त्वेकत्रोक्तिः। पाठवैयर्थ्यशङ्को-

भावप्रकाश।

च्चेति खण्डनकृदुक्तमपास्तम्। उक्तयुक्तेः उत्तरार्थत्वावश्यकत्वेनात्र त्यागानौचित्याच्च। सर्वनाम्न इत्यस्य तु नाङ्गं विशेष्यमावृत्तौ मानाभावात्। न च विहितयोगे पञ्चम्यविधानात्परस्येत्येव युक्तमिति वाच्यम्। यो यस्माद्विहितः स तस्माद्विनिःसृत इति बौद्धापादानत्वस्य तत्र सत्त्वात्। न चैवमुपपदेति न्यायेन दिग्योगलक्षणपञ्चम्युच्छेदः शास्त्रे स्यादिति वाच्यम्। "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यनेन तस्या अपि शास्त्रे बोधनात्। लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति भावः। एवं "जसः शी" "सर्वनाम्नः स्मै" "ङसिङ्योः" इत्यादावपि व्याख्यानं बोध्यम्। तत्रानुक्तिस्तु चरमे तथोक्त्या सर्वत्र तथा सूचनेन लाघवात्। एतेन सूत्रत्रयमुल्लङ्घ्यात्र तथोक्ताविदं बीजम्—तत्र विहितविशेषणस्य न फलम्, इतरेतरद्वन्द्वे एकवचनाभावात् समाहारद्वन्द्वे साहित्यस्य विशेष्यत्वेनोपसर्जनत्वादेवाप्राप्तेः। एतेन पूर्वापरायाधरोत्तरायेत्यत्रातिप्रसङ्ग इति निरस्तमिति जगन्नाथोक्तमपास्तं, मासपूर्वायेत्यादौ तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्त्वावश्यकत्वात्। अनाङ्गत्वादिव्यावृत्त्या सूत्रचारितार्थ्यात्। अत एव "सर्वनाम्नः स्मै" इत्यादिवृत्तौ परस्येति नोक्तं परममूले। स्पष्टं चेदं कौस्तुभे। तदेतद् हृदि निधायाह–दिङ्नामेति। इदमुपलक्षणं "विभाषा दिक्समासे" इति सूत्रस्यापि।

एवमित्यस्य द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वे इत्यर्थः प्रतीयते सोऽयुक्तः। तावता तयोरन्यवचनव्यावृ-

सरला।

भाष्यप्रयोग इतीति। वस्तुतस्तु 'आमि' इति सप्तम्याः "त्रेस्त्रयः" इति सूत्रे चारितार्थ्येन 'आत्' इति पञ्चम्याश्च "आज्जसेरसुक्" इत्यादौ चारितार्थ्येन तुल्यबलविरोधे पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वात्प्रबलत्वेन "तस्मादित्युत्तरस्य" इति परिभाषा षष्ठ्यंशसहितोपस्थिते, "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति परिभाषा च बाधितत्वात् षष्ठ्यंशविकलेति 'आमव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं यत् सर्वनामाभिन्नमदन्तमङ्गं तदादि वा तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्य सुडिति सूत्रार्थेन 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' इत्यत्रामोऽप्राप्तेर्दोषाभावेन विहितविशेषाश्रयणमयुक्तम्, "तस्मादिति" इति परिभाषायां जागरूकायां विहितपदाध्याहारस्य कर्तुमशक्यत्वाच्चेति बोध्यम्।

"संख्या" इति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम् । एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । तच्चिन्त्यम्, समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः । तथा च "बहुव्रीहौ संख्येये" इति सूत्रे "संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपात्" इति वार्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह—एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः, द्वाविंशतिरिति ।

अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । नन्वेवं सर्वादिषु पाठो व्यर्थः, सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचने ऽभावात् । न च उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति पाक्षिकतृतीया तत्फलमिति युक्तम् "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति वार्तिकेन गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम् भाष्ये "हेतौ" इति सूत्रे तस्य पठितत्वात् । अत एवान्नेन कारणेन वसति, अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह—तस्येह पाठस्त्विवति । अयच्प्रसङ्गादिति । अयं भावः—"उभादुदात्तो नित्यम्" इत्यत्र "उभादुदात्तः" इति योगो विभज्यते । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच् स्यात् । उभयो मणिः । ततो "नित्य-

शब्दरत्नम् ।

एवं—नित्यद्विवचनान्तत्वे । "स्वाङ्गशिटाम्" इत्याद्युदात्तत्वं च न फलम्, उभे भद्रे इत्यादावन्तोदात्तपाठेन गणेऽन्तोदात्तनिपातनात् वृषादित्वेन तत्सिद्धेश्चेति भावः ।

प्रायदर्शनमिति । प्रायग्रहणादुभातिरिक्तासर्वनाम्नः प्रथमा द्वितीये न स्त इत्यर्थकल्पनसम्भवान्नासर्वनामत्वे स दोषः । अयच् स्यादिति । अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्थभा-

भैरवी ।

दयायैवमिति व्याचष्टे—नित्यद्विवचनेति । स्वरस्य सिद्धेः संज्ञाफलत्वन्निराचष्टे—स्वाङ्गेति । तत्सिद्धेरिति । आद्युदात्तत्वस्य सिद्धेरित्यर्थः ।

ननु कथं"निमित्त"इतिवार्तिकेन सिद्धिर्यावता तत्र प्रायपदस्य विभक्तिष्वेव सम्बन्ध इत्यत आह—प्रायदर्शनमिति प्रायग्रहणादिति । नन्वयच् स्यादित्येव कथनं विरुद्धम्प्रतिभाति यावता "द्वित्रिभ्याम्"इति सूत्रात्तयस्येत्यस्य प्रक्रान्तत्वादत आह—अत्रापीति । विभक्त्याद्यसूत्रेऽपीत्यर्थः । अपिनैकसूत्रसत्त्वसमुच्चयः । द्वितीयसूत्रस्यादेशविधायकत्वन्तु नैव सम्भवति तस्य स्वार्थे का-

भावप्रकाश ।

त्तावपि पाठवैयर्थ्यशङ्कानुदयादत आह—नित्येति । स चावधारणार्थकः द्विवचनान्तत्वे एवेत्यर्थः । तेन सजातीयव्यवच्छेदाट्टाबादिकं भवत्येवेति भावः । आदिना 'उभा उ नूनम्' 'उभाभ्यां देव' 'उभयोर्नृमणयोः' इत्यादिसंग्रहः । ननु निपातनस्य बाधकत्वेन काप्याद्युदात्तत्वं न स्यादत आह—वृषेति । तत्रादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादाद्युदात्तत्वसिद्धिरिति भावः ।

ननु प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्त इति कैयटाद्युक्तार्थे तस्यातत्त्वे दोष एवेति चेत्? । न, तेनान्यार्थस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वेनेदृशार्थे मानाभावात् । लक्ष्यानुरोधेनेदृशार्थकल्पने तु उभान्यत्वमपि तत्र सुनिवेशमित्याशयेनाह—प्रायेति । एतेन सर्वनाम्नस्तृतीयाचेत्यर्थमत्र पाठ इति प्रक्रिया प्रत्युक्ता । तयपोऽयजङ्गीकारे भाष्यविरोधादाह—अत्रापीति । विभक्त्याद्यसूत्रेऽपीत्यर्थः । अपिरेकसूत्रसमुच्चायकः । द्वितीयसूत्रेस्वादेश-

म्" । उभशब्दाद् वृत्तिविषये नित्यमयच्स्यात् स्वार्थे । तेनोभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ अयज् यथा नित्य एवं कप्रत्ययेऽपि स्यादिति । नन्वेवमकचि कृतेऽपि अयज् दुर्वार इति चेन्मैवम् । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थतया "उभौ साभ्यासस्य" इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम्—"अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात्" इति । अकचि हि सति "तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" इति न्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं

शब्दरत्नम् ।

ष्यरीत्या प्रत्ययान्तरत्वमिति भावः । **निर्देशेन चेति** । वृत्तिविषये इत्यनुक्त्वा इदमेव वक्तव्यमिति भावः । **अन्याभाव इति** । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभाव इत्यर्थः ।

भैरवी ।

र्थविधायकतया तयपः स्वार्थेऽप्रवृत्तेः । सोऽप्युदात्त एव । स्थानिवत्सूत्र इति । तत्र हि "तयादेशे उभयप्रतिषेधः। स्थानिवद्भावेन तयपो ग्रहणेन ग्रहणाद्विभाषा प्राप्नोति"इत्यभिधायायच्प्रत्ययान्तरमिति प्रतिपादितम् । प्रत्ययान्तरत्वमिति । अयम्भावः–"उभादुदात्तः"इति सूत्रस्य विभाषाधिकारीयत्वेन तत्सम्बन्धस्यावश्यकतया नित्यग्रहणं योगविभागार्थमेव । एवञ्च "उभादुदात्त" इत्यत्रास्वरितत्वात् अयज्वेत्यतो वाग्रहणसम्बन्धाभावेऽपि महाविभाषासम्बन्धो भवत्येवेति । तेनावयववृत्तेः संख्यावाचिन उभयशब्दादवयविन्यर्थेऽयच् स्यात् इत्यर्थकेन, पक्षेऽयच् पक्षे वाक्यं भवति । "नित्यम्"इति सूत्रे तु वाच्यार्थविरोधान्न विभाषापदसम्बन्धः । तस्य नित्यमयच्स्यादित्येवार्थ इति तत्रार्थविशेषानुपादानात्तस्य स्वार्थिकत्वमिति । तत्र कैयटेन वृत्तिविषय इत्युक्तम्, तद्व्यर्थमुभाभ्यामित्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धेरित्याशयेनाह–वृत्तिविषय इति । इदमेव–उभशब्दाद्यत्र द्विवचनन्न श्रूयते इदमेव । तेनोभयोर्वास इत्यत्र वृत्तिसत्त्वेऽपि "शयवास"इत्यलुग्विधानेन द्विवचनस्य श्रवणादयजभावस्य सिद्धिः । श्रूयते इत्युपादानात् 'उयपक्षविनीतनिद्रा' इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनपरत्वेऽप्ययच्सिद्धिः । "न लुमता" इति निषेधस्तु नात्र लुप्तप्रत्ययनिमित्तककार्य एव कर्त्तव्ये तेन निषेधात् । अन्येषामिति । भाष्ये ऽयचः प्रक्रमात्प्रकृते ऽन्यत्वप्रतियोग्याकाङ्क्षायास्तेनैव शान्त्या ऽयचो ऽन्येषामित्यर्थः । अभाव इति ।

भावप्रकाश ।

त्वमसम्भावितमेव स्वार्थे तयपोऽप्राप्तेः । सोऽप्याद्युदात्त एव उदात्तग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । **प्रत्ययान्तरत्वमिति** । अत एव महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणं योगविभागार्थम् । एवं चास्वरितत्वादयज्वेत्यतो वेत्यस्याननुवृत्तावपि महाविभाषानुवृत्त्या पूर्वसूत्रेण वाक्यसिद्धिः । नित्यमित्यत्र तु वाच्यार्थविरोधान्न तदनुवृत्तिरिति भावः । वृत्तिविषये इति कैयटोक्तवदिदमपि वाच्यमिति मूलार्थभ्रमनिरासायाह–**वृत्तीति** । तथा च कैयटोक्तमयुक्तम् । उभाभ्यामित्यादावनेनैव व्यावृत्त्या तस्याफलत्वादिति भावः । **इदमेवेति** । यत्र द्विवचनं न श्रूयते इत्येवेत्यर्थः । अत एवोभयोर्वास इत्यादौ "शयवास" इत्यलुकि नेति भावः । एतेनोक्तज्ञापकादिना द्विवचनपरत्वयोग्यस्वार्थिकप्रत्ययान्यवृत्तावयजिति ज्ञाप्यते । योग्यान्तेन त्रलादिनिरासः । वृत्तावित्यनेनोभाभ्यामित्यादिनिरासः । उभपाठप्रत्याख्यातुर्भाष्यकृतोऽयमेवाशयः । एवञ्च मूलटीकाग्रन्थः सर्वोऽपि चिन्त्य एवेति मन्दोक्तमपास्तम् । योग्यत्वस्य प्रत्ययविशेषणत्वेऽकच्यतिव्याप्तेः, वृत्तिविशेषणत्वेऽलुक्समासेप्यापत्तेः उभोभावित्यत्रातिप्रसङ्गाच्च । एतेन द्विवचनपरत्वेऽयज् नेति ज्ञाप्यते इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, उभोभावित्यादावतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनपरत्वं तु न "न लुमता"इति निषेधात्, उभयपक्षेत्यादिलक्ष्यासम्भवापत्तेश्च । यत्तु द्विवचनान्तो यत्रोभशब्दस्ततोऽन्यत्रायजिति ज्ञाप्यते इति । तन्न, उभाभ्यामित्यादौ दोषापत्तेः लुकि अयजनापत्तेश्च द्विवचनान्तत्वं सत्समीपकत्वमित्युक्तावपि उभोभावित्यादौ पूर्वपदे दोष एवेति दिक् । **अन्येषामिति** । भाष्येऽकचः प्रक्रमात्ततोऽन्येषामित्यर्थः । तेषामेकबह्वोर्विधानादिति भावः ।

न विहन्यते, कप्रत्यये तु विहन्यतैव । तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः । यद्यपि पूर्ववार्त्तिके टाबप्युक्तस्तथाऽपि नासौ विवक्षितः, टाब्विषयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे-द्विवचनपरत्वाभावे इति । टाबेकादेशस्यापि पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः । यद्यप्युभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादमुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहात् तथाप्युभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका

शब्दरत्नम् ।

पूर्वपक्षिणान्तवद्भावविरहादिति वदतैकदेशविकृतन्यायो ऽशास्त्रीयविकारविषयोऽपीति नाभ्युपेतमिति तदनुसारेणैव समाधिं वक्तुमुपक्रमते—तथापीत्यादि । उभशब्दादिति । अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादुत्पत्तेरुभघटिताच्छब्दादुभयशब्दादित्यर्थः ।

भैरवी ।

तेषामेकवचनबहुवचनयोर्विधानादिति भावः । भाष्यसिद्धान्तरीत्या शङ्कासमाधानयोरत्रानवसर इत्याशयेनाह—पूर्वपक्षिणेति । अत्र अनभ्युपेतमिति कथनेनाभ्युपगमवादेनैतदुक्तमिति सूचितम् । एकदेशविकृतन्यायेन भान्तस्योभशब्दत्वन्ततः परादिवद्भावेन द्विवचनत्वन्तस्य च श्रवणमिति तस्य सिद्धिरिति भावः । ननु "उभौ साभ्यासस्य" इति निर्देशेन उभयत आश्रयणेऽप्यतिशो भवत्येवात्रेति कल्पनया सामञ्जस्ये नञ्द्वयघटना व्यर्थेति; चेन्न, 'उभयपक्षविनीतनिद्रा' इत्यत्र लुप्तेऽपि अङ्गकार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या द्विवचनपरत्वं सुस्थमित्ययजनापत्तिरित्याशयेन नञर्थद्वयाभिधानात् । उत्पत्तेरिति । एवञ्चोभशब्दादुत्पन्नमित्ययुक्तमिति भावः । उभघटितादिति । उभशब्दादित्यस्योभः शब्दो यत्रेति बहुव्रीहिणा प्रकरणादुभयशब्दस्यान्यपदार्थत्वेन उभघटितादित्यर्थकत्वम् । एवञ्च तत्रोभयशब्दादुत्पन्नद्विवचनस्य लुकापहारविषयतायाः सत्त्वाल्लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववदन्यत्वन्तत्रास्तीति पूर्वमयच्

भावप्रकाश ।

भाष्यसिद्धान्तरीत्या शङ्कासमाध्योरयुक्तत्वादाह—पूर्वेति । अन्तादिवद्भावेति । तत्र तदङ्गीकारे तु इमां परिभाषां न पठेदिति भावः । नाभ्युपेतमिति । तथा चाभ्युपगमवादेनैतदुक्तमिति शङ्कासमाध्योः सिद्धान्तेऽयुक्तत्वमेकदेशेति न्यायादिना सिद्धेरिति भावः । उत्पत्तेरिति । तथाचोभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनमित्ययुक्तमिति भावः । उभघटितादिति । एतेन मूले उभशब्दादित्यत्र बहुव्रीहिः सूचितः । तत्र चान्यपदार्थः प्रकरणादुभयशब्द एव । तदाह—उभयेति । एवं चायज्विशिष्टस्योभयशब्दस्य सर्व-

सरला ।

इत्यर्थ इति । अयच्प्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावना ततोऽन्यत्रायजित्यर्थः । यद्युभशब्दादयच् स्यात्तर्ह्युभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्यादिति यत्र सम्भाव्यते ततोऽन्यत्रायच् साधुरिति यावत् । नचैवमपि 'उभे भद्रे' इति न स्यात्, यद्युभशब्दादयच् स्यात् तर्हि तदन्तात् "टिड्ढा" इति ङीपि तेन व्यवधानादुभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वं नास्तीति ततोऽन्यत्रेति जातमिति अयजापत्तेरिति वाच्यम्, ङीप्यपि तदन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उभयशब्दत्वस्य सत्त्वेन उभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वस्यैव सत्त्वात् । न च "विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्" इति ङ्यन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उभयशब्दत्वं नायास्यतीति वाच्यम्, विभक्तिनिमित्तककार्ये कर्तव्ये एव तत्परिभाषायाः प्रवृत्त्याऽयचो द्विवचनपरकत्वाभावनिमित्तकत्वेन विभक्तिनिमित्तकत्वाभावात्तदप्रवृत्तेः । यत्तु अयच्प्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावना ततोऽन्यत्रायच्, यद्युभशब्दादयच् न स्यात्तर्ह्युभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्यात्ततोऽन्यत्रायजित्यर्थः इत्यर्थस्यापि विवक्षणेन 'उभे भद्रे' इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्याऽस्याः सम्भावनायाः सत्त्वेन पूर्वोक्तसम्भावनाया असत्त्वेऽपि ततोऽन्यत्र न जातमित्यदोष इति केचित्, तन्न, 'उभयत्र' इत्यत्रापि अयच्प्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या उभशब्दस्य गणे पाठाभावेन त्रलाद्यनुत्पत्त्या द्विवचनपरत्वसम्भावना वर्तते इति ततोऽन्यत्रजातत्वाभावेन तदसिद्ध्यापत्तेरिति ।

नापहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायच् इतीह विवक्षितोऽर्थः । यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि

शब्दरत्नम् ।

यत्र लुकाऽपहृतं तत्रायजिति तु नोक्तं, प्रातिपदिकप्रकृतिकाचारक्विबन्ते यद्ययजिष्यते तदा तस्यानापत्तेस्तत्रोत्पत्तेरभावेन विशिष्टाभावाक्षतेः । **लुका नापहृतमिति** । लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववदित्यर्थः । एतेनोभशब्दस्य पाठाभावे ऽसर्वनामत्वेन ततस्तसिलादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन द्विवचनस्य लुका ऽनपहारस्यैव सत्त्वेन ततोऽयजनापत्तावुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम् । यद्ययच् स्यात्तदा त्रलादिः स्यात्तस्मिंश्च लुगपि स्यादिति लुकाऽपहारसम्भावनासत्त्वेन लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववतोऽन्यत्वात् । **यद्यपि भाष्ये इति** ।

भैरवी ।

प्रवर्त्तते । तस्मिन् कृते उभयशब्दस्य सर्वादिगणे पाठस्य सत्त्वेन तत उत्पन्नपञ्चमीसप्तम्योः सर्वनामप्रकृतिकत्वेनोभयतः उभयत्रेत्यस्य सिद्धिः । नञर्थद्वयघटनायाः प्रयोजनमाह— यत्र लुकापहृतमिति । प्रातिपदिकेति । उभाविवाचरत्युभयतीत्यर्थं उभशब्दादाचारक्विपि उभयतीति भवति, भवन्मते तत्र द्विवचनस्योभशब्दादुत्पत्तेरेवाभावेनोभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुकाऽपहृतमिति नास्तीत्ययचो ऽसाधुत्वापत्तिरिति । यदीष्यतेत्यनेन अनभिधानान्नेष्यत इति ध्वनितम् । नञ्द्वयघटितवाक्यार्थस्य तत्र सत्त्वमस्तीत्याह–तत्रोत्पत्तेरिति । विशिष्टाभावेति । लुक्कृतापहारसम्भावनाविषयत्वाभाववदुभयशब्दोपादानकोत्पत्तिकर्तृत्वविशिष्टद्विवचनाभावस्याक्षतेरित्यर्थः । एतेनोभाभ्यामित्युभयतः उभयोरित्युभयत्र इति रीत्या विग्रहकाले उभशब्दस्य सर्वादौ पाठः–किमर्थ इति शङ्कमते–नास्तीति सर्वनामप्रकृतिकपञ्चम्याद्यन्तत्वस्य प्रकृते विरहात्तसिलाद्यनुत्पत्त्या 'उभयत उभयत्र इत्यादाविव' इति दृष्टान्तासङ्गतिरिति शङ्कापि निरस्ता । तन्मतेऽपि यथा न दृष्टान्तासिद्धिस्तस्य प्रकारस्य निश्चयाय लुका नापहृतमिति मूलं व्याचष्टे–लुक्कृतेत्यादिना । अयजनापत्तौ–अयचो ऽप्राप्तौ । इत्यसिद्धिरिति । इत्याद्यसिद्धिरित्यर्थः । सम्भावनाघटितार्थसद्भावं प्रकटयति–यद्ययजित्यादिना । एतेन "उभौ साभ्यासस्य" इति निर्देशेन "उभयो ऽन्यत्र" इति वार्तिकस्वारस्येन च यत्र द्विवचनविषयत्वसम्भावना तत्रोभशब्दस्य प्रयोगः । यत्र तु न तथा, तत्रोभयशब्दस्य सः, यत्र तूभयपक्षेत्यादौ लुग्भवति तत्र लुका तद्विषयत्वस्यापहार इति नासाधुता । उभावित्यत्रैकादेशात्प्रागपि तद्विषयत्वान्नायच् । एवमेव 'उभयतः' 'उभयत्र' इत्यस्य सिद्धिरित्येतद् ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तमिति भाष्यकृतः सिद्धा-

भावप्रकाश ।

नामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वेन त्रलाद्युत्पत्तिर्निर्व्यूढेति भावः । **लुकाऽपहृतमिति** । लुक्कृतापहारसम्भावनावदित्यर्थः । **प्रातीति** । उभाविवाचरतीत्यर्थे उभशब्दादाचारक्विपि धातुत्वे उभयतीत्यस्यानापत्तेरित्यर्थः । यदीष्यते इत्यनेन वस्तुतोऽनभिधानान्नेष्यत एवेति तथैव वक्तुं युक्तमिति सूचितम् । अत्र मान्याः, द्विवचनस्य लुगभावोऽनापत्तौ हेतुरिति तत्प्राचामनुरोधेन, लुक्शब्दस्यादर्शनसाधनमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेः । मूले कुठारेण तावत्पर्यन्तगमने बीजाभावाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—**तत्रोत्पत्तेरिति** । अत्र मान्याः—अन्तरङ्गत्वादयचि कृते यत्रायजुत्तरद्विवचनस्य लुकानपहारस्ततोऽन्यत्रोभशब्दादयजिति तत्प्राचामनुरोधेन । तावताऽप्यनिर्वाहात् । अन्तरङ्गत्वादयचि ततो द्विवचनेऽपि तदानीं तावन्मात्रेणापहाराभावेनानपहारसत्त्वेन ततोऽन्यत्वाभावेनायजनापत्तेरयच्साधनायैतदुपायाश्रयणेनादावयच एवाभावाच्च । अत आह—**लुक्कृतेति** । खण्डनकृदुक्तिं खण्डयति—**एतेनेति** । सम्भावनानिवेशोऽयचः पूर्वमुत्पत्तिरित्युभयाङ्गीकारेणेत्यर्थः । एवेन ततोऽन्यत्वव्यावृत्तिः । **अयजनापत्ताविति** । तदप्राप्तावित्यर्थः । **इत्यसिद्धिरिति** । इत्याद्यसिद्धिरित्यर्थः । सम्भावनास्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं विषये तदुक्तिं योजयितुमेतेनेत्युक्तं हेतुमाह—**यदीति** । **त्रलादिरिति** । तस्य पाठेन तत्त्वात्तत्प्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वादिति भावः । **इतीति** । इत्येवं या लुक्कृतापहारसम्भावनेत्यर्थः । एतेनोक्तज्ञापकादिना द्विवचनविषयत्वसम्भाव-

स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात् परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठःप्रत्याख्यातः, तथा ऽपि प्रौढिवादमात्रं तत् । कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वात् । अन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात् । ननु कारकविभक्त्यन्ताद्विहितौ त्रतसिलौ स्वार्थिकत्वे ऽपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्त इति चेद् न, कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात् पञ्चकपक्षेऽधिकबोधकत्वध्रौव्याच्चेति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः । अधिकेति । संख्यापेक्षयाऽधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः । दिगिति । दिगर्थस्तु भाष्यस्याप्रौढिवादत्वमपि समर्थ-

भैरवी ।

न्तो ध्वनितः । स्वार्थिकत्वेनेति । एतेन द्विवचनशब्दोऽत्र द्वित्वविशिष्टार्थबोधकपरो योगेन, नतु द्विवचनशब्दपर इति सूचितम् । तेनोभयोरुभावुभोभावित्यस्यापि सिद्धिः । कप्रत्ययस्यापीति पाठः । अपिनोभशब्दद्विवचनयोः सङ्ग्रहः । द्वयोर्वचनन्द्विवचनमिति योगेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुबोधकत्वरूपन्द्विवचनशब्देनोच्यते । त्रलादेस्तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विधानात्तत्तत्कारकशक्तिप्रधानत्वमिति नोक्तन्द्विवचनत्वम् । अत उभयत उभयत्रेत्येतयोः सिद्धिरिति भावः ।

केचित्तु यद्युभकावित्यत्राकच्सिद्धिरेवायजभावाय सर्वादावुभशब्दपाठस्य फलं तदाऽकज्विधावेव "उभाव्ययसर्वनाम्नाम्" इति पठनीयन्तावतवेष्टस्य सिद्धेरुभशब्दस्य सर्वादौ पाठो न कार्यः । सर्वनामसाहचर्यात्संज्ञादिव्यावृत्तिरपि भविष्यतीत्याहुः । तन्न, एवं सति पाठस्य क्वचित्सिद्धिरेव जातेति सूत्रे गणे वा पाठ इत्यत्र फलतो विशेषाभावेन लाघवाभावात् । प्रत्युत साहचर्याश्रयणे गौरवमिति स्फुटमेव । नच यदि "अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात्" इति वार्तिके द्विवचनशब्दो यौगिकस्तर्हि तरबादिष्वप्ययज् न स्यादिति वाच्यम्, तरबादीनाम्प्रवृत्तिनिमित्तगते तत्समानाधिकरणगुणगते वा प्रकर्षादौ विधानेन प्रकारद्वयस्याप्यत्राभावेनोभशब्दात्तरबादीनामुत्पत्तेरेवाभावात् । यद्यप्येका यूपीतिवदेकस्य पुरुषस्योभयसमबलत्वप्रतिपादनायास्मात्तरप्प्राप्नोति । तथाप्यनभिधानात्तत्र तरबादिकन्न । तत्सत्त्वे ऽप्ययज्नेति वार्तिकाशयः । ननु मूलेऽज्ञाताद्यर्थबोधकत्वेनाधिकबोधकतया इत्येव कथनं युक्तमिति पञ्चकेति कथनमफलमत आह–सङ्ख्येति ।

भावप्रकाश ।

नायामुभशब्दप्रयोगस्तदभावसम्भावनायां तस्य प्रयोगः उभयपक्षेत्यादौ लुग्विषये लुका विषयत्वस्यैवापहारान्न दोषः । उभावित्यादावेकादेशेऽपि ततः प्राक् तादृशविषयत्वसत्त्वान्न दोषः । सम्भावनादिनोभयत इत्यादिसिद्धिः । सा चोक्तैव । इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तं वार्त्तिके इति भाष्यसिद्धान्तो ध्वनितः । एवं च मूलमनेकधाऽत्र युक्तमिति गूढाकूतम् । अनासन्नत्वेन स्वार्थिकत्वद्विवचनत्वयोर्वैयधिकरण्यभ्रमवारणायाह–स्वार्थिकेति । अपिनोभशब्दद्विवचनयोः संग्रहः । अत एवोभावित्यत्र न । इत्थं हि भाष्याकूतं–कप्रत्ययस्याज्ञाताद्यर्थविशिष्टोभार्थे विधानेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्त्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणं त्रलादेस्तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विधानात्तत्तत्कारकशक्तिप्रधानत्वमेवेति न तस्योक्तद्विवचनत्वम् । एतेनोभकाविति भाष्यप्रयोगात्कस्यापि वार्त्तिके ग्रहणमिति तदन्यतरत्वं निवेश्यमिति जगन्नाथखण्डनकृदुक्तमपास्तम् । कल्पाद्यन्ते तु नायच् । तत्रोभयो मणिरित्यादावप्रवृत्तयेऽस्य "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" इति निर्देशेन तस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन चानित्यत्वावश्यकत्वेन च ममाप्यदोषात् कल्पादेस्ततोऽनभिधानमेव वा । किं चाकज्मात्रार्थत्वे उभाव्ययेति पाठेन सिद्धे गणे पाठो व्यर्थः साहचर्याच्च संज्ञादिव्यावृत्तिरिति । ननु पूर्वदोषेणापि प्रकृत्यर्थापेक्षयाऽधिकबोधकत्वस्यैवो-

नास्तीति । अनभिधानादिति भावः । तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिकत्वेनाव्ययत्वे प्राप्ते "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इति सूत्रे "कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे"इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् । अस्तीति । पचतिकल्पं

शब्दरत्नम् ।

यितुं शक्यमिति । तथा हि, कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन द्व्यर्थाभिधानसमर्थत्वे वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणम् । द्विवचनत्वं द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वम् । त्रतसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितौ इति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवातो न तयोरुक्तं द्विवचनत्वम् । कस्य तु अज्ञाताद्यर्थविशिष्टोभार्थे विधानेन तत्त्वमक्षतमेवेति भाष्याशयः । कल्पाद्यन्ते ऽयज्नैव भवति । तत्रोभयो मणिरित्यादौ अप्रवृत्तये अस्य "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" इति निर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात् । कल्पबादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यलम् ।

कैयटेनावतारितमिति । "उभयोऽन्यत्र" इति वार्तिके 'उभयो मणिः' 'उभये देवमनुष्याः' इति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपि ग्रहणमिति

भैरवी ।

वार्तिकेइति । अस्योभयोरपि ग्रहणमित्यत्रान्वयः । उभयोः-अवयव्यर्थकायजन्तस्वार्थिकाय-

भावप्रकाश ।

क्तत्वेन पञ्चकेत्याद्यफलमत आह—**संख्येति । वार्तिके इति ।** अस्योभयोरपि ग्रहणमित्यत्रान्वयः । **उदाहरणात्**—तदुदाहरणदानादित्यर्थः । **उभयोरपीति ।** अवयव्यर्थकायजन्तस्य स्वार्थिकायजन्तस्य

सरला

बोधविषयार्थानुवादकत्वमिति । बोधजनकत्वं तदर्थः । तेन "उभयोरुभौ उभोभौ' इत्यादौ नायच्" इति शेखरसङ्गतिः । अन्यथा उभशब्दस्यानुवादकत्वाभावात्तत्रोभशब्दस्य द्विवचनत्वाभावेन तत्परकपूर्वशब्दादयजापत्तिः स्पष्टैव । तादृशबोधजनकत्वं कप्रत्ययस्याप्यस्ति उभशब्दवत् । तदुक्तं भाष्ये- "केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् ? स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति" इति । यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यार्थविशेष्यकबोधाजनका इति हेतोः प्रकृतिर्गृह्यतेऽनेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतोभशब्दग्राहकेण द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमिति तदर्थ इति । स्यादेतत्, यदि द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वं द्विवचनत्वं तर्हि घटपदादपि द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजननात्तस्यापि द्विवचनत्वापत्तौ उभयोर्घटौ 'उभयघटौ' इत्यादावयच् न स्यात्, उभशब्दस्य उभयशब्दस्य वा द्विवचनपरकत्वस्यैव सत्त्वात् । नच द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वं द्विवचनत्वमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्, त्रतसिलादेरपि द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वेन तस्यापि निरुक्तद्विवचनत्वापत्तौ त्रतसिलादेर्द्विवचनत्वं नास्तीत्यर्थकाग्रिमग्रन्थविरोधात्, 'उभौ' इत्यादौ औविभक्तेर्द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वस्याभावेन निरुक्तद्विवचनत्वस्यानापत्तेश्चेति चेत् ? मैवम्, यस्य द्विवचनत्वं वक्तव्यं तत्प्रयोज्यप्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वाऽसमानाधिकरणा या द्वित्वसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठा प्रधानता तादृशप्रधानताप्रयोजकत्वं द्विवचनत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । तथाहि, प्रधानता नाम संसर्गताविशेष्यतासाधारणो विषयताविशेषः । तथाच 'उभयत्र' इत्यादौ सप्तम्याद्यन्तात्त्रलाद्युत्पत्त्या त्रलपदप्रयोज्याधाराधेयभावसंसर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वसमानाधिकरणैव द्वित्वसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठा प्रधानता जातेति त्रतसिलादेर्नोक्तद्विवचनत्वम् । कप्रत्ययस्य प्रातिपदिकादेवोत्पत्त्या संसर्गनिष्ठप्रधानताख्या विषयता न कपदप्रयोज्येति कप्रत्ययस्य नोक्तद्विवचनत्वभङ्ग इति । तदेतत्सर्वं ध्वनयन्नाह-**तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेति ।**

पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः। तयप्प्रत्ययान्ततयेति । उभयशब्दस्येति भावः । नित्यैवेति । 'परेऽवर उभया

शब्दरत्नम् ।

तस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः । इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः । तद्बीजन्तूक्तम् ।

भैरवी ।

जन्तयोः । तस्य–उभशब्दस्य । तद्भावः–कैयटाशयः । मूले इति भाव इति कथनमरुचिबोधनायेत्याशयेनाह–इत्यभीति । तद्बीजन्तूक्तमिति । कैयटेनेति प्रतीकमुपादायोक्तभाष्यविरोधरूपमुक्तमित्यर्थः ।

भावप्रकाश ।

चेत्यर्थः । अपिर्मिथः समुच्चायकः इतिर्हेतुत्वमनभिधाने बोधयति । तस्य—आद्यस्य । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । एवं चावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमस्यासाध्वेवेति भावः । तद्भावः—कैयटाशयः । इति भाव इति प्रतीकमुभयसाधारणम् । तत्रोभयत्रारुचिसूचनायाह—इत्यभीति । तद्बीजन्तूक्तमिति । क्रमेण कैयटेनेत्यादिप्रतीकोक्तभाष्यविरोधरूपं

सरला ।

परेतु "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति" इत्यस्य यदागमपरिभाषावदेव स्वार्थिकप्रत्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्माः स्वार्थिकप्रत्ययान्ते तदादावतिदिश्यन्ते इत्यर्थः। प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्वं, स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्वं, स्वविशिष्टाघटितत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । सम्बन्धघटकस्ववैशिष्ट्यं च स्वेतरत्व, स्वीयविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन । तथाच उभशब्दग्रहणेनोभकशब्दस्यापि ग्रहणात् केऽप्युभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेति सर्वादिगणे उभशब्दपाठो व्यर्थः । अत एव 'प्रकृतितोऽभिन्नाः' इत्यर्थकं 'प्रकृतितोऽविशिष्टाः' इति भाष्यं सङ्गच्छते । जराशब्दात्कप्रत्यये जरसादेशस्तु निर्दिश्यमानत्वाभावान्न । श्वशुरकशब्दात् "राजश्वशुराद् यत्" इति यदादेरतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इत्याहुः ।

स्वार्थिकप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थे विधानेन "उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिके पूर्वोक्तार्थकद्विवचनस्य ग्रहणेन 'उभकौ' इत्यत्र द्विवचनपरतयाऽयचोऽप्राप्त्या न्यायसिद्धार्थैव "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति" इति भाष्योक्तिः । प्रत्ययान्ततदादौ प्रकृतिपर्याप्तधर्मारोपबोधकत्वे तु अपूर्ववचनत्वमेवास्य स्यादिति "केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति" इति भाष्योक्तिरसङ्गतैव स्यात् । किञ्च प्रकृतिपर्याप्तधर्मस्य तत्रारोपे 'उभकौ' इत्यत्रायज्वारणातिरिक्तफलाभावेन सामान्यतः "प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति" इति भाष्याक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तिः । किञ्च गर्गक इत्यादिशतशः प्रातिपदिकाव स्वार्थिकप्रत्ययान्तात्प्राप्ततद्धितप्रत्ययानामनभिधानकल्पनेऽतिगौरवमिति धर्मारोपकल्पनं चिन्त्यमित्यन्ये ।

वस्तुतस्तु "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति" इति "सुपिस्थः" इति सूत्रस्थभाष्योक्तपरिभाषावचनेनैव स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थे विधानस्य साधनीयतया 'केऽप्यन्तरेण वचनम्" इति भाष्यासङ्गतिस्तत्राप्यस्त्येव । सा चाऽसङ्गतिः कप्रत्ययेऽपि कप्रत्ययव्यवहितत्वेऽपि द्विवचनपरोभयशब्दः साधुरित्यर्थक "द्विवचनपरता वक्तव्या" इति वचनं विनाऽन्यरीत्या तत्र अयच्वारणं भवितुमर्हतीत्यर्थस्यैव स्वीकारेण परिहरणीयेति । तच्चोभयोरपि सममिति । किञ्च स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थे विधानेऽपि 'श्वशुरक' 'गर्गक' इत्यादीनां "प्रकृतितोऽविशिष्टा" इति भाष्याक्षरस्वारस्यं कथं न भज्यते इति विचारणीयम् । परेतुमते तु पूर्वोक्तव्याख्यानानुरोधेनोभकमात्रविषयत्वमिष्टमेव । स्पष्टञ्चेदं तत्रैव विवरणे इति । एवञ्च तस्य वचनस्य सङ्गत्यर्थं तस्यावश्यमपूर्वार्थविधायकत्वे 'गर्गक' 'श्वशुरक' इत्यादिभ्यस्तत्तत्तद्धितप्रत्ययानामनभिधानेनैव वारणस्यागतिकगतिकतया तृतीयेष्टापत्तिरेवेति दिक् ।

तद्बीजं तूक्तमिति । अभिमानबीजं तु 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिके ऽत्यन्तस्वार्थिकस्य अवयवार्थ-

अमित्राः' इति तु च्छान्दसत्वाद् बोद्धव्यम् । अव्युत्पन्नाविति । एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् ।

एके—काशिकाकाराः । 'एतन्त्वं मन्ये' इत्युदात्तस्य 'उत त्वः पश्यन्' इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः । एकः—प्रथमः । संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेऽपि तान्तश्छेत्तव्योऽन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् "त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि" इति फिट्सूत्रात् । तथा च ऋङ्मन्त्रः- "स्तरीरु त्वद्भवति सूत उ त्वत्" इति । वेदभाष्यकाराश्चेत्थं व्याचख्युः–त्वदिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तोऽयमन्यपर्याय इति । जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त–"त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्" इति । त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहः, न तु तवाधर इति । "पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्" इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः । नेम इति । श्रूयते च—"प्र नेमस्मिन् ददृशे सोम" इति । सम इति । तथा च श्रूयते "नभन्तामन्यके समे" । 'मानो वृकाय वृक्ये समस्मै" । "उरु-

शब्दरत्नम् ।

अनन्वयापत्तेरिति । तेन हि वाक्यशेषेण कृष्णस्य संबोद्ध्यत्वावगत्या संबोद्ध्यस्य च युष्मदर्थत्वेनानन्वयः । पिबन्तं भवन्तमिति चानन्वितमिति बोध्यम् । अत्र पक्षे त्व भैरवी ।

कृष्णस्येति कृष्णम्प्रति सखीवाक्यमेतत् । अतो भवन्तमित्यनेन कृष्ण एव प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितः । अत एव तद्वाक्यात्पूर्वपठितेन

"अथ ताङ्गन्तुमशक्ताञ्चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।
तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥

इति वाक्येनैकवाक्यं भवति । युष्मदर्थत्व इति । तवाधर इत्यत्रेति शेषः । अनन्वितमिति । यदि युष्मदर्थ एवात्र विवक्षितः स्यात्तदा भवन्तमित्यत्र यो भवच्छब्दस्तत्प्रतिपाद्योऽपि कृष्ण एवेति स्वीयाधरपानं स्वकर्तृकं बाधितम् इत्यनन्वय इति भावः । अत्र पक्ष इति । एकस्य ता-

भावप्रकाश ।

परिभाषाप्रकरणोक्तभाष्यविरोधरूपं चेत्यर्थः । एतेन तथा रत्नाकरदण्डयादिग्रन्थाः परास्ताः । अत्रारुचिसूचिका त्रिषु मान्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् ।

सम्बोध्यत्वेति ।

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा । तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥

इति पूर्वोक्त्या तत्र भवन्तमित्यनेन कृष्णस्यैव ग्रहणेन कृष्णं प्रति सखीवाक्यत्वादिति भावः युष्मदर्थेति । तवाधर इत्यत्रेति भावः । तथा च स्वीयाधरपानं कुर्वन्तमात्मानमिति बाधितमिति तत्रैव वाक्येऽनन्वय इत्यर्थः । एवमपि पूर्ववाक्येन सहेति मूलविरोधोऽत आह—पिबन्तमिति । सम्बोधनकाले पानकर्तृत्वाभावादिति भावः । एतेन त्वदिति विद्यमानं पाठं निरस्य तदिति कल्पयन्तः परास्ताः । तट्टीकाकृतस्तु तदिति पाठं धृत्वा तस्या राधाया इति तत्तस्मात्कारणादिति वा स चासावधरश्चेति वा व्याचख्युरिति, तदपि तथैव बोध्यम् । अत्र मान्याः एवं च तान्तस्य "उतो त्वस्मै तन्वम्"इत्यादिप्रयोगादनुदात्तस्य च गणे पाठ आवश्यक इति ध्येयमिति तत्प्राचामनुरोधेन "एतं त्वं मन्ये" इत्युदात्तसंग्रहानापत्तेः । तद्ध्वनयन्नाह—अत्र पक्षे इति । तान्तच्छेदपक्ष इत्यर्थः । उदात्तस्य संज्ञाफलं तु

सरला ।

कतयप्स्थानिकस्य चोभयविधस्याप्ययच्प्रत्ययस्य ग्रहणेन द्विविधस्यापि द्विवचनपरत्वाभावे एव प्रवृत्त्योभयशब्दाद् द्विवचनस्यासम्भव इत्युक्तमित्यर्थः ।

ष्याणो अघायतः समस्मात्" । "उतो समस्मिन्ना" इत्यादि ।

"सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः" ।

श्रूयते च– "आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै" । "उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मात्" । उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्यम् ।

गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्ये अष्टाध्यायीस्थे सूत्रे "अपुरि इति वक्तव्यम्" इति वार्त्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्य शेषः, न तु जसि विभाषाविधायकस्य । 'अत' इत्यधिकृत्य जसः शीविधानात् टाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायामिति । प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोद्धव्या । त्यद्, तद्, एतौ उक्तपरामर्शकौ । तत्राद्यश्छान्दस इति गणरत्नकारः । तन्न "स्यश्छन्दसि बहुलम्" इति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

शब्दरत्नम् ।

इत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देश इति बोध्यम् ।

प्राप्त्यभावादिति । पूःशब्देन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एव तत्प्रवृत्तेः । अत एव भाष्ये 'अन्तरायाम्' इति स्त्रियां सप्तम्यामेवोदाहृतमिति

भैरवी ।

न्तत्वमिति पक्षमित्यर्थः । निर्देश इति । तेन एतन्त्वमिति मूलोक्तयोर्वेदवाक्ययोरुपपत्तिरिति भावः ।

पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे संज्ञा नेति वार्तिकार्थ इत्याशयेनाह––पूःशब्देनेति । एतेन गणसूत्रशेषत्वे प्रमाणत्वमुक्तम् । अत एव–स्त्रीरूपस्य पुरोरूपार्थस्य विशेष्यत्वादेव । उदाहृतमिति । यद्यष्टाध्यायीस्थसूत्रस्य शेषः स्यात्तदा जस्परकप्रयोगमेव कुर्यात् । सप्तम्यामेवेति अष्टाध्यायीस्थसूत्रशेषत्वेऽप्यपुर इति वक्तव्येऽपुरीतिसमुदायोपादानेन सप्तम्युपादानेन चान्तरस्याः

भावप्रकाश ।

वेदे विचार्यम् । अत एवावश्यक इति मान्यैरुक्तम् । अत्र पक्षे इत्यनेनारुचिः सूचिता । तान्तस्यान्यार्थस्य प्रयोगेऽपि तस्य सर्वनामत्वे मानाभावो बहुसंमतत्वं च । अकच् तु प्रागुरीत्या नेष्ट एवेति ।

प्राप्त्यभावादितीति । प्रकरणापेक्षया लिङ्गस्य बलवत्त्वादिति भावः । पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे संज्ञा नेति वार्त्तिकार्थः स च स्त्रियामेव । तेन तद्विशिष्टस्यैव बोधनेन तत्त्यागे मानाभावात् । तदाह––स्त्रीत्वेति । गणसूत्रशेषत्वे प्रमाणं ध्वनयितुं स्वोक्तार्थे मानमाह––अत एवेति । तादृशार्थस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । यदि तु तदर्थमात्रविशेष्यतेष्टा स्यात्तर्हि तथा नोदाहृतं स्यादिति भावः । सप्तम्यामेवेति । एतेन सत्यभिधानेऽन्तरस्याः पुर आगत इत्यादि भवत्येवेति ध्वनितम् । एवं च यदि

सरला ।

तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एवेति । पूःपदप्रयोज्या या स्त्रीत्वावच्छिन्ना धर्मिता तादृशधर्मितानिरूपितप्रकारताप्रयोजकान्तराशब्दे एव निषेधप्रवृत्तेरित्यर्थः । स्त्रीत्वलिङ्गावच्छिन्नपूःपदप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताप्रयोजकेतरस्यैव अन्तरशब्दस्य "अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः" इति गणसूत्रे ग्रहणमिति भावः । वस्तुतस्तु 'अपुरि' इत्यस्य पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेति व्याख्यानमिति स्त्रीत्वविशिष्टपूःशब्दार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकेतर 'अन्तर' शब्दस्य गणसूत्रे ग्रहणमिति 'अन्तरायां नगर्याम्' इत्यस्य सिद्धिरिति बोध्यम् ।

स्वाभिधेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । 'दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः' इत्यादावपि व्यवस्थाऽस्त्येव;

शब्दरत्नम् ।

भावः । **केवल इति** । असहाय इत्यर्थः ।

स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तपाठं व्याचष्टे-**स्वस्येत्यादि** । अपेक्षेति कर्मणि घञ् । **व्यवस्था ऽस्त्येवेति** । पूर्वादिशब्दैरेकस्या एव दिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम् ।

भैरवी ।

पुर आगत इति भवत्येवेति तात्पर्यम् । असहाय इति । एतदर्थक एकशब्द "एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितम्" इत्यत्र प्रसिद्धः ।

समस्तपाठमिति । क्वचित्तु स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियम इत्यसमस्तपाठः । तत्रापेक्षशब्दः कर्मघञन्तो ऽवधिशब्दार्थविशेषणं यदि विवक्षितं, तदा सापेक्षत्वेन समासानुपपत्तिः । नियमशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे त्वनन्वय इति दूषणम्परिहृतम् । अपेक्षशब्दावधिशब्दयोः कर्मधारयोत्तरन्नियमपदेन षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । कर्मणीति । "अकर्त्तरि च कारके" इति सूत्रेणेत्यादिः । ननु व्यवस्थायामित्यसङ्गतम् । व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं हि दिक्शब्दत्वमित्यर्थः स्यात; स त्वयुक्तः, तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । दिग्वाचकशब्दत्वस्यैव दिक्शब्दत्वेन सुप्रसिद्धत्वात् । अत एव "दिङ्नामान्यन्तराले" इति सूत्रं सङ्गच्छत इत्यत आह—पूर्वादिशब्दैरिति । एकस्या एवेति । सा च आकाशवदेकवेति तर्कशास्त्रे प्रसिद्धम् । भेदस्येति । कल्पि-

भावप्रकाश ।

गणसूत्रशेषत्वमिष्टं न स्यात्तर्ह्यपुर इत्युक्त्यैव तल्लाभेन शीभावादिव्यावृत्तिसिद्धावपुरीत्युक्तिस्तथोदाहरणं चायुक्तं स्यादिति गूढाकूतम् । **असहाये इति** । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमित्यादौ तथा प्रयोगादिति भावः । एतेन केवलशब्दस्यानेकार्थत्वादन्यार्थत्वमपि स्यादित्यपास्तम् । स्पष्टं चेदं "ष्णान्ता षट" इत्यत्र भाष्ये ।

समस्तेति । एतेन तमपेक्षते तेन वाऽपेक्ष्यते स स्वाभिधेयापेक्षः नियमे चैतद्विशेषणमवधिद्वारा अवधिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वान्न समासानुपपत्तिरिति व्यस्तः पाठ इति, यद्वा स चासाववधिनियमश्चेति समस्तः पाठ उपपत्तिरुक्तरीत्यैवेति प्रकाशोक्तिश्चापेक्ष्यमाणोऽवधेर्नियम इति रत्नाकरोक्तिश्चापास्ता । अवधिविशेषणत्वेन समस्तत्वे दोषलेशाभावात् । अत एवावधीत्यन्तमुपात्तम् । नियमेनावधिसापेक्षेऽर्थे वर्त्तमानानां पूर्वादीनामित्यर्थो व्यवस्थायामित्यस्येति भावः । **कर्मणीति** । "अकर्त्तरि" इत्यनेनेति भावः । ननु व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं व्यवस्थाशब्दत्वम् । नैवं दिशि वर्त्तमानेषु । तथासति "दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमी" इत्यादौ दिक्शब्दत्वेन व्यवहारानुपपत्तेः । दिग्वाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं हि दिक्शब्दत्वम् । न च विशेष्यतया दिक्बोधकत्वमेव तत्त्वम् । रमणीया दिगित्यादावप्यस्तात्यापत्तेः । दिग्भ्य इत्येव सिद्धे शब्दग्रहणानर्थक्यापत्तेश्चेत्यस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्ताद्युक्तेः । दिङ्नामानीत्यत्र "दक्षिणपूर्वेत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति समानायामाकृतावभाषितपुंस्कत्वात् । आकृत्यन्तरे चैतौ तथा । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ, दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । एवं तर्हि सर्वनाम्न इति पुंवद्भावः" इति भाष्यसन्दर्भेण व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि वर्तते स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो यो दिशो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्दः इत्याश्रयणाच्च । एवं च दिशि वर्त्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः, देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्ता इति मूलमयुक्तमत आह—**पूर्वादीति** । प्रत्येकमिति शेषः । अत एव भेदस्येत्येकवचनम् । **एकस्या एवेति** । आकाशवदिति भावः ।

सरला ।

कर्मणि घञिति । तथा च नियमेनावधिसापेक्षेऽर्थे वर्तमानपूर्वादीनामिति सूत्रार्थः । अवध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नवाचकत्वमेव व्यवस्थावाचकत्वमिति तदाशयः । यद्धर्मावच्छिन्न-

शब्दरत्नम् ।

उपाधिश्च पृथ्वीमध्यं, तत्प्रान्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च। रामायणे किष्किन्धायां सुग्रीवेण मध्यदे॰

भैरवी ।

तस्येति शेषः । ननु पृथिवीमध्यस्यावधित्वमप्रसिद्धम् हरिवंशादौ पर्वतानामेव चतुर्णामवधित्वस्य प्रसिद्धत्वादत आह--रामायण इति। मध्यदेशावधिकस्यैवेति। **विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्य-**

भावप्रकाश ।

पर्वताश्चेति । तथा च हरिवंशे वाराहे--

मध्ये पृथिव्याः सौवर्णमकरोन्मेरुपर्वतम् । शतयोजनविस्तारं सहस्रं च समुच्छ्रयात् ॥
प्राचीं दिशमथो गत्वा चकारोदयपर्वते । शतयोजनविस्तारं तावत्त्रिगुणमायतम् ॥
कृत्वा प्राचीविभागं तु दक्षिणायामथो दिशि । चकार पर्वतं दिव्यं सर्वकाञ्चनराजतम् ॥
एकतः सूर्यसंकाशमेकतः शशिसन्निभम् । स बिभ्रच्छुशुभेऽतीव द्वौ वर्णौ पर्वतोत्तमः ॥
तेजसा युगपद्व्याप्तं सूर्याचन्द्रमसोरिव । दिशं याम्यां प्रतिष्ठाप्य प्रतीचीं दिशमागमत् ॥
अकरोत्तत्र शैलेन्द्रं शतयोजनमुच्छ्रितम् । प्रतीच्यां स विधिः कृत्वा पर्वतान् ज्वलनोज्ज्वलान् ॥
गुणोत्तरानुत्तरस्यां स न्यवेशयदग्रतः । ततः सौम्यगिरिं सौम्यमन्तरिक्षप्रमाणतः ॥
रुक्मधातुप्रतिच्छन्नमकरोद्भास्वरोपमम् । इति ।

ननूदयाचलादिसंनिहितदिशां पूर्वादित्वमित्येवान्यत्र प्रसिद्धमिति मध्यग्रहणे न मानमत आह--**रामायणे इति** । अयं भावः--माल्यवति पर्वते स्थित्वा सुग्रीवेण श्रीरामचन्द्रादिसंनिधौ सीतान्वेषणाय प्रेष्यमाणान् स्वसैनिकान्वितनीलसुषेणशतवल्यादीन्वानरयूथपान्प्रति पूर्वादिदिक्चतुष्टयस्वरूपसूचनपूर्वकं तत्र तत्रान्वेषणं कार्यमित्युक्तम् । तथाहि--

अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् । तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥
मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च । नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ॥
कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम् । सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् ॥
महीं कालनदीं चापि शैलकाननशोभिताम् । ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान्काशिकोसलान् ॥
मागधांश्च महाग्रामान् पुण्ड्रांस्त्वङ्गांस्तथैव च । भूमिं च कोशकाराणां भूमिं च रजताकरम् ॥ इति।

तथा--

दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिरक्षितान् । सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम् ॥
नर्मदां च नदीं रम्यां महोरगनिषेविताम् । ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् ॥
मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्णनगराण्यपि । आवन्तीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत ॥
विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान्महिषकानपि । तथा मत्स्यकलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः ॥
अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् । नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ॥ इति ।

तथा--

ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमादिशद्दिशम् । सौराष्ट्रान्सहवाल्हीकांश्चन्द्रचित्रांस्तथैव च ॥
स्फीताञ्जनपदान् रम्यान्विपुलानि पुराणि च । पुन्नागगहनं कुक्षिबकुलोद्दालकाकुलम् ॥
तथा केतकखण्डांश्च मार्गध्वं हरिपुङ्गवाः ॥ इति ।

तथा--

दिशं ह्युदीचीं विक्रान्तहिमशैलावतंसिकाम् । सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥
तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च । प्रस्थलान् भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥
काम्बोजयवनांश्चैव शकानां पत्तनानि च ॥ इति ।

अत्र तीर्थादयः । ननु मेरोः पूर्वदिगवस्थितोदयाचलपर्यन्तमन्वेष्टुं प्रेषितान् वानरान्प्रति मेरोर्दक्षिणदिगवस्थितभागीरथ्यादिनदीपर्वताद्यन्वेषणविधानं कथमुपपद्यते इति चेत् ? विन्ध्यहिमाचलमध्यदेशवर्त्यार्यावर्तापेक्षया प्राच्यादिविभागोऽत्र विवक्षितो नतु मेर्वपेक्षया स्वावस्थितमाल्यवदपेक्षया वेति न

प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। न च संज्ञात्वान्निषेधः आधुनिक

शब्दरत्नम्।

शावधिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तेः। पृथ्वीमध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः। एवं च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पूर्वादिशब्दानां तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थाऽस्त्येव। उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य तदाकाङ्क्षत्वं चास्त्येव। मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशात्तत्सम्मुखदेश उदक्। तत्पृष्ठस्थदेशश्च दक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। स्पष्टं चेदं हेलाराजीये। व्यवस्थायामिति च विषयसप्तमीति भावः, तदाह—प्रसिद्धत्वादिति। देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोध्यम्। आधुनिकसंकेतो हीति। असंज्ञापदसामर्थ्यात्; अन्यथा सर्वादीनां केवलरूढत्वेनेन्द्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसं-

भैरवी।

देश आर्यावर्तेति, तदपेक्षया स्वावस्थित्यधिकरणमाल्यवदपेक्षया वेत्यर्थः। यत्र यस्यावस्थितिस्तदपेक्षया मध्यत्वव्यवहारो हि लौकिकव्यवहार एव अत आह—पृथिवीमध्यञ्चेति। एवञ्च—सुग्रीवकृतभेदप्रतिपादने च। तन्मध्यभागेति। स्वावस्थितौ मध्यान्हसूर्यसंयोगिदेशभिन्नो मध्यदेशरूपो भाग इत्यर्थः। उदयाचलादीति। आदिना अस्ताचलपरिग्रहः। पूर्वादिशब्दानामिति। दिग्वाचकानामिति शेषः। व्यवस्थालक्षणघटनायाह—उदयाचलेति। तदाकाङ्क्षत्वञ्चेति। चो हेतौ यतस्तदाकाङ्क्षत्वमतो व्यवस्थाऽस्त्येवेत्यन्वयः। तत्सम्मुखेति। तत्कालिकसूर्यसम्मुखेत्यर्थः। देशवृत्तीनामिति। पूर्वादिशब्दानामिति शेषः। ननु रूढ्या यैः शब्दैरर्थाः प्रतिपाद्यन्ते ते संज्ञाशब्दा यथेन्द्रादिशब्दाः। एतेषाञ्च शब्दापेक्षया प्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेव वाच्यम्, अन्यथा शब्दरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिन्द्रशक्रादिशब्दानाम्पर्यायवाचकतानुपपत्तिः। एकस्य धर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे हि तदिति पूर्वादिशब्दभिन्नं किम्प्रवृत्तिनिमित्तं तेषाम् इत्याकाङ्क्षायामाह—देशवृत्तीनामिति। केवलरूढत्वेनेति। अत्र केवलेत्यनेन योगरूढत्वादिव्यवच्छेदः। इन्द्रादिपदाना-

भावप्रकाश।

दोष इति। तत्रैव मध्यान्हे सूर्यसंयोग इत्याह—पृथ्वीति। एवं चेति। तैस्तत्कृतभेदप्रतिपादने चेत्यर्थः। तदिति। मध्यान्हसूर्यसंयोगिरूप इत्यर्थः। आदिना अस्ताचलतद्देशानां परिग्रहः। शब्दानामिति। दिग्वाचकानामित्यर्थः। नन्वेवमपि तल्लक्षणासम्भव इति कथं सा। न हि तदवधितत्पर्यन्तदेशस्य पुनरवध्यन्तराकाङ्क्षास्तीत्यत आह—उदयेति। तावन्मात्रस्येत्यर्थः। आकाङ्क्षत्वंचेति। चो हेतौ यतस्तदाकाङ्क्षत्वमतः सेति तल्लक्षणानुपपत्तिरपि नेति भावः। यद्वा, गततया व्यवस्थेति। तया मर्यादाया अपि भानेन व्यवस्थाविषयत्वात्साऽस्त्येवेत्यर्थः। नन्वेवमपि मूलोक्तलक्षणानुपपत्तिरत आह—उदयेति। तथाच न तदनुपपत्तिरिति भावः। तत्संमुखेति। तात्कालिकसूर्यसंमुखेत्यर्थः। नन्वेतावता व्यवस्थोपपादनेऽपि दिक्शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावस्तदवस्थ एवात आह—व्यवस्थेति। वृत्तीनामिति। पूर्वादीनां त्वित्यर्थः। संनिहितत्वादीति। एतेन "दिङ्नामानि" इति भाष्यविरोधो निरस्तः। ननु रूढ्या बोधकशब्दत्वं संज्ञाशब्दत्वम्, अत एवाकडारसूत्रे इन्द्रादीनां संज्ञात्वमुक्तम्। नह्येतेषु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तत, इन्द्रशक्रादीनां पर्यायतानापत्तेः, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात। तथा च मूलम युक्तमत आह—असंज्ञेति। तथा चान्यत्र तथात्वेऽप्यगत्या तत्सामर्थ्यादत्र तथाश्रयणमिति भावः। तदाह—अन्यथेति। अत्र तथानङ्गीकारे। केवलपदेन योगव्यवच्छेदः, शब्दान्तरोल्लेखनात्। भ्रमनिवृत्तये

सरला

ज्ञानोत्तरमवधिविशेषविषयिणी जिज्ञासा नियमेनोदेति तद्धर्मावच्छिन्नवाचकत्वमिति यावत्। प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादीति। अत्र केचित्—एवं सति दाक्षिणात्यानाम् "उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा त्रिवारमुपस्पृशेत्" इत्यादिविधीनां कर्तुमशक्यत्वं स्यात्। तद्दृष्ट्या सर्वस्यैव दक्षिणदिक्त्वात्। एवमेव

संकेतो हि संज्ञा । नच दिक्षु सा ऽस्ति इति अस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु तु आधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । एतेन 'विश्वेषां देवानाम्' इति व्याख्यातम् । वेदप्रसिद्धत्वात् । देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसङ्केताभावात् । दक्षिणा गाथका इति । इहामुकस्मात् कुशला इति अवध्यन्वयसम्भवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः । अधरे ताम्बूलरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् । कथं तर्हि "तथा परेषां युधि च" इति कालिदासः, "अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते" इत्यादि च ? अत्राहुः–देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता । न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम्, किं तु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः । स च समासादिवृत्तावेव । अत

शब्दरत्नम् ।

ज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । व्याख्यात्रिति । कैयटादीत्यर्थः । आधुनिकसंकेताभावादिति । किं त्वैश्वर एवेति भावः । यदि तत्रोत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद् व्यवस्थाऽस्तीत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह—अधरे इत्यादि । अत्रापि संज्ञात्वं मत्वाऽऽह—उत्तरे इत्यादि । उपचारादिति । तत्त्वारोपादिति भावः । अर्थान्तरसंक्रम इति । स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः । इदं च "जितश्च

भैरवी ।

मिवेति । अनेन शब्दस्वरूपातिरिक्तम्प्रवृत्तिनिमित्तमिति ध्वनितम् । आधुनिकसङ्केतस्थले तु शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । नन्वाधुनिकसंकेताभावेऽपि चिरन्तनसङ्केताभावात्कथमेतदत आह–किन्त्वैश्वरेति । तत्र–दक्षिणा गाथका इत्यत्र । आग्रह इति । अनेन नियमाभावो दर्शितः । ननूपचारो हि लक्षणा, सा च शक्यतावच्छेदकारोपरूपेति कथम्प्रकृते सा इत्यत आह––तत्त्वेति । देशनिष्ठपूर्वोक्तशक्यतावच्छेदकारोपादित्यर्थः । मूले––स्वार्थविशिष्टार्थान्तरेत्यादि । स्वार्थविशिष्टं यदर्थान्तरन्तद्विशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमेवोपसर्जनत्वन्नतु लाक्षणिकत्व-

भावप्रकाश ।

आह–कैयटादीति । आदिना हरदत्तसंग्रहः । ननु आधुनिकसंकेताभावेऽपि चिरन्तनसंकेताभावान्न स्यात्, सूत्रे ऽसंज्ञायामिति पर्युदासादत आह–किन्त्विति । तत्रेति । दक्षिणा गाथका इत्यत्रेत्यर्थः ।'यदि' 'आग्रहः' इत्याभ्यामिदं सूचितं–तन्नियमाभावेन तस्य प्रत्युदाहरणत्वं युक्तमेवेति । मत्वेति । अनेन द्वितीयमपि तथैवेति सूचितम् । तत्त्वारोपादिति । देशनिष्ठपूर्वोक्तशक्यतावच्छेदकारोपादित्यर्थः । इयमेव च

सरला ।

पाश्चात्यानां "दक्षिणाभिमुखः सन् श्राद्धादिविधिं कुर्यात्" 'इत्यादिविधीनां कर्तुमशक्यत्वमेव स्यादिति दिग्वाचकपूर्वादिपदानां यत् प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं मूले तद् देशवाचिनां बोध्यम्, देशवाचकपूर्वादिशब्दानां च यदुक्तं तद् दिग्वाचिनां बोद्धव्यमिति । मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलसन्निहितादिदेशोपाध्यवच्छिन्नत्वस्य दिग्धर्मत्वेन तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादेर्देशधर्मत्वेन यथाश्रुतमेव दिग्देशवाचिनां पूर्वादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमुचितम् । 'प्रयागात् काशी पूर्वा' इत्यादौ पूर्वादिशब्दा देशवाचका एव । तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिधर्मविशिष्टदेशस्यैव बोध्यमानत्वात् । मध्याह्नस्य देशभेदेन भेदाद् तात्कालिकसूर्यसंयोगिदेशभेदस्य आवश्यकत्वेन तदवधिकोदयाचलसन्निहितादिदेशरूपोपाधेर्भेदाद् तदवच्छिन्नप्राच्यादिदिशां भेदेन न दाक्षिणात्यादीनां पूर्वोक्तविध्यनुष्ठानाशक्यत्वमिति । विस्तरस्तु शेखरदीपके द्रष्टव्यः ।

एव भूवादिसूत्रे "एतान्यपीति–एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ" इति कैयटोक्तिः सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः, शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोऽर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरु-

---

शब्दरत्नम् ।

तत्प्रत्ययात्" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । मेवार्थ इति । देशवदयमपि तच्छक्य इ-त्यर्थः । तुल्यन्यायादेतच्छब्दस्यापि कैयटोक्तार्थः शक्य इति ध्वनितम् । सुमेरुमिति ।

भैरवी ।

मिति । अत्र भाष्यीयप्रयोग एव प्रमाणमित्याह––एतान्यपीतीति । अत्रैतच्छब्दस्यैतत्प्रतिपाद्यवस्तुनि लक्षणायामपि त्यदाद्यत्वस्य दर्शनेन लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वव्यवहारनियामकन्नेति भावः । स्वार्थविशिष्टेत्यस्योपसर्जनपदार्थत्वमपि भाष्यकारसम्मतमिति सूचयन्नाह–– इदञ्चेति । तत्र हि ञितो विकारावयवार्थकः प्रत्ययस्तस्माद्विकारावयवार्थको ञिदेव यथा स्यादित्यर्थं सूत्रम् इति प्रयोजनं तस्य सूत्रस्य उक्त्वा "समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते" इति न्यायेन विकारविकारेऽपि प्राथमिकप्रत्ययान्तस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति इति सूत्रन्निष्प्रयोजनमित्यभिधाय प्रकृतिवाचकस्य शब्दस्य यद्यपि प्रथमविकारे प्रवृत्तिरस्ति, तथापि प्रकृतिप्रकृतिकप्रत्ययान्तस्यापि प्रवृत्तिरस्तीति ततो विकारे प्रत्ययः प्राप्नोति इत्याशङ्क्यानभिधानात्ततो न भविष्यतीति । अभिधाने हि सत्यन्यतोऽपि मयट् नप्राप्नोति–बैल्वस्य विकार इति । यद्यनभिधानन्नाश्रीयते, तदा "ञितश्च तत्प्रत्ययात्" इति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थन्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्भवतीत्युक्त्वा यदि लुक् क्रियते पालाशी समिदिति न सिध्यति । अत्र पलाशशब्दात् "पलाशादिभ्यो वा" इत्यञ्, तदन्ताद्विकारे मयटि तस्य लुकि अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीति दूषणमभिधाय माभूदेवमञ् योऽनुपसर्जनमित्येवं गृह्यमाणविशेषणमनुपसर्जनादित्येतदिति पूर्वपक्षिणोक्तम् । इह तर्हि दोषः स्यात्काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी । अत्राणन्तादितीकारः स्यात्तस्मादस्तु अनभिधानादित्येवेति भाष्ये उक्तम् । अनेन भाष्यग्रन्थेन स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमुपसर्जनत्वमिति ध्वनितमित्यर्थः । अयमपीति । पूर्वादिशब्दानान्दिशि दिगवच्छिन्ने च स्वभावतो वृत्त्या देशो यथा शक्यस्तथा देशान्तरेनिष्ठत्वविशिष्टत्वविशिष्टस्यापि दिगवच्छिन्नतया सोऽपि शक्य एवेत्यर्थः । तुल्यन्यायादिति । यथा परदिगवच्छिन्नदेशे वर्तमानानां शत्रूणां दिगवच्छिन्नत्वेन परशब्दस्य मुख्या वृत्तिः शक्तिरेव, तथा सर्वनाम एतच्छब्दस्य बुद्धिस्थशक्ततया तत्र कैयटोक्तार्थे शक्तिरेवास्तु न लक्षणाया अवसर इति भावः ।

भावप्रकाश ।

लक्षणेत्यन्यत्र स्पष्टम् । बोधकत्वमिति । एतच्चोपपादितं प्राक् । एतेन लाक्षणिके सर्वनामकार्यासिद्धिप्रसङ्गात् स्वार्थेत्यादिमूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । अयमपीति । तथा च मूलोक्तैवेनशत्रुत्वादिव्यावृत्त्या उपचारव्यावृत्तिर्न तु देशव्यावृत्तिरिति भावः । ध्वनितमिति । एतेन दृष्टान्तासिद्धिः, एतच्छब्देनैतत्प्रतिपाद्यरूपार्थस्य शक्त्यैव बोधयितुं शक्यत्वात्, बुद्धिस्थत्वं शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं, बोधश्च प्रातिस्विकरूपेणैव । बुद्धिस्थत्वस्यापि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकाक्रान्तत्वादप्रकरणज्ञस्य क्वचिद्बुद्धिस्थत्वेन

सरला ।

स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमिति । पदान्तरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वमित्यर्थः । अत एव "द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति स्व इति चेष्यते" इति भाष्यं संगच्छते । अन्यथा पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वमिति स्वीकारे तस्यापि क्विबर्थकर्तृरूपार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताकोपस्थापकत्वेनोपसर्जनतया सत्वाप्राप्त्या तदसङ्गत्यापत्तिरिति ।

षूत्तरशब्दो वर्त्तते इत्यस्तीह व्यवस्था। किं तु आधुनिकसङ्केतोऽयमित्याहुः।

"स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्"। आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मा आत्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—आत्मीया इत्यर्थः, आत्मान इति वेति। यत्त्वाहुः—आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्र न सम्भवतीति। तच्चिन्त्यम्। आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात्। "विभाषा जसि" इति प्रकरणे "स्वमात्मीये" इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात्। यदपि स्वोक्तेऽर्थे उपष्टम्भार्थं—

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने।

इति अमरसिंहोक्तिमाहुः। तदपि चिन्त्यम्। कोशे हि आत्मनीति पूर्वान्वयि। स्वमिति तु उत्तरान्वयि। तथा च हेमचन्द्रः—

शब्दरत्नम्।

हिमवानवधिरिति तु "ये केचन परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा" इति ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयते। उत्तरा इत्यस्य तन्नामान इत्यर्थस्तदाह—आधुनिकेति। "उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरूनपेक्ष्योत्तरा उच्यन्ते" इति तु कपिञ्जलाधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तम्।

हेमचन्द्र इति। कोशयोरविरोधे सम्भवति विरोधो न न्याय्य इति भावः। यदि

भैरवी।

हिमवानवधिरिति। अस्य श्रूयत इत्यत्रान्वयः। क्व श्रूयत इत्याकाङ्क्षायामाह—येकेचनेति। ऐतरेयब्राह्मणमाश्वलायनानाम्। तत्र परेणेति एनबन्तम्, उदीच्यान्दिशि हिमवन्तम्परेण हिमवत्परभागे जनपदा ग्रामविशेषा उत्तरकुरुनामकाः उत्तरमद्रनामका इत्यर्थः। आधुनिकसंकेतत्वं व्यवस्थाविषयत्वञ्च स्पष्टयति—उत्तरा इत्यादिना।

सम्भवतीति। शत्रन्तात्सप्तमी, अमर इति शेषः। एतेन तत्र भिन्नार्थत्वकल्पनमन्याय्यमिति

भावप्रकाश।

बोधनेऽपि न क्षतिरित्यपास्तम्। तत्पक्षे तथैवात्र पक्षे एवमेवेति साम्येन दृष्टान्तसङ्गतेरिति भावः। अवधिरिति। अस्य श्रूयते इत्यत्रान्वयः। क्वेत्याशङ्कायामाह—येकेचन परेणहिमवन्तमिति। ऐतरेयेति। आश्वलायनब्राह्मणे ऽष्टमपञ्चिकायामथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवा इति चतुर्दशे खण्डे इत्यर्थः। उदीच्यां दिशि हिमवन्तं परेण हिमवत्पर्वतपरभागे जनपदा ग्रामविशेषा उत्तरकुरुनामकाः उत्तरमद्रनामकाः सन्ति तत्रत्या राजानो विराड्इशब्देन व्यवह्रियन्ते इति विद्यारण्यस्वामिनः। तुशब्द एतावद्वैलक्षण्यसूचनद्वाराऽवशिष्टसाम्यसूचकः। तथा हि तत्रैवार्थे नमस्यां ध्रुवायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चेत्याद्युक्त्वा तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के चेत्युक्तम्। मध्यमादि स मध्यदेशः स प्राच्यादिभिः सर्वाभिरपेक्षत्वेन ध्रुवो भवति तदपेक्ष्यैव पूर्वा पश्चिमेत्यादिव्यवहारः, स च देशः सर्वेषां वैदिकानामाश्रय इति स्वामिनः। अत एव खण्डमिन्द्रस्य प्रजापतिकृताभिषेकादूर्ध्वं दिग्भेदेन देवविशेषैरभिषेकः कृतस्तत्र प्राच्यां दिश्यभिषेकं दर्शयतीत्यवतारितमिति भावः। इति त्विति। एकादशे प्रथमपादे "बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात्" इति सूत्रे बहुवचनस्यैकस्य त्र्यादिसंख्यावाचकत्वे अनेकार्थतापत्तिमुक्त्वा बहुत्वेन तत्र उच्यन्ते न तत्तद्रूपेणेत्येवं निरस्य "नन्वापेक्षिकमेतद् बह्वधिकमिति। यदेव हि बहु तदेवान्यदपेक्ष्याऽबहु भवति। सत्यमेवं, यत्तु यदपेक्ष्य बहु न तदेवान्यदपेक्ष्याबहु। तद्यथा उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरूनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यन्ते। न च ततोऽन्ये उत्तरा देशा न सन्ति। अथ च नियतापेक्षत्वादुत्तरत्वं न जहति। एवं त्रिप्रभृतयो द्वित्वमपेक्ष्य बहुत्वं लभन्ते। न च ते कदाचिदबहवः"— इत्युक्तं तत्रेति भावः।

सम्भवतीति। अमरे इति शेषः। तथा च भिन्नार्थकल्पनं तत्रान्याय्यमिति भावः। तत्रेष्टापत्तेराह—

द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने ॥ इति ।

मेदिनीकारोऽपि—

स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने ॥ इति ।

तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्यात्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥

ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छील्ये णिनिना ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामता ऽस्त्येवेति ध्वनयति । एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्या-

---

शब्दरत्नम् ।

तु एवमन्वये—

स्वो ज्ञातावात्मनि धने त्वस्त्री आत्मीयके त्रिषु ।

इति पाठेनैव सिद्धे त्रिः स्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनाऽनेन सहोज्जिहाना ।

रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थकस्वमित्यस्य बन्धूकबन्धूभवदिति विशेषणेन च नपुंसकत्वमस्तीत्युच्यते तद्ध्वस्तु, मेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुंल्लिङ्गोऽप्यस्त्येवेति स्वे स्वा इत्युदाहरणं न सम्भवतीति प्राचीनोक्तिरसङ्गतैवेति ध्वनयन्नाह—**विवरणं सम्यगेवेति** । **एतदर्थमेवेति** । एतदर्थमपीत्यर्थः । धनत्वेनात्मीयस्य बोधो माभूदित्यर्थं चेत्यपि

भैरवी ।

ध्वनितम् । आपत्तेरिति । अस्य अत आत्मनि स्वमित्यन्वयो नेति शेषः । अस्याः–दमयन्त्याः, मुखेन्दुना–मुखचन्द्रेण सहैव, उज्जिहाना–उदयम्प्राप्ता, अधरोष्ठलेखा–लेखाकारोऽधरोष्ठः, रागश्रिया–स्वनिष्ठरक्तिमशोभया, बन्धूकं मध्यान्हविकसितम्पुष्पं, तस्य बन्धुः समभवत् । अतिशयेन तत्सदृशमारक्तमिति यावत् । स्वमात्मानं शैशवयौवनस्य सम्बन्धिनीं सन्ध्याम् अहमेव सन्ध्येति बोधयति । बाल्यस्यान्ते तारुण्यादौ अधरोष्ठेऽधिका रक्तिमा भवतीति प्रसिद्धम् । आख्याग्रहणस्य प्रयोजनान्तरसम्भवादेतदर्थमेवेत्येवकारोऽनुपपन्न इत्याशयादाह––एतदर्थमपीति । पर्युदाससमर्पकवाक्योपादानेन तदर्थबोधनापेक्षया साक्षाद्बोध्यार्थवाचकशब्दोपादा-

भावप्रकाश ।

बन्धूकेति । अस्या दमयन्त्या अनेन प्रत्यक्षदृश्येनोदयता मुखचन्द्रेण सहैवोज्जिहीते सा उज्जिहाना आविर्भूता अधरोष्ठलेखा लेखाकारोष्ठः एतत्प्रत्यक्षदृश्यं रागश्रिया स्वनिष्ठरक्तिमशोभया कृत्वा बन्धूकं मध्यान्हविकसितं तस्याबन्धुर्बन्धुःसमभवत् तत्सदृशमतिशयेनारक्तमिति यावत्, स्वमात्मानं शैशवयौवनसम्बन्धिनीं सन्ध्याम् अहमेव सन्ध्येति ब्रूते । बाल्यतारुण्ययोः सन्धौ भवनात्सन्ध्यात्वम् । बाल्यान्ते तारुण्यादौ चाधरोष्ठे भूयान् रक्तिमा भवतीति भावः । अथ च रात्रिदिनसन्धौ सन्ध्या भवति सापि चन्द्रेण सहैवोदेति रक्ता च भवतीति सप्तमेऽधरोष्ठवर्णनमिदम् । आदिना हेमचन्द्रो गुरुनिर्देशं कुर्वन् सूत्रकृच्च संगृह्यते । एतेन सूत्रविरोधे कोशस्याप्रामाण्यान्मेदिनीविरोधाच्च चिन्त्योऽयममर इति तथा न्यासकृत्सूत्रविरोधात् प्राचामुक्तिश्चिन्त्येति च रत्नाकरदण्डयायुक्तिर्निरस्ता । नन्वेवं मूलस्याप्यसङ्गतिरतस्तत्तात्पर्यमाह-**स्वे स्वा इतीति** । **प्राचीनोक्तिः**–प्रकाशोक्तिः । फलान्तरसम्भवादेवासङ्गतेराह–**एतदिति** । अपिसंग्राह्यमाह—**धनत्वेनेति** । इदमुपलक्षणं ज्ञातित्वेनेत्यस्यापि । अतएवाह-**आत्मात्मीयाख्याया-**

सरला ।

श्रीहर्षश्लोके इति । श्रीहर्षकविकृते नैषधमहाकाव्ये सप्तमसर्गे सप्तत्रिंशत्तमे दमयन्त्यधरोष्ठवर्णनपरे श्लोक इत्यर्थः । अस्य व्याख्यानं भैरव्यां स्पष्टंतत एवावगन्तव्यम् ।

ग्रहणं कृतम्।

"अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः"। बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाऽऽह–बाह्या इत्यर्थ इति। द्वितीये तु आभ्यन्तरा इत्यर्थो बोद्धयः। बाह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः, कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः।

"पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा"। अत्रेदमवधेयम्। एतत्सूत्रं "जसः शी" इत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् "वा च्छन्दसि" इत्येतत् "अमि पूर्वः" इत्यत्र यथा। एवं चाष्टाध्याय्यां "पूर्वपर–" इत्यादित्रिसूत्री गतार्थेति महल्लाघवम्।

शब्दरत्नम्।

बोध्यम्। आत्मात्मीयाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात्।

बाह्यं चेति। उक्तबहिर्देशस्थमित्यर्थः। उपसंव्यानशब्दोऽपीति। एवं च तद्ग्रहणं बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः।

महल्लाघवमिति। त्रिसूत्र्या जसाधारे शीभावे एव विकल्पविधानात्। 'व्यवस्थायाम्' इत्यादि गणे एव पाठविशेषणमिति भावः।

भैरवी।

नमुचितमिति कस्यचिदुक्तिं खण्डयति–आत्मेति। लाघवाभावादिति। यथास्थितसूत्रापेक्षया आत्मेत्याद्युक्तौ मात्राधिक्येन लाघवाभावादित्यर्थः। पदलाघवं यद्यपि सम्भवति तथापि ज्ञातित्वेन धनत्वेनाख्यायाम्माभूदित्येवमर्थमधुनाप्याख्याग्रहणस्यावश्यकतया लाघवन्नास्तीति भावः।

उक्तबहिर्देशस्थमिति। प्राकारपरिखाद्यावृतदेशाद्बहिर्देशस्थमित्यर्थः। ननूपसंव्यानशब्दो यदि व्युत्पत्तिभ्यामुभयपरस्तर्हि तदुपादानमेव व्यर्थम्बाहिर्योगेन गतार्थत्वादत आह–एवञ्चेति। तस्योभयपरत्वे चेत्यर्थः। प्रसिद्धिमाश्रित्येति। पाणिनेः सर्वज्ञत्वस्यानुपपत्तिः स्यादिति भावः। आश्रित्येत्यनेन गतार्थत्वम्भाष्योक्तन्ध्वनितम्।

ननु त्रिसूत्रीसत्त्वेऽकच्स्वरयोरपि विकल्पयोः सिद्धिर्भवति, भवत्संमतव्याख्याने तु कथमत आह–त्रिसूत्र्येति। जसाधार एव इत्यनेनाकजादि नित्यमेवेति सूचितम्। अव्यवस्थायां रूपद्वयापत्तिं वारयति–व्यवस्थेति। पाठविशेषणमिति। त्रिष्वपि सूत्रेषु योगविभागं कृत्वा पाठ-

भावप्रकाशः।

मिति। एतेनात्र पक्षे आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति लाघवमित्यपास्तम्। अत एवाह–लाघवाभावादिति। एकमात्राधिक्येन पदलाघवाभावाच्चेत्यर्थः। यद्यपि ज्ञानलाघवं सम्भवति तथाप्युक्तफलाय तस्यात्रानादर इति भावः।

अर्थान्तरभ्रमनिरासायाह–उक्तबहिरिति। प्राकारपरिखाद्यावृतग्रामाद्बहिर्देशस्थं वस्त्वित्यर्थः। ननु उपसंव्यानशब्दस्योभयपरत्वे तत्पदानर्थक्यं बहिर्योगेनैव गतार्थत्वादत आह–एवं चेति। तस्योभयपरत्वे चेत्यर्थः। आश्रित्य सूत्र इति। अन्यथा पाणिनेः प्रमादापत्तिः। एतेन भाष्ये तत एव गतार्थत्वात्प्रत्याख्यातमिति सूचितम्।

ननु त्रिसूत्रीसत्त्वे शीवदकच्स्वरावपि वैकल्पिकाविष्टावत्र मते न स्यातामत आह–त्रिसूत्र्येति। अर्थाधिकारानुरोधात्। तेनाकजाद्युदात्तत्वादिकं नित्यमिति भावः। नन्वेवमव्यवस्थादावपि रूपद्वयोपपत्तिः। न च गणे विशेषणान्नैवमिति वाच्यम्। तेन तेषां संज्ञावारणेऽप्यत्र ग्रहणावारणादत आह—व्यवस्थेति। अयं भावः। त्रिषु योगविभागं कृत्वा शास्त्रे ये एते ते तत्रैव बोध्याः। तिङोगोत्रादीनीत्यत्रेवेति। इदमुपलक्षणं–जसः शीत्यत्रैव पूर्वादिभ्य इत्यत्रापि सर्वनाम्न इति सम्बन्धे गणेऽर्थनिर्देशस्य संज्ञानिमित्तत्वेऽपि न दोष इति बोध्यम्।

एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह– संख्यायामिति । अन्येषु सप्तसु तु वचनान्तरमपि स्यादेव, एके, एकेषामिति यथेति भावः ।

"न बहुव्रीहौ" । कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः 'उपसर्जनीभूता न सर्वादय' इति वक्ष्यमाणत्वादत आह–चिकीर्षिते इति । समासात्प्रागेवेति च । प्रक्रियेति । अलौकिके विग्रहवाक्ये इत्यर्थः । नन्वस्तु तत्राकज् अत आह—स चेति । न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात्प्रागेव संज्ञा न भवि-

शब्दरत्नम् ।

वक्ष्यमाणत्वादिति । एकद्वा इति बहुव्रीहेरभिधानेऽपि तत्रैकद्व्यन्यतरा इत्यर्थादुपसर्जनत्वमेव, समासान्ते कृते विशिष्टस्य सर्वाद्यन्तत्वाभावाच्च । समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वन्तु नेत्युक्तम् । चिकीर्षित इतीति । अध्याहारलभ्यमेतत् । एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये 'बहुव्रीहौ' इति गुरुनिर्देश इति भावः । विनाशोन्मुखत्वादिति ।

भैरवी ।

विशेषणत्वं सम्पादनीयं तिङो गोत्रादीनीत्यत्रेवेति भावः । यदि "जसः शी" इत्यत्रेव "पूर्वादिभ्य" इति सूत्रेऽपि 'सर्वनाम्न' इत्यस्य सम्बन्ध इति स्वीक्रियते तदा गणे योगविभागो मास्तु, अर्थनिर्देशस्य संज्ञाप्रवृत्तावेव निमित्तत्वमस्तु, तथाच ततोऽपि लाघवमित्यपि बोध्यम् ।

ननु "संख्ययाव्यया" इति सूत्रविहितबहुव्रीहौ निरुक्तोपसर्जनत्वाभावेन तत्र निषेधार्थं सूत्रमस्त्वित्यत आह–एकद्वेति । अत एव तस्य सूत्रस्य विषये प्रथमसूत्रेणैव बहुव्रीहिसंज्ञामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानं भाष्यकृत्सम्मतं सङ्गच्छते । सूत्रकारमतेऽप्याह–समासान्त इति । "बहुव्रीहौ संख्येये डज्" इति समासान्ते कृत इत्यर्थः । तेषां समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यावयवत्वेन समुदायावयवत्वस्य सत्त्वादिति भावः । उक्तमिति । "अर्थवदधातुः" इति सूत्रे एवेति शेषः । एतदर्थमेव–अध्याहारार्थमेव । एवञ्च बहुव्रीहिपदं वाच्यार्थपरमेवेति भावः । अकृतव्यूहपरिभाषयैवेष्टसिद्धौ "न बहुव्रीहौ" इति सूत्रे 'चिकीर्षित' इति व्याख्यानं व्यर्थमित्याशङ्कां निराचष्टे मूले नचेति । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये समासप्रयोजकैकार्थीभावारोपस्य सर्व-

भावप्रकाश ।

ननु "संख्ययाव्यय" इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्ये उपसर्जनत्वाभावेन तत्र तन्निषेधार्थमावश्यकमत आह—एकद्वा इति । अत एव 'वार्थप्रामाण्यात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम्' इति भाष्यं सङ्गच्छते । तन्मतेऽप्याह–समासान्तेति । अभावाच्चेति । समासान्तानां समासार्थवाक्यावयवस्यैवोक्तत्वादिति भावः । अत एवाह—समासान्तेति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रेति भावः । यत्तु रत्नाकरदण्ड्यादयः–विषयसप्तम्या चिकीर्षित इति लभ्यत इति । तन्न । तथा सति तद्विषयत्वस्य समुदाये एव सत्त्वेन तत्रैव निषेधापत्तौ प्रियविश्वायेत्यादिलक्ष्यसंभवेऽपि त्वत्कपितृक इत्यादिपरममूलोक्तलक्ष्यस्योच्छेदापत्तेः । तत् ध्वनयन्नाह–अध्याहारेति । अत एव बहुव्रीहाविति शेष इति वदति मूलकृत् । सति सप्तमी सूत्रे इति भावः । एतदर्थमेवेति । बहुव्रीहौ कर्त्तुमिष्टे सति सर्वादेः सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थलाभार्थमेवेत्यर्थः । एवं च बहुव्रीहिपदं यथाश्रुतमेवेति भाष्योक्तलक्षणा नेति भावः । वक्तव्ये इति । समुदायस्येष्टत्वे इति भावः । इति भाव इति । मूलकृतस्तथा वदतः । एतेनारुचिर्ध्वनिता । सूत्रे सप्तमीनिर्देशः प्रथमार्थे एव । एवं च

सरला ।

एकद्व्यन्यतरा इत्यर्थादिति । 'घटे पटे वा चैत्रस्य स्वत्वम्' इत्यर्थो घटपटयोरन्यतरस्मिन्नस्य चैत्रस्य स्वत्वमिति प्रयोगेण यथा गम्यते तथैव एको वा द्वौ वा इति विग्रहेण एकद्व्यन्यतररूपत्वार्थस्य प्रतीतेरतादृशाऽर्थस्वीकारात् । अत एव "वाऽर्थप्राधान्यात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम्" इति भाष्यं सङ्गच्छते ।

ष्यतीति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात् । तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् । अतिभवकानिति । एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः । इष्टापत्ति कृ·

शब्दरत्नम् ।

यद्यप्यलौकिके एवैकार्थीभावस्यारोपोऽस्ति, तथाऽपि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमुक्तम्। अनित्यत्वादिति । अत एवातिभवकानित्यादिसिद्धिः। वस्तुतः सा भैरवी ।

जनप्रसिद्धत्वादेव निषेधस्य सिद्धौ सूत्रस्य वैयर्थ्यमेव, एवञ्च तत्रैवानुपसर्जनत्वस्य नष्टत्वाद्विनाशोन्मुखत्वादित्यसङ्गतम् इत्याशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना । आरोपः–आहार्यारोपः । स्वार्थविशिष्टेति । स्वम्प्रधानीभूतोऽर्थः समासात्प्राक् स्थितः स एवाधुना अर्थान्तरम्प्रति विशेषणम्भवति । अत एव भाष्ये "संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते" इत्युक्तम् । उपसर्जनत्वाभावादिति । यद्यप्यारोपोऽस्ति, तथाऽपि तस्यार्थबोधनाय न कस्यापि प्रयोग इति वस्तुगत्या तन्नास्तीति भावः । अत एव—अनित्यत्वादेव । सा—अकृतव्यूहपरिभाषा । "न बहुव्रीहौ" इति सूत्रसत्त्वे तदकृतेति परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकं, तस्य सूत्रस्येष्टापत्त्या प्रत्याख्याने तु किन्तस्या अनित्यत्वे ज्ञापकमित्याकाङ्क्षायां सतुक्निर्देशस्य ज्ञापकता मूले

भावप्रकाश ।

वार्तिकोक्तोपसर्जननिषेधवद् भाष्यकृदूहितान्वर्थत्ववदिदं सूत्रकृता आरब्धम् । अत एव वृत्तिकृदुक्तः प्रक्रियावाक्ये समूहे निषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्थपदलक्षणया साधितः । अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशलक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्यादिति । नन्वलौकिके विग्रहवाक्ये समासादिप्रवृत्त्यैकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव निषेधसिद्धिरिति सूत्रवैयर्थ्यम् । अत एव तत्रैव नष्टत्वाद्विनाशोन्मुखत्वादित्यसंगतया शङ्कासमाध्ययुक्तत्वमित्याशयेनाह–यद्यपीति । आरोप इति । आहार्यारोप इत्यर्थः । एतेन न ह्यकृते बहुव्रीहौ सर्वादिरुपसर्जनत्वमस्ति येन निषेधवैयर्थ्यं स्यादिति रत्नाकरोक्तिर्मूलानुवादिदण्ड्युक्तिश्चापास्ता । स्वार्थेति । स्वं विशेष्यं सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वात् , तथा च प्रधानार्थविशिष्टं पदार्थान्तरं विशेषणार्थस्तद्बोधकत्वमित्यर्थः, पदान्तरार्थविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमिति यावत् । अत एव "संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते" इति भाष्यं संगच्छते । अयं भावः–एकोपस्थितिनियामकसमुदायशक्तिरूपैकार्थीभावस्य तत्रारोपेऽपि ततो बोधस्य कस्याप्यभावेन तादृशोपसर्जनत्वस्यात्र विवक्षितत्वाभावः । अत एवाहार्यारोप इत्युक्तमिति । इदमेवाभिप्रेत्य स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमिति प्राग् व्याख्यातम् । एवमुक्तमिति । विनाशोन्मुखत्वादित्युक्तम् । एवं च न सूत्रवैयर्थ्यं न वा शङ्कायुक्तमिति भावः । मान्यास्तु अलौकिकविग्रहवाक्ये एवैकार्थीभावादिकल्पनात्पूर्वं निषेध इत्यत्र तात्पर्यान्न दोष इत्याहुः । एवं तु रत्नाकरादिग्रन्थोऽपि युक्त एव । एतदेव ज्ञापनफलमिति मूले । इदमेव ज्ञापनफलं नान्यदिति भ्रमं निरसितुमाह–अत एवेति । आदिना तदीयलौकिकवाक्यसंग्रहः । अनेन प्रागुक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अत्र मते भाष्यविरोधादाह—वस्तुत इति । एवं च न चेत्यादिमूलम् अतिभवकानिति सिद्धये तदनित्यत्वाय सूत्रमावश्यकमिति रत्नाकरदण्ड्यादयश्च चिन्त्या

सरला ।

स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादिति । पदान्तरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्य पूर्वोक्तस्य अलौकिकविग्रहवाक्ये 'युष्मद् सु' इत्यत्राभावादित्यर्थः । अतिदिश्यमानधर्मसमनियतधर्मनिमित्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वेन समाससंज्ञाऽर्थमलौकिकविग्रहवाक्ये एकार्थीभावस्यारोपेऽपि तत्समनियतोपसर्जनत्वनिमित्तकसर्वनामसंज्ञानिषेधस्य वक्तुमशक्यत्वात् । इत्यादिसिद्धिरिति । 'अति भवत् अम्' इत्यलौकिकविग्रहवाक्येऽकच्सिद्धिरित्यर्थः । नास्त्येवेति । वस्तुतस्तु अस्या भाष्ये कुत्राप्यनुक्तत्वेऽपि 'घटसेदुपोः' इत्यस्य सिध्यर्थमियमवश्यमाश्र-

त्वेति। "च्छ्वोः शूड्" इति सतुक्कग्रहणं, प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे

शब्दरत्नम्।

भाष्यानुक्तत्वान्नास्त्येवेति बोध्यम्। **सतुक्कग्रहणमिति**। "च्छ्वोः शूड्" इति सूत्रे प्रच्छेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य तुको निवृत्तये तत्क्रियते। सतुक्कनिर्देशसामर्थ्याच्च नान्त्यस्य शः। वाञ्छादिप्रकृतिकक्विबन्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणविषयतैव नेत्यादि भाष्ये स्पष्टम्। तत्परिभाषासत्त्वे हि शादेशे निमित्तविनाशेन पूर्वं तदप्रवृत्तिरेवेति स व्यर्थ एव स्यादिति भावः। **प्रकृतिप्रत्यापत्तीति**। कंसं घातयतीत्यादौ कृल्लुकि

भैरवी।

उक्ता। तामुपपादयति—"छ्वोः शूड्" इत्यादिना। सतुक्केति रूपे विद्यमानार्थकसहशब्देन बहुव्रीहिसमासे कप्। तुकोऽन्तरङ्गत्वम्प्रकृतिसम्बन्धिवर्णमात्रापेक्षत्वेन बोध्यम्। तत्—सतुक्कग्रहणम्। अलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिशङ्कां वारयति—वाञ्छादीति। न च सतुक्कनिर्देशे "राल्लोपः"इति सूत्रेऽपि सतुक्कस्यैवानुवृत्तिः स्यात्तथा च हूः हुरावित्यादि न सिध्यतीति वाच्यम्? "मूर्तौ घनः" "द्रवमूर्तिस्पर्शयोः" इति निर्देशेन "नध्या"इति निषेधारम्भेण च "राल्लोपः"इति सूत्रे तुग्रहितस्यानुवृत्तिसम्भवात्। भाष्ये स्पष्टमिति—तत्र हि "उत्पुच्छयतेरप्रत्ययः, उत्पुडिति प्राप्नोति, उत्पुदिति चेष्यते, तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः, वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति, वान् वाञ्छौ वाञ्छ इति प्राप्नोति, यथालक्षणमप्रयुक्ते" इत्युक्तम्। "उत्पुच्छयतेरप्रत्ययः" इत्य-

भावप्रकाश।

इति भावः। **सतुक्केति**। विद्यमानार्थकसहशब्देन तुको बहुव्रीहौ कपि रूपम्। **जातस्येति**। "छे च"इत्यनेनेति भावः। नन्वेवमप्यन्त्यस्य स्यात्। न च "नानर्थके"इति निषेधः, तस्याः प्रत्याख्यानात्। अत आह—**सतुक्केति**। चस्त्वर्थे। एतेन तया निर्वाह इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। एतेन प्रतीकादि भाव इत्यन्तमनूद्य तन्न। तयैवान्त्यव्यावृत्तिसिद्धौ सतुङ्निर्देशेन वाञ्छादिव्यावृत्तिसिद्धावनभिधानाश्रयणस्य व्यर्थत्वादिति मन्दोक्तमपास्तम्, तस्याः प्रत्याख्यानात्। अनभिधानस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्च। नन्वेवं "राल्लोपः"इत्यनेन हूः हुरावित्यादौ लोपो न स्यात्। न चानुवृत्तिसामर्थ्यं, वकारानुवृत्तिमात्रेणापि सार्थक्यादिति चेत्? न, "न ध्याख्या"इति नत्वनिषेधालिङ्गात् "मूर्तौ घनः" इत्यादिनिर्देशाच्च केवलस्यैवान्वयात्। न हि मूर्त इत्यत्र छलोपं विना नत्वप्राप्तिरिति भावः। ननु वाञ्छतेः क्विपि तुग्रहिते शीभावाय सतुक्कनिर्देशश्चरितार्थोऽत आह—**वाञ्छादीति**। **तादेस्त्विति**। आदिना उत्पुडित्यस्य संग्रहः। **अप्रयुक्तत्वेनेति**। प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानमिति भावः। आदिना सतुक्कनिर्देशसामर्थ्यादित्यस्य संग्रहः। **भाष्ये इति**। "यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः उत्पुडिति प्राप्नोति उत्पुदिति चेष्यते; तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः, वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति, वान् वाञ्छौ वाञ्छ इति प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्ते"इति तत्रोक्तम्। पुतं च्छादयतीति पृषोदरादिनिष्पन्ने प्रकृतितकारे शत्वमन्त्ये शुद्धे च्छ इति कैयटः। एतेन छान्तरं प्रश्लिष्य समाहारद्वन्द्वगर्भं द्वन्द्वं चाश्रित्यादेशेऽपि शद्वयं प्रश्लिष्य यथासंख्यमाश्रित्य वाञ्छतेः क्विपि शादेशो भवत्येवेति हरदत्तोक्तमपास्तं, भाष्यकैयटविरोधात्। मान्योक्तिरपि तदनुसारिण्येव। अत एव तैः पक्षान्तरमुक्तरूपमुपन्यस्तम्। **सत्त्वे हीति**। अनेन वस्तुत एतैर्ज्ञापकैः परिभाषाऽभाव एव बोध्यते इति गूढाकूतं

सरला

यणीयेति परिभाषाप्रकरणे निरूपितं तत एवावगन्तव्यम्। विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यः। **भाष्ये स्पष्टमिति**। "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इति सूत्रे भाष्ये—"अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः, अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति च्छ्वोरिति तुका सह सन्निपातग्रहणं विज्ञायते। ननु चैवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमङ्गस्य प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति अङ्गस्य न भविष्यति। यद्येवम् उत्पुच्छयतेरप्रत्यय उत्पुडिति प्राप्नोति उत्पुदिति चेष्यते, तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः—वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति। वान् वाञ्छौ वाञ्छ इति प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते"

शब्दरत्नम् ।

तन्निमित्तकादेशनिवृत्तये क्रियमाणम् "आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्च" इति वचनमित्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । लुक्यपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्राजा, ऐनेय इत्यादावित्राकृतपरिभाषाया अत्राप्राप्तिः । "न लुमता" इति निषेधस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्ये एवेति स्पष्टमेव । तस्मात्पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके "पुष्ययोगे ज्ञि" इति वचने भाष्य-

भैरवी ।

नेन पुतञ्छादयतीति विग्रहे पृषोदरादित्वात्पुतशब्दान्तलोपे छद्धातोर्डप्रत्यये निष्पन्नो यः पुच्छशब्दस्तस्मादाख्याने णिजिति दर्शितम् । तन्निमित्तकादेशेति । "हनश्च वधः" इत्यनेनाप्सन्नियोगेन वधादेशस्य विधानात्सन्नियोगशिष्टत्वमात्रेण वधादेशस्य कृन्निमित्तत्वम् ।

इदं चिन्त्यमिति । वक्ष्यमाणं चिन्तनीयम्–दृष्टान्ते हलङ्यादिलोपे यस्येति लोपे जातेऽपि प्रत्ययलक्षणेन यथा निमित्ताविनाशबुद्धिस्तथा कृल्लुक्यपि सन्नियोगाविनाशबुद्ध्या "अकृत" इति परिभाषायाः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यभिहितम् । पूर्वकार्य एवेति । लुप्तप्रत्ययपरतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्मिन्कर्तव्ये तेन प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधादिति भावः । यद्यप्यत्र जायमानङ् कार्यम्पूर्वस्यैव,तथाऽपि प्रत्ययसन्नियोगेन तद्विधानन्न तु तस्मिन्परतः पूर्वस्येति तन्नोक्तमिति तस्य निषेधस्यायमविषयः । तस्मात्–मूलोक्तज्ञापकासम्भवात् । पुष्ययोगे ज्ञीति । अत्र ज्ञीति सम्पदादिक्विबन्ताद्भावाभिधायकात् ङौ रूपम् । यद्यपि "नक्षत्रयोगे ज्ञि" इति वार्तिके पाठः, तथाऽपि तत्सङ्ग्राहकवाक्यमिति तस्माल्लक्ष्यसंस्कारकवाक्यमेतादृशङ्कल्पनीयमित्याशयेनैवमुक्तम् । नक्षत्रवाचिशब्दपूर्वपदक-

भावप्रकाश ।

ध्वनितम् । आदेशेति । "हनश्च वधः" इत्यप्संनियोगेन वधादेशेत्यर्थः । चो लुक्समुच्चायकोऽन्त्योऽत्र योजितः । अन्यथा तयैवादेशनिवृत्तौ किं तयेति भावः ।

अपिर्विरोधाभासे । दृष्टान्ते हलङ्यादिलोपे "यस्येति च" इति लोपेऽपि दीर्घादेर्नस्य च श्रवणं यथा तथाऽत्रापि निमित्तस्यैव सत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात्तदप्राप्तिरित्यर्थः । **परत इति** । लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वेति तदर्थः । तस्मिन्निति परिभाषाबाधे मानाभावः । यद्यप्यत्र जायमानकार्यं प्रत्यये परतः पूर्वस्यैव, तथाऽपि संनियोगशिष्टत्वात्सूत्रे परत्वेनानुल्लेख इति भावः । एतेन प्रतीकादि तीत्यन्तमनूद्य तन्न । वधादेशस्य कृन्निमित्तकत्वेन न लुमतेत्यस्य प्रवृत्त्या निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात्तया वधादेशाप्राप्तौ प्रत्यापत्तेर्व्यर्थत्वेन तदनित्यत्वज्ञापनसंभवात् । किं च प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः स्वीकार उत न ? नाद्यः। कृदनिमित्तत्वे प्रत्ययानिमित्तत्वं, तन्निमित्तत्वे न लुमतेति प्रवृत्तिरित्युभयथाऽपि प्रत्यलक्षणाप्रवृत्तेः । नान्त्यः, प्रत्ययलक्षणसत्त्वादिति भवदुक्तिव्याघातादिति मन्दोक्तमपास्तम् । तत्र लक्षणशब्दस्य निमित्तार्थकत्वे तत्प्राप्तावप्युक्तरीत्या तदप्राप्तेः। एवं प्रत्यापत्तेरज्ञापकत्वेन मूलासांगत्येऽपि यथाकथंचित्मूलं योजनीयमिति ध्वनयितुमाह—**तस्मादिति । पुष्पयोगे ज्ञीति ।** यद्यपि नक्षत्रयोगे ज्ञीति वार्त्तिकपाठस्तथाऽपि संग्रहवाक्यात्लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्युपप्लवन्त इत्याशयेनैवमुक्तम्। ज्ञीति संपदादिभावक्विबन्तान्ङौ रूपम् । नक्षत्रविशेषवाचिपूर्वपदकयोगशब्दान्तात्कृदन्ताज्जानात्यर्थे णिच स्यात्

सरला ।

इति ग्रन्थेन स्पष्टमित्यर्थः । **पूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेवेति ।** तथा च "हनश्च वधः" इति वधादेशस्य अप्प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वेऽपि परत्वेन तस्य वधादेशे निमित्तत्वाभावेन "न लुमताऽङ्गस्य" इति प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन निमित्तसत्त्वात् परिभाषया वधादेशाप्रवृत्तिर्न स्यादिति प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनस्य तत्रत्यस्य वधादेशनिवृत्तये आवश्यकत्वमिति न तत्तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति तदाशयः । **तदेवाह–तस्मादिति । भाष्यकृत्कृतेति ।** "हेतुमति च" इति सूत्रे "नक्षत्रयोगे ज्ञि" इति वार्तिकार्थप्रद-

ज्ञापकम् , लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति भावः। यथोत्तरमिति। तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः।

यत्तु प्राचोक्तम्–बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामता न स्यात्। प्रियसर्वाय। सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता। भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे। 'त्वत्कपितृको' 'मत्कपितृक' इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनङ्कार्यत्वेनाकच् स्यात् स मा भूत्, कप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मत-

शब्दरत्नम्।

वृत्त्कृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका। तत्र हि "चजोः" इति घिति परतः कुत्वमिति बोध्यम्।

भाष्यकारोक्त्येति।

"अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ।"

इति च तदुक्तिः। एतदेवाभिप्रेत्य "धिन्विकृण्व्योर च" इति सूत्रे किमर्थमत्वं विधीयते वलोप एवास्त्वित्याशङ्क्यात्वेऽल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन गुणाभावाय तत्। न च वलोपेऽपि "न धातु—"इति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्प्रत्याख्यानपक्षे गुणप्राप्तेरित्युक्तम्। अनेन सूत्रमतात् प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसंमत-

भैरवी।

योगशब्दान्तात्प्रातिपदिकाज्जानात्यर्थे णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति तदर्थः। अत्र कुत्वनिमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात्कुत्वं न स्यात्। एतदेवाह—तत्र हीति। अत्र घिति परे कुत्वस्य विधानमिति"न लुमता"इति निषेधस्य प्राप्तिरस्तीति भावः। प्रत्यङ्गमिति। प्रत्यवयवमित्यर्थः। स्वरः–"स्वाङ्गशिटाम्" इति विहितः। मुक्तसंशयमिति क्रियाविशेषणघटितपाठान्तरम्। तदुक्तिः—भाष्यकारोक्तिः। स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पस्तु नेत्याशयेनाह–एतदेवेति। यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यमेव। तदिति। उक्तमत्वविधानमित्यर्थः। तत्प्रत्याख्याने—न धात्विति सूत्रस्य प्रत्याख्याने। अनेन–उक्तरीत्याऽत्वविधानप्रयोजनकथनेन।

भावप्रकाश।

कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीत्यर्थः। पुष्यकर्तृकचन्द्रकर्मकयोगकर्मकज्ञानेऽयं साधुः। अत एव पुष्यस्य योगे कर्तृत्वात्तेन रूपेणावस्थानं णिच्संनिधौ। अत्र कुत्वनिमित्तस्य घञो विनाशोन्मुखत्वात्कुत्वं न स्यात्। न च प्राग्वत् प्रत्ययलक्षणम्, अल्विधावस्थानिवत्त्वेऽपि विशेषणतयाऽलाश्रयणेऽतृणेडित्यादिवत्तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम्। सिद्धान्तेऽस्यापि नियमार्थत्वेनाप्राप्तेस्तदाह—तत्र हीति। अत्र संनियोगशिष्टत्वाभावेन परत्वेनोल्लेखादिति भावः। इति बोध्यमिति। तथा च मूलस्थप्रत्यापत्तिपदमनुवृत्तिपरमन्यथा कृल्लुकि तयैव कुत्वनिवृत्तौ तदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः। स्वरः–"स्वाङ्गशिष्टाम्" इत्यनेन। प्रत्यङ्गं–प्रत्यवयवं पूर्वत्र परत्र वेति भावः। संशयाविति। संशयमिति पाठान्तरम्। चो ह्यर्थे। तदुक्तिरिति। गोनर्दीय आहेति प्रागुक्त्यैतदुक्तेरिति भावः। ननु एवं स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोऽस्त्वत आह—एतदेवेति। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमेवेत्यर्थः। स्थानिवत्त्वेनेति। तथा च तेन प्रतिबन्धात् प्राप्तलघूपधगुणाभावार्थमत्वविधानमिति भावः। अत एव मध्ये चः। तथा च 'इति च' इत्यस्य चेतीत्यर्थो बोध्यः। उक्तमिति। तथा च तत्सूत्रभाष्योभयमूलकमेवेदमिति भावः। अनेनेति। उक्तग्रन्थेनेत्यर्थः। चतुष्टयं ध्वनितमिति भावः। तदेव क्रमेणाह—सूत्रेति। संभवे इत्यन्तेन द्वितीयमुक्त्वा तृतीयमाह—

सरला।

र्तके "नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताण्णिज् वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्" इति भाष्ये कृतेत्यर्थः। कुत्वमितीति। तथा च कुत्वे परत्वेन घित्प्रत्ययस्य निमित्तत्वात्

मिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किं बहुव्रीहौ संज्ञा नेति विवक्षितम् उत तदवयवानां सर्वादीनामिति ? नाद्यः । समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्, समुदाये प्राप्तिविरहाच्च । न च तदन्तविधिना प्राप्तिः । बहुव्रीह्यवयवानामुपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । न चोपसर्जनानां पाठात् पर्युदासो वार्तिककृतोक्तो न तु सूत्रारूढ इति

शब्दरत्नम् ।

लक्ष्यमेव कथंचित्सूत्रमतेऽपि साध्यं, न तु विपरीतं सति सम्भवे । अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च, प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च ध्वनितम् । सूत्रकृत्खण्डितप्राचीनऋषिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकारवचःखण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्त्तिकवचनैस्तदंशे सूत्रकारवचसोऽप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेति दिक् ।

किमिति । बहुव्रीहौ नेत्यस्य द्वेधा व्याख्यानसम्भवादिति भावः । **उत्तरग्रन्थेति** । न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यादिति भावः । **प्राप्तेरिति** । प्राप्तेरभावे निषेधो व्यर्थ एवेति भावः । **अत एवेति** । अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भा-

भैरवी ।

कल्पनैवेति । एतेन विकल्पकल्पनानिरासः । दृष्टार्थत्वं तस्य । अदृष्टार्थत्वन्त्वस्तु न तत्र विवादः । अत एव तत्र तत्रापाणिनीयन्तु भवतीति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते । एवञ्च "न बहुव्रीहौ" इति सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेवेत्याशयेनाह--दिगिति ।

द्वेधेति । "न बहुव्रीहौ" इति सूत्रे सर्वादीनीत्यनुवृत्त्या बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनि तेषामिति, तेषामन्येषाञ्च यो बहुव्रीहिस्तस्य वा सर्वनामसंज्ञा नेत्येवं द्वेधेत्यर्थः । ननूत्तरग्रन्थस्य मतान्तराभिप्रायकत्वात्तद्विरोधो न क्षतिकरोऽत-आह-न्यासकारस्यापीति । प्रतिपादने एवेति । त्वन्मत इति शेषः । भवन्मतेऽवयवस्यैव निषेधे तात्पर्यम् । न्यासकृतः समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरिति दर्शनादिति वक्तव्यम् । एवञ्चाद्यपक्षे तद्विरोधः स्पष्ट एव । तस्यार्थ इत्यस्यान-

भावप्रकाश ।

अन्यथेति । **सूत्रा**त्तदसंभवे इत्यर्थः । नन्वस्य ग्रन्थस्यात्वग्रहणस्य च भाष्यानुरोधित्वेऽपि कथमनेन चतुष्टयध्वननमेवं चोक्तरीत्या विकल्पतादवस्थ्यमत आह—**सूत्रकृदिति** । "तदशिष्यम्" इत्यादिनेति भावः । **तदंशे इति** । अन्यथा वृद्धिसूत्रभाष्यविरोध इति भावः । **अप्रामाण्येति** । दृष्टार्थसाधने इति शेषः । अदृष्टार्थप्रामाण्यं त्वस्त्येव । अत एव तत्र तत्रापाणिनीयं तु भवतीति भाष्योक्तिः संगच्छते । एतेन नेदमुदासीनायाः श्रुतेः स्मृतेर्वा वाक्यं येन प्रमाणमिति शङ्का प्रत्युक्ता । किञ्च भाष्यस्यासंदिग्धत्वेन संदिग्धार्थस्य सूत्रस्यान्यथा व्याख्यैवोचिता । किञ्चेतिहासपुराणाद्यैर्वेदार्थवर्णनवद्वार्तिकभाष्यादिग्रन्थैः सूत्रार्थवर्णनमुचितम् । तस्मात्तयोः प्रवृत्त्या सूत्रं व्यर्थमेव । तदाह—**दिगिति** ।

मूले प्राचोक्तं-प्रक्रियाकृदुक्तम् । **बहुव्रीहौ नेति** सूत्रार्थानुवादः । **द्वेधेति** । सर्वादीनीत्यनुवृत्त्या तत्र यानि तानि तेषां यो बहुव्रीहिस्तत्र नेत्येवमित्यर्थः । ननूत्तरग्रन्थस्य मतान्तरत्वेन तद्विरोधो न दोषावहोऽत आह—**न्यासेति** । स चावयवनिषेधपरः स्पष्टः । अन्यथा निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरिति भावः । **एवेति** । अस्य त्वन्मते इति शेषः । मम तु स सिद्धान्त एवेति भावः । हेतौ विशेष्यपरा-

सरला ।

"न लुमताऽङ्गस्य" इत्यस्य प्रवृत्तिः स्पष्टैवेति प्रत्ययलक्षणाभावेन निमित्तविनाशसत्त्वात्परिभाषयैव।प्रकृतिप्रत्यापत्तेः सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमिति तत्रत्यतत्पदानुवृत्तिस्तदनित्यत्वे ज्ञापिकेति भावः । **दिगिति** । दिगर्थस्तु महर्षीणामेवं सति सर्वज्ञत्वभङ्गापत्तिरतोऽस्मिन् शास्त्रे उत्तरमुनितात्पर्यानुसारेणैव पूर्वमुनेस्तात्पर्यमवधारणीयमिति बोध्यः ।

वाच्यम् । अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरैरेव तल्लाभात् । एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम् । बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थः । भाष्यकारमते इत्याद्यपि न । विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादृशमिति प्रतीयते । देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत् । तच्च न । सूत्रवार्तिकमतेऽपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् । यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि । तदित्थं प्राचा व्याख्यातम्–त्वं पिता यस्य, अहं पिता यस्येति विगृह्य बहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायाम् "अव्ययसर्वनाम्नाम्" इत्यकच् प्रसज्येत । तस्य स्मैप्रभृतीनामिवाङ्गाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात् । ततश्च त्वकत्पितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति । न्यासकृताऽपि अन्वर्थसंज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे कृतेऽकज् न भविष्यतीत्याशङ्क्य समुदायो हि विशेषे वर्तते, पूर्वपदन्तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेत्युक्तम् । तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव । तथा हि–जहत्स्वार्थायां

शब्दरत्नम् ।

वादेवेत्यर्थः । **अन्वर्थेति** । सर्वेषां नामेत्येवंरूपेत्यर्थः । **तस्यार्थ इति** । सोऽनुचितः, अन्वर्थसंज्ञया गौणमात्रे तदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादिति शेषः । **सूत्रेत्यादि** । तन्मतेऽन्वर्थत्वेन, वार्त्तिकमते तु वचनेनेत्यर्थः । स्वोक्तार्थं न्यासकृद्ग्रन्थसंवादमाह–**न्यासकृताऽपीति** । **अनपेतमेवेति** । समुदाये एकार्थीभावाङ्गीकारेण समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेऽव्यव-

भैरवी ।

न्तरं हेत्वनुपादानान्नाकाङ्क्षाशान्तिरत आह—सोऽनुचित इत्यादि । तत्सम्मतत्वात्–**सूत्रकारसम्मतत्वात्**। ननु "संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध" इति वार्तिककृतोक्तन्न तु सूत्रकृतेति सूत्रवार्तिकेत्यनुपपन्नमत आह–तन्मत इति । **सूत्रकृन्मत इत्यर्थः** । न्यासकृताऽपीत्यादिमूलोक्तोऽन्यदीयो ग्रन्थ इति भ्रमनिवारणायाह–स्वोक्तेति । अत्र स्वशब्दार्थो व्याख्याता प्रसादकारः ।

भावप्रकाश ।

मर्शभ्रमनिरासायाह—**अवयवेति** । हेतुं विनाऽऽकाङ्क्षाशान्त्यभावादाह—**सोऽनुचित इति** । **तत्संमतेति** । सूत्रकृत्संमतेत्यर्थः । **तन्मते**—सूत्रकृन्मते । ननु गौणत्वान्निषेधसिध्या सूत्रानर्थक्यं किं सूत्रकृतं प्रत्युत भाष्यवार्त्तिककृतौ प्रति ? नाद्य इत्याह—**सूत्रेति** । स निषेधो वार्त्तिककृत इति भावः । अन्त्यमिष्टापत्त्या परिहरति—भाष्येति । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । यद्वा, पूर्वग्रन्थशेषोऽयम् । ननु तन्निषेधसत्त्वात्कथं सूत्रकृन्मते बहुव्रीहावेव न सर्वनामतेत्याशङ्क्य मतान्तरमेतदित्याह–भाष्येति । वार्त्तिकस्याप्युपलक्षणमिदं, तथा च नेदं सूत्रमतमिति भावः । नन्वन्वर्थत्वेन सूत्रकृन्मतेऽपि निषेधसिध्या वैयर्थ्यं तदवस्थमतः फलान्तरमाह—त्वत्केत्यादीति । प्रकाशकृतैव पूर्वत्रारुचिसूचनान्नोक्तदोषः । वस्तुतो मूलप्रकाशावयुक्तावेवान्वर्थत्वस्यापि भाष्यकृद्दूहितत्वेन तदनिष्टत्वात् । अतः प्रक्रिया सुयोजैव । भाष्यादिमताङ्गीकारे वैयर्थ्ये इष्टापत्तावपि सूत्रमते तदभावादिति चेदत एवाग्रिमं खण्डयति मूलकृत्–यत्त्वित्यादिना । प्राचा–प्रसादकृता । इतीत्यन्तेन व्याख्यातमित्यस्यान्वयेन तद्ग्रन्थसमाप्त्या न्यासकृताऽपीत्याद्यन्यदीयो ग्रन्थ इति भ्रमनिरासायाह—**स्वोक्तार्थे इति** । यद्यपि तत्र ननु चान्वर्थेति नैतदस्ति समुदाय इत्येवमुक्त्या तदीयत्वेनात्रोल्लेखस्तथाऽपि न्यासग्रन्थे एतद्दर्शनात्तदीयत्वं निश्चित्य तत्पदोल्लेखो मूले । तामानुपूर्वीं वक्ष्यति–उज्जग्राहेत्यादिना । तदेवं तदभिप्रेत्याह—**न्यासकृदिति** । एवं चायमपि प्रसादग्रन्थ एवेति इत्युक्तमित्यग्रे योज्य इति भावः । मूलेऽकज् नेति । विशेषविषयत्वेन सर्वार्थत्वासंभवादिति भावः । **एकार्थीभावेति** । एकोपस्थितिनियामकशक्तीत्यर्थः । **समुदायस्येति** । स्वार्थद्वारेति भावः । अभिमानपदसूचितारुचिस्तु विपरीतोक्तिस्त्वेवेति सा च दोषोक्त्या स्पष्टीभविष्यति । तदेतत्सर्वमित्यादिमूले प्रका-

वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति । अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव । एवं च समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः, समुदायो हीत्यादिन्यासग्रन्थश्च पक्षद्वयेऽपि व्याहतः । किं चैवम् अतिसर्वायेत्यत्र स्मायादेशो दुर्वारः, अङ्गाधिकारे तदन्तग्रहणात् । त्वदुक्तरीत्या सर्वशब्दस्य सर्वार्थतानपायात् । न हि पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तु नेति युक्तिमत् ।

शब्दरत्नम् ।

यवस्य तत्त्वे मानाभाव इत्यभिमानः । व्याहत इति । अजहत्स्वार्थायामपि अवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वाक्षतेरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादिति भावः । सर्वशब्दस्येति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः । युक्तिमदिति । न चोत्तरपदे लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यम् । तत्र मते हि पूर्वपदं निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं वा ? नाद्यः । नैरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवाप्राप्तेः । नान्त्यः । पूर्वपदार्थे विशेषणान्वयापत्तेः, विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणौ-

भैरवी ।

तत्त्वे--उपसर्जनत्वे । अभिमान इति । एतद्बीजमग्रे स्फुटम् । यदुक्तम्प्रागभिमान इति तद्बीजम्प्रकटयन्व्याघातमुपपादयति–अजहदित्यादिना । विशेषणतयैवेति । परार्थाऽभिधानं वृत्तिरिति सिद्धान्तादिति भावः । पूर्वोक्तमुपसर्जनत्वं बहुव्रीहावेवेति सामान्यत उपसर्जनत्वस्य स्वरूपमाह–इतरार्थेति । नन्ववर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै इत्यर्थाङ्गीकारान्न किञ्चेत्यादिनोक्तदोष इत्यत आह मूले–न हीति । तथा च तदीयग्रन्थे पूर्वपदग्रहणं व्यर्थम् । विनिगमकाभावेनोभयपदयोस्तुल्यत्वादिति भावः । खण्डनकृदुक्तं विनिगमकं खण्डयति–न चेत्यादिना । विशेषणेति । सुन्दरादिविशेषणान्वयापत्तेरित्यर्थः । पक्षद्वयसाधारणन्दोषमाह–विनीति । ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिरुत्तरपदस्य लक्षणासाधि-

भावप्रकाश ।

शानुवादः । सर्वं मूलं यथाश्रुतं व्याख्यानं न्यासग्रन्थानुवादश्चेत्यर्थः । मूले स्वार्थेति । न तावन्मात्राभिधानेन पूर्वपदपर्यवसानम् । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति सिद्धान्तादिति भावः । नन्विदमयुक्तम् अन्यपदार्थस्य प्रधानपदसमुदायशक्यत्वात् । तस्य प्राधान्यं चावयवाबोध्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात् । अत एव वृत्तिलक्षणसङ्गतिरेकार्थीभावव्यवहारश्चात आह--अजहदिति । उपसर्जनत्वपदार्थेति । तथा च तदपि वाक्यं भङ्क्त्वैवं योज्यमिति भावः । इदं चोपसर्जनत्वमत्रैवेत्युक्तं प्राक् । पूर्वपदे तु तेनाङ्गीकारादाह–उत्तरेति । अपिस्तत्समुच्चायकः । नन्ववर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै इत्यर्थाङ्गीकारान्नायं दोषोऽत आह मूले-न हीति । न चेत्यर्थः । तथा च तद्ग्रन्थे पूर्वपदग्रहणं व्यर्थं विनिगमकाभावेन पूर्वोत्तरपदयोस्तुल्यत्वादिति भावः । विनिगमकसत्तायास्तुल्यत्वं नास्तीति खण्डनकृन्मतं खण्डयति–न चेति । विशेषणेति । सुन्दरादिविशेषणेत्यर्थः । पक्षद्वयसाधारणं दोषमाह–विनीति । ननु प्रत्ययानां संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिस्तत्र तत्करणनियामिकेति नव्यन्यायमते

सरला

पदद्वयेऽपि लक्षणौचित्याच्चेति । उत्तरपदस्य लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम् इति यथा तथैव पूर्वपदस्य लक्षणा उत्तरपदं तात्पर्यग्राहकमित्यपि वक्तुं शक्यमिति अस्यार्थो न तु पदद्वयात्मकसमुदाये लक्षणेत्यर्थोऽस्य समुदाये शक्तिमनङ्गीकृत्यैव लक्षणाचर्चाया युक्तत्वेन तत्र पदद्वये शक्तेर्वक्तुमशक्यतया तत्र लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्तु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिस्तत्रोत्तरपदलक्षणायां विनिगमिका, किञ्च पूर्वपदलक्षणायां समुदायोत्तरविभक्तेः पूर्वपदप्रकृतिकत्वाभावेन

अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति स्वोक्त्या सह विरोधः स्यादिति यत्किंचिदेतत्।

यदपि व्याचख्युः-त्वं पिता यस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञा निषिध्यते इति। तदपि न। विग्रहवाक्यं हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम्? नाद्यः। प्रक्रियावाक्येऽयं निषेधो न तु लौकिक इति कैयटग्रन्थविरोधात्, प्रकृतसन्दर्भगतपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधाच्च। न द्वितीयः। तस्य युष्मद् सु पितृ सु इत्याकारकत्वेन त्वं पितेत्याकारकत्वायोगात।

यदपि व्याचख्युः-नन्वतिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु संज्ञा प्रवतत इत्यत्र किं विनिगमकन्तत्राह-अनङ्गकार्यत्वेनेति। अङ्गशब्दः समुदायपरः। तेनातिसर्व इत्यत्राङ्गस्य संज्ञाऽपेक्षिता सर्वनाम्नोऽङ्गात् स्मायादिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात्। समुदाये च समुदायार्थं प्रति सर्वादेरुपसर्जनत्वात तदन्तस्य संज्ञा न भवतीति युक्तम्। इह तु अवयवमात्रस्य सा चिकीर्षिता न समुदायस्य, अवयवश्च स्वार्थमात्रप्रधान इति स्यात् प्रसङ्ग इति वैष-

शब्दरत्नम्।

चिन्त्याच, एकार्थीभाववादिभिस्तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च। एवं च तद्घटकावयवानां सर्वनामत्वाभाव एवोचित इति दिक्। **स्वोक्त्येति**। एतत्प्रकरणस्थयेत्यर्थः।

स्वग्रन्थेति। तैरप्यलौकिक एव निषेधस्योक्तेरिति भावः।

भैरवी।

काऽस्तीत्यत आह-एकार्थीभावेति। तन्मते समुदायेन शक्त्यैव भवत्सम्मतलक्ष्यार्थस्य प्रतिपादनादिति भावः। तद्घटकेति। बहुव्रीहिघटकेत्यर्थः। उचित इति। तथा च बहुव्रीहाविति व्यर्थमेवेत्याह--दिगिति। स्वोक्तिर्न प्रकरणान्तरस्थेति विस्मृतिशङ्काऽपि न कार्येत्याह--एतत्प्रकरणेति।

पुनः प्रसादकृदुक्तिं खण्डयति मूले-यदपीति। तैरप्येति। प्रकाशकृद्भिरपीत्यर्थः।

भावप्रकाश।

नायं दोषोऽत आह-**एकार्थीभावेति**। तन्मते समुदायशक्तेरेवसत्त्वेनावयवानामतत्त्वादिति भावः। **एवं चेति**। तेषामसर्वार्थकत्वे चेत्यर्थः। **तद्घटकेति**। बहुव्रीहिघटकेत्यर्थः। **उचित इति**। एवं च न बहुव्रीहाविति व्यर्थमेव। तदाह-**दिगिति**। प्रकरणान्तरस्थत्वे भिन्नपरतया विरोधाभावादाह-**एतदिति**। नन्विदं प्रकाशकृतैवोक्तमिति किमपूर्वमत आह-यदपीति। मूले। प्रकाशोक्तिरियम्। बहुव्रीहिशब्दस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति भाष्योक्तरीत्याऽलौकिकवाक्यपर इति स्वीकृतं तैः। अनयैव दिशा समासावयवयोरिति समासग्रहणमपि समासार्थवाक्योपलक्षकं, यद्वाऽवयवत्वमारम्भकत्वं विग्रहवाक्यगतत्वेनेति ध्येयमिति च तैरुक्तम्।

तैरपीति। प्रकाशकृद्भिरपीत्यर्थः। अत्र खण्डनकृत्-चिन्त्यमिदं मूलम्। यद्वाक्योपमर्देनायं बहुव्रीहिः क्रियते तस्मिन्बहुव्रीहिप्रकृतौ त्वं पिता यस्येत्यादिविग्रहवाक्ये प्राप्तेत्यादिप्रकाशोक्तोस्तत्समानार्थकविग्रहवाक्ये इत्यर्थकत्वेनादोषात्। अत एव यद्वाक्योपेति विशेषणं तैर्दत्तम्। भवताऽप्यलौकिके फलोक्तयवसरेऽतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवदित्युक्तम्। तस्य च यथार्थं विनाऽनुपपत्तिरेवेति। तन्न। यथाऽतिक्रान्त इत्यलौकिकवाक्ये प्रवृत्तोऽकजतिभवकानिति समासे श्रूयते तथाऽत्रेति नार्थः, किं तु तेन ग्रन्थेन च दृष्टान्तद्वयमुच्यते इति प्रागुक्तत्वेनादोषात्। किं च समासार्थकथनं तत् नाकच्प्राप्तिविषयभूतविग्रहदर्शनं तस्यालौकिके प्राप्तत्वात्। एवं तु त्वया वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेवेति भेदात्। ननु

सरला।

तल्लक्षितार्थस्य विभक्त्यर्थेऽनन्वयापत्तिरित्यरुचेराह--**एकार्थीभावेति**।

न्यमस्तीत्याशय इति । तदपि न । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सर्वसंमतत्वेनात्र यत्र-मात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात् । अङ्गाधिकारपरिभाषया स्मै स्यादिति स्वग्रन्थविरोधाच्च । अथायमाशयः–प्राक् प्रवृत्ताऽपि संज्ञा अर्थान्तरोपसंक्रमे सति गतेति । तर्हि अकजपि गच्छतु । ननु कार्यकालपक्षे स्मायाद्यर्थं पुनः संज्ञाऽपेक्षिता, सा च दुर्लभेत्याशय इति चेत् ? अस्त्वेवम् । न त्वसौ प्रकृतग्रन्थार्थः । न्यासग्रन्थविसंवादेन 'इति न्यासकृन्मतम्' इति वाक्य-शेषविरोधात् । न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते ।

यदपि व्याचख्युः–अङ्गमप्रधानं बाध्यं तद्विरुद्धमनङ्गं बाधकमित्यर्थः । तथा च कप्रत्ययापवादत्वादकच् स्यादित्यर्थ इति । तदपि क्लिष्टं व्यर्थं च, न्यासग्रन्थासंमतं च । तथा हि, त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति वृत्तिग्रन्थं व्याख्याय न्यास-

शब्दरत्नम् ।

अर्थान्तरोपसंक्रमे सति गतेति । तेनातिसर्वायेत्यादौ न दोषः । पुनः संज्ञा तु दुर्लभा, संज्ञोपसर्जनानां निषेधात् । पाठात्पर्युदासेन तदन्तग्रहणेनापि न संज्ञा । अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वन्तु स्मैभावस्य न प्रवृत्तिः । अकच्प्रवृत्तिस्तु ततः प्रागस्त्येवेति तन्निवृत्तये इदं सूत्रमित्यभिमानः । **गच्छत्विति** । निमित्तापायपरिभाषयेति भावः । **दुर्लभेति** । उपसर्जननिषेधादिति भावः ।

इत्यर्थ इति । अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थ इति भावः । **क्लिष्टमिति** । तत्त्वं तु स्पष्ट-मेव । न्यासग्रन्थासंमतिमुपपादयन्ननङ्गकार्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यमुपपादयति–**तथा हीति** ।

भैरवी ।

पुनरिति । **समाससंज्ञोत्तरकालमित्यर्थः** । न संज्ञेति । **न संज्ञाकार्यमित्यर्थः** । **समुदायघटकस्य तदन्तस्य चेति शेषः**। न प्रवृत्तिरिति । **लुग्विषयतायाः सत्त्वादिति शेषः।अभिमानपदोपादानसूचितामरुचिम्प्रकटयति**–निमित्तापायेति । **एतेन यत्सूत्रारम्भस्य फलं 'त्वत्कपितृकः' इत्यादिरूपसिद्धिरिति, सा अधुनाऽपि जातेति सूत्रवैयर्थ्यमेवेति भावः। प्राक् प्रवृत्ता संज्ञा गतेति न ब्रूमो येन भवदुक्ता प्रतिबन्दिः स्यादित्याशयेन शङ्कते मूले–ननु कार्यकालेति** । दुर्लभेति । **अतिसर्वायेत्यादाविति शेषः। मूले–विरोधादिति। अनङ्गकार्यत्वेनेति हेतूक्त्याऽऽनर्थक्यापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्** । तत्त्वम्–**क्लिष्टत्वम्** ।

भावप्रकाश ।

भवत्वेवं प्रकाशोक्तिस्तु तथा युक्तैवात आह–यदपीत्यादि । तदुक्तिरेवेयम् । मूले विरोधाच्चेति चेनाङ्गशब्दस्य समुदाये निर्बीजलक्षणाश्रयणदोषसमुच्चयः । मूले प्रागिति । अर्थान्तरसंक्रमादिति शेषः। **पुनरिति।** तत्र स्मायाद्यर्थमिति भावः। **न संज्ञेति** । समुदायस्य तदन्तस्येति भावः। **न प्रवृत्तिरिति** । नैव प्रवृत्तिरित्यर्थः, द्वितीयान्तत्वादिति भावः। **ततः प्राक्**–अर्थान्तरोपसंक्रमात्प्राक्। अभिमानपदसूचितारुचिमाह–**निमित्तेति** । तथा च त्वत्कपितृक इत्यादिसिद्ध्या सूत्रमेव व्यर्थम् । तदनित्यत्वं तु ज्ञापकान्तरेणापि सुसाधमिति भावः। **दुर्लभेतीति** । अतिसर्वायेत्यादाविति भावः। मूले विरोधादिति । किं चानाङ्गकार्यत्वेनेति हेतूक्त्यानर्थक्यापत्तेः। नन्वेवं नायं दोषः। तत्पुरुषवाक्यगतसर्वाद्यभिप्रायेणावयवमात्रे सप्तमीत्यादिग्रन्थः। एवं च अङ्गाधिकारे तदन्तविधावपि व्याघाताभावः स्पष्टः। अङ्गस्य समासस्योक्तरीत्या सर्वनामान्तत्वाभावात्। अङ्गाधिकारपरिभाषया स्मै स्यादित्यादिग्रन्थस्तु बहुव्रीह्यन्तःपातिनामपि सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञानिवृत्तये सूत्रमिति वदतां प्राचां मतं दूषयितुं तद्रीत्याऽतिसर्वायेत्यादावतिप्रसङ्गदानाय प्रवृत्तोऽङ्गस्य सर्वनामान्तत्वात्समञ्जस इति तद्विरोधस्याप्यभाव इत्येवं तत्तात्पर्यस्य खण्डनकृतैवोक्तत्वादत आह मूले–यदपीति । तदुक्तिरेवेयम् । मूले–बाधकमित्यर्थ इति । तथा च तादृशं कार्यमकच् तदाह–तथा चेति। **इत्यर्थ इति** । द्वितीयप्रतीकम् । **स्पष्टमेवेति** । अत्र शास्त्रे तदप्रसिद्धेरिति भावः। **वैयर्थ्यमिति** । तथा-

कार उज्जग्राह—ननु च अन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृतेऽकज् न भविष्यति। न ह्यत्र सर्वार्थता संभवति विशेषविषयत्वात्। नैतदस्ति। समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेव। भवतु तर्हि अनयोरनन्तरयोरेतत्सूत्रविषयता। प्रियविश्वायेत्यादेस्तु नोपपद्यते। न हि प्रियविश्वादयः सर्वेषां नामानि। नापि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किञ्चित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते। स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात्। विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात्। एवं मन्यते—त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकज्मा भूद् इत्येतदर्थं तावदेतदारब्धव्यम्। प्रियविश्वायेत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति। अनेन हि न्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञाऽनपेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते, स च स्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायां दूरोत्सारित एव।

यदपि व्याचख्युः—यद्यपि सूत्रवार्त्तिककृतोरप्येतन्मतं तथाऽपि न्यासकृता विवृतत्वाद् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति। तदपि स्थवीयः, वार्तिककृता अस्यार्थस्यास्पृष्टत्वात्। न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादि वदता त्वदुक्तार्थस्य दूरत्यक्तत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च।

यदप्याहुः—न्यासकृच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि। तदपि न। सूत्रकारमते बहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रन्थेन सह विरोधात्। भाष्यकारमते त्विति ग्रन्थे-

शब्दरत्नम्।

विशेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। **समुदायो हीति।** तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। **अनन्तरयोरिति।** त्वत्कपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः। **अङ्गसंज्ञाऽनपेक्षत्वमेवार्थ इति।** एवं चानुपदोक्ते यदपीति पक्षे कप्रत्ययापवादत्वस्याकचि प्रसिद्धत्वादेवोक्तरीत्या तदुक्तिर्व्यर्थेति बोध्यम्।

इत्यादि वदतेति। वृत्तिग्रन्थव्याख्याऽवसरे इति शेषः।

भैरवी।

विशेषविषयत्वमुपपादयति—अन्यपदार्थेति। **तस्यैव**—समुदायस्यैव। **वृत्तिग्रन्थेति।** पूर्वोक्तरीत्या सूत्रस्यार्थद्वयमुक्त्वा प्रियविश्वायेत्याद्युदाहृत्य 'त्वत्कपितृको' 'मत्कपितृक' इत्यत्राकज्न भवतीति वृत्तिग्रन्थेत्यर्थः।

ननु यत्किञ्चित्पदोपादानेन तृतीयेत्याद्युच्चारणेन विहितत्वम्प्रतिपदोक्तत्वङ्कर्तृकरण इत्य-

भावप्रकाश।

ऽर्थवैयर्थ्ये एतस्यापि तत्त्वस्य फलितत्वादिति भावः। **विशेषणत्वादिति।** तत्त्वेनैवोपस्थितेरित्यर्थः। तस्यैवेत्यनेन पूर्वपदव्यावृत्तिः। अभिमानपदसूचितारुचिस्तु प्रागुक्तैव। **त्वत्केति।** अत एव त्वत्केत्यादिवृत्तिग्रन्थं व्याख्यायेत्युक्तम्। मूले यत्तु यदपीत्याद्युक्तिद्वयमनूद्य तन्न। वार्त्तिककृतोऽप्यस्यार्थस्याप्रतिषिद्धत्वेनानुमतत्वात्, गोनर्दीयस्त्वाहेति तुशब्देन प्रागुदाहृतवाक्यात्रयवसर्वनामत्वनिषेधस्य सूत्रवार्तिककृदनुमतेः स्पष्टत्वाच्च, न्यासग्रन्थान्तर्गतसमासपदस्य तत्प्रकृतिवाक्यार्थकत्वेन व्याख्यातृभिर्व्याख्यातत्वेनोक्तार्थस्य तद्विवृतत्वसम्भवाच्च, पूर्वग्रन्थावरसप्रवृत्तप्रकृतग्रन्थे दोषलेशाभावात् द्वितीयोक्तेरयुक्तत्वाच्चेति खण्डनकृत्। तदसत्। वार्त्तिककृतस्तथेष्टत्वे तदनुक्तौ न्यूनतापातात्। तुशब्दापाठाच्च समासपदस्य तत्परत्वेऽपि कृते सतीत्याद्यक्षराननुगुणत्वाच्च पूर्वग्रन्थारुचिप्रवृत्तत्वेऽपि मूलोक्तदोषानुद्धाराच्च। तद् ध्वनयन्नाह—**वृत्तिग्रन्थेति।** सूत्रस्यार्थद्वयं संलिख्य प्रियविश्वायेत्याद्युदाहृत्य इह चेत् त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकच् न भवतीत्युक्तवृत्तिग्रन्थेत्यर्थ इत्यलम्।

ननु यत्किञ्चित्पदोच्चारणेन तृतीयेत्युल्लेखेन वा विहितत्वं प्रतिपदोक्तत्वं कर्तृकरणे कृते यस्यापि दुर्वा-

न तस्य विच्छिन्नत्वाच्च। तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थास्तद्व्याख्यातृग्रन्थाश्चापातरमणीया एवेत्यास्तां तावत्।

यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोऽपि कथंचिद्भाष्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हीत्थं व्याख्यायताम्-ननु प्रियविश्वायेति गौणतया गतार्थम्। अतो निष्कर्षमाह—सूत्रकारमत इति। बहुव्रीहावपीति। चिकीर्षिते सतीति शेषः। गौणत्वमात्र इति। मात्रशब्दोऽवधारणे, गौणत्वे एव न तु ततः प्राक्। तथा च सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः। न्यासकृन्मतस्य तु अतिफल्गुत्वात् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशयेनाह—त्वत्कपितृक इत्यादि। एतच्च प्राचीनतत्तद्ग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम्। प्रकृतमनुसरामः। संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः। अन्तर्गणकार्यमिति। "अद्ड्डतरादिभ्यः" "त्यदादीनामः" "तदोः सस्सौ" इत्यादिकमित्यर्थः।

तृतीयासमासार्थेति। इह "पूर्वसदृश"इति विहितः समासो गृह्यते प्रतिप-

---

शब्दरत्नम्।

प्रतिपदोक्तत्वादिति। यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तमुच्चार्य विहितत्वाद् वाक्यमपि तत्सम्बन्ध्येव प्रत्यासत्तेरिति भावः। तेन करोतिद्वारा सामर्थ्ये मासेन कृताय पूर्वस्मै मासपूर्वस्मै इति समासे तत्सम्बन्धिनि वाक्ये च न। तत्र वाक्यस्य प्रतिपदोक्त-

भैरवी।

स्यापि दुर्वारमत आह-यदन्तत्वमिति। तेन त्वयकासदृशस्त्वकत्सदृश इत्यत्र निषेधो न। अनेनायं निषेधोऽपि समुदायस्येति भाष्यीयसिद्धान्तार्थो ध्वनितः"तृतीयासमासे"इति सूत्रे। "विभाषा दिक्"इति सूत्रात्समास इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनस्तत्र समास इत्यस्योपादानमसमास इति पदच्छेदाय। तेन समासभिन्नस्य समाससदृशस्य लौकिकविग्रहवाक्यस्य लाभ इत्याशयेनाह-वाक्यमपीति। उभयोर्व्यावृत्तावाह-तेनेति। इति समास इति। "तृतीया तत्कृत"इति सूत्रविहितसमास इत्यर्थः। नत्वत्र "पूर्वसदृश"इत्यस्य प्रवृत्तिः, तस्य यत्र हेतौ तृतीया तत्र चरि-

भावप्रकाश।

रमत आह—यदन्तत्वेति। तेन त्वयका सदृशस्त्वकत्सदृशः सर्वकेण सदृशः सर्वकसदृश इत्यादौ न। अनेन समुदायस्यैवायं निषेधो नावयवानामिति भाष्यसिद्धान्तः सूचितः। एतेन चिन्त्यमिदमनवधानात्। तथा हि, "विभाषा दिक्" इति सूत्रात् समास इत्यनुवृत्त्येष्टसिद्धे पुनः समासग्रहणात्समासार्थवाक्येऽपीत्यर्थलाभेऽपि तादृशवाक्यमत्र लौकिकमेव नालौकिकं निषेधवैयर्थ्यापत्तेः। तच्च प्रतिपदोक्तसमासग्रहे सत्येव सम्भवति। अन्यथा न त्वत्कृतमित्यादि कर्तृकरणतृतीयासमासप्रकृतिभूतालौकिके वाक्ये अकजभावाय संज्ञानिषेधसम्भवात्। एवं च यावत्प्रतिपदोक्तसमासग्रहणं न सिद्धं तावदलौकिकवाक्यस्यैव तादर्थ्येन ग्रहणं स्यादिति त्वयकाकृतमिति लौकिकवाक्योदाहरणमनुपपन्नमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम्। तेन हेतुना तत्सिद्धेः अनुवृत्त्यैव सिद्धेः पुनः समासग्रहणादसमासे इति च्छेदेन तद्भिन्नतत्सदृशलौकिकवाक्यस्यैव ग्रहणाच्च। अत एवाह—वाक्यमपीति। उभयोर्व्यावर्त्ये आह—तेनेति। समासस्य वाक्यस्य च तादृशस्य विवक्षणेनेत्यर्थः। पूर्वस्मा इति। परिनिष्ठितविभक्तिसमासाभिप्रायमिदम्। समासे इति। "तृतीया तत्कृत" इत्यनेन। कृतग्रहणसामर्थ्यात्करोतिद्वारासामर्थ्ये तत्प्रवृत्तेः। पूर्वसदृशेति सूत्रं तु हेतुत्वादितृतीयायां मिथोऽन्वये चारितार्थ्येन करोतिद्वारा सामर्थ्ये न प्रवर्तत इति भावः। तत्र—सूत्रे तयोर्मध्ये

पदोक्तत्वात् , न तु "कर्तृकरणे कृता" इति। तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न।

समुदायस्येति। तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वान्न तु द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति-सम्बन्धः,कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धः। विद्यतिक्रियाऽध्याहारे गौरवात्। निषेद्ध्यायाभ वतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च। किं च त्यदादीनां द्वन्द्वो नास्ति एकशेषेण बाधितत्वात्। ततः

शब्दरत्नम्।

समाससम्बन्धिन एव ग्रहणे फलान्तरमप्याह-त्वयकेति। तृतीयासमासमात्रस्य ग्रहणे हि तदर्थे वाक्ये यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादेः संज्ञा नेत्यर्थेऽत्रापि स्यादिति भावः।

न्याय्यत्वाच्चेति। किं चावयवमात्रनिषेधे "प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्"इति "येन विधिः" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्य संज्ञायां वर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः। न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं, मानाभावात्। लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्या तस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वात्। नापि तस्य सर्वादिपाठो निषिध्यत इति युक्तम्। तस्या-

भैरवी।

तार्थतया करोतिद्वारा सामर्थ्ये न प्रवृत्तिरिति भावः। तत्र-सूत्रे, तयोर्मध्य इत्यर्थो वा। तदर्थे-समासार्थे। मूले यदुक्तन्याय्यत्वादिति तद्बलस्यावयवनिषेधे फलाभावस्य किञ्चेत्यादिनोपपादनेऽपि यत्फलादिति तस्यानुपपादनान्न्यूनतापरिहारायाह-किञ्चावयवेति। नत्वनेन निषेधात्सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति ब्रूम इत्यत आह-न ह्यत्रेति। मानाभावादिति। संज्ञानिषेधेऽपि स्वीयसर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायादिति भावः। ननु तस्यैव निषेधः किन्न स्यादत आह-लोकेति। तस्य-सर्वार्थवाचकत्वस्य। तस्य-द्वन्द्वान्तर्गतेतरशब्दस्य। तस्य-पाठस्य। यद्यपीत्यादिना

भावप्रकाश।

वा। फलान्तरमपीति। एतेन प्रतिपदोक्तः समासो गृह्यत इति प्रतिज्ञायते न त्वयकाकृतमित्यत्र वाक्ये निषेधो नेति फलोक्तिरनेकधाऽसम्बद्धेति परास्तम्। यद्यपि प्रकाशानुवादतया मूलकृतो न दोषस्तथाऽपि परमकारुणिकतया तमपि ग्रन्थं योजयितुं मूलकृतोऽज्ञानं निरसितुं च तदाशयमाह--तृतीयेति। मात्रं कार्त्स्न्ये हिस्त्वर्थे। नन्वेवं त्वकत्कृतमित्यादौ दोष इति चेन्न। समुदायनिषेधस्य भाष्यकृतोऽभिमतत्वेन त्वद्रीत्या तृतीयातत्कृतेति समासे पूर्वोदाहृतेऽतिप्रसङ्गेऽप्यत्रानतिप्रसङ्गात्। अस्य तदन्तत्वाभावात्। वाक्ये निषेधस्त्ववयवस्यैव स चेदानीं प्रत्यासत्त्यभावेन सर्वत्र; तदाह--यत्र क्वापीति। एतेन मूलानुयायिकौस्तुभरत्नाकरदण्ड्यादयः परास्ताः।

मूले न्याय्यत्वाच्चेत्यन्तेन न्यायबलस्य किञ्चेत्यादिनाऽवयवनिषेधे फलाभावस्य चोपपादनेऽपि फलबलानुपपादनात्तदुपपादयितुं खण्डनकारोक्तिं खण्डयितुं चाह--किञ्चावयवेति। मात्रपदेन समुदायव्यावृत्तिः। इत्थं हि तदाकूतम्। अवयवस्यैव निषेधः। 'सर्वादीनि सर्वनामानि'नेत्यनयोरनुवर्त्तनेन द्वन्द्वे सर्वादीनि सर्वनामानि न भवन्तीति वचनव्यक्तिलाभे सर्वाद्यधिकरणकनिषेधस्यैव लाभादनन्यगत्या विद्यमानानीत्यध्याहाराङ्गीकारात्, भूतले देवदत्तो न पचतीत्यत्र भूतलस्येवेहापि द्वन्द्वस्याध्याहारं विनैवान्वयाच्च। समुदायनिषेधे तु अवयवस्य तत्त्वात्तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः। न चैवमपि संज्ञायां तदन्तविधेः समुदायस्य सर्वाद्यन्तत्वेन तत्त्वात् स दुर्वार एवेति वाच्यम्। तत्र तदन्तविध्यभावस्य प्रागेवोक्तत्वात्। एवं च द्वन्द्वे यानीत्यादिमूलं चिन्त्यमिति। संज्ञायामिति। सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वात्। तथा च सुडापत्तिस्तथा च तत्सामर्थ्यात्तदभावकल्पनापेक्षया स पक्ष एवोचित इति भावः। एतेन तदन्तविध्यभावस्य प्रागेवोक्तत्वादिति तदुक्तं निरस्तम्। इति भाष्येति। एतत्सजातीय"विभाषादिक्समास" इत्यादिसूत्रस्थदक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोगेत्यर्थः। नास्तीति। अनेन निषेधादिति भावः। मानाभावादिति। तस्य संज्ञानिषेधेऽपि सर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायादित्यर्थः। ननु तस्यैव निषेधोऽत आह--लोकेति। तस्येति। सर्वार्थवाचकत्वस्येत्यर्थः। प्रधानानुरोधेन षष्ठी। तस्येति। द्वन्द्वा-

प्राचीनास्त्वदन्तास्तत्र काकचोर्न विशेषः । न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम् । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र" इति मात्रग्रहणं हि कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रति संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावः । तस्माद् न्यायबलाद् फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम् । यद्यपि त्वच्छब्दस्तान्त इति पक्षेऽवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम , तथाऽपि शास्त्रस्याल्पविषयता स्याद् न्यायश्च विरुध्येतेति भावः । सुट्प्रसङ्ग इति । वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः । न च

शब्दरत्नम् ।

ऽप्रक्रान्तत्वादविधेयत्वाच्च । नच निषेधवैयर्थ्यम् । अवयवकुत्साबोधकाकज्व्यावृत्त्या चारितार्थ्यात् । तदेव ध्वनयन्नाह–फलबलाच्चेति । फलं सुवचमिति । तथा दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादाववयवनिषेधेन कप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावोऽपि फलम् । द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावः, समुदाये तद्विवक्षायान्तु समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तेर्नावयवात्तदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत् । समुदायनिषेधे तु द्वन्द्वस्य संज्ञिनोऽधि

भैरवी ।

मूलोक्तम्प्रयोजनङ्खण्डयति—द्वन्द्वावयवेत्यादिना । मात्रपदं कात्स्न्र्ये । तेन समाहारेतरेतरयोगयोः संग्रहः । अभाव इति । उभयत्र समूहस्य विशेष्यतयाऽवयवस्य तद्विशेषणत्वेन पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र विशेषणान्वय इति भावः । तद्विवक्षायाम्–कुत्साद्यर्थान्वयविवक्षायाम् । तदुक्तेरिति । अवयवगतकुत्सादेरप्युक्तेरित्यर्थः । एवञ्च 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेनावयवेभ्यस्तदुत्पत्तिर्नेति भावः । यद्ययम्प्रकारो भवता नाद्रियते, तदा भवन्मते प्रत्येकङ्कप्रत्ययोऽपि स्यात् । चिन्त्यमेतदिति । शास्त्रस्याल्पविषयता स्यादिति कथनेन परोक्तफलस्य स्वीकरणमिति यत्तच्चिन्त्यमित्यर्थः । त्वच्छब्दस्योक्तरीत्या तान्तस्य सत्त्वमस्तु, तथाऽपि तस्य सर्वादौ पाठे प्रमाणाभावः । बहूनामसम्मतश्च सः । एवञ्चावयवनिषेधे फलाभाव इत्यपि बोध्यम् । ननु यद्ययं द्वन्द्वात्मकसमुदायस्यैव सर्वनामसंज्ञानिषेधस्तर्हि 'द्वन्द्व' इति सप्तम्यनुपपन्नेत्यत आह–समुदा-

भावप्रकाश ।

न्तर्गतेत्यादिशब्दस्येत्यर्थः । तदेवेति । भाष्यप्रयोगोपपादनरूपफलमेवेत्यर्थः । द्वन्द्वावयवमात्रे इति । अनेन समाहार इवेतरेतरयोगेऽपि साहित्यस्य विशेष्यता सूचिता । अभाव इति । एकार्थीभाववशादिति भावः । तत्–कुत्सादि । तदुक्तेरिति । अवयवगतकुत्सादेरप्युक्तेरित्यर्थः । तथा चोक्तार्थत्वात्तेभ्यः पृथक् तदनुत्पत्तिः । अन्यथा तत्र प्रत्येकं कप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिः । तथा चाशङ्कैवायुक्ता । अत एव पूर्ववैलक्षण्यसूचकस्तुः प्रयुक्त इति भावः । चिन्त्यमेतदिति । किञ्च त्वच्छब्दस्य तादृगर्थकस्य सत्त्वेऽपि तस्य तत्त्वे मानाभावाद्, बहुसम्मतत्वाच्च । एवं चावयवनिषेधे फलाभावः । एतेन न बहुव्रीहावितिवद् द्वन्द्वे चिकीर्षितं इति अस्याप्यर्थ इति कस्यचिदुक्तिस्तदनुयायिमन्दोक्तिश्च, एतेनालौकिकप्रक्रियावाक्ये एकार्थीभावकल्पनातः पूर्वमनुपसर्जनत्वादेः सत्त्वेन प्रथमोपस्थितान्तरङ्गस्वपदार्थमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्कुत्सादिविवक्षायाः कर्त्तुं शक्यत्वेन प्राप्ताकज्वारणायावयवस्यैव निषेध इति सप्तमीनिर्देशश्चरितार्थ इति यथाश्रुतमेव सम्यगिति चिन्त्यमेतदिति चिन्त्यमित्युक्तिश्चापास्ता । फलाभावात्; अन्त्ये मूलोक्तदोषापत्तेश्च । तस्मात्समुदायस्यैव निषेधः । अत एव विभाषा जसीत्यत्र भाष्ये उक्तम्–अकज् हि न भवतीति । समुदायनिष्ठकुत्साबोधकः स नेति तदर्थः । कृताकचा समासे उक्तरीत्या विकल्प एव । समुदायकुत्साविवक्षायां के तु न विकल्पः, द्वन्द्वस्य सर्वादन्तत्वाभावात् । परश्चेत्यनेन तस्यापि द्वन्द्वावयवत्वबोधनादिति दिक् । नन्वेवं सप्तम्यनुपपत्तिरत आह–समुदायेति । संज्ञिन इति । तथा च षष्ठी उचितेति भावः । अधिकरणत्वेति । सर्व-

शब्दरत्नम् ।

करणत्वविवक्षया सप्तमी बोध्या । यद्वा, इयं सप्तमी प्रथमार्थे ।

"अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ ।"

इति भाष्योक्तैतत्प्रकरणविषयस्मृत्यन्तरेण तद्विषये "न बहुव्रीहौ" इत्येतत्साहचर्येण वा एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां तदर्थकत्वौचित्यात् । किं च "विभाषा जसि" इत्यनेन फलाभावादवयवनिषेधाभावेन तत्साहचर्येणार्थाधिकारानुरोधेन च "द्वन्द्वे च"

भैरवी ।

यनिषेधे त्विति । तद्विषयेति । भाष्योक्तिविषयेत्यर्थः । तदर्थकेति । प्रथमार्थकत्वेत्यर्थः । 'द्वन्द्वे च' इत्यस्य समुदायस्य संज्ञाव्यावर्त्तकत्वम्प्रकारान्तरेण साधयति–किञ्चेति । फलाभावादिति । शीभावे कर्तव्य एव तेन विकल्पविधानं, शीभावस्य च सर्वनाम्नो विहितस्य जसः स्थाने प्राप्तिरिति समुदायस्य तेन विकल्पेनसंज्ञाविधानम् । निषेधस्य विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन परममूले उक्तसंज्ञा वा स्यादित्युक्तम् । अत एवात्र निषेधाभावेनेत्युक्तिसङ्गतिरिति भावः । तत्सा-

भावप्रकाश ।

नामसंज्ञा कर्त्री तद्द्वाराऽभावप्रतियोगिसत्तायामन्वय इति भावः । लाघवात्मकमूलमतमाह–यद्वेति । प्रकरणेति । अविशेषादिति भावः । ननु यत्र पाठस्तत्रैव श्रुत्या विनियोगेन कथं प्रकरणविषयत्वमत आह—तद्विषये इति।अन्यथा जातस्य भुक्तवन्तमिति न्यायेन निवारणासम्भवात् तस्य यथा वैयर्थ्यमुक्तम् एवमस्यापि तत्त्वापत्तिः । एवं च प्रागुदाहृतभाष्योदाहरणसङ्गतिरतः प्रथमार्थे सप्तम्येवोचिता, न तु स्वार्थे इति भावः । आवश्यकत्वमस्याह–किञ्चेति । फलाभावादिति । जसाधारे एव शीभावे विकल्पविधानाद्

सरला ।

इयं सप्तमी प्रथमार्थे इति । "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति" इत्यभियुक्तोक्तेः सूत्राणां छन्दोवत्त्वात्तत्र च "व्यत्ययो बहुलम्" इत्यनेन प्रथमार्थे सप्तमीविधानादिति भावः । वस्तुतस्तु "आकाशे त्रिदिवे नाकः" इत्यादौ सप्तम्या वाचकत्वादिरूपार्थकत्वदर्शनादत्रापि वाचकत्वं सप्तम्यर्थं स्वीकृत्य वाचकतासम्बन्धेन द्वन्द्वसमासे सर्वनामपदं पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेन न तिष्ठतीत्यर्थस्वीकारेण सामञ्जस्ये प्रथमार्थे सप्तमीस्वीकारो वृथेति । किञ्च प्रथमार्थे सप्तमीस्वीकारे द्वन्द्वसमासः सर्वनामपदाभिन्नो नेत्यर्थः । संज्ञास्थले सर्वत्रापि शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारेण वाच्यवाचकयोरभेदान्वयो भवति । अत एव "वृद्धिरादैच्" "अदेङ्गुणः"

रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः ।

इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । तच्च तादात्म्यं विकल्पात्मकज्ञानविषयत्वरूपमेव । विकल्पज्ञानं तु "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" इति चरके पतञ्जलिनोक्तम् । शब्दज्ञानमात्रेणानुयाता बुद्धावनुपतनशीलो वस्तुशून्यः बाह्यार्थरहितः विशेषेण कल्प्यते इति विकल्पो बुद्धिपरिकल्पित इति तदर्थः । तेन न मुखे अग्न्यादिशब्देन दाहादिप्रसङ्ग इति तादात्म्यस्य विकल्पज्ञानेनोपपादने गौरवं क्लेशश्चेति बोध्यम् ।

मूले सुट्प्रसङ्ग इति । वस्तुतस्तु "न बहुव्रीहौ" "तृतीयासमासे" "द्वन्द्वे च"इत्यादिसूत्रैस्तद्घटकानि सर्वादीनि न भवन्तीत्यर्थस्वीकारेण संज्ञोपसर्जनानामिव सर्वादित्वमेव निषिध्यते न तु सर्वनामसंज्ञा । तथा च 'वर्णाश्रमेतराणाम्' इत्यादौ इतरशब्दस्य सर्वादित्वनिषेधे तदन्तस्य सर्वनामसंज्ञाया दूरापास्तत्वेन तदन्तविधिपक्षेऽपि न सुट्प्रसङ्ग इति बोध्यम् ।

मूले जारमिति । न च शरदादौ 'जराया जरस् च' इत्यन्तर्गणसूत्रस्य वैयर्थ्यात्तेन 'तद्धिते चेत्समासान्त एव' इति नियमेनैव 'जारम्' इत्यादौ दोषवारणाद् विभक्ताविति व्यर्थमिति वाच्यम्, जराशब्दात् क्यजन्तात्क्विपि "क्यचि च" इतीत्वे अल्लोपयलोपयोः कृतयोः 'जरी' इत्यादौ अल्लोपस्य "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ" इति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वाद् जरसादेशापत्तेः, जराशब्दादाचारक्विबन्तात्तव्यदादाविडागमे आतो लोपं बाधित्वा परत्वाज्जरसादेशापत्तेश्च । मूले विशेष्यमिति । विशेष्यमेवेत्यर्थः । एवञ्च पदाधिकारेऽङ्गाधिकारे उत्तरपदाधिकारे चासति प्रमाणान्तरे पदस्य अङ्गस्य उत्तरपदस्य च विशेष्यत्वमेवेतीयं परिभाषा

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्याप्यवयवत्रनिषेधकत्वाभावः । एतेन सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद् बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च विद्यमानानीत्यध्याहारेण समुदायस्यावयवानां चायं निषेधः । तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः । आधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्य "अनद्यतने लङ्" "तुल्यास्य" "प्रत्ययस्थात्" इत्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ स्पष्टत्वात् । तत्फलं च वर्णा-

भैरवी

ह्वचर्येणेति । "विभाषा जसि"इत्युत्तरसूत्रसाहचर्येणेत्यर्थः। सूत्रान्तरसाहचर्यन्न व्यवस्थानियामकमित्याशयेनाह—अर्थाधिकारेति । खण्डनकृदुक्तिङ्खण्डयति—एतेनेति । "अकचस्वरौ तु कर्तव्यौ"इत्युक्तं किञ्चेत्याद्युक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । यदि समुदायस्यैव संज्ञानिषेधोऽभिप्रेतः स्यात्तदा 'द्वन्द्वश्च'इत्येव वदेदिति भावः। विद्यमानानीति। अत्र बहुवचनं समूहावयवाभिप्रायम् । ननु द्वन्द्वे द्वन्द्वस्य वर्तमानत्वं कथम् अभेदे आधाराधेयभावविरहादत आह—तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः । ननु भष्भावादौ व्यपदेशिवद्भावस्यावयवावयविभावस्याश्रयणस्थल एव प्रसिद्धिरत आह—आधाराधेयेति । अनद्यतन इत्यादि। आद्ये "अद्य ह्योऽभुक्ष्महीत्यत्र व्यामिश्रे लुङेव यथा स्यादित्येवमर्थमनद्यतन इत्यत्र बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाद्यतनेऽनद्यतने" इत्यभिधाय, "यद्येवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति, न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यत इति पूर्वपक्षे अद्यतनेऽप्यद्यतनो वर्त्तते। कथम्? व्यपदेशिवद्भावेन"इत्युक्तम् । द्वितीये आस्यशब्दस्य मुखमात्रपरत्वोपक्रमे "किमास्योपादाने प्रयोजनम्"इति पूर्वपक्षः।"सिद्धन्त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्ने सवर्णम्"इति न्यासः पक्षे कृतः। ततः "प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्। सन्ति हि आस्याद्बाह्याः प्रयत्नास्ते हापिता भवन्ति"इति समाधाने "एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते। आस्ये येषां तुल्यो देश इति। व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति" इत्युक्तम् । तृतीये कादित्यत्र सङ्घातग्रहणं वर्णग्रहणं वेति विचारे सङ्घातग्रहणमिति पक्षे एतिकेति न सिध्यतीति पूर्वपक्षे वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति परेणोक्ते अस्ति वचने प्रयोजनम्, किम्? कारिकेति। अत्राप्येकादेशे व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति, अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्ग इत्युक्तम्। तत्फलमिति । तादृशव्याख्यानफलमित्यर्थः। अपिः—

भावप्रकाश ।

जस्विषयताया द्वन्द्वोत्तरमेव सत्त्वेन जसीति विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वात्। एतेन जसि विवक्षिते द्वन्द्वे नेत्यनेन प्राप्तो निषेधो वा स्यात् । निषेधाभावे शीवदकजिष्ट एव समुदायनिषेधमते इव । एतेन किञ्च विभाषेत्यादिशब्दरत्नश्चिन्त्यः, त्वन्मते यत्फलं शीरूपं तस्यैव मयाऽपि वक्तुं शक्यत्वात् । न हि जसः शीतिविहितविशेषणमिति प्रागेवोक्तमिति मन्दोक्तमपास्तम् । विहितविशेषणत्वस्य प्राक् समर्थितत्वाच्चेति भावः। खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—**एतेनेति** । अकच्किञ्चेत्यादिहेतुद्वयेनेत्यर्थः । **सामर्थ्यादिति** । समूहनिषेधेष्टत्वे द्वन्द्वश्चेत्येव वदेदिति भावः। नन्वाद्यपक्षरीत्या तन्निर्देशचारितार्थ्यमत आह—**बह्विति** । **विद्यमानानीति** । बहुवचनं समूहाभिप्रायम् । एवं च सर्वादीनीत्यस्य गौरवादनन्वयान्निष्फलत्वाच्च नानुवृत्तिरिति भावः। तदाह—**समुदेति** । **तत्र**—तयोर्मध्ये । नन्ववयवावयविभावस्थले एव भष्भावादिविधौ तत्प्रवृत्तिः प्रसिद्धा, अत आह—**आधारेति** । आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णमिति न्यासे एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यतीत्युक्तं मध्यसूत्रे, एवमप्यवर्णस्य न प्राप्नोति बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य सर्वमुखस्थानमवर्णमेके इच्छन्तीत्युपक्रम्य । एवमाद्यन्तयोरपि बोध्यम् । फलाभावं निराचष्टे—**तत्फलं चेति** । अपिः समूहतत्प्रयुक्ततत्परामर्शकः ।

सरला ।

बोधयति । अन्यथा "गर्गादिभ्यो यञ्" इत्यादौ प्रातिपदिकाद् इत्यस्य विशेषणत्ववद् अङ्गस्य पदस्य च कदाचिद्विशेषणत्वं स्यात् । ततश्च 'अतिजरसौ' इत्यादौ जराशब्दस्याजादिविभक्तिनिरूपिताङ्गत्वाभावाज्जरसादेशानापत्तिः । एतेन एतत्परिभाषावत् "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इत्यादिपरिभाषालभ्यार्थमादाय 'अव्यवहितपूर्वस्य कार्याणि भवन्ति' इत्यादिपरिभाषाः सिद्धयेयुरित्यपास्तम् ।

निषेधसामर्थ्यम्। अनाङ्गस्य त्रतसिलादेर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वात्।

जसाधारमिति। यद्यपि शीभावेन जस् अपह्रियते, तथाऽपि औपचारिकमाधारत्वं बोद्धव्यम्। यद्वा, जसः इः जसिः, तस्मिन्। सौत्रः सप्तम्या लुक्, इत्यर्थतो व्याचष्टे–जसाधारमिति।

"जराया जरसन्यतरस्याम्"। विभक्ताविति। एतच्च "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यतोऽनुवर्तते। तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। पदेति। पदमङ्गं च विशेष्यम्, विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः। तदनुसारिभिरिति। इनातोः पूर्वविप्रतिषेध एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशोऽपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामा-

शब्दरत्नम्।

अमेतराणामित्यादावक्यवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाकजित्यपास्तम्। इतरकशब्देन समासेऽतिभवकानित्यादाविव तच्छ्रवणस्य दुर्वारत्वेन तन्निषेधे फलाभावाच्चेति दिक्। व्यावृत्त्येति। समुदायात्प्राप्तस्येति शेषः।

यद्यपीति। जसीत्याधारसप्तमीति भावः। जस इरिति। इकारेण ईकारग्रहणं बोध्यम्।

भैरवी।

समुदायप्रयुक्तत्वपरामर्शकः। अवयवस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधो यादृशरूपव्यावृत्तये भवता स्वीक्रियते, तादृशरूपन्तादृशव्याख्यानेऽपि दुर्वारमिति भवदीयन्तादृशव्याख्यानन्निष्फलमित्याह–इतरकशब्द इति। एतेनावयवस्य संज्ञानिषेधे प्रमाणाभावमाशङ्क्य "अकज्झि न भवति" इति भाष्योक्तिरेव तत्र मानमिति कथनं परास्तम्। तस्य भाष्यस्य समुदायस्य संज्ञानिषेधे फलप्रदर्शनपरत्वात्। दिगर्थस्तु "न बहुव्रीहौ" इतिसूत्रवद् "द्वन्द्वे च" इति सूत्रमप्युपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव। इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽप्युद्भूतावयवभेदसमूहस्य विशेष्यत्वसिद्धान्तादिति। समुदायादिति। ज्ञापिताद्वाचनिकाद्वा तदन्तविधेरित्यादिः।

आधारसप्तमीति। आधारवाचकसप्तमीत्यर्थः। तथा च विद्यमानयोरेव पदार्थयोराधाराधेयभावस्य प्रसिद्धतया जसाधारमित्यनुपपन्नमिति भावः। ह्रस्वेकारात्मकसर्वनामकार्यस्याप्रसिद्धेराह–इकारेणेति।

भावप्रकाश।

तन्निषेधे–अवयवनिषेधे। एतेनानाङ्गस्येति मूलमनूद्य वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणविधयाऽवयवनिषेधावश्यकत्वाद्विहितविशेषणं व्यर्थम्। तथा हि, ननु जहत्स्वार्थावृत्तावदोषेऽप्यजहत्स्वार्थावृत्तावक्यवनामुक्तरीत्या सर्वनामत्वेनाकज् दुर्वार इति चेन्न। सूत्रे च पाठसामर्थ्यादवयवानामपि निषेधाङ्गीकारात् तेषामेव तत्त्वे तु वाचनिकतदन्तविधिना समूहसंज्ञायामुक्तदोषा दुर्वारस्त्रतलोरापत्तिश्च। न चावयवनिषेधसामर्थ्यान्नैवमिति वाच्यम्। इतरार्थस्यैवाज्ञाताद्यर्थविवक्षायामकजादिव्यावर्त्तकतया तस्य चारितार्थ्यादतो नोक्तदोषः। एवं चाद्यनिषेधाभिप्रायेण समूहस्यायं निषेध इति कैयटप्रकाशाद्युक्तिर्न विरुध्यते। कौमुद्यां विहितविशेषणमुक्तमयुक्तं तु न, उपायस्योपायेति न्यायेन तस्याः सुयोजत्वात्। न च निषेधद्वयाङ्गीकारे न मानम्। अत्रैवाकज् हि न भवतीति भाष्योक्तेरेव मानत्वाद् इति रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम्। अत एव वक्ष्यति–समुदायात्प्राप्तेति। दिगिति। तदर्थस्तु उद्भूतावयवभेदसमूहस्येतरेतरद्वन्द्वे विशेष्यतयोपसर्जनसंज्ञाया अप्राप्त्या "द्वन्द्वे च" इत्यपि "न बहुव्रीहौ" इतिवदिति। समुदायादिति। ज्ञापिताद्वाचनिकाद्वा तदन्तविधेः। एतेनावयवप्रयुक्तो जायत एवेति सूचितम्।

आधारेति। विद्यमानयोरेव स इति भावः। इकारेणेति। तद्रूपस्य सर्वनामकार्यस्याभावादिति भावः।

शयः । अत एव—

वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।

इति भारविप्रयोगमसमञ्जसं मत्वा वीतजन्मरजस इति पठनीयमिति तैरुक्तम् । एतच्चेति । भाष्यकृता हि "टाङसि" इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितम् । "बहुवचने झल्येत्" "ओसि च" । तत "आङि" आङि च परेऽत एत्वं स्यात् । रामेण । तत "आपः संबुद्धौ च" एकारः स्यात् संबुद्धौ आङि ओसि च । न चैवमनेने-त्यत्र हलि लोपः स्यादिति वाच्यम् । अनादेशस्य नकारे परे विशिष्य विधानात् । तथा हि, "अ नापि" नकारे आपि च परेऽन स्यादित्यर्थः । सूत्रे अ इति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः । न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसम्भवाद्दिति । तथा च "जराया जरसन्यतरस्याम्" इति सूत्रे उक्तम् 'गोनर्दीयस्त्वाह–अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषया' इति । एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः ।

"पद्दन्नो" । अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः । ते च पदाद्यादेशानुरूपान्

शब्दरत्नम् ।

प्रत्याख्यायेति । प्रत्याख्यानेन चेदं ध्वन्यते—वक्ष्यमाणक्लेशपरिहारार्थं एवेकारो, न तु फलान्तरेऽभिनिवेष्टव्यमिति, अदादेशे त्वदिति च्छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति ।

ते चेति । ये निमित्ततयोपात्तास्ते शस्प्रभृतय इत्यर्थः । अनुरूपानिति । स्वार्थबो-

भैरवी ।

ननु भाष्यकृतेकारस्य प्रत्याख्यानमपि सूत्रकाररीत्या वृत्त्युक्तरूपमस्त्वित्यत आह—प्रत्याख्यानेनेति । वक्ष्यमाणः-योगविभागादिरूपः । एतेन यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्याद्भाष्य-कारसम्मतलक्ष्यातिरिक्तस्य रूपस्यासाधुत्वमिति ध्वनितम् ।

मूले-अत्र शस्प्रभृशतय इत्यादिना स्थानिलाभोपाय उक्तस्तत्र वाक्यभेदेन ते चेत्यादिना स्थानिलाभप्रदर्शनमधिकमेकवाक्यतयाऽप्युपपादनस्य कर्तुं शक्यत्वादेवञ्चैवं कथनं यत्तदोर्नित्य-सम्बन्धप्रदर्शनार्थमेवेत्याशयेनाह–ये निमित्तेति । आनुरूप्यप्रयोजकधर्मन्दर्शयति-स्वार्थेत्यादिना ।

भावप्रकाश ।

ननु भगवता प्रत्याख्यानेऽपि सूत्ररीत्या वृत्तिग्रन्थो युक्त एवात आह–प्रत्येति । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्ये तत्सम्मतलक्ष्यस्यैव सूत्रमतेऽपि कथंचिदपि साधनीयत्वस्यानुपदमेवोक्तत्वादिति भावः । क्लेशेति । योगविभागादीत्यर्थः । चोऽन्त्येत्यग्रे योज्यः(?) । तेन द्वयोः समुच्चयलाभः । ननु 'अत्र शस्' इत्यादिना पाददन्तेत्यवतारितम् । तत्र ते च निमित्ततयोपात्ता इत्यधिकम् । न च प्रकाशानुरोधेनान्त्यमुक्तम् । तत्रापि दोषसत्त्वादिति चेत् ? अत्र मान्याः–शस्प्रभृतिष्विति नादेशविशेषणं, शास्त्रप्रवृत्तिकाले तेषमभावेन पौर्वापर्याभावात् । स्थानिनस्तु नैवोपात्ताः । एवं च तेन स्थानिन एवोपात्ताः सप्तमी तु "शेषे लोपः" इतव-दितिभ्रमं निराचष्टे–अत्रेति । अत एव परत्र पाठः । स्थानिलाभे उपायमाह–ते चेतीत्याहुः । तत्र निमित्त-येत्युक्तिस्वारस्यस्य युक्तत्वेऽपि वाक्यभेदेन ते चेत्याद्युपपादनमयुक्तं, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्या-न्याय्यत्वात् । तद् ध्वनयन् व्याचष्टे–ये निमित्तेति । तदो यच्छब्दाकाङ्क्षत्वात् । मूले चो हेतौ । अत्र च यतो हेतोः पूर्वोक्ताश्शसादयो निमित्तयोपात्तास्ते इत्यर्थ इति भावः । एतेन तथा रत्नाकरादिग्रन्थाः प्रत्युक्ताः । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणादर्थविशिष्टशब्दस्यात्र शास्त्रे कार्यित्वादिना आश्रयण दुपस्थितोभयत आनुरूप्यमत्र विवक्षितमित्याह–स्वार्थेति । तेन चरणादीनामन्यवाचकपादादीनां च नेति भावः ।

प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह—पाद्दन्तेति । यद्यपि "शीर्षंश्छन्दसि" इत्यतोऽत्र 'छन्दसि' इत्यनुवर्तते, तथाऽपि भाषायामपि क्वचिद्भवति "मासश्छन्दसि" इति वार्तिके छन्दोग्रहणाद् ज्ञापकाद् इति वक्ष्यते । प्रामादिकमिति । तथा हि, "आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके" इति मन्त्रे मुखादित्यर्थः औचित्यात् । "वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरा स्यात्" इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च । एवं "हव्या जुह्वान आसनि" "आसन्यं प्राणमूचुः"इत्यादावपि । व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु । अत एव हरदत्तेनापि काशिकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम् ।

शब्दरत्नम् ।

धनसमर्थान्स्वसदृशवर्णवतश्चेत्यर्थः । वस्तुतो "वा शोकष्यञ्" इतिवद् व्यवस्थार्थमेवेति बोध्यम् । अनुवर्त्तते इति । अस्य 'इति प्राञ्चः' इति शेषः । ज्ञापकादिति । तन्निवृ

भैरवी ।

अर्थविशिष्टस्य शब्दस्यात्र शास्त्रे कार्यित्वेनाश्रयणादत्रार्थोपादानम् । चरणादिशब्दव्यावृत्तये-स्वसदृशेति । अनेकधर्मस्य सादृश्यप्रयोजकत्वस्य सम्भवे तत्त्यागोऽनुचित इति भावः । न च पदाद्यादेशानां वैकल्पिकतया चरणशब्दस्य पदादेशेऽपि पक्षे चरणशब्दस्य शसादौ प्रयोगः सिद्ध एवेति स्वसदृशवर्णवत इति व्यर्थमिति वाच्यम् । 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इति कोशाच्चरणशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति, यद्ययम्पदादेशश्चरणशब्दस्यापि स्यात्तदा 'तानि पन्दि पूजय' इति प्रयोगस्याप्यापत्तिरिति स्वसदृशेत्यस्यावश्यकत्वात् । किञ्चोदकशब्दस्येवाप्शब्दस्याप्युदन्नादेशे स्त्रीलिङ्गत्वस्यापि सम्भवेनास्मान्नान्तलक्षणक्लीबापत्तिरपि स्यात् । ननु स्वमते छन्दसीत्यस्यानुवृत्तिर्नास्तीत्यनुवर्त्तत इत्यनुपपन्नमत आह–अस्येतीति । अत्र स्यान्तम्पृथक्-

भावप्रकाश ।

स्वसदृशेति । भूयसा व्यपदेश इति न्यायात् सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानत्वाच्च सूत्रानर्थक्यापत्तेश्च किंचिदसादृश्येऽपि न स व्यवहारः किं त्वयमिति भावः । ननु छन्दसीत्यनुवृत्तौ "ये च तद्धिते" इत्यादावपि तदापत्तिः । न च विकल्पानुवृत्त्यर्थमावश्यकमण्डूकप्लुत्या निर्वाह इति वाच्यम् । मानाभावात्, तदाश्रयणे स्वरितत्वकल्पने गौरवाच्च । विकल्पानुवृत्तेरप्यनिष्टत्वाच्च । न च तत्र तदनुवृत्ताविष्टापत्तिः, हरदत्तकैयटाद्यसम्मतत्वात्, ये चेत्यत्रापि शीर्षंश्छन्दसि वेतिवार्त्तिकासङ्गत्यापत्तेश्च । अत एव केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषणमिच्छन्ति ।

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेय इवोरगाः ॥

इति काशिकाकृतोक्तम् । अत एव खण्डनकृता 'युक्तं चैतत्'इत्यादिनैतत्समर्थयता तत्रारुचिसूचनं कृतमिति चिन्त्यं मूलमत आह–अस्येतीति । तन्निवृत्तेरिति चेति ।

सरला ।

स्वार्थबोधनसमर्थानिति । तेन आसनशब्दस्य सकारादिघटितत्वेऽपि न आसन् आदेशः । स्वसदृशवर्णवत इति । तेन चरणशब्दस्य न पदादेश इति न कदाचित् 'पन्दि' इति नपुंसके रूपम् । एवं रात्रिशब्दस्य न निश् आदेशः । तथा च 'इदमहर्निशा गतम्' इत्यत्र निशादेशस्य स्थानिवद्भावेन रात्रिशब्दत्वमादाय 'रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्' इति रुत्वं न । एवञ्च पदादिविशिष्टत्वं पदाद्यनुरूपत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च–स्वबोध्यार्थबोधकत्वम्, स्वघटकव्यञ्जनघटितत्वमेतदुभयसम्बन्धेनेति फलितमिति तदाशयः । व्यवस्थार्थमेवेतीति । शसादिषु पादादीनां पदादीनां च प्रयोगः, सुटि च पादादीनामेव प्रयोगो न पदादीनामिति प्रयोगव्यवस्थार्थमित्यर्थः । अत एव "शीर्षंश्छन्दसि" इति सूत्रभाष्ये "शीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्" इत्युक्तम् ।

"अल्लोपोऽनः"। अत्र प्राञ्चः–अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति। तथा सति 'तक्ष्णा'इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात्। भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य इति व्याख्याने तु 'अनसा, मनसा'इत्यादौ स्यात्। तन्त्रावृत्त्यादिनाऽन्नन्तस्य भस्यानोऽकारस्येति व्याख्यानेऽपि'अनस्तक्ष्णा'इत्यादौ अतिव्याप्तिरेवातो व्याचष्टे–अङ्गावयव इत्यादि। भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषोऽङ्गं चेति द्वयमनो विशे·

शब्दरत्नम्।

त्तेरिति भावः। अत एव भाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता।

तथा सतीति। प्राचीनसंमतव्याख्यादरे इत्यर्थः। **भस्येत्यनेनेति**। अङ्गस्येत्येतत्सहितेनेत्यर्थः। एतेन भत्वस्य वृषणोऽप्रत्ययत्वस्वश्वशब्दयोरपि विधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेप इत्यपास्तम्। **अङ्गं चेति**। अधिकारलब्धमिति भावः। ननु भत्वस्य तत्सूत्रे "यस्मात्प्रत्ययविधिः" इत्यनुवृत्त्याऽङ्गनिष्ठत्वेन तेनाङ्गनिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य

भैरवी।

पदम्। अत एव–छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तिदोषादेव।

मूले–अत्र प्राञ्च इति। काशिकाकृदादयः। तथा सतीति। एतादृशव्याख्याने सतीत्यर्थकं यदुक्तन्तस्य वैयर्थ्यन्दोषोपपादनमात्रस्योचितत्वादत आह–प्राचीनेति। एतेन यद्यपि मया तस्यादरः कृतस्तथाऽपि तद्दुष्टमिति ध्वनितम्। एतेन–अङ्गस्येत्येतत्साहित्यकथनेन। अत एव मूले अङ्गञ्चेतीत्यभिहितम् अङ्गस्येत्यस्याप्रक्रान्तत्वशङ्कानिरासायाह–अधिकारेति। एवं सति वृषणश्च इत्यत्राल्लोपाभावोऽपि द्रष्टव्यः। अत्राङ्गस्येत्यस्याधिकारलब्धत्वकथनेन भस्येत्यस्यापि तथैव लाभ इति ध्वनितम्। नन्वत्राङ्गस्य भस्येत्यस्य च यद्यप्यधिकाराल्लाभस्तथाऽप्यङ्गस्य भस्यान इत्येवार्थः स्यान्न तु प्रत्ययविशेषस्य ततो लाभः। आक्षेपेणेति चेत्कोऽसावाक्षेपः, अनुमानं वा भसंज्ञासूत्रेणैकवाक्यता वा? तत्राद्यः पक्षो न युक्त इत्याशयेनाशङ्कते–नन्विति। अनुमानमत्र प्रत्ययविध्युपादानम् असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरं भाङ्गपदोद्देश्यत्वादित्येवङ्कार्यम्। तदवयवस्य तत्त्वालाभ इति। तस्य पक्षतावच्छेदकत्वन्न तु पक्षत्वमिति भावः। किञ्च पदभेदेनोद्देश्यताभेदान्न पदयोर्द्वित्वेन हेतुतावच्छेदकत्वमिति भत्वादिनैव तत्त्वं वक्तव्यम्।

भावप्रकाश।

प्राञ्च इति। कैयटवृत्त्यादय इत्यर्थः। तथा चात्रोपन्यासोऽस्य नोचित इति भावः। मुख्यं बीजं ध्वनयितुमाह–**अत एवेति**। छन्दोग्रहणवैयर्थ्यादिवेत्यर्थः। **भाष्ये इति**। एतेन भाष्ये तु छान्दसमेवैतदिति स्थितमिति हरदत्तोक्तिः, ततस्तदनुवृत्तेश्छान्दसमेतदिति भाष्यमिति प्रकाशोक्तिर्मूलानुयायिरत्नाकरदण्ड्याद्युक्तिरपास्ता।

मूले प्राञ्च इति। काशिकाप्रक्रियाकृत इत्यर्थः। अत एव बहुत्वोक्तिः। ननु तत्र तत्र लोपापत्तेरिति वाच्ये तथा सतीत्यधिकमत आह–**प्राचीनेति**। तथा च तदादरे दोषेण तस्य दुष्टत्वं फलितमिति भावः। **एतेनेति**। तत्साहित्यनिवेशेनेत्यर्थः। एतेनाङ्गेनापि प्रत्ययाक्षेपादुक्तार्थलाभ इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेन तावता प्रत्ययसामान्यलाभेऽपि विशेषालाभाद् ज्ञानगौरवाच्चेति ध्वनितम्। एतेन भाष्यरीत्या कार्यकाले तदुपस्थितेरेवाक्षेपपदार्थत्वेन शङ्कासमाध्योरयुक्तत्वमिति मन्दोक्तमपास्तम्। तथाऽर्थस्यैतच्चेत्यनेन वक्ष्यमाणतयाऽत्र प्रसिद्धतरत्वेनानुमानादेरेव ग्रहणेनान्त्योक्तेरयुक्तत्वात्। अत एव नन्वित्यादितदवतरणसङ्गतिरिति दिक्। **विधानादिति**। तथा च तादृशप्रत्ययपरत्वाभाववति भत्वसत्त्वेन व्यभिचारान्नाक्षेपसम्भवः। एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्यादिग्रन्थाः परास्ता इति भावः। **लब्धमिति**। एतेन भस्येत्यपि तथेति सूचितम्। नन्वाक्षेपोऽत्रानुमानादि भसंज्ञासूत्रेणैकवाक्यता वा। नाद्य इत्याह–**ननु भत्वस्येति**। **तत्सूत्रे इति**। यचि भमित्यत्रेत्यर्थः। अन्त्येऽपि यथोद्देशः कार्यकालो

षणम् । अन् तु अकारस्य, अतो नोक्तदोष इति भावः । एतच्च "ष्यङः संप्रसारणम्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

शब्दरत्नम् ।

तत्त्वालाभः । किं चानो विशेषणेऽपि 'विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे' इति निर्दिष्टपरिभाषाऽनुपस्थितेरनन्तरत्वेनान्वयाभावात् दोषो दुर्वार इति चेत्तत्राह—एतच्चेति । तथा च भाष्यम्—"एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं "भस्य" इत्युपस्थितमिदं भवति "यचि भम्" इति, तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः, अना चाकारम् । यजादिस्वादिपरस्यानोऽकारस्य" इति । तस्यायं भावः—कार्यकालपक्षे "भस्य" इति श्रुते भपदार्थजिज्ञासायां "यचि भम्" इत्युपस्थितेन शक्तिग्रहे

भैरवी ।

एवञ्च वृषण्वस्वश्वयोरित्यनेन ययोर्भसंज्ञा तयोरपि भत्वावच्छिन्नोद्देश्यत्वसत्त्वेन तत्र निरुक्तसाध्याभावेन व्यभिचारः । एवं पदशब्दोद्देश्यत्वस्य राजभ्यामित्यत्रैव व्यभिचारः । न द्वितीयः, यथोद्देशपक्षे संज्ञाशास्त्रस्य पृथगेव वाक्यार्थबोधेनैकवाक्यताया अलाभात् । कार्यकालपक्षेऽपि वाक्यैकवाक्यता न पदैकवाक्यतेति निरुक्तार्थालाभाच्च । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया तद्विशेषणताया न्याय्यत्वाच्चेति । परोक्तमनूविशेषणत्वमभ्युपगम्याप्याह—किञ्चेति । दोषः-अतिव्याप्तिः । भाष्यमिति । एतच्च भाष्यन्तस्मिन् सूत्रे "अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य"इति परिभाषायाः प्रयोजनखण्डनावसरे प्रवृत्तम् । ननु प्रत्ययस्याङ्गसाकाङ्क्षत्वमेव "अङ्गस्य"इति सूत्रभाष्ये "परस्परम्प्रत्यङ्गं प्रत्ययसंज्ञाऽभावात्"इत्यनेन दर्शितमित्यनूविशेषणत्वङ्कथमत्रोक्तमत आह—तस्यायम्भाव इति । श्रुते—अधिकारतो लब्धे । जिज्ञासायामिति । एतेन भपदस्य श्रवणमात्रेण कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन यस्येयं संज्ञा कृता तस्यार्थस्योपस्थितिसत्त्वात्पुनर्वाक्यार्थबोधस्य नापेक्षेति निरस्तम् । कार्यकालपक्षेण काल्यते स्वसन्निधिम्प्राप्यते इति व्युत्पत्त्या कार्यविधायकशास्त्रघटकसंज्ञाशब्दघटितं यत्संज्ञासंज्ञिभावसम्बन्धबोधकं शास्त्रं तस्य जिज्ञासां जनयित्वोपस्थितिः कार्यते इत्येव "भस्येत्युपस्थितमिदम्भवति यचि भम्" इति भाष्येण लभ्यते । तच्छास्त्रोपस्थितिमात्रेण विधायकशास्त्रवाक्यार्थबोधासम्भव इति पुनस्तत्र संज्ञासूत्रेण वृत्तिग्रहो भव-

भावप्रकाश ।

वा ? नाद्यः, तत्रैकवाक्यताया अभावात् । सामग्रीसत्त्वेऽवान्तरवाक्यार्थबुद्धावबाधकेन वाक्यैकवाक्यत्वाच्च । एतेनान्त्योऽपि निरस्तः । किं च प्रत्ययस्याङ्गांश उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैवान्वयौचित्यात् । तुष्यतु दुर्जनन्यायेन मूलरीत्या दोषमाह—किञ्चेति । दोषः—अतिव्याप्तिः । भाष्यमिति । अनन्त्यविकारे इत्यस्य फलकथनप्रघट्टकेऽत्र फलं मूलकृद्रीत्या 'अनस्तद्गा'इत्यादावप्रवृत्तिरूपमुपन्यस्य तत्खण्डकमित्यर्थः । स्थितं द्रष्टव्यमिति पाठः । एवं स मान्यमुक्त्वा विशिष्याह—भस्येतीति । परस्यान इति । तत्परस्यानो योऽकारस्तस्येत्यर्थः । नन्वस्य भाष्यस्य मूलसमत्वेनानिर्वाहस्तद्वस्थ एवात आह—तस्यायमिति । अत्र मान्याः—कार्यकाले एकवाक्यतेति निर्विवादम् । सा च पदानां, न वाक्ययोः । यत्र भशब्दस्तत्र यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि यचीति चोपतिष्ठते इति सूत्रार्थः । तत्र चोपस्थितपदानां यथेष्टमभिसम्बन्धः । यथा ज्योतिष्टोमराजसूयादिपदानां यागविधौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिर्न तु यन्न दुःखेनेत्यादिभिः स्वर्गशब्दार्थावगमवद्वाक्यान्तरेण, तथाऽत्र पक्षे भादिशब्दानाम् । एतेन प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैव यचीत्यादीनामन्वय उचित इत्यपास्तम् । भाष्यप्रामाण्येन लक्ष्यानुरोधेन चेदृशे विषये उत्थाप्याकाङ्क्षयैवान्वयाङ्गीकारादिति । तत्प्राचामनुरोधेन । तथेष्टत्वे हि यचिभमिति न वदेत्, यचीत्येव वदेत् । किं च पदैकवाक्यतयाऽन्वयेऽपि स्वोपस्थापकोपस्थापिते यतः प्रत्ययविधिस्तदादावेवान्वयापत्तिर्भाष्यप्रामाण्यात्तु मदुक्तार्थ एवोचितः । तद् ध्वनयन्नन्यथा तदाह—कार्येति । श्रुते इति । अधिकारलब्ध इत्यर्थः । सायांचे

शब्दरत्नम्।

वृत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुरोधेन तन्त्रादिन्यायाश्रयणाद् यचीत्यस्यान्विशेषणताऽपि। विधौ परिभाषेति न्यायस्तु "इको गुणवृद्धी" "अचश्च" इति व्यतिरिक्ते नास्त्येव, "उदात्तस्वरितयार्यण" इत्यादावुदात्तस्वरितस्थानिकयण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति। एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्यामः।

यदि तु अदमुयङ्ङित्यर्थमनन्त्यविकार इति परिभाषाऽऽवश्यकी, तयैव अनस्तक्ष्णेत्यादौ व्यावृत्तिः। अत्र सान्तमहत इत्यादौ चानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषास्वीकार एवोचितः। भाष्यन्तु वार्तिकोक्तफलानां अन्यथासिद्धिप्रदर्शनमात्रपरम्। अत एव यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्येति भाष्ये उपसंहृतम्। यत्तु "न सम्प्रसारणे" इति सूत्रे "नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि" इति भाष्यं, तत्तु "न सम्प्रसारणे" इत्यादेरेव ज्ञापकात्प्रयोजनाल्पत्वसूचकमित्युच्यते, तदाऽस्तु अङ्गविशेषणमेव तदित्याहुः।

भैरवी।

ति। स च प्रकृतोपयोग्येव। शास्त्रान्तरे पुनस्तथा जिज्ञासायाम्पुनरप्येवमेव कल्पनेति। एतद्वाक्यार्थबोधकाले—विधायकशास्त्रार्थबोधकाले। अन्विशेषणताऽपीति अपिनाऽङ्गविशेषणतायाः समुच्चयः। एवञ्चोभयविशेषणत्वं सकृदुपस्थितिमात्रेण न सम्भवत्यतस्तन्त्रादिन्यायाश्रयणम्। अत एव भस्याङ्गस्यानोऽकारस्यासर्वनामस्थानपरस्येति व्याख्यानस्योपपत्तिः। यदुक्तम्प्राग्विधावित्यादि, तन्नेत्याह—विधाविति। एतच्च—तस्याः परिभाषायाः सार्वत्रिकत्वन्नास्तीत्येतच्च। तत्र विधीयत इत्यस्याध्याहारेण तद्विषयताया उचितत्वादिति भावः। अत्रेदन्तत्वम्—तस्यायम्भाव इत्यत्र तच्छब्दोपादानेन "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रस्थम्भाष्यमेकदेश्युक्तिः, प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणत्वस्यैव न्याय्यत्वात्, आकडाराधिकारीयभपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वाच्च। तथा च प्रकृतविषये दोषाभावोऽनन्त्यविकार इति परिभाषयैव सम्पादनीय इति।

भावप्रकाश।

ति। अन्यथा श्रवणमात्रेणोपस्थितिर्न स्यादिति भावः। **वृत्ते इति**। प्रकृतविषयके इति भावः। **यचीत्यस्येति**। उपस्थितत्वादिति भावः। अपिः भिन्नवाक्यीयाङ्गविशेषणत्वसमुच्चायकः। एतेन मूलमनूद्य तत्र प्राचां ग्रन्थे हि भस्येत्यतो विशेषणम्। तदर्थश्च कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यजाद्यसर्वनामस्थानपरस्येति। तत्परत्वं च येन नेति न्यायेन मात्राव्यवहितस्यातो गृह्यते तेनोक्तदोषाभावात्। एवं व्याख्यानेऽन इत्यस्याङ्गेन सामानाधिकरण्यान्वयोऽनुकूलः। अङ्गावयवस्येति व्याख्याने तु वैयधिकरण्यान्वयापत्तिरिति खण्डनकृदुक्तम्। भाष्यकृता परिभाषां विनाऽपि सिद्धिरुक्तेति स एव पक्षः सर्वैरुक्तः। वृत्तिकृता तु तामाश्रित्य यथोद्देशेऽपि तथा व्याख्यातम्। एवं च प्राचां व्याख्यायाः पक्षद्वयेऽपि सम्भवात् कौमुद्युक्तव्याख्यायास्तु कार्यकाले एव सम्भवादेतदाश्रित्य नव्योक्तं तत्खण्डनमनुचितमिति मन्दोक्तं चापास्तम्। **इको गुणेति**। तत्र विधीयते इत्यध्याहारेण तन्मूलकत्वादिति भावः। **नास्त्येवेति**। फलाभावादिति शेषः। इत्वसिद्धिं निराचष्टे—**उदात्तेति**। नन्वेवमुदीचामात इत्यत्र स्थानेग्रहणानर्थक्यं, तद्धि तज्ज्ञापकत्वे सार्थकमिति चेद्? व्यर्थमेव तत्। स्थानसम्बन्धोऽन्तरङ्गत्वलभ्यो न परिभाषालभ्य इत्यस्य षष्ठीस्थाने इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवश्च। अत एवान्विशेषणत्वेऽप्यव्यवधानलाभादुक्तभाष्यसङ्गतिस्तदाह—**एतच्चेति**। तस्यायं भाव इत्यत्र तस्येत्यनेनारुचिः सूचिता। एकदेश्युक्तिरियमङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वेन तथाऽर्थस्यैवौचित्यात्, आकडारात्संज्ञासु कार्यकालपक्षाभावस्य सिद्धान्तितत्वाच्चेति। एवं च तयैवावश्यिकयाऽत्र निर्वाह इति प्राचोक्तं व्याख्यानमेव युक्तमिति दिक्।

"रषाभ्याम्"। पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव, अखण्डमिति यावत्। तत्र यथा स्यात्तेन समासे न भवति।

शब्दरत्नम्।

सामर्थ्यादिति। निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थयोरसम्भवादिति भावः। **अखण्डमिति।** तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वम्। तेन 'मातृभोगीणः' इत्यत्र णत्वसिद्धिः। केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वा तत्त्वाभावात्। अत एव "आत्मन्विश्व-

भैरवी।

मूले सामर्थ्यादित्यस्य पदपदोपादानेत्यादिः। अत एवाह–निमित्तेत्यादि। तेन विभिन्नपदस्थानाम्मातुर्नमनमित्यादौ णत्वाभावः सिद्धः। नन्वेकपदस्थत्वं यत्र निमित्तनिमित्तिनोस्तत्र णत्वमित्येतल्लब्धन्तावता रामनामेत्यत्रातिप्रसङ्गवारणासम्भव इत्यत आह–तत्त्वञ्चेति। न च निमित्तिमत्त्वं विधीयमानस्य णकारस्य, न तु नकारस्येति कथन्निमित्तस्थानिनेरेकपदस्थत्वस्य लाभ इति वाच्यम्। स्वप्रयोज्यकार्योद्देश्यत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वमाश्रित्येनि प्रत्ययस्य स्वीकारात्। निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदघटितं यत्तद्भिन्नं यत्पदन्तदवयवत्वं यत्र द्वयोस्तत्र णत्वमित्यर्थः। तेन-निमित्तिमति पदत्वविशेषणेन। तत्त्वाभावादिति। पदत्वाभावादित्यर्थः। "आत्मन्विश्व"इत्यनेन खप्रत्ययस्य मातृभोगशब्दाद्विधानेन तदर्थविशिष्टस्वार्थबोधकत्वमेव तस्य, न तु भोगशब्दमात्रार्थविशिष्टस्वार्थबोधकत्वमिति वक्ष्यमाणपदत्वाभावः स्पष्ट एव। अत एव-उक्तस्य समान-

भावप्रकाश।

असम्भवादिति। तथा च तत्सामर्थ्यादिकत्वे लब्धे एकपदवृत्तिनिमित्तनिमित्तिनोः सतोर्णो भवतीत्यर्थलाभेन मातुर्नमनमित्यादिवाक्यवारणेऽपि रामनामेत्यादिवारणाय समानेति, तच्च एकपरमिति भावः। यत्तु दण्डी–निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववत्त्वं समानपदत्वमिति। तन्न, रामेण यूष्णः मातृभोगीण इत्यादिसिद्धावपि रामनामेत्यादावुत्तरपदत्वे चेति प्रत्याख्यानरीत्याऽतिव्याप्तेः। सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे गन्धर्वगानमित्यादावतिव्याप्तेश्च। एतेन न बहुव्रीहिः, किं तु कर्मधारय इत्यप्यपास्तम्। आद्ये समुदायप्रकृतिमादायापि दोषापत्तेश्च। पदत्वस्य क्लेशतोऽप्यनादराच्च सुपर्वणेत्यादावव्याप्त्यापत्तेश्च। यत्तु रत्नाकरकृद्–निमित्तस्य निमित्तिमत्पदस्थत्वमेव समानपदस्थत्वमिति। तन्न, रामनाम गन्धर्वगानमित्यादावतिव्याप्तेः। अन्यथा मातृभोगीण इत्यादावव्याप्तेः। अत्र मान्याः–अखण्डत्वं चात्र रेफषकारानधिकरणसमभिव्याहृतपदावृत्तित्वमित्याहुः, तत्प्राचामनुरोधेन। तस्य नकारनिष्ठत्वेऽपि पदानिष्ठत्वादखण्डत्वं चेति विशेष्यविरोधापत्तेः। तदेतत्सर्वं ध्वनयन्नत्राह–**तत्त्वं चेति।** अखण्डत्वं चेत्यर्थः। तदनधिकरणत्वं निमित्तिमत्त्वं च पदविशेषणमिति भावः। तथा विवक्षायां पदत्वनिवेशफलमाह—**तेनेति। इत्यत्रेति।** इत्यादावित्यर्थः। मात्रकेवलशब्दौ स्पष्टार्थौ। **तत्त्वाभावात्**–पदत्वाभावात्। एवं निवेशेनात्र णत्वकरणे बीजमाह–**अत एवेति।** नन्वाद्यविशेषणाभावे रामेणेत्यादौ न दोषः, निमित्तिमतोऽपदत्वान्निमित्तिमत्पदस्-

सरला।

तत्त्वमिति। अखण्डपदत्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वम्। 'रामनाम' इति विशिष्टपदस्य निमित्तं रेफस्तदनधिकरणं निमित्ती नकारस्तद्वत् पदं 'नाम' इति, तद्घटितत्वमेव न तु तदघटितत्वमिति न णत्वम्, 'मातृभोगीणः' इत्यस्य च तद्धितविशिष्टस्य निमित्तम् ऋकारस्तदनधिकरणं पदं भोग इति, न तद् निमित्तिमत्, यच्च निमित्तिमद् भोगीन इति, न तत्पदमिति निमित्तानधिकरणन्निमित्तिमत्पदमुदासीनं तदघटितत्वमेवेति तत्र णत्वसिद्धिः। न चैवं 'रामनरेण' 'परमाग्नीध्रेण' इत्यादौ 'नर' 'आग्नीध्र' इत्यनयोर्निमित्तभूतरेफघटितत्वेन निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदत्वं तयोर्नास्ति किन्तूदासीनस्य 'नाम' इत्यादेरेवेति तदघटितत्वेन 'रामनरेण' 'परमाग्नीध्रेण' इत्यनयोरखण्डपदत्वापत्त्या 'नर' 'आग्नीध्र' घटकनकारस्थाने णत्वापत्तिरिति वाच्यम्, निमित्तविशिष्टनिमित्तिमत्पदाघटितत्वमखण्डपदत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च—स्वोत्तरत्वं, स्वाघटितपदघटकत्वमेतदुभयसम्बन्धेनेति विवक्षणेनादोषात्। तथा हि, निमित्तपदेन

शब्दरत्नम् ।

जन" इति सूत्रस्थम् "आचार्यादणत्वं च" इति चरितार्थम् । सुपर्वणेत्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति । पदं चात्र लोके विभक्तीतरानपेक्षयाऽर्थबोधकत्वेन दृष्टम् । तेन गन्धर्वगानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि णत्वं न । क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दस्तु संज्ञाभूतोऽखण्ड इति तस्य ऋवर्णात्परस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता नासङ्गतेत्याहुः ।

भैरवी ।

पदत्वाश्रयणादेव । चरितार्थमिति । तावन्मात्रेणातिप्रसङ्गवारणासम्भवादणत्वमित्यावश्यकमिति भावः । इत्यादिसिद्धये–णत्वघटितप्रयोगस्य सिद्धये । नन्वत्र पदत्वम्पारिभाषिकमुतार्थवत्त्वमात्रम् । नाद्यः, गन्धर्वगानं रामनमनमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेनोत्तरपदस्य पारिभाषिकपदत्वाभावाण्णत्वापत्तेः । नापि द्वितीयम्, रामेणेत्यादावेव णत्वासिद्धेरत आह–पदं चात्रेति । अत्र–उक्तसमानपदत्वलक्षणे । अर्थबोधकत्वम्–अर्थबोधजनकसमुदायघटकत्वम् । तच्च विभक्तिसहकारेण यस्य बोधकता तद्घटके खप्रत्ययेऽप्यस्तीति मातृभोगीण इत्यत्र णत्वाप्राप्तिरतोऽभावद्वयनिवेशः । तेन–उक्तरूपस्य पदत्वस्य लक्षणघटकत्वेन । निमित्तानधिकरणत्वन्निमित्तानवयवकत्वम्, तच्च मातृभोगीण इत्यत्र भोगशब्देऽस्तीति तदनवयवकत्वरूपन्तदघटितत्वं समुदायस्य नास्तीत्यत्र णत्वन्न स्यादतो–निमित्तिमदिति । ननु 'वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त' इति पक्षे ऋकारात्परस्य णत्वे क्षुभ्नादिगणे नृनमनशब्दपाठस्य ज्ञापकता भाष्ये उक्ता, सा निरुक्तस्याखण्डपदत्वस्याश्रयणे कथं सङ्गच्छेत । तत्र भवत्सम्मताखण्डपदत्वस्याभावेन णत्वप्राप्त्यभावादत आह–क्षुभ्नादिष्विति । संज्ञाभूत ऽखण्ड इति । अनेन पूर्वोत्तरसमुदायस्य संज्ञात्वसूचनेन "पूर्वपदात्संज्ञायामगः"इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्ध्वनिता । "छन्दस्यृदवग्रहात्"इत्यस्य तु न प्राप्तिरत्रावग्रहस्यादर्शनात् । भाष्यो·

भावप्रकाश ।

पत्वाच्च । अत एव मातृभोगीण इत्यादौ न दोषोऽत आह–सुपर्वेति । तदनधिकरणत्वं च तदनवयवकत्वम् । तत्र मातृभोगीण इत्यादौ तदनधिकरणसुभोगरूपपदघटितत्वात्तत्सिद्धये–निमित्तिमदिति । ननु किं पारिभाषिकं पदत्वमुतार्थवत्त्वम्? नाद्यः, रामनमनमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे णत्वापत्तेः । इष्टापत्ति तु न, पक्षान्तरे तदप्राप्तेः । एतेन प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे णत्वं, सुबन्तेन समासे तु नेति विवेक इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । नान्त्यः, रामेण मातृभोगीण इत्यादौ णत्वासिद्धेरत आह–पदं चेति । लक्षणेति भावः । अत्रेति । अनेनान्यव्यावृत्तिः । अनपेक्षयेति । अभावद्वयनिवेशफलमर्थवत्सूत्रोक्तरीत्या बोध्यम् । प्रत्ययस्य भोगीनेत्यस्य चातत्त्वान्न प्रागुक्तदोष इति भावः । अपिस्तदुत्तरसमासस्मुच्चायकः । नन्वेवं क्षुभ्नादौ नृनमनशब्दपाठो व्यर्थो यौगिकत्वादत आह–क्षुभ्नेति । न च तत्र छन्दस्यृदवेति प्राप्तिः, ईदृशे विषयेऽवग्रहाभावात् । तद् ध्वनयन्नाह–तस्येति । वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणमिति पक्षे इति भावः । आहुरिति । अत्रारुचिबीजं तु तस्य तत्त्वे तदसाङ्गत्येऽपि तत्र संज्ञात्व·

सरला ।

रामघटकस्य परमघटकस्य वा रेफस्य ग्रहणे तदुत्तरत्वं नरघटके आग्नीध्रघटके वा नकारे वर्तते, एवं तदघटितं पदं नर इति आग्नीध्र इति वा तद्घटकत्वमपि तत्र नकारे इति निमित्तविशिष्टो निमित्ती नर आग्नीध्र घटकनकारस्तद्घटपदं नर इति आग्नीध्र इति वा तद्घटितत्वमेव रामनर परमाग्नीध्र इत्यस्य, न तु तदघटितत्वमिति नाखण्डपदत्वम् । यत्तु निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वरूपे अखण्डपदत्वपरिष्कारे दोषमुद्भाव्य निमित्तविशिष्टस्य नस्य णत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च–स्वोत्तरत्वं, स्वाघटितपदाघटकत्वमेतदुभयसम्बन्धेनेति णत्वविधायकसूत्रस्यार्थविवक्षणेन राम–परमघटकरेफमादाय द्वितीयसम्बन्धाभावाद् नर आग्नं अशब्दावयवरेफस्य ग्रहणे तु पूर्वसम्बन्धाभावात्तन्निराकरणमिति, तच्चिन्त्यम्, प्रकारान्तरेण दोषवारणेऽप्यखण्डपदत्वस्यानिर्वचनादिति ।

रामनाम। यूष्ण इति। यूषो मण्डः।

मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः।

इति दर्शनात्। इति पक्षे त्विति। एतेन पञ्चमीसमासस्य पाक्षिकतां ध्वनयति। तथा हि, भाष्ये–बेभिदिता, माथितिकः, अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तम्। तच्चान्यथा सिद्धम्। "एकाच उपदेशे" इत्यत्र विहितविशेषणादेव बेभिदितेत्यत्र

शब्दरत्नम्।

मण्ड इति। तद्विशेष इत्यर्थः। बेभिदितेति। बेभिद्यतेर्यङन्तात्तृचि अल्लोपयलोभैरवी।

क्तेति। "एओङ्" सूत्रे इत्यादिः। वस्तुतस्तु यदीयमखण्डा नशब्दान्तसंज्ञा तदा संज्ञात्वभङ्गापत्त्या तत्र णत्वाभावस्य सिद्धौ गणे तस्य पाठो व्यर्थ एव स्यादिति तस्य यौगिकत्वमेवास्ति, न तु संज्ञात्वम्। न चैवं सति पाठस्य वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम्, तेन निरुक्तस्याखण्डपदत्वस्य "रषाभ्याम्" इति सूत्रे सत्ताऽस्तीति बोधनद्वारा विध्यप्राप्तिरेव बोध्यते। अत एवाह–इति भाव इति। नन्वेतादृशाखण्डपदत्वमेव यदि णत्वप्रवृत्तिसम्पादकं, तदा सर्वनाथरघुणेत्यत्र निमित्तानधिकरणनिमित्तमन्नाथपदघटितत्त्वस्य समुदाये सत्त्वाण्णत्वं न स्यादिति चेत्? न, पदे निरुक्ताखण्डत्वन्निरुच्य नकारे तत्स्थत्वनिवेशापेक्षया लाघवान्नकार एव निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदावयवत्वविशेषणविवक्षासत्त्वेनादोषात्। नचैवमपि रघुनरेणेत्यत्र नरशब्दावयवस्य नस्य णत्वन्दुर्वारमिति वाच्यम्। निमित्तिमत्त्वमित्यत्र निमित्तिमत्त्वन्नकारे निविष्टन्तच्च स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन रेफषकारान्यतरत्वरूपमेव। एवञ्च यस्य स्वपदेनोपादानन्तत्र तस्यैव प्रत्यासत्त्या निमित्तानधिकरणेत्यत्र निमित्तपदेन ग्राह्यतया नरशब्दाद्यनकारस्य परेण रेफेण निमित्तत्वव्यवहार एवं नेति यद्रेफव्यक्तिमादाय निमित्तत्वव्यवहारस्तस्य नकारस्य तद्व्यक्त्यनधिकरणत्वस्य नरशब्दे सत्त्वेनादोषात्।

ननु मण्डशब्दस्य तण्डुलैर्निर्मिते द्रवे प्रसिद्धेर्मुद्गामलकयूषस्त्विति परवाक्यविरोधो यूषो मण्ड इति व्याख्याने प्राप्नोतीत्यत आह––तद्विशेष इति। एवञ्च यथा तण्डुलजलनिर्मिते यूषव्यवहारस्तथा मुद्गैः कृतेऽपि यूषव्यवहारस्यायुर्वेद एव सुप्रसिद्धतया न परवाक्यविरोध इति भावः। मूले–पाक्षिकतामिति। तस्यानित्यत्वादनाश्रयणेऽपि तत्साधनीयकार्यस्य प्रकारान्तरेण सिद्धतामित्यर्थः। तामेवाह––तथा हीत्यादिना। तस्यानित्यत्वे प्रमाणन्तु "निष्ठायां सेटि" इति सूत्रे इटि कृते एव णिलोपो, न तु ततः प्रागिति कालावधारणार्थकसेड्ग्रहणमिति

भावप्रकाश।

भङ्गभियैव णत्वाभावे सिद्धे तत्र तत्पाठानर्थक्यमेवेति। तस्मादीदृशसमानपदत्वविवक्षासूचनद्वारा विधेरप्राप्तिबोधक एव स न तथेति तत्त्वं बोध्यम्।

ननु यूषो न मण्डः, तयोर्भेदस्यायुर्वेदादावुक्तत्वात्। तथा हि, वृद्धसुश्रुतः—

तण्डुलैश्च कृतो मण्डः साधनं तस्य कथ्यते। सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता॥
विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा। अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे॥
चतुर्दशगुणे मण्डो यवागूः षड्गुणेऽम्भसि। स्याद्वितः साधितो यूषस्त्वष्टादशगुणे जले॥ इति।

नलः—

भृष्टमुद्गदलानां तु पलैकेन विपाचितः। पूतोपनीतविदलस्तनुर्यूषः कृताकृतः॥ इति च।

अत एव "मण्डस्तु त्रिविधो ज्ञेयः" इत्यादिना मण्डवर्गे लाजमण्डादिकथनेऽपि यूषानुक्तिरग्रे पार्थक्ये मुद्गयूषाद्युक्तिरत आह–तद्विशेष इति। एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदण्डद्युक्तमपास्तम्। अल्लोपेति। नित्य-

इण्निषेधो न । मथितं पण्यमस्येति विग्रहे ठकि ठस्येकादेशे "यस्येति च" इत्य-

शब्दरत्नम् ।

पयोः "एकाच उपदेशे" इति निषेधादिण् न स्यात् । पञ्चमीसमासे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः । एवमितरयोः कादेशजुसोरभावो बोध्यः । विहितविशेषणेति । एवं च स्थानिवत्त्वं विनाऽपि तदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः । विहितविशेषणत्वं चास्य "एकाचो द्वे" इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि यङ्लोपे बेभिदितेत्यत्र यङन्तात्तृचि इट्प्रतिषेधमाशङ्क्यैकाचोऽङ्गादिति व्याख्यानेन परिहृतम् । तद्भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे बिभित्सतीत्यादौ दोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशेऽपि सम्बन्धे बेभिदितेत्यादावपि परिहारासम्भवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकम् । प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ्गत्वादङ्गादित्यनेनेदं सूचितम् । विहितविशेषणे च बिभित्सतीत्यादावदोषेणैकाजंशे उप-

भैरवी ।

वक्ष्यते । स्पष्टञ्चेदङ्क्रुदन्ते मूले । निषेधादिति । भिदेरेव द्विःप्रयोगसत्त्वेन तस्योपदेशे एकाच्त्वादिति भावः । पञ्चमीसमासे । "अचः परस्मिन्पूर्वविधौ"इति सूत्रे पूर्वविधिशब्दे पूर्वस्माद्विधिरिति पञ्चमीसमासे । इतरयोः—माथितिकः अपीपचन्नित्यनयोः । तदप्रवृत्तिरिति । इण्निषेधाप्रवृत्तिरित्यर्थः । यत्तु पञ्चमीसमास आवश्यक इति तेनैवेष्टसिद्धौ विहितविशेषणाश्रयणे प्रमाणाभाव इति । तन्न, बिभित्सतीत्यस्य सिद्ध्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात्, भाष्यकारसम्मतत्वाच, इत्याशयेनाह--विहितविशेषणत्वञ्चेति । परिहृतमिति । अत्र ह्यावृत्त्या द्व्यच्कमङ्गन्न त्वेकाजिति निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः । यथाश्रुतत्वे–एकाचोऽङ्गात्परस्य वलादेरार्द्धधातुकस्येड् न स्यादित्यर्थकत्वे । दोषवारणाय–इण्निषेधानापत्तिरूपदोषवारणायेत्यर्थः । सम्बन्ध इति । तथा सति य उपदेशे एकाच् ततः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्येड् न स्यादित्यर्थः । बेभिदितेत्यादावपीति । सौलभ्यार्थकैवकारार्थकोऽत्रापिशब्दः । तस्य–एकाचोऽङ्गादिति भाष्यस्य । आवश्यकमिति । तस्य भाष्यस्य दोषवारणाय प्रवृत्तत्वेन यथा दोषपरिहारो भवति तदर्थकत्वन्तस्यावश्यकमिति भावः । नन्वङ्गादित्येतावन्मात्रेण कथन्तस्य लाभोऽत आह–प्रत्ययविधेति । यस्मात्प्रत्ययविधानन्तदादेरित्यर्थः, अङ्गसंज्ञाविधायकसूत्रे तथोपादानादिति । प्रत्ययविधानावधेरेकाचः परस्येति व्याख्येयमिति तात्पर्यम् । यस्मात्प्रत्ययविधानन्तद्भिन्नस्य तदादेरप्यङ्गत्वं भवामीत्यादौ दृष्टमतः–प्रायेणेति । इदमिति । विहितविशेषणमित्यर्थः । अदोषेणेति । इट्प्रतिषेधानापत्तिरूपदोषाभावेनेत्यर्थः । न च विहितविशेषणपरतया तस्य भाष्यस्य योजने गोधुक्शब्दादाचारक्विबन्तादिट्प्रतिषेधो न स्यादिति वाच्यम् ? तत्र दुहित्यस्याङ्गत्वाभावेन

भावप्रकाश ।

त्वादिति भावः । सर्वविधिभ्य इड्विधिरिति तु नास्त्येवेति भावः । निषेधादिति । भिदेरेव द्विःप्रयोगादुपदेशे एकाच्त्वाच्चेति भावः । पञ्चमीति । "अचःपर" इत्यत्र पूर्वविधावित्यस्यावृत्त्येति भावः । एवमितरयोरिति । 'माथितिकः' 'अपीपचन्' इत्यनयोरल्लोपस्य णिलोपचङन्त्यकारैकादेशयोश्च स्थानिवत्त्वादित्यर्थः । तदप्रवृत्तिरिति । इण्निषेधाप्रवृत्तिरित्यर्थः । यत्तु आवश्यकपञ्चमीसमासेन सिद्धे विहितविशेषणं व्यर्थं, "निष्ठायां सेटि"इति सेड्ग्रहणविरुद्धं चेति रत्नाकरकृत् । तन्न, भाष्यविरोधात्, बिभित्सतीत्याद्यसिद्धेश्च, तस्य चिन्त्यप्रयोजनत्वाच्च । तद् ध्वनयन्नाह–विहितेति । बेभिदितेत्यत्र यङन्तात्तृचि यङ्लोपे अल्लोपयलोपयोरित्यन्वयार्थौ । एकाचोऽङ्गादितीति । उपदेशपदेनानुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाजिति भावः । आवृत्तिसंख्यया च द्व्यजङ्गमिदं नैकाजिति कैयटः । श्रुतत्वे इति दोषेणान्वेति । प्रत्ययविधानावधेरेकाचः परस्येति व्याख्याने इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्सन्नन्ते द्वित्वे कृते तावेव सुप्तिङावित्युक्तरीत्या समुदायस्यैवाङ्गत्वेनैकाचोऽङ्गादपरत्वेनेटो दुर्वारत्वमिति भावः । आद्यावपीति । अपिरेवार्थे ।

ल्लोपे "इसुसुक्तान्तात्कः" इति कादेशस्तु न भविष्यति। ठस्याभावात्॥ न च स्थानिवद्भावेन ठत्वमल्विधित्वात्। "ठस्येकः" इत्यत्र हि स्थान्यादेशयोरकार

शब्दरत्नम्।

देशग्रहणासम्बन्ध इति तदाशयः। न भविष्यतीति। स्थानिवत्त्वं विनाऽपीति शेषः। अल्विधित्वादिति। "ठस्येकः" इत्यत्र स्थानिनि प्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षितः। आदेश एव तु विवक्षितः। अन्यथा निषादकर्षूशब्दाद् "ओर्देशे" इति ठञि व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनरूपकादेशे कशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् "केऽणः"इति ह्रस्वानापत्तिरिति भावः। स्थान्यादेशयोरिति। इकादेशस्थानिभूतप्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे चेत्यर्थः। स्पष्टं

भैरवी।

यथाश्रुतेऽपि निषेधाप्राप्तेः, हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानाच्च। स्थानिवत्त्वमिति। "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वमित्यर्थः।

"ठस्येकः" इत्यत्राकारान्तस्य ठेत्यस्य स्थानित्वेनाश्रयणमिति कथमल्विधित्वमत आह—ठस्येक इत्यत्रेति। प्रत्ययेषु—ठकारादिप्रत्ययेषु। एतेन ठचो व्यावृत्तिः। अन्यथेति। मूलोक्तरीत्या स्थान्यादेशयोरेव तस्याविवक्षायाम्। लाक्षणिकत्वादिति। स्थानिबोधकं यट्ठस्येति, तत्र व्यञ्जनमात्रस्य विवक्षितत्वे तस्य स्थाने ककाररूपव्यञ्जनादेशे पूर्वकालस्थिताकारान्तस्य कशब्दस्य लक्षणद्वयानुसन्धानप्रयोज्यप्रतिपत्तिकस्वरूपत्वादित्यर्थः। अत्र ह्रस्वत्वस्य प्रवृत्तौ "अव्ययात्त्यप्"सूत्रस्थभाष्यमेव मानम्। तत्र हि निषादकर्षूर्नाम देशः नैषादकर्षुकः, दाक्षिकर्षुक इत्युक्तं, दाक्षिकर्षुर्नाम वाहीकग्रामः,"तत्र भवः" इति ठञ् "इसुसुक्तान्तात् कः" "केणः" इति ह्रस्वः। उक्तकल्पनायामपि मूलं नासमञ्जसमित्याह—इकादेशस्थानिभूतेति। स्पष्टमिति। तत्र हि ठस्येत्यत्र वर्णस्य ग्रहणं सङ्घातस्य वेति विचारे प्रथमपक्षे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः—पठति, पठितुम्। अस्तु तर्हि सङ्घातग्रहणम्। सङ्घातग्रहणञ्चेदुणादिमाथितिकानाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः। उणादीनान्तावत्—कण्ठः, शण्ड इति। इह च मथितम्पण्यमस्य माथि-

भावप्रकाश।

सविकरणादौ विशिष्टस्याङ्गत्वादाह—प्रायेणेति। चस्त्वर्थे। स्थानिवत्त्वमिति। अल्लोपस्येति भावः। वक्ष्यमाणयथाश्रुतमूलासङ्गतेराह—ठस्येक इति। लाघवात्प्रासङ्गिकमाह—प्रत्ययेषु च सर्वत्रेति। प्रत्ययविधायक"कालाठ्ठञ्"इत्यादिष्वित्यर्थः। एतेनादेशेऽप्यकारोऽविवक्षित इत्यपास्तम्। बहुषु प्रयोगेषु तत्त्वकल्पनापेक्षयाऽऽदेशयोरेव तत्त्वकल्पने लाघवात्; तदाह—आदेश इति। जातावेकवचनं, तयोरित्यर्थः। तेनोत्तरग्रन्थसंगतिः। एतेन यद्वा कादेशेऽकारो विवक्षितः, तेन व्यञ्जनमात्रस्य कादेशे ठाकारेण सह "अतो गुणे" इति पररूपमित्यादि मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। यत्तु प्रत्ययेऽविवक्षायां "ठस्येकः" इत्यत्रापि सा सिद्धैवेति चासङ्गतिः पुनरुक्तिश्चैवमग्रेऽपीति मन्दः तन्न, तत्र सत्त्वेऽपि सूत्रेऽन्यग्रहणनिरासाय तथोक्तेरिति दिक्। अन्यथा—लाघवमनादृत्य मूलोक्तरीत्यङ्गीकारे। यत्तु मन्दः—"केऽणः" इत्यत्राप्यस्योच्चारणार्थत्वमिति। तन्न, राका पाक इत्यादावतिप्रसङ्गापत्तेः। वर्णपक्षेऽङ्गस्येत्यनेन वारयितुमशक्यत्वात्। स्वरीत्या क्रमेण लक्षणया मूलं योजयति—इकेति। जातावेकवचनम्। अत्रार्थे मानमाह—स्पष्टमिति। एतेन"ओर्देशे ठञ्""इसुसुक्तान्तात्कः"इत्यादौ अकारे फलाभावात् टीकोक्तरीतिर्न तु "ठस्येकः" इत्यादौ कण्ठादिव्यावृत्तये स्वरितासंगार्थं साफल्यादिति मन्दोक्तमपास्तम्। भाष्यादिविरोधात् तेषाम-

सरला।

इकादेशस्थानिभूतप्रत्यये इति। ठक्ठञादिप्रत्ययेऽकारस्य "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" इतीत्संज्ञायां तल्लोपे ठकारमात्रस्यैवाऽऽदेश इति भावः। तदाह—आदेशविधायके सूत्रे चेत्यर्थ इति। "ठस्येकः" इति सूत्रे ठपदेऽकार उच्चारणार्थोऽविवक्षित इति यावत्। तेन ठकारस्य 'इक' आदेशो भवतीति सूत्रार्थः। इकादेशेऽकारस्तु विवक्षितः। अनेकप्रत्ययेषु ठक्ठञादिष्वकारविवक्षापेक्षयाऽऽदेशमात्रेऽ-

उच्चारणार्थः । अपीपचन्नित्यपि णिलोपस्य चङन्त्यकारयोरेकादेशस्य च स्थानिवद्भावं विनाऽपि सिद्धम्। विदिसाहचर्याद्भ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्विधानात्। न च सिचा साहचर्याद् लुङ एव किं न स्यादिति वाच्यम्। पूर्वसाहचर्यात्परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक्।

शब्दरत्नम् ।

चेदं "ठस्येकः" इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । इदमुपलक्षणम्। सन्निपातपरिभाषयाऽपि कादेशवारणं बोध्यम् । स्पष्टं चेदं "ठक्छसोश्च" इति वार्त्तिकभाष्ये । बलीयस्त्वादिति । एतच्च "यस्य विभाषा" "वित्तो भोग—" इति सूत्रस्थकैयटे स्पष्टम्। एतत्सर्वम् "अपरवि-

भैरवी ।

तिक इति, अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति। वर्णग्रहणे पुनः सति अल्विधिरयम्भवति । तस्माद्विशिष्टग्रहणम् । तस्माद्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । तस्माद्विशिष्टस्येति तद्धितस्य ठादेरिति कर्त्तव्यम् । एवञ्च ठादेरिति वचनादल्विधित्वात्स्थानिवद्भावाभावात्कादेशप्रसङ्गः । अस्तु तावद्वर्णग्रहणम् । ननु चोक्तण्ठादेशे वर्णग्रहणञ्चेद्धात्वन्तप्रतिषेध इति । नैष दोषः। अङ्गादिति वर्तते। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति कैयटः । एतेन वर्णमात्रस्य स्थानित्वमिति प्रतिपादितम्। इदमिति । अल्विधित्वेन समाधानमित्यर्थः । सन्निपातेति । अजादिसन्निपातेन जातस्य तान्तत्वस्य तद्विघातकादेशम्प्रत्यनिमित्तत्वमिति भावः । एतच्च–परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वञ्च । कैयटे स्पष्ट मति । तत्रत्यभाष्ये भगवता–"बहव इमे विदयः पठ्यन्ते, तत्र न ज्ञायते कस्य नित्यन्नत्वम् , कस्य विभाषा, कस्य इट्" इति प्रश्ने—

"वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यते विन्न इष्यते ।
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः ॥" इत्युक्तम् ।

एतेन 'विद सत्तायाम्' इत्यस्मान्नत्वम् , 'विद विचारणे' इति धातोर्निष्ठायान्नत्वविकल्पः, उन्दिना परेण साहचर्यात् । यद्यपि "नुदविद"इति सूत्रे नुदधातुस्तौदादिक आदौ पठितस्तथाऽपि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दिरत्र व्यवस्थाहेतुर्न तु नुदिरिति कैयटः। 'विद्लृ लाभे' इत्यस्मात्तु प्रतिषेधो भोगप्रत्यययोः, 'विद ज्ञाने' इत्यस्मात्तु इटा व्यवधानान्नत्वाभावः । यस्तु तुदादौ पठ्यते तस्माद् "विभाषा गमहनविदविशाम्" इति क्वसुप्रत्यये इड्विकल्पाद् "यस्य विभाषा"इतीण्निषेधः, विभाषेति सूत्रे हनसाहचर्यादादादिकस्य तु न ग्रहणम्पूर्वसाहचर्यात्परसाहचर्यस्य बलवत्त्वादिति भावः । ननु "विप्रतिषेधे परङ्कार्यम्" इति सूत्रे कार्यशब्दोपादानेनाप्राप्तस्यापूर्वस्य विधेयस्य ग्रहणमिति परसाहचर्यस्य बलवत्त्वाश्रयणमशक्यमत आह–एत-

भावप्रकाश ।

व्युत्पन्नत्वाच्च । त्वदुक्तरीत्या ठस्येत्यत्रापि विवक्षापत्त्या मूलानुद्धाराच्चेति दिक् । ननु तत्र भाष्ये संघातग्रहणपक्षोऽपि वर्णग्रहणपक्षवदस्ति । अल्विधित्वेनेव पञ्चमीसमासेन सिद्धेरित्युक्तस्तत्कथं प्रत्याख्यानमत आह–इदमुपेति । अजादिसंनिपातेन जाततान्तता कथमजादिविघातं कुर्यादिति भावः । "क्रमेजन्तः" इत्यत्रोक्तफलानामुदाहरणत्वात्कथमत्र प्राप्तिरिति शङ्कानिरासायाह–स्पष्टं चेदमिति। उक्तपक्षभेदेनोक्तसमाधिद्वयमित्यर्थः। तत्र हि इके कृते "भस्याढे" इत्येव सिद्धे ठक् न कार्य इत्याशङ्क्य माथितिकादिवत् कादेशो न स्यादित्युक्तम् । वर्णपक्षेऽल्विधित्वादस्थानिवत्त्वात्, संघातपक्षे सन्निपातपरिभाषया नेति कैयटः। एतेन मथितमाचष्टे मथित् तत्पण्यमस्येति भ्रान्तोक्तं, मथितयतेः क्विपि मथित् तेन चरतीत्यर्थे ठकि तद्रूपासिद्धिरिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम् । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो नेति भाष्यद्वयविरोधापत्तेः, अकारलोपे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । मन्मते इक्प्रवृत्तिकाले काप्राप्तिसत्त्वेनोत्सर्गप्रवृत्तिरविघ्नेति बोधार्थं तदुक्तिः। शास्त्रप्रवृत्तिमात्रकथनतात्पर्यकत्वे णिलोपादीनां त्यागे बीजानापत्तेश्च, समुदायग्रहणे दोषो न वर्णग्रहणे इति तत्र तद्भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक् । एतच्चेति । परसाहचर्यबलीयस्त्वं

शब्दरत्नम् ।

धाविति तु वक्तव्यम्" इति वार्त्तिकस्थकैयटानुरोधेन । दिगिति । दिगर्थस्तु एतदर्थं पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वम् । तथा हि परसाहचर्यस्य बलवत्त्वे मानाभावः । विप्रतिषेधसूत्रे कार्यशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमौचित्येनात्र तदप्राप्तेः ।

"नित्यः परयणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया ।
युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यति ॥"

इति "अचः परस्मिन्" इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्याच्च । "विभाषा गमहनविदविशाम्" इत्यत्र लुग्विकरणपरिभाषाऽ

भैरवी ।

त्सर्वमिति । अनुरोधेनेति । अयम्भावः—तेन हि पूर्वविधाविति न्यासपक्षे य आयन्धिन्वन्तीत्यादिप्रयोगस्तस्यानिर्वाह इति मनसि निधाय यद्वार्तिकम्प्रवृत्तम् "अपरविधाविति तु" इति, तस्य युक्तत्वमित्याशयेन तादृशन्यासान्तरे निमित्तापेक्षया परत्वाश्रयेण बेभिदितेत्यादिसिद्धिरुक्ता, न तु पूर्वविधाविति न्यासेनैव तेषां सिद्धिरित्यभिहितन्तद्रीत्येति । वस्तुतस्तु पूर्वविधाविति न्यासेनैव सर्वेष्टसिद्धिर्भवति, पञ्चमीसमासस्य वक्ष्यमाणप्रयोजनानुरोधेनावश्यकत्वात् ।

यद्यप्यस्मिन् पक्षे हे गौरित्यत्र स्थानिवद्भावेन "एङ्ह्रस्वात्" इति लोपः प्राप्नोति, तथाऽपि पञ्चमीसमासमाश्रित्य यः स्थानिवद्भावस्तस्यानित्यत्वेन "एङ्ह्रस्वात्" इति सूत्रे एङ्ग्रहणसामर्थ्याद्वा तत्र स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या दोषः परिहर्तुं शक्य इत्याशयेन दिगर्थमाह—दिगर्थस्त्विति । एतदर्थम्—अपीपचन्नितिरूपसिद्ध्यर्थम् । शास्त्रीयस्यैव—शास्त्रविधेयस्यैव । अत्र—साहचर्यविषये । तदप्राप्तेरिति । विप्रतिषेधशास्त्राप्राप्तेरित्यर्थः । सामान्यतः परत्वाश्रयणेऽपि न विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—नित्यः परेत्यादि । भाष्योक्तरीत्येति । पट्व्या मृद्व्येत्यादेः "अचः परस्मिन्" इति सूत्रारम्भाभावेऽपि सिद्धिर्यथोक्ता तद्रीत्येत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वं पूर्वोपस्थितत्वरूपमात्रान्तरङ्गत्वम् । नन्वेवं सति "विभाषा गम"इतिसूत्रविषये परसाहचर्याश्रयणपरभाष्यविरोध इत्यत आह—विभाषेति । तथा च लुग्विकरणपरिभाषाऽनुरोध एव तत्र परसाहचर्याश्रयणबीजं न तु तस्य बलीयस्त्वेनेति भावः । ननु यदि पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वन्तदा

भावप्रकाश ।

चेत्यर्थः।"विभाषागमहन"इत्यत्र हन्तिसाहचर्याद्वेत्तेर्न ग्रहणं किं तु तौदादिकविशिसाहचर्यात्तस्यैव लाभार्थस्य उक्तहेतोरित्याद्ये; "नु दविदोन्द"इत्यत्र तौदादिकनुदिना साहचर्यं न, किं तु रौधादिकोन्दिनोक्तयुक्तेरित्यन्त्ये उक्तमित्यर्थः। अत्रारुचिसूचनेन सिद्धान्तं वक्तुमाह—एतत्सर्वमिति । पञ्चमीसमासखण्डनप्रकाररूपं सर्वमित्यर्थः । नन्वपरविधावित्युक्ते स्थान्यादेशान्यतरापेक्षयाऽपरत्वे कथं बेभिदितेत्यादिसंग्रहः ? उच्यते, यस्य स्थानिवत्त्वं तन्निमित्तापेक्षयाऽपरत्वविज्ञानान्न दोष इति कैयटः । पञ्चमीसमासस्त्वे त्वेवं न वदेदिति भावः । एतदर्थम्—अपीपचन्नित्येतदर्थम् । तथा हीति पाठः । अन्तरङ्गत्वेनेति । एतेन परश्चासावितिभाष्यविरोधाच्चिन्त्यमिदमिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्य पूर्वपक्षस्थत्वात् तत्र शब्दपरविप्रतिषेधेऽपि परसाहचर्याभावाच्च । नन्वेवमप्युक्तसूत्रद्वयकैयटविरोधोऽत आह-विभाषेत्यादि । अनित्यत्वादिति च्छेदः । तन्मूलकेन

सरला

कारविवक्षणे लाघवाच्चेति न मूलासङ्गतिरिति भावः । सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्येति । 'पट्व्या' 'मृद्व्या' इत्यत्र 'पटु ई आ' 'मृदु ई आ' इत्यवस्थायां पूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वेन पूर्वयणादेशस्यान्तरङ्गतया प्रवृत्तिरिति भाष्यकृता पूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं स्वीकृतम् । तथा च पूर्वसाहचर्यस्यापि पूर्वमुपस्थितत्वादन्तरङ्गत्वेन परसाहचर्यापेक्षया प्राबल्यमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

नुग्रहाय परसाहचर्याश्रयणं "नुदविदोन्दत्रा" इत्यत्राप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्व्याख्यानेन परसाहचर्याश्रयणमिति बोध्यम् । प्रत्यैषिषन्नित्यादौ लङ "उभे अभ्यस्तम्" इति सूत्रस्थभाष्यसमते एवमपि दोषाच्च । पूर्वोक्तसाहचर्येण भावरूपादेशानपहृतविकरणकाभ्यस्तस्यैव ग्रहणमित्यप्यतिक्लिष्टं, ततो वरं पञ्चमीसमास एव । "अपरविधाविति तु वक्तव्यम्" इति न्यासान्तरेऽपि पञ्चमीसमासो वक्तुं शक्यः। न्यासान्तरन्तु स्वविधेरपि

भैरवी ।

"नुदविद" इतिसूत्रविषये कथम्भवन्मते लक्ष्यसिद्धिरत आह-नुदेति । परिभाषा पूर्वोपस्थितविषये प्रवर्तते या'बहिरङ्गान्तरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीयः' इत्येषा परिभाषा सा । अनित्यत्वादिति । "ओमाङो" इतिसूत्रस्थाङ्ग्रहणादित्यादिः । व्याख्यानेन-पूर्वोक्ताकरसम्मतव्याख्यानेन । प्रत्यैषिषन्निति । अत्र प्रतिपूर्वकात् प्रश्लिष्टकारात्मकाद् धातोः सन् तदन्ताल्लङ् । एवमपि-परसाहचर्यस्य बलवत्त्वाश्रयणेऽपि । ननु परसाहचर्यस्य बलवत्त्वानाश्रयणेऽपि प्रत्यैषिषन्नित्यादेः पञ्चमीसमासानाश्रयणेनापि विलक्षणार्थग्रहणेन सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—पूर्वोक्तेति । अनपहृतविकरणकेति । अत्र हि परस्त्रेण विकरणस्य चङोऽपहारसत्त्वात्सूत्रविहितस्य जुस्भावस्य प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति भावः । अतिक्लिष्टमिति । उभयसाहचर्यस्याश्रयणापूर्वार्थाश्रयणप्रयुक्तगौरवेणातिक्लेशकरमित्यर्थः । यत्तु मूले परसाहचर्याश्रयणस्य बलवत्त्वमाश्रित्यापोपवन्नित्यस्य सिद्ध्याऽऽश्रयणं न्यूनं, यत उक्तरीत्या जुस्वारणेऽपि "अदभ्यस्तात्" इत्यद्भावस्यावारणादिति । तन्न, झत्वाभावेन तदप्राप्तेः । स्थानिवद्भावेन तु तदलभ्यमल्विधित्वात् । जुसादेशविषयेत्येवं वक्तुमशक्यत्वम् , झेरिति समुदायाश्रयणात् । ननु यदाऽपरविधाविति न्यासान्तरन्तदा परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य निषेधो भविष्यतीति तदाऽपीपवन्नित्यस्य परसाहचर्यस्य बलवत्त्वाश्रयैव सिद्धिर्भवताऽपि वक्तव्यवेत्यत आह—अपरविधाविति । परस्माद्विधिरिति पञ्चमीसमासस्तदाऽपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः । न्यासान्तरम्—अपरविधाविति न्यासान्तरम् । स्वविधेरपीति । तेन आयन्नासन्नित्यस्य सिद्धिः । वस्तुतस्तु कल्पसानुपूर्वीकेन "अचः परस्मिन्" इति सूत्रेणेव सर्वेष्टसिद्धौ न्यासान्तराश्रयणन्न कार्यमिति तुशब्दापादानेन ध्वनितम् । ननु यदि न न्यासान्तरन्तदा कथमायन्नासन्नित्यनयोर्धिन्वन्तीत्यादेश्च सिद्धिरिति चेन्न । असिद्धवत्सूत्रेण लावस्थायामडागमेन वाऽऽद्ययोः "अचः परस्मिन्" इत्यत्राभावातिदेशेनान्तस्य सिद्धेः । ननु यदि पञ्चमीसमास आश्रीयते तदा विगणय्येत्यादावतिप्रसङ्ग इत्यत

भावप्रकाश ।

व्याख्यानेन व्याख्यानत इति परिभाषयेत्यर्थः । एतेन तयोस्तत्स्वीकारादिदं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु व्याख्यानादिना तत्रैवेहापि तदाश्रयणमस्त्वत आह–प्रत्यैषीति । इणः सनि रूपम् । भाष्येति । "सद्ग्रहणं कार्यम् । न कार्यम् । उभेपदं तदर्थकम् । संज्ञिनिर्देशो द्वे इत्यनुवृत्त्या सिद्धः । इदं तर्हि फलं द्वयोः श्रवणे एव संज्ञा । इह माभूत्–ऐर्त्सन् , ऐप्सन् । अन्यथैकादेशे कृते शबन्त्यकारयोरभ्यस्तात्परत्वाज्जुस्स्यात् । एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् । पूर्वस्य विधौ सः। नायं तथा । पूर्वस्मादपि विधि पूर्वविधिरित्युभेपदं व्यर्थं सत्तदर्थम्"इति तत्रोक्तम् । तेनोभे यत्र श्रूयेते इत्यर्थेन तद्वारणेऽपि प्रत्यैषिषन्निति सिद्धये आवश्यकेन पञ्चमीसमासेन तत्सिद्धावुभेपदं सहार्थमिति तद्भावः । एवमपीति । परसाहचर्याश्रयणेनेत्यर्थः । अत एव लङीत्येवोपात्तम् । नन्वपीपचन् प्रत्यैषिषन्नित्यादौ च तदभावेऽपि न दोषो वक्ष्यमाणयुक्तेरत आह–पूर्वोक्तेति । क्लिष्टमिति । दुरूहत्वादिति भावः । ततः–उक्तविवक्षातः । एतेन तादृशसाहचर्यस्य दुर्ज्ञयत्वं ततस्तदाश्रयणे गौरवाभावश्चेति सूचितम् । एतेन 'ऐर्त्सन्' 'ऐप्सन्'इतिभाष्योदाहरणासङ्गतेर्मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तं फलाभावात्पञ्चमीसमासाभावादितिं मन्दावतं चापास्तम् । नन्वेवमपरविधावित्यादिभाष्यासङ्गतिः बेभिदितेत्यादीनामत्र न्यासेऽसिद्धेरत उतविवक्षाद्वयान्यतराङ्गीकारोऽत आह–अपरेति । शक्य इति । एवं च तत्संग्रह इति भावः । नन्वेवं न्यासान्तरप्रवृत्तिर्निर्बीजाऽत आह—न्यासान्तेति । स्वशब्देन स्थानी

पूर्वत्रासिद्धे नेति। एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कार्ये कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः। तस्येति। तस्य-'पूर्वत्रासिद्धे'इत्यस्य। तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगादिलोपे चक्रयत्र। लत्वे निगाल्यते। णत्वे माषवपनी। इह "यस्येति च" इति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाद् णत्वं न।

यत्त्वाहुः-कथंचित्स्थानिवत्त्वाभावेऽपि यूष्ण इत्यादौ "रषाभ्याम्"

शब्दरत्नम्।

सङ्ग्रहायेति स्पष्टमेव। अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति।

चक्रयत्रेति। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि लोपाभावोऽपि फलम्। निगाल्यत

भैरवी।

आह—अतिप्रसङ्ग इति।

चक्रयत्रेत्यस्य यणन्तसंयोगाद्योः स्कोर्लोपो नेत्यर्थो "यणः प्रतिषेधो वाच्यः" इति वार्तिकस्य क्रियते चेत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यतः असाधारणप्रयोजनमाह-तक्षीति। निगाल्यत

भावप्रकाश।

आदेशश्च। अपिना पूर्वपरयोः समुच्चयः। अत्रत्यप्रागुक्तकैयटस्त्वयुक्त एव। एतन्न्यासखण्डनायाग्रे भगवता निमित्तस्यावधितायाः वक्ष्यमाणतया तदनाश्रयेणैतद्भाष्यप्रवृत्तेः। अत्र तुभ्यामरुचिः सूचिता। एकदेश्युक्तिरियम्। असिद्धवत्सूत्रादिसिद्धानामायन्नादीनां फलत्वेनोक्तेरिति स्पष्टमुद्द्योते। एतेनायन्नादौ स्वविधावाडाद्यर्थमपरेति वार्त्तिके पञ्चमीसमासासम्भवाद्भाष्यविरोधान्न्यासान्तरेऽपीति चिन्त्यम्। न हि यथान्यासं संस्थाप्य द्वितीयं तत्कार्यमित्युक्तं भगवतेति मन्दोक्तमपास्तम्। नन्वेवमपि प्रगणय्येत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादय् न स्यात्। वचनसामर्थ्यात्तथा व्यवधाने प्रवृत्तिरिति तु न, प्रशमय्येत्यादौ साफल्यात्। किं च हे गौरित्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्त्वात्सम्बुद्धिलोपापत्तिः। पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति कैयटोक्तव्याख्याने तु न मानमित्युक्तं प्राक्, उद्द्योते स्पष्टं चात आह-अतिप्रेति। अनित्यत्वे ज्ञापकं तु "निष्ठायां सेटि"इति सेट्ग्रहणं प्रगणय्येति भाष्योदाहरणं वेति स्फुटीभविष्यति टीकायाम्। एतेन-एतेन कृदन्ते विगणय्येत्यत्राथवा पञ्चमीसमासस्त्यज्यतामित्यादिमूलोक्तमपास्तम्। तस्मात्तस्य पाक्षिकत्वासम्भवान्मदुक्तैव मूलयोजना सम्यक्। न च तदनित्यत्वाभिप्रायेण मूलं सुयोजम्। अनित्यत्वोक्तेरत्रानुपयोगाट्टीकाग्रन्थासङ्गतेश्चेति रत्नाकरोक्तं प्रगणय्येत्यादौ दोषास्तु माऽस्त्विति मन्दोक्तं चापास्तमिति दिक्। ननु झलपदानुवृत्त्या झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणान्न चक्रयत्रेत्यत्र दोषोऽत आह-तक्षीति। कौस्तुभरीत्येदम्। अपिरनास्थायाम्। तद्बीजं तु झलो लोपः संयोगान्तलोप इति भाष्येण तत्सम्बन्धबोधनमिति। बहिरङ्गासिद्धत्वं तु वक्ष्यमाणरीत्या नेति भावः। णिलो-

सरला।

अतिप्रसङ्ग इति। 'प्रविगणय्य' इत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तथा हि, प्रविपूर्वक 'गण संख्याने' धातोर्णिचि "अतो लोपः" इत्यल्लोपे ततः क्त्वाप्रत्यये ल्यबादेशे च "ल्यपि लघुपूर्वात्" इति सूत्रेण णेरयादेशे तत्सिध्यति। पञ्चमीसमासस्य नित्यत्वे तत्राल्लोपस्य स्थानिभूतादकारात्पूर्वत्वेन दृष्टाणकारात्परस्य णेरयादेशे कर्तव्ये स्थानिवद्भावप्रवृत्तौ अयादेशाप्राप्त्या तदसिद्धिप्रसङ्ग इति। पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वे प्रमाणं तु 'प्रविगणय्य' इति भाष्योदाहरणमेव। तेन 'हे गौः' इत्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्त्वान्न सम्बुद्धिलोपः। अनित्यत्वाभावे तु वृद्धेः स्थानिभूतादोकारात्पूर्वत्वेन दृष्टाद् गकारात्परस्याः सम्बुद्धेः "एङः पदान्तादति" इति लोपः स्यादिति फलं बोध्यम्। केचित्तु पूर्वस्मादव्यवहितपरस्यैव कार्ये स्थानिवत्त्वं, 'हे गौः' इत्यत्र च औकारव्यवधानान्न दोष इति न फलं, 'प्रविगणय्य' इत्यादौ तु स्थानिवद्भावलब्धाकारस्यैव व्यपदेशिवद्भावेन लघुपूर्वत्वमादाय न दोष इति नापि मानमित्याहुः। वस्तुतस्तु व्यपदेशिवद्भावस्य "एकस्मिन्" इत्युक्त्या असहाये एव प्रवृत्तिस्वीकारेण 'प्रविगणय्य' इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ अल्लोपस्य पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवद्भावे णेरयादेशानापत्त्या भाष्योक्तस्य 'प्रविगणय्य' इति रूपस्यासिध्या तत्तदनित्यत्वे प्रमाणमेवेति बोध्यम्।

इत्यस्य नोपयोगः, ष्टुत्वेन सिद्धेः । तथा च षग्रहणमुत्तरार्थमिति आकरे स्थि-

शब्दरत्नम् ।

इति । न चात्र णिलोपात्पूर्वं लत्वम् । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः । न च स्थ निवत्त्वमल्विधित्वात् । प्रत्ययलक्षणं तु नियमार्थमिति भावः । अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वं न नाजानन्तर्य इति तन्निषेधात् त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वाच्चेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । एवं प्लायत इत्यप्ययतावित्यस्योपसर्गविशेषणत्वे फलम् । माषवपनीति । इह ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासे ङीपि अल्लोपे समासरूपप्रातिपदिकान्तत्वाण्णत्वं प्राप्तम् । पूर्वपदाक्षिप्तसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्य तेन णत्वविधायकत्वस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समत्वात् त्रिपादीस्थत्वाच्च बहिरङ्गासिद्धत्वाशङ्का नात्रेति बोध्यम् ।

भैरवी ।

इत्यस्यान्तरङ्गत्वाण्णिलोपात्प्राग्लकारादेशेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कां निराचष्टे–न चेत्यादिना। प्रवृत्तियोग्यतयेति । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्ये विषये त्रैपादिकशास्त्रन्न प्रवर्तते इत्यर्थः तस्थावित्यादिसिद्ध्यर्थमवश्यं वाच्योऽन्यथा ष्टुत्वस्य पूर्वम्प्रवृत्तौ ततो द्विर्वचनेऽभ्यासे टकारस्य श्रवणापत्तिः, एवमन्यत्रापि बोध्यम् । स्थानिवत्त्वमिति । प्रथमसूत्रेण स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । विशेषणत्वे इति । एतच्च प्लायत इत्यस्य सिद्ध्यर्थमावश्यकम् । न चात्रैकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वम्परादिवद्भावेन चाकारादावयतित्वमिति स्थानिवद्भावं विनाऽपि लत्वम्भविष्यतीति वाच्यम् ? अर्द्धविकारस्य सत्त्वादुपसर्गत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठत्वात् । ननु माषवपनीत्यत्र माषाणां वपनीति समासे समासरूपं यत् प्रातिपदिकन्तदन्तो न नकार इति णत्वस्य प्राप्तिरेव नेति कथम्माषवपनीति णत्वोदाहरणमत आह–इहेति । प्राक्समास इति । करणल्युडन्तवपनशब्दस्येत्यादिः । गतिकारकोपपदानाङ् कृद्भिः सह समासस्य सुबुत्पत्तेः स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेश्च प्राक् प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वन्तरङ्गणत्वापेक्षया बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षाल्लोपस्यासिद्धतया णत्वन्न भविष्यतीत्यत आह—तस्यापीति । णत्वस्यापीत्यर्थः । ज्ञानसापेक्षत्वेन चेति । प्राचामनुरोधेनेदम् । स्वसिद्धान्तरीत्याऽऽह—त्रिपादीस्थत्वेति । मूले–कथञ्चिदिति । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वादप्रवृत्तिस्वीकारादिति भावः ।

भावप्रकाश ।

पादिति । तल्लोपजनकाचगादेरित्यर्थः । तदानीं तस्यैवोपस्थितनिमित्ततया प्राप्तेरिति भावः । कार्यस्य प्रवृत्तीति । तत्रापि "पूर्वत्रासिद्धम्" इति प्राप्तेरिति भावः । स्थानिवत्त्वमिति । "स्थानिवदादेशः" इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। नियमार्थमिति । भाष्यसिद्धान्तरीत्येदं, वार्त्तिकमतेऽपि विशेषणतयाऽऽश्रयणे एव विध्यर्थत्वेनादोषात् । अत्रेति । लत्वे कार्ये णिलोपस्येति भावः । मूलरीत्या आह—नाजेति । भाष्यरीत्याऽऽह—त्रिपाद्यामिति । अन्यत्र–उद्द्योतादौ । प्रतिपादितञ्चैतत्सन्धिप्रकरणे । ननु युगपद्द्वयोः प्राप्तौ "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्य नियामकत्वेऽपि तद्योग्यतायां तत्त्वाभावोऽत आह—एवमिति । इत्यपीति । इत्याद्यपि फलमित्यर्थः । मूलमते उभयत आश्रयणेऽन्तवद्भावाभावादिति भावः । उपसर्गेति । श्रुतत्वाद् रेफविशेषणत्वे तु प्लायते निलयते इत्यादौ श्रुतिकृतान्यवधाने एव स्यादिति पल्ययत इत्यादौ न स्यात् । एतेन तत्पक्षे परादिवत्त्वेनायतिपरत्वाद्रेफस्य सिद्धिरिति सूचनायेदमित्यपास्तम् । ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि माषशब्दस्य वपनीशब्देन समासे तदन्तो नो नेति णत्वं न स्यादत आह—इहेति । "गतिकारकोप" इति वचनादिति भावः । ङीबुत्पत्तेरित्यस्यापि पूरयिष्यमाणत्वादिति भावः । यत्तु णत्वपदं व्यर्थं बहिरङ्गतयाऽल्लोपस्यासिद्धत्वादिति, तत् खण्डयति मूलरीत्या–पूर्वेति । समत्वादित्यन्त एको हेतुः । समासरूपेति । एतेनोत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति कैयटकौस्तुभरत्नाकरदण्डधाद्युक्तमपास्तम् । भाष्यरीत्या आह–त्रिपा-

तम्। ततश्च रभसवादेनैतदुपन्यस्तमिति। स एवायं रभसवादः। तथा हि, उत्तरार्थतयाऽपीह षग्रहणं स्थितम्। ततश्च यूष्णः पुष्णाति इत्यादौ "रषाभ्याम्" इति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम्? ष्टुत्वेनेति चेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्रामाण्यात् सिद्धत्वम्। पुष्णीत्यादौ चरितार्थत्वात्। तस्य षग्रोगे णा इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न। तस्य पृथगनुक्तेः। इह षकारस्येत्यु क्तचरितार्थत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च। अतो हि इह षग्रहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं, न तु पुष्णातीत्यादौ "रषाभ्याम्" इत्यस्या वृत्तिरिति दिक्।

"नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"। लुप्तषष्ठीक इति। सौत्रत्वान्न तु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्ववदेव सापेक्षत्वेन समासासम्भवात्। प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः। तदन्तस्येति। षष्ठीतत्पुरुषः। तस्यान्तो यो नकारस्तस्येत्यर्थः। उक्तं च हरदत्तेन—'विशेषणमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम्, तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणम्' इति। यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति। यच्च व्याख्यानम्—अन्तस्येत्युभाभ्यां संबध्यते इति। तद्गौरवग्रस्तम्, अन्तस्येत्यस्यावृत्तिप्रसङ्गाद् व्यधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेश्च। यदि तु अभेदेनैव सम्बन्धेन प्रातिपदिकेनैव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते, तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुम्।

शब्दरत्नम्।

अप्रवृत्तिरिति। अभिप्रेतेति शेषः।

सापेक्षत्वेनेति। 'नलोप' इत्येतद्विषयमिदम्। अन्त्ये आह-पदविशेषणत्वाच्चेति। व्यधिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यनयोः परस्परानन्वितयोरन्ते नान्वयादिति भावः। अभेदेनैवेति। सम्बन्धान्तरासत्त्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धेनेत्यर्थः। शक्यमकर्तुमिति। पदस्येत्यस्य क्वचिद्वैयधिकरण्येनान्वयेऽस्य तात्पर्यग्रा-

भैरवी।

एतत्-रषाभ्यामिति णत्वमित्येतत्। प्रागुक्तस्याभिप्रेतशब्दस्य नपुंसकत्वादाह—अभिप्रेतेति।

अन्त्य इति। प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्र यत्प्रातिपदिकपदन्तत्रेत्यर्थः। एतेनैकार्थीभावाभावः सूचितः। व्यधिकरणषष्ठीत्वमुपपादयति-प्रातेति। यद्यप्युभयोरपि षष्ठ्योरवयवावयविभावार्थकत्वन्तथापि व्यधिकरणप्रातिपदिकप्रकृतिकत्वेन व्यधिकरणत्वन्द्रष्टव्यम्, एतदेवाह—परस्परेति। अभेदस्य सम्बन्धत्वमन्यत्र निरस्तमत आह—सम्बन्धान्तरेति।

भावप्रकाश।

दीति। तत्र तदप्रवृत्तेरसकृदुक्तत्वादिति भावः। न त्वित्यस्य पूर्वसाकाङ्क्षत्वादाह—अभीति। एतेनात्र सत्त्वेऽपि प्रयोजनाभावान्न सम्बन्धः। किं त्वग्रे एवेति चिन्त्यं मूलमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम्। द्वन्द्वासम्भवेन निर्देशासङ्गतेरेति भावः। मूले–तदन्त येनि षष्ठीति। एतेन सौत्रमन्तग्रहणं न व्यर्थमिति सूचितम्। अनन्वितयोरिति। एतेन विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धानामर्थद्वयस्याभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्ग इति प्रकाशोक्तदोषस्य शब्दान्तरेण क्रोडाकारे प्रसादखण्डकतद्ग्रन्थानुरोधादपूर्णता सूचिता। अभेदस्य तत्रस्य खण्डयिष्यमाणत्वादाह—सम्बन्धान्तरेति। अवयवावयविभावादीत्यर्थः। 'येन विधि'इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनायान्तपदं तेन समासप्रत्ययेत्यसिद्धमिति कश्चिदिति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेन, भाष्यविरोधात्। एतेन पदस्येत्यस्यावयवषष्ठ्यन्ततयैव नस्यानषष्ठ्यन्तत्वमिति

"विभाषा ङिश्योः" । शीति "नपुंसकाच्च" इति विहितो न तु जश्शसोः शिः, तस्मिन् भत्वासम्भवात् । "भस्य" इत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजादेराक्षेपात्तद्देनदाह—असर्वनामस्थानेति । अत एवेति । दोषणी इति प्रयोगात् । यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्य एकशेषे कृतेऽपि भाष्यं सुयोजं, तथाऽपि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वं न्याय्यम् । अन्यथा ककुद एकत्वं बाह्वोर्द्वित्वं च न लभ्येत इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

एकत्वं भाष्ये उक्तम्; तत्तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव ज्ञापकं विनाऽपि सिद्धमित्यभिमानः ।

तो भत्वासम्भवादिति । सर्वनामस्थानत्वेनेति भावः । समाहारद्वन्द्वस्येति । प्राण्यङ्गत्वात्कृतसमाहारद्वन्द्वस्य ककुद्दोःशब्दस्येत्यर्थः । सुयोजम्-दोःशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि सुनिर्वाहम् । न्याय्यम् । अल्पाच्तरत्वेन दोःशब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः । किं च तदन्ते आदेशो दुर्लभः, विशेष्यासन्निधानादिति भावः । ककुद एकत्वमिति । प्रकर-

भैरवी ।

विशेष्यविशेषणभावनियामकसम्बन्धान्तरेत्यर्थः । भाष्ये उक्तमिति । एवञ्च सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमित्यसङ्गतम् । नराभ्यामित्यादौ नलोपव्यावर्त्यकत्वेनान्तपदस्य चरितार्थत्वात् । न चान्तपदाभावेऽपि नेत्यनेन प्रातिपदिकं विशेष्यताम्, पदस्येति तु व्यधिकरणमस्तु, पदावयवस्य नान्तप्रातिपदिकस्य लोप इत्यर्थोऽस्तु, तावताऽपि नराभ्यामित्यस्य व्यावृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम् ? लोमनिशयाभ्यामित्यादौ नलोपस्य वारणाय तस्यावश्यकत्वात् । सौत्रान्तपदस्य सत्त्वे तु चरमावयववाचकान्तपदस्यावयविसाकाङ्क्षतया प्रत्यासत्त्या पदस्येत्यस्य सम्बन्धेन पदावयवस्य नान्तप्रातिपदिकस्य पदान्तस्य लोप इत्यर्थेनेष्टसिद्धेः । तत्त्विति । वैयधिकरण्येन सम्बन्धकल्पनन्त्वित्यर्थः । मूले द्विवचनोपपत्तये आह—समाहारेति ।

न्याय्यत्वमुपपादयति—अल्पेति । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वादाह—किञ्चेति । असन्नि-

भावप्रकाश ।

ज्ञापनार्थमेव तदिति रत्नाकरोक्तमप्यपास्तम् । तद् ध्वनयन्नाह–पदस्येति । तेन वृक्षवन्तावित्यादौ "मादुप" इति वत्वसिद्धिरन्यथा मत्वन्तपदस्य मादुपधायाः परस्य मस्य व इत्यर्थेन वृक्षवानित्यत्रैव स्याद् न तु तत्र । मम तु पदावयवस्य मतुप इत्यादिव्याख्यानान्न दोष इति भावः । अभिमान इति । अत्रारुचिबीजं तु तादृशव्याख्यानस्य दुर्ज्ञेयत्वं लक्ष्यैकचक्षुष्कतायां बाधितत्वमतिप्रसङ्गग्रस्तत्वं चेति भाष्योक्तमेव साध्विति । संज्ञापरद्वन्द्वशब्दान्ततत्पुरुषस्याग्रेऽनन्वयाद् बहुव्रीहिं सूचयितुमाह–प्राण्यङ्गेति । न्याय्यत्वे हेत्वनुक्तेराह–अल्पाजिति । द्वन्द्वे सतीत्यर्थः । तत्प्रकरणस्यानियतत्वादाह–किञ्चेति । तदन्त इति । अस्य यत इत्यादिः । विशेष्येति । एतेनास्मादेव भाष्यात्तदन्तेऽपि भवति विहितविशेषणाभावादिति गम्यते । तथा च प्रयोगः–अशिथिलभुजबन्धव्यापृतैकैकदोष्णोरिति प्रकाशोक्तम्, द्वयदन्ताः द्विदतः पश्य । न च तदन्तविध्यभावे कथमिदमिति वाच्यम् । "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रस्थपूर्वपक्षन्यायेन "सिद्धं त्ववयवानन्यत्वात्" इत्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन वाऽवयवस्य कार्यलाभात् । अन्यथा हास्तिशीर्ष्यौ उपेषीत्यादावगतेः इति कौस्तुभोक्तं चापास्तमुक्तहेतोः । किञ्चाद्ये सम्पूर्णस्यादेशापत्तेः स्थानिनामाक्षेपेणैव लाभेन निर्दिश्यमानस्य कस्याप्यभावात् । एतेन ककुद्दोषणी इत्येकं पदमन्यथोक्तप्रकाशासङ्गतिरिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । अपि चान्त्ये आद्ययुक्तेः पूर्वपक्षत्वादेवानादेयत्वात्, आक्षिप्तस्य

सरला ।

ककुद्दोःशब्दस्येति । ककुत् च दोः चानयोः समाहारः ककुद्दोः, समाहारस्य "स नपुंसकम्" इति नपुंसकत्वम्, ततः ककुद्दोः ककुद्दोः अनयोरेकशेषे द्विवचने 'ककुद्दोषणी' इति रूपसिध्द्या भाष्यं सुयोजमिति भावः ।

"तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।"

इति रघुः । तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया सम्बध्यते । दोषं तस्येति ।

"दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम् ।"

इति श्रीहर्षप्रयोगः । तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमतिशयं च गृह्णन् इति सम्बन्धः । अमरव्याख्यातारस्तु—दोषशब्दं स्त्रियामपि स्वीकृत्य भागुरिमतेन टापि दोषेत्युक्त्वा—

"दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथा ।"

इति धनञ्जयनिघण्टुमुदाजह्रुः ।

द्वयोरह्नोर्भव इति । "तद्धितार्थ" इति समासः, कालाट्ठञ् । "द्विगोर्लुगनपत्ये" इति लुक् । "राजाहःसखिभ्यः" इति टच् । "अह्नोऽह्न एतेभ्यः" इत्यह्नादेशः । अह्नः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः । "संख्याविसाय—" इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ।

इत्यदन्ताः ।

हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । कौमारास्तु—जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं वदन्तो विश्वपावद्रूपमाहुः । तन्मते

शब्दरत्नम् ।

णात् श्रुतौ तथार्थकमेवेदमिति भावः । दक्षिणं तमुद्यम्य दोर्नामा निशाचर इत्यन्वयभ्रमवारणायाह—तत्रेति । एकदेशिसमास इति । तत्प्रत्याख्याने तु कर्मधारय इति बोध्यम् ।

जहातीति । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दमित्यादिः ।

भैरवी ।

धानादिति । शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिस्तु सत्येव गमक इति शेषः । तत्प्रत्याख्याने—एकदेशिसमासस्य प्रत्याख्याने । दिनावयवेऽपि तदवयवसद्भावमात्रेणाप्यहरस्तीति लौकिकव्यवहारदर्शनादहःशब्दस्य प्रवृत्त्याऽत्र कर्मधारयः ।

मूले जहातीति । हाशब्दे उपपदे विच्, न तु क्विप्, इत्वस्य प्रसङ्गात् ।

भावप्रकाश ।

प्रायेण विशेषणत्वस्य तत्र सिद्धान्तितत्वाच्च, दृष्टान्ते एकाक्षेपः अत्र तु द्वयोरिति वैषम्याच्च, तत्र मानाभावाच्च, शसादिष्वित्युक्त्या तत्प्रकृतिभूतानामेवादेशौचित्येनान्त्ययुक्तेरप्ययुक्तत्वाच्च, उक्तप्रयोगाणां प्रकृत्यन्तरत्वेन सिद्धेश्च सूत्राणां व्यवस्थाबोधकत्वस्य मूले एव वक्ष्यमाणत्वाच्च । अत एव ककुदिति विहाय 'दोषणी याचते महादेवः' इति प्रतीकं कैयटेन धृतमिति दिक् । तद् ध्वनयन्नाह—प्रकरणाच्छ्रुताविति । उच्छिन्नायामिति शेषः । तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमेऽनुवाके होतृकर्तृकाध्रिगुप्रैषे तु "प्रशसा बाहूशला दोषणी" इत्येव श्रूयते । बाहू प्रशसा प्रकृष्टच्छेदनौ कुरुत दोषणी प्रवेष्टौ शलाशलाकाकारे निर्मांसौ कुरुत । कालोपरछान्दस इति माधवाचार्याः । लौकिकोऽयं प्रयोगः । शिववाहनस्य वृषस्यैकत्वात्ककुद एकत्वं बाह्वोर्द्वित्वमेव न्याय्यम् । यद्यपि तदुत्पत्तिसिद्धं, तथाऽपि वाहनसमर्थं ककुदादिकं याच्यते । तेनावस्थाविशेषो ध्वनित इति तु मान्याः । एतेन बाह्वोर्द्वित्वस्य तथाऽपि लाभेन तदंशे मूलं चिन्त्यमिति सूचितम् । भाष्यरीत्या मूलासङ्गतेराह—तत्प्रत्येति । "समुदाये दृष्टाः शब्दाः" इति न्यायेनेति भावः ।

व्युत्पत्तिमात्रेण रूपासिद्धेर्द्वित्वेन सिद्धावपि कर्माकाङ्क्षासत्त्वाच्चाह—हेति । हा इतीत्यादिरित्यर्थः । शोकेति अर्थकथनद्वारा तस्य स्वरूपकथनम् । अत एव सन्ध्यकरणम् । अत्र भाष्यमते संग्रहः—शसि

प्रत्युदाहरणं तु 'अकारो वासुदेवः स्यात्' तेन सह वर्तन्त इति साः, तान् सान् इति बोध्यम् ।

इत्यादन्ताः ।

"आङो नाऽस्त्रियाम्" । पुंसीति तु नोक्तम्, अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मुत्वस्यासिद्धत्वात् "इकोऽचि"इति नुमोऽप्राप्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वं "न मु ने" इति निषेधात् । न च "न मु ने" इति निषेधो नुम्येवास्तु, ने इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम् । अमुष्मै कुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ।

"अच्च घेः" । "इदुद्भ्याम्"इति"ङेः"इति"औत्"इति च पदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे-इदुद्भ्यामुत्तरस्य इत्यादिना । घेरुत्तरस्येति तु नोक्तम् ।

शब्दरत्नम् ।

नुम्यप्यस्त्विति । अयं भावः-तन्त्रेण नाभावे नकारे च कार्ये तं प्रति अन्यं प्रति च, कृते च कार्यान्तरं प्रति मुभावो नासिद्ध इति तदर्थः । एतेन मुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशे गुणे नुमादेरप्राप्तिरिति परास्तम् । नुम्येवास्त्विति पाठे एवकारोऽप्यर्थः । **उच्चारणार्थत्वादिति** । तन्त्रेणोच्चारिते द्वितीयनेशब्दे इत्यर्थः । **अमुष्मै इति** । "न मु ने" इति सूत्रविषये पूर्वं विभक्तिनिमित्तकार्याप्रवृत्तौ मुत्वे तस्य नकारविषये कमपि प्रत्यसिद्धत्वा-

भैरवी ।

अमुना ब्राह्मणेनेत्यत्र नाभावे कर्तव्येऽप्यसिद्धत्वस्य निषेधाय नुम्यप्यस्त्वित्यत्रापि-शब्दः । एवञ्च नेत्यनेन कथमुभयस्मिन्कर्तव्ये निषेधलाभ इत्यत आह—अयम्भाव इति । तम्प्रतीति । नाभावनकारोभयम्प्रतीत्यर्थः । अन्यम्प्रतीति । विभक्तिसम्बन्धिकार्यान्तरम्प्रतीत्यर्थः । "सुपि च"इतिदीर्घव्यावृत्तये आह—कृते चेति । एतेन—अन्यम्प्रतीति व्याख्यानेन । नुमादेरिति । पुंसि नाभावस्य संग्रहायात्रादिपदम् । नन्वकारस्योच्चारणार्थत्वे नाभावस्यैव संग्रहो न स्यादत आह—तन्त्र इति । वक्ष्यमाणयोरमू कुले, अमुयोरित्यनयोः संग्रहायाह—विभक्तिनिमित्तेति । न चैवं त्यदाद्यत्वस्याप्यप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् ? तस्याप्रवृत्तौ "न मु ने" इति सूत्रविषयत्वस्याभावेनोपजीव्याविरोधाय तद्भिन्नस्यैव ग्रहणात् । एवम्पररूपस्यापि पूर्वम्प्रवृत्तिर्बोध्या, तस्यापि नाभावसम्पादकत्वात् । अत एवाह—कमपीति । नुमः प्रक्रान्तत्वेन

भावप्रकाश ।

हाहान्, ङेऽपि तथा हाहै, हाहाः ङसिङसोः, ओसोर्हाहौः, ङौ तु हाहे, टायां हाहा । अन्यदुक्तवद् इति ।

नुम्येवेति पाठे नाभावस्यासंग्रहादाह-नुम्यप्येति । ननु सकृदुच्चरितात्कथमिष्टार्थद्वयलाभः कथं वा सारूप्यमत आह-अयं भावः तन्त्रेणेति । उच्चारणार्थाकारमादाय सारूप्यमिति भावः । तं प्रति-नाभावं नकारं च प्रति । अन्यं प्रति चेति । इनाद्यादेशं प्रतीत्यर्थः । अन्यथा निषेधवैयर्थ्यमेवेति भावः। कृते च कार्यान्तरं प्रतीति। चः प्रतीत्यग्रे योज्यः, "सुपि च"इति दीर्घं प्रति चेत्यर्थः। अन्यथा स स्यादिति भावः। इदं च नाभावांशे बोध्यम्। मु इति समाहारद्वन्द्वः। अन्यं प्रतीत्यस्य फलं खण्डनकृदुक्तिनिरासरूपमाह-एतेनेति । इनादेशे इति । तदानीं नाभावाद्यप्राप्तेरिति भावः। उक्तरीत्यैवाह-अप्यर्थ इति । पूर्वरूपमेव निषिध्यते इत्यादौ यथेति भावः। अत एवाह-तन्त्रेणोच्चारिते इति । तन्त्रेण कल्प्यमानावृत्त्योच्चारिते इत्यर्थः "ख्यत्यात्" इत्यत्रेवेति भावः। विभक्तिनिमित्तेति । विभक्तौ तस्याश्च प्रवर्त्तमानमविभक्तावप्रवर्त्तमानं कार्यमित्यर्थः। अन्यथा तत्सूत्रानर्थक्यमुक्तमेवेति भावः। प्रकृतलक्ष्याशयेनाह-नकारविषये इति। सूत्रे ने इति विषयसप्तमीति भावः। उक्तरीत्यैवाह-कमपीति

सूत्रे “घेः” इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् । तन्त्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात् “औत्” इतिपूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति क्लृप्तसम्बन्धस्य त्यागायोगाच्च । औत्स्यादिति । अत्र व्याचख्युः—औतस्तित्त्वं स्वरितार्थम् । “न विभक्तौ” इतीत्त्वनिषेधस्तु न भवति, अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं च “इदमस्थमुः” इति थमो मकारस्येत्-

शब्दरत्नम् ।

भावेन विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वाऽस्य स्मैभावात्परत्वेन नुमापत्तेः । आदिना अमू कुले, अमुयोरिति । तयोरेत्वस्याप्रवृत्तौ मुत्वे नुमि चानिष्टं स्पष्टमेव । “न मु टादेश” इति वार्तिकस्वारस्येन नादेश इत्येव तदर्थं उचित इत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी ।

झटित्युपस्थितत्वादाह—विभक्त्यादेशमिति । अत्र वाशब्दोऽनास्थायाम् । एतेनैतादृशार्थकल्पनेनादेशासंग्रहापत्त्या नुम्यप्यस्त्विवति पूर्वग्रन्थासङ्गतिरित्यपास्तम् । एत्वाप्रवृत्ताविति । अमू इत्यत्र “नपुंसकाच्च” इति शीभावे सति “आद् गुणः” इत्येकादेशसम्पाद्यस्य एत्वस्यामुयोरित्यत्र “ओसि च”इत्येत्वस्य चाप्रवृत्त्येत्यर्थः । न्यूनतापरिहारायाह—नमुटादेश इति । एतच्च वार्तिकं “न मु ने” इति सूत्रस्य नादेशे कृते यत्कार्यम्प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये मुत्वन्नासिद्धमित्येवार्थ इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तम् । टादेश इत्यस्य टाया आदेशष्टायाम्वा य आदेश इत्यर्थः

भावप्रकाश ।

स्मायादिकं प्रत्यपीत्यर्थः । तथा चानदन्तत्वात्स्मैभावाप्राप्त्या नुमापत्तिर्निर्विघ्नैवेति भावः । ननु तत्सूत्रारम्भात् पूर्वं विभक्तिकार्याप्रवृत्तिरित्येवाङ्गीक्रियते, न त्वन्यं प्रति व्याख्यानम्, अमुनेत्यस्य तावतैव सिद्धेरिति कमपि प्रतीत्यस्य खपुष्पायमाणत्वेनादन्तत्वात्स्मैभावे नुमोऽप्राप्त्या अमुष्मै इति सिद्धमत आह—विभक्त्यादेशमिति । यत्तु नुम्येवेत्यवधारणगर्भपाठे आदिना पुंसि अमुनेत्यसिद्धिरूपदोषसंग्रह इति । तन्न, उपक्रमविरोधात् पाठान्तरे तदसम्भवाच्च । अत आह—आदिनेति । उक्तरीत्यैवाह—तयोरित्यादि । एतेन न च नुम्यपीति पाठे अनेकान्तत्वे नुमि नस्य कथञ्चिद्विधेयत्वेऽपि नादेशे तस्य तत्त्वासम्भव इति वाच्यम् । “आङो नुट् पुंसि” इति न्यासेऽदोषात् । नुम्येवेति पाठे “नुमाङि पुंसि”इत्येव पठेन सर्वत्र नुमेवास्त्वित्यर्थः । न ह्यादृशे विषये प्रकृत्यंशस्य परत्वे तदभावे वा विशेषोऽस्ति । अत एवेनादेशप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते इति मान्योक्तम् नुम्येवेतिपाठघटितमनूद्य तन्न, तत्र पुंसि अमुनेत्यसिध्या शङ्काया निर्दलत्वादुत्तरे एतदनुक्तेर्न्यूनत्वाच्च । किं च मुत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्राक् स्मायादावनजादिपरत्वान्नुमोऽप्राप्त्या कथममुष्मा इत्यसिद्धिः ? न च नेत्युक्त्या नादेशोऽपि ग्राह्यः, तत्र विशिष्टविधिना नमात्रस्याविधेरिति खण्डनकृदुक्तम् न च अमुनेत्याद्यसिध्यापत्तेरित्यनूद्य तन्न, अमुना चैत्रेणेत्यत्राव्याप्तेः नाभावे नमात्रस्य विधेरसद्भत्वानिषेधात् । ‘आङि नुम्पुंसि”इतिन्यासेऽप्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमेव । न चासिद्धनिषेधो नुम्येव, न स्मयादाविति तेषु सत्सु न नुमप्राप्तिः ? परत्वाद् “इकोऽचि”इतिनुमो दुर्वारत्वात् । युगपत्सर्वप्रमाप्रमौ द्वयोः पुंसोरिवैकस्यैवादसस्तत्तच्छास्त्रं प्रत्युदन्तत्वादन्तत्वे अपि स्त इत्यतिप्रसङ्ग एव । अन्यथा अमुनेत्यपि न स्यात् । मुत्वासिध्येनस्य दुर्वारत्वात् । एतेनाङो नुडस्त्रियामित्यपि निरस्तमिति रत्नाकरोक्तम्, अमुना घटेनेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरिति दण्डयुक्तम् । आङोऽस्त्रियां नङिति नगिति वा सुवचं पुंसीत्येव सिद्धे क्लीबरूपे नङाद्यर्थं क्रियमाणाऽस्त्रियांग्रहणसामर्थ्यान्मुत्वस्य नासिद्धत्वम् । अथवा प्रत्यय इत्यादिनिर्देशात् “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यस्यानित्यत्वेनात्राप्रवृत्त्या “न मुने”इत्यस्याभावेऽपि रूपासिद्धिः, गमकं त्वत्रोक्तरीत्याऽस्त्रियामित्येव । एतेन मूलं सव्याख्यानं सर्वमपास्तम् । किं च यथाश्रुतेऽपि तन्त्राद्यनुचितं गौरवादिति मन्दोक्तं चापास्तम् । तदेतद्दोषान्तरसूचनद्वारा ध्वनयन्नाह—नमुटादेश इति । टायाष्टायां वा आदेश इत्यर्थः, अजादिगणपाठाट्टाविति । अत एव टकारितिवर्णाति नोक्तं सूत्रकृता । एवं च मूलमप्ययुक्तमेवेति भावः ।

त्संज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणाल्लभ्यत इति तत्रैवोक्तमिति । तच्चिन्त्यम् । "न विभक्तौ" इति सूत्रे ङैरौतस्तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात् । युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम् । "स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ" इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । 'अत्' इति तपरत्वं तु बुद्धावित्या-

शब्दरत्नम् ।

नेत्संज्ञ इति । इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या "तस्य लोपः" इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्था-नामपीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् । स्वरितत्वादर्शनादिति । नन्वौतः स्वरितत्वेऽपि

भैरवी ।

टाशब्दस्याऽजादिगणे पाठाट्टाप् । स्वारस्येन–आदेशपदोपादानस्वारस्येन । एवम्पुंसीति न्यासे–गौणेऽपि "षट्त्रिचतुर्भ्यः" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति मते, प्रियत्रिणा कुलेनेत्यत्र नाभाव-स्याप्रवृत्त्या तस्य स्वरस्याप्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यम् । एतच्च मतं हलन्तप्रकरणेऽष्टनूश-ब्दस्य निरूपणावसरे स्फुटम् ।

तदुक्तिः--"न विभक्तौ" इतिसूत्रे प्राचामुक्तिः । इत्संज्ञकत्वस्येति । यद्युच्चारणार्थानां विनै-वेत्संज्ञां निवृत्तिः स्यात्तदा येषाङ्कार्यार्थमुपादानन्तेषामपीष्टतत्त्कार्यसम्पादकत्वेन चरिता-र्थानां स्वभावतः एवोच्चारणार्थकस्येव निवृत्तिसम्भवेन "तस्य लोपः" इति सूत्रस्य वैयर्थ्याप-त्तिरिति भावः । स्पष्टमुक्तत्वात्–स्पष्टन्ध्वनितत्वादित्यर्थः । अग्नावित्यत्र स्वरितौकारादर्शन-तात्पर्यकेण स्वरितत्वादित्यनेनौतस्तकारः उच्चारणमात्रफलकः । स्वरितत्वप्रयोजकत्वाभा वादित्यनुमानन्ध्वनितम् । "किमोऽत्" इति सूत्रविधेयाच्छब्दघटकतकारो व्यतिरेके दृष्टान्त इति, तत्र स्वरितत्वादर्शनस्योपायान्तरेणोपपत्तावुच्चारणमात्रफलकत्वकल्पनमन्याय्यमित्या-शयेन शङ्कते—नन्विति । अग्निशब्दान्त्यावयवेकारस्यानुदात्ततया नात्र "एकादेश उदात्तेन"-

भावप्रकाश ।

इयमपीति । नेत्संज्ञ इत्येतन्मात्रापीत्यर्थः । अपिर्मूलानूदिततदुक्तिद्वयसमुच्चायकः । तदुक्तिः–प्रकाशकृदुक्तिः । संज्ञकत्वस्येति । अन्यथा कार्यार्थिनामपि तथैवापगमेन "तस्य लोपः" इत्यस्य वैय-र्थ्यापत्तिः स्वभाववादस्योभयत्रापि समत्वादिति भावः । स्पष्टमुक्तत्वादिति । स्पष्टं ध्वनितत्वादित्यर्थः । स्पष्टं चेदं सर्वमुद्द्योतादौ । एतेन तादृशभाष्यानुपलम्भ इति मन्दोक्तमपास्तम् । अत्र खण्डनकृदुक्तप्रकाश-योजना तु न युक्तियुक्तेति नानूद्य दूषितेति बोध्यम् । खण्डनकृदुक्तदूषणं खण्डयति—नन्वौत इति ।

सरला ।

स्पष्टमुक्तत्वादिति । "तस्य लोपः" इति सूत्रे भाष्ये—"सर्वादेशे च दोषो भवति दिव औत् औत्सर्वादेशः प्राप्नोति" इत्यनुबन्धा एकान्ता इति पक्षे उक्तम् । यदि औतस्तकारस्योच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञा न स्यात्तर्हि अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वशङ्काऽसङ्गता स्यात् । एवञ्चोच्चारणार्थानामपीत्संज्ञयैव निवृत्तिरिति तत्त्वम् । अत एव "अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः" इति सूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः । तत्र हि अद्ड्डादेशस्य डित्वाभावे कतर अद् इति स्थितौ "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्य "सिद्धन्त्वनुना-सिकोपधत्वात्" इति समाहितम् । इत्संज्ञां विनैवोच्चारणार्थानां वर्णानां निवृत्तौ तु "उच्चारणार्थत्वात्" इत्येव वदेदिति । अनुनासिकोपधत्वादित्यस्य अदादेशे उपधाभूतोऽकारोऽनुनासिकः पठ्यते, तस्य चेत्सं-ज्ञालोपाभ्यां निवृत्तौ न पूर्वसवर्णदीर्घापत्तिरित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु अग्रे शब्दरत्ने एव "उच्चारणार्थ इत्यस्य च वर्णान्तरोच्चारणे मुखस्य क्लेशवारणार्थो न त्वन्यफलार्थ इत्यर्थः" इति वक्ष्यमाणत्वेन तस्य लोपसूत्रस्थभाष्यस्य "दिव औत्"सूत्रस्थतकारस्यानेका-ल्त्वद्वारा सर्वादेशत्वसम्पादकतया "अद्ड्डतरादिभ्यः" इति सूत्रस्थभाष्यस्य चाकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घ-सम्पादकतया उच्चारणमात्रार्थत्वाभावेन सुसङ्गततयोच्चारणार्थानामित्संज्ञया विनैव निवृत्तौ न किञ्चि-द्बाधकमिति ।

दावत्वे कृते स्त्रियां टाब् मा भूद् इत्येतदर्थमित्याहुः। तदपि चिन्त्यम्।

शब्दरत्नम्।

नाम्नावित्यत्र स्वरितश्रवणमग्निशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन "एकादेश उदात्तेन" इत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न। वृत्तौ "अनुदात्तस्य" इत्यस्य तत्रानुवर्त्तितत्वात्। शेषनिघातेनौकारस्वरि-

भैरवी।

इत्यस्य प्राप्तिः, किञ्च "एकादेश उदात्तेन" इति सूत्रे "उदात्तस्वरितयोः" इति सूत्रादनुदात्तस्येत्यस्यानुवृत्तिदर्शनेन न तस्य सूत्रस्य प्राप्तिरित्याशयेन तदुक्तिन्दूषयति—वृत्तावित्यादिना। अत्र वृत्तावित्युक्तिरुपलक्षणम्, "तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्" इति सूत्रस्थभाष्यमपि प्रमाणम्। तत्र हि सुब्रह्मण्योमित्यत्र सुब्रह्मणि साधुः सुब्रह्मण्या इति स्वरितान्तः सुब्रह्मण्याशब्दः "तत्र साधुः" इति यति सुब्रह्मन्शब्दप्रकृतिकयदन्तः सुब्रह्मण्यशब्दस्तस्य टापो ऽनुदात्तस्य चैकादेश आन्तरतम्यात्स्वरितः ॐशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तस्तस्यैकादेशोऽप्युक्तरीत्या स्वरित एव, तस्य स्थाने "न सुब्रह्मण्यायाम्" इत्यनेनोदात्त इत्युक्तम्। यद्येकादेशेति सूत्रे अनुदात्तस्येत्यस्यानुवृत्तिर्न स्यात्तर्हि भवदुक्तरीत्या सुब्रह्मण्योमितिप्रयोगघटकस्योकारस्योदात्ततया भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। एवं सति वृत्ताविति नारुचिकङ्किन्तु प्रामाण्यार्थमेवेति बोध्यम्। यदुक्तमग्निशब्दस्यानुदात्तत्वन्तदुपपादयति—शेषनिघात इति। ननु भवदुक्तरीत्याऽग्निशब्देकारस्यानु-

भावप्रकाश।

वृत्ताविति। "तस्यादितः" इति सूत्रभाष्यादिस्वरसोऽप्येवम्। तत्र हि सुब्रह्मणि साधुरिति यति तित्स्वरिते तेन सहानुदात्तटाप एकादेशे आन्तरतम्यात्स्वरिते तेन सहनिपातत्वादाद्युदात्तौम्शब्दस्यैकादेश उक्तरीत्या स्वरित एव, तस्य न सुब्रह्मण्यायामित्यनुदात्तत्वमित्युक्तम्। इदं च तदनुवृत्तावेव सङ्गच्छते। अन्यथा तत्रैव तेनैवोदात्तसिद्धिरिति तदसङ्गतिः स्पष्टैव। "तानि नरा जुजुषाणोयम्। इन्द्रो हिमवत्स्यन्धसः। शतं यथेमं शरदो न यातीन्द्रः। क्वावरं मरुतः अद्यूत्येवं से" इत्यादौ तु च्छान्दसत्वं शरणम्। तथा हि, क्वावरमित्यत्र तित्स्वरितस्य शिट्त्वादाद्युदात्तावरशब्देनैकादेशः। एवं सर्वत्र प्रक्रिया बोध्या। अत्र—

"उदात्तवत्येकीभावे उदात्तं सन्ध्यमक्षरम्।
अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे"॥

इत्यनेनोदात्तः। यत्र पूर्वमुत्तरं वोदात्तम्, अन्यस्तु उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामन्यतमस्तस्मिन्नेकीभावे पदान्तपदाद्योः सन्धौ तत्र भवं सन्ध्यमक्षरमुदात्तं ज्ञेयम्। स्वरितोपधेऽनुदात्तोदये संध्यमक्षरं स्वरितं ज्ञेयम्। क्षीरं सर्पिर्मधूदकम्। 'क्वे यथर्केदसि' इत्युत्तरार्धस्य लक्ष्यमिति तद्भाष्यवृत्तिकृत्। अत्रानुदात्तोदये इत्यस्य पूर्वान्वयभ्रमवारणाय पुनः शब्दः। शौनकीयप्रातिशाख्येऽपि स्वराष्टकमुपक्रम्य

एकादिष्टमुदात्तेन तं तमेव नयेत्स्वरम्।

इत्युक्तम्। उदात्तेनैकादिष्टं तम् अष्टकान्यतमं स्वरं तमेवोदात्तमेव नयेत्। उदात्तत्वमेव प्रापयेदिति तद्भाष्यकृत्। लोके तु क्वावरमित्यादौ न भवत्येवोदात्तः किं तु लौकिकसुब्रह्मण्योमितिवत्स्वरित एव। एतेन निष्फलत्वाल्लक्ष्यविरोधाच्च नानुवर्तते तदिति मूलकौस्तुभादिग्रन्थाः परास्ताः। सकललोकवेदसाधारणस्यास्य तदेकवाक्यताया अयुक्तत्वात्। एवं च वृत्ताविति नारुचिबोधकं, किन्तु प्रामाण्यार्थमिति बोध्यम्। रूपग्रहणेन सुब्रह्मण्योमित्यस्य यथा न सिद्धिस्तथा सन्धिप्रकरणे निरूपितम्। यद्यपि अथोक्थ्योऽप्यतिरात्रः याज्यैवैनमेतयाप्यायतीत्यादावथअपिशब्दयोर्निपातत्वादाद्युदात्तयोर्मध्य आद्यस्य यता स्वरितान्तोक्थ्यशब्देनैकादेश आन्तरतम्यादनुदात्तः सन्नतरः स्वरितस्यैकादेशदृष्ट्या असिद्धत्वेनानुदात्तद्वयस्थानिकत्वात्। एवमग्र्यैकादेशस्यापि स्वरितत्वं प्राप्तम्। तथा ण्यदन्तयाज्याशब्दस्य स्वरितान्तत्वात्प्रश्लिष्टस्य आङ उदात्तत्वादेवस्य चान्तोदात्तत्वात्प्राग्वत्स्वरितत्वं प्राप्तमिति तद्बाधायावश्यकेन तैत्तिरीयप्रातिशाख्येन उदात्तधर्मविशिष्टे वर्णे पूर्वतः परत उभयतो वा स्थिते उभे अप्येकादेशमापन्ने उदात्तं धर्ममाप्नुत इति त्रिभाष्यरत्नाकरोक्तार्थकेन "सविता प्रार्पयतु ब्रह्मयच्छायाग्रे पूषा धत्त दिवीव

शब्दरत्नम् ।

तत्त्वमादायाग्निशब्दस्य सर्वानुदात्तत्वाच्च । स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणम् "उदात्तस्वरितयोः" इत्यादौ स्वरितग्रहणात् । उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेऽपि 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इत्येव सिद्धे पुनः "तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्त्तिकेनौपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्त्या नात्र स्वरितत्वप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । आदेशेषु दकारस्थानिकचर्त्वनिष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दित्त्वात्तदप्राप्तेः । उच्चारणार्थ इत्यस्य च वर्णान्तरोच्चारणे मुखस्य क्लेशवारणार्थो नत्वन्यफलार्थ इत्यर्थः । अत एव भाष्ये औकारं डितमाश्रित्यादिति प्रत्याख्यातम् ।

भैरवी ।

दात्तत्वेऽपि स्वरिते उदात्तभागस्यापि सत्त्वेन "एकादेश उदात्तेन" इत्यनेनाग्नावित्यत्रोदात्तत्वं भविष्यतीति स्वरितत्वादर्शनादित्यसङ्गतमत आह—स्वरितस्य त्विति । ननूच्चारणार्थानामपीत्संज्ञास्वीकारे भवन्मतेऽप्यग्नावित्यत्र स्वरितत्वापत्तिरस्त्येव, औतस्तकारस्येत्त्वादित्यत आह—उच्चारणार्थानामिति । एतेनौतस्तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति ग्रन्थः स्वरितत्वापत्तिपरिहाराभिप्रायकोऽसङ्गत एव स्वरितत्वस्य तत्र प्राप्तेरेवाभावादिति सूचितम् । अत एव भाष्ये "दिव उत्" इत्यादौ दित्त्वमाश्रित्य "तिति प्रत्ययग्रहणम्" इति वार्तिकम्प्रत्याख्यातम् । स्वरितत्वस्य यत्र यत्रानिष्टत्वं तत्र दित्त्वस्यव स्वीकारात् । न चैवं "तिति प्रत्ययग्रहणम्" इति वार्तिकसद्भावेऽग्नावित्यत्र स्वरितत्वम्प्राप्नोति दित्त्वपक्षेतु नेति फलभेदे प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति वाच्यम् ? विधानकालिकप्रत्ययत्ववतो ग्रहणमित्यत्र वार्तिकस्य तात्पर्यात् ।

ननु यद्युच्चारणार्थकवर्णविषयेऽपीत्संज्ञा तदा तत्र शास्त्रस्य व्यापारो जात एवेति तादृशकथनासङ्गतिः, उच्चारणमेव फलं, न तु तत्र शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति तदर्थादत आह–उच्चारणेति । वर्णान्तरेति । औकारादीत्यर्थः । न त्वन्यफलार्थः–प्रयोगसम्बन्धिफलान्तरन्तस्य नेत्यर्थः । इत्संज्ञालोपश्चेत्येतौ तु न प्रयोगसम्बन्धिनाविति तयोर्न व्यावृत्तिरिति भावः । "इद्वृद्धौ" "पत्यावैश्व-

भावप्रकाश ।

चक्षुः वसन्तीन्द्रो हि मैत्रावरुणीत्याहि" इतिलक्ष्यकेन "उदात्तमुदात्तवति" इत्यनेन सुब्रह्मण्योमित्यस्य सिद्धिरिति 'स्वरितस्य तूदात्तः' इति निष्फलं, "न सुब्रह्मण्यायाम्" इत्येव कार्यमेकश्रुतिनिषेधाय; तथापि "इन्द्रागच्छ हरिवोऽत्रागच्छ मेधातीथे मेषवृषणश्वस्य मेने" इत्यादिनिगदे एकादेशाभावेन प्रातिशाख्याप्रवृत्त्याऽगादिवर्णेषूदात्तार्थं तस्यावश्यकत्वम् । अत एव तत्र न स्वरूपं गृह्यते किं तु निगद इत्यन्यत्र विस्तरः । इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति–दिगिति । स्वरितार्थत्वादिशङ्करीत्या मूलमते दोषमाह—शेषेति । एवं चोदात्ताभावेन "एकादेश" इत्यस्याप्राप्त्या स्वरितश्रवणापत्तिः । एतेन कावरमित्यादिवत्प्रातिशाख्येन सिद्धिरित्यपास्तमिति भावः । एतेन कावरमित्याद्यर्थमननुवृत्तेस्तैरेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोध इति यथाश्रुतस्वरितार्थत्वमपि नातीव दुष्यतीति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् प्रासादवासिन्यायेन शङ्कते–स्वरितस्येति । दकारेति । तिति प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यानायेदमाश्रितं भाष्यादौ । अत एव प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधानकालिकप्रत्ययत्ववद्ग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा फलभेदापत्तिः । "प्रत्ययाप्रत्यययोरिति तु न लक्ष्यसिध्युपयोगिनी; छान्दसत्वात्तत्र स्वरितो न" इत्युद्द्योतोक्तिस्तूपायान्तरपरेति भावः । नन्वेवमुच्चारणार्थत्वभङ्गः । तन्मात्रमेव फलं न शास्त्रमात्रप्राप्तिरिति तदर्थादत आह–उच्चेति । वर्णान्तेति । औकारादीत्यर्थः । वारणार्थ इति । तदेव प्रयोजनमित्यर्थः । नत्वन्येति । कार्यान्तरं प्रयोगीयं श्रवणं च नेत्यर्थः । अत एव तत्त्वप्रतिज्ञयैव "न विभक्तौ" इत्यस्य तत्राप्रवृत्तिः । एवं चेत्संज्ञालोपयोर्न व्यावृत्तिः । अत एव "इद् वृद्धौ" "पत्यावैश्वर्ये" इत्यादिनिर्देशसङ्गतिरिति भावः । अत एव—उच्चारणार्थत्वादेव । "अथ वा डिदौ करिष्यते औडच्च घेः" इति ग्रन्थे-

तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत्। टाप् तु स्यादेव, लक्षणद्व-यबाधे मानाभावात्। अत एव "कृन्मेजन्तः" इति सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाब् नेत्युक्तम्। टापा व्यवधाने हि आनन्तर्यविघातः

शब्दरत्नम्।

न हि तदा तित्त्वमस्ति। न च ङित्त्वे विंशतौ तिलोपापत्तिः। भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्यामनभिधानादिति दिक्। अदिति। अस्य यदपीत्यादिः। दीर्घो मा भूदिति। भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वात्तपरत्वस्येति भावः। न च "ज्ञोऽविदर्थस्य" इति प्रकरणेन समासबाध इवानेन टापोऽपि बाध इति वाच्यम्। "प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते" इति

भैरवी।

यं" इत्यादिनिर्देशा अत एव सङ्गच्छन्ते। नन्वौतस्तकारस्योच्चारणार्थत्व एवोक्ता कल्पना सम्भवति, तत्रैव तु किम्मानमत आह—अत एव भाष्य इति। तदा—ङित्त्वपक्षे। विंशताविति। अर्थपरे विंशताविति शब्द इत्यर्थः। भाष्यप्रामाण्येन—प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन। न च "नस्तद्धिते" इति सूत्रस्थस्य तद्धित इत्यस्य मण्डूकप्लुत्या विंशतेरित्यत्रानुवृत्त्या लोपाभावेनोपपत्तावनभिधानकल्पनमन्याय्यमिति वाच्यम्? मण्डूकप्लुतेः सम्बन्धतदभावकल्पनाभ्याङ्गुरुत्वादिति भावः। परत्रोपात्तस्य तदपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह—अस्येति। ननु तपरोच्चारणेऽणुदित्सूत्रादिप्राप्तसवर्णग्रहणस्य व्यावृत्तिरेवान्यत्र दृष्टेति टापा सह दीर्घो माभूदित्यसङ्गतमत आह—भिन्नेति। "भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणन्न" इत्यनेनैव सिद्धे प्रकृतं तकारोच्चारणमेतादृशार्थतात्पर्यकमिति भावः। मूले—टाप्तु स्यादेवेति। तपरस्याकारस्य विधानेन यथा तस्य श्रवणम्भवति तथैव कल्प्यतां न तु तत्स्वरूपाश्रवणप्रयोजककार्यबाध इति भावः। परोक्तङ्खण्डयति—न चेति। प्रकरणेन—अष्टसूत्र्या। अनेन टापोऽपीति। अत्रापिशब्दो भिन्नक्रमः अनेनेत्युत्तरं योज्यः, यथा तत्र षष्ठ्येव यथा स्यान्न तु तन्निवृत्तिप्रयोजकः समास इति कल्पना, तथात्राप्यकारनिवृत्तिप्रयोजकष्टाप्न भवतीति कल्पना भविष्यतीति भावः। न चात्रापि

भावप्रकाश।

नेति भावः। तित्त्वमिति। तन्न्यासप्रदर्शकभाष्ये तकारानुच्चारणादिति भावः।।एतेनौत् ङित्करिष्यते इति मन्दोक्तमपास्तम्। विंशताविति। विंशताविति शब्दे इत्यर्थः। तस्य—अर्थपरविंशतिशब्दस्येत्यर्थः। अभिव्यक्तेति न्यायेन तत्रैव तत्प्रवृत्तिः। एतेनानभिधानोक्त्या विंशतावित्युल्लेखो विरुद्ध इत्यपास्तम्। यद्वा पूर्वपक्षेऽभिधानमस्ति सिद्धान्ते तद्रीत्या तदुक्तिः। एतेन न च विंशतौ तिलोपापत्तिः "गच्छतौ परदारादिभ्यः" इतिनिर्देशेन तिलोपाभावसिद्धेरिति मन्दप्रसादोक्तमपास्तमिति दिक्। तदपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह—अस्य यदपीति। भिन्नेति। यद्यप्यणुदित्सूत्रादिप्राप्तदीर्घादिव्यावर्त्तकत्वं तस्य "अतो गुणे" "ऋत इद्धातोः" इत्यादौ दृष्टं न तु स्वोत्पत्त्यनन्तरप्राप्तदीर्घव्यावर्त्तकत्वम्, "इतोऽत्सर्व" इत्यनेनादेशे तस्येष्टत्वात्, किं चात्र विधेयत्वेन भिन्नकालग्रहणप्रसङ्गस्तथाऽपि परत्वस्य साफल्ये इष्टे तत्स्थाने लक्ष्ये लक्षणान्तरप्राप्तोऽपि स व्यावर्त्तते। "दिव उत्" इत्यादाविव शब्दतस्तथैव लाभात्। एवं च यथाऽलुका लुगेव बाध्यते न तु समासः, एवं सवर्णदीर्घ एव न स्यात् टाप् तु स्यादेव वाच्यवृत्त्या तदभावस्य दुरनुपपादत्वादिति भावः। प्रकरणेन-तदारभ्याष्टसूत्रात्मकेन। अनेन टापोऽपीति। अनेनापि टाप

सरला

सप्तम्यामनभिधानादिति। वस्तुतस्तु "ति विंशतेर्डिति" इत्यत्र डश्चासावित् च डित्, तस्मिन् डिति इति कर्मधारयसमासमाश्रित्य इत्संज्ञकडकारादौ प्रत्यये विंशतेः तिशब्दस्य लोप इत्यर्थेन 'विंशतौ' इत्यत्र औकारादेशस्य ङित्त्वेऽपि तदप्राप्त्याऽनभिधानमप्रामाणिकमेव। यद्वा, "तिर्विंशतेर्डिति" "टेः" "नस्तद्धिते" इति सूत्रत्रयस्थाने "टेर्डिति" "ति विंशतेस्तद्धिते" "नः" इतिन्यासेन विंशतेस्तिशब्दस्य डिति तद्धिते एव लोपप्रवृत्त्या 'विंशतौ' इति रूपे न तिलोपप्रसङ्ग इति बोध्यम्।

स्यादिति । तस्माद् औत इव अतोऽपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम् ।

"अन सौ" ॥ "सोर्डा" इत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम् । तेन उशनसः सम्बुद्धौ अनङ् सिध्यतीति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । सोर्डेत्युक्ते हि "ऋदुशनस्" इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र "सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ" इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र "सान्तमहत"इति दीर्घः स्यात् । यद्वा, 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति वा अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यम् ।

"हल्ङ्याब्भ्यो" ॥ दीर्घादित्येतन् ङ्यापोरेव विशेषणम्, न तु हलोऽसम्भवात् इत्याह—दीर्घाविति । परमिति । न त्विदं विहितविशेषणं या, सा, का इत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यः, स इत्यादावति-

शब्दरत्नम् ।

वार्त्तिकानुरोधेन तत्र तथा कल्पनेऽपीह तथा कल्पने मानाभावात् ।

अनङ् सिध्यतीति । वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्भावः । संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्यास्पृष्टत्वादाह-अङ्गवृत्तेति । इयमगतिकगतिः । सोर्डेति न्यासे लाघवाभावश्च डित्वसामर्थ्याट्टिलोपकल्पने गौरवं च । तस्मादुशनसोऽनङ् तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः ।

भैरवी ।

"पत्यावैश्वर्ये" इत्यादिनिर्देशो मानमिति वाच्यम् ? सन्निपातपरिभाषयाऽपि तस्योपपत्तिसम्भवात् ।

प्रकाशकारोक्तिङ्खण्डयितुमुपक्रमते—सोर्डेत्येवेति । तद्भावः—प्रकाशकारस्य भावः । नन्वगतिकगतित्वेऽपि क्वचित्तदाश्रयणमस्त्येवेत्यत आह—सोर्डेतीति । लाघवाभावः—पदलाघवाभावः । सोरिति रेफमादाय मात्रालाघवाभाव इत्यपि बोध्यम् । प्रत्युत कल्पनागौरवमित्याह—डित्वेति । एवञ्च क्लृप्तां रीतिं परित्यज्याक्लृप्तकल्पनायां ज्ञानगौरवं स्पष्टमेव ।

ननु "हल्ङ्याभ्य"इत्यत्र विहितविशेषणत्वाभ्युपगमेऽपि न मूलोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योरवसरः ? "त्यदादीनामः"इति सूत्रे विभक्तावित्यस्य विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव तस्य प्रवृत्त्याऽव्याप्तेः परिहारसम्भवात् । एवञ्च हलन्ताद्विधानाभावेन यः स इत्यादावतिव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्या । एवमनङ्विधावपि सौ इत्यत्र विषयसप्तमीत्वमेवास्त्विति

भावप्रकाश ।

इत्यर्थः । मानाभावादिति । न च"सम्बुद्धौ शाकल्यस्य" इति निर्देशोऽत्रापि मानमस्त्येवेति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषयैव तत्सिद्धौ तस्यामानत्वात् । एतेन तन्मानस्यात्रापि सत्त्वमिति मन्दोक्तमपास्तम् ।

तद्भाव इति । प्रकाशाशय इत्यर्थः । एतेन तेनानङ् वा नलोपश्च वा, हेउशनन्निति वक्ष्यमाणमुपपन्नमिति प्रकाशोक्तिरपि तथा योजनीयेति सूचितम् । नन्वगतिकगतित्वेऽपि तत एवाश्रयणमत आह—सोर्डेतीति । लाघवेति । मात्रापदलाघवेत्यर्थः । ननु प्रक्रियालाघवमस्तीत्यत आह–डित्वेति । एवं चक्लृप्तप्रक्रियातोऽक्लृप्तप्रक्रियाप्रयुक्तज्ञानगौरवमेवेति भावः । चिन्त्यमेवेति । एतेन प्रकाशो मूलं तदनुयायिरत्नाकरदण्ड्यादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति सूचितम् । खण्डनकृदपि इत्थमेव प्रकाशाद्युक्तज्ञापकमात्रमिषितवानिति वृत्तिमाधवादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति बोध्यम् । ननु "त्यदादीनामः" इत्यत्र विभक्तावित्यस्यानङ्विधौ सावित्यस्य च विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमे मूलोक्तदोषाभावोऽत आह—

ञ्याप्तेः 'कर्ता'इत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः। हलिति। तस्य च सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्। लुप्यत इति। यद्यपीह "लोपो व्योः" इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। तच्च तत्र भावसाधनं तथाऽपीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। दीर्घग्रहणं किम्? अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिः। ननु इह समस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति। न च 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति' इति वाच्यम्। अनुपसर्जने हि तथा। इह तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्त्येव।

शब्दरत्नम्।

चेतीति। "तस्मादित्युत्तरस्य" इति जाग्रति विहितविशेषणासम्भवश्चशब्दार्थः। एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम्। अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्राप्तिरिति बोध्यम्। प्रथमान्तेनेति। यद्यपि "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्युक्तेः षष्ठ्यन्तताऽपि सम्भवति तथाऽपि बहुषु पदेषु विभक्तिविपरिणामकल्पनाऽपेक्षयाऽऽगन्तुकलोपशब्दे एवार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः। ननु सुतिसीति प्रत्ययैः 'यस्मात्स विहितस्तदादेः' इत्युपस्थितत्या तस्य हल्ङ्याब्भ्य इति विशेषणमिति हल्ङ्याबन्तात्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्याक्षेपादुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनिय-

भैरवी।

कर्त्तेत्यत्राव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्येत्यत आह—चेतीति। वक्ष्यमाणरीत्याऽत्रैकदेशविकृतन्यायस्याप्राप्तिसत्त्वेन 'तस्य च' इत्याद्युक्तमूलासङ्गतिम्पर्यालोच्याह–स्थानिवत्त्वेति। अर्द्धाधिकेति। अर्द्धश्चाधिकश्चार्द्धाधिकौ तयोर्विकार इति समासः। एवञ्च वर्णगणनायामर्द्धस्य मात्राया गणने तु तदर्द्धस्य विकारसत्त्वेन जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवसंस्थानाभावेन नात्रैकदेशविकृतन्यायस्य प्रवृत्तिरिति भावः। षष्ठ्यन्ततापीति। हलित्यस्येति शेषः। बहुष्विति। सुतिसि अपृक्तं हलित्यत्र चेत्यर्थः। नात्र दोष इति। अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिरित्यत्र। सोर्विधानं यस्मात्तदादेराबन्तत्वङ्यन्तत्वयोरभावेन दोषाभाव इत्यर्थः। स च दोषः सोर्लोपस्य प्राप्तिरूपः। एवञ्च दीर्घ-

भावप्रकाश।

तस्मादिति। एतेन तेन सिद्धे नाव्याप्त्यतिव्याप्तीति तन्निर्दुष्टमिति मन्दोक्तमपास्तम्।

स्थानिवत्त्वेति। "सर्वे सर्वपदा" इति न्यायेन स्वादिस्थाने जातस्य सादेः सुत्वादिबुद्धिरिति भावः। अर्धेति। अर्धश्चाधिकश्चार्धाधिकौ तयोर्विकारेणेत्यर्थः। वर्णरीत्याऽर्धविकारो मात्रारीत्याधिकविकारस्तथा च तज्जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभाव इति भावः। एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्यादिग्रन्थाः परास्ताः। षष्ठ्यन्तताऽपीति। हलित्यस्येति शेषः। षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षे इति भावः। बहुषु-सुतिसि अपृक्तं हलित्येष्वित्यर्थः। एतेन लाघवं द्विविधं सूचितम्। तत्पक्षस्य दूषितत्वादाह–उचितमिति। यद्यपि ङ्याबंशे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सिद्धं तथाऽपि हलंशसाधारण्यायाह–सुतीति। तदन्तान्तस्य तु बाधान्न सा। अत एवात्र पञ्चम्यन्तता; तदाह–तदादेः परस्येति। उपसर्जनेति। अत एव–'अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः' इत्यादौ संप्रसारणं नेतिभावः। ङ्याबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इति। 'अतिखट्वः' इत्यादौ तदादेर्ङ्याबन्तत्वाभावेन नातिव्याप्तिरित्यर्थः। एवं च दीर्घपदं व्यर्थम्,

सरला।

प्रत्यभिज्ञाभावादिति। वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायस्य च्छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारमूलकतया पुच्छनाशेऽपि श्वत्वप्रत्यभिज्ञासत्त्वेन तद्व्यवहारवद् यत्र यत्र तत्त्वप्रत्यभिज्ञा तत्र सर्वत्र अर्द्धविकारे तदधिकविकारेऽपि वा तन्न्यायस्य प्रवृत्तेर्निर्विवादतया तिस्योर्विषये इकारलोपेऽपि तकारसकारमात्रेऽपि तत्त्वप्रत्यभिज्ञायाः सत्त्वेन तत्र तन्न्यायप्रवृत्तौ न किञ्चिद् बाधकमिति बोध्यम्। उक्तं विशेष्य-

सत्यम् । तथाऽपि उत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायात् । न हीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम । अत एव 'बहुश्रेयसी' इत्यत्र सुलोपः ।

शब्दरत्नम् ।

मसत्वात् च प्रकृतेर्ङ्याबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह–अत एवेति । एतत्सिद्ध्यर्थं "येन विधिः" इति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ "टिड्ढाणञ्" इति सूत्रेऽणन्तान्तादितिवद् ङ्याबन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः । मालेत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन

भैरवी ।

ग्रहणस्य कथमेतद्व्यावर्त्यमिति भावः । एतत्सिद्ध्यर्थमिति । बहुश्रेयसीत्यस्य सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अस्य आवश्यकत्वेनेत्यत्रान्वयः । नच मूलविरोधः तत्रात एवेत्यस्योत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन ततः परत्वात्प्राप्तस्य सुलोपस्य व्यावृत्त्यर्थमत एवेत्युक्तमित्यर्थः प्रतीयत इति वाच्यम् ? तत्रत्यस्यात एवेत्यस्य बुद्धिस्थहेतोरित्यर्थात् । अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ पुनः "येन विधिः" इति परिभाषया शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति योजना बोध्या । क्वचित्त्वेवमेव पाठः । उक्तमिति । अस्य तदादेरित्येतदित्यर्थः। अत्र दोषः–अतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यत्र सुलोपस्य प्राप्तिरूपो दोषः । स च दीर्घग्रहणेन परिहर्तव्य इति शेषः।

नन्वेवं सति मालेत्यादौ तदन्तविधिद्वयलभ्यार्थाभावेन सुलोपानापत्तिरत आह–मालेत्यादाविति । तस्येति तु व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणपक्ष इति भावः । न च "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् ? तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् । एतच्च "ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः" इति स्थानिवत्सूत्रीयवार्तिकव्याख्यानावसरे निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यत्र सुलोपापत्तिवारणं तस्य वार्तिकस्य फलमित्यभिधाय "ननु दीर्घादित्युच्यते, तत्र वक्तव्यम्" इत्युक्तम्भाष्यकृता, तदभिप्रायेण व्याख्यातम् । तदन्तविधिद्वयाभावेऽपि दीर्घग्रहणमावश्यक-

भावप्रकाश ।

उत्तरपदस्येत्यादिमूलोक्तं तथा हरदत्तरत्नाकरदण्ड्याद्युक्तं चायुक्तं चेति भावः । एतदिति । 'बहुश्रेयसी' इत्यादिसलोपरूपसिध्यर्थमित्यर्थः । आवश्यकत्वेनेत्यत्रान्वयः । एतेनात एवेत्यस्य बौद्धविवक्षात एवेत्यर्थो न तूक्तहेतोरेवेतीति सूचितम् । 'प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततो "येन विधिः" इतिपरिभाषया तमादाय पुनस्तदन्तविधौ टिड्ढेति' इति पाठः । उक्तमिति । तदादीत्यर्थः । ङ्यापोः प्रत्ययत्वेन तदादीत्युपस्थितेः । एवञ्च सम्पूर्णा "प्रत्ययग्रहणे" इति परिभाषा प्रवृत्तेति भावः । ष्यमादायेति । शङ्कोक्तरीत्योपस्थिततदादीतिविशेष्यमादायेत्यर्थः । अत्र शङ्कोक्तरीतिर्द्रष्टव्या । ङ्याबन्तान्तादिति । हलंशे तु शङ्कोक्तरीतिरेवेति भावः । अत्र दोष इति । 'अतिखट्वः' इत्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः ।एतेन क्वचिदुपसर्जनेऽपि तदादिनियमो नेत्यत्र दीर्घग्रहणं ज्ञापकमिति "गोस्त्रियोः" "ईयसश्च' इत्यत्र कैयटोक्तिः, सर्वादिसूत्रे कौस्तुभोक्तिश्चात्र सूत्रे हरदत्तोक्तिश्चापास्ता । "वृक्षस्स् स् इति प्रसज्येत । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम्" इतिभाष्यं सरूपसूत्रस्थं यथा सुयोजं तथोद्द्योते स्पष्टम् । तत्र कैयटस्य प्रमाद एवेति भावः । व्यपेति । 'अप्रातिपदिकेन' इतिनिषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः । ननु 'बहुश्रेयसी' इत्यत्र लोपो न, मूलोक्तरीत्या तदभावपक्षस्यापि "ईयसश्च" इत्यत्र कैयटोक्तत्वेन सन्देहात् विहितविशेषणत्वाभ्युपगमेऽप्राप्तेश्च । कर्त्तेत्यादौ गतिस्तूक्तैव । एतेन

सरला ।

मिति । सुतिसिभिस्तदादिरिति धर्मी उपस्थापनीयो ङ्याब्भ्यां वा तदादिरिति धर्मी उपस्थापनीय इत्यत्र नियामकाभावाद्विनिगमनाविरहेणोभाभ्यामपि तदुपस्थितौ सुतिसीत्येतदुपस्थापितं तदादिं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधिः । तथा च ङ्याबन्तं यत्तदादि तदन्तं यत्तदादि तस्मात्परीभूतं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते इति सूत्रार्थः फलितः । तदाह—ङ्याबन्तान्तादित्यर्थस्येति ।

स्यादेतत्। गङ्गीयतेः क्विप्। गङ्गीः। इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत्? सत्यम्, ङी ई, आ आप्, इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्न कश्चिद्दोषः। सुतिसीति किम्? भेत्ता। तासेस्तकारस्य लोपो मा भूत्। न चैवमपि 'अभैत्सीत्' इत्यादौ सिचो लोपापत्तिः। सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात्। अपृक्तं किम्? भिनत्ति, छिनत्तीति प्रत्युदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्, विशिष्टस्याहल्त्वात। सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानु·

शब्दरत्नम्।

सिद्धिरिति भावः। श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठ इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि च प्रत्ययलक्षणेन टाबन्तत्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम्।

अतिव्याप्तिरिति। अस्य स्त्री ई, देवदत्तस्य ई देवदत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम्। प्रत्याख्यानादिति। दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्यभि

भैरवी।

मित्याशयेनाह—श्रविष्ठास्विति। श्रविष्टा-ज्येष्ठा। तद्धितलुकि "श्रविष्ठाफल्गुनी" इतिसूत्रविहिते लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् "लुक् तद्धितलुकि" इत्यनेन। प्रत्ययलक्षणेन-स्थानिवद्भावेन। दीर्घग्रहणे तु न स्थानिवत्त्वम्, अल्विधित्वात। प्रत्ययलक्षणसूत्रन्तु नियमार्थम्।

मूले गङ्गीयतेः क्विबिति। न च पञ्चमीसमासपक्षेऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन कथमत्रातिव्याप्त्यभिधानमिति वाच्यम्? तस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिरित्याशयेन तदभिधानात्। देवदत्तेरिति। अत्र देवदत्ते इत्येकारान्तस्य दीर्घङ्यन्तत्वम्पूर्वान्तवद्भावेन बोध्यम्। मूले ङी ई आ आबिति। ङीरूपो य ईकारः आब्रूपो य आकारस्तदन्तादित्यर्थ इति भावः। ननु सूत्रकारमते दोष एव, न चेष्टापत्तिः, फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवादत आह—दीर्घग्रहण इति। उपस्थितत्वादिति। ङ्याप्पदेनोपस्थितत्वादित्यर्थः। एवञ्च ङ्याप्पदेन यस्येकारस्याकारस्य च प्रथममुपस्थितिस्तादृशो य ईकार आकारो वा तस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति देवदत्तेरित्यत्र तादृशस्याभावेन न सूत्रकारमतेऽपि दोष इति भावः। एतेन कस्य स्त्री की, तस्मादाचारक्विबन्ताद्धिचि गुणे 'केः' इत्यादौ सूत्रकारमते लोपो दुर्वारः। एवमतिखट्वस्य अः अतिखट्वा, निष्कौशाम्बेः ई निष्कौशाम्बीः इत्यत्रापि दीर्घस्य सत्त्वाल्लोपः स्यादित्यपास्तम्। यस्य प्रथममुपस्थितिस्त-

भावप्रकाश।

बहुश्रयसीत्यथ विहितविशेषणं नेति रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम्। अत आह-श्रविष्ठेति। ज्येष्ठेत्यर्थः। "श्रविष्ठाफल्गुनी" इत्यनेनाद्यो लुक्। प्रत्ययलुकि चेति पाठः "लुक्तद्धितलुकि" इत्यनेन। सर्वथा दीर्घपदमावश्यकमिति तात्पर्यम्। एवं च सा कैयटोक्तिरयुक्तैव। विहितविशेषणत्वं त्वसम्भावितमित्युक्तमेवेति भावः।

ननु "क्वौ लुप्तम्" इत्यस्यासार्वत्रिकत्वेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गङ्गीरित्यादौ न दोषोऽत आह-अस्य स्त्रीति। ननु सूत्रमते दोष एव। न चेष्टापत्तिः, फलभेदेन उभयोः प्रत्याख्यानासम्भवादत आह-दीर्घेति। उपेति। ङ्याप्पदोपस्थितत्वादित्यर्थः। प्रत्यासत्त्येति भावः। एतेन कस्य स्त्री की, तस्माद्राचारक्विबन्ताद्धिचि केरित्यादौ सूत्रमते लोपो दुर्वार इत्यपास्तम्। न चैवमपि अतिखट्वस्य अः अतिखट्वाः, निष्कौशाम्बेः ईः निष्कौशाम्बीः इत्यादौ पक्षद्वयेऽपि दोष एवेति वाच्यम्। "ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः" इति वार्त्तिकानुरोधेनोक्तसर्वेषामनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वात्। दीर्घात्प्राक् मानाभावात् फलाभावाच्च स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्च, लाक्षणिकत्वाच्च। एतेन निष्कौशाम्बीयतेः क्विपि निष्कौशाम्बी इति भवत्येव। अत एवोक्तवार्त्तिकं प्रश्लेषेण प्रत्याख्यातमित्यादिरत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम्। मध्ये ह्रस्वादेशेन तत्त्वस्य विच्छेदाच्च। तेन

चितत्वात् । यदप्याहुः—सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः क्विप्, सुराः, सुरासौ, सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुं अपृक्तग्रहणमिति । तदपि न, परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च । हल् किम् ? बिभेद ।

ननु प्रथमहल्ग्रहणं व्यर्थम् । हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसम्भवात् ।

शब्दरत्नम् ।

बोध्यम् । सुरासयतीति । न च "णौ चङि" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिज्नास्तीति सिद्धान्तात्कथमत्र णिजिति वाच्यम् ? तद्भाष्यस्य तेषां लुङि प्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् । ग्रहणाच्चेति । सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवं चापृक्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । वस्तुतो

भैरवी ।

स्येहाभावात् । सूत्रस्थभाष्येति । तत्र हि "णेर्णिच्युपसङ्ख्यानम्" इति वार्तिकमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा वादितवन्तम्प्रयोजितवानित्यर्थेऽवीवददित्यत्र णिजन्ताण्णिचि लुङि च्लिस्तस्य स्थाने चङि द्वितीयणिलोपस्य चङ्परनिर्ह्रासे कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य निषेधे ऽपि तेनैव णिलोपेनाग्लोपित्वात् "नाग्लोपि" इति निषेधः स्यात् । एवमुक्ते परत्वाद् वृद्धौ सत्यां णिलोप इति नेहाग्लोप्यङ्गमिति पूर्वपक्षिणा शङ्किते "वृद्धेर्लोपो बलीयान्" अन्यथाऽपपटदिति न सिध्यतीति नाग्लोपीतिसूत्रे प्रत्याहारनिर्देशेन ज्ञापकेनोक्तम् । यद्यप्यरराजदित्यत्र ह्रस्वत्ववारणायाकारस्यावश्यकत्वं तथाऽपि प्रत्याहारनिर्देशो ज्ञापक एव । एतच्च ज्ञापकमिदुदुपधेभ्यो णिज् नास्तीति कल्पनायामेव सङ्गच्छते । अन्यथा स्वामिनमाख्यत् असस्वामत्, गोदुहमाख्यत् अजुगोदुहदित्यत्र प्रत्याहारनिर्देशस्य चारितार्थ्येन तस्यासङ्गतिः स्यात् । उक्तञ्च तत्रानभिधानङ्कैयटेन । अत्र—सुरासयतीत्यत्र । तद्भाष्यस्य–प्रत्याहारनिर्देशस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनपरभाष्यस्येत्यर्थः । अप्रामाणिकमिति । एवञ्चानभिधानकथनपरः कैयटश्चिन्त्य इति भावः । "प्रत्ययाप्रत्यययोः" इति परिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेन भाष्यकृताऽनाश्रयणादाह—सावनुनासिकेति । एवञ्च-साहचर्येण लोपाभावस्य सिद्धौ च । पूर्वोक्तानभिधानपदसूचितामरुचिं ध्वनयति–वस्तुत इति । चिन्त्यमिति । यदि तेषामभिधानं स्यात्तदा "ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः"

भावप्रकाश ।

निष्कौशाम्बिरित्यादौ स्थानिवद्भावो निषिध्यत इत्युपपादनग्रन्थविरोधाच्चेति दिक् । सूत्रेति । तत्र हि णेर्णिचीत्यवश्यं कार्यम् । अन्यथा स्थानिवत्त्वनिषेधेनाव्यवधानेऽप्यग्लोपित्वान्निषेधापत्तिः । न च परत्वाद्वृद्धिः । तत एव ज्ञापकेन वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वबोधनात् । अकारस्यात्यरराजदित्यादौ साफल्येऽपि प्रत्याहारस्य तत्त्वं युक्तमेवेत्युक्तम् । अन्यथा स्वामिनमाख्यदसस्वामदित्यादौ वृद्ध्यप्रसङ्गाल्लोपो ह्रस्वनिषेधाय स्यादिति ज्ञापकासङ्गतिस्तस्मादनभिधानमिति कैयटः । अप्रामाणीति । एवञ्च कैयटश्चिन्त्य इति भावः । अभिमानात्–प्रसादकृतस्तदनुयायिनां चेति भावः । तस्याः लक्ष्यसिध्यर्थत्वेन भाष्येऽनाश्रयणादाह–सावनुनेति । यथा तदनाश्रयणं तथा स्पष्टमन्यत्र । अत एव हरदत्तेन तस्या नामापि नाग्राहि । एतेन तां समर्थयन् रत्नाकरदण्ड्यादिः परास्तः । ननु यत्त्वाहुरित्यादिमूलं चिन्त्यम् । प्रसादप्रकाशयोस्तथाऽनुपलम्भात् । "अपृक्त एकाल्" इत्यत्र "प्रत्यय इति किम् ? सुराम्" इत्यादिप्रसादग्रन्थमनूद्य हि मूलोक्तरीत्या प्रकाशकृता खण्डितः । एवं च रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तिरप्ययुक्तैवेति चेत् ? अत्राहुः । तद्ग्रन्थे धातुसस्य लोपो मा भूदित्युक्त्या तदभावे संज्ञाऽतिप्रसङ्गेऽत्र तत्सत्त्वेऽपि लोपातिप्रसङ्गदानेनात्रत्यस्याप्युक्तमेव फलं तत्तात्पर्यविषयीभूतमित्याशयेन तथोक्तमिति । तद्ध्वनयन् मूलतात्पर्यमाह–एवञ्चेति । साहचर्यादिना लोपाभावे चेत्यर्थः । चिन्त्येति । एतेन तत्र प्रत्ययपदं संज्ञारम्भश्च तथेति सूचितम् । अ-

अत्राहुः—

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति ।
रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते ॥

तथा हि, सखेत्यत्र नलोपो न स्यात् , संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । स्यादेतत् । संयोगान्तलोपो नासिद्धः "न ङिसम्बुध्योः" इति सूत्रे सम्बुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यन्तत्रैव सिद्धत्वम् , व्याख्यानात् । यत्त्वाहुः— हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वाद् नैतज्ज्ञापकमिति । तन्न, लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन "सम्बुद्धौ वा नपुंसकानाम्—" इत्यस्यावश्यकतया च सम्बुद्धिग्रहणस्य नपुंसक-

---

शब्दरत्नम् ।

'गङ्गौः' 'सुराः' इत्यादेरभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम् ।

विभक्त्योरानन्तर्यमिति । एवं च विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारं वारं संयोगान्तलोपः । **नपुंसकार्थत्वादिति ।** "स्वमोः" इति हि तत्र लुगिति तत्र नलोपनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः । **लुका लुप्ते इति ।** "ङिसम्बुद्ध्योः" इति सप्तमीति भावः । **आवश्यकतया चेति ।**

भैरवी ।

इति वार्तिकविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

मूले—अत्राहुरिति । वार्तिककृत इति अस्य शेषः । नकारविभक्त्योरिति विशेषोपादानसूचितमर्थम्प्रकटयति—एवञ्चेति । नकारविभक्त्योरानन्तर्ये सिद्धत्वस्य ज्ञापने चेत्यर्थः । अत्र विभक्तिपदोपादानेन विभक्तेर्यत्र संयोगान्तत्वहेतुको लोपस्तस्यैव सिद्धत्वङ्गोमानित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वन्तु भवत्येवेति भावः ।

ननु गोमानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य प्रवृत्तत्वात्पुनः संयोगान्तलोपो "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायेन न भविष्यतीत्येवमभिधानमफलमत आह—गोमानिति । संयोगान्तपदत्वावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वात् । एवञ्चोद्देश्यतावच्छेदकाश्रयभेदाद्भवत्येव तस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् । मूले—यत्त्वाहुरिति । प्रकाशकृत इति शेषः । तत्र—हे ब्रह्मन्नित्यत्र । लुगिति । अनेन संयोगान्तलोपस्याभावेनासिद्धत्वशङ्काया अभावः सूचितः । ङिसम्बुध्योरिति तु षष्ठीति तद्भावः । सप्तमीति । अयमेव पक्षो युक्तः । यतोऽस्मिन् पक्षे निषेधसामर्थ्यात् "न लुमता" इतिनिषेधस्य वैकल्पिकस्य प्रवृत्तिरिति "वा नपुंसकानाम्" इत्यस्यापूर्वत्वाभावः सिध्यतीति लाघवम्भ-

भावप्रकाश ।

भिमानपदसूचितारुचिं ध्वनयितुमाह—**वस्तुत इति ।** अत एव "ङ्याप्ग्रहणेऽदीर्घः" इति वार्त्तिकेन न फलभेदः । एवञ्च कैयटो युक्त एवेति मूलादयश्चिन्त्या एवेति भावः ।

मूले अत्राहुरिति । वृत्तिकृत इत्यर्थः । स्यादेतदित्यादि भाष्यानुवादिहरदत्तानुवादः । फलितमाह—**एवंचेति ।** तयोरानन्तर्ये सिद्धत्वज्ञापने चेत्यर्थः । **विभक्तीति ।** विभक्तेः संयोगान्तत्वहेतुकलोपस्यैवेत्यर्थः । तेन तलोपासिद्धत्वाद्गोमानित्यादौ नलोपो नेति भावः । ननु हल्ङ्यादिसूत्राभावे पुनः संयोगान्तलोपो दुर्लभः "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायादत आह—**गोमानिति ।** संयोगान्तपदत्वावच्छिन्नस्यास्य लक्ष्यत्वेनैकत्र कृतेऽप्यन्यत्र प्रवृत्त्यौचित्यात् । अत एव राजन्वान् स्वतवानित्यादिनिर्देशसंगतिरिति भावः । यत्त्वाहुरिति । प्रकाशकृत इत्यर्थः । **तत्र**—ब्रह्मन्नित्यत्र । षष्ठीपक्षे निषेधाप्रवृत्तेः सिद्धान्तरीत्या आह—**ङिसमिति ।** अत एव निषेधसामर्थ्याद् "न लुमता" इति निषेधानित्यत्वेन "वा नपुंसकानाम्" इत्यस्य

विषयत्वासम्भवे नोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेत् ? इह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । तदिदमुक्तं नलोपादिरिति । तथा 'अबिभर्भवान्' इत्यत्र तिलोपो न स्यात् "रात्सस्य" इति नियमात् ।

शब्दरत्नम् ।

"ङिसम्बुद्ध्योः" इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वपक्षेऽपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्यर्थः । यद्यपि 'वा नपुंसकानाम्' इत्येवं भाष्ये पठितं, सम्बुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव सम्बध्यत इति तदर्थं तच्चरितार्थं, तथाऽप्यत्र पाठेनोक्तार्थज्ञापकताऽपि । सम्बुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु न भ्रमितव्यम् । सूत्रस्थङिग्रहणस्य "ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तर" इतिवार्त्तिकस्थसम्बुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यानेऽपि सूत्रस्थस्याप्रत्याख्यानादिति भावः ।

भैरवी

वति । अत एव षष्ठ्यन्तत्वपक्षेऽपीत्यपिशब्द उपात्तः । यन्मूले आवश्यकतयेत्यभिहितन्तत्तु षष्ठीपक्ष एवेत्याशयेनाह—ङिसम्बुद्ध्योरिति । अस्मिन्पक्षे निषेधसामर्थ्यकल्पनन्न कार्यमित्येतल्लाघवं यद्यपि भवति, तथाऽपि वचनान्तरानारम्भकृतं लाघवं सप्तमीपक्षेऽस्तीति भावः । षष्ठीपक्षे शङ्कते—यद्यपीति । सम्बुद्धिग्रहणञ्चेति । अत्र ङिपदस्यानुपादानं भाष्यकारीयतत्प्रत्याख्यानाभिप्रायेण । अत एव "वा नपुंसकानाम्" इत्येतद्वचनोदाहरणप्रदर्शनसमये 'हे चर्मन्' इति सम्बुद्धावेवोदाहृतम् । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया च तावन्मात्रस्य तत्र सम्बन्धः । तदर्थम्—तत्र सम्बन्धार्थम् । अत्र पाठेन—न ङीतिसूत्रे पाठेन । अन्यथा वार्तिक एव तथा पठितं स्यादिति । ज्ञापकता च "इह किञ्चित्रपो" इति न्यायेन । एवञ्चान्यफलसिध्यर्थमावश्यकं सम्बुद्धिग्रहणमिति 'हे राजन्' इत्यस्य सिद्धिः । सम्बुद्धिपदमपि प्रत्याख्यातमिति परोक्तं खण्डयति—सम्बुद्धिग्रहणमित्यादिना । सूत्रस्थङिग्रहणस्येति । ङौ भसंज्ञासत्त्वादेव न नलोपः । अल्लोपस्तु न, उभयसंज्ञान्यपीतिवचनात् । वार्तिकस्थेति । हे राजन्सुन्दरोऽसीत्यत्रासामर्थ्यात्समासाप्राप्तेः । अत एव "ङावुत्तरपदे प्रतिषेधः" इत्येव वाच्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । मूले तस्मादिति । उक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वादित्यर्थः । न प्रयोजनमिति । हल्ङ्याबितिसूत्रारम्भस्येति शेषः । इह तर्हीत्यत्र यदिहेति तदर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—अभिन इति ।

भावप्रकाश ।

सिद्धेरिति लाघवादेवञ्च प्रकाशो युक्त इति गूढाकूतं स्फुटीभविष्यति चाग्रे । मूलरीत्या आह—ङिसमिति । निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशाकरणप्रयुक्तलाघवस्यात्र पक्षे सत्त्वादिति भावः । पक्षे वीति पाठः । तेन च तस्यासिद्धान्तत्वं ध्वनितं वक्ष्यते च । षष्ठीपक्षे शङ्कते—यद्यपीति । सम्बध्यत इति । ङिपदस्य प्रत्याख्यानात् हे चर्मन् हे चर्मेतिसम्बुद्धावेवोदाहृतत्वाच्च तन्मात्रविषयत्वात्तस्यैकदेशे स्वरितत्वाभ्युपगमेनेति भावः । चरितार्थमिति । एवं च प्राचोक्तं सर्वथा युक्तमिति भावः । अत्र पाठेनेति । नङीति सूत्रपाठेनेत्यर्थः । "इह किञ्चित्रपो" इति न्यायेन । अन्यथा वार्त्तिक एव पाठ्यं स्यात् । अपिरनुवृत्तिसमुच्चायकः । न च नहि वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्तिरितिन्यायेनायमर्थो वक्तुमशक्य इति

सरला ।

अप्रत्याख्यानादिति । "न ङिसम्बुध्योः" इति सूत्रभाष्ये "भत्वात्तु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम्" इत्यनेन 'परमे व्योमन्' 'आर्द्रे चर्मन्' 'लोहिते चर्मन्' इत्यादौ ङिलुकि प्रत्ययलक्षणेनान्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुबन्तत्वात्पदत्वेन प्राप्तोऽपि नलोपः "उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते" इत्युक्त्या भत्वान्न भवतीति यथा सूत्रस्थङिग्रहणं प्रत्याख्यातम् , एवं चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः, राजन् वृन्दारक-राजवृन्दारक इत्यादौ समासे ङिसम्बुध्योर्लुकि सूत्रेण नलोपनिषेधो मा भूदिति "न ङिसम्बुध्योरनुत्तरपदे" इति वार्तिकमुक्त्वा "सम्बुध्यन्तानां न समासः" इति वार्तिकस्थं सम्बुद्धिग्रहणं च यथा प्रत्याख्यातम्; न तथा सूत्रस्थसम्बुद्धिग्रहणफलस्य 'हे राजन्' इत्यादेरन्यथासिद्धिप्रदर्शनम्, नापि तत्प्रत्याख्यानप्रकारो वा भाष्ये दृश्यते इति भावः।

अत्रेदमवधेयम्। ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः, व्याख्यानात्। अस्मिन्नेव सूत्रे 'द्विहल्पृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति' इति भाष्यं चेह प्रमाणम्। यदि हि ङ्याब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात् तर्हि कथं तिस्योर्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात्। यत्तु ङ्याब्भ्यां तिस्योरसम्भव एवेति। तत्र ङ्यन्तादसम्भव इति सत्यम्। आबन्तात्तु आचारक्किबन्ताल्लङः तिप्सिपौ स्त एव। अगङ्गात्, अगङ्गाः इति यथा। न च शपा व्यवधानम्, एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन

शब्दरत्नम्।

भाष्यमिति। 'यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत' इत्युपक्रम्य तद्भाष्यं प्रवृत्तम्। पूर्वान्तत्वेनेति। न चैवं बुद्धावित्यादौ सन्निपातपरिभाषया टाब्नेति भाष्यविरोध इति वाच्यम्। दीर्घप्रवृत्त्युत्तरमन्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि टाबुत्पत्तिकालिकानन्तर्यविघातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात् अशास्त्रीयत्वात्सन्निपातस्यान्तवद्भावेनातिदे-

भैरवी।

व्याख्यानादिति। भाष्योक्तिदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। तदेव व्याख्यानमूलमाह—अस्मिन्नेवेति। इह-ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणमित्यत्र। ननु तस्माद्भाष्यात्कथमभवदुक्तार्थलाभ इत्यत आह—यदीत्यादि। तद्भाष्यमिति। तथाच संयोगान्तलोपस्य ङ्याबन्तविषयेऽसम्भवेन ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणमिति स्पष्टमेव। संयोगान्तलोपोपक्रमेण भाष्यकारीयोक्तिर्ङ्याबन्तात्तिस्योरनभिधानाभिप्रायिकेति बोध्यम्। अत्र इत्युपक्रम्येतिकथनेनोपक्रमोक्तेः पूर्वपक्ष्युक्तित्वेनापसिद्धान्तत्वेन तद्भाष्यमूलकस्यात्रायन्निष्कर्ष इति ग्रन्थस्याप्यपसिद्धान्त्युक्तित्वं ध्वनितम्। प्रसादकारोक्तिङ् खण्डयितुमुपक्रमते—यत्त्वित्यादि। तत्र तत्रेत्यादि। तदुक्त्यनुवादः। असम्भव इति। शपा व्यवधानादित्यादिः। एवञ्चैतत्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपः। एवम्-पूर्वान्तवद्भावेनाव्यवधानोपपादने। भाष्येति। कृन्मेजन्तसूत्रस्थेत्यादि। तत्रापि टापि सत्येकादेशे पूर्वान्तवद्भावेन सन्निपाताविघातादिति भावः। तेन-पूर्वान्तवद्भावेन। एतच्च सन्निपातविघातायापि पूर्वान्तवद्भावस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्योक्तम्। वस्तुतस्तु तत्र कर्तव्ये "अन्तादिवच्च" इति शास्त्रन्न प्रवर्तत इत्याह—अशास्त्रीय-

भावप्रकाश।

वाच्यम्। तस्य सूत्रमते अन्यार्थं तद्यावश्यकत्वेन नः समीहितसिद्धेः। अत एव यथान्यासे हेराजन्नित्यादिसिद्धिः। तस्य क्लीबमात्रविषयत्वे तु सर्वोपप्लवः स्यात्। एतेन नलुमतेत्यस्यानित्यतया प्रत्ययलक्षणासम्भवेन तेन च वार्त्तिकानावश्यकतया संबुद्धिपदस्य क्लीबविषयत्वसम्भवान्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनञ्चैतत्तथा स्पष्टं कैयटादौ।कृदुक्तमपास्तमिति भावः। संबुद्धिग्रहणस्य चेति पाठः। चेन वार्त्तिकस्थङिग्रहणसमुच्चयः। यथा—

ननु सूत्रान्तरेणापृक्तस्य हलन्तादिव ङ्याबन्तादपि लोपसिद्ध्या तदकर्त्तव्यत्वोक्त्या कथं तद्भाष्यादुक्तार्थलाभोऽत आह-यदीति। तथा च संयोगान्तलोपोपक्रमेण तदकर्त्तव्यत्वोक्तिर्ङ्याबन्तात्तिस्योरनभिधानं विना दुर्वचा। अन्यथाऽसंबद्धप्रलपितत्वादिति तद् उक्तार्थसाधकमिति भावः। अत्रायं निष्कर्ष इत्यादिग्रन्थस्यासिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह-उपक्रम्येति। तथा चोपक्रमस्थत्वेन पूर्वपक्षत्वादसिद्धान्तत्वम्। अत एव तत्र यदि पुनरित्युक्तमिति भावः। मूले यत्त्विति प्रसादोक्तिः। तत्रेत्यादिप्रकाशानुवादः। ङ्यन्तादसम्भव इति। एवं च तत्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपः। इदमेव प्राग्व्याख्यानपराभिमतमिति भावः। एवम्—पूर्वान्तवत्त्वेन व्यवधाननिरासे। भाष्येति। "कृन्मेजन्त"सूत्रस्थेत्यर्थः। तत्रापि टापि सवर्णदीर्घे पूर्वान्तवत्त्वेन सन्निपाताविघातादिति भावः। तेन—अन्तवद्भावेन। एकादेशाभावेन तदानीमप्रवृत्तेरिति भावः। इदं च तत्प्रवृत्तिमभ्युपेत्य, वस्तुतः सैव नेत्याह-अशास्त्रीति। एका-

ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः, अपूर्वविधित्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

ष्टुमशक्यत्वाच्च । अत्राबन्तात्विति तुनाऽरुचिर्बोधिता । पञ्चमी समासाश्रयणे स्थानिवद्भावोऽस्ति । अस्याभिधाने च न दृढं मानम् । आबन्तेभ्य आचारक्विनेव नास्ति, "आतो धातोः" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् । तत्र वार्तिककृता 'आतोऽनापः' इत्युक्तमिति तद्बीजम् । आचारक्विबन्ताद्यङ्लुक्तु नास्त्येव । तेन कस्य स्त्री की कीशब्दादिभ्य आचा-

भैरवी ।

त्वादिति । एतेन लोपस्य शास्त्रीयत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये पूर्वान्तवद्भावस्य प्रवृत्तिः स्यादेवेति ध्वनितम् । एतावता ग्रन्थेन प्राचीनोक्त्यनुवादमुपपाद्य पूर्वोच्चारिततुशब्दसूचितामरुचिं प्रकटयति—अत्रेत्यादिना । स्थानिवद्भावोऽस्तीति । तथा चाबन्तादप्यसम्भव एव । एतेन पञ्चमीसमासानावश्यकत्वाभिप्रायकप्राचीनोक्त्यनुवाद एव मूलकृता कृतो न तु तत्रैव तात्पर्यमिति यत्पञ्चमीसमासावश्यकत्वेन मूलासङ्गत्यभिधानं दण्डयुक्तं तन्निरस्तमिति सूचितम् । ननु पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्तौ निर्वाहोऽत आह—अस्येति । अस्य अगङ्गादित्यादेः । एतेनानभिधानं ध्वनितम्, तत्र बीजमाह—आबन्तेभ्य इति । सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिति यदुक्तं तदुपपादयति—वार्तिककृतेति । इत्युक्तमिति । क्कः क्नः इत्यादिरूपसिद्धय इत्यादिः । एवञ्चाबन्तेभ्य आचारे क्विप्सत्त्वे "आतो" धातोः इति न्यासे लोपो भविष्यति । वार्तिककारीयन्यासे तु नेति फलभेदस्य स्पष्टतया तदभिधानमेव नास्तीति दर्शितम् । तद्बीजमिति । अनभिधानबीजमित्यर्थः । तदुक्तं दोषान्तरं नास्तीत्याह—आचारेति । नास्त्येवेति । यङ्लुगन्तस्य छान्दसत्वेन छन्दसि दृष्टानुविधानस्य सत्त्वेन तादृशरूपस्य छन्दसि सत्त्वे छान्दसत्वेनैव निर्वाहः । तस्यासत्त्वे तु अनभिधानं स्पष्टमेव । किञ्च तस्याभिधानेऽसिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधोऽपि भवति । तथा हि, जहीत्यत्रासिद्धवत्सूत्रस्य प्रयोजनमतो हेरिति लुग्वारणरूपमुक्त्वा "उतश्च प्रत्ययात्" इत्यतः प्रत्ययादित्यस्य सम्बन्धं कृत्वाऽकारान्तात्प्रत्ययात्परस्य हेर्लुगित्यर्थेन जहीति प्रयोजनान्यथासिद्धिरुद्भाविता । यद्याचारक्विबन्ताद्यङ्लुक् स्यात्तदा कशब्दादाचारक्विबन्ताद्यङ्लुकि लोटि तस्य ह्यादेशे सूत्रसत्त्वे लुकः प्राप्तिरत इत्यत्र प्रत्ययादित्यस्य सम्बन्धे तु नेति फलभेदस्य स्पष्टतयाऽन्यथासिद्ध्युद्भावनासङ्गतिः स्पष्टैव । तेन—आचारक्विबन्ताद्यङ्लुङ् नास्तीतिकथनेन । कस्येति । ब्रह्मण इत्यर्थः । शब्दादिभ्य इति । अत्रादि-

भावप्रकाश ।

देशोत्तरमिति शेषः । अत्र तु तेन लोपप्रवृत्तिरिति स्पष्ट एव ततो विशेष इति भावः । एतेनात्र सन्निपातपरिभाषाऽविषयत्वाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । न हि तद्रीतेरत्राङ्गीकारः, किन्तु एतद्रीतेस्तत्रेति दोषाभावात् । रत्नाकराद्युक्तदोषानपाकर्तुमाह—अत्रेति । उक्तेऽर्थे इत्यर्थः । तामेवाह—पञ्चमीत्यादि भावाच्चेत्यन्तेन । एतेन पञ्चमीसमासावश्यकत्वोक्त्या वैरूप्ये बीजाभावान्मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । ननु तदनित्यत्वेन निर्वाहोऽत आह—अस्येति । अगङ्गादित्यादेः लक्ष्यस्य प्रमितत्वे तदनित्यत्वमपि सुवचं, तदेव नेति भावः । तत्र हेतुमाह—आबन्तेभ्य इति । यत इत्यादि । तत्र हेतुमाह—आत इति । तदुपपादयति—तत्रेति । "आत" इति सूत्रे इत्यर्थः । इति तद्बीजमिति । इति यदुक्तं तत्तद्बीजमित्यर्थः । अन्यथा तादृशगङ्गाशब्दाच्छसि सूत्रमते लोपो वार्तिकमते तु नेति फलभेदापत्तिरिति भावः । तदुक्तं दोषान्तरमुद्धर्तुमाह—आचारेति । नास्त्येवेति । अत एव "अतो हेः" इत्यत्र प्रत्ययादिति सम्बन्धेनादन्तप्रत्ययात्परस्य हेर्लुगित्यर्थाज्जहीत्यत्रादोषेणासिद्धवदत्रेति सूत्रं मास्त्विति तत्सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा तादृशकशब्दाद्यङ्लुकि हेर्लुगनापत्त्या फलभेदापत्तिः । एतेन टाबन्तजाशब्दात्तादृशाद्यङ्लुकि 'अजाजाः' इत्यत्र लङ्स्तिप्सिपोर्लौपार्थे तिस्योर्ग्रहणावश्यकत्वेनानभिधाने मानाभावात् मूलं चिन्त्यम् । न च द्विहलित्यादिप्रागुक्तभाष्यं मानं, तस्य पूर्वपक्ष्याशयवर्णनमात्रपरत्वात् । अत एव तत्कर्तव्यमेवेत्युपसंजह्रुः । उक्तलक्षणानिष्टत्वे तिस्योरित्याद्युपसंहारं नैव कुर्युः । अन्यथोपक्रमे पूर्वपक्षस्य हल्मात्रवि-

अत्रायं निष्कर्षः। ङ्यापः सोरित्येव सूत्रमुचितम्। न च सुराः सुरासौ इत्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः। ङ्याब्भ्यां साहचर्यात्, 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात्। राजेत्यादौ नलोपस्तु "न ङिसम्बुद्ध्योः" इति ज्ञापकेन साधित एव। किं चाभिनोऽत्रेति उत्वमपि सूपपादम्। 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे' इति सिद्धकाण्डे पाठात्। हरिवो मेदिनं त्वेति यथा। अबिभर्भवान् इत्यत्रापि न दोषः। "रात्सस्य" इत्यत्र तकारस्यापि प्रश्लेषेण त्सस्येति

शब्दरत्नम्।

रक्विबन्तेभ्यो यङ्लुकि लङि 'अचेकेत्' इत्यादौ ङ्यन्तादपि सम्भव इत्यपास्तम्, ईकाररूपत्वाभावाच्च।

उत्वमपीति। अपिना पूर्वरूपम्। **रोरुत्वे इति**। कर्त्तव्ये कृते चेति शेषः। "न मु ने" इतिवत्। **हरिव इति**। हरिशब्दान्मतुपि "छन्दसीरः" इति वत्वे नुमि संयोगान्तलोपे "मतुवसोः" इति रुत्वे उत्वे गुणः। **छेदादिति**। कीर्त्तयतेः क्विब्विचावेव न स्तः,

भैरवी।

पदं स्वादिशब्दसमुच्चायकम्। अभ्युपेत्यवादेनाप्याह—ईकाररूपत्वेति। एतेन तस्याभिधाने दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधोऽपि सूचितो दीर्घग्रहणसत्त्वे दीर्घङ्यन्तत्वस्य सत्त्वात्।

मूले द्विहल्पृक्तग्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणन्न कर्तव्यमिति पक्षमाश्रित्याह—अत्रायमिति। एतेन पूर्वपक्ष्युक्त्यनुवादो ऽयमिति लब्धम्। ङ्याब्भ्यां साहचर्यादिति। यद्यपि ङ्यापौ प्रकृतिघटकौ लोपस्तु प्रत्ययस्य चिकीर्षित इति भेदस्तथाप्येकसूत्रोपात्तत्वसत्त्वादित्थमुक्तम्। पूर्वोक्तभेदस्य स्फुटत्वादाह--प्रत्ययेति। "संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति"--इति पूर्वोक्तानुपपत्तिमपि परिहर्तुमाह-राजेत्यादाविति। पूर्वरूपमिति। एतेन "रोरुत्वे" इत्यनेन रुत्वे सिद्धेऽपि पूर्वरूपे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वं स्यादेवेति मूलासङ्गत्यभिधानन्निरस्तम्। रोरुत्व इत्येव तत्रोक्तमिति पूर्वरूपे कर्तव्य इत्यस्य कथं लाभ इत्यत आह--कृते चेति इति। वत्व इति। इवर्णान्ताद्रेफान्तात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यादित्यर्थकादित्यर्थः। हरिवान् गीर्वानित्युदाहरणे "रात्तु तेनैव लोपः स्यात्" इत्युक्तन्दोषमुद्धरति, मूले--अबिभरिति। तकारस्य प्रश्लेषपक्षे सम्भावितं दोषम्परिहरति-कीर्तयतेरिति। ननु संयोगान्तलोपविधायकशास्त्रदृष्ट्या संयोगादिलोपविधायकशास्त्रस्यासिद्धत्वेन ननूखास्त्रदित्याद्यसङ्गतमिति चेत्? न, पदान्तेऽनवकाशेन संयोगादिलोपेनासिद्धत्वाभावस्य ज्ञापनादिति भावः। नच यदुक्तम्भवता यङ्लुग्विषये न स्त इत्यादि तेन नामधातुस्थपरममूलेन विरोध इति वाच्यम्? तस्य माधवमतानुसारित्वात्।

भावप्रकाश।

षयकत्वात् सिद्धान्तेऽपि तस्यात्रोपसंहारस्य न्याय्यत्वात्। अत एव गूढाभिसन्धेर्भगवतः कर्त्तव्यमेवेत्येवकारोक्तिः सङ्गच्छते। एतेनानभिधानेऽसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपरभाष्यं मानमित्यपास्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। असिद्धवत्सूत्रभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। द्विहलित्यादेः पूर्वपक्षयुक्तित्वेऽपि तस्य तथाशयकत्वस्य प्रागुक्तत्वाच्च। तिस्योरित्याद्युपसंहारफलस्य 'अबिभा राज्यम्' इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्वपक्षस्यापृक्तविषयकत्वेन हल्मात्रविषयकत्वाच्चेति दिक्। **कस्य-ब्रह्मणः**। आदिभ्यां स्त्रीशब्दस्यअतिस्त्रेरित्यादिसंग्रहः। **रूपत्वेति**। ङीपो दीर्घस्य चेति भावः। **कृतेचेति**। विनिगमकाभावादिष्टसिद्ध्यर्थत्वाच्चेति भावः। अत एव हरिवोऽत्रेति प्रयोगः सङ्गच्छते। अत्र च प्रकृतसूत्रस्थभाष्यसंदर्भ एव मानम्। एतेनोत्वे सिद्धत्वेऽप्येङ इति पूर्वत्वेऽसिद्धत्वस्य दुर्वारत्वाच्चिन्त्यं मूलमिति खण्डनकृद्रत्नाकराद्युक्तमपास्तम्। **छन्दसीति**। तत्रेवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य इत्यर्थः। हरिवान्, गीर्वानिति लक्ष्यं। **न स्त इति**।

च्छेदात् । ननु उखास्रदित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेत् ? न, दत्वे कृते तदप्राप्तेः। असिद्धं दत्वमिति चेत् ? न, सिद्धकाण्डे 'वस्वादिषु दत्वम्' इति पाठात् । नन्वपदान्तत्वाद् दत्वं न स्यादिति चेत् ? न ।सावपि पदं भवतीति पक्षाश्रयणात् । तद्बीजन्तु "असर्वनामस्थाने यचि" इति च्छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यानम् ।

न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सो रुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम् । "इतोऽत्" इति सिद्धे "पथिमथि" इत्याकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनात् । ननु नैतज् ज्ञापकं, संबुद्धौ चरितार्थत्वात् । हे-पन्थाः, मन्थाः, ऋभुक्षाः। तत्र हि दीर्घः "असंबुद्धौ" इति पर्युदस्तः. नलोपश्च निषिद्ध इति चेत् ? एवं तर्हि नलोपात्

शब्दरत्नम् ।

वृतेर्यङ्लुकि लङि ईडभावे तिप्सिपोः प्रयोग एव नास्ति । 'यथाऽलक्षणमप्रयुक्ते' इत्यत्रैव भाष्योक्तेः । अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेत्यर्थः । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् । नेति व्याख्यानमिति । उपपादितं चेदं रामशब्दान्ते ।

नलोपे कृते इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । नलोपात्प्रागिति ।

भैरवी ।

यथेति । अत्र यथाशब्दो योग्यतार्थकः । अलक्षणमिति च्छेदः । तेन यादृशार्थलाभस्तमाह--अप्रयुक्त इति । तत्रैव हेतुमाह--प्रयुक्तानामिति । एतेनानभिधानन्तस्य ध्वनितम् ।

ननु नलोपात्प्राक् संयोगान्तलोपसिद्धत्वस्योक्तज्ञापकेन कल्पनेनादौ तस्य प्रवृत्तौ राजा

भावप्रकाश ।

"अभिव आवर्त्सुमतिर्नवीयसी"इति तु छान्दसमिति भावः । नास्तीति । यङ्लुगन्ते कौमुद्यां तदुक्तिस्तु माधवाद्यनुरोधेनेति भावः । उभयत्र हेतुमाह-यथेति । अत्रैवेति । प्रकृतसूत्रे एवेत्यर्थः । भाष्यवृत्त्यादेरेतादृशस्याप्युपलक्षणमिति भावः । नन्वप्रयुक्ते शास्त्रमनतिक्रम्य कर्त्तव्यमिति तदर्थात्कथमनभिधानसिद्धिरत आह-अप्रयुक्त इति । यथाशब्दो योग्यतार्थकः । अलक्षणमिति च्छेद इति भावः । नन्वत्रार्थे एव किं विनिगमकमत आह-प्रयुक्तानामिति । अत एवाप्रयुक्ते इति सफलम् । यथेथमेव व्याख्या युक्ता न सा तथा स्पष्टमन्यत्र । एतेन तप्रश्लेषो न युक्तः । कीर्त्त इत्यत्रातिव्याप्तेः । नचेष्टापत्तिः । उक्तवैदिकप्रयोगविरोधात् छान्दसत्वस्यागतिकगतित्वात् । अवर्वर्त् इत्यादिमूललक्ष्यासङ्गतेश्च । एवञ्च चिन्त्यं मूलमिति रत्नाकरोक्तं कीर्त्त इत्यत्र फलभेदापत्तिरिति हरदत्तोक्तं चापास्तम् ।

सरला ।

इत्यर्थ इति । यद्यप्यन्यत्र कैयटेन "यथालक्षणमप्रयुक्ते" इति भाष्यं द्वेधा व्याख्यातम्-"यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते, नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तद् यथालक्षणमनुगन्तव्यम्" इति, "नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते, प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात्" इति च, तथाप्यत्र सूत्रे "यथालक्षणम्" इति भाष्यप्रतीकमादाय "लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति अप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । तत्रास्य प्रयोगाभावान्न दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति" इत्यन्त्यव्याख्याया एव कैयटेनोक्तत्वात्सैव तत्संमतेति गम्यते । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता ननु लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसंगतेः । आद्यव्याख्यायाम् अप्रयुक्ते इति वाक्यशेषासङ्गतेश्च प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमादिति । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे प्रियाष्टन्शब्दे द्रष्टव्यः ।

अत्रेदमवधेयम्-यथालक्षणमित्यत्राकारप्रश्लेषः, लक्षणशब्देन सह तस्य अर्थाभावेऽव्ययीभावः, लक्षणस्य अभावोऽलक्षणम् । ततो यथाशब्दस्य तेन यथाऽर्थेऽव्ययीभावः, अलक्षणस्य लक्षणाभावस्य योग्यता यथाऽलक्षणमिति ।

प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थे "न ङिसंबुद्ध्योः" इति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु । तथा हि—'ङिसम्बुद्ध्योः' इति षष्ठी न तु सप्तमी, ङेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षण-

शब्दरत्नम् ।

विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य नलोपविषयेऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेषः । एतेन राजैधते चक्र्यत्र राजाच्छत्रमित्यादौ वृद्धियण्तुगादिकं न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । किं च कर्त्र्यैत्यादावेकमेव यण्शास्त्रं पूर्वपरविषयभेदाद्भिन्नमिति शब्दपरविप्रतिषेधात्परयणादेश इति "अचः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । विषयगतपौर्वापर्यस्य लक्षणे आरोप इति तदाशयः । तेन धीमानित्यादौ सुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्य तलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेन तलोपो न स्यादित्यपास्तम् । सावपि पदमिति पक्षे ऽन्त्येऽदोषाच्च । आरोपे मानाभावाच्च । षष्ठीति । अत एव ङौ नलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह—ङेरिति । न च "न लुमता" इति निषेधानित्यत्वान्न दोषः तदपेक्षया षष्ठ्यन्ततया

भैरवी ।

इत्यस्य निर्विसर्गस्य सिद्धावपि राजैधत इत्यादिप्रयोगासङ्गतिरेव, वृद्धौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादत आह—नलोपविषय इति। एतेन यत्र लोपस्य प्राप्तिस्तत्र तस्मिन्कर्तव्ये कृते च तस्मिन्नन्यशास्त्रदृष्ट्याऽप्यसिद्धत्वन्नेति फलितम्। एतेनेति । उक्तार्थकल्पनेनेत्यर्थः । इत्यादाविति । आदिना राजाश्वः राजा इत्यादेः परिग्रहः । प्रथमे सवर्णदीर्घस्य, द्वितीये नलोपस्य च सिद्धिः । एतेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वन्तु न भवति । "नलोपः सुप्" इतिनियमात् । विषयत्वनिवेशस्य फलान्तरमप्याह—किञ्चेति। तत्र पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्थानिके संयोगान्तलोपविधायके शास्त्रे कर्तव्ये इत्यर्थः । अन्त्ये इति । धीमानित्यादावित्यर्थः । अदोषादिति । सुविषयकसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वे परस्मिन्सौ तान्तस्य पदत्वमिति संयोगान्तलोपस्य सिद्धेर्दोषाभावादित्यर्थः । नचैवं सौ पदत्वमाश्रित्य नलोपोऽपि स्यादिति वाच्यम् ? तस्मिन्कर्तव्ये तलोपस्यासिद्धत्वात्। एवं पूर्वपरस्थानिभेदेनैकस्य शास्त्रस्य भेदकल्पनमपसिद्धान्त इत्यत आह—आरोप इति । "अचः परस्मिन्" इति सूत्रविषये पूर्वपक्षिणा विषयगतपौर्वापर्यारोपेण तथोक्तावपि विप्रतिषेधसूत्रस्य प्रवृत्तावन्यत्राष्टाध्यायीपाठकृतं परत्वमेव वास्तवं नियामकमिति स्वीकारादिति भावः। अतएव–षष्ठीस्वीकारादेव। सार्थक इति ।'एतेन ङौ निषेध एवोक्तार्थे सामान्यापेक्षज्ञापक इत्यत्र तात्पर्यम् । न दोष इति । न ङौ निषेधवैयर्थ्यरूपदोष इत्यर्थः । तदपेक्षया–निषेधस्यानित्यत्वेन प्रकृते शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया । स्थितस्य पदस्य षष्ठ्यन्त-

भावप्रकाश ।

एतेनेति । अनन्तरोक्तज्ञापितेनेत्यर्थः । अन्यथा तावन्मात्रज्ञापनेऽपि चारितार्थ्याभावः स्पष्ट एव । एतेन तादृशद्वारा ज्ञापितेऽप्यनुपपत्त्यभावाच्छेषपूरणं चिन्त्यम् । यदज्ञापनेऽनुपपत्तिस्तदेव हि तेन ज्ञाप्यं, नतु यत्किञ्चिदपीति ङ्यापः सोरितिमूलसिद्धान्तश्चिन्त्यः।वृत्रहागतः दण्ड्यस्ति मघवाच्छत्रमित्यत्र सवर्णदीर्घयणतुगनापत्तेरिति च मन्दोक्तमपास्तम् । आदिना चक्रि अत्र राजाश्वः राजेत्यादौ ह्रस्वसवर्णदीर्घनलोपादिपरिग्रहः । लोपस्येति । नलोपस्य तु नासिद्धत्वं "नलोपः सुप्" इतिनियमादिति भावः । विषयत्वनिवेशफलमाह—किंचेति । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । तत्र पूर्वस्मिन्निति । संयोगान्तलोपशास्त्रे पूर्वस्थानिके कर्त्तव्य इत्यर्थः । तान्तसंयोगान्तस्य पदत्वाभावादिति भावः । अन्त्ये—धीमानित्यादौ । तस्योक्तरीत्या पदत्वसत्त्वादिति भावः । अस्य पक्षस्यासिद्धान्तत्वादाह–आरोपे इति । तत्र पूर्वपक्षिणा तथोक्तावपि पाठक्रमगतपरत्वस्यैव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ नियामकत्वस्य सिद्धान्ततात्पर्यविषयीभूतस्योद्द्योतादौ प्रतिपादितत्वादिति भावः । सार्थक इति । तथाच तदेवात्र गमकं, तच्च सामान्यापेक्षं, षष्ठ्या एकत्वादिति भावः । नचेति । तत्सामर्थ्यादेवेति भावः । न्यूनता

भावात्, ङ्यन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः । न च प्रथमं संयोगान्तलोपं विना सम्बुद्ध्यन्तप्रातिपदिकं लभ्यते । तस्मान् ङ्यापः सोरिति न्यासे न किंचिद् बाधकम् । यदि तु 'वस्वादिषु दत्वम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यायते । अधातुग्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ दीर्घाभावसिद्धेः । तर्हि हल्ङ्यापः सोरिति

शब्दरत्नम् ।

व्याख्यानस्यैव लघुत्वात् । सम्बुद्ध्यन्तेति । सम्बुद्ध्यन्तप्रातिपदिकान्तनस्य लोपो नेत्यर्थः । इति सूत्रमस्त्विति । अत एव सुपीरित्यादिसिद्धिः । अन्यथा पदान्ते संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्प्रवृत्तौ "र्वोः" इति दीर्घो न स्यात् । "तिप्यनस्तेः" "सिपि धातोः" इति सूत्राभ्यां धातुसम्बन्धिपदान्तसस्य दत्वरुत्वविधायकाभ्यां कसाहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदान्ते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किंचिल्लाघवम् । किं च "न ङिसम्बुद्ध्योः" इति सप्तम्येव युक्ता । ङिग्रहणाच्च

भैरवी ।

त्वेन व्याख्याने लाघवमिति भावः । मूलोक्तव्याख्याने न्यूनतां परिहर्तुं व्याचष्टे–सम्बुद्ध्यन्तेति । अत एव-हल्पदघटितस्य सूत्रस्य करणादेव । अन्यथा-हल्पदमकृत्वा संयोगान्तलोपस्यैव स्वीकारे । न स्यादिति । सुस्थानिकस्य रेफस्य धात्ववयवत्वान्न स्यादित्यर्थः । ज्ञापकाभ्यान्निर्वाहशङ्कान्निरस्यति–तिप्यनस्तेरित्यादिना । अत्र धातोरित्यस्य लाभस्तु अनस्तेरिति पर्युदासात् श्तिपा आक्षेपेण वा भवति । नचैवं सति "सिपि धातोः" इति सूत्रे धातोरिति व्यर्थमिति वाच्यम् ? दश्चेत्युत्तरार्थत्वात् । संयोगान्तलोपापवादस्य संयोगादिलोपस्य प्रवृत्तौ सूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ननु पदान्तसंयोगादिलोपस्य तदपवादत्ववद्दत्वरुत्वयोरप्यपवादत्वमस्त्वित्यत आह–कसाहचर्येण चेति । न किञ्चिल्लाघवमिति । एवङ्कल्पनायां ज्ञानकृतगौरवस्यानुमानिकवचनकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य च स्फुटत्वादिति भावः । न ङिसम्बुद्ध्योरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमवलम्ब्य कृत व्याख्यानमभ्युपेत्य न्यासं समर्थयति–किञ्चेत्यादिना । इति वार्तिकमिति । एतेन

भावप्रकाश ।

निराचष्टे–सम्बुद्ध्यन्तेति । ङ्यन्तांशेप्येवं बोध्यम् । अत एवेति । हल्पदघटितसूत्राङ्गीकारादेवेत्यर्थः । आदिना सुतूरित्यादिसंग्रहः । न स्यादिति । सुस्थानिकरेफस्य धात्ववयवत्वादिति भावः । एतेनोक्तरीत्या सुपीरित्याद्यसिद्ध्या ननुखास्रदित्यादिमूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृद्रत्नाकरमन्दाद्युक्तमपास्तम् । धात्विति । अनस्तेरिति पर्युदासेन तिपाद्याक्षेपेण च धातोरित्यस्य लाभः । धातोरिति तु दश्चेत्याद्युत्तरार्थम् । तदपवादसंयोगादिलोपप्रवृत्तौ तु व्यर्थमेव सूत्रद्वयं स्यादिति भावः । ननु चकासादिधातोर्णिचि विचि आचारक्विपि लङि प्रकारार्थकप्रभृतिग्रहणसामर्थ्यात्तिप्सिपोः शब्लुकि णिचः स्थानिवत्त्वेन संयोगादिलोपाप्राप्तौ सूत्रद्वयसाफल्यं स्पष्टमेव । किञ्च पदान्तसंयोगादिलोपस्य तदपवादत्वस्य तयोः स्वीकारान्न तयोर्वैयर्थ्यमेवात आह–कसाहचर्येण चेति । ननु हल्पदसत्त्वे साहचर्यसम्भवेऽपि तदभावे कथं तत् ? शक्नोतेः शीकृसेचने इत्यादेश्च क्विब्विचोः सौ च तत्प्राप्तेः । किञ्च यङ्लुकि लङि तिपसिपोरडुढौक् अशाशगित्यादावपि तत्प्राप्तेरिति चेन्न । काष्ठशक्स्थातेत्यत्र झल्परसंयोगादिलोपमाशङ्क्य तद्वारणाय सङीति वाच्यमित्युक्त्वा काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशक्स्थातेति तत्खण्डनपरेण "परेश्च घ"इति सूत्रभाष्येणानभिधानात्कान्तात्तयोरभावबोधनात्, लोके कान्ते यङ्लुगभावस्य "कस्य च दः" इत्यत्र हरदत्तेन ध्वनितत्वाच्च, लोके यङ्लुको ज्ञापकसिद्धत्वेनासार्वत्रिकत्वाच्च । एवञ्च सुपीः सुपया इत्यादि प्रयोगसत्त्वेपि साहचर्यं सूपपादमिति भावः । कल्पने इति । युक्तं चैतत् । अन्यथा सुपिस्स्थाता सुपयस्स्थातेत्यादौ दोषस्य दुर्वारत्वेन सङीत्यस्यावश्यकत्वेन खण्डनासङ्गतेः । सनः सकारमारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । न किञ्चि-

शब्दरत्नम् ।

"न लुमता" इत्यस्यैतद्विषयेऽनित्यत्वम् । एतन्मूलकमेव "वा नपुंसकानाम्" इति वार्त्तिकम् । एवं च ब्रह्मन्नाद्यर्थं सम्बुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकासम्भवः । अपूर्ववचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानन्तु न युक्तम् । इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये "तस्मादशक्यो हल्पृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते द्विहल्पृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्त्तव्यम्" इत्युक्तम् । इति सूत्रमित्युपलक्षणम्, हल्ङ्यापः सुतिसि हलिति सूत्रमस्त्वि-

भैरवी ।

तस्यापूर्वत्वाल्लाघवमिति ध्वनितम् । एवञ्च-उक्तवार्तिकस्योक्तरीत्याऽपूर्वत्वाभावे च । अपूर्ववचनकरणेनेति । "वा नपुंसकानाम्" इति वचनस्यापूर्वस्य करणेनेत्यर्थः । इदमेव–नलोपदीर्घाद्यसाधनमेव । मूलसम्मतन्यासे न्यूनतापरिहाराय व्याचष्टे-इति सूत्रमित्यादिना । अत एव–अपृक्तपदाघटितस्य सर्वस्य कृतत्वादेव । अबिभा राज्यमिति । तिप्सिपो रूपम् । दीर्घसिद्धिरिति । अन्यथा तस्मिन्कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यात् । एतेनाबिभाराज्यमित्याद्यसिध्या मौलान्त्यनिष्कर्षोऽयुक्त इति परोक्तमपास्तम् । ननु "ढ्लोप" इति सूत्रव्याख्यानावसरे शब्देन्दुशेखरे 'अजर्घाः' इत्यादौ "सिपि धातो रुर्वा" इति रुत्वस्य 'लीढः' इत्यादौ ढत्वादीनां पित् राज्यमित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्कथन्दीर्घ इत्याशङ्क्य प्रकृतसूत्रे ढग्रहणेन लण्सूत्रभाष्ये 'अजर्घाः' इति भाष्योदाहरणेन च तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्थपूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणबोधनादित्युक्तम्, तेनैव समाधानेनाबिभाराज्यमित्यस्य सिद्धाविहैतस्य सिध्यर्थं यदिति सूत्रमित्यादिनोक्तन्तन्निष्फलमिति चेन्न,

भावप्रकाश ।

दिति । प्रत्युतात्र पक्षे ज्ञापनकृतस्यानुमानिकवचनकल्पनाकृतस्य च गौरवस्य स्फुटत्वादिति भावः । सुपिस्स्थातेत्यादौ तु झलादौ प्रत्यये इत्यर्थान्न दोषः । वस्तुतः सङीत्येव युक्तम् । प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिरिति गूढाकूतम् । एतेन नच "तिप्यनस्तेः" इति लिङ्गान्न धातुसकयोर्लोपः । ज्ञापकान्तराश्रयणे न किञ्चिद्बाधकमित्यसङ्गतेः । किं चैवं हल्ङ्यापः सोरिति निष्कर्षो व्यर्थः । हल्पदाभावेऽपि उखास्रदित्यादौ संयोगादिलोपाभावस्योक्तलिङ्गेनैवोपपत्तेः शीगित्याद्यसिद्ध्यापाताच्च अशाशगित्यादावनिष्टापाताच्च । नहि कान्तात्क्विबिव यङ्लुगपि नास्तीत्यत्र किंचिन्मानमस्ति । एतेन हल्ङ्यापः सोरिति न्यासोऽपि प्रत्युक्तः । उक्तयङ्लुगन्तरूपासिद्धेरिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । किंचैवमित्यादितदुक्तेः सर्वथा ऽसाङ्गत्यं ध्वनयितुं गौरवमभ्युपेत्यापि तथान्यासं समर्थयति--किंचेति । ननु ङेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्त्या कथं सा युक्ताऽत आह--ङिग्रहणाच्चेति । चो ह्यर्थे । एतद्विषये—सूत्रप्राप्तिविषये । नन्वेवमप्येतदपेक्षया षष्ठ्यन्तव्याख्याने लघुत्वस्यैव प्रागुक्तत्वेन कथं युक्तत्वमत आह--एतदिति । एतेन तत्र पक्षेऽपूर्ववचनकल्पनापत्त्या गौरवं सूचितम् । नन्वेतावताऽपि प्रकृते किमायातमत आह—एवंचेति । वार्त्तिकस्यानपूर्वत्वे चेत्यर्थः । असम्भव इति । ज्ञापकस्य सम्बुद्धिग्रहणस्यासम्भव इत्यर्थः । 'शिखी ध्वस्तः' इतिवत्प्रयोगः । यद्वा धर्मपरो निर्देशः । एवं च सखेत्यादौ नलोपापत्तिरिति हल्पदमावश्यकमिति भावः । नन्वेवमपि वार्त्तिकमादृत्य हल्पदमेव त्यज्यतां तत्रैव विनिगमकाभावादत आह--अपूर्वेति । अत्रार्थे मुख्यं प्रमाणं ध्वनयितुमाह--इदमेवेति । नलोपदीर्घाद्यसाधनमेवेत्यर्थः । नन्वेवमपि मूलासङ्गतिरेव । तिस्योरपि ग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वस्य भाष्ये उक्तत्वेनात्र तदनुक्त्या तद्विरोधात् । अत आह--इति सूत्रमिति । इतिर्मूलोक्तपरामर्शकः । नन्वपृक्तग्रहणस्योपसंहारे उल्लेखेऽपि तन्निष्फलमेवैवं तिस्योरपि ग्रहणं तत्रास्तु इति यथाश्रुतं मूलं युक्तमेवात आह—आ एवेति । अपृक्तवर्ज्यस्य सर्वस्य कृतत्वादेवेत्यर्थः । अबिभा इति । तिप्सिपोः रूपम् । एतेनाबिभा राज्यम् इत्याद्यसिद्ध्या मौलान्त्यनिष्कर्षोऽयुक्त इति मन्दोक्तं सिग्रहणं न कार्यमवशिष्टं सर्वं कार्यमिति हरदत्तोक्तं चापास्तम् । एवं चास्त्वित्यनेनानादरो ध्वनितः । तद्बीजं तूक्तरीत्या हल्ग्रहणे वैयर्थ्यमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति

सूत्रमस्तु । यत्तु यथाश्रुतं सूत्रं प्राचा व्याख्यातम्–ङ्यन्तादाबन्ताद् दीर्घाच्चेति । तन्न, ङ्यापौ हि दीर्घौ, न तदन्तमपि । न च दीर्घाद् ङ्यन्तादित्यादेर्दीर्घो यो ङी तदन्तादित्यादिरर्थो लभ्यते । दीर्घात् इति पञ्चम्या अनन्वयात् । समासे उपसर्जनयोर्ङ्यापोर्विशेषणायोगात् । उक्तं हि भाष्ये—"सविशेषणानां वृत्तिर्न" "वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न" इति । एतेन अनदीसंज्ञं ह्रस्वम् इउवर्णान्तमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता ।

"सख्युरसम्बुद्धौ" ।। इह "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इत्यतः "सर्वनामस्थाने" इत्यनुवर्तते । तत् "असम्बुद्धौ" इत्यनेन विशेष्यते । "गोतो णित्" इति सूत्राद् "णित्' इत्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह—सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति । सख्युरसम्बुद्धिरित्येव तु सूत्रं युक्तम् ।

"ख्यत्यात्परस्य" । कृतयणादेशयोः खिखीशब्दयोरनुकरणं ख्य इति । एवं तितीशब्दयोः त्य इति । उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यापत्यादिशब्दैक-

---

शब्दरत्नम् ।

त्याशयात् । अत एवाबिभा राज्यमित्यदौ "ढ्रलोप" इति दीर्घसिद्धिरिति दिक् । दीर्घाच्चेति । हलन्तादित्येतदपेक्षश्चकार इति तद्व्याख्यातारः । न तु तदन्तमपीति । तस्याज्झलसमुदायरूपत्वादिति भावः । प्रत्युक्तेति । इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकदेशत्वेन तद्विशेषणासम्भवाच्चेति भावः ।

युक्तमिति । "अनङ् सौ" इत्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः । "सर्वनामस्थाने"

भैरवी ।

प्रकृतसूत्रभाष्ये उखास्रत् पर्णध्वदित्यस्य प्रकृतसूत्रे।पञ्चम्यन्तहल्ग्रहणासत्त्वे संयोगान्तलोपापवादर्संयोगादिलोपे कृते ऽसिद्धिरित्याशङ्क्य संयोगादिलोपात्प्राक् दत्वस्य 'सावपि पदम्' इति पक्षमाश्रित्य वस्वादिषु दत्वं सिद्धमिति वार्तिकोपष्टम्भेन च प्रवृत्तिरित्युत्क्वा यदि सावपि पदम्भवति राजा तक्षेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपे कृते ऽसिद्धिर्विभक्तेः श्रवणात्प्राप्नोतीत्यभिधाय सूत्रशेषे तस्मादशक्यो हलपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम्, नचेद्विज्ञायते द्विहलपृक्तग्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणङ् कर्तव्यमित्युक्तं तदभिप्रायेणेह भाष्यकारोक्तिम्मनसि निधाय पाणिनीयन्यासेनैवाबिभाराज्यमित्यस्य सिद्धिरित्युपलक्षणमित्यादिना दर्शिता । वस्तुतस्तु कृतेऽपि द्विहल्ग्रहणे तिस्योश्च ग्रहणे पितूराज्यमित्यादेः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादसिद्धिरेवेत्याशयेनाजर्घेतिभाष्यकारीयप्रयोगोपष्टम्भेन "ढ्रलोप" इति सूत्रस्याग्रहणं तत्र तत्तत्सूत्रैकवाक्यतापूर्वग्रहणेन प्रतिपादितम् । एतदेवाह—इति दिगिति । प्राचोक्तव्याख्याने न्यूनताम्परिहर्तुमाह–हलन्तादित्येतदिति । मूले सविशेषणानामिति । एतच्च प्राचामनुरोधेनोक्तम् । एतेनास्य वचनस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यानाश्रयणपक्ष एव सत्त्वेनैतद्वचनेन प्राचोक्तव्याख्यानासङ्गतिप्रदर्शनमनुचितमित्यपास्तम् ।

भावप्रकाश ।

बोध्यम् । तद्ध्वनयन्नाह–दिगिति । मूले प्राचा–प्रक्रियाकृता । वृत्तिग्रन्थोऽप्येवम् । व्याख्यातारः–प्रकाशकृतः । हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदुक्तं हल्लुप्यते दीर्घाच्च ङ्यन्तादाबन्तात्परं सु इत्येतल्लुप्यते इति तैर्वृत्तियोजनेन तस्य तदपेक्षत्वं तदभिमतम् । एवञ्च ङ्यन्तादौ तदन्वयस्तदभिमत इति भावः । एतेनेत्यस्योक्तहेतुद्वयसजातीयहेतुद्वयपरता नाव्यवहितमात्रपरतेति ध्वनयितुमाह—उवेति । तद्विशेषणेति । अयोरिउवर्णयोर्विशेषणस्य ह्रस्वस्यासम्भवाच्चेत्यर्थः । ज्ञापकसम्भव इत्युक्तवत्प्रयोगः ।

देशानुकरणमिदम्। "सख्युर्यः" "पत्युर्नः" "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" "आपत्यस्य च तद्धिते" इत्यादिनिर्देशात्; इत्यभिप्रेत्याह—खिलिशब्दाभ्यामित्यादि। परस्येतिग्रहणम् "एकः पूर्वपरयोः" इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

"औत्"। एतच्च नदीसंज्ञकेषु "इदुद्भ्याम्" इति पूर्वसूत्रेण बाध्यते, घिसंज्ञकेषु "अच्च घेः" इत्युत्तरसूत्रेण। तस्मात् संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः। न च तादृश उकारोऽस्ति, अत आह—उकारेति। यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तम्। तन्न, तादृशोकारस्याप्रसिद्धेः। समुदायस्येति। न च पर्युदासेऽपि पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदन्तग्राहकत्वं शङ्क्यम्, विशेष्यासन्निधानात्। यत्त्विह "ग्रहणवता" इत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन, यच्च ख्यत्यात्सूत्रे

शब्दरत्नम्।

इत्यस्य "गोतो णित्" इत्यत्र प्रथमान्ततायाः क्लृप्तत्वान्न तन्निवृत्तिरित्यभिमानः।

विशेष्यासन्निधानादिति। शब्दस्वरूपं विशेष्यं त्वव्यावर्त्तकम्। किं च सत्यपि विशेष्ये सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येव स्यान्न तु सख्यन्तभिन्नस्येति, नञैकार्थीभावापन्नस्यान्य-

भैरवी।

कार्य इति। सावित्यनेन सामानाधिकरण्यसिद्धय इत्यादिः। क्लृप्तत्वादिति। यथा इतोदिति सूत्रस्थसर्वनामस्थानशब्दात् या सप्तमी सा पूर्वत्र चरितार्था, तस्य विपरिणामेन "गोतो णित्" इतिसूत्रे णिदित्यनेन सामानाधिकरण्याय प्रथमा कल्प्यते, तथेहासम्बुद्धिरिति प्रथमायाः कृतार्थाया उत्तरत्रानङ् सावित्यत्र सप्तम्या विपरिणामः कार्य इति भावः। न तन्निवृत्तिः-न सर्वनामस्थान इत्यस्य निवृत्तिः। अभिमान इति। अत्रारुचिबीजन्तु यद्यसम्बुद्धिरिति पठ्येत तदा भिन्नविभक्तिकत्वाद् "णलुत्तमो वा" इत्यनेन विच्छेदाच्च सर्वनामस्थान इत्यस्य निवृत्तिः स्यादिति यथान्यासमेवोचितमिति।

मूले पर्युदस्यमानेति। संज्ञिविशेषणभेदप्रतियोगिबोधकेत्यर्थः। यदि तदन्तविधिस्तदा सखिशब्दान्तभिन्नमित्यर्थः, इति तु सखिशब्दस्य घिसंज्ञा न भविष्यतीति भावः। ननु शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वमस्त्वित्यत आह-शब्दस्वरूपमिति। अव्यावर्तकम्-सार्वत्रिकम्। ननु कार्यकालपक्षे घिसंज्ञाशास्त्रस्य विधिप्रदेशे उपस्थिताङ्गस्येति विशेष्यबोधकम्भविष्यतीत्यत आह-किञ्च सत्यपीति। इत्येव स्यादिति। प्रतियोगिबोधकस्य सखिशब्दस्य तदन्तबोधकतया एवमेव स्यादित्यर्थः। आपन्नस्येति। सखिशब्दस्येति शेषः। अन्यत्र-अङ्गे। एवञ्च यदि सखिभिन्नान्तस्याङ्गस्येत्यर्थस्तदा केवले सखिशब्देऽतिप्रसङ्गोऽस्त्येव सखिभिन्नेकारान्तत्वा-

भावप्रकाश।

कार्य इति। सावित्यनेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। **क्लृप्तत्वादिति।** पूर्वत्र कृतार्थस्य तत्र णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादुत्तरत्र कृतार्थाया असम्बुद्धाविति सप्तम्याः प्रकृते इवेति भावः। **अभिमान इति।** अत्रारुचिबीजं तु भिन्नविभक्तिकत्वात् णलुत्तमोवेति विच्छेदाच्च सर्वनामस्थाने इत्यस्य निवृत्तिरेव स्यादिति यथान्यासमेवोचितमिति। अत एवासम्बुद्धाविति पर्युदासस्तद्बलात्तेन मध्ये विच्छिन्नमपि तदिहाकृष्यत इति प्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते।

अव्यावर्त्तकमिति। सार्वत्रिकमित्यर्थः। एतेन शब्दशास्त्रप्रसिद्धः शब्दो विशेष्य इत्यपास्तम्। यत्तु कार्य्यकालेऽङ्गं विशेष्यमस्त्येवेति, तत्खण्डयति—**किञ्चेति।** **विशेष्ये—**अङ्गरूपे इत्यर्थः।

सरला।

सखिशब्दभिन्नान्तस्येति। नच सखिभिन्नं खीति तदन्तस्य इकारस्य घिसंज्ञेत्यर्थे सखिशब्दस्यैव घिसंज्ञा दुर्वारेति वाच्यम्, सखिभिन्नं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येकारस्य घिसंज्ञेत्यर्थविवक्षणेऽ

कैयटेन, तन्न, तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ।

गौणत्वेऽपीति । अस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः । तथाच "येन विधिः" इति

शब्दरत्नम् ।

त्रान्वयायोगादिति भावः । तस्य प्रत्ययविधीति । एवं च हरदत्तानुरोधेनेदं सर्वमिति

भैरवी ।

दिति पर्युदासस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः । भाष्याविरोधाय मूलस्य तात्पर्यार्थमाह- एवञ्चेति । मूलोक्तहेतुना तदभिमतार्थस्य साधने चेत्यर्थः । इदं सर्वमिति । समुदायस्येत्यादिना परममूलोक्तन्नचेत्यादिना मूलोक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सखिशब्दस्य तदवयवलक्षणया सखिशब्दावयवभिन्नयोरिदुतोरित्येवार्थः, यथाऽत्वसन्तस्येतिसूत्रे धातुशब्दस्य तदवयवे लक्षणा भवति । अत एव 'पिण्डग्रः' इत्यत्र न दीर्घः । एवञ्च सुसखिशब्दावयवस्यापि न घिसंज्ञा सखिशब्दस्य तदवयवलक्षणायाम्मानन्तु यस्येतिचेतिसूत्रस्थभाष्यमेव । तत्र हि "इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरागच्छति"इत्युक्तम् । अत्र सख्यशिश्वीति स्त्रीप्रत्यये सखिशब्दान्त्यस्य लोपेन निवृत्तौ श्रूयमाण इकारो न सखिशब्दावयव इति घिसंज्ञायाङ्घेर्ङितीतिगुणः सिद्धो भवति । लोपाभावे तु सवर्णदीर्घे ऽन्तवद्भावेनायं सखिशब्दावयव एवेति घिसंज्ञा न स्यादिति तात्पर्यम् । यदि परममूलसम्मत एवार्थः स्यात्तदाऽतिसखिशब्दभिन्नतया सवर्णदीर्घे ऽप्यतिसखेरित्यस्य सिद्धौ भाष्योक्तलोपोदाहरणप्रदर्शनासङ्गतिः स्यात् । नच लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः, तस्या अनित्यत्वात् । ननु "द्वितीया" इति-

भावप्रकाश ।

आपन्नस्येति । सखिशब्दस्येत्यर्थः। तं विनेति शेषः । अन्यत्र--अङ्गे । विशेषणत्वेनेति भावः। मूले हरदत्तेनेति । प्रकाशेऽप्येवम् । भाष्याविरोधाय गूढं मूलतात्पर्यमाह--एवञ्चेति । तस्य तत्त्वस्य ताभ्यामेव दिवउत्सूत्रादिषूक्तत्वेन पूर्वापरविरोधेन तदीयहेतोरयुक्तत्वेऽपि मूलोक्तहेतुना तदभिमतसाध्यसाधने-चेत्यर्थः । सर्वमिति । समुदायस्येत्यादि परममूलं नचेत्यादि मूलं शब्दरूपमित्यादिव्याख्यानं चेत्यर्थः। वस्तुतस्तु "यस्येतिच" इति सूत्रभाष्यात्सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नेदुतोरित्यर्थः। यथा "अत्वसन्तस्य" इत्यत्र धात्ववयवभिन्नासन्तस्येत्यर्थो लक्षणया 'पिण्डग्र'इत्यादिसिद्ध्यर्थम् । एवं च सुसखिशब्दादौ नैव घिसंज्ञा । तदन्तसंज्ञापक्षेऽपि असखीति घेरेव विशेषणमुक्तरीत्या ततस्तदन्तविधिः "उतश्च प्रत्ययात्" इत्यत्रेव सख्यवयवान्येवर्णाद्यन्तमित्यर्थः । तदन्तविधिश्च शेषपदार्थविशेषणतयेति प्रतीयते । तत्र हि भाष्ये "इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरागच्छति" । यद्यत्र लोपो न स्यात् तदा कृतदीर्घस्य पूर्वान्तवत्त्वेन सखिशब्दत्वात् अतिदेशविषये प्रतिपदोक्तन्यायाप्रवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि तत्त्वादसखीति घिसंज्ञा न स्यात् । लोपे तु तन्न्यायेन न दोष इत्युक्तम् । भवद्रीत्या तु विशिष्टस्य तद्भिन्नत्वेन घिसंज्ञा निर्बाधैवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नचेकारलोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः, तस्यानित्यत्वादिति तदाशयः । ख्यत्यात्सूत्रे "किमर्थं विकृतनिर्देशः ? न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत । अतिसखेरित्यत्र माभूत"इति भाष्येऽपि ङ्यन्तप्रकृतिक एवायम् । विहितविशेषणानाश्रयणेनैव प्रतिपदोक्तन्यायानाश्रयणेनैव भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । रत्नाकरोप्येवम् । तत्रत्य-

सरला ।

सखिमात्रस्य प्रातिपदिकत्वाभावेनाऽदोषात् । हरदत्तानुरोधेनेति । नवीनास्तु "इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरागच्छति । यद्यत्र लोपो न स्यात्तदा कृतदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वादतिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि घिसंज्ञा न स्यात् । लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोषः" इति "यस्येति च " इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन सखिशब्दस्य सख्यवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोर्घिसंज्ञेति सख्यवयवभिन्नेवर्णाद्यन्तं घिसंज्ञं भवतीति वा वर्णसंज्ञापक्षतदन्तसंज्ञापक्षयोरर्थेन सुसखिशब्दे नैव घिसंज्ञाप्रवृत्तिरिति सिद्धान्त इत्याहुः । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे तट्टिप्पण्यां च द्रष्टव्यः ।

सूत्रे "परमसखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टचा भाव्यम्" इति कैयटः। तथा "द्वितीया श्रित" इति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति कैयटः। "मिदचोऽन्त्यात्" इति सूत्रे "तृज्वत्क्रोष्टुः" "स्त्रियां च" इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः ख्याधातौ माधवग्रन्थे च स्फुटमेतत्। 'अनुद्युतो वरुण इन्द्रसखा' 'आग्नेया हि मरुत्सखा' 'तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम्' इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा यस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः।

"पतिः समास एव"। एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति सम्भाव्येत। "धात्वादेः" इत्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अथ कथं—सीतायाः पतये नमः? पराशरश्च—

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ" इति?

उच्यते, पतिरित्याख्यातः पतिः णौ टिलोपे "अच इः" इत्यौणादिक इः। अयं पतिशब्दः "पतिः समास एव" इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकत्वात्। एतेन 'कृष्णस्य सखिरर्जुनः' इति भारतं 'सखिना वानरेन्द्रेण' इति रामायणं च व्याख्यातम्।

"बहुगण"। बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते, न तु संघवैपुल्य-

---

शब्दरत्नम्।

भावः। तथा द्वितीयेति। तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्नेति उपक्रम्य "उभयं खल्वपीष्यते सोमसखा गवां सखः" इति भाष्यम्। अन्त्ये "षष्ठ्या आक्रोशे" इत्यलुक्।

संख्यावाचके इति। त्र्यादिसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थो न तु बहुत्वं

भैरवी।

सूत्रस्थप्रयोगे सोमेति सम्बोधनान्तमपृथक् पदमिति भ्रमः स्यादत आह—तत्पुरुषेति। उभयमिति। तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्चेत्येतदुभयमित्यर्थः। सोमसखेति बहुव्रीहिः। कप्प्रत्ययस्तु वैकल्पिकत्वान्न कृतः। अन्त्ये—तत्पुरुषे।

ननु संख्यात्वस्य नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपतया बहुगणयोस्तथात्वविरहेण संख्यावाचके इत्यनुपपन्नमत आह—त्र्यादीति। त्र्यादिसंख्या व्याप्या यस्य धर्मस्य तद्वाचक इत्यर्थः।

भावप्रकाश।

कैयटस्य तु प्रमाद इत्यन्यत्र विस्तरः। हे सोम त्वं मे सखेत्यर्थकमसमस्तमेव भाष्ये इति भ्रमं निरस्यति—तत्पुरुषेति।

यथाश्रुतमूलोक्तिर्भाष्यविरुद्धेति ध्वनयितुं तद्रीत्या व्याचष्टे—त्र्यादीत्यादिना। त्र्यादिसंख्या त्र्यादीत्यादिना व्याप्या यस्य बहुत्वाख्यधर्मविशेषस्येत्यर्थः। व्यापकेतिपाठस्तु सुलभ एव। उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—नन्विति। अत एव सूत्रे बहुगणग्रहणम्। एतेन नियमार्थं तयोर्ग्रहणं, तेन भूर्यादीनां नेति

सरला।

त्र्यादिसंख्याव्यापक इति। बहुत्वे त्रित्वादिसंख्याव्यापकत्वस्य सत्त्वेऽपि निरुक्तसंख्यात्वव्याप्यावद्धर्मप्रकारकसंशयसामान्यनिष्ठप्रतिबन्ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वं नास्तीति न बह्वादिपदं संख्यावाचकं नापि बहुत्वादिकं संख्या, किन्तु त्रित्वाद्यतिरिक्तमेव धर्मविशेष इति भावः। अत एव दूरस्थसमुदितजनेषु त्रित्वाद्यन्यतमसंख्याप्रतीत्यभावेऽपि बहुत्वभानम्। नियतविषयपरि-

वाचके अपि ; संख्यायते अनयेति अन्वर्थसंज्ञाविधानात् । अत एव डतिरपि तद्धित एव गृह्यते, वतुना साहचर्याच्च ; न तु पातेर्डतिः ।

'षड्भ्यो लुक्' । षड्भ्यः परयोरिति । बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसू-

शब्दरत्नम् ।

संख्या, नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात् । अत एव भाष्ये 'यद-यमसंख्यां संख्येत्याह' इत्युक्तम् । संख्यायते ऽनयेति । साक्षाद् व्याप्यसंख्याद्वारा वेत्यर्थः । अत एव—बहुगणसाहचर्येण संख्यासम्बन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य ग्रहणादेव ।

बहुवचनेति । अन्यथा षष इत्येव वदेत् । अर्थप्राधान्येति । षट्शब्देन षट्-

भैरवी ।

नियतेति । अस्य नियत इतरव्यावृत्तो यो विषयपरिच्छेदस्तस्य हेतुत्वेत्यर्थः । अतएव-बहुत्वस्य निरुक्तसंख्यात्वविरहादेव । ननु यदि बहुगणौ न तथा तर्हि वक्ष्यमाणान्वर्थसंज्ञाप्रदर्शनविरोधो ऽत आह--साक्षादिति । साक्षान्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वमेकादिशब्दानां प्रसिद्धमेव । ननु कतिशब्दस्य संख्यानकरणीभूतार्थविषयकप्रश्नार्थकतया न साक्षात्परम्परया वा तथात्वमि-त्यत एवेत्यनुपपन्नमत आह--बहुगणेति ।

ननु षट्शब्दस्य नित्यम्बहुवचनान्ततया बहुवचननिर्देश इत्याद्यनुपपन्नमत आह-अन्यथेति । अर्थपरस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि स्वस्वरूपपरस्यैकवचनान्तत्वमपि सर्वनाम्न इतिवत्सम्भाव्यतेइति भावः । अर्थप्राधान्येति मूलाद्बहुवचननिर्देशसामर्थ्यादिह नार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञा, किन्तु श-ब्दविशिष्टार्थ इत्यर्थः प्रतीयते, स चायुक्तः; 'पञ्चकाः' इत्यत्र लुगापत्तेरत आह-षट्शब्देनेत्यादि । अयम्भावः, सूत्रे षड्भ्य इत्यत्र तन्त्रेण निर्देशः एकः षट्शब्दः शब्दयुक्तार्थपरः अपरोऽर्थयुक्त-

भावप्रकाश ।

कौस्तुभमान्यरत्नाकरदण्डद्युक्तमपास्तम् । नियतः इतरव्यावृत्तो यो विषयपरिच्छेदस्तद्धेतुत्वेत्यर्थः । विष-यपरिच्छेदहेतुत्वेऽपि तत्र नियतत्वाभावादिति भावः । तदेव भाष्यमाह-अत एवेति । तस्याः संख्यात्वा-देवेत्यर्थः । उद्देश्यविशेषणत्वेन वार्तिककृत्कृतसंख्याग्रहणखण्डनायोक्तपक्षचतुष्टयमध्ये ऽतिदेशार्थमेतत्सूत्रं न संज्ञाकरणमिति पक्षोऽन्यथानुपपन्न इति भावः । उक्तहेतोरेवाह—साक्षादिति । एकादीनां साक्षाद् बह्वादीनां स्वव्याप्यत्रित्वादिद्वारेत्यर्थः । अत एवातिदेशपक्षान्वर्थसंज्ञापक्षयोरेकफलता । एवञ्च मिथःसाह-चर्यात्तादृशयोरेव तयोर्ग्रहणं न सङ्घवैपुल्यवाचकयोरिति भावः । ननु कतिशब्दस्य संख्यानकरणीभूतार्थ-विषयप्रश्नार्थकतया साक्षात्संख्यानाकरणत्ववत्परंपरयाऽप्यतत्त्वात्सर्वथाऽत एवेत्यादि चिन्त्यमत आह—बह्विति । दृष्टान्ते त्र्यादिसंख्याव्यापकबहुत्वादिधर्मरूपार्थेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके शङ्कोक्तरीत्या तत्सम्बन्ध्यर्थ-प्रतिपादकत्वमिति भावः । एतेन यथाश्रुते मूलानुयायिकौस्तुभरत्नाकरदण्ड्यादयः परास्ताः ।

षष इति । "सर्वनाम्नः स्मै"इत्यादिवदिति भावः । ननु अर्थप्राधान्येत्यस्य यत्र लक्ष्ये तदर्थः प्रधानं तत्रैव भवत्विति फलकबहुवचनेन "स्वं रूपम्" इतिवचनेनार्थविशिष्टशब्दसंज्ञासत्त्वेप्यत्र शब्दविशि-ष्टार्थस्य ग्रहणमित्यर्थः प्रतीयते । अत एव षडर्थेत्याद्युक्तिः । स चायुक्तः, द्वित्राः, पञ्चकाः शकुनय इत्यादौ लुगापत्तेरत आह--षट्शब्देनेति । तथाच न प्रागुक्तस्तस्यार्थः किन्त्वर्थप्राधान्यस्यापीत्यर्थः । अपिना शब्दप्राधान्यसमुच्चयः । अयं भावः—सूत्रे तन्त्रादिनाऽनेकार्थत्वाद्बोद्धृबोधायावृत्तिस्तथा चैकोऽर्थयुक्त-शब्दपरोऽपरः शब्दयुक्तार्थपर इति शब्दादर्थाच्च परत्वं विवक्षितम् । अपिर्निमित्तसमुच्चायको न तु पृथङ्निमित्तता । आद्येन द्वित्राः पञ्चकाः इत्यादिनिरासः । अन्त्येन 'प्रियपञ्चानः' इत्यादिगौणव्यावृत्ति-

सरला ।

च्छेदहेतुत्वेति । यद्धर्मप्रकारकनिश्चयोत्तरं लोके गणनायां प्रसिद्धा ये स्वातिरिक्ता यावद्धर्मास्तद्धर्म-प्रकारकसंशयसामान्यं नोदेति तद्धर्मावच्छिन्नवाचकत्वं तत्त्वमित्यर्थः ।

चनार्थः। षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोऽर्थः।

शब्दरत्नम्।

संज्ञकः शब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपि विवक्षितम्, तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनम्। तत्र
र्थात्परत्वं स्वगतसंख्यानुवादकत्वरूपं गौणम्। तदाह—षडर्थेति। तेन गौणे न। इदं प्राच
मनुरोधेन। 'षड्भ्य' इति बहुवचनं 'तिसृभ्य' इतिवत्, षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च। न हि स
जातिनिर्देश एवोचितः, आचार्यशैली वा; षष्शब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्च। तस्य

भैरवी।

शब्दपरश्चेति शब्दादर्थाच्च परत्वं विवक्षितम्। उभयमपीति। अपिशब्देन समुदायस्य निमि
त्तत्वमिह विवक्षितन्नतु प्रत्येकम्। पञ्चका इत्यस्यान्त्येन, प्रियपञ्चान इत्यादेराद्येन निरासः
तन्त्रनिर्देशेऽपि न द्विवचननिर्देश इत्यत्र बीजमाह-तेषामिति। ननु प्रत्ययस्यार्थात्परत्वं कथम
आह-तत्रार्थादिति। तेन-आद्येन। प्राचां-प्रकाशकृताम्। तैर्हि यत्र षट्संज्ञकानामर्थःप्रधानं, त
षडर्थगतसंख्याभिधायिनोर्जस्शसोर्लुगित्युक्तम्। यदुक्तम्प्राचामिति तद्बीजमाह-षड्भ्य इति
तिसृभ्य इति वदिति। तत्र यथा प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्याद्बहुवचनं तद्वदित्यर्थः। अर्थगतं बहुत
शब्दे आरोप्य बहुवचनन्तिसृभ्य इति तु मनोरमायामुक्तम्। षट्संज्ञकानामिति। एवञ्च वचनं यु
क्तमेवेति भावः। ननु सर्वनाम्न इतिवज्जातिनिर्देश एवास्त्वित्यत आह-नहीति। विनिगमका
भावात्। यदि सर्वत्र जातिनिर्देश एव तदा "उदात्तादनुदात्तस्य" इत्यादावपि तथात्वस्य सत्त्वे
अनुदात्तसामान्यस्य स्वरितापत्तिः स्यात्। संज्ञास्वरूपनिर्देशे एकवचनेनैव निर्देश इत्यपि न
आचार्यशैलीत्याह—आचार्येति। सर्वनामानीत्यत्र व्यभिचारात्। ननु टिघुभादिवदेकवचना-
न्तस्य संज्ञात्वेन विनियोगे कर्तव्ये बहुवचनान्तस्य करणमर्थविशेषस्य साधकम्भविष्यतीत्यत
आह—षष्शब्दस्येति। अत्र षष् इति पृथक् शब्देनाऽसमस्तम् अनुकार्यानुकरणयोरभेदविव-
क्षया निर्दिष्टमतो जश्त्वन्न। अत्र चकारोऽनुक्तस्यापि समुच्चयार्थः—परशब्दस्य भवदुक्तार्थ-
कत्वे प्रमाणाभावात् षट्संज्ञकस्य स्वार्थगतसंख्याभिधायित्वसम्बन्धेन विभक्तावन्वयस्य
दुरुपपादत्वाच्चेति। कथन्तर्हि गौणव्यावृत्तिरत आह—तस्मादिति। परमपञ्चेत्यत्राव्यासि

भावप्रकाश।

रिति। अत एवाह—उभयमपीति। तदर्थसंख्येत्यस्य षट्संज्ञकपञ्चन्नादिशब्दस्यार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं या
संख्या तदाश्रयः संख्येय इत्यर्थः। यद्वा, तदर्थश्चासौ संख्याश्रयश्चेत्यर्थः। नन्वेवं द्विवचनापत्तिरत
आह—तेषामिति। अर्थानामित्यर्थः। ननु षट्शब्दस्य बहुवचनान्तत्वेन तस्यैव संज्ञात्वान्नापि स्वगत-
मिति भावः। तत्र-शब्दार्थयोर्मध्ये। आद्यात्परत्वं प्रसिद्धमुपेक्ष्याह-अर्थादिति। स्वगतेति। संख्येयनि-
ष्ठेत्यर्थः। तेन—अन्त्यार्थेन। प्राचां-प्रकाशकृताम्। बहुवचनेत्याद्युक्त्वा तेन यत्र षट्संज्ञानामर्थः प्रधानं
तत्र षडर्थगतसंख्याभिधायिनोर्जश्शसोर्लुगित्यर्थो भवतीति तैरुक्तत्वादिति भावः। तत्र हेतुमाह-षड्भ्य
इति। यत इत्यादिः। तिसृभ्य इति। तत्र बहुवचनं प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्यात् "ऋन्नेभ्यः" इतिवत्
एवमत्रापि तदुपपत्तिरिति भावः। ननु तथाप्यत्र विनिगमकाभावात्तथैवास्त्वत आह—षट्संज्ञेति।
नत्वर्थबहुत्वादिति भावः। ननु सर्वनाम्नइत्यादिवज्जातिनिर्देश एवोचितोऽन्यथा तत्रापि बहुवचनापत्तिरत
आह—नहीति। विनिगमकाभावाच्छास्त्रव्यवहारोच्छेदापत्तेश्चेति भावः। ननु मीमांसकरीत्या न दोष-
द्वयमत आह—आचार्येति। सर्वादीनीत्यादौ बहुवचननिर्देशादिति भावः। अत्रैव विनिगमकाभावा-
दाह—षषिति। षषिति शब्दस्येत्यर्थः। असमस्तम् अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया जश्त्वं न।
लोकप्रसिद्धसंख्याशब्दस्यैवात्र संज्ञिविशेषे नियमनसंभवेन तत्त्यागे मानाभाव इति भावः। न नु टिघु-
भादिवदन्य एवैकवचनान्तः संज्ञाऽस्त्वित्यत आह—चेति। तेन हेत्वन्तरसमुच्चयः। तथाहि, उक्तार्थस्य
परशब्दवाच्यत्वे मानाभावाच्च पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसम्बन्धेन विभक्त्यन्वयस्य दुरुपपादत्वाच्च, आवृत्ती
मावाभावाच्चेति। कथं तर्हि गौणादिव्यावृत्तिरत आह—तस्मादिति। इष्टानुरोधेन "तस्माद्" इत्यस्या-